ACADEMIA ROMANA

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL"

XXX

1993

P-124

IAȘI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

COLEGIUL DE REDACȚIE

L. BOICU

I. CAPROȘU

VENIAMIN CIOBANU

ȘTEFAN S. GOROVEI (redactor șef)

GH. PLATON, membru al Academiei Române

LEON ȘIMANSCHI

D. ȘANDRU

D. VITCU

AL. ZUB, membru corespondent
al Academiei Române
(președinte)

Asistent de redacție :
MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Adresa redacției :
Institutul de Istorie „A. D. Xenopol"
Bd. Lascăr Catargi nr. 15
6 600 Iași 1

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ACADEMIA ROMANA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL"

Tom XXX, 1993

BIBLIOTECA
Nr. inv. 1406

SUMAR

AL. ZUB, Politische Änderung und Geschichtsdenken in Rumänien 1

EMILIAN BOLD, VALERIU DINESCU, Nazi Germany's Rearming and Public Opinion's Attitude (I) 15

OAMENI ȘI CĂRȚI DE ALTĂDATĂ (I)

ION-RADU MIRCEA, Din trecutul vechii culturi scrise în Moldova 41

EMIL TURDEANU, Autori, copiști, cărți, zugravi și legători de manuscrise în Moldova (1552—1607) (I) 49

KLARA JAKO, Istoria bibliotecii unei familii patriciene din Cluj în secolul XVI 91

SILVIU VACARU, Activitatea diecilor din cancelaria domnească a Moldovei în prima jumătate a secolului XVII . . . 97

MAGDA JIANU, Știri noi despre cronograful de tip Danovici din biblioteca lui Eminescu 115

IACOB MĂRZA, Semnificația cărții în comunitățile rurale românești transilvănene (secolele XVII—XVIII) în lumina însemnărilor : mentalitate și sensibilitate 123

PAUL MIHAIL, **Amartolon soteria :** două manuscrise din Moldova secolului XVIII 137

N. A. URSU, Un cronicar moldovean nedreptățit : Ienache Cogălniceanu 161

VELUȚA FĂGUREL, Din biblioteca lui Constantin vodă Hangerli . 195

VIRGIL CĂNDEA, Melchisedec Ștefănescu și Alexandru Odobescu : o contribuție necunoscută de mariologie românească . . 199

VIRGIL JOIȚA, Semnificația politică a editării primei istorii a revoluției lui Tudor Vladimirescu (Craiova, 1874) . . . 209

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

*

ALEXANDRU FLORIN PLATON, Impactul artistotelic asupra gândirii medievale a Occidentului latin (I) 215
FLAVIUS SOLOMON, Dominație politică și structuri confesionale în Moldova de Jos la vremea întemeierii statului . . 237
I. CAPROȘU, Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de vistierie din 1606 253
VIOREL M. BUTNARIU, Evoluția statutului politico-juridic al principatului Transilvaniei și implicațiile sale monetare (1606—1629) 279
VENIAMIN CIOBANU, Interferențe și conexiuni politice în Europa central-estică în timpul Războiului de 30 de ani (1632—1645) 295
GHEORGHE CLIVETI, Revoluția Franceză și „secolul naționalităților" 317
GHEORGHE ONIȘORU, Dizidențele partidelor politice din România după 1944 345
D. ȘANDRU, Comuniștii, țăranii și marii proprietari funciari din România în lunile premergătoare legiferării reformei agrare din 1945 . 363

*

VENIAMIN CIOBANU, Miron Costin și „modelul polonez" (schiță de portret politic) 387
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, Aspecte juridice ale instituirii administrației habsburgice în Bucovina 397
ANGHEL POPA, Aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848 403
D. ȘANDRU, Concesiunea telefoanelor României din 4 iulie 1930 reflectată în rapoartele Legației și Consulatului american din București 411

PAGINI DE ISTORIE LOCALĂ : IAȘI

SORIN IFTIMI, Vechi peceți ale târgului Iașilor 423
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, Contribuții la istoria Trei-Ierarhilor 435

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

DOCUMENTE

PETRONEL ZAHARIUC, O carte de judecată de la începutul veacului XIX 449
D. IVĂNESCU, VIRGINIA ISAC, Documente franceze despre desăvârşirea Unirii Principatelor Române (1860—1861) (II) 461

DISCUŢII

DUMITRU NASTASE, „Necunoscute" ale izvoarelor istoriei româneşti 483
ANDRONIKOS FALANGAS (Atena), Cu privire la datarea alegerilor lui Nifon II ca patriarh ecumenic 501

STUDII DOCUMENTARE

VIOREL PANAITE, Cutuma în relaţiile româno-otomane (secolele XVI—XVIII). Puncte de plecare pentru o discuţie istoriografică 507
BOGDAN MURGESCU, FLORIN BONCIU, Consideraţii asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice . . 523

DEZBATERI ISTORIOGRAFICE

SORIN ANTOHI, Cuvintele şi lumea. Constituirea limbajului social-politic modern în cultura română (I) . . . 549

MISCELLANEA

VIOREL M. BUTNARIU, VOICA-MARIA PUŞCAŞU, Tezaure monetare din secolele XV—XVII descoperite în Moldova (II) 573
MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU, Un document cartografic de la finele secolului XVII 577

ADDENDA ET CORRIGENDA

VARIA NUMISMATICA

VIOREL M. BUTNARIU, Note numismatice (III) 585

VIAŢA ŞTIINŢIFICĂ

Istorie şi politică *(Gheorghe I. Florescu)* 593
Dialog între Lumea Nouă şi Lumea Veche : AL DOILEA CONGRES INTERNAŢIONAL DE STUDII ROMÂNEŞTI *(Gheorghe I. Florescu)* 597
Profesorul Petre Ş. Năsturel la 70 de ani *(Ştefan S. Gorovei)* . . 607

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ARHIVA GENEALOGICĂ

AL IV-LEA SIMPOZION DE STUDII GENEALOGICE. Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Filiala Iași 611

MIHAI SORIN RĂDULESCU, În jurul noțiunii de „elită" . 613

ȘTEFAN S. GOROVEI, Genealogia domnilor Moldovei în veacul XIV 623

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Neamul lui Nestor Ureche . 653

D. DRAGNEV, A. EȘANU (Chișinău), Familia Abaza în Rusia. Noi contribuții documentare . . 671

CĂTĂLINA OPASCHI, Vistierniceasa Elena Sturdza și „une affaire de famille" la Viena (1847) . 679

G. BEZVICONI, Cercetări genealogice românești (II) 691

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ACADEMIE ROUMAINE

ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE „A. D. XENOPOL"

Tome XXX, 1993

SOMMAIRE

AL. ZUB, Politische Änderung und Geschichtsdenken in Rumänien 1
EMILIAN BOLD, VALERIU DINESCU, Nazi Germany's Rearming and Public Opinion's Attitude (I) . 15

HOMMES ET LIVRES D'ANTAN (I)

ION-RADU MIRCEA, La culture écrite ancienne de Moldavie . 41
EMIL TURDEANU, Auteurs, copistes, livres, enlumineurs et relieurs en Moldavie (1552—1607) (I) 49
KLÁRA JAKÓ, La bibliothèque d'une famille patricienne de Cluj au XVIe siècle 91
SILVIU VACARU, L'activité des scribes de la chancellerie princière moldave (première moitié du XVIIe siècle) 97
MAGDA JIANU, Nouvelles informations concernant le chronographe „Danovici" de la bibliothèque de M. Eminescu . 115
IACOB MÂRZA, Le livre dans les communautés villageoises roumaines de Transylvanie (XVIIe—XVIIIe siècles) à la lumière des notes marginales : mentalité et sensibilité . 123
PAUL MIHAIL, **Amartolon soteria :** deux manuscrits du XVIIIe siècle 137
N. A. URSU, Un chroniqueur moldave à tort contesté : Ienache Cogălniceanu 161
VELUȚA FĂGUREL, À propos de la bibliothèque du prince Constantin Hangerli 195
VIRGIL CÂNDEA, Melchisedec Ștefănescu et Alexandru Odobescu : une contribution inconnue de mariologie roumaine . 199
VIRGIL JOIȚA, La signification politique de l'édition de la première histoire de la révolution de Tudor Vladimirescu (Craiova, 1874) 209

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

*

ALEXANDRU FLORIN PLATON, La philosophie d'Aristote et la pensée médiévale de l'Occident latin (I) 215
FLAVIUS SOLOMON, Domination politique et structures confessionnelles en Basse Moldavie au temps de la fondation de l'État 237
I. CAPROȘU, Structures fiscales et administratives en Moldavie en 1606 253
VIOREL M. BUTNARIU, L'évolution du statut politique et juridique de la principauté de Transilvanie et ses implications monnétaires (1606—1629) 279
VENIAMIN CIOBANU, Interférences et connexions politiques en Europe centrale-orientale au temps de la Guerre de Trente Ans (1632—1645) 295
GHEORGHE CLIVETI, La Révolution Française et „le siècle des nationalités" 317
GHEORGHE ONIȘORU, Les dissidences des partis politiques de Roumanie après 1944 345
D. ȘANDRU, Les communistes, les paysans et les grands propriétaires fonciers de Roumanie à la veille de la réforme agraire de 1945 363

*

VENIAMIN CIOBANU, Le chroniqueur Miron Costin et le „modèle polonais" (essai de portrait politique) 387
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, Aspects juridiques de l'institution de l'administration autrichienne en Bucovine 397
ANGHEL POPA, Aspects de l'histoire militaire du peuple roumain dans la révolution de 1848 403
D. ȘANDRU, La concession des communications téléphoniques (1930) reflétée dans les rapports de la Légation et du Consulat des Etats Unis de Bucarest . . . 411

PAGES D'HISTOIRE LOCALE : JASSY

SORIN IFTIMI, Sceaux anciens de la ville de Jassy 423
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, Contributions pour l'histoire du monastère des Trois-Hiérarques . 435

DOCUMENTS

PETRONEL ZAHARIUC, Une charte de jugement du commencement du XIXe siècle 449

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

D. IVĂNESCU, VIRGINIA ISAC, Documents français concernant le parachèvement de l'Union des Principautés Roumaines (1860—1861) (II) 461

DISCUSSIONS

DUMITRU NASTASE, Des „inconnues" dans les sources de l'histoire roumaine 483
ANDRONIKOS FALANGAS (Athènes), A propos des dates des élections de Niphon II à la Patriarchie Oecuménique . . 501

ÉTUDES DOCUMENTAIRES

VIOREL PANAITE, La coutume dans les relations roumano-ottomanes XVIe—XVIIIe siècles). Points de départ pour une discussion historiographique 507
BOGDAN MURGESCU, FLORIN BONCIU, Considérations sur la manière d'envisager les processus historiques et économiques à l'échelle mondiale 523

DÉBATS HISTORIOGRAPHIQUES

SORIN ANTOHI, Les mots et le monde. La constitution du langage social-politique moderne dans la culture roumaine (I) . 549

MISCELLANEA

VIOREL M. BUTNARIU, VOICA-MARIA PUȘCAȘU, Trésors monétaires du XVe—XVIIe siècles découverts en Moldavie (II) 573
MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU, Un document cartographique de la fin du XVIIe siècle 577

ADDENDA ET CORRIGENDA

VARIA NUMISMATICA

VIOREL M. BUTNARIU, Notes numismatiques (III) 585

LA VIE SCIENTIFIQUE

Histoire et politique (Gheorghe I. Florescu) 593
Dialogue entre le Nouveau Monde et le Vieux Monde : LE IIe CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉTUDES ROUMAINES (Gheorghe I. Florescu) 597
Le Professeur Pierre Ș. Năsturel à l'âge de 70 ans (Ștefan S. Gorovei 607

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ARCHIVES GÉNÉALOGIQUES

LE IVe SYMPOSIUM D'ÉTUDES GÉNÉALOGIQUES, La Filiale de Jassy de la Commission d'Héraldique, de Généalogie et de Sigillographie 611

MIHAI SORIN RĂDULESCU, Autour de la notion *d'élite* . 613

ȘTEFAN S. GOROVEI, La généalogie des princes de Moldavie au XIVe siècle 623

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, La lignée de Nestor Ureche 653

D. DRAGNEV, A. EȘANU (Chișinău), La famille Abaza. Nouvelles contributions documentaires 671

CĂTĂLINA OPASCHI, Hélène Stourdza et „une affaire de famille" à Vienne en 1847 679

G. BEZVICONI, Recherches généalogiques roumaines (II) 691

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

AL. ZUB

POLITISCHE ÄNDERUNG UND GESCHICHTSDENKEN IN RUMÄNIEN

Zu Beginn meines Vortrags * bin ich Ihnen eine Erklärung schuldig. Ich habe ein sehr weites Thema zu behandeln, das einer langwierigen Ausarbeitung bedarf, hatte dafür aber nur wenig Zeit und ungenügende Mittel zur Verfügung.

Politische Änderung und geschichtlicher Diskurs im heutigen Rumänien ist ein Thema, das Analysen, Statistiken, Untersuchungen benötigt,bevor man eine Bilanz aufzustellen gedenkt. Zwei Jahre sind schon seit der Revolution, die das kommunistische Regime beseitigen wollte, vergangen, und noch immer verfügen wir im Bereich der Geschichtsschreibung über kein komprehensives Studium, keine notwendigen Mittel eines klaren materiellen Umrisses. Ich muss mich deshalb auf meine eigenen Bemerkungen stützen, die selbstverständlich beschränkt, zufällig und subjektiv sind. Die Art und Weise meines Vortrags ist eher essaystisch als systematisch und daher bitte ich um Ihr Verständnis.

Erstens, da der historische Diskurs ohne „den Erwartungshorizont", der ihm entspricht, nicht zu begreifen ist, sollen wir einleitend hervoheben dass man in der rumänischen Gesellschaft der letzten Jahre von mehreren solchen Horizonten sprechen kann. Der die historiographische *Vulgata* aufnötigende offizielle Horizont wurde durch die Revolution nicht völlig abgeschafft, sondern übt auch weiterhin, mit subtilen, hinterlistiger Mitteln, einen Druck auf den historischen Bereich aus. Auch der Gesellschaftshorizont muss verschieden analysiert werden, wobei man Interesse und Verständnisstufen unterscheiden muss. Ein grosser Teil der tätigen Bevölkerung, die bis Ende von 1989 parteilich engagiert war, fühlte sich psychologisch blockiert, denn einerseits wünschte sie dem Ceauschistischen Alptraum ein Ende zu setzen, andererseits fürchtete sie sich aber aus dem Wandelprozess ausgeschaltet zu werden. Ihre Tendenz war eher, den alten Diskurs fortzusetzen, als ihn mit einem radikal unterschiedlichen zu ersetzen. Es versteht sich von selbst, dass die annähernd 4 Millionen Parteimitglieder keinen monolytischen Block bilden konnten und dass sich innerhalb dieser Kategorie reformorienterte Unterkategorien differenzieren lassen. Indessen schien die grosse Masse

* Universität Bielefeld, 13. November 1991.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

der Bevölkerung still und verwirrt zu sein, unfähig ein eigenes Programm in der Perspektive der bevorstehenden Regimeänderung aufzustellen. Sie befand sich unter fast absoluter Staatskontrolle, die sich selbst auch der zum Vorteil der Regierung progressiv eingeschränkten Freizeit der Menschen bemächtigte, denn man verfolgte, durch diese Enischränkung ein doppeltes Ziel : momentane Lösungen einer chronischen Wirtschaftskrise und die vollständige Überwachung der Gesellschaft. Man sprach sogar von einer „Verstaatlichung der Zeit" im „sozialistischen" Romänien. Der Ausdruck (s. Norman Manea, Katherine Verdery)[1] soll als einer, der etwas über die Lage des Individuums unter dem kommunistischen Regime und dessen Erstarrung, dessen masslosen Rigidität aussagt, aufbewahrt werden. Gleichzeitig spitzten sich auch die sozialen Spannungen zu ; zerstreut, an einigen Orten, fanden schon kleine Ausbrüche statt, die — könnte man sagen — die bevorstehende Explosion von 1989 ankündigten.

In der letzten Phase der „Herrschaft" von Ceauşescu bot Rumänien der Welt, Jahr für Jahr, das merkwürdige Schauspiel eines sich mehr und mehr isolierenden Landes, das sich jedem Reformvorschlag widersetzte und starrsinnig seine Aussenschulden bezahlte, um sich besser abkapseln zu können. Das Ergebnis war die Vernichtung der Wirtschaft und die galoppierende Verarmung der Bevölkerung. „Der rumänische Winter"[2] wurde zu einer alltäglichen, Redewendung, nachdem man erfuhr, dass an der Unterdonau die Menschen vor Kälte und Hunger starben. Sie definierte weniger eine abstossende Jahreszeit, als vielmehr ein Regime, einen Sachverhalt, der ohne Termin, ohne Kontrolle, ohne Ausweg fortzubestehen versprach[3]. Im verhängnisvollen Jahre 1989, das den spektakulären Sturz des Ostblocks mit sich brachte, stand Rumänien ohne Schulden vor der Welt, leider aber auch ohne Nahrung, ohne Kleidung, ohne Licht, ohne das Lebensnotwendige.

In einem anderen Winter, des Jahres 1987, verlangten die Studenten aus Jassy, in nächtlichen Kolonnen auf unbeleuchteten Strassen versammelt : „Wasser zum Waschen, Licht zum Lernen !" Wenn eine Volkselite nur soviel zu verlangen hat, Wasser und Licht, ebenso wie die Vögel des Himmels, ist das ein Zeichen einer ernsten Krise, die das Regime traf, einer tiefen Verzweiflung, die die lebendigen Kräfte der Gemeinschaft ausschaltete. Zur gleichen Zeit schrie man aber auch eine andere Losung, die die Bewohner der alten moldauischen Stadt mit Angst und Hoffnung erfüllte : „Der Becher ist voll !" In der Tat, der Becher war voll, der Schmutz aus ihm strömte reichlich heraus, auf eine für dieses Jahrhundertende unerhörte Weise.

Die Hoffnungen richteten sich diskret auf eine Reform nach Gorbatschows Art, die u. a. von einem notorischen Dissidenten, wie M. Botez, propagiert wurde, aber auch auf eine Ablehnung der abendländischen Lösung, wie es, zum Beispiel, bei Constantin Noica[4] der Fall war. Der

[1] Katherine Verdery, *The „etatization" of time in Socialist Romania*, in *Temps et changement dans l'espace roumain*, Ed. par Al. Zub, Iaşi, 1991, S. 231—242.
[2] Bujor Nedelcovici, *L'hiver roumain*, in *Esprit*, Fevr., 1989, S. 5—6.
[3] C. Durandin, *Sortir de l'hiver*, in *Esprit*, févr., 1989, S. 8—14.
[4] C. Noica, *De dignitate Europae*, Bukarest, 1988.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Essay des Philosophen *De dignitate Europae* (1988) schlug schonungslos eine solche Ablehnung vor, wobei behauptet wurde, dass die abendländische Zivilisation die eine des Konsums ist, keinen Ausweg bieten könnte und somit für die Rumänen nicht zu wünschen sei. Einerseits, die pragmatische Lösung eines Wirtschaftswissenschaftlers, andererseits die abstossende Reflexion eines Denkers, der die Zeitgenossen stets schockierte. Nach Păltiniș, im Zibinsgebirge zurückgezogen, wo er in der letzten Zeit in einer ihm das soziale Ansehen steigernde, oft als Dissidenz aufgefasste Abkapselung lebte, betonte Noica die pädagogische Utopie der Ausbildung einer Elite, um eine kulturelle Leistung, die als Überlegungsmöglichkeit gedacht war, zu erzielen. Es handelte sich dabei um eine verzweifelte Bildungslehre, die unter den Bedingungen einer äussersten Pulverisierung der Gesellschaft, einer institutionellen Kulturkrise, eines tiefen Bedürfnisses nach einer besseren dauerhaften Projektion des Menschen, zustandekam. Das sollte nämlich bedeuten, dass eine Auferstehungsbewegung durch die Elite dringend und imperativ wurde.

Ich hätte hier dies nicht erwähnt, wenn sich um Noica — trotz der Hindernisse des Regimes — nicht ein Kreis von Philosophen, Soziologen, Historikern und nichtweniger Philologen, ein kleines geistiges *Kommando* („Korsaren des Geistes", mit Noicas eigenen Worten) [5], versammelt hätte, der bereit war, der nivellierenden Walze, der sozialen Atomisierung, entgegenzutreten. Es entstand somit ein für die humanistische Kultur paideisches Modell, dessen Wirkungen in einem anderen Kulturraum schwer vorzustellen wären. Es reicht, wenn ich diesbezüglich, die im *Tagebuch von Păltiniș* (1983) von Gabriel Liiceanu unternommene Analyse erwähne. Es handelt sich um ein Tagebuch von eigener Art, das über die Tiefgründigkeit des Entwurfs Bescheid gibt. Das Thema, polyphonisch entwickelnd, folgte dem Tagebuch ein *Epistolar* (1987), welches verschiedene Kommentare enthält, die von Noicas Vertrauten, aber auch von seinen Kritikern, verfaßt wurden. Unter den letzteren, befindet sich mit einer prinzipiellen aber zugleich auch gefühlvollen Motivation, ein Historiker, Andrei Pippidi, auf den wir uns später beziehen werden. Der Entwurf ist charakteristisch, insbesondere dadurch daß er dem Zerstörungs-und Selbstzerstörungsprozess der zivielen Gesellschaft eine stillschweigende Wiederstandsform entgegenstellte, die dem Spektakulären, nicht aber der Wirksamkeit, entbehrte. Vom kulturellen Gesichtspunkt aus, gehört der Philosoph der großen historisch-philologischen Reihe aus der modernen Epoche (Kogălniceanu, Eminescu, Iorga, Pârvan) an, welche bei den Rumänen „den Zeitpunkt einer notwendigen moralischen Stellungnahme", der Ausarbeitung eines Programms für nationales Schaffen, darstellte [6].

Die Veröffentlichung des *Epistolars* durch denselben Schüler, Gabriel Liiceanu, fand in einem Moment statt, in dem der Horizont endgültig geschlossen zu sein schien, in dem chronische Mängel, die immer ernster wurden, die rumänische Gesellschaft deprimierten. Die Studenten aus Jassy, die Bergleute im Schiltal, die Arbeiter von Kronstadt (Brașov),

[5] *Ibidem*, S. 6—7.
[6] G. Liiceanu, *Jurnalul de la Păltiniș*, București, 1983, S. 44.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

haben zu jener Zeit ihre Unzufriedenheiten zum Ausdruck gebracht. *Das Epistolar* schien mit seinem intellektualistisch-elitären Jubel ein ungewöhnliches und irreführendes Dokument zu sein. Es hat auch viele irregeführt, indem es Streitgespräche und Analysen auslöste. Der Kunsthistoriker Andrei Pleşu, einer der leistungsfähigsten Schüler Noicas, situierte es mit Recht neben *Das Tagebuch von Păltiniş*, als „ein *Zeitdokument*, als das pathetische Zeugnis einiger Bestrebungen und Schwächen, aus denen man den Sinn und die Verteidigung dieser für unsere Generation bestimmten *take-off* — Jahre ableiten könnte" [7]. Das, was einen in den zwei erwähnten Büchern, jenseits der von Noica angewandten paideischen Utopie, in Wirklichkeit überrascht, ist das Gefühl kultureller Generation, welchem ein Kreis von jungen Leuten, die sich zwischen den Schikanen der Polizei und der Misere einer immer unsicherer werdenden Alltagsexistenz hindurchzuschleichen suchten, zum Durchbruch verhalf. „Der Geist von Paltinis", wie man ihn nannte, stellte die beachtlichen Bemühungen einer „Einschreibung in eine europäische Problematik" [8] dar. Die Idee ist auch bei einem anderen Schüler von Noica, der sich vom „Idiomatischen und Tribalen" [9] befreien wollte, anzutreffen. Der Lehrer selbst hatte von ihm, wie auch anderen, verlangt, sich soweit wie möglich vor den „rumänischen Ausflüssen" zu schützen, um tiefer in die Gewässer der Weltkultur unterzutauchen [10]. Wie echt universalistisch Noicas Diskurs, der oft zweideutig war, ist, darauf werden wir hier nicht näher eingehen. Von diesem Gesichtspunkt aus, enthält selbst *Das Epistolar*, relevante Texte. Der Antrieb zur Flucht aus dem Idiomatischen war aber eine Reaktion auf die von der Macht unterstützen, als Diversion in der Strategie der sozialen Kontrolle gedachten falsch-nationalistischen Ausschweifungen [11].

Der Fall Noica ist bezeichnend für die hoffnungslose Suche der rumänischen Intelligenz, in einer Epoche, die praktisch die Institutionen abschaffte, wobei Kultur, Kunst und Wissenschaft sich nicht auf ehrliche Weise, sondern nur durch individuelle oder kollektive Bemühungen, oder, aber, wie E. Cioran ohne Zaudern meint, durch ein „don-quijotehaften Unternehmen" verwirklichen konnten [12]. Noica ist zu einer polivalenten Institution geworden, im Verhältnis zu welcher die Stellungnahmen definiert wurden, was zu Organisierungen von Kampagnen gegen die „Dissidenten" seitens des Regimes führte. In den letzten Monaten der Diktatur vermehrten sich die Überwachungsmaßnahmen ; Andrei Pleşu wurde einfach aus Bukarest in ein Gedenkhaus in der Provinz verbannt. „Wir übergeben euch die Fackel", hatte Noica im Namen seiner Generation vor seinem Tod gesagt [13]. Tatsächlich wurde die Fackel seiner kulturellen Mission von seinem Lehrlingen übernommen, die nach der Beseitigung

[7] *Epistolar*, ed. Gabriel Liiceanu, Bucureşti, S. 184.
[9] *Ibidem*, S. 187.
[8] *Ibidem*, S. 17.
[10] *Ibidem*, S. 25.
[11] Cf. Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism. Identity and cultural politics in Ceauşescu's Romania*, Berkeley/Los Angeles, Oxford, 1991, passim.
[12] *Epistolar*, S. 12.
[13] *Ibidem*, S. 10.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

der Ceausescu-Clique, Ende 1989, leicht ihre Bestrebungen auf einem gemeinsamen Nenner bringen konnten. Sie bildeten, neben anderen, aber in demselben Elitengeiste, die Gruppe für Sozialen Dialog (GDS), zu dem, außer dem Kunsthistoriker Andrei Pleşu, auch bedeutende Mediävisten, wie Radu Popa und Andrei Pippidi, gehörten. Von dieser Gruppe ging am 24 Dezember 1989 die Initiative eines *Appels der rumänischen Historiker* aus, der von mehreren wichtigen Geschichtlern aus Bukarest, Klausenburg und Jassy unterschrieben worden ist. Diese stellten den Teil jener Historiker dar, denen es gelungen ist, während der kommunistischen Diktatur auf einer Stufe des den Ansprüchen der neuen Epoche entsprechenden Professionalismus zu bleiben. An der Spitze befand sich der fast neunzigjährige David Prodan, der in den letzten Jahren zur symbolischen Figur des historiographischen Professionalismus wurde. Auch der inzwischen verstorbene Henri H. Stahl ist diesbezüglich zu erwähnen. Die Unterzeichner sind Specialisten, die verschiedenen Bereichen und akademischen Zentren angehören. Zwei von ihnen (D. M. Pippidi, P. Alexandrescu) beschäftigen sich mit der Geschichte des Altertums, sechs sind Mediävisten (D. Prodan, S. Jakó, Ş. Papacostea, Andrei Pippidi, P. Alexandrescu, Şt. Gorovei) ein Numismatiker (O. Iliescu), ein Historiker der Medizin (G. Brătescu), ein Geschichtssoziologe (H. H. Stahl), ein Spezialist für Zeitgeschichte (V. Moisuc) und zwei Kulturhistoriker (P. Teodor, Al. Zub).

Die Gruppe hat sich schnell zu einem *Komitee der freien Historiker aus Rumänien* gebildet, zu einer Zeit in der sich alles frei wissen wollte, und trug herausfordernd den Stempel der Freiheit, beginnend mit dem Fernsehen und der Presse bis hin zu den bescheidensten Institutionen. Der erwähnte Appel war „eine Verurteilung und ein Programm". Es war die Verurteilung eines Regimes, dar aus der Geschichte ein Mittel der Seelenverderbung machte. Es war auch ein historigraphisches Programm für die neue Etappe. „Unter dem Scheim eines demagogischen Nationalismus", heisst es im Text, „hat man uns von der Welt isoliert und systematisch gegeneinander aufgehetzt ; die wahren nationalen Werte wurden verfälscht, versteckt, zerstört". Was war zu tun ? „Von nun an hängt es von uns ab diejenige grosse Tradition unserer Historiographie : die ein echtes Bild der Vergangenheit aller Bewohner dieses Landes in enger Verbindung mit den Gegebenheiten der Weltgeschichte wiedergab, zu restaurieren. In unserer Geschichte wurden zahlreiche und komplexe Beziehungen zwischen den Rumänen und allen anderen mitlebenden Nationalitäten angeknüpft. Es ist eine Geschichte der Zusammenarbeit und der Konfrontation, deren Entwicklung erst jetzt wiederhergestellt werden kann". Daraus erfolgte die Pflicht der Historiker die „zügellose und hohle Rhetorik" abzuschaffen und eine angemessene Sprache um die Wahrheit ans Licht kommen zu lassen, wiederaufzunehmen ; den Geschichtsunterricht aller Schulstufen in demselben Geiste wiederaufzubauen, das Forscherkorps gemäss den neuen Ansprüchen neuzubilden, die Fachbibliotheken wieder auszurüsten, der weiten Öffnung der Archive und Museen beizustehen, die Restauration der historischen Denkmäler, Opfer einer verbrecherischen Politik, zu unterstützen, die natürlichen Beziehungen zu den ausländischen Histori-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

kern und den im Ausland lebenden Rumänen wiederaufzunehmen, auf die Bildung einer Kommission, die die Ereignisse von Dezember 1989 untersuchen sollte, zu bestehen und schliesslich die Geschichte des totalitären Regimes in Rumänien zu rekonstruieren" [14].

Ein solches Programm war zur Mobilisierung der historiographischen Zunft bestimmt, sollte aber auch zur Schaffung einer neuen Gemütsstimmung, den grossen Hoffnungen entsprechend, die die Abschaffung der Diktatur in jedem Menschen erwecken liess, beitragen.

Was hat sich seit damals in diesem Bereich verwirklicht ? In welchem Verhältnis steht der geschichtliche Diskurs zu der politischen Entwicklung Rumäniens ? Wie sieht das Spektrum der historiographischen Optionen in dem zurückgelegten Zeitabschnitt aus ? Es sind Fragen, die wir jetzt im grossen und nur annähernd beantworten können. Zuerst möchte ich hervorheben, dass von politischer Perspektive her, der betreffende Zeitabschnitt mit der Ausrufung einer Reihe von Ideen, wie Pluralismus, Trennung der Gewalten im Staat, freie Wahlen, Marktwirtschaft usw, die die Einführung eines liberalen Regimes in Rumänien sichern sollten, einsetzte. Die Front der Nationalen Rettung (FNR), die sich sofort die Machtmittel aneignete, erklärte sich als provisorische Lösung und versprach der neuernden politischen Aktion freien Raum zu geben.

Es geschah aber anders. Laut einiger Analytiker erscheint die rumänische Revolution von Dezember '89 als „eine Jahrhundertlüge" (M. Castex), als „Staatsstreich" (R. Portocală), als „Komplott" der Nomenklatur, welches mit der geheimen Zustimmung der „Securitate" (Sicherheitspolizei), falls nicht von dieser in die Wege geleitet wurde (Antonia Rados). Man versuchte die Revolution sogar aus „postmodernen" Perspektive zu deuten (Charles King). Nur selten begriff man die Revolution (s. Anneli Ute Gabanyi), jenseits von unbegründeten Ehrgeiz und Abmachungen einer Gruppe, als eine unerwartete Aktion eines von dem kommunistischen Regime tyrannisierten Volkes. Das Phänomen bedarf selbstverständlich unentwirrbaren Komplexitäten („entangled revolution", mit den Worten von Nestor Rates), es ist noch lange nicht richtig und ganz beschrieben worden und sorgt noch für Überraschungen [15]. Gemäss der oft angeführten Erklärung soll die Nomenklatur zweiten Ranges, unterstützt von den Koerzitivkräften des alten Regimes, eine umfan-

[14] *Apelul istoricilor români*, în *Cronica*, I. 1 (29.XII.1989). S. 1, 3 ; *Declarație a Comitetului istoricilor liberi din România*, în *Revista de istorie*, 42, 1989 nr. 12, S. 1167—1168.

[15] Siehe insbesondere : *Les temps modernes*, Paris, no 522 (spécial), janvier 1990 ; C. Durandin, *Nicolae Ceaușescu. Vérités et mensonges d'un roi communiste*, Paris, 1990 ; M. Castex, *Un mensonge gros comme un siècle Roumanie, histoire d'une manipulation*, Paris, 1990 ; Antonia Rados, *Die Verschwörung der Securitate. Rumäniens verratene Revolution*, Hamburg, 1990 ; Anneli Ute Gabanyi, *Die unvollendete Revolution. Rumänien zwischen Diktatur und Demokratie*, München, 1990 ; Radu Portocală, *Autopsie du coup d'état roumain. Au pays du mensonge triomphant*, Paris, 1990 ; Al. Paleologu, *Souvenirs merveilleux d'un ambasadeur des golans*, Paris 1990 ; Doina Cornea, *Liberté ? Entretiens avec...*, Paris, 1990 ; Nestor Rates, *The entangled revolution*, Washington 1991 ; Edward Behr, *Kiss the hand you cannot bite*, London, 1991 ; Claude Karnoouh, *Consensus et dissensions en Roumanie*, Paris, 1991 ; K. Verdey, *op. cit.* ; Richard Wagner, *Sonderweg Roumänien*, Berlin, 1991.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

greiche Massenbewegung inszeniert haben, mit „Terroristen", Katakomben, abgebrannten Häusern und Toten, sehr viele Toten — alles um die neue Macht, die die Wahlen von Mai 1990 durch Volksbeschluss in ihr Recht setzten, zu legitimieren [16]. Indessen wurde jeder Versuch einer ernsteren politischen Koagulation durch gewalttätige polizeiliche Mittel, oder aber durch „Ansturmeinheiten", die aus der Provinz nach Bukarest gerufen wurden, gehindert. Der radikalste Diskurs wurde von denen, die die Revolution in Temeschwar erlebten ausgearbeitet. Ihre *Erklärung*, unterstützt auch von den Bukarester Studenten, wurde zum Gegenstand erregter Streitgesprächen, unterhielt aber insbesondere die Flamme der längsten Demonstration in der Geschichte der osteuropäischen Regimestürze. Auf dem *Universitätsplatz* in Bukarest protestierte man, Tag und Nacht, fast zwei Monate lang, gegen den (Neo)Kommunismus. Die Macht bediente sich ihrerseits eines jedwelchen Mittels um der Welt zu beweisen, dass das Land ohne gut artikulierte Zwangsinstitutionen nicht regiert werden kann und dass das rumänische Volk für die Demokratie nicht bereit sei. Die Wortführer des Regimes (Ion Iliescu, Silviu Brucan usw.) verbreiteten die Idee der „Originaldemokratie" und kokettierten mit den „Modellen" der abendländischen Sozialdemokratie, um angeblich einen eigenen, von den örtlichen Gegebenheiten auferlegten Weg vorzuschlagen [17]. Diese Gegenbenheiten erwiessen sich als sehr hart und das neue Regime gründete auf ihnen seine Strategie. Seit 1938 einer Reihe von links- oder rechtsgerichteten Digtaturen unterworfen, verwirrt und manipuliert, sah sich nun der Wähler vor einem Dilemma gesetzt, das er nicht anders zu lösen wusste, als durch die Entscheidung für einen Ausweg, der ihm mehr Ruhe und weniger Risiken zu bringen versprach. Sozialpsychologisch kann man das Verhalten der Mehrheit am 20. Mai 1990, wie auch das von den neuen linksgerichteten politischen Formationen recht weit erweckte Echo begreifen. Die Mehrheit hat schnell erkannt, dass es sich augenblicklich um eine Abstufungsersetzung, innerhalb eines nur *à la longue* veränderlichen Systems handelt, und hat sich auch dementsprechend verhalten, indem sie sich an die Umstände anzupassen suchte. Der Prozess des Kommunismus wurde mit Hartnäckigkeit vermieden, die „Securitate" (Sicherheitspolizei) mit verändertem Namen in ihre Rechte wiedereingesetzt ; die Institutionen von symbolischem Rang (die Kirche, die Armee, die Rumänische Akademie, der Schriftstellerverband) haben nach einem anfänglichen Erdbeben von kurzer Dauer, einen schellen Wiederherstellungsprozess, der für das was im Land abspielte kennzeichnend war, durchgemacht.

In derselben Zeit widersetzten sich die Jugend (insbesondere die Studenten), ein Teil der Intelligenzschicht (hauptsächlich die humanistische) und andere soziale Kategorien (einige von ihnen politisch eingereiht) gegen die okkulte Wiederkehr des alten Regimes, — auch wenn dieses sozusagen einer kosmetischen operation unterzogen wurde — indem sie Strassenmanifestationen organisierten, Zeitungsartikel schrieben, die Gemüter in Richtung eines Prozesses des Kommunismus zu orientieren

[16] R. Portocală, *op. cit.*
[17] R. Wagner, *op. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

suchten. Die neue Staatsmannschaft beschränkte alles auf den sogenannten „Massenmord" vom Dezember, um die Hauptfragen, der unvermeidlichen Bilanz am Ende eines so aggressiven und katastrophalen Regimes aus dem Wege zu ghen. Zur Ordnung gerufen, einem fast ständigen Druck seitens der gegnerischen sozialen Kategorien ausgesetzt, verteidigte sich die Macht leidenschaftlich, griff aber ihrerseits mit allen Waffen an. Der aktivste Teil der Bevölkerung gruppierte sich somit um die Jugend am *Universitätsplatz,* die als sogenannte *„golani"* („Lumpen") abgestempelt wurden. Am anderen Ende des politischen Spektrums hat das Rgime die *Bergleute,* die mehrere Male nach Bukarest gebracht wurden, mobilisiert, um als konterrevolutionäre Schockkraft die Bildung einer starken Opposition zu verhindern. Zwischen der *„Golaniada"* und der *„Mineriada"* erstreckt sich das Drama dieses Interstitiums, welches in geschichtlicher Perspektive, dennoch die ersten Schritte der antikommunistischen Revolution darstellen könnte. Auf einer Seite, sind jene, die bereit waren, mit dem alten Regime endgültig Schluss zu machen, wobei sie einen Diskurs ausarbeiteten, der zum ersten Mal von den Temeschwarern klar formuliert wurde. Auf der anderen Seite, befanden sich die Konservativkräfte, die über alle Zwangsmittel und das Wissen einer geschickten Manipulierung der Öffentlichkeit verfügten. An einem Pol sind die an einer rapiden Veränderung des Systems interessierten Kategorien, am anderen Pol sind die eine gewisse Kontinuität anstrebenden, auch wenn mit dem Verzicht auf die Verteile eines abendländischen Beistands, rechnenden Kategorien. „Diese letzteren bestanden auf dem immaturen Charakter der rumänischen Gesellschaft bezüglich der Praxis der Demokratie, und betonte, (wie auch der verstorbene Diktator) ihren spezifischen Weg, ihre Originalität in dem Übergang zur Freimarktwirtschaft, einem langsamen Übergang, um die Interessen der alten herrschenden Klasse nicht zu stark zu stören [18].

Wo situiert sich in diesem sozialpolitischen bild die Geschichtsschreibung ? Zur Zeit sind ihre Probleme diejenigen mit denen sich die Gesellschaft selbst konfrontiert : die moralische Krise, die ideologische Verwirrung, die Zaghaftigkeit der Suche, die Unfähigkeit den sozialen Auftrag auszuführen, das Bedürfnis die übermüdeten Generationen, welche totalitären Denkweisen unterlagen, mit frischen zu ersetzen. „Wir übergeben euch die Fackel", hatte Noica gesagt, während Andrei Plesu sein Vertrauen zu seiner (vierzigjahrealten) Generation, die die Kultur im ralistischen Geiste „als eine sublime Unsicherheit, als Versuch" erleben könnte, äusserte [19]. Er selbst ist in den Prozess der von der Revolution verursachten Veränderungen, als Kulturminister bis vor kurzer Zeit, eingetreten. Noch ein Historiker, N. Stoicescu nahm bis zu den Wahlen vom 20. Mai 1990 als Kultusminister an der Regierung teil, und ist heute Botschafter in Athen. Einem anderen, Răzvan Teodorescu, wurde die Präsidentenschaft des Fundfunks und des Fernsehens — des einzigen Mittels überhaupt zum massiven, beharrlichen, wirksamen Einfluss des Wählers — übertragen. Diese Institution, die sich zunächst für

[18] *Ibidem ;* Cf auch Matei Cazacu, *Quelle „voie roumaine" vers le comunisme,* in *Esprit,* févr., 1989, S. 15—18.

[19] *Epistolar,* S. 184.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

frei hielt, ist unglücklicherweise eine der Regierung geblieben und hat in diesen zwei Jahren der rumänischen Revolution eine verhängnisvolle Rolle gespielt.

Ohne über vollständige Informationen zu verfügen, muss noch hinzugefügt werden, dass auch andere Historiker zu Mitgliedern des Parlaments gewählt wurden, sei es auf der Kandidatenliste der FNR oder aber auf den Listen einiger Satellitenformationen (G. Dumitrașcu, V. Faur, M. Iacobescu, I. Solcan, Gemil Tahsin, P. Țurlea), oder der Opposition angehörend, wie R. Ciuceanu und Dan A. Lăzărescu. Die ersteren hatten schon während des alten Regimes bestimmte Stellen besetzt. Die letzteren, hingegen, hatten lange Jahre im Regime der Kommunistischen Diktatur unter Zuchthausstrafe gelitten. R. Ciuceanu führte eine Zeitlang den *Verein der ehemaligen politischen Häftlinge*, zugleich, aber, als Parlamentsmitglied, war er Präsident einer Kommission, die die während des alten Regimes begangenen Missbräuche und Ungerechtigkeiten zu untersuchen hatte.

Es muss unterstrichen werden, dass zunächst fast alle Historiker die FNR — die als einzig fähige Formation galt den Kampf gegen den Ceauschismus, „den öffentlichen Feind Nummer eins", zu organisieren — unterstützten. Im oben erwähnten *Appell* der Historiker hiess es klar: „Wir schliessen uns der Politik der Front der Nationalen Rettung an". Als aber im verantwortungsvollen Teil der Bevölkerung der Anticeauschismus sich immer stärker abzeichnete, verschwand diese Einigkeit, die Stellungnahmen differenzierten sich gemüss den politischen Engagements der einzelnen. Einige von ihnen blieben der FNR treu, auch wenn sie parteilich nicht eingereiht waren. Andere orientierten sich zu den Oppositionsparteien, wie es im Falle der Liberalen Dan A. Lăzărescu u. N. S. Tanașoca, um nur einige auf der Hand liegende Beispiele zu erwähnen, gewesen ist. Kritisch offene Haltungen, ohne parteiliche Engagements, haben eine recht grosse Reihe von Historikern mit solider Bildung eingenommen: Ș. Papacostea, Andrei Pippidi, R. Popa, S. Rădulescu-Zoner, Apostol Stan, usw. sind hier zu erwähnen. Gewöhnlich veröffentlichen sie ihre Artikel in der nicht der Macht unterworfenen Presse. Andere, nicht zahlreiche, aber aktive und über bedeutende materielle Mittel verfügende Geschichtler bilden das alte Gardekorps um Ilie Ceausescu, das die extremistischorientierte Presse, nämlich die xwei Zeitschriften *Europa* und *Grossrumänien* zur Verfügung hat. Unter diesen treffen wir jene an, die in den letzten Jahren des alten Regimes den offizielen Diskurs im Berreich der Geschichtsschreibung schmiedeten.

Eine scheinbar neutrale Institution, ist die Rumänische Akademie, in die der Reihe nach Leute mit verschiedenen Haltungen — von einem offenen Konformismus bis hin zur kategorischen Ablehnung des offizielen Diskurses-eingetreten sind [20]. Bezeichnend sind die Bemühungen einiger Teilnehmer an der alten historiographischen *Vulgata* sich nun zu

[20] Die neuen Mitglieder der Historischen Abteilung: Dan Berindei, Cornelia Bodea, Virgil Cândea, Al. Elian, Val. A. Georgescu, Dinu Giurescu, Camil Mureșan, Șerban Papacostea, M. Petrescu-Dîmbovița, Gh. Platon, Pompiliu Teodor, Al. Zub.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

einem abstufenderen Diskurs hinzuwenden. Dinu C. Giurescu, Verfasser von Synthesen, die von der Staatsbehörden intensiv zur Legitimierung vor der Welt gebraucht wurden, spricht einen überzeugedden Diskurs über die Nachkrigszeit aus[21]. Mit Recht schlussfolgert er, dass „das Kommunistische Vermächtnis schwer ist", da die Gesellschaft vollständig in Unordnung gebracht wurde, die Verhaltensweisen völlig entstellt sind, das Vertrauen zu sich, als Individuum oder Volk auf ein Minimum verringert, wenn nicht sogar mit Selbstverachtung ersetzt wurde. Man kann diesem Marasmus freiwerden nur indem man sich der Lage ganz bewusst wird. Das setzt aber einen Appell an das Gedächtnis sowie auch die Neuwertung der früheren Schwächen und Irrtümer, einen dramatischen Sprung bezüglich der Haltung gegenüber der Wirklichkeit, voraus.

Ich habe mich gewissermassen auf die Generation (Giurescu) beschränkt, die alle Etappen des kommunistischen Regimes miterlebt hat und auf die in der „neuen Epoche" geborenen Generation (Pippidi), der es mehr oder weniger offen gelungen ist sich dieser Epoche zu widersetzen. Ich müsste auch die anderen Generationen, die Verehrungswürdigen der Historiographie, und jene, die jetzt den Tenpel betreten wollen, erwähnen. Zu den ersten zählt, musterhaft wie immer, David Prodan, der es fertigbrachte einen Band von Studien und Schilderungen *Aus der Geschichte Siebenbürgens* (1991) zu veröffentlichen. Diesser Band ist dazu bestimmt die massive industrielle Betätigung der Rumänen, aber auch die „Tugenden dieses von der Geschichte ungerecht behandelten Volkes" [22] zu veränschaulichen.

Der wiedergewinnbare und justizhafte Sinn ist in der rümänischen Geschichtsschreibung doch nicht verlorengegangen. Dafür sorgen die einheimischen stets mit dem Gefühl einer unsicheren Geschichte lebenden Forscher, aber auch die Historiker in der *Diaspora,* wie zum Beispiel. Mihnea Berindei, Matei Cazacu, D. Cernovodeanu, Pavel Chihaia, Al. Ciorănescu, N. Djuvara, D. Ghermani, M. Sturdza. Eine aktivere Mitarbeit xwischen den einen und den anderen wird vielleicht eine bessere Seibsterkenntmis ermöglichen. Gegenüber der von einigen unserer Fachkollegen unterstützten Regierungstendenz den historiographischen Diskurs zu vereinfachen (das Parlament leitet schon ein Institut, dar Aussenministerium führt eine Ressortkommission) reichen sich die in-und ausländischen Historiker die Hand und zur Wiederherstellung des Diskurses beizutragen.

Die Historiographie ist nicht die einzige die dazu dienen soll. In voller Diktatur sind ihre Themenziele von der Literatur im besonderen, und der Kunst im allgemeinen, durch eine an einem anderen Orte schwer zugelassenen Kompetenzsubstitution erfüllt worden. Als man über der Marschal Antonescu nur karikaturistisch schreiben konnte, nahm sich ein Schriftsteller (Marin Preda) vor ihn in einem Roman *(Delirium,* 1975) darzustellen, so wie auch Paul Anghel den mit seinen von den russischen Truppen Elend bringenden Unabhängigkeitskrieg in einem anderen Roman *(Der Winter vor einem Jahrhundert,* 1977 sqq geschildert

[21] Cf. Dinu C. Ciurescu, *Challenges of a generation,* in *Analele Universităţii Bucureşti,* istorie, XXIX, 1990, S. 3—23.

[22] David Prodan, *Din istoria Transilvaniei,* Bucureşti, 1991, S. 7.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

hat. Eine ganze Reihe von dramatischen Stücken entstanden zum Teil aus demselben Bedürfnis. *Das Winterjahrhundert* (aus dem Zyklus *Die Dramen der Macht*, 1958) von Ion Omescu wurde zu einem Emblem dieser metaphorischen Verwertungsweise in der alles nur ein Vorwand für das Nachdenken über das Schicksal war.

Wenn es auf die vorhandenen Bücher in den Buchhandlungen ankommt, so stelt man fest, dass das was zur Zeit im Bereicht der Geschichte der Vergangenheit vorherrscht, weder gewissenhafte, Studien noch Monographien oder Dokumentensammlungen sind, sondern Memoiren, Erinngerungen derer die Unter der Härte des Kommunismus gelitten haben, Bücher die dazu bestimmt sind, die weissen Seiten der Geschichte zu füllen. Ein Kriterium der Auswahl ist selbstwerständlich das politische Interesse. Die von der Königin Maria verfasste *Geschichte meines Lebens ist* in hoher Auflage erschienen und wurde sofort ausgetragen; ein von Mircea Ciobanu veröffentlichter Band *Gespräche mit Michael I von Rumänien*, bekam man in keinem Schaufenster (höchstens in der Austellung in Frankfurt) zu sehen, sondern wurde unter der Hand verkauft, wie alle vielbefragten Bücher. Befragt sind auch die Erinnerungsschriften über die Gefängniserfahrung, sowie auch die Zeugenaussagen über die Katakombenkirche, man lese griechisch-katholische Kirche, die 1948 verboten wurde. Die Hast, mit der man leere Zeilen zu füllen und Gerechtigkeit zu üben sucht, ist natürlich ein Merkmal diese Zeitabschnitts. Die nichtssagenden Verallgemeinerungen und Reduktionen von gestern werden heute mit dem Drang nach Konkretheit, nach plastischen Bildern ersetzt. Eine Reihe von Themen wie Kirche, Monarchie, politische Parteien, Diaspora, Konzentrationssyustem usw. haben sich in der letzten Zeit den Forschern aufgenötigt, oder aber sind aus den alten Schemen ausgetreten. Die Themen bezüglich der Staatsgrenzen, der zwischenvölkischen Beziehungen, des Antisemitismus, die sowohl auch Themen der politischen. Diversion sind, wurden nur zaghaft behandelt. Eines der oft, aber essaystisch behandelten Themen ist das der nationalen Eigentlichkeit, ein seit mehr als einem Jarhundert weitschweifiges Thema, das aber, wie man schon festellen konnte, fast zyklisch auftaucht [23]:

Das Interesse einer recht grossen Anzahl von Historikern an der verborgenen, geheimnisvollen Seite der älteren oder neueren Geschichte muss auch hervorgehoben werden. Dies erklärt sich auch durch ein Verwertungsbedürfnis, nachdem man lange Zeit zu Vereinfachungen und sinnlosen Erklärungen griff. Von den Dogmen gewissermassen befreit suchen die Historiker besonders die vermiedenen, entstellten und verzerrten Themen zur Geltung zu bringen. Sie tun es aus ihrem Beruf heraus, mit erkenntnismässigen Anspruch, aber auch um eine gewisse Erwartung zu befriedigen. Es erwies sich, dass der Lesermarkt starkes Interesse für Kulissenereignisse, Diplomatieintrigen. Dossiers der Geheimpolizei, u.a. zeigt. Vlaicu Ionescu hat auch schon eine *Geheimgeschichte der Welt*, 1987), als Teil einer esoterischen Trilogie geschrieben, Während Paul Barbăneagră wissenschaftliche Filme dreht, die vertraute Sinne, okkulte Seiten der Denkmäler und Bauwerken entschlüsseln. Hier wie

[23] Camil Mureşan, *Naţiune, naţionalism, naţionalităţi, minorităţi*, în *Tribuna*,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

auch innerhalb anderer Versuche kann man die Verwertung einiger von Mircea Eliade vorgeschlagenen, in Rumänien jetzt weit aufgenommenen Ideen feststellen. Diese lenkt unsere Aufmerksamkeit nicht nur auf die Schattenseiten, sondern auch auf unsere kognitiven Mängel. Der kleine „Streit" zwischen Pippidi und Pleşu um das Problem „der Klarheit und der Genauigkeit der Tatsachen der „gevingen Unendlichkeit" beschreibt eigentlich zwei Haltungen, die des Historikers, der seiner Fähigkeit zutraut, die Tatsachen klar zu umfassen, und die des Künstlers, der die Gegenwart des Unaussprechlichen schärfer „fühlt" und der sich bewusst ist, dass es eine vollständige Erklärung nicht gibt. Die Klarheit und Genauigkeit scheinen im eher „eine Utopie des Verstandes, als eine Wirklichkeit" zu sein. Die Beschränkung auf die Tatsachen ist im Grunde ein Kampf gegen das Unfassbare. „Die Geschichte als Faktologie des Heiligen ist, oder müsste biszuletzt angewandte Theologie sein" [24]. Solche Spekulationen wie auch systematischere Analysen über Ziel und Grenzen der Geschichte, über Mythogenese, über Bedingungen des Historischen Diskurses in bezug auf die anderen antropologischen Gegenstände [25], oder über die zeitlich bedingten Verhaltensweise usw [27]. macht man selten.

Anscheinend hat man keine Zeit mehr zum ruhigen Nachdenken und zur gründlichen und systematischen Analyse. Gleich seinem Mitbruder aus dem 17ten Jahrhundert, ist der rumänische Historiker von heute villeicht berechtigt zu sagen, dass er nicht an das Schreiben, sondern an die Alltagssorgen dehkt. Laut demselben Miron Costin muss er sich aber über die Alltagssorgen erheben um den Gedanken in ihm und der Welt walten zu lassen. Unser Historiker fragt sich noch immer, wobei er sich schuldig fühlt, wie diese Situation nur möglich sein konnte. Die Frage führt ihn zu Themen und Möglichkeiten die dem gegenwärtigen Moment angehören. Dieser stellt eine übergangsetappe fieberhafter Suche, eine Etappe von Befürchtungen und Ungewissheiten dar. Die Normalität der schöpferischen Arbeit und der ruhigen Meditation liegt noch ausserhalb Seines Horizontes. Reinhard Kosellecks Worte, „Wer sich mit der Vergangenheit beschäftigt, wird mit sich selbst Konfrontiert" [27], erweisen sich auch diesmal als richtig.

Welche Art der Konfrontation mit der Vergangenheit benötigen die Rumänen um immerhin die Normalität zu erreichen ? Die Antwort braucht kaum erwähnt zu werden : eine eherliche konfrontation auf allen Mentalitätsstufen um das Verständnis der jüngsten Geschichte zu erleichten und dadurch die Befreiung von Schuldgefühlen zu ermöglichen. Für die breite Masse kan man einen erklärenden Diskurs der ihren „Erwartungshorizont" aufheltt und den Wähler auf eine realistischere Ebne setzt, ausarbeiten. Auf einer höheren Bildungsstufe bedarf es systematischeren Analysen, umfangreicheren Restitutionen, die zur Herausbildung

1991, 37. S. 8.

[24] *Epistolar*, p. 190—191.

[25] Al. Zub, *Istorie şi finalitate*, Bucureşti, 1991.

[26] Idem (ed.), *Temps et changement dans l'espace roumain*, Iaşi, 1991.

[27] Reinhard Koselleck, *Wozu noch Historie ?*, in *Geschichte und Theorie. Unrisse einer Historik*, hrg. v. H. M. Baumgarten und Jörn Rüssen, Frankfurt am Main, 1976, S. 29—30.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

einer anderen sozialen und philosophischen Weltanschauung beitragen sollen. Das heisst aber Verzicht auf die „Holzsprache" mit ihren marxistischen Klischees zugunsten eines realistischeren Denkens, das auf die Nuancer achtet, eines Denkens das den Menschen von der Schlacke der nationalistischen Demagogie befreit. Solche Ansprüche gelten auch für den beruflichen Diskurs, der auch vom ideologischen Kanon verfälscht und oft auf inakzeptable Schemen eingeschränkt wurde. Glücklicherweise gibt es (es gab schon immer) eine Kategorie von berüflich besser gestellten Historikern, die Interesse an der Entwicklung der gegenwärtigen Geschichtsschreibung haben, und die manchmal auch beachtliche Ergebnisser erzielten. Wir treffen sie in fast allen Bereichen an, aber vor allem in denen, die eine hohe technische Eigenschaft voraussetzen. Die Anpassung an den gegenwärtigen Diskurs stellt für sie kein Problem dar. Ihr grösster Nachteil ist materieller Art, denn die Drückmöglichkeiten über die sie verfügen, haben sich auf dramatische Weise verringert und die Arbeiten der Spezialisten riskieren vorläufig in den Schubladen zu bleiben. Anderenseits ist die Frage nach dem Geschichtsbuch, das nicht einem unverzüglichen Interesse entspricht, sehr klein. Die Lage der Geschichtsschreibung in Rumänien ist in einer hohen Perspektive mehr als kompliziert. Was kann man von der Zukunft hoffen ? Annehmend, dass eine Gesundung der Wirtschaft und des sozialen Lebens fölgt ist auch eine Erneuerung der Geschichtinstitute mit jungen Forschern, die sich in verschiedenen Abteilungen betätigen sollen, zu erwarten ; nicht zuletzt erwartet man seitens dieser Institute das Instandesetzen der notwendigen technischen Ausrüstung um eine bessere Verbreitung der Endergebnisee durch Berichte, Zeitschriften, Studienreihen und Monographien usw. zu sichern. Einen noch entfernten und nicht allzuklaren Horizont haben wir vor uns.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

EMILIAN BOLD, VALERIU DINESCU

NAZI GERMANY'S REARMING AND PUBLIC OPINION'S ATITUDE (I)

Germany's defeat in World War I and the signing of the Versailles Peace Treaty created a new juridical and political status to the country. Imperial, royal, princely dynasties, as well as nobiliary ranks were abolished for ever. The German Empire lamentably collapsed and became a republic — the *Weimar Republic*, as it is known in history — which existed until Hitler's accession to power in 1933. Germany's territory was diminished by 1/8, she was imposed huge reparations and was forbidden to possess a professional army and to manufacture armament and ammunition.

Despite the guarantees of her signature on the Versailles treaty, diirectly after 1919, she began secretely rearming for a new revenge. Hiitler, and, before him, generals Seeckt and von Schleicher, were obsessed with the idea of restoring the army, by means of which Germany should have become a great power (Weltmacht) and thus imposed her point in international relationship. Several internal and external circumstances favoured this evil policy which, carried on to unexpected and extreme limits, would lead to the outbreak of the second World War and to Germany's ultimate defeat.

Some questions arise: how was it possible that, under the eyes of the great victorious powers, Germany would have been able to rearm so rapidly, and that Hitler, in about three years' time could have built up one of the most powerful armies in the world? Why did England and France connive at that? It is these questions that we attempt at answeering in our present paper.

*

Accordind to the provisions in the Versailles treaty, Part V, the German army had to diminish its effectives to 7 infantry divisions and 3 cavalry division. It could not exceed 100,000 men, including officers and non-combatant (article 160) [1]. Until Germany's being admitted

[1] *Desăvârşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Recunoaşterea ei inteernaţională. 1918. Mărturii*, Bucureşti, 1986, p. 701.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

in the League of Nations, the German army was to observe strict limits to the armament and was obliged to submit to the decisions of the Geneva institution [2]. Also, until she entered the League, the manufacture of arms, ammunition, and and any war materials could be made only in certain plants and mills, whose location had to be made known and subjected to the approval of the victorious powers [3]. With the same purpose of reducing the German army forces, the Versailles treaty stipulated that *„any compulsory universal military service in Germany will be terminated"* (our italics) and that the German army „will be constitute dand recruited by voluntary enlisting" (art. 173) [4]. The treaty also made provisions for „disarmament and demolishing of the fortifications on the territory of Germany" (art. 180) and the interdiction of building up new fortifications [5].

Provisions concerning the navy are comprised in the 2nd Section of Part 5. German submarines were to be destroyed and strict limits were to be observed in the number of ships of the German navy [6]. All German men-of-war which were not in her ports ceased to belong to her [7]. Those interned in allied and associated ports, by virtue of the provisions of the November 11, 1918, Armistice, were considered „definitely surrendered" [8]. Building and purchasing war ships were prohibited [9]. The General Staff was to be dissolved ; Germany was no longer allowed to manufacture weapons and military fighting aircraft.

On June 25, 1919, the Reichstag decided to dissolve the army and to establish, under the President's responsibility, a temporary Reichswehr, whose task was, as it was justified, to defend the frontiers and to maintain home order. The League of Nations was given the mandate of an effective and strict control on Germany's disarmament. On initiating the control, the League of Nations received substantial assistance from the German workers' organizations in detecting the hidden weapons and military equipment. For this assistance, field marshall Ferdinand Foch and general Nollet expressed their gratitude to them, stating in front of the Military Committee of the French Parliament that, thanks to the workers, Germany began to fulfil certain provisions of the peace treaty [10].

The termination of the army was carried into effect in *June 1919* and, besides fulfilling certain provisions contained in the treaty, it had one more purpose : to terminate the soldiers' committees, the revolutionary element that, together with the workers' committees, caused deep political changes in Germany. The old cadres of the imperial army were yet maintained, creating at the same time numerous „Frank

[2] *Ibidem*, p. 702.
[3] *Ibidem*, p. 703.
[4] *Ibidem*, p. 704.
[5] *Ibidem*, p. 705.
[6] *Ibidem*, p. 707.
[7] *Ibidem*, p. 708.
[8] *Ibidem*, p. 707.
[9] *Ibidem*, p. 710.
[10] Gh. Matei, *Dezarmarea în contextul problemelor internaționale și atitudinea României (1919—1934)*, București, 1971, p. 21.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

corps" and other paramilitary organizations [11], from whose ranks Hitler would later recruit supporters for his national socialist party and its storm troops.

In Germany, the paece treaty was received with hostility and violently criticized, its provisions being interpreted by most politicians, newspapermen and others as a *diktat*. It caused a state of strong tension among German public opinion. Newspapers of all political colours wrote that what being decided in Paris was "a peace of the refined selfishness, a peace of violence", that France had a sadistic desire (die Sadischelust) to humiliate Germany in the worst manner. In such an atmosphere of unrest and confusion, a proposal was made to immediately sign the peace with the Soviet Russia to use her troops in defending Germany [12], as if the East European country did not have her own needs of defence and of strengthening the revolution.

In the official circles, among civil servants, indignation was the prevailing state of mind. They said, "such a peace is murderous ! It is a century of slavery", while words like *revenge* and *another war* sounded like a threat [13] to the future, Mathias Erzberger himself, who had signed the November 11, 1918 armistice, and, later, in the Reichstag, spoke in favour of the peace treaty, now showed his anger. "Everything is wrong", he told a French newspaperman. "Whatever they impose on us is inacceptable and unrealizable" [14]. Chancellor Phillip Scheidemann stated that he preferred his hand be cut off than sign a peace treaty with such hard provisions [15].

The political circles maintained vigorously an anti-Versailles propaganda so that the German public opinion was convinced that the peace treaty was a *diktat*, that Germany was forcefully imposed peace, that she had beem made to join war and then cheated by the Allied forces that did not put Wilson's "14 points" into operation, especially his proposal about "a peace without defeated or victors". Superior cadres of the army, headed by Hindenburg [16] and Ludendorff, spread the assertion according to which the army had not suffered any defeat in the war, that the lamentable situation of Germany was due to the workers' revolutionary movement that had hit the army in the back

[11] Paul Léon, *La guerre pour la paix, 1740—1940*, Paris, 1950, p. 595.

[12] Paul Gentizon, *L'Allemagne en Republique*, Paris, 1920, p. 122.

[13] *Ibidem*, p. 121, also see Charles Bennefou, *Histoire d'Allemagne*, Paris, 1925, p. 481.

[14] Paul Gentizon, *op. cit.*, p. 123.

[15] Certain members of the parliament would answer the question: "What does Scheidemann do ?" with "He is learnin to write with his left hand". "Why ?" "Because" he knows only too well that his right hand is going to wither away" *(ibidem*, p. 178), also see Gebhardt, *Handbuch der Deutchen Geschichte*. Karl Dietrich Erdmann, *Die Zeit der Weltkriege*, 1 Teilband, *Die erste Weltkrieg. Die Weimarer Republik*, 4/1, Stuttgart, 1973, p. 209.

[16] On November 18, 1919, Hindenburg appeared before the parliamentary inquiry committee that was established to find out the responsibility for the defeat. Together with Helferich, he accused the civilian authorities : "The rear did not support us. The plans of the High Command could not be fulfilled. The army was stabbed in the back [...]. The healthy forces of the army have no responsibility whatsoever for the defeat", he stated, (Gilbert Padia, *Histoire de l'Allemagne contemporaine, 1917—1962*, I, Paris, 1962, p. 156—157).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(Dolchstosslegende) and which, together with the republican system, were her real enemies. "That is the cause — Ludendorff wrote in his memoirs — the only cause of Germany's fall" [17]. Such statements were not unusual. In the electoral programme of the German nationalist Party was the idea according to which the revolution took the weapons out of the hands of the army and "left us in front of the enemy powerless and defenceless". "If the revolution had not come at that time — wrote a newspaper of the Catholic Centre Party — Germany would not have been now so helpless" [18]. Even the social democrat Friedrich Ebert, chancellor and then president of the Weimar republic, was of the same opinion. On November 11, 1918, when the German troops were coming back from the front marching in the streets of Berlin, they were met at Brandemburg Gate by Ebert with the following speech : "I salute you, the ones who have come back undefeated from the battlefield. Your sacrifice and your deeds are matchless. No enemy has surpassed you. It was only when the enemy's superiority in men and equipment became overwhelming that we gave in" [19] A conclusion which prevailed among German reactionary bourgeiisie and gave them a feeling of consolation was that the "healthy forces" of the army had not been responsible at all for the defeat [20]. The cult for the military had to be preserved intact and encouraged — thought the politicians of the time, from the social-democrats to the elements of the right of the German society : Germany had to keep on rearming secretly ; the armament factories, in spite of the interdictions in the peace treaty, had to resume their activity ; revenge was demanded in order to allow Germany to resume her former greatness and superiority. In keeping with these intentions, in Germany the proces of rearming began and intensified throughout the years of the Weimar republic, and, later, during the Nazi dictatorship, went on on unprecedented proportions.

---

[17] R. Recouly, *La Ruhr*, Paris, 1923, p. 234.

[18] Gebhardt, *Handbuch...*, p. 210.

[19] *Ibidem*, p. 219. Also see Bertrand de Jouvenel, *Après la défaite*, Paris, 1941, p. 97 ; George Bernhardt, *La suicide de la République Allemande*, Paris, 1933, p. 204. By the end of January 1919, the German students of three universities on the Rhine raised a public subscription and erected a monument as a tribute to the soldiers who died on the front. The Latin inscription on the memorial read : "To their undefeated parents, the sons that will conquer" (See Louis Marin, *La sécurité de la France*, Paris, p. 12).

[20] Gilbert Badia, *op. cit.*, p. 157. Hitler, in *Mein Kampf*, took the information offered by Hindenburg and Ludendorf of the "stabbing in the back" myth, stabbing by the revolutionary forces and the "Marxist" governments of the Weimar republic. He, too, writes about the German people's having not been defeated, Germany's being betrayed, stabbed in the back by the "impure" elements' upheaval that Germany had permitted to survive and prosper ; that Germany would have been the victim of the allies and of Wilson's "14 points" the made the army surrender, after being promised to get a privileged situation. That is why not only Hitler, but others as well, had regarded Versailles as a diktat and an infamy disgraced the German people. So that "its chains hat to be broken". Such sentences are to be found in almost all Hitler s later speeches. (See André François-Poncet. *Souvenirs d'une ambassade à Berlin, septembre 1931 — octobre 1938*. Paris, 1946, p. 73).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

As a matter of fact, it was only a year after the "termination" of the army when a surprising fact was found out by the participants in the Spa conference for reparations, June 16, 1920 : the German soldiers were twice more numerous than the number provisioned in the peace treaty ; Germany was equiped with armament and material from stocks left after the war, though such stocks must have been destroyed [21]. It was also found out that the propaganda in favour of revenge was maintained by high ranking cadres of the army. On September 2, 1920, gen. Seeckt mentioned in an order of the day : "We all want to maintain, among Reichswehr and among the people, that spirit which, once, along 100 battlefields, led us to Sedan" [22], alluding to the victory won by Germany in 1871 against France, when Napoleon III himself was taken prisoner. The social democrat government, though detested by the high ranking cadres of the army, accounted for the increase of the effectives with the necessity of fighting and suppressing communism, which was understood by the representatives of the allied powers. They consented to Germany's maintaining the existing effectives, which later became a "cadre army" [23].

On November 27, 1923, the news became public that, in Germany, all the factories were working intensely for rearming since the first postwar year, and that there had already been ready a plan for the autbreak of a Biltzkrieg with the participation of the air forces [24]. Gustav Krupp von Bohlen und Holbach later confeseed that, since 1920, he had made efforts for setting up a fundamental scientific research for rearming [25], and since 1926, his plants had been studying

---

[21] William Manchester, *Armele lui Krupp, 1859—1968,* Bucureşti, 1973, p. 423, 430—439 ; Vincent Auriol, *Hier et demain,* Paris, 1945, p. 184. At the Spa conference, it was found that Germany had not dissolved the security police, that she had had submarines being built, that she was manufacturing aircraft, that she had cannon in unlimited numbers in several places, that the effectives and the cadres of the Reichswehr surpassed the authorized figures, that the *Einwohnenwehren* (local defense) had weapons in large quantitie. "In short", Raymond Poincaré wrote, "not only did Germany not disarm, but, on the contrary, goes on arming". (Raymond Poincaré, *Histoire politique. Chronique de quinzaine,* II, *(15 sept. 1920 — 1 er mars 1921),* Paris, 1921, p. 257—258.

[22] Raymond Poincaré, *op. cit.,* p. 24.

[23] Gh. Matei, *op. cit.,* p. 22. The military allied control committee, established to watch the way the military provisions of the Versailles treaty were effected, the Versailles military committee and the ambassadors, conference proved to be unable to prevent the rearming of Germany and of the other defeated countries in World War I (See Gh. Zaharia, C. Botoran, *Politica de apărare a României în contextul european interbelic. 1919—1939,* Bucureşti, 1981, p. 34). The army was again becoming the strongest element of the Weimar republic. A German newspaperman frote in the "Zukunft" that the leader of the army and, before him, the president of the republic had recourse to arming for the revenge. As we mentioned, Ebert praised the old army, and now, in 1920, Germany was spending significant sums to have it rebuilt. The war ministry had 550 "officials". in fact military personalities of the General Staff. Also, the police made up, as early as that, the core of an army "in order to wage a war" (R. Poincaré, *op. cit.,* p. 178).

[24] Gh. Zaharia, C. Botoran, *op. cit.,* p. 34 ; R. Poincaré, *op. cit.,* p. 237—238.

[25] W. Manchester, *op. cit.,* p. 423.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

new types of weapons and tanks [26]. Gen. von Seeckt gave secret orders for the training of a new, young army of about 63 divisions and a territorial army (Grenzschutz) of 39 divisions. They succeded in forming only 21 infantry divisions and 5 cavalry divisions [27]. Together with von Seeckt, gen. von Schleicher was a key man to the secret rearming [28], his influence being decisive during the last years of the Weimar republic. Accordind to certain evidence, the army continued to develop even during the crisis years, with von Hindenburg, chancellor dr. Brüning, and von Papen's assistance [29].

In 1927, general Guillaummet, commander of the French army on the Rhein, informed Paris that the German government followed a plan for creating, in the occupied territorries, a force capable of a rapid intervention against France. In the unoccupied territory, the government began organizing its military force. If the Rhineland — reported the general — had remained for a long time outside such plans, the situation is no longer the same. In the occupied territory were created numerous organizations whose purpose was to recruit and train the young men for military action. Guillaummet continued by mentioning infantry firmations, shooting associations, horseriding societies, aviation centres and airports and remarked on the full swing with which new highways and railroads were being built. He concludes : "The concessions made to the German government in the occupied territories, manifested by more liberal conditions to the population, loose restrictions, *had no other result but to allow Germany to speed up the process of military preparations in the occupied territory*. The presence of the trops of the allied occupation army had, at least, as effect a hinderance of the development of a plan whose completion would not be prevented after the troops left the occupied territories" [30].

In 1932, the Reichswehr was very active. A great number of military manoevres were effected, including special units of engineer, radiotelegraphy and mountain corps. Two years later, the German general staff organized great autumn manoevres in the Frankfurt am Oder region [31].

Military training on a large scale was achieved secretly by means of the state police, which was authorized by the Versailles treaty. In 1933, the police comprized 140,000 men, of which 105,000 state police

---

[26] W. Shirer, *Le troisème Reich. Des origines à la chute*, Paris, 1967, p. 308.

[27] Raymond Poidevin, Jacques Bariety, *Les relations franco-allemandes*, Paris, 1977, p. 285.

[28] "Argus", March 21, 1935.

[29] R. Poidevin, J. Bariety, *op. cit.*, p. 286. In 1930, the budget for maimtaining and manufacturing armament surpassed by 335 million marks the French budget, these expenses representing for the Reichswehr 24% of the total war ministry budget. The English army, made up of professional soldiers, represented only 10%. According to a German newspaper, the expenses of the German army were 65,000,000 marks in 1914, to amount to 95,000,000 în 1930 (See „Europa", an. II, nr. 9, January 24, 1936, p. 6).

[30] Georges Clemenceau, *Măreția și amărăciunile unei victorii. Memorii*, București, 1930, p. 296.

[31] Jacques Maupas, *La politique militaire de l'Allemagne*, în "Revue des deux Mondes" (RDDM), Tome XVI, 1933, p. 57.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

and 35,000 communal police. Of the 105,000, 40,000 were quartered in barracks and organized in units corresponding to military organization. They were destined to special missions and received military training. The armament at the disposal of German police comprised rifles, pistols, grenades. They also had 150 armored cars and a signals corps [32].

Thus, rearming did not start with Hitler's accession to power. It was active as early as the „policy of kindness" initiated by the former foreign minster Gustav Stresemann. Hitler, in spite of the interdiction in the Versailles treaty, defying the whole world, intiated the restoration of the army, equiped it with modern armament and made it capable of combat in a short time.

According to the data published by "Revue politique et parlametaire" on July 10, 1929, from 1925 to 1929, Germany manufactured 300,00 rifles. 20,000 heavy machine guns, 19,000 trench cannon, 2,000 connon 2,500,00 gun shells and number of tanks and aircraft [33]. According the provisions of the Versailles treaty, Germany was only allowed to possess 84,000 rifles, 18,000 carbines, 792 heavy machine guns, 1,134 light machine guns, 64 medium trench cannon, 185 light cannon, 204 77 mm cannon and 105 mortars [34]. By comparing the figures, one can easily see that Germany had by far exceeded the provisions and kept on spending large sums for the equiping of the army. For instance, for the restoration and equiping of the various corps, Germany had spent until 1929 1,480,000,000 marks. These credits were destined to a force five times larger than those in the peace treaty [35]. In 1930, for the navy was spent 2 billion gold francs, and for the air force, 1,160,000,000 [36]. During the years 1932—1933, the rearming expenditures still increased, being three times larger than in 1914. Submarines and cannon were built in Holland, and the army comprised 4,000,000 people, organized in working camps [37].

On February 9, 1933, a short time after taking over the power, Hitler sanctioned a bill, made up by the Reichswehr commanders, by virtue of which all young men aged 21 or older were to be called up in order to fulfil a 12 month *compulsory military service*, although that was forbidden by the peace treaty. During the first six months, the conscripted young men vere to spend in the "Working army", the

---

[32] Ibid., p. 63 ; also see general A. Niessel, *Les armements et l'esprit de l'Allemagne*, in "Revue bleue politique et littéraire", No. 15, 4 aout, 1935, p. 562.

[33] Georges Clemenceau, *op. cit.*, p. 291—292.

[34] *Ibidem*, p. 290—291.

[35] Louis Marin, *op. cit.*, p. 164.

[36] Gh. Zaharia, C. Botoran, *op. cit.*, p. 41 ; "Lumea", 3 martie 1933. Reproaching Aristide Briand with his policy of concessions to Germany, the deputy Franklin-Buillon said, on November 8, 1929, in the House, that in Germany the civilian aviation could be turned into military aviation very fast, the aircraft having places where machine guns could be mounted. The Junkers and Dornier aircraft were a redoubtable force. (Louis Marin, *op. cit.*, p. 165).

[37] Gh. Zaharia, C. Botoran, *op. cit.*, p. 44 ; "Europa", an. II, nr. 9, 24 ianuarie 1936, p. 7.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rest of six months being left for military training in the storm battalions (Sturm Abteilung) [38], which only apparently did not belong to the army. Also, though motorization of the army was prohibited, the General Staff conceived a mechanical traction system, stored large fuel stocks and was studying the possibility of obtaining synthetic petrol [39].

The increasing process of rearming was accompanied by public declarations concerning the annulment of the peace treaty, the recovering of the colonies, of the Danzig corridor, of Memel, the annexation of Austria, etc. On September 3, 1932, Kurt von Schleicher, the war minister, referring to the territorial and colonial claims which the great powers refused to Germany, had the courage to say that the „German people reached the end of their patience". "Seldom", Romania's ambasador în Berlin, Nicolae Petrescu-Comnen, communicated, "during the period of the most aggressive militarism before the war, could you hear a leader using such a language as Mr. Schleicher's". The same N. Petrescu-Comnen reported on Germany's increasing her military budget, on her possessing a war industry, war material stocks and especially an enormous war potential, that Germany is building fortifications at her Eastern frontier, that she ordered arms and ammunition abroad. He suggested that the Romanian government watch carefully the German foreign policy and proposed the maintainance of the forme alliances as during the war, as a guarantee to avoiding a new world war[40].

People visiting Germany's west industrial areas were surprised with the intense activity in Krupp's armament plants, I. G. Farbenindustrie's [41] and other aircraft building plants [42].

When Hitler took over power, he found everything ready and fit for intensifying the rearming process and for gradually annulling the most important provisions of the Versailles treaty. Moreover, the Reichswehr only timidly protested when he became chancellor and later played into his hands. As certain historians who studied those events mentioned, the German army hesitated between a parliamentarian democracy, which they simply detested, and a policy of revenge. The military chose revenge, thus they became fully involved in the pangerman adventure under the Nazi leadership [43].

In October 1933, Hitler declared in a cabinet meeting, that, as the Disarming Convention in Geneva does not offer Germany equality in

[38] "Curentul", 11 februarie 1933; "Universul", 23 martie 1935.

[39] Jean Bardanne, *L'Allemagne et la guerre*, Les oeuvres françaises, Paris, 1938, p. 44.

[40] Gh. Zaharia, C. Botoran, *op. cit.*, p. 44; "Lumea", 1 martie 1935; by the end of 1932, in the military journal "Deutche Wehr", one could read: "Taking into account what we have won since the evacuation of the Rhineland (1930), we maw say that our first move will be that of claiming the territories that have been unjustly taken from us". ("Europa", an. II, nr. 9, 24 ianuarie 1936, p. 6).

[41] W. Shirer, *op. cit.*, p. 308.

[42] In the Junkers plants at Dassau were employed 13,000 workers and produced 14 aircraft daily. The Heinkel plants had 500 workers, and at Cotbus was erected a hangar for 145 aircraft, where 2,000 workers were employed ("Argus", 4 martie 1935).

[43] Edmond Vermeil, *L'Allemagne*, Paris, 1940, p. 271.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

the right of rearming, "the conference must be undermined from within. There cannot be - he said - any negotiation. Germany will leave the conference and the League of Nations" [44].

Indeed, taking advantage of the Anglo-French dissensions [45], in December 1933, Germany undermines the Conference for disarmament and leaves the League of Nations [46]. Her attitude was tacitly approved of by the British government [47]. Thus, Hitler, tried to offer an image of himself as a man moved by the deepest peaceful feelings, although the intensity of the rearming process, the leaving of the League of Nations, the undermining of the Convention for disarmament, certain statements containing territorial claims uncovered the real image and the true intentions of the Chancellor of the 3rd Reich. "Gândul vremii" a magazine edited in Iași at that time, wrote that "Germany's retreat from the League of Nations, her apparently suddes leaving of the Conference on disarmament were not a simple theatrical gesture. Justifying it by the impossibility of obtaining 'equality in rights' in only a diplomatic pretext, more or less happy, which can not deceive those who want to see the truth : after Platonic discussions in the meetings of the Conference, real inspections would have followed, which, obviously, Germany would not have liked. She was secretly rearming. Hitler conscientiously repays his debts to the heavy industry which supported his ascent to power" [48].

After Germany's retreat from the League of Nations, Hitler showed a total disregard to previos international obligations and Germany became the most dangerous hot-bed of war. Germany started unrestrained manufacturing all types of weaponry and prepared ardently for war, especially making use of Great Britain's tolerance [49].

As a proof that Hitler was building up an army capable of retaliating in case of a foreign attack, the "Sunday Express" wrote in March 1933 an article based on information coming from the French

---

[44] *Procesul de la Nurnberg. Expunerile introductive ale acuzatorilor principali*, București, 1957, p. 125.

[45] N. Titulescu would always mention in his reports about the Anglo-French disagreements. Still, he believed that, in an eventual war with Germany, England would be on France's side. Some apparently unfriendly actions by England to France are — Titulescu said — "the effects of the present and temporary internal difficulties of France". (C. I. Turcu, I. Voicu, *Nicolae Titulescu in universul diplomației păcii*, București, 1984, p. 319).

[46] Gh. Matei, *op. cit.*, p. 263. Tht "Deutche Wehr" of the German General Staff cheered on Germany's leaving the League of Nations, considering it the "signal of open arming" which had to go on till a full satisfaction of the armed forces. (N. D. Cocea, *Cuvinte de pace — fapte războinice*, in "Reporter", V, 1937, nr. 20, 4 iulie).

[47] I. Igirosianu, *Secvențe retrospective*, in *Nicolae Titulescu, in memoriam*, București, 1982, p. 205.

[48] „Gîndul vremii", Iași, an. II, nr. 3/1934.

[49] Gh. Matei, *op. cit.*, p. 273. The French general Albert Niessel denounces in article published in the "Excelsior", the feverish activity in Germany for rearming and reorganizing the army. He writes that new barracks have been rebuilt, new regiments created, that many students have been required to join the army, promising them better conditions than in civilian life (See "Universul", 7 februarie 1935).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

counter-intelligence service. "The German government could immediately send to the front, in the moment of mobilization, 30 infantry divisions, 9 cavalry divisions and a large number of aircraft all ready for battle". The men that could be turned into combatants were estimated to be as many as 550,000. In 24 hours' time, the goverment could have at their disposal another 1,200,000 men, possessing sufficient military and technical training. According to the same source, in a week's time after the outbreak of an eventual war, Germany could have sent another 2 milion trained men [50]. On August 1, 1933, the Swedish left-wing newspaper carried in its turn an article entitled *Germany and Arming*. It revealed that Germany was manufacturing on a large scale large quantities of offensive arms and highly dangerous explosives; that young people's military training was organized in schools and training centre. The information was taken over by the British "Times" and "Manchester Guardian" [51]. Duff-Cooper, British political figure, several times member of the tory cabinet, after a visit to Germany in the summer of 1933, stated publicly that they were preparing for war "at an extent and with an impetus that had non precedent in history" [52].

The above mentioned information, taken over by Romanian press, too, seems exaggerated and it should be considered with circumspection. But there was no doubt that Hitler embarked on a massive arming policy. As a matter of fact, on April 4, 1933, in Germany was created the *Reich's Defence Council*. The same year, on December 18, Hitler's government publishes a memorandum demanding the Great Powers to accept the principle of "equality in rights" concerning armaments, rearming and the increase of the German military effectives up to 300,000 men, as well as the right of possessing a navy force as large as 50% of the French one [53].

On retreating from the League of Nations, Germany started manufacturing all types of arms, defying the Western powers and ignoring their formal protests [54]. In April 1934, new air force units are created. Compared with 1933, the military effectives increase: infantry — from 84 to 166 battalions, artillery — from 24 to 94 battalions, 9 tank (Panzer) battalions are created. The total efectives of the Reichswher reach 240,000 officers and rank and file, the military budget increasing from 172 million marks in 1933 to 654 million in 1934 [55].

[50] „Curentul", 14 martie 1933.

[51] "Argus", 1 decembrie 1933.

[52] V. M. Hvostov, A. M. Necrici, *Cum a izbucnit cel de al doilea război mondial*, Bucureşti, 1960, p. 20.

[53] N. Dascălu, *Ecourile introducerii serviciului militar obligatoriu în Germania (1935) în documente diplomatice româneşti*, in *RdI*, 3/1977, p. 477.

[54] Gh. Matei, *op. cit.*, p. 271. The provocation began as soon as Hitler took power. In March 1933, a fateful event for the peace of Europe took place: national-socialist detachments occupied various location in the demilitarized Rhineland area, including the barracks in Kiel. Now, the rection of the Locarno pact countries was definite, the detachments being obliged to withdraw („Lupta", 15 martie 1933; "Curentul", 16 martie 1933).

[55] *Documents diplomatiques françaises (DDF (1932—1939)*, 2-e série, Tome 1 (1935—1936), Paris, 1963, p. 6; N. Dascălu, *op. cit.*, p. 477.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

It was more and more obvious that German policy threatened Europe's political atmosphere.

The European governments and public opinion began to worry on learning how fast Germany was rearming, beginning to see her imperialist targets.

At the same time, the leadership of the German army spread an intense propaganda among the military, especially underlining the past glory of the Reichswehd. The soldiers were recquired to practice the "German military virtues" in order to be worthy of Hitler's trust" [56]. The rearming effort and the propagation of the war spirit allowed Hitler's regime to build up, in only three years' time (1933—1936), one of the strongest armies in the world [57].

Compared with the German effort, France was left much behind [58]. That is why government was subjected to severe criticism. It was revealed that since 1918 the war equipment had been left uncompleted till 1927, a period in which the technological progress in the military field was already obvious. In 1930, the French government placed new orders in order to equip the army, but on a small extent. In 1935, when Goering had already started to fulfil his plans of building a strong air force, France's war budget recquired a credit of about 800 million francs [59] which was not easy to find. In the French Senate there were serious warnings about the danger represented by German air force, demanding the government to improve the technology of the aircraft building, to reorganize the air force "in order to check German war intentions" [60]. "We must arm" — the ex-Chancellir of the Exchequer Snowden's opinion was expressed in "Sunday Chronicle" and then reproduced in the Romanian newspaper "Lupta" in its January 29. 1935 issue. Pointing out that the League of Nations had not achieved disarmament, that Europe was a political intrigue area, whose source

---

[56] "Universul", 1 ianuarie 1935.

[57] According to a Romanian periodical, between 1935 and 1936, Germany could use for an eventual war over 2 million people. Such resources came from :

active army	555,000 people
militarized police	100,000 people
trained reservists immediately mobilizable	650,000 people
Reichswehr reserve	200,000 people
volunteers secretly trained	250,000 people
reservists trained in 1935	200,000 people
NAZI formations	950,000 people
Total	2,900,000 people

(See "Europa", an. II, nr. 9, 24 ianuarie 1936, p. 10).

[58] Viorica Moisuc, *Louis Barthou*, in *Diplomați iluștri*, București, 1986. p. 324.

[59] Bertrand de Jouvenel, *op. cit.*, p. 105.

[60] "Dimineața", 6 ianuarie 1935. The French Bureau 2 had already been aware of all the stages of Germany's arming and of the increase of the army effectives. They informed the French governments, but these failed to respond accordingly, in keeping with the peace treaties (Eliza Campus, *Ocuparea zonei demilitarizate a Rhenaniei de către trupele naziste (7 martie 1936) în unele lucrări din istoriografia contemporană*, in *RdI*, 7/1977, p. 1346.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

was mainly Germany, Showden concludes that it England it would be sheer madness to disarm or to reduce her defence forces [61].

In 1933—1934, Hitler strengthens his position by certain internal steps concerning the altering of the Constitution (April 7, 1933 and January 30, 1934) by abolishing the presidency of the Reich, after Hindemburg's death, and offering full power to the führer, law was subordinated to the NAZI and racial policy, and political parties, except the NAZI, were abolished. On October 24, 1934, the trade unions were abolished, too, and replaced by the so called *Work Front*. Strikes, lockouts, protest manifestations were totally forbidden. Industry shifted to war production, working camps were established in which military training was done. The worker's condition was sad, in spite of *Kraft durch Freude* (Power through enjoyment) that was meant to guide the hours of leisure and to make pro-NAZI propaganda [62]. Hitler then began to cross out each privision of the Versailles treacy, one by one, by engaging in a dangerous foreign policy. In his various speeches, he did not keep it a secret that his intentions were to rebuild the old German empire, to make Germany a great power, to get back the lost colonies [63], to conquer, accirding to his plan in *Mein Kampf*, vital space for the "Arian superior race". Both Hitler and the NAZI ideologist, Alfred Rosenberg, searched for logical arguments in favour of such projects. For instance, Germany was limited by too narrow frontiers, so that the enlarging if the German territory was needed to other nations' detriment. According to Hitler, the German borders would have never met the geographic, economic, and military requirements of the Reich. "They", Hitler says, "are simply fortuitous. This people, so full of vigour, as its natality and conception on life prove, is in a too diminished vital space for it and for its needs and aspirations. It has the *right*, by *Nature*, to work its way in the present world to a legitimate place and seize its chance". Such logic, justifying war, was imprinted in many German citizens' thinking. They were repeated ceaselessly and so they became immutable truths.

The year 1935 brought Hitler much satisfaction. It was rich in events and radical decisions, in *coups de theatre*, in daring and provoking gestures. Germany was freed from the prescriptions which opposed her military development, the European situation being troubled several times to Germany's profit. In the evolution of events concerning Germany, three were the facts tha had a paramount importance : on March 1, the Saar was returned to Germany ; on March 16, the compulsory military service was re-established ; on June 18, the Anglo-German naval agreement was signed. These facts contributed to strengthening the NAZI government at home, they also strengthened Hitler's

[61] "Dreptatea", 30 ianuarie 1935.

[62] Marie-Joseph Lory, *Douze leçons sur l'Europe, 1914—1947*, Bruges, De Tempel, Tempelhof, 1968, p. 288.

[63] As she was rapidly rearming, Germany would ask insistently for „exttra-European vital space", that is the regaining of her former colonies. In 1935, a department of the colonies (Kolonial Politischeamt) was established, headed by general von Epp (Eliza Campus, *Din politica externă a României, 1913—1947*, Bucureşti, 1980, p. 350).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

prestige, strongly stimulated the armament output and sensibly altered the ratio of forces in Europe. Dealing with each of these facts in detail, we shall be able to see the way Hitler attained the fundamental points of his plan of coquest, of rearming and rendering the Versailles treaty void, without any of the Western powers taking firm steps to prevent a new world war.

The annexation of the Saar region. The Versailles treaty, Part III, Section IV, stipulated Germany's obligation to surrender to France "entire and absolute property, free of and exempt from duty or task, in exclusive rights of exploiting of the coal mines in the Saar basin" as compensation for the distructions done by the German troops to the coal mines in the North of France (art. 45). The League of Nations was authorized agent of the region and had the right to survey the way France exploited it. According to article 49, after 15 years since the treaty came into into effect, the region may return either to Germany or to France after a plebiscite [64], or a *status quo* may be maintained.

The Saar region was highly industrialized. Besides the coal mines, it also had important iron ore deposits, si necessary to economy. More than half of its population was employed in industry and crafts [65].

Hitler was very careful, with the term of plebiscite approaching, and made intense propaganda in favour of the annexation to Germany [66], unlike Pierre Laval, who did nothing fir that [67].

On January 13, 1935, on the cessation of the 15 year term, the plebiscite was organized in the Saar region, the two interested states, France and Germany, having agreed on the ways and means of its taking place and requiring that the League of Nations survey it [68]. If

---

[64] *Desăvîrşirea unităţii naţional-statale...*, p. 661—670. The problemn of the Saar was given to André Tardieu, Headlam-Morely and professor Haskins as experts to solve. They "gave France ownership of the mines in the region for 15 years". They also decided on organizing a plebiscite on the end of the ttrm (See Wickham Steed, *Mes memoires*, vol. 2, Plon, Paris, 1927, p. 297).

[65] In 1927, the Saar's population was busy in industry, trades and commerce and less in agriculture (See *Minele din Saar*, in "Adevărul", 1 ianuarie 1935. Certain details on the economic development of the region can also be found in the article *La Sarre allemande et l'économie française*, by Albert Buisson, in *RDDM*, t. XXIV, 1931, p. 636—637).

[66] Edouard Herriot, *Pagini de Jurnal*, Bucureşti, 1968, p. 208. The propaganda was made by certain NAZI organizations and was accompanied by terrorist acts, pressures or bribery (See André Vienot, *La Sarre a voté*, in "L'Europe nouvelle", no. 884, 10 janvier, 1935, p. 65, Frederic Eccard, *Avant le plebiscite sarrois*, in *RDDM*, t. XXV, 1935, p. 79—80).

[67] I. M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, Bucureşti, 1966, p. 299; "Lupta", 15 ianuarie 1935. The French historian E Terzen writes that Pierre Laval, that headed Frence's foreign policy, was entirely disinterested in the Saar plebiscite, which was a point of prestige to Hitler. Laval promoted a policy of friendlliness to Italy, making concessions in Tunisia and surrendering Libia and Somalia. He signed the agreement with the Soviet Union on May 2, 1935. His duplicity in some talks with Goering in Cracow diminished the effect of the May 2 pact very much (E. Terzen, *Histoire contemporaine, 1789—1939*, Paris, 1947, p. 515.

[68] "Lupta", 6 ianuarie 1935. The League of Nations, in its session on June 4, 1934, established the ways of effecting the January 13, 1935, plebiscite.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

the French government did not do anything in point of propaganda, the NAZI organizations were very active, making the population vote for the annexation to Germany.

The result of the plebiscite was categorically in Germany's favour. Of the 539,541 registered for the ballot, 447,109 voted the annexation to Germany, France only got 2,124 votes; a larger number being in favour of the *status quo* — 46,613. Germany got 90% of the votes [69]. The result was communicated to Hitler on the radio by the local NAZI leader. Now, the Rhine was a German river again, not Germany's frontier [70]. Extremely pleased with the result, Hitler sent a message to the population in the region, asking for their perfect discipline in order that the plebiscite should not be contested [71]. In the same address, he made a "solemn statement", as he had done to the French journalist Jacques Chastenent, as early as December 15, 1933, that he had no more demand from France, no territorial claims [72], so he gave up Alsace and Lorraine [73], but his giving up was only formal.

In the plebiscite area, there were manifestations of joy organized by the national-socialists' leader in Saarbrück [74]. Such manifestations increased in intensity when the League of Nations decided that the Saar, beginning, with March 1, 1935, was part of the German state. On that day, 7,000 SA and SS troops entered the Saar region. At the meetings, speeches were delivered that pointed out the victory of the third Reich: "As we wish peace", he demagogecally said, "we believe that the great neighbouring people is ready to seek for peace. We hope that we shake hands over this work that will secure the whole Europe's peace" [75]. Simple deceptive sentences that could not be believed by those who knew his actual imperialist targets and demgogic policy. On May 2, 1935, the French journalist Henry Azeau wrote that "Hitler might profit from the situation by getting rid of the Geneva restraints, keeping up the appearances of the statesman, friend of peace, that refuses sacrificing his nation's honour and denouncing his people in front of foreign exigences [...] But this logic, apparently irre-

[69] W. Shirer, *op. cit.*, p. 309; *RDDM*, t. XXV, 1935, p. 713; "Dreptatea", 16 ianuarie 1935; "Lupta", 16 ianuarie 1935; "Universul", 17 ianuarie 1935. N. Titulescu showed that Laval's schemes that caused France's statement that she gave up the Saar without opposition explains the high quota of votes obtained by Hitler (I. M. Oprea, *N. Titulescu...*, p. 299).

[70] „Dreptatea", 16 ianuarie 1935.

[71] „Dimineața", 19 ianuarie 1935.

[72] „Dreptatea", 16 ianuarie 1935; „Lupta", 17 ianuarie 1935.

[73] W. Shirer, *op. cit.*, p. 309.

[74] „Lupta", 15 ianuarie 1935"; "L'Europe nouvelle", no. 884, 19 janvier, 1935, p. 65.

[75] G. M. Gathorne-Hardy, *Histoire des événiments internationaux de 1920 à 1939*, Paris, 1946, p. 222. Hitler's "pacifism" is unmasked even by some NAZI officials. Colonel Hierl, secretary of state for "labour service", said: "The pacifism that we exhibit is a means of political struggle. In a way, it is part of war propaganda. We put the enemy to sleep with pacifist sentences, this pacifism attempts at making him neglect his arming. The sleep-producing smoke that it spreads is something that covers and hides our own arming". (Jaques Maupas, *Le neo-pangermanisme hitlerien*, in „Revue bleue politique et littéraire", no. 17, 7 sept. 1935, p. 596).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

futable, *was built up on an enormius lie* (our italics), because the official position, supported by Germany, was only a smoke screen behind which her chancellor was creating the most pwerful army in the world" [76]. His "pacifism" is contradicted as soon as he takes power when, in the government meeting on February 8, he said that for the following 4 or 5 years the essential principle of the German policy must be : "Everything for the armed forces", the economy being subordinated to that principle [77].

It is true that European peace or tension depended to a large extent on the German — French relations. But who could believe in Hitler's "generous" statements when he wrote in *Mein Kampf* that the battle against France would be a life-and-death struggle [78] ? The NAZI peace myth was in fact a total German hegemony not only in Europe, but all over the world. Could it have been done if the nations would have refused to be oppressed and considered inferior ? What if the principles of the NAZI foreign policy and Hitler and Rosenberg's doctrine had turned against Germany herself ? History proved that the answer is yes. What the 3rd Reich's leaders wanted was only megalomaniac dreams, conceived in the hectic minds of mentally disturbed people who came, through a complex of circumstances, to get the political power in Germany and to exploit the citizens' credulity.

In a detailed report describing the most significant events of the year 1935, France's minister in Berlin, André François-Poncet, wrote his foreign minister that the union of the Saar with Germany was a "tremendous success" for the national-socialists ; that the League of Nations' supervising banished any suspicions concerning the result of the plebiscite ; that now Germany could assert herself as a first rank political factor which Europe was obliget to take into account. "In the eyes of Hitler's Germans, the Saar plebiscite is doubtlessly a great advantage. It is a first vivid and irrefutable demonstration of the unjustice of numerous stipulations of the Versailles treaty, of the lack of objectiveness, of the enmity in its authors" [79]. In the German public opinion, Hitler was the man who, through daring acts, regained old Germany's honour, and his statements about the peace treaty which „made Germany kneel down" were believed by almost every social social class and category.

The British press showed a certain satisfaction to Germany winning the plebiscite and believed that it was the end of a difficult problem. To the same effect, Austin Chamberlain himself expressed his opinion, the one who, as foreign minister, had signed the Locarno agreements in October 1925 [80].

---

[76] *Mari figuri ale diplomației românești — Nicolae Titulescu*, București, 1982, p. 207.

[77] Gh. Matei, *op. cit.*, p. 177.

[78] N. Z. Lupu, Gh. Căzan, C. Buşe, *Istoria universală contemporană*, vol. I, *1917—1945*, București, 1971, p. 371.

[79] DDF, 2-e série, t. 1, p. 5.

[80] L. Dumont-Wilden, *La Sarre Alemande*, in „Revue bleue politique et littéraire", no. 3, 2 février, 1935, p. 99.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

The French newspapers showed surprise especially to the proportion of the votes [81]. The French newspaperman Jacques Duniville pointed out to the result of the plebiscite, result that had strenthened Hitler's prestige in Germany and severely criticized the British *afaisement* policy. "The British government's idea is known", he wrote. "From the very beginning they proposed to overlook condemning Germany for secretly rearming and to sign an agreement with her. But why did Germany increased her forces against the stipulations of the Versailles treaty ?" asked he. The answer was more than a reproach to the conquerors in the war : "Because nobody stopped her, because they looked at her rearming and let her be. Unbelievable history. At the cost of immense efforts, of huge human losses, the conquerors of 1919 were warned that the 'Prussian militarism' must be beaten down, but now it had risen again" [82]. Another newspaperman entitled his article *La farce tragique de la Sarre*, a significant title for the indifferent French attitude. He insisted on the French efforts of winning over the population in the Saar without success, during the 15 years of French administration. "Did these efforts serve the French cause ?" he asked the French government. "We dare say no", France seeing now the results of of her both tough and week policy in the Saar [83]. About the future of the people who voted against annexation to Germany, in an interview to American newspapers [84], Hitler said that they would not be persecuted. "We never ask", he said "who somebody has been before, but only who he wants to be from now on. The Saar region is part of our fatherland and its inhabitants are our fellow countrymen. I have often stated that I give up any sacrifice, but we shall never give up our freedom. We ask for equality in rights which must be moral and effective" [85].

The question of equality in rights was much more complex than it seemed at first sight. Some of the reasons of such a claim were revealed in the Romanian newspaper "Dreptatea" (Justice) on January 30, 1935, in the article *Equality of Treatment* : "After the Saar, where he obtained an undisputable success, Adolf Hitler wants a new moral success. The acceptance of the 'equality of armament' [86] will auto-

[81] "Lupta", 16 ianuarie 1935.

[82] „Revue bleue politique et literaire", no. 4, 14 février, 1935, p. 134.

[83] Alfred Fabre-Luce, *La farce tragique de la Sarre*, in "L'Europe nouvelle", no. 884, 19 janvier, 1935, p. 52.

[84] The members of the "German Front" made statements according to which, before the plebiscite, they were subjected to violent acts by the national-socialists ; that in Saarbrucken were sent about 2,000 NAZIs (see "Universul", 12 ianuarie 1935) ; that the extorted by terror and false statements from a number of Catholic priests the adhesion of the population to the new religion — NAZIsm ("Adevărul", 6 ianuarie 1935 ; "Lupta", 15 ianuarie 1935).

[85] In fact, once the Saar was annexed, persecutions began, anti-Nazis, threatened with reprisals, panicked and emigrated („Adevărul", 18 ianuarie 1935).

[86] On December 11, 1932, five of the Great Powers — France, England, Italy, USA, Germany — proposed to change the military Versailles provisions with an agreement which gave Germany equality of rights (Gleichberechtigung) in point of armament within a system of collective security. Germany was to return to the League of Nations (N. Dascălu, *op. cit.*, p. 476). The French army command opposed the agreement (Viorica Moisuc, *Louis Barthou...*, p. 324).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

matically turn into an arms race among France, Germany and England. That race will mathematically lead to a new world war, which will bring huge profits to arms manufacturers but only prejudices to the workers and farmers".

The newspapers also revealed that the Saar success may make Germany want to repeat the January 13 experiment with other territories inhabited by Germans, under other states' sovereignty. The French newspaper "Le Jour" believed, not mistakenly, that Hitler, after he had conquered Germany and the Saar, would try to annex Austria and then would claim Alsace and Loraine or the Danzig corridor [87]. The Romanian press was also convinced that Hitler would not be stopped with this foreign policy success. On January 20, 1935, the "Dreptatea", after commenting on the plebiscite and its result, directed the readers' attention on other possible claims by Hitler for the future. In the article entitled *Appetite Comes with Eating* in the above mentioned newspaper, Hitlerism was defined as "*the most violent and boldest expression of the offensive pan-Germanism* (our italics). And it is obvious that this offensive pan-Germanism will try to attain its goals with revewed vigour. And its goals are the extensions of the German power over a large part of the world. That is the danger comprised in the resounding German victory in the Saar. The French press showed a legitimate anxiety concerning the German plans. Indeed, let us think of what will come out if, after a couple of days. Germany, based on previously arranged moves, claims the annexation of Austria, of Alsace-Lorraine, of the Danzig corridor, of the lost colonies [...] Appetite comes with eating". The article considered the Saar success a starting point to new claims and therefore to unforeseen international complications.

Hitler's second step toward anulling the military restrictions in the Versailles treaty is taken on March 16, 1935, when the *compulsory general military service* is decreed. That meant a new moment of tension in the international situation, of legitimate concern towrad Germany's rapid rearming and a possible world war. This feeling of concern is especially obvious in those countries which were in favour of the *status quo* decided upon in Paris in 1919—1920 and of the collective security principle.

The success in the Saar annexation and the rearming policy led by Hitler and his regime imposed by themselves an Anglo-French approach, the contacts between the two states becoming more fraquent, the main topic being the avoiding a new war with Germany. The talks were concerned with the attitude that ought to be taken to Hitler's rearming, provocations and intentions. If the British governments led a "contorted policy", as the Romanian diplomat Nicolae Titulescu described it, a policy that was little understood by the European public opinion, the French governments defended the Versailles stipulations, with concessive tendences.

[87] "Adevărul", 18 ianuarie 1935.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Now, when the danger of a German revenge was only too obvious, England and France were obliged to seek for ways and means for preventing a new war. That is why, on December 22, 1934, in Paris, and on February 1—3, 1935, in London, very important delegations of the two countris held talks about the ways of preventing the danger coming from the part of Germany, trying to define more accurately England and France's attitude to the 3rd Reich. Unfortunately the two parties could not find close positions. The English government insisted on an approach to Germany, outside the League of Nations. Accordind to Ramsey MacDonald and John Simon's opinion, Germany must be freed of certain stipulations in the Versailles Treaty and in the Locarno agreements. Because of Russian — German tendences of approach [88], England felt relatively isolated. That is why the two British politicians tried to persuade France to agree to negotiations with Germany, and, in case France refused, to come to a decision by themselves [89].

The French government did not agree to the English proposals. After they showed, based on concrete figures, the stage of the German rearming and the danger coming from that country, France's representatives — Pierre Etienne Flandin and Pierre Laval — suggested the strengthening of the collective security system by working out an *Eastern pact*, a *Danubian pact* and an *air pact* in which Germany should take part. The French delegates considered Germany's eventual return to the League of Nations as salutary, as well as the extension and specification of the Locarno guarantees and the reduction of the armaments [90]. The British government also thought that Germany's return to the League of Nations was necessary but they would have wished that the military provisions in the Versailles treaty be replaced with an armament limitation agreement, except the one concerning the demilitarization of the Rhenish area, and that the diplomatic approaches lead to the signing of the Eastern Pact [91]. Still, there was a common factor in the opinions of the two delegations: the accepting of the collective security principle as an essential element for the defence of peace, the starting of negociations with Germany for a general arrangement concerning the avoidance of war as means of solving the international litigatitions.

The London conferrence of February 1—3, 1935, concluded that collective security could be achieved only by a mutual assistance pact in Eastern Europe, by signing the Danubian Pact in Central Europe, by equality of rights in point of armaments, conditioned by general security, by Germany's return to the League of Nations, by concluding the air pact among England, France, Germany and Italy [92]. But Ger-

[88] Louis Barthou initiated closer French-Soviet ties. They resulted in the French-Soviet defensive pact on. May 2, 1935.

[89] J. Benditer, *England's Policy to Germany between 1934 and 1937*, in *AIIAI*, XIII, 1976, p. 247—248; "Dreptatea", 5 februarie 1935.

[90] "Universul", 30 ianuarie 1935.

[91] "Lupta", 2 and 5 februarie 1935.

[92] P. Bărbulescu, I. Cloşcă, *Repere de cronologie internaţională, 1914—1945*, Bucureşti, 1982, p. 251.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

many did not show any sign that she would accept any of the pacts proposed and the London conference succeded in achieving an air agreement for Europe and Germany and Italy were still invited to join it [93]. Through this air agreement, England assumed the obligation to immediately intervene in France's defence, without any previous consultation, should she be attacked by Germany. In her turn, France assumed the same obligation in case of German air aggression against London [94].

The protocol of the Anglo-French talks was conveyed to the German government and published in the press on the evening of February 3. German public opinion, skeptical at the beginning, toward the Anglo-French agreement, was relatively surprised at the positive results of the London talks [95], and was waiting for the German government's answer [96].

After two weeks, the German foreign minister, Constantin von Neurath, told England's and France's ambassadors in Berlin that Germany refuses to come back to Geneva because she was not given „equality in rights" in point of armaments [97]. Then she wished that the League of Nations Pact be completely separated from the Versailles treaty [98], she refused to participate in the eastern and Danubian pacts and demanded the legalizing of the air arming in order to be able to participate in the air pact [99]. The German government agreed to the initiation of negociations but separately with France and separately with England [100], the latter being considered as closer to Germany.

This time, the English government rejected the German proposals and stated that she would never sign an English-German air pact without France [101], so that Hitler's tendency of dividing the two powers did not succeed with all their different opinions in international policy matters [102]. In the Anglo-French circles the opinion was that if the Reich had consented to adhere to the air pact, it would have been only to be regonized the lawfulness of rearming [103]. Nor did Germany's rejection of the eastern pact have a different explanation, as Germany's intentions of conquering Austria were notorious. And, the Danubian

[93] "Dreptatea", 6 februarie 1935.
[94] "Dimineaţa", 17 februarie 1935.
[95] "Universul", 6 februarie 1935.
[96] "Opinia" (Iaşi), 22 februarie 1935.
[97] "Universul", 2 februarie 1935; "Lupta", 3 and 19 februarie 1935.
[98] "Universul", 4 februarie 1935.
[99] "Dreptatea", 19 februarie 1935. The "Daily Telegraph" diplomatic correspondent was right to believe that the German answer might be: in principle, Germany may join the air pact, but will not give assistance with her air force because, in the peace treaty, she had no right to possess such force; that, to Germany, it is not practical to discuss the Eastern pact since she had not the right to possess adequate military forces; that by the agreement with Poland (1934) she removed her disputes, thus Germany annulling the only possible cause of divergence in Eastern Europe ("Lupta", 8 februarie 1935).
[100] "Lumea", 17 februarie 1935.
[101] N. Titulescu, *Documente diplomatice*, Bucureşti, 1967, p. 660.
[102] "Lupta", 16 februarie 1935.
[103] "Lumea", 17 februarie 1935.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pact, as it was conceived, would have been a serious deterrent to such intentions [104].

England's atititude disapointed the NAZI political circles. Their newspapers, reflecting the disapointment, criticized the French "intrigues" in order to obtain England's adherence to the French-Soviet front and to prevent the freedom of negociations and to raise in front of Germany a block of states, previously agreeing with each other to come to a decision [105]. In spite of all these, the Germans believed that, before the British foreign minister's Sir John Simon, visit to Berlin, they still could attempt at starting direct negociations with the English, though such negociations did not pressage any improvement in their relation. Such opinions were expressed in the "Times", which wrote that it is understandable for the English government to go *"up to the end of their efforts towards conciliation* (our italics). That may be understood. Yet, we have to notive that the Anglo-German negotiations will be engaged under unprecedented circumstances in the history of diplomacy, because they will be, in fact held on a topic which has long been outdated by events. Germany's massive rearming is the fulifilment of a plan estabiiched long ago and methodically put into practice" [106].

In order to clear up certain difficult aspects in the international and bilateral relations, the British government intended to send, Sir John Simon and Anthony Eden, Lord of the Privy Seal, to Berlin, on March 7, 1935. Three days earlier, the British government published the "Carte Blanche", document through which they made known their decision to start an arming programme because of the warlike policy of certain states, referring to Germany, which, the document read, "was openly arming, on a large scale, in spite of the provisions comprised in Part 5 of the Versailles Treaty". There is also an internal aspect of the NAZI policy mentioned, viz. "not only the armed forces, but also the spirit in which the population, especially the youth, are educated gives the feeling of general insecurity constantly created" [107].

After the publishing of the document, as the newspapers of the time speculated, Hitler caught a "cold" and the visit of the two diplomats to Berlin had to be postponed. The "healing" of the diplomatic illness remained uncertain until March 12, 1935, when the Franch government decreed the doubling of the military service term and decrea-

---

[104] "Dreptatea", 19 februarie 1935; *RDDM*, t. XXV, 1935, p. 955—956.
[105] "Universul", 23 februarie 1935.
[106] *Ibidem*, 21 martie 1935.
[107] G. M. Gathorne-Hardy, *op. cit.*, p. 404. The publishing of the *Carte Blanche* was opposed by the labourists and the liberals in the opposition that did not want a serious arming of England. "Arms", said Atlee, "do not mean security and we are not going to contribute to stocking them". And Sinclair Archibald — liberal — considered even moderate proposals for arming in the *Carte Blanche* as "dangerous and harmful" (Martin Gilbert, Richard Gott, *Conciliatorii*, Bucureşti, 1966, p. 80; also see *RDDM*, t. XXVI, 1935, p. 471—476).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sed the age limit of the conscription, on account of whichi the French army maintained an approximate number of 350,000 men [108].

Hitler made use of the opportunity to break once more the Versailles Treaty. On March 16, 1935, he passes a law that established the obligatory military service (Gesetz für den Aufbau der Wehrmacht) which also provisioned that, in peace time, the German army was comprised of 12 army corps commands, respectively 36 divisions, including the police. Totally 4 or 500.000 men [109]. There followed in quick succession other three laws that completed Hitler's intentions : the *Law on Organizing and Recruiting the Military Forces* (May, 21, 1935) ; *Law on Labour Obligatory Service* (June 20, 1935); and *Law of the Reich's Passive Anti-Aircraft Defence*. The laws subjected the German population to a series of obligations which were much more extensive than those before World War I. All Germans (men and women) were obliged to do military training, including those outside the German borders who had foreign citizenship. Hitler became commander-in-chief. The duration of the military service was not fixed. The labour service was only preliminary to the active service. The respective law only legalized a *de facto* situation, as before it was passed, the youth, students, candidates to public offices, farmers' sons had been obliged to effect obligatory "labour". That "labour" consisted in sports : shooting, grenade throwing, surveillance of the ground, watch service, map reading, sketch drawing, battle preparations in general. In the law of May 21, 1935, it is mentioned that "labour service is a service of honour to the German people. *All German young people of both sexes are obliged to serve their people through the labour service*". The age of the youths obliged to labour service was between 18 and 25. The law on the ati-aircraft defence also leglized a *de facto* situation, as before it was passed an association of anti-aircraft defence had been created in Germany. (Luftschutz-Bund) with 6 million members, 2,000 centres, 9,000 instructors to train the population and 21,500 special centres for anti-aircraft protection. The June 26 law said among other things that "*all Germans of both sexes, even the foreigners residing in Germany, are obliged to effect free of charge all the acts, services and conscriptions needed by the anti-aircraft defence*". The orders were given

---

[108] DDF, 2-e série, t. 1, p. 589. After the war, the duration of the military service was reduced to two years, then to 18 months and then to one year. This caused, in point of quality and of numerical importance of the mobilizable personnel, a three month crisis between two conscriptions. At the same, time, the number of divisions and regiments, the potential of the navy and air force was reduced. The effectives decreased by 40% in France and by 24% in the colonies (General A. Niessel, *Les armaments et l'esprit de l'Allemagne*, in "Revue bleue politique et littéraire, no. 15, 4 aout 1934, p. 561—562). When she realized the danger of the German arming, France came back to the two year military service.

[109] The text of the law is in Enzo Collotti, *Germania nazistă*, Bucureşti, 1969, p. 180 ; also see Aurică Simion, *Agresiunile naziste în Europa în anii 1938 — 1939*, Bucureşti, 1983, p. 15 ; W. Shirer, *op. cit.*, p. 311 and the Romanian news papers "Dimineaţa", 18 martie 1935, "Argus", 18 martie 1935, "Lumea", 18 martie 1935, "Universul", 18 martie 1935, etc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

under the form of police orders and the failure to obey them was punished with imprisonment [110].

By force of the same laws, all sporting organizations were abolished, and instead of these only 3 such organizations were created: *Deutche Jungvolk* for children from 10 to 14, *Hitlerjugend*, from 15 to 18 years, and *Bunddeutche Maedel* [111].

All these youths were educated in the spirit of the chauvinistic nationalism and war hysteria. All these were accompanied by a new military terminology: the *Reichswehr* became *Wehrmacht*; the *Trupmenamt* was now called *Generalstab*, *Marinenleitung* — *Kriegsmarine* [112].

A week before (March 9), the French and English governments had received an officious notification of the existence of a German air force, in spite of the peace treaty, which forbade that. At the same time, Hermann Goering made public his intention of re-creating and organizing a powerful air war fleet [113].

On the day of passing the decree on the obligatory military service, the NAZI government addressed to the population by a proclamation that tried to justify the step taken and in which the invectives to the Paris peace were again resumed and emphasized. Thus, the proclamation mentioned that Germany was deceived when she trusted in Wilson's "14 points", that Germany was obliged to make war and therefore she is not to be blamed on unleashing it; that she signed the November 11, 1918 armistice in order to do mankind a great service; that afterward, the German people assumed a new way of thinking about the relations among peoples, getting rid of the secret policy of the diplomatic cabinets and stopping the frightening means of war. "The most severe consequences of a defeat", the proclamation said, "seemed to most Germans a necessary sacrifice in order to save, once for all, the world of such wars" [114]. The proclamation went on with Germany's being supposedly the victim of her good faith when she disarmed and the other states did not follow her good exemple, that France and England increased and improved their war equipment. That is why Germany, "in order to save her national pride", to secure her territorial integrity was rearming to the extent that she herself will believe it necessary in order that she be one of the great powers, that the

---

[110] *RDDM*, t. XXXI, 1936, p. 863—864, 866—868, 869.

[111] *Ibidem*, p. 870.

[112] Gh. Zaharia, C. Botoran, *op. cit.*, p. 158. By the end of 1935, were conscripted about 465,000 young people, so that the 36 divisions mentioned by the decree were almost completed *(Ibidem)*.

[113] DDF, 2-e série, T. 1, p. 6; Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales*, t. VIII, Paris, 1958, p. 67; R. Poidevin, J. Bariety, *op. cit.*, p. 292; "Universul", 19 martie 1985. In fact, Germany began creating the Luftwaffe as early as February 20, 1935, claiming that her territory had been violated by unknown aircraft (Aurică Simion, *Agresiunile...*, p. 15).

[114] "Dimineața", 18 martie 1935.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

German army had no offensive character, that placing her among "the great powers defending peace" [115].

The proclamation with the above mentioned justifications was addressing both to the German people, in whom it intended to excite the nationalist feeling, to arouse hatred against the "arbitrary" decisions of the peace treaty, and to those abroad trying to diminish the concern of the international public opinion through pacifist phrases and underlining the "wrongs" that were done to her after the war and the Paris peace treaty. Hitler's statements that rearming and establishing compulsory military service would prevent a new war, that arming was useful to his struggle against communism [116], were believed only by those who did not know the reality in Germany, did not know the targets of Hitler's government or the "vital space" doctrine invoked in justifying their imperialist aims.

The next day, March 17, as in the case of the annexation of the Saar region, gret demonstrations of joy took place in Germany, almost all Germans showing their approval to Hitler's daring policy in defying the Western world [117]. William Shirer, the author of an extensive and interesting book on the rise and fall of the 3rd Reich, eye witness to the events, writes that every German was now ready to approve of Hitler's qualities as a leader as he succeded in imposing the compulsory military service, which a republican government would have never dared. To the most of the Germans, Germany was again "getting her honour", he writes.

The morning of the same day was devoted to paying tribute to the heroes — *Heldengedenktag* —, to which ceremony W. Shirer was also present. He notes that the pit of the hall housing the festivity was a sea of uniforms, where the dull grey tunics and the sharply pointed tops of the helmets of the old imperial army were mingling with the uniforms of the new army among which the ske-blue ones of the Luftwaffe. "On Hitler's right", — the description goes on — "was Feld-Marshall von Mackensen [118], the last survivor of the Kaiser's marshalls, colorfully attired in a strange uniform, that of the Death's Head

---

[115] "Argus", 18 martie 1935. Goebbels also spoke resuming the well-known slogans: Willson's 14 points made Germany put an end to the war the "she had never wished to unleash"; that Germany disarmed, but the Allies refused to take her example. In his opinion, Germany remained "exposed, defenceless, before all the threats and dangers. He also mentioned the "Soviet danger", because of which the German government "wanted to give the people its independence and honour. His speech ended with the slogan that Germany only wants peace *(RDDM*, t. XXVI, 1935, p. 716).

[116] Hitler told the British ambassador in Berlin that "the only hope of saving Germany and the west European civilization was her rearming and preparedness in order to respond to the inevitable Russian attack" (I. Ciupercă. *N Titulescu şi rolul puterilor mici în viaţa internaţională*, in *Titulescu şi strategia păcii*, Iaşi, 1982, p. 151).

[117] The day before, in Unter den Linden was a great commotion. The people pulled from each other's hands the special issues of the newspapers, shouting: "Hurray! Bravo! Hoch! Hoch!" Hitler appeared on the balcony of the Foregn Ministry and that moment frantic shouting could be heard (Geneviève Tibouis, *20 de ani de tensiune diplomatică*, Bucureşti, 1965, p. 242).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

hussars. Violent lights were projected on the stage where young officers, drilled as marble statues, raised the flags of the nation's war. Behind them, on a huge panel, was an enormous Iron Cross [...]. In the main, it was a tribute paying ceremony to those killed in the war; actually the death of the Versailles treaty and the rebirth of the German army were being celebrated" [119].

The echo of the enacting of the compulsory military service in Germany extended all over Europe and overseas, in America. At London, in spite of the week-end (Saturday), the ministers met to discuss Hitler's decision and to decide on possible reactions. The British government had come at the conclusion that, by enacting the compulsory military service, the world entered a new, one of the most intricate stages of its evolution. A note of protest was written in which it was mentioned that Great Britain agreed on anulling the treaty of Versailles provisions concerning the military restrictions [120], but the increase of the effectives to 36 divisions, after the organizing of the air force, was a new example of unilateral action "Which, besides the principle, was meant to increase seriously the anxienty in Europe" [121]. On a careful consideration, the English note of protest did not contain any firm terms which might have determined Germany to reconsider the March 16 decision. The fact itself that Great Britain agreed on annulling the military provisions of the peace treaty was a symptom that she was ready to give in and to use a policy of conciliation to Germany. That is whiy the English note provoked "an unpleasant surprise" in France the indignation of the French goverment increasing when it became known that England wanted to carry on negotiations "at any price" with Germany [122].

The French protest was stronger. Being warned a day before the decree on the compulsory military service, the French ambassador in Berlin, A. François-Poncet, reproached Hitler in categorical terms with placing his country (France) and other countries before an accomplished fact, by a decision that he would not have had the right to take [123]. On March 20, 1935, the French government also sent an official note of protest to the German government, specifying that the March 16 decision was against the obligations stipulated in the international agreements signed by Germany, that the principle of international law which forbids unilateral denunciation of treaties was deliberately broken. "The government of the French Republic" — the note ended — "is under the

[118] Field-marshall von Mackensen had been the commander of the German troops that fought in Romania during World War I. As it is known, he was defeated at Mărăşeşti by the Romanian 2nd Army led by general Averescu.

[119] W. Shirer, *op. cit.*, p. 311.

[120] N. Dascălu, *op. cit.*, p. 482.

[121] "Universul", 20 martie 1935.

[122] N. Dascălu, *op. cit.*, p. 482.

[123] Geneviève Tabouis, *op. cit.*, p 242. André François-Poncet suggested to Pierre Laval to call back the French ambassador in Berlin, to speed up concluding the Eastern Pact and a defensive alliance against Germany. Laval rejected it *(Ibidem*, p. 243).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

obligation to protest, in the most formal manner, against these decisions, in connection with which it expresses now all its reserve" [124].

The French government denied the German assertions according to which France led a policy of arming. "It is inexact to claim", stated Pierre Etienne Flandin, "that we have not fulfilled our obligations concerning disarmament (after the peace conference — our note). Are they forgetting the effectives reduction to which we agreed that are as high as 50% ? Are they forgetting that we diminished the duration of the military service, in successive stages, from 3 years to 1 year ? We were really actuated by the wish to disarm. If we did not do it on a larger scale, it is because of the rearming that was methodically pursued across the Rhine" [125]. Out of different reasons, Italy's and Poland's protests were more temperate.

[124] N. Dascălu, *op. cit.*, p. 484. On February 3, 1933, in a speech before the Reichswehr's commanders, Hitler said : "The most difficult moment is that of building up the Wehrmacht. Only then shall we see wiether France has statesmen or not ; if she does, she will not give us time and she will attack us" (Gebhardt, *Handbuch...*, 2, Teilband, 4/2, p. 459).

[125] "Universul", 22 martie 1935.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

OAMENI ȘI CĂRȚI DE ALTĂDATĂ (I)

ION-RADU MIRCEA

DIN TRECUTUL VECHII CULTURI SCRISE ÎN MOLDOVA *

Unul dintre domeniile activității omenești care dă strălucire istoriei este cultura : cultura universală într-una din etapele dezvoltării omenirii, cultura națională, a unui popor în evoluția lui. Ea ocupă un loc important în cercetările de istorie, în reconstituirea trecutului. Aspectul ei spiritual se înfățișează nu numai sub forma artelor plastice dar și sub forma culturii scrise. Chiar dacă exprimă o ideologie străină și într-o haină literară improprie, cum a fost ea în Evul Mediu, cultura scrisă slavo-română — și apoi cea în limba română — din secolul XIV până la mijlocul celui de-al XVII-lea ne permite să cunoaștem impulsurile interioare care au dus la actele politice și sociale ale românilor.

Pentru perioada de care ne ocupăm, românii s-au exprimat în limba slavonă, împrumutată de la vecini prin intermediul bisericii, odată cu organizarea de stat. Și, odată cu însușirea cunoștințelor de limbă literară, clasa cultă a vremii, clerici, călugări, dieci, a împrumutat și cărțile, literatura de prestigiu a Imperiului bizantin, o anumită parte a ei care corespundea unei anumite mișcări ideologice din cadrul creștinismului oriental. Așadar, modelul a fost literatura bizantină în traducere slavonă, la care s-au adăugat și unele din creațiile literare ale popoarelor slave vecine. Răspândirea acestor produse literare, gradul lor de însemnătate, prezența uneia sau alteia dintre cărțile originale ale scriitorilor bulgari, sârbi, sau ruși, ne pot servi și la cunoașterea legăturilor sociale și politice cu popoarele lor.

Apariția primelor dovezi materiale ale limbii române literare este greu de determinat, din cauza distrugerilor numeroase suferite de Țările Române în urma acțiunilor militare dușmănoase. Rămâne sigură data „1521" a primului document și „circa 1544" a Catehismului luteran tipărit la Sibiu. Dar, odată cu a doua jumătate a veacului, prin activitatea centrului românesc de la Brașov, limba română se răspândește repede în scris, în sutele de exemplare tipărite de Coresi și de ucenicii lui. Folosirea ei, întâi în cancelariile domnești, apoi în textele literare, aduce cu încetul căderea în desuetudine a slavonei, care se menține numai dato-

* Acest text datează din 1981, când a fost citit la sesiunea omagială prilejuită de împlinirea a patru decenii de la întemeierea Institutului.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rită tradiției și erudiției și care, de la mijlocul veacului XVII, trece pe planul al doilea ca importanță.

O cercetare numerică arată Moldova ca *posesoarea și producătoarea cea mai importantă, dintre cele trei țări române, a literaturii slave și slavo-române.* O cifră caracteristică : Țara Românească, în secolul XV, cunoaște doar trei manuscrise datate și foarte puține — și îndoielnice — cărți nedatate, în timp ce țara lui Alexandru cel Bun și a lui Ștefan cel Mare înnumără cu zecile splendide exemplare ale culturii scrise, produse ale unor scriitori și ale unor artiști de seamă ai condeiului și ai penelului. Textele, ce se răspândesc nu numai în țară, dar și peste hotare, au un stil propriu, moldovenesc, recunoscut de marii specialiști ca un nivel superior al artei scrisului, solicitat și imitat de țările vecine, care făceau parte din aceeași arie de cultură. Din toată producția literelor românești ale acelor vremi, partea ce provine din bibliotecile Moldovei și din mâna copiștilor ei reprezintă trei pătrimi. Și mai trebuie să adăugăm, la carte, textele săpate în piatră, pictate, brodate, incizate în lemn sau metal, care ornează numeroasele monumente și obiecte de artă răspândite în muzee, atât în țara noastră, ca și peste hotare. Căci a existat și o politică culturală românească de sprijinire a popoarelor oprimate, fie de oștile și administrația otomană în decurs de peste patru veacuri, fie de regatele catolice vecine, prin sprijinul moral și cultural, prin ajutoare bănești și chiar politice, când a fost cazul.

Politica culturală a domnilor și a cercurilor politice influente de pe lângă scaunul din Suceava și apoi din Iași și din alte orașe și centre ale Moldovei se exprima prin sprijinul acordat mănăstirilor și bisericilor, reprezentante ale spiritualității românești în Evul Mediu ; copiștii și apoi tipografii, arhitecții, sculptorii și zugravii, toți cei care se aflau angrenați în activitatea culturală, erau întreținuți de domn, de curtea sa, de autoritățile politice și bisericești locale. Biblioteca Academiei Române, alte biblioteci din țară și din străinătate adăpostesc astăzi fonduri de cărți care au aparținut unora dintre centrele culturale din trecut. Biblioteca Academiei Române din București (circa 800 de manuscrise slave) reunește resturile imensei biblioteci de la Neamț. Mănăstirile din Bucovina — Dragomirna (175 manuscrise), Sucevița (160), Putna (59), de pildă — adaugă la patrimoniul național 400 alte valoroase manuscrise și tipărituri ce au rămas în dulapurile lor. Bibliotecile ieșene înnumără peste 80 de manuscrise slave și slavo-române. Nu puține produse ale scriptoriilor românești se întâlnesc în bibliotecile din Cluj, Arad, Sibiu, Brașov și Târgu-Mureș sau în alte fonduri din București. Dar multe dintre ele, și mai ales cele mai valoroase, dintr-o neglijență a vechilor lor posesori, au luat calea unor colecții străine. În Uniunea Sovietică, în Bulgaria și Serbia, la Muntele Athos, la Sinai și Constantinopol, la Roma și în Italia, la Viena în multe biblioteci din centrul și apusul Europei, ele formează podoaba colecțiilor de scriere chirilică, de literatură bizantino-slavă. Multe dintre ele nu au fost încă identificate — sau au fost, ceea ce este mai grav, greșit atribuite altor centre de cultură decât celor românești.

Odată cu formarea unei cancelarii domnești, dar mai ales cu înființarea unor centre importante de cultură (mitropolie, episcopii și mai ales mănăstiri), preocupările literare s-au întețit. Corespondența domnească,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

înscrierea unor hotărâri pentru treburile interne și externe, ținerea unor socoteli ale vistieriei și ale veniturilor domnești au condus și la crearea unor cronici și letopisețe de curte, un „aide-mémoire", o consemnare pentru viitor a amintirilor perisabile ale trecutului.

În special organizarea Bisericii, ca sprijin de seamă al domniei, necesita respectarea unor texte, interpretarea lor autorizată, reguli de desfășurare a cultului religios. Puse laolaltă, puținele aceste cărți ce au ajuns până la noi dovedesc importanța în primul rând a literaturii scriptuare. Circa 80% dintre manuscrisele păstrate sunt copii ale Evangheliei, ale Faptelor și Epistolelor Apostolilor, ale Psaltirei. Numeric, urmează mineele, apoi alte cărți de organizare a slujbei (liturghiere, molitvenice, tipice, octoice etc.), o cultură scrisă lipsită de relief prin conținutul stereotip, dar cu atât mai valoroasă prin aspectul grafic și artistic.

Alături de ele, deși reduse ca număr, stau „zbornicele". Ele includ o adunare de opere diverse, atât ca vechime, cât și ca proveniență sau conținut. Multe au un caracter narativ, bineînțeles cu scop moralizator-creștin : vieți de sfinți, de martiri, completări apocrife la literatura evanghelică sau biblică, mici povestiri sau romane medievale, ca *Varlaam și Ioasaf*, *Viața lui Vasile cel Nou* și *Vămile văzduhului*, *Viața lui Andrei cel nebun* ; între ele se află și romanul eroic, atât de popular, al lui Alexandru Machedon, cel care s-a războit cu furnicile și cu monștrii și cu balaurii de poveste. Sau romane de dragoste, ca cel al Asinetei și al preafrumosului Iosif. Nenumărate sunt povestirile scurte sau anecdote cuprinse în *Paterice*, mici schițe din viața celor mulți, din viața societății bizantine, pline de vioiciune și terminate cu o învățătură morală. Nu lipsește nici literatura fantastică, atât de plăcută iubitorilor de basme, care te poartă pe alte tărâmuri supra- sau sub- pământene. Dar această producție literară bizantino-slavă, după principiile isihaste de organizare a vieții societății, la care se adaugă creații literare bulgare, ca cele ale patriarhului Eftimie al Târnovei, al lui Grigore Țamblac, autor al *Vieții lui Ioan cel Nou de la Suceava* *, figură de literat cosmopolit, ale lui Constantin de Costenet, Climent al Ohridei, patriarhul Danilo al sârbilor, Teoctist și Domentian, alți autori, care și-au păstrat anonimatul, se adresează îndeosebi călugărilor. Ascetismul este idealul lor literar, în care se înglobează nu numai cei care au îmbrăcat rasa, dar și toți laicii, potențial destinați tot monahismului.

Si totuși, societatea își trăia, alături, viața sa seculară. În literele slavo-române, ea se manifestă sub forma juridică și prin istoriografie. Preocupările pentru literatura juridică apar încă din vremea lui Alexandru cel Bun. Gavriil Uric sau *al lui Uric*, călugăr la Neamț, a înarmat administrația domnească și pe cea auxiliară ecleziastică, pe lângă numeroase cărți de cult și de lectură, cu culegeri de reguli — și nu de legi — pentru judecarea a numeroase spețe. În special interesează viața morală și socială, încadrată în moștenirea hotărârilor sinoadelor și a legislației bizantine. Desi nu avem manuscrise juridice datate decât cu aproximație, acestea fiind diferite de epiloagele cunoscute semnate de

* Cercetări anterioare redactării acestui text eliminaseră paternitatea lui Grigore Tamblac (P. Ș. Năsturel, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tzamblak : Le martyre de Saint Jean le Nouveau*, în *Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes* (1966), vol. VII, Sofia, 1971, p. 347—351).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„monahul Gavriil", totuşi cu ajutorul grafiei lui atât de caracteristice şi cu sprijinul datării filigranului hârtiei, am putut determina două manuscrise, la Cluj şi la Biblioteca Academiei Române din Bucureşti; cele mai vechi texte juridice scrise pe teritoriul ţării noastre, însă, într-o stare de conservare fragmentară, scrise pe la 1439—1450. Pentru vremea lui Ştefan cel Mare, pe lângă manuscrisele cunoscute, am putut adăuga unul nou, o sintagmă scrisă la Putna de ieromonahul Iacob la 1475. Numărul celor din secolele XVI şi XVII se înmulţeşte cu alte două manuscrise, de la Alexandru Lăpuşneanu şi de la Anastasie Crimca, păstrate la Patriarhia Română din Bucureşti.

Stabilirea familiilor de texte trebuie făcută cu grijă. Între acestea, prelucrarea pravilelor de către Matei Vlastares predomină ca număr. Un studiu asupra acestei alcătuiri, numită *Syntagma,* în special asupra anexelor sale lexicografice, a apărut cu circa 10 ani în urmă *. Studierea conţinutului Pravilelor, Nomocanoanelor, *Sintagmei* şi a altor culegeri de reguli şi legi, de tratate de dogmă şi polemice trebuie făcută cu atenţie, căci adesea ele sunt înmănunchiate în zbornice — culegeri de diverse texte — cu multe scrieri istorice mai lungi sau mai scurte. Să citâm numai zbornicul de la Slatina, de la mijlocul secolului XVII (păstrat la Kiev) sau manuscrisul de la Biblioteca Academiei Române din 1554, provenite de la Neamţ şi Bistriţa (astăzi BAR 636 şi 685 în microfilm), care, pe lângă conţinutul lor juridic, adaugă şi note istorice despre Moldova, despre Agareeni şi despre expansiunea Imperiului otoman, deci informaţii de istorie naţională şi istorie universală.

Desigur, cunoaşterea sistematică şi de ansamblu a literaturii române şi slavo-române este un imperativ al etapei în care se află istoriografia noastră. Dar trebuie adăugat că vechile manuscrise şi cărţi cuprind date istorice (ca, de exemplu, prima însemnare din vremea lui Radu I Basarab ; tăierea capului lui Bogdan, tatăl lui Ştefan cel Mare ; moartea „în schimă" a lui Alexandru Lăpuşneanu, înmormântat ca monahul Pahomie şi alte numeroase date de istorie politică şi culturală) care aşteaptă să apară în faţa cercetătorilor de trecut. Un corpus al lor, ca şi unul al inscripţiilor pe obiectele de artă, ne va aduce neaşteptate amănunte şi precizări de istorie, mai ales de istoria culturii.

Din grupul restrâns al literaturii neliturgice, face parte şi istoriografia. Dorinţa de informare a celor avizi de cunoaştere a trecutului s-a manifestat prin multiplicarea în primul rând a unor anale şi cronici bizantino-slave, pentru a li se alătura alcătuiri originale, privind desfăşurarea vieţii politico-sociale pe teritoriul României. Faptele memorabile ale domnilor şi ţării, dar şi fapte importante locale — mai ales sub formă de însemnări pe cărţi — au preocupat pe mânuitorii de condei ai vremii. Rodul muncii lor este o serie de cronici şi letopiseţe (anale), de liste de voievozi însoţite de faptele lor de arme şi de pietate cele mai însemnate, care se vor transforma cu timpul în cronică de curte. Abia târziu, sub influenţa umanistă a contactului cu limba latină şi apoi cu literatura clasică, odată cu înlăturarea piedicii limbii literare

* G. Mihăilă, *Sintagma (pravila) lui Matei Vlastaris şi începuturile lexicografiei slavo-române (secolele al XV-lea — al XVII-lea),* în : idem, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 261—306.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

străine, a slavonei, începe să se scrie istorie, să se ridice personalităţi literare ca Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Dimitrie Cantemir şi alţii de mai mică însemnătate, la care adăugăm încercările versificate ale lui Dosoftei.

Asupra literaturii istorice în Ţara Moldovei, Ion Bogdan are meritul de a fi pus primul în valoare, atât ca realizări literare, cât şi ca importante surse de fapte, Letopiseţele moldoveneşti în limba slavonă, la sfârşitul veacului trecut şi la începutul veacului în care trăim. O revalorificare a acestor tipărituri, devenite rarisime, apare în 1959 : *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, cu Învăţăturile lui Neagoe Basarab şi Povestirile despre Vlad Ţepeş. (Acest domeniu făcuse parte şi din preocupările magistrului ieşean, Ilie Minea, care i-a consacrat unele din studiile sale). Iar 10 ani mai târziu, contribuţia lui Gh. Mihăilă, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea — începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină şi slavă*, acordă în plus un rol important preocupărilor de istoriografie universală, urmărind circulaţia de traduceri slavone a lucrărilor istorice bizantine şi a celei originale a Bulgariei şi Serbiei. Nu este vorba însă de mari istorici bizantini, ca Anna Comnena, ci de o literatură pe înţelesul maselor. Ea ne permite să ne închipuim care erau preocupările de istorie ale cărturarilor moldoveni ai vremii, concepţia lor despre factorul motor al vieţii sociale şi politice, filtrate prin prisma scriitorilor bizantini. Secolul XVI, căruia îi aparţin cele mai multe dintre cópiile ce ne-au parvenit, vădeşte confluenţa dintre unduirile Renaşterii apusene îndepărtate şi tradiţia de secole a trecutului Bizanţului şi al Peninsulei Balcanice. Cunoştinţele de istorie universală pentru români se limitau la producţii populare şi adesea cu caracter beletristic, în care se lega prezentul de trecut prin genealogii bazate pe informaţii din Vechiul Testament despre evrei, egipteni, asirieni, perşi, greci în epoca alexandrină, romani şi Imperiul bizantin. Prin aceste lucrări, au luat cunoştinţă despre existenţa strămoşilor noştri latini.

Se înţelege că aceste scrieri erau o continuă demonstraţie a amestecului divinităţii în treburile oamenilor, idee ce a predominat întregul Ev Mediu. Opere atât de răspândite în Orientul Europei, ca cele ale patriarhului Nichifor (Cronică pe scurt), a lui Simeon logofătul Metafrast, Ion Zonaras şi Constantin Manasses ne sunt cunoscute din cópii moldoveneşti din secolele XVI şi XVII, ca şi din ecoul care l-au avut din punct de vedere stilistic (Manasses) asupra cronicarilor moldoveni din secolul XVI. Până de curând cronica (Hronikon Syntomon) lui Gheorghe Amartolos era răspândită numai prin cópii muntene. Cercetări întreprinse de noi au scos la iveală o copie moldovenească din timpul domniei lui Ştefan cel Mare. Pe de o parte, ea ne arată câte surprize ne mai pot aştepta prin depistarea şi cercetarea fondurilor de manuscrise literare, atât din ţară, cât şi din străinătate. Câte altele se vor fi pierdut sau se află încă necatalogate, sau prost atribuite în biblioteci străine ! Copia moldovenească de la 1470—'80 informează pe moldovenii din aceşti ani despre Egipt, despre Imperiul lui Alexandru Macedon şi al Diadohilor, despre romani, mai ales în epoca imperială : despre Cezar, Augustus, Tiberiu şi Neron şi despre persecuţiile împăraţilor împotriva creştinilor până

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la Constantin cel Mare. Orizontul cărturarilor în vremea lui Ștefan cel Mare, al celor interesați de istoria trecutului, se lărgește prin încadrarea istoriei Moldovei în contextul istoriei universale. Cunoștințe de istorie a românilor se găseau și în lectura evenimentelor religioase calendaristice, în vieți și martirii creștine ; iar ulterior, în Imperiul bizantin și mai ales în istoria popoarelor din Balcani (martirii țarului Krum al Bulgariei), în aceleași izvoare care au fost puțin sau deloc folosite ca surse de informație pentru cititor sau ascultător. Un exemplu pentru secolul XVI îl formează Viața Sfântului bulgar Nicolae de la Sofia, care a trăit și în Țara Românească în timpul lui Mircea Ciobanul, o sursă istorică, importantă pentru această domnie, sau, de pildă, povestirea veche despre *Aflarea crucii*, cu date despre Imperiul roman în primele secole ale erei noastre.

Literatura medievală slavo-română lasă deoparte pe laici, când nu-i îndemna să îmbrace rasa. Doar folclorul, literatura orală în limba română, se mai păstra neînglobată în literatura religios dogmatică. Basmele, povestirile populare, fac mai puțin caz de organizarea ecleziastică în narațiile lor. Făt-Frumos și Cosânzeana nu merg la biserică, călugărul nu circulă, ca în folclorul occidental, în lumea satelor și orașelor. Însăși divinitatea pe pământ îmbracă haine țărănești și se comportă ca un țăran. Contactul dintre cele două compartimente, literatura scrisă slavonă și literatura română orală, este destul de redus. Și piedica principală, după noi, rămâne limba străină a scrisului. Odată cu generalizarea limbii române ca formă de expresie literară, asistăm la o explozie de creație, manifestată mai ales în domeniul istoriografiei.

De altfel, scrisul și cititul erau o profesie, ca și învățământul. Ele rămân concentrate între zidurile lăcașurilor religioase până târziu și formează monopolul oamenilor bisericii în aceste vremi. Și astăzi, încă, acest domeniu al culturii scrise medievale în limbă slavă rămâne închis pentru mulți iubitori de cunoaștere și întâmpină dificultăți de exprimare în științele moderne, datorită caracterului special al cuprinsului, nevoii de o pregătire specială teologică, pentru aprecierea creației literare străine și a celei autohtone, căci puține dintre publicațiile de specialitate îi consacră paginile lor, deși colecțiile românești, în special cele din *Moldova, ar putea să incite preocupările oamenilor de știință. Nici cel* puțin aspectul artistic al literaturii medievale, care nu este de neglijat, miniatura, atât de caracteristică pentru români, nu a reușit până astăzi să impună publicarea unor lucrări mai ample, decât rare, dar valoroase articole. Astăzi, când lectura formează o componentă de căpătâi a vieții noastre de toate zilele, este de mirare că preocupările din trecut, mai ales în perioada mai veche, lasă de o parte cultura scrisă, exprimarea gândurilor, sentimentelor, gustului și preferinței strămbunilor noștri.

Se simte nevoia, pentru cultura noastră, a publicării unor cataloage sau repertorii, care să pună în valoare originalitatea culturii scrise românești în Evul Mediu, în comparație cu produsele țărilor vecine. Au apărut — este drept — cataloage ; dar ele apar rar și sunt puține. Pentru Iași menționăm cel semnat de Paul Mihail și Zamfira Mihail și cel al Elenei Linția. De asemenea, trebuie să se precizeze în studii de specialitate, în lucrări de sinteză, în ce constau caracterele ei românești. Cercetările în privința limbii literare slavone în documente au dat rezul-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tate în cadrul Catedrei de slavistică de la București. Dar pentru a putea respinge pretențiile unora dintre cercetătorii literari străini, care înglobează total creația românească în culturile lor naționale, științei ieșene îi revine sarcina de onoare de a valorifica această prețioasă moștenire a trecutului nostru, acolo unde ea s-a manifestat și a lăsat cele mai valoroase urme.

Dacă documentele, prin valoarea lor informațională, au ocupat în tot timpul, dar mai ales în ultimii 30 de ani, preocupările cercetătorilor culturii scrise, cercetarea literaturii slave, a numeroaselor manifestări spirituale românești prin grija de carte a rămas o *parva ancilla*. Și totuși, valoarea lor pentru determinarea nivelului cultural atins la un moment dat de societatea românească, pentru stabilirea centrelor și zonelor de cultură, are o deosebită importanță. Culegerea datelor despre cărțile care au circulat, vechimea lor — după noi, data primului manuscris moldovenesc, al diaculuí Badea, rămâne ultimii ani ai veacului XIV sau primii ai celui următor — originile culturii slavo-române nu pot fi făcute decât printr-un studiu sistematic. În special, secolele XIV—XV în istoria culturii feudale din Țările Române și, mai ales, din Moldova merită o cercetare aprofundată din punctul de vedere al izvoarelor literare și trebuie să pună în discuția generală a medieviștilor problema importantă a culturii slavo-române la începuturile ei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

EMIL TURDEANU

AUTORI, COPIȘTI, CĂRȚI, ZUGRAVI ȘI LEGĂTORI DE MANUSCRISE ÎN MOLDOVA (1552—1607) (I)

Alexandru Lăpușneanu și-a făcut primii pași în viața publică din Moldova ca stolnic, probabil în a doua domnie a lui Petru Rareș. Ridicat pe tron cu ajutorul polonilor în noiembrie 1552, după anii tulburați de nepriceperea și de stricăciunea fiilor „netrebnici“ [1] ai lui Petru Rareș, el știa că domnia Moldovei era bântuită necontenit de intrigile unor boieri ce se zbăteau ei înșiși între supunerea față de turci, alianța cu Polonia sau speranța unei intervenții habsburgice. Mai știa acest nou voievod, din faptele lui Petru Rareș, că faima unui domn nu creștea numai din puterea armelor sale, ci și din îndemnurile sale culturale și din ocrotirea Bisericii din țară și din celelalte focare ale Ortodoxiei.

Și, într-adevăr, tulburările politice nu l-au cruțat nici pe Lăpușneanu. El le-a înfruntat cu asprime, nepregetând de a ucide chiar pe mama viitoarei sale soții, Doamna Elena, văduva lui Petru Rareș, care și-ar fi dorit un alt soț pentru fiica sa Ruxandra și un alt domn pentru țară. Victimă a unui complot care l-a silit să-și lase tronul, exact la zece ani după ce-l apucase, și pus din nou în domnie de turci, în martie 1564, el se răzbună fără milă asupra „boierilor trădători“, ba chiar și asupra câtorva mai puțin vinovați.

S-a pus odinioară întrebarea : a fost deci Lăpușneanu acel domn sângeros pe care ni-l va înfățișa Grigore Ureche, cu un secol mai târziu, punându-i în sarcină capetele a 47 de boieri tăiați la un singur ospăț ? A fost el acel sadic ucigaș de boieri, pe care o întreagă literatură romantică ni-l va descrie cu o vădită stăruință ? Astăzi întrebarea nu se mai pune. De mai bine de cincizeci de ani, istoricii români sunt de acord să opună cruzimilor voievodului, nu mai cumplite decât acelea ale atâtor suverani și prinți contemporani din Europa occidentală, și incomparabil mai puține decât ale vecinului său rus Ivan cel Groaznic, amploarea activității culturale pe care a știut s-o stimuleze și s-o dezvolte în țara sa. Stau mărturii despre această reabilitare în primul rând *Istoria Românilor*

[1] Cum îi numește pe dreptate Const. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II-1, ed. 4, București, 1943, p. 171—193.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de N. Iorga [2] şi aceea a lui Const. C. Giurescu [3], amândouă publicate întâi în 1937 [4].

Om de purpură şi de sânge în acelaşi timp, setos de putere dar şi iubitor de arte şi darnic în ajutoare pentru Biserica din ţară, din Balcani, de la Muntele Athos şi din Orientul Apropiat, Alexandru Lăpuşneanu este o figură caracteristică a veacului care continuă renaşterea culturală din timpul lui Ştefan cel Mare.

Modelul său de domnie este Petru Rareş, a cărui fiică şi-o luă ca Doamnă şi a cărui operă se strădui s-o ducă mai departe. Ca şi Rareş, el vrea ca stăpânirea lui să lase o pagină nepieritoare în istoria scrisă a Moldovei. El angajează în acest scop un cronicar, un om învăţat al Bisericii, şi îi dă sarcina de a descrie faptele şi rânduielile ţării pe brazda trasă de *Cronica* întocmită de episcopul Macarie din îndemnul lui Petru Rareş. Autorul acestei noi cronici [5] se numeşte pe sine însuşi „eu, cel mai mic printre egumeni, ieromonahul Eftimie". Dar pe acel timp erau în Moldova doi ieromonahi şi egumeni cu numele de Eftimie. Unul, la mănăstirea Neamţu, despre care ştim din însemnarea unui *Tetraevanghel* copiat în 1555 (V. repertoriul din *Anexa A* *, nr. XI). Altul, la mănăstirea Căpriana, în Moldova de răsărit. Istoricul rus de origine română, P. A. Syrku şi, după el, P. P. Panaitescu, cred că autorul cronicii este acest Eftimie de la Căpriana, despre care se ştie că a fost trimis de domn la Moscova, într-o solie pe lângă ţarul Ivan cel Groaznic. Dar ipoteza lor pleacă de la o simplă conjectură, deoarece nici o mărturie scrisă nu dovedeşte vreo legătură între cronică şi egumenul de la Căpriana. Ioan Bogdan şi, după el, Dimitrie Dan, au propus ca autor al cronicii un alt Eftimie, cunoscut ca episcop de Rădăuţi în 1552—1555 şi 1558—1564. Dar ipoteza lor a fost respinsă, în general, pe motivul că nu se putea ca un episcop să se prezinte în propria sa operă ca „ultimul dintre egumeni". În ultimul timp însă, Mircea Păcurariu şi apoi Gh. Pungă [6] au scos în lumină un document publicat în 1907 de N. Iorga şi trecut cu vederea, în care se spune clar că Eftimie a ajuns la scaunul episcopal de la Rădăuţi în 1558, fiind adus acolo de la egumenia mănăstirii Homor. Con-

---

[2] N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, Bucureşti, 1937, p. 37 şi 129.

[3] Const. C. Giurescu, *op. cit.*, II-1, p. 194—206.

[4] O documentată reabilitare a lui Lăpuşneanu, ctitor de biserici, sprijinitor de învăţătură şi de artă, a dat recent Gh. Pungă, „Un protector al artei şi culturii moldoveneşti", în *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi* (seria nouă), secţiunea III (istorie), t. XXX, 1985, p. 43—51. Dar se va înlocui în tot acest articol verbal „a surprinde", folosit impropriu, cu „a cuprinde".

[5] A fost publicată, cu traducere, în două ediţii : odată de Ioan Bogdan, căruia îi revine şi meritul de a o fi descoperit într-o bibliotecă din Kiev, în *Vechile cronici moldoveneşti până la Urechia*, Bucureşti, 1891, p. 162—171 (textul slav) şi 212—222 (traducere) ; a doua oară, cu o nouă introducere, de P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ioan Bogdan*, Bucureşti, 1959, p. 109—116 (textul slav) şi p. 117—125 (traducerea). Numai traducerea, revizuită, a fost tipărită din nou de G. Mihăilă, în volumul *Literatura română veche (1402—1647)*, editată de G. Mihăilă şi Dan Zamfirescu, Bucureşti, 1969 (I, p. 191—202).

[6] Gh. Pungă, „Adevărata identitate a cronicarului Eftimie", în *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol"*, Iaşi, XXV, 1988-1, p. 275—280. Mulţumesc şi aici domnului Ştefan S. Gorovei, care mi-a atras atenţia asupra acestui studiu.

* Anexele A şi B se vor publica în tomul următor al *Anuarului*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

statarea lor justifică o veche ipoteză, dar nu rezolvă definitiv problema identităţii cronicarului Eftimie. Ea propune o soluţie, aşa cum, recursul la Eftimie, egumenul mănăstirii Neamţu, atestat la 1555, propune o altă soluţie, al cărei punct vulnerabil este că acesta nu se reclamă de la „dascălul Moldovei", Macarie, fostul egumen de la Neamţu, şi nici nu cunoaşte a doua versiune a cronicii sale.

Cronica lui Eftimie se leagă de aceea a lui Macarie, „episcopul Romanului", începând cu a doua venire la tron a lui Petru Rareş (1541). Ea nu cunoaşte prin urmare versiunea nouă a Cronicei pe care Macarie o scrisese după ridicarea sa pe scaunul episcopal de la Roman şi care merge până la anul 1557. Vorbind despre fiii lui Petru Rareş, Macarie se arată foarte aspru cu Iliaş, fiul mai în vârstă, care nu a şovăit să meargă la Constantinopol şi să îmbrăţişeze islamismul. În schimb, el se dovedeşte peste măsură de îngăduitor cu celălalt fiu al lui Rareş, Ştefan sau Ştefăniţă, care, urmând la tron fratelui său, a fost asasinat de boieri din cauza purtării desfrânate cu casele lor. Atitudinea lui Macarie se explică : alungat din episcopat de Iliaş, el a fost repus de Ştefăniţă, pe care l-a şi uns ca Domn. Dar Eftimie nu are aceleaşi motive ca să-l cruţe pe Ştefăniţă. Aruncă şi el toate blestemele asupra lui Iliaş, pe care-l socoteşte ca „întâiul născut al Satanei", dar în acelaşi timp copleşeşte şi pe Ştefăniţă cu cele mai negre învinuiri : „desfrânări şi jafuri, omoruri şi lăcomie şi alte necuviinţe asemănătoare, căci era aspru şi chinuitor rău, pe mulţi a omorât cu multe şi osebite chinuri" [7].

În contrast cu tabloul acestor principi „smintiţi" şi „necumpătaţi", Eftimie exaltă figura lui Alexandru Lăpuşneanu, patronul său. Aşa-zisa *Cronică* devine,de acum înainte, un adevărat panegiric, în care desimea elogiilor nu lasă nici un pic de loc pentru crimele voievodului, pentru tăierea atâtor capete potrivnice şi cu atât mai puţin pentru sugrumarea Elenei Rareş, mama viitoarei sale soţii (1553). Evenimentele istorice sunt puţine şi expunerea lor este destul de vagă : abia două iureşe în Ţara Românească. Ceea ce reţine interesul călugărului-cronicar este zelul desfăşurat de voievod în folosul Bisericii : „se povestea peste tot pământul luminat de soare râvna lui binecinstitoare şi despre dragostea lui către Dumnezeu şi către sfintele biserici...", scrie el, înainte de a-şi încheia panegiricul cu zidirea de către Domn a mănăstirii Slatina. Din cele trei pagini şi jumătate de text tipărit in-4 (în ediţia lui Ioan Bogdan), câte cuprinde relatarea evenimentelor petrecute între septembrie 1552 şi septembrie 1554, zidirea mănăstirii Slatina ocupă, ea singură, aproape o pagină. Această disproporţie dă impresia că însăşi Cronica a fost scrisă ca recunoştinţă pentru înălţarea acestei mănăstiri, care urma să fie pentru Lăpuşneanu ceea ce Bistriţa fusese pentru Alexandru cel Bun, Putna pentru Ştefan cel Mare şi Probota pentru Petru Rareş : lăcaşul preferat pentru marile praznice şi viitoarea necropolă domnească.

Zidirea mănăstirii Slatina a început în 1554 şi a durat, cu lucrările de înfrumuseţare cu tot, până în 1558 [8]. La 14 octombrie a acestui an, „mitropolitul Moldovei Grigorie [„Nemţeanul" — *n.n.*] a venit la mă-

[7] Ed. P. P. Panaitescu, p. 121—122.

[8] Corina Nicolescu, *Le monastère de Slatina*, Bucureşti, 1966, p. 7. Sfinţirea ei a avut loc la 14 octombrie 1558 : Grigorie Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă*, ed. Const. Giurescu, Bucureşti, 1916, p. 172.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

năstire cu un alai de o sută şaisprezece preoţi şi diaconi", spune Grigore Ureche. Fără să aştepte sfârşitul lucrărilor, Lăpuşneanu dărui un splendid epitaf „mănăstirii sale numită Şlatina, cu hramul Schimbării la Faţă a Domnului şi Mântuitorului nostru Isus Hristos". În acelaşi an — pretinde inscripţia de pe marginea broderiei— „se căsători cu soţia sa Ruxanda. În anul 7064 (1556), luna întâia" [9]. În anul următor, Lăpuşneanu trimite mănăstirii sale un frumos *Slujebnic* (A XIII), adus de la Putna, unde fusese scris şi zugrăvit de un faimos copist, despre care va mai fi vorba, Evloghie, care l-a terminat la 24 mai 1557. Darul e făcut pentru pomenirea soţilor voievodali şi a copiilor lor, dar nu se spune care sau câţi. Din 1561 este ofranda unei mari zavese, brodată bogat, închipuind în centru *Schimbarea la Faţă*, care este hramul Slatinei, iar jos portretul Domnului şi al Doamnei, îngenunchiaţi în faţa Apostolilor Petru şi Pavel, care ţin în mână macheta bisericii. Alte chipuri în medalion încadrează aceste teme centrale, formând un ansamblu somptuos şi unic. Este „una din cele mai originale broderii din secolul al XVI-lea, deosebit de caracteristică pentru caracterul său pictural şi decorativ" [10]. O altă zavesă (perdea), mare, nedatată „şi probabil neterminată", formează cu ea o pereche, doar cu mici deosebiri de compoziţii [11].

Opera cea mai de seamă ce ne-a rămas de la Slatina este fără îndoială *Sbornicul* (A X) descoperit la Kiev, care cuprinde, între altele, *Cronica* egumenului Eftimie. A fost redactat în acelaşi timp cu construirea mănăstirii. Cel care a început să-l copieze a fost un oarecare diac Roman, în oraşelul Baia, probabil la biserica Adormirii Maicii Domnului,

---

[9] Émile Turdeanu „La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves aux XVe et XVIe siècles", *Cercetări literare*, IV, 1940, p. 164—214, pl. X şi inscripţia, 211. O greşală de punere în pagină a făcut ca fotografia epitafului lui Alexandru Lăpuşneanu să fie reprodusă cu legenda care se cuvine epitafului lui Ieremia Moghilă (pl. X) şi invers, epitaful lui Ieremia Moghilă să apară cu legenda privitoare la epitaful lui Alexandru Lăpuşneanu. (pl. IX). — O altă descriere a epitafului, la Maria Ana Musicescu, *La broderie médiévale roumaine*, Bucureşti, 1969, p. 44, (cu bibliografie mai nouă). — În ce priveşte nunta lui Lăpuşneanu cu Ruxandra Rareş, Eftimie nu-i fixează data, dar ştie că „Fiind în al doilea an al domniei, lui Alexandru voievod i s-a născut un copil scump [...], Bogdan voievod, în luna august" (ed. Panaitescu, p. 125). Cum primul an de domnie este 1552 (începând cu luna septembrie), nunta a trebuit să aibă loc îndată după înscăunarea domnului. Deci data broderiei, ianuarie 1556, nu poate fi data nunţii. Ureche spune şi el că nunta s-a făcut îndată după sosirea lui Lăpuşneanu la Suceava *(Letopiseţul*, ed, Const. Giurescu, p. 171), mai exact şi el în această privinţă decât Azarie, care afirmă că: „după trecerea celui de al doilea an al domniei sale şi-a luat în căsătorie pe doamna binecinstitoare, Ruxandra" (ed. Panaitescu, p. 140). Nu are nici un temei alegaţia din *Cronica moldo-polonă (ibidem*, p. 185), că Ruxandra ar fi fost măritată mai întâi cu Joldea, boierul care, ales Domn de un grup de partizani susţinuţi de Elena Rareş, n-a apucat să se aşeze pe tron, fiind învins abia după trei zile la Şipote, de Alexandru Lăpuşneanu, şi trimis la călugărie cu nasul crestat. Ruxandra i-a fost doar promisă, cum spune şi Ureche („care era mai înainte să o ia Joldea" : *Letopiseţul*, ed. Const. Giurescu, 171), dar Joldea n-a mai ajuns la Suceava ca să facă nunta. Vezi şi I. Minea, „Începutul domniei lui Alexandru Lăpuşneanu", în *Cercetări Istorice*, I-1, 1925, p. 102—103, şi N. Grigoraş, „Boierii lui Alexandru Vodă Lăpuşneanu", *ibidem*, *XIII—XVI*, 1940, p. 360.

[10] Maria Ana Musicescu, *La broderie médiévale en Roumanie*, p. 45 şi pl. 66—67.

[11] *Ibidem*, 45 Reproducere la Corina Nicolescu, *Costumul de Curte în Ţările române (sec. XIV—XVIII)*, Bucureşti, 1970, pl. 63.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

zidită de Petru Rareş la 1532. Această parte nu conţine decât lucrări strict religioase, mai ales călugăreşti şi ascetice. Partea a doua a codicelui, adică micul corp de cronici moldoveneşti mergând de la 1359 până la 1553, care se încheie cu *Cronica* lui Eftimie (1541—1533) [12], a fost copiată la Slatina, de un anume Isaia. Originalul acestui şir de cronici s-a pierdut. Ceea ce este surprinzător este că însăşi *Cronica* lui Eftimie nu acoperă decât doi ani din prima domnie a lui Alexandru Lăpuşneanu, anii cei mai buni, desigur, dar şi aceştia într-o formă superficială, mai mult ca o introducere la marele eveniment al construirii mănăstirii Slatina. De ce această întrerupere neaşteptată ? În 1555, Eftimie era (încă ?) egumen la Neamţu [13]. Dar într-o inscripţie de la biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi, cu data de 30 iunie 1559, precum şi la celebrarea religioasă a urcării pe tron a lui Despot Heraclidul, în toamna anului 1561, apare ca episcop de Rădăuţi tot un Eftimie [14]. Acesta nu era fostul egumen de la Neamţu, nici fostul egumen de la Căpriana, cum admite P. P. Panaitescu, ci mai probabil fostul egumen de la Humor, cum propun Mircea Păcurariu şi Gh Pungă.

Cât despre copistul de la Slatina, el era un călugăr învăţat. N. Iorga nu ezită să-l identifice cu Isaia, cunoscut ca episcop al Rădăuţilor din anul 1566 până în 1579, când se retrage la mănăstirea Agapia, după ce împlinise mai multe misiuni diplomatice în Ardeal, în Polonia şi la Moscova, pe lângă ţarul Ivan cel Groaznic.

Nu cunoaştem bine activitatea literară şi artistică desfăşurată la Slatina în anii care au urmat după redactarea *Sbornicului*. Din toată comoara sa de cărţi liturgice sau de învăţătură creştină, abia putem semnala o *Psaltire* (A IV) oferită mănăstirii de Alexandru Lăpuşneanu la o dată pe care colofonul ei nu o precizează, şi *Sbornicul religios* (A XXVI) în posesia filialei din Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei Române. Manuscrisul acesta conţine două însemnări de o reală importanţă, amândouă din anul 1568. Una spune că Ion Bogdan, fiul şi urmaşul lui Alexandru Lăpuşneanu, s-a ridicat pe tron la 9 martie ; cealaltă ne informează că Alexandru Lăpuşneanu, trecut la călugărie sub numele de Pahomie, a murit la 11 martie şi că a fost îngropat la Slatina, la 14 martie. Precizia acestor date ne permite să stabilim că manuscrisul a fost copiat la mănăstirea Slatina, unde se vede că rigoarea informaţiei istorice prinsese rădăcină.

Pentru rest, trebuie să ne gândim la multele calamităţi ce au lovit mănăstirea în cursul anilor. Uzurpatorul lui Lăpuşneanu, Despot Heraclidul, a topit toate odoarele ei preţioase ce puteau fi transformate în monedă. Ioan cel Viteaz, numit de călugări „cel Cumplit", şi-a însuşit tot tezaurul ei. Polonezii lui Ioan Sobieski au devastat-o în 1691. Răsculaţii greci din 1821, refugiaţi între zidurile ei, au atras asupra lor atacul turcilor care au dat foc bisericii şi au ars-o până în temelii. Aceste câteva exemple nu epuizează nici pe departe lanţul de nenorociri care au sărăcit mănăstirea în cursul existenţei sale.

---

[12] Vezi nota 5.

[13] Apare în colofonul manuscrisului cu nr. A XI din repertoriul nostru.

[14] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, Bucureşti, 1980, p. 468 şi în *Letopiseţul* lui Grigorie Ureche, ed. citată, p. 177.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

*

Ca să ne dăm seama de bogăţia tezaurului care aparţinuse mănăstirii Slatina, unde urma să-şi doarmă odihna de veci întemeietorul său şi familia sa, este destul să evocăm binefacerile revărsate de Alexandru Lăpuşneanu şi de Doamna sa Ruxandra asupra bisericilor şi mănăstirilor din străinătate. Şi mai ales la Muntele Athos. Cartea recentă a lui Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains* (Roma, 1986), arată în plină lumină, cum de altfel o făcură şi predecesorii săi în acest subiect, N. Iorga, Marcu Beza, Teodor Bodogae, Damian P. Bogdan şi alţii, mulţimea galbenilor şi a obiectelor de cult oferite de perechea voievodală lăcaşurilor de la Sfântul Munte. Pe lângă faptul că s-au învrednicit să refacă din temelii catoliconul (biserica principală) de la Dochiar şi că, după moartea voievodului, Ruxandra şi fiul său au plătit enorma răscumpărare (cam 2.700 galbeni de azi), cerută de turci de la această mănăstire, soţii Lăpuşneanu au ajutat cu danii bogate mănăstirile Vatoped, Dionisiu, Zograf, Sfântul Pavel şi Grigoriu [15]. În 1554, mănăstirea Xenofon primi ofranda unui frumos *Tetraevanghel* pe pergament (A VII), împodobit cu chipurile Evangheliştilor pe câte o pagină întreagă şi legat în scoarţe de argint aurit. Făurit la Iaşi, de un copist care nu-şi dă numele, manuscrisul continuă marea tradiţie de ornamente şi legături de cărţi a artei moldoveneşti.

Tot la Muntele Athos s-a descoperit o Antologie liturgică, la începutul căreia se găseşte un *Polichronion*, o urare de mulţi ani de viaţă, *pentru voievodul Alexandru* (A VI). Toţi cercetătorii sunt de acord că voievodul, astfel cinstit, este Alexandru Lăpuşneanu. Dar, cum acest opuscul nu poate fi despărţit de activitatea imnografică de la mănăstirea Putna din acel timp, vom reveni asupra lui mai târziu. Să reţinem deocamdată numai că el se datorează unui copist sârb şi că datează din 1553.

Amploarea protecţiei religioase şi culturale a lui Alexandru Lăpuşneanu se întinde mai departe decât poalele Muntelui Athos. Toate regiunile lumii ortodoxe ne relevă mărturia solicitudinii sale. Iată un exemplu care priveşte Rusia. De mai bine de un secol se cunoaşte soarta unui manuscris al *Syntagmei lui Matei Blastares (A XII)*, descoperit la Liov. Făcută pe la 1556 de episcopul Macarie al Romanului, care nu este altul decât fostul cronicar al lui Petru Rareş, această redacţie a *Syntagmei* se deosebeşte de cele precedente prin aceea că oferă cititorului înlesnirea de a găsi materia cărţii sub titluri înşirate în ordinea alfabetului slavon şi nu în ordinea alfabetului grecesc, ca în traducerile slave mai vechi. Ea înlătură astfel greutatea pe care o aveau cititorii *Syntagmelor* precedente de a găsi tema pe care o căutau pentru judecarea unui delict sau pentru dezbaterea unui litigiu.

Multă vreme s-a crezut că noua dispoziţie a textului *Syntagmei* a fost făcută la cererea ţarului de la Moscova. Ivan cel Groaznic. Această

[15] Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma, 1986, p. 208—215, unde se dau şi referinţele anterioare : N. Iorga, G. Cioran, T. Bodogae, Gr. Nandriş, M. Beza, N. Kondakov, etc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

părere a infirmat-o, însă, cu multă dreptate, slavistul G. Mihăilă [16]. Este adevărat că o însemnare de pe manuscris, redactată chiar în numele lui Lăpuşneanu, afirmă că, urmând îndemnul „sufletului său curat şi luminos", Domnul Moldovei a trimis manuscrisul „cneazului binecredincios şi mare ţar al întregii mari Rusii, Ivan Vasilievici". Dar data trimiterii, 18 septembrie 1561, este posterioară cu trei ani aceleia la care a murit Macarie (1558). În realitate, opera a fost cerută de acei pe care Macarie însuşi îi numeşte în prefaţa sa : voievodul Alexandru şi mitropolitul Grigorie. Nu ştim însă ce interpretare să dăm „îndemnului" care a decis pe voievod să trimită lucrarea la Moscova. Îi va fi fost cerută de vreo autoritate rusă, ecleziastică sau princiară, ca să înlesnească mânuirea acestui cod de legi folosit de toată Biserica ortodoxă ? În orice caz, se pare că manuscrisul nu a ajuns la destinaţie, deoarece el a fost descoperit la biserica Sf. Onufrie din Liov, ctitorită de Alexandru Lăpuşneanu. Astfel, el a rămas o piesă unică. Nici o copie moldovenească a *Syntagmei* nu reproduce textul realizat de Macarie.

Syntagma a continuat să prolifereze în Moldova în vechea ei traducere slavonă. Ea a pătruns aici, desigur, chiar pe timpul lui Alexandru cel Bun. Dar primele ei exemplare păstrate până astăzi nu sunt decât din 1472 sau 1474, din 1475 şi din 1495 [17]. Nu am putut identifica nici un exemplar în perioada urmaşilor lui Ştefan cel Mare. În schimb, răstimpul de care ne ocupăm aici ne oferă, pe lângă versiunea realizată de Macarie, o altă copie a redacţiei tradiţionale (A LXXV), făcută în 1606 la cererea mitropolitului Teodosie Barbovschi pentru folosinţa voievodului Ieremia Moghilă. Înalta ei destinaţie arată îndeajuns însemnătatea cărţii, de care voievodul şi mitropolitul se serveau ca de singurul cod de legi ce exista pe vremea lor în Moldova. Soarta *Syntagmei* va fi, de altfel, tot atât de vie în secolul XVII, când se vor copia două exemplare pentru mitropolitul Anastasie Crimca, iar un altul va fi semnalat la mănăstirea Hangu. În total, au fost recenzate până acum [18] în Moldova 11 redacţii ale *Syntagmei,* dar abia trei în Ţara Românească. Aceste cifre nu cuprind redacţiunile greceşti, destul de numeroase în secolul XVIII şi la începutul secolului XIX, îndeosebi la curtea principilor fanarioţi.

Syntagma lui Macarie nu este singura rămăşiţă importantă din epoca lui Lăpuşneanu, păstrată la Liov. Un monument cu mult mai remarcabil fixează amintirea generozităţii sale în favorul ortodocşilor din acest oraş, ucrainieni, dar şi atîţia boieri şi negustori fugiţi din Moldova ca să scape de lipsa de noroc a opţiunilor lor politice şi să aştepte zile mai bune. Acest monument este biserica Adormirii Maicii Domnului, rezidită în întregime pe cheltuiala Domnului, care „a înzestrat-o bogat cu vase, odăj-

---

[16] G. Mihăilă, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p. 261—306, şi cu deosebire p. 284.

[17] Émile Turdeanu, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés roumaines*, Leyde, 1985, p. 144 şi 148—149, cu bibliografia anterioară ; G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 275—277.

[18] Amănunte în studiul lui G. Mihăilă, „Syntagma (Pravila) lui Matei Vlastaris şi începutul lexicografiei slavo-române (secolele al XV-lea — al XVII-lea)", în volumul citat mai sus, p. 270—292.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dii, icoane, clopote [19]. Desigur, şi cu manuscrise, deşi nu am reuşit să identific nici un supravieţuitor. În schimb, aflăm fără mirare că, la o dată ce nu se arată, voievodul a dăruit un *Tetraevanghel* (A III), bisericii Sfântului Ioan din oraşul Przemišl, în Polonia, nu departe de frontiera actuală cu fosta Uniune Sovietică. Oraşul poseda un episcopat care probabil se bucura şi el de binefacerile voievodului moldav. Diaconi de la Przemišl au venit în Moldova, invitaţi de Domn şi deci pe cheltuiala sa (ca „bursieri") „ca să înveţe cântările greceşti şi sârbeşti" [20] *(recte* slavone).

Cât despre interesul dovedit de Lăpuşneanu centrelor religioase din Balcani, o menţiune specială se cuvine Serbiei. În 1567, perechea voievodală dedică mănăstirii Mileševo sau Mileševa), în Macedonia sârbească, un frumos *epitaf* înfăţişând pe Cristos întins în aşternutul mortuar, plâns de mai multe personagii, printre care sfânta sa Mamă, care-i susţine capul, şi de două grupe de îngeri purtând evantalii liturgice (ripide). Inscripţia de pe cele patru margini [21] spune lămurit că epitaful a fost dăruit mănăstirii unde se odihnesc „osemintele părintelui nostru, Sfântul Sava". Este vorba deci de o ofrandă de familie : toţi copiii cuplului sunt numiţi, iar referinţa la Sf. Sava „părintele nostru", este fără îndoială o aluzie la originea semi-sârbească a Doamnei „Roxanda", fiica lui Petru Rareş şi a Elenei Branković.

*

Puţine lucruri se ştiu despre ajutoarele date de Lăpuşneanu bisericilor româneşti din Ardeal. Numele său apare în *Pomelnicul* bisericii Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului [22], centrul de cultură românească unde lucra şi Coresi în acelaşi timp. Menţiunea ni se pare un semn neîndoielnic că biserica îi datora voievodului oarecari binefaceri. Dar activitatea lui Coresi se vede că n-a sprijinit-o. În altarul bisericii se află o icoană a Maicii Domnului, purtând data de 1564 : e prea puţin ca să o putem lega de numele voievodului moldovean [23].

Deşi dovezile ocrotirii lui Lăpuşneanu sunt puţine şi vagi, se pare că populatia românească din Ardeal nu i-a uitat faima de Domn luminat ce şi-o câştigase prin generozitatea sa faţă de ţinuturile de lege ortodoxă.

S-au găsit, în regiunea Crişana—Bihor, două copii manuscrise ale unei lucrări în limba română intitulată *Păucenia lui Alexandru Vodă din tara Moldovei* [24]. Nimic nu spune că acest voievod moldovean ar fi într-adevăr Alexandru Lăpuşneanu. Cercetătorii care s-au ocupat de textele respective (căci este vorba de o compilaţie) sunt unanimi [25] să sus-

[19] Const. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I-1, ed. IV, Bucureşti, 1943, p. 203.

[20] Gh. Pungă, *art. citat* (nota 4), p. 46.

[21] Publicată după Lazăr Mirkovič, de Émile Turdeanu, „Les épitaphioi moldaves..." (nota 9), p. 211—212.

[22] Gh. Pungă, *art. citat* (nota 4), p. 45, cu referinţă la N. Iorga, „O descoperire privitoare la biserica Sfântul Nicolae din Şcheii Braşovului", *Analele Academiei Române. Mem. secţ. ist.*, s. III, t. XXII, 1939—1940, p. 1—5.

[23] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, I, p. 574.

[24] Descrise de Florian Dudaş, *Manuscrisele româneşti medievale din Crişana*, Timişoara, 1986, p. 41—48.

[25] Florian Dudaş, Atanasie Popa (vezi nota 27) ş.a.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ținâ această identitate, desigur cea mai sugestivă. Nu ne ocupăm deocamdată de această legătură. Problema pe care vrem s-o ridicăm aici este să aflăm dacă este vorba de o lucrare ce s-ar datora într-adevăr voievodului moldovean sau anturajului său, ori dacă atribuirea de care se bucură nu este inventată, apocrifă, deci fără nici o legătură cu personalitatea vreunui domn din Moldova.

Nu s-a găsit, nici în Moldova, nici în altă parte, originalul culegerii românești intitulată, după obiceiul bisericesc, *Păucenie*, de la slavul *poučenije*, 'învățătură', și nici măcar o copie moldovenească. Nu se cunoaște nici o altă lucrare în limba română ce ne-ar veni de la Curtea acestui Domn, grijuliu să nu fie suspectat de concesii reformei luterane care încerca să pătrundă în Moldova în acel timp, și chiar va reuși în parte, prin ocuparea tronului de către Despot Heraclidul (1561—1563). Cele două copii păstrate se datorează amândouă aceluiași copist, popa Ursul din Cotiglet, lângă Beiuș, și sunt târzii, una din 1679, alta de dinainte de 1692. Multe din textele lor sunt identice cu *Cazania sau Carte românească de învățătură* (adică de „păucenie" !), publicată de mitropolitul Varlaam, la Iași, în 1643. Mai exact, identice sunt 51 de texte din 102 câte cuprinde primul manuscris și un număr neprecizat din al doilea. Celelalte texte ale popii Ursul nu corespund cu *Cazania* [26].

Identitatea aproape textuală a unui mare număr de texte din cele două copii ale *Păuceniei* cu *Cazania* lui Varlaam a îndemnat pe unii cercetători să admită că amândouă redacțiile — aceea a mitropolitului Varlaam și aceea a popii Ursul — ar avea ca loc de plecare același izvor, un manuscris mai vechi, care ar fi putut fi *Păucenia* din timpul lui Alexandru Lăpușneanu [27]. Ipoteza pare plauzibilă, dar numai în măsura în care se aplică la textele religioase care corespund cu *Cazania* lui Varlaam. Dar și atunci, putem să ne întrebăm dacă sbornicul mai vechi a fost compus pe timpul lui Lăpușneanu și, eventual, chiar din îndemnul său. Se știe că Lăpușneanu era un zelos protector al Ortodoxiei în tradiția ei slavă și grecească, și un adversar activ al proliferării luteranismului și al calvinismului în țara sa. Poate de aceea Petre Ș. Năsturel presupune că *Păucenia* a fost „scrisă în slavă" [28]. Cum cercetările lui Florian Dudaș în această privință sunt încă în curs, și textele popii Ursul sunt încă în cea mai mare parte inedite, nu putem da un răspuns documentat la această problemă.

Ceea ce este sigur, însă, este că textele din a doua parte a sbornicelor popii Ursul formează un ansamblu de scrieri ardelenești pe care nicidecum nu le putem pune pe seama unui traducător moldovean de la jumătatea secolului XVI.

Printre aceste scrieri, se află una intitulată *Pustușagul Ierusalimului*. Chiar în titlul ei apare un cuvânt împrumutat din limba maghiară : *pus-*

---

[26] Amănunte la Florian Dudaș, *op. cit.*, p. 44—46.

[27] Atanasie Popa, „Există o Cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătură cu izvoarele *Cazaniei* lui Varlaam", în *Cercetări Lingvistice*, Cluj, X, 1965, p. 73—84 ; același, „Texte vechi în Cazania lui Varlaam", *Mitropolia Ardealului*, X, 1965, p. 73—99, cu multe fragmente în sprijin. (Extrase comunicate de dl. Petre Ș. Năsturel).

[28] *Op. cit.* p. 146 ; „écrit en slave, je suppose, avant d'être traduit en roumain".

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tuşag (m. pusztaság, în loc de forma românească *pustiire*. Cum Biblioteca Academiei Române posedă, în manuscrisul românesc nr. 130, o copie a acestui text [29], am putut proceda la o sumară analiză a lui. De la prima privire se vede că nu avem de-a face cu un text moldovenesc, ci cu unul care, dialectologic, aparţine regiunii Banat—Crişana. Cuvintele ungureşti împrumutate fără nici o schimbare sunt numeroase, în ciuda formelor româneşti curente în limba vorbită. Citez, urmând firul lecturii : *dărab* ('un dărab de vreme' 87 r.) (m. darab 'bucată', cf. şi *dăraburi* 90 r. şi *dărăbuite* 90 v. ; *şirag* ('şiragul Romei' 87 v.) (m. hadsereg 'armată' ; *hiaba* 88 v. şi 89 v. (m. hiaba 'în zadar' ; *alenşig* ('frica alenşigului' 90 v. etc.) (m. ellenség 'duşman', 'duşmănie' ; *ioşag* ('cu marha şi cu ioşagul' 88 v., 'ioşagul' 93 r.) (m. joság 'bunătate' şi 'avere' ; *a se hărţălui* (m. harcolni 'a se lupta' ; *a se chimului* ('nu să chimuluia' 89 r.) (m. kimélni 'a avea milă' ; *iliş* 89 v., 80 r. (éles 'hrană', 'merinde' ; *iuz* ('iuzul mâncării') (m. iz 'gust' ; *făgădaş* (m. fogadás 'făgăduinţă', 'promisiune' ; *alean* ('în aleanul lui înbla' 90 v.) (m. ellen 'împotrivă' ; *şohan* (m. soha 'niciodată' ; *hit* 91 v. (m. hit 'credinţă' ; *probolui* 91 v. (m. probálni 'a încerca', 'a dovedi' ; *a bintălui* ('bintătuiri' 92 v.) (bűnteni 'a pedepsi' ; *ocă* 91 r., 92 v. (m. ok 'cauză', 'vină' ; *hamişu* 94 r. (m. hamis 'viclean', 'perfid', etc.

Chiar dacă unele din aceste cuvinte *(alean, aleniş, iliş, bintătui)* apar sporadic (şi de altfel foarte rar) în alte texte româneşti din Ardeal în secolul XVI [30], şi chiar dacă altele *(dărab, harţ, făgădaş, a probolui)* au supravieţuit dialectal, cu schimbările impuse de spiritul limbii române, forme ca *a chimului, hit, ioşag, hamiş,* denunţă limpede un original unguresc. Iar ansamblul acestor vocabule, precum şi o expresie ca *a tăia jos* (m. levágni, 'a tăia', dovedesc că *Pustuşagul lerusalimului* a fost tradus în Ardealul de vest (Bihor, Crişana) după un original unguresc.

Alte scrieri din culegerea atribuită „voevodului Alexandru al Moldovei" au fost traduse din slavă şi aparţin aceleiaşi literaturi ardeleneşti din secolul XVI. Aşa este, de exemplu, *Vedenia apostolului Pavel.* Aria sa de răspândire o desemnează cinci din cele şase copii regăsite până azi [31]. Este regiunea Bihorului şi Ardealul. O singură copie vine din Ţara Românească, — şi ea este târzie, din secolul XVII.

Tot o origine ardelenească dovedesc fragmentele publicate de Florian Dudaş în cartea sa, plină de materiale inedite până la el, consacrată manuscriselor româneşti din regiunea Crişurilor. *Călătoria Maicii Domnului în iad* (p. 117 ; *hamiş, celuitor* (m. csalni 'a înşela' ; *tău* (m. to 'lac', 'baltă' ; *adaman* (m. adomány 'câştig necinstit' etc.) ; *Zapisul lui Adam cu*

[29] Vezi descrierea întregului manuscris la Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor româneşti* (de la Biblioteca Academiei Române). I. Bucureşti, 1907, p. 293—295. Direcţia Bibliotecii a avut bunăvoinţa de a-mi comunica la Paris o fotocopie a *Pustuşagului,* pentru care îi mulţumesc şi aici.

[30] Cf. Al. Rosetti, *Istoria limbii române,* IV, V, VI, Bucureşti, 1966, p. 328—330 (nu am la îndemână ultima ediţie).

[31] Gh. Chivu, „Date noi despre *Apocriful Iorga*", în *Limba română,* XXVIII, 1978, p. 509—521 ; Idem, „Localizarea şi filiaţia textelor din Codicele Sturdzan", în vol. *Cele mai vechi texte româneşti. Contribuţii filologice şi lingvistice,* coordonat de Ion Gheţie, Bucureşti, 1982, p. 54—55 şi 68—76 ; Emile Turdeanu, „Deux notes sur la *Vision de saint Paul* chez les Roumains et chez les Bulgares", în vol. *Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti,* Roma, 1990, p. 109—116.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

diavolul (p. 123), *Pilda inorogului* (p. 137) într-o versiune care nu are nimic de-a face cu traducerea romanului *Varlaam şi Ioasaf* datorată lui Udrişte Năsturel, sau *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul* (p. 120), care reprezintă „fără îndoială unul din textele cele mai vechi şi mai complete ale acestui apocrif în limba română" [32].

Toate aceste texte, precum şi altele, care sunt grupate în a doua parte a manuscrisului popii Ursul, formează un ansamblu de scrieri ardeleneşti care nu poate fi atribuit unui copist moldovean de la mijlocul secolului XVI.

Şi totuşi, interesul lui Lăpuşneanu pentru îmbogăţirea sufletului cu lecturi de educaţie morală şi religioasă nu poate fi trecut cu vederea. Pe lângă manuscrisele slave pe care le-am semnalat până acum, această preocupare o ilustrează şi o scrisoare ce o adresează el unui oarecare popă Sava şi ucenicului său, care se găseau atunci la mănăstirea grecească a Sfintei Anastasia Pharmakolytria [33], pe drumul care duce de la Salonic la Muntele Athos. Domnul Moldovei trimite preotului Sava, la cererea acestuia, 1 500 de aspri, ca să-şi cumpere cu ei cărţi, veşminte şi ghete. Este vorba desigur de cărţi greceşti şi e păcat că nu le cunoaştem titlul. Ele trebuiau să servească preotului — parafrazez sfaturile voievodului — „să se îndemne la învăţătură ca să devină dascălul creştinilor şi stâlp de sprijin credinţei creştine".

Ce a devenit pe urmă beneficiarul acestor subsidii ? Nu se ştie. Plecând de la faptul că la începutul anului 1 560 un anume Sava este atestat ca episcop al mănăstirii Geoagiu, în Ardeal (nu departe de Alba-Iulia, pe Mureş), Petre Ş. Năsturel presupune [34] că este vorba de aceeaşi persoană. Ipoteza e seducătoare, dar nu are ca temei decât identitatea de nume şi conjectura, puţin sigură, după care popa Sava şi-ar fi părăsit şederea la Sfânta Anastasia la sfârşitul anului 1559 sau la începutul anului 1560, fiind trimis de Lăpuşneanu ca să ocupe rangul de episcop al unei dioceze din Ardeal. Ipoteza se mai află în contradicţie şi cu ceea ce spune un istoric competent al Bisericii române, Mircea Păcurariu : „La începutul anului 1560 era atestat [la Geoagiu — *n.n.*] un nou 'episcop' (mitropolit) cu numele Sava, originar sau călugărit în Ţara Românească" [35]. Din biografia acestui episcop ştim doar că a trecut din Ţara Românească în Ardeal, probabil cu boierii năpăstuiţi de voievodul Mircea Ciobanul, s-a stabilit la Geoagiu, dar a fost silit să-şi lase scaunul episcopal cu doi ani mai târziu. Numele lui se aminteşte ca „vlădică al Ţării ungureşti" printre cei care au încuviinţat tipărirea cărţii lui Coresi *Întrebare creştinească* (1559—1560). Revenit în păstorirea sa la 1562, Sava se va stabili la Lancrăm (satul de naştere al lui Lucian Blaga, între Alba-Iulia şi Sebeş) şi-şi va păstra episcopia până în 1570. Din scurta lui biografie, nu se vede nici o legătură cu Moldova.

Şi mai puţin credibilă decât identitatea preotului Sava cu episcopul Sava din Ardeal pare o altă ipoteză, aruncată în treacăt, după care preo-

[32] Florian Dudaş, *op. cit.*, p. 120.

[33] Vezi Petre Ş. Năsturel, „Le pope Sava, un 'boursier' en Macédoine du prince de Moldavie Alexandre Lăpuşneanu, puis évêque en Transylvanie", *Buletinul Bibliotecii române*, Freiburg, i. Br., XIV, 1987/88, p. 139—152.

[34] *Articolul citat*, p. 143—144.

[35] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, I, p. 477, 482, 526.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tul Sava ar putea fi chiar autorul *Păuceniei* [36]. Cum nu este pe placul nostru să clădim o ipoteză peste o altă ipoteză, lăsăm această discuţie pe seama acelora care, după ce se vor publica toate textele din *Păucenie*, vor găsi de bine să o lămurească. Tot lor le va reveni îndatorirea de a răspunde la întrebarea dacă era cu putinţă să se înjghebeze în Moldova, pe timpul lui Alexandru Lăpuşneanu şi chiar în numele lui, o culegere în limba română, formată în mare parte din texte traduse în Ardealul de apus, mai ales din slavonă, dar cel puţin unul şi din ungureşte.

*

Câteva manuscrise răzleţe vin să se înşire în activitatea copiştilor moldoveni din domnia lui Lăpuşneanu. Ca şi cele de până acum, toate sunt redactate în medio-bulgară. Cel dintâi ce răsare în ştirile noastre este o *Psaltire* (A II) intrată în colecţia Muzeului istoric din Moscova. A fost copiată de ieromonahul Iorest „pentru sufletul lui Gherasim şi al Călinei", — forma „Călinei", cu genetivul românesc, fiind scrisă ca atare chiar în inscripţia slavonă. Copia a fost dăruită mănăstirii Bisericani „pe vremea egumenului Nil". Cred că acest egumen nu este altul decât „slujitorul lui Dumnezeu Nil", care, în 1527, a copiat pentru mănăstirea Bisericani de curând înfiinţată, un *Minei* pe luna septembrie [37]. Vrednicul copist de la 1527 a putut foarte bine să se ridice, după 20 sau 25 de ani, la treapta de superior al mănăstirii pe care din tinereţe a înzestrat-o cu cărţi. Tot la Bisericani se găsea un *Sbornic* (A IX) din anul 1554, semnalat odinioară de episcopul Melchisedec, fără alte amănunte istorice. El cuprindea, alături de câteva *Cuvântări* ale lui Vasile cel Mare, despre viaţa călugărească, *Scrisoarea patriarhului Eftimie al Târnovei către Chiprian Ţamblak, mitropolitul Kievului* [38].

Două manuscrise din 1556 au fost duse de vraiştea vremurilor, unul spre Muntele Athos, altul în Dalmaţia. Primul, este un *Tetraevanghel* (B 3) : un anume Toma, „fiul popii Vasile, maestru în ale cărţii *(Knižna master)* de la mănăstirea Bisericani", îl vinde în acest an arhimandritului Casian de la mănăstirea Neamţu. Ajuns în posesia „kneazului" rus Ivan Andreevič, acesta îl dăruieşte mănăstirii Hilandar, unde se găseşte şi astăzi. În acelaşi timp, o *Culegere de învăţături* (B 4) în redacţie „valaco-moldovenească" e cumpărată de un locuitor dintr-o comună de lângă Liov, care o închină bisericii din satul său. Un cititor a notat pe foile ei data 1556. Apoi, luat de la biserică nu se ştie de cine, manuscrisul a ajuns, nu se ştie cum, în Dalmaţia, la mănăstirea Gomirja, care la rândul său l-a cedat mănăstirii Krupi.

Un *Tetraevanghel* (A XVI) împodobit cu portretele evangheliştilor a fost executat pe cheltuiala logofătului Mateiaş, care l-a dat mănăstirii Malul, probabil fundaţia sa, în 1560, pe timpul episcopului Grigorie. Iden-

---

[36] Ipoteză raportată de Petre Ş. Năsturel, *art. cit.*, p. 146.

[37] Vezi articolul nostru „Le Sbornik dit 'de Bisericani' : fausse identité d'un manuscrit, remarquable, in *Revue des Études slaves*, XLIV, 1965, p. 29—46, reprodus în *Études de littérature roumaine* (nota 17), 208—225. Despre Nil, p. 215.

[38] Semnalat, după episcopul Melchisedec, în cartea noastră *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, p. 118.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

titatea donatorului nu este sigură [39]. Documentele nu cunosc, la 1560, un „logofăt Mateiaș", ci pe marele logofăt Ion Moghilă. Mănăstirea Malul nu mai există. Mitropolitul Grigorie este Grigorie Nemțeanul, despre care va veni vorba în curând.

În 1561, vameș la cetatea Hotinului era un așa numit Nichifor. Împreună cu jupâneasa lui Evdochia, el închină bisericii cu hramul Sfânta Paraschiva, din Târgu Frumos, un *Tetraevanghel* (B 6), care a ajuns cu vremea în biblioteca Saltykov-Ščedrin din Sfântul Petersburg. În același an, un alt vameș de la Hotin (predecesor sau urmaș ?), numit Nicoară, cumpără și oferă bisericii din satul Lăpușna (în Basarabia de astăzi, de unde se trage numele Lăpușneanu) un frumos *Tetraevanghel* (A XVII) pe pergament, cu portretele evangheliștilor, cu frontispicii și inițiale în culori în stilul tradițional moldovenesc. Nu știu unde se păstrează acum.

Un alt boier moldovean care ne atrage atenția în aceiași ani, este logofătul Drăgan. Numele lui apare pe un *Tetraevanghel* (A XVIII), păstrat acum la mănăstirea Zograf de la Muntele Athos, care era, după cum se știe, o adevărată ctitorie moldovenească. Manuscrisul a fost copiat, în parte, de un oarecare Pavel, iar pentru ultima lui parte, de Efrem, care l-a terminat „la Sfântul Munte", în iunie 1562. Ultima știre lasă a se înțelege că manuscrisul a fost început în altă parte, desigur în Moldova. El a fost apoi legat în scoarțe de argint aurit pe banii logofătului Drăgan, de ruda sa Ivașcu. Drăgan e atestat ca logofăt la 1568 [40]. Un an mai târziu, în august 1569, găsim în Moldova un alt logofăt, Petru Albotă. El dăruiește la această dată mănăstirii Putna un *Tetraevanghel* (A XXVII), legat în scoarțe de argint aurit.

Mai modestă este istoria unui *Tetraevanghel* (A XIX) care a nimerit cu vremea în colecția Bibliotecii fostului muzeu Rumjancev din Moscova. Nu are ornamente. Popa Gherman l-a cumpărat în 1562, cu 40 de zloți polonezi. Mai târziu, probabil după moartea cumpărătorului, manuscrisul a intrat în stăpânirea ieromonahului Ghedeon, care declară într-o însemnare că îl va lăsa ca moștenire mănăstirii sale Bisericani, împreună cu un alt *Tetraevanghel*, cu o *Psaltire*, cu un *Molitvenic* și cu un *Slujebnic*. S-ar putea deduce și de aici marea proporție a pierderilor : din cele cinci manuscrise numite, numai unul s-a păstrat. Dar se poate, de asemeni, ca din celelalte patru, măcar unele să fi fost înghițite de masa manuscriselor fără însemnări, anonime.

---

[39] Cunoaștem doi „Mateiași", mari dregători, la mijlocul secolului XVI. Unul este Mateiaș, mare vornic al lui Petru Rareș, mare logofăt de la 1541 până în mai 1548, când este citat în documente pentru ultima dată. Om cu învățătură latinească și diplomat destoinic, a ctitorit Cosula (1535) și Horodnicenii (1539) și a dăruit un frumos *Tetraevanghel* mănăstirii Dobrovăț. Să fi trăit până la 1560, retras în ctitoriile sale din cauza prigoanei lui Lăpușneanu împotriva foștilor partizani ai lui Petru Rareș și ai familiei sale ? Al doilea „Mateiaș" al vremii a fost Stârcea Mateiaș, mare spătar în 1552, apoi pârcălab la Hotin în 1563. Documentele nu-l amintesc ca logofăt. În tot cazul, se știe că la 1560 mare logofăt în Moldova era Ioan Moghilă care, compromis de colaborarea sa cu Despot Vodă, își va încheia viața ca monah, sub numele de Ioanichie. — Despre primul Mateiaș, Tit Simedrea, „Tetraevangelul vistiernicului Mateiaș (1535)", *Biserica Ortodoxă română*, LII, 1934, p. 171—178 ; Gh. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1981, p. 91—92 și pl. 30 și 31, cu un splendid portret al evanghelistului Luca. Despre Stârcea Mateiaș și Ioan Moghilă, N. Stoicescu, *Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 326 și 318.

[40] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 303. De două ori sol în Polonia.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Tot atât de lipsit de vreo semnificație deosebită este *Penticostarul* (A XXI) copiat în 1564 „de mâna mult păcătosului popă Daniil, din satul Bălinești". Un cititor din secolul XVII a așternut pe el o însemnare interesantă, despre foametea care a bântuit în Moldova pe vremea lui Ștefăniță Lupu. Cum oamenii ajunseseră să roadă scoarțe de copaci și trestii, acesta a fost poreclit „Papură Vodă".

Un „Evangheliar" (dar mai curând un *Tetraevanghel* : A XXII), semnalat la Muzeul istoric din Moscova, poartă o însemnare moldovenească din 1565, încă inedită. Este lucrat într-o frumoasă factură tradițională, cu portretele evangheliștilor pe câte o pagină întreagă, și e legat în scoarțe de argint aurit, cu chipuri sfinte. Un *Minei* pe luna iunie (A XXVIII), acum în colecția Academiei Române, a fost „răscumpărat" (de la un soldat ? de la un cămătar ?) de un Gligorcea, care îl dărui unei biserici din Suceava, unde era preot „Petrea zis Stiglea", în anul 1569. Manuscrisul provine de la mănăstirea Pobrata.

Se putea întâmpla ca un manuscris copiat în Moldova să apuce fără preget calea străinătății. Astfel, un *Slujebnic* (A XXV) scris în recenzie slavo-moldavă, la 1568, a ajuns în Galiția, apoi în Slovenia, înainte de a fi achiziționat de istoricul croat Ivan Sakčinskij Kukuljević, care l-a dus la Zagreb, unde se păstrează și azi. În schimb, un *Minei* pentru sărbători (B 8), lucrat de „prea păcătosul popă Matei", fără alte precizări, a căpătat semnătura unui „Ivanko din Polonia" pe timpul voievodului Bogdan, fiul lui Alexandru Lăpușneanu (1568—1572).

*

Când Alexandru Lăpușneanu a apucat tronul, în septembrie 1552, mitropolit în Moldova era Grigorie Roșca. Ieșit din comunitatea dela Voroneț, el ajunsese, la 50 de ani, egumen al mănăstirii Pobrata pe care, la stăruințele sale, o construise Petru Rareș, vărul său, în 1530, ca să fie cea mai de frunte mănăstire a țării și loc de îngropare a lui și a familiei sale. Portretul lui Grigorie Roșca figurează în calitate de ctitor printre frescele acestei mănăstiri. În 1546, el ajunge în rangul de episcop al Sucevei, cinste pe care o păstrează până în 1551, când o părăsește din cauza nelegiuirilor lui Iliaș Rareș [41].

Din activitatea literară desfășurată *sub păstoriroa lui Grigorie* Roșca am înregistrat, în repertoriul nostru precedent, două *Tetraevanghele* copiate în 1546 de scribul ucrainean Mihail [42]. Același scrib care, în 1542—43, copiase alte două *Tetraevanghele* pentru mitropolitul Teofan [43], și un *Tetraevanghel* pe care Grigorie Roșca l-a dăruit mănăstirii sale de postrig, Voroneț, la 1551 [44].

Cercetări mai noi, datorate lui Matei Corugă (1971) și Constantin Cojocaru (1980) și confirmate de Mircea Păcurariu, ne permit să deosebim acum pe Grigore Roșca, arhiepiscop între 1546 și 1551, de Grigorie Nemțeanul, arhiepiscop dela 1552 la 1564. Alexandru Lăpușneanu se

[41] Urmăm biografia lui corectată de Mircea Păcurariu, *op. cit.*, I. p. 449—451.

[42] *Revue des Études roumaines*, IX—X, 1965, n-rele XXX și XXXI ; reprodus în *Études de littérature roumaine* (nota 17), p. 200.

[43] Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1921, p. 81 și 85.

[44] *Revue des Études roumaines*, IX—X, p. 137 și *Études de littérature roumaine*, p. 201.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

întorsese la tronul Moldovei pentru a doua oară, în martie 1564 : ca atare, Grigorie Nemţeanul, compromis în ochii săi deoarece unsese pe cei doi domni anteriori, a trebuit să părăsească scaunul metropolitan. Rămâne deci hotărât că iniţiativele culturale dintre anii 1552 şi 1564 se leagă de personalitatea lui şi nu a predecesorului său Grigore Roşca [45]. O dovadă mai mult a acestei deosebiri ne-o aduce un manuscris descoperit de curând (1976) de D. Mioc în Biblioteca Rumjancev din Moscova. Cuprinde *Hexacmeronul* lui Ioan Gură-de-Aur (A VIII) copiat cu multă pricepere în anul 1554, la cererea lui Grigorie *„fostul* mitropolit al Sucevei", în amintirea „molebnicului" (rugătoriului) său Anastasie. Deci, la această dată, Grigorie Roşca nu mai era mitropolit al ţării. În schimb, urmaşul său, tot Grigorie, este arătat ca acel care „se numeşte de asemeni Nemţeanul", în colofonul unei culegeri de texte religioase, istorice, polemice şi apocrife (A XIV), întocmită în 1557, la îndemnul său, de ieromonahul Ielarion, ucenicul său. Mitropolitul dărui manuscrisul mănăstirii Neamţu, reşedinţa sa de origine.

Am amintit mai sus de şirul de cronici copiat la Slatina de un oarecare Isaia (A X). El începe, printre altele, cu o *Cronică sârbo-moldovenească* şi se termină cu *Cronica* lui Eftimie. Prima nu este, de fapt, decât o listă sumară a împăraţilor dela Constantinopol, fără alte amănunte decât anii cât au domnit, începând cu Constantin cel Mare şi încheindu-se în anul 1359. Data încheierii are o dublă semnificaţie : în 1359, turcii au pătruns în peninsula Galipoli şi tot în acest an Dragoş Vodă, coborînd din Maramureş cu voinicii săi, a întemeiat principatul Moldovei. După ocuparea peninsulei Galipoli, cronica expune în fugă înaintarea turcilor spre Dunăre, cucerirea stătuleţelor sârbeşti şi a Bulgariei, luptele lor cu Ioan de Hunedoara, căderea Constantinopolului (1453), ocuparea Chiliei şi a Cetăţii Albe (1484). Ea se încheie cu tulburările şi calamităţile care au bântuit Moldova în 1512. În sfârşit, o altă mână a adăogat patru ştiri privitoare la Biserica moldovenească (1453, f.r., 1477 şi 1511).

Deşi sumară şi săracă în informaţii, Cronica şi-a atras un interes binemeritat. Căci pentru prima dată în istoriografia moldovenească, ea însăila într-un şir natural împărăţia Bizanţului, statele sârbeşti şi cel bulgar, şi câteva întâmplări mai recente din istoria Moldovei [46].

Manuscrisul dela Biblioteca Academiei Române a fost copiat în 1557. Din acelaşi timp, dar fără dată precisă, este un alt manuscris asemănător, găsit de A. I. Jacimirskij în Moldova şi depus de el în Biblioteca Muzeului Rumjancev din Moscova. Fapt regretabil, însă, Jacimirskij n-a ezitat să adaoge la acest manuscris un colofon în virtutea căruia el ar fi fost copiat în 1512, la mănăstirea Neamţu, cu hramul lui Isus „Pantocratorul", pentru a fi dăruit mănăstirii Bisericani, ce se zidea atunci. Trecem acum bucuros peste intenţia frauduloasă [47] care a împins pe Ja-

[45] Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 452—453.

[46] Ioan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, Bucureşti, 1895, p. 82 ; v. D. Nastase, „Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits 'miscellannées'", *Cyrillo-methodianum*, Salonic, V, 1981, p. 22—48.

[47] Émile Turdeanu, „Le *Sbornik* dit 'de Bisericani' : fausse identité d'un manuscrit remarquable", *Revue des Études slaves*, XLIV, 1965, p. 29—46 ; republicat în *Études de littérature roumaine* (nota 17), p. 209—225.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cimirskij să inventeze şi să publice acest colofon. Este destul să adăogăm că, potrivit unei mărturii recente[48], foaia pe care se zicea că era scris, nu există (sau nu mai există !) în manuscrisul dela Moscova. Şi aceasta, pentru un motiv evident. Mănăstirea Bisericani nu apucase să fie zidită în 1512 (ea dăinuieşte abia din 1527), nici mănăstirea Neamţu nu avea hramul „Pantocrator" (ci al Înălţării Domnului), nici *Sbornicul* în chestiune nu exista încă în acest an. De fapt, Sbornicul „zis dela Bisericani" datează din aceeaşi vreme ca omologul său dela Academia Română. Jacimirskij a publicat din el *Cronica sârbo-moldovenească* în *Iz slavjanskih rukopisej. Teksty i zametki,* Moscova, 1899, 85—92. Ediţia sa rămâne valabilă[49], cu condiţia ca data copierii să fie mutată puţin după mijlocul secolului XVI.

O altă iniţiativă a mitropolitului Grigorie Nemţeanul se oglindeşte în copia, făcută la 1563, a celebrului roman medieval cunoscut la noi sub numele de *Alexandria,* (A XX) adică romanul cuceririlor şi aventurilor fictive ale lui Alexandru cel Mare al Macedoniei. Colofonul manuscrisului, redactat aproape în aceiaşi termeni ca acei ai *Cronicei sârbo-moldoveneşti,* spune că munca de copiere a „început şi s-a sfârşit din porunca şi cu cheltuiala preasfinţitului mitropolit Grigorie al Sucevei şi al Neamţului. Şi s-a dăruit mănăstirii Neamţu, unde este hramul Înălţării Domnului şi Mântuitorului nostru Isus Cristos [...]. În anul 7071, luna noembrie". Colofonul nu este semnat, dar termenii în care este redactat fiind identici cu cei din colofonul *Cronicii sârbo-moldoveneşti,* copiată abia cu şase ani mai înainte, ne îndreptăţesc să credem că ambele manuscrise sunt opera aceluiaş copist, ierodiaconul Ielarion.

În registrul diferitelor redacţii ale *Alexandriei* — se cunosc cel puţin 28[50] — copia dela Neamţu ocupă un loc aparte. Mai întâi, pentru că ea este scrisă în medio-bulgara curentă în Moldova, pe când aproape toate celelalte redacţii cunoscute sunt scrise în slavona sârbească. Această particularitate merită să fie pusă în lumină. Pe vremuri, Ioan Bogdan a remarcat[51], nu fără oarecare mirare, că în *Sbornicul* din 1557 se găseşte un text de origine rusească, *„Cuvântul părintelui nostru Teodosie,* egumenul Peşterii [adică al mănăstirii Peştera, Pečerskaja Lavra, de lângă Kiev — n.n.] către cneazul Izjaslav, despre Latini", care a fost transcris de copistul moldovean din slavona rusă în medio-bulgară. Astăzi, o atare transcriere nu ne mai poate mira. În alte lucrări[52], am dat mai multe exemple care dovedesc că, medio-bulgara fiind limba curentă în scrierile slave din Moldova (nu rusa !) — devenind astfel o slavonă moldovenească — sunt foarte rare cazurile când texte scrise într-o altă slavonă

[48] Ion-Radu Mircea, „Contribution a la vie et à l'oeuvre de Gavril Uric". *Revue des Études sud-est européennes,* VI, 1968, p. 582, nota 32.

[49] O altă ediţie a fost publicată, după o fotocopie din Biblioteca Academiei române, de P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române* (nota 5), p. 188—193 („După scris, manuscrisul este din prima jumătate a secolului XVI-lea". Nu se face nici o menţiune despre colofonul pretins din 1512).

[50] Au fost studiate de Radmila Marinković, *Srpska Aleksandrida. Istorija osnovnog teksta,* Belgrad, 1969 ; de asemeni, Radmila Marinković şi Vera Jerković. *Srpska Aleksandrida,* 2 vol., Belgrad, 1963—1985 (ediţie).

[51] În *Cronice inedite* (nota 46), p. 86.

[52] Vezi repertoriul lor în *Le Dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et de son épouse Théophano,* Thessalonique, 1976, p. 47—49.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

au scăpat de o atare transcriere. Iar cum *Alexandria* a fost, după toate semnele, copiată şi ea de acelaşi scrib ca *Sbornicul* din 1577, adică de ierodiaconul Ielarion, faptul apare şi mai firesc.

O altă particularitate a *Alexandriei* moldoveneşti stă în faptul că ea reprezintă, împreună cu o altă copie moldovenească sau munteană *(vlaška)*, anonimă, din secolul XVII, păstrată în Biblioteca Naţională din Sofia, o versiune simţitor deosebită de celelalte exemplare slave ale romanului. Radmila Marinković, care a supus cea mai mare parte a copiilor cunoscute unui examen minuţios [53], constată că, deşi foarte asemănătoare şi scrise amândouă în aceeaşi medio-bulgară din Moldova, manuscrisul dela Neamţu (sigla F) şi cel dela Sofia (sigla SB) nu se suprapun, F fiind nu numai mai vechi (din 1577), dar el lasă a se vedea un strat de limbă mai purist, acoperit de un text mai nou şi „popular". În schimb, SB, din secolul XVII, face largi concesii limbii bulgare vorbite. La baza lor, trebuie să aşezăm o versiune moldovenească mai veche, pe care a urmat-o fiecare, cu mai multă sau mai puţină libertate.

S-a stabilit de mult (C. Müller, 1865), că redacţiile bizantine (deci greceşti) ale romanului se împart în trei grupe [54], A, B şi C, după cum caracterul lor dominant este epic sau religios. Versiunea sârbească, din care cobor manuscrisele slavo-moldoveneşti F şi SB, se leagă, printr-un intermediar latin medieval, de grupul C, care excelează printr-un caracter religios. În acest grup, Alexandru nu mai este campionul zeilor greci în ţările care-i aţâţă dorinţa de cuceriri — Persia, India — ci un cavaler care duce în seminţiile „barbare" dacă nu chiar crucea care nu i se putea atribui fără un grav anacronism, în tot cazul morala creştină. La fiecare încercare el cheamă protecţia „Domnului Savaoth", aspiră să viziteze Paradisul a cărui intrare îi este interzisă de doi arhangheli, iar adversarii săi, Darie Persul şi Por al Indiei, sunt daţi chinurilor iadului, fiind „păgâni". Cum Radmila Marinković o notează cu multă dreptate [55], redacţia moldovenească din 1557, copiată din porunca mitropolitului Grigorie şi dată de el mănăstirii Neamţu, era menită să fie citită acolo ca pildă duhovnicească.

Acelaşi caracter religios domină versiunea românească din secolul XVI, editată de N. Cartojan, ceea ce arată de altfel răspicat chiar însemnarea aşternută de popa „Ioan Românul", copistul, pe o pagină a manuscrisului : „Adică eu, mult greşit şi ticălos popa Ion din sat din Sâmpetru, scriş ăcastă carte ce să cheamă Alixandria [...] să cetească şi să socotiască bine ce es[te] împărăţie ceştii lumi deşarte şi mângânoasă..." [56]. Învăţătura cărţii, tragica ilustrare a temei *fortuna labilis*, va fi reluată cu un secol mai târziu de Miron Costin, în poemul său *Viaţa lumii* :

Unde-s a lumii împăraţi, unde-i Xerex,
Alixandru Machidon ? Unde-i Artaxerxes ?

[53] Radmila Marinkovič, *op. cit.*, p. 245—262 şi mai ales p. 253—254.

[54] N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1929, p. 213—214 (ed. II, 1974, p. 270), unde se dă şi o bibliografie mai veche.

[55] *Op. cit.*, p. 261—262.

[56] N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, Bucureşti, 1910, 13 : un nou studiu, cu ediţia textului, de acelaşi, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii*, Bucureşti, 1922.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Să nu pierdem din vedere, în sfârşit, că traducerea românească, făcută în Ardeal, este probabil contemporană cu redacţia slavă dela mănăstirea Neamţu. Dar una izvorăşte din sufletul popular însetat de cărţi în limba părintească, pe când cealaltă continuă tradiţio bisericească a scrierilor în limba slavă.

*

Întoarcerea lui Alexandru Lăpuşneanu, în 1564, ca să-şi ocupe tronul pentru a doua oară, a avut ca urmare tăierea capetelor unui anumit număr de boieri, — nu se ştie câţi : 47, câţi pretinde Ureche, sau doar 12, câţi admite un informator polon, şi pare-se că nu 60 câţi numără *Cronica moldo-polonă* [57] — compromişi cu voievozii precedenţi. Ea a atras de asemeni îndepărtarea mitropolitului Grigorie Nemţeanul, cu aceeaşi învinuire, şi mutarea capitalei dela Suceava la Iaşi. Noul mitropolit, ales de voievod printre episcopii ţării a fost Teofan II (septembrie 1564 — februarie 1572 ; a doua jumătate a anului 1577—1581 ; apoi din nou dela sfârşitul anului următor până în 1587).

Din prima păstorire a lui Teofan trebuie să reţinem *Tetraevanghelul* (A XXIV) ce se păstra odinioară în mănăstirea Fraţilor Vasilieni din Zolkiev (astăzi Nestorov, în Republica Ucraina). Este vorba de un odor moldovenesc dus în Polonia de mitropolitul Dosoftei când, în 1686, silit de regele Jan Sobieski să-şi părăsească scaunul arhieresc, a luăt calea exilului. *Tetraevanghelul* se deosebeşte prin legătura sa în argint aurit, dar mai mult prin însemnarea de pe scoarţa sa din dos. Ea spune că a fost făcut în 1570, pentru „breasla zugravilor" din Suceava, care l-a dăruit unei biserici din acest oraş. Şi, pentru ca dedicaţia să fie şi mai pregnantă, scoarţa din dos închipuieşte chiar pe „Sfântul Luca, evanghelist şi zugrav", care era, după cum se ştie, patronul breslei pictorilor de biserici. El este pe cale de a picta bustul Fecioarei, cu Sfântul Copil în braţe. Se dovedeşte astfel existenţa la Suceava, în 1570 [58], a unei bresle a „zugravilor", ceea ce nu are nimic surprinzător într-o ţară ale cărei biserici conţin tezaure nepreţuite de fresce, admirate necontenit de-a lungul veacurilor.

Personalitatea mitropolitului Teofan apare în plină lumină dintr-o lungă însemnare pe care el însuşi a adaos-o, la începutul păstoririi sale a treia, pe un manuscris ce se află acum la Kiev. Această însemnare este un adevărat document istoric [59]. Este vorba de un *Tetraevanghel* (A XXXVIII), copiat în 1576, prin solicitudinea marelui logofăt Ioan Golia şi a jupânesei sale Ana, care l-au dăruit măreţei biserici ce le poartă numele (Golia), de lângă Iaşi. Vom avea ocazia de a evoca şi un alt dar asemănător al cinstitei perechi boiereşti. Ceea ce se cere spus acum, este lunga notiţă istorică scrisă în septembrie 1582 de mitropolitul Teofan, întors din Polonia după zece ani de surghiun (1572—1582). Ne spune mitropolitul că Ioan Golia, donatorul manuscrisului, a fost

[57] Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 200—201.

[58] Vezi şi Const. C. Giurescu, *op. cit.*, vol. II, partea a doua (ed. IV, 1943), p. 646.

[59] A şi fost relevată ca atare de Ştefan Berechet (1920), de Sever Zotta (1924) şi de alţii, pe urma lor.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

chinuit şi decapitat, „deşi nu era vinovat", de voievodul Iancu Sasul (1579—1582 : cel numit aşa fiindcă Petru Rareş îl făcuse din flori cu o săsoaică), şi că hapsânul voievod i-a luat toate averile, printre care şi somptuosul *Tetraevanghel*. Dar, când Iancu Sasul a fost izgonit din ţară şi a căutat adăpost în Polonia, având asupra lui şi preţiosul *Tetraevanghel*, polonii i-au confiscat la rândul lor toate bunurile ce avea cu el. Atunci, cucernicul mitropolit, neputând suferi ca acest odor al ţării sale să rămână în mâini străine („profanat de latini", spune el), a plătit cu multă greutate 100 de galbeni şi 100 de taleri de argint, adică, ne asigură el, „aproape tot ce aveam". Întors în Moldova, în septembrie 1582, el dărui manuscrisul mănăstirii Râşca, locul său de postrig. Începută de Petru Rareş în 1542, mănăstirea Râşca fusese dată serviciului divin pe timpul egumeniei sale.

A treia păstorire a lui Teofan II a fost de scurtă durată. Pe la sfârşitul anului 1587, el pleacă de bună voie în Ţara Românească şi de acolo la Muntele Athos. Acolo, s-a stabilit la mănăstirea Dochiariu, căreia Lăpuşneanu şi familia sa îi dăruiseră însemnate subsidii băneşti. A trăit în pacea acestei mănăstiri, venerat de toată obştea, până în 1598. Chipul său dăinuieşte şi azi pe un zid al bisericii principale (catoliconul), deasupra mormântului său [60].

În răstimpul dintre prima şi a doua păstorire a lui Teofan II (1572—1577), scaunul arhiepiscopiei de Suceava a fost ocupat de Anastasie, fost egumen la Putna, apoi episcop la Roman. Numele lui se desprinde din două manuscrise, amândouă înghiţite astăzi de biblioteci ruseşti. Unul, *Ceaslovul* (A XXXVII) Academiei Teologice din Kiev, a fost descoperit de Ioan Bogdan. Copistul său, popa Nechifor din Milanca (după lectura lui Bogdan), ne lămureşte că a făptuit lucrarea „în timpul voievodului Petru şi al episcopului Anastasie". Menţiunea lui Anastasie ca „episcop" ne trimite la dioceza Romanului şi la răstimpul 1558—1572, când Anastasie a păstorit acolo [61] ; dar, pe de altă parte, anul 7083 (=1575) fiind citit astfel şi de Ioan Bogdan (1891) şi, independent de el, şi de Ştefan Berechet (1920), rezultă că manuscrisul a fost copiat pe când Anastasie ajunsese mitropolit (1572—1577). Grigore Ureche scrie despre el că era „om destoinic a umplea slujba păstoriii sale".

Celălalt manuscris însemnat cu numele lui Anastasie este un preţios *Molitvenic* (A XXXIV), care se găseşte acum şi el undeva în Rusia. Colofonul lui spune, anume, că a fost „făcut" de „Ilie, fiul lui Crimcovič" şi copiat de un oarecare diac Nichifor, în oraşul Suceava, în zilele voievodului „Ion Petru" (Petru Şchiopul) şi ale mitropolitului Anastasie.

Ilie, fiul lui Crimca (*-ovič* este sufixul slav arătând filiaţia, el nu denotă o origine slavă) nu este chiar copistul manuscrisului şi nu poartă titlul de „diac" (scrib). Acel care a executat lucrarea este acel care semnează anume „diacul Nechifor". Dar nu este mai puţin adevărat că o însemnare târzie, din martie 1599, pusă pe un *Minei* pe luna septembrie (A LXVIII) îşi aminteşte de un „preot Ilie Crimcovici". Plecând dela

---

[60] Pentru traiul său la Dochiar, vezi Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos* (nota 15), p. 211—214, unde se dau şi referinţele anterioare.

[61] Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 465.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aceste menţiuni s-a presupus [62] că Ilie Crimcovici — „diac", „preot", dar nu călugăr — ar fi ajuns, printr-o surprinzătoare promovare episcop de Roman în 1606 şi mitropolit al Moldovei în 1608. Cu alte cuvinte, autorii acestei ipoteze consideră că „diacul" (sic) sau preotul Ilie Crimca ar fi aceeaşi persoană cu mitropolitul Anastasie Crimca. Fără a nega că în cazul de faţă ar putea să fie vorba de o rară (şi ciudată !) excepţie, remarcăm că, potrivit tradiţiei ortodoxe, Ilie ar fi trebuit să-şi ia la trecerea în viaţa monahală un nume începând cu aceeaşi iniţială ca numele său laic : deci, Ioan, Ilarion, Iorest, Iosif, etc., şi nu Anastasie. Dovadă stă chiar Alexandru Lăpuşneanu, care, înainte de a se sui pe tron se numea Petru sau Petrea şi avea rang de stolnic, iar când a îmbrăcat rasa monahală a luat sau i s-a dat numele de Pahomie. De aceea, păstrăm şi acum rezerva ce am arătat-o altădată [63] cu privire la presupusa identitate între „diacul" Ilie Crimca şi mitropolitul Anastasie Crimca.

Un singur manuscris ne păstrează amintirea episcopului Nicanor al Romanului, urmaşul *ad-interim* al lui Teofan II, după ce acesta s-a refugiat în Polonia ca să scape de urgia lui Iancu Sasul, care îl duşmănea pentru că a susţinut un alt pretendent la domnia Moldovei. Este o *Psaltire* (A XLIX), ajunsă şi ea în stăpânirea Muzeului istoric din Moscova. A fost copiată de ieromonahul Teofil, pe propria sa cheltuială, şi dăruită mănăstirii Agapia la 5 august 1582. Construită de Petru Şchiopul, mănăstirea fusese leagănul carierei lui Nicanor : el îi fu egumen încă dela întemeiere şi aici îşi găsi liniştea când, după un urcuş al vieţii care îl purtă la episcopia Romanului (c. 1572 — c. 1574 şi c. 1580 — c. 1582), şi în rangul de mitropolit *ad-interim* al Moldovei (c. 1581 — c. 1582), el fu silit de Petru Şchiopul să se retragă la locul său de metanie, de unde a revenit iarăşi la episcopia Romanului (1594—1595). A murit la Agapia Veche, cândva între anii 1607 şi 1609 [64]. Însemnarea manuscrisului, datată din 5 august 1582, adică o lună înainte de întoarcerea la tron a lui Petru Şchiopul (la 2 septembrie), îi dă titlul de „arhiepiscop", dar îi păstrează în acelaşi timp şi identitatea anterioară de „Nicanor al Romanului". Aceasta, fiindcă într-adevăr, Nicanor cumula la data respectivă cele două demnităţi.

Din acelaşi an, dar anonim, este *Mineiul de slujbă* pentru luna februarie (*A L*), care se găseşte acum la Bibliotoca de Stat din Dresda. Copistul îşi datează sfârşitul lucrării din iunie 1582, dar nu se reclamă de la nici o mănăstire, de la nici un fruntaş bisericesc şi nu pare să fie decât un umil pisar, dintr-o familie care număra printre membrii săi şi un oarecare popă Drăgan.

După 1582, trebuie să străbatem un răstimp de tăcere destul de lung, datorat în parte şi stării din ce în ce mai sărăcăcioase în care se găsea oraşul Suceava după mutarea la Iaşi a voievodului (1564), a Curţii, a boierimii de frunte, a marilor negustori, şi înainte de a ajunge la o

---

[62] Ştefan Gorovei, „Anastasie Crimca", în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, 55, 1979, p. 145—147. Aceeaşi identitate a propus-o şi N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti*, I, ed. II, p. 243—244, care-l cunoaşte pe „Ilie diiacŭ, fiul Crimcoaei din Suceava", doar dintr-un act de danie al lui Petru Şchiopul, din 1587.

[63] În *Revue des Études slaves*, XXIX, 1952, p. 56, reluat în *Études de littérature roumaine* (nota 17), p. 228.

[64] Mircea Păcurariu, *op. cit.*, 454, p. 456—457.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nouă perioadă de înflorire artistică şi literară. Această înviorare va începe odată cu urcarea pe tronul Moldovei a unui Domn din bogata familie a Moghileştilor.

Ne vom ocupa mai târziu de această perioadă.

*

Mănăstirea Putna, întemeiată de Ştefan cel Mare ca să fie focar de viaţă monahală, de literatură religioasă şi de arte somptuare, precum şi să adăpostească somnul său de veci şi al familiei sale, a pierdut acest privilegiu pe timpul lui Petru Rareş, care şi-a zidit în acelaşi scop un alt lăcaş, mănăstirea Pobrata. Alexandru Lăpuşneanu, la rândul său, a dat viaţă mănăstirii Slatina, care urma să-i fie necropolă, lui şi familiei sale.

Cu toate aceste frustraţii, mănăstirea Putna, ale cărei moşii întreceau pe ale tuturor celorlalte mănăstiri la un loc, a cunoscut, şi în a doua jumătate a secolului XVI, o mişcare culturală remarcabilă.

Această mişcare este de fapt continuarea activităţii din perioadele anterioare. Ea este asigurată în parte de ieromonahul Evloghie, care copiase deja, în 1552 (nu cunoaştem data terminală), o *Psaltire* [65] păstrată astăzi în Biblioteca Saltykov-Ščedrin din Sf. Petersburg. Acelaşi ieromonah execută, şi tot la Putna, pe seama logofătului Grigorie Fierâie, un frumos *Tetraevanghel* (A XI), menit ca ofrandă mănăstirii Neamţu. Evloghie execută lucrarea cu toată priceperea, pe pergament, cu vignete şi cu litere iniţiale zugrăvite în aur şi culori, terminând-o la 6 august 1555. Logofătul o închină mănăstirii Neamţu, dar cum nu-i vine uşor să scrie dedicaţia slavonă, roagă pe Macarie, episcopul Romanului (cronicarul despre care am vorbit mai sus) să i-o ticluiască după cuviinţă. Dedicaţia este importantă, deoarece ne spune că, în acelaşi timp cu manuscrisul, piosul boier mai dăruia mănăstirii şi un patrafir bogat împodobit, şi două părţi dintr-un sat cu moară, la locul numit Valea Albă, — pare-se la locul unde Ştefan cel Mare a câştigat o strălucită victorie asupra turcilor, la 10 ianuarie 1475. Egumenul care primeşte dania se cheamă Eftimie, care, după unii cercetători, ar fi putut fi însuşi cronicarul lui Lăpuşneanu [66]. *Manuscrisul poate fi admirat astăzi în Muzeul de Artă* din Bucureşti.

Cu aceeaşi migală şi pricepere artistică Evloghie a scris şi zugrăvit *Slujebnicul* (A XIII) terminat la 24 mai 1557. Alexandru Lăpuşneanu, care i-a răsplătit munca, l-a dăruit tinerei sale ctitorii dela Slatina, pentru pomenirea sa, a soţiei sale Ruxandra si a copiilor lor, nenumiti. Dus apoi de vremuiri şi achiziţionat, nu se ştie cum, la sfârşitul secolului XIX, pentru a fi vândut unui celebru colecţionar rus, contele Uvarov, manuscrisul se găseşte acum la Muzeul istoric din Moscova.

În jurul anului 1558, Evloghie părăsi hramul său dela Putna pentru un pelerinaj la Locurile Sfinte. O ştim dintr-o scurtă însemnare potrivită la sfârşitul unei *Psaltiri* (A XV), pe care a copiat-o acolo, în 1558.

[65] Émile Turdeanu, „L'Activité littéraire en Moldavie, 1504—1552", *Revue des études roumaines*, IX—X, 1965, p. 139—140, şi în volum : *Études de littérature roumaine*, p. 203—204.

[66] Vezi mai sus, nota 6.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Manuscrisul a aparţinut câtăva vreme mănăstirii Sf. Sava de lângă Ierusalim, apoi a trecut în Biblioteca Patriarhiei din Ierusalim. În această însemnare, copistul se prezintă pe sine astfel : „Eu, ieromonahul Evloghie din Moldovalahia", originar din „biserica pe care o numim Putna". Termenii aceştia sunt ai cuiva care scrie, despre ţara sa şi despre mănăstirea sa de metanie, din depărtare. Pare deci foarte probabil că Evloghie a rămas să-şi petreacă zilele ce mai avea de trăit la mănăstirea Sf. Sava, unde i s-a păstrat câtăva vreme manuscrisul. În tot cazul, numele lui nu mai apare printre copiştii dela Putna.

Găsim în schimb la Putna, tot pe timpul lui Alexandru Lăpuşneanu, dar la o dată pe care nu o putem preciza, un alt copist, pe ieromonahul Epifanie. Îi datorăm o *Psaltire* (A I), pe pergament, cu frontispicii şi iniţiale aurite. Singurele elemente de identificare a manuscrisului sunt numele copistului si ştirea că a fost scris sub domnia voievodului Alexandru — desigur Lăpuşneanu — ca să fie de folosinţă mănăstirii Putna. Azi, îmbogăţeşte şi el colecţia Bibliotecii Rumjancev din Moscova.

*

E locul să amintim aici, chiar şi numai în treacăt, câteva manuscrise rămase din glorioasa epocă a lui Ştefan cel Mare, care sunt înnoite şi „întinerite" în acest timp. *Mineiul* călugărului Casian (B 11)[67], din 1467, câştigă scoarţe noi, în 1568, prin grija proegumenului Eustafie (Eustatie) de la Putna. Superbul *Tetraevanghel* (B 9) al călugărului Paladie, din 1489 [68], şi-a atras solicitudinea Doamnei Ruxandra, care l-a „înnoit" şi l-a „legat" cu „argintul vechi" al primei sale legături, în 1570. Ambele manuscrise fac parte din tezaurul mănăstirii Putna. Al treilea manuscris reous în folosintă acum, este *Mineiul de sluibă* pentru luna aprilie (B 11) [69], copiat în 1467 de Nicodim, caligraf şi pictor care, la 1473, a înfăţisat pe un frumos *Tetraevanghel* cel mai renumit portret al lui Ştefan cel Mare. Cu un secol mai târziu, la 1574, manuscrisul său a fost restaurat si înzestrat cu scoarte noi, de argint aurit, de către ieromonahul Calist de la mănăstirea Homor. Din anii următori lui Ştefan cel Mare, a supravieţuit frumosul *Tetraevanghel* (B 15) [70] pe care mitropolitul Teodist l-a oferit mănăstirii Neamţu la 1512, pretios şi pentru pagina care descrie victoria covârşitoare a lui Ştefan cel Mare asupra polonilor, în 1497, la Codrul Cosminului. Jupâneasa Scheauca a pus să fie reînnoit în noiembrie 1586, închinând această primenire a cărţii memoriei soţului său Melentie Balica, răposat cu câteva luni mai înainte [71].

Nu ştim la ce dată a ajuns egumen al mănăstirii Putna Anastasie, care mai târziu va fi uns episcop de Roman şi mitropolit al Sucevei. Un

[67] Descris în *Revue des Études roumaines*, V—VI, 1960, p. 51 (nr. VII), cu bibliografia anterioară ; reluat în *Études de littérature roumaine*, p. 143. Anexa B, nr. 11.

[68] *Revue des Études roumaines*, V—VI, p. 54 (nr. XXI) ; *Études de littérature roumaine*, p. 146, B 9.

[69] *Revue des Études roumaines*, V—VI, p. 142 (nr. V) ; *Études de littérature roumaine*, p. 142, B 11.

[70] *Revue des Études roumaines*, IX—X, p. 124 (nr. III) ; *Études de littérature roumaine*, p. 188, B 15.

[71] Lucia Djamo-Diaconiţă, în : Elena Linta et alii, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Bucureşti*, Bucureşti, 1981, p. 22.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

document de la Alexandru Lăpuşneanu îl citează în demnitatea de egumen în august 1556. Ridicat apoi în fruntea episcopiei de Roman, Anastasie mai face un pas săltându-se la rangul de mitropolit al Ţării, la 1572 [72]. Abia instalat în înalta sa demnitate, Anastasie ţinu să-şi dovedească recunoştinţa faţă de mănăstirea care l-a format, punând să se copieze şi să se lege în scoarţe de argint aurit, pentru a i-l oferi, un *Slujebnic* (A XXXII). Cel ce l-a scris a fost ieromonahul Amfilofie de la Putna, care l-a isprăvit la 2 august 1574, sub egumenul Eustatie, pomenit şi mai sus. Manuscrisul a fost identificat la Muzeul istoric din Moscova.

Egumenul Eustatie a păstorit la Putna până la 1576, când a purces să ocupe scaunul episcopal al diocezei Romanului, de unde avea să se retragă din nou la metania sa, în 1580. Ceea ce îi dă un semn de cinste printre semenii săi fruntaşi ai Bisericii, este grija lui de a aşeza rânduielile vieţii religioase pe baza *Nomocanonului,* adică pe baza unei legislaţii scrise. Ştim ca atare că în 1579 a cumpărat (nu se spune de la cine), un *Nomocanon* (A XLV), pe care îl dărui mănăstirii Putna când se întoarse acolo ca să-şi caute odihna zilelor ce i-au mai rămas. Dar şi mai remarcabilă este grija sa de a pune la îndemâna călugărilor o redacţie a acestui cod de legi bisericeşti pe care să o poată înţelege toată obştea mănăstirii. Astfel a luat naştere *Nomocanonul* din 1581 (A XLVIII), păstrat acum în Biblioteca Academiei Române (fondul slav nr. 692). Însemnătatea lui stă în faptul că aici întâlnim cele dintâi texte scrise în limba română la mănăstirea Putna. Manuscrisul a fost copiat de ierodiaconul Lucaci pentru fostul episcop al Romanului (1576—1580), retras acum la Putna, unde se vede că era mai bucuros să-l citească în limba sa maternă, decât în slavona exemplarului cumpărat pe când era vlădică.

De fapt, manuscrisul [73] conţine texte de jurisprudenţă bisericească în limba slavă (slavonă), în slavo-română şi în română. Partea slavonă reproduce cuprinsul unei *Pravile* din secolul XVI, asemeni aceleia care va fi tipărită în limba română, la 1640, la Govora, cu titlul de *Pravila mică* (adică mai pe scurt), precum şi câteva texte de penitenţă. Partea slavo-română cuprinde *Cuvântul sfântului Ioan Damasceanul despre dumnezeire,* un *Crez* atribuit aceluiaşi sfânt, un *Decalog* şi diferite texte de pocăinţă. Partea strict românească înglobează şi ca precepte de penitenţă, dispoziţii privind căsătoriile nepermise şi pocăinţele pe care Biserica trebuie să le impună celor ce se căsătoresc în afară de lege, după gradele lor de consanguinitate şi de înrudire, apoi o scurtă *Pravilă a sfinţilor părinţi după învăţătura lui Vasile cel Mare,* şi alte sentinţe.

Prezenţa acestui *Nomocanon* slavo-român la mănăstirea Putna a provocat o lungă dezbatere în istoriografia românească. Dar cum nu este cazul să intrăm aici în toată această discuţie, ne mărginim să reluăm rezultatele consemnate de Ion Gheţie şi de Al. Mareş în excelentul lor breviar, *Originile scrierii în limba română* (1985), 280—289. Scribul Lucaci, care îşi dă el însuşi titlurile de „ritor şi sholastic", a lucrat la

[72] Mircea Păcurariu, *op. cit.,* p. 465.

[73] Publicat de I. Rizescu, *Pravila ritorului Lucaci (1581).* Bucureşti, 1971. O amănunţită descriere a conţinutului, la Mihai Moraru şi Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărţilor populare,* partea a II-a, Bucureşti, 1978, p. 265—268.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mănăstirea Putna. Comanditarul său, Eustatie, a fost — cum am spus mai sus — egumen al mănăstirii înainte de 1576, și apoi episcop al Romanului până în 1580, când s-a retras iarăși la locul său de plecare. Cât despre copistul Lucaci, numele său de origine ungurească (Lukács) ar arăta un român din Ardeal. Faptul ar rezulta și din aspectul dialectal al textelor sale, cele mai multe caracteristice pentru graiul din Banat și din Ardealul de nord-vest [74]. Aceste texte erau menite clerului de jos care, neînțelegând slavona, trebuia să se conducă, în litigiile poporului, mai ales în legătură cu căsătoria, după redactia românească. Apariția acestor texte la mănăstirea Putna, care, pe de altă parte, era tinută să respecte tradiția slavonă, a fost determinată de motive strict utilitare.

În realitate, tradiția slavonă se va continua la Putna cu copierea altor texte canonice, precum : un *Minei* pe luna mai, un *Prolog* tot pe luna mai și un *Apocalips cu comentar de Andrei din Cesarea*, câtesitrei legate într-un singur volum (A LIII). El poartă o însemnare cu știrea că la 4 iunie 1590 a fost în Moldova un cutremur de pământ.

Dar alături de tradiția slavonă se afirmă la Putna tot mai mult, și tot din motive utilitare, scrisul în limba română. Pe la 1592, întâlnim aici din nou un manuscris miscelaneu, care cuprinde, pe lângă diferite cântări religioase slave, un text slavo-român. Este vestita *Floare a Darurilor* (A LV). Biblioteca Academiei Române l-a cumpărat abia în 1959, de aceea n-a putut fi folosit de N. Cartojan în monografia sa despre *Fiore di Virtù în literatura românească* (1928).

Textul *Florii Darurilor* din ms. BAR 4620 este bilingv. A fost copiat de ieromonahul Ioan de la mănăstirea Putna, căruia i se datorează și celelalte texte din manuscris. Același pisar, ajuns între timp proegumen, a copiat în 1612, și tot la Putna, o *Psaltire*.

Într-un amplu studiu despre *Floarea Darurilor* (1982) [75] Alexandra Roman-Moraru ajunge la concluzia că ms. 4620 este copia unui arhetip tradus din slavă după o versiune diferită de aceea intercalată în acest manuscris. Traducerea nu poate fi datată decât în raport cu ms. 4620. Ea este anterioară anului 1592 și a fost făcută, potrivit cercetărilor lui N. Cartojan, Ion Gheție și Alexandra Roman-Moraru, în regiunea Banat — Hunedoara. Ea se află la baza unei copii directe păstrată în ms. 101 de la filiala din Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei Române, precum și prin diferite redactii intermediare, la baza a patru copii din BAR din București (mssele 4620, 3821, 1436 și 559) [76]. Dintre aceste copii, aceea de la

[74] Totuși, într-un studiu de Nicolae N. Smochină și N. Smochină, „ritorul" și „sholasticul" Lucaci este prezentat ca fiind „un moldovean" din satul Costești din dreapta Prutului, acolo unde Ciuhurul se varsă în acest râu. Era înzestrat „cu frumoase studii făcute în Polonia". Din păcate, autorii uită să ne dezvelească izvorul acestor informații : „O pravilă românească din veacul XVI : Pravila sfinților părinți după învățătura lui Vasile cel Mare", în *Biserica ortodoxă română*, LXXXIII, 1965, p. 1045. Ion Gheție și Al. Mareș consideră asertiunea după care Lucaci ar fi de obârșie moldovenească drept „discutabilă" : *op. cit.*, p. 281, iar Ion Gheție nu exclude posibilitatea ca Lucaci să fi fost originar „de peste munți" : *op. cit.*, p. 284.

[75] Alexandra Roman-Moraru, „Cea mai veche versiune românească a *Florii Darurilor*. Filiație și localizare", în volumul colectiv *Cele mai vechi texte românești*, coordonator Ion Gheție, București, 1982, p. 263—316.

[76] *Ibidem*, p. 283—287.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Putna este cea mai completă, conţinând toate cele 35 de capitole ale scrierii. Lacunele ei nu sunt importante şi nici numeroase. Plecând de la o anumită similitudine grafică între cele două manuscrise, autoarea consideră „foarte plauzibil ca scribul manuscrisului BAR 4620 să fi fost una şi aceeaşi persoană cu acela care a copiat, parţial, textul din *Pravila* [*Nomocanonul — n.n.*] din 1581" (*op. cit.*, 313). Între cele două copii n-ar fi decât un interval de timp de 10—15 ani.

Astfel, copia monahului Ioan, ca şi *Nomocanonul* „ritorului" Lucaci, pune în evidenţă existenţa unei mişcări de traduceri în limba română a cărei preocupare era să introducă, printre lecturile duhovniceşti ale călugărilor români, o sumă de texte mai uşor de înţeles decât cărţile lor de ritual în limba slavă. Avem astfel de-a face cu două categorii de lucrări ; textele slave (medio-bulgare de redacţie moldovenească) continuând vechea tradiţie a Bisericii, perimată şi totuşi constrângătoare, şi scrierile slavo-române şi române, încă puţin numeroase, ce răspund nevoii cititorilor de a-şi îmbogăţi viaţa spirituală şi exerciţiul orânduielilor bisericeşti, cu texte scrise în limba lor. Deşi mult mai şubredă decât în Ardeal, unde opera de traducere a cărţilor religioase şi laice (populare) este, în secolul XVI, în plin avânt, şi chiar în urmă faţă de Muntenia, Moldova îşi însuşeşte şi ea, datorită textelor de la Putna, preocuparea de a-şi îmbogăţi capitalul literar cu scrieri în limba română.

Trebuie, oare, să înscriem în această serie şi *Păucenia lui Alexandru voevod*, pare-se mai veche cu două decenii ? Faptul rămâne încă să fie demonstrat.

În sfârşit, înainte de a încheia capitolul activităţii literare şi culturale a mănăstirii Putna — activitatea culturală, adică acea legată de exerciţiul cultului, nu intră în subiectul nostru — se cuvine să ne oprim o clipă la şcoala ei de imnologie. Am arătat până acum, pe baza cercetărilor unei profesoare engleze de mari merite, decedată prematur, Anne Pennington de la Universitatea din Oxford, precum şi pe baza studiilor lui R. Paia şi G. Ciobanu, începuturile acestei şcoli, care se situează pe la 1511. Un *Hymnologhion*, copiat în 1545, arată înflorirea ei. Dacă nu cunoaştem nici un manuscris imnologic din perioada de care ne ocupăm aici, putem cita, în schimb, o scrisoare a lui Alexandru Lăpuşneanu, adresată Liovenilor, la 1558 [77]. El le cere să-i trimită „patru diaconi tineri şi pricepuţi şi noi îi vom învăţa cântările greceşti şi sârbeşti [adică slavone — *n.n.*]. Iar când vor fi învăţat, vi-i vom trimite îndărăt. Trebuie să aibă voci bune. Ni s-au trimis până acum din Przemišl ca să înveţe cântările".

Tetraevanghelul moldovenesc de la Przemišl, pe care l-am amintit mai sus (A III), confirmă aceste bune legături, iar scrisoarea voevodului ne dă mărturie despre prestigiul de care se bucura învăţământul religios din Moldova, şi mai cu deosebire acel de la mănăstirea Putna.

*

Tradiţia istoriografică a mănăstirii Neamţu se prelungeşte în a doua jumătate a secolului XVI cu o *Cronică* a evenimentelor de la 1551 la

[77] Publicată de Ioan Bogdan, în *Documentele Hurmuzachi*, supliment II/1, 249—250, şi reluată de Gh. Pungă „Un protector al artei şi al culturii moldoveneşti" (citat), p. 46.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1574 [78]. Ea se datorează unui simplu călugăr numit Azarie, fost — cum spune el însuşi cu smerenie — „cel mai mic ucenic" al mitropolitului Macarie al Romanului. Se ştie că Macarie a murit la 1 iunie 1558. Dacă Azarie s-a bucurat de învăţătura lui până pe la vârsta de 20 de ani, rezultă că el avea cam 35 de ani când şi-a scris Cronica. A scris-o din memorie, povestind fapte contemporane, înfăţişate cu interpretarea pe care ele i-au sugerat-o nemijlocit. Acest aspect al naraţiunii se cere subliniat. De exemplu, Azarie vorbeşte cu o simpatie evidentă pentru Alexandru Lăpuşneanu, marele binefăcător al Bisericii : de la întoarcerea sa la tronul Moldovei „se plutea fără tulburare pe marea vieţii, căci sufla de-a dreptul zefirul dumnezeiesc al adevăratei credinţe". Este destul să comparăm această frază cu rechizitoriul aspru cu care, un secol mai târziu, Grigorie Ureche va înfiera pe acelaşi voievod pentru multele capete de boieri ce le-a făcut să cadă, ca să ne dăm seama de prăpastia care desparte judecata celor doi cronicari, unul stăpânit de spiritul Bisericii, celălalt condus de solidaritatea cu clasa oligarhică. Azarie ştie să găsească imagini frumoase când descrie generozitatea Ruxandei Lăpuşneanu, ale cărei binefaceri erau „ca un râu de aur cu unde de argint". Dar el este de o asprime necruţătoare când evocă figura lui Ioan zis „cel Cumplit", sau „cel Viteaz" cum emendează istoricii moderni, care, ca să poată duce războiul de eliberare de sub turci, a cutezat să despoaie bisericile de odoarele lor şi n-a şovăit să trimită la rug pe episcopul care s-a opus la o astfel de profanare. Ca şi cronicarii care l-au precedat, Azarie a făcut o operă partizană, unde binefăcătorii Bisericii sunt încărcaţi cu laudele cele mai sunătoare, pe când adversarii ei, chiar dacă au luptat împotriva stăpânirii turceşti, ca Ioan vodă, căruia slujitorii altarului i-au lipit epitetul de „cel Cumplit", sunt închipuiţi ca nişte făpturi ale iadului.

Aşa cum este, însă, cu subiectivismul său ţipător şi cu stilul său baroc, *Cronica* lui Azarie se citeşte cu interes. Ea este mai mult o operă literară decât un document istoric. Ea imită pe Macarie, de la care împrumută unele figuri de stil, fără să-l copieze întocmai, şi dă povestirii un ton viu. Ea formează veriga terminală a unei serii de scrieri istorice, care începe cu o cronologie universală şi continuă cu *Analele* epocii lui Ştefan cel Mare şi cu *Cronica* lui Macarie. Singurul manuscris (A XXXV) care ne-a transmis acest şir de cronici (din care lipseşte Eftimie), descoperit şi studiat de Ioan Bogdan, se găseşte acum la Sf. Petersburg.

Dar activitatea lui Azarie nu se mărgineşte numai la *Cronica* despre care am vorbit. În tezaurul mănăstirii Neamţu se păstrează redacţia unei *Vieţi a regilor şi a arhiepiscopilor sârbi* (A XXIII), care, în mod ciudat, a rămas multă vreme fără să atragă atenţia cercetătorilor. Copia datează din 1567 şi purta semnătura, încă lizibilă la sfârşitul secolului trecut, a unui „călugăr Azaria". Umila semnătură, fără vreun titlu ecleziastic mai înalt, ne îndreaptă spre autorul *Cronicii*. Datele celor două lucrări, precum şi redacţia lor medio-bulgară (slavona moldovenească), care le deo-

[78] Publicată simultan de Ioan Bogdan (1909), de A. I. Jacimirskij (1909) şi reluată de P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 126—151 (introducere, text, traducere, bibliografie). A XXXVI.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sebeşte de celelalte copii ale *Vieţii*, toate sârbeşti, întăresc această identitate.

Manuscrisul [79] cuprinde o înşirare a regilor sârbi de la Ştefan Nemanja până la Ştefan Dušan ; o scurtă biografie a lui Uroš I ; Viaţa lui Ştefan Dragutin ; Viaţa fericitei călugăriţe Elena ; Viaţa lui Ştefan Uroš Milutin ; Viaţa lui Ştefan Dušan (pierdută) ; Vieţile mai multor arhiepiscopi şi patriarhi sârbi, etc. Ajuns în stăpânirea mitropolitului Gheorghe Moghilă (1588—1605), la o dată care nu e însemnată, acesta îşi făcu un punct de onoare dăruindu-l mănăstirii Suceviţa, noua ctitorie a fratelui său, voievodul Ieremia (1595—1606).

Copia din 1567 prezintă o „asemănare izbitoare" cu o altă redacţie moldovenească a *Vieţii regilor şi arhiepiscopilor sârbi* (A XXXIII), odinioară în depozitul Bibliotecii Universităţii din Liov. Acest manuscris a fost cumpărat cu 28 de zloţi de aur, în 1574, de la popa Ioan din oraşul Hotin, de un uricar domnesc, Gligorie Iurăşcu. Întocmai ca şi mitropolitul Moghilă, Gligorie Iurăşcu, care se vede că era un om cu dare de mână, şi-a închinat manuscrisul mănăstirii Suceviţa, în 1588, adică chiar în anul întemeierii ei. După concluziile lui Ion-Radu Mircea, care s-a ocupat de aproape de ele, cele două manuscrise dovedesc „existenţa unei versiuni prescurtate pe care am putea-o numi moldovenească" [80]. Ele se caracterizează prin absenţa descrierii lungi a carierei lui Danilo, autorul culegerii, pe rând călugăr, egumen al mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos, episcop de Banja (1311—1315) şi de Hum (1317—1323) şi, în cele din urmă, mitropolit al Serbiei (1324—1330), precum şi prin omisiunea altor pagini de mai puţin interes. Forma prescurtată a redacţiei moldoveneşti se explică prin menirea ei de a servi ca lectură duhovnicească în comunităţile călugăreşti, de aceea expunerea ei este întreruptă din loc în loc de invocaţia : „Binecuvântă, părinte !". Întocmai ca şi *Alexandria*, ea ne arată că, împrumutată de călugări, această scriere istorică, ieşită din sânul Bisericii, a fost păstrată în slujba practicii creştine. În secolul XVI, istoricii moldoveni sunt toţi servitorii Bisericii din care purced : *Historia ancilla religionis*.

În ordinea vechimii lor, copia moldovenească din 1567 este a doua dintre cele patru copii cunoscute şi vine după un exemplar redactat în 1563 la mănăstirea Mileševo.

După propria sa mărturie, Azarie a scris cronica vremii sale la îndemnul voievodului Petru Şchiopul (1574—1579 şi 1582—1591), al mitropolitului Anastasie (1572—1578), fostul episcop al Romanului (1558—1572) şi al lui Ioan Golăi, marele logofăt al ţării între 1572 şi 1578.

Dintre aceşti sprijinitori ai lui Azarie, am evocat până acum figura mitropolitului Anastasie. Ne vom opri acum la personalitatea marelui logofăt Ioan Golăi. Boier de ţară, înaintat mare logofăt în 1572, el a trăit în legături încordate cu voievodul Ioan, „cel Cumplit", pe care a

[79] Scos la lumină şi studiat în amănunt de Ion-Radu Mircea, „Les *Vies des rois et archevêques serbes*' et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567". *Revue des Études Sud-Est européennes*, IV, 1966, p. 393—412, cu două reproduceri după prima şi ultima pagină a manuscrisului.

[80] Articolul citat mai sus, p. 408.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

încercat să-l convingă să nu se ia la război cu turcii [81]. Dar n-a fost ascultat. Urmarea se știe. După mai multe lupte câștigate, Ioan vodă se văzu silit să se refugieze, cu restul armatei sale, pe dealul de la Roșcani, de unde, torturat de sete, s-a predat turcilor. Cu toate jurămintele lor că-i vor cruța viața, turcii l-au ucis și i-au sfârtecat trupul legat între două cămile mânate în goană (iunie 1574). Un an după această dramă, Ioan Golăi răscumpără cu 1 200 de aspri un *Tetraevanghel* (A XXXVI), care fusese luat de tătari „nu se știe de unde", nici când, și cum manuscrisul ajunsese în stare proastă, l-a „înnoit și l-a înfrumusețat", apoi l-a dăruit mănăstirii întemeiată de el, lângă Iași, care-i poartă numele și azi, Golia. În 1576, el mai închina aceleiași ctitorii un alt *Tetraevanghel* (A XXXVIII), frumos și bogat împodobit și legat în plăci de argint aurit, cu imagini sfinte bătute cu ciocanul *(au repoussé)*. Ceva mai târziu, în octombrie 1578, el cumpăra de la popa Ștefan un *Minei* pe luna iunie, cu un *Prolog* (A XLIII) și-l dăruia tot ctitoriei sale cu hramul Înălțării Domnului. Dar când răucredinciosul Iancu Sasul (1580—1582) reuși să cumpere tronul Moldovei cu o sumă fabuloasă vărsată Porții („sublime"!), și ca atare se apucă la rândul său să jecmănească pe boieri, capul preabogatului Ioan Golăi căzu și el sub securea călăului, „fără nici o vină". Frumosul său *Tetraevanghel* ajunse astfel, cu toată averea lui, în stăpânirea voievodului spoliator. Am povestit mai sus ce sforțări bănești i-au trebuit mitropolitului Teofan II ca să poată răscumpăra de la Poloni prețiosul manuscris și să-l dea ca ofrandă mănăstirii Râșca.

Tot în raport cu împrejurările dezlănțuite de Ioan cel Viteaz, apare un alt *Tetraevanghel* (A XXIX), din care nu s-a mai găsit decât scoarța din față a legăturii sale în plăci de argint aurit. Inscripția acestei scoarțe spune că manuscrisul a fost făurit pe seama hatmanului Gârlea și a jupânesei sale și a fratelui său, stolnicul Bilăi, care l-a dăruit bisericii „cu hramul Înălțării", la 8 august 1573. Hramul numit ar putea fi sau al mănăstirii Neamțu, sau, cum ni se pare mai probabil, al mănăstirii Golia. Cât despre Simion Bilăi, fratele hatmanului, se știe [82] că a făcut parte din grupul de boieri care, în iunie 1574, în ajunul înfruntării cu turcii veniți să pedepsească pe Ioan cel Viteaz pentru neascultare, a trădat pe voievod, trecând în tabăra dușmanului. Drept urmare și răsplată, îl găsim ca mare vornic al Moldovei de Sus, între 1575 și 1579. Fratele său însă, hatmanul Gârlea, se crede că a pierit în cursul acestor bătălii, deoarece ultimul act unde-i mai apare numele este din martie 1574 [83].

Drama care a pus capăt eroicei răzvrătiri a lui Ioan cel Viteaz și-a strecurat un ecou și în inscripția unui *Minei* pe luna aprilie (A XXXI), păstrat acum în Biblioteca Academiei Române. Pe o foaie a manuscrisului, se poate citi că a fost copiat de fostul preot Trifan „pe când turcii și tătarii păgâni au venit și au ucis pe voievodul Ioan și pe toți oștenii săi, și au jefuit țara Moldovei mai mult de jumătate". Nota este din 17 august 1574 „la ceasul al 9-lea". Ea urmează deci cu două luni după asasinarea și sfâșierea lui Ioan cel Viteaz, la Roșcani, la 13 sau 14 iunie.

[81] *Cronica lui Azarie*, ed. P. P. Panaitescu, p. 151 ; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 308.

[82] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 293—294.

[83] *Ibidem*, p. 308.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Copistul manuscrisului, „fostul preot" Trifan, şi-a vândut lucrarea „fratelui" său, călugărul Misail, pentru 25 de zloţi polonezi. Acesta îl închină mănăstirii Neamţu.

Acelaşi călugăr Misail, generos şi bun la suflet, cumpăra în 1579 o *Psaltire* (A XLIV) pe care o dărui tot mănăstirii Neamţu, unde era egumen Visarion. Şi cred că tot el este acel călugăr „Mihail" *(sic,* după lectura lui A. I. Jacimirskij, urmat de P. P. Panaitescu)[84] care, în august 1582, „reînnoi" la mănăstirea Neamţu bătrânul sbornic cu *Vieţile Sfinţilor,* copiat în 1441 de promotorul literelor slave în Moldova, călugărul Gavril (B 13).

În sfârşit, adăugăm în treacăt în beneficiul mănăstirii Neamţu, un *Triod Penticostar* (B 10), păstrat acum în Biblioteca Academiei Române. Scris de un oarecare Bratei, care nu ştim când a lucrat, a fost restaurat în 1573, cu cheltuiala personală a călugărului Teodor, de un legător cu plată, ieromonahul Partenie. Un alt ieromonah, Ifrosim, de la mănăstirea Dobrovăţ, se va învrednici să-l lege din nou, în 1677, adică după un veac de întrebuinţare, pe seama preotului Ivaşcu. Se vede din aceste însemnări ceea ce am văzut şi în alte dăţi, că mănăstirile îşi aveau meşterii lor în arta legatului de cărţi, care lucrau pentru bibliotecile lor, dar şi pentru alţii, de la care primeau răsplata cuvenită.

*

Petru Şchiopul a ocupat tronul Moldovei de la 1574 la 1591, cu două întreruperi : în 1577 a trebuit să-l lase, dar numai pentru o lună, lui Ioan Potcoavă, cel impus de cazaci (şi exaltat de Mihail Sadoveanu în *Şoimii* şi în *Nicoară Potcoavă),* iar de la 15 noiembrie 1579 până în septembrie 1582, sultanul i-l luă ca să-l dea lui Iancu Sasul, pe care ţara nu-l iubea, nici suferea. Voievod fără mari ambiţii şi mlădios în jocul său politic, căutând să-şi atragă sprijinul Bisericii şi al marii boierimi, Petru Şchiopul nu se deosebeşte prin vreun rol strălucitor în promovarea culturală a ţării. A încurajat pe Azarie ca să scrie *Cronica* ţării, dar şi aceasta s-a oprit la data înscăunării lui, la 1577. Nu fiindcă Azarie s-ar fi prăpădit pe neaşteptate, ci dintr-un motiv necunoscut. Poate, fiindcă mare lucru n-ar mai fi avut de povestit : nişte hărţuieli cu pretendenţii aduşi de cazaci, necontenite sforţări de a potoli lăcomia de bani a turcilor de toate rangurile. Biserici s-au construit două, din mila voievodului : Galata şi Sfântul Sava, amândouă la Iaşi. La biserica Sfântul Gheorghe din Suceava a făcut felurite reparaţii şi înfrumuseţări. A împărţit bani la câteva lăcaşuri de la Muntele Athos : Zograf, Dionisiu, Marea Lavra, Hilandar. A ajutat, de asemenea, Patriarhia din Constantinopol şi mănăstirea Ioan Teologul din insula Patmos. Puţine manuscrise poartă mărturia generozităţii sale. Dar se înscrie printre meritele sale şi înfiinţarea primei fabrici de hârtie în Moldova[85].

Mănăstirea Galata a fost zidită în două etape. Prima clădire, Galata din Vale, ridicată între 1576 şi 1578, s-a surpat repede, probabil din cauza unei alunecări de teren. Voievodul a construit atunci o nouă zidire,

[84] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei,* I, p. 250.

[85] Inventar stabilit de Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor,* II-1, 1943, p. 241—242.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Galata din Deal, în 1582—1583. Din prima fază a mănăstirii, se păstrează două *Minee*, unul la Moscova, altul la Sf. Petersburg. Exemplarul de la Sf. Petersburg (A XL), pentru slujbele din luna august, poartă un colofon ceva mai lămuritor decât cel de la Moscova. El ne spune, anume, că a fost cumpărat şi dăruit de Petru Şchiopul, „cu tot felul de binefaceri", „zidirii celei noi în piatră, numită Galata". Celălalt exemplar (A XXXIX), cu slujbele pe luna mai, spune doar că voievodul a dăruit acest manuscris, pe care „îl cumpărase", mănăstirii Galata, „în anul 1577, la 22 martie, crugul 1, indictionul 16". Prin urmare putem crede că este vorba de două exemplare dintr-o serie completă de *Minee* pentru cele douăsprezece luni ale anului, dăruită, cum era firesc, pentru cinstea voievodului, ctitoriei proaspete de la Galata. Dacă este aşa, atunci rezultă că pierderea celorlalte exemplare reprezintă cam 80% din zestrea iniţială. Să fie acest procent valabil pentru totalitatea manuscriselor slave dispărute din tezaurul Moldovei ?

În lipsa altor exemplare comandate sau cumpărate de voievod, de clerul înalt sau de marii boieri, ne mulţumim să evocăm câteva manuscrise de origine mai umilă, dar care-şi revendică şi ele dreptul de a fi cunoscute. Mai cu seamă ne atrage atenţia *Trebnicul* din 1577 (A XLI), cumpărat de Muzeul Rumjancev din Moscova de la fraţii anticari Şaraga din Iaşi. Pe lângă o seamă de slujbe, manuscrisul cuprinde câteva scrieri polemice interesante pentru legătura lor, fie şi numai întâmplătoare, cu evenimentele din Moldova vremii. Astfel, o diatribă la adresa Armenilor, care, zice titlul, postesc şapte săptămâni şi se ţin de o erezie adusă din Persia. Din păcate, textul însuşi nu a fost publicat, aşa că nu-i putem vădi argumentele dogmatice. Dar el ne face să ne gândim la persecuţiile îndrumate de Biserica Moldovei împotriva „întunecaţilor Armeni". Ştim de la Macarie că aceste prigoniri au luat o amploare deosebită pe timpul lui Ştefan Rareş, deci cu 25—26 de ani înainte de manuscrisul nostru, care foarte probabil nu este decât o copie.

Datele biografice ale manuscrisului nu resping această evocare. O inscripţie ne spune că textul referitor la „erezia" armenească a fost „scris" (desigur, copiat) de ierodiaconul Anastasie (nu se precizează de unde), în anul 1577 ; alta, că „Molitvenicul" *(sic)* a fost „făcut" de starețul şi călugărul Teodosie, care l-a dat mănăstirii sale de postrig. Pângăraţi, la anul 1581.

Cine a fost ierodiaconul Anastasie, nu se ştie. Dar dacă ne este îngăduit să apucăm pe drumul primejdios al ipotezelor, ne-am putea gândi la acel Anastasie care, ajuns egumen la mănăstirea Moldoviţa, a compus în limba slavonă, între 1570 şi 1572, „Cuvântul pentru zidirea sfintei mănăstiri Pângăraţi", pe care noul său editor, Petre Ş. Năsturel [86], o consideră ca „a patra cronică moldovenească" din secolul XVI (după Macarie, Eftimie şi Azarie). O altă ipoteză ne-ar putea duce la acel egumen de la Bistriţa, tot Anastasie, care în vara anului 1590 îşi părăsi mănăstirea şi plecă la Muntele Athos, unde şi muri după doi ani. Despre el vorbeşte manuscrisul nostru A LIV. Spre primul ne îndeamnă preocupările lui de scriitor şi istoric local, spre al doilea apropierea dintre mănăstirile

[86] Petre Ş. Năsturel, „Le Dit du monastère de Pângăraţi. I. Premières recherches", *Buletinul Bibliotecii române*, Freiburg i. Br., X (XIV), 1983, p. 387—420.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Bistriţa şi Pângăraţi, despărţite una de alta doar de câţiva kilometri. Să fi dorit fostul ierodiacon, ajuns acum egumen la Bistriţa, să recupereze de la Pângăraţi manuscrisul la care a lucrat cu vreo 15 ani mai devreme ? Este o simplă întrebare.

Ştiut este faptul că manuscrisele circulau, după împrejurări mai mult sau mai puţin fireşti, de la o mănăstire la alta, de la o faţă eclesiastică la alta, de la un pisar la un cumpărător cu dare de mână. Ba chiar şi de la o mănăstire la jefuitori de ocazie, care le revindeau apoi pe bani grei.

În 1583, călugărul Evloghie a trebuit să plătească 20 de zloţi tătăreşti „fratelui" său (frate în religie, desigur), Selevestru de la mănăstirea Slatina, pentru o *Psaltire* (A LII), care se găseşte acum la Biblioteca Academiei Române. Fapt şi mai interesant : sub domnia lui Iancu Sasul (1579—1582), preotul Ivaşcu din satul Berledeşti a dat preotului Ştefan (nu se spune de unde), pentru un *Tetraevanghel* (A XLVI), care se păstrează în acelaşi depozit, un bou [87]. În secolul XVII, un preot Filiman va plăti un *Tetraevanghel* cu un cal [88].

În schimb, nu ştim nici cât, nici cui au plătit boierul Gligorie Gheanghea şi soţia sa Ana pentru *Liturghierul* (A XLII) pe care l-au dăruit mănăstirii Bisericani, la 8 aprilie 1578. Gheanghea e atestat ca hatman între 3 aprilie şi 4 iulie 1578 [89]. Totuşi, în inscripţia de la 8 aprilie el nu-şi dă nici un titlu. Cu totul necunoscuţi îmi sunt „Simion şi soţia sa Ana", care, „pe vremea lui Petru Vodă" au cumpărat un *Tetraevanghel* (B 12) ca să cinstească cu el biserica unui sat „Roşi...", al cărui nume nu a putut fi citit în întregime. Să fi fost oare „Roş(i)cani", în amintirea lui Ioan Vodă ? Ar fi de mirare ca numele lui Ioan Vodă zis şi „cel Cumplit" să fi ajuns de bună pomenire în vreo biserică.

Un *Tetraevanghel* (A XXX), care se găsea odinioară la Casa Naţională din Liov, a fost început la cererea „prea nevrednicului slujitor al lui Dumnezeu, Antim", deci la cererea unui preot, „în oraşul cruţat de Domnul, Crănovici [adică Cernăuţi, n.n.] în ţara Moldovei", pe timpul lui Ioan voievod, în anul 1573. Cum cu un an mai târziu Ioan cel Viteaz avea să plătească cu o moarte cumplită îndrăzneala de a se fi ridicat împotriva turcilor, s-ar putea presupune că, din cauza acestor evenimente dramatice, urmate de un jaf teribil al ţării, s-a întrerupt şi copierea manuscrisului. Ea n-a fost dusă la capăt decât în 1581, la Snjatin, oraş polonez de unde îşi trăgea spiţa Antim, dintr-o familie ce număra mai mulţi preoţi.

Un *Minei* pe luna mai (B 14), din veacul XV, aparţinând Bibliotecii Centrale a Universităţii din Cluj-Napoca, ne întoarce la Suceava, unde ieromonahul Chiprian de la mănăstirea Prorocului Ilie îl „înnoieşte" în 1585, sfârşind lucrul la 25 august. Un secol mai târziu, manuscrisul va intra în posesia bisericii Sf. Treime din Iaşi.

Un episod destul de frecvent în viaţa monahală românească s-a petrecut în 1590. În vara acestui an, egumenul Bistriţei, Anastasie, îşi părăsi mănăstirea şi plecă să-şi statornicească restul zilelor la Muntele

[87] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave*, p. 13.
[88] *Ibidem*, p. 123.
[89] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 306.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Athos. El sosi la limanul fericirii sale la 12 iulie. Un an mai târziu, la 27 iunie 1591, cu alţi fraţi călugări, se încumetă să se urce pe culmea Sfântului Munte. Ajunşi în vârf (2033 m), călugării făcură o liturghie *(bdenie)*. Din nefericire pentru el, Anastasie nu se bucură prea mult de retragerea sa la locul sfânt. El muri la 22 iulie 1592. Aflăm aceste amănunte din câteva însemnări aşternute pe un *sbornic* (A LIV), pe care îl luase cu sine din Moldova şi care a rămas, după moartea lui, în biblioteca mănăstirii Hilandar, unde, desigur, Anastasie îşi petrecuse ultimii ani ai vieţii sale cucernice.

*

După perioada relativ seacă în strădanii culturale a celor trei domnii ale lui Petru Şchiopul, ascensiunea la cârma Bisericii şi la tronul Moldovei a puternicei familii a Moghileştilor, deschide un răstimp de spornic progres. Caligrafi, pictori sau zugravi, argintari sau zlătari, brodeuri sau brodeuse se învrednicesc fără preget să producă o operă remarcabilă prin distincţia şi prin amploarea ei. Promovarea noii activităţi se datorează cu deosebire celor trei fraţi ai acestei vechi şi bogate familii : Gheorghe care, din simplu călugăr, va ajunge la scaunul suprem al Bisericii Moldovei ; Ieremia, care va domni din august 1595 până în iunie 1606, cu o întrerupere de câteva luni în 1600, în durata cărora Mihai Viteazul va uni sub un singur sceptru Ţara Românească, Ardealul şi Moldova ; şi Simion, care va moşteni tronul fratelui său.

Activitatea culturală a fraţilor Moghilă se concentrează în jurul mănăstirii Suceviţa. Dar e mai exact spus : în jurul mănăstirilor de la Suceviţa. Deoarece încă de la mijlocul secolului XVI dăinuia la Suceviţa un schit, cu o bisericuţă de lemn. Existenţa sa o dovedeşte, printre altele, un *Tetraevanghel* (B 1), care i-a fost dat la 1 septembrie 1552 de hatmanul Ioan Sturdza şi de soţia sa Ana. Donatorul este cunoscut [90]. După ce a ocupat mai multe dregătorii sub Petru Rareş şi sub urmaşii lui, el se încetă cu partizanii lui Joldea, protejatul văduvei lui Rareş, ca să dispute lui Alexandru Lăpuşneanu tronul Moldovei. Dar Joldea fu bătut la Şipote, în septembrie 1552, iar hatmanul Sturdza, care probabil comandase o parte din armată, pierdu orice sorţi de a mai fi adus la dregătoria ţării. *Tetraevanghelul* dăruit „mănăstirii Sucevita" la 1 septembrie 1552 ne apare ca o ofrandă spre a cere ajutorul dumnezeiesc pentru izbânda acestei aventuri. Împotriva aşteptării, aventura a avut un deznodământ vitreg pentru donator.

La o dată pe care nu o cunoaştem, Gheorghe Moghilă luă frânele schitului şi se puse să-l repare. La 1577, el ajunse la rangul de episcop al Rădăuţilor [91]. În această calitate, el procedă, după patru ani, la sfinţirea bisericii, punând-o sub hramul Arătării Domnului. Dar îndată după ceremonie, care se pare că i-a dat prilej şi ca să se sfătuiască cu unii boieri înfricoşaţi de urgia lacomă a lui Iancu Sasul, el luă calea exilului în Ţara Românească, pe când fraţii săi Ieremia şi Simion se refu-

[90] *Ibidem*, p. 328.

[91] Vezi o lungă biografie a lui la Dimitrie Dan, *Cronica episcopiei de Rădăuţi*, p. 51—59 ; de asemenea, la Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, p. 454—456, 457—459.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

giau în Polonia, iar alţi boieri căutau o speranţă mai bună de viitor în Turcia. Exilul însă nu a ţinut decât un an, până la întoarcerea lui Petru Şchiopul în a treia sa domnie.

Puţină vreme după întoarcerea lui Gheorghe Moghilă la episcopia sa, Nil, proegumenul mănăstirii Slănic, închină primei biserici de la Sucevița, care va fi încorporată în curând în incinta noii mănăstiri, o culegere din *Cuvântările sfântului Ioan Gură de Aur* (A LI). Manuscrisul poartă data de 30 martie 1583.

Săltat în fruntea Mitropoliei Moldovei la 1588, Gheorghe Moghilă se bucură de ajutorul fraţilor săi ca să ridice la Sucevița o nouă mănăstire, de piatră, mai mare, mai somptuoasă şi păzită de o puternică incintă pătrată, cu patru turnuri de veghe la colţuri. Această mănăstire va deveni centrul preocupărilor artistice ale fraţilor Moghilă. Frescele de pe pereţii bisericii, atât pe dinăuntru cât şi pe dinafară, oferă vizitatorilor, până azi, un ansamblu de teme religioase din cele mai originale [92]. Broderii lucrate cu o artă desăvârşită, precum epitaful dăruit de Ieremia Moghilă la 1597 [93], sau vălul mortuar cu portretul voevodului, din 1606 [94], anul trecerii sale din viaţă, sau acel cu portretul lui Simion Moghilă, din 1609 [95], sunt piese unice în genul lor. Vase de cult importate din atelierele germane sau icoane lucrate gingaş în sidef, şi ele importate, completează colecţia muzeului de la Sucevița, deşi cumplit de sărăcită de atâtea distrugeri şi jafuri câte a pătimit în cursul veacurilor.

Sfinţită la 1591, mănăstirea nu şi-a putut răsplăti ctitorii cu mulţumirea de a se bucura de ea multă vreme. La sfârşitul aceluiaşi an, ei au preferat să urmeze pe Petru Şchiopul în exilul său de la Bolzano, decât să trăiască sub un domn „fără suflet" — aşa spune Grigorie Ureche [96], — ca Aron Vodă Tiranul (1591—1595). Într-adevăr, la culorile negre sub care Ureche descrie figura acestui voievod crud şi nesătul de bogăţii, o *Carte de învăţături religioase* (B 16), probabil din secolul XV, adaogă această însemnare contemporană : la 7 octombrie 1593 a fost ucis din porunca voievodului, Teodor Cârnul —, pe care noi nu-l găsim printre marii dregători. Dar după crimă, lui Aron Tiranul i se făcu milă de cel răpus şi porunci ca trupul lui să fie înmormântat acolo unde a fost ucis, adică în faţa „trapezăriei" (a unei mănăstiri, probabil). În acelaşi an, fără altă precizare, la marginea de răsărit a ţării, în cetatea Soroca, un scrib numit Condrea, copia un *Mineu* pentru sărbători (A LVI). Manuscrisul său a fost depus mai târziu la Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Sf. Petersburg.

---

[92] Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița*, Bucureşti, 1923 ; O. Tafrali, „Le monastère de Sucevița et son trésor : architecture, peinture, trésor", extras din *Artă şi arheologie*, III, 1940, 18 p. ; M.-A. Musicescu şi M. Berza, *Mănăstirea Sucevița*, Bucureşti, 1958 ; Corina Nicolescu, *Sucevița*, 1977.

[93] Émile Turdeanu, „Les épitaphioi moldaves aux XVe et XVIe siècles", *Cercetări Literare*, IV, 1940, p. 198. 212—213, şi pl. IX (atribuit lui Alexandru Lăpuşneanu printr-o greşită punere în pagini) ; M.-A. Musicescu şi M. Berza, *op. cit.*, fig. 150 ; Maria Ana Musicescu, *La broderie médiévale roumaine*, Bucureşti, 1969, p. 46 şi pl. 64 ; Corina Nicolescu, *op. cit.*, nepaginat.

[94] Maria Ana Musicescu, *op. cit.*, p. 46—47 şi pl. 72 (cu bibliografia anterioară) ; Corina Nicolescu, *op. cit.*, nepaginat.

[95] Maria Ana Musicescu, *op. cit.*, p. 47—48 şi pl. 73 ; Corina Nicolescu, *op. cit.*, nepaginat.

[96] *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. Const. Giurescu, p. 261.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

*

Aron Tiranul, temut și urât de toți moldovenii, își pierdu tronul în aprilie 1595, fără să lase amintirea vreunei binefaceri în nici un manuscris. Din vremea domniei lui, dar fără nici o legătură cu numele lui, este un remarcabil *Tetraevanghel* (LVII), păstrat odinioară la Institutul Patriarhal din Lvov. Scoarțele lui de argint aurit, cu imagini sfinte, le descriem amănunțit, după un izvor polonez, în anexa acestui studiu. Printre sfinții înfățișați acolo, se deosebește Sf. Gheorghe, reprezentat între doi evangheliști. Chipul său dă și el o identitate precisă manuscrisului. El ilustrează inscripția de pe marginea de jos a scoartei din dos, care ne spune că Drăgan (fără titlu) și nepotul său Ilea cămăraș au închinat acest *Tetraevanghel* mitropoliei din Suceava. Se știe că biserica metropolitană din Suceava are hramul Sfântului Gheorghe. Este vorba prin urmare de un exemplar de elită, înstrăinat poate, cum presupunem, de mitropolitul Dosoftei, când a fost silit să părăsească reședința sa de la Suceava, luând cu sine și alte odoare.

O *Psaltire* (A LIX), semnalată odinioară de harnicul Gh. Ghibănescu și care a ajuns mai târziu în fondul slav al Academiei Române (nr. 513), a fost cumpărată cu opt taleri de un oarecare Cozma din satul Văleni (județul Roman) și de soția sa Todosia, și dăruită popii Marcu din satul Tătărași (județul Vaslui), la 6 septembrie 1594. Un „popa Marcu" și cu soția sa Parasca, din satul Tătărași, apar, de asemenea, la o dată neprecizată, ca donatori ai unui *Ceaslov* bisericii din Broșteni, sat de munte împrăștiat pe Bistrița, pe unde — spune Ion Creangă, care a copilărit pe acolo — „nu se rușina lupul și ursul a se arăta ziua-meaza-mare" (*Amintiri*, I). Desigur, este vorba de același preot din 1594, prin urmare manuscrisul său pe care cercetătorii [97] îl datează vag de la începutul secolului XVII, trebuie situat la sfârșitul secolului XVI sau cel mai târziu în primii ani ai secolului următor.

Odată cu urcarea pe tron a lui Ieremia, Moghileștii se întrec în grija de a da ctitoriei lor o strălucire deosebită. Frumusețea mănăstirii, precum și faima întemeietorilor săi, i-au atras un număr însemnat de bine făcători. Îi vom urma în ordinea lor cronologică.

În 1596, călugărul Amon de la mănăstirea Moldovița dăruiește ctitoriei Moghileștilor o *Viață a sfântului Ioan Scholasticul* (A LXII). Zelul acestui monah se cunoaște și din alte donații. Tot în 1596, el dedică mănăstirii sale Moldovița, cu hramul Buneivestiri, un *Tetraevanghel* (A LXIII), astăzi la Academia Română, precum și, ne spune el în notița sa de danie, o *Psaltire* (pierdută sau neidentificată de noi) și 7 taleri : pe vremea egumenului Andonie, a starețului Vasilie, a pustnicului *('pustinižitel')* Grigorie și a lui Parthenie. Cel care semnează notița este probabil și copistul manuscrisului, „multgreșitul Ștefan", la 15 august 7104 (=1596). Tot în 1596, Dosothei, arhimandritul Putnei, închină ctitoriei Moghileștilor un *Minei* pe luna februarie (A LXIV), poate unicul păstrat dintr-un șir mai lung. În tot cazul, dragostea de carte a arhimandritului se vădește și în grija de a întocmi o *Psaltire* și un *Ceaslov*, amândouă într-un volum (A LXVI), copiat desigur de discipolul său Theodosie, care

[97] A. I. Jacimirskij, *Rukopisi rumynskih bibliotek*, nr. 52 și P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave*, p. 308.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

va moşteni cartea după moartea duhovnicului său. Notiţa de danie datează din 8 septembrie 1596.

La 14 aprilie 1598, Simion Moghilă, „hatman şi frate" al voievodului de pe tron, cu jupâneasa sa Marghita, depun la Sucevița *Apostolul* (A LXVII) pe care-l cumpăraseră în acest scop. Colofonul pomeneşte, de asemeni, pe mitropolitul Gheorghe, fratele donatorului şi al voievodului. Manuscrisul, de o frumuseţe deosebită, se află acum în păstrarea Universităţii din Liov.

Un *Minei* pe luna septembrie (A LXVII), astăzi pierdut sau rătăcit, purta un colofon din care reieşea că Ieremia Moghilă, cu mama sa Maria, cu soţia sa Elisaveta şi cu fiul lor Constantin, „a cumpărat" (verbul se referă numai la voievod !) toată seria de douăsprezece minee, pentru cele douăsprezece luni", ca să fie „podoabă sfintei noastre biserici ce se află sub hramul Înălţării Domnului Dumnezeului nostru şi Mântuitor...", la Suceava. Volumul pe septembrie a fost copiat de călugărul Anton, care l-a isprăvit la 26 martie 1599. Un adaos la colofon precizează că în acel timp erau preoţi la biserică Ilie „Crimcovici", adică Ilie Crimca, şi „levitul" Gavril, clisiarh era ieromonahul Partenie de la Moldoviţa şi cântăreţi erau Ilea, Mateiaş şi Anton [98].

Să nu pierdem ocazia de a face şi aici o socoteală pe care am făcut-o şi mai sus. Dacă din lotul de douăsprezec *Minee* dăruite de Ieremia Moghilă numai unul a ajuns la cunoştinţa noastră, putem deduce că din ceea ce a fost pe vremuri tezaurul mănăstirii Sucevița, una din cele mai înzestrate din ţară, nu a mai dăinuit până astăzi decât cam 8%. Raportul este valabil pentru manuscrisele fragile şi uşoare, pe care le-a măcinat şi timpul, dar le-au înstrăinat şi precupeţi abili şi unii vizitatori străini, şi cred că este sugestiv şi pentru alte odoare bisericeşti. De altfel, un exemplu imediat despre felul cum s-a ajuns la sărăcirea mănăstirii Sucevița de o parte din podoabele ei, ni-l dă o frumoasă *Psaltire* (B 17) pe pergament, decorată cu vignete şi cu iniţiale în culori — o operă din secolul XVI sau poate chiar din XV — care, dăruită mănăstirii Sucevița de „episcopul Gheorghe Moghilă, mitropolitul Sucevei", a intrat în Muzeul istoric din Moscova, după ce a fost achiziţionată cu bani buni de la vreun colportor „specializat" în atare marfă, de vestitul colecţionar rus, contele Uvarov.

Să mai amintim, pentru a evoca zestrea de cărţi a mănăstirii Sucevița, ceea ce am mai spus că, la o dată ce n-o cunoaştem, Gheorghe Moghilă i-a îmbogăţit biblioteca dăruindu-i o *Viaţă a regilor şi arhiepiscopilor sârbi*, compilată de călugărul Azarie.

Unul dintre binefăcătorii cei mai statornici ai mănăstirii Sucevița a fost Teodosie Barbovschi, din familia românească Barbu. Ieşit din mănăs-

[98] Nu putem trece cu vederea — chiar dacă s-ar întâmpla să mai fi fost publicată undeva — următoarea ştire în limba română despre asasinarea lui Grigorie Ghica şi instalarea autorităţilor austriace în Bucovina: „Să se ştie când au taet Turcii pe Măriia Sa Grigorii Alexandru Ghica voevod în Esi, cu vicleşug, duminică spre luni, ca la 2 ceasuri de noaptea. Şi într-ace zi au fost şi zaefetul nemţescu la Cernăuţi şi toată noaptea, când au jurat pe toţi oamenii ce s-au aflat supt stăpânirea lor, 1777 oct. 1, duminică spre luni. Şi luni au început a cădе ceaţă ca fumul pe pământ şi au fost tot fumu până gioi demeneţa şi apoi s-au rădicat ace negură" (f. 39 v. — 40 v.) — Transcrisă şi comunicată de Liviu Onu, căruia îi aduc şi aici caldele mele mulţumiri.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tirea Pobrata[99], el ajunse, ca ieromonah, preceptorul pentru limba română al fiului lui Petru Șchiopul, pe care îl urmă la Bolzano până la moartea voievodului, în 1594. În acest răstimp al exilului, el scrise pentru elevul său o cronologie a evenimentelor mai de seamă din istoria lumii. Întors în țară, fu episcop al Rădăuților între 1594 și 1606, cu o întrerupere datorită intervenției lui Mihai Viteazul în Moldova (mai—august 1600). În 1606, este ales mitropolit al țării, dar nu-și păstrează scaunul decât până în februarie 1608, când va găsi somnul de veci la Sucevița.

Ca episcop al Rădăuților, Teodosie Barbovschi cumpără un *Penticostar* (B 22) copiat pe pergament în anul 1543, de un pisar Crăciun, după porunca episcopului Rădăuților din acel timp, numit și el tot Teodosie. Manuscrisul fiind surpat de lunga întrebuințare, Teodosie Barbovschi puse să fie despicat în două volume legate deosebit, apoi îl încredință bisericii sale din Rădăuți, la 24 septembrie 1603. După câteva luni, la 25 mai 1604, el înzestră biserica mănăstirii Suceviței cu un *Sbornic de cântări religioase* (A LXXI) tot pe pergament, și, la 25 iunie, cu un *Minei* pe luna mai (A LXXII), de hârtie. Alte donații mănăstirii Suceviței provin din perioada păstoritului său ca mitropolit. Așa este *Mineiul* pe luna martie (A LXXIII), copiat de ieromonahul Ghelasie de la Moldovița și dăruit la 18 iulie 1605, sau *Molitvenicul* (A LXXIV) dăruit la 5 iunie 1606.

*

Nici lumea ortodoxă dinafară de hotarele Moldovei n-a rămas lipsită de darurile bogaților Moghilești, mai ales de ale lui Ieremia voievod. Ele se revarsă peste unele dintre centrele ortodoxe cele mai vestite din acel timp. Relațiile care încurajează aceste danii ne scapă uneori, de aceea urmele păstrate îmbracă o semnificație desigur mai mare decât interesul obiectului păstrat. Așa, de pildă, Alexandru Moghilă, fiul lui Ieremia, trimite în 1596 mănăstirii Šišatovac din Serbia, „medio jeromonachii Methodii Sissatovizensis", un frumos *Liturghier* (A LXV). Se poate presupune că Methodiu de la Šišatovac a luat parte la soborul ce s-a ținut la Iași, în 1595, și că și-a prelungit șederea în capitala primitoare a Moldovei cu câteva luni. Între timp, la 25 august 1595, Ieremia Moghilă se urca pe tron. Adăogăm aici, fără alt argument decât că poartă o inscripție (inedită?) din 1594, un *Tetraevanghel* (A LVIII) moldovenesc din Muzeul Bisericii sârbești din Belgrad, semnalat de D. Bogdanović.

Un moment remarcabil din istoria manuscriselor închinate de români centrelor religioase din lumea ortodoxă se ivește în anul 1598. Trei frumoase *manuscrise grecești* poartă mărturia că au fost reparate și legate pe cheltuiala binefăcătorilor români, care le-au înapoit comunităților grecești de unde au fost aduse în acest scop. Unul, un *Tetraevanghel* (B 18) se găsește acum în tezaurul mănăstirii sfânta Ecaterina de la Muntele Sinai, unde a fost văzut de harnicul descoperitor de urme românești în Orientul mijlociu, Marcu Beza. Este un exemplar deosebit de frumos, pe pergament, produs al scriptoriilor grecești din secolele precedente, cu frontispicii și inițiale aurite. Pe scoarța din dos, repre-

[99] Pentru biografia lui, Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 459—460.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

zentând Înălţarea Domnului şi, sub ea, emblema Moldovei, se poate citi inscripţia în limba slavonă, care spune că legătura s-a făcut cu cheltuiala „prea piosului şi a prea înălţatului Domn Ioan Ieremia" şi a Doamnei sale Elisaveta şi a fiului lor Ioan, în martie 1598. Al doilea manuscris grecesc, acesta chiar cumpărat de un român evlavios şi înapoiat unei mănăstiri greceşti, este tot un *Tetraevanghel* (B 19), păstrat azi la mănăstirea Dochiariu de la Muntele Athos. Copiat pe pergament în secolul XII sau XIII, poartă şi el tot o inscripţie slavonă, din care aflăm că a fost legat „în mănăstirea Dochiariu" pe spesele logofătului moldav Luca Stroici, în 1598. Boier cu carte şi logofăt cu mare prestigiu, Luca sau Lupu Stroici a putut să-şi păstreze dregătoria pe lângă Petru Şchiopul şi apoi pe lângă Ieremia Moghilă, timp de 26 de ani [100]. Înzestrat cu cultură polonă, el a fost una din primele personalităţi moldovene care şi-a semnat documentele cu litere latine. Cultura sa polonă însă nu l-a împiedicat a fi un bun ortodox. Împreună cu mitropolitul Anastasie Crimca, el este ctitorul mănăstirii Dragomirna, care va fi un centru renumit de activitate literară şi artistică între anii 1607 şi 1629. În sfârşit, al treilea manuscris grecesc reconfortat graţie generozităţii unui moldovean, este un *Tetraevanghel* (B 20) identificat în Biblioteca Naţională din Atena şi rătăcit astăzi, dacă nu chiar pierdut. Scris şi el tot pe pergament şi decorat cu iniţiale şi vignete în culori, el a fost „legat şi aurit" de marele vornic Grigore sau Grigorcea Crăciun [101], fiul lui Matei Crăciun, şi el tot mare vornic. Posesorul, sau poate numai înnoitorul său moldav, l-a oferit mănăstirii Vatoped de la Muntele Athos.

Desigur, ne-ar fi plăcut să ştim în ce împrejurări au fost aduse în Moldova, şi mai precis la Iaşi, cele trei *Tetraevanghele* greceşti — trei exemplare de o excepţională valoare artistică — pentru a fi înnoite şi legate acolo. Inscripţiile lor slavone nu lasă nici o îndoială cu privire la ţara unde au fost reparate, iar anul 1598 pe care-l poartă fiecare arată că este vorba de un demers unic. Acest demers dovedeşte încă odată că Moldova, unde am întâlnit deja o breaslă a zugravilor, la Suceava, avea şi un corp de aurari, a cărui artă de a lega manuscrise religioase în metal preţios, cu imagini executate „au repoussé", ajunsese a se bucura de o faimă bine meritată chiar peste hotare.

Aceşti aurari au fost destul de numeroşi ca să asigure nu numai îmbrăcămintea în metal preţios a icoanelor şi a manuscriselor recent copiate, ci şi — cum am văzut de mai multe ori — restaurarea exemplarelor degradate fie de îndelungata întrebuinţare, fie de multele năvăliri străine. Tot în 1598, un aurar din slujba lui Ieremia Moghilă a fost însărcinat de el „să lege şi să îmbrace" în plăci de argint aurit, cu respectivele imagini sfinte, frumosul *Tetraevanghel* (B 12) pe care Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare, îl închinase bisericii din Bacău, cu hramul Adormirii Maicii Domnului. Biserica precum şi *Tetraevanghelul* datează din 1491 şi amândouă sunt fructul îndemnului acestui nefericit prinţ, care avea să-şi încheie zilele prematur, abia cu cinci ani mai târziu. Manuscrisul, decorat cu chipurile evangheliştilor şi cu iniţiale în aur şi culori, se găseşte acum la Muzeul istoric din Moscova. În 1913, el a fost prezentat

[100] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 326—327.
[101] *Ibidem*, p. 309.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

într-o mare expoziție organizată la Moscova cu ocazia împlinirii a 300 de ani de la urcarea Romanovilor pe tron, ca o piesă caracteristică a „artei vechi rusești".

Dintre toți zlătarii care au ilustrat epoca lui Ieremia Moghilă, doar unul se ridică la cunoștința noastră. Este Ioachim, zlătar la Suceava, care la 22 martie 1599, termina de executat legătura în scoarțe de argint aurit, cu imagini sfinte, a unui *Tetraevanghel* (A LXIX) copiat de un scrib ucrainean, Martin Vaševič. Cei care au comandat, și au plătit ca să se facă legătura, au fost Gheorghe Izlozeanu, pârcălabul cetății Hotin, și soția sa Cristina [102]. Astfel înfrumusețat, ei l-au dăruit bisericii din cetate, cu hramul Adormirii Maicii Domnului. Frumosul lor manuscris se păstrează acum, printr-un noroc rar, la Muzeul de Istorie din București.

Suntem mai puțin informați cu privire la promotorii unui remarcabil *Tetraevanghel* (B 23) ce se găsește acum într-un depozit din Rusia, a cărui identitate nu o cunoaștem. Tot ce știm este că, decorat și el cu frontispicii și legat după tradiția moldovenească în scoarțe de argint aurit, el a fost prezentat ca un specimen de artă „rusească", alături de *Tetraevanghelul* lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, la expoziția tricentenarului domniei Romanovilor pe tronul „tuturor Rusiilor". El poartă o însemnare de vânzare (nu știm pentru cine), din anul 1604.

*

La fel de apreciată la curtea lui Ieremia Moghilă a fost împodobirea manuscriselor cu miniaturi. Caracteristic sub acest raport este codicele nr. 23 din tezaurul mănăstirii Sucevița. Este vorba de un *Tetraevanghel* (B 24) înluminat în Țara Românească, sub domnia lui Alexandru II Mircea (1568—1574), cu 353 de figuri în culori, dintre care patru reprezintă, pe câte o pagină întreagă, pe voievod cu fiul său Mihnea. Ipoteza împărtășită îndeobște este că el ar fi fost luat ca pradă cu ocazia iureșului moldovenesc în țara vecină, la 1601, împotriva lui Mihai Viteazul. Dar ne putem gândi de asemeni la scurta domnie a lui Simion Moghilă pe tronul de la București (oct. 1601—iulie 1602). Sigur este numai că manuscrisul a ajuns în mâinile lui Ieremia Moghilă, care l-a dat să fie „legat și înnoit" (fără a spune cum l-a dobândit) înainte de a-l închina mănăstirii Sucevița, *la 25 august 1605. Cele 353 de miniaturi ale lui sunt* opera unui artist muntean. Acesta a urmat dispoziția iconografică a unui *Evangheliar* bulgar din anul 1356, care aparținuse țarului Ivan Alexandru. Se știe că manuscrisul bulgar a ajuns în Moldova pe vremea lui Alexandru Lăpușneanu [103], iar după moartea voievodului a trecut în Țara Românească, de unde a fost dus la Muntele Athos. Lordul Curzon, mare colecționar de manuscrise orientale, l-a obținut de la mănăstirea Sfântul Pavel, iar din colecția lui a trecut la British Museum. În scurta lui trecere prin Țara Românească, manuscrisul bulgar a fost luat ca model de un miniaturist român, care totuși nu l-a copiat întocmai. Parti-

[102] Despre ei, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 307.

[103] Emil Turdeanu, „Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești", în *Buletinul Institutului român din Sofia*, I, 1941, p. 409—410; Același, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, p. 23—24.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cularităţile surprinse de G. Popescu-Vâlcea în replica munteană [104], arată un artist care-şi afirma originalitatea atât în „schimbarea anumitor proporţii", sau în „transformarea anumitor accesorii vestimentare", sau în „mişcări mai energice ale personagiilor", cât şi în felul de a reprezenta vegetaţia peisagiilor : în locul palmierilor din original, de exemplu, el substituie „arbori stilizaţi care ne sugerează destul de evident vegetaţia ţării noastre" [105].

În raport direct cu *Tetraevanghelul* provenit din Ţara Românească se află manuscrisul nr. 24 din tezaurul de la Sucevita (A LXXXI), păstrat acum la Muzeul istoric din Bucureşti [106]. Cele 347 de miniaturi ale lui sunt reluate după exemplarul precedent, dar cu multă libertate şi cu multe inovaţii, care fac din el o operă românească specifică. Astfel : „Brazii pădurilor moldoveneşti, ciobanul care cântă din fluier pe o movilită lângă oi, cetăţile cu turnuri, metereze şi creneluri moldoveneşti, incintele fortificate ale mănăstirilor, lucrătorii viei cu uneltele specifice muncii lor : sape, hârleţe, cuţite; legende cum este *Contractul lui Adam cu diavolul,* sau *Capul lui Adam,* relatări apocrife ca fuga Elisabetei cu pruncul Ioan în peşteră, scene care nu au fost reprezentate în celelalte manuscrise ale grupului *Paris, gr. 74,* sunt aspecte cu caracter local al vieţii cotidiene, făcând parte din orizontul şi din lumea artistului" [107]. Manuscrisul a fost deci executat în Moldova, după dorinţa lui Ieremia Moghilă, dar n-a fost terminat în timpul vieţii lui, deoarece la data când a fost depus la mănăstirea Sucevita, la 25 martie 1607, voievodul murise de aproape un an (la 30 iunie 1606).

Ultimul an din viaţa lui Ieremia Moghilă însumează, comparativ cu ceilalţi ani, cele mai multe manuscrise. În acest an, şi desigur, la cererea Domnului, Teodosie Barbovschi încredinţează unui scrib de la Sucevita, nenumit, sarcina de a copia *Sintagma lui Mateî Blastaris* (A LXXV). Manuscrisul era destinat să conducă pe voievod în judecăţile privind litigiile bisericeşti. El a fost isprăvit la 1 mai 1606. Acum se găseşte la Liov. Două luni mai târziu, la 30 iunie, Ieremia Moghilă îşi dădea sufletul, după o domnie care, chiar dacă a fost încercată de multe greutăţi politice, a fost destul de rodnică pe plan cultural.

Un *Triod* (A LXXVI) şi un *Minei* pe luna decembrie (A LXXVII), *dăruite de voievod mănăstirii Sucevita la aceeaşi dată ca Syntagma,* cuprind amândouă un cald elogiu al voievodului de curând dispărut. Această pagină, identic redactată în ambele manuscrise, este un adevărat panegiric, exaltat în expresia sa, dar desigur sincer în fond, traducând sentimentele unui om al Bisericii : „mai bine n-ar fi răsărit soarele, decât să piară din ochii noştri binecredinciosul şi puternicul şi milostivul Domn...". Aceeaşi veneraţie adâncă şi aceeaşi laudă exuberantă pentru Ieremia vodă se desprinde din colofonul unui *Minei* (B 25) pentru marile sărbători ale lunii februarie, care se păstrează acum în Biblioteca Cen-

[104] G. Popescu-Vâlcea, *Un manuscris al voevodului Alexandru al II-lea,* Bucureşti, 1984, cu 50 de ilustraţii în culori.

[105] G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească,* Bucureşti, 1981, p. 31.

[106] Admirabil studiat de G. Popescu-Vâlcea, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă,* Bucureşti, 1984, cu 50 de ilustraţii în culori.

[107] *Ibidem,* p. 45.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

trală a Universității din Cluj. Copistul anonim își dedică lucrarea „binecredinciosului și iubitorului de Dumnezeu și celui bogat înzestrat și celui ce a fost încoronat cu sceptrul imperial și cu coroană, prea milostivului și binecredinciosului țar...". Strălucitul omagiu datează din 21 iunie 1605. Chiar dacă el confirmă ceea ce s-a dovedit în ultimele decenii*, anume că voievozii români purtau coroană pe cap, așa cum sunt reprezentați în frescele bisericești, unde și soțiile și copiii lor sunt încoronați, titlul de „țar" le vine dintr-o deprindere curentă (și lipsită de orice conținut „imperial") din istoriografia bizantino-slavă și, prin ea, din cronicile slavo-române. Dacă „ideea imperială" a putut ispiti pe anumiți voievozi care, fie prin rezistența lor armată în fața cuceririi turcești, fie prin politica lor mărinimoasă față de focarele ortodoxe din Balcani și din Orientul Apropiat, au căpătat conștiința rostului lor de urmași ai dinaștilor balcanici sau chiar ai basileului bizantin, această idee n-a dobândit o expresie precisă decât sub pana unor cronicari — ei înșiși fii ai Bisericii — și a unor copiști ca acela (unic în repertoriul anilor 1553—1607) care ne-a lăsat exemplul citat. Ideea imperială, orice s-ar spune, nu este o dominantă a voievozilor români, preocupați în cea mai mare parte să-și asigure stabilitatea tronului prin favoarea adevăratului împărat al vremii, Sultanul, ai cărui vasali erau. Ideea imperială la români are, cu deosebire, o semnificație bisericească, unde orice regișor iudeu este „țar" [108], dar desigur nu „împărat", cum nu era împărat nici vasileul modern al Greciei, nici țarul modern al Bulgariei.

Tot din ultimul an de viață a lui Ieremia Moghilă este un alt *Tetraevanghel* (A LXXVIII), păstrat în tezaurul mănăstirii Sucevița sub nr. 22/1863. Scris și el tot pe pergament și legat în catifea roșie cu plăci de argint aurit, cea din față reprezentând simbolul evangheliștilor și *Coborârea în iad*, iar cea din dos *Deisis*, adică intervenția Fecioarei pentru mântuirea păcătoșilor. Inscripția lui spune limpede că a fost „înnoit și legat" de voievod — este vorba, deci, de o copie mai veche — care l-a dăruit mănăstirii Sucevița la 12 martie 1606, adică cu două luni înainte de a-și încheia zilele.

O lucrare atribuită lui Ieremia Moghilă, după moarte, este *Slujebnicul (A LXXIX)* din tezaurul Sucevițel (nr. 431). Scris frumos pe pergament, cu frontispicii și inițiale în aur și culori, el a fost „făcut", spune

---

* Așa cum mă asigură prietenii mei istorici, Petre Ș. Năsturel și Ștefan S. Gorovei, cărora le mulțumesc și pe această cale.

[108] Să nu uităm că în *Geneză*, 14, 9—15, se luptă „patru împărați împotriva a cinci". Iar împotriva celor patru „împărați" învingători, care-i amenință ținutul, se ridică Avraam cu oamenii săi, „380 de inși" strânși în pripă, și-i „lovește" și-i „izgonește". Victoria fiind mare, „a ieșit împăratul Sodomei întru întâmpinarea lui [a lui Avraam — *n.n.*] după întoarcerea lui de la tăerea lui Hodologomor și a împăraților, care era cu el în valea Sevi, acesta era Câmpul împăraților" *(Biblia cu Noul Testament*, Buzău, 1854). Iată deci o puzderie de „împărați" pe un biet petec de pământ, numai fiindcă termenul grecesc pentru orice cap de țărișoară (nici cât un județ de astăzi) este βασιλεύς, ceea ce Slavii au redat prin царь iar traducătorii români au interpretat *împărat*, ca pentru „Împăratul Verde" sau „Împăratul Roșu" din povești, sau ca pentru „Împăratul Ceresc" din rugăciuni! Gama cuvântului fiind nedefinită, este arbitrar să-l interpretăm în sensul strict de „empereur".

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

inscripţia, de Ieremia vodă şi făptuit sub supravegherea mitropolitului Teodosie Barbovschi, care s-a îngrijit să fie dus la bun sfârşit. Data când a fost închinat Suceviţei, 4 iulie 1607 (admiţând că D. Dan a citit-o corect) este posterioară cu aproape un an decesului voievodului.

În sfârşit, adăogăm aici, deşi nu are nici o legătură reală cu Ieremia Moghilă, *Apostolul* (A LX) din Biblioteca Academiei Române, nr. 94. Îl însăilăm aici, mai cu seamă fiindcă textele lui canonice sunt urmate de o serie de specimene de corespondenţă, menite să înveţe pe călugări bunele deprinderi epistolare. Într-una din aceste scrisori, un fost călugăr de la Putna, care nu-şi dă numele, pretinde că a dăruit mănăstirii Neamţu o *Psaltire* şi un *Sinaxar* „în zilele lui Io Eremia voievod şi a Doamnei sale Ilisaf(t)a". Aceasta ne trimite la o dată ce s-ar aşeza între 1595 şi 1606. Dar ceea ce urmează — „pe când în târgul Sucevei era mitropolit kir Teofan" arată precis că scrisoarea nu este autentică, deoarece sub Ieremia Moghilă n-au fost la Suceava decât doi mitropoliţi, Gheorghe Moghilă (1959—1606) şi Teodosie Barbovschi (1606—1608). Asemeni celorlalte scrisori din manuscris, aceasta nu este decât un exerciţiu de stil, fără nici un grăunte de adevăr. Şi, desigur, fără nici o pretenţie de exactitate istorică. Dar, ceea ce este mai important de observat, este faptul că, plecând de la aceste specimene fictive, istoricul rus A. I. Jacimirskij (a cărui mamă era o româncă din Basarabia) a plăsmuit şi publicat trei alte scrisori, pe care pretindea că le-a descoperit într-un manuscris din biblioteca unui preot basarabean. Scopul plăsmuirilor era să-i întărească propria sa teorie, potrivit căreia Grigore Camblak, vestitul scriitor de la începutul secolului XV, nu a încetat din viaţă la Kiev, în 1419, cum spun precis câteva cronici ruseşti, ci şi-a continuat activitatea în Moldova, la mănăstirea Neamţu, ascuns sub numele unui copist bine cunoscut, Gavril, care este adevăratul începător al literaturii slave în ţara sa. Astăzi, este deplin dovedit că teoria lui Jacimirskij nu este decât o ţesătură fantezistă [109]. Ea atrage în lipsa ei de temeinicie şi cele trei scrisori pe care el susţinea că le-a găsit într-un manuscris basarabean. Firește, astăzi, manuscrisul respectiv nu mai există, cum n-a existat niciodată.

*

După moartea lui Ieremia Moghilă, grija de a înfrumuseţa lăcaşurile de rugă ale Moldovei a continuat, datorită mai ales fraţilor săi. Mitropolitul Gheorghe Moghilă oferă mănăstirii Sucevița, unde se păstrează şi astăzi, un *Tipic* (B 26). Scris pe hârtie, poartă numele mănăstirii, data de 22 iulie 1606 (22 de zile după moartea lui Ieremia), precum şi alte două nume : zugravul Ioan şi fratele său Sofronie. Să fie vorba de un pictor de biserici, de icoane, de miniaturi ? Sau de toate acestea ?

Numele voievodului Simion Moghilă apare, de asemenea, pe scoarţele de argint aurit, cu icoane religioase pe margini, smulse de pe un *Tetraevanghel* (A LXX) care fusese dăruit, după cum mărturiseşte inscripţia de pe ele, bisericii din satul Văleni (judeţul Neamţu), zidită din mila

[109] Vezi studiul nostru „Grégoire Camblak : faux arguments d'une biographie", *Revue des Études slaves*, XXII, 1946, p. 46—81 şi în volumul *Etudes de littérature roumaine*, p. 50—85 şi 433—434.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

voievodului Ieremia Moghilă [110]. *Tetraevanghelul* datează, prin urmare, din anii 1606—1607. La 24 septembrie 1607, Simion Moghilă își atinse și el obștescul sfârșit, lăsând tronul pradă luptei dintre fiii săi și fiii lui Ieremia. Rivalitatea dintre verii primari, pentru a pune mâna pe domnie, a stârnit în Moldova o perioadă tulbure, de asprimi și de mizerii. Martor al acestor vremi de nesiguranță, pitarul Dimitrie, proprietarul unui vechi *Sbornic* (B 27) cu cărți din Vechiul Testament și cu diferite apocrife, ne informează că el își dăruise manuscrisul Bisericii Albe din Iași, la 10 februarie 1606 ; dar văzând „nelegiuirile ce vin din partea dușmanilor țării care au jefuit bisericile lui Dumnezeu" el a socotit că era mai bine să-l mute la mănăstirea Bistrița. Ceea ce a și făcut, la 29 decembrie 1607. Prevederea lui s-a dovedit salutară, deoarece manuscrisul a ajuns astfel în fondul Academiei Române.

Liniștea care a urmat în Moldova, după potolirea conflictului dintre verii primari din familia Moghileștilor, a favorizat deschiderea unei faze noi în viața literelor slave din Moldova. Această recrudescență este urmarea ridicării pe treapta de mitropolit al țării, la 1608, a lui Anastasie Crimca, și întemeierii, prin strădania lui, și cu ajutorul lui Luca Stroici, în același an, a mănăstirii Dragomirna. Până la moartea ctitorului său, în 1629, această mănăstire va fi un focar de activitate literară și artistică de o strălucită intensitate. Am studiat-o, cu ani în urmă, într-un articol deosebit, pe care alți cercetători l-au îmbogățit de atunci în mod simțitor [111], spre marea mulțumire a celui care a tras prima brazdă într-un ogor mănos.

Paris, 1991

[110] I. D. Ștefănescu, „Le trésor de Văleni", in *Byzantion*, X, 1936, p. 567—590.

[111] Émile Turdeanu, „Le métropolite Anastasie Crimca : son oeuvre littéraire et artistique", *Revue des Études slaves*, XXIX, 1952, p. 54—70, și în volumul citat mai sus, p. 226—242 și 444—447 ; Teodora Voinescu, „Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna", *Studii și Cercetări de istoria artei*, II, 1955, 1—2, p. 89—114 ; G. Popescu-Vâlcea, *Anastasie Crimca*, București, 1972, cu 72 planșe în culori și bibliografie amănunțită ; Ștefan S. Gorovei, „Anastasie Crimca. Noi contribuții", *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 55, 1979, p. 144—159 ; G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, 37—46 și pl. 69—114 : lucrare fundamentală.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

KLÁRA JAKÓ

ISTORIA BIBLIOTECII UNEI FAMILII PATRICIENE DIN CLUJ, ÎN SECOLUL XVI

Istoria bibliotecii primei universităţi din Cluj, fondate de Ştefan Báthori, are o importanţă deosebită în dezvoltarea biblioteconomiei din ţară. Fondul acestei colecţii de cărţi a fost alcătuit din cele cumpărate de iezuiţi, din resturile bibliotecilor eclesiastice din perioada premergătoare reformei religioase (adunate la ordinul principelui) şi din donaţiile unor familii de patricieni-intelectuali.

Studierea acestora din urmă ne ajută la formarea unei viziuni reale despre bibliofilia şi relaţiile culturale ale secolului XVI din Transilvania. Din acest considerent, m-am decis să prezint biblioteca familiei Wolphard, încadrată apoi în fondul Bibliotecii Universităţii Báthori.

Familia Wolphard a ocupat un loc important în viaţa Clujului din secolul XVI. Din punctul de vedere al bibliofiliei, ne interesează în mod special Adrianus, Hilarius şi Stephanus Wolphard. Adrianus Wolphard, un reprezentant de seamă al umanismului timpuriu din Transilvania, primul mecena al arhitecturii în stilul renaşterii din Cluj, s-a născut în 1491 la Aiud, într-o familie de patricieni-intelectuali, cu o stare materială consolidată [1]. După terminarea şcolii capitulare din Alba Iulia, şi-a continuat studiile la Universitatea din Viena [2]. După revenirea sa în Transilvania, a fost numit conducătorul şcolii capitulare din Alba Iulia şi a devenit canonic şi protopop de Cluj [3]. În 1521, împreună cu fratele său, Hilarius, s-a înscris la Universitatea din Bologna [4]. A fost apoi numit vicar, ocupând funcţiile de protopop de Dăbâca şi paroh în Cluj [5]. Folosindu-se de cunoştinţele de drept dobândite la Bologna, a fost şi judecător în mai multe procese laice şi eclesiastice.

---

[1] Johanna Ernuszt, *Adrianus Wolphardus*, Budapesta, 1939, p. 5.

[2] *Ibidem*, p. 40, nota 3.

[3] Jolán Balogh, *Az erdélyi renaissance* I. (Renaşterea din Transilvania), Cluj, 1943, p. 206.

[4] Endre Veress, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai* (Studenţi din Ungaria la universităţile italiene. Matricole şi documente), 1221—1846, Budapesta, 1941, p. 84—5.

[5] J. Balogh, *op. cit.*, p. 206.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ca mulţi dintre intelectualii umanişti, a fost un mare admirator al literaturii. El însuşi a fost un poet amator (de exemplu, a scris un poem despre răscoala lui Gheorghe Doja), dar principalul scop al activităţii sale a fost adunarea şi editarea poeziilor lui Ianus Pannonius. Ca mecena al artelor, a fost primul care, în arhitectura clujană, a introdus stilul Renaşterii [6] (fragmente din casa lui pot fi văzute în Muzeul de Istorie al Transilvaniei). După moartea lui Adrianus, toate bunurile sale — între altele, şi biblioteca lui — au fost moştenite de Stephanus Wolphard. Acesta a terminat Universitatea din Wittenberg [7]. Reîntors la Cluj, s-a îndeletnicit cu comerţul şi a îndeplinit diferite funcţii în conducerea oraşului: a fost perceptor şi prim-jude [8]. Prin cumpărarea unor cărţi, a îmbogăţit biblioteca moştenită şi a continuat construcţia casei Wolphard, tot în stilul Renaşterii.

După încetarea din viaţă a lui Wolphard, văduva s-a căsătorit cu Kakas István, o personalitate foarte interesantă din viaţa politico-diplomatică din Transilvania [9], care astfel a moştenit casa şi biblioteca familiei Wolphard. Prin donaţia lui a ajuns această colecţie de cărţi la iezuiţi, în 1602 [10].

Biblioteca lui Adrianus Wolphard poate fi considerată ca un model pentru umanismul timpuriu transilvănean. Deşi proprietarul ei a fost un înalt demnitar eclesiastic, volumele păstrate reflectă interesul lui aproape exclusiv pentru literatura clasică latină. Dintre aceste volume, ni s-au păstrat acelea care au servit învăţământului gimnazial şi propagării gustului literar renascentist : le-a utilizat, probabil, în funcţia sa de conducător al şcolii capitulare. Această presupunere poate fi dovedită de însemnarea lui din volumele *Metomorphosis* şi *Epistolae Heroides* de Ovidiu, conform cărora a utilizat texte din aceste opere ca rector al şcolii din Alba Iulia [11]. Probabil din considerente asemănătoare a cumpărat *Comediile* lui Plautus [21]. În învăţământul umanist, un loc important în însuşirea stilului latin elegant a avut opera lui Lorenzo Valla, *Elegantiae de lingua Latina*, iar în dezvoltarea capacităţii oratorice — volumul lui Quintilian : *De institutione oratoriae libri XII*. Aceste opere au fost mult apreciate de Wolphard, fiindcă în coligatul mai sus amintit (cumpărat încă la Viena) am găsit două poezii necunoscute, scrise de el, în care, conform modelului umanist, laudă pe cei doi autori [13]. Unul dintre favoriţii săi trebuie să fi fost Lucanus, în volumul căruia — *Pharsalia* — a însemnat părerea despre autor şi operă, într-o poezie proprie [14].

---

[6] *Ibidem*, p. 100 (descrierea casei Wolphard).

[7] Karl Fabritius, *Die siebenbürgischen Studierenden auf der Universität zu Wittenberg im Reformationszeitalter*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", 2/1855, p. 141.

[8] Arhivele oraşului Cluj, în Arhivele Statului din Cluj-Napoca. Decreta centumvirorum 1575 : fol. 129/a, 1581 : fol. 233/b, 1583 : fol. 268/a 1585 : pag. 19.

[9] Endre Veress, *Zalánkeményi Kakas István* (biografie). Budapesta, 1905, p. 36.

[10] *Ibidem*, p. 113.

[11] Biblioteca Academiei Române, Filiala din Cluj-Napoca (în continuare : Bibl. Acad. Cluj), C. 55634—5.

[12] Bibl. Acad. Cluj, C. 55637.

[13] Bibl. Acad. Cluj, C. 55739.

[14] Bibl. Acad. Cluj, Inc. C. 18/b.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Din literatura umanistă contemporană lui, ni s-a păstrat culegerea de proverbe a lui Erasm din Rotterdam — *Adagia* — şi operele poetice ale istoricului şi literatului Giovanni Gioviano Pontano (1426—1503) [15]. Această carte trebuie să-i fi fost dragă, fiindcă în 1523, la Bologna, i-a comandat o legătură artistică.

Biblioteca lui trebuie să fi fost bogată şi în cărţi juridice, dar dintre acestea doar una s-a păstrat : vocabularul juridic al lui Aelius Antonius Nebrissensis *(Vocabularium perutile iuris utriusque)*. Glosele care pot fi citite în carte arată că Wolphard a folosit-o foarte des [16].

Nu avem o imagine cuprinzătoare nici despre biblioteca sa teologică. Din literatura scolastică, găsim comentariile lui Johannes Duns Scotus (1274—1308) asupra *Sintezei* lui Petrus Lombardus *(Quaestiones in IV. libros Sententiarum)* [17].

O componenţă asemănătoare trebuie să fi avut biblioteca fratelui său, Hilarius Wolphard, care a fost moştenit de Adrianus. Astfel, din acest fond ni s-au păstrat două cărţi : *Adagia* lui Erasm şi opera lui Pliniu, *Naturalis historia,* împreună cu volumul de indice [18]. In această carte (cumpărată la Bologna, în 1521) găsim însemnată o adevărată mărturie umanistă : Hilarius prezintă pasiunea cu care a admirat în palatul Belvedere din Roma statuia Laokoon, descoperită în 1506.

Pe baza materialului păstrat, trebuie să presupunem că, după reîntoarcerea din străinătate, datorită împrejurărilor, fraţii Wolphard nu prea au mai îmbogăţit biblioteca lor. De exemplu, dintre cărţile lui Adrianus (e vorba, bineînţeles, doar de cele păstrate) numai una singură a fost cumpărată după terminarea studiilor *(Adagia* lui Erasm) [19].

Legăturile cărţilor, de asemenea, sunt mărturiile unui simţ estetic şi bun gust umanist, la nivelul european al vremii.

Stephanus Wolphard a fost crescut şi el într-o familie în care cartea era preţuită. Este foarte verosimil că tatăl lui a fost acel Enyedi Ambrus, din biblioteca căruia a moştenit în 1552 volume, ca *Elegantiae de lingua Latina* de Lorenzo Valla, un manual de stilistică latină şi scrisorile poetice ale lui Ovidiu, foarte populare în epoca renascentistă *(Epistolae Heroides)* şi romanul mult citit al lui Apuleius *(Asinus aureus)* [20].

Din ceea ce s-a păstrat din biblioteca lui Stephanus Wolphard rezultă că primele cărţi procurate de acesta datează din 1555. In acest an a cumpărat şi a comandat legătura manualului de oratorie scris de Donatus Graecus, *De octo orationis partibus.* Bibliofilia lui este reflectată şi de legătura împodobită cu *supralibros* cu data confecţionării şi iniţialele sale [21]. Celelalte cărţi provin din perioada 1560—1564, probabil din Wittenberg. Toate acestea au o legătură asemănătoare, pe care este imprimată şi data cumpărării. Pe baza conţinutului cărţilor, se conturează portretul unui patrician-negustor cult, care însă nu a dorit să de-

[15] Bibl. Acad. Cluj. C. 56842, 54714.
[16] Bibl. Acad. Cluj, C. 56325.
[17] Bibl. Acad. Cluj, C. 73641.
[18] Bibl. Acad. Cluj, C. 55736, 55630—1.
[19] Bibl. Acad. Cluj, C. 56842.
[20] Bibl. Acad. Cluj, Inc. C. 19, C. 55748—9.
[21] Bibl. Acad. Cluj, C. 50643.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vină savant sau umanist literar. Un important scop al său a fost însușirea cât mai perfectă a limbii latine. De aceea, pe lângă cele moștenite de la tatăl său, a făcut rost de manualul despre limba latină corectă de Thomas Linacrus, *Corpus emendatae structurae Latini sermonis* [22]. A fost conștient că un umanist adevărat trebuie să cunoască și elina. În acest scop, a cumpărat gramatica comparativă al lui Martinus Crusius, *Grammaticae Graecae cum Latina congruentis pars prima* [23]. Astfel, a putut citi în original tragediile lui Sofocle, imnurile lui Callimachus Cyrenaeus și istoria romană a lui Cassius Dion [24]. Trăind într-o perioadă de controverse ale Reformei religioase, dacă dorea să participe activ la disputele religioase, trebuia să cunoască și ebraica. De aceea, imediat după ce a ajuns în Wittenberg, a cumpărat dicționarul ebraic al lui Johannes Forster *(Dictionarium Hebraeum novum)* [25]. Din literatura clasică latină, ni s-au păstrat doar operele lui Claudius Claudianus (370—404) [26].

Cărțile păstrate reflectă un interes deosebit față de filosofie. Filosofia creștină e prezentă prin operele lui Irenaeus (decedat în 202 e.n.) și Iustinus (89—167) [27]. A studiat și neoplatonismul (curent foarte la modă în anii vieții sale), pornind chiar de la izvor : *Plotinos (De rebus philosophicis libri LIIII in Enneades sex distributi)* [28]. În această ordine de idei, putem aminti și *Comentariile* lui Valentinus Erythraeus Lindaviensis despre metoda dialectică a pedagogului protestant Johann Sturm (1507—1589), *Tabulae tertii et quarti libri partitionum dialecticarum Joannis Sturmii* [29].

Știm, din însemnările lui Szamosközi, că Stephanus Wolphard a fost cunoscut și ca un priceput matematician și astronom [30]. Această preocupare a lui este dovedită și de biblioteca sa, deoarece am găsit comentariile unui matematician foarte cunoscut în vremea lui, Gieronymo Cardano (1501—1576) asupra operei lui Ptolemeu — *In Cl. Ptolemei IV de astrorum indiciis libros commentaria* — și opera principală a astronomului german Peter Apianus (Bienewitz) : *Cosmographia* [31]. În primul volum, sunt foarte multe însemnări marginale ale lui Wolphard, care reflectă cunoștințele sale din acest domeniu.

Reiese, chiar și din aceste fragmente păstrate, că Stephanus Wolphard și-a dezvoltat biblioteca în mod conștient, având un program individual bine conturat, potrivit orientărilor sale, care reflectă totodată preocupările, dar și nivelul cultural al vârfurilor patriciatului transilvănean din secolul XVI. Grija lui față de cărți s-a manifestat și prin faptul, că după ce le-a cumpărat, le-a dus la legător, căruia i-a indicat și modul

---

[22] Bibl. Acad. Cluj, C. 56497.
[23] Bibl. Acad. Cluj, C. 50063.
[24] Bibl. Acad. Cluj, C. 56041, 58837, 50858.
[25] Bibl. Acad. Cluj, C. 55059.
[26] Bibl. Acad. Cluj, C. 87875.
[27] Bibl. Acad. Cluj, C. 56844.
[28] Bibl. Acad. Cluj, C. 50389.
[29] Bibl. Acad. Cluj, C. 56498—500.
[30] *Szamosközy István történeti maradványai* (Scrieri istorice), IV, ed. Szilágyi Sándor, Mon. Hung. Hist., Scr., XXX, Budapesta, 1880, p. 12—3.
[31] Bibl. Acad. Cluj, C. 58258, U. 61755.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în care urmau să fie executate legăturile — punând astfel accent și pe estetica cărților.

Așa cum am precizat la început, biblioteca Wolpharzilor a fost donată universității iezuite de către Kakas István. Studiind acest fond și analizând conținutul lui, putem presupune că între volumele bibliotecii Kakas se mai găsesc și alte dintre cărțile Wolpharzilor, dar din care lipsesc însemnările lor de posesori, găsindu-le numai pe ale lui Kakas. Această presupunere pare verosimilă și datorită faptului că dintre cărțile lui Kakas doar una a apărut în perioada studiilor sale din străinătate, restul cărților fiind tipărite cu zeci de ani în urmă. După 1602, Kakas a părăsit Transilvania, probabil luând cu el propria sa colecție de cărți. Pentru a clarifica această problemă, ne mai rămâne de efectuat analiza comparativă a gloselor din diferite cărți.

Cercetările mele vor continua în direcția analizei aprofundate a mesajului cultural, care provine din aceste cărți, a gloselor marginale ale Wolpharzilor, contribuind astfel la schițarea profilului cultural al acestei categorii sociale : patricienii-intelectuali din Transilvania secolului XVI.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SILVIU VACARU

ACTIVITATEA DIECILOR DIN CANCELARIA DOMNEASCĂ A MOLDOVEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XVII

Activitatea diecilor în cancelaria domnească a Moldovei a fost puțin cercetată în istoriografia noastră. Câteva studii care, având ca temă generală instituția domniei, au inclus și activitatea scriitorilor de acte, au fost publicate de Nicolai Grămadă [1], C. C. Giurescu [2], Damian P. Bogdan [3], Leon Șimanschi și Georgeta Ignat [4], C. Cihodaru [5]. Cele mai multe datează din perioada interbelică, pe când abia se începea editarea documentelor interne. De aceea, atât cantitatea de informație existentă cât și faptul că lucrările respective se opresc mai mult asupra apariției și evoluției instituției în timp, au făcut ca spațiul rezervat celor ce au scris actele în cancelarie să fie destul de redus. De această perioadă se ocupă doar studiul lui Nicolai Grămadă.

Pornind, în aceste condiții, cercetarea activității diecilor din prima jumătate a secolului XVII, se ivesc greutăți inerente începutului de drum și apare chiar riscul ca unele idei avansate în paginile de față să nu aibă încă un suport documentar convingător.

Trebuie avut în vedere faptul că până spre sfârșitul secolului XVIII nu s-au păstrat în Moldova arhivele cancelariei domnești [5bis]. De asemenea, s-au distrus, de-a lungul timpului, arhivele orașelor, târgurilor și ale satelor din care, prin analogie, s-ar fi putut trage unele concluzii despre activitatea scriitorilor de acte.

---

[1] *Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat*, în „Codrul Cosminului", IX, 1935, p. 129—232.

[2] *Contribuții la studiul marilor dregători în sec. XIV și XV* în *BCIR*, 1927, p. 1—176.

[3] *Contribuții la studiul diplomaticii vechi moldovenești*, în *RIR*, IV, 1934, p. 92—140.

[4] *Constituirea cancelarici statului feudal moldovenesc* (I), în *AIIAI*, IX, 1972, p. 107—132 ; (II) în *AIIAI*, X, 1973, p. 123—150.

[5] C.Cihodaru, *Începuturile cancelariei domnești în Moldova*, în vol. *Civilizația*

[5bis] D. Ciurea, *Diplomatica latină în Țările Române*, în *AIIAI*, VIII, 1971, p. 2.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Izvoarele narative, la rândul lor, sunt lacunare şi destul de târzii. Evoluţia rapidă a instituţiei face ca informaţia transmisă de Dimitrie Cantemir la începutul secolului XVII sau de Gheorgache în a doua jumătate a aceluiaşi secol să nu fie decât parţial operantă pentru prima parte a secolului XVII.

Cunoaşterea activităţii şi a preocupărilor vechilor dieci, a scriitorilor de acte din cancelaria domnească, prezintă un interes deosebit atât din punct de vedere ştiinţific cât şi cultural. „Aceşti mărunţi ostenitori ai scrisului, deşi nu au avut prestigiul unor mari cărturari ai timpului lor, au fost totuşi, alături de cronicari, acei care au contribuit la consolidarea drumului vechii noastre culturi, în mersul ei neîncetat către progres [6]. Cu toată exagerarea pe care o conţine, trebuie să menţionăm şi opinia lui Gh. Ghibănescu, precum că „pisarii sunt aceia care ne-au lăsat urme de limbă ; ei capătă o importanţă cu mult mai mare decât Ştefan cel Mare sau Mihai Viteazul pentru că mânuitori ai condeiului au cultivat o limbă şi noi numai din ei putem şti de trecutul ţării şi al limbii" [7]. Aceiaşi dieci au fost consideraţi „pionii cei mai activi ai limbii române, lor li se datoreşte propăşirea scrisoarei româneşti" [8]. Dacă referirile de mai sus se opresc numai la importanţa lor din punct de vedere cultural, nu trebuie neglijat faptul că ei reprezintă factorul de stabilitate al unei instituţii-cheie în stat : cancelaria domnească [9].

Documentele arată că marea majoritate a diecilor nu era afectată de repetatele schimbări ale domnilor şi chiar ale logofeţilor. Sunt foarte rare cazurile când în cancelarie dispar scriitori de acte odată cu plecarea sau venirea unui domn. Acest lucru a dus la stabilitatea formularului documentelor [10], la păstrarea şi transmiterea unor informaţii strict necesare cu privire la activităţile ce le efectuau în afara redactării hrisoavelor, cărţilor de întărire sau judecată, a poruncilor domneşti, la formarea unor adevărate „şcoli de administraţie publică", unde-şi vor face ucenicia cea mai mare parte a fiilor de mici sau mari boieri, care, odată trecuţi printr-o astfel de experienţă, ajungeau până la cele mai înalte funcţii în aparatul de stat.

În cancelaria domnească existau două categorii de slujbaşi : 1) cei cu rol de conducere şi supraveghere — marele logofăt, logofătul al doilea şi al treilea ; *2) diecii. Aceştia din urmă vor face obiectul cercetării noastre.* Nu ne vom ocupa firesc de modul în care diecii scriau documentele sau de evoluţia scrisului, de materialul pe care scriau sau de cernelurile folosite. În centrul atenţiei noastre va sta locul şi rolul pe care l-au avut diecii ca slujbaşi ai statului în viaţa socială a ţării.

---

[6] C. Turcu, *Din cultura vechilor dieci moldoveni,* în *RA*, III, 1960, nr. 2, p. 201.

[7] Gh. Ghibănescu, *Prefaţă,* la *Uricariul,* vol. XVIII, 1892, p. VI.

[8] V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor de la 1848—1864,* vol. I, p. 3.

[9] Damian P. Bogdan este de părere că atât în Moldova cât şi în celelalte state în evul mediu cancelaria domnească „nu avea un caracter stabil, domnul când cutreiera ţara era însoţit de sfatul său, de şeful, subşeful cancelariei domneşti, care păstra şi purta cu el sigiliul domnesc şi de un subaltern al acestuia — un diac oarecare... Cu un cuvânt domnul îşi transporta cancelaria acolo unde se duce" *(op. cit.,* p. 132).

[10] Nicolai Grămadă, *Studii mărunte în domeniul ştiinţelor auxiliare ale istoriei,* în „Codrul Cosminului", VIII, 1933—1934, p. 397.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Se ştie că în toată istoria Moldovei funcţia de logofăt a fost deţinută de o persoană laică. Şi subordonaţii acestora au fost laici [11]. Câteva excepţii nu modifică întru nimic acest caracter. Din cei peste 540 de dieci câţi au scris în Moldova în prima jumătate a secolului XVII, doar unul are nume cu rezonanţă bisericească. Un diac Epifanie din Bahna ce iscăleşte Epifanie Bahnaşul [12] ar putea fi călugăr, dar aceasta este greu de demonstrat, mai ales că îşi ia porecla de la locul unde îşi avea proprietatea sau originea. El este în pas cu obiceiul apărut la începutul secolului de care ne ocupăm, şi anume de a se adăuga la numele persoanei nume „de familie" luate după locul de unde provenea sau avea moşia [13] Această inovaţie în onomastică o vom susţine cu câteva exemple : Avram din Căpoteşti [14] devine Avram Căpotici [15] ; Gheorghe diac din Dorohoi [16] devine Gheorghe Dorohonceanul [17] ; Gheorghe diac din Aldeşti [18] devine Gheorghe Aldescu diac [19].

Originea etnică a diecilor s-a aflat în atenţia cercetătorilor, însă considerăm că nu a fost soluţionată. Pentru perioada de început a statului moldovenesc putem admite, cu unele rezerve, proveniența lor din Polonia de unde se preia şi formularul documentului [20]. Numele unora precum Iaţcu, Bratei par a indica această origine, deşi primul este ortodox, probabil ctitorul mănăstirii Iţcani [21], nu catolic ca majoritatea polonezilor. Putem menţiona şi scriitori de limbă slavonă formaţi în spiritul cancelariei Ţării Româneşti sau cel puţin buni cunoscători ai scrisului muntenesc [22]. Nu acelaşi lucru se poate spune şi despre diecii din secolul XVI şi următoarele. Gh. Ghibănescu a încercat să demonstreze că şi în secolul XVII cea mai mare parte a diecilor şi uricarilor ar fi provenit tot din Polonia deoarece „şcolile de prin mănăstiri nu puteau îndestula nevoile cancelariei domneşti" [23]. Ca argument, aduce un singur nume, Dobrenchi, cu diferitele sale variante : Dobrencul, Dobriţchi, Dobreanchi [24]. În discuţie mai poate fi adus şi Nebojatco, dar aceasta nu poate schimba cu nimic caracterul autohton al diecilor. Reprezentanţii celor două familii (veniţi poate ca „pisari leşeşti" în Moldova, un Nebojatco este întâlnit încă de pe timpul lui Ştefan cel Mare) nu mai pot fi socotiţi străini. Căsătoriţi cu băştinaşe, se vor naturaliza şi vor

---

[11] Chiar şi atunci când mitropolitul Anastasie Crimca donează logofătului Crăstian satul Demideani nu scrie un cleric ci diacul Vlasie, o dovadă că administraţia a fost tot timpul civilă (Petre Abrudan, *Un document inedit din 1625*, în *CI* (s.n.), III, 1971, p. 330—331.

[12] *DIR*, A, XVI, vol. V, p. 161, nr. 226.

[13] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, V, p. 6 (se va cita în continuare *Studii...*).

[14] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Manuscrise"*, nr. 2033, f. 170.

[15] *DRH*, A, vol. XXI, p. 246, nr. 188.

[16] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. XXI, p. 131, nr. 92.

[17] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Litere"*, condici K/326, f. 83—83 v.

[18] *DIR*, A, XVII, vol. II, p. 167, nr. 216.

[19] *DRH*, A, vol. XXII, p. 32, nr. 31.

[20] Nicolai Grămadă, *Cancelaria domnească a Moldovei...*, p. 148—149.

[21] N. Grigoraş, I. Caproşu, *Biserici şi mănăstiri vechi din Moldova până la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a, Bucureşti, p. 55, nota 4.

[22] Leon Şimanschi, Georgeta Ignat, *op. cit.*, p. 132—133.

[23] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. XIV, p. XXVIII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

deveni mici boieri moldoveni. Analizând originea diecilor trebuie avut în vedere încă un lucru : slavizarea numelor în scrierea slavonă. Dumitru Filip [25] — Dumitru Filipovici [26] precum şi zona geografică unde îşi au moşiile sau originea Avram Căpotici [27] în ţinutul Hotinului, Constantin Cracalia [28] în ţinutul Cernăuţi, Pavăl Tăban [29] în ţinutul Hotin.

Controversată rămâne şi originea socială a acestei categorii de scriitori de acte. S-a avansat ideea provenienţei, de obicei, din rândul răzeşimii [29 bis]. Pentru unii diecia era începutul carierei în viaţa publică, pentru alţii — cariera de o viaţă [30].

De la început trebuie făcută menţiunea că există mai multe categorii de dieci care scriau în : 1) cancelaria domnească ; 2) cancelaria oraşelor [31], târgurilor şi satelor şi 3) casele marilor boieri. Diacul este un slujbaş (termenul de funcţionar poate este prea pretenţios pentru acea vreme) care execută ordinele primite de la domn sau logofăt ; participă la hotărnicia moşiilor, dă zile de judecată, scrie zapise particulare pe care le autentifică cu semnăturile lui ; ţine evidenţa acestora în catastifele târgurilor, concepe şi scrie sub îndrumarea logofeţilor poruncile domneşti, cărţile de judecată şi întărire precum şi alte acte, cum ar fi corespondenţa oficială externă (diecii de limbi străine, cunoscuţi mai ales sub numele de *pisari)* şi particulară.

Diecii satelor sau ai târgurilor şi oraşelor provin din familii ale micii boierimi, fapt atestat documentar de desele vânzări şi cumpărări de moşii sau de procesele ce le poartă pentru ele. Nu acelaşi lucru se poate spune şi despre cei din cancelaria domnească. Ei provin din familii cu venituri diverse de la micii boieri până la cele ale pârcălabilor, vornicilor, logofeţilor, stolnicilor etc. O parte din aceştia îşi fac aici ucenicia pentru viitoarele funcţii publice. Alţii sunt continuatori ai unei adevărate tradiţii de familie, bunicii sau părinţii lor fiind dieci. Cei mai mulţi rămân o viaţă în funcţie, poate singurul lor ţel fiind de a ajunge uricari. O altă categorie este cea a „pisarilor", „secretarilor", adică a traducătorilor care în majoritate sunt veniţi din ţările vecine.

Fără a încerca să facem genealogia familiilor, pentru a întări cele spuse mai sus, vom da doar câteva exemple. Trifan Crasnăş este nepotul lui Giurgea Crasnăş vistier [32], un Gheorghe diac este fiul lui Năvrăpăscul, fost vornic [33], Ionaşco Mânjea este fiul lui Toader, nepot lui Drăgan Mânje, strănepot Anghelinei şi prestrănepot lui Toader Mânjea paharnic [34], Nechita diac este fiul lui Andreica pârcălab din timpul lui

---

[24] *Ibidem*, p. XXXVI.
[25] *DIR*, A, XVII, vol. IV, p. 94—95, nr. 131.
[26] *Ibidem*, vol. II, p. 98, nr. 119.
[27] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 609/17 ; M. Costăchescu, *Documente*, în „Ioan Neculce", 7, 1928, p. 210—211, nr. CXXXII.
[28] I. Caproşu, *Noi documente moldoveneşti din arhive vieneze*, în *AIIAI*, XI, 1974, p. 188.
[29] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 146/7, f. 1—1, v.
[29] bis. Nicolai Grămadă, *op. cit.*, p. 180.
[30] *Ibidem*.
[31] N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova*, Bucureşti, 1971, p. 359—361.
[32] *DIR*, A, XVII, vol. V, p. 14, nr. 20.
[33] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 311/15, f. 130.
[34] *DRH*, A, vol. XIX, p. 607—608, nr. 443.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Aron vodă [35]; Pavel este fiul lui Ştefan Diacovici şi nepot de soră al lui Nestor Ureche mare vornic [36]; Alexa diac — fiul lui Toader Bosnici stolnic [37], Mierăuţă — fiul lui Nicoară armaş [38]; Arsenie Nebojatco — nepotul lui Gavril vistier [39]; şi exemplele pot continua.

Unii dieci intră, prin căsătorie în marile familii boiereşti ale timpului. Ionaşco Rotompan a fost căsătorit cu Nastasia fiica lui Isac pârcălab [40]; Ştefan, diacul hatmanului [41], este ginerele lui Ieremia Brăiescu [42], pârcălab de Hotin; Arsenie Dobrenschi intră în neamul lui Eremia Murguleţ [43]. Alţii îşi căsătoresc fetele cu mari dregători: Gheorghiţă Jora, pârcălab de Hotin, avea soţie pe Anghelina, fata lui Irimia Băseanul uricar [44]; Nacul marele stolnic pe Nastasia [45], fata lui Constantin uricar; Contăş mare stolnic — pe Irina, fata lui Eustratie [46].

Copiii unora, prin cultura dobândită în casă, ajung la ranguri înalte. Fiul diacului Matiaş şi finul lui Ionaşco Stroici, Gavrilaş Mateiaş [47], este mare logofăt în timpul lui Vasile Lupu. Căsătorit cu Sârbca [48], sora lui Miron Barnovschi, era considerat unul dintre oamenii cei mai instruiţi ai vremii [49].

Mulţi continuă tradiţia înaintaşilor. Pentru secolul XVII, reprezentativă este familia Corlat, din care, de-a lungul unui veac, bunicul, tatăl şi fiul au scris acte oficiale şi particulare. Primul act scris în acest secol de un Corlat este din 1608. Putem foarte greu sesiza când dispare unul şi începe cariera scriitoricească altul, deoarece primii doi poartă prenumele de Vasile, scriu concomitent, iar grafia este aproape identică. Se pare că un Vasile Corlat „cel bătrân" dispare înainte de 1637 februarie 5, deoarece acum se întăreşte lui Vasile Corlat şi fraţilor lui satul Tămăşeni, ţinutul Fălciu, Fântânele, „unde au fost casele lor şi la deal Horăştii şi Ordeştii" [50]. De acum înainte, apare în prim planul activităţii scriitoriceşti din cancelaria Moldovei un alt Vasile Corlat, diac, uricar, cămaraş, care a scris sute de hrisoave, cărţi de întărire şi judecată,

---

[35] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente-Spiridonie"*, P. XXX/171.

[36] *DIR*, A, XVII, vol. II, p. 224, nr. 297.

[37] Codrescu, *Uricariul*, vol. XX, p. 132.

[38] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. XXI, p. 198, nr. 124.

[39] *DIR*, A, XVII, vol. III, p. 166, nr. 257.

[40] *Ibidem*, vol. IV, p. 91—92, nr. 128; familia Rotompan, printr-o ramură a ei, se va înrudi cu Gheorghe Ghica domnul Moldovei (Paul Cernovodeanu, *Ştiri privitoare la Gheorghe Ghica al Moldovei (1658—1659) şi familia sa* (II), în *AIIAI*, XX, 1983, p. 121 şi urm.

[41] D. Agache, M. Voiculescu, *Documente moldovene din secolele XVI—XVII*, în *AIIAI*, XXIII, 1986, vol. 2, p. 814.

[42] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 222/9.

[43] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. XIV, p. XXXVII.

[44] *Ibidem*, vol. XXI, p. 24; Idem, *Cuzeştii*, în „Arhiva", XXII, n. 8/1911, p. 322 nu cu Toderaşcu Jora — C. Cihodaru, *Vasele uricarului Eremia Băsean*, în „Analele Moldovei", vol. III, an II, 1943, nr. 3—4 (iunie-dec.), p. 213.

[45] C. A. Stoide, *Contribuţii în biografia lui Eustratie logofătul*, în „Arhiva", nr. 1—2, 1934, p. 6.

[46] *Ibidem*, p. 7—8.

[47] Dimitrie Dan, *Un manuscript slavon scris la 20 mai 1650 in satul Bârnova din Moldova*, în „Arhiva genealogică", II, 1913, p. 35.

[48] *Ibidem*.

[49] *Ibidem*, p. 37.

[50] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Litere"*, condici K/386, f. 75.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mărturii ale marilor boieri şi zapise, participând la multe hotărnicii de moşii. În acelaşi timp, poartă multe procese pentru satul Turbăteşti, proprietatea sa. Activitatea o începe prin 1634 [51] şi o încheie după 1663 [52]. Unul din fiii săi, Pascal, ajunge uricar scriind documente şi după 1700.

Un alt prolific uricar de la sfârşitul secolului XVI şi începutul celui următor este Nicoară [53], continuat în slujbă de fiul său, Constantin uricar. Căsătorit cu Tofana, sora lui Simion Mălai, fost vistiernic [54] va intra într-o familie de vază în Moldova timpului. La rândul său, îşi va căsători fiicele astfel : pe Maricuţa cu Eustratie logofătul, pe Mierla cu Strătulat Dobrenchi uricar, iar pe Nastasia cu Nacul mare stolnic [55].

Fiul lui Cozma Staico diac este Ştefan [56] diac, care prin căsătorie ajunge ginerele lui Ieremia Brăescu [57], pârcălabul de Hotin. Drăgan diac este fiul lui Dumitru uricar şi nepotul popii Cozma [58], Burghele diac este fiul lui Irimia Roşca diac [59] (exemplele pot continua şi în acest caz).

O problemă în cercetarea diecilor o constituie pregătirea lor intelectuală. Nici materialul păstrat nici stadiul actual al cercetării noastre nu ne permit să abordăm amplu acest subiect. Pornind de la faptul că toţi diecii sunt laici şi au o cultură mult mai solidă decât preoţii, considerăm că majoritatea au învăţat scrisul şi cititul nu la şcoli mănăstireşti [60], ci în şcoli laice [61] sau în familie [62]. Îşi continuau cariera pe lângă o persoană în vârstă, care îi iniţia în tainele meseriei. O altă parte ur-

---

[51] Un Corlat diac face o mărturie hotarnică la Nediani la 5 febr. 1631 (Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 339, f. 519, nr. 4) ; Vasile Corlat scrie o carte de întărire în febr-iun. 1626 *(DRH*, A, vol. XIX, p. 14—15, nr. 9) apare încă în două documente scrise în 1629 după care nu mai este întâlnit până în 1634 *(DRH*, A, vol. XXII, p. 18—19, nr. 17).

[52] Ultimul document în care apare Vasile Corlat uricar *(CDM*, III, p. 221).

[53] Nu mai apare în nici un document după 1622 aug. 5 dată după care se retrage din activitate sau moare (Ghibănescu, *Uricariul*, vol. XVIII, p. 325—330, nr. 65) ; c. 1642 s-ar părea datarea greşită, Constantin şi Tofana, fiii lui Nicoară uricariul, îşi împart ţiganii moşteniţi de la părinţi (Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 456/9, f. 62) ; vezi şi *ibidem*, f. 63 v.

[54] *CDM*, II, p. 246, nr. 1171.

[55] C. A. Stoide, *op. cit.*, p. 6.

[56] *DIR*, A, XVII, vol. V, p. 157, nr. 218.

[57] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, p. 222/10.

[58] Idem, *Colecţia „Documente-Spiridonie"*, P. XXXIX/69.

[59] Idem, *Colecţia „Documente"*, P. 406/103, f. 1, doc. 3 ; ibidem, P. 410/41, f. 3 v, doc. 4

[60] Nu putem fi de acord cu Ştefan Ciobanu care consideră că numai pe lângă biserici sau mănăstiri ar fi existat astfel de şcoli *(Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1989, p. 80).

[61] Constantin I. Andreescu, *Evoluţia învăţământului în Moldova şi istoricul Liceului Naţional din Iaşi*, 1935, p. 3 şi urm.

[62] Referitor la problematica abordată şi la diferite alte ipoteze emise pe această temă vezi şi V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 3 ; M. I. Avădanei, *Aşezământul de la Trei Ierarhi din Iaşi — primă instituţie cu elemente de învăţământ superior din Moldova*, în MMS, XLVII, 1972, nr. 9—12, p. 788 ; idem, *Originile învăţământului superior din Moldova. De la primele începuturi şi până la înfiinţarea Universităţii Iaşi* (rezumatul tezei de doctorat), Bucureşti, 1969 ; C. Cihodaru, *Învăţământul în Moldova în sec. XV—XVII. Şcoala domnească din Iaşi*, în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi*, 1860—1960, vol. I, Bucureşti, 1960 ; Petru Vladcovschi, *Contribuţii la istoricul dezvoltării învăţământului în judeţul Iaşi*, partea I, Iaşi, 1972, p. 11 şi următoarele (lucrare cu multe inepţii).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mau şcoli unde învăţau mai mult decât scrisul şi cititul. În această privinţă, nu lipsită de importanţă este apariţia Academiei lui Vasile Lupu, şcoală cu caracter superior şi laic. La această şcoală veneau elevi cu o anumită pregătire, care nu se putea face pe lângă mănăstiri, unde erau pregătiţi preoţii şi diaconii, ci în familie, cu un dascăl. Copiii din familiile modeste erau încredinţaţi spre educaţie familiilor bogate, deseori fiind întâlnită expresia „copil în casa domniei mele". Mulţi din marii boieri aveau diacul (secretarul) personal, care scria corespondenţa particulară, zapisele, cărţile de mărturie, chiar şi acte domneşti referitoare la patronul său, sau la altele, la cererea diferitelor persoane.

Diecii puteau iniţia şi copiii din casă în tainele scrisului şi cititului, la fel cum uricarii şi ceilalţi scriitori din cancelaria domnească îşi puteau învăţa în propria casă urmaşii. O etapă superioară trebuia să fie, desigur, familiarizarea tinerilor cu modul de scriere a unui document oficial sau particular, precum şi cu celelalte obligaţii ce le reveneau ca reprezentanţi ai domniei pe linie administrativă. Aceasta se putea face numai în şcoli speciale, ţinând de cancelaria domnească şi sub îndrumarea unui număr restrâns de persoane. Formulăm această ipoteză ca urmare a faptului că scrisurile multor dieci sunt apropiate până spre identitate, cu unele particularităţi întâlnite la diecii anteriori.

Menţionăm astfel, pe cei doi Dumitraşcu din timpul domniei lui Vasile Lupu, care au grafia foarte apropiată, pentru un necunoscător fiind greu de sesizat micile diferenţe ale scrisului. Una dintre particularităţile care îi deosebesc pe cei doi este grupul de litere *tr*. Prin aceasta, atunci când semnează doar Dumitraşco, îi putem distinge care dintre ei este *Cara* şi care este *Vlăgea* [63].

În primele decenii ale secolului XVII, se face trecerea, masivă, de la scrisul în limba slavonă la scrisul în limba română. Gradul de cunoaştere a limbii române, corectitudinea formelor gramaticale şi a sintaxei frazei indică personalităţi cultivate între diecii timpului [64]. Câteva exemple, elocvente pentru frumuseţea limbii prin care diecii îşi demonstrează măiestria, vin să întărească cele afirmate mai sus. Într-un document românesc de la Radu voievod, scris de Tăbuci diac, care se referă la o judecată, un act oficial cu o anumită rigiditate în formulare, întâlnim următorul *dialog* : „l-am întrebat pe Gureşu, are zapis au (b)a ? Gureş au zis că n-are, căci că i-au fost luaţi de tătari cu totul. Deci noi nu l-am crezut, ci i-am dat lege să aducă nişte oameni buni şi bătrâni. Deci n-au adus ei 6 oameni ci-au adus 6 sate de-au mărturisit" [65]. Ştefan Tomşa II când vorbeşte despre confiscarea satelor lui Isac Balica spune prin pana lui Dumitru Filip „care au fost mai înainte drept domnesc şi-au fost însuşit pe nedrept şi iarăşi pierdut în hiclenie, pe care

[63] Vezi documentele de la Arh. St. Iaşi, pentru Dumitraşco Vlăgea, *Colecţia „Documente"*, P. 685/45 şi P. 685/46 ; *Colecţia „Documente-Spiridonie"*, P. XXXVI/31 ; pentru Dumitraşco Cara, *Colecţia „Documente-Spiridonie"*, P. XXX/96, P. XXX/42, P. XXXVI/33.

[64] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. II, p. VI—VII.

[65] *DIR*, A, XVII, vol. V, p. 260, nr. 349 ; C. Cihodaru, consideră documentul fals (*Acte false în colecţia DIR, seria A — Moldova*, în *AIIAI*, XXV, 1988, p. 485.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cu multă trudă şi răbdare, ca între viaţă şi moarte, domnia mea l-au dobândit cu sabia" [66].

Uneori sunt frapante deosebirile de cultură între cei ce ştiu a scrie acte. Borăleanu uricar scrie, la 6 iunie 1923 [67], o carte de mărturie a marilor boieri, într-o frază cursivă şi frumoasă. Acelaşi mod de redactare îl întâlnim şi într-un zapis scris de Ionaşcu la 11 iunie [68] acelaşi an. Spre deosebire de aceştia, popa Larion scrie şi el un zapis [69], dar cu greutăţi în scris : cuvintele nu sunt transcrise în întregime, grafia regionalismelor este incorectă. Majoritatea preoţilor care scriu zapise în această primă jumătate de secol XVII, când are loc trecerea de la scrierea slavonă la cea română, dovedesc nesiguranţă în ceea ce priveşte construcţia gramaticală a limbii române. De aici se observă diferenţa de cultură şi instrucţie ca şi gradul diferit al exerciţiului în mânuirea limbii.

Şi un slujbaş al domniei, Căzacu pârcălab, scrie către 1638 un zapis românesc, având o frază stângace cu intercalări de slavonisme [70]. Este greu de demonstrat, doar cu frânturi de documente, neta diferenţă între arta de a scrie a diecilor indiferent dacă sunt din cancelarie sau nu, şi restul ştiutorilor de carte. Fără a exagera, se poate afirma că unii dieci folosesc scrisul în limba română la fel de bine ca şi cronicarii.

Pentru a ne forma o imagine cât mai corectă asupra rolului şi importanţei diecilor, trebuie să avem în vedere numărul lor la nivelul întregii societăţi moldovene şi apoi procentul pe care din aceştia, îl reprezintă cei din cancelaria domnească. Folosim numai termenul de *diac*, deoarece, în documentele originale, cu *acest* cuvânt se autodefinesc aceşti scriitori de acte, *pisarul* fiind traducătorul de limbă latină, polonă sau maghiară. Denumirea de grămătic se generalizează mai târziu în Moldova, după 1700, poate sub influenţa munteană.

Este greu de stabilit cum erau organizaţi. Se pare că peste un anumit număr de dieci logofătul numea un uricar, care provenea din rândul acestora, însă avea o experienţă îndelungată, sau se remarcase prin calităţi profesionale. Fiind dependent de logofăt, nu rareori se schimbau odată cu ei. Să consemnăm şi o informaţie târzie, din 1762, care spune că, a treia zi după Bobotează, al treilea logofăt cu uricarii şi cu toţi diecii *divanului mergeau la masa domnească*. „Între diecii divanului erau 5 şi 6 uricari, oameni bătrâni, tălmăcitori şi făcători ai uricelor celor slavoneşti, care de vel logofăt erau aleşi şi-i ducea la domn de le da toiag şi nume de uricar" [71].

Faţă de cele prezentate mai sus, trebuie făcute unele precizări. În prima jumătate a secolului XVII, atât diecii cât şi uricarii scriau slavoneşte, iar numărul celor investiţi cu această funcţie erau mult mai

[66] *Ibidem*, vol. III, p. 210, nr. 309.
[67] *Ibidem*, vol. V, p. 223, nr. 297.
[68] *Ibidem*, p. 224—225, nr. 299 ; Ilea Udrea în 1608 scrie un zapis foarte corect în limba română pentru perioada respectivă, exemplu de concizie şi claritate a limbii (*ibidem*, vol. II, p. 151—152, nr. 194 ; *ibidem*, p. 167, nr. 216).
[69] *Ibidem*, p. 226, nr. 301.
[70] Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, vol. II/1, p. 172—173, nr. 133.
[71] Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, Bucureşti, 1939, p. 284.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mic. Între 1600 şi 1650, apar cu titulatura de uricar 26 de persoane, la acest număr putându-se adăuga încă doi-trei, ale căror prenume coincid (Dumitraşco, Ionaşco, Dumitru). Odată avută funcţia, uricariul îşi păstra titulatura şi după schimbarea lui din ea. „Scriem la prietenul nostru Borăleanu ce-au fost uricar“ [72], iar în următoarele cărţi trimise către el se foloseşte numai termenul de uricar.

În mod asemănător erau organizaţi şi diecii de la curtea domnească [73], unii uricari din cancelarie fiind întâlniţi ca şefi peste scriitorii domnului şi având aici titlul de „cămăraş de dieci“. Cu toată relativitatea datelor în contextul apariţiei unor noi documente, vom prezenta cămăraşii de la cămara diecilor. *Căcazul*, uricar din 1609 în 1632 [74], îndeplineşte această funcţie ; *Corlat* începând cu 1625[75] este cămăraş, dar şi uricar ; *Lucoci* la fel, pentru o parte din perioada 1617—1622 [76], un *Vlasie cămăraşul* este amintit în 1628 [77], dar, spre deosebire de ceilalţi, el nu este niciodată menţionat ca uricar, deşi scrie între 1622—1640 foarte multe pergamente şi alte acte domneşti.

Dacă numărul uricarilor şi al cămăraşilor se poate stabili cu o oarecare exactitate, mai greu ştim câţi dieci erau în cancelaria domnească. S-a pus problema numărului total al diecilor care au scris sub un domn [78], dar s-a considerat mai important faptul de a şti câţi dieci *activi* sunt în acelaşi timp în cancelarie [79]. În condiţiile când peste 150 de dieci cancelarişti scriu în această jumătate de veac de care ne ocupăm, când unii îşi desfăşoară munca numai sub anumiţi domni sau logofeţi, când au întreruperi mari în activitate sau mor, când sub acelaşi prenume se găsesc mai multe persoane care pot fi deosebite doar după proprietăţi şi genealogie (în cazurile când documentele sunt darnice în informaţii), este greu de dat cifre ce pot fi uşor infirmate de cercetările ulterioare.

Principala activitate a diecilor era scrierea documentelor — singuri, sau sub îndrumarea unui slujbaş cu atribuţii de coordonare şi supraveghere. Unii dintre ei făceau şi conceptele care erau date spre avizare logofeţilor înainte de a fi transcrise. Actele de danie, scrise de obicei pe pergament, ne dezvăluie faptul că unii dieci erau şi caligrafi iscusiţi, iar alţii — foarte buni miniaturişti. Aceştia scriau crucea şi litera M de la începutul cuvântului „milostiiu“ [80]. Uneori, aceasta nu se mai exe-

---

[72] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente“*, P. 423/23 ; Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, XIV, p. 16—18, nr. XVIII ; se spune şi despre un teren stâlpit în 1667 iulie 16 de „Corlat ce au fost uricar“ (Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente“*, P. 246/40 ; la 1 nov. 1614, „Băseanu fost uricariu“ *(DIR*, A, XVII, vol. III, p. 181, nr. 276).

[73] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 99.

[74] *DRH*, A, vol. XXI, p. 253, nr. 196.

[75] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. XXII, p. 148, nr. 162.

[76] *DIR*, A, XVII, vol. IV, p. 146, nr. 184.

[77] *DRH*, A, vol. XIX, p. 426—427, nr. 313.

[78] Nicolai Grămadă, *op. cit.*, p. 150, nota 6.

[79] *Ibidem.*

[80] Printre puţinele pergamente moldoveneşti cu ornamentaţie este cel prin care Constantin Movilă întăreşte Mănăstirii Secu satele Berindeşti şi Săbăoani, atât Crucea cât şi litera iniţială sunt frumos ornamentate, fiind executate, se pare de Dumitraşcu, acelaşi care scrie şi textul (Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente“*, P. 340/92).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cuta[81], poate din lipsa banilor pe care beneficiarul actului ar fi trebuit să-i mai plătească.

Când domnul părăsea capitala, o parte a diecilor pleca cu el. Alexandru Iliaș are lângă el „în tabără" pe diacul Dumitru[82] ; Ștefan Tomșa, la Cotnari, pe Sava[83] ; Miron Barnovschi, cât a stat la Hârlău în ianuarie—februarie 1626, pe Toma[84], Dumitru[85], Sava[86], Ștefan[87], Vlasie[88] și Borăleanu[89]. Ștefan Tomșa, aflat în pribegie în Țara Românească, miluiește pe Ieremia vornicul cu un sat ; actul este scris de Marmure uricar[90] în orașul Floci. Dacă unii își urmau domnul și când era detronat alții se răzvrăteau împotriva lui ; astfel, Miron Barnovschi a dăruit bisericii ungurești din Iași casele lui Mihai diacul, pentru „căci s-au aflat viclean domniei mele și țării"[91].

La fel va proceda și Alexandru Iliaș care confiscă satul Vlădeni pe Jijia al uricarului Arsenie Nebojatco făcându-se vinovat de vicleniе și care va fi omorât împreună cu Gașpar Grațiani. În urma procesului judecat la 16 ianuarie 1627 Gaftona, soția uricariului, primește satul în virtutea faptului că soțul său a plătit cu capul pentru fapta săvârșită[92].

În legătură cu atribuțiile cancelariale ale diecilor, menționăm că în 1605 Ieremia Movilă trimite la Liov pe diacul Andrei pentru a cumpăra hârtie pentru scris „cărți" și pentru „dieci" pentru „a scrie cărți în trebuința noastră"[93]. Fără a avea informații precise considerăm că unii pisari erau și tălmacii domnului, când se primeau soli străini. Misiunile diplomatice moldovene vor fi avut și ele dieci-tălmaci pentru țara unde se deplasau.

Diecii îndeplineau însă, și alte atribuții decât cele prezentate până aici. Astfel scriau zapise contra plată pentru diferite persoane. De obicei actele de vânzare-cumpărare trebuiau adeverite (semnate) de oameni de credință, care știau să scrie carte. Un număr foarte mare de zapise sunt scrise de dieci, care, ca oameni ai administrației, dădeau, prin semnătura lor, o mai mare credibilitate actului[94].

Diecii erau martori la diferite tranzacții, cum era luarea cu dobândă a unor sume de bani. Una din afacerile de acest gen s-a încheiat în

---

[81] Vezi pergamentele scrise de Grigore Șaidir la 27 martie 1640 (Arh. St. Iași, *Colecția „Documente"*, P. 340/21) și Borăleanu uricar la 31 martie 1640 (*ibidem*, P. 340/27).

[82] *DIR*, A, XVII, vol. V, p. 59, nr. 73.

[83] *Ibidem*, p. 146, nr. 202.

[84] *DRH*, A, vol. XIX, p. 6—7, nr. 3 ; *ibidem*, p. 20—21, nr. 15 ; *ibidem*, p. 21—23, nr. 16.

[85] *Ibidem*, p. 8—10, nr. 5.

[86] *Ibidem*, p. 10—11, nr. 6.

[87] *Ibidem*, p. 11—13, nr. 7.

[88] *Ibidem*, p. 23—24, nr. 17.

[89] *Ibidem*, p. 24—26, nr. 18 ; *ibidem*, p. 26—28, nr. 19.

[90] D. Agache, M. Voiculescu, *op. cit.*, p. 811.

[91] Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XXI, p. 34, nr. 25 ; despre activitatea diacului Mihai, vezi studiul lui N. Grigoraș, *Despre frământările interne din Moldova dintre anii 1629—1633*, în *SCȘI*, istorie, VIII, 1957, fasc. 1, p. 230 ; un Ionașco uricariul este prezent în prima domnie a lui Aron, dar în a doua fuge din calea lui (Ilie Minea, *Aron vodă și vremea sa*, în *CI*, VIII—IX (1932—1933), p. 155.

[92] Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXIV, p. 198—201, nr. 175.

[93] Cf. D. Ciurea, *op. cit.*, p. 15.

[94] Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XVI, p. XXXVII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

faţa a nu mai puţin de cinci dieci : Popul, Borăleanu, Drăgan, Ionaşcu şi Tăbuţ[95]. La fel ei sunt adesea martori, alături de „mulţi boieri de la curtea domnului", la vânzări-cumpărări de moşii [96].

Ca delegaţi ai domnului sau ai marelui logofăt, în special uricarii, dar şi diecii, fac hotarnice de moşii după procedura obişnuită, adică împreună cu megieşii [97]. Miron Barnovschi, de pildă, scria diecilor Nechita şi Onciu, dându-le ştire că i-a „ales de înţelepţi şi de înţelegători" pentru ca împreună cu oameni buni, megieşi, boieri şi slugi domneşti, să hotărnicească un loc domnesc „la care să pună stâlpi de piatră şi bouri" [98]. La fel scria Vasile Lupu lui Ştefan diac din Mărgineni : „te-am ales de om bun şi înţelept, dacă vei vedea cartea domniei mele, iară tu să strângi oameni buni, să socotiţi şi să alegeţi cum veţi afla mai cu dreptul, nimică să nu fătăriţi, iar dacă veţi alege, să ne faceţi o scrisoare şi să ne daţi de ştire, să ştiu cum aţi ales" [99].

La rândul lor, după ce făceau hotărnicia, diecii — „mai micii feciori" — raportau către „cinstit părintele nostru logofătul" că au îndeplinit misiunea încredinţată, adăugând : „şi pentru mai mare credinţă ne-am pus şi peceţile pe acest zapis" [100]. Focea uricar face, cu oamenii buni şi bătrâni, o hotarnică şi o iscăleşte : „Focea uricar hotarnic" [101]. În poruncile domneşti de hotărnicire, se menţionează : „cui va părea cu strâmbul, să le dai zi şi să vie să stea de faţă dinaintea domniei mele şi să le faci şi hârtie de zi" [102].

Hotarnicile se făceau şi la cererea părţilor interesate. Ştefan Faurul din Trăisteani se adresa astfel lui Focea : „dumneata Focia uricar, mă rog dumitale să-mi faci o mărturie înaintea măriei sale lui vodă, cum ai dat samă dumneata că ai aflat, cându ai hotărât la sat la Buziceni, în ţinutul Iaşi" [103].

Tot la cerere scrie şi Borăleanu uricar că a fost chemat să stâlpească satul Purceleşti, „să le fie lor dovadă căci că s-au fost mai tocmit acest lucru şi mai stâlpit şi nu s-au ţănut de lege, ce m-au poftit dinaintea divanului dumisale lui vodă, ca să le împart satul în două. Deci eu am socotit cu oameni buni şi bătrâni şi cu dumnealor dempreună şi pe am împărţit în giumatate şi încă dumnealor încă n-au îngăduit, încă au măsurat cu funia pre unde am pus stâlpi de iznoavă în mijlocul satului" [104].

---

[95] *Ibidem*, vol. XX, p. 185, nr. 131.

[96] *DIR*, A, XVII, vol. II, p. 108, nr. 131.

[97] N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Bucureşti, 1971, p. 252.

[98] *DRH*, A, vol. XIX, p. 70, nr. 52 ; foarte interesantă şi scrisoarea lui Ştefan Tomşa din 15 mai 1622 (*DIR*, A, XVII, vol. V, p. 132—133, nr. 183).

[99] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. III, p. 84, nr. 51.

[100] Idem, *Ispisoace şi zapise*, vol. II/1, p. 102, nr. 82.

[101] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, p. 425/17.

[102] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. III, p. 180—181, nr. 106.

[103] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 425/29.

[104] Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. XXIV, p. 131, nr. 117 ; un document asemănător şi *ibidem*, vol. XIV, p. 14, nr. XVI.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Un Mihăilescu uricar este întâlnit ca strângător de biruri pe la anul 1580 alături de comisul cel mare [105].

Slujba era aducătoare de venituri. Acestea se obţineau din taxele pe care destinatorii le plăteau pentru scrierea documentelor, pentru hotărnicii [105], din plocoanele primite cu aceste prilejuri etc. Nu se ştie cu precizie care era cuantumul sumelor încasate şi dacă erau date logofătului, care, la rândul lui, le distribuia subordonaţilor sau erau primite direct de cei ce efectuau serviciul. Sumele erau probabil, proporţionale cu mărimea actelor şi cu valoarea bunurilor la care se refereau ele [106].

Într-o însemnare de cheltuieli — nedatată, dar scrisă probabil în secolul XVII — se spune că pentru un zapis se plătiseră „trei ughi logofătului celui mare" şi „un ughi diacului de scris" [107]. Într-un alt izvod de cheltuieli, din 1619, se arată sumele date pentru scrierea actelor de Nebojatco „3 ughi drept ispisoc" şi 2 ughi pentru ispisoc de asemenea [108], în condiţiile când un bou costa 6 ughi.

Foarte interesant este izvodul dajnicilor de Covurlui, de prin 1674 [109]. Între slugile pârcălabului, apar doi dieci — Vasile, care plăteşte „1 ug pol" (1,5 ughi) şi Mihăilaşco 3 ughi [110]. Cu cei trei ughi, Mihăilaşco diacul plăteşte cea mai mare dare, după cele ale stegarului şi vătafului de călăraşi [111].

Porunca domnească din 7 august 1647 [112] ne dezvăluie o atribuţie mai puţin cunoscută. Diacul Avram din Lucăceni este chemat să aducă uricul satului de la Ştefan cel Mare, pentru a-l da ca mărturie lui Constantin Stârcea fost pârcălab de Hotin, în judecata ce o are pentru împresurarea seliştii sale Hrobnea din ţinutul Hotinului, de către satele din jur. Este ameninţat că, dacă nu-l va aduce, marele logofăt îi va lua gloabă 50 de boi. Ar rezulta că uricul satului era păstrat de diac. Fiind până acum singura informaţie de acest gen, e prematur să ne pronunţăm în această privinţă, ştiut fiind că în epoca respectivă arhiva era la purtător, iar în procese fiecare venea cu propriile documente. De asemenea, sunt foarte dese cazurile de pierderi sau distrugeri de acte din cauza războaielor, posesorii afirmând că le-au avut cu ei sau le-au ascuns.

Pentru slujbele aduse domniei, diecii erau răsplătiţi cu moşii. Petru Şchiopul dăruieşte lui Pepelea diac, fost cămăraş, siliştea Dubeveţ, pen-

---

[105] În izvodul de cheltuieli făcute pentru hotărnicia satului Purceleşti: „s-au mai hotărât odată şi a fost hotarnic uricariul Boăleanu şi i-au dat un covor hagimasc şi o jumătate de vin de Cotnari" (Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, XXII, p. 139); lui Foca uricar îi dădea, la 20 octombrie 1631, pentru o hotarnică, doi berbenţi (N. Iorga, *op. cit.*, p. 705).

[106] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova sec. XIV—XVII*, Bucureşti, 1968, p. 175—176.

[107] Cf. *ibidem*, p. 181—182.

[108] *DIR*, A, XVII, vol. IV, p. 317, nr. 394; exemple şi la N. Grămadă, *op. cit.*, p. 181.

[109] Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, vol. II/1, p. 122—123, nr. 95.

[110] Idem, *Surete şi izvoade*, vol. XXII, p. 31—32, nr. 42.

[111] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, P. 791/44, f. 41.

[112] *Ibidem*, p. 791/512, f. 438 v; vezi şi *DRH*, A, vol. XXI, p. 203—204, nr. 161.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tru că „una, ne-a slujit nouă drept credincios ; a doua, fiindcă a dat în visteria noastră cincisprezece mii de aspri turceşti, când am avut greutăţi de la turci şi atunci i-am dat turcilor spre ajutorul ţării, a Moldovei şi am plătit destule năpaste şi asupriri pe care le-am avut din partea lor ; a treia fiindcă era pustie, fără oameni, şi nu ne era de nici un folos“ [113]. Acelaşi domn dăruia diacului Ilie Crimcovici — viitorul mitropolit Anastasie Crimca — o selişte pustie numită Ungurașii pentru slujba ce-i făcuse „la greutăţile noastre, când au venit în ţara domniei mele acei făcători de rele cazacii“ [114].

Pe uricariul Focea, Ştefan Tomşa îl milueşte cu satul Roşiaci din ţinutul Fălciu [115] ; mai târziu Vasile Lupu i-a dat un ţigan, „pentru slujba noastră ce-am slujit măriei sale“ [116]. Alexandru Iliaş dă şi îi întăreşte lui Cârstea uricar şi lui Căzacul cămăraş stăpânirea asupra satului Ruşi din ţinutul Botoşani, cu iazuri şi mori pe Sitna pentru „slujire cu dreptate şi cu slujbă credincioasă“ [117].

Datorită stabilităţii slujbei şi veniturilor pe care le aduceau, diecii şi uricarii aveau posibilitatea să strângă sume importante de bani cu care îşi cumpărau moşii. Ei fac, astfel parte, şi din acest punct de vedere din mica boierime, dar cu un statut aparte. Veniturile lor nu depind în totalitate de produsele obţinute pe moşiile ce le au, ci sursa principală de câştig este munca pe care o desfăşoară. Ei reprezintă tagma *slujbaşilor domneşti şi intelectualitatea vremii.* Mulţi dintre ei stăpânesc proprietăţi destul de întinse. În acelaşi timp sunt proprietari de case şi dughene în oraşe [118]. Avram diac din Lucăceni stăpâneşte satele Novosiliţi, Rusuşăni, trei părţi din Lucăceni (toate în ţinutul Hotinului) [119], a patra parte din jumătate din satul Horodiştea cu vad de moară în Prut, cumpărată cu 65 taleri de argint [120] şi satul Culişăuţi [121]. Ştefan diac din Bacău şi fratele său, popa Gheorghe de la biserica din târgul Bacău, stăpânesc satul Liteni [122] şi o jumătate din satul Fundul [123]. Lui Ponici diac din Rugăşeşti, Vasile Lupu îi întăreşte Socrujenii, Bisericanii, jumătate din Zaluceni şi Ştefăneşti, jumătate din Hriţeni, Vlă-

---

[113] Nistor Ciocan, *Două documente moldoveneşti din arhivele poloneze,* în *AIIAI,* XVI, 1979, p. 504—505.

[114] N. Iorga, *Studii...,* vol. XI, p. 47 ; vezi şi *ibidem,* vol. V, p. 395.

[115] *DRH,* A, vol. XIX, p. 300—302, nr. 215.

[116] Codrescu, *Uricariul,* vol. XIX, p. 71.

[117] Ghibănescu, *op. cit.,* vol. V, p. 288—290, nr. CL.

[118] N. Grigoraş, *Proprietatea funciară şi imobiliară a meseriaşilor, negustorilor şi mănăstirilor din oraşele moldoveneşti. Regimul şi rolul ei în secolele XV—XVII,* în *AIIAI,* VII, 1970, p. 95.

[119] M. Costăchescu, *op. cit.,* p. 210—211, nr. CXXXII.

[120] Arh. St. Iaşi, fond *Divanul domnesc,* Tr. 1137, op. 1290, dos. 91, f. 126 v. rez.

[121] Ibidem, fond. *Divanul de întărituri,* Tr. 1765, dos. 79, f. 411 ; Al. Băleanu, *Documente şi regeste moldoveneşti,* în *CI,* an VIII—IX (1932—1933), nr. 2, p. 112—113.

[122] Ibidem, *Colecţia „Litere“,* condici K/372, f. 98.

[123] Ibidem, fond *Divanul de Apel al Ţării de Jos,* Tr. 1146, op. 11, 1300, dos. 35, f. 189 v, nr. 4 rezumat în jurnalul din 26 martie 1843 în pricina de pământ din moşia Ruşi, ţinutul Bacău.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

denii întreg şi Hilişăul în ţinutul Dorohoi [124]. Vasile Corlat uricariul şi fraţii săi au satele Tamaşani şi pe pârâul Jigăliei, Fântânele şi Horăştii. Ordeştii şi Osileştii „pe din gios de Găgeşti şi altă seliştе la capul piscului ce se cheamă Buşteştii" [125]; singur are părţi de moşie în Turbăteşti [126] şi Văcoteşti [127].

Într-o cercetare viitoare vom urmări totalizarea moşiilor deţinute de dieci, răspândirea lor pe ţinuturi, mărimea lor în raport cu a altor categorii sociale, evoluţia proprietăţii şi a suprafeţei funciare.

Primind bani, pentru activitatea depusă, nu este de mirare că vom întâlni dieci care se ocupă cu cămătăria. Într-un document din 3 septembrie 1624 se arată că Dumitraşcu Camarzan diac împrumută cu 10 lei pe Hilina din Serchijeni, ţinutul Tigheci. Aceasta pune zălog pentru banii împrumutaţi ocina sa din Orgoieşti, creditorul „putând să o ţie, să se hrănească până-i vom da ce-am luat, iar de nu-i voi da să hie ca o ocină ca să-şi facă zapis domnesc" [128].

Urmărind documentele cancelariei domneşti, se poate observa că nu există o specializare a diecilor în scrierea unui anumit tip de act [129]. În prima jumătate a secolului XVII, toţi scriu — atât în slavonă cât şi în română — porunci, cărţi de întărire şi de judecată. Numai cărţile de întărire pe pergament sunt scrise, în marea lor majoritate, de uricari şi de caligrafi care executau crucea, litera iniţială şi ornamentele.

Nu se ştie pentru ce perioadă de timp erau angajaţi în cancelarie diecii. De la unii ne-a rămas un singur document, de la alţii — sute, scrise în zeci de ani de activitate. Câteva exemple în acest sens : Andrei activează 23 ani (1610—1633), Eremia Băseanu 40 ani (1581—1621), Cârstea Damian 49 ani (1589—1638), Focea 37 ani (1612—1649), Ionaşcu Rotompan 27 ani (1605—1632).

Atât în timpul lucrului în cancelarie, dar mai ales după încheierea lui, diecii scriau zapise particulare şi asistă ca martori, la diferite tranzacţii. Pentru unii, diecia era o etapă pregătitoare pentru a putea avea diferite funcţii în viaţa publică. Era o şcoală, dacă nu obligatorie, cel puţin necesară pentru a cunoaşte unele atribuţii şi particularităţi ale slujbelor în stat. Pătraşco Başotă, diacul din 1604—1607, ajunge mare vistier în 1631, mare vornic al Ţării de Sus în 1633—1634, mare logofăt în 1634—1636 : Nicoară Prăjescu este diac în 1586, uricar în 1597 şi mare vistier în 1609—1611. Fiul acestuia, Lupu Prăjescu, diac în 1626, devine mare clucer în 1634—1636, mare comis în 1638 şi mare medelnicer în 1640—1642.

---

[124] Idem, *Colecţia „Documente — Spiridonie"*, P. XLVII/98 ; despre familia Ponici, vezi Gh. Ghibănescu, *Petru Poni şi spiţa familiei Ponici*, în „Ioan Neculce", I, 1921.

[125] Idem, *Anaforale*, dos. 38, f. 7—7 v ; idem, *Colecţia „Documente"*, P. 339, f. 519, nr. 4.

[126] Ghibănescu, *op. cit.*, vol. III, p. 57—58, nr. 32.

[127] Arh. St. Iaşi, *Colecţia „Documente"*, p. 337, f. 523, nr. 9.

[128] I. Caprosu, *Rolul capitalului cămătăresc în aservirea micii proprietăţi din Moldova (Până la începutul regimului fanariot)*, în *AIIAI*, VII, 1970, p. 126.

[129] Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în DIR, Introducere, vol. II, Bucureşti, 1965, p. 61.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ca foarte buni scriitori, diecii cancelariei domneşti au fost şi copişti de manuscrise [130], dar sunt cunoscute puţine cazuri. Abia pe la 1660 uricariul Apostol Tecuci copie, împreună cu Contăş, un evangheliar în limba română [131]. Se pare că această carte a fost copiată mai devreme cu câţiva ani ; încă la 1657 Contăş era treti logofăt ; or, aici, el scrie ca un începător, scrisul său trădează un tânăr ce exersează şi se experimentează în această artă.

Singur, Apostol Tecuci scrie o psaltire în iarna anilor 1664—1665 [132]. S-ar putea ca şi manuscrisul românesc al *Faptelor apostolilor* să fie scris tot de un diac, Constantin din Vândăoani [133], în 1646.

Alături de diecii pentru scrierea de documente şi scrisori în limba slavonă şi română, existau şi dieci pentru latină, greacă, turcă, maghiară şi polonă. Despre aceştia avea cunoştinţă şi Bandini în 1646. Unii erau recrutaţi din rândul localnicilor, alţii erau veniţi sau aduşi de domni, care-i foloseau şi ca interpreţi. Între aceştia o situaţie privilegiată o avea diacul de limbă turcă, numit — ne spune Dimitrie Cantemir — divan-effendi. El făcea toată corespondenţa cu Poarta şi cu demnitarii turci, era în slujba domnului şi primea o leafă bună. Pe lângă alte atribuţii, avea misiunea de a citi şi tălmăci firmanele, poruncile, scrisorile adresate domnului de către sultan [135]. O informaţie târzie, transmisă de geograful armean Hugas Ingigian, spun că divan-effendi este de religie mahomedană, scrie scrisorile destinate Porţii, le traduce pe cele venite de aici, judecă procesele dintre turci şi localnici, este spionul oficial care supraveghează activitatea domnului [136].

Începând cu secolul XVII, s-au înmulţit, credem, şi diecii de limbă greacă. Corespondenţa cu mănăstirile de la Muntele Athos sau cu patriarhiile orientale se făcea în limba greacă. Acum se desfăşoară din plin procesul de închinare a mănăstirilor la Sfântul Munte, aceasta implicând multe acte scrise în special în greacă. Tot acum are loc pătrunderea elementelor greco-bizantine în viaţa economică şi politică a ţării. E de presupus că demnitarii greci ştiau în marea lor majoritate să scrie greceşte (sunt multe cazuri când ei semnează greceşte) ; în mod sigur, însă ştiau prea puţin româneşte. De aceea, credem că ei aveau un diac care să cunoască şi limba greacă, pentru a le traduce în româneşte actele solicitate. Pentru această limbă, diecii erau recrutaţi atât dintre puţinii moldoveni cunoscători de limbă greacă, cât şi dintre grecii stabiliţi în Moldova. Unul dintre bunii ştiutori ai acestei limbi a fost Eustratie, care până la îndeplinirea funcţiei de treti-logofăt (şi chiar şi după aceea),

---

[130] Neculai Grămadă, *op. cit.*, p. 153.

[131] Gh. Ghibănescu, *Evangheliarul mitropolitului Varlaam*, în „Arhiva", an XXX, 1923, nr. 3—4, p. 261.

[132] Apud N. Grămadă, *op. cit.*, p. 153, nota 5 ; se pare că era o fire evlavioasă el scriind un uric pentru Mănăstirea Hlincea şi „nici un ban n-au vrut să ia, ce s-au scris la sventele pomelnice şi la Rumele şi aicia la Hlincea" (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 181, nota 202).

[133] Ştefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 181.

[134] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 171.

[135] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 80—81.

[136] H. Dj. Siruni, *Vlahia şi Moldova, mărturii armeneşti despre români*, în *ARMSI*, s. III, t IX, p. 296.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a putut fi şi traducător în cancelarie sau chiar interpret al domnului. Alt logofăt care a îndeplinit funcţia de diac pentru limba greacă a fost Pătraşco Danovici [137]. În a doua jumătate a secolului XVII, mulţi dintre diecii pentru greacă sau latină vor fi recrutaţi dintre absolvenţii Şcolii de la Trei Ierarhi, unde se predau aceste limbi.

Corespondenţa cu statele apusene se făcea în limba latină. Diecii pentru această limbă erau recrutaţi fie din Transilvania, fie dintre catolicii din Moldova. Scrierea documentelor în latină o puteau face şi pisarii leşeşti sau ungureşti. Cu toate că actele oficiale externe nu sunt semnate de dieci — ceea ce îngreunează mult aflarea unor nume de pisari din cancelarie — diacul Ianuş (Ianus) din timpul lui Vasile Lupu, poate fi unul dintre cunoscătorii de latină, mai ales că el semnează de multe ori cu litere latine. Este singurul diac, din această perioadă, care îi scrie astfel numele.

Cele mai multe date le avem despre pisarii leşeşti. Ei s-au implicat în viaţa politică a Moldovei, încercând uneori prin informaţiile pe care le vehiculau şi prin ordinele primite, să influenţeze viaţa politică a Moldovei. Unul din ei Gheorghe Kotnarski pe care Nicolae Iorga îl considera „frânc din Cotnarii noştri" [138] — va juca, spre sfârşitul domniei lui Vasile Lupu, un rol deosebit în strângerea legăturilor Moldovei cu regatul Poloniei. El a devenit omul de încredere al domnului, care-l prezenta regelui polon, Ioan Cazimir, drept secretar al său, rugându-l „să-i dea, în toate, întreagă şi neîndoielnică crezare" [139].

După Miron Costin, Kotnarski pisarul leşesc de credinţă al lui Vasile Lupu, a fost omorât de Timuş din cauză „că este leah şi el oprea pe Vasile vodă să nu-şi dea fata după Timuş" [140]. Domnul moldovean a mai avut ca „secretari" poloni în afară de Kotnarski pe Ioan Chomentowski, Wyhowski (1651) şi Tetena (1652) [141].

*

Încheind, putem conchide că diecii au reprezentat un factor de stabilitate în administraţia statului, exercitându-şi atribuţiile indiferent de schimbările domnilor sau logofeţilor. La începutul secolului XVII, se continuă tradiţia provenienţei lor din mediul laic, moldovenesc, fiind foarte rare cazurile când veneau din exterior. Aceştia din urmă sunt întâlniţi numai ca „pisari leşeşti", „ungureşti" sau „divan-effendi".

Ca origine socială, diecii provin în general din diferitele pături ale boierimii. Unii continuau o tradiţie de familie, alţii erau la prima generaţie de ştiutori de carte. Pentru cei din familiile bogate, era doar o treaptă, dacă nu obligatorie, cel puţin necesară în ascensiunea către funcţii publice dintre cele mai înalte.

---

[137] Niculai Grămadă, *op. cit.*, p. 184.

[138] N. Iorga, *op. cit.*, vol. V, p. 620.

[139] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhive poloneze, secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 1983, p. 164—165.

[140] Miron Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, I, Bucureşti, 1965, p. 143.

[141] D. Ciurea, *op. cit.*, p. 11.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Pregătiți în mediul laic, în școli de stat sau cu dascăli în cadrul familiilor mari boierești, mulți dintre ei au dovedit cunoștințe superioare preoților, care sunt și ei angajați în scrierea documentelor particulare.

Principala atribuție a diecilor era scrierea documentelor în cancelarie. În afară de aceasta, îi întâlnim ca martori la diferite vânzări-cumpărări, scriind acte particulare, făcând hotarnice de moșii.

Veniturile încasate din munca prestată făcea ca ei să nu depindă ca existență de produsele obținute de pe moșiile ce le aveau. Având posibilitatea de a acumula capital, unii dintre ei, după moda timpului, vor investi banii obținuți în cumpărarea de sate.

Sunt slujbași domnești cu un anumit statut ; țin de boierimea mijlocie și reprezintă o parte din intelectualitatea timpului respectiv.

În cancelarie, alături de cei ce scriu slavonește și românește, întâlnim „pisari" pentru diferite limbi străine ; uneori aceștia puteau ține locul de traducător.

Puțin cercetat și de marea majoritate, necunoscut, diacul trebuie redescoperit ca persoană care a avut o anumită influență în viața socială și culturală ca factor activ în dezvoltarea limbii naționale.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

MAGDA JIANU

ȘTIRI NOI DESPRE CRONOGRAFUL DE TIP DANOVICI DIN BIBLIOTECA LUI EMINESCU

După cum este cunoscut, prima informație despre cronograf ne-o dă chiar poetul, într-o notă bibliografică publicată în „Convorbiri literare" din 1 august 1877, în care reproduce un fragment, dând și câteva date sumare asupra manuscrisului [1]. Se poate presupune că, dacă nu-l avea moștenire din familie [2], Eminescu a cumpărat manuscrisul în prima sa perioadă ieșeană, vara anului 1874 și până la data când îl menționează în amintitul ziar. Se știe că în acești ani a cumpărat multe cărți vechi și manuscrise de la librarii anticari Șaraga [3] sau Kuperman [4], poate și de la succesorii bibliofilului Gh. M. Stihi [5] prin intermediul acelorași anticari.

Primul care se interesează de cronograful menționat de Eminescu a fost Ioan G. Sbiera, profesor de limba și literatura română de la Universitatea din Cernăuți, mereu în căutarea de noi date pentru a-și îmbogăți cursul ce-l preda. Informat în mai 1880 de către Iacob Negruzzi asupra numelui autorului notei din „Convorbiri literare" [6], îi

---

[1] Notă bibliografică la lucrarea lui D. Comșa, *Pomăritul, întocmit cu deosebită privire la grădina școlară*, Sibiu, 1877, apud Mihai Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 406—408 (762—764).

[2] G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, I, București, 1969, p. 499; Paul Cernovodeanu, *Eminescu și cronografele românești*, în *Caietele Mihai Eminescu*, II, București, 1974, p. 57.

[3] Al. Elian, *Eminescu și vechiul scris românesc*, în „Studii și cercetări de bibliologie", I, 1955, p. 157.

[4] De la anticarul Kupperman achiziționa cărți și manuscrise pentru Biblioteca Centrală din Iași. *Eminescu în documente de familie*. Ediție de Gh. Ungureanu, București, 1977, p. 294, 296, 299.

[5] Al. Elian, *op. cit.*, p. 151.

[6] I. G. Sbierea, *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1754*, Cernăuți, 1897, p. 246, în capitolul despre *Cronica lui Petru Danovici*; v. și Al. Elian, *op. cit.*, p. 153.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

scrie fostului său elev de la gimnaziul din Cernăuți [7], cerându-i „oarecari deslușiri, dar nu le-am putut obține" [8].

Eminescu se afla în acest timp la București, redactor la ziarul „Timpul". Poate nu a primit mesajul lui Sbierea, deoarece nu credem că nu ar fi răspuns fostului său profesor, pe care desigur îl revăzuse și la serbarea de la Putna, unde Sbierea, ca membru al Academiei Române, luase cuvântul în numele acesteia [9].

Tot în acest timp, mai exact în 1881, M. Gaster cunoaște pe Eminescu în casa lui Maiorescu, la una din ședințele „Junimii". Împrietenindu-se, îl vizita în camera pe care poetul o ocupa într-un han în apropiere de grădina Episcopiei. Aici, pe un raft, își amintește Gaster, „stăteau îngrămădite opt sau nouă manuscrise vechi românești" [10].

Gaster lucra atunci la *Crestomația română* și se interesa de manuscrise aflate și la particulari; din manuscrisele ce le avea Eminescu s-a folosit din plin. În afară de faptul că poetul i-a împrumutat din ele și acasă ,citeau și împreună, în special cronicile vechi. „Acestea îi plăceau cel mai mult", își amintește Gaster [11]. Iar cu altă ocazie relata: «Lui îi plăcea mai ales manuscriptul cărții pe care am numit-o eu "Hronograf"...» [12]. Să fi fost cronograful de care ne ocupăm, din care Gaster a publicat câteva fragmente [13] și care, așa după cum a intuit Sbierea, este același manuscris menționat de Eminescu în „Convorbiri literare"? [14].

Gaster a reținut timp îndelungat manuscrisele împrumutate și le-a încredințat lui Maiorescu, probabil după îmbolnăvirea poetului (iunie 1883) [15].

La rândul său, Maiorescu le-a păstrat, împreună cu alte cărți, manuscrise și caiete ale lui Eminescu, mulți ani.

La 28 mai 1904, Maiorescu donează Academiei Române 25 de manuscrise și 72 tipărituri, menționând că au fost ale tatălui său, Ioan Maiorescu. S-a stabilit, însă, cu certitudine că șapte din cele zece manuscrise utilizate de Gaster din biblioteca lui Eminescu, figurează în lista cu donația lui Maiorescu. Un alt manuscris folosit de Gaster a

---

[7] "Eminescu, cât a fost în gimnaziu, a fost învățăcelul meu și ne înțelegeam foarte bine împreună...", îi scria la 3 iulie 1889 lui Titu Maiorescu (v. I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. III, București, 1932, p. 116).

[8] I. G. Sbierea, *op. cit.*

[9] Torouțiu, *Studii și documente literare*, IV, p. 284.

[10] *M. Gaster în corespondență*, Ed. Virgil Florea, București, 1985, p. 23, în scrisoarea din 11 ianuarie 1934 către N. Cartojan, și p. 27, într-un fragment din amintirile manuscrise ale lui Gaster.

[11] Ibidem, p. 27.

[12] M. Gaster, *Poveste foarte de folos a lui Theofil*, în „Arhiva", XXXVII, 1930, nr. 1, p. 36. Textul și studiul sunt însoțite de o scrisoare către Ilie Bărbulescu, directorul revistei, din 28 martie 1929. În acest studiu pomenește prima oară de prietenia ce l-a legat de Eminescu.

[13] În vol. II din *Crestomație română. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI—XIX), dialectale și populare*, cu o introducere, gramatică și un glosar româno-francez, București, 1891, p. 70—74.

[14] I. G. Sbierea, *op. cit.*, p. 246.

[15] M. Gaster spune că *după moartea* poetului — v. M. Gaster, *Poveste foarte de folos...*, p. 36 și în vol. *M. Gaster în corespondență*, p. 24 — dar, așa cum observă și editorul ultimei lucrări, mai sigur *după ce s-a îmbolnăvit* poetul, deoarece Gaster pleacă definitiv din țară în 1885.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

intrat în colecţiile Academiei în 1935 odată cu întregul fond Gaster, pierzându-se urma numai a două manuscrise : un *Tetraevanghel* din secolul XVII şi *Cronograful* din secolul XVIII [16].

Acesta din urmă, identificat cu cronograful de care vorbeşte Sbierea şi care a fost folosit de Gaster, se afla în posesia lui I. Al. Pogoneanu, discipolul lui Maiorescu, când a fost cercetat de Iulian Ştefănescu pentru studiul său, *Cronografele de tip Danovici* [17].

Deci se poate afirma că Pogoneanu a luat manuscrisul, sau i-a fost dăruit, pe când se afla încă în păstrarea lui Maiorescu, şi, la rândul său l-a dăruit, probabil în anul 1925, prietenului său, G. T. Kirileanu, după cum mărturiseşte acesta într-o notă anexată manuscrisului.

După moartea cărturarului nemţean, G. T. Kirileanu, survenită în noiembrie 1960, manuscrisul a fost achiziţionat de la familia acestuia de către Muzeul de Literatură al Moldovei din Iaşi şi expus la Casa Dosoftei, unde se află secţia de literatură română veche. Aici, Augustin Z. N. Pop, mereu pe urmele lui Mihai Eminescu, îl descoperă şi-l semnalează într-o scurtă notă publicată în volumul *Întregiri documentare la biografia lui Eminescu,* (Bucureşti, 1983, p. 68—69), transcriind şi nota lăsată de Kirileanu, pe care o redăm şi noi : „Cronograf fost al lui Eminescu [folosit de M. Gaster în Crestomaţie, vol. II, pp. 70—71, rămas la T. Maiorescu la moartea lui Eminescu]. Maiorescu l-a dat lui I. Rădulescu Poponeanu. Iar acesta mi l-a dat mie, care l-am cetit comparându-l cu Cronograful mai vechi din Sigmaringen în anul 1925, când am început a copia părţile mai însemnate. G. T. Kirileanu".

Prima descriere a Cronografului o face Eminescu : „...un cronograf manuscris de la anul 1638, scris la Episcopia Buzăului [...] scris mărunţel pe mai bine de 800 feţe şi bogat în locuţiuni specifice limbei româneşti...".

Gaster îl datează 1760 [18], arătând că este un *in-folio,* defect, 505 foi nepaginate, deci numerotarea filelor cu creion negru i se datoreşte. În scara volumului, menţionează şi numele lui Danovici.

O prezentare mai amplă face Iulian Ştefănescu, specialist în probleme de hagiografie, care-l clasifică definitiv printre cronografele de tip Danovici [19] şi pentru identificare l-a numit „Manuscrisul Pogo-

---

[16] Al. Elian, *op. cit.*, p. 144—150.

[17] Iulian Ştefănescu, *Cronografele româneşti : tipul Danovici,* partea I, în *RIR,* IX, 1939, p. 29—30 ; manuscrisul l-a putut consulta prin bunăvoinţa profesorului Demostene Russo şi a lui G. T. Kirileanu (*ibidem,* p. 30, nota 2).

[18] În *Crestomaţie română,* p. 70 ; în lucrarea sa, *Literatura populară română,* îl datează 1757 (v. ediţia Mircea Anghelescu, Bucureşti, 1983, p. 178).

[19] Pătraşcu Danovici, logofăt al treilea, căruia i s-a atribuit traducerea din greceşte a unui cronograf ale cărui izvoare sunt cronografele lui Matei Cigala şi Dorotei al Monemvaziei. Date biografice, cu bibliografia respectivă, ne oferă *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* Bucureşti, 1979 şi Paul Cernovodeanu, *L'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII-e et XVIII-e siècle,* în *RRH,* 4/1970, p. 681, nota 41. Aceste date pot fi completate cu alte informaţii începând cu anul 1631 iulie 16 până la 1692 iulie 5 ; era nepot al lui Onciul Iurăşcovici, frate cu Antimia, căsătorit cu Alexandra, iar fiica lor Despina (Despa) fiind soţia lui Iacovache şetrar, stăpânind moşii în ţinuturile Cernăuţi, Suceava, Dorohoi, Covurului şi Putna, iar la 8 decembrie 1667, când apare ca fost logofăt, dăruieşte mănăstirii Sf. Vineri din Iaşi o casă de pe Podul vechi,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

neanu". Verifică numărul paginilor și extrasele publicate de Gaster, spre a se convinge că manuscrisul aflat în posesia lui Pogoneanu este cel care a aparținut lui Eminescu. Precizează, de asemenea că exemplarul este acefal, ordinea în care trebuie așezate primele file este: 2, 3, 1, 4; transcrise fraza cu care începe fila 2, filă la care se află învățăturile lui Vasilie Machedon și epistola dedicatorie a copistului către Rafail, episcop al Buzăului, care a păstorit între 1757 și 1764 [20].

Manuscrisul este, într-adevăr un *in-folio*, cu scoarțe de lemn îmbrăcate în piele, fața cu chenar cu elemente florale în colțuri și pe cotor, în medalion, scena Bunei Vestiri, spatele având un desen liniar, încuietorile din piele, deteriorate. Pe foaia de gardă, recto și pe verso coperții a doua, însemnări cu creionul, chirilice, din 1853 ianuarie 12 și 1855 iulie, fără nici o semnificație. Filele numerotate cu creion negru, în colțul din dreapta sus, de la 1 la 505, cifră menționată și pe verso celei de a doua coperți, hârtia cu filigran, scriere cursivă, cu cerneală neagră și titlurile cu cerneală roșie. Primele șase file și ultimele cinci au marginile rupte și restaurate.

La f. 2 r., pe marginea stângă, o însemnare cu creionul, chirilică: „Doamne, îndreaptă-ți raza asupra nenorocitului făr de sprijin, făr de rude și gonit de un tiran neadormit si nesătul de aur": la f. 153 v., pe marginea albă inferioară, cu cerneală neagră, în chirilică: „să să știi că la", la f. 203 v. o iscălitură: Cos⟨tandin⟩ Coc⟨ior⟩vă căp⟨itan⟩.

Singura însemnare se găsește la fila 315 r. și continuă la f. 316 r., pe marginea inferioară, cu cerneală neagră: „Să s⟨ă⟩ știe de când au răposat mama în zîlile pre luminatului ce domn Ioan Grigorie Alexandru Ghica voievod, aflându-să bolnavă de doi ani și au răposat la let 1775 pisaah Drobot⟨ă⟩ log⟨o⟩făt" *.

Între filele 374 și 376, o filă albă cu o însemnare și o iscălitură în limba greacă; fila este numerotată 375, dar pare adăugată la legat (?), având un alt filigran decât restul filelor, marcând lipsa unei file sau două, deoarece de la cap. 187 până la cap. 193 lipsesc cinci capitole. O altă filă albă este 423 pe verso căreia este scris în chirilice cu cerneală: Ianculeu.

În ceea ce privește conținutul, manuscrisul începe cu facerea lumii; istoria biblică, domniile împăraților babilonieni și persani, apoi „începătura împăraților elinești", istoria lui Alexandru cel Mare, „scrisă pe putin, numai ca să fie în rând": împărăția lui Ptolemeu și a fiului său Ptolemeu Filadelful; un spațiu mai mare este consacrat capitolului împărăției lui Chiprian, împăratul Troadei, urmat de „începătura împăraților Râmului"; domnia lui Constantin cel Mare și a ce-

---

s.a. (v. *CDM*, III, nr. 898, 941, 1053, 1122, 1289, 1546, 1566; *CDM*, IV, nr. 100, 453 (zapis din 1680 ian. 22, scris în Iași de Danovici, cu semnături în limba greacă), 1115, 1483, *CDM*, Supliment I, nr. 483 și 679 și Arh. St. Iași, Anaforale, nr. 2, f. 94 v. (3) și f. 267 r.-v.).

[20] I. Stefănescu, *op. cit.*, p. 29—30; v. și P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 59 unde precizează data păstoriei episcopului Rafail Grecul: 12 aprilie 1757 și 4 sept. 1763; v. si studiul aceluiași, *Filiația cronografelor românești de tip Danoviri* în *BOR*, CV, 1987, nr. 9—10, sept.-oct., p. 190.

* Iscălîturile au fost descifrate de d-nii Corneliu Istrate și Nistor Ciocan de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", cărora le mulțumim pe această cale.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lorlalţi împăraţi bizantini ; luarea Ţarigradului; domniile sultanilor până la sultanul Murat IV, inclusiv, în anul 1624 [21], încheindu-se această parte astfel : „Iar noi *făcum* conetul aici, la împărăţia acestui destoinic sultan Murat" (f. 437 r).

Urmează anexele, începând cu „despotaţia a preasfinţitului Silvestru, papă de răsărit"; pentru sfintele icoane ; slovele de pe mormântul împăratului Constantin şi înţelesul lor ; boieriile împărăţiei grecilor ; croii adunaţi în cetatea Troadei ; împăraţii Râmului ; chipul fecioarei Maria ; întrebarea făcută de August împărat la Delfi ; faraon împărat la Capişte la vrăjelniţă ; împăraţii Ţarigradului căruia îi zic şi Râmul cel nou ; episcopii Vizantiei şi patriarhii Constantinopolului până la anul 1636. De la f. 493 v., începe capitolul „Învăţăturile lui Vasile Machidon către fiul său Leon", care se încheie la fila 504 v.

Pe aceeaşi filă, după o vinietă, încep şi continuă pe f. 505 r. şi v. stihurile logofătului Iane [22], scrise pe două coloane, având litera de început al fiecărui vers şi numele lui Iane logofăt de la sfârşitul lor, cu cerneală roşie. Versurile trebuie citite astfel : un vers din prima coloană apoi un vers din a doua coloană şi aşa mai departe,. Le redăm în întregime [23] :

[Zidit] oriul lumii toate
Şi într-această carte puse
[A]ceste stihuri ce sunt scrise
Şi să laude pre Domnul
[Să] le cetească omul
Cărui preste tot să poate
[La] udă-l heruvimii
Şi-l slăvesc mult serafimii
[Cetele] de îngeri toate
Ce sunt lângă dânsul toate
[În]vălescu-l cu cântare
Ca pre un dumnezeu mare
Slujescu-i cu frică multă
După voia lui ascultă
[Că la el nă]dăjduim cu toţii
Oamenii vii şi toţi morţii
[El i] zvoreşte minte
Muţilor fără cuvinte
[El îndr]eptează orbii
Pe cei ce nu văd cu ochii
...lor de înţelepciune
Mai dă-le cinste şi pâine
...unoiu mici cinsteşte
Şi puternicii lipseşte
[Pr]oştilor să îndură
De le dă învăţătură
...spre tine împărate
Ca un încărcat de păcate
...să mă ierţi de greşale
De cele multe a meale

[21] Pentru comparaţie, v. P. Cernovodeanu, *Filiaţia cronografelor...*, p. 181 — 182, unde dă conţinutul ms. 3517 de la Academia Română.

[22] Poate Iane, fiul lui Radu Cocorăscu, logofăt între 1690—1703 (v. I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 116—119, 121 ; N. Stoicescu, *Dicţionarul marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova sec. XIV—XVII*, Bucureşti, 1971 ; Gh. Popa, *Documente referitoare la istoria judeţului Teleorman. Catalog*, I, Bucureşti, 1989, p. 286, nr. 700 şi 701) ; mare logofăt în 1727 noiembrie, 25 (v. Teodora Rădulescu, *Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice şi cursus honorum*, în *RA*, 1/1972, p. 127). În epocă, a mai existat un Iane Dâmboviceanu, logofăt de taină, copist în 1730. (G. Strempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 107).

[23] Fiind scrise pe filele cu marginile care au fost reparate lipindu-se o hârtie albă ce uneori a acoperit din scris, am pus între paranteze drepte, completările făcute de G. T. Kirileanu şi puncte unde nu s-a mai putut citi fiind marginea ruptă.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

...te milostivești
...re această începătură
...cu toții să cetească
...cum mă înveți cu începutul
...sluji cu trudire
[Nu]mele tău cel tare
Spre un greșit ca mine
[Al] tău sînt doamne cu totul
Din Țara Rumânească
Țara cea mult desfătată
Tara ceia cu ușorul
Ce streinii toți primește
Și ceia ce trec printr-însa
Țară bună și creștină
Nu o mai fac lăudată
Ci pre câtu-i îndurată
Pentru multe lucruri proaste
Ceț-ad Doamne aminte
De ne-ai certat cum ni-i vina
Să nu ne lași la pierzare
...i după acestă urgie
Să trimiți țărilor pace
Și pre noi cești de-afară
Ca să-ți lăudăm mărirea
În veci fără sâvârșire

Cu darul tă[u] mă în[tăr]ește
Să fie de învățătură
Numele tău să slăvească
Arată-mi și săvârșitul
Dintru a ta miluire
Să aibă laudă mare
Precum ție se cuvine
Iane logofătu[l]
Precum și slova ara[tă]
Cumu-i de toți lă[udată]
Unde-i libovul și [sporul, dorul ?]
De-i hrănește...
Nu să îndură...
Și a tutu [ror hodină]
Că o știe [lumea toată]
Pre atâta...
Și pen greș[eli ale noastre]
Că pre tine [te-avem părinte]
Iar mare îț [este mila]
[Că mila ta este mare]
Să ne trimiți bucurie
Că toate bune s-or face
Iar să ne duci în țară
Numele și întărirea
Să lăudăm preste fire

Iane logofăt

Manuscrisul se încheie cu închinarea copistului către Rafail, episcopul Buzăului : „...Și săvârșind acest lucru de carte, aducu-l dar ție, pobornicului mieu arhiereu păstor...“.

Finalul lipsește cu numele copistului, deoarece continua pe fila următoare, lipsă și ea.

Ca și în cazul altor manuscrise și cărți vechi din biblioteca lui Eminescu [24], și acesta prezintă numeroase sublinieri, cu creion roșu, uneori și negru, ale unor cuvinte, expresii sau chiar pasaje întregi.

Gaster afirmă, într-o scrisoare către N. Cartojan, că „Eminescu singur citea cu anevoie slova veche“ și-l ruga pe el să-i citească [25], în amintirile sale, notează : „El încă știa citi foarte bine vechile slove, dar eu știam mai bine, așa că ședeam împreună și citeam, în special cronicile vechi. Acestea îi plăceau cel mai mult și au avut o mare influență asupra stilului si puritătii limbajului său“ [26].

Când a făcut Eminescu sublinierile în acest cronograf ? Gaster nu pomenește nimic, dar amintirile sale sunt scrise după mai bine de 50

[24] Al. Elian, *op. cit.*, p. 157 ; P. Cernovodeanu, *Eminescu și cronografele românești...* p. 70.

[25] *M. Gaster în corespondență...*, p. 24.

[26] *Ibidem*, p. 27.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de ani de când îl cunoscuse pe Eminescu şi poate că nu-şi mai amintea de acest amănunt. Pe de altă parte, cuvintele subliniate în fragmentul din "Convorbiri literare" — *voie şi veghea*, — le găsim subliniate şi în manuscris (f. 137 r. : *voe nimărui nu veghea* şi *să nu-mi veghi voe*) [27].

Şi apoi, nimeni altul nu ar fi fost fermecat şi interesat de cuvinte şi sintagme ca : *făurăria, stan de piatră, Nilul cel cu undele de aur, uriaşii cei mari, au mărmurit, cătenel, ris cu veselie, mai drag şi mai cu dor, perşi. văzători de steale, vraja* (cuvânt subliniat aproape ori de câte ori l-a întâlnit în manuscris), *hatmanul cel preste oşti, prea frumoasă, i s-au scurtat zilele, den naltul ceriului, toţi vrăjitorii Eghipetului şi pre toţi filosofii, gherdan de aur, surle şi trâmbiţe, cupă de argint, ca un lup apucător, credinţa moşilor şi a părinţilor, maică, meşteşugul cel de vrajă al Eghipetului, armaş, inema împietrită, de când a fost izvodit Eghipetul, mulţi ca frunza şi ca iarba, vântul austrul, marea prelungă, cu tâmpane şi cu buciume, năstrapă de aur, căzanii, i-au cunoscut pe port, voevodul oştilor îngereşti Mihail, bogat amar, şi-au pus toţi pământ în cap, toate sunt în deşertă şi deşarte, sunet de apă ce se aude, ca un abur de roao suflând, şi lumina şi armele ca un luciafăr, omorî şi zmeu, şi nu l-au suferit pământul*, ş.a.

Capitolul cu cele mai multe cuvinte şi pasaje subliniate este cel referitor la cucerirea Constantinopolului de către turci, în care apare şi *Iancul, domn al Ţării Ungureşti* (sublinierea lui Eminescu).

La fila 162 v., pe marginea albă din stânga, cu creion roşu, însemnat „disc.", unde începe cuvântul patriarhului Evstatie, la soborul de la Niceea, aceeaşi însemnare, pe marginea f. 163 r., la răspunsul lui Constantin cel Mare.

La f. 437 r., unde se încheie cronograful, cifra zecilor la anul 1624 fiind tăiată, probabil la legatul manuscrisului, Eminescu a scris cu roşu la sfârşitul textului : 1620. De asemenea, la fila 493 r., sfârşitul listei episcopilor Vizantiei şi a patriarhilor Constantinopolului până la 1636, anul scris cu cifre chirilice este subliniat cu trei linii cu creion roşu; de altă mână este scris deasupra, cu cifre arabe : 1637, iar cifra zecilor este corectată cu roşu : 6.

Spre sfârşitul manuscrisului, sublinierile sunt mai rare, dar reţinem, şi din această parte, *uricar* şi *cămăraş de cărţi*.

Intrând în posesia manuscrisului, G. T. Kirileanu, aşa cum singur arată, l-a citit, comparându-l cu cronograful de la Sigmaringen [28], în anul 1925, pe când încă mai era bibliotecarul Casei Regale.

Într-adevăr, întreg manuscrisul cuprinde notaţiile lui Kirileanu, printre rânduri, cu cerneală neagră, completări, variante de cuvinte, expresii, nume proprii, pasaje lipsă sau în plus faţă da manuscrisul Sig-

---

[27] Sunt unele mici deosebiri între textul reprodus în „Convorbiri literare" şi cel din manuscris, de pildă : *iară* în „Convorbiri literare", *iar* în manuscris ; *că nici mitelor / cât nici mitelor ;* potrivirea / potriviia ; voie / voe ; ci / ce ; giudeţ / judeţ ; boier / bogat ; sarac / sărac etc.

[28] Manuscrisul menţionat prima oară de Gaster în *Literatura populară română*, ed. M. Anghelescu, p. 179 ; v. şi nota 5, a editorului, *ibidem*, p. 384 cu informaţia că a fost descris şi studiat de E. Turdeanu în „Romanian Studies", II, 1973, p. 149—177.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

maringen [29]. Pe verso primei coperți înseamnă cu creionul : „Hronograf Eminescu folosit de M. Gaster în Crestomație, în vol. II, 70—71. Ms. 3517 Academia Română, f. 329 coperți". Pe aceeași față a coperții, cu cerneală, filele unde se găsesc iscălitura și însemnarea din 1775, fila cu însemnarea grecească, fila cu sfârșitul cronografului și, de asemenea, la ce file se găsesc anexele, „scrisoarea" către episcopul Buzăului, adăugând, cu creionul, aici, anii când a păstorit. Dedicația și stihurile lui Ianc logofăt le-a transcris, foile cu transcrierea au fost găsite între filele manuscrisului.

În corespondența sa de după anul 1950, G. T. Kirileanu menționează în posesia sa un cronograf, o cronică munteană și alte manuscrise. Trei dintre acestea, a încercat, constrâns de lipsuri materiale, să le vândă Academiei Române [30], printre ele poate și cronograful Eminescu ; acesta, însă, în cele din urmă, a ajuns în posesia Casei Dosoftei. Am încercat, în această notă, să-l reamintim specialiștilor.

[29] Într-o scrisoare din 25 noiembrie 1946 către C. C. Giurescu, promitea trimiterea spre publicare în „Revista Istorică Română" a patru articole, printre care și unul despre Cronograful de la Sigmaringen, v. G. T. Kirileanu, *Corespondență*, p. 89 ; v. și C. Bostan, *Un articol postum : Știri despre Mălinești din Moldova*, în *G. T. Kirileanu sau viața ca o carte*, volum îngrijit de C. Bostan, București, 1985, p. 64.

[30] G. T. Kirileanu, *Corespondență*, p. 101 și 489.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

IACOB MÂRZA

SEMNIFICAȚIA CĂRȚII ÎN COMUNITĂȚILE RURALE ROMÂNEȘTI TRANSILVĂNENE (SECOLELE XVII—XVIII) ÎN LUMINA ÎNSEMNĂRILOR: MENTALITATE ȘI SENSIBILITATE

Interesul manifestat de istoriografia națională față de însemnările de pe cărțile românești vechi, pe linia cercetării mentalității, a înregistrat două momente de referință la un interval de peste cinci decenii: opiniile lui Nicolae Iorga [1], vis-à-vis de „istoria țării prin cei mici" (1921) și recentele sugestii deschizătoare de drumuri ale lui Alexandru Duțu, expuse cu inteligență și pasiune în volumul consacrat valențelor umane ale istoriei [2]. Să recunoaștem, de la început, că investigațiile aplicate asupra acestor însemnări, de altfel de cele mai diverse categorii (sub aspectul provenienței, al conținutului și, evident, al destinației) oferă șansa rară „de-a vedea dinăuntru" cultura românească medievală, așa cum este reflectată de atari izvoare istorice. Căci cercetarea notițelor răspândite pe cărțile românești vechi ne oferă posibilitatea rară de-a redescoperi oamenii din secolele trecute prin intermediul faptelor. Am răspunde, în acest fel, apelului îndreptățit al lui Lucien Febvre, concentrat în jurul afirmației „omul, obiectul unic al istoriei". Vom reuși să surprindem, neîndoios, omul sau comunitatea în diferite ipostaze și preocupările lor, pe linia refacerii vieții culturale, cadru în care biserica și școala dețineau un rol important (pe lângă domiciliu, loc de muncă și piață), ca medii propice comunicării semiorale și literare.

Pornind de la ideea conform căreia cartea a fost, înainte de toate, „suport și agent al mentalității" [3], valorificăm în continuare unele însemnări de pe tipăriturile românești vechi, beneficiind de o inedită investigație asupra patrimoniului de carte din secolele XVI—XVIII existent în centrul Transilvaniei, respectiv în județul Alba [4]. Lucrarea

[1] Revista istorică", VII, 1—3, 1921, p. 26.

[2] *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1986.

[3] Problematică dezbătută de Al. Duțu, *op. cit.*, p. 114, 233 (pe linia investigațiilor lui François Furet și Alphonse Dupront).

[4] Eva Mârza, Doina Dreghiciu, *Cartea românească veche în centrul Transilvaniei — Alba — sec. XVI—XVIII. Catalog*, Alba Iulia, 1987, ms. (Mai departe, prescurtat *Catalog*, cu precizarea poziției titlului și a numărului exemplarului).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care include descrierea a 32 titluri de carte românească veche (165 volume în 174 exemplare), începând cu *Tetraevanghelul slavo-român*, Sibiu, 1551—1553 și sfârșind cu *Act de hirotonie*, Bălgrad, 1700, datorat lui Atanasie Anghel, permite să surprindem relația om-carte, așa cum se desprinde din conținutul însemnărilor transcrise. Datorate, cu foarte puține excepții, unor reprezentanți ai intelectualității rurale aflați, sub raportul gradului de pregătire intelectuală, pe așa-zisul nivel median (între neștiutori și intelectuali), notițele ilustrează anumite straturi de cultură, pe firul semnificației cărții în comunitățile rurale din Transilvania secolelor XVII—XVIII.

1) Cartea și funcția ei de „moșie", zălog și donație

Parcurgerea însemnărilor de pe exemplarele din cartea românească veche, datorate unor factori surprinși pe scara dintre naivitate și conștiința rostului cărților pentru individ și comunitate, s-a soldat cu identificarea atributului de „moșie" acordat cărții în secolele XVII — XVIII. Acest aspect, care dovedește rolul important îndeplinit de carte în viața individului și a comunității în secolele respective, trebuie raportat după cum reiese din însemnările cercetate, la acte de reglementare juridică dintre oameni, între membrii unei familii sau ai unei comunități. Nu o dată, actele de zălogire sau donație, consemnate schematic dar frecvent pe paginile cărților, au ca obiect principal cărțile (în calitatea lor de „moșie"), indifent că actul provine din partea individului, comunității sau instituției (biserică, școală etc.).

Interpretând cuvântul „moșie", în contextul cultural și politic care se degajă din însemnări, reținem importanța cărții pentru individ și comunitate, care rămâne un bun dat, o avere, dar și o valoare spirituală, de suflet. Pe astfel de coordonate se înscrie, de pildă, însemnarea de pe volumul Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643, datorată lui Mafteiu, preot în Poiana Aiudului în 1757 : „Această carte iaste zelog la mine pentru 9 florinți și 6 șustaci și la mine o-u dat zelog Forna Nicula din Cacova (= Livezile) iar cartea este de moșie a popilor din Ponor și ei o-u dat Forna zelog iară pentru acești bani scrișî mai sus Forna cu leage pentru oun testamentu" [5]. *Notița câștigă*, sub raport juridic, prin prezența celor opt martori numiți din partea comunității. În același context se plasează însemnarea cu o indiscutabilă încărcătură de omenesc de pe *Apostol*, București, 1683 (exemplarul de la Aiud), convingătoare în ceea ce privește rostul cărții în viața comunității rurale din secolul XVIII : „Această sfântă și dumnezeiască carte este a popii Ștefan din Galda de Jos să fie de moșie feciorilor miei pe neam, pe sămânță după moartea mea" [6]. Cu semnificații materiale și spirituale, termenul de „moșie" apare pe aceeași carte în formularea : „Această sfântă și dumnezeiască carte ce să zice Apostol este a mea, anume a lui popa Ștefan de la Galda de Jos din varmeghia Carlovii, ficlor popii Preda Piavețul, o cumpărat de la popa Gherman Munteanul

[5] *Catalog*, IV/17.
[6] *Ibidem*, XII/59.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

și să fie moșie, mie și fiilor miei. Scris Popa Ștefan roj. 1719 gen(arie) 6" [7].

Cercetarea însemnărilor de diferite categorii, aflate din abundență pe tipăriturile românești vechi, investigate pe linia evidențierii unor mentalități și sensibilități față de carte în lumea rurală românească din Transilvania secolelor XVII—XVIII, schițează un aspect extrem de interesant, vis-à-vis de adresabilitatea cărții. Fenomen cultural, raportat în mod deosebit la însemnări — căci din același punct de vedere nu trebuie omis nici conținutul cărților — adresabilitatea trimite, cu claritate și consecvență, la două instituții în jurul cărora a pulsat o intensă și nuanțată efervescență spirituală: biserica și școala. În incinta acestor două focare de civilizație autohtonă apare frecvent implicată comunitatea rurală românească, respectiv individul ca proprietar și iubitor de carte, chiar dacă nu-i putea descifra mesajul cultural decât în puține cazuri și o cumpăra mai mult pentru că-i admira litera scrisă.

Adresabilitatea cărții românești vechi în secolele XVII—XVIII, pornind de la însemnările cercetate, apare nu o dată în contextul zălogirii sau donației cărții. Au fost acte cu valoare juridică, pentru instituție, comunitate și individ, care însumează și o doză suficientă de încărcătură emoțională. Așa este cazul *Evangheliei,* Snagov, 1697 (exemplarul de la Mogoș Miclești), pe filele căreia apare actul de donație, nelipsit de valențe religioase și politice: „[...] mi-au dăruit mie, popii, lui Janăș Măerului Prea Sfințitul Mitropolit al Oungrovlahiei Kir Theodosie în vremea când au hirotonitu pre părintele vlădica Kir Athanasie în luna lui Genuarie 25, anii de la zidirea lumii 7206, iar de la nașterea lui Hristos 1698" [8].

Donația de carte, așa cum se configurează din contextul unor însemnări parcurse, subliniază semnificația culturală și adresabilitatea cărții în mediul rural românesc din Transilvania secolului XVIII. Amintim două cazuri, pe care le considerăm elocvente: însemnarea de pe exemplarul de la Reciu din *Chiriacodromion,* Bălgrad, 1699 și de pe volumul din aceeași carte păstrat la Pătrânjeni (Zlatna): „Această carte adecă Căzanie s-au dat de pomiană la satul Reaci de robii lui D[u]mnezeu Vasilie Platoșu și cu femeia Dumisale Măria să le fie pomenire în veaci, căpătând-o de la părinții Domniei sale Ioan Popa, cu femeia Domnie sale Ana să le fie pomiană" [9], „Această s[fân]tă carte ce se cheamă Poucenie o am cumpărat Toaderec Toma din Feneș și o am dat de pomană beserecii din Potrânjeni să-i fie pomană lui și neamului lui" [10].

Ultimele decenii ale secolului XVII dovedesc că donația de carte a primit o semnificație culturală și politică aparte, pe lângă valoarea ei spirituală, prin eforturile constante ale lui Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești, față de anumite comunități rurale din Transilvania. Raportând acest aspect al schimbului cărturăresc interromânesc

[7] *Ibidem.*
[8] *Ibidem,* XXIV/100.
[9] *Ibidem,* XXXI/160.
[10] *Ibidem,* XXXI/155.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la zona investigată [11], precizăm că daniile s-au efectuat cu predilecție prin tipăriturile bucureștene *Evanghelie*, 1682 și *Apostol*, 1683. Încercând să surprindem importanța cărții pentru unele comunități românești din Transilvania secolelor XVII—XVIII, pornind de la aceste danii domnești, în număr de cinci, înregistrate la Pianu de Sus, Daia Română, Ighiu și Fărău, reproducem din formularea mitropolitului Sava Veștemeanul, implicat în acest gest cultural și patriotic, însemnarea de pe *Apostolul* din 1683 (exemplarul de la Daia Română): „Aceste 2 cărți rumânești E[van]gh[e]lia și Ap[osto]l trimisu-le-a prealuimnatul domnu[l] Ion Șerban Voievod d[o]mnul Țării Rumânești, prin mâna preaosvințitului părinte Sava Veștemeanul și le-au dat biserícii din Daia, să fie Măriei Sale pomeană în veci neouitat și nime pre bani să nu le vânză au de la besearecă să le înstreineze, ce să rămână besearecii în veaci. Roj Hs. 1684" [12].

2) Conștiința scrisului și cititului

Decantarea diferitelor însemnări de pe exemplarele din cartea românească veche, cuprinse în amintitul catalog, oferă și alte aspecte privitoare la semnificația literei tipărite pentru individ sau comunitate în secolele XVII—XVIII. În congruență cu funcțiile de „moșie", zălog sau donație, îndeplinite de tipăriturile românești vechi, se înscrie și un alt aspect al cercetării: conștiința importanței scrisului și cititului pentru diferite categorii de posesori. Fenomenul trimite, indiscutabil, la aria de difuzare a culturii românești tipărite, la limita dintre tradițional și modern [13]. Totodată, ni se oferă posibilitatea de-a cunoaște ceva din modul de-a scrie și de-a gândi al deținătorilor [14] tocmai prin prizma importanței scrisului și cititului. Revelatoare sunt, pe firul cercetării de față, mai multe însemnări, ca acelea aflate pe exemplarul de la Cib I (Colecția Sabin Olea) din Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643 [15]: „Foarte mi-a plăcut cum scrie această carte", „Ia citește aceasta, cititoriule, de vezi frumusețe"; „Ce lucru iaste mai mare și plăcut lui Dumnezeu decât a scrie cineva și bine, o, Doamne, frumos lucru este acela. Pis-am robulu lui Dumnezeu, Neagoe *logofăt*". *Să recunoaștem că impresionează*, prin simplitatea și sinceritatea comunicării, mărturia de pe o altă carte (din aceeași colecție): „Eu, popa Ion am scris că această carte ieste a lui popa Ion din Sărăcsău unitu, încă nu știe scrie bine, că acum să învață" [17].

Multe din însemnări sunt raportate la un eveniment din viața posesorilor: „Scris-am eu Pop Ion când m-amu popitu, roc boj[i] 1685 vlădica Teofil arhiipiscopu" [18] este textul unei notițe de pe *Evanghelie*

[11] Eva Mârza, *Donații de cărți Șerban Cantacuzino pentru Transilvania*, în *Biblioteca și Cercetarea*, X, 1986, p. 292—298.
[12] *Catalog*, XII/62. Pentru celelalte donații Șerban Cantacuzino, vezi *Ibidem*, 56, 57, 64, 67.
[13] Al. Duțu, *op. cit.*, p. 13.
[14] *Ibidem*, p. 97.
[15] Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983.
[16] *Catalog*, IV/4.
[17] *Ibidem*, IV/5.
[18] *Ibidem*, V/26.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

învățătoare, Mănăstirea Dealu, 1644. Optica lectorilor, respectiv a posesorilor din secolele XVII—VIII, ilustrată de o parte din însemnări, trimite la o anumită educație și chiar practică intelectuală. Chiar dacă, nu o dată, însemnările lasă impresia că au fost redactate doar pentru a consemna trecerea prin viață a oamenilor. Aceasta este valoarea însemnării de pe exemplarul din Bărăbanț din *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699 : „Scris-am eu Godțe Avram nemeș din Maramureș, din satul Oncești acum lăcuitoriu în Bărăbanț și cantor biserecii cei rumânești ounite 1774“ [19]. Sensibilitatea față de cuvântul scris și o anumită mentalitate dovedește însemnarea „Cercat condeiul eu ca să vedem că scrie“ depistată pe *Biblia*, București, 1688 (exemplarul de la Alba Iulia) [20], respectiv „Și scrisa-mu e vai de mine ca vai de tine să-mu dai o feardălă de mălai“ de pe exemplarul de la Hopârta din *Chiriacodromion* [21], Bălgrad, 1699. Tot aici, nu am putea omite formulări de genul : „Scris-am eu Chirilă de am cercat oun condeiu“ sau „Scris-am eu Oprea popa de am cercat oun condeiu foarte frumos găsindu-o și am scris Ghiorghia“, depistate pe același exemplar [22].

Nu puține au fost cazurile, în care scrisul a întrunit în concepția lectorilor din secolele XVII—XVIII anumite valențe juridice, prin consfințirea unui statut al cărții în raport cu un proprietar sau altul. De pildă : „Să să știe că această carte iaste a popii Toaderu din Orăștie și că [este] de moșie“, însemnare din prima jumătate a secolului XVIII aflată pe un exemplar din *Chiriacodromionul* bălgrădean, 1699, păstrat la Hăpria [23]. „Scris-am eu Gavrilă pentru rândul aceștii cărți să să știe că iaste a satului acestuia“ este, într-un fel, o formulă de proprietate existentă pe un exemplar din aceeași tipăritură provenind de la Hopârta, I“ [24]. „Această carte este a tămpăhăzanilor. Scris-am eu protupopu Ion de la Giomalu 1729 mes[iță] s[e]pte[m]brie 20 de zile“, elocventă însemnare de pe *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699, din care rezultă că volumul a fost în proprietatea locuitorilor din Rădești [25] (de unde și provine).

3) Achiziționarea de cărți în diferite condiții (vitrege, în marea majoritate a cazurilor)

Interesul față de carte, manifestat în secolele XVII—XVIII de mai mulți indivizi și de comunitățile rurale românești din Transilvania, ca o dovadă grăitoare a unei mentalități și sensibilități, rezultă și din implicațiile culturale pe care le-a întrunit, nu o dată, achiziționarea de cărți. Manifestat, de multe ori, în condiții neprielnice, la nivelul unor indivizi cu posibilități materiale modeste sau chiar la scara comunității, efortul continuu de procurare a cărților este reflectat în diferite ipostaze de însemnările cercetate. Asistăm, și din acest punct de vedere, la „redescoperirea oamenilor, prin intermediul faptelor“ [26], trecând în re-

[19] *Ibidem*, XXXI/121.
[20] *Ibidem*, XV/75.
[21] *Ibidem*, XXXI/141.
[22] *Ibidem*.
[23] *Ibidem*, XXXI/140.
[24] *Ibidem*, XXXI/141.
[25] *Ibidem*, XXXI/189.
[26] Al. Duțu, *op. cit.*, p. 6.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vistă câteva cazuri care ilustrează plenar procurarea de cărți în secolele XVII—XVIII. De altfel, parcurgând însemnările de pe exemplarele cercetate, surprindem oameni activi în cadrul unei colectivități, ca un aspect al efortului cultural depus de lumea celor mulți și necunoscuți. Pe această idee se înscriu mai multe însemnări, dintre care reținem: „Să se știe că această carte o am cumpărat Pavel Mladina din Ighiel de la popa Gherman din Lancrăm direpț 30 de florinți să-i fie pomană și părinților și ficiorilor“ [27], text existent pe exemplarul de la Ighiel din *Evanghelie învățătoare*, Mănăstirea Dealu, 1644. Achiziționarea de cărți poate fi ilustrată, în cadrul demersului de față, cu mai multe situații după *Noul Testament*, Bălgrad, 1648. Pe exemplarul de la Beriu (Orăștie) se precizează: „Această carte să știe că-i de la Popa Ifraptu în prețu de bani 15 florinți și dată popii Pătru. Rus Andrieș“ [28]. Ieromonahul Ștefan de la schitul Afteia din Cioara mărturisește, în 1718, pe un exemplar din tipăritura mai sus citată, că „[...] am cumpărat-o [...] cu a mea cheltuială și osteneală [...] [29]. Exemplarul de la Daia Română, din aceeași tipăritură, a fost achiziționat în condiții asemănătoare: „Să știe că acest Testamânte l-am cumpărat eu popa Ion din Sibișeni pe bani buni cu zece florinți [...]“ [30]. Grăitoare este, în aceeași direcție, o altă însemnare pe exemplarul de la Pătrânjeni: „Această Tistamentă l-au luat preuteasa popii Nicu[lae] din Potrânjeni beserecii și un Ceaslov di celași fel și o Cazanie, trei cărți să-i fie pomeană ei și tătunii că le-au fost cu[m]părat tată-su [...]“ [31].

Îndreptarea legii, Târgoviște, 1652, exemplarul provenind de la Brașov, oferă o altă dovadă convingătoare asupra modalității de achiziționare a cărții: „Această sfântă și dumnezeiască Pravilă iaste a mea cumpărat[ă] cu florinți 20 de la Necul[ae] Cr[ăciun] de la Brașov, [...]“ [32]. Pe exemplarul de la Fărău din *Evanghelie*, București 1682 se specifică: „Această carte s-au cu[m]părat de fiiu omului celui bu[n]“ [33]. Pe același volum, am identificat o însemnare plină de semnificație, în congruență cu procurarea cărții: „Cinstiților preuți și dieci cărora veți ceti, să știe că această Evanghelie este răscumpărat[ă] printru stup, s-au dat și Nistor Mărginean înmulțându-să dintr-acela s-au cumpărat [...]“ [34]. Pe aceeași carte, însă, exemplarul de la Pâclișa, se menționează: „Iată grămătic Gavril am vândut acestă sfântă și dumnezeiască Ievanghelie în Pâclișe de carele [s]cris mărturisesc eu cu părinții mei cum că iaste carte direaptă și nu-i nici o pricină, fiind eu fecior[ul] popii Chi[ril] Anghel leat 7239 [1731]“ [35]. Revelatoare sunt, din unghiul aceleiași cercetări, câteva însemnări de pe *Apostol*, București, 1683. Astfel, pe exemplarul de la Ciugud se precizează: „Acest sfânt Apostol l-am cumpărat cu 12 florinți de la Anghel Petru din Ciugud și l-am dăruit sfintei biserici de la Ciugud a neu[n]ților de pomenire în anul 1787 aug[ust] 9. Smeritul și mult pă[că]tosul robul lui D[u]mnezeu Nicolae Dulea dascăl ot Bălgrad“ [36]. Pe linia relevării unor aspecte culturale, care sugerează lumea interioară a satelor românești de la sfâr-

[27] *Catalog*, VI/26
[28] *Ibidem*, VII/29.
[29] *Ibidem*, VII/32.
[30] *Ibidem*, VII/33.
[31] *Ibidem*, VII/40.
[32] *Ibidem*, IX/49.
[33] *Ibidem*, XI/56.
[34] *Ibidem*.
[35] *Ibidem*, XI/58.
[36] *Ibidem*, XI 61.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

șitul secolului XVIII, se înscriu mai multe notițe, dintre care le comunicăm pe cele considerate mai semnificative: „Și o am cumpărat eu popa Onea de la Herie de la preot[ea]sa lui după moartea popii Dimi[trie] din București", mărturisește o însemnare de pe exemplarul din Noșlac[37] după *Evanghelie*, Snagov, 1697: „Fiindu cursul an[i]lor 1714 am scris precum am cumpărat această Cetelnă de 15 florinți eu popa Grigoraș [...]"[38] reiese din cercetarea exemplarului de la Alba Iulie (I) din *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699; „Această carte au cumpărat într-acel an când s-au și tipărit în 20 zloți [de] popa Petru din Laz [...]" rezultă din exemplarul de la Săsciori al aceleiași tipărituri[39]; „Această Cazanie au cumpărat-o Suci Ana de la Diecea [= Decea] cu bani buni 13 florinți vonași și o au cinstit-o junere său Popi Chiril din Ciunga, ca să fie și bărbatul ei Suci Gheorghe și fata ei, preuteasa Măriuța și a lor fii pomeniți la anul 1745. 12 aprilie"[40].

Din parcurgerea notițelor de pe exemplarele investigate, rezultă că, în mod frecvent, o serie de obști au achiziționat cartea atât de necesară membrilor ei. În prelungirea acestei idei, trebuie să circumscriem multe însemnări, care dovedesc veneratia oamenilor din mediul rural pentru cuvântul scris, chiar dacă mulți dintre ei nu-l puteau descifra personal, ci prin reprezentanți ai bisericii sau ai școlii. Astfel, pe exemplarul de la Sălciua de Jos din *Pravila*, Govora, 1640, se consemnează: „1730. Această sfântă pravilă, molitvenicul și catavas[ierul] le-au cumpărat Ionici Gavril și Ionici Dumitru și Ionici Ion și iar Ionici Ion și ficiorii lor Dămian și Sămion și iară Sămion și iară Sămion Toaderu [...]"[41]. Impresionantă, printr-un autentic mesaj uman, ne apare însemnarea mai amplă de pe *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643, în exemplarul de la Lunca Arieșului: „Anii Domnului 1672 m[e]s[i]ța fevra[rie] 21 dni în zilele pre[a] luminatului craiului Arde[a]l[u]l. lu[i] Apafii Mihaiu văleat ot Ro[jdestva] Hri[s]tova 1672 această carte anume poucenie o au cumpărat anume Crămeni Dumitru și Cerebe Dămianu și Cărăstea Toader, Cărăstea Dămian și Mări[n] Toader și Durei Onu și o au luat de la Lecsia Macaria den Muirău [jud. Mureș? — *n.ns.*] dereptu 12 florinți și 51 de bani și o a lu[a]t cu aldămaș, aldămașul l-au grăitu Pătru Pop Dumitru și Popa Dumitru cel bătrân și Bele Niculae de la Poșaga și Matte Gavrilă de-i în Săcel Olanu Dumitru de-i în Poșaga și au fost Suciu Istocu de-i însoțu aceste au fost într-aldămaș și o luat Crăstea Toader, Mără Toader, Cremene Dumitru, Dina Ioanu"[42].

Nu o dată, achiziționarea cărților isca un „conflict" între membrii diferitelor comunități. *Evanghelia învățătoare*, Mănăstirea Dealu, 1644, prin exemplarul de la Ighiel, sugerează un astfel de eveniment: „Roc Boji 1684 luna mai 28 fiind săbor mare în Bălgrad la mănăstire. Vlădica Varlaam cu toți protupoii țării, venind înaintea săborului Latcu și Mihaiu Morariul cu popa Oprea din Lancrăm. Pentru rândul acestei poucenii, zicând că această poucenie ar putea fi a besericii din Oarda

[37] *Ibidem*, XXIV/101.
[38] *Ibidem*, XXXI/117.
[39] *Ibidem*, XXXI/164.
[40] *Ibidem*, XXXI/170.
[41] *Ibidem*, III/3.
[42] *Ibidem*, III/12.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dată pomană de la Maftei vodă din Ţara Rumânească pomană bisericii. Iară ocă pre ea n-au avut nici scrisoare nici mărturie care să ştie au cu jurământ să o poată lua. Iară popa Oprea şi-au dat sama de la cine o au cumpărat ; şi cum au judecat săborul să joare popa Oprea că această nu-i cartea besericii din Oarda care au dat Maftei vodă, ce iaste alta şi-i cumpărată pre bani ; Popa Oprea au stătutu gata şi-au jurat înaintea săborului, săborul mare i-au dat cartea, aşa că de atunci înainte nime să nu-l poată nici pârî, nici să mai caute, ce să o biruiască ca moşia lui cumpărată pe bani ; pre această şi-a dat scrisoarea săborului pe carte ; cum să fie direpţ cu scrisoarea mâinii mele anul IIi luna deasupra. Popa Iosif din Vinţ. Notaräş jurat Săborului Mare" [43]

Efortul comunităţii pentru cumpărarea unor cărţi, imperios cerute de coordonatele ei spirituale, este înregistrat într-o formă care emoţionează şi pe exemplarul de la Ţelna din *Evanghelie*, Snagov, 1679 : „Anno Domnului 1730 luna octomvrie 17 zile, iată facem înştiinţare cum să cuvine a şti pentru această sfântă carte Evanghelie : întâiu, din mila lui Dumnezeu, s-au aflat Danu Alixandru şi au dat 15 florinţi vonaşi ; al doilea Hada Gheorghie au dat 10 florinţi ; al 4 Hada Chirica au dat 1 florint ; al 5 Docolina Ion au dat 1 florint ; al 6 Popa Luca au dat 1 florint şi s-au împlinit 20 florinţi vonaşi. Şi s-au dat să fie a sfintei beserici a satului Ţelnii şi să să pomenească aceşti oameni mai sus numiţi [...]" [44]. Exemplarul de la Blaj din *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699 conţine, în aceeaşi ordine de idei, o notiţă edificatoare : „Să se ştie că Cazania aceasta au luat satulul pe bani buni, dară sama banilor nu să ştiu că n-am fost cându s-au dat bani. Scrisu eu, popa Ion din Ceie" [45]. Pe exemplarul provenind de la Oarda de Sus din aceeaşi tipăritură, notează protopopul Ion din Porceşti (jud. Sibiu) : „În anul 1729, 7237 în luna lui aprilie în 27 de zile s-au cumpărat această sfântă poucenie de robul lui Dumnezeu Banciul cel Bătrân al lui Drăguş pentru sufletul lui şi al părinţilor lui şi al feciorilor lui direptu bani gata 30 de florinţi, ce nu i-au ajuns, ce l-au ajutat satul cu 10 florinţi şi au dat la besereca Boiţii, unde iaste hramul Uspenii, ca să le fie pomană în veaci lor, părinţilor şi fiilor lor [...]" [46]. „Aciastă carte ce să chiamă Ucitelna tipărită [de] Mitropolia Bălgradului iaste cumpăra[tă] de satu în Daia în vreme protopopului Ghiorghie Dăian şi s-aŭ întărit în zilele protopopului Petre Dăianulu [...] [47], se precizează, într-o manieră laconică dar convingătoare, pe exemplarul de la Cunţa din aceeaşi tipăritură bălgrădeană.

Contribuţia materială a unei comunităţi româneşti rurale la cumpărarea cărţilor, în cazul nostru a celei din Ponorel, este indicată şi de următoarea însemnare aflată pe exemplarul din localitate după acelaşi volum imprimat la Bălgrad : „S-au cumpărat sfânta carte cu toată cheltuiala lui Onici Cos[tin] şi Tomuş Ion şi oau dat pomană la biserică în Ponor Onici Ilie, Onici Crăciun, Tomuş Văsii, Tomuş Mărină, Tomuş Costin au învăţat de [a]ci înainte să le fie pomană lor şi pă-

[43] *Ibidem*, V/26.
[44] *Ibidem*, XXIV/105.
[45] *Ibidem*, XXXI/122.
[46] *Ibidem*, XXXI/153.
[47] *Ibidem*, XXXI/133.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rinților și tot neamului lor până la a noo sămînță [...]. Au fost la scrisoare drăgătorii Mărian crăsnicul, Pleșa Necula ficior lui Vorniculu Samoilă, Coste Pătru. Buză Luca septe[m]vrie 4 zile" [48]. Raportată la valoarea spirituală a cărții impresionantă este, după opinia noastră, contribuția unei părți a locuitorilor din satul Totoi pentru cumpărarea unui exemplar din *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699 : „Să se știe [că] această carte o cumpărat Crăciun adecă polecra Guțul derept 15 florinți ca să fie derept sufletele fiilor și morților și dată la besearecă Totoiului pomeană [...]. Și acești bani, ce s-au dat pe această carte, au fost ai Dincului M R [?], Dincul Stana, Coman Marcul, Tănasie Ana, Sara Iordanca, Socol Mateiu, Ana Oprise, Moisiu Magdalena, Gheorghe Crăciun, Uliana Sara, Candachie Mărie, Vițe Toader, Văsilie Toma, Dumitru Ion, Danciul Petru, Mărie + Fiuca Anuțe + Căciun Candachie, Dumitru Măcenica, Mărie Toader, Samfira" [49].

4) Grija față de carte, manifestată de individ sau de comunitate

Un indiciu interesant, asupra mentalității și sensibilității lumii românești rurale din Transilvania secolelor XVII—XVIII pentru litera tipărită, poate fi considerat grija constantă manifestată de individ sau de comunitate, așa cum rezultă din mai multe însemnări de pe exemplarele cercetate. Într-un sistem cultural de valori bine închegat sau în curs de cristalizare, grija față de carte, dovedită convingător de o serie de notițe, trebuie interpretată ca un aspect plin de inedit, de pitoresc chiar, „din activitatea culturală a celor mulți" [50].

În această ordine de idei, exemplarul de la Lunca Arieșului I din Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1648 păstrează o prețioasă însemnare : „Să să știe că această anume cazanie sfântă și dumnezeiască carte este a Lupeștilor și o-u dat-o Nicoră și Blagu să fie pomenă pă viță pă sămînți până la mie sămâ[n]ță și om legat eu Dumitru de la Vimu [jud. Maramureș — *n.ns.*] letă 7267 iar de la I. H. 1759 în luna lui aprelie 28" [51]. Aceeași atitudine generoasă apare și din însemnarea de pe exemplarul de la Reciu din aceeași tipăritură moldoveană, care a circulat în Transilvania : „Să știe că pe această carte am datu eu popa Anghel din Răhău 7 horgoși pe legat și să îi întoarne fratii" [52].

Noul Testament, Bălgrad, 1648 conține, pe exemplarul de la Hidișelul de Jos, o notiță care atestă înțelegerea pentru cuvântul tipărit în carte : „Această carte au fost a lui Tuleu Gavrilă și la cine au fostu furată au aflat nepotu său Tuleu Mihai și au rămas fecioru lui Tuleu Mihaiu și lui Tuleu Bălașu și amu datu de ce am scris scara 5 măriești și am dat de legatu 5 florinți. M[e]s[i]ța Dekemvrie 25 leata roj. 1720" [53]. În același spirit trebuie înțeleasă și notița de pe exemplarul din Reciu : „Să să știe că această carte anume Testament că iaste al satului al Că[r]pinișului și al besearecii și nestrăinat să fie din besearecă Cărpinișului iară să știe că l-au legat acel testament Pătru Pa-

[48] *Ibidem*, XXXI/156.
[49] *Ibidem*, XXXI/168.
[50] Al. Duțu, *op. cit.*, p. 9
[51] *Catalog*, IV/11.
[52] *Ibidem*, IV/20.
[53] *Ibidem*, VII/35.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

hilie cu Avram Dărzul de pomană în Sibiu şi s-au dat trei zloţi pe legat să fie pomană, să pomenească popii la beseareca" [54].

Chiriacodromionul, Bălgrad, 1699 conţine, pe exemplarul de la Bărăbanţ o scurtă dar convingătoare însemnare, pentru efortul de conservare al cărţilor în secolul XVIII : „Această sfântă şi cinstită carte este a sfintei biserici a [Bărăban]ţului legată în anul 1769 cu 60 mărieşi" [55]. Exemplarul de la Oarda de Sus din aceeaşi tipăritură bălgrădeană se impune atenţiei cercetătorilor prin însemnarea următoare, din care rezultă că a fost compactat la mijlocul secolului XVIII : „La anul 1753 iulie 25 să să ştie că am legat această Păucenie a bisericii Boiţei [jud. Sibiu — *n.ns.*] de pomană pentru pomenirea mea şi a părinţilor miei, cu Gligorie scriptorul Cetăţii şi al Scaunului Sibiului cel românesc, feciorul dumnealui Predei comisariul di la Craiova jinerile dumnealui Boiariu Pătru [...]" [56].

5) Preţul cărţii şi importanţa lui pentru iubitorii de carte (membri ai comunităţilor româneşti rurale transilvănene în secolele XVII—XVIII)

Când încercăm să surprindem elemente de mentalitate şi sensibilitate în lumea comunităţilor rurale româneşti din Transilvania secolelor XVII—XVIII, vis-à-vis de semnificaţia pe care a îndeplinit-o cartea la nivel de individ sau în cadrul unei anumite grupări sociale, trebuie să avem în vedere şi preţul mare — şi nu o dată foarte ridicat — la care se achiziţionau cărţile. Şi, în această ordine de idei, subliniem că, în multe cazuri, am întâlnit fenomenul solidarizării unor indivizi sau a membrilor comunităţii pentru cumpărarea cărţii necesare momentului cultural. De altfel, fenomenul de solidarizare în faţa achiziţionării cărţilor solicitate în anumite medii româneşti din secolele XVII—XVIII întruneşte anumite semnificaţii culturale şi politice, raportate desigur la condiţiile materiale modeste, dacă nu chiar precare, şi la valoarea istorică a gestului de cumpărare — procurare. Căci circulaţia cărţii româneşti vechi în secolele XVII—XVIII poate fi considerată drept un fenomen reprezentativ pentru manifestările culturii autohtone tradiţionale. Cu o importanţă deosebită în ansamblul mişcării culturale locale sau regionale, fenomenul a avut — să subliniem — capacitatea de penetrare, de înrâurire a mentalităţii colective [57].

Nu puţine au fost cazurile, în situaţia exemplarelor de carte românească veche investigate, în care se specifică suma (în moneda epocii), respectiv preţul la care au fost achiziţionate, fie de către particulari, fie de către o comunitate întreagă. Bunăoară, pe exemplarul de la Lunca Arieşului (I) din Varlaam, *Carte Românească de învăţătură,* Iaşi, 1643 se menţionează : „Această carte este a lui popa Lup din Bercăş, [jud. Maramureş — *n.ns.*] şi-au cumpărat cu 12 florinţi în zilele lui Bethlen Gabor

[54] *Ibidem,* VII/43.
[55] *Ibidem,* XXXI/121.
[56] *Ibidem,* XXXI/153.
[57] Cf. capitolul *Cultura tradiţională. Cartea. Manuscrisele* la N. Bocşan, *Contribuţii la istoria iluminismului românesc,* Timişoara, 1986, p. 156—176.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

craiu“ [58]. Prețul foarte mare al cărții rezultă și din însemnarea de pe exemplarul de la Sărăcsău din *Noul Testament*, Bălgrad, 1648 : „Această carte a rămas de popa Oprea din Sărăcsău și o cumpărat-o cu 60 de zloți și jumătate că o dat on bou cu atâta“ [59]. Prețul cărții ni-l indică și o însemnare de pe exemplarul din Aiud al *Apostolului*, București, 1683 : „Această carte s-au dat la Ceachea [= Cetea] lui Iosîf diacul Nicoliță, și s-au dat în tri florinți vonași să fie pomeana în 10 zile anii Domnului 1783“ [60]. Nu o dată, după formula de proprietate asupra cărții apare și prețul ei. Se precizează pe *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699, în exemplarul de la Alba Iulia (I) : „Ace[a]stă Căzanie iaste a lui Popa Mihai din Să[n]paulu [jud. Mureș — *n.ns.*] cu doisprăzăce florinți 1780. Ignate logofătu Să[n]paul“ [61]. Importantă, prin implicațiile culturale pe care le însumează, ne apare însemnarea de pe exemplarul de la Galda de Jos al aceleiași tipărituri : „Anu Domnului 1701 noem[brie] 9 zile de aceasta să știe cum să cade a ști precum au lăsat Gliga Petru la ceasul morții sale să cumpere pe seama bisericii Gălzii unde-i și el îngropat, unde e hramul Rojdestvouși și s-au dat această carte, anume învățătoare la toate duminici peste an și la praznice mari. Să-i fie pomeană pentru sufletul său anume Pătru și banii au dat pe carte Petcă 15 florinți bani ungurești și s-au luat de la Mihai Tipograful muierea lui Gliga Petru [...]“ [62]. Pe aceleași coordonate spirituale se înscrie și mesajul de pe exemplarul de la Gârbova al tipăriturii de mai sus. Reținem din text : „Iară să se știe că această sfântă Căzanie să deleleagă de afurisare care s-au pus de popa Oprea din Răchita, fiind închinată sfintei besearici a Răchitii, iară la Anul 1792 cumpărându-să nește Meneaie de ceale mari la besearica Răchitii, s-au dat această Căzanie la Ioan Popovici din Sălișteș, pentru Meneaie în prețul 14 florinți, adecă s-au schimbat cu Meneaie și Ioan Popovici au dat această Căzanie la beseareca Gârbovii Săsăști în prețul acestor 14 florinți și s-au dat bani pe această carte din lada besearecii Gărbovii, 12 florinți și 2 florinți de la neșteș creștini de oamini [...]“ [63]. Exemplarul de la Muncel din aceeași tipăritură are consemnat, de asemenea, prețul achiziției : „Să știe [că] această Poucenie am luatu de la protopop Petruță de la Daia în 1: florinți eu Pop Chiril din Drăbară [= Drâmbar] anii de la Hs. 1707 luna iunie“ [64].

În sensul stabilirii prețului cărților românești vechi, prețioasă este însemnarea de pe exemplarul de la Roșia Montană din *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699. Textul merită să fie citat : „Această sfântă carte ce să numește Evanghelie învățătoare au vîndut-o P. Popa Ștefan din Poiana lui Tălăguț Toader din satul Abrud drept 18 numărături 16 crejțari și o dede dinaintea noastră celor ce vom iscăli și încă mărturisim că este a s[finției] sale, rămasă de tată-său, pentru acea o dede cu prețul numit, ca să-i fie moșie pă fii fiilor precum au fost a sfinției sale [...]. și au dat-o în anul 1772 în luna noe[m]vrie în 6 zile și am scris eu popa Lazăr din sat Arbud fiind și eu popa Petru din oraș Abrud și

[58] *Catalog*, IV/11.
[59] *Ibidem*, VII/44.
[60] *Ibidem*, XII/59.
[61] *Ibidem*, XXXI/117.
[62] *Ibidem*, XXXI/136.
[63] *Ibidem*, XXXI/139.
[64] *Ibidem*, XXXI/152.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

eu popa Ştefan din Poiana mărturisesc cum că o am vândut eu" [65]. "1760 me[si]t[a] mai 10 zile, iată eu popa Petru de la Daia am vândutu această carte popei Toma de la Hănegu [= Hening] pintru 11 zloţi" [66] este consemnat pe exemplarul din Teiuş al cărţii mai sus citate. În fine, exemplarul de la Vinerea comunică, printr-o însemnare, o altă tranzacţie de carte: „Această Cazanie iaste a lui Simion Dincu de la Daia, cumpărându tată-său Văsălie Gherghia şi cu mucarea lui Desăpoae pe la [...] Nina pe Onciulea de 9 florinţi şi pe trei ferdele de grâu, iarăşi fiindu şi grâu cu 3 zloţi cumpărându-o [...]" [67].

6) Precepte de educaţie şi morală desprinse din însemnările cărţilor româneşti vechi (în raport direct cu universul lectorilor)

Un indiciu concret şi convingător al „culturii văzute dinăuntru" [68], vis-à-vis de forma de redactare şi de conţinutul diverselor însemnări de pe cărţile româneşti vechi, detectate în medii româneşti rurale din Transilvania secolelor XVII—XVIII, este fără îndoială preceptul de educaţie şi morală legat direct de universul cititorilor, respectiv al posesorilor. De altfel, lectura şi, mai ales, analiza majorităţii însemnărilor dovedesc certe valenţe educative şi moralizatoare, pornind chiar de la rostul sufletesc, spiritual al cărţii în anumite medii autohtone. Să recunoaştem că, sub acest raport al investigaţiei şi interpretării, textele însemnărilor devin mai naturale şi mai aproape de oameni. În congruenţă cu afirmaţiile de mai sus, selecţionăm şi analizăm câteva însemnări care conţin anumite idei despre educaţie şi morală, aşa cum au fost înţelese acestea în epocă de către lectorii cărţilor.

Impresionează, prin sinceritate şi prin naivitate, mai multe notiţe păstrate pe exemplarul de la Cib (I) (Colecţia Sabin Olea) din Varlaam, *Carte românească de învăţătură*, Iaşi, 1643. Printre acestea atrag atenţia: „Iubiţilor fraţilor, siliţi-vă a ceti pe acest sfânt Mărgărit, că frumoasă învăţătură veţi afla [...]"; „Mulţumesc, Doamne Is. Hs., şi sfinţii tale, Maică şi stăpână a Domnului mieu Hs., că te-ai învrednicit aceasta şi eu ticălos rob al sfiinţiilor voastre pe această sfântă şi dumnezeiască carte, din care multe cuvinte am găsit şi inima mi s-a îndulcit, eu, robul Neagoe logofăt leat 7215 [1707]"; „Ce lucru iaste mai mare şi plăcut lui Dumnezeu decât a scrie cineva şi bine, o, Doamne, frumos lucru iaste acela. Pis-am robul lui Dumnezeu Neagoe logofăt" [69]. Comentând mesajul cultural şi religios al f. 384 din cunoscuta tipăritură moldoveană, pe exemplarul de la Drăguş (Braşov) se precizează: „O tânguire ce invocă soarta omului în această lume" [70]. Evident, însemnarea cu valenţe morale: „O floare frumoasă toată grădina înfrumuseţe" [71], aplicată pe exemplarul de la Sălciua de Sus din aceeaşi lucrare, raportează metaforic situaţia la scara umanului. Exemplarul aflat la Reciu, din *Noul Testament*, Bălgrad, 1648 se adresează iubitorilor de carte prin formularea: „Iubite, cetitoriului cu înţălejere cându cetesti

[65] *Ibidem*, XXXI/163.
[66] *Ibidem*, XXXI/167.
[67] *Ibidem*, XXXI/172.
[68] Al. Duţu, *op. cit.*, p. 5.
[69] *Catalog*, IV/4.
[70] *Ibidem*, IV/8.
[71] *Ibidem*, IV/20.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pre Testamentu să cetești că de vei ceti cu înțălejere multe cuvinte îți vor fi de folos" [72].

Volumul de la Alba Iulia (Colecția L. Cacoveanu) din *Psaltire*, Bălgrad, 1651 păstrează, printre altele, două însemnări care denotă scopuri moralizatoare: „Nicti corah cu slove rumânești, Nicti corah aceasta face hururez[ul]", „Sola superbia destruit omnia" [73]. „Această carte s-au cu[m]părat de fiiu omului cel mai bun" [74] se menționează, vis-à-vis de calitățile omului — prieten al cărților, pe exemplarul de la Fărău din *Evanghelie*, București, 1682. *Molitvenic*, Bălgrad, 1689 păstrează, pe exemplarul de la Alba Iulia [75], două semnificative proverbe care vizează, după cum se poate observa, munca, utilitatea ei și viața interioară a oamenilor: „Nimănui nu-i zboară porumbul fript în gură" și „Nu sunt toți sfinți câți calcă pragul beserecii". Aprecierea „[...] această carte bună de folos [...]" de pe exemplarul din Trâmpoiele a *Pravoslavnicei mărturisiri*, Buzău, 1691, include certe valențe educative și morale [76], intuind importanța lecturii pentru viața oamenilor. Impresionează, totodată, aprecierea acordată unui exemplar din *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699 (volumul de la Aiud I. Colecția Iosif Pop), care este numit: „Acest izvor de adăpare [a] sufletului [...]". Era, la un moment dat, în posesia bisericii din Geomal, unde a fost „[...] dată de pomeană de la onu de cinste și de omenie [...]" [77]. În contextul menționării unor donații de cărți pentru comunitatea românească rurală din Răchita, într-o însemnare din deceniul al doilea al secolului XVIII se precizează, pe exemplarul de la Gârbova (Sebeș) din *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699, pornind de la însemnătatea cărților pentru individ și comunitate, prin scrisul preotului Oprea (care, alături de soția sa, preoteasa Maria, a donat cărțile): „[...]precum au muncit unchii noștri de au întemeiat, noi încă să ajutăm [...]" [78]. Se recunoaște, astfel, în termeni simpli dar convingători, rostul muncii înaintașilor în întemeierea unor fapte culturale, care trebuie continuate de urmași. Este formulată, desigur, legătura între generații.

Problematica dezbătută în paginile de față, în sensul surprinderii semnificației cărții în comunitățile rurale românești din Transilvania secolelor XVII—XVIII, pornind de la însemnările de pe unele tipărituri românești vechi „călătoare" [79], a identificat o nuanțată mentalitate și o sensibilitate aparte față de litera scrisă în carte. Căci despre ce altceva poate fi vorba, decât despre mentalitate și despre sensibilitate în lumea satului românesc, atunci când cartea a fost „moșie", zălog, sau a constituit o frecventă donație. Conștiința rostului scrisului și cititului, așa cum rezultă din însemnările cercetate și în legătură firească cu optica posesorilor, din formulările cărora nu lipsește stereotipia, la care se

[72] *Ibidem*, VII/43.
[73] *Ibidem*, VIII/47.
[74] *Ibidem*, XI/56.
[75] *Ibidem*, XVII/80.
[76] *Ibidem*, XX/94.
[77] *Ibidem*, XXXI/115.
[78] *Ibidem*, XXXI/139.
[79] Mai nou, despre această categorie: Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

adaugă efortul permanent de procurare a cărților (în condiții nepriel-nice, de foarte multe ori) sau grija manifestată pentru păstrarea cărții sunt, în fond, tot atâtea dovezi de sensibilitate și mentalitate. În fine, valoarea materială ridicată a tipăriturilor în epocă, mărturisită de pre-țurile deosebit de mari cu care se vindeau sau se procurau, la care adăugăm anumite precepte de educație și morală, desprinse din totali-tatea însemnărilor de pe cărți, mai ales acelea care au circulat de o parte și de alta a Munților Carpați, trimit spre aceleași aspecte ale ci-vilizației autohtone, generate de carte și concentrate în jurul ei, cu vi-zibile analogii în lumea europeană a Barocului și Luminilor [80].

[80] Cf., mai ales, *La communication par l'imprimé*, în *Actes du Sixième Congrès International des Lumières*, Bruxelles, juillet 1983, The Voltaire Foundation, At the Taylor Institution, Oxford, 1983, p. 229—269.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

PAUL MIHAIL

AMARTOLON SOTERIA: DOUĂ MANUSCRISE DIN MOLDOVA SECOLULUI XVIII

Cartea *Amartolon soteria*, opera lui Agapie Landos, tipărită în Veneţia în anul 1641, scrisă în limba greacă, a cunoscut o mare circulaţie în lumea ortodoxă. *Amartolon soteria* este compusă din trei părţi, în prima parte se descriu diferite feluri de păcate şi modalitatea de a lupta cu ele, în partea a doua sunt enumerate virtuţile şi acţiunile care le determină şi în partea a treia, mai puţin didactică, sunt redate întâmplările şi minuni ale Maicii Domnului. Deşi nu este o lucrare originală (autorul însuşi însemnează că datorează mult lucrărilor ascetice latine şi italiene, iar Mario Ruffini consideră că au fost folosite şi izvoare franceze [1]), căci minunile se regăsesc şi în alte scrieri din Evul Mediu, misterii şi romane populare, cartea atestă perpetuarea tradiţiei bizantine [2]. Numeroasele manuscrise româneşti păstrate în bibliotecile noastre, realizate începând din a doua jumătate a secolului XVII şi până în secolul XIX inclusiv, arată marele interes al copiştilor de a răspândi această operă preferată pentru lectură.

Două manuscrise româneşti ale cărţii *Amartolon Soteria*, adică *Mântuirea Păcătoşilor*, necunoscute până acum, au străbătut drumul anevoios al vremurilor şi au ajuns într-o stare jalnică, rupte, fără scoarţe, cu foi putrezite, cu urme de mare folosinţă. Ele solicită să fie măcar acum date la lumină pentru a se adăuga la comoara literaturii vechi româneşti, prin care s-a menţinut limba şi s-a înălţat spiritul cititorului.

Din felul cum se prezintă, este vădit că au circulat mult în lumea satelor şi a schiturilor. Primul manuscris, pe care-l vom nota cu sigla *A*, are însemnarea din 1759 a iereului Zaharia din Gangura, la hotarul Bugeacului, care arată că a răscumpărat patru cărţi de la tătari, cu preţul de zece lei bătuţi. Se cunoaşte că ultima mare invazie a tătarilor din Moldova a fost în anul 1758. Între cele patru cărţi răscumpărate este şi manuscrisul care se descrie mai jos. Acest manuscris ajunge în anul 1844 să fie proprietatea iereului Simeon Bogdănaş din satul Pauleşti, ţinutul

[1] Mario Ruffini, *Aspetti della cultura religiossa ortodossa romeno medievale (secoli XIV—XVIII)*, Roma, 1980, p. 202.

[2] B. Knös, *L'Histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm, 1962, p. 437—438.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Lăpușnei. Prin călugări moldoveni, manuscrisul ajunge apoi la Athos, în a doua jumătate a secolului XIX, la monahii schitului Lacu, de pe moșia mănăstirii Lavra. Schimonahul Iustin de la schitul Lacu aplică pe coperta de carton a manuscrisului pecetea sa de fum. La 1898, acest Iustin era monah la Chilia Pocrov de la Athos și aplica pecetea sa pe un alt manuscris miscelaneu din secolul XVIII, care s-a publicat [3].

De la schitul Lacul, unde se afla manuscrisul *Mântuirea Păcătoșilor*, în anul 1909 s-a tipărit, de către monahul Iacov, un alt manuscris : *Poveste dureroasă... pentru mulțimea patimilor Domnului și pentru plângerea Născătoarei*, în tipografia eparhială din Chișinău [4]. Preotul mitrofor Constantin Popovici, cenzor al tipăriturilor bisericești între anii 1901—1918, rector al Seminarului Teologic după anul Unirii, notează pe scoarța interioară a manuscrisului *Mântuirea Păcătoșilor* că „a fost adus de la schitul Lacu de monahul Iacov în 1912". Izbucnind războiul mondial în 1914, lucrarea de tipărire nu s-a înfăptuit. Manuscrisul a pierdut circa 50 foi în anii următori, cuprinzând scrierile Sf. Efrem Sirul, Acatistul Bunei Vestiri ș.a. La moartea rectorului, în 1943, el a rămas moștenitorilor (f. 170).

Al doilea manuscris, pe care îl notăm cu sigla *B*, fără început și sfârșit, cu 61 foi rupte din numerotarea inițială, are două însemnări, una că a fost în mîna duiovnicului Andronic de la mănăstirea Noul Neamț, a doua că a fost a preotului I. Ignatovici din satul Năpădeni ; ambele însemnări sunt ale unor persoane păstrătoare de cărți și manuscrise.

Andronic, duhovnicul de la mănăstirea Noul Neamț, născut în 1820 în satul Brăești, ținutul Cîrligătură, era în 1831 la Neamț. În 1841 îndeplinea slujba de tipicar la Secu. În 1853—1860 călătorește la Locurile Sfinte. În anul 1861 s-a așezat pe vechiul pământ al Lavrei Neamț, la Noul Neamț, unde a adus manuscrise, documente, cărți vechi bisericești de peste Prut. După adresa tipărită, lipită pe verso tartajului, rezultă că manuscrisul i-a fost trimis pe cînd era duhovnicul mănăstirii Noul Neamț. Din anul 1886 până la moartea sa, în 1893, el a fost stareț al mănăstirii Noul Neamț. Biblioteca Academiei Române posedă manuscrisele sale românești sub nr. 318, 958, 1238, 1239, 1240, 1241, 3529.

Preotul Iustin Ignatovici, din satul Năpădeni, cunoscut cărturar și traducător, a tipărit *Viețile Sfinților* în șapte cărți : *ianuarie-aprilie* 1908—1915, a tălmăcit mulțime mare de voroave (cuvântări) 1907—1918. La mănăstirea Curchi, unde devenise monah, la moartea sa în 1918, s-a găsit în chilie manuscrisul *Mântuirea Păcătoșilor*.

Ms. A. Prima jumătate a secolului XVIII 245 f.+2 nenumerotate, 20,5 cm. * 16 cm. Numerotație originală cu cifre chirilice. Acefal.
F. 3r—4v *Inc.* : de suflet, pentru cele 4 [cărți] de apoi adecă de moarte de înfricoșatul giudeț.
F. 4v—5v : Amartolon Soteria, adecă Mântuire Păcătoșilor. Cuvânt a dooa car(e) să cuvine acestii mîntuitoare cărți. Cap. 1.
Inc. : De vreme ce fire omenească, pentru păcatul strămoșului. *Des.* : cu multe scârbe și trude și cuvânt.
F. 6 lipsă.

[3] Pr. Paul Mihail, *Noi mărturii românești de la Athos*, în „Biserica Ortodoxă Română", anul 100, nr. 5—6, mai—iunie 1982, p. 558.
[4] Idem. *Tipărituri românești în Basarabia de la 1812—1918*, București, 1940, p. 214.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

F. 7r : *Inc.* lipseşte-te de sufleteasca punere de fii care ne face 7v. : *Des.* pentru un blid de linte nepriceputul.
F. 7v—11v : Cap. 3. Pentru păcatele cele mari.
F. 11v—12r : Cap. 4. Pentru păcatele cele mari şi mai uşoare.
F. 12 r—13 v : Cap. 5. Lecuire dimpreună a tot păcatul.
F. 13 v—18 r : Cap. 6. Pentru necurata hulă.
F. 18 v—18 r : Cap. 7. Pentru potrivitoare de D[umne]zău şi drăcească mândrie.
F. 21 v—24 r : Cap. 8. Pentru mărire deşartă.
F. 24 r—28 v : Cap. 9. Pentru iubire de argint.
F. 28 v—33 v : Cap. 10. Pentru curvie.
F. 33 v—35 v : Cap. 11. Pentru mînie.
F. 35 r—37 r : Cap. 12. Pentru saţiul pîntecului.
F. 37 r—38 v : Cap. 13. Pentru pizma din care să naşte ucidere.
F. 38 v—43 v : Cap. 14. Pentru mâhnire şi negrijire.
F. 43 v—46 v : Cap. 15. Pentru nemulţămire.
F. 46 v—49 r : Cap. 16. Pentru scârbe de multe feliuri.
F. 49 r—50 r : Cap. 17. Pentru dreptii ce au scârbe întru această lume, iar păcătoşii uşurare.
F. 50 r—51 v : Cap. 28. Cum să cade să pohtim scârbele.
F. 51 v—52 r : Cap. 19. Pentru mângâiere, scârbiţilor.
F. 52 r.—53 r : Cap. 20. Pentru scârbe trecătoare.
F. 53 r—54 r : Cap. 21. Luare fericirei cereşti.
F. 54 r—54 v : Cap. 22. Pomenire precinstitelor Patimi a Despuitoriului H[risto]s,
F. 54 v—55 r : Cap. 23. Lecuére cea de rugă.
F. 55 r—55 v : Cap. 24. Învăţătură de folos pentru scârbe.
F. 55 v—56 r : Cap. 25. Pentru cele 7 daruri mângâiere.
F. 56 r—56 v : Cap. 26. Mângâiare pentru cei săraci.
F. 56 v—57 r : Cap. 27. Pentru mângâiere celor ce au fost bogaţi şi au sărăcit.
F. 57 r—59 v : Cap. 28. Mângâere cea mai de apoi.
F. 59 v—61 r : Cap. 29. Pentru carii pohtescu locul cel mai sus.
F. 61 r—61 v : Cap. 30. Pentru deşertăciune lumii.
F. 61 v—62 r : Cap. 31. Pentru ca să urâm lume şi dulceaţa ei.
F. 64 r—63 r : Cap. 32. O mare nevoe [sic !] pentru scurtare vieţii.
F. 63 r—64 r : Cap. 33. Pentru ca să nu să laude neştine întru deşert.
F. 64 r—64 v : Cap. 34. Pentru mincinoasăle închipuiri.
F. 64 v—65 v : Cap. 34. Pentru deşarta cinste a muncelor.
F. 65 r—66 v : Cap. 36. Pentru a să cunoaşte pre sine.
F. 66 v—67 v : Cap. 37. Pentru streinătate şi nemernicii noastră.
F. 67 v—69 v. : Carte a doa pentru mântuire păcătoşilor carii sânt datori să mulţămească lui D[umne]zău, Cap. 1. *Inc.* Pre înţălepteşte şi cu multă înţălegere au despărţit cel întru împăraţi.
F. 70 r—71 r : Cap. 2. Pentru dragoste.
F. 71 r—72 r : Cap. 3. Pentru omorâre pohtelor.
F. 72 r—73 r : Cap. 4. Pentru îndreptare bunătăţilor.
F. 73 r—73 v : Cap. 5. Pentru umilinţa ce zdrobită.
F. 74 r—77 r : Cap. 6. Pentru ispovedanie.
F. 77 r—77 v : Cap. 7. Pentru post. m(i)l(o)stenie şi rugăciune.
F. 78 r—78 v : Cap. 8. Pentru sf[i]ntele taine.
F. 78 v—82 r : Cap. 9. Pentru ceea ce îndrăznesc cu nedestoi[cie] preut.
F. 82 r—84 v : Cap. 10. Pentru carii să priceştuescu nedestoinici fiind cum sânt certaţi de Dumnăzău.
F. 84 v—85 v : Cap. 11. Pentru carii să priceştuescu fiind vrednici.
F. 85 v—88 v : Cap. 12. Pentru minunile care le au făcut Sf[ă]ntul Trup a Domnului nostru I[isu]s H[risto]s.
F. 88 v—89 r : Cap. 13. Pentru că iubitorii trupului nu vor moşteni împărăţie cerului.
F. 89 r—91 v : Cap. 14. Pentru aducere aminte de moarte.
F. 91 v—93 v : Cap. 15. Pentru a doa vinire a Domnului H[risto]s.
F. 93 v—97 v : Cap. 16. Pentru slava raiului.
F. 97 v—100 r : Cap. 17. Pentru nespusăle munci.
F. 100 r—102 v : Cap. 18. Pentru pocăinţa, că în ceasul morţii nu foloseşte.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

F. 102 v—103 v : Carte a treia Mântuirea păcătoşilor dintru cele piste fire multe şi nenumărate minuni a Pre Sfintei şi Pre Curatei şi Pre bl[a]g[o]s[lo]vitei Stăpânii noastre Născătoarei de Dumn[e]zău şi Purure Fecioarei Maria, puţine oarecarele, scrisă cătră dragoste celor ce vor ceti, carele sânt foarte de folos spre mângâiere celor scârbiţi, că or cine va ceti va lua multă dulceaţă sufletească.
Inc. : Când ar auzi bolnav şi lânged de mulţi ani că s-au aflat.
F. 103 v—104 v : Minune 1. Minune pentru jidovii carii au orbit, iar unuia i s-au tăiat mânule.
F. 104 v—106 v : Minune 2. Pentru ceea ce s-au hrănit pruncul fiind ea moartă, iar la anul au învis.
F. 106 v—107 v : Minune 3. Pentru oarecarele Ioan minune.
F. 107 v—108 v : Minune 4. Pentru biserica Pr[e]cista de la Neorie [Râmul Nou].
F. 108 v—109 v : Minune 5. Pentru izvorul carile au luminat pre orbu.
Inc. : Iară scrie că în Râmul Nou adică în Ţarigrad.
F. 109 v—110 r : Minune 6. Pentru Leon cel preînţelept.
F. 110—111 r : Minune 7. Pentru Thetalianul ce au învis din apa izvorului.
F. 111 r—111 v : Minune 8. Pentru sf[â]ntul Roman pevetul.
F. 111 v—112 v : Minune 9. Pentru sf[â]ntul Grigore B[o]goslov(ul).
F. 112 v—115 v : Minune 10. Pentru sf[â]ntul Ioan de la Damascu.
F. 115 v—120 r : Minune 11. Pentru împărăteasa ţăr[i]i Frânceşti fiind cu mânule tăiate i le-au vindecat Pr[e]c[i]sta.
F. 120 r—123 r : Minune 12. Pentru ceea ce s-au scos ochii ca să păzască feciorie.
F. 123 r—124 v : Minune 13. Pentru o fecioară care ş-au tăiat nasul şi buzele pentru ca-s păzască feciorie car(e) s-au făgăduit.
F. 124 v—126 r : Minune 14. Pentru 2 fecioare ce le au trimăs Pr[e]c[i]sta cununi din ceriu.
F. 126 r—127 r : Minunea 15. Pentru un călugăr care s-auîmbătat, iar Pr[e]c[i]sta l-au mântuit.
F. 127 r—128 r : Minune 16. Pentru cela ce avé nevoie de dracul curvii, iar Născătoare lui D[um]n[e]zău l-au mântuit.
F. 128 r—128 v : Minune 17. Carii cinstescu numele cei purure Ficioare gonescu pre draci.
F. 128 v—129 r : Minune 18. Altă minune tij.
F. 129 r—130 v : Minune 19. Pentru un eretic careli au învis din morţi.
F. 130 v—132 v : Minune 20. Pentru sf[â]ntul Ioan Cucuzel.
F. 132 v—141 r : Minune 21. Pentru sf[â]nta mănăstire Lavra care iaste în Muntele Athonului şi pentru izvor şi pentru părintele Athə(na)siia.
F. 141 r—143 r : Minune 22. Pentru oarecarele boer cu numele Carus, care au cheltuit bogăţie lui trupeşte şi cu scrisoare s-au lepădat de Hr[isto]s.
F. 143 r—146 r : Minune 23. Pentru Theofil care cu scrisoare s-au lepădat de Hr[isto]s.
F. 146 r—147 r : Minune 24. Pentru cela carele au vazut pre Pr[e]c[i]sta cum preceştuiaşti cu pâine cerească pre ceea carii să osteni[a].
F. 147 r—148 v : Minune 25. Pentru oare care muiare ce ş-au născut coconul negru şi au izbăvit-o Pr[e]c[i]sta din apă
F. 148 v—149 r : Minune 26. Pentru oare care mănăstire ce-i agiuta Pr[e]c[i]sta întru nevoie.
F. 149 r—150 r : Minune 27. Pentru oarecare boiar. *Inc.* Iară scria că în părţile Râmului celui vechiu.
F. 150 r—150 v : Minune 28. Pentru oarecare om ce nu pute să înveţe carte.
F. 150 v—151 v : Minune 29. Pentru râmleanul ce i-au învis pruncul.
F. 151 v—152 v : Minune 30. Pentru un jidov care s-au călugărit şi Pr[e]c[i]sta l-au dezlegat, fiind în temniţă cu lanţuje.
F. 152 v—153 v : Minune 31. Pentru un jidov ce s-au omorât copilul iară Precista l-au învis.
F. 153 v—154 r : Minune 32. Pentru un bătrân ce au venit la vârsta celui tânăr cu darul Pr[e]c[i]stei.
F. 154—155 r : Minune 33. Pentru doi fraţi ce s-au sfădit iar Pr[e]c[i]sta i-au împăcat.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

F. 155 r—156 v : Minune 34. Pentru un oştan curvar pre carele pentru ruga Pr[e]c[i]stii l-au ertat Domnul.
F. 156 v—157 v : Minune 35. Pentru cliric care au văzut frumuseţele Pr[e]c[i]stii,
F. 157 v—158 v : Minune 36. Pentru copilul care au învins mărturisind pre ucigătoriu.
F. 158 v—159 r : Minune 37. Pentru un copil a unui jidov pre carele nu l-au arsu focul.
F. 159 r—161 r : Minune 38. Pentru oarecare muiare ce au curvit cu feciorul ei.
F. 161 r—162 v : Minune 39. Pentru cela carele l-au dat maică-sa din pântece diavolului.
F. 162 v—163 r : Minune 40. Pentru cela ce s(ă) îndoiia la feciorie Născătoarei de D[umne]zeu şi s-au mântuit.
F. 163 r—164 r : Minune 41. Pentru că o picătură de sânge a Despoitoriului, covârşaşte toate păcatele omeneşti.
F. 164 r—165 v : Minune 42. Pentru carele să îndoia de sf[i]ntele Taine şi au văzut pre H[risto]s cucon.
F. 165 v—166 r : Minune 43. Pentru cela ce l-au omorât jidovii, iar Pr[e]c[i]sta l-au învis.
F. 166 r—166 v : Minune 44. Pentru icoana Pr[e]c[i]stii care au oprit omorul de ciumă la Râmul cel vechiu.
F. 166 v—167 v : Minune 45. Pentru oarecare zugrav pre nume Ioan.
F. 167 v—168 v : Minune 46. Pentru o muiare ce s-au schimbat Pr[e]c[i]sta în chipul ei de o au mântuit de satana.
F. 168 v—170 r : Minune 47. Pentru o fecioară care au văzut pre Domnul nostru I[isu]s H[risto] în raiu.
F. 170 r—170 v : Minune 48. Pentru o fecioară care au văzut pre I[isu]s H[risto]s cucon di 3 ani.
F. 170 r—171 r bis : Minune 49. Pentru un bărbat cu fămeia carii au păzit feciorie lor.
F. 171 bis—172 v : Minune 50. Pentru oarecare vătav de tălhari.
F. 172 v—173 v : Minune 51. Pentru un hulitor cum l-au certat Domnul cu moarte.
F. 173 v—174 r : Minune 52. Pentru un jidov hulitor.
F. 174 r—175 r : Minune 53. Pentru o muere ce au învis din morţi, ca să-ş mărturisască un păcat.
F. 175 r—176 r : Minune 54. Pentru un cliric carele au curvit şi s-au înecat într-un pârâu şi au învis din morţi.
F. 176 r—177 r : Minune 55. Pentru un tânăr oştan care făcè în toate zile rugă.
F. 177 r—177 v : Minune 56. Pentru o văduvă săracă care i-au luat Pr[e]c[i]sta sufletul, iar la moartea bogatului au vinit dracii.
F. 177 v—178 v : Minune 57. Pentru cela ce s-au rănit nevăzut şi Despuitoare l-au vindecat.
178 v—179 r : Minune 58. Pentru oarecare cu numele Adam.
F. 179 r—179 v : Minune 59. Pentru un copil care n-au arsu de foc.
F. 179 v—180 v : Minune 60. Pentru un orbu care s-au luminat.
F. 180 v—181 r : Minune 61. Pentru oarecarii de pe mare.
F. 181 r—181 v : Minune 62. Pentru carii s-au mântuit din furtună.
F. 181 v—183 v : Minune 63. Pentru o vedere a unui om m[i]l[o]stivu.
F. 183 v—185 v : Minune 64. Pentru ascultare părinţilor şi pentru sf[â]nta Liturghie.
F. 185 v—187 r : Minune 65. Pentru că Domnul să îmblînzeşte pentru rugile Maicei Lui.
F. 187 r—187 v : Minune 66. Pentru doi copii.
F. 187 v—188 v : Minune 67. Pentru care au căzut di pre un zid de s-au struncinat şi Pr[e]c[i]sta l-au vindecat.
Inc. Iar scrie tot întru aceasta cetate a Critului. *Des.* a căruie mărire şi putere întru toţi vecii, amin.
F. 188 v—194 v. Viiaţa şi petrecerea şi spunere minunilor a precuviosului părintelui nostru Vasilie cel nou. Scrisă de Gligorie Călugărul şi ucenicul lui. Cuvânt de folos către ceia carii vor ceti.
Inc. A neagiunsului D[umne]zău pre buna iubire de oameni şi bunătate care toate le tocmeşte.
F. 184 v—196 v : Vama 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. 10, 11.
F. 196 v—200 r : *Inc.* Iată agiunsăm la altă vamă 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

F. 200 r—204 v : *Inc.* Netâmpină altă vamă pre noi 21.
F. 204 v—205 r : Min(une) 1.
F. 205 r—209 v : Min(une) 2, 3, 4, 5. *Des.* și așa rugându-să pentru mine mă slobozi cu pace.
F. 209 v—245 r : Vedere înfricoșatului giudețu.
Inc. Iară într-acea noapte dormind eu pre patul mieu.
Des. bunul de viiața făcătoriului Duhul lui, acum și pururea și în vecii vecilor; amini.
F. 245 r—245 v : Cuvântul părintelui nostru Efrem Siriu pentru călugări.
Inc. Cui te-au asămănat prorocul. *Des.* și-l ispitește pre dânsul ca să-l piarză. Deci carii.
Lipsesc circa 50 foi a scrierilor lui Efrem Sirul și Acatistul Bunei Vestiri. Ultimele 2 foi nenumerotate conțin Condacul și icoase 1, 7, 8 din acest Acatist.

Însemnări : F. 3r—9r în subsol : [Precum ca să se știe că am răscumpărat ca să nu îm]ble pi la tatari patru cărți dre[p]tu zece lei bătuți. Erei Zahariie ot Gangura, velet 7267 [1759] dece[m]brie 6. Pe scoarța interioară : 1844 săpt[embrie] 6 zâle. Să să știe. Acest pateric esti a dipotatului iereu Simeon Bogdanaș din satul Păulești [ținutul Lăpușnei]. Autograf : Ierei Semeon sân Feodosă Bogdănaș. Tot pe scoarță : Pecete aplicată cu legenda : „Iustin shimonah skit Lac" în chirilică. Pe scoarța ultimă : Adus de monahul Iacov de la Sfântul Munte, în a[nul] 1912. Ţenzor protoierei C. Popovici.

Textul cu cerneală neagră. Titlurile, colontitlurile, inițialele, capitolele sunt scrise cu roșu. Uneori și în text sunt litere ornate cu roșu sau colontitlu în negru (f. 51—52). Fiecare foaie are, la sfârșitul textului, primul cuvânt de pe foaia următoare. Textul are 26 rânduri (f. 54, 134, 182). Are litere mari ornamentate : A (f. 9, 10 v, 11 r, 13 v, 16 v), Б (f. 15 r), Ф (f. 13 r), Д (f. 15 r), Є (f. 16 v, 17 r). Cuvinte în slavă bisericească : бце дбо (f. 150 r), радꙋнсе ѡбрадбаннаѧ маріѧ (f. 150 v), Іѡан претеч (f. 100) ș. a.
Greșeli de numerotare f. 149 pentru 159 și foaia 170 de două ori. Legătura veche în carton, care are în interior lipită foaie albastră cu filigran „1820". Cotorul este de piele și grosimea lui e de 8 cm. Marginile albe ale foaiei are sus 1 cm, dreapta 3 cm, jos 3,5 cm. Picături multe de ceară (f. 144, 156—157, 162—165) la colțuri uzat și cu pete unsuroase.

Am stabilit, pe baza grafiei, că Cozma monahul de la mănăstirea Neamț, este copistul acestui manuscris. Sunt cunoscute și alte cinci copii ale scrierii *Mântuirea păcătoșilor*, realizate de Cozma monah, care se păstrează la Biblioteca Academiei : 1) Ms., 1261 (a. 1726) ; 2) Ms. 1064 (a. 1742) ; 3) Ms. 1630 (a. 1747) ; 4) Ms. 2463 (din prima jumătate a sec. XVIII) ; 5) Ms. 3148 (din prima jumătate a sec. XVIII) [5]. E posibil să mai existe în alte depozite și alte copii ale sale. Hărnicia [6] și scrisul său extrem de frumos și regulat sunt indicii ale pasiunii sale pentru caligrafiere. Predilecția pentru multiplicarea scrierii *Mântuirea păcătoșilor* este evidentă.

În primele patru manuscrise copii ale sale cu *Mântuirea păcătoșilor* de la Biblioteca Academiei nu a fost copiată introducerea la carte. Cel mai apropiat ca prezentare grafică și conținut de ms. nostru este ms. 3148.

[5] G. Strempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 135, 271, 213—214.
[6] La Biblioteca Academiei se mai păstrează un ms. copiat de el, conținând numai un pateric (Ms. 146 din 1726).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Manuscrisul acesta are tradusă prefaţa autorului în întregime. Pentru a înţelege geneza scrierii şi motivarea autorului, preluată de traducător, redăm în întregime *Cuvânt înainte* după manuscrisul nostru, completat în primele două foi cu textul din ms. 3148.

(Ms. 3148 BAR). F. 1 : *Amartolon Sotirie*, adecă m[în]tu[i]re păcătoşilor, tălmăcită de pre limba grecească pre limba rumânească. Cuvânt întâi către iubiţii de H[risto]s cetitori.

Obicei au dascalii şi făcătorii cărţilor când tocmăsc vreo carte, o scriu pre dânsa şi o pun înainte spre domnul şi spre boerii cei mai de bun neam ca pentru neamul cel bun a lor carte aceea care-i tocmită de dânşii să s[e] poarte şi să s[e] slăvască de dânşii, adecă de oameni prin toate cetăţile lăudând şi fericind, care lucru ni s[e] pare a fi deşertăciune. Iar eu, robul tău Prea slăvită Stăpână, cu toată smerenie îţ[i] aduc această carte şi o rădic spre Numele tău, că tu eşti mântuire cea adevărată a tuturor păcătoşilor şi nădejde aleasă, tu eşti celor învăluiţ[i] adăpostire neînvăluită şi celor ce sânt în multe feliuri de boale trupeşti şi sufleteşti, vraci cu dedinsul şi făr[ă] plată pre toţ[i] cari scapă la tine cu credinţă, cu milă în dar tămăduindu-i.

Drept aceea, mă rog căzind înainte ta şi a bunătăţii tale, fă rugă către dătătoriul de bine înduratul D[umne]zău Fiiul Tău, ca-s toarne spre această carte darul Preasf[â]ntului său D[u]h, ca toţ[i] cei ce vor ceti pre dânsa să-s folosască şi umilindu-s cu sufletul să facă destulă pocăinţă pentru păcate[le] lor să-ş mântuiască sufletul. Încă mă mai rog milii tale să-mi dai ertare de cădere păcatelor mele celor de mai [na]inte şi de acum înainte să mă păzeşti ne rănit de săgeţile vicleanului, ca-s nu mai mâniiu cu păcatul cel de moarte/pre stăpânul şi făcătoriul mieu, aşa Prea nevinovată Maica lui H[risto]s a Împăratului Împăraţilor cel mult milostiv fie-ţ[i] milă de milă (sic !) de mine nedestoinicul tău rob şi plineşte cererea mea cea mântuitoare de suflet, ca izbăvindu-mă de vecinica muncă şi nesfârşita usturime a maicii focului celui nestânsu, să cânt şi s[ă] slăvăsc Prea Fericita şi nedespărţita Troiţă şi pre Tine Împărăteasa cea prea mărită şi mai presus de toată lumea în vecii vecilor, amin.

Cuvânt al doile către iubitorii de H[risto]s cetitori. De ai fi stăpânit toată lumea, o, omule, ca şi Alexandru, şi de ai avut mai mult decât Samson bărbăţie şi putere şi de ai fi fost mai bogat decât Mid şi Cresus şi mai frumos de cât Narkis şi-s întreci pre toţ[i] oamenii întru toate darurile cele trupeşti, iar ticălosul suflet să-s muncească, ce folos îţ iaste, vei să dobândeşti aceea lume pentru destoiniciile cele ce am zis mai sus, nimic, ci gol precum te-i născut din pântecile pământului şi iar întrânsul vei să mergi, ca să aibi acolo mult[ă] sărăcie, iar bogăţie care o avei aice şi toat[ă] îndulcire ca nişte visur[i] să ţi-s arate precum şi noaptea, să vede că eşti la un loc frumos şi ai mult bine, iar dimineaţa te afli înşelat neavând nimic din cele ce-ai avut noaptea, adevărat fur, minciună până când te afli în noapte aceştii întunecate vieţi, să vedea că te îndulceşte de dobânda cea rea a norocului şi de dulceaţa cea amar[ă] a înşălătoarelor visuri ce sânt năluciri mincinoase, iar când vei muri trupeşte şi te vei lumina cu ochii minţii, atunce vei cunoaşte adevărul şi vei să tânguesti făr[ă] sporiu, căci ai cinstit această viaţ[ă] trecătoare de-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şartă. (F. 2) mai mult decât cea vecinică adevărat[ă], căci că pentru dânsa te-i lipsit de fericire cea cerească.

Deci, de vreme ce nu [i]ei nici un folos dintru aceste lucruri din toate, pentru ce te mândreşti şi te munceşti făr[ă] vreme, iar că cu dedinsul îndrăgind mântuire sufletului de care iaste mare folos şi dobândă, mai mult decât ai dobândi toată lumea, precum zice Domnul : ce folos iaste omului de ar dobândi toată lumea şi-ş va pierde sufletul.

Deci, fă chip că s[ă] nu pierzi pentru cel prost cel mai scumpu, cum ai zice sufletul, pentru neînfrânata voe a celui putred, ce pentru că toţ doresc dinpreună ca s ia acel bine ceresc. Ce dar nu grijesc şi li-i frică să umble pre calea cea strâmtă făr[ă] moarte, ne având pre cineva să-i povăţuiască, că tot cela ce va vrea să înveţe vreo măestrie sau un meşterşug ales, nu poate să-l desprinză de nu va avea pre cineva învăţător şi îndreptător.

Pentru aceea şi eu nevrednicul chiemării călugăreşti şi în păcate ce sânt împiedecat, am adunat cu darul şi cu agiutoriul cel D[umne]zăesc din multe feliuri de cuvinte a învăţătorilor şi am tocmit această carte. Mică-i la auzire şi mare la cuviinţă, întru carele poate fieştecare greşit să ş vază greutate păcatelor şi binel[e] de carele să lipseşte, paguba cea mare care-i face lui acest păcat şi prilej leacului, cum să facă să s mântuiască de moarte sufletului.

Şi am dat nume cărţii a s[ă] chiema Mântuire păcătoşilor cu toat[ă] cuviinţa, că nedejduesc spre cel cu totul îndurat D[umne]zău că s vor îndrepta mulţi cătră pocăinţă să s[e] mântuiască, pentru că am ales de multe feliuri de locuri a grădinii cei de gând, adecă din D[umne]zăeştile scripturi ce mai frumoas[e] şi mai dulci cuvinte, unde am putut afla/precum face albina, care le adună din multe feliuri de flori din livezi şi face miere de îndulceşte inima celui ce gustă. Şi am împărţit carte aceasta în *trei* părţi, scriind în parte cea dintâi toate fărlegile una după alta cu descoperiri şi tâlcuri frumoas[e] să ceteasc[ă] fiecarele fărlegile lui care a lucrat şi s află şi chip de vindecarea lor. Şi am scris şi pentru scârbe cât folosesc celor ce le au, şi multe feliuri de mângâieri foarte cu cuviinţă adevărate atâta cât tot cine va ceti va putea răbda toate scârbele cu multă bucurie, văzind cât folos mult are.

*După aceasta am scris 6 cuvinte pentru huliro lumii şi a toate lu*crurile vremii aceştie, adecă bogăţie, cinste şi celelalte lucruri trupeşti. La a 2 parte am scris pentru ispovedanie şi pentru sf[â]nta priceşcenie, învăţături şi pilde înfricoşate şi minunate. Mai apoi, la sfârşitul acestor trei părţi, am închipuit cu multe nevoinţă 5 cuvinte folositoare.

Ms. A. Inc. : F. 3 r—4 v : de suflet pentru cele 4 de apoi, adecă de moarte, de înfricoşatul giudeţ, pentru cea nepovestită slavă a raiului şi pentru preaiuţile munci a focului, iar a *treia* carte am scris puţin oare care minuni din cele multe nenumărate care au făcut şi în toate zelele le face cea întrutot puternică stăpână spre agiutoriul tuturor creştinilor. Acestea toate sânt scrisă cu atâta dor şi nevoinţă care pot da multă umilinţă şi mare folos ascultătorilor, căci că cetindu această carte, iar mai mult la 21 de capete a cărţii a 2, cum nu să va umili să s pocăiască de păcatele lui, dar care păcătos auzind atâte păgube care-i aduci lui păcatele şi să nu facă depărtare dară iubind pocăinţa, cine să vază atâtea

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

laude a scârbelor şi să nu mulţămească Domnului, şi să nu iarte pre ceia câţ[i] îl dodescu năpăstuindu-l, care iubitor de lumea şi de trup cunoscând atâte înşălăciune a lumii, năpăştile, nedreptăţile, minciunile şi să nu urască să-s lepede de dânsa, cine să priceapă folosul cel mare a sfintei priceşcenii şi să nu vie întru ispovedanie spre pocăinţă ca să-s destoinicească unui dar ca acesta, cine să auză înfricoşatele munci şi nesfârşite amăruri a maicii focului nestinsu şi nespusa bucurie a fericirei cereşti, şi să nu facă cele ce placi lui D[umne]zău, ca să-s izbăvască de amarăle munci cele vecinice, şi să dobândească veselie cea nespusă, dulceaţa cerească, cine să cetească atâtea/pre minunate minuni a Prea sfintei stăpânii noastre şi nespusă m[i]l[o]stivire şi milă cătră păcătoşi şi să nu să umilească inima lui izvorând ochii lui curs[o]ri de lacrămi de bucurie.

Pentru aceasta cetiţi această carte în toate zilele, tineri şi bătrânii şi lăsaţi alte slujbe şi lucruri, căci aici veţi găsi a sufletelor mântuire de cât care mai fericit şi mai dorit nu iaste altă nemică, toate cărţile, istoriile şi povestioarele de basne şi alte cuvinte a făcătorilor de cărţi vătămătoare de suflet lăsaţi, carile nu faci folos, ci mai vârtos pagubă şi muncă. Şi numai această carte să aibă fieşte careli întru mânule lui şi aici va afla or ce va vrè, de pohteşte aur, argint, şi alte bogăţii o, omule, carele iaste la mai mulţi prea pohtită, aice vei afla bogăţie ne furată şi ne pierdută, ce pururе rămâitoare, de pohteşte cinste, mărire şi laudă, aceasta-ţ[i] arată chipul să dobândeşti nu fie ce cinste de nemică, cinste ca aceia câtă să te zidirile toate asculte, dracii să s[e] teamă de tine, să fugă, îngerii să te aibă în bună cucerie şi cinste. De vei vrea înţălepţie şi cunoştinţă, acei te-i face mai înţălept de cât Solomon, de pohteşte s[ă] n[ă]tate, frumuseţe şi înmulţire de ani, acei te vei spod[o]bi de vei fi făr de moarte şi vei străluci mai mult decât soarele. Şi mai pre scurt, câte bunătăţi trebuescu ţie, întru această carte le vei afla şi cum/le vei pute dobândi şi nu-ţi cruţa banii tăi ca să o cumperi pre dânsa, pentru că iaste negoţi scumpu de mult preţ şi făr grijă, făr de nevoia, făr de trudă te vei spod[o]bi cinstei vecinice, nu ca iubitorii de lume, carei să dau pre sine în mare nevoia a mării şi a uscatului ca să dobândească lucruri putreditoare şi curând trecătoare.

Iar câţi veţi ceti această carte, vă rog să vă nevoiţi aducându-vă aminte de ace osândă înfricoşată a robului celui leneş, care au luat talantul şi nu l-au înmulţit ca şi ceilalţi, ce săpându în pământ l-au ascunsu pentru aceia au auzit de la D[o]mnul zicând, aruncaţi pre acest rob viclean întru adâncul cel dinafară.

Pentru aceia şi noi cât ne-au fost putinţa, am ostenit scriind spre folosul celor nevoitori spre bunătăţi. Iar mai nainte de toate şi întru toate şi după toate, de să va afla vreun cuvânt sau graiu sau slovă cât de puţin întru această carte şi de nu va fi după cum porunceşte sf[â]nta lui D[umne]zău ap[o]stolească Biserică a Răsăritului, să s[ă] steargă cu un lucru de nemică. Aceasta grăescu pentru că învăţăturile aceste s[ânt] scoasă precum s-au zis mai sus din multe feliuri de cărţi : elineşti şi frâncezeşti, pentru aceasta să îndreptează isprăvind acel cunoscător dascal, însă după D[umne]zău, iar nu după oarecare vrere sau pizmă sau mânie sau osândire să nu fie nici cum aceia, că eu crezu şi mărturisescu precum au vestit prorocii, ap[o]st[o]lii, singur vânzătorii cuvântului au învăţat/şi precum de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la acei de D[umne]zău purtători părinţi şi învăţătorii noştri am luat şi mă închin Părintelui şi Fiului D[u]hului Sf[â]nt, Troiţă într-o fiinţă nedespărţită, o D[umne]zăire, o putere, Unuia D[umne]zău celui mai înainte de veci şi ziditor, tuturor, cărue să cade toată mărire cinste şi închinăciune întru veci, amin. (f. 4 v.).

Al doilea manuscris, necunoscut până acum, pe care l-am notat *ms. B*, provine, de asemenea, din prima jumătate a secolului XVIII, are 106 foi, 23 x 16 cm, acefal şi fără sfârşit. Are numerotaţie veche în roşu cu cifre chirilice f. 25—168, lipsesc 24 foi de la început, apoi 37 foi din mijloc. Miscelaneu.

F. 1—24 lipsă.
F. 25 r—31 v : *Inc.* foarte înţeleaptă. Deci au rădicat ochii ei la ceriu *Des.* căriia să ne învrednicim şi noi toţi, amin.
F. 31 v—37 r : Pentru o fată anume Mariia care ş-au scos ochii singură cu mâinile ei, ca să-ş păzască înţelepciunea şi fecioria ei nespurcată. Minune 12.
F. 37 r—40 r : Pentru ceea ce ş au tăiat singură nasul şi buzile pentru ca să-ş păzască fecioria, precum s-au făgăduit. Minune 13.
F. 40 v—43 r : Pentru cele 2 fete nevinovate cărora li s-au trimis cununi din ceriu de la Precurata Născătoare de D[u]mnezeu. Minune 14.
F. 43 r—44 v : Pentru un călugăr ce s-au îmbătat. Minune 15.
F. 44 v—46 v : Pentru alt călugăr ce să supăra de dracul curvii şi de Născătoare de D[u]mnezeu [s-au mântuit]. Minune 16.
F. 46 v—48 r : Pentru că numele Pre[a] Sfintei Născătoarii de Dumnezeu stinge şi goneşte pre diavolul. Minune 17.
F. 48 r—49 v : Pentru o călugăriţă ce să înşăla de diavolul. Minune 18.
F. 49 v—52 r : Pentru nestorianul cel ce au înviat din morţi. Minune 19.
F. 52 r—55 r. : Pentru Ioan Cucuzel. Minune 20.
F. 55 r—60 v : Pentru sf[â]nta Lavră a Athonului şi pentru apa izvorului şi pentru părintele nostru Athanasie cel din Athon. Minune 21.
F. 60 v—70 v : Pentru sfânta biserică a Iverilor şi pentru cea cinstită icoană Portaitaisa. Minune 22.
F. 70 v—74 r : Pentru cela ce pentru dragostea banilor s-au închinat dracului ca să-l îmbogăţască într-aceasta lume. Minune 23.
F. 74 r—79 v : După cea trupească dregătorie a Domnului nostru Iis[u]s H[r]ist[o]s în 537 de ani, pentru Theofil cel ce s-au lepădat de H[r]ist[o]s cu scrisoare. Minune 24.
F. 79 v—81 r : Pentru cela care au văzut pre Precesta preceştuind pre fraţii ce să osteniia, cu pâine îngerească. Minune 25.
F. 81 r—83 v : Pentru oarecare muiere ce-au născut un prunc negru şi au izbăvit-o Precesta din apă. Minune 26.
F. 83 v—84 v : Pentru oarecare mănăstire ce să ajutoriia minunat la nevoia ei cea de apoi despre Născătoarea de D[u]mnezeu. Minune 27.
F. 84 v—86 r : Pentru rămleanul carele au înviiat. Minune 27 (sic !).
F. 86 r—87 v : Pentru cela carele n-au putut să înveţă carte, fără numai : bucură-te ceea ce eşti cu dar dăruită Marie, D[o]mnul este cu Tine. Minune 28.
F. 87 v—09 r : Pentru copilul airinicului, cel ce s-au mântuit din apa râului. Minune 29.
F. 89 r—90 v : Pentru jidovul carele s-au izbăvit din legături şi au crezut întru Domnul. Minune 31.
F. 91 r—92 v : Pentru un copil de jidov ce l-au omorât tatăl lui şi apoi iarăş au înviiat şi pre Precista au mărturisit Născătoare de D[u]mnezeu. Minune 32 (32).
F. 93 r—93 v : Pentru cel siab ce s-au întărit la bătrâneţă şi la vârsta celui tânăr au venit. Minune 32 (33).
F. 93 v—95 v : Pentru 2 frat carii s-au sfădit şi de Stăpâna Precista s-au mântuit Minune 33 (34).
F. 95 v—96 v : Pentru un oştan carele au precurvit căruia Domnul prin rugăciune îmblânzindu-să i-au dăruit iertare. Minune 34 (35). *Des :* de va fi cu putinţă să se mântuiască neamul omenesc cu
F. 97 r—133 v : lipsă 37 foi. Minunile 36—55.
F. 134 r—135 r : *Inc.* om sfânt. Deci soţiile oşteanului văzindu-l au alergat.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

F. 135 r—136 v : Pentru văduva cea săracă căria sufletul i l-au luat Precesta, iar al bogatului i l-au luat diavolul. Minune 56.
F. 136 v—137 v : Pentru cela ce s-au rănit prin nevedere pentru puţină hulă, şi de Născătoarea de D[u]mnezeu s-au vindecat. Minune 57.
F. 137 v—139 r : Pentru cel stricat ce s-au vindecat şi s-au dus la o mănăstire. Minune 58.
F. 139 r—140 r : Pentru un copil ce nu l-au ars focul. Minune 59.
F. 140 r—141 v : Pentru un orb ce s-au luminat. Minune 60.
F. 141 v—142 v : Pentru cela ce s-au mântuit din apa mării. Minune 61.
F. 142 v—143 r : Pentru cela ce s-au mântuit din furtună. Minune 62.
F. 143 v—147 r : Videnie şi nălucire minunată a oarecăruia milostiv şi cinstitoriu către cea Pre Curata Născătoare de D[u]mnezeu. Minune 63.
F. 147 r—151 r : Pentru ascultare către părinţi, minune pre strașnică, şi pentru sfânta liturghie. Minune 64.
F. 151 r—152 v : Pentru cei doi copii pre carii surpându-să casa i-au păzit Precesta nevătămaţi. Minune 65.
F. 152 v—154 v : Pentru cela ce au căzut de pre zidiu şi s-au struncinat şi de Născătoare de D[u]mnezeu s-au vindecat. Minune 66.
F. 154 v—156 r : Pentru minunea care să face la fântâna lui Fraţiş [Critul] şi încă pentru firea a unor ape. Minune 67.
F. 156 r—158 v : Pentru multe ape ce au multe daruri în multe feliuri. Minune 68.
F. 158 v—160 v : Vedere minunată cum că Domnul nostru să îmblânzeşte cu ale Maicii Sale rugăciuni întorcându-să. Minune 69.
Des. să plângem puţinel aici, ca să nu plângem în veci fără de
F. 161 lipsă.
F. 162 r—162 v. *Inc.* tinde mâna ta către cei osteniţi.
Des. în veci în veci, amin.
F. 163 r—168 v : Cazanie la Vinerea Patimilor pentru muncile lui Hristos. Scrisu-s-au prorocul Ieremia înaintea plângerii sale, în capul dintâi grăind, să vază singur de câte durere cum este durerea mea.
Inc. Văzut-au odată, cetăţenii Ierusalimului oşti în văzduh.
Des. ucisăiu pre un bărbat întru rană.

Însemnări. F. 40, adresă imprimată şi lipită : „Duhovnicu Novo-Neamţcomu monastârea Andronicu. Tiraspoli, Hers[on] gub[ernia], F. 81 : Satul Napadeni preot I. Ignatovici, 1900. Pe ultima foaie ruptă încercări de condei şi un an şters parţial (1749).

Text cu cerneală neagră. Titlurile în roşu, literele începătoare în roşu, altele în verde. Marginea albă a foii are sus 2 cm, în dreapta 2,5, jos 3 cm. Are câte 21 rânduri la f. 27, 40, 70, 97.

Sunt nominalizate 69 minuni, exact ca în ediţia *Amartolon sotiria* în lb. greacă, Veneţia, 1641. Comparativ cu ms. copiat de Cozma, descris anterior, acest ms. fără început şi sfârşit are în *plus* două minuni. Manuscrisul lui Cozma se sfârşeşte cu minunea 67 : Pentru care au căzut dipre un zid. Această minune este redată în cel prezent ca minunea 66 (şi în ms. 1261 şi ms. 1630 din anul 1747). În ms. *B* sunt copiate minunile 67 şi 68 care nu se găsesc în ms. A, copiat de monahul Cozma. Pentru însemnătatea lor le transcriem în întregime.

F. 154 v : *Pentru minunea care să face la fântâna lui Fraţiş şi încă pentru firea a unor ape. Minune 67.*

La un sat acei mai de sus lăudate ţări a Critului pre nume Fraţos este o biserică a Precestei departe de satul acesta ca o zvârlitură/F. 155 de piatră şi o numesc Doamna fântânii, că înaintea Bisericii este o fântână adâncă ca de patru stânjini şi are apă multă de ajunge satului şi tot dintr-însa lucrează măcar că este şi om mulţ, şi dintr-înşii mai mulţi olari şi altă apă pre acolo aproape nu este.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Deci, dintru aceasta adapă toate dobitoacele lor şi-ş lucrează şi ei la toate cele ce le trebuiaşte şi de multe ori toată o deşartă sara şi până a doa zi iar să umple.

La această fântână să face o minune mare dintru harurile Precestii Născătoarii de D[u]mnezeu şi pentru aceia o numesc Doamna fântânii, adecă de multe ori s-au tâmplat de au căzut neştine înlăuntru, bărbaţ şi muieri pentru căci este întocma cu pământul şi de câte ori au zidit-o mai sus decât pământul s-au stricat tot dintru sineş.

Deci, cum împing unul pre altul ca să-ş umplă fieştecarele vasul mai înainte, să tâmplă de cade înlăuntru bărbat sau muiare
155 v şi într-aceiaş dată o, ce minune mare, să înmulţăşte apa/până la usnele fântânii şi scoate afară pre om sănătos şi fără de nici o vătămare. Şi aceasta nu s-a făcut numai o dată sau de doao ori, ci de multe ori şi nenumărate şi încă şi până astăzi face într-acest chip şi mărturisesc cei ce au văzut cu ochii lor spre aceasta mulţi au avut îndoire la fire a nu crede minunea aceasta, nu doar cum că n-are putere Precesta ca să facă mai mari minuni, ci pentru necredinţa oamenilor, că astăzi s-au împuţinat credinţa şi pentru aceasta de acum nu fac sfinţii. Deci au întrebat pre oarecarii cu adevărinţă şi au mărturisit spuind cum că aşa este şi nu numai aceştea ce şi acel minunat domn Andreiu Carnarie al căruia era satul, carele au fost doi ani acolo la ace apă ce-i scriem faptile ei, carele era foarte cărturari mare, nu numai de limba grecească ce şi de cea frânceasscă, pre acest boiariu l-au întrebat de cumva i s-au întâmplat vre-odinioară când au fost la satul carele am zis să cază neştine
156 într-această fântână, şi au răspuns zi/când fraţilor, nu vi să cade să aibă cineva îndoială spre puterea cei pururea Fecioară Mariei ci să crează fieştecarele fără nici o îndoială cum că toate câte le va face aceasta minune de care întrebaţi. Când am auzit eu încă n-am crezut şi am poroncit părinţilor miei în zilile ce era acolo, când va cadea cineva înlăuntru să-m spue într-acelaşi ceas şi aşa s-au întâmplat într-o zi de au căzut oarecare muiare. Deci am alergat deac-am auzit şi am văzut în ceasul ce au aruncat-o apa afară, când apusă soarele de să sfârşiră toată apa şi iarăş s-au aflat fântâna plină până la usnele ei. Atunce am plâns de bucuriia me şi întrând în sf[â]nta biserică, am cerşut ertăciune la Presfânta Maică pentru necredinţa mea cea mai denainte. Spre aceasta mi-au zis un doftor, cum că apa fântânii având putere aceasta, să află şi alte ape în multe locuri ale Italie şi au de multe feliuri de daruri.

f. 156 v. *Pentru multe ape ce au multe daruri în multe feluri. Minune 68/f.*

În Ţara jidovească este un râu, iazăr mare pre carele îl numia mai înainte zmoal[ă], iar mai pre urmă Mare Moartă pentru care scriu istoricii cei vechi minunate lucruri şi zic cum că într-însa nu să nasc nici odinioară peşti şi într-acea apă nu să afundă nici un om sau dobitoc de este şi legat de mâini şi de picioare, pluteşte ca un lemn, nici să clăteşte apa ei, orice vânt ar fi cât de mare. Într-această mare intră Iordanul a căruia îi este apa lui dulce şi frumos şi-ş piarde bunătatea lui de răul ei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

La Italia este un iazăr şi alt în Etheopiia şi altele sint ca untul de lemn, şi ce întră în apele aceste gol iasă uns ca de untdelemn. Şi orice ar arunca într-însăle ies unsă şi arde dadiul cela ce am zis.

Theofrastos scrie cum că sint 2 izvoară la Catharghen şi câte muieri vor bea apa din unul să fac sterpe iar care vor bea din celalt, să îngreuiază.

La Arcadiia este alta şi care bea apa ei îndată moare şi alta
f. 157 aşijderea la Frasiia şi alta la Tharmasiia tot de o fire./Scrie Filostrat, că este un râu şi când vre să jure neştine pune mâna lui în apa aceia şi de să jura cu dreptul nu lua nici o pagubă, iar de grăia minciuni ieşiia stricată mâna lui.

În Ţara jidovească era un râu roşu şi în toate simbetile să usca şi în celelalte zile curgé.

La hotarăle Caramaniei era un izvor, zioa era atâta de rece şi de dulce cât nu puté nimene să be multă şi noapte iarăş era atâta de fierbinte că cine îş pune mâna înlăuntru să jupuia. Acest izvor toţi îl numiia Izvorul Soarelui.

Iaste alt izvor căruia îi zic Elefesina, apa ei este limpede şi lină şi când zice neştine în vreo ocenie de cântare, saltă apa şi izvoraşte afară şi să varsă din matca ei ca [şi] când ar avea simţire să audă zicerea [o]cenii.

Scriu aceşti dascali că râul Sidariului primeşte semne şi frunzăle copacilor câte vor căde în apă le face pietri şi la Eleriia este un izvor şi iaste apa dulce şi apoi ce pun în lăuntrul, arde ca cum ar fi într-un foc.

f. 157 v La Ipiron/este un izvor alb şi de vor afunda într-însul făclii aprinsă să sting şi de vor afunda stânsă, să aprind. În amiază zi se usucă şi la miază noapte se varsă preste ţărmuri.

La Arcadiia este un izvor carele izvoraşte din munţi şi este apa ei atâta de rece cât nu poate nici un vas să o ţâe, nici de argint nici de aur sau altfeliu de vas, ce se sparge, fără numai în unghile muşcoiului o pun.

Râul Linchest îmbată apa lui pre om ca şi vinul. Marele Avert zice cum că el singur au pus un sicriu într-un râu al Aloniei şi cât s-au afundat în apa râului s-au făcut piatră uscată şi celelalte ce plutiia adecă sta deasupra au rămas lemn, ca şi mai nainte.

Pentru toate aceste mai de sus scrisă, scriu mulţi vrednici de credinţă filosofi, descoperire a gândi, zicând şi felişagul pământului şi a pietrilor firea şi rudele din care să nasc izvoarăle şi râurile sint vine acelora mai de sus de multe feliuri de faceri de bine.

f. 158 Şi să nu să îndoiască neştine spre acestea, că martur mi-i D[u]mnezeu/că nimic întru acestea nu este minciună la toate cele mai de sus zisă.

Şi auziţi şi alta care nu o ştiţi. La un ostrov, la Cacariia, ce-i zic Hier este un copaciu la mijlocul ostrovului şi cură din frunzăle lui şi din ramuri picături de apă atâta de multă câtă ajunge la toţi lăcuitorii ostrovului şi-ş lucrează cu apa aceia, căci aiurea nu să află apă. Şi au dedesupt lac supt ramuri strânsă dintru acele picături şi acest lucru îl ştiu toţi câţi să vecinesc cu ei. Şi sint

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

și altele multe ape în multe feliuri de locuri carele fac multe feliuri de pricini, ci pentru ascultare cuvintelor și pentru ca să nu ieșim foarte din cuvântul ce am înainte ca să le lăsăm. Ci această apă a Fraţasului crez să facă minuni Precesta iar nu firea apei, pentru căci Biserica este veche și când au zidit gândesc că au aflat apă în chip dintru acel cinstit boeriu și mai adevărat la această poveste și o am scris spre pomenire, ca să o știe și într-alte părți, cât/nu o știu să mărească pre cea întru tot puternică Născătoare de D[u]mnezeu cu rugăciunile căreia să ne învrednicim și să dobândim cerească fericire, în veci amin.

*

Ms. *A* are la sfârșitul minunii 21 o interpolare în care se rectifică un pasaj echivalat incorect, după părerea copistului, în traducerea atribuită lui Nicolae Cârnu. Acest paragraf, în redactarea lui Cozma, este următorul :

f. 140 v— 141 r. Această vestită si foarte lăudată m[ă]n[ă]stire a Iverilor care iaste mai bogată de cât toate m[ă]n[ă]stirile S[f]elto Gorii că pre cât dă m[i]l[o]stenie celor streini pe atâta mai mult izvorăste bogăție ei. că de si dau toate m[ă]n[ă]stirile m[i]l[o]stenie si ospetează pre multi, acele fac numai o sărbătoare [în] tot anul, iar Ivirul face 3. întâiu fac la Adormire Precestii, a doa la Bobotează, a treia marta Pastilor la care sărbătoare să adună mai multi decât 1000 de suflete, ospătându-i sara si a doazi si nu numai atunci ci si duminicile a tot anul nu lipsesc multi săraci carii să sprijinesc în S[f]elta Gora, pentru că iaste în mijlocul locului și târgul S[f]elta Gorii aproape, pre care târgu îl chiamă Kárie, adică căpătâlnile, că aice în Kárie iaste m[ă]n[ă]stire care s-au făcut întâiu în Sf[â]nta Gorâ, care o au zidit marile Costantin cel întâiu împărat crestinescu, pentru aceia îi zic Protas. Ce fiind mică și străcată de păgânul Iulian cel călcător de lege, iar marele Athanasie au făcut-o mai mare precum am scris mai sus.

Ce să vinim la cuvântul care am zis de Kárie, întru vremile careli s-au dus Ioan/Paliolog *întru părțile Râmului, de au făcut Florintina în Țara Frâncească* [7]. Și după ce s-au întorsu împăratul Ioan Paliolog și au venit la Vizantie, atunce au venit și Papa la Vizantie, și ne priimindu-l s-au întorsu si mărgând la Sta Gorâ sau făcut mult rău *m[ă]n[ă]stirilor si călugărilor* [8], căci n-au vrut să-s închine lui și să slujască ca și *dânsul* [9]. Atunci dar s-au închis mulți călugări la Protas, unde iaste târgul, și întrând oștile Papii i-au tăiat pre toți. Și le-au strânsu capetile într-un loc, și de atunce să chiamă Kárie, adecă Târgul Căpățânilor.

Iar am găsit un izvod rumânescu carele era scris de Neculaiu Cârnul carile au fost la Gligorie vod[ă], că Kárie zice târgul nuci-

[7] În ms. 1064 de asemenea al lui Cozma, copiat în 1742, formularea textului cu cursive este : „de au făcut Florentina în părțile Râmului la Țara Frâncească", (f. 226 v).

[8] În ms. 1064 : „călugărilor de pre la mănăstiri", (f. 226 v.).

[9] În ms. 1064 : „el" (f. 226 v).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lor, dar nu iaste aşè, că nucile se chiamă karidiè, iar káţii să chiamă căpăţinile.

Minune 22. Pentru oarecarele boier cu numele Carus cari au cheltuit bogaţie lui trupeşte şi cu scrisoare s-au lepădăt de H[risto]s.

În ms. *B* nu există interpolarea. Textul ms. la foaia respectivă este aproape identic cu cel din ms. 494 BAR, atribuit lui Nicolae „Milescu". Pentru a se putea face comparaţia, reproducem pasajele respective :

Ms. B., f. 69, rând 13 : aceştii sfinte biserici [a Ivirilor] care este mai vestită şi mai lăudată şi mai bogată decât toate mănăstirile Sfeta Gurii, şi aceasta nu este despre alta parte în ce chip socotesc, fără numai pentru cea multă milostenie care dau la cei streini măcar că dau toate mănăstirîle şi ospetează pre mulţi, ci acelea fac numai câte un praznic preste tot anul, iară aceasta a Iverilor face trii, întâi Uspeniia Preasfintei/Născătorii de D[u]mnezeu, a 2 : la Botezul Domnului nostru Iis[us] H[risto]s, a 3 : în marţa Paştilor, la care praznice să adună mai mult decât câte 1000 de suflete şi-i ospetează decusară şi a doa zi şi nu numai întracestéş praznice, ce şi în toate duminecile preste tot anul nu lipsesc săracii şi streinii şi târgul nucilor este aproape şi-i împresoară multe, dau şi Dionisatenii şi Lavreoţii, Simopetrénii, Vatopendinii şi celelalte mănăstiri, ci nu pre merg acoló căci sint mai în laturi, fără numai când să tâmpla de venia corăbii, la care dau toate milostenie, posmagi şi-i ospetează, măcar de au şi lipsă mănăstirile pentru cele grele biruri, care le plătesc cu mulţime de bani însă tot dau şi ei milostenie după puteréş, ce şi schiturile cele mici şi nu întoarce nici odinioară pre vreun sărac nemiluit.

Şi să lăsăm până aici şi să ne întoarcem la povestea ce ne este înainte, datoriia cea de mulţămită să o arătăm cătră cea prea lău-
f. 70 r dată/şi prea slăvită Împărătească a îngerilor, să aducem la acea nevinovată şi grabnică rugătoare şi păzitoare, iubitoare de bine oamenilor stăpână ca o maică iubitoare de fii... Urmează 17 rânduri pe f. 70 r şi 12 rânduri pe f. 70 v de preamărire a Maicii Domnului, cari se sfârşesc : în veci vecilor, amin.

Urmează : *Minunea 23. Pentru cela ce pentru dragostea banilor* s-au închinat dracului, ca să-l îmbogăţască într-această lume.

Inc. În părţile Italiei, era oarecare bărbat boiari pre nume Carus carele cheltuia avuţiia lui la hrăpii şi la multe tréceri şi dragosti trupeşti.

Deoarece ms. *B* are cuvintele : Vatopedenii, schiturile cele mici, stăpâna, păzitoarea, care nu se află în ms. 494, presupunem că prototipul său a fost un alt manuscris.

Ms. 494 BAR, f. 222 r. Aceasta cea vestită şi lăudată foarte mănăstire a Iverilor şi iaste mai bogată decât toate ale S[fe]ta Gorii mănăstiri şi aceasta nu iaste d[i]n pre altă pricină, în ce chip socotescu fără de numai pentru cea multă m[i]l[o]stenie, care dau/la cei
f. 222 streini, că măcare că dau toate mănăstirile şi ospetează pre mulţi, ci acele fac numai o sărbătoare în tot anul, iar Evretenii fac trei, întâi Uspeniia Presfintei Născătoarei lui Dumnezeu, a doao la Bobotează şi a treia în marţea Paştilor, la carele sărbători să adună

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mai mulţi de cât 1000 de suflete şi-i ospetează decuseară şi adoao şi nu numai atunce ci şi duminicile în tot anul nu lipsesc săraci mulţi, pentru căci iaste în mijlocul măgurii şi târgul nucilor aproape şi-i împresură multe. Dau şi Dionisatenii şi Lavreoţii, Simopetrénii, şi celelalte mănăstiri, ci nu foarte merg acolo căci sânt mai în laturi, fără de numai când să întâmplă corabii la care le dau tot posmagi m[i]l[o]stenii şi-i ospetează, căci măcar că au şi lipsă mănăstirile pentru cele grele biruri, carele plătesc cu nenumăraţi bani. însă dau şi ei m[i]l[o]stenie dup[ă] putere. aşa nu numai mănăstirile, ce şi chiliile cele mici, şi nu întoarnă nici dinioară pre vreun sărac nem[i[luit.

Ci să ne întoarcem la povestea ci ni-e înainte şi pren puţinele cuvinte cea datorie mulţimită şi la cea prea lăudată şi slăvită. Împărăteasa îngerilor să aducem la cea nevoitoare şi priveghietoare rugătoare şi povăţuitoare, aşa iubitoare de bine şi iubitoare de oameni Despuitoare ca o maică...

Urmează 12 rânduri pe f. 222 v. şi 8 rânduri pe f. 223 r. de mărire a Maicii Domnului, cari se sfârşesc : în veci vecilor, amin.

Urmează minunea 22 „Pentru oarecare boiariu pre nume Carus carele cheltuia avuţiia lui la' hlăpii şi la multe petrecanii trupeşti".

Inc. Întru părţile Italiei era oarecare boiariu pre nume Carus.

Din compararea acestor texte reiese că Cozma copistul reproduce o traducere din neogreacă, care corectează traducerea făcută de Nicolae Milescu, introducând o interpolare la f. 140 v.—141 r. Alte mss. ale lui Cozma, au aceeaşi interpolare : 1 261 (la f. 141 r.), 1630 (la f. 162) şi 1064 (la f. 130 v).

În literatura de specialitate N. A. Ursu a atribuit traducerea lucrării *Amartolon Soteria* întâi lui Dosoftei [10] apoi, peste ani, în *O traducere necunoscută a lui Nicolae Milescu* [11] afirmă : „am stabilit că traducerea părţii a treia a Mântuirii păcătoşilor aflată în mss. 494 este opera lui Milescu". Prin semnalarea celor două manuscrise româneşti necunoscute până acum, dintre care unul completează seria transcrierilor monahului Cozma de la Neamţ, se face cunoscută în întregime *Introducerea la cartea Amartolon Soteria* şi se completează dovezile referitoare la traducerea lui Nicolae Cârnul a cărţii a treia, prin compararea interpolării de la minunea 21. Prin aceste manuscrise întărim ideea paternităţii lui Nicolae Cârnul.

31 august 1989.

Alte manuscrise care conţin Minunile Maicii Domnului se păstrează în Biblioteca Mitropoliei Moldovei : astfel mss. nr. 13 conţine toate cele 69 minuni (ms. este de la sfârşitul sec. XVIII şi are 319 f.), ms. nr. 15 din 1794 conţine la f. 28—107 şi 108—147 Minunile Maicii Domnului, iar ms. nr. 39, din 1822, acelaşi text la f. 2—247. Vezi Paul Mihail, *Manuscrise româneşti din biblioteca Mitropoliei Moldovei*, în MMS, LI, 1975, nr. 1—2, şi LII, 1976, nr. 1—2. Un exemplar al lucrării *Amartolon Soteria*, în limba greacă, tipăritură de Veneţia, 1681, se păstrează la

[10] În „Limba Română", XXVII, 1978, 5, p. 495—507.
[11] În „Cronica" XXI, 44 (1083), din 31.X.1986, p. 5.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Biblioteca Centrală a Universității din Iași. Exemplarul are și însemnarea românească : „Această carti am luat-o eu di l[a] un călugăr grec ce au făcut o pricină cu un luc[r]ător al mieu și să chiamă carti această Amartolon Sotirie adecă pocăință păcătoșilor și minunile Maicii Precistii. Ilie Sturza vel sluj (?)", după toate probabilitățile, din 1757 — o altă iscălitură a aceluiași are și însemnarea acestui an [n.n.]. Cf. Nikos Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca centrală universitară „M. Eminescu" — Iași*, vol. I, Iași, 1974, p. 176, nr. 238.

Semnalăm și ms. 5515 al Bibliotecii Academiei Române (conține cele 69 minuni) ce provine din Basarabia.

N. B. După predarea acestui articol, a fost publicat studiul d-lui Liviu Onu, *Considerații pe marginea paternității unei versiuni românești a Mântuirii păcătoșilor a lui Agapie Landos. Câteva probleme de metodă*, în „Academia Română, *Memoriile Secției de Filologie, Literatură și Arte*", seria IV, tom. XI, 1989, p. 29—38.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

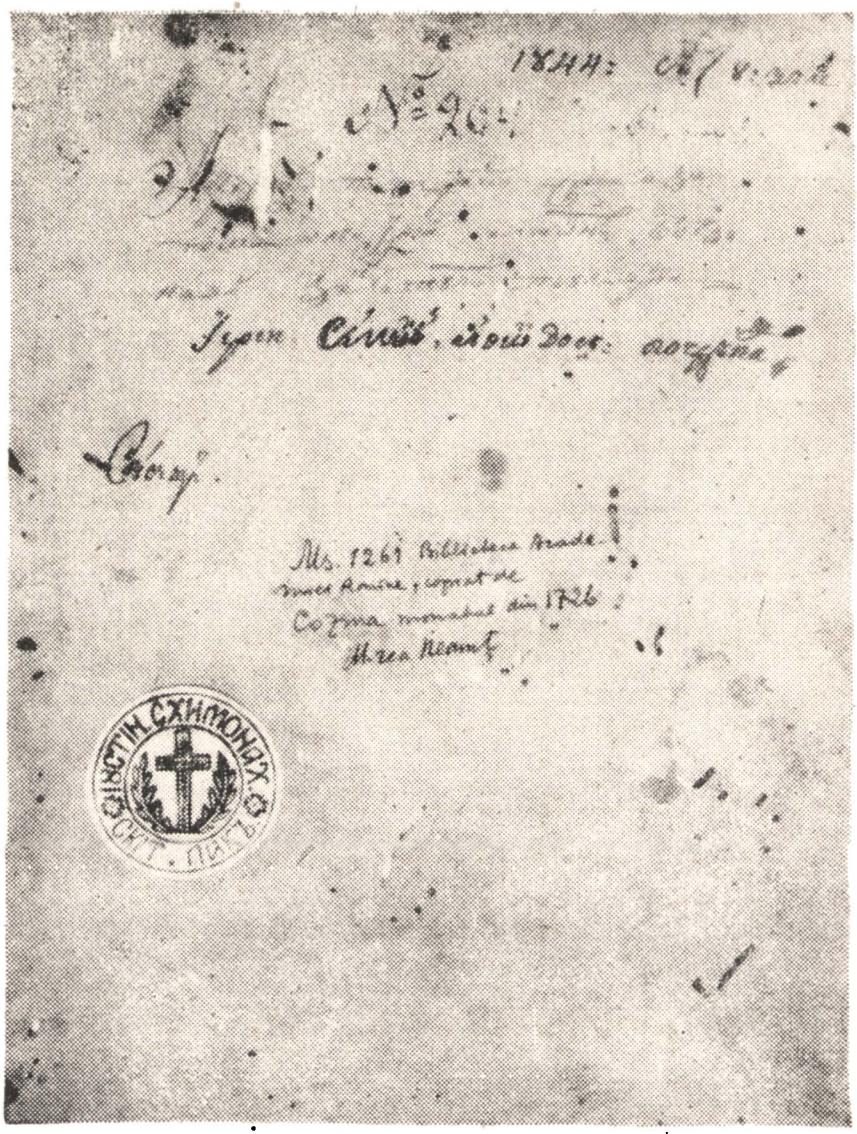

Fig. 1. *Ms. A* : Însemnarea din 1844 şi pecetea Schitului Lacu pe coperta întâia (interioară)

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

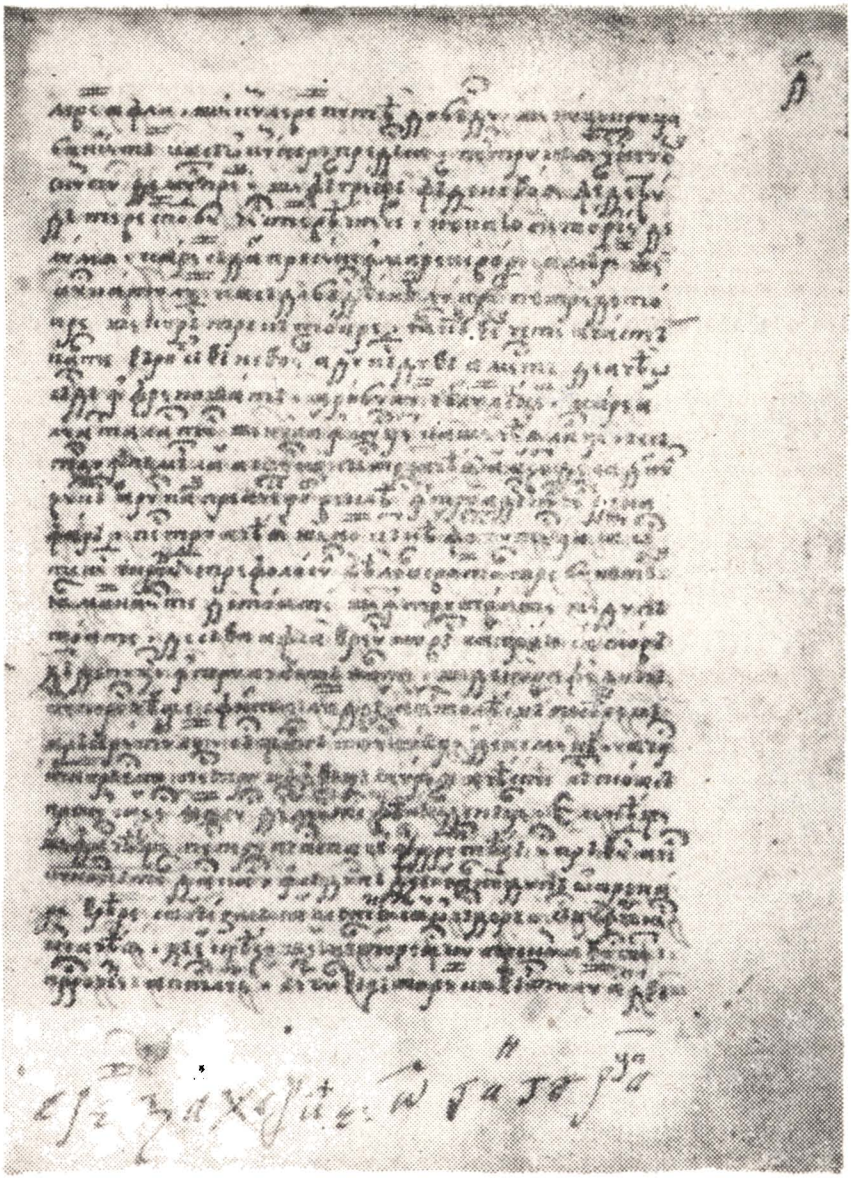

Fig. 2. *Ms. A* : Cuvânt inainte la cartea a treia (f. 4).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

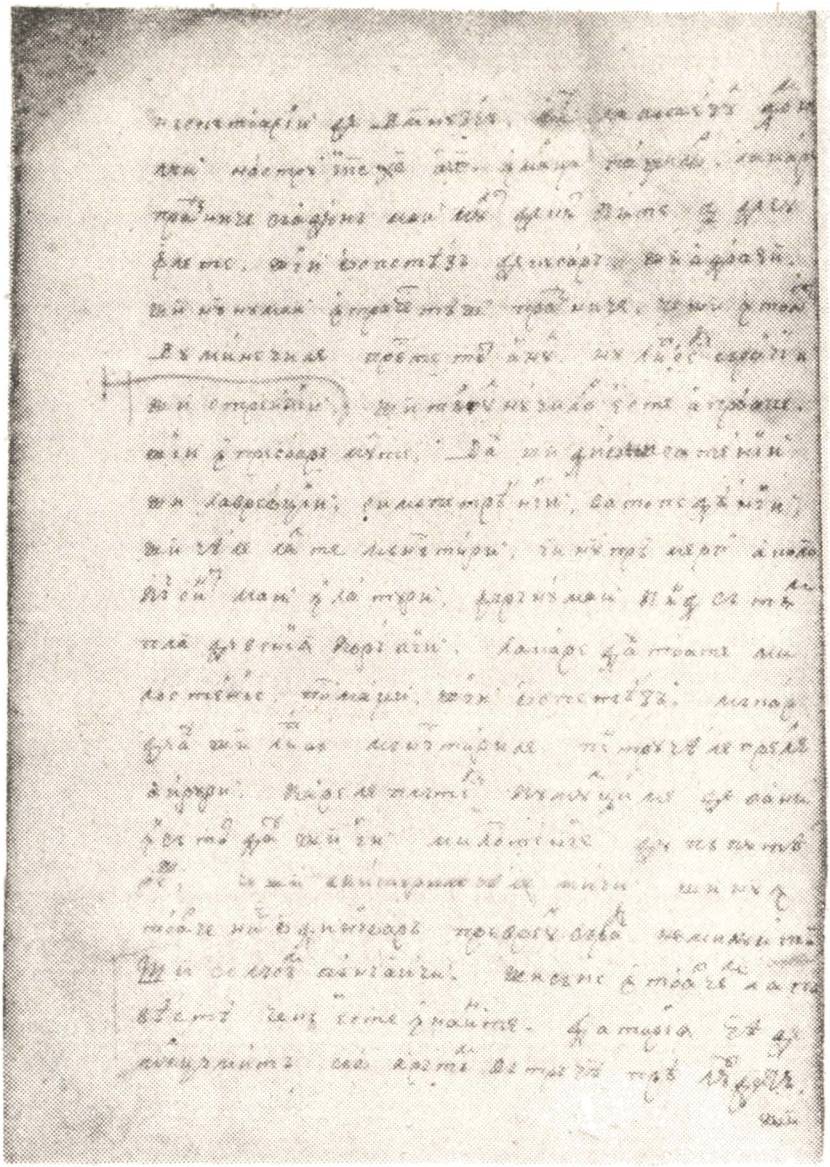

Fig. 3. *Ms. B :* Pasajul relativ la Târgul Nucilor (f. 69 v).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

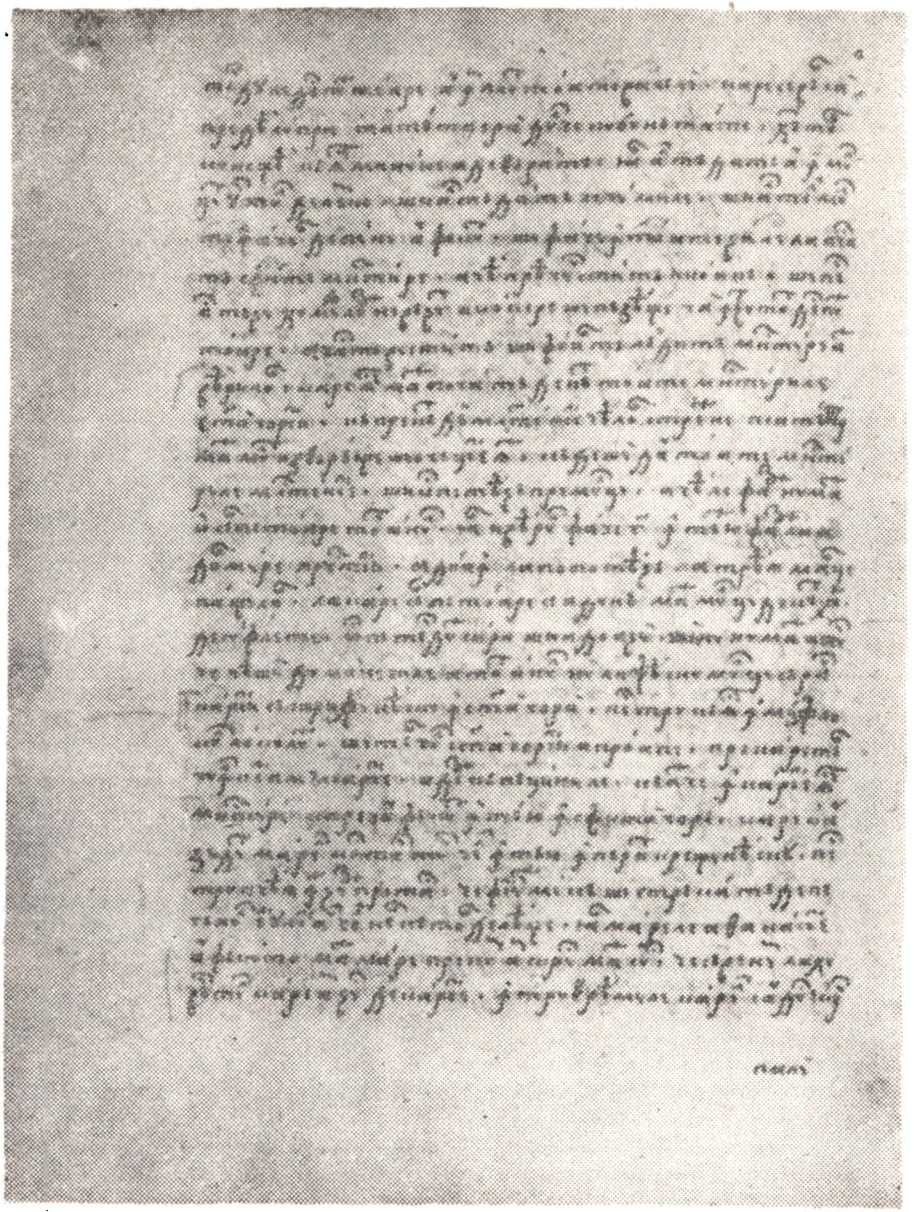

Fig. 4. *Ms. A* : Pasajul relativ la „Târgul Kárie, adică Târgul Căpățânilor" (fi. 140 v).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

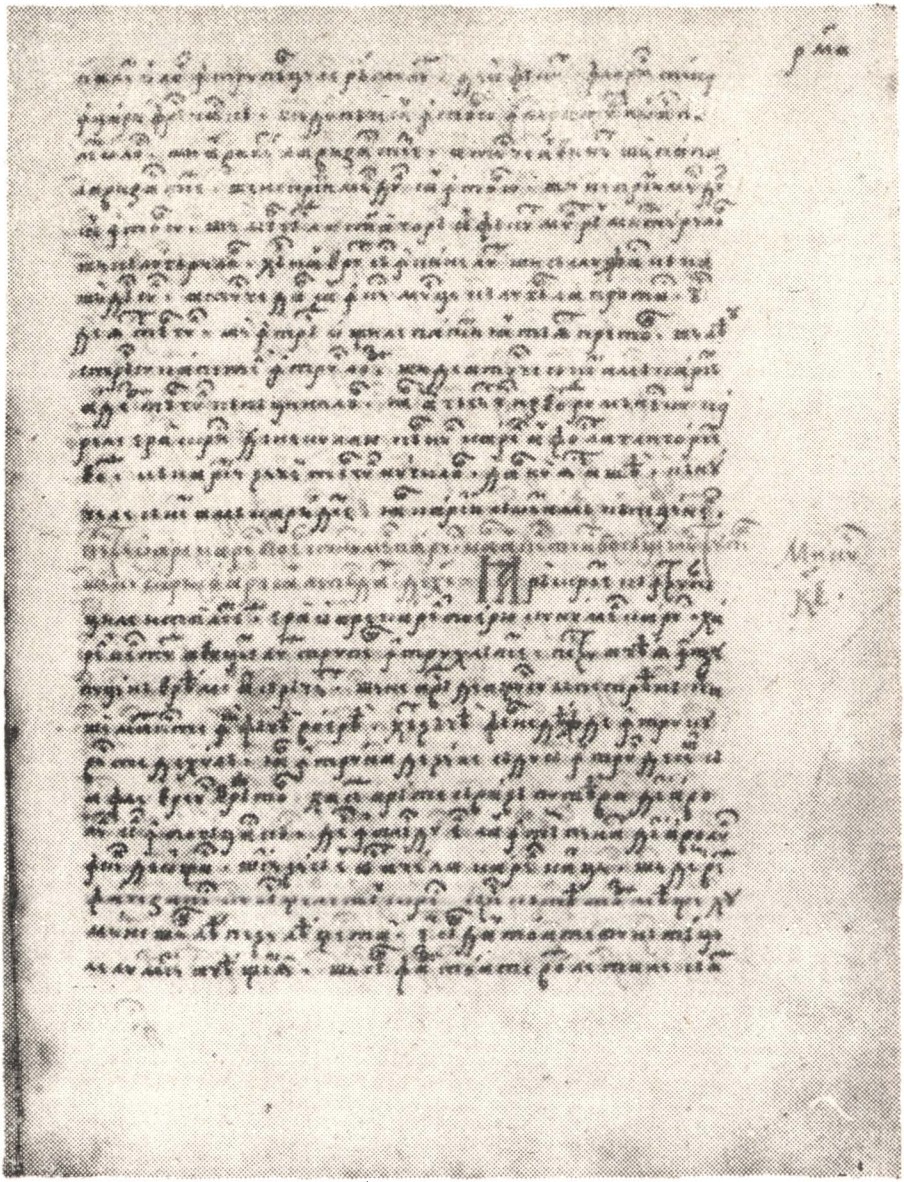

Fig. 5. *Ms. A* : Pasajul cu însemnarea despre „izvorul românesc al lui Niculae Cârnu“ (f. 141 r).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

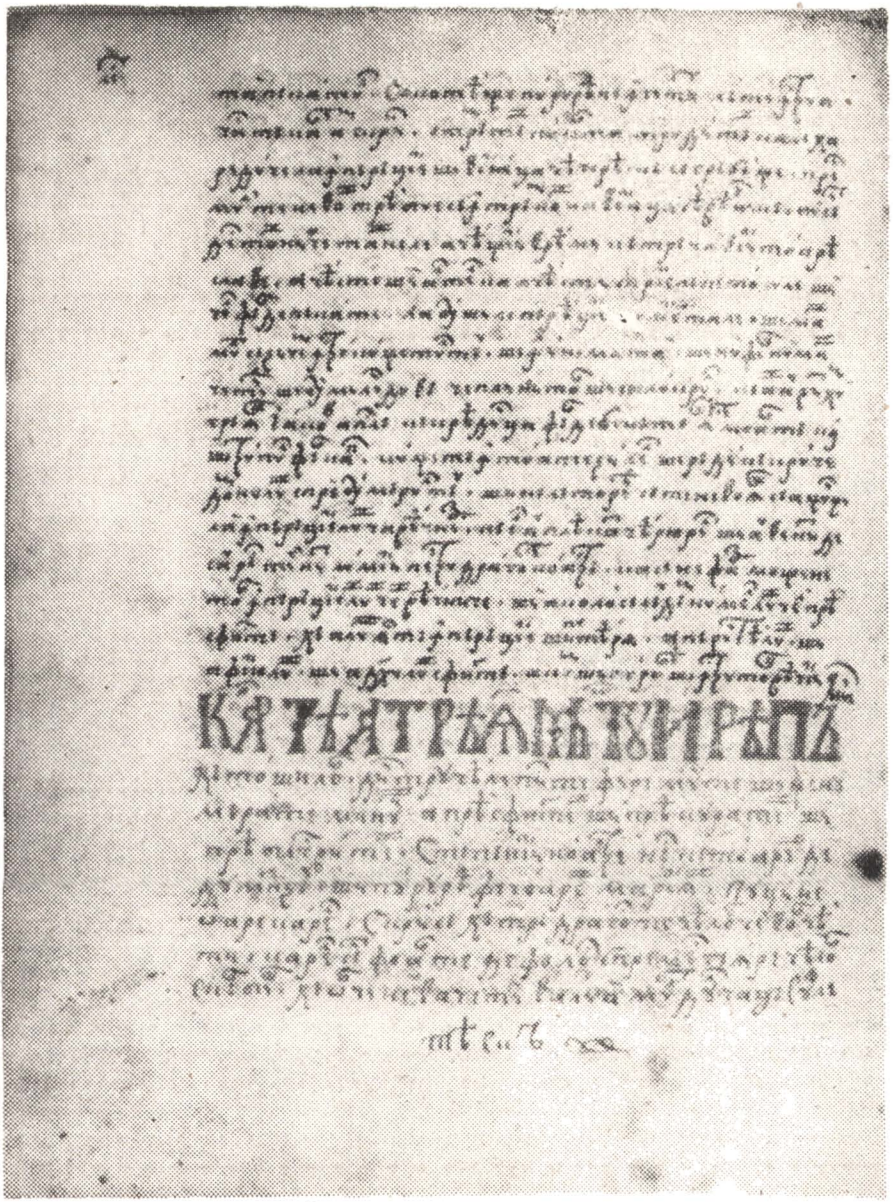

Fig. 6. *Ms. A* : Titlul cărții a treia (f. 102 v).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

N. A. URSU

UN CRONICAR MOLDOVEAN NEDREPTĂȚIT: IENACHE COGĂLNICEANU

1. Cronica Moldovei pentru anii 1733—1774, cunoscută în prezent sub denumirea de *Pseudo-Ienache Cogălniceanu* [1], a fost publicată prima dată de M. Kogălniceanu, în anul 1846, sub titlul *Letopiseţul domnilor Moldovii de la domnia întâi şi până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voievod, scris în Ţarigrad de Ienachi Cogălniceanu, biv vatav de aprozi. 1733—1774* [2]. Într-o notă la biografia cronicarului, publicată în anul 1852, Kogălniceanu afirmă: „Cronica lui Ienachi Cogălniceanu fiind rătăcită din familie şi negăsind-o decât la sfârşitul de 1845, când mi s-au dat de d-lui comisul Ioan Beldiman, ce şi d-lui o avea de la arhimandritul Ioasaf Voinescu de la mănăstirea Frumoasa, la care se lăsase de moşul mieu Gheorghie Cogălniceanu, aceasta este pricina că n-am putut-o pomeni supt adevăratul nume a autorului ei în notiţia franceză asupra Letopiseţilor româneşti pusă în capul scrierii mele *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques* [apărută în anul 1845 — *n.n.*] [3].

Având deci în faţă manuscrisul *autograf* al lui Ienache Cogălniceanu, aflat acum la Biblioteca Academiei Române, sub cota ms. rom. *62*, în care acesta a copiat la început cronica anonimă a Moldovei pentru anii *1661—1729*, atribuită lui *Alexandru Amiras*, la sfârşitul căreia şi-a însemnat câteva date autobiografice, M. Kogălniceanu era ferm convins că letopiseţul respectiv a fost continuat, până la anul 1774, de

[1] Atragem atenţia asupra faptului că numele lui Ienache Cogălniceanu, ca şi al altor membri ai familiei Cogălniceanu din secolul XVIII şi de la începutul secolului XIX, cu excepţia lui Mihail Kogălniceanu, trebuie scris cu *C*, nu cu *K*, pentru că grafia cu *K* din semnătura cu litere latine a lui M. Kogălniceanu reprezintă *o opţiune personală*, ca şi grafiile particulare ale numelui altor intelectuali români de atunci, cum sunt Alecsandri, Bolliac, Negruzzi, Kretzulescu, Russo. Evident, particularităţile cu care şi-au scris numele aceşti cărturari nu pot fi aplicate şi numelui părinţilor şi al moşilor lor. Ca atare, vom scrie Cogălniceanu şi în citatele din diverse studii în care numele cronicarului este scris Kogălniceanu.

[2] Vezi M. Kogălniceanu, *Letopisiţile Ţării Moldovii*, vol. III, Iaşi, 1846, p. 189—286.

[3] *Ibidem*, vol. I, Iaşi, 1852, p. XXIV, nota 2.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

acest strămoș al său. În consecință, pentru a înlătura orice îndoială cu privire la paternitatea lui Ienache Cogălniceanu asupra părții din letopiseț care continuă cronica anonimă atribuită lui Alexandru Amiras, el a comis în textul editat o mistificare, modificând fraza : „Și înștiințându-să domnul *din* Ienachi Cogălniceanu, ce *era* vtori comis atunce, cum că..." (ms. *62*, f. 131^{v}), în : „Și înștiințându-se domnul *de la mine*, Ienache Cogălniceanul, ce *eram* comis al doilea atunce, cum că..." [4]. Mistificarea aceasta a lui M. Kogălniceanu a fost observată abia în anul 1916, de către C. Giurescu, care o apreciază astfel : „Modificările erau în aparență cu totul neînsemnate. Dar prin ele se creia în favoarea lui Ienache Cogălniceanu o dovadă decisivă, în fața căreia nimeni nu se putea îndoi că el n-ar fi autorul cronicii. Această unică dovadă lipsind, chestiunea paternității cronicii nu mai apare așa de clară, cum o înfățișase editorul ei. O mărturie directă în sensul afirmărilor sale cronica nu cuprinde. În urma acestor constatări, o revizuire a chestiunii se impune. Trebuie stabilit dacă din manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu rezultă în adevăr că el ar fi autorul cronicii. Manuscriptul fiind cunoscut, verificarea afirmării lui M. Kogălniceanu nu prezintă nici o greutate" [5].

Până în anul 1916, nimeni nu a pus la îndoială paternitatea lui Ienache Cogălniceanu asupra letopisețului editat de M. Kogălniceanu sub numele moșului său. Studiul citat al lui C. Giurescu, a cărui argumentare a putut să pară celor mai mulți cercetători invulnerabilă, a schimbat însă aproape total vechea opinie. După anul 1916, foarte puțini sunt cei care au mai crezut că letopisețul în discuție ar putea fi totuși opera lui Ienache Cogălniceanu, iar adevărul, după cum vom vedea, se dovedește a fi de partea acestora.

2. După ce compară, în prima parte a studiului său, textul celor două manuscrise cunoscute ale letopisețului (ms. *62* de la BAR și ms. *8*, acum *V-25*, de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași) cu textul editat de M. Kogălniceanu, C. Giurescu ajunge la concluzia că „Kogălniceanu a tipărit cronica după manuscriptul, astăzi necunoscut, al fostului maior Gheorghiu din Roman", despre care „el spunea numai că cuprindea aceeași colecție de cronici ca și ms. 8 Iași, dar «mai bine scrisă și mai întreagă»" [6]. Descoperit după ce ediția letopisețului fusese întocmită, dar încă netipărită, autograful lui Ienache Cogălniceanu a fost prea puțin folosit. „Pe baza noului manuscript — constată Giurescu — editorul alcătuiește un alt titlu, cu numele autorului, modifică pasajul în care se vorbea despre informația dată lui Constantin Racoviță de Ienache Cogălniceanu, ca și când însuși acesta ar fi povestit faptul, introduce în text cele două pasaje relative la Constantin Cogălniceanu, cari nu se aflau în manuscriptul Gheorghiu, și pune în paranteză povestirea evenimentelor din anul 1774, care lipsea din original, considerând-o ca un adaos al unui copist mai nou, deși tot contimporan. Acestea par să fie singurele modificări pe cari le-a intro-

[4] *Ibidem*, vol. III, p. 230.
[5] Vezi C. Giurescu, *Pseudo-cronicari. I. Ienache Cogălniceanu*, extras din *BCIR*, II, 1916, p. 6.
[6] *Ibidem*, p. 19.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dus, în urma aflării originalului, în copia făcută de pe manuscriptul Gheorghiu. Cu excepția lor, ediția lui Kogălniceanu înlocuiește acest manuscript astăzi necunoscut" [7].

3. Problema paternității cronicii este discutată de C. Giurescu în două părți ale studiului, intitulate *Argumente în favoarea lui Ienache Cogălniceanu* și, respectiv, *Dovezi împotriva lui Ienache Cogălniceanu.* Pentru că, în demonstrația de mai jos, noi vom încerca să infirmăm concluzia lui C. Giurescu potrivit căreia letopisețul nu este opera lui Ienache Cogălniceanu, considerăm necesar să prezentăm în prealabil, cât mai complet, atât dovezile aduse de el în favoarea paternității lui Ienache Cogălniceanu asupra cronicii, cât și argumentele prin care tot el neagă apoi această posibilitate. Suntem deci nevoiți să reproducem unele pasaje mai întinse din argumentarea strânsă a studiului său. Nu putem însă reproduce și respectivele fragmente de text comparate și comentate în demonstrația lui C. Giurescu, pe care cititorul interesat este rugat să le (re)vadă acolo.

3.1. În manuscrisul autograf al lui Ienache Cogălniceanu — observă C. Giurescu —, „nicăieri nu se arată nici de către cine, nici unde sau când a fost scrisă cronica. Singurul loc unde scriitorul manuscriptului, ceea ce nu însemnează și al cronicii, care ocupă *numai o parte* a lui, vorbește despre sine, este autobiografia sa, intercalată spre sfârșitul Cronicii tradusă de Amiras. Această interpolare în cronica pe care o copiase dovedește numai că el este scriitorul *manuscriptului,* ceea ce se putea ști și după scriere, dar ea nu permite nici o concluziune cu privire la autorul cronicii următoare. Dar dacă o atestare directă lipsește, nu lipsesc, o recunosc, prezumțiuni în favoarea lui Ienache Cogălniceanu. Și ele sunt destul de puternice, pentru ca, în starea de atunci a cunoștințelor istorice, nu numai M. Kogălniceanu, care vedea chestiunea cu ochii strănepotului, dar și un altul, mai puțin interesat, să se fi crezut îndreptățit a face această atribuire" [8].

3.1.1. C. Giurescu consideră că „în sprijinul lui Ienache Cogălniceanu vine în primul rând faptul că manuscriptul *pare* să fi fost scris chiar în anul în care cronica a fost terminată. În titlul manuscriptului se află în adevăr anul 1774, iar cronica se sfârșește cu încheierea păcii de la Kiuciuk Kainargi, la 17 iulie 1774. Concordanța deplină dintre anul din titlu și sfârșitul povestirii ar fi un indiciu, o dovadă aproape, că manuscriptul acesta este chiar originalul cronicii, cum de fapt s-a și admis până acum" [9].

3.1.2. „Prezumțiunea că scriitorul manuscriptului este și autorul cronicii — continuă Giurescu — se întărește încă prin aceea că în cronică se vorbește de mai multe ori despre Ienache Cogălniceanu [...]. O deosebită atențiune se acordă în cronică și fratelui său, Constantin Cogălniceanu [...]. Atențiunea acordată lui Ienache Cogălniceanu, de care se vorbește de patru ori, cu toate că slujbele ocupate de el erau dintre cele mărunte, iar faptele înregistrate nu prezentau cine

---

[7] *Ibidem,* p. 20.
[8] *Ibidem,* p. 21. Sublinierile autorului.
[9] *Ibidem.* Sublinierea autorului.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ştie ce importanţă, precum şi laudele cari se aduc fratelui său, ar constitui iarăşi un indiciu în favoarea lui" [10].

3.1.3. „Ceea ce ştim despre cultura şi îndeletnicirile istorice ale sale — arată în continuare C. Giurescu — concordă în totul cu ipoteza că el este autorul cronicii. Era un iubitor de istorii şi unul din puţinii bibliofili de odinioară. Se cunosc până acum, în afară de propriu-i manuscript, nu mai puţin de alte patru manuscripte de cronici pe cari le cumpărase la Constantinopol, unde urmase în mazilie pe Constantin Racoviţă [...]. Pe toate manuscriptele el înseamnă cu grijă unde, când şi de la cine le-a cumpărat. Dobândirea lor nu pornea dintr-o simplă pasiune de biblioman. Cogălniceanu era unul din cărturarii timpului. El scria greceşte, şi, ca unul ce stătuse mai mult timp la Constantinopol, va fi ştiut, probabil, şi ceva turceşte. Procurarea manuscriptelor era în legătură cu predilecţia lui pentru istorie. Le cumpăra ca să le citească. La sfârşitul lor el adaogă, când nu aveau, scara domnilor, pe care o continuă şi peste povestirea cronicii, până în zilele sale [...]. Pe manuscripte făcea şi diferite însemnări despre evenimente politice, întâmplări personale, ori fenomene atmosferice. În autobiografia sa nu se mărgineşte numai la înşirarea datelor care-l priveau personal ; în legătură cu ele se dau o sumă de alte ştiri, care transformă biografia într-o adevărată pagină de cronică. Dacă vom mai adăoga acum că din cronică se vede că autorul ei cunoştea bine Ţara Românească şi Constantinopolul, ceea ce se potriveşte iarăşi cu Ienache Cogălniceanu, care a urmat pe Constantin Racoviţă în domnia munteană şi apoi în mazilie la Constantinopol, am arătat tot ceea ce s-ar putea invoca în favoarea lui" [11].

3.2. Examinând apoi valoarea probatorie a argumentelor care se pot invoca în favoarea lui Ienache Cogălniceanu, menţionate mai sus, C. Giurescu le opune o serie de contraargumente, din care ar rezulta — în opinia sa — că Ienache Cogălniceanu nu poate fi totuşi autorul letopiseţului care i-a fost atribuit, ci doar copistul manuscrisului respectiv (ms. *62* de la BAR).

3.2.1. Prima chestiune pe care o discută C. Giurescu este deci „data manuscriptului". „Aceasta constituie argumentul cel mai important. Dacă manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu a fost scris în anul 1774 şi dacă se va putea dovedi că el este în adevăr originalul cronicii, atunci chestiunea poate fi considerată ca rezolvită. Cercetarea celorlalte argumente devine în acest caz inutilă" [12].

3.2.1.1. „Până acum s-a crezut — observa Giurescu — că anul 1774 din titlul manuscriptului reprezintă data când a fost scris. Din cuprinsul manuscriptului se vede însă a fi fost scris cu mult mai târziu. Vorbind în autobiografie de boierii pe cari Constantin Racoviţă îi pune în dregătorii, când vine cu a doua domnie în Moldova, Ienache Cogălniceanu arată printre ei şi pe Manolachi Giani, făcut atunci vel serdar, despre care spune că «pi urmă s-au învrednicit şi la domnie, atât la a Ţării Româneşti *cât şi la Moldova*» [...]. Manolachi Giani domneşte

[10] *Ibidem*, p. 21—23.
[11] *Ibidem*, p. 21—24.
[12] *Ibidem*, p. 25.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în Moldova în anul 1788. Cogălniceanu nu putea să se refere la domnia lui decât după această dată. Cum pe de altă parte se știe că el moare în 1795, timpul când și-a scris biografia, și prin urmare și manuscriptul în care a intercalat-o, se restrânge astfel între aceste două date. Dar dacă manuscriptul a fost scris între 1789—95, atunci cum se explică anul 1774 din titlu ? Care e data reală a manuscriptului, cea arătată în titlu, ori cea care rezultă din biografie ? D-l Iorga a explicat contrazicerea admițând că nota biografică «a fost scrisă mult timp după ce Cronica era terminată... pe niște foi, depărtate una de alta, *ce se întâmplase să rămâie libere*». Am avea deci a face cu o interpolare făcută de Ienache Cogălniceanu în propriul său manuscript cam cincisprezece până la douăzeci de ani de la scrierea lui. Dar chipul cum biografia este intercalată în manuscript nu se împacă cu această explicație [...]. Ea ocupă, cum vedem, foaia 92 în întregime și 3 părți din foaia 97. Felul acesta curios cum biografia este *țesută* în cronică exclude ipoteza unei interpolări posterioare scrierii manuscriptului. În acest caz ar trebui să admitem că Ienache Cogălniceanu lăsase foaia 92 *întreagă* nescrisă, precum și o față și jumătate din foaia 97, ceea ce ar fi cu totul neobișnuit. La el procedarea aceasta este cu atât mai puțin admisibilă, cu cât nicăieri în tot manuscriptul nu lasă între capitole nici cel mai mic spațiu nescris. Dacă am presupune că înadins lăsase acele foi albe spre a-și scri în urmă pe ele biografia, nu înțelegem de ce așteaptă să treacă aproape douăzeci de ani până să-și aducă la îndeplinire intențiunea. Mai trebuie apoi să avem în vedere încă un fapt. Este aproape cu neputință ca adaosul, pe care un scriitor l-ar face într-un manuscript al său după un așa de lung interval, să nu se deosebească prin nimic de scrierea dintâi. Rareori în curgere de atâția ani trăsurile scrierii cuiva rămân neschimbate. Și chiar atunci, faptul că scriitorul întrebuințează un alt condei, altă cerneală și scrie în împrejurări deosebite lasă mai totdeauna urme. În biografie nu se constată nici o deosebire de acest fel. E același scris ca în tot manuscriptul, cu singura deosebire că, voind să atragă asupra ei atenția cititorului, Cogălniceanu a scris o parte din cuvinte cu cerneală roșie, pe când în restul manuscriptului întrebuințează numai cerneală neagră. Motivele acestea ne silesc să respingem părerea că biografia ar fi o interpolare mai târzie. Ea a fost scrisă în același timp cu manuscriptul, a cărui dată trebuie astfel fixată între anii 1789—95" [13].

3.2.1.2. Explicând „de unde provine și ce rost are în titlu anul 1774, considerat până acum ca dată a manuscriptului", C. Giurescu atrage mai întâi atenția asupra faptului că, în prima parte, manuscrisul autograf al lui Ienache Cogălniceanu conține cronica anonimă a Moldovei de la 1661 până la 1733, atribuită lui Alexandru Amiras : „Pe această cel puțin el numai a copiat-o, nu a redactat-o. Ba a mers chiar cu fidelitatea de reproducere atât de departe încât a păstrat până și numerotarea capitolelor din manuscriptul pe care l-a reprodus [...]. Între această cronică și cea următoare (1733—69), atribuită lui Ienache Cogălniceanu, nu se face în manuscript nici o distincțiune ; atitudinea istoricului-copist față de amândouă este aceeași : începe cu scrisul de la Istrate Da-

[13] *Ibidem*, p. 25—27. Sublinierile autorului.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

bija şi merge până la moartea lui Constantin Mavrocordat. De aici urmează că nici pe aceasta nu a alcătuit-o el ; a copiat-o numai, ca şi pe cea precedentă. Este de altfel uşor de înţeles că numai cel ce urma să transcrie o lucrare străină, care avea o întindere determinată, putea să spună că se va opri la o anumită dată. Cronicarul care povesteşte fapte contimporane nu-şi fixează de la început punctul de oprire. El va scrie cât îi va lungi Dumnezeu viaţa, ori cât îi vor permite împrejurările. Titlul este aşadar alcătuit de un copist care în anul 1774 a transcris cele două cronici. Copia acestuia a fost apoi reprodusă, după anul 1789, de Ienache Cogălniceanu. *Titlul din fruntea manuscriptului său este în realitate titlul izvodului pe care l-a copiat*" [14].

3.2.1.3. La întrebarea dacă manuscrisul lui Ienache Cogălniceanu reprezintă originalul cronicii atribuite lui, C. Giurescu răspunde : „Din moment ce manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu a fost scris după anul 1789, el nu poate cuprinde originalul cronicii, redactată în 1774 sau puţin mai înainte, ci numai o copie a ei. Concluziunea aceasta, la care ne duc constatările de mai sus, se confirmă şi pe altă cale. Dacă textul din acest manuscript ar fi chiar originalul cronicii, atunci acela din celelalte două manuscripte, ms. 8 Iaşi şi ms. Gheorghiu, ar trebui să fie copii ale lui. Este îndeajuns ca să compare cineva numai pasajele pe cari le-am reprodus mai sus (p. 17—19), ca să vadă imediat că avem a face nu cu manuscripte copiate unul după altul, ci cu copii independente. Recunosc că deosebirile stilistice, oricât de mari ar fi, şi omisiunile pe care le-ar prezinta un text copiat după altul, nu ne-ar îndreptăţi să-l considerăm ca o redacţiune independentă. Ele pot proveni de la autorul copiei. Ceea ce însă nu va putea face copistul, este să completeze lacunele ori să îndrepte anume greşeli ale textului ce copiază. De vom găsi într-un manuscript, care trece drept originalul unei scrieri, lacune, greşeli şi îndreptări, pe cari copiile nu le au, putem afirma cu toată siguranţa că nu e originalul, ci tot o copie. Şi tocmai acesta este cazul nostru" [15].

3.2.1.4. C. Giurescu constată că „în manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu sînt *lacune* pe cari nu le au manuscriptele 8 Iaşi şi Gheorghiu. Cea mai importantă este aceea de la sfârşitul cronicii, despre care *am vorbit (p. 8—9). M. Kogălniceanu o considera ca o interpolare şi* de aceea o pusese în paranteză [...]. Nu există însă nici un motiv care să ne facă a o privi ca atare. E încheierea firească şi necesară a povestirii de mai înainte, de care nu se deosebeşte prin nimic, aşa că e de presupus mai degrabă o omisiune la Ienache Cogălniceanu, decât o interpolare în ms. Gheorghiu (ms. 8 Iaşi e lacunar la sfârşit") [16]. Autorul citează apoi încă trei pasaje pe care le consideră „omisiuni clare" în manuscrisul lui Cogălniceanu.

3.2.1.5. „Se află apoi la Ienache Cogălniceanu — continuă Giurescu — unele cuvinte şi nume proprii *greşite*, cari în celelalte două manuscripte au forma corectă" [17], şi citează, între altele, formele *sfermaşe*, în loc de *feldmarşal*, *Romanciog*, în loc de *Romianţov*.

[14] *Ibidem*, p. 27—28. Sublinierea autorului.
[15] *Ibidem*, p. 28.
[16] *Ibidem*. Sublinierea autorului.
[17] *Ibidem*, p. 30. Sublinierea autorului.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

3.2.1.6. În sfârșit, C. Giurescu observă că „în manuscriptul lui Cogălniceanu există o corectură foarte interesantă : ea privește dregătoria unui anume Vasile Cogălniceanu, proprietarul unor case de lângă mănăstirea Barnovschi". Dregătoria acestuia fusese inițial menționată în cronică astfel : „Vasile Cogălniceanu *pit.* di lângă Barnovschi" (ms. *62*, f. 104v). C. Giurescu continuă : „Cuvântul prescurtat : *pit.* se citește *pitar*. După ce-l scrisese așa, Ienache Cogălniceanu a adăogat înaintea lui și deasupra un *că*, modificând dregătoria de *pit[ar]* în aceea de *căpit[an]*. Prin această modificare el îndrepta o greșeală. Proprietarul caselor de lângă mănăstirea Barnovschi, în care fusese conăcit Sara Mehmet pașa, era *căpitanul* Vasile Cogălniceanu, altul decât tatăl lui Ienache, care a rămas căpitan toată viața [...]. Corectura era așadar îndreptățită. Rămâne numai de știut dacă Ienache Cogălniceanu își îndrepta propria lui greșală, ori pe a altuia. Răspunsul la această întrebare ni-l dau manuscriptele 8 Iași și Gheorghiu, în cari Vasile Cogălniceanu este arătat ca *pitar*, nu *căpitan* [...]. De aici se vede că manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu nu e original, ci reproduce un prototip în care se afla *pitar*, ca și în celelalte două manuscripte. Dar cum el cunoștea, desigur, pe această rudă și omonim al tatălui său, observând, după ce scrisese dregătoria, că e greșită, o îndreptează în *căpitan*. Corectura este prețioasă. Ea dovedește pe de o parte că manuscriptele 8 Iași și Gheorghiu nu sunt copii după manuscriptul Cogălniceanu, pentru că atunci ar fi trebuit să aibă și ele *căpitan*, ca acesta, iar pe de alta că manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu este copie după altul, din care el a reprodus în mod mecanic greșala cu *pitar*" [18].

3.2.1.7. „Recapitulând rezultatele la cari am ajuns cu privire la data manuscriptului și la raportul lui cu originalul cronicii — conchide Giurescu — constatăm următoarele : anul 1774 din titlul manuscriptului a fost reprodus de Ienache Cogălniceanu, împreună cu întreg titlul, din manuscriptul de pe care a copiat pe al său. Acesta a fost scris cu aproape douăzeci de ani în urma redactării cronicii. El nu cuprinde textul original al ei, ci o copie mai târzie, care prezintă omisiuni, greșeli și îndreptări. Scriitorul copiei nu poate fi, până la proba contrară, și autorul cronicii. Argumentul care se credea că vine în favoarea lui Ienache Cogălniceanu se întoarce astfel împotrivă-i" [19].

3.2.2. Discutând cel de-al doilea argument care ar dovedi paternitatea lui Ienache Cogălniceanu asupra letopisețului, anume știrile despre Cogălniceni aflate în cronică. C. Giurescu observă mai întâi că „pasajele privitoare la Constantin Cogălniceanu se găsesc numai în manuscriptul lui Ienache. Neexistând în ms. 8 Iași, suntem în drept să afirmăm că ele nu se aflau nici în ms. Gheorghiu, care cuprindea aceeași redacțiune a cronicii [...]. Dacă pasajele privitoare la Constantin Cogălniceanu se găseau ori nu și în originalul, astăzi necunoscut, al cronicii, nu putem ști, cele două manuscripte fiind, cum am văzut, copii independente (direct ori prin mijlocirea altora) după acel original. În primul caz, lipsa lor din ms. 8 Iași s-ar datori unei omisiuni, în celălalt, exis-

[18] *Ibidem*, p. 28—31. Sublinierile autorului.
[19] *Ibdiem*, p. 31.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tența lor în ms. 62 provine dintr-un adaos posterior. Pentru a stabili dacă e o *lacună* ori *interpolare*, nu avem alt mijloc, fiind vorba de copii independente, decât analiza și comparația textelor respective. O constatare se impune de la început : *textul din ms. 8 Iași nu are câtuși de puțin aparența să fie lacunar*. Bănuiala unei interpolări în ms. 62 răsare astfel cea dintâi. Presupunând însă că ar fi o omisiune în ms. 8 Iași, este evident că ea n-ar fi accidentală, ci *intenționată*. S-a suprimat anume ceea ce privea pe Constantin Cogălniceanu [...]. Dar ipoteza unei suprimări *intenționate* nu e plauzibilă. De cine și în ce scop ar fi fost făcută ? Și de ce n-a fost suprimat și celălalt pasaj privitor la el, în care se arată însărcinarea pe care i-o dăduse Constantin Racoviță de a fi cheltuitor la reconstruirea caselor despre doamna ? Nu găsim nici o explicare. Cu totul altfel se prezintă lucrul dacă ne gândim la o interpolare. Am văzut că, în cronica tradusă de Amiras, Ienache Cogălniceanu a făcut interpolări cari constituiesc *singura deosebire de fond mai însemnată* între textul din manuscriptul său și acela din ms. 8 Iași [...]. O deosebire de aceeași natură constatăm acum între cele două manuscripte și în ceea ce privește cronica următoare. La Ienache Cogălniceanu sunt două pasaje mai mult, *singurele în toată cronica*, și ele privesc tocmai pe fratele său, ale cărui fapte sunt înfățișate în chip elogios. Incontestabil că ele sunt opera lui. Le înlăturăm din discuție" [20].

Cu privire la pasajele referitoare la Ienache Cogălniceanu aflate în cronică, C. Giurescu crede că acestea „aparțin în mod sigur cronicii". „Ele aflându-se în toate manuscriptele, sunt autentice. Decât, felul cum se vorbește despre Ienache Cogălniceanu în cronică nu se potrivește câtuși de puțin cu felul cum autorul ei vorbește despre sine. Cel ce a scris cronica nu se ascunde. Persoana lui apare în decursul povestirii de mai multe ori. Când a văzut singur un fapt, ori când a îndeplinit o însărcinare, el spune lămurit acest lucru". După ce citează pasajele respective, Giurescu continuă : „Pe când cronicarul se exprimă, cum vedem, pretutindeni la persoana întâia, despre Ienache Cogălniceanu el vorbește totdeauna la persoana a treia [...]. Deosebirea aceasta ne arată că e vorba aci de personagii diferite [...]. Mi se pare cu totul *exclus ca în aceeași scriere autorul să vorbească despre sine când la persoana* întâia, când la a treia, ca despre un străin. Cele două personagii se disting de altfel nu numai după felul deosebit cum se vorbește despre fiecare. Autorul e mai în vârstă decât Ienache Cogălniceanu". Iar după ce compară pasajele din cronică și din însemnarea autobiografică a lui Ienache Cogălniceanu care ar dovedi și această ultimă afirmație, C. Giurescu conchide : „Deosebirea de persoane și situațiuni este atât de vădită, încât e inutil să mai stărui asupra ei. Faptul că în cronică Ienache Cogălniceanu e pomenit de mai multe ori, departe de a dovedi că el e autorul, constituie dimpotrivă un puternic argument împotrivă-i. Felul impersonal cum se vorbește despre el, cu totul altul decât acela în care cronicarul vorbește despre sine, vârsta sa mai mică decât a acestuia, precum și însărcinarea deo-

[20] *Ibidem*, p. 31—34. Sublinierile autorului.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sebită de a autorului pe care a avut-o la reconstruirea curții domnești arată limpede că e vorba de personagii diferite" [21].

3.2.3. „Examinarea celui de-al treile argument — afirmă C. Giurescu —, care părea că vine iarăși în favoarea lui, activitatea sa istorică, ne va procura o ultimă și hotărâtoare probă în același sens", iar în continuare autorul invocă o serie de fapte care ar dovedi că lista domnilor Moldovei alcătuită de Ienache Cogălniceanu la sfârșitul letopisețului lui Gr. Ureche — Simion Dascălul din ms. *174* de la BAR și cele relatate de el în autobiografie sunt „în contrazicere cu cronica". După ce arată nepotrivirile dintre lista domnilor alcătuită de Ienache Cogălniceanu și cronică, C. Giurescu conchide : „În toate aceste deosebiri greșala este de partea listei. Neîndoielnic că cele două lucrări nu pot să fie opera aceluiași autor". Observând că, „deși fără nici o legătură cu cariera sa, Ienache Cogălniceanu dă totuși în biografie divanul pe care Constantin Racoviță și l-a alcătuit a doua zi după sosirea sa în Iași cu a doua domnie (martie 1756)", C. Giurescu constată că „față de cel din cronică, acesta prezintă însă deosebiri", iar după ce arată în ce constau aceste deosebiri, el conchide : „Adevărul este și de data aceasta tot de partea cronicii. Însemnările sau amintirile lui Cogălniceanu se dovedesc astfel greșite. Un indiciu mai mult că el n-ar putea fi autorul expunerii exacte din cronică. Dar, chiar dacă eroarea ar fi a cronicii, faptul că cele două scrieri nu concordă învederează originea lor deosebită" [22].

3.2.4. Concluzia finală a studiului lui C. Giurescu este următoarea : „Împotriva lui Ienache Cogălniceanu s-ar mai putea aduce și alte argumente. Ca să sfârșesc, voi semnala numai indiferența și pe alocuri ostilitatea cu care sunt înfățișate cele două domnii ale patronului său Constantin Racoviță. Închipuiască-și cineva dacă cel mai devotat și statornic dintre boiernașii acestui domn, acela care l-a urmat nu numai în domnia Țării Românești, dar și în mazilie la Constantinopol, slujindu-l, până la moarte, ar fi putut critica birurile puse de el, ori simpatiza cu mișcarea națională a boierilor moldoveni împotriva grecilor cari îl înconjurau ! Cel ce scria despre Racoviță că «pi oameni iubie și dorie să-i vadă chivernisâți, la cari pi toți i-au chivernisit, cari nu cred c-a fi chivernisit alt domn mai bine pi oamenii lor dicât acesta», nu era, desigur, dintre cei ce se împărtășiseră din această chiverniseală. Închei : Ienache Cogălniceanu trebuie scos dintre cronicarii moldoveni, între cari pe nedrept a figurat până acum. Din tot ceea ce se putea invoca în favoarea lui nu rămâne nimic în picioare. Erau simple coincidențe, cari, examinate cu atențiune, s-au dovedit a fi tot atâtea argumente împotriva lui. Este neîndoielnic că altul a scris cronica publicată sub numele său. Cine anume, rămâne să se stabilească când vom avea un text autentic al acestei cronici" [23].

4. În studiul introductiv al ediției din anul 1987 a cronicii de care ne ocupăm [24], Aurora Ilieș adoptă fără nici o rezervă concluzia catego-

[21] *Ibidem*, p. 34—39.
[22] *Ibidem*, p. 39—43.
[23] *Ibidem*, p. 43.
[24] Vezi Pseudo-Ienache Cogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voievod*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rică a lui C. Giurescu şi încearcă să o consolideze cu câteva argumente noi : „Constantin Giurescu, în studiul *Pseudo-cronicari. I. Ienache Cogălniceanu,* credem că a demonstrat temeinic că nu Ienache Cogălniceanu este autorul Letopiseţului Moldovei ce cuprinde anii 1733—1774, cum îl socotea editorul său în ambele ediţii. Argumentele aduse de Constantin Giurescu au rămas, după părerea noastră, de neclintit până în clipa de faţă, cu toate că unii istorici nu au acceptat această concluzie , dar — fapt semnificativ — nu au adus noi dovezi în sprijinul opiniei contrarii [25] [...]. Ni se pare de prisos să mai insistăm asupra argumentelor prezentate de Constantin Giurescu, dar vom căuta să adăugăm încă altele" [26]. Puţinele argumente noi aduse de Aurora Ilieş sunt însă mai mult o reluare şi o nuanţare a unor observaţii ale lui C. Giurescu ; ca atare, nu ne mai oprim asupra lor.

5. Cu toate că, la prima vedere, argumentarea lui C. Giurescu pare inatacabilă, aşa cum au considerat-o şi o consideră încă majoritatea cercetătorilor, *la baza ei stau două premise false.* Acordând, probabil, o importanţă prea mare mistificării introduse de M. Kogălniceanu în textul cronicii editat în anul 1846, prin descoperirea căreia C. Giurescu făcea să dispară „proba documentară" că Ienache Cogălniceanu este autorul letopiseţului, el a examinat mai puţin atent manuscrisul *62* de la BAR (autograful lui Ienache Cogălniceanu) şi legăturile acestui manuscris, sub diverse aspecte, cu ms. 8 Iaşi (în prezent *V-25)* şi cu aşazisul ms. Gheorghiu (astăzi necunoscut, dar reprezentat în mare măsură de textul editat de M. Kogălniceanu). În acelaşi timp, C. Giurescu nu a acordat importanţa cuvenită particularităţilor lingvistice şi stilistice ale cronicii, între care putea găsi — după cum vom vedea — o serie de probe *indiscutabile* că letopiseţul este opera lui Ienache Cogălniceanu.

Am văzut mai sus că, pentru C. Giurescu, argumentul cel mai important în soluţionarea problemei paternităţii acestei cronici este *data manuscrisului* : „Dacă manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu a fost scris în anul 1774 şi dacă se va putea dovedi că el este în adevăr originalul cronicii, atunci chestiunea poate fi considerată ca rezolvită. Cercetarea celorlalte argumente devine în acest caz inutilă". Oferă însă *ms. 62 suficiente dovezi că el este originalul cronicii ? Pentru noi* răspunsul este afirmativ, iar în continuare aducem dovezile de rigoare.

5.1. Prima premisă falsă din argumentarea lui C. Giurescu o reprezintă faptul că el a considerat ms. 62 ca fiind scris de Ienache Cogălniceanu o dată cu textul intercalat al biografiei sale, adică între anii 1789—1795. Or, *acest lucru nu este adevărat.*

(1733—1774); Ioan Canta, *Letopiseţul Ţării Moldovii de la a doua şi până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voievod (1741—1769),* ediţie critică de Aurora Ilieş şi Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieş, Bucureşti, 1987.

[25] Autoarea trimite aici la N. Iorga, *Istoria românilor,* vol. VII, Bucureşti, 1938, p. 132 (nota) şi p. 207—212. Iorga repetă însă aici şi întăreşte cele spuse despre cronica lui Ienache Cogălniceanu în *Istoria literaturii româneşti,* vol. II. *De la 1688 la 1780,* ediţia a II-a, revăzută şi larg întregită, Bucureşti, 1928, p. 533—542, unde sunt reluate întocmai comentariile făcute de el în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea,* vol. I, Bucureşti, 1901, p. 481—489.

[26] Vezi ediţia citată la nota 24, p. VI—VII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

5.1.1. Contrar afirmației lui C. Giurescu că „în biografie [...] e același scris ca în tot manuscriptul", comparația mai atentă a scrisului lui Ienache Cogălniceanu din textul biografiei cu scrisul său din restul manuscrisului *62* arată în mod clar că între ele există o sensibilă diferență. Letopisețul are un scris mai regulat, mai sigur, mai energic, în timp ce scrisul textului interpolat al biografiei este mai dezlânat, mai puțin sigur, lipsit de energia ductului evidentă în primul (vezi fotocopiile alăturate, fig. *1* și *2*). Din scrisul biografiei lipsește chiar și o particularitate grafică frecventă în scrisul letopisețului, unde ea apare pe fiecare pagină. Este vorba de grafia slovei *д*, care are în letopiseț un desen particular, sub forma unei bare oblice prelungită sub rând, puțin rotunjită la capăt și ușor înclinată spre stânga, grafie mai rar întâlnită în scrisul intelectualilor moldoveni din a doua jumătate a secolului XVIII. Această grafie aparte a slovei *д* se întâlnește de mai multe ori și în însemnările lui Ienache Cogălniceanu de până la anul 1774, făcute pe diferite cărți și manuscrise pe care le-a posedat, în timp ce în scrisorile sale de după anii 1775—1776 ea apare cu totul sporadic. De exemplu, într-o scrisoare de patru pagini, format mare, din 28 februarie 1783, aflată la Arhivele Statului din Iași [27], grafia la care ne referim se întâlnește *doar o singură dată*, în cuvântul *cumnat* (p. 2, r. 3 de jos), care este scris însă (pe p. 4) de două ori și cu grafia obișnuită a slovei *д*.

Diferența aceasta de grafie între cele două foi cu însemnările autobiografice și restul manuscrisului *62* impune concluzia că letopisețul a fost scris mai devreme decât textul autobiografiei, când Ienache Cogălniceanu era mai tânăr, desigur în anul 1774, așa cum arată epilogul cronicii atribuită lui și foaia de titlu a manuscrisului.

5.2.1. Nu este surprinzător faptul că un copist (sau autor) a putut face, oricât de târziu, diverse însemnări pe foile rămase nescrise dintr-un manuscris mai vechi al său. Pot fi citate multe asemenea cazuri. După cum vom vedea, în cazul de față Ienache Cogălniceanu a lăsat înadins foaia 92 albă, pentru a însemna pe ea anul în care s-a născut și alte date biografice. Neajungându-i foaia 92, el a continuat însemnările autobiografice pe foaia 97 a manuscrisului, pe care terminase de copiat letopisețul atribuit lui Alexandru Amiras.

De pe foaia 97 a manuscrisului *62* lipsește însă micul capitol intitulat *Aicea am scris pentru cei nemulțămitori și lacomi cum îi tâmpină Dumnedzău și păcatul lor*, cu care se încheie letopisețul atribuit lui Alexandru Amiras, iar *în locul* lui se află continuarea autobiografiei lui Ienache Cogălniceanu. În mod curios, dintre cele opt manuscrise cunoscute în care s-a păstrat această cronică, numai în manuscrisul *62* lipsește textul menționat. Pe de altă parte, este de asemenea curios faptul că ultima frază a *Suretului zapisului tătarâlor nohai* și numele mârzacilor semnatari, aflate în partea de sus a primei pagini a foii 97, au grafia identică cu cea a textului autobiografiei lui Ienache Cogălniceanu, de pe aceeași foaie, nu cu grafia mai veche a textului de pe foaia anterioară, cum ar fi trebuit să fie.

---

[27] Fond Documente, P 270/110.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Aceste două fapte enigmatice constatate de noi pe f. 97 a ms. *62* nu pot avea decât următoarea explicație : după anul 1788, când Ienache Cogălniceanu și-a făcut însemnările autobiografice, el a fost nevoit *să înlocuiască* foaia respectivă din manuscrisul mai vechi, pentru a elimina din ea textul intitulat *Aicea am scris pentru cei nemulțămitori și lacomi* și a face astfel loc ultimei părți a autobiografiei sale, care nu încăpuse pe f. 92. Înainte însă de a-și continua însemnările autobiografice, el a trebuit *să rescrie* pe noua foaie sfârșitul *Suretului zapisului tătarâlor nohai* și numele mârzacilor semnatari. Teama de a nu-i ajunge nici această foaie îl determină pe Ienache Cogălniceanu să-și scrie pe ea însemnările începând chiar cu jumătatea de rând pe care terminase de scris textul precedent, de care le separă doar printr-o bară dreaptă, cu cerneală neagră (vezi fotocopia alăturată, fig. 2). Or, dacă autobiografia nu ar fi fost intercalată aici mai târziu, ci ar fi fost scrisă în același timp cu restul manuscrisului, așa cum a crezut C. Giurescu (vezi 3.2.1.1.), ea s-ar fi găsit toată într-un singur loc, în continuarea foii 92, și ar fi avut grafia identică cu cea a întregului manuscris, iar fragmentul menționat din cronica atribuită lui Alexandru Amiras ar fi rămas la locul lui. De ce și-ar fi continuat Ienache Cogălniceanu însemnările abia peste patru foi, într-un spațiu din care lipsește, în mod suspect, alt text ?!

Înlocuirea de către Ienache Cogălniceanu a foii 97 i-a fost înlesnită de faptul că ea era legată, în același caiet al manuscrisului, de foaia 92, pe care el o rezervase pentru însemnările sale autobiografice. Încercând să stabilim modul în care au fost alcătuite caietele manuscrisului *62*, în porțiunea care ne interesează, am constatat că acestui manuscris îi lipsesc în prezent două foi, între cele numerotate acum 38 și 39 ; pe ele se afla textul corespunzător celui din paginile 86, r. 25 — 88, r. 28, ale ediției din anul 1975 a cronicii atribuite lui Alexandru Amiras. Ca atare, foile 92 și 97, după numerotarea mecanică actuală a manuscrisului, reprezintă de fapt foile 94 și 99 ale manuscrisului complet. Împărțite în caietele obișnuite ale manuscriselor românești din secolul XVIII, primele o sută de foi ale ms. *62 alcătuiau,* probabil, un caiet de patru foi, la început, și douăsprezece caiete de câte opt foi. Autobiografia lui Ienache Cogălniceanu se află în caietul alcătuit din foile 93—100 (acum 91—98), fiind legate între ele astfel : 93—100, *94—99*, 95—98, 96—97 (acum 91—98, *92—97*, 93—96, 94—95).

Așadar, foile din ms. *62* pe care Ienache Cogălniceanu și-a scris autobiografia nu „se întâmplase" să rămâie libere, cum a presupus N. Iorga, ci prima foaie fusese lăsată înadins de către Ienache Cogălniceanu pentru acest lucru, iar pe a doua a recuperat-o, în condițiile arătate, prin eliminarea din manuscrisul său mai vechi a ultimului capitol al cronicii atribuite lui Alexandru Amiras. Observația îndreptățită a lui C. Giurescu că „foaia 92 întreagă" și „o față și jumătate din foaia 97" nu ar fi putut rămâne nescrise în manuscrisul *62*, atât de economic întocmit de Ienache Cogălniceanu, își găsește astfel adevărata explicație.

Necesitatea înlocuirii foii 99 (97) a impus deci și înlocuirea foii corespunzătoare 94 (92), înainte ca Ienache Cogălniceanu să fi început a scrie pe ea însemnările sale autobiografice.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

După ce am ajuns la concluziile prezentate mai sus prin analiza unei bune fotocopii a manuscrisului *62*, l-am rugat pe colegul și distinsul filolog Alexandru Mareș din București să le verifice prin cercetarea nemijlocită a acestui manuscris [28]. Între altele, d-sa mi-a comunicat faptul că foile 92 și 97 se deosebesc de restul manuscrisului și prin cerneala lor diferită, care aici este de culoare *brun deschis*, în timp ce în restul manuscrisului este de culoare *brun închis*. Această diferență se observă și în fotocopii. De asemenea, d-sa a observat că foile 92 *recto* și 97 *verso* au în partea lor superioară, datorită uzurii în timp, o bandă de cca 2 mm de culoare maronie. Această bandă se explică prin faptul că foile 92 și 97, care încorporează caternionul alcătuit din foile 93—96, erau, în legătura inițială a manuscrisului, puțin mai înalte decât foile anterioare și cele următoare. Constatările domnului Al. Mareș confirmă deci faptul că foile 92 și 97 au putut fi (și au fost) înlocuite în ms. *62*, cum a conchis și d-sa.

5.1.3. Nici titlul manuscrisului *62* (f. 1[r]) nu a fost scris de Ienache Cogălniceanu o dată cu întregul letopiseț, ci mai târziu, așa cum arată grafia textului respectiv, care se apropie mai mult de cea a foilor cu însemnările autobiografice ale lui Ienache Cogălniceanu decât de cea a restului manuscrisului (vezi fotocopia alăturată, fig. 3). Culoarea cernelii este și pe această foaie tot *brun deschis*. Firește, la începutul primului caiet al manuscrisului Ienache Cogălniceanu lăsase albă obișnuita foaie de gardă, pe a cărei primă pagină a scris mai târziu titlul letopisețului pe care l-a întocmit.

5.2. A doua premisă falsă din argumentarea lui C. Giurescu o reprezintă faptul că el a considerat textul cronicii pentru anii 1733—1774 aflat în ms. *62* drept *o simplă copie efectuată de Ienache Cogălniceanu* (ca și textul cronicii atribuite lui Alexandru Amiras, care constituie prima parte a manuscrisului respectiv) și că această copie este *independentă* de copiile aceleiași cronici din ms. 8 Iași (astăzi *V-25*) și din așa-zisul ms. Gheorghiu (astăzi pierdut, dar reprezentat de ediția lui M. Kogălniceanu). *Nici acest lucru nu este adevărat.* O critică mai riguroasă a textului aflat în cele trei manuscrise cunoscute (probabil toate câte au existat) ale cronicii atribuite lui Ienache Cogălniceanu respinge probele textologice aduse de C. Giurescu în sprijinul acestor afirmații. Rezultatele obținute de noi prin comparația textului acestei cronici din manuscrisele *62* și *V-25*, raportate la textul editat de M. Kogălniceanu, dovedesc faptul că textul cronicii atribuite lui Ienache Cogălniceanu din ms. *V-25* și din ms. Gheorghiu a fost copiat după ms. *62*. Citățm doar câteva exemple mai elocvente de *dependență* a textului aflat în ms. *V-25* și în ms. Gheorghiu față de cel din ms. *62*.

5.2.1. Relatând pregătirile rezistenței turcești împotriva rușilor la Hotin, în campania anilor 1735—1739, și poruncile îndeplinite atunci de domnitorul Grigore Ghica, cronicarul consemnează faptul că „pe ace vremi s-au fost pogorât și vizirul cu toată urdie sa la Dunări, la Saccé. Și fiind Alexandru, tărzimanu Porții, Ghica, fratele domnului, și-au cerut voi ca să vii să să împreuni cu el și să vadă și *hára*. Și așă, dându-i voi

[28] Îl rog pe domnul Al. Mareș să afle și aici expresia mulțumirii mele pentru ajutorul prețios pe care mi l-a acordat cu deosebită amabilitate.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de la vizirul, au venit la Ieşi, găsind pre domn la Socola, păn-a nu mergi în parte din sus" (ms. *V-25*, f. 401v, *E*. p. 5) [29]. În ms. *62* (f. 101r) Ienache Cogălniceanu scrisese întâi „să vadă şi *ţara*", apoi a modificat în cuvântul *ţara* pe *ţ* în *h* şi pe *a* următor în *o*, pentru a obţine cuvântul *hora* „oraşul" (< gr. Χώρα), în care *o* corectat a menţinut însă accentul şi ceva din aspectul grafic al lui *a*, iar *a* final a fost, de asemenea, accentuat, pentru că Ienache folosea cuvântul *hora*, după cum vom vedea, cu accentul pe ultima silabă (vezi fotocopia alăturată, fig. 4). Copistul textului aflat în ms. *V-25* şi în ms. Gheorghiu, necunoscând cuvântul neobişnuit *hora* „oraş", l-a transcris deci *hára* (vezi fotocopia alăturată, fig. 5), grafie care apare şi în ediţia lui M. Kogălniceanu [30]. Or, dacă Ienache Cogălniceanu ar fi copiat un text care ar fi avut în pasajul respectiv cuvântul *ţara* (scris de el ca atare, apoi corectat în *horá*), iar ms. *V-25* şi ms. Gheorghiu ar fi copii *independente* ale aceluiaşi text copiat şi de Ienache Cogălniceanu, cum a afirmat C. Giurescu, atunci aceste manuscrise ar fi trebuit să aibă în pasajul citat cuvântul *ţara*, nu *horá* (sau *hára*, cum apare în ms. *62*).

Cuvântul *horá* este folosit şi în alte două pasaje din cronică. Primul pasaj : „căci au găsât cu cale ca să încungiuri *horá* cu şanţuri împregiur, ca să nu vie..." (ms. *62*, f. 103v). În ms. *V-25* este lăsat gol locul cuvântului *horá* (f. 403r, *E*, p. 10). Probabil că tot gol era locul respectiv şi în ms. Gheorghiu, iar M. Kogălniceanu a stabilit aici textul după ms. 62 : „ca să încungiure *hora* cu şanţ împregiur..." [31]. Al doilea pasaj : „iară alt buluc au lovit la Saccie, cari îi zâc Oblusiţă, bătându-să acole, făcând iară mari răsâpă în turci, arzând hambariurile şi *horá*" (ms. *62*, f. 187v). În ms. *V-25* lipseşte foaia cu acest pasaj, iar ediţia lui M. Kogălniceanu are, în locul lui *horá*, cuvântul *târgul* [32], care se afla, probabil, în ms. *V-25* şi în ms. Gheorghiu.

După cum vom vedea, în ms. *62* cuvântul *horá* „oraş" apare şi în textul care face legătura între cronica atribuită lui Alexandru Amiras şi cea atribuită lui Ienache Cogălniceanu.

5.2.2. Arătând cauza morţii neaşteptate a doamnei Sultana, soţia lui Constantin Racoviţă, copistul ms. *V-25* scrie : „fiind bolnavă încă de cu vară, zicând că este gre. Ce au fost *eofracsi*, cari n-au putut pricepi doftorii" (f. 425r. *E*. p. 60 ; vezi fotocopia alăturată, fig. 6). Cuvântul curios *eofracsi* reprezintă transcrierea eronată, după ms. *62*, de către cineva care nu cunoştea termenul medical *enfraxis* „obstrucţie, încuiere" (<ngr. ἔμφραξις s.f.), a formei *enfraxe* şi a articolului nehotărât *o*, scris (cu omega) deasupra lui *e* iniţial. Ienache Gogălniceanu scrisese întâi: „ce au fost *enfraxe*", apoi a adăugat articolul nehotărât *o* deasupra lui *e* iniţial, unde era suprascrisă slova *n*, pe care a rescris-o deasupra lui *f* (ms. *62*, f. 133r ; vezi fotocopia alăturată, fig. 7). Probabil tot *eofracsi* era scris cuvântul acesta şi în ms. Gheorghiu, iar forma lui corectă *o enfraxis* din ediţia lui M. Kogălniceanu [33] a fost stabilită de editor.

[29] Prin sigla *E* indicăm textul din recenta ediţie a cronicii, citată la nota 24.
[30] Vezi ediţia citată la nota 2, p. 193.
[31] *Ibidem*, p. 195.
[32] *Ibidem*, p. 267.
[33] *Ibidem*, p. 231.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Suprascrierea lui *o* (omega) din corpul unor cuvinte, sau când acest *o* reprezintă articolul nehotărât ori pronumele feminin constituie o particularitate grafică a lui Ienache Cogălniceanu. Trimitem doar la câteva atare grafii din ms. *62* : *oameni* (f. 100r, 110r, 117v, 121v, 135v, 144v, 149v, 166r, 166v, 182v, 185r, 190v, 192r), *oaste* (f. 100v, 101r, 103r, 104r, 181v, 182v, 183v, 184r, 185r, 185v, 186r, 189r), *zâoa* (f. 108r, 111v, 126v, 158v, 179v, 180v, 192v, 193r), *oarişcari* (f. 168v, 186r), *după obicei* (f. 98v, 99r, 99v, 143v, 144r, 147r), *cu ochii* (f. 189r), *la o domnie* (f. 98v), *la o samă* (f. 148r), *la o sultană* (f. 162v), *la o made* (f. 165v), *ca o slugă* (f. 183r), *pe o samă* (f. 183v), *nu o arătasă* (f. 20r), *o au luat* (f. 54r), *o au stricat* (f. 56r).

5.2.3. In relatarea privitoare la chemarea arhiereului Gavriil, fratele domnitorului Ioan Calimah, de la Salonic la Iaşi, pentru a-l înlocui pe Iacov în scaunul mitropolitan al Moldovei, este folosit de mai multe ori cuvântul *paretis* „demisie, abdicare" (<ngr. παραίτησης). De exemplu : „i-au scris domnul ca să facă *páretis* eparhie şi să vie la Moldova ca să-l facă mitropolit Moldovlahia. Şi îndată au găsât pi altul ş-au făcut *paretis*" (ms. *62*, f. 151r, *E*, p. 89). „atunce au socotit ca să-l facă [pe Iacov — *n.n.*] să facă *páretis* mitropolie şi să facă pe fratele domnului" (f. 155r, *E*, p. 96). În ms. *V-25*, textul corespunzător primului citat de mai sus are în ambele locuri cuvântul *paretis* copiat corect. Celui de-al doilea citat însă îi corespunde în ms. *V-25* textul următor : „atunce au socotit ca să facă *patriei* mitropolie şi să facă pre fratele domnului" (f. 441r ; vezi fotocopia alăturată, fig. 8), în care cuvântul *patriei* reprezintă lectura eronată a lui *páretis* din ms. *62*. Grafia acestui cuvânt în ms. *62*, cu accentul neobişnuit pe prima silabă şi cu slova *t* scrisă deasupra silabei *re* (vezi fotocopia alăturată, fig. 9), a înlesnit lectura lui superficială *patriei*. Probabil că fraza citată din ms. *V-25* era la fel şi în ms. Gheorghiu. În ediţia lui M. Kogălniceanu [34], textul corect pare stabilit după ms. *62*.

5.2.4. In relatarea condamnării şi a uciderii prin spânzurare, în Fanar, a marelui postelnic Alexandru Suţu-Draco, cronicarul consemnează şi faptul următor : „stând 3 zâle în vedeala nărodului, au trecut şi sultan Mustafá împăratul pi acolo teptil şi, văzându-l, băte cu degitul, zâcându-i *dilidușman*, dând şi bacşiş la inicerii carii îl păzâie" (ms. *62*, f. 154r ; vezi fotocopia alăturată, fig. 10). Copistul textului din ms. *V-25* nu a înţeles aici adjectivul *deli* „nebun, alienat" (>tc. *deli*), care este scris nedespărţit de substantivul determinat *duşman*, tot de proveniență turcească, şi a lăsat gol locul ambelor cuvinte (f. 440v, *E*, p. 94). Citirea cuvântului *deli*, cu *i* în loc de *e* şi cu *l* suprascris, este îngreuiată şi de faptul că în scrisul lui Ienache Cogălniceanu desenul lui *l* suprascris este în mod obişnuit identic cu desenul lui *n* suprascris, iar uneori foarte apropiat de desenul lui *i* suprascris. Probabil nici în ms. Gheorghiu nu era transcris acest cuvânt, pe care nici M. Kogălniceanu, care va fi consultat pentru stabilirea textului şi manuscrisul autograf al lui Ienache Cogălniceanu, nu l-a putut citi şi a editat fraza astfel : „bătea cu degetul, zicându-i *duşman*" [35].

[34] *Ibidem*, p. 250.
[35] *Ibidem*, p. 249—250.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

6.2.5. Între deosebirile mai mari ale manuscrisului *62* față de cel editat de M. Kogălniceanu, care dovedesc că *„ediția n-a fost făcută după manuscriptul pe care editorul îl arăta totuși ca fiind originalul cronicii"*, C. Giurescu menționează și faptul că manuscrisul lui Ienache Cogălniceanu cuprinde „multe cuvinte streine, grecisme îndeosebi, cari în ediția lui M. Kogălniceanu lipsesc ori sunt înlocuite prin cuvinte românești". El alcătuiește și lista acestor cuvinte, în contextele respective din ms. *62*, comparate cu textele corespunzătoare din ediția lui M. Kogălniceanu [36]. Arătând că pentru noua ediție a acestei cronici a ales ca text de bază ms. *V-25*, „deoarece el conservă o limbă românească nealterată de cuvinte străine, în special de grecisme, ca în cazul copiei lui Ienache Cogălniceanu, unde acestea abundă", Aurora Ilieș afirmă că „Ienache a înlocuit vorbe curat românești cu altele străine, mai ales grecești" și citează câteva exemple din lista întocmită de C. Giurescu [37]. Această explicație dată prezenței numeroaselor grecisme și turcisme aflate în textul cronicii din ms. *62* este însă cu totul surprinzătoare, căci — după cum se știe — copiștii textelor vechi românești manifestau, în mod firesc, tendința inversă, adică ei înlocuiau adeseori cuvintele slavone, grecești sau turcești, mai greu de înțeles, cu echivalentele lor românești. De ce ar fi înlocuit Ienache Cogălniceanu, de exemplu, pe *veste* cu *havadis*, pe *târg* cu *horă*, pe *mângâia* cu *palegorisi*, pe *chip* cu *tropus*, pe *asupreală* cu *zulum*, și multe altele ? ! Iar dacă admitem că grecismele, turcismele și alte cuvinte străine aflate în cronica anilor 1733—1774 din ms. *62* au fost introduse de el, cu prilejul copierii acestei cronici, ne întrebăm de ce nu a procedat Ienache Cogălniceanu la fel și în copia cronicii atribuite lui Alexandru Amiras, din prima parte a manuscrisului său ? Or, nici unul dintre cele peste 25 de cuvinte străine din lista întocmită de C. Giurescu nu apar și în cronica atribuită lui Alexandru Amiras, pe care Ienache Cogălniceanu o copie în același ms. *62*. După cum vom vedea, prezența grecismelor și a turcismelor respective în textul din ms. *62* al cronicii atribuite lui Ienache Cogălniceanu are altă explicație, cea firească.

Comparând atent frazele din ms. *62* în care apar grecismele și turcismele semnalate de C. Giurescu cu frazele corespunzătoare din ms. *V-25* și ms. Gheorghiu (reprezentat de ediția lui M. Kogălniceanu), am constatat că, în unele cazuri, cuvintele respective nici nu puteau fi introduse de către Ienache Cogălniceanu în textul pe care acesta doar l-ar fi copiat, deoarece ele conțin informații pe care copistul nu le putea ști sau bănui. Grecismele și turcismele au fost deci nu *introduse* în textul cronicii aflat în ms. *62*, ci *eliminate* din acest text, în diverse moduri, de către copistul textului aflat în ms. *V-25* și în ms. Gheorghiu. În majoritatea cazurilor, ele au fost înlocuite (traduse) cu termenii românești corespunzători. Unele grecisme și turcisme nu au putut fi însă traduse de către copistul textului aflat în ms. *V-25* și în ms. Gheorghiu. Acestea au fost deci ignorate, eliminate la copiat, iar frazele respective au suferit adaptările necesare. Citâm câteva exemple de acest fel, care con-

[36] Vezi C. Giurescu, *art. cit.*, p. 13—16. Sublinierea autorului.
[37] Vezi ediția citată la nota 24, p. LXXV—LXXVI.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stituie noi dovezi că textul cronicii din ms. *V-25* și din ms. Gheorghiu a fost copiat după cel din ms. *62*.

5.2.5.1. Relatând acțiunile întreprinse de Stăvărache cel bătrân, capuchehaiaua lui Mihai Racoviță la Țarigrad, pentru rămânerea acestuia până la termen în domnia Țării Românești (1741—1744), cronicarul consemnează și următorul fapt : „întra Stavarachi pi la sultani, pi la cazăscheri, căci era foarti îndrăsneț, însă mai mult cu meșterșugul *gerahsonii*, că doftore pe mulț, niluându-le nimică" (ms. *62*, f. 112^{v}). Cuvântul *gerahsonii*, pe care nu l-am găsit în dicționarele turcești, pare a fi compus, în mod evident, din tc. *gerrah* „chirurg" și, probabil, din tc. *son* „s. : sfârșit, partea de dinapoi ; adj. : ultim, extrem, final", care are și un sens anatomic : „fetusul și anexele sale (arrière faix"). În ms. V-25 și în ediția lui M. Kogălniceanu [38] lipsește cuvântul *gerahsonii* : „...însă mai mult cu meșterșug, că doftore pe mulți" (ms. *V-25* f. 410^{r}, *E*, p. 25). Acest cuvânt nu putea fi însă *introdus* în textul cronicii din ms. *62* de către Ienache Cogălniceanu, căci el nu ar fi avut de unde știi că meșteșugul medical pe care îl practica Stăvărache cel bătrân era cel al chirurgiei. Evident, copistul textului din ms. *V-25* și din ms. Gheorghiu nu a înțeles sau nu a putut traduce acest turcism rar și l-a eliminat.

5.2.5.2. Arătând că, în a treia domnie a sa în Moldova (1747—1748), Grigore Ghica a logodit pe fiica sa cu vel cămărașul Dumitrașcu Sturza, cronicarul consemnează unele aspecte de la petrecerea care a avut loc atunci : „și făcând mesî mari cu toți boierii, cu atâte zăcături și fel di feliuri di *cabazlâcuri*. Așijdere și doamna..." (ms. *62*, f. 118^{r}). În ms. *V-25* și în ediția lui M. Kogălniceanu [39] lipsește cuvântul *cabazlâcuri* „bufonerii, scamatorii" (< tc. *hokkabazlic)*, iar fraza a fost modificată astfel : „și făcând masă mari cu toate zicături. Așijderi și doamna..." (ms. *V-25*, f. 414^{r}, *E*, p. 34). Nici în acest caz Ienache Cogălniceanu nu ar fi putut *introduce* turcismul respectiv în textul cronicii din ms. *62*, pentru că el nu avea de unde știi că la acea petreçere au avut loc și *cabazlâcuri*. Apoi, fraza din ms. *V-25* și din ediția lui M. Kogălniceanu reprezintă în mod evident un rezumat al celei corespunzătoare din ms. *62*, în care cuvântul *atâte* a fost citit greșit *toate*. Cuvântul *cabazlâcuri* nu a putut fi înțeles și pentru că aspectul lui grafic este derutant : litera *b* pare mai curând *l*, iar silaba *lâ* este scrisă deasupra silabei *cu*, încât cuvântul poate fi citit și *calazculări* (vezi fotocopia alăturată, fig. 11).

5.2.5.3. În relatarea împrejurărilor în care marele postelnic Alexandru Suțu-Draco scosese la vânzare, prin intermediul unui evreu, două roabe ale sale, cronicarul consemnează următoarea frază din plângerea lor : „și după ce ne-au *colandrisât* și i-am slujit atâța ani, acum ne scoate să ne vândă" (ms. *62*, f. 153^{r}). Neînțelegând turcismul neobișnuit *colandrisi* „a folosi, a exploata" (<tc. *kullanmak*), copistul textului aflat în ms. *V-25* și în ms. Gheorghiu [40] l-a eliminat, transcriind fraza astfel : „și după ce am slujit atâța ani, acum ne scoate să ne vândă" (ms. *V-25*, f. 440^{r}, *E*, p. 93). Evident, nici acest cuvânt nu putea fi *introdus* în text de Ienache Cogălniceanu, căci el nu avea de unde știi că roabele se plângeau și pentru

[38] Vezi ediția citată la nota 2, p. 208.
[39] *Ibidem*, p. 212.
[40] *Ibidem*, p. 240.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

că au fost exploatate. Verbul *colandrisi* este înregistrat în *Dicționarul limbii române* cu singura lui atestare în ms. *62*, citată după studiul lui C. Giurescu, fiind considerat de proveniență bulgară (< *kolandrisvam*). Noi credem însă că el provine direct din turcește, atât în limba bulgară cât și în scrisul autorului cronicii din ms. *62*.

5.2.5.4. În relatarea pregătirilor rezistenței turcești de la Hotin, din campania anilor 1735—1739, când domnitorul Grigore Ghica, îndeplinind diferite porunci date de Poartă, era nevoit să lipsească mai mult timp din Iași, cronicarul ne informează că : „într-ace vremi ce *lipsâié*, au fost lăsat caimacami în Iași pe..." (ms. *62*, f. 101r). Din greșeală, Ienache Cogălniceanu scrie *pipsâié*, în loc de *lipsâié*. Copistul textului din ms. *V-25* și din ms. Gheorghiu [41] nu a sesizat că acolo era vorba de o simplă greșeală de grafie și, neînțelegând cuvântul *pipsăié*, l-a eliminat, transcriind fraza astfel : „într-ace vremi au fost lăsat caimacami în Iași pe..." (ms. *V-25*, f. 401v, *E*, p. 5). Nici C. Giurescu nu a sesizat această greșeală de grafie, menționând și verbul *pipsăi* între cuvintele străine semnalate de el în copia cronicii din ms. *62*. Avem și în acest caz o dovadă indubitabilă că textul cronicii din ms. *V-25* și din ms. Gheorghiu a fost copiat după cel din ms. *62*.

5.2.6. Am văzut mai sus (3.2.1.6.) cât de mare importanță acorda C. Giurescu faptului că în ms. *62* rangul *căpitanului* Vasile Cogălniceanu fusese scris de Ienache Cogălniceanu *pit[ar]*, apoi corectat în *căpit[an]*. În ms. *V-25* și ms. Gheorghiu (reprezentat de ediția lui M. Kogălniceanu) se află forma necorectată, *pit.[ar]*. Ca atare, C. Giurescu consideră corectura din ms. *62*, *atribuită de el, fără îndoială, lui Ienache Cogălniceanu*, deosebit de prețioasă, deoarece ea ar dovedi „pe de o parte că manuscriptele 8 Iași și Gheorghiu nu sunt copii după manuscriptul Cogălniceanu, pentru că atunci ar fi trebuit să aibă și ele *căpitan*, ca acesta, iar pe de alta că manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu este copie după un altul, din care el a reprodus în mod mecanic greșala cu *pitar*".

O analiză mai atentă a corecturii respective din ms. *62* (f. 104v ; vezi fotocopia alăturată, fig. 12) arată însă că literele *că*, adăugate cuvântului prescurtat *pit.*, nu sunt situate „înaintea lui și *deasupra*" [s.n.], cum afirmă C. Giurescu și cum într-adevăr le-ar fi adăugat Ienache Cogălniceanu, *care obișnuia să suprascrie astfel diferite litere sau grupuri de litere, ci în rând*, în spațiul dintre cuvintele *Cogălniceanului* și *pit.*, iar grafia lor *nu reprezintă scrisul lui Ienache Cogălniceanu*. În mod evident, literele *că* au fost adăugate cuvântului prescurtat *pit.*, probabil mult mai târziu, *cu altă cerneală și de către o altă persoană*. Aceeași persoană a făcut o corectură și a adăugat două cuvinte în sintagma: „la *Orâmbetoglu* Mârza *și* Oracolu" (f. 37r, r. 3—4 de jos), a adăugat prepoziția *pe*, sărită la scris de Ienache Cogălniceanu, în sintagma :„Au îmbrăcat *pe* Aslanai" (f. 38r, r. 10 de jos), a adăugat silaba *co*, sărită la scris în cuvântul *acolo* (f. 111v, r. 11). Numeroasele dovezi aduse mai sus că textul cronicii din ms. *V-25* și din ms. Gheorghiu a fost copiat după ms. *62*, autograful lui Ienache Cogălniceanu, anulează deci și această probă invocată de C. Giurescu. Cele două manuscrise au tot cuvântul prescurtat *pit.*, pentru că,

[41] *Ibidem*, p. 199.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

până la data când a fost copiat textul aflat în ele, în ms. *62* nu fusese încă efectuată corectura *căpit.*

Cuvântul prescurtat *pit.* poate fi o simplă greșeală de grafie, în loc de *căpit.* Am întâlnit în ms. *62* următoarele situații în care literele *că* au fost în mod evident sărite la scris, fiind apoi suprascrise de Ienache Cogălniceanu : „să să întoarcă cu..." (f. 118^{v}), „macar că le-ar fi tocmit" (f. 131^{r}), „au încălecat" (f. 135^{v}), „văzând niști lucruri că să fac" (f. 170^{v}). În ms. *62,* care conține numeroase greșeli de grafie, se află multe litere sau grupuri de litere sărite la scris, și apoi suprascrise de Ienache Cogălniceanu. De exemplu : „și *cu* mari luptă" (f. 81^{r}, r. 10), „boierilor și pe*min*tenilor" (f. 129^{r}, r. 8 de jos), „găsând *cu* toțâi" (f. 141^{r}, r. 8), „pi la oamenii *lui* s-au dat" (f. 164^{r}, r. 11), „că-l îndemnasă și Ne*culachi* ca să facă..." (f. 178^{v}, r. 3 de jos). În cazul nostru, Ienache Cogălniceanu va fi neglijat să suprascrie silaba *că.* Dacă prescurtarea *pit.* nu reprezintă o atare neglijență grafică, atunci atribuirea rangului de *pitar* căpitanului Vasile Cogălniceanu (care nu este tatăl lui Ienache, cum afirmă Aurora Ilieș [42], ci alt Vasile Cogălniceanu, tot căpitan, cum a arătat C. Giurescu [43]) nu poate fi decât rezultatul unei confuzii a cronicarului.

5.2.7. Comparația textului aflat în cele trei manuscrise cunoscute care conțin cronica atribuită lui Ienache Cogălniceanu arată totodată că ms. *V-25* și ms. Gheorghiu (reprezentat de ediția lui M. Kogălniceanu) nu au fost, amândouă, copiate *nemijlocit* după ms. *62.* Din faptele și situațiile comentate mai sus, ca și din probele aduse de C. Giurescu pentru a dovedi că M. Kogălniceanu nu a editat cronica după ms. 8 Iași (astăzi *V-25)* și că ms. *62* nu ar fi originalul cronicii [44], rezultă că *direct* după ms. *62* a fost copiat ms. Gheorghiu, iar ms. *V-25* este copia acestuia. Cu prilejul copiilor respective, ambii copiști au operat în text modificări mai mari sau mai mici. Modificările cele mai numeroase și mai importante, cum sunt înlocuirea cuvintelor străine și omisiunile sau adaosurile semnalate de C. Giurescu, se datoresc copistului ms. Gheorghiu.

5.3. La întrebarea dacă în continuarea cronicii atribuite lui Alexandru Amiras din ms. *62* Ienache Cogălniceanu a transcris o lucrare a sa, ori a altcuiva, așa cum a afirmat C. Giurescu, adică dacă în ms. *62* avem *originalul* cronicii lui Ienache Cogălniceanu, sau nu, răspunsul hotărâtor ni-l dă studiul limbii și al stilului însemnărilor autobiografice ale lui Ienache Cogălniceanu din acest manuscris, în comparație cu limba și stilul cronicii care i s-a atribuit. Căci, deși este relativ mic, textul autobiografiei lui Ienache Cogălniceanu conține o serie de particularități lingvistice și stilistice aflate și în textul cronicii pentru anii 1733—1774, care arată că această cronică este, fără îndoială, opera lui. Faptul acesta este confirmat și de identitatea limbii și a stilului cronicii cu limba și stilul mai multor jalobe și scrisori autografe ale lui Ienache Cogălniceanu, aflate la Arhivele Statului din București și din Iași, precum și în alte fonduri arhivistice din țară, dintre care o bună parte au fost deja sem-

[42] Vezi ediția citată la nota 24, p. 239.
[43] Vezi *art. cit.,* p. 30—31.
[44] *Ibidem,* p. 17—19 și 28—29.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nalate sau publicate [45]. Aceste documente, care întrunesc peste 20 de pagini dactilografiate standard, constituie un eşantion lingvistic suficient pentru o comparaţie edificatoare cu limba cronicii.

5.3.1. Citãm mai întâi câteva fragmente de la începutul relatării celei de-a doua domnii a lui Constantin Racoviţă în Moldova, paralel cu relatarea aceloraşi evenimente din autobiografia lui Ienache Cogălniceanu, subliniind în ambele texte cuvintele şi sintagmele comune.

În cronică : „Luând al doile domnie în Moldova Costandin vodă Cehan, la let 1756, după mazilie lui Matei vodă, carile domnisă *2 pol ani* în Moldova, au purces cu domnie di au vinit în Moldova. Şi ajungând *la Focşani,* au şezut 3 zâle otorac [...]. Acole *au făcut şi câteva boierii, făcând* [...], şi *pe Ienachi Cogălniceanu vătav di aproz, şi pe alţâi.* Şi di acole *mergând la Roman* [...], şi a doao zí fiind sărbătoare Precistii, *Blagovesteniile,* au mers domnul la o bisărică de piatră a Precistii [...]. Şi *di acole au mers la Ieşi* [...]. Iar *a doua zî au chemat pi boieri şi i-au boierit, făcând* pe [...]. Iar după aceasta, văzând domnul casăle dispre doamna stând nefăcute, după cum le lăsasă mărie sa încă din ceie domnie, învălite cu rogoz, ca să nu să strâci boltile [...], *orânduind* domnul *pe Costandin Cogălniceanul vel medelniceri cheltuitori* şi pe *frate-său, vătav z-aproz, bumbaşir asupra aceştii trebi.* Şi aşe s-au apucat de lucru, cari cu mari peiri, *până în iarnă,* şi aghe s-au mântuit, după cum să văd şi până astăzi, făcând şi *feredeu,* casă minunată, formă şi grecească, şi moldovinească. Cari în zâoa di Sfete Niculai s-au mutat domnul în ele" (ms. *62,* f. 139r—140v, *E,* p. 69—71).

În autobiografie : „Cari, împlinindu-să *2 pol ani* a domniii, s-au făcut iar schimbări domniilor. Mergând Costandin voievod Racoviţă iar la Moldova [...]. Iar noi, mergând la Moldova, la 1756, mart, *la Focşani m-au făcut văt[av] di aproz, şi pe alţâi.* Şi *viind la Roman,* am făcut sfintele *Blagosveştenie.* Şi *di acole,* piste 2 zâle, *am purces la Ieşi* [...]. Şi după ţărămonie, *a doa zî au făcut şi boieriile, făcând* [...]. Pi această vremi ne aflam şi noi în boierime vătăjâii di aproz, pi cari vremi, fiindcă arsăsă curţâle domneşti până a nu mergi la Ţara Românească, ş-atunce apucându-să, au isprăvit numai parte divanului, ş-a spătăriii, bisăricii, divanul, cămara. Iar haremul, fiindcă rămăsăsă nifăcut, viind di la Bucureşti, *au orânduit pe fratele mieu, dumnealui Costandin Cogălniceanu vel med[etnicer], cheltuitori asupra* facerii casălor haremului, fiindcă nu le făcusă mărie sa Matei Ghica în *2 pol ani* ce au şăzut în Moldova. Şi *pe noi, fiind vătav z-aproz, m-au orânduit bumbaşir asupra curţâlor,* având şi toţ ţâganii domneşti în sama noastră, isprăvindu-să *până-n toamnă,* cu *feredeu,* după cum au poftit, la 1756, oc." (ms. *62,* f. 92 şi 97, *E,* p. 179—180).

[45] Vezi Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade (Documente cogălniceneşti între 1529—1878),* vol. XXV, Iaşi, 1932, p. 99—106, şi *Cogălnicenii (Studii şi documente),* Iaşi, 1933, p. CXLVI—CLVII, C. I. Andreescu, *Documentele Cogălnicenilor din arhiva Fundaţiei culturale Mihail Kogălniceanu,* în „Arhiva românească", VII, 1941, p. 29—42. La Arhivele Statului din Bucureşti, fond *Documente istorice,* CCLVI/112, 116, 133, 134, 291, 295, 297 şi altele, jalobe şi scrisori dintre anii 1786—1792 şi LXXVI/131, o scrisoare din 8 ianuarie 1778. La Arhivele Statului din Iaşi, fond *Documente.* P. 270/11 şi 13, două scrisori din 28 februarie şi 16 august 1783.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ceea ce prezintă importanță majoră în comparația acestor pasaje din cronică și din autobiografie, pe care noi le-am reprodus aici doar fragmentar, nu este faptul că unele informații de natură istorică, mai puțin semnificative, aflate în cronică diferă de cele aflate în autobiografie, cum a arătat C. Giurescu, ci faptul că *în cronică este reliefată contribuția fraților Cogălniceanu,* care îndepliniseră din ordinul lui Constantin Racoviță niște însărcinări cu totul minore, de interes mai mult particular, *aproape la fel și cu aceleași particularități lingvistice și stilistice, ca și în autobiografia lui Ienache Cogălniceanu.*

Având în vedere faptul că letopisețul fusese alcătuit cu cel puțin cincisprezece ani înaintea datei când au fost făcute în el însemnările autobiografice, este firesc ca între afirmațiile mai exacte din cronică și cele spuse de Ienache Cogălniceanu în autobiografie să existe unele mici nepotriviri, de date, persoane și ranguri. Importanța acestor nepotriviri nu trebuie însă exagerată. Bătrânul cronicar nu-și mai amintea toate amănuntele, în însemnări el fiind preocupat să-și menționeze unele date personale și să se laude cu câteva informații privitoare la însărcinările mai importante încredințate de Constantin Racoviță lui și fratelui său, pe care le pomenise și în cronică.

5.3.2. Numeralul fracționar *pol* „jumătate", care apare în sintagma *2 pol ani,* subliniată de noi mai sus (vezi 5.3.1.), atât în pasajul reprodus din letopiseț cât și (de două ori) în cel reprodus din autobiografia lui Ienache Cogălniceanu, se întâlnește frecvent în textul cronicii, în diverse contexte. De exemplu : „căci era mari săcită, di nu s-au pre făcut pânile în *2 pol ani* ce-au domnit" (ms. *62*, f. 99r, *E*, p. 2), „s-au hotărât ca să de di tot omul câte *pol leu* pentru săpat" (f. 104r, *E*, p. 10), „au găsât toț cu cale ca să scoată văcărit câte *1 pol leu* di vită" (f. 127v, *E*, p. 50), „acest domn au domnit numai *1 pol an*" (f. 145v, *E*, p. 80), „au găsât cu cale ca să scoată o slujbă pi casă di 3 mâni, adecă 11 lei, și *5 pol lei,* și 3 lei" (f. 157r, *E*, p. 99). În cronica atribuită lui Amiras apare, în contexte similare, numeralul fracționar *jumătate,* pe care Ienache Cogălniceanu îl menține ca atare în copia sa din ms. *62*. De exemplu : „și au domnit *2 ani și giumătate*" (f. 17r, 20r).

5.3.3. Locuțiunea verbală *a face boierii* „a numi boieri în divan ; a acorda ranguri unor boieri", care apare o dată în autobiografie : „a doua zî *au făcut* și *boieriile, făcând* mari logofăt pi..." (f. 97r, *E*, p. 179), se întâlnește de trei ori și în cronică, în formulări identice : „Acolo *au făcut* și câteva *boierii, făcând* pe..." (f. 139v, *E*, p. 70), „a doao zî au început *a faci boierii, făcând* pe..." (f. 154v, *E*, p. 95), „după ce *au făcut boierii* și au scos și vo doao slujbe, atunce..." (f. 186v, *E*, p. 147). Mai des folosită în cronică este însă locuțiunea verbală sinonimă *a da boierii* ; cf. f. 98v (*E*, p. 1), f. 99v (E, p. 3), f. 106v (*E*, p. 14), f. 127r (*E*, p. 50), f. 147r (*E*, p. 83), f. 167v (*E*, p. 116), f. 173v (*E*, p. 125).

5.3.4. Locuțiunea adverbială *pe această vreme* „atunci", care apare de două ori în autobiografie : *„Pi această vremi* și la acest domn [...] ne-am născut și noi..." (f. 92r, *E*, p. 178), *„Pi această vremi* ne aflam și noi în boierime vătăjâii di aproz" (f. 97v, *E*,, p. 180), se întâlnește de peste 20 de ori în cronică, fiind o particularitate lingvistică a acestui text. De exemplu : *„Pi această vreme* au socotit mărie sa Costandin vodă ca să

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

facă cuscrie cu..." (f. 126r, *E*, p. 47), „*Pe această vremi*, tremeţând pe Lupul stolnicul cu aşezare banilor...". (f. 128v, *E*, p. 52), „*Pe această vremi*, fiind Costandin vodă Mavrocordat în Ţarigrad mazâl..." (f. 138v, *E*, p. 68), „*Pe această vremi* la Ţarigrad Stavarachi să mânca cu socru-său" (f. 141v, *E*, p. 73), „*Pe această vreme* în Ţarigrad împărăţâie să mutasă cu şidere la un sarai afară" (f. 144r, *E*, p. 77), „*Pe această vreme* s-au lovit cu boala ciumii acolo bezedé..." (f. 186r, *E*, p. 147), „*Pe această vreme* au intrat Musunolu în Ţara Românească..." (f. 188r, *E*, p. 149) ; cf. şi f. 127v (*E*, p. 51), f. 139r (*E*, p. 68), f. 165v (*E*, p. 112), f. 170v (*E*, p. 121), f. 172r (*E*, p. 123), f. 176r (*E*, p. 130), f. 177r (*E*, p. 131), f. 179v (*E*, p. 133), f. 181r (*E*, p. 138), f. 184v (*E*, p. 144), f. 185v (*E*, p. 146), f. 186r (*E*, p. 147).
fj", . etaoih

Acestei locuţiuni adverbiale îi corespund, în diferite cronici, alte locuţiuni, care constituie clişeele stilistice ale textelor respective. De exemplu, în cronica atribuită lui Alexandru Amiras, copiată de Ienache Cogălniceanu în prima parte a ms. *62*, sunt frecvente locuţiunile echivalente *într-acea (această) vreme* (f. 22r, 16r, 31r, 37r) şi *într-acea (această) una vreme* (f. 9r, 19r, 22v, 27r, 39r, 40v).

5.3.5. Prepoziţia *asupra* „peste" este folosită, atât în autobiografie cât şi în cronică, în contexte similare, din care nu lipsesc verbul *orândui* sau substantivul *orânduială*, foarte des întâlnite în textul cronicii. În autobiografie : „*au orânduit* pe fratele mieu, dumnealui Costandin Cogălniceanu vel med., cheltuitori *asupra* facerii casălor haremului" (f. 97v, *E*, p. 180), „*m-au orânduit* bumbaşir *asupra* curţâlor..." (ibid.). În cronică : „şi îndată au făcut *orânduială* di cât lemn trebuie ca să să facă curte la loc, făcând mai mari *asupra* acei trebi pi Lăscărachi Giani [...]. Cari şi eu *am fost orânduit asupra* acoperemântului bisericii cei mari, di am acoperit-o" (f. 134r, *E*, p. 161), „*orânduind* domnul pe Costandin Cogălniceanul, vel medelniceri, şi pe frate-său, vătav z-aproz, bumbaşir *asupra* aceştii trebi" (f. 140v, *E*, p. 71), „*orânduisă* şi un ciohodari turc tânăr bumbaşir *asupra* lucrătorilor" (f. 152v, *E*, p. 91), „au trimes [...] şi pe Romanciog, cari era *asupra* oştilor" (f. 189r, *E*, p. 150).

5.3.6. O propoziţie din autobiografie este folosită de două ori, ca un clişeu, şi în cronică. În autobiografie : „au socotit să-m zâcă mie Ienachi Cog[ălniceanu], pi numele fiiului dumnealui, *pi cari Domnul Dumnăzău să-i pomenească întru împărăţie Sa*" (f. 92r, *E*, p. 178). În cronică : „au dat trupul de l-au îngropat la Hasachioi, *pi cari Dumnăzău să-l pomenească întru împărăţâie Sa*" (f. 154r, *E*, p. 94), „...s-au săvârşit, îngropându-l cu mari cinsti la Mitropolie. *Dumnăzău să-l pomenească întru împărăţâie Sfinţâii Sale*" (f. 166r, *E*, p. 113). Cf. şi în foaia de titlu a întregului letopiseţ din ms. *62* : „pă[nă] la al patrăle domnie a lui Costandin voievod Mavrocordat [...], *pe cari Dumnăzău să pomenească întru împărăţâie ceriului*".

5.3.7. Sintagma *şi pe altii*, folosită în autobiografie după menţionarea unor persoane care au primit titluri de boierie, apare de mai multe ori şi în cronică, în contexte similare, ca un clişeu. În autobiografie : „Iară noi, mergând la Moldova, la 1756, mart, la Focşani m-au făcut văt[av] di aproz, *şi pe alţâi*" (f. 92v, *E*, p. 179). În cronică : „Cari şi Grigorie vodă au îmbrăcat pi boierii ce-au fost caimacami, *şi pe alţâi*, după obicei"

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(f. 99v, *E, p. 3)*, „fiindcă ave Mihai vodă capichihaieli-oamini di treabă, pe Stăvărachi cel bătrân, şi pe Manoli Gelepul, *şi pe alţâi*" (f. 112v, *E*, p. 25), „au făcut şi câteva boierii [...], şi pe Ştefan Buhăiescu starosti di Cernăuţ, şi pe Ienachi Cogălniceanu vătav di aproz, *şi pe alţâi*" (f. 139v, *E*, p. 70), „au început a-i boieri [...], şi pe Iorgachi Costachi Venin stolnic mari, şi pe Costachi Muruz vel comis, *şi pe alţâi*, fieşticari după orânduiala lui" (f. 143r, *E*, p. 76), „au început a faci boierii [...], şi pe Manolachi vornicul logofăt mari, şi pe Ienachi Costandache vel vornic, *şi pe alţâi*, fieşticari după orânduiala lui" (f. 155r, *E*, p. 95).

5.3.8. Ca şi limba jalobelor şi a scrisorilor autografe ale lui Ienache Cogălniceanu, textul din ms. *62* al cronicii care i s-a atribuit abundă în particularităţi dialectale moldoveneşti, între care abia se fac simţite normele supradialectale ale limbii române literare care se stabileau atunci sub influenţa limbii cărţilor bisericeşti, tipărite mai ales în Ţara Românească. De exemplu, obişnuită în cronică este folosirea labialelor *b* şi *p* palatalizate, în cuvintele *abia (aghe*, f. 140v, 164v, 181v, 182v), *biet, biată (ghet, gheată*, f. 107v, 120r, 122r, 135v, 146r, 172v, 174r, 178r, 181r), *pic (chic*, f. 118v, 123v, 140v, 143r, 164r, 168r, 171v), *pisa (chisa*, f. 121r).

În jalobele şi scrisorile lui Ienache Cogălniceanu apar, ca şi în cronică, numeroase grecisme şi turcisme, cum sunt *málista, marafét, pliroforisi, stenahorisi* şi altele, dintre care multe se întâlnesc atunci şi în scrisul altor intelectuali din Moldova şi din Ţara Românească.

6. După ce am dovedit, cu numeroase şi variate argumente, faptul că textul scris de Ienache Cogălniceanu în partea a doua a ms. *62* este elaborat de el şi că acest text reprezintă *originalul* cronicii sale, considerăm necesar să arătăm că şi cele trei fragmente legate de cronica atribuită lui Ienache Cogălniceanu, dar puse de unii cercetători pe seama copiştilor, sunt *tot ale lui*. Este vorba de pasajul care face legătura între cronica atribuită lui Alexandru Amiras şi cea atribuită lui Ienache Cogălniceanu, de textul în care sunt relatate unele evenimente petrecute între 10 ianuarie şi 25 iulie 1774 şi de epilogul cronicii atribuite lui Ienache Cogălniceanu.

6.1. În ediţia sa din anul 1846, la sfârşitul cronicii atribuite lui Alexandru Amiras, M. Kogălniceanu afirmă : „Până aice Hronica este tradusă grecește în manuscriptul ce se păstrează în bibliotica rigală din Paris. Pe lângă aceste apoi mai adaoge Ienachi Cogălniceanu următoarele", editorul reproducând în continuare, după actualul ms. *62* (f. 98r), textul în care cronicarul relatează, între altele, faptul că domnitorul Grigore Ghica a făcut, în timpul primei sale domnii în Moldova, un turn mare deasupra porţii curţii domneşti din Iaşi, care avea şi „sasornic di bâte toate ceasurile zâlii, di s-auze piste toată horá. şi mai gios di sasornic făcând un loc împregiuru turnului, acoperit cu fer alb, di şide mehterhaneoa domnului di bâte în toate zâlile chindie ce obicinuită, petrecând domnul cu vesălii şi cu bucurii, cari nu cred că ar fi mai petrecut alt domn, chivernisând şi pe toţ pemintenii cu bună cârmuiri"[46]. Întrucât se referă la evenimente petrecute in ultimii ani ai domniei lui Grigore Ghica în Moldova şi se află numai în cele trei manuscrise în care cronica lui Alexandru Amiras este urmată de cronica atribuită lui Ienache Co-

[46] Vezi ediţia citată la nota 2, p. 174.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gălniceanu, pe care majoritatea cercetătorilor o consideră, potrivit afirmațiilor lui C. Giurescu, operă anonimă, doar *copiată* de Ienache Cogălniceanu (în ms. *62)* și de alții (în ms. *V-25* și în ms. Gheorghiu), acest mic text a fost socotit drept un adaos al vreunui copist, „numai ca să facă legătura cu cronica următoare, care începe cu anul 1733" [47]. În consecință, el a fost ignorat de către Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, autoarele ediției din anul 1987 a cronicii atribuite lui Ienache Cogălniceanu. Adevărul este însă cel afirmat de M. Kogălniceanu : textul respectiv îi aparține lui Ienache Cogălniceanu, care a mai adăugat și alte informații la cronica atribuită lui Alexandru Amiras, pe care a copiat-o el în ms. *62* [48]. Faptul acesta este dovedit de identitatea limbii și a stilului textului în discuție cu limba și stilul cronicii atribuite lui Ienache Cogălniceanu. Citățm doar câteva particularități lingvistice comune acestor texte.

6.1.1. Am văzut mai sus (5.2.1.) că în cronică apare de trei ori cuvântul de proveniență neogreacă *horá* „oraș". Acest cuvânt neobișnuit apare și în textul de care ne ocupăm : „sásornic di bătе toate ceasurile zălii, di s-auze piste toată *horá*". În copia din ms. *V-25* cuvântul *horá* este înlocuit cu *târgul.*

6.1.2. Forma *sásornic,* folosită de două ori în acest text : „făcându-i și *sásornic* di bătе toate ceasurile [...], și mai gios di *sásornic* făcând un loc...", apare și în cronică : „*sásornicul* di pe poartă" (f. 133^{v}, *E,* p. 61). Pronunția *sásornic* este cu totul particulară.

6.1.3. Frazei „*cari nu cred că a fi mai petrecut alt domn*" din acest text îi corespund în cronică următoarele construcții similare : „și să răste asupra lor, ca când n-ar fi fost turci [...]. *Cari nu cred că a fi mai stătut altă dată una ca aceasta*" (f. 125^{v}, *E,* p. 46), „la cari pi toți i-au chevernisât, *cari nu cred c-a fi chivernisât alt domn* mai bini pi oamenii lor" (f. 142^{r}, *E,* p. 74), „și făcându-să iarmaroc [...], s-au strâns mulțâmi di nărod, *cari cred că nu s-au mai fost strâns altă dată* la alt iarmaroc" (f. 149^{r}, *E,* p. 86), „acest domn au iesit chevernisât, *cari nu socotesc c-a fi mai ieșit alt domn* așe chevernisât" (f. 173^{r}, *E,* p. 124).

6.2. M. Kogălniceanu a pus în paranteză textul de la sfârșitul cronicii atribuite lui Ienache Cogălniceanu în care sunt relatate evenimente petrecute între 10 ianuarie — 25 iulie 1774, iar într-o notă finală îl comentează astfel : „Periodul cuprins în parentese nu se află în originalul lui Ienachi Cogălniceanu, carele, fiind în Constantinopol, au scris numai întâmplările păn la 30 ianuarie 1774. Acest period este adăogit de un copist mai nou, deși tot contimpurean" [49]. El a editat deci acest text după același ms. Gheorghiu. Referindu-se la felul în care a procedat M. Kogălniceanu și la justificarea sa din nota citată, N. Iorga observa, în anul 1901 : „Nu putem vedea, ca M. Kogălniceanu, un alt scriitor în acel care notează împrejurările petrecute după 30 ianuarie 1774. Stilul e acelasi, sunt aluzii care ne trimit în urmă, și lipsa adausurilor în manuscriptul ≪original≫ n-ar fi, singură, o dovadă suficientă" [50]. Pentru

[47] Vezi *Cronica anonimă a Moldovei, 1661—1729 (Pseudo-Amiras),* studiu și ediție critică de Dan Simonescu, București, 1975, p. 24.

[48] *Ibidem,* p. 26—27.

[49] Vezi ediția citată la nota 2, p. 281.

[50] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea,* vol. I, București, 1901, p. 489.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

C. Giurescu, care considera textul din ms. *62* drept *o copie* făcută de Ienache Cogălniceanu, lipsa acestui pasaj din ms. *62* constituie un argument împotriva paternității lui Ienache asupra cronicii : „Cea mai importantă [lacună — *n.n.*] este aceea de la sfârșitul cronicii, despre care am mai vorbit [...]. M. Kogălniceanu o considera ca o interpolare și de aceea o pusese în paranteză [...]. Nu există însă nici un motiv care să ne facă a o privi ca atare. E încheierea firească și necesară a povestirii de mai înainte, de care nu se deosibește prin nimic, așa că e de presupus mai degrabă o omisiune la Ienache Cogălniceanu, decât o interpolare în ms. Gheorghiu (ms. 8 Iași e lacunar la sfârșit)“ [51]. Arătând, în notă, că „tot autentică socotește și d. N. Iorga această parte, în care ≪stilul e același, sunt aluzii care ne trimit la urmă≫“, C. Giurescu atrage atenția asupra unui aspect al problemei care trebuia, într-adevăr, lămurit : „Ceea ce nu putem înțelege este cum se împacă autenticitatea cu lipsa lor din manuscriptul lui Ienache Cogălniceanu, *pe care d-sa îl consideră totuși ca originalul cronicii*“ [52].

Întrebându-se dacă această continuare a povestirii evenimentelor până la încheierea păcii de la Kücük-Kainargi nu aparține vreunui „colaborator“ dintre cei la care s-ar referi epilogul cronicii, în a căror iluzorie existență d-sa înclină să creadă, Aurora Ilieș conchide că „această întrebare ne depășește pentru moment, deocamdată este imposibil de dat un răspuns sigur“ [53]. În recenta ediție a cronicii, A. Ilieș și Ioana Zmeu au inclus totuși textul acesta la locul lui, fără paranteza pusă de M. Kogălniceanu.

Nedumerirea exprimată de C. Giurescu, pentru a arăta că raționamentul lui N. Iorga este vicios, și atitudinea sceptică a Aurorei Ilieș în privința posibilității de a-l identifica pe autorul textului în discuție primesc acum un răspuns edificator, prin faptul demonstrat de noi mai sus că ms. *62* este într-adevăr *originalul* cronicii lui Ienache Cogălniceanu și că textul aflat în ms. Gheorghiu și în ms. *V-25* a fost copiat, fără îndoială, după ms. *62*. La data copierii cronicii în ms. Gheorghiu, ms. *62* avea deci încă cel puțin două foi la sfârșit, pierdute între timp, pe care se afla textul de care ne ocupăm. Căci, bineînțeles, copistul ms. Gheorghiu nu-l putea lua din altă parte.

Deși aproape toți cercetătorii sunt în prezent de acord că acest text a fost adăugat nu de vreun copist, cum a crezut M. Kogălniceanu, ci de către însuși autorul cronicii, cum au arătat N. Iorga și C. Giurescu, nu a fost dovedită afirmația că stilul adaosului respectiv este identic cu stilul întregii cronici. Ca atare, vom cita doar două construcții sintactice comune ambelor texte, care demonstrează pe deplin identitatea lor stilistică.

6.2.1. Textul adăugat începe cu propoziția circumstanțială de timp *când au fost de primăvară*, precedată de conjuncția copulativă *iar* : *„Iar când au fost de primăvară*, sultan Hamet iară au arătat...“ (*E*, p. 152). Această construcție apare de trei ori și în cuprinsul cronicii : *„Iară când au fost di primăvară*, s-au apucat...“ (f. 105r, *E*, p. 11), *„Iară când au fost*

[51] C. Giurescu, *art. cit.*, p. 28.
[52] *Ibidem*. Sublinierea autorului.
[53] Vezi ediția citată la nota 24, p. XI.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

di primăvară, la let 1759, la [...], au purces..." (f. 148r, *E*, p. 84), *„Iară când au fost di primăvară*, let 1769, la mart, s-au rădicat..." (f. 180r, *E*, p. 136).

Nucleul acestei propoziţii circumstanţiale de timp : *când au fost*, precedat de conjuncţia copulativă *iar(ă)*, apare de numeroase ori în cuprinsul cronicii, ca un clişeu, în construcţia unor propoziţii similare. De exemplu : *„Iară când au fost* ca să să rădici acest domn, au vorbit cu..." (f. 117v, *E*, p. 33), *„Iară când au fost* la mezu verii [...], au trimes..." (f. 120v, *E*, p. 39), *„Iară când au fost* al patrăle an [...], s-au săvârşit..." (f. 133r,*E*, p. 60), *„Iară când au fost* la let 1755 [...], au venit vesti..." (f. 138v, *E*, p. 68), *„Iară când au fost* la 1758 [...], au lovit satele..." (f. 146r, *E*, p. 81), *„Iară când au fost* la let 1759, au luat mucarelul..." (f. 151v, *E*, p. 90), *„Iară când au fost* al doilea an a domnii măriii sale [...], să mira..." (f. 151v, *E*, p. 90). Cf. şi f. 154v (*E*, p. 95), f. 163v (*E*, p. 110), f. 164r (*E*, p. 110), f. 171r (*E*, p. 122), f. 171v (*E*, p. 122), f. 182v (*E*, p. 141), f. 186v (*E*, p. 147), f. 188v (*E*, p. 150).

6.2.2. Propoziţia *nu putem scrie*, din ultima frază a textului adăugat : „au dat de ştire împărăţiei, pentru care *nu putem scrie* câtă părere de rău au avut" (*E*, p. 153), apare de mai multe ori şi în cuprinsul cronicii, în formulări uneori variate, dar în construcţii similare : „făce şi mesă cu toţ boierii [...], cu multe eglengele, *cari nu pot a să scrii*" (f. 99v, *E*, p. 3), „şi alte lucruri, odoară şi altele multe, cari *nu să pot scrie*" (f. 114r, *E*, p. 16), „la cari *nu putem a scrie* câtă bucurie au luat domnul..." (f. 131v, *E*, p. 57), „la cari *nu să poate scrie* câte nevoi scote şi pi biata ţară" (f. 171r, *E*, p. 121), „şi altele multe nispusă angării, cari *nu să pot a să scrii*" (f. 179v, *E*, p. 134), „la cari *nu putem scrie* câtă frică şi nevoie era pi gheţâi creştini" (f. 181r, *E*, p. 138), „Petrecerea lui cu boierii *nu să poate scrie*" (f. 183v, *E*, p. 142).

În cuprinsul cronicii se întâlnesc numeroase construcţii similare, tot clişee stilistice, în care verbul *a putea* alcătuieşte predicatul propoziţiilor respective împreună cu alte verbe la conjunctiv ori la infinit. De exemplu : „cari *nu putem arăta* câtă păreri di bini..." (f. 102r, *E*, p. 7), „la cari [...] *nu putem arăta* câte griji ave domnul..." (f. 105v, *E*, p. 12), „cari *nu să poate arăta* cu scrisu câtă răsâpă... (f. 109r, *E*, p. 19), „cari *nu putem să arătăm* ce nevoi era di foamete" (f. 121r, *E*, p. 40), „atunce *nu putem arăta* câtă bucurie au luat domnul..." (f. 136v, *E*, p. 65) ; „la cari *nu putem pomeni* ce frică trăge săracii popii..." (f. 107v, *E*, p. 16 ; „cari *nu să poate povesti* ce urgie lui Dumnăzău vinisă..." (f. 134r, *E*, p. 61), „făcând şi mari moarte în turci, cari *nu să poate povesti*" (f. 189r, *E*, p. 151) ; „la cari *nu putem spuni* câtă bucurie au luat cu toţâi..." (f. 145r, *E*, p. 79). Cf. şi f. 122v (*E*, p. 42), f. 126r (*E*, p. 49), f. 141r (*E*, p. 73), f. 141v (*E*, p. 73), f. 164r, (*E*, p. 110), f. 190v (*E*, p. 180).

6.3. Convins că letopiseţul publicat de M. Kogălniceanu sub numele moşului său este opera acestuia, N. Iorga afirmă că lui îi aparţine, în mod firesc, şi epilogul cronicii : „el îşi încheie povestirea arătând că şi-a alcătuit-o după spusele martorilor oculari, sau ale celor ce au cunoscut pe aceştia, şi prezintând obişnuitele scuze de autor. La urmă, el însuşi sau, mai degrabă, un continuator înseamnă nişte versuri de ocară contra boierilor munteni, nişte notiţe cronologice şi oarecare ≪semne

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dumnezeieşti» "[54]. Îndoiala lui N. Iorga privitoare la paternitatea lui Ienache Cogălniceanu asupra însemnărilor aflate la sfârşitul cronicii, după epilog, nu este însă întemeiată. Limba notei care precedă versurile respective, precum şi limba acelor însemnări referitoare la evenimente petrecute tot în Constantinopol arată în mod cât se poate de clar că aceste texte au fost redactate de autorul cronicii.

Admiţând şi posibilitatea ca epilogul cronicii să fie o interpolare, presupunere „provocată de mărturisirea că scriitorul n-a văzut el însuşi cele povestite şi că alţii le-au scris", în care eventualitate „interpolatorul ar putea fi copistul, căruia i se datoreşte şi titlul din manuscriptul reprodus de Ienache Cogălniceanu", C. Giurescu citează în studiul său întregul epilog, subliniază în el toate locurile în care autorul se exprimă la persoana întâi, ca şi în cuprinsul cronicii, atrage atenţia asupra faptului că „despre Ienache Cogălniceanu el vorbeşte totdeauna la persoana a treia" şi conchide : „Mi se pare cu totul exclus ca în aceeaşi scriere autorul să vorbească despre sine când la persoana întâia, când la a treia, ca despre un străin[55]. Faptul acesta constituie pentru C. Giurescu încă o dovadă că autorul cronicii nu este Ienache Cogălniceanu.

Pentru că acest epilog nu se găseşte în copia din ms. *V-25* a cronicii, aleasă ca text de bază de către autoarele ediţiei din anul 1987, el nu a fost editat la locul lui în recenta ediţie, ci reprodus în aparatul critic, împreună cu celelalte deosebiri pe care le prezintă ms. *62* faţă de ms. *V-25*.

Dintre particularităţile lingvistice şi stilistice comune cronicii şi epilogului ei, care dovedesc faptul că ambele texte sunt redactate de aceeaşi persoană, mai semnificative ni se par a fi următoarele.

6.3.1. Locuţiunea verbală *a puse silinţă* „a se sili". În epilog : „ne rugăm [...] celora cari le-au văzut cu ochii lor *să pui sâlinţă* ca să le tocmească toate (f. 189[v], *E*, p. 152). În cronică : „mai pi urmă *au pus* şi *sâlinţă* di au răpezât o somă di bani..." (f. 113[r], *E*, p. 26), „văzând că nu poati ieşi di supt cheltuială, *au pus* toată *sâlinţa* pin prietini" (f. 118[r], *E*, p. 35), „ca *să puie* tot chipul di *sâlinţă* ca să-i mântuiască" (f. 123[v], *E*, p. 43), „*au pus* domnul tot chipul di *sâlinţă* di l-au trecut pe Prut" (f. 132[v], *E*, p. 59), „*puind* tot chipul di *sâlinţă* di au adus ace margine la stare bună" (f. 150[v], *E*, p. 89). Cf. şi f. *166*[r] (*E*, p. 114), f. *187*[r] (*E* p. 148—149).

6.3.2. Verbul *a asemăna* „a părea". În epilog : „cari cei mai mult *asamănă* că le-au văzut şi cu ochii lor" (f. 189[v], *E*, p. 152). În cronică : „aice *asămana* lucru că şi Neculachi l-au fost pârât pe domn la paşe" (f. 182[r], *E*, p. 139).

6.3.3. Exprimarea populară, tautologică, *a vedea cu ochii* „a privi, a fi martor ocular". În epilog : „asamăna că *le-au văzut şi cu ochii lor*" (f. 189[v], *E*, p. 152), „ne rugăm [...] şi acelora cari *le-au văzut cu ochii lor*" (f. 189[v], *E*, p. 152). În cronică : „au trimes om ales pi ascuns di *au văzut* cetate *cu ochii*" (f. 106[r], *E*, p. 13), „mi s-au întâmplat şi mie di *am văzut cu ochii mii* în câteva sate..." (f. 121[r], *E*, p. 40).

6.3.4. Pentru că C. Giurescu a admis şi posibilitatea ca epilogul să nu aparţină autorului cronicii, operă care, potrivit concluziilor studiului

[54] N. Iorga, *op. cit.*, la nota 50, p. 489.
[55] C. Giurescu, *art. cit.*, p. 36—39.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

său, nu poate fi atribuită lui Ienache Cogălniceanu, considerăm necesar să atragem atenţia asupra faptului că afirmaţiile din epilog privitoare la modul indirect în care a fost adunată informaţia cronicii *concordă* cu datele biografiei lui Ienache Cogălniceanu.

Cronica arată că, la sfârşitul celei de-a doua domnii a lui Constantin Racoviţă în Moldova, în martie 1757, domnul mazil *„cu toţ oamenii măriii sale* au purces la Ţarigrad" (f. 142r, *E*, p. 74 ; sublinierea noastră). Or, Ienache Cogălniceanu era tocmai unul dintre acei apropiaţi ai domnului mazil. Îl slujise şi se ataşase de Constantin Racoviţă în prima sa domnie în Moldova (1749—1753), îl însoţise în domnia sa următoare în Ţara Românească (1753—1756), se întorsese cu el în a doua domnie a sa în Moldova (1756—1757), după care l-a urmat în mazilie. Nu rezultă din cronică dacă l-a însoţit pe Constantin Racoviţă şi în a doua lui domnie în Ţara Românească (1763—1764). În orice caz, din anul 1757 şi până în (ori după) 1774 prezenţa lui Ienache Cogălniceanu în Moldova nu mai este atestată, nici de cronică sau de autobiografia sa, nici de documentele vremii. Admiţând deci că el este autorul acestei cronici, pe care a scris-o în timpul îndelungatei sale şederi la Constantinopol, informaţia necesară pentru anii 1757—1774 (când el a lipsit din ţară) şi cea privitoare la ultimele domnii ale lui Grigore Ghica şi primele domnii ale lui Constantin Mavrocordat (când el era copil şi adolescent) nu putea fi adunată de cronicar decât *din auzite,* aşa cum afirmă el în epilog : „Până aici am însămnat aceste câte arată, *cari şi noi cu ochii nu le-am văzut,* dar *după auzul unura şi altora,* carii cei mai mult asamăna că le-au văzut şi cu ochii lor". Cronicarul presupune că şi cei care l-au informat *„pot să fie şi auzât o samă,* cari cred că mai multe di la ei n-or fi pus". Apoi, rugându-se „celora ce sînt învăţaţ şi ştiu cum li vor tocmi după rânduiala lor, şi celora *cari le-au văzut cu ochii lor,* să pui sâlinţă ca să le toemească toate, având vremi ca să le şi prefacă mai cu bună orânduială şi scrisoare decât a noastră", el crede, cu modestie, că „vreo samă s-or găsî şi dintr-acesti a nostri di vor prindi loc" (sublinierile noastre).

Fraza : „lipsă poate ca să fie lăsat cu scrisu, ca să fie scris mai gios di cât s-au întâmplat, iară nu mai mult, căci putinţă de a le scrie toate pe amănuntul nu era cu putinţă" nu trebuie (nu poate fi) interpretată drept o mărturie a autorului că el a folosit informaţii pe care „alţii le-au scris", cum a presupus C. Giurescu, sau că letopiseţul ar fi „rodul unei contribuţii colective, urmând să fie verificată şi eventual îndreptată de ≪colaboratorii≫ furnizori de informaţii", cum presupune Aurora Ilieş[56]. În această frază cronicarul arată doar că, din mulţimea faptelor care i s-au relatat, el a însemnat prea puţine, iar în continuare îi asigură pe cititori că „mai mulţi au stătut di câte s-au scris, poate şi înzăciti", dar „noi numai pentru numi ne-am sâlit şi pentru mergire domnilor unul după altul cum au petrecut".

7. Considerăm că am dovedit mai sus, cu probe suficiente şi neîndoielnice, paternitatea lui Ienache Cogălniceanu asupra cronicii pe care i-a atribuit-o M. Kogălniceanu. În ms. *62* avem chiar *originalul* acestei cronici. Ca atare, ea trebuie reeditată după acest manuscris, care repre-

[56] Vezi ediţia citată la nota 24, p. XI.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

zintă, prin bogăția particularităților sale lingvistice moldovenești, un text deosebit de interesant pentru istoria limbii române literare.

În anul 1901, N. Iorga stabilea astfel locul cronicii lui Ienache Cogălniceanu în istoriografia și istoria noastră literară : „Dar cronicarul lui Grigore Ghica [= Alexandru Amiras — *n.n.*] și-a găsit, în timpurile de decadență, un continuator, care, fără a-l ajunge pe dânsul măcar, e una din figurile cele mai însemnate din această epocă de sărăcie literară. Continuatorul se chema Ienache Cogălniceanu. Lucrarea lui formează un timp principala cronică moldovenească, apoi rămâne singură pentru a da întâmplările câtorva ani din urmă, și când încetează, istoriografia a luat sfârșit în țara unde produsese cele mai strălucite lucrări, în Moldova [...]. Cogălniceanu nu era un cărturar și nici un om de un talent deosebit. Va fi știut ceva grecește, va fi avut câteva manuscripte istorice sau religioase în rafturi, și atâta-i va fi fost știința și lectura. Opera sa se resimte de aceasta. E, cum am spus, o continuație a lui Amiras. Trebuie să adăogim, o continuație redactată târziu de tot, fără a avea înaintea ochilor însemnări mai întinse, care să-l călăuzească. Cronologia lipsește aproape, lucrarea e fără proporții, un fel de memorii sărace ale autorului ei“ [57]. Această judicioasă apreciere a personalității lui Ienache Cogălniceanu și a valorii operei sale nu a putut fi modificată de informațiile și interpretările mai noi. Lui N. Iorga îi revine și meritul de a fi rămas până la capăt credincios convingerii sale inițiale că autorul acestei cronici este Ienache Cogălniceanu.

[57] N. Iorga, *op. cit.*, la nota 50, p. 481 și 485.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

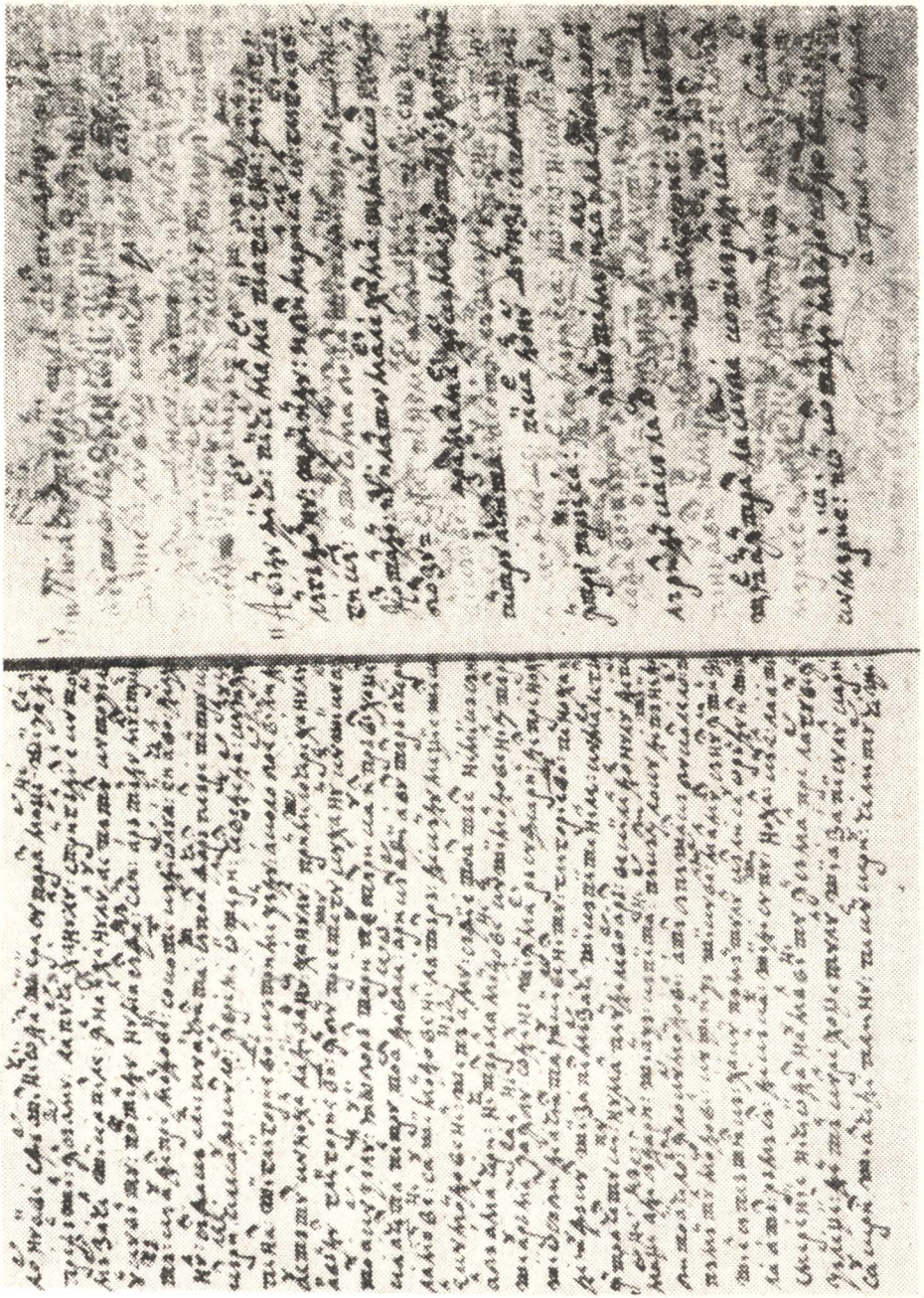

Fig. 1. Foile 91v și 92r din ms. *62* (prima cu text din letopisețul lui Alexandru Amiras, a doua cu începutul autobiografiei lui Ienache Cogălniceanu).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

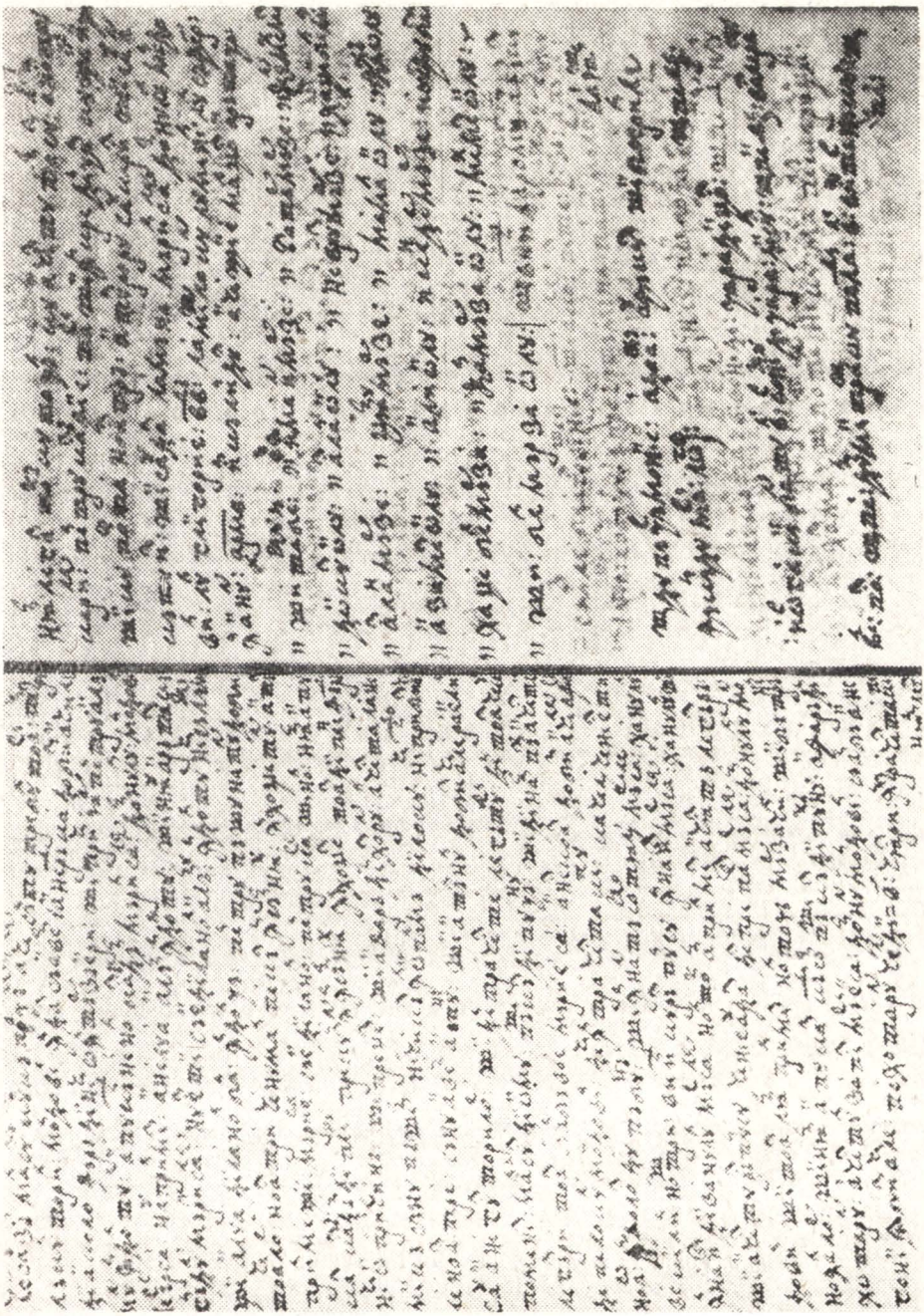

Fig. 2. Foile 96v și 97r din ms. 62 (prima cu text din letopisețul lui Alexandru Amiras, a doua cu continuarea autobiografiei lui Ienache Cogălniceanu).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

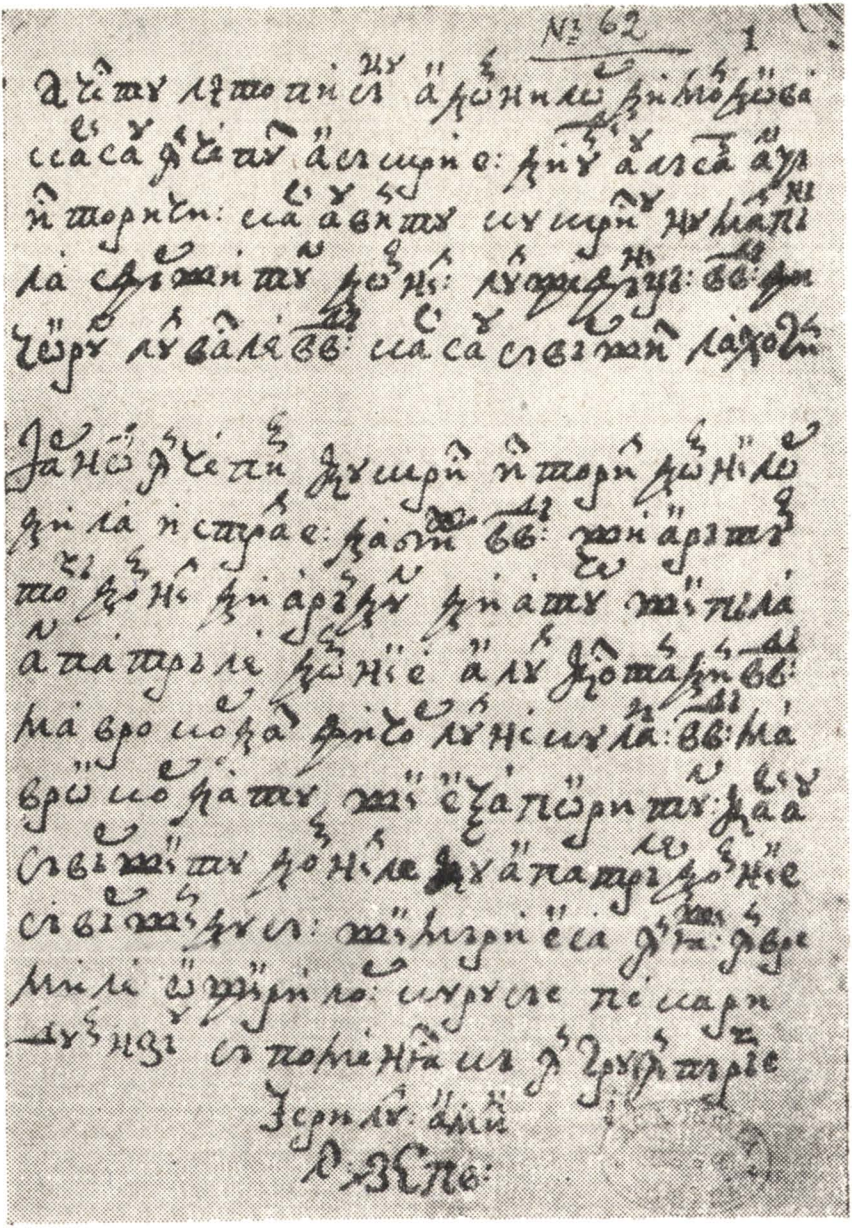

Fig. 3. Foaia 1r a ms. 62, cu titlul întregului letopiseț alcătuit de Ienache Cogălniceanu.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

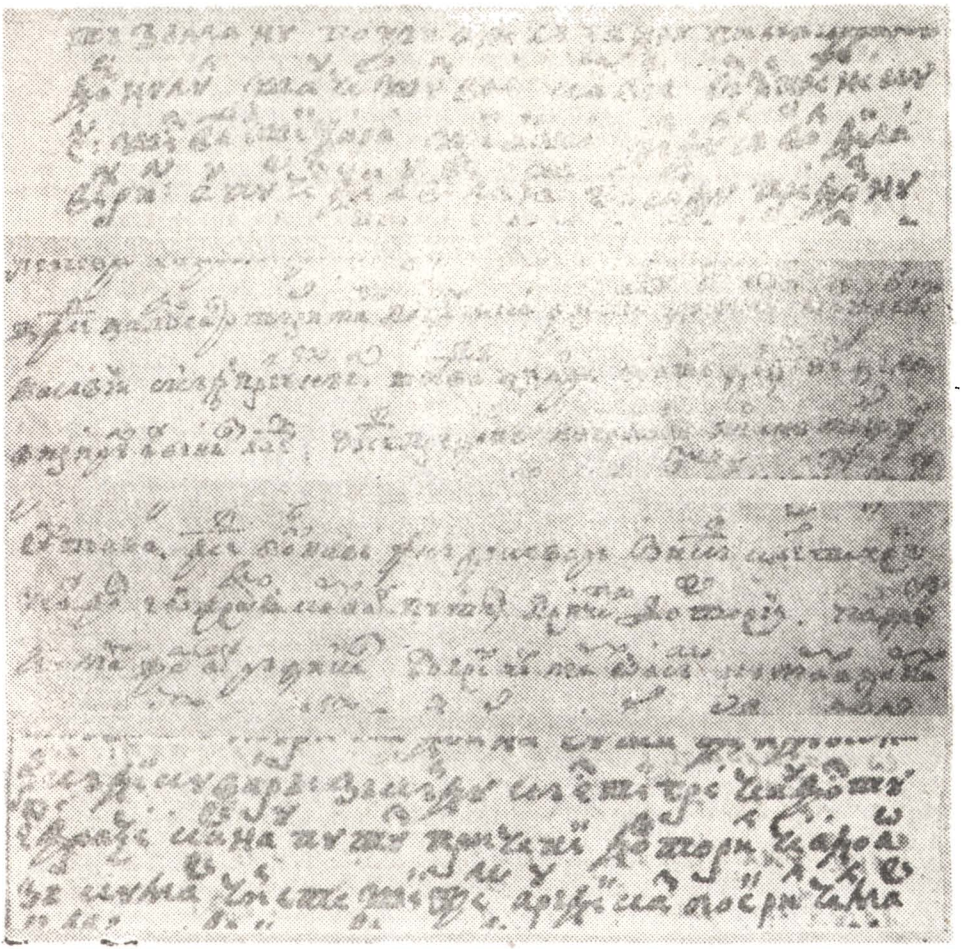

Fig. 4. Fragment din foaia 101r a ms. *62*, cu cuvântul *țára* corectat în *horá*.
Fig. 5. Fragment din foaia 401v a ms. *V-25*, cu forma *hára*, în loc de *horá*.
Fig. 6. Fragment din foaia 425r a ms. *V-25*, cu grafia *eofracsi*, în loc de *o enfraxe*.
Fig. 7. Fragment din foaia 133r a ms. *62*, cu grafia *o enfraxe*, care a putut fi citită *eofracsi*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

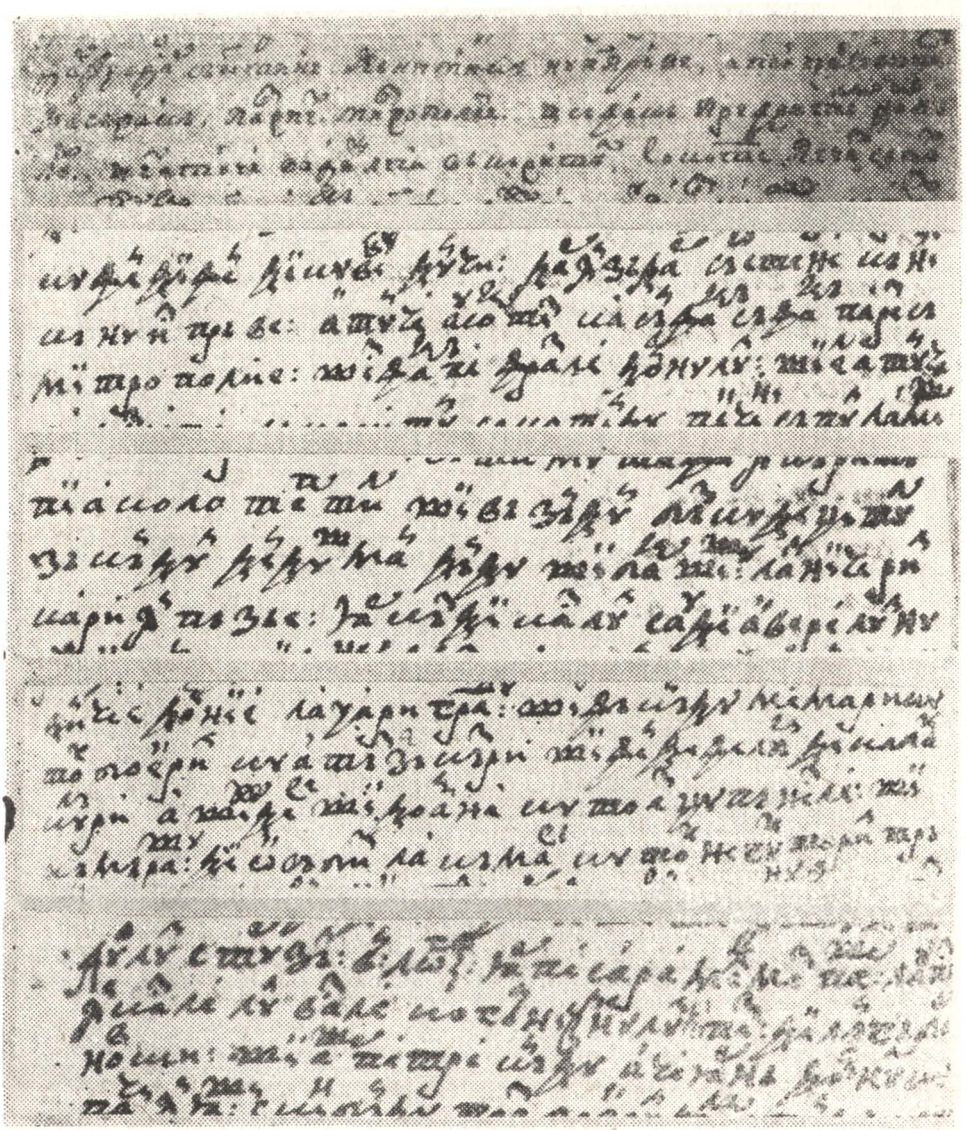

8

9

10

11

12

Fig. 8. Fragment din foaia 441r a ms. *V-25*, cu cuvântul *patriei*, în loc de *páretis*.
Fig. 9. Fragment din foaia 153r a ms. *62*, cu cuvântul *páretis*, care a putut fi citit *patriei*.
Fig. 10. Fragment din foaia 154r a ms. *62*, cu cuvântul *diliduşman*, care nu a putut fi înţeles.
Fig. 11. Fragment din foaia 118r a ms. *62*, cu grafia mai greu lizibilă a cuvântului *cabazlâcuri*.
Fig. 12. Fragment din foaia 104v a ms. *62*, cu corectura lui *pit.* în *căpit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VELUȚA FAGUREL

DIN BIBLIOTECA LUI CONSTANTIN VODĂ HANGERLI

Perioada domniilor fanariote a fost considerată mult timp ca o epocă întunecată în istoria noastră, domnii veniți din Fanar fiind interesați în primul rând de posibilitățile de menținere în scaunul domnesc și de propria înavuțire. Suferințele la care au supus țara au lăsat o pecete adâncă în inima poporului, așa încât „Multă vreme după încheierea guvernării fanarioților numele lor era legat de toate restriștele ținute minte [...] patruzeci sau cincizeci de ani după plecarea lor mai umbla în Principate vorba :

Iarna lui Hangerli !
Cutremurul lui Ipsilanti !
Foametea lui Moruzi !
Ciuma lui Caragea !" [1].

Și totuși, unii dintre acești domni au întemeiat școli, au redactat legi, au sprijinit cultura, a cărei dezvoltare a căpătat accente laice tot mai pregnante și o orientare spre cultura occidentală, fără a fi vorba de o supunere, de o abatere a culturii românești de la spiritul ei specific [2]. De altfel, mulți dintre domnii fanarioți erau oameni de un înalt nivel intelectual, cunoscători ai limbilor de circulație : „Acești domnitori greci erau foști dragomani ai Porții și, ca atare, erau obligați să cunoască principalele limbi ale Europei și îndeosebi limbile în care erau redactate tratatele : italiana și franceza" [3]. Identificarea cărților purtând însemnele lor de proprietate — fapt ce pune în lumină existența unor biblioteci personale, interes pentru cuvântul tipărit, pasiune bibliofilă — nu mai poate constitui o surpriză. Din această perioadă, renumită este biblioteca Mavrocordaților, asupra istoriei căreia au poposit nume prestigioase (e suficient să amintim pe N. Iorga).

Din când în când, însă, ies la iveală mărturii despre biblioteci personale mai puțin cunoscute, relevând preocupări spirituale nebănuite din partea unor personalități intrate în istorie și în creația populară, ca re-

[1] Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România*, București, 1982, p. 120.
[2] *Istoria României*, București, 1964, p. 524.
[3] Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 121.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

prezentante tipice ale fanariotismului, cum este Constantin Vodă Hangerli, care a rămas în memoria poporului ca un domn abuziv, al cărui sfârșit tragic și fulgerător a venit ca o pedeapsă. Cercetările au dat la iveală lucrări purtând însemnele de proprietate ale domnitorului sau dedicate „prea înălțatului și binecredinciosului Domn, Io Gheorghe Hangerli". Tipăriturile în a căror formulă dedicatorie e menționat numele lui Hangerli sunt : *Triodul,* imprimat la București în 1798, și *Metamorfozele* lui Ovidiu, în limba greacă, editate la Veneția în 1798, prin grija lui Polyzois Lampanitziotis. Ediția grecească a *Metamorfozelor* există la Biblioteca Academiei Române (a stat la baza traducerii logofătului Tâmpeanu [4], și la Biblioteca Centrală Universitară din Iași [5]. Deși nu au marca bibliotecii principelui, credem totuși că versurile poetului exilat pe țărmul aspru al Geției n-au lipsit din biblioteca princiară. Undeva, nedescoperit încă, va fi existând un exemplar cu *ex-libris*-ul domnului, exemplar care va fi stat alături de cărți a căror proveniență este cu siguranță biblioteca domnitorului muntean,cum sunt: *Voyage à la mer Rouge* (Biblioteca Academiei Române) și *Mémoires pour servir à l'histoire d'Anne d'Autriche,* Maestricht, 1782 (Biblioteca „V. A. Urechia", Galați). Autoarea lucrării care se păstrează acum în colecțiile bibliotecii gălățene, Françoise Bertaut de Moteville (1621—1689), a fost doamnă de onoare a reginei Ana de Austria. După moartea reginei, s-a retras de la curte și s-a ocupat de redactarea memoriilor, care au văzut pentru prima dată lumina tiparului în 1723, la Amsterdam, fiind apoi reeditate în 1739, 1750 și 1782 [6]. Din cele șase volume ale ediției din 1782, achiziționate de V A. Urechia, biblioteca gălățeană păstrează trei (3, 5, 6), fiecare având pe forzațul interior eticheta *ex-libris* cu inscripția : *Ek ton tis authentikis vivliotikis vivlion tu ys. auth. Konstantin voevoda Hantzeri* (din cărțile bibliotecii domnești a prea înălțatului domn Constantin voievod Hangerli). *Ex-libris*-ul îmbină elemente din heraldica de familie și de stat : acvila neagră a Țării Românești se află într-un medalion oval, timbrat de o coroană deschisă și având la dextra hangerul (blazonul familiei), iar la senestra — buzduganul, însemn al puterii domnești.

Prin urmare, principele a avut o bibliotecă, din care, însă, au rămas puține urme. Câteva date biografice — relevând formația spirituală a principelui, preocuparea pentru viața culturală a țării, pasiunea bibliofilă (dovadă și tipărirea *ex-libris*-ului în 1798) — susțin ideea existenței unei biblioteci princiare.

Constantin este al doilea din cei cinci fii ai lui Gheorghe Hangerli, medic al Curții sultanului. Și-a început cariera ca secretar și trezorier al lui Alexandru vodă Ipsilanti, apoi a fost mare spătar al lui Mihai vodă Suțu. În 1790, la 28 aprilie, a fost numit dragoman al flotei otomane, funcție în care a rămas șapte ani și jumătate, până în 1797, când a fost numit domn [7]. S-a căsătorit cu fiica lui Alexandru vodă Ghica, relație matrimonială care l-a ajutat să urce în scaunul domnesc [8].

[4] Virgil Cândea, *„Metamorfoze"*, în „România literară", nr. 16, 1976, p. 8
[5] N. Gaidagis, *Catalogul cărților grecești,* Iași, 1975, vol. II.
[6] *Nouvelle biographie générale,* Paris, 1865, vol. 36, col. 752—754.
[7] Mihai Dim. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople,* Paris, 1983, p. 297.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Constantin vodă Hangerli a fost în bune relaţii cu consulul francez Fleury, care nu scapă nici un prilej de a-l impresiona pe principe : „Sunt încântat de acest agent", scria domnul român lui Talleyrand, după o audienţă solicitată de consul. Nu este de mirare că tot mai multă literatură franceză se citeşte în ţară, în cercurile înalte în care franceza devenise o limbă a conversaţiilor elevate iar trupele de actori ambulanţi francezi obţin cu uşurinţă autorizaţia de a-şi prezenta în ţară spectacolele : „Aceşti fraţi francezi cari, având meşteşug de pehlivani şi comedieni, făcură rugăciune domniei mele ca să facă arătarea meşteşugului lor, unde vor fi pohtiţi... Poroncim dumneavoastră ispravnicilor de prin judeţe, pe unde vor avea a veni, să fie primiţi şi să nu li se facă vreo supărare" [9].

Probabil că, în aceste împrejurări, biblioteca domnească s-a îmbogăţit mai ales cu literatură franceză, dar având în vedere descendenţa domnului şi căsătoria sa, putem afirma că, la data când a ocupat tronul, biblioteca sa era deja constituită. Altfel n-ar fi tipărit *ex-libris*-ul la un timp aşa scurt după ocuparea scaunului domnesc. Realizat în tipografia Mitropoliei bucureştene, acolo unde s-a tipărit şi *Triodul*, el este o dovadă grăitoare despre existenţa unei biblioteci cuprinzătoare a unui domn fanariot, necunoscută până acum.

[8] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VII, Bucureşti, 1894, p. 58.
[9] Ioan Massoff. *Teatrul românesc*, vol. I, Bucureşti, 1961, p. 58.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

***Ex libris* al lui Constantin vodă Hangerli pe *Mémoires pour servir à l'histoire d'Anne d'Autriche*,** Maestricht, 1782 (cu însemnarea lui V. A. Urechia).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VIRGIL CĂNDEA

MELCHISEDEC ȘTEFĂNESCU ȘI ALEXANDRU ODOBESCU: O CONTRIBUȚIE NECUNOSCUTĂ DE MARIOLOGIE ROMÂNEASCĂ

Într-o carte despre iconografia marială publicată la Paris, în 1878, capitolul privind principalele imagini ale Fecioarei din România este datorat lui Alexandru Odobescu. Această contribuție nu figurează în bibliografia cărturarului român de ale cărui opere ne ocupam acum un sfert de veac [1]. Chiar lucrări mai noi despre icoanele românești ignoră nu numai nota lui Odobescu, dar și informația ei de bază, *Oratoriul* episcopului Melchisedec Ștefănescu (București, 1869) [2]. Ni se pare, deci, potrivit să publicăm acest adaos la opera lui A. Odobescu, important cel puțin prin faptul că mulțumită lui arta românească medievală era introdusă într-o carte apuseană de acum mai bine de un secol. Istoricul arheologiei și artei noastre este astfel asociat învățatului ierarh Melchisedec Ștefănescu, într-o contribuție la mariologia românească.

Lucrarea la care i se ceruse savantului român colaborarea era *La Sainte Vierge. Etudes archéologiques et iconographiques par Rohault de Fleury, auteur du Mémoire sur les Instruments de la Passion*. T. I—II, Paris, Librairie Poussielgue Frères, 1878, XXXIX+443 p.+LXXVI pl. (t. I) : 617 p.+(LXXVI bis)-CLII pl. (t. II). Două tomuri in-folio, format 35×25 cm. Dăm descrierea după exemplarul în posesia noastră, t. II, p. 564—566. Nu cunoaștem alte exemplare în bibliotecile publice de la noi.

Din *Cuvîntul înainte (Avertissement)*, anonim, rezultă că autorul cărții, Charles Rohault de Fleury, se trăgea dintr-o familie de înalți funcționari și militari din Abbeville (dep. Somme), cunoscută din secolul XVI. Născut în 1801, a făcut studii superioare de politehnică, apoi de arhitectură. Ca arhitect, s-a afirmat prin proiecte importante de construcții civile. Din convingeri religioase (și regaliste), și-a consacrat activitatea publicistică studiilor de arheologie creștină (ca *Mémoire sur les Instruments de la Passion*). A murit în 1875. Nu știm cum a stabilit legătura cu Alexandru Odobescu pentru a-i cere colaborarea. În corespondența savantului român [3], numele lui Rohault de Fleury nu este menționat. Nici între cărțile lui Odobescu nu aflăm lucrările cărturarului francez [4]. Dar putem în mod întemeiat presupune că Rohault de Fleury vizitase Expoziția universală de la Paris (1867), citise catalogul

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

standului românesc [5] şi cunoscuse atunci pe organizatorii lui (Alexandru Odobescu, alături de P. S. Aurelian), văzuse, între alte exponate din pavilionul românesc, „Cloşca cu puii de aur", şi se convinsese de meritele de istoric de artă medievală ale savantului nostru. Aşadar, prilejurile contactelor dintre Odobescu şi Rohault de Fleury nu au lipsit. Dar, în afara calităţii care îi servea interesele de informare pentru cartea pe care o pregătea, acesta nu pare să fi ştiut prea multe despre cărturarul român, menţionat, la sfârşitul *Prefeţei*, între corespondenţii „îndatoritori şi devotaţi" din ţările nevizitate de el, cu titlul de „domnul conte" (folosit şi în capitolul rezervat României), împreună cu incongruenţa „din Bulgaria" [6].

Nota lui Odobescu despre cele 19 icoane taumaturgice din România cuprinde scurte comentarii istorice, dar nici o apreciere asupra calităţilor artistice ale icoanelor descrise. Se ştie, însă, că întemeietorul cercetărilor de arheologia şi istoria artei în ştiinţa românească nu a fost un pasionat al picturii de tradiţie bizantină. Mărturisesc, în acest sens, *Notele luate în Galeria de pictură din Dresda* [7], în care îşi arată admiraţia precumpănitoare pentru pictura apuseană, ca şi rezervele din *Despre unele manuscripte şi cărţi tipărite aflate în mănăstirea Bistriţa (Districtul Vâlcea în România)* [8], şi *Câteva ore la Snagov* [9], faţă de frescele şi icoanele din arta noastră medievală.

Reproducem, în cele ce urmează, textul original şi traducerea românească a puţin cunoscutei note comunicate de Odobescu lui Rohault de Fleury. Nu am intervenit în textul francez. Formele corecte ale cuvintelor greşit imprimate în *La Sante Vierge* sunt restituite în traducere. Odobescu n-a făcut, cum credea autorul francez, cercetări speciale, mulţumindu-se să traducă paginile 419—423 din *Oratoriul* lui Melchisedec Ştefănescu, episcop al Dunării de Jos, publicat la Bucureşti, 1869. Numai introducerea, icoana cu nr. 19 şi încheierea aparţin lui Odobescu. Aşadar, reproducem aidoma textul lui Melchisedec, semnalând, prin paranteze drepte [omisiunile] şi prin paranteze unghiulare şi caracter *cursive* ⟨adaosurile⟩ lui Odobescu. Am modernizat ortografia latinizantă a lui Melchisedec. Notele (A.O.) aparţin lui Odobescu.

CHAPITRE XVI

ORIENT

ROUMANIE

Beaucoup de difficultés entravaient nos recherches dans les régions septentrionales de la Turquie [10]. Ne possédant aucun renseignement sur le culte de la sainte Vierge dans les Principautés danubiennes, nous nous sommes adressé à M. le comte Odobesco, qui a été autrefois ministre de l'instruction publique en Roumanie et dont la position n'est pas moins élevée au point de vue scientifique ; il a eu la bonté de se livrer aux recherches que nous lui demandions, nous ne pouvons donc mieux faire que de transcrise les renseignements qu'il a recueillis avec tant d'obligeance.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„Je viens, par cette lettre, nous écrit-il, vous communiquer presque tout ce que l'on sait d'un peu sûr sur les principales images de la sainte Vierge en Roumanie. J'ai traduit, pour vous, quelques pages ci-jointes d'un livre de prières roumain intitulé *Oratoriul, coprindéndu oratincle şi rugele, ce adresézà lui Dumnedeu crestinii orthodoxi.*

„*Combiratu in modolu acesta de Melchisedek, episcop Dunarei de Jos*“ [11].

„La Roumanie est le jardin de la sainte Vierge, mère de Dieu.“

„Au temps d'Etienne le Grand. (prince de Moldavie) (1456+1505) [12] vivait un pieux ermite nommé Joseph, qui avait d'abord fait pénitence dans les déserts du Jourdain ; mais, chassé par les infidèles qui dominaient dans ces lieux, il vint, avec ses compagnons [13], chercher un lieu retiré dans les montagnes de la Moldavie, et s'établit près du couvent de Bistritza (sur la rivière de même nom). C'est là qu'ils firent pénitence pendant longtemps. Puis ils se décidèrent à transporter leur retraite sur le mont Athos. Dans cette intention, ils s'étaient déjà mis en route et descendaient la montagne, quand tout à coup leur apparut la Sainte Vierge, qui les arrêta et leur fit cette question : „Où allez-vous ?“ Pleins de joie à la vue de celle qui était leur consolation et leur espoir, ils répondirent : „Nous allons au jardin de la Sainteté“ [14]. Alors la sainte Souveraine leur donna ordre de s'arrêter : „Retournez sur vos pas, dit-elle, car ici aussi c'est mon jardin“. Et là-dessus elle disparut. Cette apparition eut lieu près de l'endroit où se trouve actuellement le couvent de Bisericani [15] où, en mémoire de ce fait miraculeux, on conserve une précieuse image de la Sainte Vierge installée dans le creux d'un vieux chêne et où brûle toujours une lampe devant elle. Les ermites retournèrent sur leurs pas et finirent leurs jours en ce même endroit dans des travaux ascétiques, laissant leurs noms à chacune des montagnes où ils résidèrent, à savoir : Methodius, Barnabas, Pierre, Verchius, Siméon, Germain, Pirrhus. (Extrait de l'*Histoire du couvent de Bisericani*) [16].

Diverses images miraculeuses de la Sainte Vierge en Roumanie

Comme signe de la bienveillance toute spéciale que la sainte Vierge a toujours montrée à la Roumanie et à son peuple très-chrétien, on peut invoquer les innombrables miracles qu'elle y a fait sur les ferventes prières de ses serviteurs et qui prouvent sa sollicitude toute maternelle à leur égard. Les anciennes chroniques et l'expérience de tout fidèle viennent sans cesse à l'appui de ce fait.

La plupart des miracles de la sainte Vierge ont été accomplis et sont encore accomplis par la dévotion des saintes images qui, depuis les temps anciens sont désignées sous l'épithète de : *Miraculeuses.*

Les plus remarquables de ces images sont les suivantes :

1° L'image de la sainte Vierge du monastère de Niamtzo, surnommé l'Adorée *(Inchinatoarea)* [17] ;

2° L'image de sainte Anne, mère de la sainte Vierge, au monastère de Bistritza (en Moldavie) [18] ;

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(Ces deux images ont été données au commencement du XVe siècle par l'empereur de Constantinople Jean Paléologue au prince de Moldavie Alexandre-le-Bon) ;

3° Image de la Sainte Vierge au monastère de Golia à Jassy, reconnue comme Miraculeuse au temps du prince Basil Lupol (1634+1654). En l'année 1650, la princesse Roxanda, épouse de ce prince, déposa, devant cette image, son fils Stéphane, qui était sur le point de mourir, et, par de ferventes prières, obtint sa prompte guérison (voyez *Travels of the Patriarch Macarius*). En souvenir de ce miracle, la princesse fit orner cette image de deux mains en or, pour rappeler que les deux mains de la Vierge ont relevé son fils expirant [19] ;

4° Image de la sainte Vierge dans l'église métropolitaine de Jassy, transférée ici par l'archevê que métropolitain Benjamin. Elle était précédemment à Floresti [20] ;

5° Image miraculeuse au couvent d'Agapia (département de Niamtzo); après avoir appartenu à l'ancien couvent de Garcina, elle fut transportée à Agapia en 1804, quand les religieux de Garcina changèrent de résidence [21] ;

6° Image de la Sainte Vierge au couvent d'Adam (couvent de religieuses en Moldavie) [22] ;

7° Image de la sainte Vierge au couvent de Floresti (Moldavie) [23] ;

8° Image de la sainte Vierge à Trifesti, près de Roman [24] ;

9° Image de la sainte Vierge à l'église de Mavromolu à Galatz. Cette image fut apportée de Constantinople sous le règne du prince Duca (vers 1670), elle avait appartenu dans cette ville à un ancien couvent nommé Mavromolu, qui avait été abandonné. Le prince Duca donna le même nom à l'église qu'il batit pour contenir cette image dans la ville de Galatz [25] ;

10° Image de la sainte Vierge, à l'érmitage de Dalchaützi, près de Fokchani [26] ;

11° Image de la sainte Vierge de Socola (séminaire central, près de Jassy) [27] ;

12° Image de la sainte Vierge, dans la commune de Pascani près de Vadeni (département de Galatz) [76] ;

13° Image de la sainte Vierge, dans l'ancien monastère de Banou, à Buzeo (Valachie) [76] ;

14° Image de la Sainte Vierge, dans l'église de Ollari (des Potiers), à Bucharest. Ce fut pendant la guerre turco-russe de 1806 à 1812 que le prêtre Jani, de la bourgade de Rasgrad en Bulgarie, transporta cette image miraculeuse à Bucharest ; elle résida successivement dans plusieurs églises de la ville (à savoir : église de Batisté, église de Pitar-Mochu), puis on l'installa dans celle des Potiers, dont le quartier devint la résidence des réfugiés de Rasgrad [30] ;

15° Image de la sainte Vierge, dans l'église qui porte le nom d'Icoana (c'est-à-dire Image), précisément à cause de cette image miraculeuse à Bucharest [31] ;

16° Image dans la grande église de Sarindar, à Bucharest. Cette église, reconstruite au XVIIe siècle par le prince Matthieu Basserole,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

était d'une grande ancienneté. Son image de la Vierge était révérée comme miraculeuse [32] ;

17° Image de la sainte Vierge, au monastère dit Dintr-un lemn (c'est-à-dire d'un seul bois), en Valachie (département de Valcea), dans les Carpathes. La tradition attribue cette antique image au prototype peint par l'évangéliste Luc. La légende raconte qu'elle a été découverte par les bergers, dans l'intérieur d'un vieux chêne. On voulut la transporter dans les églises de plusieurs villes, elle revint toujours d'elle-même à sa place. Alors on abattit le vieux chêne et l'on en fit une chapelle dans laquelle l'image toute recouverte d'or et de pierreries, fut installée. La chapelle a été plusieurs fois refaite en bois. Tout autour on a élevé un grand couvent de religieuses. Il ne reste maintenant que l'église et la chapelle en bois [33] ;

18° Image de la Sainte Vierge, dans le petit couvent de Nemoesti, département de Campolung (Valachie). L'église en est creusée dans un rocher ; on dit que longtemps l'entrée fut obstruée et que ce n'est qu'après de longs siècles que l'on découvrit, dans la montagne, cette antique crypte chrétienne avec son image miraculeuse de la Vierge. Des voix chantant les louanges de la sainte Vierge, dans le rocher, révélèrent cette cachette aux fidèles [34] ;

19° J'ajoute une petite image de la Vierge, fort vénérée, qui se trouvait dans la *cella* de la belle église de Coreste d'Argache, en Valachie [35].

„Il n'est guère possible de présenter des dates positives pour ces différentes images. La vétusté du bois et le style dénotent certainement que plus d'une d'entre elles date de plusieurs siècles ; mais duquel ? Il n'est guère possible, d'après les documents écrits, d'en dire plus long que ce que je vous ai fait savoir.

„D'ailleurs, ces images sont généralement chachées sous des couvertures en argent ou en vermeil, travaillées au repoussé, à la façon byzantine, et on ne saurait obtenir leur déplacement pour qu'on en puisse tirer des copies ; la peinture est en général à peine visible.

„Nous sommes réduit, d'un côté, à établir nos hypothèses sur l'aspect archaïque des monuments eux-mêmes ; d'un autre côté, à écouter les légendes qui attribuent à certaines images une antiquité très reculée".

CAPITOLUL XVI

ORIENT

ROMÂNIA

Dificultăți numeroase ne-au împiedicat cercetările în regiunile de nord ale Turciei [10]. Neavând nici o informație privind cultul Sfintei Fecioare în Principatele Dunărene, ne-am adresat domnului conte Odobescu, fost ministru al Instrucțiunii publice în România și a cărui poziție nu e mai puțin înaltă din punct de vedere științific. El a avut bunătatea să întreprindă cercetările pe care i le ceream, așadar nu putem proceda mai bine decât reproducând informațiile atât de îndatoritor adunate.

„Vă comunic prin scrisoarea de față — ne scrie el — aproape tot ce se știe sigur despre principalele icoane ale Sfintei Fecioare din Româ-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nia. Am tradus pentru dumneavoastră câteva pagini alăturate dintr-o carte de rugăciuni românească, intitulată *Oratoriu coprindêndu Oratiunele şi Rugele ⟨ce⟩ adresézĕ lui D-deu creştinii orthodoxi. Combinatu in modulu acesta de Melchisedek, (Episcopulu Dunăreide-Josu)* [11].

„România este Grădina ⟨*Sfintei Fecioare*⟩ Maicei Domnului".

Pe timpurile Marelui Ştefan ⟨*principele Moldovei, 1456—1505*⟩ [12] vieţuia un cuvios anume Iosif, care se nevoise mai întâi în pustiurile Iordanului ; apoi, de răul păgânilor ce dominau în acele locuri, au venit cu consoţii [13] săi, şi ş-au ales locul de pusnicie în munţii ⟨*Moldovei*⟩ din preajma Mănăstirii Bistriţei ⟨*pe râul cu acelaşi nume*⟩. Acolo s-au nevoit ei un timp îndelungat. Dar în fine s-au decis a se strămuta la muntele Athonului. Purcezând deci ei să se pogoare din munţi, peste puţin li se arătă Sânta Fecioară şi, oprindu-i [din cale], îi întrebă : „Unde vă duceţi ?". Iară ei, plini de bucurie şi spaimă pentru vederea mângâierii şi nădejdii lor, au răspuns : „Ne ducem la grădina Sfinţiei Tale" [14]. Atunci Preasânta Stăpână le-a ordonat ⟨*să se oprească*⟩. „Întoarceţi-vă înapoi [zise ea], că şi aici este grădina mea". Şi îndată s-a făcut nevăzută. Această videre s-a urmat în apropiere de locul unde acum este Monastirea Bisericani [15] ⟨*şi*⟩ unde ⟨*în amintirea acestei minuni*⟩ [până astăzi] se ţine spre amintire o ⟨*preţioasă*⟩ icoană a Maicii Domnului, aşezată într-un stejar vechi ⟨*în scorbură*⟩, şi cu candela ⟨*care arde mereu*⟩ dinaintea ei. Sihaştrii s-au returnat la locurile lor, şi au continuat acolo nevoinţele ascetice până la finele vieţii lor, lăsând numele lor spre suvenire munţilor unde s-au nevoit, anume : Methodie, Varnava, Petru, Verkiă, Simon, Gherman, Piru [şi Grecul]. *(Istoria Mănăstirii Bisericani)* [16].

Icoanele făcătoare de minuni din România

În semn de o particulară bunăvoinţă ce Preasânta Fecioară în toate timpurile a arătat asupra României şi asupra românilor, servesc nenumăratele minuni [şi semne], manifestate după rugăciunea cea cu credinţă a rugătorilor ei, sau provenite numai din o maternelă îngrijire a ei [de această ţară şi de creştinescul ei popor]. Cronicile vechi şi propria experienţă a fiecărui credincios prezintă o mulţime de mărturii la aceasta.

Cele mai multe minuni şi semne ale Preasântei Născătoare de Dumnezeu s-au făcut şi se fac prin ⟨*închinarea la*⟩ sântele ei icoane, care din vechime sunt destinse prin epitetul de „făcătoare de minuni".

Cele mai însemnate din aceste icoane sunt ⟨*următoarele*⟩ :

1) Icoana Maicii Domnului din Mănăstirea Neamţului, pronumită „Închinătoarea" [17] ;

2) Icoana Sântei Ana, mama Maicei Domnului, în Monastirea Bistriţa din [România Nordică] ⟨*Moldova*⟩ [18] ;

(Amândouă aceste icoane sunt trimise present Domnului Alexandru cel Bun, pe la începutul veacului al XV-lea de Împăratul Constantinopolului, Ioan Paleologul) :

3) Icoana Maicei Domnului din Mănăstirea Goliei din Iaşi, recunoscută ca făcătoare de minuni încă pe timpului Domnului Vasilie Lupul ⟨*1634—1654*⟩. Pe la anul 1650, Doamna Ruxanda, soţia lui [Vasilie Lupul]

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

depuse la această icoană pe fiiul său Ştefan, ce era [bolnav] în pericol de moarte, şi se rugă cu aşa căldură, încât [bolnavul] se însănătoşă. *(Călătoria Patriarhului Macarie)*. Spre amintire, Doamna [mângâiată] înfrumseţă această icoană cu două mâini de aur, [ca simbol al ajutoriului dat la ridicarea bolnavului ce zăcea], ⟨*pentru a aminti că cele două mâini ale Fecioarei l-au ridicat pe fiul său pe moarte*⟩ [19];

4) Icoana Maicei Domnului din Sânta Mitropolie a Iaşilor, adusă de Mitropolitul Veniamin de la Monastirea Floreştilor, [când această Monastire nu era încă închinată] [20];

5) Icoana Maicei Domnului din Monastirea Agapia, [recunoscută ca făcătoare de minuni încă de când] se afla în schitul de maice fost la Gârcina, în judeţul Neamţului. Acest schit s-a desfiinţat în anul 1804, când icoana, împreună cu maicele de acolo, s-au strămutat la Mănăstirea Agapiei, [prefăcută atunci în monastire de maice] [21];

6) Icoana Maicei Domnului de la Monastirea Adam ⟨*mănăstire de maici în Moldova*⟩ [22];

7) Icoana Maicei Domnului de la Monastirea Floreştii, ⟨*Moldova*⟩ [23];

8) Icoana Maicei Domnului de la [satul] Trifeştii lângă Roman [24];

9) Icoana Maicei Domnului din Monastirea Mavromolul de la Galaţi. Această icoană este adusă de la Constantinopole în timpul domniei lui Duca vodă (pe la 1670), de la o monastire ce purtase numele Mavromolul, şi care se pustiise. Cu venirea icoanei de la Mavromolu s-a dat acest nume şi bisericii zidite de Duca vodă în Galaţi, pentru această icoană [25];

10) Icoana Maicei Domnului de la schitul Dălhăuţi, aproape de Focşani [26];

1) Icoana Maicei Domnului din Monastirea Socola ⟨*seminar central*⟩, lângă Iaşi [27];

12) Icoana Maicei Domnului din comuna Păşcanii, comuna Vădenii, judeţul Covurlui [28];

13) Icoana Maicei Domnului din Monastirea Banului, de la Buzău, ⟨*Ţara Românească*⟩ [29];

14) Icoana Maicei Domnului de la Biserica Olarii, în capitala României. Ea este adusă în timpul războiului de la 1806—12, de la un târguşor de peste Dunăre, anume Rasgrad, de către preotul Iani, carele [împreună cu poporenii săi, de groaza turcilor, au trecut în România şi] s-au aşezat în Bucureşti. Această icoană dintr-întâi a fost pusă în biserica de la Batişte, apoi în cea de la Pitar Moş. [După moartea preotului Iani], se strămută la Olari, după stăruinţa poporenilor, printre carii se numărau şi cei veniţi de la Rasgrad [30];

15) Icoana Maicei Domnului de la biserica, carea, pentru această icoană făcătoare de minuni, şi ea a căpătat numirea de „Icoană", tot în Bucureşti [31];

16) Icoana Maicei Domnului de la biserica numită Sărindariu, de asemenea în Bucureşti. ⟨*Această biserică, rezidită în secolul al XVII-lea de principele Matei Basarab, era de o mare vechime. Icoana de aci a Fecioarei era cinstită ca făcătoare de minuni*⟩ [32];

17) Icoana Maicei Domnului din monastirea numită „Dintr-un lemn" ⟨*din Ţara Românească*⟩, judeţul Vâlcea. Tradiţia deduce originea ei de la prototipul sugrăvit de Sântul Apostol Luca. ⟨*Legenda spune că ea a fost*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

descoperită de păstori în scorbura unui stejar bătrân. Au vrut s-o ducă în bisericile din mai multe oraşe, dar ea se întorcea singură la locul ei. Atunci au tăiat stejarul cel bătrân şi au făcut din el un paraclis în care au pus icoana, îmbrăcată toată în aur şi pietre preţioase. Paraclisul a fost de mai multe ori refăcut din lemn. În jur s-a înălţat o mare mănăstire de maici. Nu a mai rămas acum decât biserica şi paraclisul)[33];

18) Icoana Maicii Domnului de la schitul Nemoeştii (*judeţul Câmpulung, Ţara Românească*). Bisericuţa este scobită în stâncă, din timpuri imemoriabili. Tradiţia spune că bisericuţa a fost un timp nămolită şi (*că numai după multe veacuri*) [când] s-a descoperit (*în munte, această veche criptă creştină*), [s-a găsit în ea] şi această sântă icoană (*a Fecioarei. Glasuri cântând laude Sfintei Fecioare, în stâncă, au descoperit credincioşilor această ascunzătoare*)[34];

19) Adaug o mică icoană a Fecioarei, foarte cinstită, care se află în altarul frumoasei biserici de la Curtea de Argeş, în Ţara Românească[35].

„Nu este posibil de prezentat date exacte pentru aceste icoane. Vechimea lemnului şi stilul arată sigur că multe din ele datează de mai multe veacuri; dar din care? Nu este posibil, după documentele scrise, să vă spun mai mult decât v-am comunicat.

„De altfel, aceste icoane sunt în general ascunse sub îmbrăcăminţi de argint sau din argint aurit, ciocănite după lucrătura bizantină, şi care nu pot fi scoase pentru a putea face cópii; în genere pictura este abia vizibilă.

„Ne-am limitat, pe de o parte, la a ne stabili ipotezele asupra aspectului arhaic al monumentelor; iar pe de altă parte, la a asculta legendele care atribuie anumitor icoane o foarte mare vechime".

---

[1] Alexandru Odobescu, *Opere*, I, ed. acad. Tudor Vianu, text critic şi variante de G. Pienescu, note de acad. Tudor Vianu şi Virgil Cândea, Bucureşti, 1965; II, ed. prof. univ. Al. Dima, text critic de Marta Anineanu, note de Virgil Cândea, Bucureşti, 1967.

[2] Citãm ultima monografie despre icoanele româneşti, aceea a regretatei Corina Nicolescu, *Rumänische Ikonen*, Bucureşti, 1973, care foloseşte (p. 57) lucrări ale lui Melchisedec, menţionează unele din icoanele descrise de acesta în nota sa din *Oratoriu*, fără însă a cita nota însăşi — nici versiunea ei franceză, datorată lui Odobescu. Într-o lucrare (în manuscris) cu aceeaşi temă, amabil comunicată nouă, Ioanichie Bălan citează pe Melchisedec, *Oratoriu* şi *Tratat despre cinstirea şi închinarea icoanelor*, Bucureşti, 1890 în care este republicată lista amintită. Contribuţia lui Odobescu, semnalată de noi în comentariile la *Opere*, I p. 344—345 a rămas, aşadar, neobservată.

[3] Alexandru Odobescu, *Opere*, ed. Al. Dima, VIII (Corespondenţă 1847—1879), ed Nadia Lovinescu, Filofteia Mihai, Rodica Bichiş, Bucureşti, 1979.

[4] *Ibidem*, I, p. 449—583.

[5] [A. Odobescu, P. S. Aurelian], *Notice sur la Roumanie, principalement au point de vue de son économie rurale, industrielle et commerciale, avec une carte de la Principauté de Roumanie*, Paris, 1868 (Commission princière de la Roumanie à l'Exposition universelle de Paris en 1867). XII+436 p.+1 h.

[6] *La Sainte Vierge*, I, p. XVII.

[7] Alexandru Odobescu, *Opere*, I, p. 194—204 şi 439—447.

[8] *Ibidem*, II, p. 110—173 şi 538—556.

[9] *Ibidem*, p. 191—236, 580—592.

[10] Charles Rohault de Fleury murise cu trei ani înainte de publicarea cărţii ceea ce explică de ce la un an după proclamarea independenţei României (aşa în

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

titlul capitolului, în text : Principatele Dunărene), țara mai apare ca situată în „regiunile de nord ale Turciei". De remarcat, însă, că în carte, România ocupă un capitol separat (II, 564—566), deosebit de Turcia (II, p. 568—580).

[11] Titlul reprodus aidoma după ed. București, 1869 (fără an, fără loc pe foaia de titlu). Demnitatea lui Melchisedec („episcopul Dunării de Jos") nu figurează în titlu, fiind luată de Odobescu din semnătura dedicației către Principele Carol I, p. VIII.

[12] Corect : 1457—1504.

[13] Tovarășii. Melchisedec, urma, și în ortografie și în cuvinte, cum se va vedea mai departe, modei latinizate din cultura românească a timpului său.

[14] Le mont Athos porte le nom de : „Jardin de la sainte Vierge" (A.O).

[15] En Roumanie, Biserica (de Basilica) signifie église. Les deux couvents de Bistritza et de Bisericani sont à l'ouest de la Moldavie (A.O.).

[16] Tot ce precede este luat de Melchisedec din *Ochire storică asupra fondării (originii) Monastirii Bisericanii și Câteva cuvinte despre Monastirile zise închinate, cu un tablou al Bisericii bine litografisit de Arhimandritul Partenie*, București, Tipografia Oprea Demetrescu, Ulița Sfinți, no. 34, 1863 (cu alfabet de tranziție), p. 8—9 Între numele sihaștrilor, *German* din transcrierea lui Melchisedec este *Gherman*, iar *Verchià* trebuie citit *Averchie*. Rezultă din identifcările stabilite de arhimandritul Partenie între numele munților și ale sihaștrilor, că toți aceștia erau români, cu excepția celui din urmă, indicat numai după neam *(Grecu)*.

[17] Despre ea : Nicolae Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, București, 1934, p. 8—9 ; idem, *Cea mai veche icoană din Moldova, care însă nu e veche*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", 24 (1931), p. 29—30 ; Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea* în M. Berza (ed.), *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 140—141 ; Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 16—17.

[18] V. lucrările de la nota 17, istoricul celor două icoane (de la Neamț și Bistrița) fiind tratat mai totdeauna împreună datorită proveniențe lor — legendare — menționată îndată de Melchisedec ; cf. și Ioan Mrejeriu, arhim. Ghenadie Careza, *Mănăstirea Bistrița, județul Neamț*, [f. l, f.a.], p. 10. În rândul următor, *présent* este franțuzism pentru *dar*.

[19] O veche descriere a icoanei la Paul din Alep, *Călătoria Patriarhului Macarie al Antiohiei*, îngrijire de M. M. Alexandrescu — Dersca Bulgaru, în *Călători străini despre Țările române*, VI, București, 1976, p. 41,; cf. și Sever Zotta, *Mănăstirea Golia. Schiță istorică*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", 17 (1024), p. 110, 112. Melchisedec citează versiunea engleză a lui F. C. Belfour, Londra, 1829—1836.

[20] Ioanichie Bălan, *ms. cit.*, p. 190—193 dă ca proveniență mănăstirea Socola, de unde icoana a fost adusă la catedrala metropolitană după 1886.

[21] Descriere și istorie la Petre Lupan, *Mănăstirea Agapia*, București, 1967, p. 27—28. Din neatenție, *maicele* devin în traducere : *religieux*.

[22] Șt. Bilciurescu, *Monastirile și bisericile din România*, București, 1890, p. 214 ; V. Pocitan, *Mănăstirea Adam*, în „Glasul monahilor", 21, 1944, nr. 795—796.

[23] Ioanichie Bălan, *ms cit.*, p. 196 ; icoana se păstrează în biserica fostului schit.

[24] La biserica Sf. Nicolae Trifești, azi jud. Neamț, Ioanichie Bălan, *ms. cit.*, p. 158—171. Între însemnările istorice și literare ale lui A. Papadopol-Callimah păstrate în ms. rom. 929 de la Biblioteca Academiei, la f. 449—452 : *Tradiție despre sfânta icoană a Maicei Domnului făcătoare de minuni, ce se află în biserica din satul Trifești, județul Romanului.*

[25] St. Bilciurescu, *op. cit.*, p. 84.

[26] Zosima Tărilă, *Istoricul (monografia) mănăstirii Dălhăuți*, Mănăstirea Cernica, 1932, p. 9—11 ; v. și *Istoricul și minunile sfintei icoane a Maicii Domnului făcătoare de minuni de la Sfânta Mănăstire Dolhăuți*, Focșani, (1924).

[27] Este icoana transferată la catedrala mitropolitană din Iași, v. mai sus, nota 21.

[28] În lista lui Melchisedec, textul : „Cotuna Păscanii, comuna Vădenii, județul Covurlui". *Cotuna* trebuie citit *comuna* (eroarea provine din confuzia curentă *m* — *t* în alfabetul de tranziție). Pe exemplarul Bibliotecii Academiei din *Oratoriu*, p. 423, r. 3 sus, *Vădenii* este corectat cu cerneală violetă *Vlădeștii*. Este

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

singura îndreptare din carte, probabil de autor, exemplarul provenind chiar din biblioteca sa (etichetă de donație, 1892). În Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 628, 903, 915, sunt menționate: biserica Sfinții Voievozi, ante 1809, în comuna Pașcani; biserica Sf. Nicolae, ante 1809, în satul Vădeni (Vadul Cârstei), com. Cavadinești și biserica Sfinții Voievozi în comuna Vlădești, toate din județul Galați, fost Covurlui. La care se referă Melchisedec? După Ioanichie Bălan, *ms. cit.*, p. 196—197, cea din satul Pascani, comuna Vlădești—Galați.

[29] Icoana este amintită de Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Constantin Grecescu, București, 1963, p. 267; Lăudatu Vasilescu — Buzău, *Biserica Banu din orașul Buzău* în „Glasul Bisericii" 17 (1958), nr. 11, p. 1070—1078 nu o menționează, în schimb D. Ionescu, *Biserici vechi din orașul Buzău*, în „Glasul Bisericii" 24 (1965), nr. 1—2, p. 99—100, îi dă descrierea.

[30] Semnalată și în G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucurescilor*, București, 1899, p. 208.

[31] Fosta biserică Ceauș David, cf. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 178—179.

[32] Biserică dispărută în 1896, *ibidem*, p. 212. Ionescu-Gion afirma că icoana ar fi fost dusă la Patriarhatul din Constantinopol, „la'nceputul secolului nostru", deci XIX.

[33] Icoana fusese evocată de Odobescu în *Doamna Chiajna* (v. A. Odobescu, *Opere*, I, p. 110 și comentariile noastre, p. 344—345) și descrisă sumar în *Insemnări despre monumentele istorice din județele Argeș și Vâlcea. Călătorie făcută în 1860 din însărcinarea Ministerului Cultelor și Instrucției Publice* (în A. Odobescu, *Opere*, II, p. 404 și 664-665, comentarii și bibliografie anterioară). V. și studiul lui I. D. Ștefănescu, *L'icône de la Vierge du monastère Dintr-un lemn*, în „Byzantion", 6 (1931), p. 601—602.

[34] Legenda și mențiunile icoanei, la I. Răuțescu, *Schitul Nămăești*, în „Glasul Bisericii" 16 (1957), nr. 8—9, p. 571, 575. Aici ia sfârșit lista lui Melchisedec.

[35] *Frumoasa biserică de la Curtea de Argeș* era; firește, pentru Odobescu, aceea a Episcopiei, ctitorită de Neagoe Basarab. Istoricul îi cercetase odoarele la 5 iulie 1860, cf. *Opere*, II, p. 375—376. În versiunea franceză, greșit: *Coreste d'Argache.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VIRGIL JOIȚA

SEMNIFICAȚIA POLITICĂ A EDITĂRII PRIMEI ISTORII A REVOLUȚIEI LUI TUDOR VLADIMIRESCU (CRAIOVA, 1874)

În anul 1874, istoricul Constantin D. Aricescu a publicat la Craiova, în tipografia condusă de Gh. Chițu și I. Theodorian, prima lucrare de sinteză consacrată revoluției române de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu. Dincolo de limitele ei, explicabile prin insuficienta bază documentară pe care autorul a avut-o la dispoziție, prin nivelul atins de istoriografia noastră în cunoașterea și interpretarea sensurilor evenimentelor din 1821, cartea își păstrează și astăzi, în bună măsură, valoarea, multe dintre încheierile și concluziile ei fiind confirmate de cercetările actuale. În legătură cu considerentele editării acestei cărți *la Craiova*, într-un recent studiu privitor la corespondența dintre C. D. Aricescu și Gh. Chițu se afirmă : „Alegerea editorului nu a fost întâmplătoare. C. D. Aricescu, coleg la liceul Sf. Sava din București cu Gh. Chițu — strălucit elev — a avut posibilitatea să-i cunoască capacitatea intelectuală a acestuia și să-i împărtășească, cu tot elanul tinereții de care se simțea capabil, nețărmurita dragoste pentru istoria poporului român, ambii fiind direct implicați în unele din principalele evenimente desfășurate" [1].

În alegerea orașului Craiova ca loc de imprimare a *Istoriei revoluțiunii române de la 1821*, au existat și alte motive, chiar dacă acestea nu au fost deschis mărturisite. Secolul XIX a constituit, după cum se cunoaște, epoca istorică a revoluțiilor naționale, de puternică afirmare a luptei națiunii române pentru independență și unitate statală. Alături de București, Iași, Brașov, Timișoara, Craiova s-a impus ca unul dintre centrele luptei naționale românești cu un rol deosebit de important în revoluțiile din 1821 și 1848, în procesul de făurire a României moderne. În anii când C. D. Aricescu începea documentarea pentru istoria revoluției conduse de Tudor Vladimirescu, Craiova era sediul unor puternice manifestări politice.

[1] Lidia Brânceanu, *Corespondența dintre C. D. Aricescu și Gh. Chițu privind publicarea „Istoriei revoluțiunii române de la 1821"*, în „Arhivele Olteniei", serie nouă (sub tipar).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În primăvara anului 1870, liberalii radicali conduși de C. A. Rosetti, I. C. Brătianu și Eugeniu Carada, profitând de declanșarea războiului franco-prusian, au inițiat o puternică mișcare antidinastică. Eugeniu Carada, manifestând profunde convingeri republicane, a luat inițiativa organizării unei ample mișcări antidinastice în „șapte orașe" [2], printre care București, Craiova, Focșani și Ploiești. Din motive complexe, mișcarea nu a izbucnit decât la 8 august 1870 sub conducerea lui Alexandru Candiano Popescu în orașul Ploiești, având ca obiectiv detronarea domnitorului Carol I și instaurarea unui regim republican [3]. La Craiova nu s-a putut declanșa o acțiune similară, dar documentele evidențiază intensificarea deosebită a spiritului antidinastic. În primele zile ale lunii martie 1870, la inspirația liberalilor radicali, la Craiova a fost tipărit ziarul de orientare antidinastică „Republica", (după primele numere, și-a schimbat titlul în „Adevărul"). Colecția acestui periodic nu s-a păstrat, dar apariția și articolele sale au fost comentate în alte publicații ale epocii. Astfel, ziarul „Dreptatea" din Iași, subintitulat „foaia intereselor poporului", evidențiia semnificația schimbării denumirii „Republica" în „Adevărul", relevând că „ea este rezultatul adâncii convicțiuni că principiile adevărat naționale găsesc un sprijin puternic și sincer numai în guvernământul republican, și că republica este singura formă de guvern care se întemeie pe adevăr" [4]. Ziarul „Albina", în numărul 28 din 18 martie 1870, insera o scrisoare a unor locuitori din București, adresată periodicului craiovean și publicată în paginile acestuia, în cuprinsul căreia se afirma: «Trăiască Republica ! Domnule redactor, la ivirea în București a ziarului „Republica" și la aceste sentimente republicane ce s-au văzut în aceea foaie, tot românul a săltat de bucurie și a zis „Înainte cu sfânta republică ! Jos hoții constituționali ! Jos cu monarhia constituțională !" [5]».

Sub influența acțiunii republicane declanșate la București în seara zilei de 10/22 martie 1871, drept răspuns la fastuoasa aniversare a zilei de naștere a împăratului Germaniei, la Craiova și în județul Dolj se înregistrează o sporire a propagandei contra dinastiei de Hohenzollern. La 27 aprilie 1871, învățătorul școlii din comuna Vârvoru denunța autorităților prefecturii județului Dolj pe locuitorul Ion Popescu, care «a început a face propagandă ca să iau și eu parte la ziua de 8 de mai ca să aleagă deputat de cameră pe I. C. Brătianu, care acesta va unelti a da jos după tron pe Măria Sa Domnitorul și va face republică. Numitul locuitor a mai declarat că în Capitală poporul strigă „Trăiască Republica !" [6]».

Frământările republicane din București, Craiova si Ploiești, din primăvara anului 1871, aveau loc pe fondul acțiunilor festive marcate de

---

[2] *Notes sur la vie du roi Charles par un témoin oculaire (dr. Schaefer)*, tom. II. Bucarest, 1894, p. 43 ; vezi și Gh. Cristea, *Conspirația „republicană" din august 1870*, în „Studii", tom. 22, 1969, nr. 2, p. 233 și următoarele.

[3] Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între unire și independență*, București, 1979, p. 291.

[4] Teodor Vârgolici, *Ideea de republică la scriitorii români*, în „Contemporanul", nr. 52, 26 decembrie 1986, p. 8.

[5] *Ibidem ;* vezi și „Presa", an III, 1870, nr. 40, p. 157.

[6] Arh. St. Craiova, Prefectura județului Dolj, dos. 175/1871, f. 15.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aniversarea semicentenarului revoluției conduse de Tudor Vladimirescu. La 6/18 iunie 1871, Societatea „Românismul", condusă de B. P. Hasdeu, a organizat pe Câmpia Cotrocenilor o impresionantă adunare. În fața unei numeroase asistențe, B. P. Hasdeu și tânărul istoric Grigore Tocilescu au ținut discursuri încărcate de semnificație politică și vibrație patriotică. Tudor Vladimirescu era înfățișat drept restauratorul libertății naționale, conducătorul care a redat poporului român sentimentul național și a pus capăt apăsătoarei dominații străine [7]. Opinia publică din Oltenia a continuat și după 1871 să-și manifeste sentimentele antidinastice, însuși domnitorul Carol I constatându-le efectele cu ocazia unei vizite la Craiova în 1873 [8].

În anul 1874, când Gh. Chițu și C. D. Aricescu își concentrau eforturile pentru tipărirea *Istoriei revoluțiunii române de la 1821*, la Craiova lua ființă „Oltenia", ziar cu un titlu în aparență neutru, dar cu o vădită orientare republicană. Periodicul a găzduit în coloanele sale numeroase articole, menite să dezvăluie opiniei publice sporirea influenței Germaniei în politica promovată de Carol. Un asemenea articol atrăgea atenția asupra comportamentului insolent al starostelui prusian de la Craiova, care contesta autoritatea statului român asupra sudiților germani. El a obținut chiar destituirea magistratului craiovean Brătășanu, autorul unor măsuri de sancționare severă a abuzurilor negustorilor prusieni [9].

În toamna anului 1874, tonul publicației a devenit și mai vehement la adresa claselor dominante și a domnitorului, urmare a numirii ca secretar de redacție a doctorului transilvănean Ioachim C. Drăgescu. Într-unul din primele articole, criticând sistemul monarhiei constituționale el nota : „...Cezar e singur, păzit de toate părțile. Poporul e gol și muritor de foame. Cezar e inviolabil... Ziua poporului, acea dies irae, va sosi mai curând decât crede cineva [10]. Antidinasticismul propagat cu violență de I. C. Drăgescu reiese și din scrisoarea adresată lui Ioan Micu Moldovan, viitorul președinte al „Astrei", în care ziaristul afirma că „abisul deschis între națiune și tron este imens. Dispreț, ură, răzbunare... Între popor și tron nu mai poate avea loc nici iubire, nici încredere, nici pace. Forța împrejurărilor le va dicta un armistițiu pentru câtva timp" [11].

Atitudinea republicană a publicației și secretarului ei de redacție are și o altă explicație. După ce își trecuse doctoratul în drept la Paris, Alexandru Candiano-Popescu s-a stabilit, în plină strălucire a carierei juridice, la Craiova în anul 1874. Pornind de la constatarea că partidul liberal avea șanse minime în lupta pentru putere, Candiano-Popescu „s-a gândit să schimbe un oraș ca Ploiești pentru a trece la acțiuni politice de mai mare anvergură" [12]. El n-a colaborat la ziarul craiovean,

---

[7] „Foaia pentru minte, inimă și literatură", Brașov, nr. 19, 30 iunie 1871, p. 143.

[8] Apostol Stan, *op. cit.*, p. 295.

[9] „Oltenia", Craiova, 10 octombrie 1874.

[10] Idem, anul II, nr. 6, 6 februarie 1875.

[11] Vezi Gelu Neamțu, *I. C. Drăgescu, militant pentru republică și daco-românism (1866—1944)*, în *AIIAC*, XV, 1972, p. 271.

[12] Constantin Corbu, *Alexandru Candiano-Popescu — participant și cronicar al vieții politice din a doua jumătate a veacului trecut*, în *RdI*, tom. 33, 1980, nr. 9, p. 1752.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dar ideile și prezența sa în orașul Banilor au influențat indirect orientarea antimonarhică a publicației.

Asemenea manifestări politice au găsit ecou în conștiința lui Gh. Chițu și C. D. Aricescu, ei fiind cunoscuți încă din timpul revoluției de la 1848 și din anii Unirii pentru convingerile lor republicane [13].

În paginile cărții, ideile republicane nu sunt ferm accentuate, păstrând un caracter general, fapt explicabil dacă avem în vedere că liderii liberali radicali, luptând pentru revenirea la guvern, au dat cuvânt de ordine membrilor partidului să înceteze activitățile politice contra domnitorului. Lectura mai atentă a cărții ilustrează, însă, adeziunea deplină a istoricului C. D. Aricescu la ideea democratismului politic reprezentat în 1821 de *Domnul Tudor*, formulă transcrisă cu majuscule în cuprinsul cărții. Aproape că nu există capitol în care C. D. Aricescu să nu comenteze semnificația regimului politic democratic pe care a încercat să-l instaureze Tudor Vladimirescu. „În recunoștința și admirarea lor pentru Tudor — scrie C. D. Aricescu — care îi eliberase de jugul streinului, Oltenii numeau pe eliberatorul lor *Domnul Tudor. Într-adevăr, Tudor devenise Domn prin voința poporului, care, după 100 de ani de sclavie, făcea primul act de suveranitate națională*" [14]. După intrarea în București, „Domnul Tudor recomanda Divanului reclamele lor [ale poporului — *n. ns.*] cu apostile scurte și pline de bun simț ; iar Divanul, care știa că Slugerul Tudor e susținut de poporul întreg, în numele căruia vorbea și lucra, executa îndată ordinele *șefului statului*. Astfel, Tudor inaugura era dreptății și a legalității" [15].

Într-un subcapitol final al cărții C. D. Aricescu discută controversa dacă Tudor Vladimirescu a condus, din punct de vedere politic, ca un domnitor, autorul afirmând : „După părerea noastră, Tudor trebuia să se urce în scaunul Domniei ; să convoace apoi o Adunare compusă din reprezentanții tuturor claselor societății, și în care ar fi predominat elementul democrației" [16]. Devenind conducător politic al țării, „Tudor, cu *voința poporului și în puterea spadei lui* [sublinierea lui C.D. Aricescu], ar fi fost primul Domn român care inaugura era domniilor pământene" [17]. Autorul compară asasinarea lui Tudor de către eteriști cu detronarea lui Al. I. Cuza, făuritorul României moderne, remarcând că ambii au fost *eliminați fiindcă, prin politica promovată, reprezentau interesele* poporului român [18].

La Craiova, unde apariția cărții despre Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821 a fost salutată ca un mare eveniment, au mai fost inițiate acțiuni politice cu semnificație antimonarhică. După cum relatează presa vremii, pentru Craiova ziua de 7 mai 1882 a fost *„o zi de mare sărbătoare națională"* [19]. În această zi, steagul revoluției române din 1821, in-

[13] Vasile Maciu, *Activitatea istoriografică a lui C. D. Aricescu*, București, 1957, p. 23, 34.
[14] C. D. Aricescu, *Istoria revoluțiunii române de la 1821*, Craiova, 1874, p. 100.
[15] *Ibidem*, p. 194.
[16] *Ibidem*, p. 367.
[17] *Ibidem*.
[18] *Ibidem*, p. 250.
[19] Apud Elena Caleteanu, Dinică Ciobotea, *Câteva date despre steagul revoluției din 1821*, în „Contribuții istorice, filologice, socio-economice", vol. VI, Universitatea din Craiova, 1981, p. 30.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

terpretat recent ca simbolul ideii de unitate națională [20], a fost donat de urmașii lui Ion Cacaleteanu, comandantul artileriei din oastea panduri-lor, fiind preluat de către delegații Consiliului de Miniștri, B. P. Hasdeu și colonelul I. Vlădescu la București [21]. Ceremonia festivă organizată la Craiova avea loc într-un moment marcat de împlinirea a cinci ani de la dobândirea independenței depline de stat și a unui an de la proclama-rea regatului, încât sensul acestei acțiuni politice nu a putut trece neob-servat. Descriind pe larg festivitățile de la Craiova, ziarul „Poporul" din București consemna într-un articol că steagul lui Tudor semnifică „reînvierea Românismului, mișcarea brațului românesc, după ce spiritul a fost deșteptat de școala lui Gh. Lazăr spre lepădarea jugului străin. El mai înseamnă *goana streinului din guvernul țării și mai cu deosebire naționalizarea tronului în România*" [22] (subl. ns.).

Tipărind la Craiova prima sinteză despre revoluția din 1821, Gheorghe Chițu și autorul cărții, C. D. Aricescu, îl opuneau pe Tudor Vladimirescu, conducătorul luptei „pentru renașterea națională a României", domni-torului străin adus pe tronul țării.

Temeinica bază documentară a cărții, spiritul critic, polemic, în care a fost concepută, noutatea și originalitatea punctelor de vedere și inter-pretărilor, constituie argumente care îndreptățesc o nouă ediție a mono-grafiei consacrată de C. D. Aricescu lui Tudor Vladimirescu și revolu-ției din anul 1821 [23].

---

[20] G. D. Iscru, *Steagul revoluției din 1821*, în „Revista arhivelor", 1981, nr. 2, p. 204—211 ; idem, *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, București, 1982, p. 101—110.

[21] Elena Caleteanu, Dinică Ciobotea, *op. cit.*, p. 30.

[22] „Poporul", București, nr. 236, 12/13 mai 1882, p. 2.

[23] Împreună cu Gh. D. Iscru și Ion Pătroiu, pregătim o ediție critică a scrie-rii lui C. D. Aricescu (la Editura craioveană „Scrisul românesc").

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ALEXANDRU FLORIN PLATON

IMPACTUL ARISTOTELIC ASUPRA GÂNDIRII MEDIEVALE A OCCIDENTULUI LATIN (I)

Filosofia aristotelică în cultura europeană a Evului Mediu întruneşte toate datele unui fenomen spectaculos. Spectaculosul însă nu înseamnă şi ieşit din comun, căci, la drept vorbind, natura întruchipărilor sale succesive şi efectele ultime exercitate asupra spiritului nu o deosebesc (sau o deosebesc prea puţin şi doar în privinţa detaliilor de context) de ceea ce este propriu mai tuturor fenomenelor culturale de anvergură asemănătoare.

Apărută ca o alternativă critică la un sistem de gândire deja constituit, absorbită apoi de paradigma oficială, după o prealabilă epurare şi prelucrare, doctrina peripatetică a devenit, în această variantă „aseptizată" şi cu începere din a doua jumătate a secolului XIII, una dintre structurile esenţiale ale dogmaticii creştine şi ale gândirii europene, poziţie din care nu avea să fie efectiv dizlocată decât aproximativ patru secole mai târziu, de emergenţa „credo"-ului cartezian.

De la *critică* la *construcţie*, trecând prin etapa intermediară a *adaptării* la sistemul criticat, ea reitera astfel, fără mari modificări, o traiectorie comună majorităţii sistemelor reflexive din cultura europeană, atât înainte, cât şi după aceea.

Aceeaşi concordanţă se poate observa şi în privinţa impactului său asupra mediului ambiant. Evaluat din acest unghi, aristotelismul a fost echivalat fie cu o veritabilă „revoluţie ştiinţifică" [1], fie cu o amplă „cotitură în istoria gândirii occidentale" [2], cea mai mare parte a aprecierilor care i-au fost asociate, înscriindu-se invariabil în acelaşi registru superlativ. Adevărul acestor afirmaţii e neîndoielnic şi reflectă o realitate receptată ca atare nu numai de posteritate, dar — cu forţa unui adevărat şoc — şi de contemporanii fenomenului. Prin aceasta, peripatetismul se înscrie, fără echivoc, în seria acelor curente — cum au fost, bunăoară, doctrina newtoniană şi darwinismul — respon-

[1] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe—XVIIIe siècles)*, vol. III, *Le Temps du monde*, Paris, 1980, p. 94.

[2] Norman F. Cantor, *Medieval History. The Life and Death of a Civilization*, 2nd edition, New York — London, 1969, p. 388.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sabile pentru repetatele „crize de conștiință", care au marcat periodic istoria spiritului european.

Dacă acestor aprecieri li se poate, totuși, reproșa ceva, acest lucru nu este, așadar, adevărul lor, ci, de fapt, perspectiva oarecum restrictivă în care tind să se înscrie.

Fenomen cultural prin excelență, recuperarea aristotelismului de către gândirea occidentală în secolele XII—XIII și-a făcut în mod firesc simțite efectele majore cu precădere în acest domeniu, al culturii. De aceea, era perfect normal ca actul evaluării lor să pornească mai întâi de aici. Dar, ca orice mare expresie a spiritului, impactul peripatetismului nu s-a circumscris numai domeniului de referință. Depășindu-i granițele, el s-a răsfrânt asupra întregii societăți, suscitând aici, până târziu, în timp, reacții din cele mai diverse și neașteptate.

Este, oare, exagerat să se spună că, în felul acesta, el a devenit în societatea vest-europeană care l-a receptat o importantă structură nodală, un punct de convergență a unor fenomene și evenimente diferite, dar care nu se ordonează și nu capătă sens decât prin această convergență ? Și, încă, spre a exemplifica, este oare eronat să se vadă în fenomene atât de deosebite cum ar fi, bunăoară, marile erezii și devieri religioase din secolele XIII—XIV, acțiunea ofensivă a Bisericii, vizând afirmarea puterii sale temporale, progresele centralizării statului laic și, în ultimă instanță, chiar Renașterea și Reforma, proiecții mai mult sau mai puțin directe ale acestei determinări ?

Este tocmai întrebarea la care încearcă să răspundă rândurile care urmează.

*

Din capul locului, trebuie precizat că analiza impactului aristotelic în cultura medievală europeană nu se poate dispensa de o prealabilă și necesară digresiune. Vizând, în primul rând, conținutul efectiv al doctrinei, în forma ei inițială și cum s-a transmis posterității, intermediarii care au vehiculat-o și, nu în ultimul rând, contextul imediat al recepțării, aceasta poate oferi elementele necesare intuirii nu numai a *dimensiunilor fenomenului, dar și a efectelor sale multiple și profunde*. Abordat în acest mod, impactul aristotelic dobândește o consistență sporită, putând fi înțeles mult mai bine.

Elaborată cu mai bine de 2 000 de ani în urmă, filosofia Stagiritului este, inevitabil, proiecția a ceea ce s-a conservat și s-a transmis din opera sa[3]. Prima parte a acesteia — așa-numitele „scrieri exoterice", după expresia autorului însuși — s-a pierdut în primele secole ale erei creștine. Scrierile păstrate[4], constând dintr-o masă de manuscrise re-

[3] Pentru paragraful care urmează, cf. *Encyclopaedia Universalis*, vol. 2 Paris, 1968, p. 392—393 (articolul „Aristote").

[4] Dintre acestea, cele mai importante sunt : ansamblul tratatelor de logică sau *Organonul* (din care fac parte : *Categoriile. Despre interpretare, Analectele* — Prime și Secunde — *Topicele, Respingeri sofistice) ; Fizica ; Tratatul despre Cer ; Despre generație și concepție ; Meteorologicele ; Istoria animalelor ; Metafizica ; Etica Nicomahică ; Marea Morală ; Etica ; Politica ; Retorica ; Poetica ; Economicele* etc., cf. *Encyclopaedia Universalis*, 2, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

prezentând, se pare, notele care îi serviseră filosofului pentru a-şi profesa cursurile la Liceu, au fost sistematizate şi publicate pentru prima dată în secolul I î.e.n. de către Andronicos din Rhodos (la 300 de ani, deci, după moartea autorului), într-o ordine logică şi didactică (nu cronologică), ceea ce explică natura excesiv de sistematică, rigidă şi oarecum impersonală a *corpusului* care a rezultat. Pe de altă parte, grupând anumite texte disparate sub un titlu unic, editorul a creat o sursă permanentă de confuzii în privinţa interpretării întregului. Un exemplu în acest sens este chiar *Metafizica* aristoteliană, care include, de fapt, mai multe tratate diferite reunite sub aceeaşi denumire numai pentru că trebuiau citite *după Fizică*, cum, de altfel, au şi fost aşezate.

Din aceste motive, evoluţia gândirii filosofului nu este uşor de urmărit. Numeroasele intersectări şi, uneori, chiar contraziceri dintre liniile sale fundamentale, îngreunează considerabil surprinderea coerenţei sistemului. Cu toate acestea, câteva direcţii principale se degajă, lesne de sesizat, în ciuda anumitor ambiguităţi şi contradicţii subiacente.

Cea mai însemnată dintre ele, din care decurg, în fond, şi celelalte, o reprezintă, desigur, critica globală a doctrinei platoniciene — forma supremă prin care reflecţia Stagiritului, în consens cu un demers recurent în istoria sistemelor de gândire, a înţeles să-şi manifeste independenţa faţă de o înrâurire care îi marcase adânc începuturile, despărţindu-se de ea.

Disocierea lor porneşte de la interpretarea diferită a structurii lumii şi a raporturilor acesteia cu invizibilul. Separaţiei platoniciene dintre *lumea inteligibilă*, reală, a Ideilor pure — domeniu al realităţilor stabile, imuabile şi obiectivabile — şi *lumea sensibilă* (a „cópiilor") — teritoriu al lucrurilor instabile, în continuă mişcare şi tocmai de aceea, refractare *cunoaşterii* (adecvarea lor fiind de găsit numai în sfera *părerii)* — Aristotel îi opune o singură lume, în care inteligibilul nu mai este transcendent universului sensibil (ca la Platon), ci *o parte a acestuia*, chiar dacă *separată* de el (cf. *Metafizica).* Dualitatea platoniciană a lumilor devine, astfel, la întemeietorul Liceului, dualitatea regiunilor unei *singure* lumi, păstrându-şi, în rest, distincţiile caracteristice.

Concluzia acestei viziuni l-a condus pe Aristotel la reformularea problemei însăşi a cunoaşterii. Negând ceea ce el a numit „economia ipotezei Ideilor", filosoful a subliniat că actul cognitiv nu mai putea, în nici un caz, viza sfera Ideilor pure, decât cu riscul de a fi o cunoaştere *în sine*, o *idee* de cunoaştere, lipsită practic de orice consistenţă. Adevărata sa ţintă, singura care conta, trebuia să fie lumea sensibilă înconjurătoare, adevărata lume în unitatea ei duală, celestă şi „sublunară" [5].

Aducând „transcendentul" platonician în sfera de captaţie a „imanentului", dar separându-l de acesta, Aristotel amorsa, implicit, un proces de revalorizare a ceea ce la înaintaşul său fusese numai o simplă proiecţie lipsită de realitate. În noua sa interpretare, „sublunarul" (universul concret-natural) căpăta o consistenţă organizatorică proprie care, chiar dacă nu îl scotea complet de sub incidenţa regnului „celest", îl credita

[5] *Ibidem*, p. 393—395.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cel puțin cu o autonomie considerabilă în raporturile dintre ele. Faptul este limpede oglindit de înțelesul și interpretarea dată mișcării (cf. *Fizica*). Concepută ca o necontenită întrupare a materiei în forme — proces în care materia era realitatea obiectivă, principiu de continuitate supraviețuind schimbării, iar forma o natură perisabilă, care se transformă mereu — mișcarea este considerată de Aristotel ca un atribut esențial al lumii sensibile în întregul ei. La originea sa este ceea ce filosoful numește „primum movens" sau Primul Motor imobil. Acesta dă numai *impulsul* mișcării în lumea naturală, fără a mai interveni ulterior în ea, fiind prin urmare doar cauza finală, nu și *eficientă* a lucrurilor. Impulsul nu crează, însă, lumea (natura) ; el nu face decât să potențeze o însușire constitutivă a acesteia, „actualizând" (în sens strict literal) un principiu intrinsec [6], capabil după aceea să acționeze la nesfârșit prin autoregenerare continuă, fără a mai reclama intervenția entității care îi dăduse naștere.

În această lume naturală și autonomă, legată de Ființa Supremă nu ca o creație, ci doar ca act potențat, ființa umană ocupă un loc bine determinat. Parte integrantă a universului sensibil, ea concentrează, în concepția lui Aristotel, toate însușirile acestuia (cf. *Politica*). Nu însă ființa singură, izolată, ruptă de semenii ei. „Animal politic" sau comunitar prin excelență, omul nu se definește și nu dobândește capacitatea de a-și exercita virtuțile decât în cadrul unic al Statului. La rândul său, acesta nu își află rațiunea de a fi și finalitatea acțiunii, decât în fericirea supușilor. În felul acesta, între Stat și om se crează o legătură indisolubilă, organică aproape, alimentată de respectul comun pentru cele trei principii fundamentale — *măsura, posibilul, convenabilul* — concepute de filosof ca fiind proprii atât educației civice, prin care oamenii sânt învățați, treptat, să-și accepte destinul comunitar, cât și acțiunii politice, care realizează scopul ultim al Statului [7].

Înțeles în acest mod, ca ființă socială a cărei împlinire se realizează în viața trepidantă a Cetății, omul nu mai are a visa la o iluzorie transcendență. Singura sa morală (cf. *Etica Nicomahică*) trebuia să fie, în consecință, una a finitudinii, care să-l „împace" cu lumea, dându-i acea rară înțelepciune a limitelor, capabilă să-l ferească de ambiții nemăsurate, *în schimbul șanscі nu mai puțin tentante de a „epuiza sfera* posibilului" (Pindar) [8].

Prin această idee, etica aristotelică întregea profilul sistematic al doctrinei, adăugându-i o nouă și importantă dimensiune.

Trecerea în revistă a conceptelor sale fundamentale și asocierea lor invariabilă cu denominativul „aristotelic" nu poate totuși ascunde faptul că, în stadiul actual al lucrurilor, este greu, dacă nu imposibil de ghicit, care dintre ele sunt „pur aristotelice", în sensul că aparțin efectiv gândirii filosofului sau contrafaceri și extrapolări ilicite ale

[6] *Ibidem*, p. 397—401, Cf. și Ernest Stere, *Istoria filozofiei antice și medievale* București, 1976, p. 217—218.

[7] *Encyclopaedia Universalis*, 2, *loc. cit.*, p. 404 ; M. D. Roland-Gosselin, *Aristote*, Paris, 1927, p. 132—151 ; Clodius Piat, *Aristote*, Paris, 1912, p. 347—370.

[8] *Encyclopaedia Universalis*, 2, *loc. cit.*, p. 401—404 ; M. D. Roland-Gosselin, *op. cit.*, p. 100—131.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

comentariilor ulterioare. Cert este că, încă din Antichitate, şi începând chiar cu editarea ei, opera lui Aristotel a suferit, prin transmitere, numeroase distorsiuni şi deformări, operate deliberat sau nu, mai ales de cei ce au cercetat-o. Un exemplu în această privinţă — şi nu lipsit de interes — este cel al lui Alexandru din Aphrodisias (circa 200 e.n.) [9], căruia i se datorează, pare-se, modificarea doctrinei filosofului într-o direcţie cu mult mai naturalistă şi anti-platoniciană decât cea imprimată de autor. Un exemplu şi mai important încă, îl reprezintă filiera musulmană. Asupra ei trebuie stăruit îndeosebi, întrucât arabii au fost, se ştie, principalii intermediari ai aristotelismului în Europa Evului Mediu, făcându-se în felul acesta părtaşi la marele său destin.

Fenomen deosebit de interesant şi cu urmări din cele mai largi, receptarea acestei filosofii şi a culturii greceşti, în genere, de către lumea Islamului nu poate fi judecată decât în contextul determinat de cuceririle acestora în Orient şi de crearea Califatului arab (secolele VII—VIII). Toleranţa şi moderaţia cuceritorilor faţă de cei supuşi au favorizat schimburile culturale şi de civilizaţie cu populaţiile din această zonă, conducând în final la formarea acelei admirabile sinteze musulmane, cu ecou atât de profund şi durabil în timp.

Iniţiate în secolul IX, în perioada clasică a Islamului, primele traduceri din tezaurul gândirii greco-orientale au fost dictate nu numai de receptivitatea naturală a lumii arabe faţă de numeroasele curente ce se întretăiau în zona de confluenţă Orient—Occident, intrată în raza de acţiune a impactului semit. În egală măsură, ele le-au fost impuse cuceritorilor şi de necesităţile practice ale vieţii cotidiene, cum o arată şi faptul că cele dintâi adaptări sunt din domeniul alchimiei, al ştiinţelor naturale şi medicinei. Efectuate dintr-o diversitate de limbi (persană, ebraică, siriană, greacă) şi cu ajutorul unor auxiliari pe cât de numeroşi, pe atât de diferiţi ca origine (persani, hinduşi, evrei, creştini), tălmăcirile respective au avut loc cu precădere în marile oraşe ale Califatului (Alexandria egipteană, Jondaysabour în Persia, Harran şi Bagdad) [10], ridicate astfel la rangul de centre ale uneia dintre cele mai mari efervescenţe culturale cunoscută de această regiune de la cucerirea macedoneană. Răsfrângându-se până târziu, în secolul XIII, înrâurirea lor nu a afectat însă numai spaţiul oriental. Ea avea să se exercite — cum se va vedea — cu o vigoare deosebită şi asupra spiritualităţii occidentale, în noile împrejurări create de contactul dintre cele două lumi. Întâlnirea aceasta, benefică Europei latine în atât de multe privinţe, s-a situat, indiscutabil, sub zodia aristotelismului.

Preluarea sa de către cultura arabă nu constituie un fenomen premeditat. Ea a avut loc în mod firesc, aproape de la sine, în circumstanţele determinate de expansiunea musulmană în teritoriile învecinate Peninsulei Arabice şi, îndeosebi, în Siria, unde o puternică influenţă nestoriană favoriza în acel moment (secolul VII) preeminenţa filosofiei Sta-

[9] Paul Oskar Kristeller, *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, Harper and Row, 1961, p. 26.

[10] Ibrahim Madkour, *L'Organon d'Aristote dans le monde arabe. Ses traductions, son étude et ses explications*, Paris, 1934, p. 25—47.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

giritului [11]. Traduse în arabă un secol mai târziu, cu sprijinul învăţaţilor nestorieni ai locului, o mare parte a scrierilor aristotelice a pornit de aici spre Peninsula Iberică unde, după aproximativ un veac şi jumătate (sfârşitul secolului IX) [12], au început să li se alăture şi altele, în versiune originală (greacă) sau arabizată, provenind din centrele intrate între timp sub incidenţa Islamului (de exemplu, Alexandria). După Orientul Apropiat, Spania musulmană devenea, la rândul ei, una din regiunile de intensă fervoare culturală, activitatea de traducere a operelor aristotelice asociindu-şi acum şi preţioasa ştiinţă a auxiliarilor evrei. În acest fel, doctrina peripatetică punea stăpânire pe unul din releele culturale esenţiale ale vremii, care urma să-i faciliteze enorm accesul în partea de apus a continentului.

Câte anume însă dintre aceste variante arabe sau iudaice ale operelor aristotelice oglindeau întocmai gândirea autorului lor sau, mai bine zis, forma în care supravieţuise această gândire secolelor ? Chestiunea nu este lipsită de temei pentru înţelegerea exactă a impactului ulterior al fenomenului în Europa. Ea trimite la natura surselor utilizate de traducători, la modul lor de preluare şi, mai ales, la influenţele pe care acestea le reflectă.

E limpede, dintru început, că imensa majoritate a traducerilor a fost, de regulă, făcută direct din greceşte [13], deci — cum se spune — „la prima mână". Faptul este, desigur, important, dar nu decisiv pentru a proba fidelitatea faţă de doctrina filosofului. De fapt, cele mai multe din textele aristotelice utilizate de arabi erau, ele însele, versiuni mai târzii ale surselor „originale" — înţelegând prin aceasta sursele deja sistematizate şi comentate de urmaşii Stagiritului — care, dacă nu erau într-atât de defectuoase şi obscure cum s-a afirmat [14], în orice caz, nu excelau printr-o claritate deosebită şi, mai ales, prin întruchiparea exactă a gândirii originare. În plus, existenţa mai multor variante, adesea contradictorii, ale aceluiaşi text complica şi mai mult lucrurile. De aceea, cei ce s-au dedicat readucerii lor în actualitatea epocii — ca, bunăoară Honayn (+877) şi fiul său Ishâq (+910), doi dintre cei mai mari traducători ai Islamului — au optat pentru o metodă cât mai riguroasă de lucru, vizând confruntarea diferitelor versiuni şi colaţionarea lor într-o formă unică. În multe cazuri, *acelaşi text a fost tradus de mai mulţi* autori după surse deosebite, iar traduceri anterioare, revizuite şi corectate, au fost, frecvent, incluse în varianta finală. S-a calculat că, în acest fel, 23 de traducători, dintre care mai mult de jumătate ştiau greceşte, au dat aproximativ 88 de versiuni a 20 scrieri aristotelice cunoscute de lumea arabă, ceea ce revine, în medie, cam patru versiuni pentru fiecare scriere [15]. Valoarea *literală* a traducerilor devine, din această perspectivă, aproape certă. Dar, se poate spune oare acelaşi lucru

[11] Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, London, 1965, p. 416—417 ; Philip K. Hitti, *The Arabs. A. Short History*, Regnery and Gateway inc., 1970, p. 116—120. Maurice De Wulf, *Histoire de la Philosophie médiévale*, vol. I—II, Paris — Louvain, 1925, p. 207—208 (vol. I).

[12] Norman F. Cantor, *op. cit.*, p. 155.

[13] Ibrahim Madkour, *op. cit.*, p. 27—47.

[14] Maurice De Wulf, *op. cit.*, vol. I, p. 208.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi despre fidelitatea lor faţă de concepţia originală a filosofului ? Problema este mai complexă şi impune o anumită distincţie.

În primul rând, se cuvine precizat că aristotelismul nu a fost extras de lumea musulmană dintr-un stadiu larvar, latent, de existenţă. Până a nu fi primit de arabi, el fusese, dimpotrivă, o prezenţă activă şi fecundă în universul intelectual al Orientului, determinând numeroase reacţii, luări de poziţie şi, nu rareori, demersuri originale în sfera gândirii. Cele câteva veacuri scurse de la apariţia sa nu trecuseră fără urmări. După opera de sistematizare şi interpretare la care fusese supus în ultimele secole ale erei păgâne şi începutul primului mileniu creştin, aristotelismul continua, în ajunul impactului islamic, să fie la fel de comentat, prelucrat şi adaptat ca şi mai înainte, cu atât mai mult cu cât terenul său predilect de manifestare se înscria într-o arie — răsăritul mediteranean — de tradiţională sinteză culturală şi de extraordinară emulaţie a ideilor. Ceea ce a imprimat procesului o acuitate deosebită a fost tocmai această convieţuire cu opinii şi linii de gândire extrem de variate, din proximitatea cărora doctrina Stagiritului a ieşit în multe privinţe, serios amendată, îmbogăţită şi, uneori, reorientată.

Ar fi, aşadar, o eroare să se vadă în filosofia arabă, constituită în acest univers complex şi contradictoriu, un decalc al peripatetismului „pur". Preluarea acestuia a fost, de fapt, sensibil deformată, printre cauzele ei numărându-se şi faptul că doctrina filosofului grec s-a impus în lumea musulmană nu direct, ci cu precădere prin intermediul şcolii de gândire neoplatonice din Alexandria, într-o triplă variantă : plotiniană şi porphyriană, siriană (legată de numele lui Iamblikos) şi ateniană, ilustrată de Proclos [16]. Arabilor li s-a transmis, astfel, un sistem interpretat prin prisma unor concepţii diferite — platoniciene, stoice şi neoplatoniciene — care reprezintă una dintre principalele înfăţişări ale aristotelismului, cum a fost el primit de Occidentul creştin [17].

Aceasta nu a fost, însă, unica sa ipostază receptată de elita intelectuală vest-europeană. Încorporându-l în formele sale particulare, lumea musulmană nu s-a mulţumit cu rolul de receptacol pasiv şi de vehicol conştiincios de transmitere. Supunându-se unui demers firesc, ea a imprimat gândirii Stagiritului propria sa pecete, continuând, prin comentarii şi interpretări, tradiţia hermeneutică pe filiera căreia o primise. Actul neutru al receptării, dublat de cel creator, al asimilării, a împins, însă, doctrina aristotelică, mult mai departe decât o făcuse vreodată cineva. În versiune „arabizată", ea a devenit un domeniu bântuit de excesele raţiunii speculative şi dominat de exerciţiile discursive radicale, punând — fapt interesant — dogmei religioase musulmane şi, deopotrivă, teologiei iudaice, de care a fost adoptată, aceeaşi problemă a concilierii, pe care o va pune în secolul XIII şi dogmaticii creştine, fără a fi, pe de altă parte, scutită nici de prealabila critică globală, care ur-

---

[15] Ibrahim Madkour, *op. cit.*, p. 25—47.

[16] *Dicţionar de filozofie*, Bucureşti, 1978, p. 495.

[17] Paul Oskar Kristeller, *op. cit.*, p. 26—27. Ibrahim Madkour, *op. cit.*, p. 38—39. Ernest Renan, *Averroès et l'averroisme. Essai historique*, Paris, 1922, 7ème édition, p. 92—94.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mărea să sublinieze primatul și specificul ireductibil al teologiei [18]. Această identitate de efecte nu are în sine nimic surprinzător. Problema raportului dintre rațiune și credință și, pe un plan mai general, a utilității studiilor „liberale" în teologie s-a pus, după cum s-a observat [19], pentru toate religiile dogmatice, pentru creștinism, ca și pentru islamism. În cazul acestuia din urmă, conflictul a dobândit, totuși, o amploare mai mare, terminându-se, aproximativ la începutul secolului XIII, prin înfrângerea drastică a gândirii speculative, condamnată definitiv, după aceea, la o existență vegetativă. Faptul denotă nu numai particularitatea unui anumit context profund impregnat de religiozitate. El subliniază, în egală măsură, cât de ireductibili erau, în lumea musulmană, cei doi termeni aflați în competiție și, în același sens, ce probleme neobișnuite ridicase într-o societate cu structuri în multe privințe încă tradiționale, intruziunea corozivă a gândirii filosofului grec.

În interpretarea arabă a lui Avicenna (Ibn-Sina ; 986-1037) și Averroes (Ibn-Roșd ; 1126-1198) [20], ideea aristotelică a impulsului generator de mișcare și viață devine teza contestării creației divine și a rolului creator al lui Dumnezeu. În consens cu viziunea autorului, comentatorii arabi (îndeosebi Averroes) au afirmat, și ei, că „primul motor" nu crează lumea, ci îi dă numai impulsul, extrăgând formele conținute potențial în materie. De aceea, el este doar un factor extractor, nu și creator, substanța materială a universului fiind, ca la Aristotel, un principiu increat. În măsura în care este o astfel de entitate individuală, o formă de întrupare a materiei, sufletul omenesc nu poate fi nemuritor; nemurirea aparține numai intelectului — impersonal și identic la ființe diferite [21]. Dacă, totuși, Dumnezeu este creatorul lumii (Aviacenna), el nu poate să n-o fi creat decât în conformitate cu natura sa. Dacă el este etern, atunci eternă este și lumea ; dacă atributul său principal este necesitatea, atunci necesară este și creația sa.

Această distincție dintre vizibilul increat și invizibilul care doar potențiează, nu simboliza, însă, pentru cei doi gânditori, disjuncția planurilor, ci numai autonomia lor. În sfera gândirii, ei îi corespunde distincția similară dintre spiritual și temporal, religie și filosofie, interpretată prin aceeași unitate duală. Aidoma universului sensibil și celui celest, *filosofia și religia nu sunt incompatibile și nu se exclud*. Ele nu încarnează două adevăruri deosebite și opuse, ci doar două modalități, cu grad diferit de complexitate, de exprimare a *aceluiași* adevăr. Procedând demonstrativ, gândirea discursivă ajunge la sensul ascuns, *esoteric*, al lucrurilor ; procedând dialectic (adică prin adevăruri probabile), teologia se oprește numai la cel *exoteric*. Această complementaritate

---

[18] Étienne Gilson, *La philosophie au Moyen Âge. I. De Soot Erigène à S. Bonaventure ;* II, *De S. Thomas d'Aquin à G. d'Occam*, Paris, 1922, p. 97—99, 103—104, 112—117 (vol. I). Norman F. Cantor, *op. cit.*, p. 390 ; Philip K. Hitti, *op. cit.*, p. 186.

[19] G. H. Luquet, *Aristote et l'Université de Paris pendant le XIIIe siècle*, Paris, 1904, p. 4.

[20] Gheorghe Vlăduțescu, *Introducere în istoria filozofiei medievale*, București, 1973, p. 94—110 ; Émile Bréhier, *La philosophie du Moyen, Âge*, Paris, 1937, p. 211—236.

[21] Bertrand Russel, *op. cit.*, p. 444.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

exclude, deci, contradicţia dintre ele. Raţionalul poate fi, prin urmare, în mod legitim unit cu tradiţionalul în vederea desluşirii sensurilor şi simbolurilor pe care acesta le comportă.

Acestui program i-a subscris Averroes, în 1189, tratatul său despre *Descoperirea metodelor demonstrative privitoare la dogmele religioase* [22], care urmărea să epureze textul sacru al Coranului de comentariile teologilor musulmani incapabili, în opinia sa, să-l explice, de vreme ce nu ştiau să-şi întrebuinţeze corect gândirea şi nu erau sensibili la valenţele ei. El iniţia, astfel, prima tentativă de conciliere a reflecţiei cu Revelaţia, elaborând o paradigmă în care aveau să se insereze ulterior şi demersurile gânditorilor latini.

Convergenţa dintre cele două domenii nu putea însă ascunde mult timp, inegalitatea lor reală de statut. În măsura în care raţiunea era interpretată ca fiind capabilă să meargă până la înţelesurile ultime ale lucrurilor, iar credinţa numai până la jumătatea lor, superioritatea celei dintâi în raport cu a doua devenea evidentă. Averroes admitea, firește, *un singur* adevăr pentru amândouă. Dar, el considera că filosofia, nu teologia, îl posedă în întregime. Justificând credinţa el oferea, de fapt, filosofiei întregul univers [23].

Neîndoielnic, motivul acestor interpretări radicale ale aristotelismului de către doctrina averroistă şi, în general, gândirea arabă, trebuie căutat în contextul social imediat în care s-a integrat filosofia Stagiritului şi, mai ales, în specificul relaţiei dintre lumea religioasă şi cea civilă a universului musulman. Spre deosebire de Europa medievală, în Califatul arab sfera ierarhiilor spirituale era distinctă şi separată de a gândirii speculative, ai cărei reprezentanţi, lipsiţi de contingenţe cu universul dogmatic, îşi desfăşurau existenţa ca medici (cazul lui Avicenna şi Averroes), avocaţi, funcţionari civili, profesionişti ai cunoaşterii etc. În consecinţă, speculaţiile lor teoretice nu aveau de ce să ocolească accentele radicale şi cele mai mari îndrăzneli, putându-se manifesta faţă de lumea religioasă într-o manieră mai independentă decât în Occidentul latin, unde identitatea dintre teologie şi speculaţie i-a determinat pe gînditorii creştini la o mai mare prudenţă în formularea concluziilor lor.

Pe de altă parte, reprezentanţii religioşi ai Islamului nu ţintiseră niciodată să construiască o teologie raţională, fiind înclinaţi, în ceea ce priveşte experienţa mistică, spre o interpretare aproape literală a Coranului şi a Tradiţiei (Sunna). Faptul explică limpede din ce cauză anume, *corpusul* aristotelic a fost prelucrat şi asimilat, într-o primă etapă, numai de lumea civilă [24]. Dar, ceea ce se întâmpla în această lume, nu-i putea lăsa indiferenţi pe liderii religioşi. Alarmaţi de excesele gândirii speculative şi de impactul lor periclitant asupra dogmelor fundamentale, ei i-au declarat un război necruţător, reuşind, în cele din urmă (finele secolului XII), cu sprijinul direct al administraţiei califale şi al Califilor

[22] *Encyclopaedia Universalis*, 2, p. 936—937 (articolul „Averroès"); Maurice De Wulf, *op. cit.*, vol. I, p. 214—216.

[23] Gheorghe Vlăduţescu, *op. cit.*, p. 110.

[24] Norman F. Cantor, *op. cit.*, p. 391—392.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

înşişi, să o cenzureze definitiv. După cum s-a observat [25], odată cu moartea lui Averroes (în 1198), filosofia arabă din Spania a pierdut ultimul său reprezentant, intrând într-o eclipsă de durată. Triumful Coranului asupra gândirii libere devenea, astfel, şi nu numai în Peninsulă, irevocabil.

Simultan, în lumea iudaică iberică, se petrecea acelaşi fenomen. Supuşi, începând cu secolul XI, unor persecuţii constante din partea unei Creştinătăţi aflate în plin avânt al Reconquistei, evreii spanioli îşi restrâng poziţiile, se repliază şi se izolează, renunţând în favoarea Talmudului, transformat în îndreptar fundamental al existenţei şi reflecţiei, la orice interes pentru cultura europeană [26].

Ostilitatea crescândă a lumii creştine a întrerupt, astfel sistematic, orice legătură între spiritualitatea iudeo-musulmană şi tezaurul antic al gândirii europene, fiind direct răspunzătoare pentru izolarea celor două lumi în propriul lor univers.

Aceste evenimente nu au curmat, însă, destinul aristotelismului. Conflictul creştino-musulman din secolele XI—XII a inaugurat, paradoxal, un nou şi important capitol — poate cel mai spectaculos — din istoria zbuciumatelor sale avatarii : cel european.

Faptul că reintroducerea peripatetismului în circuitul cultural al Europei latine a avut loc, în linii generale, acum, nu este întâmplător. Judecat contextual, momentul are o însemnătate deosebită şi nu numai din unghiul implicaţiilor sale ulterioare. Expresie a unui climat general favorabil şi, totodată, a unui concurs prielnic de împrejurări, el trebuie înţeles şi prin raportare la cadrul care l-a făcut posibil, la antecedentele care l-au pregătit. Altfel, el riscă să rămână suspendat la nivelul exclusiv al planului culturii, rupt de acele puncte de reper indispensabile oricărei bune situări în realitate.

Acest moment se înscrie într-una din perioadele cele mai interesante din istoria societăţii vest-europene. Cuprinsă, aproximativ, între secolele XI—XIII şi convenţional numită Ev Mediu dezvoltat, ea a fost marcată de spectaculoase acumulări şi transformări în toate domeniile, de un avânt general al civilizaţiei, a cărui amploare neegalată decât în secolul XVIII, evocă — aşa cum s-a observat [27] — „prima creştere modernă a Europei" înainte de modernitatea propriu-zisă.

---

[25] Ernest Renan, *op. cit.*, p. 1—2.

[26] Norman F. Cantor, *op. cit.*, p. 400.

[27] Fernand Braudel, *op. cit.*, p. 470—473. Pentru informaţiile referitoare la această perioadă, a se vedea, între altele : Louis Halphen, *L'Essor de l'Europe (XIe—XIIIe siècles)*, Paris, 1932 ; Wallace K. Ferguson, *Europe in Transition (1300—1520)*, Boston, 1962 ; Jacques Heers, *L'Occident au XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*, Paris, 1963 ; Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris, 1969 ; Jacques Le Goff, *Civilizaţia Occidentului medieval*, Traducere din limba franceză de Maria Holban, Cuvânt înainte de M. Berza, Bucureşti, 1970 ; Robert Fossier, *Histoire sociale de L'Occident médiéval*, Paris, 1970 ; Pierre Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, tome 1, *L'Ouverture du monde, XIVe—XVIe siècles*, Paris, 1977 ; Georges Duby, *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe—XVe siècles)*, vol. I—II, Paris, 1977 ; idem, *Arta şi societatea, 980—1420*, vol. I—II, Traducere şi note de Marina Rădulescu, Prefaţă de Răzvan Theodorescu, Bucureşti, 1977 etc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Profitând de acalmia și de securitatea relativă instaurate odată cu încetarea ultimelor invazii — maghiare, sarazine, normande — o populație mai stabilă și în creștere învață, treptat, să fructifice posibilitățile sporite ale solului, cucerind pe seama pădurilor, landelor și mlaștinilor noi teritorii de cultură. Ameliorarea procedeelor agricole, însoțită de dezvoltarea utilajului tehnic (mai puțin prin inovații, cât prin generalizarea ustensilelor deja cunoscute), determină o creștere substanțială a randamentelor cerealiere, până la dublarea lor față de perioada carolingiană. Chiar dacă Occidentul nu a ajuns, astfel, să mănânce încă „pe săturate", crizele de foamete și-au spațiat considerabil apariția, devenind mai puțin frecvente, mai puțin grave și mai scurte decât înainte. În ansamblu, se poate spune că Europa catedralelor nu a suferit de foame [28].

Creatoare și, deopotrivă, bucurându-se de mijloacele sporite de subzistență, societatea europeană înregistrează, în aceeași perioadă, o importantă diversificare a efectivelor. Fenomenul nu trebuie pus numai pe seama progreselor din domeniul agricol și înțeles ca un efect mecanic al acestora. Dacă ele au fost posibile, faptul se datorează, în egală măsură, și incitărilor venite din partea acestei populații în creștere, care reclama multiplicarea urgentă a resurselor, într-o lume devenită dintr-odată neîncăpătoare. Este vorba, așadar, de a vedea aici nu o succesiune, cât, mai curând, o simultaneitate.

Expansiunea demografică a Occidentului latin a avut urmări considerabile. Ea a generat, în primul rând, un surplus de populație, imposibil de absorbit prin structurile economice și sociale tradiționale, trebuind, în consecință, să-și creeze alte cadre, proprii, sau să-și caute întrebuințarea în altă parte. Intensa circulație a oamenilor pe spații largi, de-a lungul și de-a latul continentului, până în regiunile cele mai îndepărtate, multiplicarea pelerinajelor, a călătoriilor și expedițiilor, generalizarea ofensivei împotriva teritoriilor păgâne de la marginea lumii catolice (Peninsula Iberică, Orientul Apropiat) și altele de acest fel, observabile cu începere din a doua jumătate a secolului XI, nu pot fi înțelese decât pe această bază prealabilă. Totodată, în această „lume plină", a cărei densitate maximă a accelerat și înlesnit enorm difuzarea mesajelor, libera circulație a ideilor și, în genere, comunicarea culturală, ea a determinat îmbunătățirea și perfecționarea corespunzătoare a mijloacelor de legătură, cu rezultate din cele mai favorabile pentru schimbul de mărfuri și valori.

Alături de cele vechi (romane), drumuri noi, mai sigure și mai bune, capabile să transporte sarcini grele, apar acum, ca tot atâtea artere vitale prin care mișcarea necontenită a oamenilor și bunurilor revigorează trupul amorțit al Creștinătății. Căile navigabile interioare își măresc, la rândul lor, gradul de utilizare, cele maritime se ameliorează și își perfecționează înzestrarea tehnică, totul contribuind la reluarea pe o scară și cu o intensitate din ce în ce mai mare a traficului la distanță, prin intermediul căruia a prins contur reunificarea unei lumi așezate până atunci sub semnul pluralității universurilor-enclavă.

[28] Pierre Léon, *op. cit.*, p. 200—201.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cel mai important curent comercial al perioadei — veritabilă axă a Europei catolice, în jurul căreia gravitează, practic, întregul continent — este, de departe, cel ce leagă nordul flamand de sudul mediteranean (Italia), mai întâi prin releul bâlciurilor din Champagne (nord-vestul Franței) și, din ultimul pătrar al veacului XIII, direct prin Gibraltar și Oceanul Atlantic. Vehiculând o varietate de mărfuri și o diversitate umană greu de imaginat în secolele precedente, cei doi poli ai comerțului din această regiune — cărora li se va adăuga, destul de repede, unul nou : Hansa germană — concentrează tot ce are Europa timpului mai de soi în materie de produse, afaceri, specialiști ai negoțului, activitate artizanală etc. O opulență și o ostentație a fastului fără egal, pe care doar Renașterea le va depăși, caracterizează viața cotidiană a orașelor de aici, ale căror pături privilegiate, în contrast flagrant cu indigența celor mulți și umili, cultivă o artă de a trăi cum nu mai cunoscuse încă societatea europeană.

Această prosperitate neobișnuită nu își avea însă rădăcinile numai în beneficiile traficului local. La ea a contribuit, deopotrivă, și profitabila joncțiune cu zonele mai îndepărtate. Mai întâi a fost Orientul, de unde orașele maritime italiene, pe traseele cunoscute care legau Asia Centrală de Europa prin nordul Mării Negre și gurile Dunării, importau produse de lux, metale prețioase, alaun, substanțe tinctoriale etc., revândute apoi, în mare parte, Nordului. În al doilea rând, Anglia — care procura orașelor flamande lâna necesară fabricării stofelor și postavurilor, reexportate de negustorii lor spre Mediterana și, de aici, mai departe, înapoi în Orient. Au mai fost, în sfârșit, regiunile de coastă ale Mării Baltice și Mării Nordului, cu prelungiri până în Islanda, Europa Centrală și de Răsărit, unde negocianții și oamenii de afaceri flamanzi, germani și, uneori, italieni mergeau ei înșiși pentru a-și desface mărfurile și încheia tranzacții [29].

În jurul acestei lumi contrastante, multicolore și bogate, închisă într-un perimetru care grupa, în linii generale, Flandra, nord-vestul Franței și Peninsula italiană, cu ramificațiile lor respective, a prins să se schițeze, puțin câte puțin, ceea ce s-a numit prima „economie-lume europeană" [30], *în creuzetul* căreia au luat naștere cele dintâi elemente ale modernității. În acest proces, un rol de primă mână și, în același timp, primele mari beneficii au revenit, indiscutabil, regatului francez, mai bine zis porțiunii sale delimitate de fațada atlantică, bazinul Senei și, mai spre sud-est, de regiunea lyoneză. Contrastând puternic cu celelalte regiuni ale continentului (bunăoară Germania meridională și Anglia) — rămase, deocamdată, în afara principalelor circuite economice și culturale — dar și cu propria sa regiune mediteraneană, domeniul politic al regilor capețieni este, în secolul XIII, cel mai strălucitor dintre statele europene. Capitala sa, Parisul — centru cultural înfloritor, gazdă

[29] Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 213—223 ; Jacques Heers, *op. cit.*, *passim*.

[30] Fernand Braudel, *op. cit.*, *passim* ; idem, *La dynamique du capitalisme*, Paris, 1985, p. 84—87, 94 și urm. ; idem, *Une leçon d'histoire*, Paris, 1986, *passim* ; Immanuel Wallerstein, *Le système du monde du XVe siècle à nos jours*, vol. I, *Capitalisme et économie-monde, 1450—1640* ; vol. II, *Le mercantilisme et la consolidation de l'économie-monde européenne, 1600—1750*, Paris, 1980—1982, *passim*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a principalelor instituţii ale regatului şi, până în secolul XV, un important oraş comercial — reprezintă, în această perioadă, modelul spiritual al continentului, spaţiul de întâlnire al celor mai luminate minţi ale timpului şi, totodată, punctul de unde pleacă, în secolul XII, goticul european [31]. El prefigurează, astfel, în plin avânt medieval, destinul său din epoca Luminilor, trădând aceeaşi vocaţie a deschiderii spre cele mai largi orizonturi. Nu a fost, prin urmare, o întâmplare că aristotelismul, reintrodus în circuitul cultural al continentului, şi-a aflat un spaţiu predilect de manifestare tocmai în acest loc de mare fervoare intelectuală. Şi, de asemenea, a fost firesc ca ceea ce s-a întâmplat la acest nivel să se răsfrângă neîntârziat în afară. Lucrurile nu trebuie, însă, anticipate.

Transformările din structurile şi relaţiile economice petrecute între secolele XI—XIII au avut, în mod firesc, o puternică rezonanţă şi în sfera alcătuirilor sociale. Ele au declanşat în acest domeniu mutaţii sensibile, oglindite mai întâi de schimbarea configuraţiei trinitare tradiţionale a societăţii *(oratores-bellatores-laboratores)*, de evoluţia imperceptibilă a relaţiilor umane spre destinderea constrângerilor impuse de caracterul lor sinalagmatic şi, nu în ultimul rând, de accentuarea diferenţierilor şi stratificărilor în cadrul fiecărui grup-prolog al unei mai mari mobilităţi în susul şi în josul piramidei sociale.

Avantajată de posibilităţile sporite ale unei agriculturi în plină dezvoltare, ţărănimea îşi îmbunătăţeşte simţitor nivelul de trai, reuşind, graţie acumulărilor monetare înlesnite de contactul statornic cu piaţa, să obţină o anumită relaxare a dependenţei personale faţă de seniori, comutarea şi răscumpărarea rentei funciare, ba chiar, frecvent, şi a libertăţii personale. Aceste reuşite nu aparţin, însă, întregii clase. De ele profită, în genere, o pătură relativ subţire de ţărani înstăriţi, propulsaţi deasupra semenilor lor de conjunctura favorabilă. Marea majoritate, cu toate că o duce mai bine ca înainte, continuă, totuşi, să resimtă din greu dificultăţile zilnice, sensibil mărite acum de efectele destructurante — destructurante în raport cu perioadele mai vechi — ale impactului monetar. Schimbarea structurii rentei feudale, „decolarea" preţurilor — ca urmare a goanei generale după venituri şi a afluxului de numerar — creşterea generală a presiunii fiscale nu constituiau genul de probleme cărora cea mai mare parte a universului rural al secolelor XI—XIII să le poată răspunde cu promptitudine [32].

Nici nobilimea nu a fost scutită de astfel de încercări. Ea a avut, în general, parte de acelaşi lot de avantaje şi greutăţi ca al ţărănimii, chiar dacă în doze diferite. O mare parte a ei trăieşte acum mai uşor, datorită randamentelor în creştere ale domeniilor feudale şi profiturilor oferite de schimb. Predispoziţia pentru lux şi o oarecare ostentaţie a rafinamentului se insinuează şi în cotidianul vieţii sale, „mobilat" cu mai mult gust şi mai divers ca înainte. Faptul a putut, fără îndoială, încuraja un anumit progres moral şi intelectual în sânul acestei „clase" ca şi o anumită deschidere către cultură, aproape absentă în

[31] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle...*, vol. III, *Le Temps du monde*, p. 94.

[32] R. Fossier, *op. cit.*, p. 203—205.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

perioadele anterioare. Dar, ca și în cazul lumii rurale, de aceste prefaceri nu s-au bucurat toți membrii ei. O parte importantă a lor, confruntată cu aceleași greutăți provocate de preeminența tot mai vădită a banului în raporturile economico-sociale și în sfera dependențelor politice, intră iremediabil pe făgașul paupertății, fiind silită, pentru a se salva, să-și caute un rost în altă parte. Pe de altă parte, intensa creștere demografică a epocii, trecerea de la familia-clan la cea restrânsă, actuală, și prevederile tot mai restrictive în privința divizării succesorale a patrimoniului funciar au dus la excluderea unei numeroase categorii de vlăstare nobiliare — de regulă ultimii născuți — de la privilegiile economice proprii rangului lor. Această expulzare sistematică a cadeților va adânci inegalitățile și așa marcante din sânul clasei dominante, mărind numărul celor constrânși a-și face singuri o situație. Fenomene cunoscute, cum sunt, de pildă, Cruciadele, Reconquista iberică, expedițiile normande în sudul mediteranean etc. — în general, toate deplasările cu sau fără scop precis, care au antrenat pe drumurile Europei și ale Orientului, din secolul XI încoace, mari mase de oameni — au pornit, cu siguranță, și de la această stare de lucruri.

Noutatea socială indiscutabilă a timpului o constituie, însă, păturile urbane. Deja, textele secolului XII îi disting pe componenții lor de masa celorlalți [33]. Formate din meșteșugari preocupați să aprovizioneze o populație în creștere cu tot ceea ce reclama un trai cotidian decent, din negustori mânați mereu pe drumuri de instinctul fără odihnă al profitului, din nobili care își administrau, de la distanță domeniile, încasând veniturile pentru cheltuieli de aparat sau pentru menținerea prerogativelor politice, din șerbi fugiți de la stăpânii lor și din toți cei ce formau în acest mediu categoria declasaților și a marginalilor, ele constituie, la început, o lume amestecată, pestriță și diversă, care își caută identitatea. Destul de repede, însă, sub presiunea unei vieți comunitare într-un spațiu îngust, această lume se va „aduna", se va omogeniza, își va șlefui asperitățile, devenind conștientă de propriul specific. O clasă burgheză va lua, astfel, treptat, naștere, în peisajul social medieval, cu îndeletniciri proprii, cu tehnici inconfundabile de conviețuire, cu o mentalitate particulară, marcată de gustul pentru risc, căutarea profitului, spirit de independență, dorință de libertate. Din rândurile ei se va detașa, curând, o intelectualitate subțire, sensibilă la mișcarea ideilor, cu un pronunțat gust pentru speculație și frondă intelectuală, avidă de descoperiri, pe scurt într-o inadecvare aproape totală cu mentalitatea dominantă a vremii. Faptul că marea majoritate a reprezentanților ei a intrat, din vocație sau de nevoie, în cinul monahal sau al clerului secular, nu a schimbat prea mult lucrurile. Grupul și-a păstrat, în ansamblu, spiritul non-conformist, punând instanței religioase tutelare probleme tot mai complicate. E lesne de dedus ce implicații putea avea o doctrină ca cea aristotelică, pe mâna unora dintre ei.

Frământată ca un creuzet în ebuliție de această tensiune a rapidelor prefaceri economice și sociale, întinsă, pe de altă parte, la extrem de o creștere demografică fără precedent, era firesc ca latinitatea creș-

[33] Philippe Wolff, *L'Éveil intellectuel de l'Europe (Histoire de la pensée européenne*, vol. I), Paris, 1971, p. 161.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tină să iasă în cele din urmă din matca frontierelor sale tradiţionale, iar expansiunea ei să îmbrace şi un aspect teritorial. Urmând logica schimburilor curente, „ieşirea în larg" a Creştinătăţii occidentale a dus până departe, în spaţiu, ecoul proceselor care o animau, sporindu-le complexitatea. Unul din primele sale aspecte şi dintre cele mai importante a fost crearea, în secolele X—XI, a unui nou lanţ de state creştine în nordul şi estul continentului (Polonia lui Mieszko (966), Ungaria regelui Vaik (1000), Danemarca lui Harald „Dinte Albastru" (950—986), Norvegia, Suedia şi, două secole mai târziu, Prusia şi Lituania (1385).

Preluând, odată cu stindardul catolicismului, deopotrivă valorile şi problemele sale fundamentale, acestea au imprimat limitelor universului creştin în Europa configuraţia lor definitivă, completată ulterior doar de succesele Reconquistei iberice şi de cealaltă „reconquistă", capeţiană, asupra propriului regat [34].

Din unghiul problemei care interesează aici, mai importantă a fost, însă, expansiunea normandă [35]. Desfăşurându-se în mai multe direcţii deodată, ea a cuprins un spaţiu extrem de vast, din Nordul îngheţat, până în Sudul mediteranean, descoperind şi colonizând noi teritorii (Islanda, Groenlanda, litoralul canadian), cucerindu-le pe altele prin forţă (Anglia în secolul XI) sau, asociind acesteia negocierile, cum s-a întâmplat în Mediterana celei de a doua jumătăţi a secolului XI, unde Robert Guiscard a întemeiat, în dauna Papalităţii şi a bizantinilor expulzaţi definitiv în anul 1071, regatul normand al Celor Două Sicilii. La curtea din Palermo a luat, astfel, naştere o originală zonă de cultură în trei limbi (latină, greacă, arabă) şi de interferenţă a unor spiritualităţi diverse (locală, normandă, bizantină, musulmană) care va deveni, graţie, între altele, şi monarhiei autoritare încarnate aici două secole mai târziu de un Frederic II, un adevărat model politic şi cultural, pentru întregul continent. Prin această poartă din inima Creştinătăţii către splendorile Orientului arab, vor reintra în circuitul european valorile spiritualităţii clasice greceşti, inclusiv aristotelismul.

Cazul normand pentru expansiunea teritorială a lumii creştine este, prin excesul său, fără îndoială, cel mai evocator. Se cuvine precizat, totuşi, că Occidentul medieval nu s-a mişcat numai în felul acesta, exterior, de suprafaţă. Limitele pe care le-a depăşit au fost, deopotrivă, şi interioare, nimic poate, nefiind capabil să ilustreze mai bine acest lucru, ca expansiunea Bisericii romane din acelaşi interval de timp [36].

La modul ideal, instituţia ecleziastică s-a conceput mereu ca o instanţă spirituală supremă, în afara timpului şi a lumii, a cărei împlinire şi justificare, totodată, urmau să se realizeze prin asigurarea accesului colectiv la „cetatea divină" şi prepararea conştiinţelor pentru înfruntarea finală cu o judecată nepărtinitoare. În această perspectivă, ambiţia ei constantă a fost de a înfăptui şi impune universului profan un model exemplar de existenţă, o normă generală de „edificare" — termenul trebuie luat aici în sensul său strict literal — în conformitate cu idealul etic suprem — *imitatio Christi* şi cu vocaţia ei transcendentală.

[34] *Ibidem*, p. 167- 173.
[35] Jacques Le Goff, *op. cit.*, p. 116—119.
[36] *Ibidem*, p. 124 şi urm. ; Philippe Wolff, *op. cit.*, p. 160—167.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Din nefericire, însă, această idealitate nu s-a putut niciodată întrupa altfel decât incomplet. Trăind în lume şi suportându-i înrâuririle, Biserica a trebuit, inevitabil, să pactizeze cu ea, reajustându-şi periodic programul, în funcţie de împrejurările concrete. Bogăţia nemăsurată şi dorinţa de a acumula, feudalizarea prelaţilor cu obligaţiile respective care, adesea, primau în raport cu ascultarea faţă de propria ierarhie, ostentaţia provocatoare a luxului, exacerbarea gustului pentru putere, relaxarea moravurilor şi altele au devenit, astfel, tot atâtea simboluri ale instalării confortabile a Bisericii în „secol" şi ale abandonării treptate a principiilor de început.

Abdicarea de la spiritualitate nu a fost, însă, într-o primă instanţă, resimţită ca o carenţă. De fapt, ea şi-a aflat în sine propria justificare, de vreme ce — cum se spunea — pentru a putea controla mai bine profanul şi a-l îndrepta spre ţelul suprem al mântuirii, Biserica trebuia, în prealabil, să i se adapteze. Pe de altă parte, însăşi slujirea convenabilă a divinităţii autoriza, în concepţia liderilor ei, strălucirea fastului şi nu acelaşi lucru îl încuviinţa, oare, şi doctrina pauliciană despre dreptul clerului de a trăi din ajutorul comunităţii, prin danii şi opere de binefacere ?

Această subtilă cazuistică nu putea ascunde, totuşi, divergenţa ei de principiu cu puritatea unui crez, interpretat de cei intransigenţi ca piatra de temelie a instituţiei pe care o reprezentau. Străduindu-se s-o protejeze de seducţiile secularizării, aceştia o vor reaşeza periodic pe drumul iniţial al spiritualităţii, reamintindu-i, astfel, de vocaţia sa fundamentală. Din această cauză, nu este o exagerare să se spună că Biserica medievală a fiinţat mereu la antipozi. Pendulând necontenit între dorinţa de a se retrage din societate, de a se situa deasupra şi în afara ei pentru a realiza o paradigmă exemplară de existenţă, şi necesitatea ineluctabilă de a se implica în ea, tocmai pentru a o impune, evoluţia sa a fost marcată de profunde sfâşieri şi drame perpetui de conştiinţă, care au antrenat în procesul lor întreaga lume creştină. Această imposibilitate de a se fixa la una din extreme sau de a găsi un centru ideal al echilibrului între ele era, în fond, expresia însăşi a condiţiei *intervalului* (dintre sacru şi profan) în care se aşezase dintru început Biserica, condamnată, astfel, la o eternă rătăcire.

Secolul XI inaugurează în istoria ei una din perioadele de pronunţată reîntoarcere la spiritualitate. Nu a fost, însă, un fenomen spontan şi, mai ales, general, care să antreneze imediat toate adeziunile. În împrejurările create de expansiunea economică şi teritorială a Creştinătăţii, de prosperitatea crescândă a oamenilor, ea a fost, mai întâi, înţeleasă ca preocupare de a oferi divinităţii un cadru ceremonial mai adecvat semnificaţiei momentului. Fructificând beneficiile bunăstării generale, prelaţii — şi, în primul rând, cei clunisieni — încurajează sau chiar dirijează personal construcţia unor noi edificii religioase, mai vaste, mai bogate şi mai somptuos împodobite, care prefigurau îndeaproape magnificenţa catedralelor de mai târziu. Grăbită din 1122, prin alegerea lui Petru Venerabilul ca abate al mănăstirii tutelare (Cluny), desfăşurarea acestui program va sfârşi prin a acoperi, treptat, Europa cu o reţea densă de sanctuare, în care *opus Dei* se apropia de forma cea mai împlinită.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Concomitent, însă, un alt curent agita conştiinţele, elocvent ilustrat de întemeierea noului ordin de la Cîteaux (1075). Precedat, şi, totodată, înscris în linia unei ample mişcări monastice, care urmărea reîntoarcerea la regula benedictină în sensul său cel mai drastic, ordinul cistercian simboliza, prin voinţa de reactualizare a vocaţiei iniţiale a creştinismului, disocierea de conceptul clunisian de spiritualitate. Radicalismul demersului nu a putut, totuşi, ţine pasul cu noile circumstanţe, trebuind, în consecinţă, să li se adapteze, situaţie oglindită de faptul că noul model de pietate propus de călugării ordinului combina mai vechea tradiţie a retragerii din lume, cu spiritul activ, de punere în valoare a resurselor ei. Multiplicarea defrişărilor şi a desţelenirilor, rarefierea terenurilor împădurite, asanarea mlaştinilor etc. — adică tot ceea ce caracteriza profilul unei agriculturi în plin avânt — au reprezentat, în multe privinţe, o consecinţă a acestui lucru.

Curând, însă, chiar şi acest exemplu a devenit irelevant. În noile condiţii ale expansiunii vieţii urbane, idealul monastic anahoretic, dublat de patosul acţiunii, a fost repede depăşit, Biserica fiind încă o dată pusă în situaţia de a se acomoda cu realităţile în continuă mişcare. Rezultatul a fost apariţia noilor ordine de călugări-cerşetori (dominicanii şi franciscanii), care introduceau în practica spirituală a timpului un ascetism „invers", nu rupt de ambianţă, ci profund implicat în ea.

Acelaşi demers original, urmărind spiritualizarea lumii prin luarea ei în posesie este, în mod paradoxal, propriu şi evenimentelor politice de care se leagă în această perioadă istoria Bisericii, chiar dacă, la prima vedere, puţine sunt, pe acest plan, lucrurile care îl pot dezvălui. Într-adevăr, nici Cearta pentru Investitură (1059—1122), nici conflictul cu dinastia Hohenstaufen (secolul XII), nici ofensiva generală împotriva tuturor factorilor de destabilizare potenţiali sau reali din societate nu par, în fond, să contrazică preocuparea sistematică a Bisericii, în speţă a Papalităţii, de a instaura asupra lumii profane un control politic total, ori de câte ori i s-a ivit ocazia. Dar, după cum s-a remarcat [37], toate acestea nu reprezintă, pur şi simplu, numai efectul unei voinţe pure de supremaţie. În egală măsură — şi, poate, mai mult decât atât — ele au fost expresia inedită, impusă de noi necesităţi, a efortului secular al Papalităţii de a se elibera de primejdia unei temporalizări depline şi de a se reîntoarce spre misiunea sa originară, chiar cu preţul unei implicări mai pronunţate în lume. Ele ţindeau, aşadar, să sublinieze aceeaşi vocaţie spirituală ca iniţiativele din domeniul monastic.

Cea mai mare parte, dacă nu chiar toate aspectele avântului general al Creştinătăţii, semnalate până acum, converg insesizabil spre un factor comun de referinţă. Este vorba — se înţelege — de oraşul medieval, această „mare ruptură", care a lansat societatea europeană spre marile sale reuşite. Consecinţă a prefacerilor adânci ale epocii — îndeosebi a celor economice — şi, în acelaşi timp, factor de accelerare a lor, apariţia sa nu a fost, însă, o anomalie în raport cu structurile tradiţionale de existenţă, iar acţiunea pe care a exercitat-o nu a avut, în imediat, efectul dizolvant de mai târziu. De fapt, oraşul Evului

[37] Wallace K. Ferguson, *op. cit.*, p. 24 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Mediu se leagă de societatea-matrice prin nenumărate tendințe, adaptându-i-se, la început, într-un mod aproape cameleonic. Caracterul său exclusivist, relațiile interdependente dintre membrii breslelor — aidoma celor de la nivelul întregii societăți — sau conceperea libertăților citadine ca un ansamblu de privilegii care nu se cuceresc, ci se negociază, constituie, în acest sens, doar câteva din exemplele unei serii departe de a se epuiza.

Mai mult, încă, acțiunea sa a potențat la maximum vitalitatea sistemului, diversificându-i resursele, consolidându-i structurile, cultivându-i disponibilitățile. Noi și fertile orizonturi s-au deschis, astfel, societății feudale, receptate și valorificate imediat, cu un profit considerabil. Pilduitoare în acest sens sunt cele petrecute în planul culturii, unde orașul medieval a determinat în secolul XII o veritabilă renaștere, a cărei amploare nu avea să fie depășită decât de cea italiană, mai târziu. Ea constituie cadrul în care și-a manifestat aristotelismul prezența și de unde a pornit impactul său. Din acest motiv, o sumară trecere în revistă a aspectelor sale caracteristice nu este, poate, lipsită de însemnătate.

Un lucru care se poate afirma încă de la început e că „renașterea secolului XII" reprezintă, în mare măsură, un concept inadecvat în raport cu fenomenul pe care îl desemnează [38]. Inadecvarea e, mai întâi, cronologică, de vreme ce, majoritatea fenomenelor sale caracteristice au avut loc, în ansamblu, cu un secol mai devreme, fiind aproape încheiate în jurul anului 1100. Dar ea e, pe de altă parte, și terminologică, deoarece nici conceptul, ca atare, nu depune mărturie despre natura reală a prefacerilor culturale din intervalul amintit. Mai mult decât o simplă „renaștere" sau redescoperire a antichității clasice, fenomenul a provocat o intensificare fără precedent a vieții spirituale, o dezvoltare generală a creativității și ameliorarea considerabilă a mijloacelor de expresie, fiind, prin aceasta, la fel de larg, complex și divers, ca însăși civilizația medievală care l-a generat.

Apariția sa nu a fost, desigur, subită. De fapt, ea a fost pregătită de o îndelungată evoluție anterioară, pe parcursul căreia societatea occidentală avusese, deja, prilejul să se familiarizeze cu multe din valorile clasice. Noutatea secolului XII a constat doar în mai temeinica lor valorificare, consensuală cu lărgirea de atunci a perspectivelor, cu încrederea sporită în rațiune și interesul mai pronunțat pentru ființa umană și, pe de altă parte, în condițiile elaborării unei mai adecvate infrastructuri culturale și formării unei intelectualități mai conștiente de șansele oferite de spiritualitatea antică.

Receptate preponderent pe filieră greco-arabă, valorile acesteia s-au reinserat în circuitul cultural european în contextul expansiunii generale a Occidentului și al conflictului creștino-musulman. Două au fost zonele de contact prin care a primit Europa manuscrisele orientale : mai întâi, Italia de sud, unde cuceririle normande din secolul XI apropiaseră pentru prima dată cele două lumi până atunci aproape izolate ; Peninsula Iberică, în al doilea rând, în care progresele Reconquistei — în anul

[38] Norman F. Cantor, *op. cit.*, p. 335—337.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1085 este cucerit Toledo, iar în 1118 Saragossa — au deschis definitiv creştinilor din nord ştiinţa sarazină.

Cu toate acestea, centrele unde moştenirea intelectuală antică va fi asimilată şi încorporată gândirii occidentale se situează în altă parte. Ele s-au constituit în apropierea principalei artere comerciale a continentului, în zona de interferenţă a nordului flamand cu sudul italian şi mediteranean, în regiunea bâlciurilor din Champagne, a căror prosperitate a fost — cum s-a văzut — marea şansă a Franţei în această perioadă [39].

În centrele de aici (Chartres, Reims, Laon, Tours, Orléans şi, firește, Paris) a luat naştere ceea ce Léopold Genicot a considerat marea sinteză culturală a Occidentului [40], ilustrată de o aristocraţie a gândirii, cum nu mai avusese vreodată Europa. Chiar dacă la elaborarea ei o anumită contribuţie au avut-o şi alte teritorii — Anglia, Germania şi îndeosebi Italia (în privinţa dreptului roman şi canonic) — primatul Franţei rămâne, totuşi, în această privinţă, incontestabil. Preţ de un veac şi mai bine, ea a fost, după expresia papei Inocenţiu IV, „creuzetul unde s-a topit aurul" a tot ce a avut mai de preţ continentul în materie de cultură.

Fapt curios, la originea acestui impresionant decolaj s-a aflat nu o elită intelectuală, ci un grup de oameni cvasi-anonimi, pe care istoria — marea istorie — abia dacă îl înregistrează. Fără ei nimic din ce a urmat nu ar fi fost posibil şi e foarte probabil ca marile nume ale epocii — Fulbert de Chartres, Bérenger din Tours, Lanfranc din Bec, Anselm, celebrul Abélard etc. — să nu fi existat niciodată.

Aceştia au fost *traducătorii,* cei prin străduinţa cărora vechile scrieri ale Antichităţii au putut fi puse în circulaţie şi deveni un bun de folosinţă accesibil tuturor. Provenind, de regulă, din teritoriile situate la marginile Creştinătăţii (Italia de sud, Peninsula Iberică), aceşti oameni — „primii intelectuali ai Occidentului medieval", cum au fost numiţi [41] — erau în marea lor majoritate mozarabi, evrei, musulmani şi creştini, versaţi în cultura orientală de o întreagă existenţă desfăşurată în contact cu spiritualitatea islamică. În afară de nume, care atestă şi locul de proveniență : Iacob din Veneţia, Burgundio din Pisa, Moise din Bergamo, Leon Tuscus, Adélard din Bath, Hermann Germanul, Dominicus Gondisalvi, Gérard din Cremona şi alţii [42] — nimic sau prea puţin se ştie despre ei.

Conţinutul traducerilor lor — din arabă, ebraică şi greacă — era extrem de variat, trădând nu numai o curiozitate care nu-şi interzicea nimic, ci şi o pronunţată propensiune pragmatică. Foarte numeroase au fost, de exemplu, tratatele de medicină, matematică, astronomie, as-

[39] Jacques Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Âge,* Paris, 1965, p. 19—20, 24. Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century,* Cleveland and New York, 1963, ed. a 7-a, p. 14. Philippe Wolff, *op. cit.,* p. 223—224 ; Philip K. Hitti, *op. cit.,* p. 174—192.

[40] Léopold Génicot, *Les lignes de faîte du Moyen Âge,* Casterman, 1969, p. 200—205.

[41] Jacques Le Goff, *Les intellectuels...,* p. 20—34.

[42] Charles Homer Haskins, *op. cit.,* p. 62—64 ; Maurice De Wulf, *op. cit.,* p. 223—233. Cf. şi J. R. Strayer, D. C. Munro, *The Middle Ages, 395—1500,* New York, 1959, p. 260—262.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

trologie și geografie, prin mijlocirea cărora ilustre nume, aproape uitate, au redevenit familiare Europei. Nu au lipsit, însă, nici cele de filosofie, domeniu în care operele lui Aristotel ocupau un loc important. Traduse fie direct din greacă, fie — la început mai frecvent — din arabă, ele au inclus și versiunile' comentatorilor musulmani (mai ales Averroes).

Exactitatea rezultatelor obținute nu a fost întotdeauna fără reproș. Numeroșii intermediari (de obicei evrei) folosiți la început de traducători și, pe de altă parte, dublele sau chiar triplele transpuneri până la forma latină definitivă au alterat, fără îndoială, și mai mult texte care nici în variantele lor de preluare nu se distingeau printr-o fidelitate deosebită față de original. Mai apropiate de precizia dorită au fost numai acele texte traduse direct din greceşte. La acest lucru s-a ajuns, însă, mai târziu și numai în condițiile constituirii unui grup de buni cunoscători ai limbii, capabili să se dispenseze de mijlocitorii utilizați până atunci.

Nici selectarea operelor traduse nu a fost deosebit de riguroasă. Majoritatea realizatorilor au sondat aproape la întâmplare materialul avut la dispoziție, fără a dispune de o strategie a demersului și, adesea, în absența chiar și a celor mai elementare criterii, judecând după normele contemporane. În plus, ca pentru a complica lucrurile, a mai intervenit și hazardul în modul de circulație a traducerilor și în ceea ce s-a păstrat și transmis din ele până la locurile de destinație [43].

În ciuda acestor neajunsuri — care nu aveau cum fi, cu mijloacele de atunci, evitate — aportul concret al traducătorilor la recuperarea moștenirii culturale antice nu poate fi ignorat. El constă nu numai în conținutul propriu-zis al scrierilor transmise, ci și în metoda și utilajul conceptual al acestora, care au stimulat curiozitatea și gustul pentru clasici, implementând, totodată, într-o lume saturată de dogme, experiența și raționamentul ca metode de gândire și cercetare [44].

Aceste noutăți considerabile pentru epocă nu au fost, numai consecința unei libertăți mai mari de gândire, legitimată în afirmarea ei de modelul scrierilor antice și nici rezultatul ineluctabil al evoluției unui spirit cognitiv „obiectiv". Ele s-au impus, în mare măsură — ca mai toate descoperirile Evului Mediu — din rațiuni pragmatice, dictate de împrejurările concrete. În condițiile avântului general al creștinătății latine și în urma radicalizării conflictului cu lumea musulmană, recuperarea mai amplă a rațiunii și situarea ei în serviciul credinței s-au definit ca o exigență majoră și, în același timp, ca o garanție a succesului. Filosofia s-a confirmat, astfel, și mai mult, ca un cadru de gândire a credinței, iar credința a fost gândită pentru a fi formulată și propagată mai eficace printre necredincioși [45]. Aristotelismul, cu profundele sale conotații raționaliste, nu putea fi, în serviciul acestei cauze, un instrument mai potrivit.

Preluarea și asimilarea sa de către gândirea medievală au fost, aproape cert, înlesnite de prealabila explicare și comentare la care fusese supus de gânditorii arabi. Aceștia au predat lumii latine un *corpus* în mare parte deja sistematizat, a cărui prelucrare și organizare nu

[43] Charles Homer Haskins, *op. cit.*, p. 285—290.
[44] Jacques Le Goff, *Les intellectuels...*, p. 22.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mai erau, în consecință, pe de-a-ntregul necesare. Pe de altă parte, metoda de învățare din Universitățile medievale se acomoda pe deplin cu noua știință. Ca unul dintre cei mai mari gânditori ai antichității, filosoful din Stagira a fost, în mod firesc, ridicat la rangul de supremă autoritate în învățământul scolastic, iar opera sa — atâta cât se cunoștea din ea — de îndreptar fundamental al reflecției. După cum s-a observat, „pentru fiecare știință trebuia să existe atunci o carte care rezuma starea de moment a științei respective, iar studiul acestei științe se confunda cu studiul cărții" [46]. Pentru viața intelectuală a Evului Mediu, această „carte" a fost, multă vreme, Aristotel.

În fine, forma însăși a doctrinei — compactă, clară, sistematică — i-a netezit considerabil drumul spre structurile unei gândiri mai obișnuită cu manuale, compendii și abrevieri succinte, decât cu amplele expuneri discursive și liberul joc al imaginației. Caracterul metodic și, mai ales, enciclopedic al conținutului ei a făcut-o, astfel, pentru fiecare gânditor, o sursă comună de inspirație, de la care a pornit o pluralitate de interpretări. Din această cauză, ceea ce se numește aristotelism medieval trebuie înțeles mai mult ca un ansamblu de demersuri teoretice similare, întemeiate pe același referent, decât ca un sistem de idei comune. Termenul presupune nu o unitate a procesului cognitiv, ci, dimpotrivă, o pluralitate a drumurilor ce se întretaie, se contrazic și chiar se exclud [47].

[45] Émile Bréhier, *op. cit.*, p. V—VIII, p. 260—262.
[46] G. H. Luquet, *op. cit.*, p. 9—10.
[47] Paul Oskar Kristeller, *op. cit.*, p. 31—33.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

FLAVIUS SOLOMON

DOMINAȚIE POLITICĂ ȘI STRUCTURI CONFESIONALE ÎN MOLDOVA DE JOS LA VREMEA ÎNTEMEIERII STATULUI

Analizând de mai mult timp actele emise de Patriarhia de Constantinopol, la sfârșitul secolului XIV și începutul secolului XV, cu referire la Moldova [1], am remarcat oscilația cancelariei patriarhale între *Maurovlahia* (apare în acte în anii 1393—1401), *Rusovlahia* (anii 1395 și 1401) și *Moldovlahia* (1401) — denumire care le va absorbi pe primele două. Existența paralelă a mai multor nume pentru Țara Moldovei i-a făcut pe istorici să atragă atenția asupra existenței unor zone cu tradiții politice și confesionale diferite în evul mediu moldovean [2].

Din păcate, însă, de cele mai multe ori, cercetarea chestiunii în cauză s-a făcut într-un mod retrospectiv, pornindu-se, în mare măsură, de la realitățile secolului XV și ocolindu-se, ori chiar neglijându-se, alte stări de fapte, care ar pune cu totul altfel problema.

Pentru a ne feri de pericolul căderii în mreaja conjecturilor, vom supune unei examinări atente toate sursele disponibile, care ne pot crea o imagine clară a situației politico-confesionale din Moldova Meridională în timpul genezei nucleului statal în nordul țării, întemeierii Țării Moldovei și includerii „Țării de Jos" [3] în componența statului de la est de Carpați.

[1] Documentele respective au fost publicate de mai multe ori. Franz Miklosich, Joseph Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, vol. II, Viena, 1862; Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istodia Românilor*, vol. XIV_1 (1320—1716), ed. N. Iorga, București, 1915 (în continuare: Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XIV_1); *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, *Scriptores et acta Imperii byzantini saeculorum IV—XV*, București, 1982 (în continuare: *FHDR*, IV).

[2] Tot aici se înscrie și părerea conform căreia „Țara de Jos" în limitele geografice cunoscute din documentele de mai târziu, ar fi constituit până la formarea statului o unitate cu un trecut politic, dar și ecleziastic, comun. Acest lucru s-a pus și în legătură cu existența în Moldova în secolul XV a două episcopii ortodoxe: episcopia de Rădăuți și episcopia de Roman. Vezi Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului, întemeiere și organizare*, București, 1964, p. 8—13; Alexandru I. Gonța, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenești în secolul al XV-lea*, în *MMS*, 1958, nr. 1—2, p. 29 și urm.

[3] Spațiul geografic la care ne referim cuprinde în mare măsură partea meridională a Moldovei, în limitele ei din evul mediu, cunoscută în izvoarele timpu-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

*

Vom începe cu cazul „episcopiei cumanilor"[4].

Până la marea invazie tataro-mongolă, partea meridională a Țării Moldovei făcea parte din *Cumania* — stepele din nordul Mării Negre, numite astfel în izvoarele occidentale, *Poloveţkaia zemlia*, în cele ruseşti, şi *Deşt-i Kipciak*, în cele arabe şi persane —, care se afla sub dominaţia cumanilor[5]. În spaţiul carpato-nistrian, aceştia au afectat regiunile de câmpie din sudul Moldovei, văile Prutului şi Nistrului, precum şi ale afluenţilor lor. De asemenea, ei au reuşit să-şi supună controlului şi unele zone deluroase ale interfluviului pruto-nistrian. Majoritatea populaţiei locale a fost nevoită să se refugieze[6]. Cea mai mare parte a „Ţării de Jos" se va pomeni astfel aproape depopulată de locuitorii ortodocşi locali până în a doua jumătate a secolului XIV-[7]. Numai în „episcopia cumanilor" românii vor reuşi să reziste presiunilor străine, creând chiar unele nuclee prestatale — contrastul dintre diferitele regiuni ale Moldovei de Sud devine chiar izbitor —, care vor fi menţionate în documentele epocii. Ei vor întreţine legături bisericeşti cu lumea sud-dunăreană.

Începând din anii douăzeci ai secolului XIII, tătaro-mongolii vor supune unor puternice presiuni militare confederaţiile tribale ale cumanilor din nordul bazinului Mării Negre. Drept rezultat, aceştia din urmă vor fi nevoiţi să-şi caute aliaţi printre popoarele vecine creştine, acceptând, chiar, în câteva cazuri, trecerea la creştinism în schimbul unui ajutor militar al ţărilor limitrofe. Astfel, la 1223, înainte de lupta de la Kalka, principele Basti primeşte botezul creştin în Rusia[8]. Câţiva ani mai târziu, cumanii din partea de vest iniţiază o apropiere de Ungaria, acţiune care se va solda cu creştinarea lor şi crearea unei episcopii catolice la 1227—1228. Nu este cazul să stăruim aici asupra condiţiilor politice în care a fost înfiinţată această dioceză — inclusiv sub aspect general, central şi sud-est european —, cunoscută în documentele timpului ca *Episcopia cumanilor*, mai ales că subiectul nu a fost

---

lui sub denumirea de *Ţara de Jos*. Latura nordică a acestui spaţiu este marcată de o linie convenţională care leagă lanţul alpin al Carpaţilor Orientali cu Nistrul, având drept puncte de reper: zona de nord a Munţilor Tarcăului; nordul Podişului Bârladului, locul de confluenţă a Jijiei cu Prutul; nordul Podişului Bâcului; Răutul Inferior, la nord de Orhei; Nistrul.

[4] „Episcopia cumanilor" nu a fost niciodată organizată cu adevărat ca dioceză a bisericii catolice. Pentru noi ea înseamnă mai degrabă o zonă supusă controlului politic şi militar al regatului maghiar, menită să-i asigure accesul spre pământurile est-carpatice. Sub aspect confesional, episcopia cumanilor a avut semnificaţia unui program de perspectivă, nerealizat, însă, în ultima instanţă.

[5] La sfârşitul secolului XII — începutul secolului al XIII-lea cumanii din nordul Mării Negre erau grupaţi în câteva uniuni politice: bugo-dunăreană; a Niprului; a Crimeei; a Donului; a Donului de Sud, a Caucazului de Nord.

[6] Victor Spinei, *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români şi turanici*. Iaşi, 1985 (în continuare: V. Spinei, *Realităţi etnice...*), p. 157, fig. 5.

[7] În afară de Cetatea Albă şi Chilia, unde o populaţie de rit oriental va fi atestată mult mai înainte. De altfel, despre aceasta vom vorbi ceva mai jos.

[8] *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej* (în continuare: *PSRL*), tom. V, ed. II-a, *Sofijskaja letopis'*, I, Leningrad, 1925, p. 204.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

deloc neglijat până acum [9]. Ceea ce ne interesează pe noi ține de întinderea teritorială a ei, organizarea confesională a românilor din cadrul „episcopiei" și legăturile lor cu lumea exterioară.

Stabilirea limitei estice a „diocezei cumanilor" s-a făcut, de cele mai multe ori, pe râul Siret. În sprijinul acestei păreri a venit mereu știrea din *Carmen Miserabile* al călugărului Rogerius. Conform acestei surse, Bochetor, un conducător al tătarilor, trecând Siretul, a ajuns „ad terram episcopi Cumanorum", adică „în țara episcopului cumanilor" [10]. În rest, se pare că ea nu avea hotare precise [11]. Ca extreme de reper, s-au fixat regiunile Trotușului, la nord [12], și teritoriile subcarpatice muntene la sud-vest [13], neadmițându-se, în nici un caz, posibilitatea extinderii acestei „dioceze" până la Dunăre [14].

În afară de cumani — după cum spuneam mai sus —, în „episcopia" ce le purta numele mai locuiau și români. Despre aceștia, papa Grigore IX îl informa la 14 noiembrie 1234 pe principele de coroană al Ungariei, Bela [15]. De fapt, conform ultimelor investigații, „walati", amintiți în scrisoarea papală, constituiau majoritatea [16], alcătuind chiar o mică formațiune politică [17]. Mai mult decât atât, potrivit aceleiași breve pontificale, populația românească de la poalele Carpaților Orientali își avea și o organizare bisericească — ortodoxă, lucru neîndoielnic, mai ales că însuși suveranul pontif se îngrijora de opoziția pe care o opunea ea bisericii catolice, pe de o parte, și de influența nefastă pe care o exercita asupra ungurilor și „teutonilor" (germanilor) așezați în „dioceza" catolică de pe versantul carpatin [18], pe de altă parte.

În ceea ce privește modul de organizare a vieții bisericești a populației ortodoxe din zona centrală, opiniile s-au divizat, în linii mari,

---

[9] Amintim aici doar câteva cercetări. Radu Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, în *ARMSI*, s. II, t. XXVII, 1904—1905, p. 272—274; A. Bunea, *Incercare la istoria românilor până la 1382*, București, 1912; Carol Auner, *Episcopia Milcoviei*, în *RC*, 1912, nr. 4 (în continuare: C. Auner, *Episcopia Milcoviei...)*, p. 539; V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 85—86; Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, (în continuare: M. Holban, *Din cronica...)*, p. 51—53; Șerban Papacostea, *Înfruntări politice și spirituale în sud-estul Europei: 1204—1241*, în *AIIAI*, XXVI/I, 1989, și *AIIX*, XXVII, 1990 (în continuare: Ș. Papacostea, *Înfruntări politice...)*.

[10] Rogerius, *Carmen Miserabile*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, București, 1935, vol. V, p. 32—33.

[11] M. Holban, *Din cronica...*, p. 53.

[12] Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident. La începuturile culturii medievale românești (sec. X—XIV)*, București, 1974, (în continuare: R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident...)*, p. 171.

[13] I. Ferenț, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, 1931, p. 141—142.

[14] V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 86.

[15] Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I_1, *(1199—1345)*, ed. N. Densușianu, București, 1887 (în continuare: Hurmuzaki — Densușianu, *Documente)*, p. 132; *Documenta Romaniae Historica*. D. *Relații între țările române*, vol. I, București, 1977 (în continuare: *DRH*. D), p. 20.

[16] V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 86.

[17] Ștefan Olteanu, *Evoluția procesului de organizare statală la est și sud de Carpați în secolele IX—XIV*, în „Studii", XXIV, 1971, nr. 4, p. 766—767.

[18] Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I_1, p. 132; *DRH*, D. I, p. 20. Referitor la prezența ceangăilor în „episcopia cumanilor", pe care Géza Bakó îi identifică cu ungurii din amintita epistolă a papei Grigore IX, vezi Géza Bakó, *Contribuții la problema originii ceangăilor*, în *SAI*, IV, 1962 p. 38—44.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în două, ele fiind axate în special pe problema apartenenței etnice și politice a „pseudo-episcopilor" menționați în scrisoarea papei Grigore IX.

P. P. Panaitescu afirmă că ei erau episcopi care hirotoniseau preoți printr-un drept de transmisiune indirectă [19], aducând drept dovadă privilegiul acordat la 1391 de Patriarhia de Constantinopol cnezilor maramureșeni Dragoș și Baliță [20]. În același cadru, cu unele particularități, se înscriu și opiniile altor cercetători [21].

Petre Ș. Năsturel are o poziție oarecum intermediară, crezând că „pseudo-episcopii" din breva papală erau niște episcopi locali, de un caracter rural și hirotonisiți la sud de Dunăre [22].

Cei mai mulți istorici, însă, au legat existența amintiților „pseudo-episcopi" de niște eventuale implicații ale centrelor bisericești sud-dunărene — ale celor de pe teritoriul celui de-al doilea țarat bulgar — în organizarea bisericească a populației ortodoxe de la Curbura Carpaților. Îi amintim aici pe B. Altaner [23], Carol Auner [24], Gheorghe I. Brătianu [25] și Răzvan Theodorescu [26].

În plus, documentele timpului atestă o deosebită influență pe care a avut-o al doilea țarat bulgar în viața românilor, chiar de la începutul existenței lui. Despre frații Petru și Asan se punea că „dominau poporul vlahilor" [27]. Această știre, extrasă din *Hstoria Peregrinorum*, este aproape similară cu altele, din *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, scrisă, se pare, de canonicul austriac Ansbert, participant la cea de-a treia cruciadă, probabil, alături de împăratul Frederic Barbarossa [28]. Tradiția ortodoxă va consemna și ea același lucru [29].

Corespondența dintre papa Inocențiu III (1198—1216), pe de o parte, Kaloian și patriarhul bulgar Vasile, pe de altă parte — în legătură cu unirea bisericii bulgare cu Roma — de la începutul secolului XIII, este de asemenea revelatoare în ceea ce privește rolul românilor în

[19] P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 328—330.

[20] *Ibidem*.

[21] N. Dură, *Dispoziții și norme canonice privind administrarea Sfântului și Marelui Mir. Sfințirea Sfântului și Marelui Mir pe teritoriul țării noastre, expresie elocventă a autocefaliei Bisericii Române de-a lungul secolelor*, în *MMS*, LVII, 1981, nr. 1—3, p. 47 ; V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 86.

[22] Petre Ș. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasion barbares*, în *BBRF*, XI (XV), 1984, p. 239—240.

[23] B. Altaner, *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*, Habelschwerdt, 1924, p. 146—147.

[24] C. Auner, *Episcopia Milcovici...*, p. 548—549.

[25] G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique : le peuple roumain*, ed. II-a, București, 1942. Citat conform ediției românești, București, 1988, p. 142.

[26] R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident...*, p. 173.

[27] *Fontes Historiae Bulgaricae*, vol. XII, *Fontes Latini Historiae Bulgaricae*, III, Sofia, 1965 (în continuare : *FLHB*), p. 241.

[28] *Ibidem*, p. 257, 279.

[29] Božidar Rajkov, *Paisievijat rekopis na „Istorija slavijano-bolgarskaja"* 1762, Sofia, 1989 (în continuare : B. Rajkov, *Paisievijat rekopis...*), p. 75—76. *Istoria slavo-bulgară* a lui Paisie de Hilendar (Paisie Hilendarski) a fost scrisă pe baza unor manuscrise mai vechi, la 1762, la mănăstirea Zograf de la Athos.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

viața celui de-al doilea țarat [30]. În scrisorile papale adresate vârfurilor politice și ecleziastice ale Bulgariei, Kaloian (1197—1207) apare, de regulă, ca „imperator Bulgarorum et Blachorum", „domino Bulgarorum et Blachorum" ori „imperator omnium Bulgarorum et Blachorum" [31], iar Vasile drept „Bulgarorum et Blachorum primatus" ori „primatus et archiepiscopus totius Bulgarie et Blachie" [32]. El avea totodată drepturi depline atât asupra „mitropoliilor din Bulgaria", cât și asupra celor din „Vlahia" [33].

Situația politică în care se afla Bulgaria la începutul anilor treizeci ai secolului XIII îi va impune lui Ioan Asan II (1218—1241) să ducă o politică mai activă — inclusiv pe plan confesional — în raporturile sale cu lumea catolică. Anii 1230—1235 se vor caracteriza prin ruperea de către țarul bulgar a uniunii cu Roma și purtarea de negocieri cu Patriarhia de Niceea, în vederea restabilirii Bisericii Ortodoxe Bulgare [34]. El va lua de asemenea măsuri energice pentru reorganizarea ecleziastică a pământurilor rupte de la Imperiul Latin, prin înlocuirea unor episcopi, care-i susțineau pe latini, cu alții noi, aduși chiar de la mănăstirile de la Muntele Athos [35]. Acest lucru însemna, după cum bine a observat Șerban Papacostea, nu numai „revendicarea dreptului de a numi ierarhia ecleziastică", „dar și o înfruntare a concepției și politicii papalității" [36].

Sub aspect general sud-est european, eforturile politico-confesionale ale lui Ioan Asan II în anii 1230—1235 aveau semnificația unei încercări de a constitui o „alianță ortodoxă", care ar fi anihilat năzuințele papalității de a-și supune controlului — în special cu ajutorul regatului ungar — noi zone populate de credincioși ortodocși, printre care „episcopiile" de Belgrad, Branicevo și Cumania. Ca efect, nu putem exclude posibilitatea pătrunderii unor clerici ortodocși de pe teritoriul statului Asăneștilor în mediul românesc de la Curbura Carpaților, acțiune care

---

[30] Acestea sunt doar câteva precizări utile, după părerea noastră. Este bine știut că până în prezent s-a discutat destul de mult despre influențele pe care le-a avut al doilea țarat bulgar asupra românilor, inclusiv asupra celor de la nordul Dunării. Cu toate că nu este deloc ușor de a stabili gradul acestor înrâuriri, ele nu pot fi, totuși, neglijate.

[31] *FLHB*, III, p. 309—311, 311—314, 315—317, 323—327, 334—335, 338—340, 340—341, 341—342, 345—346, 359—361, 363—364.

[32] *Ibidem*, p. 327—329, 338—340.

[33] „Eisque metropolitani tam in Bulgaria quam Blachie provinciis constituti subiaceant et iuxta formam canonicam reverentiam debitam exhibeant et honorum" (*ibidem*, p. 323—327).

[34] G. Cankova-Petkova, *Vostanovlenie bolgarskogo patriaršestva v 1235 g. Meždunarodnoe položenie bolgarskogo gosudarstva*, în *VV*, *XXVIII* (în continuare: G. Cankova-Petkova, *Vostanovlenie...)*, p. 136—150; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i latinskata imperija (1204—1261)*, Sofia, 1989, (în continuare: A. Dančeva-Vasileva, *Bălgaria i latinskata imperija...)*, p. 133—138; Idem, *Les relations politiques bulgaro-latines au cours de la période 1218—1241*, în *BHR*, 1979, nr. 1, p. 85—87.

[35] P. A. Syrku (Sârcu), *K istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIV v. I. Vremea i žizń patriarha Evtimija Ternavskogo*, Sankt-Petersburg, 1898, p. 312—313; Petkova, *Vostanovlenie...* p. 140.
A. Dančeva-Vasileva, *Bălgaria i latinskata imperija...*, p. 131—132; G. Cankova-

[36] Ș. Papacostea, *Infruntări politice..., II*, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

își va găsi ecoul în scrisoarea trimisă de către papa Grigore IX principelui Bela [37].

De fapt, tradiția ortodoxă de la Sfântul Munte va conserva amintirea unei implicări energice a celui mai puternic țar bulgar din secolul XIII în organizarea bisericească a românilor de la nordul Dunării [38].

*

O dată cu anii douăzeci ai secolului XIII, Europa va fi confruntată cu uriașa putere militară a tătaro-mongolilor, care supunând unul câte unul popoarele din răsărit avansau sigur spre inima bătrânului continent.

După campaniile militare din anii 1240—1241, însă, ei își vor înceta oarecum înaintarea. În țara noastră mongolii vor prelua de la cumani teritoriile pe care le ocupau aceștia, supunând unei dominații politice — sub forma prestațiilor tributare — și regiunile din partea de nord a Țării Moldovei.

Pentru Moldova Meridională, prezența tătaro-mongolă va avea o însemnătate deosebită, în sensul că ea îi va determina soarta până aproape de sfârșitul secolului XIV. Însăși evoluția politică a acestor zone va depinde, în cea mai mare parte, de situația politică internă a Hoardei de Aur. În prezent, izvoarele scrise și arheologice ne permit să cunoaștem mai multe din istoria „Țării de Jos", în tot timpul aflării ei sub stăpânirea mongolilor. Se poate vorbi, chiar, de câteva perioade din viața populației românești aflată sub controlul direct al mongolilor, perioade cărora le vor corespunde altele ce țin de activitatea politică și economică a tătaro-mongolilor în această parte a ulusului Djuci [39].

Prima cunoștință cu mongolii a fost abominabilă. În Moldova Meridională au avut de suferit românii din „episcopia cumanilor" [40], alături

---

[37] Apariția termenului „pseudo-episcopi" și nu a celui de „episcopi schismatici" — cu care erau denumiți de obicei în actele pontificale episcopii ortodocși —, în scrisoarea de la 14 noiembrie 1234, se poate lămuri prin faptul că Grigore IX mai considera la acea vreme statul vlaho-bulgar, sub aspect confesional, o provincie supusă bisericii romano-catolice, iar clericii care refuzau să se supună papalității erau socotiți necanonici. Înființarea Patriarhiei Ortodoxe de Târnova va fi încheiată doar în anul 1235.

[38] Se spune că țarul Asan a mers на Влахиа și покорил wвѣ Влахии под свом властъ и запретилъ влахом: кон чатитъ по латински изыкъ и исповѣдаетъ римско исповѣданне и вѣра-да се изыкъ wтрежетъ (B. Rajkov, *Paisievijat rekopis...*, p. 76—77).

[39] O analiză bazată exclusiv pe materiale numismatice a fost făcută recent de către Nicolae D. Russev. Cercetând procesul de penetrare și folosire a monedei mongole, el a atras atenția asupra existenței a cinci perioade în evoluția centrelor orășenești din regiunile nistriano-danubiene — de la sfârșitul secolului XIII până la sfârșitul secolului XIV —, cărora le corespund trei zone cu evoluții și caracteristici specifice *(Gorodskie centry Dnestrovsko-Dunajskih zemel i Zolotaja Orda (momenty i arealy evoljucyi)*, în *Moldavskij feodalizm*, Chișinău, 1991 (în continuare : N. D. Russev, *Gorodskie centry...)*, p. 39—66).

[40] La 1332 papa Ioan XXII (1316—1334), într-o scrisoare adresată episcopului de Strigoniu, cu ocazia intenției de a reînființa episcopia cumanilor ca *episcopie a Milcoviei*, îl informa pe acesta de devastările la care a fost supusă „episcopia cumanilor" din „vremea când zișii tătari au năvălit cu silnicie" (Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I_1, p. 622—623 ; *DRH*, D, I, p. 45—47).

Izvoarele vremii abundă, dealtfel, de știri cu referință la nenorocirile aduse creștinilor din estul Europei de către invadatori *(PSRL ;* P. K. Patkanov, *Istorija*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de cumanii, ungurii și germanii care se stabiliseră la est de Carpați în anii anteriori invaziei tătaro-mongole.

Mai târziu, însă, au intervenit unele schimbări care au modificat cu mult raporturile dintre românii ortodocși și mongoli. Spunem aceasta, cu toate că în prezent ne lipsesc oricare izvoare pentru a cunoaște — la modul sigur — evoluția relațiilor dintre noii stăpânitori și populația locală ortodoxă până la sfârșitul secolului XIII — începutul secolului XIV [41]. S-au păstrat, dar, informații cu referință la raporturile dintre autoritățile mongole și bisericile creștine din cnezatele rusești, inclusiv din Halicia, Armenia și Gruzia. Conform lor, din anii cincizeci ai secolului XIII, episcopiile, mănăstirile și preoțimea creștină au fost scutite de oricare prestații în favoarea Hoardei de Aur. Ele au primit de asemenea și libertăți depline în activitatea confesională [42]. Considerăm, deci, că nu avem motive să credem că altfel au evoluat lucrurile în „episcopia cumanilor", unde clerul ortodox s-a folosit de aceleași avantaje pe care le acordau mongolii slujitorilor cultelor în toate țările supuse, urmând astfel povățuirile din legendara *Iasă* a lui Gingiz Han [43].

*

În luna mai 1290 notarul Lamberto din Caffa consemna existența unei cetăți la limanul Nistrului, pe care o numea *Malvocastro* [44]. Tot cam în același timp, pe o hartă nautică alcătuită la Pisa, apare *M(o)ncastro* [45].

mongolov po armjanskim istočnikam, Sankt-Petersburg, 1873, I. (în continuare: P. K. Patkanov, *Istorija mongolov...)*; Kirakos Gandzakeci, *Istorija Armenii*, în, *Pamjatniki pis'mennosti Vostoka*, LIII, Moscova, 1976, p. 156.

[41] Este sigur faptul, însă, că necătând la presiunea tataro-mongolă, românii nu au părăsit locurile de la Curbura Carpaților, fiind numiți la începutul veacului XIV „potentibus illarum partium" (Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I$_1$, p. 622, *DRH*, D, I, p. 45).

[42] L. H. Ter-Mkrtyčjan, *Armjanskie istočniki o srednej Azii BIII—XVIII v. v.*, Moscova, 1985, p. 74; P. K. Patkanov, *Istorija mongolov...*, p. 50—57; A. L. Horoškevič, *Izmenenie form gosudarstvennoj ekspluatacyi na Rusi v seredine XIII v.*, în *Obščee i osobennoe v razvitii feodalizma v Rossii i Moldavii: Čtenija posvjaščionnye pamjati akademika L. V. Cerepnina. Tezisy dokladov i soobščenij*, Moscova, 1988, I, p. 152, 163; A. I. Pliguzov, A. L. Horoškevič, *Russkaja cerkov i antiordynskaja bor'ba v XIII—XV vv. (po materialam kratkogo sobranija hanskih jadlykov russkim mitropolitam)*, în *Cerkov, obščestvo i gosudarstvo v feodal'noj Rossii*, Moscova, 1990 (în continuare: A. I. Pliguzov, A. L. Horoškevič, *Russkaija cerkov...)*, p. 91—93; N. A. Ohotina, *Russkaja cerkov i mongol' skoe zavoevanie (XIII v.)*, în *Cerkov, obščestvo i gosudarstvo v feodal'noi Rossii*, Moscova, 1990, p. 72—73; Ja. N. Ščjapov, *Gosudarstvo i cerkov Drevnej Rusi. X—XIII vv.*, Moscova, 1989, p. 156.

[43] Conform învățămintelor fondatorului imperiului, mongolii trebuiau să respecte credințele tuturor popoarelor subjugate, fără a favoriza vreuna dintre ele (Ja. I. Gurliand, *Stepnoe zakonodatel'stvo s drevnejših vremjon do 17 stoletija*, în, „Izvestija obščestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete", XX, 1904, nr. 4—5, p. 62, 65).

[44] M. Balard, *Gênes et l'Outre-Mer*, I. *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289—1290*, Paris — Haga, 1973, nr. 569, p. 203.

[45] I. G. Konovalova, *Italjanskie navigacionnye posobija XIII—XIV vv. kak istočnik po istorii i istoričeskoj geografii Severo Zapadnogo Pričernomorja*, în *Issledovanija po istoriografii istorii SSSR dooktjabr'skogo perioda*, Moscova, 1983, p. 42.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

De obicei, aceste ştiri au fost puse în legătură cu existenţa la sfârşitul secolului XIII, la vărsarea Nistrului în Marea Neagră, a unei cetăţi numită *Asprocastron* la bizantini, *Cetatea Albă* la români, şi *Akkerman* la turci [46].

Chiar de la început, Cetatea Albă a avut, ca şi alte oraşe de pe litoralul de nord al Mării Negre, un tablou etnic şi religios foarte pestriţ [47]. Nu încape îndoială că populaţia ortodoxă de la Cetatea Albă apărea distinctă în raport cu cea de alte confesiuni. Revelatoare în această privinţă a fost socotită scrierea hagiografică *Viaţa Sfîntului Ioan cel Nou* [48], unde se descriu foarte clar relaţiile care existau între locuitorii ortodocşi, catolici, evrei şi tătari din Бѣлыи градъ-ul din episcopia de Sugdaia la începutul secolului XIV, care, însă, nu este Cetatea Albă [49].

Desigur, întrebarea firească ce apare — şi care nu poate fi ocolită — este situaţia canonică a ortodocşilor de la Album Castrum la sfârşitul secolului XIII şi începutul secolului XIV.

Sunt bine cunoscute firele care au legat Cetatea Albă şi Crimeea la răscrucea dintre cele două secole. În comerţul oraşului nistrian un rol deosebit l-a avut oraşul-port, Caffa [50]. O altă comunitate, anume cea armenească [51], va avea legături spirituale puternice cu alte centre

---

[46] Atragem atenţia şi asupra faptului că mai mulţi istorici au văzut în apariţia periodică a calificativului „Negru" pentru cetatea de pe malul Nistrului existenţa unui *castru* de partea stângă a Nistrului, numit *Nigrum Castrum (Maurocastrum)*. A se vedea: Matei Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe—XVe siècles: Czarnigrad, la „Cité Noire" de l'embouchure du Dniestr*, în *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, (Collection Turcica, VI), Louvain—Paris, 1986, cu o bibliografie a problemei.

[47] A. A. Kravčenko, *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konec — XIII — XIV v.)*, Kiev, 1986, p. 14.

[48] Episcopul Melchisedec, *Viaţa şi scrierile lui Grigore Ţamblac*, în *ARMSI*, II, t. VI, 1883—1884 s.; A. I. Jacimirski, *Iz istorii slavianskoj propovediv Moldavii. Texty. I. Mučenie Ioana Novago Belgradskogo*, Sankt-Petersburg.

[49] Părerea conform căreia Ioan cel Nou ar fi fost martirizat la Cetatea Albă de la limanul Nistrului nu rezistă la o analiză atentă a textului *Vieţii* amintite (Petre Ş. Năsturel, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tzamblak: Le martyre de Saint Jean le Nouveau*, în *Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes* (1966), vol. VII, Sofia, 1971, p. 347—351). Acest lucru s-a întâmplat cu siguranţă la *Akkerman*-ul din Crimeea, situat nu departe de Sugdaia, El apare şi pe o hartă otomană medievală (Hans-Joachim Kissling, *Probleme der älteren osmanischen Schwarzmeer-Kartographie*, în „Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse", Sitzungsberichte, II/1978.

[50] Vezi ultimul studiu dedicat acestei probleme, de Radu Manolescu *(Comerţul şi transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos şi pe Marea Neagră în secolele XIII—XV*, în *RI* (serie nouă), I, 1990, nr. 6, p. 546—549).

[51] Armenii sunt atestaţi pe litoralul moldovean al Mării Negre παρδδνε şi παραθαλασσία din documentele de mai târziu — şi în alte centre ale Moldovei Meridionale — în mod cert, la începutul secolului XIV (N. Iorga, *Armenii şi românii: o paralelă istorică*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 14 şi urm.; M. Avakian, *Trei monede ale regilor armeni găsite la Cetatea Albă*, în *BSNR*, XIX, 1924, p. 13; H. Dj. Siruni, *Armenii în România (cu prilejul unui centenar)*, în *AR*, V, 1940, (în continuare: H. Dj. Siruni, *Armenii în România...)*, p. 158—161; L. L. Polevoj, *Očerki istoričeskoi geogdafii Moldavii XIII—XV vv.*, Chişinău, 1979, p. 36—38; L. L. Polevoj, A. Taramanjam, *Armjanskaja gončarnaja masterskaja Pruto-Dnestrovja*, în „Istoriko-filologičeskij žurnal AN Arm. SSR", 1971, nr. 2, p. 287—291).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

din Crimeea — Sugdaia (Soldaia, Sudak) și Solhat (Surhat)[52], unde comunitățile armenești își aveau o organizare bisericească proprie, în frunte cu un episcop[53], implicată, chiar, în dispute teologice cu ortodocșii[54].

Toate cele trei orașe amintite erau așezate în eparhia ortodoxă de Sugdaia, dependentă de Patriarhia de Constantinopol[55]. Se poate presupune, ca analogie, și o legătură similară a ortodocșilor de la Cetatea Albă cu cei din orașele eparhiei de Sugdaia. Nu credem, însă, că ele constau și în consacrarea preoților ortodocși din Album Castrum de către arhiereul de Sugdaia. Avem destule motive să considerăm că acest lucru se întâmpla în altă parte. Anume, la Vicina[56].

În acest timp, mitropolia cu același nume este amintită în actele Patriarhiei de Constantinopol de două ori. Prima dată, la 1285, când apare mitropolitul ei, Theodoros[57], și a doua oară, la 1317—1318, în legătură cu cercetarea unor probleme bisericești din eparhia de Sugdaia[58].

Ei bine, Vicina, indiferent dacă o identificăm cu Isaccea ori Păcuiul lui Soare, făcea parte din unitatea politică a beklear-bekului Nohai. Dovadă sunt și ultimele cercetări numismatice[59]. Ținând cont de faptul că în evul mediu organizarea bisericească o urma pe cea politică, nu vom greși, credem, dacă vom încadra Cetatea Albă în structurile confesionale ale Mitropoliei de Vicina. Este adevărat, totodată, că mai târziu Asprokastron se va înscrie în altă ordine bisericească. Vom vedea, însă, că acest lucru se va întâmpla în cu totul alte condiții politice.

*

Deceniul patru al secolului XIV va însemna începutul unor schimbări care vor modifica cu mult harta spațiului extracarpatic. Este vorba

[52] H. Dj. Siruni, *Armenii în România...*, p. 162.

[53] A. L. Jakobson, *Armjanskaja srednevekovaja arhitektura v Krymu*, în *VV*, VIII, 1956, p. 171.

[54] Este vorba de polemica dintre armenii și grecii din Sugdaia, la 1292, în legătură cu data sărbătoririi paștilor. Vezi „Zapiski Odesskogo obščestva istorii i drevnostej", V, 1863, p. 609.

[55] În afară de eparhia de Sugdaia, în Crimeea mai existau altele patru — cea a Chersonesului, cea a Gothiei, cea a Fulieĭ și cea a Bosporului.

[56] Vicina a fost identificată de cele mai multe ori, de către istoricii noștri, cu Isaccea ori Păcuiul lui Soare. O bibliografie, de până la 1970, la această temă vezi la P. Diaconu *(Despre localizarea Vicinei*, în „Pontica", 1970, nr. 3). După această dată: Constantin C. Ciurescu, *Localizarea Vicinei și importanța acestui oraș pentru spațiul carpato-dunărean*, în „Peuce", II, 1971; R. Șt. Ciobanu, *Evoluția, rolul și însemnătatea mitropoliei de Vicina*, în „Peuce", VI, 1977; I. Rămureanu, *Mitropolia Vicinei și rolul ei în păstrarea ortodoxiei în ținuturile românești*, în, *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979; P. Diaconu, *Iarăși despre localizarea Vicinei*, în *Rdi*, 1981, nr. 12.

[57] *FHDR*, IV, nr. 1, p. 191.

[58] *Ibidem*, nr. 2, p. 191.

[59] Această formațiune politică cuprindea teritoriile de la Dunărea de Jos, sudul Basarabiei, inclusiv Cetatea Albă, ajungând chiar până în Crimeea. Se pare că unitatea ei s-a păstrat și în prima parte a domniei hanului Özbek (1312—1342). Vezi E. Oberländer-Târnoveanu, *Numismatical Contributions to the History Sout — Eastern Europe at the 13th Century*, în *RRH* XXVI, nr. 3, p. 245—248; N. D. Russev *Gorodskie centry...*, p. 56—57; V. L. Egorov, *Istoričeskaja geografia Zolotoj Ordy v XIII—XIV vv.*, Moscova, 1985, p. 34—35; 46—47; harta nr. 2

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de inițierea de către regatul ungar al angevinilor, deseori în alianță cu românii, a unor expediții militare, cu scopul de a pune capăt dominației tătaro-mongole la est de Carpați. Expresie a unor asemenea încercări este și tentativa reînființării episcopiei cumanilor [60], ca dioceză a bisericii catolice, la 1332, în urma unei intervenții a papei Ioan XXII [61], prin numirea în calitate de episcop a lui Vitus de Monteferreo, capelan al regelui Carol Robert (1308—1342) [62].

Începând cu anul 1345 vor urma alte expediții, mult mai reușite decât primele, care se vor solda cu respingerea definitivă a tătaro-mongolilor spre regiunile din partea de sud-est a Moldovei [63].

Incursiunile maghiare la est de Carpați în anii 1345 și 1346 vor avea drept rezultat o nouă încercare de reconstituire a episcopiei Milcoviei, la 1347 [64], existența căreia de-a lungul domniei lui Ludovic de Anjou (1342—1382), conform justei aprecieri a lui Șerban Papacostea, exprima „pe planul organizării ecleziastice realitatea politică nouă creată de inițiativele regelui Ungariei în teritoriile transcarpatice, efortul său de a constitui aici o zonă de stăpânire directă după înlăturarea dominației tătare" [65]. În acest sens trebuie să înțelegem și privilegiul acordat de către Ludovic de Anjou brașovenilor la 28 iunie 1358 [66], privilegiu care va duce la înrăutățirea relațiilor maghiaro-muntene în anii următori.

Dar, zece ani mai târziu, cele două state ajung la un acord comun, care reglementa situația culoarului ce lega Curbura Carpaților cu Dunărea. Conform înțelegerii, regatul ungar recunoștea — nu fără avantaje proprii — dreptul Țării Românești de a controla respectivul coridor [67]. Se pare, însă, că râul Buzău nu era limita maximă de extindere a țării Basarabilor spre nord-est. S-a admis, chiar, că până la înce-

[60] În continuare, va purta denumirea de *episcopie a Milcoviei*. Esența acestei dioceze nu se va schimba însă. Pe de o parte ea va servi intereselor prozeletismului catolic, iar pe de altă parte zelului expansionist al angevinilor.

[61] Hurmuzaki-Densușianu *Documente*, I$_1$, p. 622—623 ; *DRH*, D, I, p. 45—47. Papa Ioan XXII s-a remarcat prin perseverența cu care a apărat proprietățile bisericii catolice de atacurile spiritualiștilor franciscani. La insistența lui a fost aprobat *Codul dreptului canonic* — izvor principal al dreptului catolic până la 1919.

[62] Ștefan Pascu, *Contribuții documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XIV*, în *AIINC*, X, 1943 (în continuare : Șt. Pascu, *Contribuții documentare...*), p. 171.

[63] Ștefan S. Gorovei, *L'Etat roumain de l'est des Carpates : la succession et la chronologie de princes de Moldavie au XVe siècle*, în *RRH*, XVIII, 1979, p. 486—487 ; Șerban Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârnare : întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în volumul aceluiași autor *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988 (în continuare : Ș. Papacostea, *Triumful luptei...*), p. 39.

[64] Despre necesitatea refacerii acestei episcopii, papa Clement VI (1342—1352) îi scria la 29 martie 1347 arhiepiscopului de Calocea, Ștefan. În fruntea diocezei trebuia să vină Toma de Nympti (Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I$_2$, p. 4—5 ; *DRH*, D, I, p. 63—65), capelan al regelui Ludovic I (Șt. Pascu, *Contribuții documentare...*, p. 177).

[65] Ș. Papacostea, *Triumful luptei...*, p. 40.

[66] Conform lui, locuitorii orașului Brașov aveau dreptul să treacă liber cu mărfurile lor spre Dunăre, printr-un coridor situat între râurile Ialomița și Buzău (Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I$_2$, p. 58 ; *DRH*, D, I, p. 72).

[67] Lucru cert, date fiind înlesnirile care erau acordate negustorilor brașoveni, de către Vladislav I (c. 1364—1377) *(ibidem*, p. 144—145 ; p. 86—87).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

putul secolului XV Țara Românească stăpânea o parte din teritoriul Țării Moldovei, până în regiunea Trotușului [68], adică, practic, zona pe care o numeam ceva mai înainte „episcopia cumanilor".

Cele expuse mai sus ne fac să admitem intrarea sub controlul Mitropoliei Ungrovlahiei [69], fie și temporar, a ortodocșilor cuprinși în „episcopia Milcoviei".

Alături de Ungaria, o altă putere catolică, anume Genova, va fi nemijlocit implicată în evoluția politică, timp de aproape șasezeci de ani, a unei zone — mai mică ca proporție, dar foarte importantă din punct de vedere strategic —, pe care o putem numi convențional *Chilia-Licostomo* [70]. La început — sfârșitul anilor cincizeci — începutul anilor șaptezeci ai secolului XIV — acest lucru se întâmpla în condițiile unei active participări tătaro-mongole, manifestată prin înființarea unor autonomii locale [71]. În așa fel, nu ni se pare deloc neobișnuită existența la 1368, la gurile Dunării, a unei „țări", condusă de un oarecare „principe al tătarilor", Dimitrie [72]. Ceva mai târziu vom avea grijă să arătăm de ce nu credem că această „țară" cuprindea întreg sudul Moldovei, inclusiv Cetatea Albă — așa cum s-a opinat [73], dar se reducea la un teritoriu care asigura accesul spre gurile Dunării, un brat al căreia se afla, după cum am arătat, în mâinile genovezilor.

Din păcate, la momentul actual nu putem spune foarte multe despre organizarea bisericească a românilor ortodocși din aceste zone [74]. Cert este doar faptul că unitatea ecleziastică existentă la gurile Dunării și litoralul moldovean al Mării Negre la sfârșitul secolului XIII — începutul secolului XIV se destrămase, cel târziu către anii '40—'50 ai secolului XIV [75].

---

[68] B. P. Hașdeu, *Istoria critică a românilor*, vol. I, București, 1875, p. 3—5; Radu Rosetti, *Granițele Moldovei pe vremea lui Ștefan cel Mare*, în *ARMSI*, s. III, t. XV, 1934, p. 83—88; P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, 1944, p. 224—227; Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în volumul aceluiași autor, *Geneza statului în evul mediu românesc*, citat (în continuare: Ș. Papacostea, *La începuturile statului...*), p. 106—107.

[69] Mitropolia Țării Românești a fost creată în luna mai 1359 (*FHDR*, IV, nr. 9, p. 197—201; nr. 10, p. 201—203).

[70] Privitor la acest subiect, vezi N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899; G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935 (în continuare: G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*); P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul al XV-lea și problema Chiliei*, în *Rsl*, III, 1958; O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în „Studii", 1972, O. Iliescu, Localizarea vechiului Licostomo nr. 3; Virgil Ciociltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, în *Rdl*, XXXIV, 1981, nr. 11; Șerban Papacostea, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în *AIIAI*, XXII$_1$, 1985 (în continuare: Ș. Papacostea, *La fin de la domination...*).

[71] N. D. Russev, *Gorodskie centry...*, p. 58.

[72] Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I$_2$, p. 144; *DRH*, D, I, p. 90.

[73] Ș. Papacostea, *La fin de la domination...*, p. 31.

[74] Actele notarului Antonio di Ponzó semnalează existența la Chilia a unei biserici ortodoxe cu hramul Sfântului Ioan Botezătorul (Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzó (1360—1361)*, Genova, 1971, p. 50—52).

[75] N. D. Russev, *Gorodskie centry...*, p. 59.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

*

La 26 iulie 1401, printr-o hotărâre specială, Patriarhia de Constantinopol îl recunoştea pe Iosif episcop legitim al Moldovlahiei [76]. Acest lucru se întâmpla la capătul unui lung conflict confesional între Ţara Moldovei şi Bizanţ [77]. Una din condiţiile de primă importanţă, pe care o punea moldovenilor patriarhul Matei pentru înscăunarea lui Iosif, era ca el (Iosif) să fi fost hirotonisit „de către mitropolitul de Halici şi nu în altă parte" [78], deoarece acesta (Antonie) „are de la sinod permisiunea de a hirotonisi episcopi pentru episcopiile din părţile Rusiei Mici printre care era şi Asprokastron" [79].

Această clauză ni se pare extrem de importantă pentru înţelegerea modului în care a evoluat Cetatea Albă spre dobândirea unui scaun episcopal propriu [80].

Spuneam mai sus că, spre mijlocul secolului XIV, unitatea politico-confesională care a caracterizat societatea din Moldova Meridională şi regiunile dobrogene, la începutul secolului, s-a destrămat. Căderea definitivă a Vicinei sub tătaro-mongoli, în anii patruzeci-cincizeci ai acestui secol [81], a făcut, se pare, cu totul imposibilă o revenire la situaţia de până atunci [82]. În ceea ce priveşte Asprokastron, cercetările din ultimul timp au confirmat orientarea oraşului, în această vreme, către alte dimensiuni [83]. Informaţiile care le avem în prezent nu ne permit, dar, să ne angajăm într-o încercare de elucidare a tuturor chestiunilor ce ţin de viaţa oraşului de la limanul Nistrului până la sfârşitul anilor cincizeci — începutul anilor şasezeci ai secolului XIV. Spunem, doar, că până acum priorităţile de cercetare au fost : 1) pretinsa dominaţie a

---

[76] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV$_1$, p. 31—34 ; *FHDR*, IV, p. 268—273.

[77] Pentru problemele raporturilor moldo-bizantine la sfârşitul secolului XIV — începutul secolului XV vezi A. I. Jacimirski, *Grigorij Camblak, Očerk ego žizni, administrativnoj i knižnoj dejatel'nosti*, Sankt-Petersburg, 1904, p. 51, 69—83 ; N. Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor şi a celor dintâi mănăstiri în ţară*, Bucureşti, 1906 ; N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, vol. I, ed. II, 1929, p. 59—65 ; V. Laurent, *Aux origines de l'église de Moldavie. Le métropolite Jérémie et l'évêque Joseph*, în *REB*, V, 1947 ; Scarlat Porcescu, *Iosif, cel dintâi mitropolit cunoscut al Moldovei*, în *MMS*, XL, 1964, nr. 3—4 ; Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, în *„Byzantinoslavica"*, XIX, Praga, 1968, p. 217 şi urm. ; J. Darrouzès, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, *Les actes des patriarches*, fasc. VI. *Les regestes de 1377 à 1410*, Paris, 1979, p. 199 şi urm. ; Ştefan S. Gorovei, *La începutul relaţiilor moldo-bizantine : contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în *Românii în istoria universală*, III$_1$, Iaşi, 1988 (în continuare : Şt. S. Gorovei, *La începutul relaţiilor...)* ; Şerban Papacostea, *Întemeierea Mitropoliei Moldovei : implicaţii central-sud-est europene*, în *Românii în istoria universală*, III$_1$, Iaşi, 1988.

[78] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV$_1$, p. 33 ; *FHDR*, IV, p. 273.

[79] *Ibidem*, p. 32 ; p. 271.

[80] Referitor la discuţiile legate de alte două formule ale documentului de la 1401 — cea a înrudirii lui Iosif cu „stăpânii locului" şi cea legată de menţionarea Cetăţii Albe — vezi Şt. S. Gorovei, *La începutul relaţiilor...*, p. 867—868.

[81] *Bălgarski srednevekovni gradove i kreposti*, I. *Gradove i kreposti po Dunav i Černo More, Varna*, p. 226—227.

[82] Vezi mai sus nota 71.

[83] N. D. Russev, *Gorodskie centry...*, p. 59.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

celui de-al doilea țarat bulgar la Cetatea Albă [84] ; 2) prezența islamului [85] — atestat dealtfel și în zona deluroasă a Basarabiei [86] ; și 3) ostilitățile dintre păgâni (musulmani) și creștini [87].

O dată cu venirea în fruntea Hoardei de Aur a hanului Berdibek (1358—1362), declinul puterii tătaro-mongolilor în Moldova de sud-est s-a accelerat și mai mult. În afară de slăbiciunea internă, dominația lor era erodată și de către forțele Marelui Cnezat Lituanian, dornic de a-și supune controlului regiunile din nordul Mării Negre [88]. Victoria lituanienilor în bătălia de la Sinie Vodi [89] a consfințit o situație politică creată, cel târziu, către anul 1362, dacă nu mai înainte, cu grave consecințe și pentru litoralul moldovean. Forțele tătare rămase la vest de Nistru vor încerca să se organizeze în autonomii locale [90]. Ele nu vor supraviețui însă foarte mult, aflându-se de la bun început sub presiunea puterilor vecine [91].

Amintim că la 1401 patriarhul Matei avea în vedere posibilitatea recunoașterii lui Iosif ca mitropolit legitim al Țării Moldovei numai în cazul în care pretendentul la scaunul mitropolitan al tânărului stat a fost uns de către mitropolitul de Halici [92], care avea acest privilegiu

— ———

[84] Părere dominantă în istoriografia bulgară (Peter Koledarov, *Bălgarskata srednevekovna derĭava i černomorskijat brjag*, în *Srednevekovna Bălgaria i černomorieto (sbornik dokladi to naučnata konferencija, Varna, 1980)*, Varna, 1982, p. 28). Istoricii bulgari citează deseori în această privință opiniile lui Nicolae Iorga și G. I. Brătianu (N. Iorga, *Momente istorice*, în *ARMSI*, s. III, t. VII, 1927, p. 103—104 ; G. I. Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman)*, în „Byzantion", II, 1925, p. 153—168), fără să atragă atenția asupra caracterului efemer al acestei stăpâniri, în condițiile în care țaratul bulgar era o anexă a Hoardei de Aur (Idem, *Recherches sur Vicina...*, p. 113 ; *Contributions a l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) au XIIIe siècle*, în *ARBSH*, XIII, 192[illegible], p. 3—5).

[85] Victor Spinei, *Coexistența populației locale din Moldova cu grupurile etnice alogene în secolele XIII—XIV*, în *AMM*, II, 1980, p. 167. Islamul a fost adoptat de tătaro-mongolii din ulusul Djuci pe timpul hanului Özbek.

[86] L. L. Polevoi, P. P. Byrnja (Bârnea), *Srednevekovye pamjatniki XIV—XVII vv. Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR*, 7, Chișinău, 1974, p. 29, 38.

[87] Marin Popescu-Spinei, *România în istoria cartografiei, până la 1600*, I, București, 1938, p. 75.

[88] Odată cu intrarea sub dominație lituaniană, interfluviul bugo-nistrian a început să se numească *Podolia* (M. Simaškević, *Istoriko-geografičeskij i etnografičeskij očerk Podolii*, Kameneț Podolsk, 1875, p. 41)

[89] S-a dat la 1362—1363, între armatele conduse de către Olgierd (1341—1377) și oștile tătare.

[90] Despre o astfel de *autonomie* — „țara principelui tătar Dimitrie" — vorbeam ceva mai înainte. Ea nu trebuie însă confundată cu cea care a existat în partea de răsărit a Basarabiei și care era condusă de hanul Abdullah. Această autonomie cuprindea, în afară de centre mai mici, Șehr-al Djedidul (Orheiul Vechi), Costeștii și Cetatea Albă. Prevederile tratatului de la Lublau confirmă și ele situația politică diferită a Chiliei și Cetății Albe la sfârșitul secolului XIV (F. Constantiniu și Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, „Studii", XVII, 1964, nr. 5, p. 1131—1135).

[91] „Autonomia" din estul Moldovei se afla sub un control lituanian. Este plauzibilă și încadrarea Cetății Albe în aceeași arie politică. Schimbarea va surveni cel mai devreme la 1377, cu includerea Asprokastron-ului în componența Țării Moldovei (Ștefan S. Gorovei, *Poziția internațională a Moldovei în a doua jumătate a veacului al XIV-lea*, în *AIIAI*, XIV, 1979, p. 206—209).

[92] Cf. *supra*, n. 80.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de mai mult timp [93]. Întrebarea firească ce apare este : de când avea acest drept, alături de alte drepturi canonice asupra Cetății Albe, Mitropolia Rusiei Mici ? Condițiile în care era reînființată Mitropolia de Halici, în mai 1371, ne indică expres : acest lucru nu s-a întâmplat nicidecum în acel an [94].

Atunci, când ?

Există doar două soluții. Fie că Antonie a primit acest drept mai târziu, fie că era o moștenire de până la el. *Cea de-a doua variantă — cu dreptul de ipoteză în acest moment — ni se pare mai acceptabilă.*

Încă la 1353 Olgierd, folosind situația care se crease în biserica rusă, a reușit să-l instaleze pe ierarhul din Tver, Roman, în fruntea unei noi mitropolii, în componența căreia, conform delimitărilor făcute la 1361 de către patriarhul Kallist, intrau și episcopiile Rusiei Mici [95]. Scopul acestui demers ecleziastic era, nu în ultimul rând, și de „a-și impune puterea sa", prin intermediul bisericii, „asupra Rusiei Mari" [96]. Cu acest scop, Roman a refuzat să recunoască delimitarea făcută de către Patriarhia de Constantinopol, insistând ca în titulatura lui să apară și formularea de „mitropolit al întregii Rusii" [97].

În contextul politicii active bisericești dusă de Cnezatul Lituanian în teritoriile ruse propriu-zise, nu credem că activitatea lui Olgierd în zonele de interes major, de pe litoralul de nord al Mării Negre, să nu fi fost însoțită și de anume intervenții în domeniul bisericesc. Rezultatul lor putea fi și crearea unei episcopii ortodoxe pentru Țara Moldovenească, episcopie pusă în serviciul Marelui Cnezat [98].

Din păcate, este practic imposibil să fixăm o dată exactă pentru acest eveniment. Indiscutabil este doar faptul că el a avut loc până la 1362 [99]. Că se întâmpla până la lupta de la Sinie Vodî nu ne descurajează, deoarece înfruntarea militară din apropierea Bugului consfințea doar o situație creată cu câțiva ani mai înainte. De fapt, cunoaștem și alt caz când o altă putere străină activa la fel pe tărâm confesional. Să ne amintim de încercarea regalității maghiare de a revitaliza episcopia cumanilor la 1332, când tătarii prezentau o putere mult mai de temut, decât la 1360.

---

[93] *Cf. supra*, n. 81.

[94] Mitropolitul Antonie, proaspăt numit, avea voie să hirotonisească și episcopi, însă categoric, „afară de cazul că nu există acolo episcopi de mai înainte" (*FHDR*, IV, p. 211).

[95] *Ruskaja istoričeskaja biblioteka. Pamjatniki drevnerusskogo prava*, I. *Priloženie. (Pamjatniki Russkogo kanoničeskogo prava XIII—XV v.)*, Sankt-Petersburg, 1908, n. 13, p. 69—85.

[96] I. B. Grekov, *Vostočnaja Evropa i upadok Zolotoj Ordy*, Moscova, 1975, p. 48.

[97] *Ibidem*, p. 56.

[98] Este foarte greu să precizăm aici limitele posibile ale acestei dioceze. S-ar putea ca ele să fi cuprins — cu tendința de a se extinde — populația ortodoxă din „autonomia" tătaro-mongolă din estul Moldovei. Adăugăm aici că eparhia ortodoxă de Fulia din Crimeea corespundea, sub aspect teritorial, formațiunii politice tătaro-mongole, cu centrul la Kârk-Ere (A. L. Jakobson, *Srednevekovyj Krym*, Moscova-Leningrad, 1964, p. 124).

[99] La sfârșitul anului 1361, Roman murea. Un nou mitropolit va fi obținut de către Olgierd doar la 1374, în persoana lui Kiprian. La acea dată, însă, episcopiile Rusiei Mici țineau de mitropolitul de Halici, Antonie.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Admiterea unei astfel de ipoteze ne-ar explica și starea de confuzie care a caracterizat raporturile moldo-bizantine de la sfârșitul secolului XIV. Astfel am putea lămuri, de pildă, faptul că după anii de refuz de a-i recunoaște, pe Iosif și Meletie [100] drept episcopi canonici, sub pretextul că aceștia „au furat biserica Rusovlahiei împotriva consimțământului sfântului și marelui sinod" [101], el (Iosif) să fie confirmat la 1401 mitropolit al Moldovlahiei, deoarece fusese hirotonisit de către mitropolitul de Halici, „care ARE de la sinod permisiunea de a hirotonisi episcopi pentru episcopiile din părțile Rusiei Mici, printre care ERA și Asprocastron" [102].

Astfel, cuprinderea Cetății Albe în aria de acțiune a Mitropoliei Rusiei Mici, până la 1371, anul hirotonisirii lui Antonie ca mitropolit de Halici, este confirmată, prin această formulă, și de un act al Patriarhiei de Constantinopol [103].

[100] Semnificația apariției „episcopului Meletie" în actele Patriarhiei de Constantinopol este absconsă. S-ar putea, însă, ca cercetările ce vor urma să risipească ceața care învăluie până în prezent acest personaj.

[101] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV$_1$, p. 21 ; *FHDR*, IV, p. 247.

[102] *Ibidem*, p. 31—34 ; p. 269—273.

[103] Într-un studiu viitor, vom aborda problema închegării structurilor eclaziastice în Nordul Moldovei din epoca respectivă, revenind cu noi argumente în susținerea părerilor expuse în prezentul articol. Multe din aceste subiecte își vor găsi locul și în viitoarea noastră teză de doctorat.

N.B. În acest studiu, în afara abrevierilor curente în *Anuar* și a celor indicate special în note, se mai folosesc și următoarele : BJiR = „Bulgarian Historical Review" (Sofia) ; RC = „Revista Catolică" ; VV = „Vizantijskij Vremennik" (Moscova).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

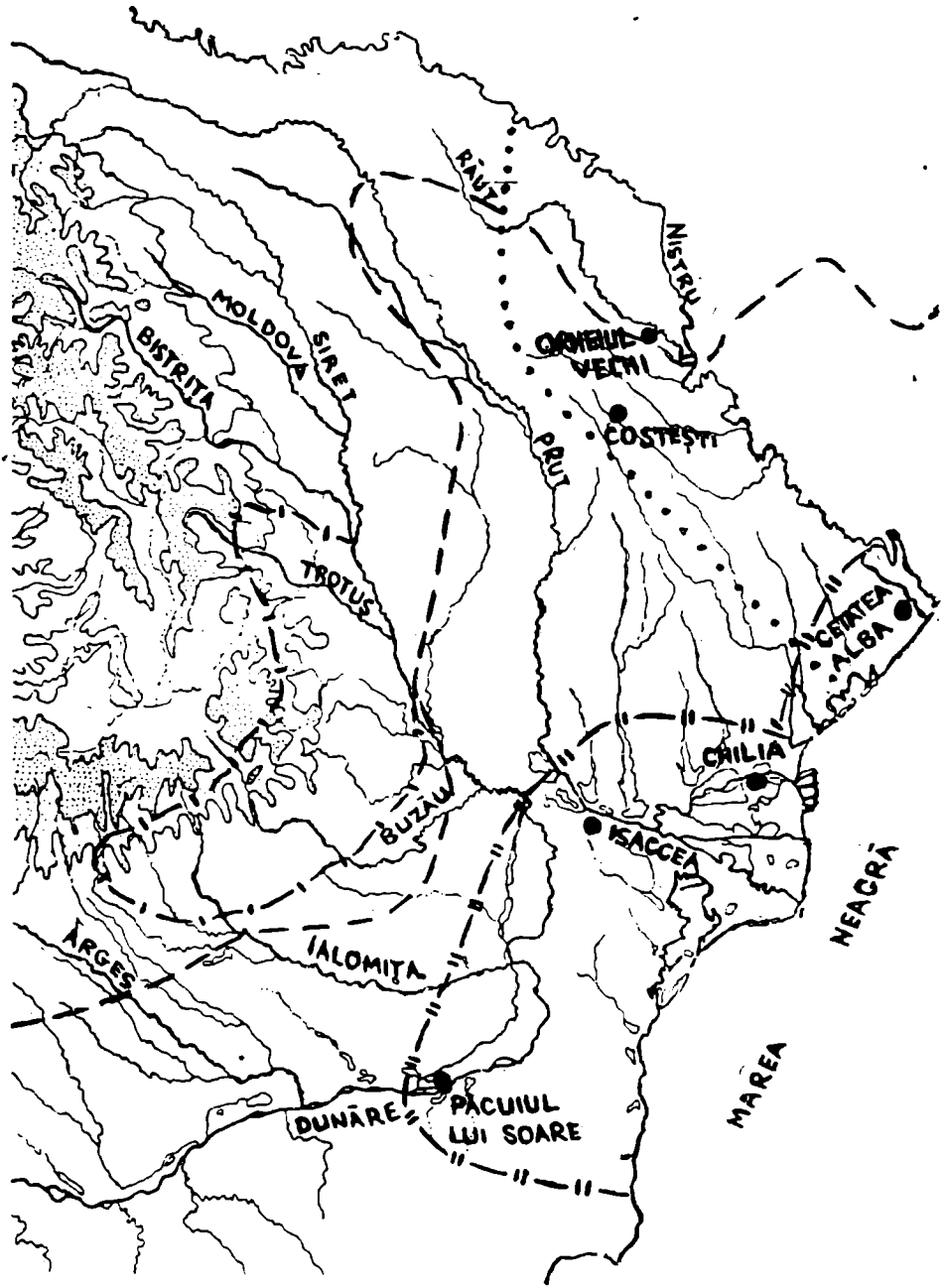

- — — Regiunile aflate sub controlul cumanilor (până la 1241)
- -- | — | „Episcopia Cumanilor"
- — || — || Aria de influență a mitropoliei Vicinei (sf. sec. XIII — inc. sec. XIV)
- . . . . . Aria de influență a episcopiei de Asprokastron (sf. anilor 50 — sf. anilor 70 ai sec. XIV)

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

I. CAPROȘU

STRUCTURI FISCALE ȘI ADMINISTRATIVE ÎNTR-UN CATASTIF MOLDOVENESC DE VISTIERIE DIN 1606

Izvorul istoric de la sfârșitul acestor rânduri nu este inedit ; el a fost publicat în 1884, în ultima parte a unui lung studiu închinat de arhimandritul Ghenadie Enăceanu mitropolitului Petru Movilă [1]. Erorile de transcriere și de traducere, omisiunile [2], lipsa informațiilor arheografice necesare și data, evident greșită, a ediției [3] au făcut ca acest izvor, în ciuda importanței lui excepționale, să nu fie folosit în istoriografia românească. Din aceleași motive, probabil, nici editorii de colecții documentare moldovenești din perioada ce a urmat nu l-au luat în seamă.

O soartă aproape similară a avut-o și cea de-a doua ediție a acestui text, de după vreo nouă decenii, datorată cercetătorului moscovit Ia. N. Șciapov [4]. Publicat într-un periodic rusesc de restrânsă circulație, dar beneficiind de această dată de deslușirile esențiale privitoare la natura textului publicat [5], documentul n-a înregistrat, iarăși, nici un ecou notabil în istoriografia românească. Deși insuficient familiarizat cu documentele slavo-române, Șciapov a reușit să reconstituie întregul text al *Catastifului* [6] și să ofere cititorului principalele informații arheografice de natură să-i deschidă acestuia perspectiva unei înțelegeri adecvate a rostului acestui atât de prețios izvor istoric. Dacă aceste elemente constituie, într-adevăr, un câștig istoriografic, editarea textului cu caractere rusești (cu folosirea — nu întotdeauna potrivită — doar a câtorva litere

---

[1] Arhim. Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, în *BOR*, an. VIII, 1884, p. 315—320 (după copia trimisă editorului de N. Lașcu, student român din Basarabia la Academia Teologică din Kiev) (*ibidem*, an. VII, 1883, p. 619, nota *a*).

[2] Începutul și o bună parte de la sfârșitul textului lipsesc în această primă ediție.

[3] 1619, în loc de : 7114 (1606) (*ibidem*, p. 315 și 316).

[4] Я. Н. Шапов, *Новый документ по истории Молдавии и Молдавско-украинских связей XVII в. — „Катастих воеводы Семена Могилы* (Ia. N. Șciapov, *Un nou document asupra istoriei Moldovei și a relațiilor moldo-ucrainene din secolul XVII. „Catastiful" voievodului Simion Movilă*), în *„Археографический ежегодник" за 1971 год*, Москва, *1972* („Anuarul arheografic" pe anul 1971, Moscova, 1972), p. 154—160 (în continuare, se va cita : Ia. N. Șciapov, *Un nou document...*).

[5] *Ibidem*, p. 154—158.

[6] Operație destul de dificilă chiar pentru specialist. Vezi mai departe.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

slavone) a dus la denaturarea fizionomiei originare a acestui document, diminuându-i-se implicit valoarea, astfel încât folosirea lui de către cercetător în condițiile necunoașterii directe a originalului devine, în bună măsură, riscantă. De aici și necesitatea reeditării acestui text, cu valoare de *unicat* între izvoarele istorice cunoscute ale epocii, în grafia originalului și după criteriile științifice de editare a documentelor medievale statornicite în ultima vreme în istoriografia românească [7].

Textul se află într-o condică legată în piele, de 116 foi (numerotate) de hârtie filigranată, având dimensiunile filei pe care în mod obișnuit se scriau documentele moldovenești de cancelarie ; el se găsește la filele 1 r., 38 r. — 41 r., 75 r. — 85 v. și 101 r. ale acestei condici ce se păstrează azi la Biblioteca Științifică Centrală din Kiev a Academiei de Științe a Ucrainei, în Colecția Catedralei Sfânta Sofia din Kiev, sub nr. 367/676 c.

Înainte de a ajunge în această colecție, ca urmare, desigur, a înscăunării, ca mitropolit al Kievului a lui Petru Movilă, fiul voievodului moldovean Simion Movilă, condica s-a aflat o vreme la Lavra Pecerska din același oraș, unde Petru fusese arhimandrit din 1627 până la înscăunarea menționată. Întrucât, din cele 116 file ale condicii, 100 nu erau scrise, iar spațiile pe pagină ale celor 16 file scrise ale catastifului propriu-zis erau foarte mari [8], el a început aici s-o folosească pentru însemnări personale, notând, fie el, fie monahii sau diecii săi de la mănăstire și, apoi, de la mitropolie, povestiri despre evenimente bisericești sau despre lăcașe de cult din cele trei țări românești și amintiri din Moldova care l-au impresionat ca tânăr vlăstar domnesc la curtea Movileștilor sau la mănăstirea Sucevița, momente din viața Lavrei din Kiev, chestiuni gospodărești, liste de cărți, contracte de reparații ale unor lăcașe de cult kievene sau copiind, atât el cât și cei menționați, documentele mai vechi privitoare la situația bisericii ortodoxe din Ucraina și din cnezatul lituanian [8].

Scrise de mai multe mâini și în mai multe limbi (latină, slavonă, poloneză etc.), aceste însemnări se succed într-o mare neorânduială tematică și cronologică, cu ștersături și numeroase adaosuri marginale, acoperind adesea rândurile (tăiate uneori cu linii) ale *Catastifului de visterie* caligrafiat de la un capăt la altul de o singură mână, într-o ordine ireproșabilă, în minuscula moldovenească de cancelarie [9]. *Însemnările încep* chiar de sub titlul *Catastifului* (f. 1 r.) cu un *Epitaphium* în limba po-

[7] Cf. *Introducerea* la *DRH*, B, vol. I, București, 1966, p. V și urm. (cu o singură excepție : întregirea cuvintelor prescurtate nu a fost făcută tacit, ci a fost marcată prin paranteze rotunde). Am transcris *Catastiful* din 1606 cu peste două decenii în urmă, la Kiev, pentru seria A, Moldova, a acestei colecții ; cum perspectivele ei sunt, deocamdată, greu de întrevăzut, editarea științifică a acestui izvor istoric nu mai poate fi amânată.

[8] Vezi și la N. Șciapov, *Un nou document...*, p. 156.

[9] Atribuită de Șciapov, *op. cit.*, p. 155, diacului Drăgan Tăutul, pe baza celor patru fotocopii după documentele scrise de acesta reproduse în *DIR*, A, veacul XVII, vol. II (1606—1610), București, 1953, p. 362 (nr. 44), p. 369 (nr. 63), p. 375 (nr. 77) și p. 430 (nr. 128). Compararea atentă a scrisului din *Catastif* cu cel al lui Drăgan Tăutul din fotocopiile menționate și din altele (cf. *Ibidem*, XVI, vol. IV (1591—1600), p. 396 (nr. 330) și *Ibidem*, XVII, vol. I (1601—1605), p. 275 (nr. 8), p. 293 (nr. 34) etc.) nu justifică însă o asemenea atribuire.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lonă ; de pe verso se înşiruie, de mai multe mâini, însemnările în slavonă făcute în Lavra Pecerska începând din 1627, prima conţinând o dată (anul 1614) aflându-se la f. 5. De la f. 11 la f. 28 aproape toate însemnările sunt datate în primii trei ani de stăreţie kieveană a lui Petru Movilă : 1627 (f. 11), 1628 (f. 12), 1629 (f. 16), 1628 (f. 21), 1629 (f. 22, 24 şi 27), 1627 (f. 28) ; însemnări din aceiaşi ani se mai află la f. 45 (1629 iulie 15), f. 52 (1628 octombrie) etc... Ele arată intensa folosire a condicii în acest interval, din care datează majoritatea istorisirilor şi legendelor religioase, aşternute în slavonă, pe foile nescrise ale condicii, de proaspătul arhimandrit al Lavrei. Succesiunea acestora în primele 30 de file ale manuscrisului lasă să se vadă la autorul lor o mentalitate cronicărească specifică epocii, mărturisită, de altfel, lapidar la un moment dat : „a scris aceasta ca să se ştie" (f. 19). Pe lângă caracterul lor autobiografic şi religios, aceste însemnări ale arhimandritului kievean conţin numeroase informaţii istorice privitoare la oameni şi locuri din spaţiul românesc pe parcursul unei jumătăţi de secol ; dintre ele se detaşează ca importanţă cele referitoare la domnii Mihai Viteazul, Ieremia Movilă şi Miron Barnovschi, mitropoliţii moldovei Gheorghe Movilă, Anastasie Crimca şi Varlaam, boierii Dragomir vistier din Ţara Românească şi Luca Stroici marele logofăt al Moldovei, mănăstirile Suceviţa şi Dragomirna, biserica episcopală din Alba Iulia, catedrala mitropolitană din Suceava etc... (f. 16—20), toate aşteptând încă o cercetare ştiinţifică specială şi completă. Unele spaţii libere apar abia după fila 52 pentru ca filele 66 v. — 72 r. să fie lăsate nescrise ; la f. 73 r.—v. a fost transcris un catastif de milostenie către mănăstirea Sf. Sofia din Lavră al orăşenilor kieveni Пан Данило кѹрмистръ и мещани шръшанскїи... urmat de însemnări în limba polonă (f. 74 r. şi urm.), pentru ca filele 86 r. — 92 r. să rămână nescrise. În acest spaţiu, vechea numerotare a Catastifului se întâlneşte cu una ulterioară, făcută în sens invers, de la sfârşitul condicii, de unde începe o nouă serie de însemnări călugăreşti, urmate, între filele 8 r. şi 18 v., de copii de acte latineşti de provenienţă poloneză din 1620, 1606, 1607, 1517, 1631 etc., fără nici o ordine tematică sau cronologică. Între filele 19 v. şi 21 r. a fost copiată în latineşte lista cărţilor cumpărate de Petru Movilă în Varşovia şi Cracovia, după care urmează (f. 22—23) o altă serie de însemnări.

Deşi importante pentru biografia mitropolitului kievean de obârşie română [10], ca şi pentru istoria bisericii româneşti, toate însemnările ori-

[10] Unele din ele au şi fost folosite în acest sens de primul cercetător român al vieţii şi operei mitropolitului de la Kiev, arhim. Ghenadie Enăceanu, în studiul *Petru Movilă* publicat pe parcursul a treisprezece numere din *BOR*, (an. VII, 1883, p. 21—33, 129—130, 193—194, 257—258, 278—289, 431—453, 618—622, 657—696, 734—772 ; an. VIII, 1884, p. 4—39, 89—121, 185—221, 282—320) (el a fost republicat în volumul *Din istoria bisericească a românilor. „Meşterul Manole" şi „Petru Movilă"*, Bucureşti, 1887, rămânând până astăzi un studiu de referinţă) ; manuscrisul fusese descoperit în anii anteriori în catedrala Mitropolitană Sfânta Sofia din Kiev (*ibidem*, an. VII, 1883, p. 619 şi an. VIII_2, 1884, p. 286). Enăceanu a reprodus chiar mai multe povestiri întregi, în slavonă şi traducere românească juxtapusă, după copiile slave făcute de N. Laşcu, student basarabean la Academia din Kiev (*ibidem*, an. VIII, 1884, p. 312—315) : povestea călugăririi unui tânăr slujbaş al Movileştilor la mănăstirea Suceviţa, relatată de acesta lui Petru Movilă la 25 septembrie 1610 si consemnată de cel din urmă în condică în primul său an de stăreţie kieviană, 1627 (f. 19) (*ibidem*, p. 659—661) ; legenda zidirii bisericii episcopale din Alba Iulia,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ginale și copiile menționate din condica moldovenească ajunsă la Kiev [11] nu interesează rândurile de față decât în măsura în care pun în lumină dificultățile de depistare și de reconstituire a valorosului *Catastif de venituri* din această condică. Este și motivul pentru care ne-am limitat aici numai la menționarea lor sumară, având în vedere doar o perspectivă arheografică de natură să înlesnească descrierea înfățișării și a destinației originare a condicii.

Odată lăsat deoparte tot noianul de adaosuri kievene ale acestui manuscris, cercetătorul are în față cea mai veche condică moldovenească de vistierie cunoscută până acum. Scrisă în slavonă de un profesionist al cancelariei domnești, ea este intitulată *Catastif de venituri din bani pentru albine, și pentru muncă, și pentru iliș (și pentru sulgiu)* și poartă ca dată de început a scrierii ei 1 iulie 1606 (7114) (f. 1 r.), deci a doua zi după venirea la tronul Țării Moldovei a lui Simion Movilă (30 iunie 1606). Faptul arată că nevoia de bani la început de domnie nu îngăduia, în împrejurările de atunci, vreo cezură în activitatea vistieriei. De altfel, la urcarea sa pe tron, Simion Movilă avea de plătit, între altele, și datoriile fratelui său, Ieremia, predecesorul în scaun, decedat la 30 iunie 1606 [12]. Acestor datorii și efectuării unor plăți din vistieria domnească

---

de către Mihai Viteazul după o cronică muntenească și după relatarea unor boieri din Țara Românească (f. 17) (*ibidem*, p 666—676); legenda, relatată de Anastasie Crimca, a zidirii mănăstirii Dragomirna cu banii marelui logofăt Luca Stroici (*ibidem*, p. 691—696); legenda împiedicării sultanului Osman de a prăda Suceava în 1622 prin minunea petrecută la racla moaștelor Sf. Ioan cel Nou din catedrala mitropolitană suceveană povestită la 3 august 1629 lui Petru Movilă de ieromonahul Varlaam, care îl vizitează la Kiev ca trimis al lui Miron Barnovschi voievod (*ibidem*, p. 741—744); minunea de la aceleași moaște „scrisă și în cărțile Mitropoliei din Suceava" privitoare la paharnicul polonez Uiazdovschi din timpul domniei lui Ieremia Movilă (*ibidem*, p. 754—761); o altă minune de la aceleași moaște (*ibidem*, an. VIII, 1884, p. 312—315). O ediție științifică românească a tuturor însemnărilor din condica kieveană continuă să rămână încă, după mai bine de un secol de la descoperirea manuscrisului, un deziderat istoriografic.

[11] Folosite, după cum menționează Ia. N. Șciapov, *op. cit.*, p. 158, de F. A. Ternovskii (*Киевский митрополит Петр Могила*, în „Киевская старина", *1882*, t. II, апрель p. 2—3), descrise de N. I. Petrov în *Описание рукописных собраний находящихся в городе Киеве*, вып. III. *Библиотека Киево-Софийского Содора*, Москва, 1904, p. 123, aceste însemnări au fost publicate în cea mai mare parte de S. T. Goluboev în *Архив Юго-Западной России издаваемый Комиссиею для раздора древних актов состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, ч. I, т. VII, Киев, 1887, p. XIII și 49—189. Nici unul dintre aceștia nu a observat textul *Catastifului de vistierie* din condica manuscrisă (Șciapov, *loc. cit.*).

[12] *Catastiful de venituri*, f. 101 r., iar în această lucrare, *Anexa*, p. 276. Despre plata datoriilor lui Ieremia Movilă de către Simion Movilă voievod, vezi I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 68, nota 146, unde este folosit și redat, după manuscrisul din Kiev, și un pasaj din acest izvor istoric. Despre obligația domnului de a plăti neconditionat datoriile predecesorului în scaun, vezi *DIR*, A, veacul XVI, vol. IV (1591—1600), p. 76, nr. 95 (orig. rom.) și p. 419 (foto) și *Documente și însemnări românești din sec. XVI*, Buc., 1979, p. 178—180, nr. LXXXVIII și p. 432—433 (foto). *Catastiful de venituri* de mai sus este primul document din domnia moldoveană a lui Simion Movilă, dovedind că acesta a preluat efectiv tronul imediat după moartea fratelui său, chiar dacă succesorul în scaun al domnului decedat, potrivit tratatului polono-otoman din 4 august 1598, era fiul acestuia, minorul Constantin Movilă, căruia Poarta îi trimisese steagul de domnie. Boierii l-au ales însă ca domn pe Simion și, printr-o delegație la Poartă, i-au adus acestuia peste vreo zece zile steag de domnie (Ștefan S. Gorovei, *O lămurire: domnia ereditară a familiei*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

li s-au rezervat ultimele 16 file ale condicii (începând cu f. 101 r.), aşa încât întreaga condică constituie, în fapt, un *Catastif domnesc de venituri şi cheltuieli*, primul izvor istoric moldovenesc de acest fel cunoscut până în prezent [13]. El se deosebeşte deci de *Catastiful de cisle* din 20 februarie 1591 (7099) [14] şi de *Catastiful de goştină* a oilor din 12 mai 1591 [15], care sunt primele statistici moldoveneşti, cea dintâi privitoare la populaţia birnică, iar cea de a doua referitoare la o categorie importantă de animale din Ţara Moldovei [16], dar amândouă având, evident, un scop fiscal, urmărit în chip expres de domn, care participă direct la completarea uneia dintre ele şi la verificarea celeilalte [17]. Ambele catastife ale lui Petru Şchiopul au fost întocmite pentru uzul domnului, care trebuia să urmărească personal adunarea banilor din ţară pentru achitarea numeroaselor împrumuturi contractate la Constantinopol [18]. De aici şi dimensiunile reduse, ca format şi număr de file, ale acestor catastife [19] în comparaţie cu condica de vistierie din 1606 concepută ca un registru oficial de un profesionist al vistieriei domneşti, care înregistra, totodată, intrările şi ieşirile băneşti pe tot parcursul exerciţiului financiar căruia ea îi era destinată [20].

După titlul scris la începutul primei feţe a condicii, la 1 iulie 1606 (7114), acest *Catastif de venituri* era destinat dintru început înregistrării banilor proveniţi din patru impozite principale [21] : desetina de albine, robota (banii pentru muncă), darea din cereale (ilişul) şi darea din vite

Movilă, în *RdI*, tom 28, 1975, nr. 7, p. 1091—1094, şi idem, *Addenda et corrigenda. La domnia ereditară a Movileştilor*, în *AIIAI*, VI, 1978, p. 529—530). Data *Catastifului* de mai sus arată că prima domnie a lui Constantin Movilă, stabilită de Ştefan S. Gorovei între 30 iunie şi circa 10 iulie (st. v.) 1606 (*ibidem*), a fost pur nominală, în scaunul ţării fiind instalat chiar de la început (30 iunie 1606), de către boieri, Simion Movilă.

[13] Următorul catastif moldovenesc de vistierie cunoscut („de orânduiala birului") datează din iunie 1654 (7162) (N. Iorga, *Studii şi documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV, Bucureşti, 1902, p. 263—264, nr. XCIX ; îi urmează cel de „goştina de oi" din 10 ianuarie 1665 (7173) (menţionat de N. Iorga, *ibidem*, p. 267, nr. 1 şi păstrat în fondul de documente al Bibliotecii Academiei Române, X/27, aflat acum la Arh. St. Bucureşti şi rămas, până în prezent, inedit).

[14] Un caiet de 8 file înguste cu 12 pagini scrise în limba română şi patru albe, publicat mai întâi de N. Iorga, în Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XI, Bucureşti, 1900, p. 219, apoi în *DIR*, A, veacul XVI, vol. IV (1591—1600), Bucureşti, 1952, p. 4—6, nr. 5 (text cu unele erori) şi p. 408—413 (foto.), şi republicat (cu corectarea erorilor) de Constantin Turcu, *Cele mai vechi statistici moldoveneşti*, în *SCŞI*, istorie, an. VII, 1956, fasc. 2, p. 74—76.

[15] Un caiet de 18 file înguste scrise în greceşte, publicat mai întâi de N. Iorga, pe două coloane, în original şi traducere, în Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XI, Bucureşti, 1900, p. 221—230, apoi în *DIR*, A, veacul XVI, vol. IV (1591—1600), Bucureşti, 1952, p. 19—26, nr. 24 (trad. rom., cu unele erori) şi p. 457—465 (foto. după orig. grec.), şi republicat (în trad. rom., cu corectarea erorilor) de Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 78—84.

[16] Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 58, 68 şi 76.

[17] *Ibidem*, p. 84.

[18] I. Caprosu, *op. cit.*, p. 52 şi urm.

[19] 8 şi, respectiv, 18 file înguste (vezi mai sus, notele 14 şi 15) ; ambele privesc câte un singur impozit, întocmai ca şi izvoadele din iunie 1654 (7162) — privitor la bir — şi din 10 ianuarie 1665 (7173) — referitor la gorştina de oi (vezi mai sus, n. 13).

[20] Condica din 1606 este scrisă de la un capăt la altul de aceeaşi mână.

[21] De remarcat faptul că toate erau încasate în bani.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(sulgiul). Acestor patru dări le-au fost rezervate 100 de file din cele 116 ale condicii, iar de la f. 101 r. au început a fi înregistrate, la 22 iulie același an, datoriile rămase de la voievodul precedent, a căror achitare revenea noii domnii, pentru care era întocmit acest catastif.

Potrivit ordinii din titlul catastifului, prima dare înregistrată în condică, începând chiar cu f. 1 r., este desetina de albine („bani pentru albine"), cu un singur vărsământ, de 1099 de unghi și 3 potronici, făcut de vameșii Toader și Manea, binecunoscuți ca arendași ai vămii Moldovei în timpul domniilor lui Petru Șchiopul și Aron vodă [22] și în ceea ce îl privește pe grecul Manea, în strânse legături cu Ieremia și Simion Movilă încă din perioada de dinaintea domniilor acestora, când dau împreună o importantă mărturie privitoare la modul de arendare a vămii Țării Moldovei [23]. *Catastiful* de față ne arată nu numai că Toader Chiriac [24] și Manea Grecul [25], cum sunt cunoscuți din alte documente, țineau din nou împreună vama țării la începutul secolului XVII, dar și faptul că ei arendaseră de la Movilești și unul din cele mai importante impozite din Moldova, desetina de albine, pentru care au vărsat imediat în vistierie importanta sumă de mai sus. Pe filele următoare ale *Catastifului* lăsate libere (37 în total) urmau să fie înregistrate, treptat, probabil pe parcursul unui an financiar [26], alte sume de bani până la achitarea celei totale din contractul de arendare. Depunerile bănești eșalonate ale celor doi vameși nu puteau fi, totuși, atât de numeroase încât să umple întregul spațiu de 37 de file rezervat acestui impozit, așa încât trebuie să deducem, prin comparație cu structura izvoadelor fiscale cunoscute ale lui Gheorghe Ștefan vodă [27], că pe o bună parte din acest spațiu urmau să fie înregistrate, după venitul din acest impozit, nenumăratele cheltuieli urgente ale domniei [28]. Abandonarea în scurtă vreme, după cum vom vedea, a destinației acestei condici a făcut însă ca acest întins spațiu al *Catastifului* să rămână liber, limitând astfel informația privitoare la arendarea dărilor în această epocă doar la cele spuse mai sus.

În cu totul alt mod a fost concepută în *Catastif* înregistrarea banilor proveniți din dările moldovenești nearendate. Respectând ordinea din titlul condicii, alcătuitorul ei a rezervat celei de a doua dări („banii pentru munca"), cunoscută îndeobște sub numele de obârșie slavă *robotă*,

---

[22] *DIR*, A, Moldova, veacul XVI, vol. IV (1591—1600), p. 76—77, nr. 95 (orig. rom.) și p. 105, nr. 127 (trad. rom.); veacul XVII, vol. II (1606—1610), p. 19—20, nr. 19 (trad. rom.). Vezi și I. Caproșu, *op. cit.*, p. 58.

[23] *DIR*, A, XVI, vol. IV (1591—1600), p. 76—77, nr. 95, și p. 419 (foto) (orig. rom.) din (1593 aprilie); același doc., redatat: (febr.—2 sept. 1593), în *Doc. și însemnări rom. din sec. XVI*, Buc., 1979, p. 178—180, nr. LXXXVIII, și p. 432—3 (foto).

[24] *Ibidem*, p. 105, nr. 127 (într-o trad. târzie defectuoasă este numit mare vameș) și sec. XVII, vol. II (1606—1610), p. 19—20, nr. 19 (într-o trad. târzie: mare căminar).

[25] *Ibidem*, XVI, vol. IV (1591—1600), p. 76—77, nr. 95 (orig. rom.), și p. 19—20, nr. 19.

[26] Ca și în cazul, bine cunoscut, al arendării vămii Moldovei *(ibidem)*. Despre arendarea impozitelor, cf. N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, 1971, p. 134—136.

[27] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 263 și urm.; vezi și mai sus, nota 13.

[28] Cf. *Ibidem*, p. 264 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

un spațiu de șapte pagini (f. 38 r.—41 r.) pe care a distribuit cele 21 de ținuturi ale Țării Moldovei, câte trei pe fiecare pagină, după ce aceasta a fost împărțită în trei prin linii orizontale ; la începutul fiecărei treimi de pagină a fost scris numele unui ținut, urmând ca în spațiul astfel delimitat, pe rândurile obținute printr-o liniatură orizontală foarte ordonată, să fie înregistrate succesiv intrările bănești de la ținutul respectiv, potrivit ordinii în care sumele de bani erau aduse sau trimise la vistierie de dregătorii de ținut.

Deși în această a doua secțiune a Catastifului, consacrată, cum am menționat, robotei, nu a fost înregistrată decât o singură intrare în vistieria domnească, cea de la ținutul Dorohoi, ea este suficientă pentru a ne dovedi faptul că ținutul nu era numai o unitate administrativ-teritorială ci și una fiscală [29], de strângerea impozitelor din ținut și de vărsarea banilor în visteria domnească răspunzând direct conducătorul acestuia. În cazul de față, el era chiar fratele lui Simion Movilă voievod și atribuția lui este consemnată lapidar (întocmai ca și cealaltă de acest fel, dar din altă secțiune a *Catastifului)* : „300 de taleri a dat pan Toader Moghila“ [30] (ținutul Dorohoi). Înregistrarea este făcută de aceeași mână, dar într-un moment posterior scrierii acestei secțiuni a condicii, și ea atestă, totodată, că și obligația în muncă a contribuabililor față de domnie se achita în această perioadă în bani.

Dacă partea de până aici a condicii, destinată primelor două impozite din titlul ei, a fost scrisă la 1 iulie 1606 (7114), cea care urmează, consacrată celui de al patrulea impozit din același titlu (sulgiul), a fost scrisă de aceeași mână cu 28 de zile mai târziu (29 iulie 1606), lăsând nescrise între aceste părți un spațiu de 69 de pagini (f. 41 v.—74 v.), unde ar fi trebuit să fie plasată secțiunea rezervată celui de al treilea impozit menționat în amintitul titlu — ilișul [31] ; această secțiune ar fi fost precedată și urmată, desigur, având în vedere întinderea spațiului, de obișnuitele capitole de cheltuieli, unul în continuarea listei unităților fiscale pentru banii robotei, iar celălalt după darea din cereale (ilișul).

Pentru secțiunea destinată celui de al patrulea impozit din *Catastif*, sulgiul, alcătuitorul condicii a procedat la fel ca la secțiunea rezervată „banilor pentru muncă“, cu o singură excepție : în loc de trei nume de ținuturi pe pagină, el a scris doar câte două, împărțind de astă dată fiecare pagină în două și plasând astfel cele 21 de unități fiscale pe 11 pa-

[29] Vezi și N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 126.

[30] Frate cu Ieremia și Simion Movilă, Toader Movilă deține în domnia celui dintâi dregătoria de postelnic (I. Minea, *Despre mănăstirea Todirenii*, în *Cl*, IV, 1928, nr. 1, p. 309—313 ; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 317), iar în a celui de al doilea ajunge, potrivit *Catastifului* de față, în fruntea ținutului Dorohoi, deci *mare vătav*, după terminologia specifică epocii (doc. din 1584 (7092) mai 21, Iași — trad. după copie sl. în *DIR*, A, XVI, vol. 3, p. 256—257, nr. 309 ; 1605 (7113) iulie 11, Suceava — trad. de Gh. Evloghie, în Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XXIV, p. 196—197, nr. 172 ; 1609 (7117) august 6, Iași — trad. după orig. sl., în *DIR*, A, XVII, vol. II, p. 240—241, nr. 312 ; 1612 (7120) aprilie 16, Iași, trad. după orig. sl., în *Ibidem*, vol. III, p. 74, nr. 120).

[31] Cu privire la acest impozit, cf. Const. C. Giurescu, *Despre iliș*, în *RIR*, VII, 1937, p. 253—257.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gini (ultimului ținut i-a revenit o pagină întreagă) (f. 75 r.—80 r.). În plus, de astă dată a continuat lista cu noi unități fiscale — târgurile moldovenești, în număr de 27. Primele șase nume de târguri au fost plasate, în continuare, câte două pe pagină (f. 80 v.—81 v.), următoarele șase câte trei pe pagină (f. 82 r.—v.), iar celelalte 15 au fost distribuite mai puțin riguros, fie câte două, fie câte trei pe pagină (f. 83 r.—85 v.).

Între secțiunea de 20 de pagini rezervată sulgiului (f. 75 r.—85 v.) și ultima parte a *Catastifului*, care începe cu fila 101 r.[32], a fost lăsat nescris un spațiu de 30 de pagini (f. 86 r.—100 v.), al cărui rost nu putea fi decât acela, menționat deja, al înregistrării ieșirilor bănești din această secțiune. Dacă nu s-a ajuns la consemnarea nici unei astfel de ieșiri, au fost înregistrate, în schimb, în această parte a condicii, nu mai puțin de cinci intrări.

Cea dintâi provine de la dregătorul ținutului Soroca și a fost consemnată de scriitorul condicii ulterior, în forma lapidară specifică acestui catastif : „+ 246 de ughi a dat Ciolhanschi pârcălab" (f. 78 v.)[33]. Celelalte patru intrări provin de la unele din noile unități fiscale menționate în *Catastif : târgurile*. Deși tot atât de lapidare ca și cele de mai sus, aceste intrări arată că responsabilitatea fiscală a dregătorului de ținut nu se întindea și asupra orașelor, ci aceste unități fiscale depindeau direct de vistieria domnească, unde conducătorul comunității urbane, șoltuzul, trebuia să verse banii. În această privință este elocventă chiar forma în care au fost înregistrate ulterior în catastif, de aceeași mână, sumele depuse în vistierie din partea unor orașe : „30 de ughi de la șoltuz" (de la Bacău și, exact în aceeași formă, de la Târgu Trotuș) (f. 81 v. și, respectiv, f. 82 r.), „100 de ughi de la șoltuz, august 23" (târgul Orhei) (f. 83 r.), „10 unghi de la șoltuz" (Târgul Frumos) (f. 85 r.). Aceste sume nu pot fi luate drept temei pentru o ierarhizare economică a orașelor și nici nu îngăduie concluzia că „orașul Orhei făcea parte din categoria celor mai mari orașe din țară, iar Târgul Frumos nici nu se număra printre centrele administrative" (!)[34]. Adevărul este de mult cunoscut : Orheiul își mutase vatra la vreo 18 km de cea veche din cotul Răutului abia de câteva decenii[35], fiind deci în această vreme un oraș în curs de re-constituire, iar Târgul Frumos a fost dintru început reședința ținutului, e drept, mai redus ca întindere, al Cârligăturii[36] și continua să aibă și în această perioadă o dezvoltare normală. Sumele depuse de cele două târguri în vistieria domnească nu pot reprezenta totaluri ale impozitului menționat, ci doar prime vărsăminte bănești dintr-o eșalonare pe care n-o cunoaștem și la sfârșitul căreia spațiul lăsat liber

[32] Vezi mai sus, p. 256—258.

[33] Vasile Ciolhanschi era căsătorit cu Anna, nepoata lui Alexandru Lăpușneanu, și cumpărase cu 500 de zloți polonezi satul Bobulești de lângă târgul Ștefănești, ținutul Dorohoi, de la fiii lui Doicin pârcălab. După moartea lui în împrejurările legate de succesiunea la tron a Movilеștilor, soția sa vinde acest sat și se retrage împreună cu cei trei copii, Ionașcu, Pătrașcu și Maria, la prietenii lor din Polonia (orig. rom. din 1611 (7119) februarie 13, Cameniță, în *DIR*, A XVII, vol. III, p. 6—7, nr. 8).

[34] Ia. N. Șciapov, *op. cit.*, p. 153.

[35] Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe...*, p. 254—255.

[36] *Ibidem*, p. 296—297.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru intrări la fiecare târg ar fi avut, desigur, o cu totul altă înfăţişare. Altfel, ar însemna că în Târgul Frumos nu existau la această dată decât vreo zece contribuabili mijlocii, adică din categoria acelora care plăteau sulgiul [37] câte un ughi (în total : 10 ughi), ceea ce, evident, este imposibil de presupus dacă avem în vedere titlul, extrem de important, al acestei secţiuni a *Catastifului* : „În anul 7114 (1606), luna iulie 29, s-a trimis să (se) ia bani pentru sulgiu : de la cei de istov câte 30 de potronici, de la mijlocii câte 1 unghi, de la săraci câte 12 potronici" (f. 75 r.). Acest titlu conţine prima împărţire completă în categorii fiscale a contribuabililor din Moldova. Dacă în *Catastihul de cisle* al lui Petru Şchiopul, pe contribuabilii din prima şi ultima categorie de aici îi găsim sub aceleaşi denumiri *(de istov* — uneori şi *oameni* [38] — şi *săraci)*, nici un detaliu din documentul menţionat nu îngăduie o definire precisă a acestor categorii fiscale, în special a celei dintâi. De aici şi interpretarea diferită dată termenului de *istov* de către istorici care, în aceste condiţii, au trebuit să apeleze la româna veche, în care slavonismul *istov* are însă numeroase sensuri [39] : dintre ele, cel potrivit pentru această categorie fiscală a fost găsit de P. P. Panaitescu, care i-a definit, astfel, pe „ţăranii de istov" din catastiful amintit drept contribuabili ce plătesc birul *complet* [40], cei care „dau dare completă" [41], care „alcătuiesc marea majoritate a contribuabililor ţării" şi „cărora nu li se acordau reduceri şi plăteau darea completă" [42]. Această opinie a fost împărtăşită şi de C. Cihodaru [43], nu însă şi de Constantin Turcu, cercetătorul care a consacrat un studiu special Catastifelor lui Petru Şchiopul [44], unde a încercat, fără a reuşi, să definească toate categoriile impozabile din *Catastihul de cisle* din 1591 [45]. Între acestea sunt şi *săracii*, pe care Panaitescu [46] şi, apoi, autorii *Vieţii feudale* îi consideră ca având „îndatoriri fiscale mai reduse", deoarece aveau „condiţii materiale mai rele" [47]. Ierarhizarea fiscală din titlul secţiunii consacrate sulgiului a condicii de visterie din 1606 confirmă concluzia lui P. P. Panaitescu privitoare la statutul fiscal al „ţăranilor de istov" şi al „săracilor" din catastiful lui Petru Şchiopul, primii plătind pentru impozitul menţionat 30 de

[37] Cu privire la acest impozit, vezi C. Stoide, *Despre sulgiu şi ialoviţă*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu. La douăzeci şi cinci de ani de la moartea lui (1875—1918)*, Bucureşti, 1944, p. 496—498. Vezi şi mai departe, p. 262.

[38] Categorie fiscală cunoscută sub numele, de origine slavă, care s-a generalizat în cancelaria moldovenească şi a persistat până în secolul XIX : *liuzi*. (Cf. *Condica liuzilor pe 1803*, în Th. Codrescu, *Uricarul*, vol. VI, Iaşi, 1886, p. 241 şi urm., şi vol. VIII, p. 241 şi urm.).

[39] *Dicţionarul limbii române*, Academia Română, tom. II, partea I (F-I), Bucureşti, 1934, p. 912—913, sub *voce*.

[40] P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al ţăranilor în Ţările Române (până la mijlocul secolului al XVII-lea*, în *SMiM*, II, Bucureşti, 1957, p. 92.

[41] Vezi şi V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVII)*, Bucureşti, 1957, p. 128.

[42] P. P. Panaitescu, în *Note şi discuţii pe marginea volumului „Viaţa feudală"*, în *SCSI*, istorie, IX, 1958, fasc. 1—2, p. 160.

[43] În urma unei polemici cu P. P. Panaitescu (vezi *ibidem*, p. 168—169).

[44] Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 66—67.

[45] *Ibidem*, p. 57—68.

[46] Panaitescu, *Dreptul de strămutare...*, *loc. cit.*

[47] V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

potronici (= 2,5 taleri), iar ultimii doar 12 potronici (= 1 taler), între ei situându-se categoria celor „mijlocii", care plăteau pentru aceeaşi dare 1 ughi (= 1,66 taleri)[48]. Dacă meticulozitatea de contabil a lui Petru vodă Şchiopul a impus înregistrarea completă a contribuabililor din Moldova în catastiful său de cisle din 1591, cum lasă să se vadă chiar amănuntele din acest catastif, atunci enumerarea separată şi plasarea consecventă a categoriilor socio-profesionale (vătavi, curteni, nemeşi şi preoţi), într-o ordine aproape riguroasă la fiecare ţinut, după categoriile fiscale *de istov (oamenii)* şi *săracii*, dovedeşte că aceste categorii profesionale, care nu puteau fi incluse în nici un fel în rândul dajnicilor săraci, nu plăteau impozitele deplin (de istov), ci beneficiau de anumite scutiri potrivit slujbei ce o îndeplineau, de unde şi denumirile particulare folosite uneori pentru dările plătite de ei de *dajdie curtenească, bir nemeşesc* etc.[49]. Acest fapt face ca plasarea lor în categoria fiscală a *mijlociilor* din secţiunea menţionată a Condicii de vistierie din 1606 să apară firească, iar structura catastifului din 1591 să poată fi înţeleasă în articulaţiile ei adevărate.

Pe de altă parte, cifrele din structura statistică ţinutală a catastifului amintit aruncă lumina necesară asupra a ceea ce reprezenta în fapt condica din 1606 în momentul abandonării ei în raport cu ceea ce ar fi fost ea în cazul unei folosiri complete. Astfel, dacă admitem, teoretic, că numărul celor trei categorii de contribuabili din ţinutul Soroca (1714 de istov, 204 săraci şi 269 mijlocii) din anul 1591[50] a rămas acelaşi şi la 1606, iar cursul monedelor din acest ultim an nu diferă esenţial faţă de cel din 1616, amintit mai sus[51], atunci pârcălabul de Soroca ar fi trebuit să încaseze pentru sulgiul din acest ţinut, pe categorii de contribuabili, sumele : 2583,75 + 122,91 + 269 ughi, care dau un total de 2975,66 ughi. Discrepanţa dintre această sumă şi cea de 246 de ughi vărsată în visterie de Vasile Ciolhanschi pârcălab (f. 78 v.) dovedeşte că intrările băneşti înregistrate la ţinuturile şi târgurile din condică reprezintă doar prime vărsăminte băneşti ce trebuiau să fie urmate de altele, înregistrate în acelaşi mod, pe treimea sau jumătatea de pagină rezervate, cum am văzut, fiecărei unităţi fiscal-administrative din condică.

Odată cunoscute toate categoriile fiscale din catastiful lui Petru Şchiopul, *o ultimă precizare se impune : deşi se intitulează Catastih de cisle de ţirani de la toate ţinuturi(le), şi curteni, şi vătaji, şi némişi şi popi*[52], el nu cuprinde numai populaţia rurală ci pe toţi contribuabilii, deopotrivă rurali şi urbani, chiar dacă pe parcursul său ne întâmpină un singur indiciu în acest sens : menţionarea celor 11 preoţi din târgul Vaslui[53]. Că la stabilirea categoriei impozabile a contribuabililor din această

[48] La cursul monedelor de peste vreun deceniu : „optsprezece ughi, care fac treizeci (de) taleri, însă talerul de doisprezece potronici" (trad. după orig. slavon din 1617 (7125) august 19, Iaşi, în *DIR*, XVII, vol. IV (1616—1620), p. 200, nr. 247 ; pentru echivalenţe monetare, cf. şi izvoadele din (1616, după iulie 26), în *ibidem*, p. 10—12, nr. 17, orig. rom.).

[49] Cf. Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 61 şi urm.

[50] *DIR*, A, XVI, vol. IV (1591—1600), nr. 5, p. 4.

[51] Vezi nota 48.

[52] *DIR*, A, XVI, vol. IV (1591—1600), p. 408 (foto).

[53] *Ibidem*, p. 4, nr. 5, coloana a II-a; Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 75, col. I.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

epocă nu se făcea vreo disociere între cei de la oraș și cei din sate rezultă din faptul că pentru plata sulgiului din Condica visteriei din 1606 categorisirea fiscală din titlul acestei secțiuni *(istov, mijlocii* și *săraci)* (f. 75 r.) este aceeași atât pentru ținuturi cât și pentru târguri. În aceste condiții, nici termenul de *istov* nu poate fi asociat doar țăranului, atâta timp cât el îl definește pe orice contribuabil din prima categorie impozabilă a acestei epoci, spre deosebire de cel din categoria a doua *(mijlocie)* și din cea de a treia *(sărac).* Sintagma „țărani de istov", preluată ca atare din catastiful din 1591 și vehiculată apoi în medievistica românească timp de decenii cu o extensie semantică nepermisă, mergând până la desemnarea prin ea a unei întregi categorii sociale (țăranii dependenți sau vecinii)[54], este categoric artificială, *istov* neavând o conotație socială, ci numai una fiscală. De altfel, chiar în catastiful amintit, sintagma de mai sus este menționată doar o singură dată în această formă (la primul ținut din listă — Soroca), la următoarele două (Hotinul și Iașii) înregistrându-se „țirani istov" pentru ca apoi, cu excepția ținuturilor Fălciu, Orhei, Tutova, Cârligătura și Putna, la care termenul fiscal menționat este înlocuit cu sinonimul său *oameni,* peste tot (14 ținuturi)[55] să întâlnim doar noțiunea de *istov,* adică așa cum apare în secțiunea menționată din Condica vistieriei din 1606, cu sensul de *deplin, complet, desăvârșit*[56], deci categoria impozabilă care plătește darea în întregime și care, în *Catastihul* din 1591, constituie marea masă a contribuabililor Țării Moldovei. După prelucrarea statistică a Catastifului de C. Turcu, ea reprezintă cam 32 000 (68%) de contribuabili (unități fiscale)[57] din totalul impozabil de 47 217[58], restul împărțindu-se între celelalte două categorii fiscale : a mijlociilor (cca. 10 000, adică în jur de 21%) și a săracilor (cca. 5 000, aproape 11%)[59]. În aceste condiții, afirmația mai veche că „pe baza catastifului pomenit mai sus reiese că țăranii de istov reprezintă cam 25%, iar cei săraci cam 13%" devine dintr-odată caducă, iar presupunerea că „aceste două categorii erau pe cale de a se contopi" pentru că, chipurile, în acest catastif, „cei de istov sunt trecuți de obicei (!) împreună cu cei săraci"[60] se dovedește a fi lipsită de temei, atâta timp cât ele nu sunt categorii sociale ci fiscale, așa cum rezultă în chip expres din ultima secțiune fiscală a noului izvor istoric asupra căruia am stăruit aici care, coroborat cu alte izvoare, ne oferă deslușirile necesare asupra sistemului fiscal moldovenesc, a cărui rigoare impune o altă perspectivă a cercetării și îngăduie corelări precise în ansamblul structurilor socio-economice medievale.

---

[54] V. Costăchel, P. Panaitescu, A. Cazacu, *loc. cit.* ; Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 67.

[55] *DIR*, A, XVI, vol. IV (1591—1600), p. 4—6, nr. 5 (orig. rom.).

[56] De la *istovŭ* (vsl.) = adevărat.

[57] Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 77 ; vezi și Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, *Instituții feudale din Țările Române*, București, 1988, p. 239, sub *istov* ; vezi și p. 421, sub *sărac.* Pentru sensul acestui din urmă cuvânt în documentele muntenești, cf. Constantin C. Giurescu, *Despre „sirah" și „siromah" în documentele slave muntene*, în *RI*, XIII, 1927, p. 23—43.

[58] Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 77.

[59] *Ibidem.*

[60] V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În aceeași secțiune, credem că se află și ultima înregistrare de vărsământ bănesc în vistierie din această condică. În spațiul rezervat târgului Orhei, se consemnează, cum am mai spus, că s-au primit „100 de ughi de la șoltuz, august 23" (f. 83 r.). Numărul extrem de mic de înregistrări din cele trei secțiuni fiscale ale condicii îndeamnă parcă de la sine la întregirea acestei date cu anul 1606, chiar dacă Simion Movilă a mai domnit încă un an și trei săptămâni după această dată (până la 14 septembrie 1607) [61] ; plasarea acestei înregistrări în 1607 ar fi fost posibilă numai în cazul în care la fiecare unitate teritorial-fiscală ar fi fost consemnată cel puțin o sumă de bani, deoarece timpul scurs în acest fel de la începerea folosirii condicii (1 iulie 1606) ar fi depășit un an, interval în care achitarea impozitelor către visterie ar fi trebuit să fie încheiată, fie că avem în vedere anul calendaristic, fie pe cel financiar, care se încheia la Sf. Maria (15 august). Neaflându-se înregistrări dintr-un sezon specific perceperii dărilor cum e cel al toamnei, rezultă că la această vreme condica era deja abandonată. Ea n-a fost folosită deci mai mult de două luni (iulie—august 1606) ; motivele abandonării nu ne sunt cunoscute și nici nu pot fi deduse din conținutul ei, după cum ne lipsesc informațiile și despre soarta manuscrisului de la această dată până la alegerea lui Petru Movilă ca arhimandrit la Lavra Pacerska din Kiev (6 septembrie 1627), când condica începe a fi folosită pentru însemnările de care a fost vorba mai sus. Se poate presupune că, după moartea lui Simion Movilă voievod, soția sa, Marghita, la refugierea din Moldova, împreună cu fiii ei [62], a luat cu sine în arhiva familiei și această condică în cea mai mare parte nescrisă și deci foarte potrivită pentru o folosință cărturărească viitoare. Păstrată o vreme în Polonia, unde se stabiliseră Movileștii refugiați, condica a ajuns în posesia lui Petru Movilă o dată cu alte manuscrise, cărți și lucruri de familie abia după stabilirea sa definitivă la Kiev [63], când ea cunoaște însă

[61] *Istoria Românici in date*, sub cond. lui Constantin C. Giurescu, București, 1971, p. 458.

[62] Ștefan S. Gorovei, *Petru Movilă. Contribuții*, în *MMS*, LVII, 1981, nr. 10—12, p. 707 și urm.

[63] Cf. Ia. N. Sciapov, *op. cit.*, p. 156. Despre retragerea în 1608 a doamnei Marghita împreună cu fiii săi în Polonia (după scurtele popasuri din Muntenia și Transilvania), stabilirea lor pe domeniul de la Zolkwa (Zolkiew) al lui Stanislav Zolkewski, hatmanul Coroanei, și activitatea lui Petru Movilă până la alegerea, la 6 septembrie 1627, ca arhimandrit al Lavrei Pecerska din Kiev, vezi arhim. Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, în *BOR*, an. VII, 1883, p. 673—690, 738—740 și 744, N. M. Popescu, *Petru Movilă*, în aceeași revistă, an. LXV, 1974, nr. 1—3, p. 19 și urm., P. P. Panaitescu, *Petru Movilă și românii*, în volumul *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 587 și urm., și, mai nou, Ștefan S. Gorovei, *loc. cit.*, Matei Cazacu, *Pierre Mohyla (Petru Movilă) et la Roumanie : Essai Historique et bibliographique*, în „Harvard Ukrainian Studies", volume VIII, Number 1/2, June 1984, *The Kiev Mohyla Academy*, Commemorating the 350 th Anniversary of its Founding (1632), Cambridge, Massachusetts, p. 206—211, și *Mitropolitul Petru Movilă la 340 de ani de la moartea sa 1647—1987*, extras din „Mitropolia Ardealului", nr. 6, 1987, și nr. 1, 1988, p. 3—31. Pentru întreaga bibliografie românească dintre 1830 și 1981 privitoare la Petru Movilă, vezi Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 188—221, pentru cea poloneză — Paulina Lewin, *Select bibliography of Works on the Kiev Mohyla Academy by Polish Scholars (1966—1983)*, în volumul de mai sus consacrat Academiei kievene, p. 223—228, iar pentru cea rusească dintre 1970 și 1983 — Omeljan Pritsak and Oksana Procyk,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

o altă întrebuințare, ce nu interesează lucrarea de față decât în măsura în care s-a arătat mai sus.

Ceea ce ne reține interesul în continuare este tot structura catastifului din 1606, dar de astă dată dintr-un alt punct de vedere : cel al organizării administrativ-teritoriale a Țării Moldovei. Sub acest aspect, catastiful este un izvor istoric fundamental, cel mai important de acest fel cunoscut până în prezent de istoriografia românească. Fiind un document de vistierie, destinat înregistrării veniturilor statului, el este, prin natura lui, exact și complet, cuprinzând deci totalitatea unităților teritorial-fiscale stabilite de domnie, pe baza structurilor administrative ale țării din această perioadă : ținuturile și târgurile. Raportat la celelalte relatări, anterioare și posterioare, privitoare la împărțirea administrativă a Moldovei medievale, acest document rămâne un izvor istoric cu valoare de unicat, iar în privința târgurilor moldovenești, cel dintâi cunoscut și de aceeași excepțională importanță. Și aceasta cu atât mai mult cu cât ținuturile Țării Moldovei sunt enumerate de două ori în exact aceeași ordine, respectată fără nici o abatere până spre partea ei finală și la înșiruirea orașelor moldovenești [64]. Ele sunt enumerate în sensul invers al mișcării acelor ceasornicului [65], pornind de la Suceava, în care se afla fosta reședință domnească principală a țării, și continuând spre sud pe aceeași parte de vest a Țării Moldovei pe care aceasta s-a întins, în epoca ei de desăvârșire statală, spre Țara Românească ; urmează apoi majoritatea ținuturilor din Țara de Jos din părțile sudică, centrală și estică și se continuă, pe partea de est și apoi pe cea de nord, cu ținuturile de margine care închid acest cerc, pentru ca lista să se încheie cu numele ținuturilor de pe partea de mijloc a Țării de Sus și cu cel al Lașilor, unde se afla acum noua reședință domnească principală a țării (pe penultimul loc în listă).

Cu excepția ultimelor patru nume (Hârlău, Dorohoi, Iași și Cârligătura), a căror succesiune de la nord la sud nu este cea firească [66], după cum se vede din ordinea normală în listă a celor șapte târguri din cele patru ținuturi și al unuia (Șcheia) dintr-un ținut învecinat (f. 84 r.—85 v.) : Dorohoi, Ștefănești, Hârlău, Cotnari, Târgul Frumos, Târgul Șcheia, Iași și Țuțora, ordinea ținuturilor din condică pare a fi expresia unei tradiții de cancelarie provenind, cel puțin pentru prima parte a listei, din perioada de început a statului moldovean, care a ajuns la Milcov, Dunăre și Mare, urmând același sens. Că aceasta era

A Select Bibliography of Soviet Publications Related to the Kiev Mohyla Academy and its Founder, 1970—1983, în același volum, p. 227—247. Este posibil ca odată cu Condica de visterie de mai sus și alte manuscrise din Moldova să fi ajuns la Lavra din Kiev și compilația de cronici moldovenești (ms. 116) cuprinzând Letopisețul Putna I, Cronica scurtă a lui Macarie și Cronica lui Eftimie, pe care Grigore Ureche nu le-a putut astfel folosi când a scris Letopisețul Țării Moldovei (cf. Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Ureche*, București, 1891. p. 1—22, și *Cronicile slavo-române..., ed. cit.*, p. 43, 76 și 108).

[64] Vezi *Catastiful...*, din Anexă, p. 270 și urm. ; vezi și mai jos, p. 273.

[65] Ia. N. Șciapov, *op. cit.*, p. 155.

[66] Chiar dacă ținutul Hârlău începea cu satul Șendriceni de la nord de orașul Dorohoi, iar o parte a ținutului Iași, mărginindu-se spre vest cu ținutul Dorohoi, urca pe stânga Prutului mult spre nord pe valea Ciuhurului.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

considerată ordinea normală a ținuturilor Moldovei de slujbașii cancelariei vistieriei ne-o dovedește un document fiscal alcătuit cu șase decenii mai târziu, semnalat de Nicolae Iorga, dar rămas până acum inedit [67]. Este vorba de izvodul privitor la „gorștina de oi precum au fostu estimpu, l(ea)t 7173 (1665) ghen(arie) 10", în care ordinea ținuturilor moldovenești este la fel cu cea din condica din 1606 până la ultimele patru nume, a căror succesiune normală a fost restabilită în izvod de alcătuitorul său. Cele 19 ținuturi sunt astfel enumerate în cea de a treia coloană a izvodului (în primele două coloane indicându-se numărul oilor) :

1. „...Suceava
2. ...Neamțul
3. ...Romanul
4. ...Bacăul
5. ...Putna
6. ...Tecuciul
7. ...Covurluiul
8. ...Tutova
9. ...Vasluiul
10. ...Fălciiul
11. ...Lăpușna
12. ...Orheiul
13. ...Soroca
14. ...Hotinul
15. ...Cernăuții
16. ...Dur(o)hoiul
17. ...Hârlăul
18. ...Cârligătura
19. ...Iașii" [68].

Acestea vor rămâne ținuturile Țării Moldovei până la începutul regimului fanariot, când, în urma ocupării cetății Hotin de către otomani (1712) [69], ținutul cu același nume va fi transformat de aceștia, în 1715, în raia. Izvodul din 1665 confirmă temeinicia informațiilor din *Cronica polonă* (1677) [70] și *Poema polonă* (1684) [71] ale lui Miron Costin și din *Descrierea Moldovei* (1716) [72] a lui Dimitrie Cantemir, care consemnează același număr și aceleași nume de ținuturi moldovenești din această perioadă.

Totodată, acest izvod înregistrează lapidar sfârșitul unui lung proces de transformări în organizarea administrativă a Moldovei, în care contopirile de ținuturi pot fi deplin urmărite pe parcursul unui secol, adică de la 1566, când așa-zisa cronică moldo-polonă încorporează o listă de 24 de ținuturi [73], până la 1665, când în izvodul de gorștină amintit se ajunge la numărul stabil de 19 ținuturi, după ce din Catastiful de cisle al lui Petru Șchiopul din 1591 (7099) februarie 20 dispăruseră ținuturile Horincea și Adjud, rămânând doar 22 de ținuturi [74], iar în cel de gorștină din 1591 (7099) mai 12 [75] și în condica vistieriei din *1606, numărul lor se redusese la 21 prin contopirea ținuturilor Bacău* și Trotuș. Ultimele două contopiri de ținuturi, cea a Bârladului cu Tu-

---

[67] N. Iorga, *Studii și documente*, vol. IV, p. 267, nota 1, unde se indică doar data și cota documentului ; vezi și mai sus, nota 13.

[68] Bibl. Acad. Române, X/27, azi la Arh. St. București, Doc. istorice, sub aceeași cotă (orig. rom. [39,5 × 16 cm]. filigran, cerneală neagră).

[69] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei, București*, 1973, p. 80—81.

[70] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 214 (cu o singură inadvertență : *Totruș*, în loc de Bacău).

[71] *Ibidem*, p. 239—240 și 390—391.

[72] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 72—83.

[73] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 176 și 186 (în traducerea românească lipsește ținutul Suceava).

[74] *DIR*, A, XVI, vol. IV (1591—1600), p. 4—6, nr. 5 și p. 408—413 (foto).

[75] *Ibidem*, p. 19—26, nr. 24, și p. 457—465 (foto).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tova [76] și cea a Tigheciului cu Fălciul [77], încheie această serie înainte de 10 ianuarie 1665, când cele 19 ținuturi rezultate din toate aceste transformări sunt înregistrate într-un document sigur cum este izvodul fiscal menționat, care corectează, astfel, afirmația mai veche despre contopirea acestor ținuturi pe la 1680 [78] și o infirmă pe cea recentă potrivit căreia, după pierderile teritoriale și seria de contopiri amintită, Țara Moldovei a ajuns la numărul de 19 ținuturi în 1684 [79]. Autorul a avut în vedere, evident [80], data *Poemei polone*, în care Miron Costin enumeră aceste ținuturi, ignorând în chip surprinzător anul 1677, când același Costin indică în *Cronica polonă* același număr de ținuturi [81], ca urmare, desigur, a unei evoluții istorice pe care el o cunoștea foarte bine, dar ale cărei detalii pentru perioada premergătoare nu le-a consemnat deoarece depășeau caracterul și scopul celor două scrieri amintite. Izvodul din 1665, coroborat cu catastiful din 1606 și cu cele două statistici ale lui Petru Șchiopul, permite acum, după cum am văzut, clarificarea întregului proces de restructurare administrativă a Țării Moldovei.

Catastiful de vistierie din 1606 conține în secțiunea consacrată sulgiului și o listă de târguri moldovenești (f. 80 v.—85 v.), prima, în ordine cronologică, cunoscută până în prezent, și mai veche cu peste șapte decenii față de lista lui Miron Costin din *Cronica polonă* (1677) [82], fapt pentru care se și deosebește în unele privințe de aceasta din urmă. Cele 27 de târguri moldovenești din 1606 sunt enumerate, ca și ținuturile, în sensul invers al mișcării acelor ceasornicului, începând cu târgul Suceava și urmând, cu excepția târgurilor Șcheia și Siret, succesiunea ținuturilor până la ultimele patru din listă (Hârlău, Dorohoi, Iași și Cârligătura), unde numele celor șapte târguri din aceste ținuturi și al Șcheii din ținutul Roman, învecinată cu hotarul Cârligăturii, se succed în mod firesc de la nord la sud (Dorohoi, Ștefănești, Hârlău, Cotnari, Târgul Frumos, Târgul Șcheia, Iași și Țuțora), corectându-se astfel enumerarea din partea finală a listei ținuturilor din *Catastif* [83]. Cu excepția menționată a târgurilor Șcheia și Siret plasate, potrivit principiului adoptat de scriitorul catastifului, în altă parte a listei pe locurile considerate firești din succesiunea teritorială, restul târgurilor din document sunt grupate pe ținuturi atunci când există mai multe târguri într-un ținut și sunt ordonate potrivit importanței lor, începând cu reședința

[76] D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV—XVIII)*, în *AIIAI*, II, 1965, p. 160—161.

[77] *Ibidem*, p. 161 și 168; vezi și V. Lungu, *Ținuturile Moldovei până la 1711 și administrarea lor*, Iași, 1943 (extras din *CI*, XVII, 1943, p. 33—34 (ultimul document original în care este menționat ținutul Tigheci este din 1643 martie 8; cf. și *CDM*, S_1, p. 208—209, nr. 629).

[78] D. Ciurea, *op. cit.*, p. 160.

[79] Dragoș Moldoveanu, *Introducere* la *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. I: *Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale. 1772—1988*, Partea I, A. *Unități simple (Localități și moșii)*, A-O, București, 1991, p. XIV.

[80] Trimiterea lipsește.

[81] Cu o inadvertență de nume (vezi mai sus, nota 70) evidentă pentru cercetător sau, în orice caz, foarte ușor de corectat prin coroborarea acestui izvor cu documentele epocii.

[82] Miron Costin, *op. cit.*, p. 216—217.

[83] Vezi și mai sus, p. 266.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de ținut care, evident, avea întotdeauna cea mai mare pondere economică. Din acest punct de vedere, această primă listă de târguri moldovenești este îndestul de sugestivă nu numai prin ceea ce conține, ci și prin ceea ce nu este înregistrat în ea, căci din parcurgerea ei atentă rezultă clar că nu toate târgurile Țării Moldovei figurează în ea. Motivele omiterii unor nume din listă nu sunt aceleași peste tot, dar fiecare din ele își are importanța sa în conturarea stadiului de dezvoltare urbană a țării din această perioadă, stadiu pe care, în fond, această listă îl înfățișează lapidar. Întregirea imaginii pe care lista o oferă reclamă de la sine raportarea ei, în cazuri speciale, la alte izvoare ale vremii, după cum e necesară și relevarea ierarhizărilor urbane precise din cadrul ținuturilor pe care ea le conține sau le sugerează ca, de pildă: Suceava, Baia, Siret (ținutul Suceava), Târgul Neamț, Piatra (ținutul Neamț), Roman, Șcheia[84] (ținutul Roman), Bacău, Trotuș (ținutul Bacău—Trotuș, ulterior ținutul Bacău), Hotin, Tarasăuți (ținutul Hotin), Dorohoi, Ștefănești (ținutul Dorohoi), Hârlău, Cotnari (ținutul Hârlău) și Iași, Țutora (ținutul Iași). Adjudul[85] era la această dată singurul târg din ținutul Putna—Adjud[86], având funcția de reședință a acestui ținut (numit, apoi, numai Putna) până la ridicarea în a doua jumătate a secolului XVII a Focșanilor moldoveni, care vor prelua această funcție[87].

Nu sunt menționați în listă Galații, o așezare veche care, în izvoarele externe, inclusiv cele cartografice, este cunoscută ca oraș[88], dar despre care informațiile din documentele interne sunt sărace și neconcludente până în secolul XVII, când organele comunității urbane sunt mereu prezente în aceste acte[89], iar funcția de reședință ținutală a urbei de pe Dunăre rezultă foarte clar din ele[90]. Că Galații dețineau demult această funcție e dincolo de orice îndoială din moment ce în ținutul Covurlui nu exista nici o localitate mai importantă decât schela dunăreană. Caracterul *Catastifului* din 1606 ne obligă, deocamdată, să

[84] După dezafectarea, în a doua jumătate a secolului XVI, a morilor domnești de la Șcheia și înstrăinarea satelor ce ascultau de ele (*DIR*, A, XVI, vol. II, p. 183, nr. 192, p. 189—190, nr. 200; sec. XVII, vol. IV, p. 75—76, nr. 107, p. 78, nr. 111, și p. 319, nr. 398) și după cele două danii domnești din hotarul târgului făcute în 1606 de Ieremia și, respectiv, Simion Movilă (Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe...*, p. 286—287), posibilitățile de dezvoltare ale Șcheii s-au restrâns considerabil.

[85] Adjudul Vechi de astăzi (Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 177).

[86] Târgul Putnei dispăruse cu vreun secol în urmă (*Ibidem*, p. 306—307).

[87] Miron Costin, *Opere*, p. 390. Vezi și D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV—XIX*, în *AIIAI*, VII, 1970, p. 24 și nota 10.

[88] D. Ciurea, *Câteva date despre istoricul Galaților (sec. XVI—XVII)*, în *SCȘI*, istorie, VIII, 1957, nr. 1, p. 227—229; Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 225—227; Paul Păltănea, *Câteva date pdivind începuturile orașului Galați*, în *AIIAI*, VI, 1969, p. 141—150; idem, *Știri despre economia orașului Galați în secolele al XV-lea și al XVI-lea*, în „Danubius", V (1971), p. 101—114; D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV—XIX*, în *AIIAI*, VII, 1970, p. 24.

[89] *DIR*, A, XVII, vol. V, p. 154—155, nr. 215 (doc., în trad. veche, din 1622 (7130) august 4. Iași), p. 217—218, nr. 290 (orig. slavon din 1623 (7131) mai 14. Galați), p. 332—333, nr. 441 (orig. rom. din 1625 (7133) martie 29) și p. 378, nr. 504 (orig. slavon din 1625 (7134) decembrie 24, Hârlău).

[90] *Ibidem*, p. 217—218, nr. 290.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

conchidem că absența singurei reședințe de ținut din lista târgurilor are drept cauză considerențe fiscale proprii vistieriei domnești ; potrivit acestora, Galații nu aveau încă statut de oraș, ei urmând să plătească sulgiul, „cu ținutul", cum se spune în documentele vremii.

Probabil, potrivit acelorași criterii fiscale urma să plătească darea pe vite și Fălciul, un târg vechi, care a dat și numele ținutului [91] și a cărui reședință a fost până ce Hușii, prin curtea domnească zidită de Ștefan cel Mare și frecventată constant de urmașii săi în scaun și prin înființarea Episcopiei de către Movilești, dobândesc întâietatea în ținut, determinând plasarea târgului Fălciu pe o cale regresivă [92] a cărei ireversibilitate va fi condiționată apoi, treptat dar constant, de poziția sa izolată în cadrul ținutului. Deși în documentele interne este menționat ca târg chiar în vremea alcătuirii Catastifului de visterie [93], cum va continua să rămână de altfel până în secolul XIX [94], Fălciul se afla acum într-o perioadă de evident regres urban, fapt ce a determinat vistieria țării să-l treacă la plata sulgiului „cu ținutul", înregistrând în lista târgurilor doar reședința acestuia, Hușii.

Într-o situație de rapidă și ireversibilă disoluție urbană se afla, se pare, la începutul secolului XVII, târgul Tarasăuți din ținutul Hotin [95], din moment ce înregistrarea lui în lista de târguri din *Catastif* reprezintă penultima lui mențiune expresă ca târg în izvoarele istorice. Știrile despre el și despre ocolul său de sate sunt foarte sărace [96] până la această dată, după care va fi menționat în izvoare pentru ultima oară în 1609 [97].

Pentru prima dată este menționată, în schimb, ca târg în *Catastiful* din 1606 Țuțora din ținutul Iași. Binecunoscută ca punct de vamă la Prut, pe drumul ce lega Iașii de Chilia prin Lăpușna, Țuțora era cunoscută până acum ca târg începând de la 30 august 1611 [98].

O absență semnificativă din *Catastiful* menționat este cea a Botoșanilor, din ținutul Hârlău, un târg străvechi [99] și cu o dezvoltare normală pe tot parcursul epocii medievale. El nu putea figura într-o con-

---

[91] Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 223—224 ; „Ioan Neculce", Iași, fasc. 5, 1925, p. 220 (doc. din 1776 : „târgul acesta al Fălciului este unul din târgurile cele vechi de la începerea țării").

[92] *Ibidem*, p. 224—225.

[93] *DIR*, A, XVII, vol. II (1606—1610), p. 61—62, nr. 67 : „Zapis făcut de soltuzul din târgul Fălciul". Gheorghie (orig. sl. din ⟨1606 sept. 1—1607 aug. 31⟩ (7115), Iași. Cf. și *ibidem*, p. 33—34, nr. 54 : Zapis dat „denainte(a) soltuzului de Fă(l)céiu, anume Neculța", cu „pecetea târgului" (orig. rom. din ⟨1611 sept.—1612 aug. 31⟩ (7120).

[94] „Ioan Neculce", Iași, fasc. 2, 1922, p. 310—311 și 312—313 (doc. din 1801 și 1803 : „toată vatra târgului" este dăruită spătarului Șerban Costachi).

[95] Azi satul cu același nume de pe malul stâng al Prutului, în raionul Noua Suliță din regiunea Cernăuți.

[96] Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 290—291.

[97] „...O selișce, anume Onțenii, între Ivancicăuți și între târgul Tarasăuți, ce este în ținutul Hotin", ascultătoare „de ocolul Tarasăuți" (*DIR*, A, XVI, vol. II, (1606—1610), p. 209, nr. 165, orig. sl. din 1609 (7117) aprilie 4, Iași) ; vezi și *ibidem*, p. 241—243, nr. 313, și Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 291.

[98] Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 313—314.

[99] *Ibidem*, p. 196.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dică de vistierie deoarece impozitele percepute din acest târg [100] şi din ocolul aferent [101] nu intrau în cămara domnească ci în cea a doamnei, cum a consemnat cu exactitate Dimitrie Cantemir : „Botoşaniul este un târg care împreună cu locurile învecinate este birnic soţiei domnitorului; veniturile lui le strânge un cămăraş anume al soţiei domnitorului, rânduit acolo“ [102]. Semnificaţia absenţei Botoşanilor din lista târgurilor din 1606 este, în fapt, aceeaşi cu cea a prezenţei ocolului său în *Catastihul de cisle* al lui Petru Şchiopul, în care, în afara statisticii categoriilor fiscale din fiecare ţinut, sunt înregistrate, în chip special, doar „ocolul Botâşani“, ca apanaj al doamnei, cum am menţionat, „ocolul Şipotele“ [103] (la ţinutul Hârlău), ale cărui venituri aparţineau de asemenea doamnei Moldovei, şi „slobodziia Ciacărloi“ (la ţinutul Lăpuşna) [104]. Fiecare dintre acestea constituia deci o unitate fiscală cu regim diferit faţă de ţinuturile din care făceau parte, fapt care le explică prezenţa sau absenţa în documentele cu scop fiscal ale vremii în funcţie de specificul acestora.

Cu aceasta, îşi află explicaţia şi ultima chestiune nelămurită până în prezent din *Catastihul* lui Petru Şchiopul, care, astfel, în întregul său, trebuie considerat într-o altă lumină, şi îşi relevă de la sine importanţa cu totul specială *Catastiful* din 1606, prin care atât organizarea fiscală, cât şi structurile administrative ale Moldovei medievale dobândesc noi temeiuri documentare şi alte perspective de cercetare.

ANEXA

f. 1 r. Б(ъ) л(ѣ)то ×зрдї м(ѣ)с(ѧ)ца юл(їа) а̃.

Катастих за приход ѡт пинѣѕи за пчели и за работу и за илиш ⟨и за сулцу⟩[1] да сѣ знает ѡт кто что приходит въ дому г(о)с(по)д(ст)ву си Їѡ Симиѡн М⟨огила⟩[2] воевода.

† ×ачѳ ѹг(ь) г̄ потр(оник) пинѣѕи за пчели ѡт Тоа⟨дер⟩[2] и ѡт Манѣ мит⟨ника⟩[2] г...[2]

f. 38 r. Зде пинѣѕи за работу ѡт по въсѧх вол(о)стїѧх :

---

[100] *Ibidem*, p. 196—197.

[101] Despre ocolul curţii şi al târgului Botoşani, vezi D. Ciurea, *Organizarea administrativă...*, în *loc. cit.*, p. 227—228.

[102] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 80, 81.

[103] Despre ocolul Şipote, vezi D. Ciurea, *op. cit.*, p. 228.

[104] *DIR*, A, XVI, vol. IV (1591—1600), nr. 5, p. 5, col. II, şi foto., p. 411. Este singura menţiune în documentele medievale cunoscute până în prezent.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

+ Вол(о)ст Сȣчав(а)
+ Вол(о)ст Нѣмцѵ
+ Вол(о)ст Роман

f. 38 v. + Вол(о)ст Бакъȣ и Тотрȣш
+ Вол(о)ст Пȣтна и Ѧцѵд
+ Вол(о)ст Текѵч

f. 39 r. + Вол(о)ст Ковѵрлȣю[3]
+ Вол(о)ст Бръла д
+ Вол(о)ст Тѵтова

f. 39 v. + Вол(о)ст Баслѵю
+ Вол(о)ст Фълчїю
+ Вол(о)ст Кигѣч

f. 40 r. + Вол(о)ст Лапȣшна
+ Вол(о)ст Ѡрхею
+ Вол(о)ст Сорока

f. 40 v. + Вол(о)ст Хотин
+ Вол(о)ст Чернъѵц
+ Вол(о)ст Хрълъȣ

f. 41 r. + Вол(о)ст Дорохѵн
+ т̄ тал(ер) дал пан Тоадер Могил(а)[4]
+ Вол(о)ст Ꙗш
+ Вол(о)ст Крълигътѵра

f. 75 r. Б(ъ) л(ѣ)то ×зрдї м(ѣ)с(ѧ)ца юл(їа) кѳ послало сѣ възимат пинѣѕи за сѵлцѵ: ѡт истов по л̄ потр(оник), ѡт середник по а̄ ȣг(ь), ѡт сирот по бї потр(оник)

+ Вол(о)ст Сȣчав(а)
+ Вол(о)ст Нѣмцȣ[5]

f. 75 v. + Вол(о)ст Роман
+ Вол(о)ст Бакъȣ и Тотрѵш

f. 76 r. + Вол(о)ст Пѵтна и Ѧцѵд
+ Вол(о)ст Текȣч

f. 76 v, + Вол(о)ст Ковѵрлȣю
+ Вол(о)ст Бръла д

f. 77 r. + Вол(о)ст Тѵтова
+ Вол(о)ст Баслѵи

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

f. 77 v. + Вол(о)ст Фълчїю
+ Вол(о)ст Кигѣч

f. 77 r. + Вол(о)ст Лапѵшна
+ Вол(о)ст Ѡрхею

f. 78 v. + Вол(о)ст Сорока
+ см҃ѕ ѹг(ь) дал Чолханскїи прък(алаб)[1]
+ Вол(о)ст Хотин

f. 79 r. + Вол(о)ст Чернъѵц
+ Вол(о)ст Хрълъѵ

f. 79 v. + Вол(о)ст Дорохѵн
+ Вол(о)ст Ꙗш

f. 80 r. + Вол(о)ст Крълигътѹра

f. 80 v. Зде тръгѹри за сѵлцѵ:

Тръг Сѹчава
Тръг Баѧ

f. 81 r. Тръг Нѣмцѵ
Тръг Пїѧтра

f. 81 v. Тръг Роман
Тръг Бакъѵ
+ л҃ ѹг(ь) ѡт шолтѵз

f. 82 r. Тръг Тотрѵш
+ л҃ ѹг(ь) ѡт шолтѵз[1]
Тръг Ꙗцѵд
Тръг Текѵч

f. 82 v. Тръг Крълад
Тръг Васлѵи
Тръг Хѵш

f. 83 r. Тръг Лъпѵшна
Тръг Ѡрхеи
+ р҃ ѹг(ь) ѡт шолтѵз, ак(гѹста) [illegible]

f. 83 v. Тръг Сорока
Тръг Хотин
Тръг Тарасъѵц

f. 84 r. Тръг Чернъѵц
Тръг Сирѣтскїи
Тръг Дорохѵн

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

f. 84 v. Тръг Щефънещ(и)
Тръг Хрълъѵ

f. 85 r. Тръг Котнар
Тръг Краснїи
+ ї ѹг(ь) ѡт шолтѵз[4]
Тръг Шкѣи

f. 85 v. Тръг Ꙗш
Тръг Цоцора

f. 101 r. Зде длъги лѣхом и иним что зостал длъжен г(о)с(по)д(ст)ва си ѹпокоинїи брат г(о)с(по)д(ст)ва ми Їѡ Єремїѧ Могила воевода и имам г(о)с(по)д(ст)ва ми заплатитї.
Б(ѣ) л(ъ)то ҂зрдї м(ѣ)с(ѧ)ца юл(їа) кв.

+ род ѵг(ь) ѡт Финовскомѵ писарѵ дало с(ѧ) емѵ пинѣѕи, а что сѣ не дало пинѣѕи, дало с(ѧ) емѵ печетлѵит ѡт г(о)с(по)д(ст)бѵ ми, и тоти печетлѵит ѡт г(о)с(по)д(ст)ва си Єремїѧ воевода ѵзѣли сѧ.

+ ҂а тал(ер) сребро Сефтереви цалепѵ радї един шарѵрь, что сѧ ѵзѣли ѵ Цариград, битїи, до монастир Сѵчебиц(а).

+ ѯ ѵг(ь) кълърашом греком ѡт един печетлѵит что зостало им не платено.

+ р ѵг(ь) дало с(ѧ) за нъем радї нѣкое соли что послало сѣ Аль паше ѡт Ѡкнѫ.

+ Fost-au rămas domnia sa, Eremiia voievod, din haraciu 2500 de galbeni și au fost să-i dea să fie de năem de corăbii de să ducă pînea ; deci, 1000 de galbeni au fost dat, iară 1500 de galbeni amu dat noi.

TRADUCERE

f. 1r In anul 7114 ⟨1606⟩ luna iulie 1.

Catastif de venituri de bani pentru albine, și pentru muncă, și pentru iliș ⟨și pentru sulgiu⟩ [1], să se știe de la cine vine în casa domniei sale Io Simion M⟨oghila⟩ [2] voievod.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

f. 1r. 1099 ughi, 3 potronici, bani pentru albine de la Toa la Manea vameşi... [2].

f. 38 r. Aici sunt bani pentru muncă de pe la toate ţinuturile :

+ Ţinutul Suceava
+ Ţinutul Neamţ
+ Ţinutul Roman

f. 38 v.

+ Ţinutul Bacău şi Trotuş
+ Ţinutul Putna şi Agiud
+ Ţinutul Tecuci

f. 39 r.

+ Ţinutul Covorluiu [3]
+ Ţinutul Bârlad
+ Ţinutul Tutova

f. 39 v.

+ Ţinutul Vasluiu
+ Ţinutul Fălciiu
+ Ţinutul Chighéci

f. 40 r.

+ Ţinutul Lăpuşna
+ Ţinutul Orheiu
+ Ţinutul Soroca

f. 40 v.

+ Ţinutul Hotin
+ Ţinutul Cernăuţi
+ Ţinutul Hârlău

f. 41 r.

+ Ţinutul Dorohoi [4]
+ 300 de taleri a dat pan Toader Moghila [4]
+ Ţinutul Iaşi
+ Ţinutul Cârligătura

f. 75 r. În anul 7114 (1606) luna iulie 29 s-a trimis să se ia bani pentru sulgiu : de la cei de istov câte 30 potronici, de la mijlocii câte 1 ughi, de la săraci câte 12 potronici :

+ Ţinutul Suceava
+ Ţinutul Neamţu [5]

f. 75 v.

+ Ţinutul Roman
+ Ţinutul Bacău şi Trotuş

f. 76 r.

+ Ţinutul Putna şi Agiud
+ Ţinutul Tecuci

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

f. 76 v. + Ţinutul Covurluiu
+ Ţinutul Bârlad

f. 77 r. + Ţinutul Tutova
+ Ţinutul Vaslui

f. 77 v. + Ţinutul Fălciiu
+ Ţinutul Chighéci

f. 78 r. + Ţinutul Lăpuşna
+ Ţinutul Orhei

f. 78 v. + Ţinutul Soroca [4]
+ 246 de ughi a dat Ciolhavschi pârcălab [4]
+ Ţinutul Hotin

f. 79 r. + Ţinutul Cernăuţi
+ Ţinutul Hârlău

f. 79 v. + Ţinutul Dorohun
+ Ţinutul Iaşi

f. 80 r. + Ţinutul Cârligătura

f. 80 v. Aici sunt târgurile pentru sulgiu :

Târgul Suceava
Târgul Baia

f. 81 r. Târgul Neamţu
Târgul Piatra

f. 81 v. Târgul Roman
Târgul Bacău
30 de ughi de la şoltuz [4]

f. 82 r. Târgul Trotuş
30 de ughi de la şoltuz [4]
Târgul Agiud
Târgul Tecuci

f. 82 v. Târgul Bârlad
Târgul Vaslui
Târgul Huşi

f. 83 r. Târgul Lăpuşna
Târgul Orhei
100 de ughi de la şoltuz, august 23 [4]

f. 83 v. Târgul Soroca
Târgul Hotin
Târgul Tarasăuţi

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

f. 84 r. Târgul Cernăuți
Târgul Siretului
Târgul Dorohun

f. 84 v. Târgul Ștefănești
Târgul Hârlău

f. 85 v. Târgul Cotnari
Târgul Frumos :
10 ughi de la șoltuz [4]
Târgul Șchéi

f. 85 v. Târgul Iași
Târgul Țuțora

f. 101 r. Aici sunt datoriile leșilor și ale altora ce au rămas datorii ale domniei sale răposatul frate al domniei mele, Io Eremia Moghila voievod, și avem domnia mea a plăti. În anul 7112 (1606) luna iulie 22.

+ 174 ughi de la Finovschi pisar, i s-au dat banii, iar ce bani nu i s-au dat, i s-a dat pecetluit de la domnia mea, și acele pecetluiri de la domnia sa Eremiia voievod s-au luat.

+ 1000 taleri de argint de la Sefter gelep pentru un șarur [6], ce s-au luat la Țarigrad, bătuți, până la mănăstirea Sucevița.

+ 60 ughi călărașilor greci dintr-un pecetluit ce le-a rămas neplătit.

+ 100 ughi s-au dat pentru năiem [7], pentru niște sare, ce s-a trimis lui Ali pașa, de la Ocnă.

---

[1] Rupt ; întregit după conținutul catastifului (cf. mai departe, f. 75 r. și 80 v.).
[2] Rupt.
[3] Peste toate rândurile de la f. 38 r.—v. și peste acest rând de la f. 39 r. a fost scris alt text în Lavra Pecerska.
[4] Rând scris ulterior de scriitorul catastifului.
[5] Peste aceste ultime două rânduri de la f. 75 r. a fost scris în 1635, la Kiev, alt text.
[6] Vopsea, culoare, substanță colorată.
[7] *năiem* (învechit și regional) — chirie *(Dicționarul limbii române* (D.L.R.), Tom. VII, Partea I, Litera N, București, 1971, p. 83, col. I, sub *voce*. Este a doua mențiune a acestui cuvânt în textele românești (după cea din *Palia* de la Orăștie (1581).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

STRUCTURES FISCALES ET ADMINISTRATIVES DANS UN RÉGISTRE DE 1606 EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

L'auteur analyse un régistre fiscal *(Catastif)* rédigé par la trésorerie moldave en 1606 pour enrégistrer quatre impôts : *desetina de albine, banii pentru munca* ("robota"), *darea din cereale* ("ilişul") et *darea din vite* ("sulgiul"). Après avoir décrit le régistre et établi le fait que celui-ci est une source historique extrêmement importante — la première de ce type, connue jusqu'à présent — l'auteur démontre la nécessité de publier cette source historique dans sa forme originelle et selon les critères scientifiques (Le texte originel — dans la langue slave ancienne — annoté et traduit est publié dans *l'Annexe* de l'étude). En même temps, l'auteur fait observer que la première édition du document (1884) est incomplète et pleine d'erreurs, la seconde (1971) étant impropre du point de vue de la transcription du texte originel.

Avant d'analyser d'un point de vue comparatif le groupe des sources historiques roumainen auxquelles appartient ce régistre, l'auteur raconte en quelques mots l'histoire de cet manuscrit. L'analyse comparée qui suit montre que le document discuté est de loin le plus important dans son genre, tout en étant très sugestif pour la compléxité et la rigueur de l'organisation fiscale de la Moldavie au Moyen Age. Les régions *(ţinuturi)* et les villes moldaves étaient des circonscriptions fiscales dont les administrateurs étaient responsables devant la trésorerie du Prince. Les contribuables étaient divisés en trois groupes fiscaux : ceux qui payaient l'impôt complet *(istov)*, ceux qui jouissaient de quelques exemptions *(mijlocii)* et les autres qui versaient des contributions modestes dû leur manque de moyens *(les pauvres* ou „săracii"). Par là est demontrée — et écartée — la confusion (généralisée dans les dernières décennies dans l'historiographie roumaine) entre les catégories fiscales et certains groupes sociaux.

Dans la seconde partie de l'étude, l'auteur suit l'évolution des structures administratives de la Moldavie de 1566 jusqu'en 1665, quand le pays arrive à une organisation régionale stable, maintenue jusqu'en 1715. Il s'intéresse aussi aux 27 villes moldaves qui apparaissent dans le régistre de 1606, ainsi qu'à celles (3 en nombre) qui sont passées sous silence. L'importance du document est finalement encore une fois soulignée : à l'aide de celui-ci, tant l'organisation fiscale, que les structures administratives acquièrent de nouvelles angles de recherche.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

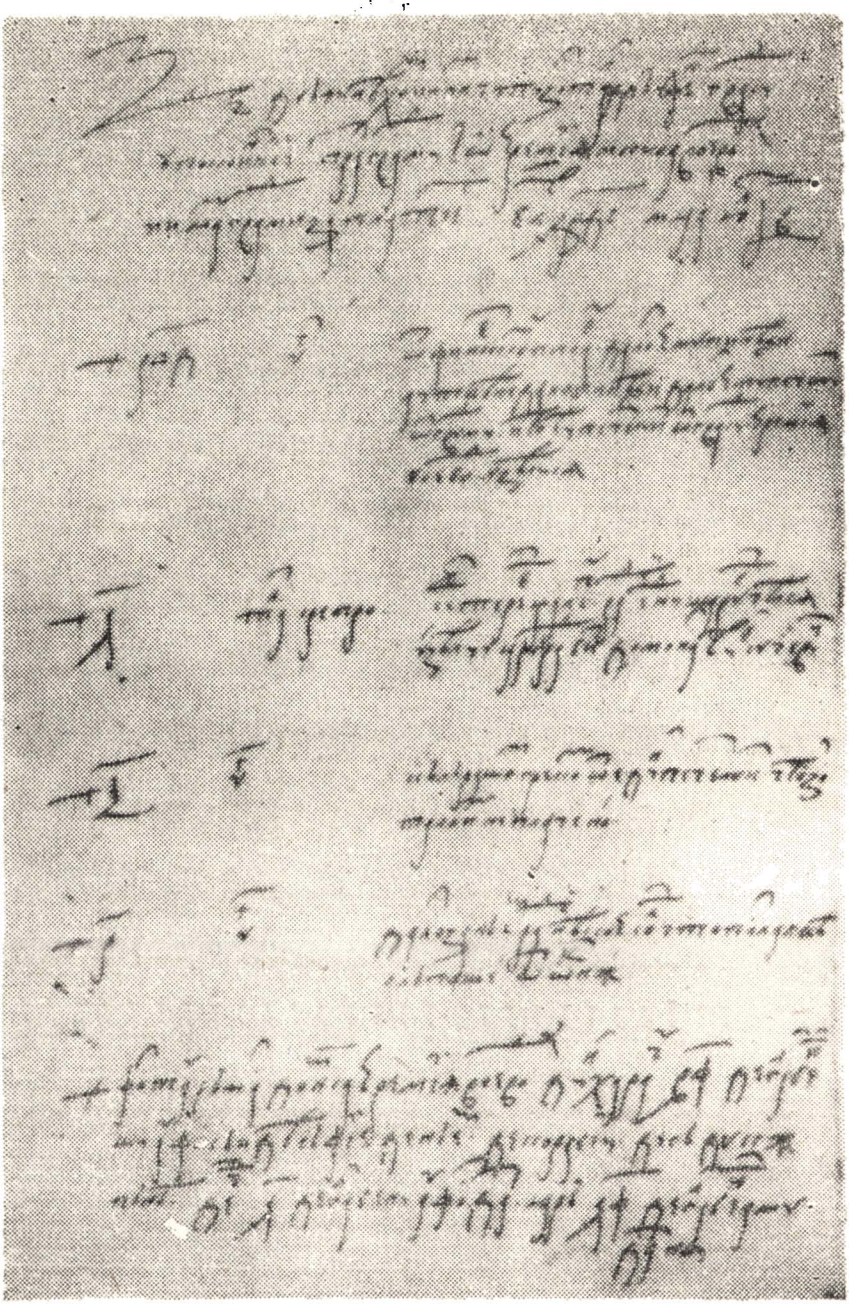

Catastif..., f. 101 r. (după Ia N. Sciapov, *Un nou document...*, p. 157).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VIOREL M. BUTNARIU

EVOLUȚIA STATUTULUI POLITICO-JURIDIC AL PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI ȘI IMPLICAȚIILE SALE MONETARE (1606—1629)

Alternanța fazelor de progres și de criză, potrivit teoriei ciclurilor economice seculare [1], încadrează secolul XVII european în faza unei profunde și dramatice recesiuni care a cuprins toate domeniile activității umane. Realitățile „crizei permanente", definită astfel de Roland Mousnier [2], au fost exprimate în termeni aproape similari de majoritatea istoricilor [3].

Din păcate, analize de ansamblu și numeroase studii de detaliu asupra cadrului economic general au tratat insuficient fenomenele monetare și, cu atât mai puțin, nu au subliniat importanța lor în ansamblul relațiilor internaționale. Potrivit acestor observații, ne-am propus o scurtă analiză a *rațiunilor de stat* potrivit cărora politica monetară a Transilvaniei a constituit un mijloc de consolidare a poziției Principatului în ansamblul relațiilor internaționale din anii 1606—1629.

Limitele cronologice enunțate corespund unor momente decisive în evoluția relațiilor internaționale de pe continent. În iunie, apoi noiembrie 1606, se încheia pacea de la Viena [4], respectiv tratatul de la Zsitvátörök [5], care au fixat, în bună măsură, cadrul extern al raporturilor habsburgo-otomane pentru mai bine de jumătate de secol. După regruparea

---

[1] P. Chaunu, *La Civilisation de l'Europe classique*, Paris, 1066, p. 242 ; Imm. Wallerstein, *Le système du monde du XVe siècle à nos jours*, vol. 2 — *Le mercantilisme et la consolidation de l'économie-monde (1600—1750)*, p. 7.

[2] R. Mousnier, *Les XVe et XVIIe siècles*, Paris, 1967, p. 161.

[3] B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe : A. D. 500—1850*, London, 1963, p. 206 ; E. J. Hobsbawn, *The Crisis of the Seventeenth Century*, în *Crissis in Europa 1560—1660*, London, 1965, p. 5 ; W. Abel, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècles)*, 1973, p. 221 ; P. Villar, *Or et monnaie dans l'histoire, 1450—1920*, Paris, 1974, p. 46.

[4] Roderich Gooss, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen* (în continuare, *Gooss)*, Wien, 1911, nr. 45, p. 327—367 ; Géza Lencz, *Der Aufstand Bocskay und der Wiener Friede. Eine Kirchenhistorische Studie*, Debreczen, 1917, p. 211—232.

[5] Hurmuzaki, *Documente*, XVI p. 2—3 ; Ludwig Fekete, *Türkische Schrifter aus dem Archive des Palatinus Nicolaus Esterházy 1606—1645*,. Budapest, 1932, p. 208—211.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

forțelor ostile blocului hispano-german și izbucnirea conflictului militar de proporții europene, perioada se încheie în 1629 cu promulgarea „Edictului de restituire" și semnarea tratatului de la Lübeck. Triumful de moment al Habsburgilor, ce asigura Casei de Austria hegemonia în Germania, a relansat tentativa împăratului de a transforma Imperiul în stat ereditar, renăscând, astfel, idealul morganicei „Respublica Christiana" în împrejurări oarecum asemănătoare celor create în 1547, după victoria lui Carol Quintul în bătălia de la Mühlberg [6].

Fără îndoială, unele detalii cronologice ar putea oferi și alte argumente pentru conexiunile istorice invocate. De aceea, adăugăm comentariului nostru observația potrivit căreia bancrutele spaniole din anii 1607 și 1627 au avut efecte devastatoare în domeniul administrării resurselor financiare, bazate pe argintul american și mirodeniile orientale, și au marcat etapa finală a *secolului finanței genoveze* [7]. Perturbarea „ciclului regal" al argintului a determinat acumularea de noi stări conflictuale și a culminat cu tentativa brutală a blocului hispano-german de consolidare, pe cale militară, a factorului economic intrat în derivă datorită recesiunii generale europene [8]. Altfel spus, cheltuielile militare au depășit veniturile și au întors unele state la sărăcie.

Recesiunea generală europeană s-a manifestat pe piața internațională a metalului alb printr-o „hipersensibilitate a fenomenului secular de contracție naturală" [9]. Potrivit celor arătate, pierderea controlului asupra principalelor surse financiare ale puterii militare a afectat, îndeosebi, Spania și Sfântul Imperiu. Eșecul Sevillei în Atlantic [10] și accentuarea izolării spațiului german, în urma declinului Hansei [11] și a transformării axei comerciale renane într-o cale preponderent strategică și militară [12], au sporit dependența Habsburgilor austrieci și spanioli de sursele de aur și cupru.

Blocarea circulației argintului și epuizarea unor surse apreciabile, prin războaie devastatoare, au deschis calea folosirii pe scară largă a monedelor de billon, ale căror principal distribuitor, la începutul seco-

---

[6] Restabilirea autorității imperiale în fața opoziției protestanților a urmărit la 1629, în principal, ca și la 1547, suprimarea ceremoniei alegerii împăratului pentru ca Sacrul Imperiu să devină astfel ereditar ca și celelalte state. Din acest punct de vedere, comparația noastră se referă tocmai la consecințele asemănătoare care puteau decurge, din victoriile amintite, pentru destinul Imperiului.

[7] Imm. Wallerstein, *Le système du monde du XV e siècle à nos jours*, vol. 1 — *Capitalisme et économie-monde, 1450—1640*, Paris 1980, p. 171—174 ; F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea* (în continuare, *Mediterana)*, vol. 3 (trad. M. Gheorghe), București, 1986, p. 75—84 ; idem, *Timpul lumii*, vol. 1 (trad. A. Riza), București, 1989, p. 209—219.

[8] Th. Rabb, *The Effects of the Thirty Years'War on the German Economy*, în „Journal of Modern History", XXXIV, 1 martie 1962, p. 51 ; H. Kamen, *The Economic and Social Consequences of Thirty Years'War*, în „Past and Present", XXXIX, aprilie, 1968, p. 44, 45, 48, 60.

[9] P. Chaunu, *Seville et l'Atlantic*, VIII, 1959, p. 244.

[10] Pentru analiza de ansamblu a fenomenului, Imm. Wallenstein, *op. cit.* vol. 2, p. 151—193.

[11] Ph. Dollinger, *La Hanse (XII e—XVII e siècles)*, Paris, 1964, p. 444—454.

[12] H. Hauser, *La prépondérence espagnole (1559—1660)*, Paris, 1948, p. 258 ; G. Parker, *El ejército de Flandra y el camino espanol (1567—1659)*, 1976, p. 90, apud F. Braudel, *Timpul lumii*, vol. 1, București, 1989, p. 259.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lului XVII, a devenit Suedia. Piaţa europeană a „erei billonului" a înregistrat, până în 1626, serioase plasamente de cuplu suedez pe piaţa Spaniei prin intermediul Amsterdamului [13], dată după care spaţiul polonez şi parţial cel german, prin margraviatul de Brandenburg şi ducatul Pommeraniei, au fost recordate, brutar şi *à la longue* blocului monetar întemeiat de noua putere a Nordului, creând astfel un obstacol în calea circulaţiei argintului unguresc spre Marea Baltică [14].

Aşadar, la începutul secolului XVII, când lumea mediteraneană a rămas un teatru secundar al activităţilor economice şi al confruntărilor militare de anvergură, iar Atlanticul „spaniol" devenea un „ocean european", semnale noi au fost lansate din direcţia unui alt spaţiu economic, în jurul căruia puterile riverane au depus eforturi pentru organizarea acestuia în interes exclusiv.

Noua conjunctură economică s-a dovedit a fi extrem de complexă şi a adâncit disputa asupra raportului dintre solidaritatea creştină şi autonomia „naţională", înţeleasă ca embrion al statului naţional şi al economiei moderne. Să remarcăm că, până în ultimele două decenii ale secolului XVI, confruntările ideologice, care au accentuat limbajul naţionalismului politic pe tărâm confesional, au avut un efect cumulativ de stări tensionale. Abia după 1580 „marea politică", pregătită cu grije de Regele Catolic, a explodat cu brutalitate împotriva nordului protestant [15]. Aproape simultan, Casa de Austria a declanşat aceeaşi politică agresivă asupra poziţiilor otomane din Ungaria. Cum ambele Case domnitoare au făcut din absolutism baza politicii de identificare a spiritului de independenţă cu erezia, sistemul impus Ţărilor de Jos de guvernarea lui Filip II, iar Germaniei de împăratul Rudolf II, a reprezentat un grav pericol pentru prinţii protestanţi, adepţi ai unei viziuni moderne asupra statului şi bisericii. Această realitate a convins că principalul duşman al creştinătăţii îl constituia, de fapt, „braţul secular al bisericii romane" întruchipat de Habsburgi, al căror program de Contrareformă ameninţa însăşi identitatea naţională a statelor. Pentru prinţii din Imperiu, adepţi ai conservării vechilor *libertăţi germanice*, exista pericolul desfiinţării autonomiilor locale. Drept urmare, în 1608, prinţii protestanţi din sudul şi vestul Germaniei au înfiinţat *Uniunea evanghelică*, o alianţă militară şi politică, sub conducerea principelui elector de Palatinat. Antagonismul „Staat gegen Stände", în care opţiunea dinastică imperială era ireconciliabilă cu spiritul tradiţiilor naţionale, a intrat într-o nouă fază când, în iulie 1619, Stările Boemiei, Moraviei, Austriei şi ale celor două Lusacii au votat, la Praga, actul de constituire a unei confederaţii de state independente, urmând, probabil, modelul oferit de *Uniunea de la Utrecht*. O lună mai târziu, când Stările Boemiei, Sileziei şi Moraviei acordau Coroana Boemiei principelui palatin, se făcea ultimul pas pe calea provocării războiului civil în Imperiu.

---

[13] Imn. Wallerstein, *op. cit.*, vol 2, p. 275—281.

[14] J. Vlachovic., *Produktion und Handel mit ungarischen Kupfer im 16. und in ersten Viertel des 17. Jahrhunderts*, în Ingomen Bog. *Der Aussenhandel Ostmitteleuropa, 1450—1650*, Köln — Wien, 1971., p. 626.

[15] Géza Lencz, *op. cit.*, p. 26 ; T. Wittman, *Les gueux dans les „bonnes villes" de Flandre (1577—1584)*, Budapest, 1969, p. 294—309 ; F. Braudel, *Mediterana*, vol. 3, Bucureşti,. 1986, p. 332.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Restabilirea oficială a unui prinț maghiar și a cultului protestant în Transilvania, o dată cu a palatinului în Ungaria Superioară, potrivit tratatului de la Viena, au angajat numeroase interese în desfășurarea raporturilor de forțe în centrul și sud-estul Europei. De aceea, în încrucișarea de antagonisme și interese europene, anumiți factori vor conferi Principatului calitatea de garant și apărător al valorilor politice și spirituale ale ungurilor prin combaterea pericolului germanizării la adăpostul puterii suzerane.

Exprimând aceste imperative ale vremurilor noi, contemporanii lor mai păstrau amintirea umilitorului tratat de la Speyer [16], urmat de refuzul Habsburgilor de recunoaștere diplomatică a Principatului, apoi angajarea Transilvaniei, alături de imperiali, în războiul antiotoman [17], cu tot cortegiul de amărăciuni și speranțe înșelate care au culminat cu anii grei de guvernare tiranică a țării [18]. Efectele cumulative ale memorabilei experiențe se vor cristaliza ulterior într-o „epică" devenită celebră prin înverșunarea și ura pătimașă exprimată de nobilimea ardeleană față de Habsburgi : „cât timp această Casă austriacă și spaniolă, păstrătoare a Babilonului, se află în vecinătatea noastră, tot atât timp mica noastră națiune cât un pumn, nu poate avea o stare liniștită și liberă în suflet și nici afară" [19].

Programul politic al lui Ștefan Bocsaky, *primul principe „național" investit de sultan și ales de dietă"*, va urmări împlinirea idealului de refacere a Regatului „de către un rege unic" maghiar, încoronat în Ungaria Superioară unde revenise Coroana Sf. Ștefan după ratificarea tratatului de la Viena. Dar până „vor trece toți sub această coroană, potrivit vechii tradiții, cât timp Regatul Ungariei va depinde de germani, va fi permanent necesar și util a menține un prinț ungur în Transilvania, căci el va fi pentru ei un sprijin de care vor profita" [20].

Intitulația diplomatică și numismatică a principelui au fost în perfectă corelație cu aceste intenții, testamentar exprimate. Să remarcăm practica inaugurată în seria unor emisiuni monetare ca bustul principelui să fie însoțit de numele suveranului, formula de devoțiune și intitulația HVNGARIAE TRANSSYLVANIAEQVE PRINCIPES ET SICVLORVM COMES [21] („principe al Ungariei și Transilvaniei, comite al

[16] *Gooss*, nr. 31, p. 182—199.

[17] Cu referire și la poziția internațională a Transilvaniei în ultimele decenii ale veacului XVI, mai recent, Veniamin Ciobanu, *La cumpănă de veacuri (Țările române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea)*, Iași, 1991.

[18] M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Aspects de la crise de la domination des Habsbourg en Transylvanie au début du XVIIe siècle*, în *NEH*, IV, 1970, p. 111—119 ; idem, *Projets d'organisation de la Transylvanie sous la domination des Habsbourg (1602—1604)*, în *RRH*, XI, 1972, 2, p. 251—264.

[19] A. Szilady, S. Szilágyi, *Török, Magyarkori Allami Okmánytár*, III, Pesta, 1886 p. 274 ; apud Cr. Feneșan, *Transilvania și războiul de 30 de ani*, în *AIIAC*, XXVI, 1983—1984, p. 123 și nota 17.

[20] I. Makkai, *Histoire de la Transylvanie*, Paris, 1946, p. 209 ; *Magyar történelmi szöveggyűjtemeny* (edit. de Gy. Ember, L. Makkai, T. Wittman, Budapest, 1968, I, p. 372, apud *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 301.

[21] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VII, nr. 221, p. 250—252 ; A. Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart* (în continuare, *Resch*), Hermannstadt, 1901, p. 49—60.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

secuilor"). Aceluiaşi principe îi revine meritul stabilirii definitive a elementelor componente din armorialul Transilvaniei, reprezentat de acvila comitatelor ungureşti, iar pentru scaunele saşilor şi secuilor, cele şapte turnuri, respectiv soarele şi luna [22]. Ele se vor regăsi, în diverse variante, pe numeroase emisiuni ale Principatului, uneori alături de fasciile ungureşti şi Crucea apostolică [23].

Ştefan Bocskay a supravieţuit puţin timp după încetarea războiului habsburgo-otoman. Dispariţia sa prematură şi, după unele semne, violentă trebuie pusă în legătură cu refuzul lui Rudolf II de ratificare a tratatului de la Zsitvátörök. Atitudinea împăratului izvora din nemulţumirea faţă de nerecunoaşterea dreptului său exclusiv de a desemna principele Transilvaniei care, potrivit diplomei imperiale din 23 septembrie 1606, purta şi titlul de *principe al Imperiului* [24]. Dacă ingerinţele împăratului în alegerea noului principe erau curmate prin desemnarea noului suveran, în persoana lui Valentin Hommonay, ca şi în perioada anterioară numirea şi investirea acestuia erau concepute de puterea suzerană un drept exclusiv şi un act de bunăvoinţă ale sultanului. Stările transilvane, întrunite la Cluj, au refuzat respectarea dispoziţiilor testamentare ale lui Bocscay, cunoscute şi respectate la Poartă şi, potrivit dreptului electiv al ţării, l-au ales pe Sigismund Rákoczy. Dictată de interesele ţării, măsura echivala cu emanciparea succesiunii princiare de sub obedienţă otomană. A fost pentru prima dată când sultanul nu a desemnat, ci doar a confirmat alegerea principelui, căci solul otoman, Mustafa aga, ce aducea firmanul de investire pentru Valentin Hommonay, a fost nevoit să-i radieze numele din document şi să-l înlocuiască cu al celui ales de dietă [25].

Spre deosebire de Poarta otomană care, pentru a evita o nouă perturbare a spiritelor în problema transilvană, a manifestat o atitudine concesivă, împăratul a refuzat să recunoască alegerea principelui Sigismund Rákoczy şi i-a retras stăpânirea asupra comitatelor din *Partium*. Concomitent, magnaţii unguri din Regat, grupaţi în jurul arhiducelui Matthias, s-au pronunţat pentru alipirea Transilvaniei la Ungaria Superioară [26]. Veleităţile imperialilor, dominaţi obsesiv de ideea ierarhizării stăpânilor, potrivit principiului „reductio ad unum", au determinat o atitudine fermă din partea noului principe prin afirmarea răspicată a individualităţii Transilvaniei în raport cu „părţile ţării ungureşti", ale căror integrare sub un rege maghiar apărea uneori iluzorie, dar va rămâne permanent o speranţă şi un program politic. Este dovedită de intitulaţia exprimată în actele diplomatice şi pe emisiunile monetare, prin care, de la Sigismund Rákoczy, principii ardeleni se vor numi TRANSSYLVANIAE PRINCEPS, PARTIVM REGNI HVNGARIAE DOMINVS ET SICVLORVM COMES [27]

---

[22] Szabolcs de Vajay, *Les sources numismatiques de l'héraldique d'Etat hongroise*, în „în „Recueil de IXe Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique de Berne 1968". Tirage à part, Neuchâtel, 1971.

[23] *Resch, passim.*

[24] Géza Lencz, *op. cit.*, p. 246 sq.

[25] M. Guboglu, *Catalogul documentelor turceşti*, II, Bucureşti, 1965, nr. 195, p. 64; idem, *Şapte documente turceşti din arhivele Braşovului privind relaţiile cu Poarta otomană la începutul secolului*, *RA*, VIII, 1965, 1, p. 218—219, 23.2—237.

[26] L. Makkai, *op. cit.*, p. 212.

[27] *Resch, passim.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(„principe al Transilvaniei, stăpân al părților țării ungurești și comite al secuilor"). Căci, potrivit programului fundamentat sub Bocskay, principii dobândeau calitatea de garanți ai libertăților „națiunii" maghiare, atribut sugerat de intitulația de mai sus prin calificativul *dominus*, câtă vreme în ideologia protestantă termenul *protector* însoțea, precum în binecunoscutele versete biblice înscrise pe monede [28], doar Divinitatea invocată.

Intenția de a schimba rânduielile statornicite în spațiul politic nord-dunărean ne este sugerată de intitulația diplomatică și, nu mai puțin, numismatică utilizată după 1611 de ultimul principe descedent din familia Báthory. Confruntat cu o periculoasă opoziție internă, de proporțiile unei conjurații nobiliare conduse de cancelarul Ștefan Kendy [29], de care nu erau străini nici arhiducele Matthias, nici voievodul Radu Șerban, Gabriel Báthory a executat o spectaculoasă și neașteptată expediție militară împotriva domnului din scaunul de la Târgoviște [30]. Nu ne propunem a desluși cauzele aventuroasei acțiuni, prezentată chiar de către autorul ei drept o replică a ungurilor la acțiunea lui Mihai Viteazul [31], dar magistral intuite de N. Iorga : „principele aducea nu numai numele unei dinastii așa de mândre, dar și idealul lui Sigismund : *Dacia sub hegemonia ungurilor din Ardeal*" [32]. Mărturiile documentare, care evocă trista amintire lăsată în cele două luni de ocupație, ne dezvăluie în timp realele intenții ale prințului transilvan, a cărui intitulație TRANSSYLVANIAE, VALACHIAE TRANSALPINAEQVE PRINCEPS, PARTIVM REGNI HVNGARIAE DOMINVS ET SICVLORVM COMES [33] („principe al Transilvaniei și Valahiei transalpine, stăpân al părților țării ungurești și comite ale secuilor") exprima năzuința înfăptuirii așa-numitului „plan dacic" prin lichidarea instituției domniei Țării Românești, apoi recunoașterea faptului împlinit prin dobândirea concursului diplomatic al imperialilor [34].

Intitulația suveranilor Transilvaniei, alături de reprezentările heraldice, a exprimat, dincolo de caracterul organizării politico-instituționale interne, o *rațiune de stat* pentru a cărei reliefare s-a impus reabordarea acestei faze istorice prin lărgirea ariei de investigare a izvoarelor. Pentru a pătrunde în esența realităților politico-militare și economice, care au situat fenomenele monetare în aria largă a relațiilor internaționale, un loc deosebit am acordat cercetării surselor numismatice care alcătuiesc *repertoriul tezaurelor monetare ardelene. Numeroase descoperiri*, inserate în publicații de specialitate, alături de care ne-am îngăduit utilizarea

[28] *Ibidem*, p. 49, nr. 1.

[29] V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban (1602—1611)* (Anexă), extras din „Anuarul Liceului «Andrei Mureșanu»", Dej, 1926, p. 302—303.

[30] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608—1665* (traducerea și studiu introductiv de G. Duzinchevici și E. Reus-Mârza), București, 1965, p. 11—12 ; Șt. Andreescu, *Transilvania la începutul secolului al XVII : acțiuni și proiecte pentru unitatea spațiului carpato-danubian*, în *RdI*, 40, 1987, 5, p. 460—464 ; idem, *Restitutio Daciae. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601—1659*, București, 1989, p. 94—96.

[31] R. Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a românilor (1590—1630). Documente externe*, București, 1981, nr. 246, p. 134 și 239.

[32] N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. V, *Vitejii*, București, 1937, p. 386—387.

[33] A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 130, p. 170—171 ; *Resch*, p. 69—70, nr. 112, p. 72, nr. 154, p. 74, nr. 186, 187.

[34] A. Veress, op. cit.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unor informaţii inedite, obţinute prin bunăvoinţa colegilor muzeografi clujeni [35], oglindesc pe ansamblu, desfăşurarea unui fenomen complex şi de durată ce poate fi definit prin sintagma *luptă monetară*.

Declanşarea acesteia trebuie plasată în noile condiţii politico-militare create în Ungaria după 1526, împrejurări în care eforturile Habsburgilor de refacere a unităţii Regatului maghiar sub egida Casei de Austria au fost abil susţinute şi prin păstrarea în circulaţie a denarului unguresc. În ce măsură elementele tradiţionale de heraldică şi iconografie monetară au servit intereselor imperialilor, este lesne de sesizat, dacă amintim că tipul general reprezentat de „Madona cu pruncul", însoţită de legenda PATRONA VNGARIAE, a păstrat pe avers armorialul Regatului, încadrat, din 1527, de numele emitentului Habsburg cu intitulaţia REX VNGARIAE. Fără îndoială, datele de mai sus au exprimat un manifest politic şi fac dovada unui program concertat, a cărui realizare în etape a creat serioase dificultăţi monetare, atât pentru Transilvania, cât şi pentru unele state vecine.

După realizarea uniunii personale polono-transilvane, sub domnia lui Ştefan Báthory, divergenţele habsburgo-polone s-au făcut simţite şi în domeniul politicii monetare prin care fiecare factor de putere a vizat dobândirea de avantaje şi priorităţi economice în Principat. Nevoit să apere piaţa Transilvaniei de invazia monedelor poloneze [36], Rudolf II a stabilit, prin decretul din 15 octombrie 1577, noi parităţi valorice ale denarului imperial în raport cu polgrosul şi grosul polonez [37]. Drept răspuns la măsurile monetare iniţiate de către Habsburgi, Ştefan Báthory a stabilit, un an mai târziu, titlul de metal fin, greutatea brută şi numărul pieselor de 3 groşi emise dintr-o marcă de argint cracoviană [38]. Dispoziţia, puţin modificată ulterior, a rămas valabilă până în 1623 şi a creat un instrument monetar redutabil, utilizat de Coroană în competiţia cu Casa de Austria şi pe piaţa Principatului, întrucât triplii groşi polonezi şi cei transilvăneni erau echivalenţi.

Decretele din 1577 şi 1578 au impus pentru Transilvania funcţionarea simultană a două sisteme monetare : cel tradiţional, unguresc, reprezentat prin denarii imperiali, devalorizaţi succesiv prin dispoziţiile din 1585, 1592 şi 1600 [32], şi cel polonez creat prin uniunea monetară de la Lublin şi reprezentat în principal de polgroşi şi groşi. Sistemul şi-a păstrat caracterul hibrid în timpul aventuroasei şi instabilei domnii a lui Sigismund Báthory care a emis, o dată cu triplii groşi şi denari, piese mari de valoarea talerilor, cu bustul principelui şi armele de familie [40]. Măsura exprima, încă din 1589, tentativa creerii şi utilizării unui instrument monetar propriu Transilvaniei, dar angajarea ţării în conflictul

[35] Ne exprimăm şi pe această cale gratitudinea noastră pentru bunăvoinţa în care dr. Fr. Pap şi R. Ardevan de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei ne-au pus la dispoziţie informaţiile solicitate.

[36] Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, *Tezaurul monetar de la Băgaciu, sec. XIV—XVI*, în *Tezaure şi descoperiri monetare din Muzeul Judeţean Mureş*, Târgu Mureş, 1980, p. 78—79.

[37] Lajos Huszár, *A lengyel pénzek forgalma Magyaror szágon*, în *NumK*, LXVIII—LXIX, 1969—1970, p. 59.

[38] M. Gumowski, *Handbuch der polnische Numismatitik*, Graz 1960, p. 208.

[39] Lajos Huszár, *op. cit.*, p. 42, 51, 160, 163.

[40] *Resch*, p. 23—46.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

habsburgo-otoman va avea, şi în domeniul financiar, consecinţe ruinătoare. Numeroase tezaure, încheiate şi ascunse în anii războiului, reflectă, prin conţinutul lor, tocmai scoaterea din circulaţie a denarilor imperiali o dată cu numeroase piese poloneze, mai cu seamă de valoarea groşilor. Se pare că fenomenul tezaurizării a înregistrat în aceşti ani proporţii apreciabile, dacă avem în vedere raritatea vechilor emisiuni în depozitele monetare încheiate după 1606.

După răscoala lui Moise Székely şi insurecţia condusă de Ştefan Bocskay structurile tezaurelor monetare încheiate în intervalul 1606—1629 prezintă modificări notabile [41]. Cum cercetarea de detaliu a izvoarelor numismatice rămâne consacrată unor teme de interes special, să reţinem, în primul rând, reducerea drastică a numărului monedelor emise în Imperiu; apoi, apariţia mai frecventă în tezaure a pieselor de trei groşi transilvăneni; în sfârşit, frecvenţa sporită, comparativ cu perioada anterioară, a triplilor groşi polonezi. În ce priveşte frecvenţa şi cronologia monedelor din tezaure remarcăm concentrarea predilectă a triplilor groşi transilvăneni şi polonezi în intervalul de timp 1606—1613, iar din 1620 noile emisiuni ale Principatului, de valoarea groşilor laţi şi denarilor, sunt însoţite de variate specii monetare dintre care semnalăm prezenţa, pentru prima dată, a pieselor de un gros şi jumătate („poltoraci").

[41] Discuţiile şi concluziile referitoare la situaţia monetară din Principat după 1606 se sprijină pe datele oferite de următoarele tezaure monetare. *a) Edite:* BAIA MARE, jud. Maramureş — 1959 (Eug. Chirilă, A. Socolan, *Un tezaur monetar de la Baia Mare, sec. XVI—XVII*, în *Tezaure şi descoperiri monetare din colecţiile Muzeului Judeţean Maramureş*, Baia Mare, 1971, p. 14—20); BERCHEZ, com. Remetea Chioaru, jud. Maramureş — 1958 (Eug. Chirilă, A. Socolan, *Tezaurul monetar de la Berchez, sec. XV—XVII*, în *op. cit.*, p. 9—13); CLUJ-NAPOCA, jud. Cluj — 1962 (V. Pintea, *Un tezaur de monede feudale de la Cluj din secolele XV—XVII*, în *AIIAC*, IX, 1966, p. 225—230); CLUJ-NAPOCA, jud. Cluj — 1976 (P. Iambor, Fr. Pap, *Tezaurul monetar din sec. XVI—XVII de la Cluj-Napoca — „Conservator"*, în *AMN*, XV, 1978, p. 331—347); IACOBENI, com. Ceanu Mare, jud. Cluj — 1963 (Eug. Chirilă, Z. Milea, *Tezaurul de la Iacobeni*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 289—307); ŞIEU, jud. Bistriţa-Năsăud — 1959 (Eug. Chirilă, Şt. Dănilă, *Tezaurul monetar de la Şieu — secolele XVI şi XVII*, în *Apulum* VII/1, 1968, p. 505—527; Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Ştefan Dănilă, *Piese noi din tezaurul de la Şieu*, în *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, XVII—XVIII*, Muzeul de Istorie şi Artă Zalău, 1970., p. 21—24); ŞILEA, com. Farău, jud. Alba — 1978 (Eug. Chirilă, *Der Münzhort von Şilea 17. Jahrhundert. Beiträge zur Methodik der Erforschung des Münzumlauf in Transilvanien — Sienbenbürgen — in der ersten Hälfte des 17. Jhs.*, în *AIIAC*, XIX, 1976, p. 291—297); ŞOIMUŞU MARE, com. Săcel, jud. Harghita — 1955 (Şt. Molnar, *Două tezaure monetare feudale* în „Studii şi materiale". II., Tg. Mureş, 1967, p. 105); VAD, com. Copalnic-Mănăştur, jud. Maramureş — 1966 (Eug. Chirilă, A. Socolan, *Tezaurul monetar de la Vad, sec. XV—XVII*, în *Tezaure şi descoperiri monetare din colecţiile Muzeului Judeţean Maramureş*, Baia Mare, 1971, p. 21—43); VERMEŞ, jud. Bistriţa-Năsăud (Şt. Dănilă, I. Winkler, *Tezaurul de monede feudale, sec. XV—XVII, descoperit la Vermeş, jud. Bistriţa-Năsăud*, în *File de istorie*, IV, Bistriţa, 1976, p. 232—242); VÎRŞOLŢ, com. Vîrşolţ, jud. Sălaj — 1962 (Eug. Chirilă, N. Dudea, I. Căbuz, *Tezaurul monetar de la Vîrşolţ, sec. XV—XVII*, în *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVII—XVIII*, Zalău, 1970, p. 27—31); ZALĂU I şi II (Eug. Chirilă, E. Lakó, *Depozite şi tezaure monetare din oraşul Zalău, sec. XVII*, în *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, secolele XVI—XVIII*, Zalău, 1970, p. 65 nr. 1 şi 2); *b) Inedite:* BOCAIA, com. Geoagiu, jud. Hunedoara (inv. Cn 5 — 1904); CUGIR, jud. Alba (inv. Cn 15 — 1920/21); DIOŞOC, com. Hereclean, jud. Sălaj (inv. Cn 89 — 1904); FELEAC, com. Nuşeni, jud. Bistriţa-Năsăud (inv. Cn 15 — 1925); PRISACA, com. Constantin Daicoviciu, jud. Caraş Severin (inv. Cn 9 — 1911); ŞEICA MICĂ, jud. Siviu (inv. Cn — 1909).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Încercând a face mai mult loc exegezei fenomenului istoric, suntem de părere că datele de mai sus constituie expresia numismatică a noilor realităţi politico-militare şi financiare înstăpânite în centrul şi sud-estul Europei după 1606. Pentru a desprinde semnificaţia lor, se impune o tratare echilibrată a diferitelor compartimente de informaţii prin coroborarea atentă şi selectarea judicioasă a surselor istorice şi documentare referitoare la evoluţia raporturilor Principatului cu statele vecine.

Făcând aceste precizări, fără a pierde din vedere fondul problemei, să revenim asupra datelor rezultate din repertorierea cronologică a monedelor din tezaurele amintite pentru a sublinia o primă şi notabilă concluzie. Până în 1613 monedele de argint ale Principatului s-au încadrat sistemului hibrid bazat pe emiterea denarilor de tipul „Madona cu pruncul" şi armorialul ardelean [42], alături de care triplii groşi, ale căror serie a fost reluată din 1605, aparţin sistemului monetar polonez şi au fost frecvent acumulaţi împreună cu echivalenţii lor proveniţi din atelierele Republicii nobiliare. În aceleaşi tezaure apar şi groşi ardeleni care au suplinit, după 1608, necesităţile curente de numerar mărunt, acut resimţite în urma tezaurizării masive a valorilor similare emise în Polonia.

Renunţarea definitivă a principelui la utilizarea modelului polonez pentru emisiunile Transilvaniei, comportă o dublă valoare referenţială. Mai întâi, schimbarea de atitudine în politica lui Gábor Bethlen faţă de Republica nobiliară, aproape simultan cu orientarea, în secret, a Curţii de la Varşovia, în direcţia susţinerii intereselor Habsburgilor în Boemia, Silezia şi Ungaria [43], apoi, angajarea Principatului şi Poloniei pe linia unei confruntări de principii şi interese vor înregistra curând efecte relevante care delimitează clar intervalul anilor 1614—1620 de ansamblul perioadei. Singurele piese de argint, emise în Transilvania după 1613 fără ritmicitate anuală, şi rar întâlnite în unele tezaure, au fost groşii. Noile emisiuni se remarcă prin înlocuirea acvilei de pe revers, asemănătoare vulturului polonez, cu stema Principatului.

Eforturile lui Bethlen Gábor pe linia fundamentării unui sistem monetar propriu Transilvaniei au decurs şi din sinuozitatea raporturilor cu vecinii, în care dominante au fost tensiunea din relaţiile cu Habsburgii şi nota de suspiciune faţă de Polonia. Acalmia instalată în relaţiile dintre adversari, la care au contribuit acordul habsburgo-transilvan de la Tyrnau [44] şi reconfirmarea tratatului de la Zsitvátörök, s-a dovedit efemeră în împrejurările izbucnirii crizei financiare şi dinastice din Imperiu. La moartea împăratului Matthias I paritătile monetare negociate la 1585 la Frankfurt [45] s-au prăbuşit. Valorile nominale ale pieselor au depăşit îngrijorător limitele admise, iar excesul de emisiuni devalorizate, agiotajul intens, creşterea preţurilor, exportul şi tezaurizarea monedelor bune au provocat pierderi enorme de capital şi au definit caracterul perioadei denumită *Kipper- und Wipperzeit* [46]. Efectele agravante ale crizei au fost

[42] *Resch*, p. 72, nr. 151—152, p. 74, nr. 178—182.
[43] *Histoire de Pologne* (ed. Al. Gieysztor), Warszawa, 1972, p. 236.
[44] *Gooss*, nr. 52, p. 436—460.
[45] A. Despaux, *Les dévaluations monétaires dans l'histoire*, Paris, 1936, p. 435.
[46] Friedrich Frhr. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Leipzig, 1930, v. „Kipper unde Wipper", p. 306—307.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

resimțite diferit în Imperiu prin menținerea vechilor sisteme de calcul bazate pe marcă, taler și guldenul de argint, acesta din urmă funcționând în Austria, Bavaria, Suabia și Franconia [47].

Desemnarea lui Ferdinand de Stiria ca șef al Casei de Austria a constituit un alt factor agravant al vieții interne din Imperiu. Întâmpinat cu neîncredere în Boemia, fanaticul arhiduce și-a disimulat adversitatea față de protestanți și, pentru a primi Coroana Sf. Venceslav, le-a acceptat condițiile. Curând, cehii vor regreta alegerea făcută și, în împrejurările deschiderii succesiunii imperiale, l-au declarat pe Ferdinand decăzut din drepturi. Fervent susținător al protestantismului, Bethlen Gábor și-a manifestat, în aceste împrejurări, intenția recuperării Boemiei ca fostă provincie a Regatului maghiar. Dar, hotărârea dietei pragheze de a oferi Coroana lui Friedrich V de Palatinat a spulberat calculele politice ale principelui ardelean. Cum revolta Boemiei punea în discuție însăși structura Imperiului [48], principele ardelean a interpretat situația drept favorabilă năzuințelor sale de refacere a Regatului pe calea războiului antihabsburgic. Sub pretextul recuperării cetății Tokáy au fost declanșate operațiunile militare, dar ocuparea Ungariei Superioare și deschiderea drumului Vienei [49] au provocat riposta diplomației poloneze care, în septembrie 1619, avertiza că Republica nobiliară nu va admite un atac al transilvănenilor împotriva Sfântului Imperiu [50].

Ostilitatea Poloniei față de acțiunile militare întreprinse de Bethlen Gábor, în care nu a văzut o simplă diversiune ci le-a sesizat adevăratele obiective, era dictată de necesitatea susținerii propriilor interese europene alături de Habsburgi. Este lesne de înțeles, astfel, consternarea produsă la Varșovia, atunci când trupele principelui ardelean și cele conduse de generalul Thurn au atacat simultan statele Austriei și au făcut joncțiunea la Neumühl. Retragerea lui Bethlen Gábor de sub zidurile Vienei ascdiate, apoi din Ungaria Superioară, a fost dictată de atitudinea lui Sigismund III, al cărui angajare de partea coaliției catolice a permis declanșarea intervenției mercenarilor poloni și cazaci, care au atacat Cașovia [51].

În pofida neintervenției statelor protestante, care mai ezitau să se amestece în afacerile interne ale Germaniei, reacțiunea cehilor și teama de o intervenție otomană, în urma deteriorării raporturilor turco-polone, au fost determinante în adoptarea unei conduite moderate din partea suveranului habsburg. Dar, Ferdinand II a conferit soluționării „problemei ungurești" o notă de originalitate : mai întâi a suspendat emiterea tradiționalului *hungarischer Dukat* [52], apoi s-a angajat să recunoască lui Bethlen Gábor

[47] Artur Engel, Raymond Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine*. Première partie. *Epoque moderne (XVe—XVIIIe siècles)*, Paris, 1897, p. 127.

[48] G. Livet, *La guerre de Trente ans*, Paris, 1966, p. 21.

[49] Al. Stamm, *Der erste Feldzug des Gabriel Bethlen, Fürsten von Siebenbürgen, gegen Kaiser Ferdinand II. König von Ungarn, bis zum Waffenstilstand von Pressburg im Dezember 1619*, Jena, 1894, p. 61—62.

[50] M. Hatvani, *Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli országos levéltárból és a Burgundi Könyvtárból*, IV, Pesta, 1859, nr. 440.

[51] Erich Zöllner, *Histoire de l'Autriche des origines à nos jours*, Paris, 1965, p. 212—213 ; *Histoire de Pologne*, p. 238—239.

[52] Rudolf Geyer, *Zur österreichischen Münzpolitik 1524—1790*, în „Numismatische Zeitschrift", 26, Wien, 1933., p. 83., 104—105.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stăpânirea Ungariei regale [53]. Fără îndoială, semnarea tratatului de la Viena (23 ianuarie 1620) a reprezentat un compromis, acceptat de ambele părți, care aveau nevoie de o amânare în vederea confruntării definitive.

Astfel, profitând de influența austro-spaniolă, activă și eficace, în consiliul prezidat de Jeannin, dar mai cu seamă în anturajul Mariei de Medicis, diplomația imperială a solicitat Franței să medieze amplansarea conflictului din statele germane [54], în vreme ce principele ardelean a urmărit, în secret, utilizarea Boemiei ca element de bază în sistemul politico-militar îndreptat împotriva Austriei. Delegații unguri vor încheia la Praga, în aprilie 1620, un nou tratat ce consfințea „alianța pe veci" ceho-transilvană în vederea apărării comune. Demn de menționat este hotărârea de a convoca la cinci ani o dietă comună, iar în articolul XI era stipulat imperativul emiterii de bani comuni [55] în Boemia și Transilvania.

Asemenea acțiuni diplomatice, menite, în aparență, să atenueze amploarea fenomenului irenic, au servit în realitate, refacerii forțelor adversarilor și au condus la acumularea asociativă de noi factori conflictuali în Imperiu. Dar, într-un moment când tensiunile confesionale amenințau să redevină incendiare, sosea în Germania o ambasadă franceză care, prin negocieri cu *Liga catolică* și *Uniunea protestantă*, a mediat încheierea tratatului de la Ulm (3 iulie 1620) [56]. Din păcate, calculele ambasadorului Franței, ducele d'Angoulême, se vor dovedi total eronate, întrucât evenimentele militare ulterioare vor compromite strădaniile diplomației franceze. Să amintim doar, că împăratul, ce nu și-a trimis nici un reprezentant la Ulm, va lichida, câteva luni mai târziu, revolta din Boemia și va supune stările austriece ostile [57].

Turnura neașteptată pe care au căpătat-o evenimentele în vara anului 1620 a influențat decisiv raporturile dintre principatul ardelean și Casa de Austria. Ruperea alianței cu Friedrich de Palatinat, precum și inactivitatea *Uniunii evanghelice*, au impus măsuri energice menite să consolideze Transilvania și să-i ridice prestigiul în relațiile internaționale. În acest scop, întrunită la 25 august 1620, dieta de la Besztercebányia (Banska Bistrica) l-a ales pe Bethlen Gábor rege al Ungariei [58]. În pofida amânării încoronării, ceremonial ce nu va avea loc niciodată, prințul maghiar se va folosi temporar, potrivit surselor diplomatice și numismatice, de intitulația ELECTVS HVNGARIAE DALM. CRO. SCLA. C. REX.

[53] *Gooss.*, nr. 58, p. 493—501.

[54] *Histoire des relations internationales*, publiée sous la direction de Pierre Renouvin, Tome II, *Les temps modernes*, I. *De Christophe Colomb à Cromwell*, par Gaston Zeller, Paris, 1953, p. 221, 226.

[55] I. Lupaș, *Principele transilvan Gavriil Bethlen. 1580—1629*, în „Studii, conferințe și comunicări istorice", II, Cluj, 1940, p. 203—204; P. Cernavodeanu, *Transilvania și Războiul de 30 de ani*, în *SAI*, XXI, 1973, p. 17—18; Reinhard Rudolf Heinisch, *Habsburg, die Pforte und der Böhmische Aufstand (1618—1620)*, în *SOF*, XXXIV, 1975, p. 94; P. Bunta, *Gabriel Bethlen (1613—1629)*, București, 1981, p. 120, 188.

56 V. Tapié, *La politique étrangère de la France et le début de la guerre de trente ans*, Paris, 1934.

[57] Louis Leger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1878*, Paris, 1879, p. 292; G. Livet, *op. cit.*, p. 24—25.

[58] Albert Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie (1526—1722)*, tome premier, Paris, 1902, p. 342; *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 322—323.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

TRAN. PRINC. ET SIC. COM[59] („rege ales al Ungariei, Dalmației, Croației, Sclaviniei, principe al Transilvaniei și comite al secuilor").

Restabilirea unui rege maghiar în Ungaria Superioară impunea măsuri corespunzătoare și în reglementarea activității monetare prin stabilirea de noi forme, reprezentări și valori cu caracter exclusiv unguresc. Noua etapă inaugurată în politica monetară s-a caracterizat prin emiterea denarului unguresc și a groșului lat, așa-numita „piesă de cinci"[60], care redau „Madona cu pruncul" și însemnele Regatului. Renunțarea la emisiunile de „tip ardelean"[61] a permis sistarea baterii groșilor, seria acestor piese fiind reluată mai târziu, cu intermitențe, și numai pentru comitatele sileziene Oppeln și Raciborz[62], pentru care vor reprezenta monede de ocupație.

În estimarea factorilor care au imprimat fiecărui stat o notă particulară activității sale monetare, o atenție specială trebuie acordată Imperiului otoman. Potrivit concepției islamice, că tot prestigiul suveranului stă în rostirea predicii de vineri în numele său și baterea de monedă[63], a existat o preocupare constantă din partea padișahilor pentru însănătoșirea finanțelor statului. Confruntată cu un uriaș deficit bugetar, Poarta a oscilat între susținerea monedei sale tradiționale, *akce* („aspru") și utilizarea pieselor cu un conținut de argint mai ridicat de aproximativ 8—10 ori, *dirhem* („padișah"). Temporar s-a recurs la efectuarea plăților la cursuri forțate : la taleri în intervalul 1590—1600, iar în anii 1606—1615 pentru dirhemi[64], iar nevoia instrumentării unei monede puternice, în competiția cu emisiunile europene, l-a determinat pe Osman II să bată, din 1618, o piesă de 10 aspri *(onluk)*[65].

Coordonatele geo-politice pe care au evoluat raporturile otomanilor cu puterile vecine ne sunt relevate de complicațiile survenite în acești ani la frontierele Imperiului. Amenințată simultan în punctele sale vitale, atât de revizionismul militar-confesional iranian, cât și de colaborarea habsburgo-polonă, Poarta a sesizat amploarea pericolului și a reevaluat prioritățile în politica externă. Constrânsă să facă față pe două fronturi, Poarta a urmărit, în principal, evitarea unui conflict cu Austria, imperativ de care a depins mai întâi depășirea dificultăților în războiul cu Iranul[66], apoi restabilirea dominației sale asupra țărilor române[67]. Izbucnirea Războiului de 30 de ani a adăugat noi elemente agravante în evoluția raporturilor polono-otomane, la adâncirea adversităților contribuind și incitările principelui ardelean, al cărui obiectiv esențial, din 1620, l-a con-

[59] *Resch*, p. 86, nr. 38 sq.

[60] Georg Kraus, *op. cit.*, p. 60.

[61] Lajos Huszár, *Bethlen Gábor Pénzei*, Kolozsvár, 1945, p. 19.

[62] *Resch*, p. 104, nr. 249 sqq.

[63] Mihai Maxim, *O luptă monetară în secolul al XVI-lea : padișahi contra aspru*, în „Cercetări numismatice", V, București, 1983, p. 137 și nota 107.

[64] *Ibidem*, p. 137 și nota 108.

[65] *Ibidem*, p. 137 și nota 109.

[66] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p. 308—314.

[67] Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 116 ; Tahsin Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional. 1621—1672*, București, 1979, p. 35—40.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stituit şi anihilarea sprijinului polon în favoarea Habsburgilor şi angajarea Porţii în tabăra protestanţilor [68].

Incontestabil, campaniile otomane din anii 1620 şi 1621 nu au înclinat decisiv balanţa în favoarea uneia din părţi [69], dar repercusiunile încleştării se vor face simţite curând. Ele au zguduit Republica nobiliară, au adâncit criza internă care măcina Imperiul otoman şi vor determina Transilvania să pună capăt, temporar, ostilităţilor cu imperialii. Lipsit de sprijin militar, Bethlen Gábor a înţeles din atitudinea duplicitară a demnitarilor otomani că Poarta urmăreşte subminarea puterii Habsburgilor, dar fără a-i permite erijarea de sub obedienţa sa [70]. Dând dovadă de realism politic, principele a încheiat, în ianuarie 1622, tratatul de la Mikulov, prin care împăratul se angaja să-i recunoască stăpânirea viageră a Ungariei Superioare şi a celor şapte comitate („Partium"). Bethlen Gábor renunţa la demnitatea regală redobândea titlul de *principe al Sacrului Imperiu Roman şi al Transilvaniei* [71]. Redeschiderea ostilităţilor habsburgo-transilvane, care au dus, până în 1616, la încă două ocupări militare a Ungariei regale, nu vor produce efecte majore pentru statutul juridic al Principatului [72].

Conflagraţia europeană din aceşti ani a provocat o pronunţată criză financiară, cu efecte dezastruoase pentru situaţia monetară a majorităţii statelor. Îngăduindu-ne a releva dimensiunile tragice ale fenomenului, în temeiul mărturiei faptelor, atragem atenţia cuvenită asupra notei de spectaculozitate şi uneori de inedit pe care au căpătat-o acum „afacerile băneşti" ale războiului. Fără a intra în detalii, să amintim că finanţarea aliaţilor a devenit o „raţiune de stat" potrivit căreia Împăratul a primit sume apreciabile de la Înaltul Pontif şi de la Regele Catolic, Suedia a fost stipendiată de Rusia, Anglia şi Olanda au promis subsidii Transilvaniei şi Danemarcei.

Dacă „moneda bună" a alimentat dinamica eforturilor militare, emisiunile devalorizate au produs serioase neajunsuri financiare. Din 1614 Polonia a emis monede de inflaţie de *un gros şi jumătate*, iar Ordonanţa monetară din 1623 stipula reducerea conţinutului de argint la toate piesele. Inflaţia a căpătat proporţii fără precedent după ce suedezii au ocupat oraşele Riga şi Elbing, unde au emis monede de ocupaţie depreciate, asemnătoare pieselor de *un gros şi jumătate* poloneze. Drept răspuns, Sigismund III a sistat în 1627 baterea monedelor de argint sub valoarea talerilor, iar între 1629 şi 1633 a interzis circulaţia monedelor suedeze în oraşul Gdańsk, apoi pe teritoriile Prusiei şi ale Coroanei.

În anul când Republica nobiliară îşi devaloriza oficial emisiunile de argint, împăratul a impus ca în domeniile sale ereditare monedele de aur să fie raportate valoric numai la cursul stabilit pentru *österreichischer Dukat*. Măsura echivala cu impunerea ducatului imperial ca monedă de cont cu valoare liberatorie acceptată asemenea ţechinului veneţian şi altâ-

[68] A. Veress, *op. cit.*, IX, p. 210—212 ; Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 395—396.

[69] Aurel Decei, *op. cit.*, p. 315—324 ; Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 41—48.

[70] C. Feneşan, *Relaţiile Transilvaniei cu Imperiul otoman în anii 1613—1624 în lumina unor documente turceşti*, în *AIIAC*, XXI, 1978, p. 339—365.

[71] *Reşch, passim ; Gooss*, p. 541—544.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nului otoman. O altă măsură monetară inițiată de Ferdinand II a fost emiterea pieselor de *3 kreuzer* („Kaisergroschen" sau „groșul imperial") destinate soldelor și furniturilor pentru armată.

Transilvania a resimțit din plin efectele maximei deprecieri monetare în anii 1623—1624. Situația devenise îngrijorătoare și impunea măsuri energice pentru stăvilirea inflației prin asanarea pieselor devalorizate. Contrar așteptărilor, principele a recurs la măsuri de însănătoșire a monedei ungurești, prin reforma din 1626 stabilind baterea *groșilor lați* cu un titlu de argint mai ridicat. În împrejurările când statele vecine și rivale Transilvaniei au întreținut inflația pe teritoriile lor, reforma lui Bethlen Gábor nu a înregistrat urmările dorite. Dimpotrivă, noile emisiuni au avut de luptat cu piesele de inflație, *groșii imperiali*, și mai cu seamă cu cele de *un gros și jumătate* poloneze și suedeze. Fenomenul se oglindește în structurile unor tezaure monetare care reflectă scoaterea masivă din circulație a *groșilor lați* ardeleni, concomitent cu emiterea lor.

Ultimii ani ai domniei lui Bethlen Gábor prefigurează, prin eșecul reformei monetare din 1626, adâncirea crizei monetare din Transilvania sub domnia principilor Rákoczy. În căutarea unei formule fericite care să însoțească încheierile noastre, apreciem că nu este lipsit de interes să avertizăm că și perioada următoare, corespunzătoare anilor 1630—1660, a stat sub semnul unei acerbe *lupte monetare*, care s-a dat în Principat între emisiunile de inflație germane și cele polono-suedeze.

L'ÉVOLUTION DU STATUT POLITICO-JURIDIQUE DE LA PRINCIPAUTÉ DE TRANSYLVANIE ET SES IMPLICATIONS MONÉTAIRES (1606—1629)

RÉSUMÉ

L'auteur se propose de mettre en relief *les raisons d'État* conformément auxquelles la politique monétaire de la Transylvanie a constitué un moyen de consolider la position de la Principauté dans l'ensemble des relations internationales entre 1606 et 1629.

Les limites chronologique de cette période jalonnent la dernière phase du „siècle de la finances génoise" et correspondent à quelques moments décisifs dans l'évolution des relations internationales sur le continent : traités de paix et krachs financiers.

Conformément au cadre juridique créé par le Traité de Vienne, le rétablissement d'un prince magyar et du culte protestant en Transylvanie ont accordé à la Principauté la qualité de garant des valeurs politiques et spirituelles des Magyars par le combat du péril de la germanisation à l'abri du pouvoir suzerain. Les dénominations diplomatiques et numismatiques, des princes ont exprimé un manifeste politique consacré à l'idéal de reconstruction du Royaume par un roi magyar unique.

L'extension de l'aire d'investigation des sources a permis de réaborder cette phase historique par l'étude des sources numismatitiques qui composent le répertoire des trésors monétaires transylvains, achevée entre 1606—1629. On a souligné, à cette occasion qu'entre la Maison d'Autriche et les princes transylvains a eu lieu *un lutte monétaire* acerbe, phénomène ample et durable, qui a commencé dans les circonstances créés après 1526.

Comme, durant la guerre habsbourgo-ottomane, le numéraire de base a été définitivement retiré de la circulation, situation vérifiée par de nombreux trésors achevés autour de l'année 1600, après la révolte Moïse Szekely et l'insurection conduite par István Bocskay, la politique monétaire des princes a enregistré des modifications notables, suggérées par les structure des dépôts monétaires de cette période.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Jusqu'en 1613, les émissions de la Principauté se sont ancadrées dans le système hybride antérieur et ont rempli les nécessités courantes en petit numéraire.

La confrontation de principes et d'intérêts entre la Transylvanie et la République nobiliaire a enregistré des effets relevants qui délimitent d'une manière claire l'intervalle des années 1614—1620 de l'ansemble de la période par le renoncement à l'utilisation du système monétaire polonais dans l'activité des ateliers. Cette étape a été caractérisée par une sinuosité dans les rapports avec les voisins, dominés par la tension dans les relations avec les Habsbourg et par une note de suspicion envers la Pologne.

Les effets majeurs de la crise financière,déclenchée après 1619 et aggravée dans les circonstances de l'insurrection tchèque, se sont faits ressentir pleinement aussi en Transylvanie. L'entrée de Bethlen Gábor dans la guerre civile et son élection comme roi magyar ont provoque un tournant décisif en ce qui concerne les rapports avec l'Autriche. Jusqu'à l'automne de 1620, le prince a poursuivi l'utilisation de la Bohème comme élément de base dans le système politico-militaire dirigé contre les Habsbourg, intension verifiée aussi par le projet de la réalisation de l'union monétaire tchéco-transylvaine. La nouvelle étape inaugurée dans la politique monétaire est caracterisée par le renoncement aux émissions de „type transylvain" et l'émission des nouvelles piéces aux armoiries hongroises dont le contenu en métal noble a été faiblement augmenté par la réforme monétaire de 1626.

L'auteur présente aussi, d'une manière comparative, la situation monétaire des provinces autrichiennes, de la Pologne et de l'Empire ottoman, dans cette période. On considère que, si l'engagement militaire de la Porte contre la Pologne a servi seulement dans une mesure réduite eux intérêts de Bethlen Gábor dans la Hongrie Supérieure, l'invasion des monnaies suédoises a provoqué, après 1626, les premièrs signes prémonitaires des l'inflation accentuée qui va mettre la Transylvanie sous le règne des princes Rákoczy.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VENIAMIN CIOBANU

INTERFERENȚE ȘI CONEXIUNI POLITICE ÎN EUROPA EST-CENTRALĂ ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI DE 30 DE ANI (1632—1645)

Deși Războiul de 30 de ani a izbucnit ca o consecință directă a Contrareformei, noua fază în care el a intrat la începutul celui de al patrulea deceniu al secolului XVII a evidențiat și mai pregnant caracterul politic al contradicțiilor de interese dintre taberele aflate în conflict. Pe acest fundal au apărut și s-au dezvoltat elemente de criză și în raporturile politice din Europa est-centrală care au avut implicații directe și asupra evoluției poziției internaționale a spațiului carpato-dunărean.

La începutul celui de al patrulea deceniu al secolului XVII, situația internațională a Poloniei înregistra o vădită deteriorare, fapt ce avea să determine, într-o oarecare măsură, și direcțiile politicii externe pe care avea să o promoveze Władysław IV, proclamat rege la 13 noiembrie 1632, în urma decesului tatălui său, Sigismund III, survenit la 30 aprilie același an. Astfel, din nord-vest plana asupra ei amenințarea suedeză, rămasă, totuși, o realitate, în pofida asigurărilor și, ce-i drept, intențiilor reale de pace pe care le dăduseră și le nutreau cercurile conducătoare suedeze. După dispariția lui Gustav Adolf, în marea bătălie de la Lutern, din 16 noiembrie 1632, cancelarul Suediei, Axel Oxenstierna, a reușit să mențină pozițiile ocupate de fostul său rege în Prusia și în Imperiu și a adoptat o atitudine mult mai decis antipolonă, decât o avusese Gustav Adolf. În est, atitudinea Rusiei evoluase potrivit pronosticurilor formulate de cercurile conducătoare poloneze, de vreme ce Mihail Feodorovici Romanov nu așteptase termenul de expirare a valabilității armistițiului, pe care îl încheiase cu Polonia în anul 1619, adică anul 1633, ci a ordonat trupelor sale să reia în stăpânire teritoriile pe care Rusia i le cedase Poloniei, în baza convenției de armistițiu din acel an.

Declanșarea de către Moscova a ostilităților militare punea Polonia în fața unei foarte posibile coaliții suedo-moscovite, pe care Władysław IV a încercat să o împiedice, pe calea unei apropieri de Suedia. Decesul lui Gustav Adolf a modificat, însă, și planurile politice ale noului rege polonez, întâietatea în politica față de Suedia căpătând-o interesele

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dinastice pe care le moștenise de la tatăl său și pe care nu avea să le abandoneze, decît cu mare greutate. Totuși, adoptarea acelei conduite de către regele polon nu a fost, în totalitate, lipsită de o *rațiune de stat*, de vreme ce a stat în legătură cu o anume abandonare a proiectelor de cuceriri teritoriale în răsărit.

În orice caz, deși înregistrase evidente succese militare în războiul care începuse cu Rusia, Władysław IV a fost, totuși, nevoit să încheie „pacea veșnică" cu această țară, semnată la 14 iunie 1634, la Polanova. În schimbul renunțării la drepturile sale, foarte iluzorii, de altfel, la coroana moscovită, pe care și-o adjudecase, în împrejurările cunoscute, Władisław IV a dobândit întinse teritorii, între care Smolensk și Czernichów [1].

Printre cauzele care au contribuit la încheierea păcii cu Moscova, s-a numărat și progresiva deteriorare a relațiilor Republicii Nobiliare Polone cu Imperiul otoman. Încheiată în anul 1621, și ratificată în anul 1623, „pacea" otomano-polonă de la Hotin a fost, ca și cea încheiată în anul 1617, mai mult o *noțiune juridică*, și mai puțin o realitate politico-diplomatică. Desele incursiuni ale cazacilor de pe Don, care ajungeau cu șeicile lor rapide până sub zidurile palatelor imperiale de pe Bosfor, provocând deruta și indignarea populației constantinopolitane împotriva celor care nu reușeau să asigure nici măcar securitatea Capitalei, și replicile lor tătare, ale căror invazii în Polonia nu erau mai puțin devastatoare, nu au determinat, totuși, denunțarea actului de la Hotin din anul 1621, nici de către o parte, nici de către cealaltă. Polonia, care se resemnase, temporar, cu pierderea pozițiilor sale la Dunărea de Jos, nu vedea nici o posibilitate reală de a le redobândi. Excepție a făcut, doar, episodica domnie, firește, din acest punct de vedere, a lui Miron Barnovschi în Moldova ; un simplu *episod*, în comparație cu ceea ce însemnase influența polonă de la sfârșitul secolului XVI și din primul deceniu al celui următor. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât domnia aceluia nici nu fusese o inițiativă a Poloniei, din cauza complicatei sale situații internaționale, ci semnificase consolidarea pozițiilor de preeminență ale Porții otomane la nord de Dunăre. Războiul declanșat împotriva Poloniei de regele Suediei, Gustav Adolf, în vara anului 1626, a implicat-o, de fapt, în marea conflagrație europeană, reprezentată de *Războiul de 30 de ani, din care a putut ieși abia peste trei ani, când a* reușit să încheie armistițiul cu Suedia de la Stary Targ, din luna septembrie 1629 [2].

La rândul său, Imperiul otoman nu putea lua în considerare un nou război cu Polonia, din cauza marilor seisme politice care îl zguduiau din interior, și a războiului pe care îl purta cu Iranul [3]. Abia după lichidarea celor dintâi, a inaugurării, în anul 1632, a domniei sale autoritate și a asigurării stabilității politice în spațiul carpato-dunărean, dar așa cum

---

[1] Władysław Czapliński, *Władysław IV i ego czasy*, Warszawa, 1972, p. 122 și urm. ; idem, *Les territoires de l'ouest dans la politique de la Pologne de 1572 à 1764*, în „Acta Poloniae Historica", 9, (1964), p. 14—15.

[2] Vezi și idem, *Władysław IV*, p. 76 și urm.

[3] Pentru detalii, vezi Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p. 336 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fusese impusă de factorii politici de conducere ai românilor, și ilustrată de domniile lui Gheorghe I Rákoczy, în Transilvania, Matei Basarab, în Țara Românească, și Vasile Lupu, în Moldova, sultanul Murad IV s-a putut gândi să pună capăt, în favoarea Imperiului otoman, contradicțiilor de interese din raporturile otomano-polone care întrețineau o stare de permanentă incertitudine la granițele nordice din Europa ale otomanilor [4].

Decizia ridica, însă, nori de periculoasă furtună pe „cerul politic" al spațiului carpato-dunărean, a cărui „înseninare", mai ales în zona sudică și vestică, adică în Țara Românească și în Transilvania, se produsese împotriva voinței sultanului și a celei a cercurilor conducătoare din jurul lui. Dar, dacă au simulat că nu acordau nici o atenție și nici o semnificație politică deosebită împrejurărilor în care se înscăunaseră Gheorghe I Rákoczy și Matei Basarab, confirmându-le domnia, în schimb, sultanul a reacționat violent împotriva tentativei de reînscăunare făcută de fostul domn, refugiat, atunci, în Polonia, și anume Miron Barnovschi, de unde încercase să revină în Moldova. Or, executarea, din ordinul sultanului, la Istanbul, a pretendentului ce întrunea adeziunea celei mai mari părți a boierimii moldave, a fost interpretată, foarte exact, de altfel, ca o expresie a „atitudinii energice adoptată de către Murad IV față de Polonia, care reprezenta atunci elementul principal de presiune asupra pozițiilor otomane în Europa" [5]. În schimb, recunoașterea celorlalte două domnii, la inaugurarea cărora nu avusese nici o inițiativă, s-a datorat și faptului că ele nu erau în *legătură directă* cu nici una din puterile străine adversare ale Imperiului otoman în spațiul carpato-dunărean. Cu alte cuvinte, așa cum am precizat cu alt prilej, nu prezentau, *cel puțin pentru moment*, pericolul de a contribui la subminarea prezenței otomane în această zonă geografică. Mai ales că principalul factor care ar fi putut-o determina, adică Imperiul habsburgic, era incapabil să acționeze în acest sens, din cauză că era el însuși în pericol de a fi fost destrămat, chiar dacă la data la care mă refer situația politico-militară a Habsburgilor era mult ameliorată pe fronturile Războiului de 30 de ani.

Mai mult chiar, după cum se știe, Gheorghe I Rákoczy și-a început domnia împotriva voinței imperialilor, în luptele contra cărora s-a folosit și de emigrația munteană din Transilvania, în fruntea căreia se afla aga Matei, viitorul domn al Țării Românești, Matei Basarab [6]. Prin urmare, ceea ce neliniștea Poarta era doar, sau, cel puțin, înainte de toate, posibilitatea creării unui precedent, prin încălcarea dreptului exclusiv [7], abia restabilit, cu două decenii mai înainte, al sultanului de a avea inițiativa în ceea ce privește succesiunea domnească în spațiul

[4] Cf. Tahsin Gemil, *Țările române în contextul politic internațional 1621—1672*. București, 1979, p. 79.

[5] *Ibidem*.

[6] Cf., în acest sens, Constantin Rezachevici, *Începutul epocii lui Matei Basarab și Vasile Lupu în lumina relațiilor cu Imperiul otoman și cu Transilvania*, în *RdI*, 9, 1982, p. 1004; Nicolae Stoicescu, *Lupta lui Matei din Brâncoveni pentru ocuparea tronului Țării Românești*, în *RdI*, 9, 1982, p. 988—989.

[7] N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, București, 1902, p. CLXVIII; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 997.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

carpato-dunărean. S-ar fi putut crea, astfel, condițiile care ar fi putut duce la desprinderea treptată a acestuia din sistemul politic otoman sau, în mod cert, la o nouă reglementare a raporturilor dintre cele două părți, adică dintre români și otomani, pe principii incompatibile cu structura politico-instituțională și obiectivele de politică universală ale Imperiului otoman. Or, în împrejurările politice interne și internaționale în care se afla Poarta la cumpăna deceniilor trei și patru ale secolului XVII, valoarea economică, politică și strategică ale celor trei țări era incontestabilă.

Dar, cum și Matei Basarab și-a manifestat fără echivoc, încă de la începutul domniei, intenția de a garanta, în continuare, preponderența otomană la Dunărea de Jos, sultanul nu s-a mai opus faptului împlinit, adică celui al alegerii de către „țară", fără consultarea prealabilă a Porții otomane, a lui Matei Basarab, ca domn al Țării Românești [8]. În schimb, Poarta otomană avea să vegheze ca *unitatea politică de acțiune* a spațiului carpato-dunărean să funcționeze doar sub egida și în interesul obiectivelor sale europene și nicidecum sub cea a lui Gheorghe I Rákoczy care-și trădase această intenție, încă de la începutul domniei [9].

Or, una din direcțiile spre care voia să dirijeze principele acea *unitate politică de acțiune* a Transilvaniei cu Țara Românească, care se refăcuse, cum am văzut, în timpul luptelor pentru dobândirea domniei de către el, purtate, cu ajutor muntean, împotriva imperialilor, era cea a tranșării conflictului său cu cei din urmă, dar în așa fel, încât ar fi fost implicată, direct, și Poarta otomană. Această perspectivă nu era agreată, însă, de cercurile conducătoare otomane, din aceleași motive din care evitau și conflictul armat cu Polonia. De aceea, beilerbeiul de Buda s-a grăbit să liniștească cercurile conducătoare ale Ungariei Superioare, în fruntea cărora se afla palatinul Ungariei, Nicolae Esterházy, în sensul că principele transilvănean nu avea, și nici nu putea să aibă, o intenție agresivă împotriva acesteia. Intențiile pașnice ale Porții otomane erau subliniate cu același prilej, adică la 12 octombrie 1632, si prin reafirmarea răspicată a principiului neutralității pe care îl adoptase Poarta față de Războiul de 30 de ani, care răvășea Imperiul habsburgic [10].

Primele mutații politice din spațiul carpato-dunărean, petrecute în secolul XVII, care purtau pecetea unor acțiuni independente de voința Porții otomane, s-au produs într-o perioadă de acalmie ce se instaurase în raporturile acesteia cu Republica Nobiliară Polonă. Este drept că această acalmie era mult mai fragilă decât în celălalt caz, adică al raporturilor Porții cu Imperiul habsburgic, datorită permanentelor tulburări provocate de tătari și cazaci care afectau, îndeosebi, voievodatele

[8] Aurel Decei, *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turcești*, în *AIIAC*, XV, 1972, p. 49 ; N. Iorga, *op. cit.*, p. CLXVII—CLXIX ; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 998—1001 ; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1005—1007.

[9] Vezi, în acest sens, raportul lui Ștefan Szalánczi, trimis lui Gheorghe I Rákoczy, de la Istanbul, la 4 octombrie 1632, la Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, Volumul IX, *Acte și scrisori (1616—1636)*, București, 1937, p. 320—321.

[10] Ludwig Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy 1606—1645*, Budapest, 1932, p. 310—315.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sudice ale Coroanei polone. Tocmai din acest motiv, nobilimea polonă din aceste zone, ale căror domenii erau permanent expuse devastărilor provocate de invaziile tătare, se pronunța categoric în favoarea reconfirmării tratatelor de pace anterioare pe care Republica Nobiliară Polonă le încheiase cu Poarta otomană și, chiar, a convențiilor încheiate de cea dintâi cu tătarii. Cât de mare era nevoia de securitate și de liniște resimțită de magnații poloni din acele zone reiese și din faptul că cererea lor trebuia să fie acceptată, chiar cu prețul respectării riguroase de către partea polonă a obligației atribuită de tătari și de Poarta otomană Coroanei polone și însușită de aceasta, cel puțin tacit, de a furniza hanului darurile anuale [11].

Limpezirea situației din această zonă, prin curmarea deselor incursiuni tătare în teritoriile poloneze, era dorită, de altfel, și de Moldova. Și aceasta, nu numai datorită faptului că drumul hoardelor tătare trecea, de cele mai multe ori, pe teritoriul ei [12], ci și din cauză că polonezii, lansați în urmărirea lor, provocau daune la fel de însemnate. De altfel, tocmai o astfel de urmărire, efectuată de marele hatman al Coroanei, Stanisław Koniecpolski, a constituit unul din pretextele oficiale invocate de Murad IV, pentru declanșarea campaniei împotriva Poloniei, din toamna anului 1633.

În speță, sultanul îi acuza pe polonezi că incidentul, soldat cu înfrângerea tătarilor la Cornul lui Sas, în apropiere de Ștefănești, pe Prut, petrecut, după unele informații, în primăvara anului 1630 [13], după alte informații, la 4 iulie 1632 [14], iar după altele, la 4 iulie 1633 [15], constituia o violare flagrantă de către el a prevederilor acordului din anul 1630 care stipula obligația Poloniei de a se abține de la orice intervenție, indiferent de împrejurări, natură sau formă de concretizare. Cealaltă acuzație, care a justificat decizia sultanului de a reîncepe ostilitățile militare cu Republica Nobiliară, consta în neîndeplinirea de către aceasta a angajamentului de a-i reține pe cazaci de la incursiunile lor prădalnice în teritoriile otomane, de care nu erau scutite, cum am mai remarcat, nici suburbiile capitalei otomane [16].

Cum era și firesc, polonezii nu și-au însușit nici una din cele două acuzații [17] care justificau calificativul de „agresoare" atribuit de sultan Republicii Nobiliare Polone. Din contra, Stanisław Koniecpolski a afirmat că pactele în vigoare stipulau, în egală măsură, și obligația Porții otomane de a nu trimite trupe în Moldova, sub acoperirea niciunei justificări. Or, această afirmație a înaltului demnitor polon sugera și faptul că statutul politico-juridic al Moldovei în raporturile dintre cele două

[11] *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archivum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, Tom. XX. *Lauda seimikowe*. Tom. I, *Lauda wiszeńskie 1527—1648 r.*, Opracował Antoni Prochaska, Lwów, 1909, p. 321, 336.

[12] Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești 1601—1712*, București, 1984, p. 222—223.

[13] Idem, *Țările române*, p. 80.

[14] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p. 343.

[15] Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 166.

[16] Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 80; pentru alte detalii și precizări, vezi Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, Vol. I, *1455—1774*, București, 1976, p. 155, 156, 157, 159.

[17] N. Iorga, *op. cit.*, p. 182.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

părți fusese, deja, stabilit și recunoscut, ca atare, de ambele state; este vorba de statutul de *stat tampon* al Moldovei pe care trebuia să îl aibă în raporturile dintre Republica Nobiliară Polonă și Imperiul otoman. Deci, potrivit concepției cercurilor conducătoare poloneze, cei care încălcaseră pactele în vigoare, și încă în prevederile lor cele mai importante, erau otomanii care ignoraseră această condiție și trimiseseră trupe acolo, fără a fi fost provocați la aceasta de către polonezi [18].

Rolul de *stat tampon* pe care îl atribuiau Moldovei cercurile conducătoare ale Republicii Nobiliare Polone, firește, nu numai din motive conjuncturale, ci, în primul rând, datorită faptului că, în împrejurările interne din Polonia și în condițiile internaționale din Europa est-centrală de la acea dată, acest statut era *singurul posibil și eficace* în raporturile polono-otomane, este demonstrat și de faptul că Stanisław Koniecpolski a adresat amintita declarație nu direct sultanului sau marelui său vizir, ci domnului de atunci al Moldovei, Moise Movilă. Or, acesta, la rândul său, era direct interesat, chiar și fără îndemnul marelui hatman polon [19], ca și omologul său din Țara Românească, în subminarea victoriei otomane împotriva Poloniei și, deci, înainte de toate, în evitarea declanșării războiului. Deoarece, o victorie otomană, care, în treacăt fie spus, nu putea fi obținută fără spolierea celor două țări extracarpatice, în primul rând, nu era câtuși de puțin dorită de români. Și aceasta, din cauza faptului că o eventuală și, chiar, foarte posibilă, dat fiind raportul real al puterii militare dintre cele două părți, victoria otomană ar fi rupt echilibrul de forțe dintre Republica Nobiliară Polonă și Imperiul otoman, în favoarea celui din urmă, situație care ar fi devenit foarte periculoasă pentru evoluția ulterioară a statutului politico-juridic al întregului spațiu carpato-dunărean.

Iată, deci, motivul pentru care atât Moise Movilă, cât și Matei Basarab, și, chiar, Miron Barnovschi, care tocmai se afla în drum spre Istanbul, unde spera să primească, din nou, însemnele domniei Moldovei, au făcut insistente demersuri pe lângă Abaza Mehmed pașa, beilerbeiul de Silistra și de Oceacov, comandantul suprem al trupelor otomane trimise de sultanul Murad IV împotriva Poloniei, să renunțe la acea expediție [20]. Or, tentativa de a dejuca planul otoman [21], reliefează, o dată în plus, unitatea de vederi în acest domeniu a factorilor politici ai românilor, indiferent de partida boierească căreia îi aparțineau, ceea ce constituie o nouă expresie a *unității politice de acțiune* a țărilor române. Ea nu și-a putut dovedi, însă, eficacitatea, datorită, înainte de toate, propriilor slăbiciuni interne și a precarei poziții pe plan internațional ale celor două țări, motiv pentru care nu au putut împiedica declanșarea atacului otoman împotriva Poloniei, eveniment care a avut loc la 22 octombrie 1633. În schimb, domnii români au contribuit, efectiv, la eșuarea expediției, ceea ce poate fi considerat ca un efect parțial, dar deloc neglijabil, al aceleiași *unități politice de acțiune* a țărilor române,

[18] Ilie Corfus, *Documente privind istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 137—138.
[19] *Ibidem*, p. 138.
[20] *Ibidem*, p. 135.
[21] Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 80.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

chiar dacă ambiţiosul Abaza Mehmed paşa nu s-a sfiit să înfăţişeze sultanului expediţia ca pe o adevărată victorie [22], dar să şi accepte propunerile de mediere a păcii avansate de Moise Movilă şi de Matei Basarab. Misiunea pe care şi-au asumat-o domnii români s-a dovedit a fi fost, însă, deosebit de delicată, deoarece, în timp ce Abaza Mehmed paşa, exprimând, firește, punctul de vedere al cercurilor conducătoare de la Istanbul, nu dorea încheierea unui tratat de pace nou, ci, doar, reconfirmarea actului din 9 octombrie 1621, polonezii voiau să se folosească de insuccesul înregistrat de paşă, pentru a impune Porţii otomane un nou act, mult mai favorabil intereselor Republicii Nobiliare Polone în spaţiul carpato-dunărean, decât îi fusese cel încheiat la Hotin [23].

Dar, deşi cercurile diplomatice de la Istanbul, şi nu numai ele, considerau drept lipsită de orice şansă de realizare o nouă expediţie militară împotriva Poloniei, Murad IV era de altă părere. Incitat de propunerile ţarului Rusiei, el credea, totuşi, după câte se pare, că putea, dată fiind antrenarea Poloniei în războiul cu Moscova, nu numai să lichideze orice pretenţie de competitoare a Coroanei polone la supremaţia politică în spaţiul carpato-dunărean, ci, chiar, să o includă şi pe aceasta în sistemul politic otoman. Ca urmare, solul polon, Aleksander Trzebiński, sosit, la începutul lunii martie 1634, la Istanbul, cu misiunea de a încheia pacea cu Imperiul otoman, a fost pus de către cercurile conducătoare otomane în faţa unor pretenţii cu totul inacceptabile pentru Polonia. În consecinţă, la 8 aprilie 1634, sultanul Murad IV i-a dat un ultimatum regelui Poloniei, prin care îl soma să îi accepte trei condiţii esenţiale, şi anume : dărâmarea întăriturilor construite de polonezi la graniţa cu teritoriile otomane propriuzise, lichidarea incursiunilor cazacilor în aceleaşi teritorii şi achitarea, cu regularitate, a obligaţiilor faţă de hanul Crimeii. Moldova şi Ţara Românească nu erau aduse în discuţie, deoarece erau declarate ca fiind *parte integrantă* din Imperiul otoman [24].

Or, tocmai această din urmă pretenţie a stârnit o profundă îngrijorare în rândul cercurilor conducătoare poloneze care nutreau veşnica teamă de vecinătatea nemijlocită dintre Republica Nobiliară Polonă şi Imperiul otoman. Iată pentru ce ele ar fi dorit nu numai ca cele două ţări, Moldova şi Ţara Românească, să nu fie transformate în provincii otomane, ci, totodată, să se renunţe şi la rolul lor de *state tampon*, în sensul eliminării oricărui amestec *direct*, polon sau otoman, în treburile lor interne. În locul acestui statut, polonezii ar fi dorit să se reactualizeze sistemul *suzeranităţii colective* polono-otomane, dar în *cadrul juridic* stabilit de Jan Zamoyski, la sfârşitul secolului XVI. Or, după cum se ştie, acesta acorda Republicii Nobiliare Polone dreptul de a influenţa direct asupra evoluţiei situaţiei politice interne din Moldova şi din Ţara Românească şi a poziţiei lor în raporturile bilaterale polono-otomane şi, firește, şi în cele otomano-habsburgice. Deoarece, regele îi pu-

[22] Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 167 ; Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 147.
[23] Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 138—139, 140—141, 141—142, 143—144, 145—146.
[24] Cf. Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 167—168 ; Tahsin Gemil. *Ţările române*, 80—81.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tea desemna, direct, pe domnii celor două țări care urmau a fi *doar* confirmați de către sultan, indiferent de faptul dacă persoanele propuse de Coroana polonă erau sau nu și pe placul cercurilor conducătoare otomane. Iar, pentru asigurarea *durabilității și eficacității* acelui sistem în *practica politică* a raporturilor polono-otomane, polonezii voiau să reintre în stăpânirea cetății Hotin [25], un punct strategic deosebit de important care ar fi trebuit să sporească mijloacele Republicii Nobiliare Polone pentru atingerea obiectivului amintit.

Polonia nu dispunea, însă, de posibilitățile materiale și militare capabile să-i permită să-și impună punctul de vedere, dar nici situația internațională nu mai era aceeași de la sfârșitul secolului XVI și de la începutul celui următor care înlesnise, în mod considerabil, succesul diplomatic înregistrat, atunci, de Jan Zamoyski. În primul caz, este vorba de faptul că Władysław IV nu avea încredere deplină în propria sa armată care nu era dispusă să intre în Moldova, pentru a lupta împotriva turcilor și a vasalilor acestora, tătarii și domnii români. Căci, o treime era formată din detașamentele particulare ale nobililor, iar cealaltă era preocupată, înainte de toate, de grija de a-și încasa, mai întâi, soldele [26]. Această stare de spirit este pusă în evidență și de faptul că nici unul din senatorii Coroanei nu a optat pentru soluția înrolării generale a șleahtei — *pospolite ruszenie* — cum se proceda, de obicei, în astfel de împrejurări, deoarece fiecare voia, se pare, să evite repetarea evenimentelor din timpul campaniei de la Hotin, din anul 1621 [27].

În plus, la această atitudine a mai contribuit și nesiguranța provocată de necunoașterea exactă a planurilor față de Polonia făurite de principele Gheorghe I Rákoczy, care era suspectat că urmărea să o atace [28]. Această temere era, totuși, nefondată, deoarece principele era la fel de interesat, ca și Matei Basarab, și, chiar, ca și noul domn al Moldovei, Vasile Lupu, în evitarea războiului otomano-polon, deci, în menținerea echilibrului de forțe din Europa est-centrală. De aceea, ei s-au alăturat eforturilor făcute de partizanii soluționării pașnice a conflictului cu Polonia, din rândul înalților demnitari ai Porții, reușind să determine încheierea unui tratat de pace otomano-polon, în luna octombrie 1634 [29]. De data aceasta, *unitatea politică de acțiune* a țărilor române se afirma din nou, fiind pusă în slujba aceluiași obiectiv comun, și anume cel al sustragerii, într-o manieră cât mai eficace și mai amplă cu putință, presiunilor otomane asupra statutului lor politico-juridic.

Semnarea propriuzisă a actului a fost precedată de tratative, purtate atât la Varșovia, cât și la Istanbul. La propunerea de pace a regelui, sultanul a răspuns afirmativ, fără a scăpa ocazia de a reafirma apartenența, *de drept și de fapt*, a Moldovei și a Țării Românești la Imperiul

---

[25] Andrei Veress, *op. cit.*, p. 340—341.
[26] *Ibidem*, p. 340.
[27] Cf. Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 168—169.
[28] Andrei Veress, *op. cit.*, p. 340.
[29] Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 81—84; Mustafa A. Mehmet, *op. cit.*, p. 160.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

otoman [30]. Murad IV avea, însă, în vedere doar reactualizarea tratatului de pace ce fusese încheiat în timpul domniei lui Soliman Magnificul, dar cu următoarele condiții : dărâmarea palăncilor construite de polonezi la granița cu teritoriile otomane, propriuzise, în perioada care se scursese, după încetarea domniei lui Soliman Magnificul ; reținerea cazacilor de la incursiunile lor repetate, dar nepedepsite de puterea centrală polonă, în teritoriile otomane, pe mare și pe uscat, și achitarea darurilor anuale datorate hanilor Crimeii [31].

La rândul lor, polonezii au prezentat un alt proiect, în care era respinsă atât ideea plății de către Coroană a „haraciului" către Crimeea, cum era interpretată acea clauză la Istanbul și la Baccisarai, cât și condiția dărâmării palăncilor, ca unele ce nu fuseseră ridicate pe teritoriul otoman. În sprijinul acestui din urmă refuz, se invoca nu numai mărturia lui Șahin aga, negociatorul otoman trimis în Polonia, ci și aceea a boierilor bătrâni ai Moldovei. Prin urmare, concluzia firească care se desprindea era aceea că nu existau, la acea dată, diferende teritoriale nici între Republica Nobiliară Polonă și Imperiul otoman și nici între cea dintâi și Moldova [32].

Or, această din urmă precizare constituia, desigur, un nou argument, menit să evidențieze atât inutilitatea conflictului militar, cât, mai ales, să contribuie la convingerea cercurilor conducătoare otomane că polonezii nu intenționau, nici în viitor, să se folosească de un pretext similar, pentru a pune în discuție integritatea teritorială a acestei țări și a submina, astfel, pozițiile otomane în spațiul carpato-danubian. În orice caz, cele două mărturii au fost luate în considerare la elaborarea textului final al tratatului care consfințea, încă o dată, preponderența otomană la nordul Dunării și renunțarea, *declarată*, a Coroanei polone la orice pretenție în această zonă [33]. În realitate, era vorba, doar de o renunțare *circumstanțială* deoarece, după cum s-a constatat, cercurile conducătoare poloneze au readus la ordinea zilei problema statutului politico-juridic al Moldovei, la scurt timp după încheierea păcii dintre Republica Nobiliară Polonă și Rusia [34]. Cercurile magnatice ale căror domenii se aflau în partea sud-estică a țării optau, totuși, pentru evitarea unui nou conflict cu Imperiul otoman, chiar cu prețul unor măsuri drastice împotriva cazacilor zaporojeni. Iar pentru cazul în care, în viitor, războiul ar fi fost inevitabil, ei cereau întreprinderea de către puterea centrală a statului a unor măsuri corespunzătoare, pentru întărirea capacității de apărare a Poloniei [35].

Pacea, astfel restabilită, a fost folosită de foștii beligeranți în vederea rezolvării unor priorități politice : Imperiul otoman a utilizat-o

---

[30] „...hatmanul vostru a venit cu oaste la hotarele Țării Românești și Moldovei *ccre fac parte din țările noastre bine păzite*" (s.ns.), (cf. Mustafa A. Mehmet. *op. cit.*, p. 160).

[31] *Ibidem*.

[32] Cf. Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 84.

[33] Mustafa A. Mehmet. *op. cit.*, p. 161, 161—162 ; pentru alte considerații în legătură cu tratatul, vezi Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 84—86 și Wladyslaw Czapliński, *Wladyslaw IV*, p. 171.

[34] Cf. Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 85—86.

[35] *Akta grodzkie i ziemskie*, vol. XX, p. 372, 375.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în scopul redresării situației sale politice interne și a lichidării îndelungatului război cu iranienii, care s-a încheiat, în cele din urmă, cu pacea din 17 mai 1639 [36]. În schimb, Polonia și-a concentrat atenția asupra evenimentelor care se derulau în nordul și în vestul continentului european [37].

Intrarea Franței în Războiul de 30 de ani, prin declararea, la 25 mai 1635, a războiului împotriva Spaniei [38], a revigorat și speranțele lui Władysław IV de a ajunge la coroana suedeză, dar ca preț al medierii între părțile aflate în conflictul european. Cardinalul Richelieu voia, însă, să-l atragă în alianța contra împăratului, ceea ce regele polon a refuzat. Acel refuz a fost determinat și de faptul că suedezii nu erau de acord cu redobândirea de către Polonia a Sileziei, ce trebuia să constituie prețul cobeligeranței polonezilor. Mai mult chiar, Władysław IV a întărit raporturile cu ruda sa austriacă, împăratul habsburg, încheind, la 16 martie 1637, un „pact de familie", în virtutea căruia, între altele, Habsburgii se angajau să acorde asistența necesară, pentru a lua în stăpânire „una din provinciile turcești", în cazul izbucnirii unui război polono-otoman. Care anume „provincie turcească" era avută în vedere de către semnatarii pactului nu se specifica în act. Dar, faptul că „pactul de familie" a fost aprobat, fără nici o obiecție, de data aceea, de către senatul polonez [39], îndreptățește presupunerea că cea mai vizată, dacă nu, chiar, singura, date fiind binecunoscutele pretenții imperiale asupra Țării Românești, era Moldova.

Pactul de familie, în general, căsătoria lui Władysław IV cu Renata Cecilia, în special, nu i-au asigurat, totuși, avantajele pe care le sconta pe planul poziției sale interne și internaționale. Una din problemele cele mai spinoase, în cel din urmă cadru, cu implicații directe și asupra raporturilor Republicii Nobiliare Polone cu Imperiul otoman, în general, cu Moldova și cu Țara Românească, mai ales, continua să rămână cea a cazacilor. Aceasta era o problemă cu atât mai dificil de dezlegat, cu cât nu exista în rândul cercurilor conducătoare poloneze o unitate de vederi în ceea ce privește modalitățile de rezolvare a ei. O stare de lucruri care a permis cazacilor să continue a nesocoti interesele politice generale ale statului polonez [40] și să-și continue incursiunile în teritoriile otomane. Ca urmare, ambasadorul olandez de la Istanbul remarca, într-un raport din 13 aprilie 1635, posibilitatea declanșării unui război polono-otoman, tocmai din această cauză [41]. O posibilitate care ar fi fost, chiar, de dorit pentru diplomația olandeză, deoarece i-ar fi servit la realizarea unui obiectiv important, urmărit permanent de la izbucnirea

[36] Cf. Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p. 357 și urm.; Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 87.

[37] Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 137 și urm.; Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 87.

[38] Maurice Ahley, *Das Zeitalter des Barock. Europa zwischen 1598 und 1715*, München, 1983, p. 174—175; Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, Erster Band, 1951, p. 383 și urm.

[39] Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 200 și urm.

[40] Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, Volumul XXIII. *Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țărilor de Jos*, București, 1913, p. 288.

[41] *Ibidem*, p. 192.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Războiului de 30 de ani, şi anume împiedicarea alierii Poloniei cu Habsburgii austrieci împotriva statelor protestante. Sultanul Murad IV nu avea, însă, timp pentru aşa ceva, din cauza războiului cu Iranul, motiv pentru care a dat dispoziţii categorice tuturor autorităţilor de stat competente să respecte cu stricteţe pacea încheiată cu Polonia, în luna octombrie 1634 [42].

Atitudinea Porţii otomane a stimulat, însă, cercurile conducătoare poloneze să revigoreze politica dunăreană a Coroanei. Cum Vasile Lupu, domnul Moldovei, reprezenta, pe planul raporturilor dintre Polonia şi Imperiul otoman, în exclusivitate interesele celui din urmă, era evident că înlăturarea lui din domnie trebuia să constituie prima etapă a relansării acelei politici. De aceea, încă la 8 septembrie 1635, acelaşi Cornelius Haga, ambasadorul olandez la Poartă, raporta Stărilor Generale despre demersurile diplomatice poloneze la Istanbul, în vederea realizării obiectivului amintit [43].

Ofensiva diplomatică poloneză nu l-a surprins, însă, nepregătit pe Vasile Lupu, de vreme ce avea partizani chiar şi în cele mai înalte cercuri conducătoare poloneze. Or, printre aceştia se număra însuşi marele cancelar al Coroanei. Ca urmare, a încercat să contracareze efectele acuzaţiilor aduse împotriva lui, formulate şi susţinute de castelanul Cracoviei şi marele hatman al Coroanei, Stanisław Koniecpolski ; mai ales că, potrivit uneia dintre acele acuzaţii, el, domnul, ar fi fost un „violator al păcii generale" [44] dintre Republica Nobiliară Polonă şi Imperiul otoman. Acuzaţia era destul de gravă şi putea avea consecinţe pe măsură, dacă se au în vedere hotărârea expresă a sultanului Murad IV de a menţine pacea cu Polonia şi, mai ales, caracterul său impulsiv, ambele foarte bine cunoscute domnului moldav. Încercările sale au eşuat, însă, motiv pentru care a adoptat o atitudine net ostilă faţă de solul polon, Jerzy Krasiński, cu prilejul trecerii acestuia prin Iaşi, în timpul călătoriei spre Istanbul, în luna martie 1636.

Atitudinea lui Vasile Lupu faţă de Polonia era, însă, net deosebită, în acea fază, de cea pe care o avea domnul Ţării Româneşti, Matei Basarab. Cum politica celui din urmă era hotărât antiotomană, el se afla în cele mai bune raporturi cu Republica Nobiliară şi nu a ezitat să-i ofere subsidii pentru întreţinerea unei mari armate polone, în cazul în care ar fi declarat războiul împotriva Imperiului otoman.

Nu acestea erau, însă, şi planurile cercurilor conducătoare poloneze şi, din această cauză, erau foarte reticente faţă de demersurile domnului muntean. Atitudinea lor l-a nemulţumit pe domnul muntean, fapt ce l-a determinat să se plângă solului polon amintit, cu prilejul audienţei pe care i-a acordat-o, la 3 aprilie 1636. El incrimina faptul că „regele şi republica noastră [polonă — relatarea convorbirii dintre cei doi aparţinând unui membru al ambasadei — *n.ns.*] se hotărăsc aşa de greu să-l primească pe el sub protecţia lor, deoarece, prin aceasta, el ar putea fi

[42] Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 89.
[43] Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p. 173 ; pentru alte detalii. Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 90—91.
[44] P. P. Panaitescu, *Călători poloni în ţările române*, Bucureşti, 1930, p. 24—25.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mult mai primejdios pentru păgâni“ [45]. Îngrijorarea şi nemulţumirea erau cu atât mai justificate, cu cât nici demersurile sale, făcute în acelaşi scop, pe lângă Curtea imperială, nu avuseseră mai mult succes. Împăratul Ferdinand II a fost, ce-i drept, surprins plăcut de oferta acestuia, deoarece „nu mai auzise de mult oferte de credinţă românești“ [46], dar răspunsul pe care i l-a trimis, la 13 septembrie 1635, era, doar, de complezenţă. Fiind atât de angajat în rezolvarea deosebit de dificilelor probleme cu care era confruntat în propriul său Imperiu, şi, în plus, mai trebuind să facă faţă şi unei periculoase coaliţii externe, împăratul excludea, *a priori*, ideea unui război cu otomanii. Prin urmare, „numai de cruciata contra turcilor nu i se putea vorbi [împăratului — *n.ns.*] cât dura războiul de 30 de ani“ [47].

Totuşi, Poarta otomană nu excludea, chiar şi în acele împrejurări atât de critice pentru Imperiul habsburgic, posibilitatea producerii unor ingerinţe imperiale, fie ele şi pe cale indirectă, adică prin intermediul Ungariei, în Transilvania. Acesta a fost un motiv în plus, pentru care paşa de Buda i-a cerut principelui Gheorghe I Rákoczy să se angajeze, în scris, că „de acum înainte — adică de la data de 2 decembrie 1636, când a dat acel act de garanţie — nu vom fi împreună nici cu neamţul şi nici cu polonezul“ [48]. În ceea ce-i priveşte pe polonezi, măsura de precauţie adoptată de Poarta otomană i-a fost dictată, cu siguranţă, de legăturile pe care le avea principele transilvănean cu aceştia. Or, acele legături erau, deja, bine cunoscute cercurilor diplomatice de la Istanbul, în sensul că se ştia că Gheorghe I Rákoczy spera în ajutorul polonez, în cazul în care ar fi fost pus în faţa pericolului de a fi înlocuit, cu forţa, în domnie, de Poarta otomană [49]. Totodată, paşa de Buda urmărea cu atenţie toate mişcările trupelor imperiale aflate sub comanda palatinului Ungariei, Nicolae Esterházy. Această atenţie trădează, deci, îngrijorarea cercurilor conducătoare otomane determinată de posibilitatea unei intervenţii imperiale în Transilvania, căreia nu i-ar fi putut da replica cuvenită, din cauza amintitelor complicaţii externe cu care era confruntat Imperiul otoman. Iată şi motivul pentru care paşa de Buda i-a atras atenţia palatinului, la începutul lunii decembrie 1636, să vegheze ca să nu se producă vreo infracţiune la graniţa cu Transilvania. Or, *tocmai acele mişcări ale trupelor imperiale* din zona Caniszei [50] au putut fi cauza directă şi imediată a urgentării cererii adresate de paşa de Buda lui Gheorghe I Rákoczy de a da noi dovezi de fidelitate faţă de Poartă.

Prin urmare, dacă armistiţiul încheiat cu Suedia, în luna septembrie 1635, a creat condiţiile externe favorabile revigorării de către cercurile conducătoare poloneze a vechii politici a Coroanei polone faţă de Poarta otomană, atunci, agresivitatea tonului cu care au cerut acesteia

---

[45] *Ibidem*, p. 31—32 ; în luna martie 1636, Matei Basarab a trimis prima sa solie lui Władysław IV, aflat, atunci, în Lituania (cf. Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. CLXXXIV).

[46] Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. CLXXXI.

[47] *Ibidem*, p. CLXXXII.

[48] Tahsin Gemil, *Relaţiile ţărilor române*, p. 234.

[49] Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. CLXXXIII ; *ibidem*, p. 198.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

din urmă îndepărtarea din domnia Moldovei a lui Vasile Lupu [51] a putut fi încurajată tocmai da avansurile de alianţă pe care i le făceau ceilalţi doi principi, adică Gheorghe I Rákoczy şi Matei Basarab, faţă de care li se părea că domnul moldav era total izolat. Acest calcul al diplomaţiei poloneze a fost sesizat de către otomani care au ştiut, la rândul lor, să-i aprecieze valoarea. Iată, deci, motivul pentru care au respins, categoric, cererea poloneză şi i-a confirmat în demnităţile lor atât pe cei doi domni, cât şi pe principe. Un act ce semnifica, totodată, în acele împrejurări, şi faptul că li se acorda acestora libertatea de acţiune, „ca elemente de apărare a hotarelor otomane împotriva Poloniei" [52].

O semnificaţie care nu a scăpat, firesţe, nici cercurilor magnatice poloneze. Deşi nu ignorau deosebita valoare politico-strategică, pentru Republica Nobiliară Polonă, a Transilvaniei, Moldovei şi a Ţării Româneşti, în calitatea lor de *„antemurale poganom" (s. ns.)*, recomandau, totuşi, puterii centrale să evite, pe cât era posibil, războiul cu Imperiul otoman. Pe lângă eterna temere de modificare a raportului de forţe pe plan intern, în favoarea Coroanei, mai era luată în considerare, atunci când se făcea această recomandare, şi atitudinea puţin binevoitoare a Moscovei faţă de Polonia, ca şi lipsa posibilităţilor ei reale de apărare [53].

Atitudinea lor nu trebuie înţeleasă, însă, ca o renunţare, *de facto*, la pretenţiile nobilimii poloneze de suzeranitate asupra Moldovei. Ele rămâneau intacte, dar acţiunea de revalorificare a lor era amânată pentru o altă dată, când împrejurările ar fi fost mai favorabile şi când Republica Nobiliară Polonă şi le-ar fi putut impune cu minimum de eforturi din partea ei. În această idee, deci, se recomanda regelui şi senatului acordarea indigenatului fostului domn al Moldovei, Moise Movilă, care binemerităse de la Republica Nobiliară Polonă, ale cărei interese le slujise, ca domn, cauză pentru care, de altfel, îşi pierduse scaunul domnesc [54]. Aceeaşi răsplată a fost cerută şi acordată şi lui Iancu Costin, „hatmanul ţării moldoveneşti", pentru servicii deosebite aduse Republicii Nobiliare Polone, cu prilejul expediţiei lui Abaza Mehmed paşa, din anul 1633, precum şi în alte împrejurări „periculoase" pentru Republică [55].

Toate acestea se petreceau pe fondul deteriorării grave a raporturilor Poloniei cu Moldova, din cauza represaliilor dezlănţuite de Vasile Lupu, ca răspuns la preparativele militare polone de intervenţie în Moldova [56]. Replica promptă şi energică a lui Vasile Lupu dovedea, totodată, şi eroarea de calcul, firesţe, în cazul în care a fost făcut, în

[50] Ludwig Fekete, *op. cit.*, p. 320.

[51] Cf. Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 91.

[52] *Ibidem*; Cornelius Haga se mira că solul polon a putut scăpa teafăr şi nu a fost tratat pe măsura impertinenţei de care dăduse dovadă, prezentând, într-o atare manieră, cererile regelui său (cf. Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p. 194).

[53] *Akta grodzkie i ziemskie*, vol. XX, p. 396—397.

[54] *Loc. cit.*, p. 402.

[55] *Loc. cit.*, p. 398; pentru alte informaţii în legătură cu el şi fiii săi, dintre care trei au primit indigenatul polon, vezi Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova, sec. XIV—XVII*, Bucureşti, 1975, p. 385—386 şi n. 1.

[56] Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 92.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

realitate, a cercurilor conducătoare poloneze că Vasile Lupu putea fi înlăturat, *atunci*, din domnie, şi printr-o colaborare a lui Matei Basarab şi a lui Gheorghe I Rákoczy. Vasile Lupu nu a mers, totuşi, prea departe, pe această cale, din cauza opoziţiei Porţii, datorată deciziei ei de a-l înlătura din domnie pe principele Transilvaniei, în favoarea lui Ştefan Bethlen, având, prin urmare, nevoie de relaţii paşnice cu Polonia. Pentru a evita pericolul, Gheorghe I Rákoczy încercase să provoace o diversiune împotriva otomanilor din partea Poloniei, prin atacarea Moldovei lui Vasile Lupu, dar fără nici un rezultat. De altfel, nici împăratul habsburg nu a putut face nimic altceva, decât să nu sprijine aspiraţiile la domnia transilvană ale lui Ştefan Bethlen, de pe urma cărora, de altfel, nu ar fi rezultat nici un beneficiu pentru Casa de Austria [57]; desigur, datorită faptului că şi pretedentul venea ca exponent al intereselor otomane în centrul Europei.

Ca urmare, cei doi aliaţi, Gheorghe I Rákoczy şi Matei Basarab, ameninţat şi el, în egală măsură, de acelaşi pericol al înlăturării din domnie de către sultan, au trebuit să facă singuri faţă situaţiei, pe care au reuşit, în cele din urmă, să o limpezească, din nou, în favoarea lor. La această reuşită a contribuit şi faptul că înfrângerea oastei otomane la Zalonta, în luna octombrie 1636, l-a obligat pe beilerbeiul de Buda să intre în tratative cu principele transilvănean, care s-au încheiat cu actul de garanţie dat de principe, despre care am amintit, deja, din 2 decembrie 1636, prin intermediul căruia Poarta otomană îşi asigura şi liniştea la graniţa nord-vestică a posesiunilor sale europene. Era, totuşi, o rezolvare circumstanţială a conflictului de interese dintre principe şi sultan, impusă de importanţa pe care o acorda cel din urmă războiului cu Iranul, motiv pentru care era nevoit să mai tolereze, încă, o vreme, faptul împlinit în Transilvania şi în Ţara Românească. În schimb, demersurile celor doi principi, în vederea determinării unei diversiuni poloneze împotriva lui Vasile Lupu, au adâncit, şi mai mult, *prăpastia politică* ce exista, deja, între ei. Se crea, astfel, câmp propice de dezvoltare pentru ambiţiile dinastice ale lui Vasile Lupu [58], ale căror implicaţii asupra *unităţii politice de acţiune* a celor trei ţări din spaţiul carpato-dunărean au fost deosebit de grave.

Planurile lui Vasile Lupu au contribuit, însă, în mare măsură, şi la diminuarea considerabilă a posibilităţilor de revenire a Poloniei la Dunărea de Jos, de vreme ce domnul moldav îşi însuşea şi misiunea ce-i fusese încredinţată de Poarta otomană, şi anume aceea de a împiedica colaborarea ei cu Matei Basarab şi Gheorghe I Rákoczy [59]. S-a adăugat, apoi, şi grava criză care continua să persiste în relaţiile dintre puterea centrală a Republicii Nobiliare Polone şi cazacii zaporojeni care a degenerat într-o virulentă răscoală a celor din urmă, izbucnită în primăvara anului 1637 şi lichidată abia la sfârşitul anului următor [60]. Deoarece, este sigur că gravele tulburări provocate de cazaci l-au împie-

[57] *Ibidem*; Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. CLXXXIV.

[58] Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. CLXXXIV—CLXXXV; Tahsin Gemil, *Tările române*, p. 92—93.

[59] Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 93.

[60] Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 258 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dicat pe regele polon să profite de situaţia favorabilă, creată în urma răscoalei hanului crimeean, Inayet Ghirai, împotriva Porţii otomane, din anii 1636—1637. Şi aceasta, mai ales datorită faptului că hanul îi ceruse colaborarea, iar Vasile Lupu îşi angajase, fără rezerve, toate forţele în acest conflict, în urma poruncii exprese primite din partea sultanului, în timp ce principele şi domnul muntean nu se grăbeau să dea curs poruncilor similare ale sultanului [61]. Mai mult chiar, ambasadorul Olandei la Istanbul, Cornelius Haga, era informat că Matei Basarab se afla în contact cu marele hatman al Coroanei polone, Stanisław Koniecpolski. Diplomatul olandez era convins că, „din această scânteie", expresie prin care înţelegea, probabil, situaţia deosebit de critică ce se crease pentru Poarta otomană, în urma evenimentelor din zona tătară şi a stării de latentă rebeliune împotriva acestuia, întreţinută de Matei Basarab, „ar putea ieşi un foc mare" [62]. Condiţia esenţială pentru declanşarea „incendiului", care ar fi putut mistui poziţiile otomane din Europa est-centrală, o constituia, însă, tot după părerea sa, pacificarea Europei centrale şi apusene. În urma unui atare eveniment, pronostica el, „împăratul şi-ar căpăta [...] mâinile libere ca să se poată amesteca în danţ şi, de nu pe faţă, măcar prin ajutor ascuns [dat, desigur, principelui transilvănean şi domnului muntean — *n.ns.*] să înăspreasca lucrurile ; prin care — conchidea el — s-ar putea face o pagubă însemnată turcilor care sunt ocupaţi în Asia" (adică în războiul cu Iranul, în primul rând) [63].

Diplomatul olandez nu întrevedea, totuşi, nici o posibilitate de pacificare a Europei, la acea dată [64], iar împăratul habsburg şi regele polon aveau alte priorităţi politice de rezolvat ce depăşeau în importanţă şi urgenţă proiectul unei coaliţii antiotomane făurit de domnul Ţării Româneşti. La fel de puţin interesate în transpunerea în practică a acelui proiect s-au dovedit a fi fost şi Veneţia şi Rusia. În ceea ce o priveşte pe cea dintâi, ea dorea, doar, punerea la adăpost a posesiunilor sale din Marea Mediterană şi Marea Egee de pericolul unei agresiuni otomane, foarte probabil, după încheierea campaniei sultanului Murad IV împotriva Bagdadului, deţinut de iranieni, prin producerea unei diversiuni antiotomane la Dunărea de Jos [65].

Totuşi, Poarta otomană nu a nesocotit măsurile de securitate ce trebuiau luate în considerare pentru asigurarea hotarului dinspre Polonia şi supravegherea îndeaproape a situaţiei politice din spaţiul carpato-dunărean [66]. În primul caz, măsura s-a dovedit utilă şi pentru faptul că polonezii, acuzând persistenţa pericolului tătar, au construit, în cursul anului 1638, noi fortăreţe la graniţa cu teritoriile turceşti. Această acţiune a provocat o adevărată indignare în rândul cercurilor conducătoare otomane care le considerau ca fiind în flagrantă contra-

[61] Pentru aceste evenimente, vezi Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 93 şi urm.
[62] Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 206.
[63] *Ibidem.*
[64] *Ibidem.*
[65] Cf. Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 101 ; pentru atitudinea ostilă a nobilimii polone faţă de războiul cu otomanii, vezi *Akta grodzkie i ziemskie*, XX, p. 407—408.
[66] Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p. 203—204.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dicție cu stipulațiile acordurilor în vigoare dintre Imperiul otoman și Republica Nobiliară Polonă. În cel de al doilea caz, persista îngrijorarea acelorași cercuri conducătoare, provocată de atitudinea lui Matei Basarab care, potrivit aprecierii lui Cornelius Haga, „se arăta trufaș, ba chiar ca un rebel al acestei Porți" [67].

Dar, în timp ce Matei Basarab contesta, prin întreaga sa politică, mai ales prin rezistența îndârjită opusă planurilor „imperiale" ale lui Vasile Lupu, „sistemul politic al dominației otomane în țările române și militând pentru crearea unei largi coaliții antiotomane", Franța urmărea să se folosească de potențialul economic și militar al spațiului carpato-dunărean pentru realizarea politicii sale antihabsburgice. Iată pentru ce i-a recomandat, în anul 1638, ambasadorului său de la Istanbul, de Césy, să facă demersuri pe lângă sultan, pentru a-l determina să-l confirme în domnie pe principele Transilvaniei și să-l reconcilieze pe Matei Basarab cu Vasile Lupu, pentru ca toți trei, susținuți de sultan, să intre în război împotriva Imperiului habsburgic [69].

Murad IV nu avea, însă, în vedere un astfel de plan, cel puțin pentru un viitor apropiat, nici după terminarea victorioasă a războiului cu Iranul și încheierea păcii, la 17 mai 1639, chiar dacă au reizbucnit conflictele de frontieră dintre beilerbeilâcul de Buda și Ungaria Superioară, în anul 1639. Din contra, la 16 septembrie același an, Mustafa, beilerbeiul de Buda, îl asigura pe palatinul Ungariei, Nicolae Esterházy, că era surprins de informația acestuia că principele Transilvaniei făcea preparative militare în scopul atacării Ungariei. Îl asigura, totodată, că el nu avea nici o cunoștință nici despre pregătiri, și nici despre un astfel de proiect, de vreme ce principele nu avea nici o poruncă a sultanului în acest sens. Pe de altă parte, la 24 octombrie 1629, a sosit la Istanbul tâlmaciul polonez Romaszkiewicz, cu misiunea de a pregăti primirea unei solii sólemne din partea regelui și a Republicii Nobiliare Polone, în vederea reînnoirii tratatelor de pace dintre cele două părți [70].

Murad IV nu a mai avut posibilitatea să negocieze încheierea noului act, deoarece a decedat, la 9 februarie 1640. *Ahd-name*-aua acordată regelui polon de noul sultan, Ibrahim I, datată 13—22 mai 1640, prin solul Wojciech Mistkowski [71], era, totuși, departe de a fi corespuns aspirațiilor poloneze în spațiul carpato-dunărean. Deoarece, în afara interdicției impusă tătarilor, moldovenilor și beilor otomani de la granița cu Polonia de a nu mai provoca pagube în teritoriile acesteia și de cea impusă, firește, vizând aceeași finalitate, tătarilor de a se stabili în Moldova [72], celelalte prevederi privau Polonia de orice posibilitate de a se mai amesteca în problemele românești. În primul rând, se specifica obligația regelui ca, „pentru a-și arăta prietenia și amiciția sa sinceră și devotată", să nu acorde ajutor militar sau financiar, oricui ar intenționa

[67] *Ibidem*, p. 204—205.

[68] Cf. Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 101 și urm.

[69] Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, Vol. I, București, 1895, p. 81.

[70] Ludwig Fekete, *op. cit.*, p. 332 ; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 34.

[71] În legătură cu el și solia lui, vezi detalii la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 35 și urm.

[72] Mustafa A. Mehmet, *op. cit.*, p. 171.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

să profite de lipsa din țară a domnilor și a principelui, în cazul în care aceștia aveau să fie obligați să participe, personal, la vreuna din expedițiile ordonate de sultan și să facă tentativa de a-i înlocui, în folosul dușmanilor Porții [73]. Măsura de precauție fusese dictată, fără îndoială, de experiența înregistrată de cercurile conducătoare otomane în raporturile Imperiului otoman cu Republica Nobiliară, în chiar cursul acelei prime jumătăți de veac. Reamintesc, în această ordine de idei, doar tentativele făcute de pe teritoriul polon de înlocuire a fostului principe, Gabriel Bethlen. În plus, interdicția viza, desigur, și un alt obiectiv, și anume cel al privării principilor și domnilor de un argument forte în justificarea refuzului lor de a participa, uneori, la campanii militare ordonate de sultani, prin invocarea pericolului ca, în absența lor și a forțelor militare de care puteau dispune, să fi fost în pericolul de a fi atacați de polonezi. Iată pentru ce prevederea în discuție a fost dublată de o alta, la fel de explicită. Este vorba de faptul că regele era obligat să nu permită nici măcar recrutarea de mercenari în teritoriile supuse jurisdicției sale de către adversarii Porții și să nu îngăduie nici ofițerilor săi să se înroleze în armate aparținând statelor dușmane Imperiului otoman [74]. În acest din urmă caz, se avea în vedere, cred, mai ales posibilitatea înrolărilor de cadre militare poloneze în armatele imperiale care puteau servi, apoi, în Ungaria imperială, deci să faciliteze Habsburgilor posibilitatea de a pune în pericol granițele otomane, fie în Ungaria propriuzisă, fie ale Transilvaniei. De altfel, a și fost pus un accent deosebit pe statutul politico-juridic al Transilvaniei care, aprecia sultanul, *„fiind țara mea moștenită de la strămoșii mei măreți“* [75] (*s.ns.*), trebuia pusă la adăpost de orice agresiune fie din partea Poloniei, fie din cea a altora, pe cei din urmă regele fiind obligat să nu-i sprijine „nici în taină, nici pe față“ [76]. În sfârșit, se stipula obligația ca regele polon să-i extrădeze pe toți cei care se refugiau din Moldova, Transilvania sau Țara Românească, fie ei voievozi, „bei sau alții“, dacă, „făcându-se vinovați [față de Poarta otomană — *n.ns.*], vor fugi în țara leșească“ [77].

Prin urmare, fiind obligată să fie „în cea mai mare prietenie cu *principii Transilvaniei și regii maghiari* care arătau devotament față de Poartă“ (*s.ns.*) [78], să nu comită și să nu permită nici altora să o facă, vreo ingerință în spațiul carpato-dunărean, și să reprime orice act de rebeliune, fie el și pasiv — cum era considerată până și emigrarea în Polonia a unor supuși ai domnilor români — Republica Nobiliară Polonă era redusă, prin intermediul unui nou act juridic internațional, la rolul de *garantă* a dominației otomane la Dunărea de Jos. Or, această „misiune“ nu fusese acceptată de Polonia, decât în timpul domniei regelui Ștefan Báthory, ce era, în același timp, și principe al Transilvaniei (1576—1586), dar din motive obiective. În schimb, a fost respinsă, cu hotărâre, de atunci, ori de câte ori Poarta otomană încercase să profite

[73] *Ibidem*, p. 172.
[74] *Ibidem*.
[75] *Ibidem*.
[76] *Ibidem*.
[77] *Ibidem*.
[78] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de situaţia politică internă şi internaţională defavorabilă Poloniei, dar favorabilă Imperiului otoman, pentru a reactualiza pretenţiile sale de arbitru absolut al situaţiei politice din Europa de sud-est, în special al celei din spaţiul carpato-dunărean.

Intenţia otomanilor lovea, însă, direct, interesele lui Matei Basarab, mai precis, obiectivele sale politice antiotomane. Ca urmare, profitând şi de propunerile de colaborare ale domnului muntean, care deschideau noi perspective politicii dunărene a Coroanei polone, Władysław IV a refuzat ratificarea noului tratat. Mai mult chiar, a dispus şi pedepsirea solului polon şi a dragomanului său, pentru faptul că îl acceptaseră. Între timp, cazacii au reluat incursiunile în teritoriile otomane. Expediţiile lor prădalnice se abăteau, în egală măsură, şi asupra teritoriilor Moldovei şi ale Ţării Româneşti, ca, de altfel, şi asupra Crimeii. Tensiunea creată, astfel, în raporturile otomano-polone nu a degenerat, totuşi, într-un conflict militar, deşi otomanii luaseră măsuri în acest scop. El a fost evitat de ambele părţi, dar din motive specifice fiecăreia dintre ele. Polonia, pentru că nu dispunea de mijloacele proprii, spre a face faţă unui nou război şi nici, măcar, nu putea conta pe aliaţi, deoarece atât Imperiul habsburgic, cât şi Veneţia nu doreau, atunci, să participe la o eventuală coaliţie antiotomană. La rândul ei, Poarta a evitat conflictul militar, în primul rând, datorită faptului că, de acea dată, problema cea mai stringentă pentru ea o constituia cea a Azovului pe care trebuia să-l recupereze de la cazacii de obedienţă rusă. În plus, Imperiul otoman se resimţea puternic de pe urma eforturilor cauzate de războiul cu Iranul, slăbiciunea lui fiind accentuată şi de redeclanşarea crizei interne. Iată pentru ce cercurile conducătoare otomane au apreciat că era mai profitabil să simuleze că ignoră tentativa Curţii regale poloneze de a anula prevederile nefavorabile ei referitoare la ţările române din *ahd-name*-aua sultanului, din luna mai 1640 [79].

Acest refuz al Porţii a putut constitui, deci, una din sursele care alimentau, în anul următor, în ţinuturile sudice ale Poloniei, temerile faţă de iminenţa unui atac otoman [80]. Ce-i drept, raporturile otomano-polone nu erau, la acea dată, dintre cele mai bune, datorită şi politicii prohabsburgice a regelui polon. Acea politică a fost accentuată de căsătoria lui *Władysław IV* cu sora lui *Ferdinand II*. Temerea faţă de un război pe mai multe fronturi, nutrită de cercurile conducătoare poloneze, pe de o parte, dorinţa Porţii otomane de a profita, cât mai mult cu putinţă, de pe urma încheierii favorabile, pentru tabăra protestantă, a Războiului de 30 de ani, ce se profila în vara anului 1642, au determinat o reglementare a raporturilor dintre cele două puteri, survenită în anul 1643. Abia după aceea, Poarta otomană i-a permis lui Gheorghe I Rákoczy să intre în război împotriva Habsburgilor austrieci. Acest din urmă eveniment a produs, totuşi, şi o modificare radicală a orientării externe a lui Vasile Lupu, concretizată în apropierea de Polonia şi reconcilierea cu Matei Basarab. Or, el a procedat astfel, pentru faptul că le considera ca fiind singurele căi, prin care se mai putea întrezări,

[79] Cf. Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 107—109; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p. 375 şi urm.

[80] *Akta grodzkie i ziemskie*, XX, p. 445, 447, 449.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în împrejurările internaţionale de atunci, realizarea planurilor sale de a deveni singurul monarh din spaţiul carpato-dunărean [81].

Apropierea lui Vasile Lupu s-a operat, totuşi, pe o platformă şubredă, datorită faptului că obiectivele urmărite de cele două părţi erau ireconciliabile. Astfel, planurile domnului moldav ţinteau la realizarea *unităţii politice de acţiune* a spaţiului carpato-danubian, mai întâi, se pare, că pe calea unei *federalizări dinastice*. După cum se ştie, în anul 1639, el îl şi desemnase pe fiul său, Ioan, ca domn al Moldovei, în timp ce şi-o atribuise pe cea a Ţării Româneşti, ca primă etapă de realizare a amintitului plan. Ce-i drept, şi planurile regelui polon vizau tot un obiectiv dinastic, dar diametral opus celui al lui Vasile Lupu. Urmărind să întărească puterea regalităţii pe plan intern, Władysław IV voia să-i asigure fiului său succesiunea la tronul Poloniei. În prealabil, el a încercat să-i creeze o platformă politică care să-i înlesnească alegerea ca rege polon. Cum ideea de a-i dobândi ducatul Sileziei nu era o soluţie valabilă, din cauză că ducatele de Ratibor şi Oppeln rămâneau sub suzeranitatea împăratului, singura soluţie era cea de a-i asigura domnia în una din cele două ţări române, cu predilecţie în Moldova [82].

Pentru aceasta era nevoie, însă, de un război victorios împotriva Imperiului otoman. În vederea atingerii acestui din urmă obiectiv, mai erau necesare, în afara unui larg sprijin intern, şi alianţe politico-militare externe deosebit de eficace. Or, cea pe care o avea cu împăratul se dovedise, în practica politică, a fi fost, mai curând, o piedică în calea afirmării Poloniei pe plan internaţional şi, ca urmare, în cea a procesului de consolidare a poziţiei sale internaţionale. Căci, între altele, împăratul Ferdinand III refuzase, în luna iulie 1644, mediaţia polonă în războiul habsburgo-transilvănean, declanşat la începutul aceluiaşi an [83]. Acestui fapt i se datorează, deci, apropierea polono-franceză ce era, firesc, în detrimentul intereselor Habsburgilor austrieci în Europa. Ea a fost consfinţită de căsătoria lui Władysław IV, rămas văduv, cu principesa franceză Marie-Louise de Gonzague, la 5 mai 1645. Acţiunea a fost favorizată şi de interesul diplomaţiei franceze de a împiedica Polonia să intre într-o coaliţie prohabsburgică, împreună cu Danemarca şi Rusia [84].

Totuşi, deşi, în secret, Władysław IV urmărea amintitele planuri în legătură cu Moldova, el a căutat să profite, cât mai mult cu putinţă, de starea de spirit antiotomană care domnea în cele două ţări române, îndeosebi în Ţara Românească. Căci, după cum se ştie, cel mai ardent partizan al luptei antiotomane era domnul acestei ţări, Matei Basarab. În ceea ce-l priveşte, Vasile Lupu şi-a însuşit această idee, odată cu modificarea raportului de forţe dintre el şi principele transilvănean, pe planul raporturilor cu Poarta otomană. Sprijinul tacit acordat de aceasta din urmă planurilor antihabsburgice ale lui Gheorghe I Rákoczy şi

[81] Cf. Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 111—115.

[82] Cf. Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 354.

[83] Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamietniki o dziejach w Polsce*, Tom. 2, *1637—1646*. Przełozyli i opracowali Adam Przyboś i Roman Zelewski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1980, p. 414.

[84] Cf Władysław Czapliński, *Władysław IV*, p. 349—350; Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 116.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ascendentul dobânit de principe la Poartă nu lăsau loc nici unui dubiu în ceea ce privește soarta planurilor lui Vasile Lupu. De aceea, domnul moldav a refuzat nu numai propunerea lui Gheorghe I Rákoczy de alianță matrimonială, ci, în cele din urmă, a renunțat și la mijlocirea principelui transilvănean în tratativele, aflate în plină desfășurare, în vederea căsătoriei fiicei sale, Maria, cu vicecancelarul Lituaniei, Janusz Radziwiłł [85].

Ideea alianței matrimoniale polono-moldavă nu a fost îmbrățișată, cu entuziasm, de toți factorii de conducere ai Republicii Nobiliare Polone. De aceea, lui Janusz Radziwiłł i-au trebuit multe eforturi, pentru a-și atinge scopul [86]. În cele din urmă, a primat *rațiunea de stat* care consta, în acest caz, în depistarea și folosirea tuturor mijloacelor susceptibile să înlesnească atragerea Moldovei în sfera de influență polonă. La rândul ei, Poarta a acceptat această căsătorie — pentru încheierea căreia Vasile Lupu a făcut, la rându-i, insistente demersuri pe lângă cercurile conducătoare otomane cu influența cea mai mare în conducerea treburilor statului — nu numai datorită marilor sume de bani risipite cu dărnicie de bogatul domn al Moldovei la Istanbul, ci, în egală măsură, dacă nu în primul rând, din cauză că această alianță matrimonială îi oferea posibilitatea să mențină, în continuare, bunele raporturi cu Polonia, domeniu în care era direct interesată [87].

Lipsit de sprijinul lui Vasile Lupu, în eforturile sale de a neutraliza, cel puțin, Polonia, dacă nu de a și-o alia, în războiul cu Habsburgii austrieci, principele Transilvaniei a încercat să o determine să pășească pe această cale, cu ajutorul Porții otomane. Într-adevăr, invazia tătară în Polonia, din primăvara anului 1644, a avut, se pare, tocmai acest scop. Insuccesul i-a determinat, însă, pe otomani să o dezavueze și, chiar, să-l înlocuiască pe hanul Mehmed Ghirai IV, considerat vinovat de aceasta, cu Islam Ghirai [88].

Paralel, Gheorghe I Rákoczy a făcut demersuri directe la Varșovia, străduindu-se să determine cercurile conducătoare poloneze să se abțină de la orice intervenție în sprijinul imperialilor. Era, însă, convins, se pare, că apelul său avea să rămână fără ecou. Cea ce s-a și întâmplat, în pofida amenințării pe care o strecurase, în scrisoarea amintită, potrivit căreia, în caz contrar, îi chema în sprijin pe turci. Cei cărora le-a fost adresată amenințarea nu au fost impresionați. Astfel că solii principelui transilvan au plecat fără de nici un răspuns din partea regelui și a senatorilor, care îi primiseră în audiență la 22 iunie 1644 [89].

Insuccesul campaniei tătare în Polonia, cât și abținerea Porții otomane de a se angaja, direct, în războiul cu imperialii, l-au determinat pe principele transilvănean să caute alte mijloace capabile să mențină Polonia în neutralitate. În acest scop, la 7 martie 1645, doi soli transilvăneni au sosit la Varșovia, cu misiunea, primită din partea principelui, de a cere regelui Władysław IV să nu se implice în războiul transil-

[85] Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 115.
[86] A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, p. 423.
[87] Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 115.
[88] *Ibidem*, p. 115—116.
[89] A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, p. 412.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vano-imperial. În schimbul neutralității, se oferea să facă anumite servicii Republicii Nobiliare. Ofertele făcute de Gheorghe I Rákoczy au fost găsite de cei cărora le erau adresate fără importanță, în comparație cu necesitățile reale ale statului polonez. De aceea, în răspunsul care li s-a dat, i s-a atras atenția principelui să ia măsurile care se impuneau, pentru ca armatele sale să nu provoace daune supușilor poloni care locuiau în zona de frontieră a Poloniei cu Ungaria Superioară. Totodată, a mai fost refuzată și o altă cerere, prezentată de aceeași soli, și anume aceea de a se permite achiziționarea de arme și praf de pușcă din Polonia. Ca argument a fost invocat faptul că polonezii aveau „vecini nesiguri și, în caz de nevoie, trebuie să le păstrăm pentru propria noastră necesitate" [90]. Fără îndoială că, printre acei „vecini nesiguri", Gheorghe I Rácoczy se număra, în opinia cercurilor conducătoare poloneze, printre cei dintâi.

Neutralitatea, căci asta se voia a se reliefa, în primul rând, prin refuzul de a permite achiziționarea de către transilvăneni de material strategic în Polonia, era înțeleasă, însă, la Varșovia, în cu totul alt sens decât cel dorit de principe. Cu sau fără știrea autorităților, adversarii lui își găseau adăpost în Polonia, iar la granițele dintre cele două țări se produceau repetate ciocniri. Ca urmare, Gheorghe I Rákoczy l-a amenințat pe rege că, în cazul în care nu lua măsuri pentru curmarea acelor incidente, el era decis să facă front comun cu adversarii săi din Polonia. Władysław IV nu s-a lăsat, totuși, intimidat de amenințarea principelui. Din contra, a aruncat întreaga responsabilitate a faptelor incriminate asupra aceluia. În ceea ce privește amenințarea de alianță cu confederații, regele i-a atras atenția că nimeni din cei care au atacat Polonia „nu s-au întors fără pierderi" [91]. Era o „sugestie" făcută cu adresă precisă, în sensul că voia să-i amintească lui Gheorghe I Rákoczy faptul că nu trebuia să riște să se angajeze într-un război pe două fronturi. De aceea, după convingerea regală, exprimată cu acel prilej, singura atitudine rațională pe care trebuia să o adopte principele era să respecte „pacea și liniștea", firește, cu Polonia [92].

Totuși, cercurile conducătoare polone au evitat, în același timp, să dea curs și demersurilor imperiale, menite să implice Polonia în războiul cu *Transilvania*. La 26 aprilie 1644, marele cancelar al Coroanei i-a declarat solului imperial, Istvan Csaki, că regele nu putea lua nic o decizie în această problemă, fără consimțământul senatului, întrunit, însă, în plenul său. Era vorba de o stratagemă diplomatică, deoarece era bine știută dificultatea cu care se putea întruni senatul. Că așa au stat lucrurile, o dovedește și faptul că emisarul imperial a primit același răspuns și din partea marelui cancelar al Lituaniei [93].

Atitudinea de neutralitate a fost observată de cercurile conducătoare poloneze și în problema războiului imperialo-suedez. Pentru a le determina să-i sprijine pe imperiali, cel puțin în acest din urmă caz, a fost trimis la Varșovia episcopul de Varadin, Laszlo Haszutéthi, la începutul

[90] *Ibidem*, p. 440.
[91] *Ibidem*, p. 449.
[92] *Ibidem*.
[93] *Ibidem*, p. 397, 404.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lunii mai 1645. Or, se poate emite ipoteza că trimiterea, de acea dată, a unui înalt prelat al bisericii catolice nu a fost o simplă întâmplare. Alegerea lui s-a putut datora unui calcul politic precis. Mă gândesc la faptul că, fiind vorba de solicitarea sprijinului împotriva unui monarh protestant, cum era cazul celui al Suediei, un demnitar ecleziastic de rangul său ar fi putut avea mai multă audienţă la înalţii demnitari catolici polonezi şi, poate, ar fi putut determina şi conducerea bisericii catolice polone să acţioneze în acest sens. Cert este, însă, că înaltul prelat ungur a solicitat ajutor împotriva suedezilor sau, cel puţin, un împrumut financiar, pentru garantarea căruia împăratul era dispus să pună în gaj unele ducate. Refuzul a fost, totuşi, categoric, inclusiv în ceea ce priveşte cererea ca slujbaşii împăratului să poată recruta mercenari în Polonia. Şi de acea dată, opoziţia a fost susţinută tot prin invocarea sistemului instituţional al Republicii Nobiliare Polone, iar o astfel de permisiune ar fi fost „împotriva drepturilor regatului“ [94]. În realitate, cercurile conducătoare poloneze evitau, doar, o angajare oficială în Războiul de 30 de ani. Ele nu erau, însă, cu totul ostile ideii colaborării cu imperialii, de vreme ce, în cele din urmă, s-a căzut de acord ca, în secret, să se permită, cel puţin, recrutarea de mercenari în slujba împăratului [95].

Atitudinea binevoitoare a cercurilor conducătoare poloneze faţă de imperiali, ceea ce, în termeni juridici internaţionali se poate traduce prin încălcarea principiului *neutralităţii absolute*, a fost probată, din plin, pe plan diplomatic. Folosindu-se de noile raporturi stabilite cu domnul Moldovei, Vasile Lupu, Polonia a colaborat, efectiv, cu Imperiul habsburgic, în eforturile acestuia din urmă, menite să determine Poarta otomană să nu-l sprijine pe Gheorghe I Rákoczy. Manevrele lor diplomatice au fost încununate de succes, deoarece Poarta, aflată în preajma începerii războiului cu Veneţia, pentru adjudecarea stăpânirii insulei Creta, nu numai că a continuat să se abţină de la orice conflict cu Polonia, dar s-a grăbit să-şi reglementeze şi raporturile cu Casa de Austria, cu care a reconfirmat pacea de la Zsitvatorok [96]. Astfel că, în pofida marii victorii obţinută de suedezi la Jankowitz, în Cehia, la 6 martie 1645, sub comanda generalului Lennart Torstenson, împotriva *armatelor habsburgice* [97], *Poarta otomană l-a constrâns pe Gheorghe I* Rákoczy să înceteze războiul cu imperialii şi să încheie pacea. Acesta s-a conformat şi, la 22 august 1645, a semnat tratatul de pace cu Ferdinand III. Dar, aşa cum s-a observat deja, odată cu aceasta se „încheia de fapt ultima şi cea mai importantă încercare de implicare a Porţii în războiul de 30 de ani. Conducătorii otomani au considerat desigur mai prudent să profite de conflictul european, pentru a soluţiona problemele majore pe care le aveau în alte direcţii ; aşa a fost facilitată încheierea cu succes a vechii rivalităţi a Porţii cu Iranul şi apoi declanşarea războiului cu Veneţia, terminat şi el cu victoria — ce-i drept, plătită foarte scump — a Imperiului otoman“ [98].

[94] *Ibidem*, p. 449.
[95] *Ibidem*.
[96] Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 117.
[97] A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, p. 448.
[98] Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 118.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

GHEORGHE CLIVETI

REVOLUȚIA FRANCEZĂ ȘI „SECOLUL NAȚIONALITĂȚILOR"

A scrie, fie și puțin, despre Revoluția franceză dintr-o perspectivă temporală bicentenară — iată un lucru deosebit de tentant, dar și copleșitor. Tentant, fiindcă Revoluția declanșată la 1789 și care a primit, în timp, apelative de *mare, burgheză* sau *clasică* suscită, în continuare, un interes aparte în rândurile istoricilor de pretutindeni [1], ea impunându-se, cum bine s-a spus [2], ca un veritabil *test* pentru înțelegerea resorturilor și sensurilor profunde ale momentelor și proceselor revoluționare din istoria modernă și contemporană. Cât despre măsura în care a scrie despre Revoluția franceză este și un lucru copleșitor, aceasta ne-o putem lesne închipui, gândindu-ne doar că una dintre condițiile inițierii unui nou demers istoriografic o constituie „stăpânirea" literaturii problemei cercetate. O condiție care, luată în accepțiunea de „parcurgere integrală" a ceea ce s-a scris, în decursul a două secole, despre unul din cele mai însemnate momente ale istoriei universale, reprezintă o imposibilitate umană (văditā chiar și la dimensiunea echipelor organizate de specialiști, ca să nu mai vorbim de cea a tentativelor individuale) [3]. Nu întâmplător, în partea introductivă a demersurilor consacrate Marii Revoluții întâlnim, tot mai frecvent în ultimul timp, invocată — uneori nu fără oarecare note de retorism — imposibilitatea respectivă, cu trimitere subînțeleasă sau explicită la diminuarea extremă a „șanselor" de realizare a unor contribuții originale notabile.

---

[1] Vezi, în acest sens, considerațiile lui Al. Zub în *Avantpropos* pentru *La Révolution Française et les Roumains. Études à l'occasion du bicentenaire* (publiées par Al. Zub), în seria *Românii în istoria universală* (coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), vol. IV/1, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1989, p. 7 și urm.

[2] Roger Chartier, *Révolution*, în *La Nouvelle Histoire*, Paris, 1978, p. 494 și urm.

[3] Din câte știm, nu a fost întocmită până în prezent o bibliografie exhaustivă a Revoluției Franceze. Menționăm, dintre „instrumentele de lucru": André Martin, Gerard Walter, *Catalogue de l'histoire de la Révolution française*, 6 vol., Paris, 1936—1969; G. Walter, *Répertoire de l'histoire de la Révolution française* (Lucrări publicate între 1800 și 1940), 2 vol., Paris, 1941—1945; P. Caron, *Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française*, Paris, Picard, 1947; Ronald J. Caldwell, *The Era of the French Revolution. A Bibliography of the History of Western Civilization, 1789—1799*, 2 vol., New York, 1985, etc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Şi totuşi, elemente de noutate sunt sesizabile, pe mai departe, în diferite studii, monografii ori sinteze, fiind întreţinută, şi prin aceasta, actualitatea istoriografică a „marii turnante" în devenirea lumii moderne. Nu avem însă de a face cu „noutăţi" care să conducă, prioritar, la retuşuri serioase ale „cronicii evenimenţiale", ci la deschiderea mai pronunţată a gamei interogaţiilor şi răspunsurilor în privinţa semnificaţiilor „momentului revoluţionar", considerat din perspectiva largă a procesualităţii istorice. În acest sens, M. Vovelle [4], pledând pentru „une relecture de la Révolution sans oeillères", sublinia, între altele, că „adevărata cale spre noutăte" este de-a încerca să asimilăm îndeosebi contribuţiile cele mai recente ale cercetărilor, fără „a masca" tot ceea ce rămâne neîmplinit şi problematic în cunoştinţele noastre [5]. Cu alte cuvinte, suntem invitaţi la o „relectură" care, însemnând cu mult mai mult decât o simplă trecere în revistă a rezultatelor cercetării („des données acquises"), să poată fi temelia solidă a eforturilor de *problematizare* într-un domeniu atât de generos nu numai pentru specialişti, dar şi pentru toţi cei înclinaţi să afle în experienţele trecutului motive de inspiraţie, imbolduri la acţiune sau teme de meditaţie.

Cât priveşte demersul ce-l întreprindem aici, menţionăm că a pornit din intenţia de a ne implica, după posibilităţi, în dezbaterea istoriografică care s-a profilat, în timp, în jurul unei probleme interesante şi, mai ales, dificile. Pentru aceasta, a trebuit să nu pierdem din vedere că un fenomen de sinteză, de amploarea Revoluţiei franceze, se pretează, prin excelenţă, la a fi considerat „en tout"; de asemenea, că o considerare de acest gen poate fi făcută din unghiuri diverse, fapt ce permite să fie menţinute în atenţia cercetării şi acele aspecte, aparent colaterale, fără a căror elucidare imaginea de ansamblu ar avea, se înţelege, de suferit; şi, nu în ultimul rând, că, din unele unghiuri, impactul Revoluţiei ni se dezvăluie puternic antrenat în derularea unor procese istorice cu mult mai cuprinzătoare. De reţinut această din urmă constatare, de un interes aparte — nu doar pentru demersul nostru —, ea sugerând unele din raţiunile ce au făcut să se ajungă, în câmpul istoriografiei, la soluţii extrem de diferite în privinţa delimitărilor spaţio-temporale ale Revoluţiei franceze. Iar o astfel de situaţie este departe de a fi clarificată, un deznodământ fiind greu de întrevăzut, deoarece Revoluţia se dovedeşte, în adevăr, un „eveniment fondator", purtător al unei mari încărcături afective, permanent „reactivată" de confruntările politice şi ideologice din lumea modernă şi contemporană [6]. Ce-i drept, în ultima vreme pare să fi ajuns nulă audienţa punctului de vedere după care Revoluţia ar fi

[4] Cunoscut profesor la Sorbonne; Directeur de l'Institut d'Histoire de la Révolution Française; Président de la Commission Internationale d'Histoire de la Révolution; Président de la Commission de Recherche Historique (CNRS) pour le Bicentenaire de la Révolution.

[5] M. Vovelle, *La Chute de la monarchie. 1787—1792.* („Nouvelle histoire de la France contemporaine", 1, Paris), 1972. p. 7 (Avantpropos).

[6] Roger Chartier, *op. cit.*, p. 494 şi urm. De reţinut şi constatarea, făcută în acelaşi loc, că „la violance des polémiques entourant l'histoire des révolutions tient d'abord à un problème de méthode: comment, en effet, penser et énoncer le lien certain mois obscur qui unit une transformtaion radicale de la distribution du pouvoir et les modifications de la structure sociale, des croyances religieuses, des modèles, culturels ou éthiques, qui la précèdent ou l'accompagnent?"

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fost un moment de ruptură brutală în devenirea societății. Progresele metodologice au impus orientarea tot mai evidentă a cercetărilor în direcția relevării „evoluțiilor structurale" [7], unde pot fi decelabile acele „reguli tendențiale", care, susținea F. Braudel [8], dau măsură și sens „duratei". În atare context, a fost firesc să fie combătută „opinia tradițională", în virtutea căreia 1789 ar fi fost „anul zero — data de naștere a lumii fondată pe egalitate" [9]. S-a mers însă, pe această linie, cu mult mai departe, încât s-a riscat uneori ca, prin „însăilarea" elementelor de „durată", să fie ecartată până și identitatea istorică (ca eveniment) a Revoluției. Aceasta nu ar fi avut un început, ci origini, opera pusă pe seama ei înfăptuindu-se treptat, într-un timp îndelungat [10]. Drept urmare, lucrurile s-au complicat și în legătură cu „chestiunea sfârșitului Revoluției", foarte dificil de stabilit, încă nesurvenit după unele opinii [11] ce opun soluției determinării unui punct (criteriu) terminal pe aceea a „prelungirilor" (continuităților) faptului revoluționar până în zilele noastre. Să ne mai mire oare, în aceste condiții, ridicarea întrebării dacă „poate fi comemorată Revoluția franceză" ? [12]. Ceea ce știm este că 14 iulie reprezintă sărbătoarea națională a francezilor și că bicentenarul Revoluției a fost sărbătorit, confirmându-se, dacă mai era nevoie, dăi-

---

[7] A. Gérard, *La Révolution française mythes et interprétations 1780—1970*, Paris, 1970 ; J. P. Suratteau, *La Révolution française. Certitudes et controverses*, Paris, PUF, 1973 ; J. Godechot, *Un jury pour la Révolution*, Paris, 1974 ; A. Soboul, *Comprendre la Révolution*, Paris, 1981, idem, *Précis d'histoire de la Révolution française*, Paris, 1982 ; F. Furet, *Penser la Révolution française*, Paris, 1978 ; M. Peronnet, *Les 50 mots clefs de la Révolution française*, (f.l.), 1983, etc. Notăm și *Actele* principalelor *colocvii* pe tema Revoluției : Toulouse (1968), *L'Abolition de la féodalité dans le monde occidental*, 2 vol., Paris, CNRS, 1971 : Clermont-Ferrand (1974), *La Fête révolutionnaire*, Paris, 1976 ; Bamberg (1979), *Die französische Revolution zerfal* — 3 vol., Oldenburg — München, 1983, etc.

[8] F. Braudel, *L'identité de la France*, vol. I, Paris, 1986, p. 15.

[9] F. Furet, *op. cit.*, p. 14.

[10] D. Mornet, *Les origines intelectuelles de la Révolution française*, Paris, 1947 ; E. Labrousse, *Les Origines économiques et sociales de la Révolution*, Paris, 1952—1953 ; F. Furet, D. Richet, *La Révolution française*, 2 vol., Réalités, Paris, 1965 ; J. Godechot, *Les Révolutions, 1770—1799*, Paris, 1970 ; J. Egret, *La Prérévolution française (1787—1789)*, Paris, PUF, 1962 etc. În privința „originilor" și a „permanenței" Revoluției sunt (re)confirmate unele opinii ale lui A. de Tocqueville, din *L'Ancien Régime et lă Révolution*, reed. în 1964 (Idées, Gallimard).

[11] Michel Pertué, *La Révolution française est-elle terminée ?* (I), în *„Annales historiques de la Révolution française"*, 54, 1982, p. 329—348 ; apud Al. Zub. *op. cit.*, p. 12. Problema delimitării temporale pare să nici nu mai intereseze în mod special, ca urmare a orientării cercetărilor spre relevarea unui proces general de transformări (proces revoluționar), în care sunt cuprinse și fenomenele petrecute în Franța. Semnificative, în această privință, sunt și conceptele de „revoluție occidentală" și de „revoluția atlantică". Vezi, J. Godechot, *Les Révolutions 1770—1799* ; Louis Gottschalk, *Europe and the Modern World*, Chicago, 1951—1954 ; R. Palmer, *The World Revolution of the West, 1763—1801*, în „Political Science Quarterly", March, 1954 ; Peter Amann, *The Eighteenth Century Revolution, French or Western ?* Boston, 1963. Lucrările sunt citate, cu comentarii interesante, de profesorul Gh. Platon, în *La société roumaine et les idées de la Révolution française : remise au point de certaines relations*, în *La Révolution française et les Roumains*, p. 71—93.

[12] Mona Ozouf, *Peut-on commemorer la Révolution française ?* în „Le Débat", 26 sept. 1983, p. 161 ; Cf. Al. Zub, *op. cit.*, p. 11.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nuirea ei în conştiinţa umanităţii ca *fapt crucial*. Şi se cuvine să-l respectăm ca atare, fiindcă Revoluţia, dacă nu a putut fi un moment de ruptură, a marcat, în schimb, un *salt calitativ*, reflectat nu atât de schimbări bruşte în structurile social-economice, cât de acte de conştiinţă (de energie) circumscrise consacrării principiilor generoase de la '89 ca fundamente ale fiinţării societăţii. Este realitatea la care fac de regulă trimitere cei care continuă să vadă în Revoluţia franceză „ora astrală" a lumii moderne. Aceeaşi realitate pare să ofere, totodată, un indiciu că, din optică metodologică, nu ar fi lipsită de perspective „revenirea evenimentului" [13] la condiţia de „atom ireductibil" [14] al discursului despre vremurile trecute. Ea constituie însă mai curând o dovadă că în cugetele noastre Marea Revoluţie a căpătat definitiv semnificaţia de „turnantă a istoriei universale". Câtă acoperire are o asemenea semnificaţie, sperăm să reiasă şi din cuprinsul demersului de faţă.

Revoluţia franceză şi „secolul naţionalităţilor" — un titlu dat de corelaţia a doi termeni, fiecare desemnând un capitol de importanţă majoră al istoriei moderne universale. Dacă respectiva corelaţie am înţelege-o în funcţie de criteriul strict cronologic, atunci rezolvarea problemei ce ne interesează ar fi, la stadiul actual al cunoştinţelor, relativ simplă. Aceasta ar presupune, în cele câteva pagini rezervate aici, o prezentare foarte succintă a Revoluţiei (cu referiri la cauze, forţe motrice, desfăşurare) şi a acelor evenimente, mişcări social-politice şi de idei din secolul XIX pe care făptuitorii lor şi tradiţia istorică le-au situat în succesiunea directă a „convulsiilor" cunoscute de societatea franceză la finele veacului XVIII. Altfel spus, o prezentare a unor date bine cunoscute, al cărei rost ar fi pus, nu doar de specialişti, sub semnul îndoielii ; în plus, ea ar contraveni în mod evident „dialecticii ca mişcare a realităţii", care, remarca J. P. Sartre [15], „s-ar nărui dacă timpul n-ar fi (privit) dialectic, adică dacă i s-ar refuza o anumită acţiune a viitorului *en tant que tel*". Reiese deci, că, pentru a identifica „valoarea istorică" a Revoluţiei Franceze, este necesar să nu uităm că ea s-a impus ca moment distinct în raport cu „moştenirea trecutului", dar şi sub presiunea unor „semne anticipative" ale desfăşurărilor ulterioare [16]. Este viziunea în care putem sesiza că într-o anumită „durată" interacţionează *timpi diferiţi, raportaţi la tot atât de diferite* dimensiuni spaţiale. Or, aşa cum rezultă şi din titlul asupra căruia avizăm, „durata" pe care o avem în vedere nu este, în ultimă instanţă, cea a Revoluţiei fran-

---

[13] P. Nora, *Le retour de l'événement*, în *Faire de l'histoire*, vol. I, Paris, 1974, p. 210—228.

[14] Jacques Revel, *Événement*, în *La Nouvelle Histoire*, p. 166 şi urm. Vezi şi F. Braudel, *La longue durée*, în „Annales", E.S.C., 1958, p. 725—753.

[15] „Temps modernes", sept. 1957, p. 403, nota 3 ; cf. F. Brandel, *Identité de la France*, vol. I, p. 20. Acelaşi J. P. Sartre semnala, în lucrarea *Critique de la raison dialectique*, (II, 1960, p. 163) că „c'est par l'histoire que la dialectique et la praxis humaine atteignent leur apogée. La sociologie elle-même n'est qu'un moment provisoire de la totalisation historique". Cf. F. Frandel, *op. cit.*, p. 15.

[16] F. Braudel remarca *(op. cit.*, p. 20) că, privit din perspectiva oricărui moment istoric „le présent n'a de consistance que prolongé vers demain, lorsqu'on franchit la porte d'aujourd'hui".

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ceze și nici cea a secolului XIX [17]. Ea este a unei etape de referință în afirmarea națiunilor moderne, proces istoric în care s-au înscris atât Revoluția, prin ceea ce a avut ea mai profund, cât și secolul amintit, prin ceea ce a avut el mai specific. Este un fapt a cărui demonstrație formează, dealtfel, scopul pe care ni l-am propus. Pentru atingerea lui se impune să ne lămurim, mai întâi, asupra conținutului și trăsăturilor procesului istoric menționat; va fi necesar, apoi, să formulăm câteva considerații referitoare la caracterul național al Revoluției franceze, ca și la impactul acesteia în devenirea luptei de emancipare a „naționalităților" oprimate; va trebui, în fine, să ne explicăm *dacă* și *până unde* „mișcarea naționalităților" s-a situat în „prelungirea" („posteritatea directă") a Revoluției izbucnită la 1789 sau a fost rezultanta unor „forțe concurente", deosebite între ele ca tentă și finalitate.

Proces de sinteză, afirmarea națiunilor moderne a cunoscut „faza clasică" în perioada ce a cuprins sfârșitul de secol XVIII și aproape întreg veacul următor [18]. Este un fapt a cărui recunoaștere a întrunit un cvasiunanim „consens istoriografic". Controverse serioase persistă însă în ceea ce privește conținutul și trăsăturile procesului istoric menționat. Aceasta poate și din cauză că relevarea lui a fost și continuă să rămână condiționată de stadiul demersului teoretic în direcția elucidării unor concepte „cheie": națiune, naționalitate, conștiință națională etc.[19]. Or, așa cum observau la timpul lor Henry Joly [20] și D. Gusti [21], elucidarea acestor concepte a făcut să curgă „mai mult sânge decât cerneală; ea a fost... disputată mai mult pe câmpurile de luptă și la masa verde a diplomaților decât de oamenii de știință". Iar cu cât savanții — pe lângă rolul istoricilor, să nu-l uităm pe cel avut de filosofi, sociologi, lingviști, juriști etc. — și-au trecut elucidarea conceptelor respective în competența lor, cu atât mai acută s-a impus o chestiune de metodă, anume, dacă este nimerit să se rămână în „orizontul conceptual" sau să se recurgă la analiza „concretului istoric" (definir historiquement") [22]. O chestiune defel simplă, orice opțiune tranșantă dezvăluindu-și multiple inconveniente, și aceasta mai ales atunci când în joc era stabilirea criteriilor de aplicare a „ideii naționale" la organizarea de stat („principiul naționalităților") [23]. Revelator, în această privință, a fost

---

[17] Secolul XIX este privit de istorici ca etapă distinctă a epocii moderne, etapă delimitată de războaiele napoleoniene și primul război mondial. Vezi, René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. 2: **Le XIX-e siècle. 1815 — 1914**, Paris, 1974, p. 7.

[18] G. Weill, *L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité*, Paris, 1938, passim; H. Kahn, *The Idea of Nationalism. A Study of its Origins and Background*, New York, 1944.

[19] *La Nouvelle Histoire*, p. 438—443; vezi și Constantin Vlad, *Eseuri despre națiune*, București, 1971, *passim*.

[20] Henry Joly, *Les Nationalités sous Napoleon III et aujourd'hui*, în „La Revue hebdomadaire", no. 2, 3 Jan. 1915, Paris, p. 109 și urm.; apud Romulus Seișanu, *Principiul naționalităților*, București, 1935, p. 8.

[21] D. Gusti, *Sociologia națiunii*, în *Opere*, vol. IV, București, 1970, p. 9.

[22] *La Nouvelle Histoire*, p. 438.

[23] Robert Redslob, *Le Principe des Nationalités*, Paris, 1930, p. 7 și urm. Despre „principiul naționalităților" au scris îndeosebi specialiștii în dreptul internațional public, în a doua parte a secolului XIX, în timpul și după primul răz-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

exemplul oferit, în perioada interbelică, de un filosof (Emile Boutroux) şi un istoric (H. Hauser), primul fiind adept, prin formaţie, al „versiunii conceptuale", iar cel de-al doilea detaşându-se printr-un pronunţat spirit pozitivist. Pentru filosof, „principiul naţionalităţilor, aşa cum se prezenta el în conştiinţa umană", apărea drept *„o noţiune foarte simplă şi foarte clară"* [24]. Unei asemenea aserţiuni, istoricul Hauser i-a replicat prin una diametral opusă : „principiul naţionalităţilor... este tipic pentru ceea ce se poate numi *o falsă idee clară"* [25]. Şi cu toate că de mai bine de o jumătate de secol „noua istorie" a făcut progrese remarcabile, deschizându-şi, sub aspect metodologic, perspective ce conduc cu mult dincolo de „faptul în sine", aserţiunea lui H. Hauser rămâne, în fond, valabilă. Explicaţia ne este sugerată, între alţii, de René Johannet, după care „partea obscură a principiului naţionalităţilor este naţionalitatea însăşi" (i.e. naţiunea) [26]. Referitor la aceasta au fost încercate, e drept, numeroase definiţii [27], de un ecou deosebit bucurându-se, la mijlocul secolului trecut — într-un moment de vârf al afirmării naţiunilor europene —, definiţia avansată de Pasquale Stanislao Mancini [28], adaptată cu timpul imperativelor politico-ideologice de diverşi teoreticieni şi politicieni [29]. Dar, deşi în parte plauzibile, nici o definiţie nu s-a impus ca unanim acceptabilă. Şi nici nu credem că se va impune vreuna, de vreme ce naţiunile se remarcă, înainte de orice, prin particularitatea — s-a spus chiar suficienţa ! — lor [31]. Iată de ce, fără a ne lăsa furaţi de un

---

boi mandial. Spicuim din lucrările considerate, nu doar în momentul apariţiei, reprezentative : Maximin Deloche, *Le Principe des Nationalités*, Paris, 1860, M. L. Jolly, *Du Principe des Nationalités*, Paris, 1863 ; Holland I. Rose, *Nationality as a Factor in Modern History* (f.l.), 1916 ; J. de Morgen, *Essai sur les Nationalités*, Paris-Nancy, 1917 ; Jean Brunhes, *Les conditions de géoyraphie humaine de la Société des Nations*, în vol. *Vers la Société des Nations*, Paris, 1919 ; G. Sofronie, *Principiul naţionalităţilor în dreptul internaţional public*, Bucureşti, 1920 ; Bernard Lavergne, *Le Principe des Nationalités et les Guerres*, Paris, 1921 ; N. Dascovici, *Principiul Naţionalităţilor şi Societatea Naţiunilor*, Bucureşti, 1922 ; Louis le Fur, *Races, Nationalités, Étals*, Paris, 1922 ; A. von Gennep, *Traité comparatif des Nationalités*, Paris, 1922, René Johannet, *Le Principe den Nationalités*, Paris, 1923, etc.

[24] René Johannet, *Le Principe des Nationalités*, p. 6.

[25] *Ibidem*.

[26] *Ibidem*, p. 7 ; A. Toynbee remarca, dealtfel, că „exact cu acelaşi grup de factori" naţionalitatea poate fiinţa sau nu.

[27] O prezentare competentă a definiţiilor ce au fost încercate în problema naţiunii o întâlnim la D. Gusti, *op. cit.*, p. 9—36 ; vezi şi René Johannet, *op. cit.*, capitolele *Le mot*, p. 1—5 şi *La chose*, p. 6—14 ; R. Seişanu, *op. cit.*, passim.

[28] În prima prelegere (22 ian. 1851) la Facultatea de Drept din Torino, P. S. Mancini a tratat despre „naţionalitatea ca bază a dreptului gînţilor" (Della Nazionalita come fondamento del Diritto delle Genti), condiţionând recunoaşterea acesteia de următoarele componente : comunitatea de sânge (razza), limba comună (lingua), comunitatea de religie (religione), teritoriul comun (regione), comunitatea istorică şi de obiceiuri (cotumanze i storia), legi comune (leggi) ; aceste elemente nu ar fi însă suficiente fără „il soffio della vita", care este „conscienza della nazionalita", adică — adăuga Mancini — acel *cogito ergo sum* al filosofiei carteziene aplicat la naţiune ; Cf. D. Gusti, *op. cit.*, p. 14. „Doctrina Mancini" va fi îmbunătăţită de patrioţii italieni şi va fi însuşită de numeroşi specialişti în Dreptul internaţional public ; vezi, R. Seişanu, *op. cit.*, p. 90—92.

[29] *Nouvelle Histoire*, p. 441 şi urm.

[31] René Johannet, *op. cit.*, p. 6 şi urm. ; D. Gusti, *Cunoaştere şi acţiune în serviciul naţiunii*, Bucureşti, 1939, p. 3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

așa-zis „carteziansm abuziv" [31], credem că în dezbaterea „problemei națiunii" se cuvine să operăm nu cu definiții, ci cu *înțelesuri*, desprinse din aprofundarea devenirii realităților naționale. Înțelesul primordial ar fi că orice națiune se distinge numai în afirmare, ca *fapt de conștiință*. Elemente ca limba, teritoriul, rasa, comunitatea economică, tradițiile, religia etc. constituie *mediul* (cosmic, biologic, psihologic), în care, cum s-a demonstrat [32], prind contur trăsăturile națiunii. Esența ei este *conștiința națională* [33]. În consecință, geneza națiunilor moderne se impune să fie înțeleasă nu doar ca un cumul de elemente de felul celor amintite mai sus — elemente ce au putut determina, până la un punct, și mediul etnicului („neamului") [34] —, ci ca devenire a „conștiinței de neam" (a originii și limbii comune) întru *conștiința națională* (a sensului afirmării ca națiune), devenire marcată de interacțiunea unui întreg complex de factori (transformări economice, mișcări sociale, politice și ideologice) într-o anumită etapă istorică. Fiind deci *fapt de conștiință*, națiunea modernă tinde în permanență să-și intre în deplina posesiune de sine, posibilă doar în cuprinsul statului național. Nu întâmplător, s-a apreciat [35] că eforturile menite înfăptuirii statului unitar, independent și dotat cu instituții corespunzătoare societății moderne au dat, în timp, cea mai înaltă expresie afirmării națiunilor.

Cele consemnate supun atenției binomul națiune-stat. În privința acestuia este bine să reținem, pentru demonstrația ce ne-am propus-o aici, că națiunea, în înțelesul de fapt de conștiință, a putut fi considerată ca „matrice" virtuală sau reală a statului [36]. De ființarea organismului statal a fost, pe de altă parte, strict condiționată „personificarea" politico-juridică a națiunii [37]. A apărut însă nevoia unei nuanțări terminologice, utilizându-se, pentru faza în care națiunea aspiră la realizarea statului propriu, termenul de naționalitate, termen al cărui genitiv-plural formează și atributul acordat secolului XIX. Este un termen care, de aproa-

---

[31] Expresia am întâlnit-o la Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780—1840*, București, 1972, p. 9.

[32] D. Gusti, *Sociologia națiunii*, p. 20.

[33] Benedetto Croce remarca, dealtfel, că „le concept de *nation* est un concept spirituel et historique, en devenir donc" (în *Histoire de l'Europe du XIXe siècle*, Paris, 1959, p. 54).

[34] Dionisie Petcu, *Conceptul de etnie*, București, 1980, passim.

[35] P. Renouvin, J.-B. Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, 1964, p. 176 și urm.

[36] *La Nouvelle Histoire*, p. 438.

[37] Aceasta cu deosebire de specialiștii în „dreptul modern al ginților". J. G. Bluntschli, spre exemplu, considera că „naționalitățile care n-au fost organizate în state nu sunt persoane din punct de vedere al dreptului public" (J. G. Bluntschli, *Le Droit international codifié*, Livre II, 1895, p. 69). Același autor susținea că „dacă dreptul ginților s-ar rezuma real pe baza clasică a naționalității și nu pe terenul solid al statului, el ar pierde orice punct de sprijin și ar ajunge incapabil să se facă recunoscut și respectat". Cf. R. Seișanu, *op. cit.*, p. 83 și urm. În schimb, filosoful Emile Boutroux opina (în *Lettre-Préface*, la Mircea Djuvara, *La guerre roumaine. 1916—1918*, Nancy — Paris — Strasbourg, 1919) că naționalitățile sunt persoane colective, atribuindu-le voință, libertăți și drepturi (între acestea și facultatea de a fi reprezentate în planul politico-juridic).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pe două sute de ani [38], şi-a făcut loc în limbajul de specialitate în accepţiunea de „naţiune virtuală, grup ce aspiră la consacrarea juridică a unui statut politic" [39] de natură să-i permită să-şi fundamenteze constituţional suveranitatea şi să-şi exercite calitatea de subiect de drept internaţional [40]. Utilizarea termenului de naţionalitate o întâlnim şi în scopul delimitării înţelesului de „naţiune (natio) medievală" [41] de cel al naţiunii moderne. Henry Joly, aprofundând acest aspect, sublinia că „odinioară naţiunea, ieşită aproape totdeauna din cucerire, s-a impus cu suveranitatea sa, cu legile sale şi cu legitimitatea stabilită de familia sa domnitoare. Prin faptul că cineva aparţinea prin naştere unei naţiuni, avea şi naţionalitatea cu toate datoriile ce derivau dintr-însa. Atunci mişcarea de absorbţiune a uneia din aceste idei de cealaltă s-a făcut din afară înlăuntru ; iar în zilele noastre ea se face în sens invers : naţionalitatea aspiră să plămădească naţiunea după imaginea sa" [42]. Regăsim în aceste câteva cuvinte o versiune foarte concisă şi veridică în interpretarea unui proces de durată cu premise şi perspective atât de distincte pentru fiecare comunitate etno-istorică. Spre exemplu, în istoria Franţei unitatea politico-statală era deja o realitate când abia începea să se înfiripe tendinţa „comunităţii franceze" de a deveni naţională [43]. În acest caz, rămâne să ne explicăm ce anume a constituit dimensiunea fundamentală a afirmării naţiunii franceze. Unele indicii, esenţiale pentru aflarea unei explicaţii întemeiate, sperăm să le desprindem şi din universul „experienţei revoluţionare" prin care a trecut „Marea Naţiune" la finele veacului XVIII.

Îndrăznind să vedem în Revoluţie „momentul cel mare" al afirmării naţiunii franceze, ne-am asumat riscul de a ajunge, urmărind reperele

---

[38] Foarte sporadic şi într-un sens ambiguu, termenul a fost utilizat în Anglia secolului XVII ; într-un înţeles apropiat de cel care îl va da literatura de specialitate, termenul va începe să fie folosit în Franţa primului Imperiu napoleonian, fiind atestat în ediţia a şasea a Dicţionarului lui Boiste (1823) ; va deveni frecvent folosit după 1830, intrând în Dicţionarul Academiei Franceze din 1835. Termenul de „naţionalitate" a suscitat, la rându-i, definiţii, comparabile ca număr şi varietate cu cele consacrate naţiunii sau romantismului (în privinţa acestuia, A. Vermeylen numărase peste 150). Cf. P. Cornea, *op. cit.*, p. 9 şi 461.

[39] Victor L. Tapié, *Methodes et problèmes de l'histoire de l'Europe Centrale*, în *Mélanges Pierre Renouvin*, Paris, 1966, p. 39 ; de reţinut că sensul termenului de „naţionalitate" din secolul XIX era radical deosebit de cel de „minoritate", întâlnit în literatura juridico-politică îndeosebi după Pacea din 1919 ; Iacob Robinson, *Das Minoritäten Problem und seine Literatur*, Berlin-Leipzig, 1928 ; Alexandru C. Rudescu, *Etude sur (la) question des Minorités de race, de langue et de reéligion*, Lausanne-Génève-Berne, 1929.

[40] J. G. Bluntschli, *op. cit.*, p. 69 şi urm. ; R. Seişanu, *op. cit.*, p. 83 şi urm. După cum constata şi D. Gusti (în *op. cit.*, p. 21), „statul naţional este personificarea politică şi juridică a naţiunii, el este naţiunea... concretă, văzută prin prisma organizatoare a categoriilor politice şi juridice".

[41] E. Sestan, *Stato et nazione nell' Alto Medioevo*, Napoli, 1952 ; B. Guenée, *État et Nation en France au Moyen Age*, în „Revue Historique", CCXXXVII, 1967 ; K. Werner, *La nation et le sentiment national dans l'Europe médiévale*, în „Revue Historique", CCXLII, 1970.

[42] Naţionalitatea pare a fi înţeleasă ca o stare intermediară între etnic („neam") şi naţiunea-stat. Fără a fi deci exact echivalentă etnicului, naţionalitatea a precedat, „în ordinea formaţiunii", naţiunea, dar, „în ordinea lingvistică", termenul de naţiune a avut întâietate, fiindcă din el a derivat termenul de naţionalitate ; cf. R. Seişanu, *op. cit.*, p. 9 ; vezi şi R. Johannet, *op. cit.*, p. 1—5.

[43] F. Braudel, *op. cit.*, p. 12.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

istoriografice, într-un labirint foarte alunecos și, totodată, plin de capcane ; iar odată ajunși, să constatăm că nu sunt șanse de a regăsi în vreunul din repere firul salvator — o lucrare care să fie consacrată în mod special și care să corespundă exigențelor relevării importanței naționale a Marii Revoluții. Ne gândim, desigur, la o lucrare de talia acelora ce au făcut sau fac „epocă" în istoriografia Revoluției, o lucrare accesibilă, menținută în circuitul științific și nu „uitată" sau „pierdută" în noianul unei literaturi pe care nici nu avem cum să o parcurgem în întregime. Venind vorba despre lucrările considerate reprezentative, menționăm că unele dintre acestea, deși au drept obiectiv dezvăluirea semnificațiilor Revoluției din perspective diverse (socială, politică, ideologică etc.), conțin și referiri la caracterul ei național. Dar, deși convingătoare în unele privințe, asemenea referiri nu decurg de regulă din aprofundarea aspectului ce ne interesează ; în plus, fiind tributare perspectivei pentru care a optat unul sau altul din autori, ele ne fac să avansăm prea puțin și chiar să ne abatem uneori de pe calea ieșirii din labirint. Sunt observații pe care ni le-am permis în legătură cu unele contribuții istoriografice ce s-au impus atenției generale în perioada de apogeu a „istoriei critice" sau de fundamentare și înflorire a „noii istorii", contribuții aparținând îndeosebi specialiștilor francezi [43 bis] în problema Revoluției. Nu am avut în vedere scrierile „angajate" [44], cu precădere ale „istoricilor militanți" din perioada ce a culminat cu „momentul 1848", când atmosfera era puternic pătrunsă de un spirit propice „pour révolutionner la Révolution" [45] și când, în nota dată de „romantici revoluționari" ca Jules Michelet, imaginea lui '89 rămânea „fondată pe trăirea interioară" a acelora care scriau făcând istorie [46]. O imagine care, izvorând „din inimă", nu reda întotdeauna „distanța — asupra căreia vor încerca atâtea interogații „spiritele critice" ! — dintre intențiile actorilor și rolul istoric ce-l jucau" [47] ; prin urmare, o imagine pe care am considerat-o de un interes cu totul special pentru o eventuală dezvoltare a ultimei părți a acestui demers. Deocamdată, credem că se cuvine să ne lămurim asupra rațiunilor care, de mai bine de un secol, au imprimat anumite limite sau au justificat anumite modalități în abordarea caracterului național al Revoluției franceze. Una dintre rațiuni, foarte interesantă, sugerată de F. Furet (într-un

---

[43 bis] În mod firesc, istoricii francezi au avut întâietate în interpretările Revoluției, opiniile lor fiind de regulă însușite de cei străini.

[44] Scrierile direct „angajate" (pro și contra) din timpul Revoluției și al Imperiului sunt incluse, de regulă, în categoria „izvoarelor" („scrierilor de epocă"). În aceeași categorie sunt incluse și „reflexiunile" lui Edmund Burke, ca și scrierile lui Rivarol, Fabre d'Olivet, Claude de Saint-Martin, Joseph de Maistre etc. Pe linia „reacției pasionate" s-a înscris, chiar dacă puțin mai târziu, și cazul lui Chateaubriand. Cât privește considerațiile lui Fichte sau Hegel, acestea au fost făcute din perspectiva cauzei naționale și a etatismului germane. Vezi, Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, vol. II. *Du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris, 1975, p. 456—476 *(La pensée révolutionnaire... La Révolution française)* și p. 477—510 *(Réflexions sur la Révolution)*.

[45] Edgar Quinet, *Critique de la Révolution*, Paris, 1867 ; cf. Fr. Furet, *op. cit.*, p. 9.

[46] Fr. Furet, *op. cit.*, p. 28.

[47] *Ibidem*, p. 28—30.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

studiu relativ recent și incitant până la a te face să te simți tulburat)[48], ar ține de calitatea de „eveniment fondator" a Revoluției, a cărei imagine se va răsfrânge în crezul republican din secolul XIX („le XIXe siècle a cru à la République") și în crezul revoluției sociale din secolul în curs („le XXe croit à la Révolution")[49]. Pentru crezul republican rămâne reprezentativă lucrarea lui A. Aulard, *Histoire politique de la Révolution française. Origines et développement de la démocratie et de la république*, lucrare apărută în 1901 și al cărei titlu „spune totul" despre conținut[50]. În concepția lui A. Aulard și a discipolilor săi[51] însemnătatea națională a Revoluției ar fi rezidat doar în propulsarea factorului „popular", în speță a aspirațiilor sale republicane, în determinarea sistemului politico-instituțional al Franței „contemporane". Cât despre crezul ce a marcat destinul secolului nostru, acesta a îndemnat, de la bun început, la noi proiecții asupra Revoluției, încât în lumina lor să poată reieși că „speranța socialistă ar fi înrădăcinată în experiența jacobină[52]. Este ceea ce a urmărit să demonstreze J. Jaurés[53], demonstrație pe care A. Mathiez va căuta, „înarmat" cu „învățămintele revoluționare" de la finele primului război mondial, să o ducă cu mult mai departe, făcând din istoria Revoluției „o mașină de război politic"[54] și avansând ideea unei „filiații necesare" între Revoluția franceză („dans ce qu'elle a de plus jacobin") și Revoluția rusă („dans ce qu'elle a de plus bolschevik")[55]. Într-o asemenea viziune, ce suferă totuși de o evidentă „contaminare a trecutului prin prezent"[56], a putut interesa evidențierea „elanului patriotic al maselor" — îndeosebi pentru perioada dictaturii iacobine —, dar nu și a sensului profund național al Revoluției franceze. O viziune în consonanță cu ceea ce a fost denumit „catehismul revoluționar"[57], după care

[48] *Ibidem*; avem în vedere studiul ce formează prima parte a lucrării citate, studiu intitulat *La Révolution française est terminée*, p. 11—111.

[49] *Ibidem*, p. 17.

[50] *La Nouvelle Histoire*, p. 495.

[51] Alphonse Aulard a avut inițiativa înființării Catedrei de Istoria Revoluției Franceze (1886). I-a fost primul titular. Pentru Aulard și discipolii săi, Revoluția a fost un fenomen prin excelență politic, rolul său fiind de a dobori absolutismul monarhic, de a pune temeliile regimului constituțional-parlamentar; cf. Camil Mureșan, *Prefață* la A. Mathiez, *Revoluția franceză*, București, 1976, p. 9.

[52] *La Nouvelle Histoire*, p. 495 și urm.

[53] În introducerea generală la a sa *Histoire socialiste de la Révolution française* (publicată între 1901 și 1904), Jaurès amintea că interpretarea ce o da istoriei revoluției era „în același timp materialistă, după modelul lui Marx, și mistică, după modelul lui Michelet". Astfel încât, deși a susținut necesitatea aprofundării aspectelor economice și sociale (el a determinat, de altfel, organizarea unei *Comission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution*), Jaurès rămâne, în fond, exponentul cauzei exprimate de însuși titlul lucrării sale. După cum va remarca și A. Mathiez, el (Jaurès), „participând la viața înfrigurată a întrunirilor și a partidelor, era mai în măsură decât un profesor, decât un om de bibliotecă, să resimtă emoțiile, să pătrundă gândurile clare sau nedeslușite ale revoluționarilor"; cf. A. Soboul, *Revoluția franceză. 1789—1799*, București, 1962, p. 6 și urm.; vezi și *La Nouvelle Histoire*, p. 495 și urm.

[54] A. Mathiez, *op. cit.*; *La Nouvelle Histoire*, p. 496.

[55] *Ibidem*; vezi și A. Mathiez, *Le Bolchevisme et le Jacobinisme*, Paris, 1920.

[56] Fr. Furet, *op. cit.*, p. 20.

[57] *Ibidem*, p. 113—172.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

revoluțiile moderne trebuie să fie considerate ca fenomene prevalent sociale, adică în accepțiunea de „ridicare a maselor" în scopul determinării unei noi concordanțe între „forțele și relațiile de producție". Nu au putut lipsi însă, între timp, unele amendamente serioase aduse așa-zisului „catehism", făcându-se apel, în formularea acestora, la contribuțiile marcante ale lui Alexis de Tocqueville sau ale lui Augustin Cochin în direcția „conceptualizării Revoluției" [58]. Numai că, în centrul atenției s-a situat tot relevarea sensului social-politic (e drept, într-o accepțiune cu mult mai complexă) și nu, pe măsură, al celui național al Revoluției franceze.

Alte rațiuni decurg dintr-un anumit specific al afirmării națiunii franceze. Un specific generat, înainte de orice, de similitudinile ce au putut exista, în istoria Franței, între „mediul" (cadrul) etnicului și cel al națiunii moderne. Datorită unor atare similitudini, națiunea franceză se va afirma nu la dimensiunea unei aspirații, ci a unui *dat istoric*, sau, cum bine remarca Fichte [59], a unui „eu istoric", în antiteză cu cel „metafizic" al națiunii germane. Un „eu" ce s-a afirmat cu valoare de exemplu și a fost receptat ca atare în întreaga Europă, fără să fi fost resimțită nevoia de a i se explica resorturile intime sau de a i se etala perspectiva devenirii. Trăind sentimentul unui primat absclut în afirmarea ca națiune [60], francezii au putut da dovadă de un „militantism național pedagogic", exemplar și nu revendicativ. Dar, totodată, și de un „militantism pasional" [61], care, fiind (re)suscitat cu prilejul unor „momente fierbinți" (1840, 1870 etc.) a putut fi deranjant și chiar amenințător pentru alte cauze naționale. Așa încât nu au întârziat să apară si reacții foarte dure la adresa Franței, „învățămintele" trase - mai ales în urma experiențelor de la 1870/71 — invitând la temperarea „militantismului" Marii Națiuni [62]. O invitație „semnată", între alții, de istorici, aceștia (ne referim la cei francezi) probând o tot mai evidentă „reținere" (nu îndrăznim să-i spunem prejudecată !) față de recunoașterea „valorii" faptului național pentru devenirea „noii societăți" în Hexagon. A putut rezulta astfel o paradoxală discrepanță între amploarea procesului de afirmare

[58] *Ibidem*, p. 173—211 *(Tocqueville et le problème de la Revolution française)* și. p. 212—259 *(Augustin Cochin : la théorie du jacobinisme)*.

[59] In celebrele *Reden an die Deutsche Nation*, pronunțate la Berlin în iarna 1807—1808, pentru a îndemna prusienii învinși să ia armele împotriva Franței lui Napoleon ; cf. J. Touchard, *op. cit.*, p. 492—494.

[60] Julien Blenda, *Esquisse d'une histoire des Français dans leur volonté de former une nation*, (f.l.), 1932.

[61] Théodore Zeldin, *Histoire des passions françaises : 1848—1945*, vol. I—V (trad. în franceză), Paris, 1978—1979, *passim*.

[62] Ideea temperării „activismului european" al națiunii franceze va începe să fie susținută cu insistență, încă din ultimii ani ai celui de-al doilea Imperiu napoleonian (după experiența de la 1866). Astfel, A. Thiers, a cărui politică „excitase" atât de mult „naționalismul francez" la 1840, opina în discursurile sale parlamentare din 1867 (după reintroducerea dreptului de interpelare) că rezultatele politicii externe promovată de cabinetul lui Napoleon III de „sprijinire a naționalităților" tindeau să se „întoarcă" împotriva Franței. Vezi *Discours prononcés au Corps Législatif (les 14 et 18 mars 1867) par M. Thiers sur la politique extérieure de la France, spécialment en ce qui concerne l'Allemagne et l'Italie*, Paris, 1867, p. 1—112.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a naţiunii franceze şi reflexul său istoriografic. Dincolo de excepţii — şi acestea cu un ecou destul de restrâns —, în istoriografia franceză postromantică „resurecţia naţională" nu s-a prea constituit într-un subiect de predilecţie. După cum, într-un asemenea subiect nu s-a prea constituit nici relevarea sensului naţional al Marii Revoluţii. Şi aceasta poate şi din cauză că a devenit aproape o regulă (nu doar pentru istorici) ca sensul naţional al revoluţiilor moderne din istoria Europei să fie considerat sub două aspecte, primul constând în eforturile pentru realizarea statului unitar, iar celălalt în lupta pentru abolirea dominaţiei străine [63], aspecte care, în cazul Franţei, nu au avut cum să fie cunoscute nici de „Revoluţia clasică" şi nici de revoluţiile de la 1830 şi 1848 (la francezi, se ştie, unitatea politico-statală şi independenţa au fost realităţi anterioare cu mult anului 1789). Cauza principală a diminuării „audienţei istoriografice" a sensului naţional al Revoluţiei franceze rămâne însă, după opinia noastră, stingerea treptată a „activismului euporean" al Marii Naţiuni. Definitoriu pentru destinul Franţei moderne şi contemporane nu mai apare, cel puţin în plan istoriografic, „militantismul ei naţional", ci „meritul", pe care ea şi l-ar fi asigurat prin Revoluţie, de a fi promotoarea universală a „drepturilor şi libertăţilor omului" [64]. Un „merit" subliniat îndeosebit prin contribuţiile renumitei „istorii sociale" franceze, ce şi-a înscris, între priorităţi, „radiografierea" Revoluţiei până la cele mai mici detalii [65]. A fost trasat, în acest scop, un veritabil program istoriografic [66], a cărui realizare deplină a putut fi scontată, în adevăr, pentru domeniile social, economic, al instituţiilor politice, juridice, financiare, culturale, religioase etc. Ar fi însă foarte greu ca ea să fie scontată, la aceiaşi parametri, şi în privinţa stărilor de spirit, individuale sau colective, chiar dacă istoriografia Revoluţiei tinde să se îmbogăţească cu contribuţii notabile din sfera „istoriei mentalităţilor" [67] ori a „imagisticii istorice" [68]. Fără a ne gândi câtuşi de puţin să punem aici în discuţie recu-

---

[63] Vezi consideraţii relevante în acest sens la P. Renouvin, J.-B. Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, 1964, p. 176 şi urm.

[64] Cum bine se ştie, invocarea „drepturilor şi libertăţilor omului" este tot mai în vogă în rândurile opiniei publice. Într-un asemenea context, a putut avea un deosebit ecou iniţiativa oraşului şi a departamentului Belfort de a organiza, în cadrul manifestărilor Bicentenarului şi sub „patronajul ştiinţific" al lui M. Vovelle şi al profesorului vest-german Rudolf von Thadden (Universitatea Göttingen), colocviul internaţional cu tema *L'idée de Nation et l'idée de Citoyenneté* (Belfort, 27 et 28 octobre 1988).

[65] Un rol deosebit în fundamentarea metodologică a „istoriei sociale" a Revoluţiei franceze l-a avut G. Lefèbvre *(La Révolution française*, Paris, PUF, 1951 ; reed. 1963 ; idem, *Études sur la Révolution française*, Paris, 1954).

[66] *1789—1989. Bicentenaire de la Révolution française* („Bulletin de la Commission Nationale de Recherche Historique pour la Bicentenaire de la Révolution française", no. 2, juin 1985.

[67] Vezi, pentru aceasta, consideraţiile lui M. Vovelle şi *Bibliografia* lucrării sale *La Chûte de la Monarchie, passim.*

[68] Interesant şi sugestiv, totodată, pentru stadiul şi perspectivele studierii „imaginilor Revoluţiei", s-a dovedit programul Congresului mondial pentru Bicentenarul Revoluţiei : *L'image de la Révolution française* (Congres ce a fost programat pentru perioada 6—12 iulie 1989, la Paris-Sorbonne).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

noscuta vocație a „istoriei sociale" de a fi „totală" [69], ne permitem doar să sesizăm că în obiectivul acesteia faptul național, în înțelesul de fapt de conștiință, nu se pretează la a fi „prins" într-o modalitate propice evidențierii lui la adevărata-i semnificație. Proiecțiile sunt focalizate, prin definiție, asupra dispunerii structurilor social-economice, în raport cu care faptul național ne este dezvăluit ca epigenetic și nu ca primordial (determinabil prin sine). El ne este dezvăluit doar la semnificația unor „interpretări" ce au fost date unor procese și fenomene al căror sens fundamental era altul (fie social-politic, fie „popular" ori „patriotic") [70]. Astfel, războiului „revoluționar" sub deviza „Patria în primejdie" i s-ar fi dat o „interpretare națională", deși i-ar fi fost suficientă etichetarea de „patriotic". Și tot la semnificația unor „interpretări" ne este relevat „aspectul național" al procesului de subminare a edificiului social-politic al „stărilor privilegiate" [71], „interpretări" care și-ar fi aflat „expresia clasică" la ex-abatele Sieyès, în *Ce este Starea a treia*. Ce-i drept, fiecare grup social antrenat într-un asemenea proces în postura de „agent novator" își motiva revendicările proprii recurgând la diverse „reconstituiri ale originilor națiunii", în consens și cu profețiile ce le făcea asupra menirii istorice a acesteia. S-a putut ajunge, în felul acesta, la fețișuri. Pentru Sieyès, spre exemplu, națiunea o constituia doar Starea a treia, care urma, în temeiul triadei „Libertate, Egalitate, Fraternitate", să cuprindă pe toți „oamenii-cetățeni" de origine franceză. Era un „ideal național" reclamat de situația Franței prerevoluționare, care, sub aspect social, se prezenta, după cum afirma Mirabeau, ca „un conglomerat neînchegat de popoare dezbinate" [72]. Alți ideologi, de orientare și mai pronunțat burgheză decât a lui Sieyès, vizau o națiune „egală clasei proprietarilor" [73]. Ca reacție firească, „poporul" își va revendica locul ce i se cuvenea „în sânul națiunii" [74], provocând „revoluții în Revoluție" (la 1792, 1793, 1795 și, în alte condiții, la 1830 și 1848)[75]. Erau, toate acestea, fețișuri conforme tendinței, de sorginte iluministă, de a se da „interpretări naționale" realităților sociale [76], însă, să reținem, fără nuanțările

---

[69] Ernest Labrousse, *Introduction* la *Histoire sociale. Sources et méthodes*, Paris, PUF, 1967. Autorul introducerii considera, de altfel, că „școala istorică franceză" este *„la plus anciennement, semble-t-il, et la plus profondément sociale de toutes les écoles historiques du monde"*. (p. 2).

[70] F. Furet, *op. cit.*, p. 15, 53, 88 și urm.

[71] *Ibidem*, p. 53 (este remarcat rolul ideilor lui Rousseau din *Contractul social*).

[72] A. Soboul, *op. cit.*, p. 59.

[73] *Ibidem*, p. 405—500 (partea a patra a lucrării, parte intitulată *O țară guvernată de proprietari. 1795—1799*). O atare condiție a națiunii va fi cultivată și în timpul Monarhiei din Iulie, între alții, de un Barnave, care, în *Introduction à la Révolution française* (1843), scria „popor" sau „națiune" acolo unde era vorba despre burghezie ; cf. A. Soboul, *op. cit.*, p. 33.

[74] *Ibidem*, p. 201. În memoriile sale, Carnot nota că „poporul" se simțea „disprețuit" și că „această cascadă de dispreț a provocat mișcarea revoluționară ; cf. A. Soboul, *op. cit.*, p. 57 și urm.

[75] *Ibidem ;* vezi și J. Tulard, *Les Révolutions* (vol. IV din *Histoire de France*, sous la direction de Jean Favier), Paris, 1985, p. 441 și urm.

[76] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 306—338 (capitolul *Ideile noi social-politice la origini : Franța)* ; F. Furet, *op. cit.*, notează că, prin atare „interpretări", se avea în vedere *de reconstituer une origine „vraie" à la nation, en donnant une date de naissance légitime à l'égalité : tout '89 est là* (p. 15 ; vezi și p. 53).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pe care le considerăm astăzi presupuse necesar de situarea în raport a termenilor de stare, popor, națiune. Inspirându-se din teoriile dreptului natural și forțând deliberat „argumentele" trecutului istoric, doctrinarii Revoluției se arătau pătrunși de convingerea că monarhia și clasele suprapuse erau „străine națiunii" și că „poporul", pentru a fi suveran, trebuia să determine eradicarea tuturor „privilegiilor germanice" [77]. Se făcea, așadar, apel și la criteriul etnic", „poporului galo-romanic" atribuindu-i-se „misia istorică" de a termina cu „uzurpatorii franco-germanici" [78]. Asemenea „interpretări" sau fetișuri, dacă le-am nesocoti, după caz, mobilul și sursa de inspirație, ar putea conduce la concluzia că la 1789 Franța ar fi devenit teatrul unui conflict între „comunități", ce aveau atât interese sociale cât și aspirații naționale diametral opuse. Forțând și mai mult nota, ar putea conduce la concluzia că în Franța s-ar fi declanșat atunci un conflict internațional în cadrul aceleiași națiuni ! O concluzie care, oricât ne-am crampona de „argumentele" oferite de răscoala din Vandeea sau de unele „reacții provinciale" față de deciziile revoluționare luate la Paris, contravine flagrant logicii și adevărului istoric.

Ne gândim, se înțelege, la adevărul că Revoluția franceză a fost profund națională. Este un adevăr pentru a cărui demonstrație se impune, mai mult decât din considerente de ordin metodologic, ca Revoluția să fie apreciată la valoarea ei de salt calitativ și nu doar la aceea de moment de maximă tensiune în cuprinsul procesului de durată al schimbărilor structurale din societatea modernă franceză. Dealtfel, însăși afirmarea națiunii franceze la condiția de *dat istoric* a făcut ca sensul național al Revoluției să nu aibă cum să fie exprimat nici de forțele — evident, sociale — ce s-au confruntat și nici de ceea ce ele au revendicat. *Sensul național al Revoluției și-a aflat cea mai edificatoare expresie în ceea ce ea a consacrat.* Avem în vedere consacrarea principiului național ca fundament al devenirii „comunității franceze". Voința națională s-a impus atunci ca sursă de drept și de fapt a întregului edificiu politico instituțional al statului modern, rezultând de aici consecințe dintre cele mai adânci asupra reglementărilor problemelor sociale sau asupra perspectivelor afirmării geniului spiritual al francezilor. A fost o consacrare care, mai curând decât imprejurarea „primei experiențe a democrației" [79] — „experiență" a cărei intâietate și-ar putea-o revendica, în fond, și americanii —, a conferit Revoluției franceze valențe de „unicitate", cu largi deschideri spre universalitate. O consacrare ce a fost dată nu atât prin documente programatice (al căror înțeles imediat apărea prevalent social) cât de acte de voință colectivă. Unor asemenea acte li s-a datorat, între altele, „intrarea" termenului de *națiune*, cu înțelesul său modern, în vocabularul politic [80]. Și, lucru mai important, li s-a datorat „naționalizarea" a tot ceea ce s-a circumscris fenomenului revoluționar. Semnificativă, în această privință, s-a dovedit și mutația semantică pe

[77] F. Furet, *op. cit.*, p. 53.

[78] O atare idee fusese susținută și înainte de Revoluție, între alții de un Boulainvilliers ; cf. R. Johannet, *op. cit.*, p. 34—42.

[79] În opinia lui F. Furet *(op. cit.*, p. 109), „prima experiență a democrației" a constituit acel „unic" care a devenit „universal".

[80] J. Touchard, *op. cit.*, vol. II, p. 436.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care a cunoscut-o cel mai important dintre documentele programatice — *Declarația Drepturilor Omului și ale Cetățeanului*. Cum bine remarca Th. Ferneuil (în anul primului centenar al Revoluției) [81], *Declarația* a avut, din plecare, menirea de a proclama principiile fundamentale ale organizării „societății civile". Ea nu se referea, în mod explicit, și la principiul național. Afirmația lui Ferneuil pornea de la constatarea că autorii *Declarației*, fiind sub influența ideilor enciclopedistilor, înțelegeau prin națiune doar reprezentanța politică („agora Cetății"), a cărei „voință generală" urma să dea expresie supremă Legii (art. VI) și să constituie „sursa esențială a principiului oricărei suveranități" (art. III) [82]. Sub influența acelorași idei, în concepția autorilor *Declarației* „individul era punctul de plecare, centrul întregului", ei fiind mai mult preocupați de „specia umană", în general, și nu de problema națiunii sau a „naționalităților". „Ideea de patrie, de independență națională era, cu libertatea politică, una dintre acelea care au suferit în timpul și după Revoluție transformările cele mai serioase și mai adânci (...). Principiile metafizice (umanitariste) din 1789 păreau a exclude ideea de naționalitate". Dar — conchidea Ferneuil — „caracterul cosmopolit" al principiilor din acel an se va schimba sub impactul „spiritului național" [83]. Mai exact, sub impactul unor acte de voință colectivă (plebiscitare), al căror punct nodal l-a constituit Sărbătoarea Federației din 14 Iulie 1790, considerată, ea însăși, o revoluție națională [84]. Atunci, într-un gigantic amfiteatru pe Champs-de-Mars, în prezența a peste 300 000 de participanți, toate provinciile au exprimat „voința lor de a fi franceze". Jurământul solemn, rostit în numele tuturor federaților de La Fayette, îi unea „pe francezi între ei și pe francezi cu regele lor, întru apărarea Libertății, a Constituției și a Legii" [85]. El exprima angajamentul oricărui francez „de a fi pentru totdeauna fidel Națiunii, Legii și Regelui". Îndeosebi Națiunii și Legii, față de care însuși regele Louis XVI a fost nevoit să jure credință, el consfințind, printr-un astfel de gest, renunțarea sa și a urmașilor săi la vechiul privilegiu, în virtutea căruia monarhul absolutist era singurul factor ce putea da viață Legii în stat (Lex Rex) [86]. Conferind Națiunii și Legii calitatea de instanțe (auspicii) supreme și rezervând monarhului doar condiția de uzufructier (mandatar) și nu de proprietar al prerogativelor ce-i reveneau în noua ordine de stat, Sărbătoarea Federației a fost, fără putință de tăgadă, actul de voință ce a dat cea mai înaltă consacrare principiului național, *principiu al națiunii unice și indivizibile*. Acest principiu, spre deosebire de cele cu caracter social, a putut fi receptat și afirmat fără nici o rezervă, așa cum a fost proclamat, în toate straturile societății [87]. Așa încât s-ar putea considera că, dacă

[81] Th. Ferneuil, *Les Principes de la 1789 et la Science sociale*, Paris, 1889.

[82] Textul *Declarației*, în *Culegere de texte pentru istoria universală. Epoca modernă* (coord. Camil Mureșan), vol. I, București, 1973, p. 146—148.

[83] Th. Ferneuil, *op. cit.*, cf. R. Seișanu, *op. cit.*, p. 84 și urm.

[84] J. Tulard, *op. cit.*, p. 58—62.

[85] A. Soboul, *op. cit.*, p. 99 și urm.; J. Tulard, *op. cit.*, p. 59.

[86] A. Soboul, *op. cit.*, p. 62.

[87] Opinie întâlnită la D. Prodan, care, în încheierea capitolului *Ideile noi social-politice la origini: Franța*, notează că „dacă, sub raport social, noua ideologie și Revoluția însăși arătau rezerve (...), ele nu mai ridicau asemenea rezerve sub raport național (...). De aceea, (principiile naționale) au și fost atât de conta-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

până la Revoluție francezii au constituit, sub raport juridico-politic, o „naționalitate", din acel moment ei *au voit* să atesteze „în fața lumii" și „sub auspiciile Ființei Supreme" afirmarea lor ca națiune modernă [88]. Fapt revelator, comemorarea Revoluției va deveni sărbătoarea națională a francezilor, aceștia sărbătorind în fiecare an, la 14 Iulie, nu doar actul căderii Bastiliei, ci, poate mai ales [89], pe cel al Federației din 1790. Sărbătorii Federației i-a și fost consacrat, în focul Revoluției, *primul imn (Le Chant de 14 Juillet)*, pe muzica lui Gossec și pe versurile lui Marie-Joseph Chénier *(L'Hymne pour la Fête de la Fédération)*. Iar dacă *La Marseillaise* va fi până la urmă *imnul suprem*, aceasta se va datora, probabil, „șansei istorice" a creației lui Rouget de Lisle, de a putea răspunde și unui alt ideal ce-și va face loc în inima francezilor lângă cel național — idealul republican [90].

Atunci, însă, în iulie 1790, cugetele și simțirile francezilor erau stăpânite îndeosebi de idealul național. Sărbătoarea Federației va declanșa o veritabilă reacție în lanț, înscriind Revoluția pe un făgaș imprevizibil cu un an înainte. Actul din iulie 1790 a reprezentat „proba de forță" a oficierii constituționalizării instanței monarhice. Apoi, mai important, el a ocazionat o luare de cunoștință a francezilor despre menirea afirmării lor ca națiune. Pentru ei, toate actele și acțiunile începeau să capete o semnificație explicit națională. Toate problemele, inclusiv cele sociale, începeau să apară *determinate* și nu „interpretate" (convertite) național. Pe fondul unei atare stări de spirit a survenit și mutația semantică pe care a cunoscut-o *Declarația Drepturilor*, mutație ce va conferi acesteia principala notă de distincție față de *Habeas Corpus*-ul englezilor sau față de *Declarația de Independență* a nord-americanilor [91]. Sub impulsul actului de voință al federaților, *Declarația* din '89 va deveni pentru francezi și, cu timpul, pentru majoritatea europenilor platforma politico-ideologică a „principiului naționalităților". În cazul francezilor, afirmarea „noii solidarități" va atrage după sine o radicalizare a Revoluției sau, cum s-a mai spus, „o a doua Revoluție" (august 1792), pe care A. Soboul o considera „cu adevărat națională" [92]. Iar această „a doua Revoluție" va face inevitabil „războiul exterior" și căderea monarhiei [93]. S-a susținut, uneori, că războiul ar fi fost urmarea proclamării unor principii sociale (libertate, egalitate) cu caracter „subversiv" sau, mai mult, a detronării arestării, judecării și executării regelui *Louis XVI*. Or, așa cum constata Louis Madelin [94], dacă proclamarea principiilor de la '89 și-ar fi păstrat „valoarea strict socială", Revoluția franceză s-ar fi limitat, ca și cea engleză, la cadrul interior (al unui „război civil"), fără să fi fost provocat obligatoriu „războiul exterior". Ea s-ar fi limitat probabil la același cadru

gioase, incomparabil mai contagioase decât principiile cu obiectiv social". *(op. cit.*, p. 337).

[88] F. Braudel, *op. cit.*, p. 14, menționa că *la nation a connu sa première forme explosivé avec la Révolution.*

[89] J. Godechot, *Les Révolutions de 1848* („Le Mémorial des Siècles"), Paris, 1971, p. 28.

[90] A. Soboul, *op. cit.*, p. 524.

[91] *Ibidem*, p. 154.

[92] *Ibidem*, p. 222.

[93] M. Vovelle, *op. cit.*, p. 239—253, 254—264.

[94] L. Madelin, *La Révolution*, Paris (f.a.), p. 135 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(interior) chiar și în condițiile executării regelui, știut fiind că regicidul nu a dus întotdeauna la confruntări armate interstatale[95]. Războiul pe care Franța l-a purtat timp de aproape un sfert de veac cu „coalițiile europene" a avut drept cauză principală radicalizarea Revoluției ca urmare a avântului luat de „practicile naționale", ce au redimensionat natura „belicoasă" a politicii „frontierelor naturale". În opinia lui A. Sorel, o atare politică („tradițională") ar fi demonstrat că mobilul ce dicta cu autoritate conduita externă a Franței și, desigur, a tuturor „curților europene" rămânea, pe mai departe, *rațiunea de stat*[96]. Această rațiune nu mai guverna însă decât mecanismul raporturilor interstatale, care, sub acțiunea noilor „forțe profunde" (mai ales a celor naționale)[97] nu mai putea să constituie, ca în „epoca lui clasică" (secolul XVIII) *norma sui* a relațiilor internaționale (realitate ce va fi pusă în lumină de întregul proces de transformări care vor surveni în viața Europei și, în bună măsură, a lumii, pe toată durata secolului XIX).

Dintre „practicile naționale", care au dus la radicalizarea Revoluției și au făcut din Franța o amenințare la adresa „Europei Vechiului Regim", se cuvine să fie amintite soluționările unor „chestiuni teritoriale" în temeiul „jurământului federaților" din 1790. Datorită acestora, nu a mai putut rămâne viabilă celebra „déclaration de paix au monde", făcută de Adunarea Constituantă la 22 mai 1790. La numai câteva luni (în noiembrie, același an) Constituanta, incitată de pledoariile lui Merlin de Douai (unul dintre doctrinarii noului drept al popoarelor de a dispune de ele însele), va declara „prinților germani" că Alsacia era *franceză* nu în virtutea cuceririi, ci prin voința locuitorilor ei[98], ce fuseseră reprezentați la Federația din 14 Iulie 1790. În aceeași manieră va fi tranșată și „chestiunea enclavei papale Avignon", ca și cea a districtului Comtat-Venaissin. Se făcea, astfel, trecerea de la „declarația de pace lumii" la „expansiunea revoluționară", spectrul războiului devenind de neînlăturat. „Naționalizarea revoluționară" a deziderateului „tradițional" al „frontierelor naturale" tindea, așadar, să amenințe „Vechea Europă" în însăși rațiunea ființării ei. Faptul va fi considerat de corifeii Revoluției ca un atu formidabil de partea lor, ei recurgând, pentru a tempera reacțiile „curților europene", la un „argument" eficace dar și periculos (ce se va regăsi, cu unele *intermitențe*, în *arsenalul propagandistic al politicii externe* franceze până spre finele anilor '60 ai secolului XIX), anume, că Franța ar putea „revoluționa" întregul continent. Spre edificare, în declarația pe care Brissot o făcea la 22 noiembrie 1791 în numele Comitetului diplomatic revoluționar, se atrăgea atenția „prinților Germaniei" că, „dacă continuau să favorizeze preparativele contra Franței", aceasta va aduce „la ei nu fierul și focul, ci Libertatea", ca ei să înțeleagă care pu-

---

[95] *Ibidem.*

[96] A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, vol. I. Paris, 1885, p. 24; Jean Albert Sorel, *Le Destin de l'Europe*, Paris, 1958, p. 143—145; vezi și I. Boicu, *La France de la Révolution et les Principautés roumaines: idéologie et pratique politique*, în *La Révolution française et les Roumains*, p. 18 și urm.

[97] A. Fugier, *La Révolution française et l'Empire napoléonien*, (t. IV din *Histoire des rélations internationales*), Paris, 1954, *passim.*

[98] A Soboul, *op. cit.*, p. 195.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

teau fi „urmările deșteptării Națiunilor" [99]. Și mai categorică încă apărea declarația deputatului Isnard în Adunarea Legislativă, la 29 noiembrie, același an : „Spuneți Europei că, dacă guvernele angajează regii într-un război contra popoarelor, noi vom angaja popoarele într-un război contra tiranilor. Atunci, popoarele se vor îmbrățișa în fața tiranilor detronați, a Pământului consolat și a Cerului satisfăcut !" [100]. Era făcută deja distincția între „Europa tiranilor" și „Europa popoarelor", distincție ce va alimenta una dintre ideile forță ale „secolului naționalităților" — ideea „europenizării" conflictului dintre „forțele revoluționare" și cele „conservatoare". Un conflict a cărui primă ediție s-a circumstanțiat în legătură cu Marea Revoluție franceză. Nici nu e de mirare, de aceea, că lucrurile au fost împinse spre „deznodământul fatal" — războiul — din mobiluri ținând mai ales de cursul procesului revoluționar, ce se afla pe punctul de a-și ieși din „matca franceză". „Războiul exterior" era dorit și de cei ce întrevedeau în el o posibilitate de a da amploare Revoluției, dar și de cei ce nutreau speranța că el ar putea fi „o arcă a salvării" pentru „Vechiul Regim". Supus presiunilor de o parte și de alta, regele Louis XVI se va vedea practic „forțat" să semneze „declarația sinucigașă" din 20 aprilie 1792 (declarația de război împotriva regelui Boemiei și Ungariei) [101]. Și, deși dezbinate de atâtea războaie de cucerire, de succesiune etc., „curțile europene" vor reuși să identifice posibilitatea de a se coaliza pentru prima dată împotriva unui pericol comun [102]. În replică, Revoluția și-a accentuat și mai mult „tenta radicală", fapt ce a pecetluit soarta regelui Louis XVI. Devenită republică, Franța revoluționară părea să nu-și mai afle limitele [103], ea vizând, după atingerea obsedantelor „frontiere naturale" (prin încorporarea Savoiei, Nisei, Belgiei și Renaniei) [104] să pună în aplicare un plan îndrăzneț, de creare a „republicilor surori", ca placă turnantă a „Europei viitoare" (a statelor-națiuni) [105]. „Expansiunea revoluționară" se va impune ca „replică vitală" față de „coalițiile europene", realitate ce va etala impactul mai curând continental decât „atlantic" al Revoluției [106]. De la „războiul defensiv" (1792—1794) Republica va ajunge să fie antrenată într-un „gigantic efort pentru hege-

[99] J.-B. Duroselle, *L'idée de l'Europe dans l'histoire*, Paris, 1965, p. 139 și urm.

[100] *Ibidem*.

[101] A. Soboul, *op. cit.*, p. 212 și urm.

[102] J. A. Sorel, *op. cit.*, p. 144.

[103] Semnificativ, în acest sens, apare discursul lui Danton în cadrul Convenției (31 ianuarie 1793) : „Je dis que c'est vain qu'on veut faire craindre de donner trop d'étendue à la République. Ses limites sont marquées par la nature. Nous les atteindrons toutes les quatre coins de l'horizon du côté du Rhin, du côté de l'Océan, du côté des Alpes. Là doivent finir les bornes de notre Républiques et nulle puissance humaine ne pourra nous empêcher de les atteindre" ; cf. J.-B. Duroselle, *op. cit.*, p. 142.

[104] Încorporarea Nisei și a Savoiei a fost consfințită prin decretele Convenției din 27 noiembrie 1792 și, respectiv, din 31 ianuarie 1793. Alipirea Belgiei a fost votată pe orașe, iar cea a Renaniei a fost proclamată de o Adunare populară la Mainz ; cf. A. Soboul, *op. cit.*, p. 253 și urm.

[105] J.-B. Duroselle, *op. cit.*, p. 144 și urm.

[106] Este realitatea care justifică și rezervele sau criteriile unor istorici francezi sau din Estul Europei, față de „teoria revoluției atlantice" ; vezi, în acest sens, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 77.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

monie", propulsând în avanscena istoriei universale personalitatea excepțională a lui Napoleon Bonaparte.

Ca orice mare personalitate istorică, și cea a lui Napoleon a fost și continuă să fie deosebit de controversată [107], opiniile schimbându-se cu vremurile și cu oamenii. Dintre contemporani, Goethe vedea în el „un rezumat al lumii", alții, în schimb, „un monstru corsican". Operei sale i s-a atribuit semnificația de *epopee*, dar, prin antiteză, și de „aventură" sau de simplu „accident" [108]. Judecățile de valoare au oscilat poate și din cauză că Napoleon, fiind om de acțiune, nu a fost preocupat să-și aureoleze actele și acțiunile cu strălucirea unei doctrine ce să emane profesiunea sa de credință [109]. El s-a remarcat îndeosebi ca un strateg și un realizator de excepție în praxisul social-politic și militar, la o scară valorică ce a fost comparată cu cea a lui Socrate între sofiști [110]. Dotat cu o intuiție unică a momentului, își evalua succesiv condiția personală și realizările prin formulări cu valoare de sintagmă. Când și-a scris sau și-a dictat *memoriile* a avut tăria să se situeze el însuși „între oglinzi paralele", convins fiind că ceea ce a întreprins a fost un lucru măreț („Quel roman que ma vie..."), a cărui măsură a dat-o acțiunea inspirată (spontană) și nu consecvența cu anumite norme etice sau cu un anumit program politic. După ce s-a considerat „soldat al Revoluției", și-a adjudecat „meritul" de a-i fi pus acesteia capăt, la 18 brumar (deși, ca mișcare socială, Revoluția se încheiase în prerial 1795). După ce s-a arătat republican convins, admirându-l mult pe George Washington, a ajuns Împărat și a visat la a fi „stăpânul lumii", „împăratul Occidentului" sau un nou Profet. După ce, prin opera sa legislativă, a turnat Revoluția în forme de granit [111], s-a situat, cu argumentul forței, deasupra Legii, înăbușind libertățile publice (și așa cenzurate încă din timpul Terorii, al Convenției thermidoriene sau al Directoratului). După ce a grăbit, prin războaie sângeroase și prin reașezări politico-teritoriale pe plan european, „deșteptarea naționalităților", a căutat să le supună *voinței sale*, realizând celebrul sistem de state „aliate" sau „feudatare" (în fruntea cărora a pus frați, cumnați, alte rude și apropiați), încât mulți dintre cei oprimați vor accepta, în cele din urmă, să acționeze sub steagurile monarhilor coalizați împotriva Imperiului său. După ce a contribuit mult la „grandoarea Franței", i-a adus „nenorocirile" și „umilința" lui 1815. Dincolo, însă, de asemenea inconsecvențe, ce au aruncat atâtea lumini și umbre asupra *fenomenului Napoleon*, rămâne, ca un fapt de necontestat, forța lui extraordinară de „tulburător constructiv" sau, mai sugestiv spus, de „chirurg al istoriei". Evaluat din perspectiva „duratei lungi", capitolul scris de Napoleon în istoria lumii poate fi comparat doar cu acela al lui Ale-

---

[107] Pieter Geyl, *Napoleon : pro și contra*, București, 1968, lucrare interesantă, în special pentru tradiția istoriografică franceză despre Napoleon.

[108] Benedetto Croce, *Histoire de l'Europe au XIX-e siècle*, Paris, 1959, p. 43 ; J.-B. Duroselle, *op. cit.*, p. 185.

[109] J. Touchard, *op. cit.*, vol. II, p. 170 și urm.

[110] R. Johannet, *op. cit.*, p. 124.

[111] Despre opera sa legislativă, Napoleon însuși era convins că va fi durabilă și măreață : „Gloria mea — afirma el — nu constă în faptul că am câștigat patruzeci de bătălii... Ceea ce nimic nu va putea șterge, ceea ce va trăi veșnic este Codul meu civil, sunt procesele-verbale ale Consiliului de Stat" ; cf. A. Castelot, *Napoleon*, vol. I, București, 1970, p. 448.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

xandru cel Mare. Așa cum epopeea macedoneană a forjat determinantele epocii elenistice așa a impulsionat epopeea napoleoniană factorii confruntărilor care au determinat însemnătatea istorică a „secolului naționalităților". Diferența a fost doar că lui Napoleon nu i-au urmat diadohi, ci încercarea anacronică a „învingătorilor" lui de a restaura o „orânduială" ce primise, în fapt, lovitura de grație.

Măreț prin sine, *fenomenul Napoleon* a avut darul de a evidenția și chiar de a redimensiona impactul „forței" care l-a generat și propulsat: Revoluția. Indiferent dacă am admite că, prin mijloacele și căile la care a recurs, Napoleon a fost sau nu continuatorul Revoluției, rămâne de netăgăduit faptul că cele două fenomene s-au constituit într-un tot cu valoare de epocă istorică [112]. La un *tot* Revoluție-Napoleon au gândit și „învingătorii" din 1814—1815, ei sperând să fi închis „la gigantesque parenthèse" [113] în care, după ce a fost atât de amenințătoare, „maladia lui '89" și-ar fi epuizat orice efect. Speranță deșartă, însă, de vreme ce nu a putut fi vorba de o „maladie curabilă", ci de *o nouă viață*, a cărei vigoare a fost probată și de episodul celor „o sută de zile". Dacă până la evadarea sa din insula Elba, Napoleon, pus deja „în afara legilor civile", fusese considerat de participanții la Congresul de la Viena drept principalul culpabil de „suferințele Franței și ale Europei", din acel moment și, mai ales, după reintrarea triumfală a Împăratului în Paris, întreaga vină a fost trecută în seama francezilor. Tentativele lui Talleyrand, ce au părut la un moment dat atât de inspirate și de fructuoase, de a dejuca (în timpul lucrărilor amintitului Congres) consensul „învingătorilor" [114] și de a realiza posibilitatea „disculpării" Franței (în numele „legitimismului monarhic" și al „echilibrului european") [115] s-au năruit — la vestea evadării „monstrului" — ca un castel de nisip. Revenirea Împăratului demonstrase ceea ce „aliații" intuiseră deja, anume că victoria lor nu presupunea, de la sine, eradicarea totală a „contagiunii franceze". Încă înainte de prima abdicare a lui Napoleon (Fontainebleau, 6 aprilie 1814) și, mai mult, în timpul lucrărilor Congresului vienez, „puterile aliate" au încercat, fiecare în parte, „concurându-se" în ascuns una pe alta, să se substituie „influenței franceze" în punctele „fierbinți" ale continentului sau să o deturneze de la menirea ei „revoluționară". „Concurând" pe *austrieci, englezii au ținut* să convingă pe italieni că, reunite, „sforțările" lor „vor face ca Italia să redevină ceea ce a fost în cele mai frumoase zile", recucerindu-și „drepturile și libertatea" [116]. În replică, habsburgii au ridicat la rangul de „cauză majoră" poziția lor în peninsula italică, ei aflându-se, totodată, într-o veritabilă cursă cu rușii pentru a decide „soarta Poloniei". „Generozității" țarului Alexandru I, ce anunțase că va octroia o constituție „regatului polon", Metternich nu a ezitat să-i opună, printr-un *memorandum* prezentat Congresului la 2 noiembrie

[112] A. Fugier, *op. cit.*; Leo Gershey, *The French Revolution and Napoleon*, New York, 1964, etc.

[113] J. Godechot, *op. cit.*, p. 37.

[114] Pentru a submina consensul „celor patru", realizat la Chaumont (în 1814), Talleyrand va iniția tratatul secret franco-anglo-austriac din ianuarie 1815.

[115] A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe*, vol. I, Paris, 1891, p. 2 și urm.; A. J. P. Taylor, *How Wars End*, London, 1985, p. 22.

[116] Proclamația de la 14 martie 1814 a lordului Bentinck; cf. R. Seișanu, *op. cit.*, p. 128.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1814, „bunele intenții ale Austriei", care, pretinzându-se „însuflețită de principiile cele mai liberale și conforme cu stabilirea unui sistem de echilibru în Europa și adversară de la 1772 tuturor proiectelor de împărțire a Poloniei", se arăta „gata să consimtă... la libertatea și independența acesteia" [117]. Exemplelor menționate le-am putea adăuga, desigur, și altele, ele probând, toate, resimțirea, puternică, la nivelul politico-diplomatic și cu atât mai mult în mediul „forțelor de substrat" (sociale, naționale etc.), a impactului unui *întreg Revoluție-Napoleon*. „Ultimul act napoleonian" (cele „o sută de zile") va determina pe „învingători" să admită (în mod clar, după Waterloo) oportunitatea unei condiționări strânse între Restaurația din țara Bourbonilor" și stabilirea unei „ordini europene", ce să răspundă „intereselor monarhice și liniștii bătrânului continent". Un consens erodabil, însă, atât din cauza „ambițiilor particulare" ale puterilor învingătoare (ce vizau, „en oeuf" ori „en fait", să tranșeze hegemonia în viața internațională), cât, mai ales, de mișcările sociale și naționale, impulsionate de Revoluția franceză și de războaiele napoleoniene. Câtă vreme tendințele de dominație ale primului Imperiu napoleonian au fost amenințătoare, unele „naționalități" (germanii, spaniolii, olandezii, dar nu și italienii sau polonezii) s-au regăsit în „tabăra" monarhilor coalizați. Odată pericolul trecut, ele („naționalitățile") s-au întors, toate, împotriva „stâlpilor ordinei", reînviind „mitul" Franței și al Împăratului [118]. În urma acestei „întoarceri", va demara o confruntare de durată între „forțele de susținere" și cele „de disoluție a ordinii din 1815", confruntare ce va constitui trăsătura definitorie a devenirii societății europene în secolul XIX [119]. Din perspectiva acestei confruntări, în care fiecare dintre cele două categorii de „forțe" s-a angajat în manieră și cu posibilități specifice, pot fi urmărite și „interacțiunile" ce permit să fie cuprinse în aceeași „durată" Revoluția franceză și „secolul naționalităților". Fără a intra în detaliile foarte numeroase și variate ale unei procesualități complexe și întinse în timp, considerăm suficientă aici o prezentare succintă a modalităților în care „interacțiunile" respective s-au reflectat, pe de o parte, în preocupările „forțelor" interesate de instituirea și garantarea „ordinei conservatoare", iar pe de alta, în tentativele și înfăptuirile „forțelor" animate de cauza „Europei viitoare" (a statelor-națiuni).

Principalele exponente ale „forțelor conservatoare" erau „curțile monarhice", care și-au asumat rolul de a contracta „ordinea din 1815". Reașezările politico-teritoriale (pe baza principiilor legitimismului monarhic și al echilibrului european) au fost „opera" Congresului de la Viena (1814—1815), la care au participat 90 de suverani și 53 de „prinți mediatizați" [120]. Iar în scopul dăinuirii „operei" înfăptuite, „conclavul monarhilor" a promovat ideea „concertului european", „scontat inițial ca „un sindicat" al tuturor suveranilor, sub rezerva — impusă de Rusia [121] — de a fi exclus sultanul otoman. Luat într-o asemenea accepțiune, „con-

[117] Cf. *Ibidem*, p. 145 și urm.
[118] J. A. Sorel, *op. cit.*, p. 183.
[119] René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. II, *Le XIX-e siècle. 1815—1914*, *passim*.
[120] Ch. Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine (1814—1896)*, Paris, (f.a.), p. 2.
[121] J. Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Paris, 1952, p. 254.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

certul vienez" a putut fi considerat ca un moment aparte în evoluția preocupărilor de „organizare internațională a păcii" [122], fiind socotit uneori, printr-o vădită forțare a lucrurilor, și ca un „precursor" al Ligii Națiunilor [123]. În realitate, un „concert" al tuturor „prinților suverani" a rămas doar în intențiile exprimate de diferiți participanți la Congres, maniera de desfășurare a acestuia probând conturarea unei distincții nete între puterile mari (cu „interese generale") și statele mici (cu „interese limitate") [124]. Constituindu-se deci, într-un cerc al celor mari", „concertul" va căpăta aliura unui *directorat*, atribuindu-i-se, semnificativ, și denumirea de *areopag european* [125]. El nu a putut fi o instituție în adevăratul înțeles al cuvântului, și aceasta din cauză că disensiunile existente între „învingători" (disensiuni atenuate întrucâtva de revenirea „episodică" a lui Napoleon pe tronul Franței, dar reaprinse după Waterloo) au lipsit de șanse contractarea unei *garanții active*, aplicabilă întregii „ordini stabilite" [126]. „Concertul marilor puteri" va consta, în esență, într-o „manière d'agir", greu de explicat prin ea însăși și, ca atare, de natură să inspire prea puțin „respect" din partea istoricilor. „Născut din acel amestec de frică și cupiditate care a îngenuncheat pe Napoleon cel Mare, „concertul" s-a trudit, cum remarcă T. W. Riker, să modeleze o nouă Europă, întemeiată îndeobște pe cea veche" [127]. Căutând să soluționeze problemele teritoriale pe baza unei concepții aparținând secolului XVIII, încălcând cu nonșalanță *principiul naționalităților*, afirmat de Revoluția franceză și care tindea să anime „viața" întregului continent, „cei mari" au „reușit" să contureze un „sistem european" al principiilor și planurilor, dar nu și al înțelegerilor contractuale [128]. Revelatoare în acest sens va fi și „soarta" faimosului pact al Sfintei Alianțe, ce a constat în aderarea *nominală* a suveranilor creștini la *proclamația* țarului Alexandru I, din 26 septembrie 1815. Neangajând, formal, „pe nimeni cu nimic", pactul inițiat de „țarul ideolog" nu va depăși condiția unei declarații de principii, el fiind asemuit, peste mai bine de un secol, cu pactul Briand-Kellog [129]. Singurul act politico-diplomatic de la 1815 care realiza posibilitatea unei „solidarități active" (atitudini „de concert") a marilor puteri rămânea cel de-al doilea tratat de la Paris (pactul de garan-

---

[122] J. Bariety, *Idées et initiatives gouvernementales en faveur de la paix internationale du milieu du XIX siècle au pacte Briand-Kelogg*, XVI-e Congrès international des Sciences Historiques, Stuttgart, *Rapports*, vol. II, 1985, p. 799—804.

[123] T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale. 1856—1866*, București, 1966, p. 42; D. Thomson, *Europe since Napoleon*, New York, 1962, p. 71 și urm.

[124] K. Dolke, *Great and Small States in the International Law. 1814—1820*, Wroclaw, 1920; Conrad Tamse, *Belgium and the Netherlands-Small Countries in the 19-th Century*, XVI-e Congrès international des Sciences Historiques, *Rapports*, vol. II, p. 417—420.

[125] Ch. Dupuis, *La Sainte Alliance et le Directoire européen de 1815 à 1818*, în „Revue d'histoire diplomatique", 1934; M. Schmalz, *Versuch einer gesamteuropäischen Organisation*, Aarau, 1940.

[126] A. Debidour, *op. cit.*, p. 69.

[127] T. W. Riker, *op. cit.*, p. 42.

[128] A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe. 1848—1918*, Oxford University Press, 1984, p. 1.

[129] C. A. Leeds, *European History. 1789—1915*, Plymouth, 1979, p. 54.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ție din 20 noiembrie), încheiat numai de „cei patru" (Anglia, Austria, Prusia și Rusia) [130], fără Franța, cu care „contractanții" nu au mai negociat pacea : *ei i-au dictat-o*. Articolul șase al acestui tratat crea „ce que l'on appélé le concert européen" [131], ale cărui fotolii de orchestră le ocupau, la început, doar puterile semnatare. Din cuprinsul tratatului reieșea în mod clar că singura eventualitate de *casus foederis*, ce implica punerea în mișcare a Quadruplei Alianțe sub auspiciile „concertului", viza Franța, în scopul declarat al stăvilirii Revoluției, privită „sub aspectul agresiunii franceze" (asupra altor „chestiuni" urmând ca „cei patru" să se consulte cu ocazia unor „conferințe *ad hoc*") [132]. Franța rămânea, așadar, principalul pericol la adresa „ordinei stabilite". Pentru aproape toți exponenții „conservatorismului european" — fie în expresia sa cea mai înaltă („concertul marilor puteri"), fie la nivelul „forțelor de dreapta" (social-politice sau ideologice) din interiorul statelor — *spiritul francez* („duhul franțuzesc") reprezenta o amenințare socotită, după caz, potențială, virtuală și, mai ales, reală. O amenințare ce nu rezida însă în condiția intrinsecă a Franței, ci în implicațiile profunde ale celor consacrate de Revoluția franceză sub aspect social sau național. Iată cum, deși ca mișcare Revoluția intrase în istorie, impactul ei se dovedea departe de a putea fi stins sau estompat. Un impact mereu redimensionat, însă nu printr-un spor (o creștere) de sine, ci printr-o permanentă transfigurare, ca urmare a trecerii sale și în seama altor „forțe", îndeosebi naționale, a căror (inter)acțiune va da consistență și va apropia perspectivele împlinirii procesului de edificare a „noii Europe". Dar, nu mai puțin adevărat, persistența și amplitudinea impactului amintit vor purta încă multă vreme stigmatul forței propulsatoare : „acțiunea franceză". Iar o atare evidență nu va avea cum să scape tocmai vigilenței exponenților „au sommet" ai „conservatorismului european". Lucru interesant, însăși practica „concertului marilor puteri" va dăinui, la diapazonul dat în 1815, atâta timp cât Franța va juca, cu voia sau fără voia ei, rolul de „motor" al revoluțiilor în Europa. Nu poate să mire de aceea că principalul mobil al „concertului" rămânea, pe mai departe, același : menținerea Franței „în carantină", mobil care se va dovedi, în cele din urmă, van. Chiar și în condițiile atragerii sale în „concertul puterilor" (cu prilejul Congresului de la Aix-la Chapelle, din 1818) [133], Franța, deși aflată sub regimul Restaurației, va continua să întruchipeze, îndeosebi în optica „aliaților" de la 1815, „marea primejdie". Anglia, în speță, va acuza Franța — după gestul insolit al acesteia de a interveni împotriva revoluției spaniole (1823) — că mai nutrea veleități de hegemonie continentală [134]. Acuzând, totodată, „teribila amenințare geografică" ce o reprezenta Rusia („marea curte nordică" achiziționase în spațiu european, la cumpăna secolelor XVIII și XIX peste

[130] J.-B. Duroselle, *op. cit.*, p. 200 și urm.
[131] *Ibidem.*
[132] *Ibidem.*
[133] Cu prilejul Congresului de la Aix-la-Chapelle, Franța a fost admisă în „concertul european" și nu în Sfânta Alianță ; vezi, pe larg, Gh. Cliveti, *Românii și „Concertul european". 1815—1878*, în *Românii în istoria universală*, vol. II/1, Iași, 1987, p. 254 și urm.
[134] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2,5 milioane km²), puterea insulară se va orienta, tot mai vizibil, după formula pragmatică a lui George Canning : „chacun pour soi et Dieu pour tous“ [135] și va face, din 1823, tot ce-i va sta în putință pentru a ecarta definitiv eventualitatea instituționalizării „concertului marilor puteri“ sub forma unui „congres permanent“ (care să decidă în problema *intervenției* armate sau diplomatice în interiorul statelor, în numele salvgardării „ordinei stabilite“). Împotriva pericolului revoluționar, amplificat la 1830 de reizbucnirea Revoluției în Franța („le retour de la Révolution“), se vor „solidariza“ doar „curțile nordice“ (Rusia, Austria și Prusia), „solidaritate“ care va putea fi doar contrabalansată de sporadicele „antante cordiale“ franco-engleze, însă, finalmente, va fi subminată de transformările în sens național și liberal pe plan european [136]. Resimțind efectele multiple ale unor atare transformări, marile puteri nu vor renunța întrutotul să se conformeze convențelor „concertului“, dar aceasta numai din nevoia menținerii unui cadru de „tatonări mutuale“, cadru propice proliferării unei veritabile „oligarhii diplomatice“ [137], predispusă mai curând la „jocuri de sumă nulă“ (practici compensatorii) decât la aprofundarea cauzelor ce sporeau primejdia unui *război general*, în care Chateaubriand întrevăzuse, încă la 1822, „la ruine de l'ordre social dans le Vieux Monde“ [138]. Va fi vorba, se înțelege, de un „concert“ ce-și va etala în continuare menirea profund „conservatoare“. Până spre 1850, sub auspiciile „concertului“ se vor derula practic toate actele și acțiunile circumscrise „cruciadei contrarevoluționare“, de care Franța avea motive întemeiate să se simtă direct periclitată (mai ales la 1840, când se va urmări până și excluderea ei din „cercul stâlpilor ordinei“) [139]. Recurgând la mai vechiul „argument“ al declanșării „formidabilului joc al revoluțiilor“ („argument“ ce amintea de anul 1792) [140] sau dezicându-se, din oportunism, la 1830 și 1848, de mișcările revoluționare de pe continent, Franța oficială își va păstra locul în „concertul puterilor“. Mai mult, în timpul Imperiului al doilea politica franceză, folosindu-se de poziția de excepție ce și-a asigurat-o în urma *conflictului european* din 1853—1856, se va lansa într-o susținută campanie diplomatică de convertire a „concertului“ în sensul girării „proiectelor europene“ ale lui Napoleon III, proiecte în care mulți istorici sau juriști continuă să identifice intențiile împăratului de a promova *„principiul naționalităților“* în viața internațională [141]. Numai că, fiind dusă cu „mijloace clasice“ (diplomația sau războiul), „politica naționalităților“ inițiată de Napoleon III se va dovedi profund contradictorie [142], ea atrăgându-și reacții dure din chiar partea unor entități naționale (germanii, italienii) la a căror eman-

[135] Benedetto Croce, *op. cit.*, p. 105 ; C. K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1815—1822*, London, 1937, *passim*.

[136] Gh. Cliveti, *op. cit.*, p. 254 și urm.

[137] A. Debidour, *op. cit.*, vol. I, p. VII *(Préface)*.

[138] Cf. *Histoire universelle* (sub direcția R. Grousset și E. G. Léonard), vol. III, Paris, 1958, p. 480.

[139] Jean Albert Sorel, *op. cit.*, p. 245 și urm.

[140] *Ibidem*.

[141] A. Pingaud, *La politique extérieure de Napoléon III*, în „Revue Historique“, sept., 1927, p. 41—49.

[142] R. Seișanu, *op. cit.*, p. 126—128 (comentează opiniile lui J. Bainville și ale lui H. Joly).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cipare „Franța nepotului" a contribuit substanțial, dar care entități nu i-au putut „ierta" erijarea sa în „forță tutelară". Dezastrul de la Sedan (1870) va marca nu doar sfârșitul celui de-al doilea Imperiu ; înfrângerea Franței, sancționată de o pace bilaterală (franco-germană), va consemna „colapsul concertului european" raportat la „ordinea" din 1815 („Il n'y a plus d'Europe" — va conchide Bismarck) [143]. Înscriindu-se pe noi coordonate (între care va prevala accentuarea disputelor pentru dominație) și scrutând orizonturile mondializării, „marea politică" va înceta, după 1871, să mai lase impresia că ar mai fi preocupată de stăvilirea „Revoluției ca agresiune franceză".

În mod firesc, interacțiunile spațio-temporale ale Revoluției franceze cu fenomenele și procesele din secolul XIX ne apar cu mult mai ample în câmpul „forțelor de disoluție a ordinei conservatoare" [144]. Ne gândim, desigur, la „ordinea europeană" stabilită la 1815, care a reprezentat concretizarea cea mai elocventă a reacțiilor față de „cea mai mare mișcare subversivă din istoria omenirii". Din perspectiva acestor reacții, considerate în toate formele și căile *în* și pe *care* s-au exprimat, impactul Revoluției a putut să apară ca circumscris unei condiții de *obiect* supus unor „măsuri coercitive". În schimb, din perspectiva „forțelor de disoluție a ordinei" impactul Revoluției franceze s-a constituit în *suflu vital* în cuprinsul procesului istoric de emergență a „noii Europe". Este, cea din urmă, perspectiva din care impactul în cauză poate să apară la adevărata sa amploare. Dar aceasta nu înseamnă că el poate fi și mai lesne de relevat. Dimpotrivă, avem de-a face cu un fenomen pe cât de amplu pe atât de multiform, ce s-a împletit, uneori până la limita pierderii identității, cu alte fenomene care au dat conținut și perspective transformărilor din societatea europeană a secolului XIX. Un secol al *revoluțiilor* [145] sau al „ridicării naționalităților" [146] — mișcări care, prin însăși natura lor, au trebuit să interacționeze cu impactul Revoluției franceze, rezultând astfel o „durată" unică, însă nu lineară, ci procesuală, în istoria Europei. Prin circumscrierea sa unei procesualități la scară continentală (prin extensiune, mondială) [147] și de durată mai mult decât seculară, Revoluția franceză s-a putut constitui, într-o măsură vădit mai mare decât Revoluția engleză sau decât cea americană, *în turnantă a istoriei universale*. Iar un atare fapt a fost recunoscut frecvent și, lucru interesant, din unghiuri diferite încă din secolul trecut. Engels [148] și Tocqueville [149] au înclinat să vadă în „zguduirile revoluționare" ce au culmi-

[143] J.-B. Duroselle, *op. cit.*, p. 235.

[144] Conceptul de „forțe profunde" (sociale, economice, politice, intelectuale, naționale) a fost fundamentat pe P. Renouvin ; vezi J.-B. Duroselle, *De l'histoire diplomatique à l'histoire des rélations internationales*, în *Mélanges Pierre Renouvin*, Paris, 1966, p. 1—15.

[145] R. Rémond, *op. cit.*, vol. II, p. 7—20.

[146] G. Weill, *L'éveil des Nationalités et le mouvement libéral, (1815 1848)*, vol. XV din *Peuples et civilisations*, Paris, 1930 ; R. Rémond, *op. cit.*, vol. II, *passim*.

[147] Gh. Platon, *op. cit.*, p. 77.

[148] Cf. Al. Zub, *op. cit.*, p. 7 și urm.

[149] Meditând asupra revoluției din februarie 1848, Tocqueville nota în *Souvenirs* : „voici la Révolution française qui recommence, car c'est toujours la même. A mesure que nous allons, son terme s'éloigne et s'obscurcit" ; cf. J. Tulard, *op. cit.*, p. 441.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nat cu „memorabila primăvară a popoarelor" la 1848 o permanență, ca mișcare, a Revoluției declanșată la 1789. Pentru „revoluționarii" sau „conspiratorii" din Europa secolului XIX Marea Revoluție ar fi întruchipat un nou Mesia [150], fapt ce a putut să ofere, peste timp, repere interesante și convingătoare celor tentați să surprindă permanența Revoluției ca *mit* sau ca *imagine*. Dacă am accepta ca singură valabilă prima variantă, atunci ar fi foarte dificil să recunoaștem, la justa valoare, condiția de *eveniment* a Marii Revoluții. Iar dacă am accepta-o pe cea de-a doua, tot ca singură valabilă, nu am realiza decât o înregistrare a „avatarurilor" unui model. În opinia noastră, cele două variante s-ar cuveni să fie luate în considerare și funcție de măsura în care ne-am putea edifica în privința a ceea ce a însemnat Revoluția franceză ca *fenomen propulsator și regulator de energii*. Un fenomen a cărui „forță istorică" (de *eveniment fondator*) a fost dată de *primatul* și de *exemplaritatea* „probei franceze" despre dualitatea indestructibilă a Libertății: ca socială și ca națională. Să nu uităm că Revoluția franceză s-a desfășurat pe fondul unei crize generale a Vechiului Regim, a cărui ființare era amenințată de mișcări cu caracter social ori național, ce au izbucnit sau erau pe cale să izbucnească în diferite zone ale continentului. Dar Marea Revoluție a fost singura din Europa sfârșitului de secol XVIII care a triumfat și care a probat viabilitatea cauzei tuturor celorlalte. Ea s-a putut dovedi, de aceea, o „forță" al cărei impact nu a fost posibil să fie estompat și cu atât mai puțin eradicat de exponenții „conservatorismului european". Ceea ce a probat Marea Revoluție va dăinui, dar aceasta nu printr-o simplă continuare sau imitare, ci printr-o permanentă (re)confirmare a ei de cursul realităților europene în secolul XIX. „Ridicarea naționalităților" („l'eveil des nationalités"), a acelor entități pe care „cei de la 1815" (în speță, Metternich) le priveau ca „femei nervoase" sau „copii iresponsabili" [151], va reprezenta, prin amploare și finalitate, cea mai puternică confirmare a ceea ce a probat Revoluția franceză. O confirmare ce poate fi regăsită și în „naționalizarea" curentelor culturale [152] și, nu mai puțin, a pîrghiilor progresului social-economic [153]. O confirmare care, raportată îndeosebi la național, nu a încetat odată cu atingerea „vogii revoluționare", exprimată în spiritul și cu mijloacele lui '89. Experiențele de la 1848—1849 vor dovedi dificultatea și chiar imposibilitatea unei „revoluții europene *simfonc și sincrone*". *Aceleași experiențe au confirmat însă valoarea* istorică a *faptului național*, din perspectiva necesității, demonstrată și de Revoluția de la 1789, ca emanciparea socială să fie menită, în esență, consacrării unui nou cadru de „viață" entităților etno-istorice. Sub presiunea respectivei necesități, societatea europeană, deși animată de idealuri sociale comune, a reieșit, la 1848—1849, mai curând dezbinată decât unită, ea dezvăluindu-și „inconciliabile contraste etnografice

[150] R. Seișanu, *op. cit., passim*.

[151] Cf. *Histoire universelle* (sub direcția lui R. Grousset și E. Léonard), vol. III, p. 487.

[152] Sub impactul revoluțiilor naționale ar fi survenit și ceea ce Fernand Baldensperger denumea: „le grand schisme de 1830: Romantisme et „Jeune Europe"; cf. J.-B. Duroselle, *L'idée de l'Europe dans l'histoire*, p. 214.

[153] Sunt cunoscute, în acest sens ideile lui Fr. List, referitoare la *sistemul național de economie politică*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

și cronologice" [154]. Tensiunile inter-etnice vor alimenta unele tendințe ale *naționalului* de a-și ieși din propria matcă, în forma pangermanismului sau a panslavismului, a căror rivalitate va domina viața internațională spre finele veacului trecut [155]. Dar, oricât de redutabilă se anunța, nici această rivalitate nu va diminua valoarea a ceea ce a probat Revoluția franceză în legătură cu perspectivele afirmării națiunilor. După cum, aceeași valoare nu va fi diminuată nici de tendințele „militantismului internaționalist" (mișcarea socialistă) [156] și nici de disputele imperialiste ce au dus la declanșarea primului război mondial. Deși imperialist la origine, Marele Război s-a încheiat cu o pace menită, între altele, să consfințească organizarea *Europei statelor-națiuni* [157]. Iar un asemenea rezultat nu a putut decât să confirme și dintr-o optică retrospectivă adevărul că Revoluția franceză și „secolul naționalităților" s-au constituit în una dintre cele mai interesante și mai complexe „durate" din istoria omenirii. Este un adevăr în privința căruia ne-am permis, în demersul de față, câteva reflecții, implicându-ne într-o dezbatere istoriografică ce se află încă departe de stadiul epuizării tuturor resurselor.

---

[154] E. Lavisse, *Vue générale de l'histoire politique de l'Europe*, Paris, 1927, p. 230.

[155] *Histoire des relations internationales* (sous la direction de P. Renouvin), vol. VI, p. 259 și urm.

[156] În opinia lui J. Droz, *faptul național* a fost „stânca" de care s-au izbit și s-au sfărâmat Internaționalele I și a II-a ; cf. *Histoire générale du socialisme*, vol. II, *De 1875 à 1918*, Paris, 1974, p. 14 și urm.

[157] După cum remarca și D. Gusti, în Europa anterioară păcii de la Versailles, erau 28 de state și 62 de națiuni, doar 7 state fiind naționale (alcătuite din câte o națiune independentă) ; vezi D. Gusti, *Opere*, vol. IV, București, 1970, p. 11.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

GHEORGHE ONIȘORU

DIZIDENȚELE PARTIDELOR POLITICE DIN ROMÂNIA DUPĂ 1944

23 august 1944 — moment controversat al istoriei României contemporane — a contribuit la renașterea speranței că se poate reveni la un sistem politic democratic, după aproape șapte ani de regimuri totalitare. Deși prezența trupelor sovietice descuraja, faptul n-a constituit o piedică în calea reluării activității partidelor și chiar a înființării de noi formațiuni. Spre deosebire de epoca interbelică, pentru anii 1944—1947 există o polarizare evidentă. La un pol s-au adunat opozanții instaurării comunismului, iar la cel opus se găseau instrumentele Kremlinului, care au transpus în faptă planul de comunizare a țării. Pentru subminarea celor din prima categorie, în special P.N.Ț. și P.N.L., au fost făcute presiuni, cu scopul de a le scinda și de a crea confuzie în rândul electoratului și a Occidentului. Astfel, în prim-planul vieții politice au apărut disidențe ale marilor partide, fenomen frecvent, de altfel, și în epoca interbelică, când a avut loc o adevărată explozie, din care a rezultat o lărgire considerabilă a paletei politice. Astfel, din P.N.L. s-au desprins, pe rând Jean Th. Florescu (în 1929 pune bazele grupării *Omul liber*, transformată din noiembrie 1931 în Partidul Liberal-Democrat), Gh. Brătianu (care în 1930 contribuie la apariția unui nou Partid Național Liberal) și Constantin Argetoianu, inițiatorul *Uniunii Agrare*. Mișcările centrifuge n-au ocolit nici principalul rival al liberalilor — Partidul Național Țărănesc. Aici se remarcă dr. N. Lupu (plecat încă din februarie 1927, dar reîntors la matcă după șapte ani), Constantin Stere (fondatorul Partidului Țărănesc Democrat — aprilie 1930), Grigore Iunian (octombrie 1932 — Partidul Radical Țărănesc), iar din 1935, Alexandru Vaida-Voevod. Nu putem omite nici Partidul Poporului, condus de generalul Alexandru Averescu. După intrarea lui într-un con de umbră, au început să apară forțe centrifuge, partidul fiind părăsit, pe rând, de M. Manoilescu, Constantin Garoflid (1929 — *Liga Agrară*), Grigore Filipescu (în același an formează *Liga „Vlad Țepeș"*) și Octavian Goga, care din 1932 conduce Partidul Național-Agrar. Regrupările n-au ocolit nici partidele de stânga, care însă n-au jucat un rol semnificativ în viața politică interbelică, și nici pe cele de extremă dreaptă.

Acest mecanism a continuat să funcționeze și după 1944, dar criteriile au fost altele și mult mai bine dirijate. În România, interesele sovie-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tice au fost mai puternice decât în celelalte state satelite ale U.R.S.S. S-au adăugat slăbiciunile Partidului Comunist din 1944, tendințele clare anticomuniste ale populației și lipsa oricărui sentiment panslavic [1], motiv pentru care regulile jocului politic tolerat de ruși până în 1947 au fost foarte dure. Conștientă de aceste realități, Moscova a adoptat o poziție rigidă, după ce a reușit să instaureze guvernul pro-comunist condus de Petru Groza, opunându-se oricărei formule de schimbare [2], cerută atât de aliați, cât și de regele Mihai. În august 1945, acesta a fost pus în imposibilitate de a-și exercita un drept conferit de Constituție : acela de a demite un guvern nereprezentativ. La rândul ei, nici tabăra comunistă, în ciuda eforturilor propagandei oficiale de a o prezenta ca un bloc monolitic, n-a fost scutită de disidențe. Totuși, sub imperiul terorii care a domnit în țară după 6 martie 1945, puțini au avut curajul să se dezică de comuniști și de linia impusă de Kremlin. Tocmai de aceea merită scos în evidență rolul jucat în special de Constantin Titel Petrescu, președintele P.S.D., și grupul *Păreri libere* desprins de Gh. Tătărescu.

În fața evidentei popularități de care se bucura P.N.Ț. și venerabilul său președinte, Iuliu Maniu, un simbol al rezistenței naționale, el a devenit ținta atacurilor comuniste. Aceștia au încurajat permanent desprinderile din principalul partid de opoziție, chiar pe cele individuale. Astfel, au apărut Partidul Național Țărănesc-Anton Alexandrescu și, în ianuarie 1946, Partidul Țărănesc-Democrat condus de dr. N. Lupu. Mult mai serioasă a fost scindarea provocată de Gh. Tătărescu în rândurile liberalilor.

În contextul favorabil creat după 23 august 1944, P.C.d.R. a pornit o amplă campanie de preluare a puterii. Deoarece era mult prea slab pentru această acțiune, a lansat ideea creării unui Front Național Democrat, care să adune forțele autoproclamate democratice. S-a trecut pentru aceasta la confecționarea unor partide de salon, ce existau mai mult pe hârtie. Așa a aflat populația, în februarie 1945, de existența Partidului Național Țărănesc-Anton Alexandrescu. Așa-zisul partid gravita în jurul unui grup format din Anton Alexandrescu, Aurel Potop (conferențiar la Iași), Tiberiu Ionescu (fost senator) și Ioan D. Ioan (avocat), cu toții figuri șterse, desprinse de Iuliu Maniu, dintre ei doar Anton Alexandrescu fiind oarecum cunoscut ca unul dintre liderii tineretului național-țărănesc și simpatizant al stângii. Cum era firesc, primul act politic al noului partid l-a constituit aderarea la platforma F.N.D., elaborată de comuniști [3]. Intrat în acest scenariu, P.N.Ț.-Alexandrescu, fără bază electorală, a devenit membru în coaliția guvernamentală impusă la 6 martie 1945 de Stalin. În guvern, această grupare era reprezentată de un ministru (Anton Alexandrescu la cooperație) și un subsecretar (Aurel Potop la Ministerul Economiei Naționale) [4].

Devenit partid de guvernământ, beneficiind și de un organ de presă — „Dreptatea Nouă" — pornește, sub îndrumarea comuniștilor, o acțiune

---

[1] H. L. Roberts, *Rumania : Political Problems of an Agrarian State*, 1969, p. 271—272.

[2] Paul D. Quinlan, *Clash over Romania. British and American Policies towards Romania : 1938—1947*, Los Angeles, 1977, p. 145.

[3] *23 august 1944. Documente*, București, 1985, vol. IV, doc. 1188.

[4] „Monitorul Oficial", partea I, nr. 54, 7 martie 1945, p. 1702.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de extindere în teritoriu și de elaborare a unui program politic. Abia la 4 iulie 1945 a fost desemnat un birou central provizoriu, format din cinci membri (Anton Alexandrescu, Aurel Potop, Mircea Nicolaescu, I. Marina și Th. Simionescu) și trei subsecretari (Gh. Mazilescu, I. Simion și V. Modoran) [5], având rolul de a gira problemele curente până la Congresul general al partidului. În toamnă, a fost schițat și un prim program politic, prilej cu care, în spiritul epocii, au fost căutate rădăcini istorice și asumate țeluri măreț e : „Noi vrem să salvăm țărănismul, programul național-țărănesc, însuși P.N.Ț!. [...]. Prin lupta cadrelor noastre cinstite, democrate, vom dovedi că nu suntem reacționari, tocmai fiindcă înțelegem să aplicăm programul țărănist cu care a pornit partidul în 1918, pentru izbăvirea maselor muncitoare" [6]. După ce se declarau adepți ai monarhiei și apărători ai proprietății individuale, ei se pronunțau totuși pentru etatizarea Băncii Naționale a României și a marii industrii [7]. În sfârșit, la 22 și 23 iulie 1946, în plină campanie electorală alături de B.P.D., a avut loc la București singurul congres al P.N.Ț.-Alexandrescu, ocazie de reconfirmare a conducerii și tacticii de până atunci [8].

În disonanță cu imaginea sugerată de *Dreptatea Nouă*, dar și de celelalte ziare aservite puterii, care prezentau o vastă activitate a grupării lui Alexandrescu, în teritoriu realitatea era cu totul alta. Astfel, dintr-un raport, din ianuarie 1946, al Regionalei P.C.R.-Moldova, desprindem că : „P.N.Ț.-Alexandrescu nu are activitate în nici un județ, parcă nici nu ar exista" [9], după o lună observându-se că au apărut comitete la Iași și Vaslui, dar că activitatea lor pe teren este aproape nulă [10]. Situația nu s-a ameliorat nici în preajma alegerilor, în multe județe partidul fiind absent [11]. De altfel, cunoscând situația, Comitetul Central Electoral al B.P.D. a rezervat pentru PN.Ț.-Alexandrescu dreptul de a avea cap de listă în doar trei județe și un total de 22 de candidați, față de 13 și respectiv 85, cât aveau P.C.R., P.S.D., Frontul Plugarilor și P.N.L.-Tătărescu și cinci capi P.N.P.[12].

Cu toate că documentele partidului comunist recunosc că „PN.P. și P.N.Ț.-Anton Alexandrescu au jucat un rol șters în campania electorală, conducerile lor fiind lipsite de popularitate, comode și fără calități politice" [13], datorită falsului electoral de la 19 noiembrie 1946, P.N.Ț.-Alexandrescu a reușit să trimită în Adunarea Deputaților 21 din cei 22 de candidați pe care i-a prezentat [14]. După alegeri, însă, a început să scadă rolul rezervat de comuniști lui Anton Alexandrescu. Atunci când, la 29 noiembrie 1946, a fost remaniat guvernul, în urma alegerilor, membrii

[5] „Dreptatea Nouă", 8 iulie 1945.

[6] Tudor Hârsu, *Programele partidelor politice din România*, București, 1946, p. 26.

[7] *Ibidem*, p. 28.

[8] „Dreptatea Nouă", 25 iulie 1946.

[9] Arhivele Statului Iași, fond Comitetul Regional de Partid Moldova, dos. 1/1946, f. 13.

[10] *Ibidem*, f. 80.

[11] Arhivele Statului București, fond Ministerul de Interne — direcția administrației de stat, dos. 46/41946, f. 84.

[12] „Poporul", 4 octombrie 1946.

[13] Arhivele Statului București, loc. cit., f. 18.

[14] „Ultima Oră", 28 noiembrie 1946.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

P.N.Ț.-Alexandrescu și P.N.P. și-au pierdut portofoliile. Debuta, astfel, o perioadă de involuție, care s-a întins pe tot parcursul anului 1947. La începutul lui 1948, când erau în plină desfășurare acțiunile pentru unificarea P.C.R. cu P.S.D., a avut loc o acțiune similară și în cadrul partidelor cu caracter preponderent țărănesc, în fapt o înglobare a P.N.Ț.-Alexandrescu în Frontul Plugarilor. În baza unui scenariu simplu, la 12 ianuarie 1948, Anton Alexandrescu a adresat o scrisoare lui Petru Groza, cerându-i fuziunea [15]. Tratativele au început a doua zi. La 20 ianuarie, pe baza unor condiții aprobate de conducerea Frontului Plugarilor, ce prevedeau, pe lângă unele principii generale, de rutină — ca strângerea alianței cu clasa muncitoare și partidul ei, apărarea Republicii și dezvoltarea democrației populare — și respectarea deciziei Comitetului Executiv al Frontului Plugarilor din 28 aprilie 1947, privind revizuirea și regruparea cadrelor [16] (în fapt, un preludiu la celebrele verificări a membrilor P.M.R. din anii 1949—1950), a fost consemnată radierea P.N.Ț.-Alexandrescu de pe scena politică. Astfel, după ce a devenit inutilă, această dizidență a dispărut, în condițiile anului 1948, la fel cum apăruse.

Anul 1946 a debutat pentru P.N.Ț. condus de Iuliu Maniu cu o sciziune mai serioasă decât cea provocată de Anton Alexandrescu, anume desprinderea doctorului Nicolae Lupu. Personalitate marcantă a vieții politice interbelice, unul din inițiatorii Partidului Țărănesc, cu vădite înclinații spre stânga, dr. Lupu (născut la 23 octombrie 1876) nu se afla la prima acțiune de acest fel. După 23 august 1944, s-a realizat o reconciliere între el și conducerea partidului. El nu a pierdut, însă, ocaziile în care, bazându-se pe faptul că era cotat ca un politician cu vederi de stânga, la modă în epocă, să încerce obținerea unor demnități în guvern. Astfel, la 3 decembrie 1944, în plină criză ministerială, în timpul unei audiențe la rege, și-a prezentat disponibilitatea de a prelua conducerea Cabinetului [17]. Comentând evenimentul, agenția germană D.N.B.-Interinf observa cu ironie că „N. Lupu [...] s-a găsit totdeauna aproape de comuniști, cu ideile sale colorate în roșu. Toate acestea par să nu fi fost suficiente, căci în ochii inchiziției lui Stalin nu contează cantitatea cuvintelor, ci a faptelor" [18]. În timpul crizei din martie 1945, a fost, din nou, vehiculată ideea unui guvern Lupu, cu sprijinul F.N.D., P.N.L. și a ramurii de stânga din P.N.Ț.[19]. Suportul real n-a existat, însă, pentru că numele primului ministru fusese deja fixat la Moscova. Astfel, a crescut din nou tensiunea în sânul conducerii național-țărăniste, presupunându-se că pentru soluționarea crizei era nevoie fie de retragerea dr. N. Lupu din partid, fie de înlăturarea lui Iuliu Maniu [20]. De altfel, pe 17 martie 1945, Iuliu Maniu și-a prezentat demisia. Cererea a fost respinsă de Delegația permanentă a P.N.Ț.[21], rezolvarea conflictului dintre cei doi amânându-se *sine die*.

---

[15] „Frontul Plugarilor", 22 ianuarie 1948.

[16] Idem, 24 ianuarie 1948.

[17] *6 martie 1945. Masele populare — forța hotărâtoare în instaurarea puterii revoluționar-democratice a muncitorilor și țăranilor*, București, 1982, p. 182.

[18] Arhivele Statului București, fond Ministerul Propagandei Naționale, buletine, dos. 257, f. 61.

[19] „Ultima Oră", 2 martie 1945.

[20] „Timpul", 19 martie 1945.

[21] „Universul", 21 martie 1945.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Decizia luată la Conferința miniștrilor de externe a Marilor Puteri de la Moscova, din decembrie 1945, privind lărgirea componenței guvernului, prin cooptarea câte unui reprezentant al P.N.Ț. și P.N.L., a repus problema pe tapet. Ea a fost rezolvată cu ocazia ședinței Delegației permanente din 3 ianuarie 1946. După ce Iuliu Maniu a sugerat acceptarea hotărârilor de la Moscova și l-a propus pe Ion Mihalache în calitate de reprezentant al P.N.Ț. în guvern, a luat cuvântul dr. N. Lupu care a declarat : „Țin să precizez onorata Delegație permanentă că și eu sunt pentru acceptarea hotărârilor de la Moscova și delegarea unui membru în noul guvern. Socot, însă, că acel membru nu pot fi decât eu, date fiind meritele mari și actele mele pe drumul democrației din ultimul sfert de veac. Lupta mea merită o recompensă. Fiind bătrân, eu nu mai am mult timp de așteptat. Dl. I. Mihalache, cu care am văzut că sunteți de acord spre a fi desemnat ca reprezentant al partidului, mai poate să aștepte. Vă rog, deci, să mă desemnați pe mine, mai cu seamă că nădăjduiesc că, datorită aprecierilor de care mă bucur în cercurile politice sovietice, [...] aș putea realiza mai mult decât alții. Închei această dorință a mea cu sublinierea faptului că în ultima vreme am fost neglijat de către partid. Declar categoric că dacă nu voi fi delegat în guvern voi pleca din partid“ [22]. În fața refuzului categoric cu care a fost întâmpinat, Nicolae Lupu și-a pus planul în aplicare, părăsind partidul și punând bazele Partidului Țărănesc Democrat, cu organul de presă „Aurora“.

Apariția noii formațiuni a fost anunțată la 4 ianuarie 1946, printr-o scrisoare adresată presei, prilej de a-i ataca pe Iuliu Maniu și Ion Mihalache pentru „politica lor reacționară“ [23]. Într-un interviu, acordat a doua zi, dr. Nicolae Lupu preciza că orientarea P.Ț.D., al cărui secretar general fusese desemnat D. R. Ioanițescu, este spre „politica de stânga, care domină astăzi întreaga omenire“ [24]. Programul adoptat de noul guvern îl prezenta ca pe un fervent susținător al monarhiei („Coroana însemnează, în condițiile noastre, suprema sinteză a destinului neamului românesc“) și adept al teoriei că familia țărănească și lotul țărănesc stau la baza ființei naționale [25].

Relativ la tactica electorală, deși oficiosul partidului sublinia, la 7 martie 1946, că P.Ț.D. va colabora cu stânga și extrema stângă, în funcție de interesele țării [26], totuși, cu ocazia reuniunii partidului de la sala „Dacia“, din 7 aprilie, s-a anunțat că se va merge pe liste separate, fără ca aceasta să semnifice opoziție de dragul de a face opoziție [27]. Cu același prilej, referindu-se la platforma B.P.D., dr. N. Lupu a apreciat-o ca un compromis între partidele din guvern, considerând-o „moderată și cuminte“, fiind însă de părere că ea greșește prin accentul pus pe muncitorimea din orașe, în detrimentul țărănimii. Rezerve erau exprimate și în legătură cu legea electorală, în special în privința desființării Senatului : „În vremurile de adânci prefaceri pe care le trăim și pe care mai

[22] Arhivele Statului București, fond Hațieganu Emil, dos. 55, f. 11—16.
[23] „Universul“, 6 ianuarie 1946.
[24] Idem, 7 ianuarie 1946.
[25] T. Hârsu, *op. cit.*, p. 32—33.
[26] „Aurora“, 7 martie 1946.
[27] Idem, 10 aprilie 1946.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ales le vom trăi de aici încolo, e bine să existe frâna Senatului" [28]. În privința aderenței în rândurile electoratului, ea poate fi constatată la acele categorii sociale atrase de personalitatea dr. Lupu, care era simpatizat, la Huși spre exemplu, de „țărani, comercianți evrei și intelectuali" [29]. Potrivit rezultatelor oficiale P.Ț.D. a obținut, la 19 noiembrie 1946, un total de 156 775 voturi, din cele aproape 7 milioane exprimate [30], ceea ce i-a permis să fie reprezentat în Adunarea Deputaților prin doi membri.

La scurt timp după alegeri, a survenit însă decesul lui Nicolae Lupu (3 decembrie 1946), ceea ce a dus la slăbirea evidentă a partidului și la izbucnirea unor conflicte între diferitele sale fracțiuni. Presa guvernamentală a ținut să publice un testament politic al dispărutului, care preciza ca „atunci când voi fi plecat dintre voi, să vă alipiți la Frontul Plugarilor pentru a forma un mare Partid Democratic Plugăresc" [31]. Dorința a rămas neîmplinită ; în schimb, la începutul lui 1947 s-a realizat o reconciliere între fracțiunile P.Ț.D. prin alegerea, la 23 februarie 1947, a dr. N. Gh. Lupu (fratele lui N. Lupu) ca președinte și a lui D. R. Ioanițescu și C. Adam ca secretari generali [32]. Congresul din 30 martie 1947 a reconfirmat pe N. Gh. Lupu în fruntea partidului, alături de un Birou Politic cu 21 de membri [33].

În toamna lui 1947, când era în plină desfășurare o adevărată campanie de descoperire a „reacționarilor" din diferite partide, nici P.Ț.D. n-a fost ocolit. Astfel, în octombrie, N. Gh. Lupu a exclus o serie de membri marcanți ca D. R. Ioanițescu, Victor Ojog, I. Costian și N. Georgescu-Ștefănești [34]. După o lună, au urmat Achile Șaraga, Octav Petrescu și C. Spinișteanu [35]. Deși cei excluși au încercat să se regrupeze și să participe la alegerile din martie 1948, cererea le-a fost respinsă, neacordându-li-se semn electoral [36]. În schimb fracțiunea N. Gh. Lupu, care nu deranja oficialitățile, a fost tolerată să formeze, împreună cu liberalii lui Petre Bejan, pentru ultima dată, așa-zisa opoziție. Totuși, o parte a electorilor acestui partid au deviat uneori, mai ales în sate, cum s-a întâmplat la Gherăiești—Neamț, unde ei au venit la secția de votare cu portretul regelui Mihai [37], faptă pentru care au fost reținuți de jandarmi. La alegerile din 28 martie 1948, partidul a depus liste în șase județe [38], rezultatul oficial consemnând obținerea a 50 532 voturi (0,7%) și dreptul de a avea doi deputați : N. Gh. Lupu (ales la București) și Dinu Moisescu

[28] Idem, 23 iunie 1946.
[29] Arhivele Statului Iași, fond 1 — Comitetul Regional de Partid Moldova, dos. 1579, f. 28.
[30] „Scânteia", 23 noiembrie 1946.
[31] „Frontul Plugarilor", 7 decembrie 1946.
[32] „Aurora", 26 februarie 1947.
[33] Idem, 2 aprilie 1947.
[34] „Frontul Plugarilor", 30 octombrie 1947.
[35] Idem, 4 noiembrie 1947.
[36] Idem, 12 martie 1948.
[37] Arhivele Statului Iași, fond Inspectoratul General Administrativ Iași, dos. 45/1948, f. 47.
[38] Arhivele Statului București, fond Ministerul de Interne, direcția administrației de stat, dos. 40/1948, f. 1—6.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(din circumscripția electorală Brașov) [39]. În condițiile trecerii la socialism, și P.Ț.D. și-a încetat activitatea de la sine. De remarcat, că, spre deosebire de alți lideri politici, dr. N. Gh. Lupu s-a bucurat de anumite favoruri, fiind ales în nou creata Academie a R.P.R.

Paralel cu întreținerea acestor două disidențe principale, din P.N.Ț. au mai plecat, din motive similare, și alți membri, individual sau în grupuri restrânse. Marea majoritate erau nereprezentativi, ceea ce, însă, n-a împiedicat propaganda comunistă să prezinte imaginea falsă a descompunerii partidului. În 1945, dar mai ales în preajma alegerilor din 1946, acest proces este vizibil. Astfel, în iulie 1945, „Scânteia" deschide seria reproducând scrisoarea de demisie a lui Victor Eftimiu [40], pentru a ne referi la numele mai cunoscute. După evenimentele din 8 noiembrie 1945, s-a desolidarizat un alt grup, în frunte cu Vasilescu-Nottara și Viforeanu, care, tot printr-o scrisoare deschisă [41], atacă conducerea P.N.Ț. În vara lui 1946 și-a prezentat demisia și Nicușor Graur. El a trecut în gruparea lui Anton Alexandrescu, nu înainte de a preciza viziunea sa asupra drumului pe care ar fi trebuit să-l urmeze național-țărăniștii, remarcându-se, ca laloane, alianța cu partidele muncitorești, zdrobirea epavelor hitleriste din țară și prietenia totală față de U.R.S.S. [42]. În fapt, erau doar reluate punctele forte ale discursului comunist, vehiculat până la obsesie de presa guvernamentală. Cu două luni înaintea alegerilor, avocatul Paul Iliescu a pus bazele unei alte grupări desprinse din P.N.Ț., numită inițial *România noastră* [43], iar din octombrie *Acțiunea Național-Agrară*, titlu sub care este depusă lista nr. 4 în București, care a obținut 2 206 voturi [44].

Cu toate eforturile depuse de comuniști pentru a lovi în cel mai puternic partid de opoziție, care deși s-au soldat cu atragerea unor membri — imensa majoritate din oportunism sau calcule personale — se poate aprecia că rezultatul scontat n-a fost obținut. Cea mai bună dovadă este oferită de falsul electoral de proporții de la 19 noiembrie 1946, care le-a salvat supremația, inexistentă practic, deși clamată în permanență de o propagandă neobosită.

Mai profitabilă s-a dovedit acțiunea divizării Partidului Național Liberal, facilitată de divergențele dintre șeful partidului, Dinu Brătianu, și Gh. Tătărescu, ce aveau rădăcini de peste un deceniu. Cunoscută personalitate a vieții politice interbelice, Gh. Tătărescu, născut în 1886 la Craiova, după ce și-a susținut doctoratul în drept la Paris în 1922, a urcat treptele demnităților până la cea de prim-ministru între 1934—1937. Datorită bunelor relații cu regele Carol II, l-a slujit în acțiunea de instaurare a unui regim personal, fiind din nou prim-ministru până în vara anului 1940. Politician abil, a sesizat că, după război, U.R.S.S. va juca un rol important în Europa estică, începând de aceea să cocheteze cu stânga. Astfel, încă din toamna lui 1943 gruparea liberală din jurul lui Tătărescu, aflată în conflict cu „bătrânii liberali" și Dinu Brătianu,

[39] „Scânteia", 1 aprilie 1948.
[40] Idem, 12 iulie 1945.
[41] „Universul", 19 noiembrie 1945.
[42] Nicușor Graur, *Ion Mihalache et comp.*, București, 1946, p. 203.
[43] „Universul", 18 septembrie 1946.
[44] „Frontul Plugarilor", 23 noiembrie 1946.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a pus în circulație, potrivit unor surse engleze, un memorandum cerând socializarea industriei românești după modelul sovietic [45]. Pe aceeași linie, a încheiat, la 26 mai 1944, o coaliție cu comuniștii, inițiind și tratative directe cu rușii, prin intermediul lui Richard Franasovici, aflat la Berna [46]. Această orientare, menținută și după 22 august 1944, s-a dovedit a fi salvatoare într-o primă etapă, pentru că, în loc să fie inclus pe lista celor vinovați de dezastrul țării, a fost folosit, timp de trei ani, în fruntea diplomației românești, pentru crearea impresiei că în țară există un regim democratic.

Problema înlăturării lui Tătărescu a fost ridicată de Iuliu Maniu în primele ședințe de guvern de după 23 august 1944, când a cerut arestarea lui pentru plasarea României de partea Axei [47]. Nu întâmplător chestiunea a fost blocată în urma veto-ului lui Lucrețiu Pătrășcanu, reprezentantul comuniștilor. Deși „Dreptatea" din 9 septembrie 1944 conchidea, într-un virulent pamflet, intitulat *De la Iuliu Maniu la... Guță* [48], că, „politicește, d. Tătărescu a murit", iar în ședința Consiliului de Miniștri din 29 ianuarie 1945 reprezentantul P.N.Ț., Virgil Solomon, a cerut din nou arestarea lui Tătărescu ca fiind „element principal în acțiunea de instituire a dictaturii și factor hotărâtor în desprinderea României din cadrul alianțelor ei tradiționale" [49], fostul prim-ministru n-a ajuns în boxa acuzaților, ci în fotoliul rezervat vicepreședintelui guvernului.

După o scurtă expectativă, Gh. Tătărescu a reapărut în arenă printr-o scrisoare adresată, la 2 octombrie 1944, lui Dinu Brătianu [50], în care jalona prioritățile politice ale momentului. Acestea se refereau la întărirea P.N.L, ce trebuia să devină „portstindardul marilor reforme care vor sta la baza reorganizării României de mâine", dar și la o apropiere de U.R.S.S. Reintrarea propriu-zisă în jocul politic a fost marcată de discursul ținut la Giurgiu, la 17 decembrie 1944 [51], care a avut darul de a neliniști pe liberalii din jurul lui Dinu Brătianu, și, la numai două zile, de lansarea Manifestului-program al P.N.L.-Tătărescu [52]. Astfel, la începutul lui 1945 acționau două partide național-țărăniste și două național-liberale, câte unul din fiecare — cele conduse de Anton Alexandrescu și Gh. Tătărescu — intrând în F.N.D. și contribuind, astfel, la câștigarea și consolidarea puterii comuniștilor. După aderarea la platforma F.N.D., P.N.L.-Tătărescu a acceptat intrarea în guvernul condus de Petru Groza, instalat la 6 martie 1945, dată ce semnifică schimbarea caracterului regimului politic din România. După ce, la 2 martie, în urma presiunilor brutale ale sovieticilor, la orele 19, Petru Groza a primit de la rege mandatul de a forma Cabinetul, Gh. Tătărescu a intrat în guvern,

---

[45] Arhivele Statului București, fond Microfilme Anglia, r. 403, c. 474.
[46] Nicolae Baciu. *Agonia României*, München, 1987, p. 86.
[47] *23 august 1944. Documente*, vol. III, doc. 1094.
[48] „Dreptatea", 9 septembrie 1944.
[49] „Jurnalul de dimineață", 31 ianuarie 1945.
[50] „Semnalul", 17 decembrie 1944.
[51] Arhivele Statului București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, cabinetul militar Sănătescu-Rădescu, dos. 1940, f. 93.
[52] *23 august 1944. Documente*, vol. III, doc. 1052.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cerând pentru partidul său trei portofolii [53]. Cum dorința i-a fost împlinită, el a devenit, pe lângă titular la externe, și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri. Cu aceeași ocazie, au intrat în executiv, tot ca reprezentanți ai aceleiași disidențe, D. Alimănișteanu (finanțe) și P. Bejan (industrie-comerț) [54]. Imediat, Tătărescu a început o acțiune de dezvoltare în teritoriu și de subminare a liberalilor rămași în tabăra opoziției.

Un rol important în acțiunea de clarificare a situației P.N.L.-Tătărescu l-a jucat Congresul desfășurat între 29 iunie—1 iulie 1945. În cuvântul său, Gh. Tătărescu a punctat liniile esențiale ale programului și intențiile de viitor. P.N.L. era cotat ca o formațiune aflată în *dreapta stângii*, deci, cu alte cuvinte, avea rolul de a tempera acțiunile blocului guvernamental. Liderul liberal considera absolut necesară participarea sa în F.N.D., opinând că „dacă n-am fi, ar trebui să ne naștem" [55]. Așa cum era de așteptat. Maniu și Brătianu au fost atacați, taxați ca refractari și inadaptabili spiritului vremii. S-a reafirmat opțiunea pentru proprietatea individuală și s-a subliniat că dezvoltarea României depindea de U.R.S.S.[56]. La închiderea lucrărilor, a fost aleasă Delegația permanentă a P.N.L., formată din 33 de membri, în care intrau, pe lângă Gh. Tătărescu, reconfirmat ca președinte, unele personalități precum D. Alimănișteanu, Al. Alexandrini, Hurmuz Aznavorian, P. Bejan, Aurelian Bentoiu și Richard Franasovici [57].

Luna august a anului 1945 a consemnat inițiativa regelui Mihai, care s-a bazat pe realitățile din țară și pe unele semnale din Vest, de a demite guvernul Groza, pe baza prerogativelor oferite de Constituție. Acțiunea a fost declanșată în urma unei note, prin care S.U.A. și Anglia se declarau gata să încheie pacea cu România după instaurarea unui guvern reprezentativ, notă ce i-a parvenit Suveranului din surse americane, și pe care primul ministru Petre Groza și cel de externe, Gh. Tătărescu, acționând contrar uzanțelor, nu i-au prezentat-o [58]. Beneficiind de sprijinul lui Iuliu Maniu, Dinu Brătianu și a președintelui P.S.D., Titel Petrescu, la 21 august 1945 regele Mihai a demis guvernul, sperând că acțiunea sa va fi susținută din interiorul executivului de către Tătărescu. Din păcate, momentul a fost ratat, la 24 august liderul liberal solidarizându-se cu ceilalți membri ai Cabinetului [59], prelungindu-și astfel propria agonie, într-un *moment în care intențiile comuniștilor și mai ales metodele lor* teroriste de acțiune deveniseră evidente.

Un al treilea moment decisiv, în care Tătărescu a mers alături de Petru Groza și echipa sa, a fost oferit de alegerile din noiembrie 1946. Diferențierile față de partenerii de guvernare, punctate încă din 16 decembrie 1945, în discursul de la sala „Aro", cele mai importante referindu-se la necesitatea ca alegerile legislative să fie precedate de cele locale,

[53] Idem, vol. IV, doc. 1219.

[54] *Monitorul Oficial*, partea I, nr. 54, 7 martie 1945, p. 1702.

[55] „Drapelul", 3 iulie 1945.

[56] Arhivele Statului București, fond Ministerul Propagandei Naționale, informații, dos. 939, f. 295—296.

[57] „Drapelul", 6 iulie 1945.

[58] Nicoleta Franck, *O înfrângere în victorie. Cum a devenit România din Regat, Republică Populară (1944—1947)*, București, 1992, p. 212.

[59] Nicolae Penescu, *La Roumanie de la democratie au totalitarisme 1938—1948*, 1981, p. 139.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la păstrarea sistemului bicameral și la opoziția față de orice tip de etatizare [60], n-au devenit un obstacol în calea aderării la B.P.D. Comportamentul lui Gh. Tătărescu este și mai greu de definit, dacă ne gândim că el, deși se declara la fiecare pas un democrat convins — prevenise deja un cerc de prieteni asupra faptului că rezultatului alegerilor se știa dinainte și că americanii nu vor avea posibilitatea de a controla desfășurarea lor [61] — a acceptat continuarea jocului. Influențarea rezultatelor finale în favoarea partidului care organiza scrutinul devenise fapt notoriu între cele două războaie. Nu este mai puțin adevărat că nici un partid n-a profitat de acest lucru pentru a gestiona țara mai multe legislaturi succesive, nici după guvernări deosebit de rodnice, cum a fost cea a lui Ionel Brătianu, dintre 1922 și 1926, sau chiar cea a lui Tătărescu (1934—1937). După război, însă, datele problemei s-au schimbat radical, comuniștii preferând să urmeze exemplul venit de la Răsărit. Caracterul special al alegerilor din 1946 a fost recunoscut și de Tătărescu, care în discursul rostit la radio, la 27 aprilie, prevedea că se va da o luptă între două concepții diferite privind politicul, economicul și socialul [62]. Cu toate acestea, a doua zi, în cadrul ședinței Delegației permanente a partidului său, s-a hotărât convocarea Comitetului Central, căruia i s-a recomandat să aprobe participarea la alegeri pe listele B.P.D. [63]. La 29 aprilie, C.C. al P.N.L. a ratificat această cerere cu 102 voturi pentru, 31 contra și 2 abțineri [64].

Dacă la nivelul conducerii și propagandei partidului situația era clară, nu același lucru poate fi afirmat în legătură cu cea din județe, acolo unde diferențele dintre „diniști" și „guțiști" erau de multe ori inexistente. De aici au izvorât și dificultățile comuniștilor în manevrarea liberalilor, fapt surprins în numeroase rapoarte relative la situația politică. Astfel, este menționată frecvent colaborarea dintre cele două nuanțe liberale [65], constatându-se că „propaganda lor [a liberalilor tătăresceni — *n.n.*] se duce net pe o linie antidemocratică, anticomunistă, rasială și antiguvernamentală" [66]. În acest sens acționau chiar unii prefecți liberali, notoriu fiind cazul lui Teodor Chirica (Botoșani), un adevărat catalizator al rezistenței anticomuniste, ceea ce i-a făcut pe comuniști să-l treacă în categoria reacționarilor [67]. Aceeași poziție a fost exprimată și de vicepreședintele P.N.L.-guțist din județul Roman, avocatul Hălăcescu, care, în martie 1946, a atacat P.C.R. într-un discurs public [68]. De asemenea, la Vaslui, după instalarea a 14 primari tătăresceni, la sediul PC.R. a sosit o anonimă care clama „Trăiască cei 14 primari liberali din județul Vaslui, trăiască izbânda liberală, jos comuniștii" [69]. Chiar în luna alegerilor, unii

[60] „Drapelul", 18 decembrie 1945.
[61] Paul Dimitriu, *Exerciții de memorie*, București, 1992, p. 26.
[62] „România liberă", 29 aprilie 1946.
[63] „Drapelul", 30 aprilie 1946.
[64] Idem, 1 mai 1946.
[65] Arhivele Statului Iași, fond Comitetul Regional de Partid Moldova, dos. 1/1946, f. 13.
[66] *Ibidem*, f. 95—96.
[67] *Idem*, dos. 30/1946, f. 2.
[68] *Idem*, dos. 1/1946, f. 94.
[69] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

primari liberali au creat în localitățile lor o atmosferă ostilă guvernului [70]; mai mult, în județul Dorohoi toți cei 5 000 de membri ai partidului s-au dovedit a fi dinești [71].

Cu toate acestea, P.N.L.-Tătărescu participând pe listele B.P.D. a obținut dreptul de a fi reprezentat în Adunarea Deputaților de 73 de membri [72], având doar opt deputați mai puțin ca P.S.D., dar cu cinci mai mult decât comuniștii. În virtutea rezultatelor, cu ocazia remanierii guvernului din 29 noiembrie, P.N.L. a primit patru ministere și trei subsecretariate, fiind la paritate cu P.C.R., P.S.D. și Frontul Plugarilor [73]. Astfel, Tătărescu și-a continuat opera de slujire a forțelor procomuniste din țară, fiind folosit în continuare ca paravan cu ocazia Conferinței de pace de la Paris. După ce, la 10 februarie 1947, el și-a pus semnătura pe tratatul de pace, relațiile sale cu ceilalți membri ai guvernului au început să se răcească, atât datorită unei noi atitudini față de actele executivului, cât, mai ales, pentru că în scenariul comunist rolul rezervat lui Tătărescu se apropia de final.

Noua poziție este sezisată și de organele de siguranță, o notă informativă din 10 martie 1947 consemnând că „Guță nu s-a întâlnit niciodată cu Groza sau cu Dej [după ce a revenit de la Conferința de pace — *n.n.*], decât numai într-un Consiliu de miniștri, în care a spus că, deoarece suntem în timpuri normale, ar fi cazul ca fiecare partid să lucreze pe contul lui, și deci blocul nu mai are nici un rost" [74]. Concomitent cu această răcire a relațiilor din B.P.D., la nivelul conducerii centrale, s-a adâncit și mai mult acțiunea, la nivelul membrilor de rând, de combatere a comuniștilor [75]. Tot în martie 1947 a avut loc o întâlnire secretă Tătărescu-Maniu, din care, potrivit informațiilor Siguranței, s-a putut constata o radicalizare a atitudinii politice a liderului liberal [76], poziție urmată și de grupul său parlamentar. Astfel, la 17 martie 1947, în timpul discuțiilor prilejuite de comemorarea a 40 de ani de la răscoala din 1907, D. Dimitriu a apărat memoria lui Ionel Brătianu, iar Gh. Iomaziu (alt deputat liberal), pentru că a arătat că răscoala a pornit de la Flămânzi, de pe moșiile arendate de Fischer, a fost acuzat de Leopold Filderman, Vasile Luca și de alți deputați că recurge la diversiuni antisemite [77].

Politica economică a contribuit la sporirea tensiunilor, o nouă controversă în Adunarea Deputaților având loc între I. Gh. Maurer (P.C.R.) și Petru Bejan, în urma căreia liberalii acuză „o organizare etatistă", și, în consecință, se abțin de la votarea legii de organizare a ministerului de industrie și comerț [78]. Discutarea legii oficiilor industriale a marcat apogeul disputei, în timpul dezbaterii proiectului depus de Gh. Gheorghiu-Dej, deputatul liberal Nicolae Trestioreanu declarând că partidul

---

[70] Arhivele Statului București, fond Ministerul de Interne, direcția administrației de stat, dos. 14/1946, f. 86.
[71] *Idem*, dos. 46/1946, f. 53.
[72] „Ultima Oră", 28 noiembrie 1946.
[73] „Scânteia", 1 decembrie 1946.
[74] Arhivele Statului Iași, fond Sfatul Popular Regional Iași, dos. 7/1947, f. 3.
[75] Arhivele Statului București, *loc. cit.*, dos. 21/1947, f. 23.
[76] Idem, fond Iuliu Maniu, dos. 9, f. 18.
[77] *Monitorul Oficial*, partea III, 13 mai 1947, p. 716—722.
[78] „Drapelul", 8 aprilie 1947.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

său se va abține de la vot [79], fapt ce echivala cu respingerea variantei. La 23 mai, Comitetul Executiv al P.N.L. justifica, printr-un Comunicat [80], poziția adoptată, care, deși recunoștea dreptul de intervenție a statului în economie, socotea proiectul comunist incompatibil cu cerințele refacerii economice a țării.

Momentul desprinderii clare a lui Gh. Tătărescu din angrenajul comunist este marcat de Memoriul din 24 mai 1947, prezentat șefilor de partide din B.P.D., difuzat și la „Vocea Americii" și discutat în ședința de guvern din 13 iunie [81]. Memoriul [82] surprindea starea de nemulțumire generală din țară și arăta că refacerea era paralizată de unele legi ce permiteau o intervenție prea mare a statului, conchizând că, în consecință, „capitalul românesc nu mai are astăzi certitudinea posibilității dăinuirii sale ca factor de producție și nu mai are certitudinea că va putea să beneficieze în viitor de investițiile sale". Ceea ce deranja cel mai mult era, însă, cerința ce decurgea firesc din întreg discursul liberal, anume necesitatea unui nou curs de guvernare — concluzie corectă, dar la care Gh. Tătărescu a ajuns prea târziu, după o perioadă de doi ani în care și el fusese un factor de decizie.

După interzicerea P.N.Ț., Gh. Tătărescu a devenit principalul obstacol în calea foștilor aliați, fiind totuși tolerat ca ministru de externe până în noiembrie 1947. Conștient de acest lucru, în septembrie, Petre Bejan, unul din cei mai apropiați colaboratori ai săi, preciza că memoriul a fost o greșeală și că el nu angaja partidul, ci doar pe șeful lui [83]. Procesul lui Iuliu Maniu și al celorlalți conducători ai P.N.Ț. a prilejuit accentuarea atacurilor împotriva lui Tătărescu, în stilul clasic al justiției comuniste fiind făcute „dezvăluiri senzaționale" în legătură cu activitatea Ministerului de Externe. Cu toate că acuzațiile au fost respinse, prin oficiosul partidului „Drapelul" [84], la 5 noiembrie Adunarea Deputaților a votat o moțiune, însușită și de Consiliul de Miniștri, astfel că două zile mai târziu Gh. Tătărescu, Gh. Vântu, Al. Alexandrini, R. Roșculeț (miniștri) și subsecretarii de stat Marin Florescu, V. Tegăneanu și I. Ciolan, reprezentanți ai P.N.L. în guvern, au fost nevoiți să-și prezinte demisiile [85]. Cu această ocazie, au intrat în Cabinet, printre alții, Ana Pauker, care a preluat postul lui Tătărescu, și Vasile Luca. În același context s-a înscris și demisia prezentată, la 13 noiembrie, de ambasadorul României la Londra, Richard Franasovici [86], colaborator apropiat al fostului ministru de externe.

După ce a fost demis din guvern, prima grijă a lui Tătărescu a fost să se retragă și din fruntea P.N.L., pentru a putea permite continuarea activității acestui partid. Astfel, în urma unei consfătuiri de la locuința sa, Petre Bejan a citit, la 10 noiembrie, o declarație în fața Adunării

---

[79] „România liberă", 26 mai 1947.
[80] „Drapelul", 26 mai 1947.
[81] „Timpul", 15 iunie 1947.
[82] Arhiva C.C. a P.C.R., fond 103, dos. 8190, f. 138—143, *apud* Ion Alexandrescu. *Economia României în primii ani postbelici (1945—1947)*, București, 1986, p. 179—180.
[83] „Națiunea", 11 septembrie 1947.
[84] „Drapelul", 4 noiembrie 1947.
[85] „Monitorul Oficial", partea I, nr. 259, 8 noiembrie 1947, p. 9949—9950.
[86] Idem, nr. 287, 11 decembrie 1947, p. 10964.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Deputaților, precizând dorința de continuare a colaborării în Blocul Partidelor Democratice [87]. În rândul populației, înlăturarea lui Tătărescu, coroborată cu sentințele în procesul P.N.Ț., în general cu atmosfera de teroare din țară, a avut darul să contribuie la întărirea convingerii că vor urma noi arestări. Pentru membrii de rând ai P.N.L., deși existau mai multe alternative, în principal trecerea la diniști, urmarea lui Bejan sau contactarea directă a comuniștilor [88], nici una nu asigura liniștea zilei de mâine.

Luna decembrie a adus o spectaculoasă reorientare a liberalilor din jurul lui Bejan, care a surprins mai ales prin ruptura radicală cu trecutul. După scrisoarea publicată în „Drapelul" din 5 decembrie, prin care Tătărescu își anunța retragerea din viața politică [89], la 10 decembrie a fost ales noul comitet de conducere al P.N.L, format din P. Bejan (președinte), Radu Roșculeț, dr. Petre Tops, D. Dimitriu-Iași și dr. Ilie Toma. Acesta a adoptat o moțiune prin care s-a delimitat de memoriul din 24 mai, considerat o inițiativă particulară a lui Tătărescu [90]. La sfârșitul lunii, a fost adoptat și noul program al partidului, care a produs, potrivit observatorilor politici, senzație chiar în rândurile liberalilor, prin inovațiile aduse [91]. După ce se considera că sistemul capitalist n-a avut un plan și un ideal clar, era adoptată lozinca „Fiecare trăiește, fiecare muncește ,fiecare își primește răsplata". Cu unele mici corective, privind în special menținerea proprietății private, erau acceptate, de asemenea, transformările din țară, inclusiv drumul spre socialism, negându-se și faptul că P.N.L. era un partid de clasă [92]. N-a mai surprins deci pe nimeni circulara, din 4 ianuarie 1948, semnată de Petre Bejan, prin care era aprobată noua formă de organizare a statului — Republica Populară [93]. În același context, al compromisului cu puterea, poate fi inclusă și excluderea lui Al. Alexandrini, acuzat că întreține relații cu diniștii [94].

Spre deosebire de atitudinea conducerii centrale, o parte a organizațiilor județene au început să devină puncte de convergență pentru opozanții regimului, deși ele nu duceau o activitate regulată, limitându-se la cercurile de studii și la colportarea de zvonuri [95]. Deși în timpul campaniei electorale pentru alegerile din 28 martie 1948, P.N.L.-Bejan n-a reprezentat o opoziție veritabilă, s-a putut totuși observa tendința foștilor susținători ai lui Maniu și Brătianu de a vota cu acest partid [96]. Atitudini anticomuniste au fost observate și la membri reprezentativi, cum a fost cazul din 20 martie 1948 de la Jibou—Sălaj, când P. Dimitriu, cap de listă liberal, afirma că „noi vrem democrație, însă nu democrație

---

[87] „Drapelul", 13 noiembrie 1947.

[88] Arhivele Statului București, fond Inspectoratul General Administrativ, București, dos. 245, f. 73.

[89] „Drapelul", 5 decembrie 1947.

[90] Idem, 12 decembrie 1947.

[91] „Universul", 24 decembrie 1947.

[92] Petre Bejan, *Ideologia și Programul P.N.L.*, 1948, p. 8—18.

[93] „Drapelul", 9 ianuarie 1948.

[94] „Frontul Plugarilor", 11 ianuarie 1948.

[95] Arhivele Statului București, fond Ministerul de Interne, direcția administrației de stat, dos. 17/1947, vol. I, f. 19.

[96] Idem, dos. 28/1948, f. 11.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

comunistă și jidovească“ [97]. Pentru a păstra masca alegerilor libere prin acceptarea opoziției, în fața valului de arestări din țară, ministrul de interne Theohari Georgescu, a fost nevoit să-și tempereze subordonații ordonând, două zile înaintea alegerilor, eliberarea tuturor candidaților și delegaților liberali care fuseseră reținuți, cu precizarea că „în general membrii P.N.L.-Bejan nu trebuie considerați, chiar dacă atitudinea lor nu este pe linia guvernului, așa cum sunt considerate celelalte elemente reacționare. Se vor lua toate măsurile ca atât în ziua de 27 martie, cât și în ziua alegerilor, membrii P.N.L.-Bejan să fie liberi să-și facă propaganda lor“ [98]. În această situație, cu șapte deputați aleși (P. Bejan, Ilie Toma, Zenovie Vasilescu, Romulus Teodorescu, Nicolae Mărăcineanu, Radu Roșculeț și N. Teodorescu) [99], P.N.L. a devenit principalul partid de opoziție, Petre Bejan ținând să precizeze că alegerile au decurs normal și că este mulțumit de rezultate [100]. Ultimele acte politice ale acestui partid au fost legate de votarea Constituției R.P.R., liberalii fiind reprezentați prin Ilie Toma în Comisia constituțională, moment după care activitatea partidului a încetat de la sine, ca și apariția ziarului „Drapelul“.

Dacă partidele conduse de Iuliu Maniu și Dinu Brătianu au fost ținta atacurilor ce vizau subminarea lor din interior, trebuie remarcat că nici grupările care au format F.N.D.-ul și apoi B.P.D.-ul n-au fost ocolite de dizidențe. Acestea au fost create mai ales din cei care au înțeles unde duce drumul pe care au pornit alături de comuniști, detașându-se în special Constantin Titel Petrescu.

P.S.D. a jucat, în viața politică interbelică, un rol nesemnificativ, având o bază de masă extrem de redusă. Așa, de pildă, la alegerile din 20 decembrie 1937 a obținut doar 0,94% din voturi. Deși a intrat în Blocul Național Democrat, creat la 20 iunie 1944, ca aliat al P.C.d.R. și reprezentant al stângii, partidul și mai ales președintele său, Titel Petrescu, erau cunoscuți pentru atitudinea cel puțin rezervată față de comuniști. Astfel, probabil sub influența Internaționalei a II-a, la 13 iunie 1943, P.S.D. a decis să respingă orice colaborare cu P.C.d.R.[101]. După 23 august 1944, social-democrații se aflau într-o situație asemănătoare cu cea a comuniștilor, partidul fiind cunoscut mai ales datorită persoanei lui Titel Petrescu, avocat în Baroul Ilfov, fapt relevat și de un studiu al Serviciului Informativ din Ministerul de Război, datat 6 noiembrie 1944 : „Domnul Titel Petrescu n-a avut propriu-zis un partid, ci în ultimul timp nu mai avea decât doi-trei prieteni și, în momentul când se făceau statistici sau se studiau partidele de stânga, dl. Titel Petrescu era menționat mai mult din interes documentar...“ [102]. Devenit ministru fără portofoliu în primul guvern Sănătescu, liderul socialist s-a arătat în

---

[97] *Ibidem*, f. 96.

[98] Arhivele Statului Iași, fond Inspectoratul General Administrativ Iași, dos. 15/1948, f. 600.

[99] „Drapelul“, 1—3 aprilie 1948.

[100] Idem, 2—4 aprilie 1948.

[101] *23 august 1944. Documente*, vol. I, doc. 396.

[102] Arhivele Statului București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 195/1944, f. 5.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

continuare adeptul unui regim democratic normal și deschis spre o colaborare economică cu capitalul american, englez și francez [103].

Separarea de comuniști a început să devină tot mai clară în 1945, deși partidul său era unul din partenerii principali la guvernare, Petrescu preferând să rămână în afara Cabinetului. Poziția lui a devenit mai evidentă în august 1945, în timpul crizei provocate de regele Mihai, când s-a situat în tabăra opoziției [104], sprijinind demersul regal. În toamnă, când a început să se agite problema alegerilor, el a încercat să se rupă de F.N.D. Sub influența sa, C.C. al P.S.D., a convocat o conferință generală pentru 1—2 decembrie 1945, ocazie cu care s-a hotărât participarea la alegeri pe liste separate. Justificându-și poziția, omul politic declara că obiectivul său este asigurarea independenței P.S.D. și, în același timp, relevarea raportului de forțe din guvern [105]. Evident că situația nu convenea comuniștilor, aceștia realizând că, pentru readucerea P.S.D. în tabăra lor, era necesară înlăturarea lui Titel Petrescu, misiune extrem de dificilă, mai ales că, în urma noului curs adoptat, P.SD. câștigase o mare popularitate. Unele surse menționează o creștere numerică substanțială a membrilor, cotată la aproximativ jumătate de milion, cei mai mulți fiind veniți dintr-un reflex anticomunist [106]. Ședința C.C. al P.S.D. din 9—10 februarie 1946 a hotărât, în urma presiunilor comuniștilor, convocarea congresului partidului, pentru 10 martie, cu scopul de a se lua o hotărâre asupra tacticii în alegeri. Deși s-a recomandat, cu 19 voturi contra 10, participarea pe listă comună [107], Titel Petrescu și-a exprimat convingerea că acțiunea sa este sprijinită de majoritatea partidului [108], dar, pentru a fi sigur că votul va fi conform cu realitatea, va cere ca el să fie secret [109]. Reacția liderului P.C.R., Gh. Gheorghiu-Dej, a fost promptă, el repetând că, potrivit concepției comuniștilor, tactica listelor separate înseamnă sprijinirea „forțelor reacționare" [110].

Din nefericire, aranjamentele de culise au dat câștig de cauză aripii Rădăceanu, favorabilă colaborării cu P.C.R., Congresul din 10 martie reprezentând o înfrângere pentru Titel Petrescu. Deși lucrurile au devenit clare încă după respingerea cererii de a se vota secret, lovitura de teatru a apărut abia când Tudor Ionescu a dat citire unui așa-zis document senzațional, incriminatoriu la adresa lui Titel Petrescu, acuzat că ar fi plănuit o alianță cu Maniu și Brătianu. Cu 232 voturi pentru, 29 împotrivă și 60 abțineri [111], a fost consemnat triumful punctului de vedere comunist. Titel Petrescu și simpatizanții săi au fost nevoiți să părăsească Congresul, declarând că votul deschis l-a invalidat „fiindcă s-au exercitat presiuni asupra votanților, care din această cauză nu au avut putința unei libere exprimări" [112]. Imediat, el a anunțat că va forma

[103] „Libertatea", 12 septembrie, 1948.
[104] P. Quinlan, *op. cit.*, p. 145.
[105] „Frontul Plugarilor", 2 decembrie 1945.
[106] N. Penesco, *op. cit.*, p. 165.
[107] „Scânteia", 14 februarie 1946.
[108] „Jurnalul de dimineață", 16 februarie 1946.
[109] Declarațiile făcute agenției Reuter, reproduse în „Dreptatea", 9 martie 1946.
[110] Gheorghe Gheorghiu-Dej, *O politică românească de realizări democratice*, 1946, p. 261.
[111] „Scânteia", 13 martie 1946.
[112] „Era Nouă", 12 martie 1946.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

un nou partid, cu oficiosul „Omul liber" (ziar ce n-a mai apărut). Secretar general a fost numit Adrian Dumitriu, care și-a prezentat demisia din guvern [113]. Ruptura a produs numeroase agitații în organizațiile județene ale P.S.D., în special la Sibiu, Făgăraș, Târnava Mare, Alba, pentru calmarea cărora a fost nevoie de intervenția energică a Comitetului Central [114], care a decis excluderea lui Titel Petrescu, Adrian Dimitriu, Iosif Jumanca și Ilie Dumitriu [115].

Apariția oficială a Partidului Social Democrat Independent s-a produs la 9 mai 1946, în urma Congresului de constituire de la sala „Amiciția". Lucrările sale, în timpul cărora s-a votat participarea pe liste separate la alegerile din noiembrie, au fost întrerupte în urma intervenției forțelor Ministerului de Interne [116], protestul lui Titel Petrescu pe lângă Comisia Aliată de Control rămânând fără ecou. Boicotat de autorități, P.S.D.I. a fost nevoit să-și lanseze manifestul electoral prin intermediul presei partidelor de opoziție, ocazie cu care a fost făcută publică și conducerea formată din Constantin Titel Petrescu (președinte), Adrian Dimitriu (secretar general) și Romulus Dan (secretar general administrativ) [117]. Astfel, datorită măsurilor luate împotriva sa, P.S.D.I. a fost nevoit să-și ducă activitatea în semiclandestinitate, fiind din anumite puncte de vedere mai vitregit chiar decât P.N.Ț. sau P.N.L., care aveau cel puțin un organ de presă. Mai mult, contrar legii electorale au fost confiscate chiar și afișele și materialele electorale ale partidului. Așa s-a întâmplat pe 12 iulie 1946 la Giurgiu, când, în timpul unei descinderi a Siguranței, au fost descoperite într-o tipografie 2 000 de exemplare dintr-un manifest al P.S.D.I., intitulat *Apel către Țară*. Pe lângă reținerea materialului, au fost luate măsuri ca „pe viitor, fracțiunea titelistă să nu mai poată tipări și răspândi manifeste și nici să nu poată ține întruniri în ilegalitate" [118]. Chiar în aceste condiții, activitatea P.S.D.I. a fost destul de intensă, mai ales în centre muncitorești ca Brad, Petroșani [119] și altele. La Pașcani, cu ocazia alegerilor, Siguranța remarca, de altfel : „masa ceferistă, în mare parte titelistă, n-a sprijinit guvernul" [120]. Demonstrând disponibilități organizatorice deosebite, partidul a reușit să depună liste în 41 de județe, dar, în condițiile deja menționate ale falsificării alegerilor, a fost creditat cu doar 65 528 voturi [121], neavând deci nici un mandat de deputat.

Anul 1947 a însemnat și sfârșitul activității P.S.D.I, în pofida faptului că în primele luni a avut loc o aparentă consolidare. Astfel, în martie, Siguranța observa că la titeliști se desfășoară o activitate de

---

[113] „Dreptatea", 13 martie 1946.

[114] Arhivele Statului București, fond Ministerul de Interne, direcția administrației de stat, dos. 12/1946, f. 60.

[115] „Scânteia", 18 martie 1946.

[116] „Dreptatea", 11 mai 1946.

[117] Idem, 14 mai 1946.

[118] Arhivele Statului București, fond Inspectoratul General Administrativ București, dos. 193, f. 168.

[119] Idem, fond Ministerul de Interne, direcția administrației de stat, dos. 13/1946, f. 190.

[120] Idem, dos. 46/1946, f. 20.

[121] „Scânteia", 23 noiembrie 1946.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cooptare de noi membri, utilizându-se în acest scop două mijloace principale : acordarea de ajutor material celor săraci și recrutarea tinerilor muncitori [122]. Tot acum a fost lansat și un apel către salariații sindicalizați, în care au fost precizate metodele de lucru ale sindicatelor aflate sub incidența comuniștilor, ale căror mijloace de acțiune erau epurarea, bătaia cu ajutorul echipelor de șoc, ștergerea de pe listele economatelor [123]. Eliminarea lui Titel Petrescu a survenit în urma unei descinderi a Siguranței, la 26 aprilie 1947, la sediul central al P.S.D.I., situat în Calea Victoriei 45, unde a fost descoperit „un vast material incendiar" [124], folosit în timpul procesului lui Titel Petrescu și Adrian Dimitriu, început în noiembrie 1947. Acesta a fost sfârșitul P.S.D.I., care în ciuda piedicilor ce i s-au pus, are meritul de a fi clătinat un mit, lansat de propaganda comunistă : mitul unității clasei muncitoare.

Alt grup desprins dintr-un partid component al B.P.D. a afectat P.N.L.-Tătărescu. Este vorba de fracțiunea *Păreri libere*, care, la 29 aprilie 1946, a votat în ședința Delegației permanente împotriva participării liberalilor pe lista Blocului, iar a doua zi, cei 31 de oameni politici și-au prezentat demisiile [125]. Dintre ei, o parte — printre care Costel Tătăranu, Aurel Bentoiu, Hurmuz Aznavorian — au fost reprimați, la 7 octombrie în P.N.L.-Brătianu, participând la alegeri pe listele acestui partid, în timp ce alții, în frunte cu D. Alimănișteanu și N. Sibiceanu [126], au preferat independența. Meritul acestui grup, care a fost alături de Tătărescu în prima fază a colaborării cu Petru Groza, este acela că a avut puterea să se rupă înaintea alegerilor, sperând că astfel vor împiedica marșul comuniștilor spre putere.

Analizând viața politică a perioadei 1944—1948, se poate conchide că în România, la fel ca în celelalte țări europene ocupate de Armata Roșie, a fost aplicat un plan bine regizat, finalizat de P.C.R. sub diferite fațade, ca Frontul Național Democrat, Blocul Partidelor Democratice sau Frontul Democrației Populare, bazat în principal pe teroare. Metodele politice au fost tot timpul combinate cu acțiunile de forță sau falsul electoral. În privința dizidențelor pro-comuniste, s-a putut observa, mai ales după 19 noiembrie 1946, o scădere treptată a rolului lor. Doar Gh. Tătărescu a fost menținut până la semnarea păcii, în scopul legitimării regimului din România [127].

Revenind la alegeri, documentele relevă clar că P.C.R. nu s-a mulțumit doar să pună pe picioare B.P.D., ci a acționat premeditat în vederea asigurării victoriei prin orice mijloace. Astfel, pentru a exemplifica, prin ordinul de serviciu confidențial nr. 38014/3 septembrie 1946, Inspectoratul General al Jandarmeriei cerea subordonaților să asigure victoria în alegeri a guvernului, iar Prefectura Sălaj ordona tuturor notarilor din județ să întocmească două rânduri de liste electorale, una cu toți alegătorii și alta cu susținătorii regimului [128]. După alegeri și după Conferința de

[122] Arhivele Statului București, *loc. cit.*, dos. 35/1947, f. 3.
[123] Idem, dos. 19/1947, f. 16—17.
[124] „Libertatea", 22 noiembrie 1947.
[125] „Dreptatea", 1 mai 1946.
[126] „Jurnalul de dimineață", 9 octombrie 1946.
[127] Maxime Mourin, *Histoire des nations européennes*, Paris, 1963, vol. III, p. 403.
[128] Arhivele Statului București, fond Iuliu Maniu, dos. 9, f. 147.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pace, s-a trecut la acțiuni radicale contra forțelor anticomuniste. În acest sens, încă din februarie 1947, instrucțiunile C.C. al P.C.R. erau deosebit de clare : „Suntem după alegeri, cu tratatul de pace semnat, deci nu vom mai avea șantaj politic și vom lovi pe oricine ne-ar sta în cale" [129].

Un alt aspect ce merită constatat este „recompensarea" dizidenților, în special a celor care au acceptat, din oportunism, să slujească planul comunist. Dacă soarta lui Iuliu Maniu, Ion Mihalache, Dinu Brătianu și a celorlalți opozanți declarați, a fost pecetluită datorită poziției lor ferme, merită relevat și destinul altor protagoniști. Astfel, C. Titel Petrescu a fost arestat în noaptea de 4/5 mai 1948 și închis timp de șapte ani, până în 1955, când a fost eliberat. O dată cu el, au fost arestați și colaboratorii săi, Adrian Dimitriu, I. Mirescu, C. Motaș, Iosif Jumanca. Aceeași soartă au avut-o și membrii grupării *Păreri Libere*, Aurelian Bentoiu găsindu-și sfârșitul la Aiud în 1960, iar Hurmuz Aznavorian în penitenciarul de la Galați. Nici Gh. Tătărescu n-a scăpat de detenție, fiind arestat între 1950 și 1955, după care a fost eliberat și ținut, de către Gh. Gheorghiu-Dej, în rezervă, în condițiile unei destabilizări limitate promovată de N S. Hrusciov [130]. Nici Anton Alexandrescu n-a avut o soartă mai fericită, descoperind, la rândul lui, temnițele comuniste, deși, practic, poziția lui față de comuniști fusese de subordonare totală. Soarta colaboraționiștilor, care au înțeles să răspundă imperativelor prin oportunism, s-a răsfrânt asupra întregii țări, împânzită de un imens sistem de penitenciare politice. În drumul lor, comuniștii au eliminat, mai ales după 1948, cu brutalitate sau diplomație, în funcție de caz, toți foștii aliați. Seria a fost închisă, în 1953, prin autodizolvarea Frontului Plugarilor. După această dată, P.M.R. a rămas singurul partid legal din țară.

[129] Arhivele Statului Iași, fond Comitetul Regional de Partid Moldova, dos. 2/1947, f. 22.

[130] P. Dimitriu, *op. cit.*, p. 26.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

D. ŞANDRU

COMUNIŞTII, ŢĂRANII ŞI MARII PROPRIETARI FUNCIARI DIN ROMÂNIA ÎN LUNILE PREMERGĂTOARE LEGIFERĂRII REFORMEI AGRARE DIN 1945

După 23 august 1944, Partidul Comunist şi-a concentrat atenţia, ca şi celelalte grupări politice din România, asupra lumii satelor, încercând să o convingă, printr-o propagandă stăruitoare, în care promisiunile făcute nu erau deloc lipsite de atracţie, că muncitorii şi ţăranii aveau interese comune, de unde şi necesitatea alianţei dintre ei în lupta pentru instaurarea regimului democratic în România. Se copia, astfel, tactica folosită de bolşevici în 1917 în Rusia, în vederea obţinerii sprijinului nemijlocit al unei populaţii ce îi era vădit ostilă [1].

Într-o ţară ca România, cu o populaţie agricolă de circa patru cincimi din totalul locuitorilor ei, orice formaţiune politică angajată în cursa pentru ascensiune la cârma statului trebuia să ia în consideraţie şi poziţia ţărănimii. În studiile apărute în ţara noastră până în decembrie 1989, referitoare la prefacerile cu caracter agrar din anii 1944—1947, istoricii afirmă că, în timp ce partidele burgheziei au văzut în ţărănime doar „o masă de manevră", Partidul Comunist a privit-o ca pe „un aliat firesc în revoluţie", care, alături şi sub conducerea proletariatului, ar fi fost în măsură să participe la răsturnarea burgheziei şi moşierimii, la dezvoltarea României pe calea democraţiei [2].

De la început, Partidul Comunist din România şi-a concentrat propaganda la sate pe tema împroprietăririi ţăranilor pe pământurile moşiereşti, ce urmau a fi expropriate, pornind de la ideea că o asemenea promisiune le putea asigura un sprijin de masă în campania politică. Liderii comunişti, ca şi cei ai altor formaţiuni politice care gravitau spre stânga, nu au făcut un secret din faptul că prin readucerea în discuţie a problemei agrare se urmărea atragerea populaţiei rurale în angrenajul pentru realizarea programului lor. „*Chestiunea reformei agrare* — scria, în 1945, social-democratul Ştefan Voicu, într-o broşură destinată şco-

---

[1] Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time*, New York, 1967, p. 348.

[2] Vezi *Alianţa clasei muncitoare cu ţărănimea muncitoare din România*, Bucureşti, 1969, p. 276.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lilor de partid — *este pârghia cu care mișcăm majoritatea populațiunii țării*" (subl. autorului) [3].

În primul număr legal, oficiosul partidului comunist, ziarul „Scânteia", își inaugura propaganda legată de problema agrară prin articolul *Pământ și libertate*, declarând că împroprietărirea reprezenta cea mai stringentă chestiune care frământa marea masă a țărănimii și că exproprierea, care din punct de vedere social stătea demult la ordinea zilei, se punea atunci „în mod deosebit de acut din punct de vedere politic" [4]. La 24 septembrie 1944, proiectul de platformă al Partidului Comunist din România pentru crearea Frontului Național Democrat detalia programul comuniștilor în materie de politică agrară. Punctul 5 al platformei era consacrat în întregime țărănimii și modului de soluționare a problemelor ei esențiale. Pentru o cât mai grabnică refacere și dezvoltare a țării — preciza proiectul — se impunea satisfacerea celei mai arzătoare cerințe a țărănimii române și anume : înfăptuirea unei largi reforme agrare prin exproprierea marii proprietăți agrare de la 50 ha în sus și împroprietărirea pe aceste terenuri a țăranilor fără pământ sau cu pământ puțin [5]. Trei zile mai târziu, în articolul *Exproprierea marilor moșii, o necesitate națională*, „Scânteia" considera că reforma ce era avută în vedere trebuia să joace un rol hotărâtor în lichidarea rămășițelor feudale și în evoluția viitoare a României. Pornind de la realitatea că moșierii care lucrau pământurile în dijmă cu țăranii, cu uneltele și cu vitele acestora, nu favorizau progresul agricol nici pe proprietățile lor, nici pe cele ale sătenilor, „Scânteia" aprecia că marea proprietate nu își îndeplinea funcția economică, dovedindu-și inutilitatea [6]. În același timp, Partidul Comunist vedea reforma agrară ca pe o verigă deosebit de importantă în lupta pentru democratizarea țării, pentru refacerea și dezvoltarea economiei naționale și pentru susținerea războiului antihitlerist : „Țăranul român — se menționa în acel articol — va lupta cu hotărîre pentru democrație și pentru eliberarea Ardealului dacă va ști că pământul va fi al lui" [7].

Reforma agrară din 1921 produsese schimbări profunde în structura socială a populației rurale din România, fără a rezolva însă problemele ei fundamentale. Agravarea fenomenului de suprapopulație agricolă, cu consecințe negative asupra condițiilor de trai a majorității țărănimii, influențate și de evoluția economiei mondiale, a generat discuții continue pe tema problemei agrare. După mai bine de un deceniu de la legiferarea marii reforme, economiștii și oamenii politici au început să se întrebe dacă progresul lent al agriculturii românești era urmarea unei reforme prea radicale ori a uneia prea limitate. De îndată ce au fost date publicității cele dintâi rezultate obținute de echipele sociologice studențești, conduse de Dimitrie Gusti, și cele ale recensământului

[3] Ștefan Voicu, *Pagini de istorie socială*, București, 1971, p. 236. După 1944, autorul poate fi considerat mai mult un purtător de cuvânt al comuniștilor decât al Partidului Social-Democrat, din care făcea parte.

[4] „Scânteia", 21.IX.1944.

[5] Vezi Gheorghe Micle, *Răscoala pământului. Istoria luptelor politice ale țărănimii române, 1933—1945*, Editura „Frontul plugarilor", p. 381.

[6] „Scânteia", 27.IX.1944

[7] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

din 1930, care reliefau stări de lucruri nesatisfăcătoare la sate, naționalțărăniștii au ridicat problema unei noi exproprieri și împroprietăriri, ca remediu al chestiunii agrare din România. Transferul de pământ de la moșieri către țărani avea în vedere ameliorarea condițiilor de viață ale țărănimii, înlăturarea sistemului de exploatare a pământului pe baza învoielilor agricole și asigurarea progresului general al agriculturii românești [8].

Ca urmare, în preajma izbucnirii celui de-al doilea război mondial, în discuțiile pe tema unei noi reforme agrare s-au implicat și reprezentanții altor formațiuni politice, precum și personalități marcante ale vieții economice. În memoriul trimis, la 6 decembrie 1941, lui Ion Antonescu de președintele Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România, Const. Garoflid reliefa că, de câțiva ani, problema agricolă preocupa pe toți. „Pe drept sau pe nedrept, — observa el — la fiecare schimbare de regim se vorbește de expropriere sau de reorganizare agricolă. Sub regimul lui Carol al II-lea, în cercuri superioare se admitea părerea că o nouă împroprietărire ar consolida popularitatea regimului. La venirea legionarilor la putere, chestiunea exproprierii a fost iarăși discutată. Gazetele oficiale publicau articole privitoare la această chestie. Zvonuri circulau în toate părțile. Ele erau așa de insistent repetate, încât nici asigurarea pe care a dat-o atunci conducătorul statului cu privire la siguranța proprietății nu liniștea spiritele. Acum, în urmă, s-a scris în presă că odată cu recuperarea Basarabiei se va face o nouă organizare agrară, care va dezlega pentru totdeauna problema socială [9]. În decembrie 1943, când turnura războiului devenise defavorabilă Germaniei și aliaților ei, problema acceptării unei reforme agrare a fost dezbătută atât de conducătorii fostului Partid Național Liberal, cât și de cei ai fostului Partid Național-Țărănesc [10].

Disputele pe tema unei eventuale noi exproprieri, și împroprietăriri evidențiau că transferul de pământ operat în baza legilor din 1921, deși ameliorase condițiile de trai ale plugarilor, nu crease pretutindeni un țăran independent din punct de vedere economic, că agricultura practicată pe mica exploatare țărănească nu înregistrase progresele scontate și că, în decursul anilor, o bună parte din roadele marii reforme fuseseră anihilate de cauze diverse.

Așadar, în toamna lui 1944, când comuniștii comunicau oficial intenția de a împroprietări țărănimea pe pământurile expropriate de la moșieri, promisiunea lor corespundea unei necesități recunoscute și de alte partide și ea venea în întâmpinarea doleanțelor lumii rurale. Partidul Comunist justifica reforma agrară prin argumente de natură economică, menite să conducă la sporirea producției agricole, sociale, care să amelioreze viața țărănimii, și politice, impuse de dorința de a înlătura moșierimea din pozițiile cheie ale statului. Numai că liderii lui au ur-

[8] Biblioteca Centrală de Stat, fond Al. St. Georges, Pachet CXCIV, dosar 10, f. 16.

[9] Vezi Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 116/1941, f 4—5, 14—18.

[10] Vezi A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, Cluj-Napoca, 1979, p 342—343 ; Nicușor Graur, *Ion Mihalache et comp.*, București, 1946, p. 151, 154—155.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mărit în mod prioritar efecte de natură politică, acordând puțină atenție, uneori neglijând chiar, aspectele economice ale transferului de proprietate. „Curățirea vieții obștești de toți agenții lui Antonescu și Hitler și exproprierea moșierilor fasciști — scria „Scânteia" — este primul pas care trebuie făcut pentru a putea merge mai departe" [11]. Intențiile comuniștilor erau și mai clar expuse în articolul intitulat *1945 — anul reformelor*, publicat în „România liberă" de unul din liderii partidului: „Desființarea castei moșierești, desființarea influenței ei politice, este prima condiție pentru progresul democrației în România, pentru o mai bună viață a robilor pământului acestei țări" [12].

La 13 decembrie 1944, în preajma constituirii Comisiei pentru studiul reformei agrare, în oficiosul partidului a apărut un amplu articol, semnat de Vasile Luca, în care erau explicate principalele rațiuni ce determinau pe comuniști să-și mențină o poziție fermă în legătură cu reforma agrară. În argumentarea necesității exproprierii marii proprietăți, autorul pornea de la modul cum fusese realizată reforma agrară din 1921, căreia îi nega orice merit. Reforma agrară din 1921 — scria el — „a fost făcută numai pentru a arunca praf în ochii țărănimii, spre a deposeda apoi din nou. Marea proprietate agrară n-a fost lichidată. Metoda de exploatare semifeudală — dijma — a rămas forma principală care împiedică țărănimea să devie un factor economic pozitiv în dezvoltarea țării noastre" [13]. La aceste argumente, care se fondau pe necunoașterea rezultatelor de ansamblu ale reformei agrare din 1921 sau, poate, pe contestarea lor în mod deliberat, se adăuga un altul, apreciat ca deosebit de important, însă la fel de neîntemeiat, acela potrivit căruia „moșierii reacționari" s-ar fi unit cu dictatura [14].

După reintrarea partidelor în legalitate, în programele fiecăruia au fost înscrise măsuri menite a soluționa problema agrară, unele dintre ele promițând, ca și comuniștii, o nouă redistribuire a pământului. Punctele ce diferențiau programele celor mai multe dintre ele de cele ale Partidului Comunist din România priveau regimul de plată a pământului expropriat, pe care cele dintâi îl concepeau prin răscumpărare, pe când acesta din urmă prevedea confiscarea lui, și momentul înfăptuirii reformei. Partidul Comunist insista asupra transferului imediat al marii proprietăți la țărani, timp în care celelalte formațiuni politice se pronunțau pentru amânarea lui după terminarea războiului.

În cursul tratativelor pentru soluționarea crizei de guvern din octombrie 1944, liderii comuniști au reușit să introducă în programul minimal de guvernare punctul privitor la soluționarea problemei agrare printr-o reformă, cu mențiunea că „Momentul înfăptuirii acestei reforme va fi stabilit ulterior [15]. Conducerea lui și a formațiunilor ce gravitau spre

[11] „Scânteia", 26.IX.1944.

[12] Vezi Grigore Preoteasa, *Texte social-politice*, București, 1974, p. 137.

[13] Vasile Luca, *Reforma agrară — cheia progresului României*, în „Scânteia", 13.XII.1944.

[14] *Ibidem*. Acesta este cel dintâi articol publicat în presa comunistă de după 23 august 1944 în care se expune într-o formă mai explicită concepția conducerii acestui partid privitoare la organizarea agriculturii țărănești de după înfăptuirea transferului de proprietate funciară rurală, fără ca în el să se facă însă referiri la colectivizarea agriculturii.

[15] Vezi „Viitorul", 3.XII.1944

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stânga nu intenționau să abdice de la înfăptuirea planului de transfer al proprietății funciare înainte ca ostilitățile militare să fi fost încheiate. Declarația țăranului Romulus Zăroni, devenit subsecretar de stat la agricultură și domenii în guvernul remaniat la 4 noiembrie 1944, condus de Constantin Sănătescu, făcută la 13 noiembrie 1944 la o adunare publică de la Caracal, unde arăta că pământurile moșierilor vor fi împărțite la țărani înainte de venirea primăverii [16], constituia o dovadă în acest sens. În *Manifestul* publicat cu prilejul Anului Nou 1945 de consiliul Frontului Național Democrat se evidenția hotărârea stângii de a înfăptui cât mai curând reforma, apreciată de autorii documentului drept „primul pas pentru rezolvarea urgentă a problemei agrare". În vederea atingerii acestui scop, țăranii erau îndemnați ca în primăvară „să intre cu plugul în propriul pământ căpătat prin împroprietărire" [17].

Paralel cu propaganda desfășurată pe tema reformei agrare, Partidul Comunist din România, pornind de la teza leninistă a atragerii țărănimii de partea proletariatului în revoluție, a acordat o mare atenție creării și extinderii organizațiilor sale din mediul rural, pentru a-l sprijini nemijlocit în lupta împotriva moșierilor. Campania de captare a țăranilor în rândurile partidului a fost declanșată de conducerea lui în toamna lui 1944 [18]. Pe parcursul primului an, numărul sătenilor, ca și al orășenilor de altfel, înscriși în această formațiune politică a fost mic. La 23 august 1944, Partidul Comunist din România ar fi avut — potrivit declarației Anei Pauker — mai puțin de o mie de membri [19]. Aflăm, apoi, dintr-un proces-verbal al consfătuirii organizate în aprilie 1945 la comitetul central al partidului cu secretarii comitetelor regionale, că, într-o singură lună, numărul membrilor partidului s-ar fi dublat, ajungând, în martie 1945, la 35 800 [20]. Rezultă de aici că, în februarie 1945, efectivul său ar fi fost de 17 900. În iulie 1945, partidul avea — potrivit datelor comunicate de oficiosul său — 43 838 de membri recrutați din rândurile sătenilor, care erau grupați în 2 958 de organizații [21]. Acceptând acest număr, putem observa că nici măcar 1% din populația rurală adultă a României nu aderase la noua ideologie, partidul infiltrându-se abia în 24,9% din satele României [22].

Oricum, chiar cele mai mici cifre menționate în documentele oficiale ale partidului par exagerate, dacă le comparăm cu sursele din arhive. Așa de pildă, în mai 1945, în cele 12 județe care compuneau regionala Moldova (Bacău, Baia, Botoșani, Câmpulung, Dorohoi, Fălciu, Iași, Neamț, Rădăuți, Roman, Suceava și Vaslui) existau în total doar 5 030

[16] Vezi *6 martie 1945*, București, 1982, p. 97.

[17] „Scânteia", 1.I.1945.

[18] Cf. *Alianța clasei muncitoare cu țărănimea...*, p. 277.

[19] Apud Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, 1990, p. 202. Vezi și Henry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, Archon Books, 1969, p. 243.

[20] Cf. Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 4, București, 1970, p. 380 ; *6 martie 1945*, p. 221.

[21] Vezi „Scânteia", 2.XI.1945 și Mihail Rusenescu, *Date privind politica agrară a României (martie 1945—februarie 1949)*, în „Studii și materiale de istorie contemporană", vol. III, București, 1978, p. 89.

[22] Calculul este făcut folosind datele privitoare la localități din „Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România", 1974, p. 9 și 144.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de membri, județul cu cei mai mulți comuniști fiind Bacăul, cu 1 140, iar cu cei mai puțini, 51, Suceava [23]. Tendința de umflare a rândurilor sale este însă evidentă, astfel că în decurs de numai trei luni, până în august, numărul comuniștilor din mediul rural ajunsese la 9 053, grupați în 488 celule, răspândite în 77,59% din comunele regionalei Moldova [24]. Organizațiile regionale și cele județene și-au fixat planuri lunare de creștere a numărului membrilor de partid, pe care nu reușeau să le realizeze. Așa de pildă, comitetul regional P.C.R. Banat își planificase o sporire a membrilor de partid de la 24 000, câți avea la 15 noiembrie 1945, la 35 000, până la sfârșitul anului, însă la 1 ianuarie 1946, cifra comuniștilor din regională de-abia a ajuns la 27 189 [25]. În legătură cu politica de captare a cât mai mulți săteni apare semnificativă informația furnizată de secretarul organizației județene Baia în raportul pe luna martie 1946, care arată că, pentru sporirea efectivelor sale, partidul ducea „o vânătoare de membri", rupându-i de masa plugărimii și șubrezind rândurile Frontului plugarilor [26].

Autorii care consemnează creșterea efectivelor partidului nu uită să evidențieze că ea s-a realizat prin atragerea „elementelor celor mai înaintate" din rândurile muncitorilor, țăranilor și intelectualilor [27]. Validitatea aserțiunii este infirmată de izvoarele epocii, de declarațiile unor lideri comuniști din anii următori și chiar de documentele oficiale ale partidului. O bună parte din persoanele devenite comuniste nu aveau nimic comun cu ideologia lor. Într-un raport al Circumscripției I de Poliție București, trimis la 21 decembrie 1944, Ministerului de Interne, se menționa că „În județul Ilfov s-a constatat că mulți legionari s-au înscris în partidele politice, — în special la comuniști — pentru a scăpa de urmăriri" [28]. Însuși Gheorghe Gheorghiu-Dej avea să mărturisească mai târziu că în acei ani Ana Pauker ar fi mers până acolo încât adresase legionarilor îndemnul de a adera la partidului comunist [29]. Cu prilejul verificărilor de partid din perioada noiembrie 1948 — mai 1950 au fost eliminați din rândurile sale circa 192 000 de membri, adică peste 20% din totalul efectivelor avute înainte de verificare, recunoscându-se că se făcuseră primiri în masă, că în partid intraseră „numeroase elemente străine și dușmănoase" [30]. Adesea însă, aceste persoane au depus cele mai

[23] Din document nu rezultă dacă este vorba numai de membrii de partid de la sate sau și de cei din mediul urban (Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional Frontul plugarilor, dosar 3/1945, f. 17). Într-un alt tabel, întocmit la 31 mai 1945, sunt consemnați 2 693 de membri de partid doar în patru din cele 12 județe (*ibidem*, f. 18).

[24] *Ibidem*, f. 59. Pe teritoriul regionalei erau atunci 629 comune.

[25] Arh. St. Timișoara, fond I, Comitetul regional P.C.R. Banat, dosar 3 A/1945, f. 34—35. Rezultă că numărul celor primiți reprezenta 28,99% din cifra planificată.

[26] Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional P.M.R., dosar 1/1946, f. 352.

[27] Vezi *6 martie 1945*, p. 221.

[28] Arh. St. București, fond Ministerul Afacerilor Interne, dosar 48/1944, f. 112; vezi și Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional P.M.R., dosar 1/1946, f. 39.

[29] Apud. Victor Frunză, *op. cit.*, p. 207—208.

[30] Vezi *Rezoluții și hotărâri ale comitetului central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. I, 1948—1950, Ed. a II-a, 1952, p. 154, 240—241. În legătură cu asemenea persoane intrate în partid vezi Arh. St. București, fond Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Administrației de Stat, dosarele 13/1946, f. 11; 19/1946, f. 15; 46/1946, f. 39; 55/1947, f. 104.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stăruitoare eforturi în politica de înfăptuire a programului comunist, tocmai pentru a disimula trecutul lor politic.

Din informațiile și din documentele epocii rezultă, așadar, că Partidul Comunist nu a reușit să obțină aderenți entuziaști printre săteni. De altfel, conducerea lui nici nu a fost vital interesată să îi câștige, ci numai să îi neutralizere, pentru a fi sigură că țărănimea nu îi va fi ostilă [31]. În vederea atingerii acestui țel, comuniștii, au căutat să submineze influența Partidului Național-Țărănesc la sate, atât prin scindarea partidului și crearea unor disidențe politice neviabile, care se pretindeau purtătoare de cuvânt ale plugarilor [32], dar care făceau jocul comuniștilor, cât, mai cu seamă, prin dislocarea din vechile partide a cât mai mulți țărani și orientarea lor spre Frontul plugarilor.

Intuind neputința de a-și realiza cu ușurință o bază de masă la sate, din cauza doctrinei colectiviste, ostile spiritului individualist al țăranului, comuniștii au acționat, începând chiar din septembrie 1944, prin satelitul lor, Frontul plugarilor, care, în decursul existenței sale, preconizase măsuri economice și sociale ce răspundeau unor deziderate de moment ale sătenilor. Aceasta avea să reprezinte după 1944 — cum observa un american — „arma rurală a P.C.R." [33].

În vara lui 1944, moșiile din apropierea frontului, părăsite de proprietari ori de arendași, rămăseseră, practic, fără administrație. Din cauza staționării trupelor în zonele de operații militare, o bună parte din terenuri nu au putut fi însămânțate, iar cele semănate nu au putut fi lucrate, în special prășite [34]. În satele județelor Botoșani, Dorohoi și Baia, ocupate în primăvară de trupele sovietice, autoritățile rusești au regizat alegerea unor „comitete țărănești", care au suplinit funcțiile consiliilor comunale. Totodată, acestea au luat în administrație bunurile părăsite de cei ce se retrăseseră din fața inamicului, organizând exploatarea pământului cu ajutorul forței de muncă nerefugiate [35].

Pînă în 1990, toți autorii autohtoni ai istoriei României de după 23 august 1944 au elogiat „comitetele țărănești", calificându-le „organe revoluționare ale noii puteri". În realitate, ele au reprezentat cele dintâi instrumente de care s-au folosit rușii și ulterior comuniștii români în procesul de distrugere a instituțiilor administrației locale. Într-o notă informativă, din decembrie 1944, privitoare la județele Botoșani și Dorohoi, prezentată Președinției Consiliului de Miniștri, se arată că la conducerea

[31] Vezi Henry L. Roberts, *op. cit.*, p. 298.

[32] Pentru detalii vezi Ioan Scurtu, *Din viața politică a României (1926—1947). Studiu critic privind istoria Partidului Național-Țărănesc*, București, 1983, p. 497 și 515 ; Mihai Fătu, *Alianțe politice ale Partidului Comunist Român (1944—1947)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 163—166 ; Victor Frunză, *op. cit.*, p. 116—117.

[33] Randolph L. Bravam, *The Rumanian Constitution of 1952*, în „Journal of Central European Affairs", No. 2, July 1958, p. 158.

[34] Arh. St. București, fond Casa regală Mihai I, dosar 18/1944, f. 4.

[35] Pentru detalii vezi Traian Udrea, *Despre activitatea și rolul comitetelor țărănești în 1944 și în prima jumătate a anului 1945*, în „Studii și materiale de istorie contemporană", vol. I, București, 1956, p. 293 și urm. ; *România în anii revoluției democrat-populare, 1944—1947*, București, 1971, p. 61. Cele mai multe din concluziile acestor studii sunt infirmate de alte izvoare, pe care autorii lor au refuzat să le ia în considerație. În plus, nu se explică în ele de ce autoritățile sovietice nu au organizat „comitete țărănești" și în celelalte județe ocupate de armata roșie în aprilie—mai 1944.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

satelor erau chemate elemente ce suferiseră condamnări penale. Autoritățile nou instalate nu se bucurau de încrederea populației. Conducerea centrală a comitetelor țărănești era în majoritate evreiească și ea acaparase toate sursele de venituri (exploatarea moșiilor, a pădurilor, a morilor, a viilor etc.), beneficiile realizate luând destinații necunoscute. În același timp, țăranii nu se simțeau în siguranță. Toate autoritățile orașelor și județelor se aflau în mâna evreilor. Capii autorităților erau, în general, români, simple unelte ale conducerii comuniste evreiești locale. Conducerea locală nesocotea sau sabota ordinele guvernului, refuza să primească autoritățile trimise, dezarma poliția. Proprietarilor înapoiați li se refuza dreptul la libera folosință a bunurilor [36].

În toamna lui 1944, după modelul din județele ocupate ale Moldovei, au fost create „comitete țărănești" și în alte regiuni ale țării. În unele județe, conducerea centrală a partidului a trimis la sate persoane cu state vechi în munca de propagandă, pentru a îndemna pe țărani să se organizeze în „comitete țărănești", care, potrivit concepțiilor comuniștilor, trebuiau să soluționeze pe cale revoluționară problemele comunităților rurale. „Țăranii, ca toți cei ce muncesc, — scria „Scânteia", incitând la acțiune — trebuie să știe că un drept se cucerește, nu se capătă" [37]. În Transilvania de Nord aceste instituții au apărut pe măsură ce teritoriul era eliberat de armată. Spre sfârșitul lui octombrie 1944, procesul de organizare a țărănimii în comitete sătești, impulsionat și dirijat de Partidul Comunist, cu ajutorul echipelor muncitorești trimise la sate, și de Frontul plugarilor, care începea acum să le tuteleze, s-a extins în multe regiuni [38]. Prin faptul că noile instituții s-au implicat în acțiunea de înlăturare a vechii administrații, ele au îndeplinit funcția de unelte ale comuniștilor la sate.

Întrucât în toamna lui 1944 „comitetele țărănești" se aflau încă, în numeroase sate, în faza de organizare, iar pământul proprietarilor plecați din ele continua să rămână nelucrat, camerele agricole județene și-au asumat sarcina de a dirija recoltarea și de a atribui terenurile părăsite unor administratori delegați, plătiți cu 10% din recoltă, care le-au exploatat în dijmă, cu repartiția pe jumătate, sau chiar cu două treimi pentru țărani [39]. În octombrie, în urma intervențiilor făcute de comuniști, ministrul *agriculturii și domeniilor*, Dimitrie D. Negel, a cerut prefecturilor să încredințeze moșiile părăsite comitetelor țărănești ale Frontului plugarilor, spre a le cultiva în dijmă [40].

Conducerea Frontului plugarilor a aderat chiar de la început la programul agrar al comuniștilor, însușindu-și-l în bloc [41], a propagat lozincile lor printre săteni, a inițiat și a întreținut, din îndemnurile Partidului Comunist din România, o atmosferă de incitare a țăranilor la ocuparea

[36] Arh. St. București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, Cabinet militar Sănătescu-Rădescu, dosar 1420/1944—1945, f. 16—18.

[37] „Scânteia", 3.X.1944.

[38] *Alianța clasei muncitoare cu țărănimea*..., p. 277—279.

[39] Arh. St. Iași, fond Prefectura județului Iași, dosar 84/1944, f. 17; idem, fond Camera agricolă a județului Iași, dosar 71/1944, f. 9—433.

[40] Idem, fond Prefectura județului Iași, dosar 85/1944, vol. II, f. 18—66; *România în anii revoluției democrat-populare*, p. 85.

[41] Vezi „România liberă", 10.X.1944; Petru Groza, *Texte alese*, București, 1973, p. 211.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pământurilor moșierești și s-a menținut în permanență la remorca acestuia. Câteva luni după 23 august 1944, Frontul plugarilor a mai păstrat structura unei organizații cu caracter regional, apoi, cu concursul direct al conducerii Partidului Comunist, a reușit să atragă, prin promisiuni dintre cele mai ademenitoare, o parte a țărănimii din toate județele țării [42]. Pe ansamblu însă, aderența sătenilor a rămas destul de redusă, dacă avem în vedere că, în decembrie 1944, Frontul plugarilor număra în Moldova doar 13 000 de membri [43], adică, în medie circa o mie pe județ. Aceasta, în condițiile în care, în urma ședinței extraordinare a comitetului central al Partidului Socialist-Țărănesc, din 30 noiembrie 1944, formațiunea politică de sub conducerea lui Mihail Ralea, cu o bază socială relativ importantă în Moldova, se contopise cu organizația condusă de Petru Groza [44]. Henry L. Roberts, care, în decembrie 1944 — ianuarie 1945, călătorise prin Transilvania, Moldova și Bucovina, a constatat o dezvoltare a acestei organizații în nordul Moldovei și la vest de Timișoara, însă în satele de lângă Deva, de unde pornise mișcarea, avea să descopere că mulți țărani nu auziseră niciodată de Frontul plugarilor [45]. În cursul anului 1945 organizația a înregistrat creșteri numerice rapide, fără ca, prin activitatea desfășurată, ea să satisfacă standardele impuse de comuniști. „Frontul plugarilor — scria, în martie 1946, secretarul organizației județene P.C.R. Baia — are încă o existență formală, cu tot numărul mare de membri" [46].

În plus, în unele județe, în fruntea Frontului plugarilor au fost instalate persoane cu trecut dubios, care i-au influențat negativ evoluția. La 2 octombrie 1945, comitetul regional P.C.R. Banat menționa, în darea de seamă pe luna septembrie, că Frontul plugarilor era o organizație destul de slabă în toată regiunea, mai ales în județul Timiș-Torotal. Slăbiciunea se datora faptului că aici se strecuraseră elemente legionare și oportuniste, susținute de conducerea centrală, care nu avea nici o trecere la săteni, fiind cunoscuți afaceriști, oportuniști și corupți, precum Penteu sau Bantea, de la Lugoj. Ultimul, prieten personal cu Zăroni, era foarte compromis printre țărani, manifestându-se în plus împotriva reformei agrare. Vicepreședintele ogranizației județene, Popovici, de la Gavojdia, compromis de asemenea, care a exploatat viile și casele țărănești și a colectat lână de la țărani în timpul lui Antonescu, era un afacerist despre care sătenii nici nu vroiau să audă. Conducerea Frontului plugarilor din Timișoara „este, de asemenea, putredă" [47] Potrivit aprecierilor comitetului regional P.C.R. Banat, dintr-un raport trimis la 31 decembrie

---

[42] Vezi *Alianța clasei muncitoare cu țărănimea...*, p. 278.

[43] *Ibidem*, p. 284 ; Gh. I. Ioniță, Gh. Țuțui, *Frontul plugarilor (1933—1953)*. București, 1970, p. 150 ; Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional Frontul plugarilor, dosar 3/1945, f. 56.

[44] „Scânteia", 3.XII.1944.

[45] Henry L. Roberts, *op. cit.*, p. 261.

[46] Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional P.M.R., dosar 1/1946, f. 38. Într-un raport, din ianuarie 1947, al Regionalei P.C.R. Moldova (județele Iași, Fălciu, Roman și Vaslui) se arăta că Frontul plugarilor se afla atunci într-o stare de letargie (idem, dosar 2/1947, f. 19).

[47] Arh. St. Timișoara, fond I, Comitetul regional P.C.R. Banat, dosar 3 A/1945, f. 265.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1945 comitetul central, în regiune Frontul plugarilor nu era prea bine organizat, fiind, în general, inactiv [48]. Aceeaşi situaţie va dăinui şi în anii următori, după cum rezultă din raportul comitetului regional P.C.R. Banat, din 27 ianuarie 1947, în care se arăta că Frontul plugarilor nu reuşise să creeze cadre sănătoase şi să aibă la sate organizaţii viabile, neştiindu-se nici măcar ce activitate desfăşurau ele [49]. În pofida acestui fapt, cooperarea dintre conducerea lui şi cea a Partidului Comunist din România în materie de politică agrară a asigurat succesul forţelor de stânga.

După constituirea, la 4 noiembrie 1944, a celui de-al doilea guvern prezidat de generalul Constantin Sănătescu, reprezentanţii Frontului Naţional Democrat din cabinet, în special Petru Groza, Gheorghe Gheorghiu-Dej şi Lucreţiu Pătrăşcanu, au insistat continuu în şedinţele Consiliului de Miniştri să se treacă la împroprietărirea ţăranilor, dar apelurile lor nu au produs nici un ecou în rândurile miniştrilor naţional-ţărănişti şi naţional-liberali [50]. La 30 noiembrie 1944, reprezentantul Frontului plugarilor în guvern, Romulus Zăroni, în calitate de subsecretar de stat la agricultură şi domenii, a lansat, prin presă, şefilor tuturor partidelor politice invitaţia de a-şi desemna delegaţi în comisia pentru studierea reformei agrare [51], pe care formaţiunile politice de stânga intenţionau să o înfiinţeze. La formarea guvernului Rădescu, liderii P.N.Ţ. şi P.N.L., şi-au dat acordul asupra iniţierii de către noul cabinet a unor măsuri concrete pentru pregătirea reformei agrare [52], iar câteva zile mai târziu, la 14 decembrie, au comunicat lista delegaţilor lor în Comisia pentru studierea şi adunarea elementelor necesare reformei agrare, care s-a constituit pe lângă Ministerul Agriculturii şi Domeniilor [53].

S-a scris că Partidul Comunist din România a acceptat ca reprezentanţii Frontului Naţional Democrat să participe la lucrările comisiei „pentru a demasca manevra reacţiunii" [54], întrucât el era convins că rostul comisiei era de a tergiversa rezolvarea problemei, „în scopul camuflării poziţiei P.N.Ţ. faţă de reformă şi de a demobiliza ţărănimea muncitoare de la lupta pentru pământ". De aici, combaterea de către comunişti, atât în sânul comisiei, cât şi prin presa ce o dirijau, a iniţiativei naţional-ţărăniste, care încerca să nesocotească „cele mai arzătoare revendicări ale maselor ţărăneşti şi muncitoreşti" [55].

Este necesar de menţionat aici că dintre instituţiile reprezentate în acest organism, Partidul Naţional Liberal, Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România şi Academia de Agricultură, care exprimau punctele de vedere ale moşierilor, şi-au manifestat opoziţia faţă de re-

[48] *Ibidem*, f. 40.
[49] Idem, dosar 1/1947, f. 12.
[50] Gheorghe Micle, *op. cit.*, p. 413—414.
[51] Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 239 ; „Tribuna poporului", 30.XI.1944.
[52] *România în anii revoluţiei democrat-populare*, p. 107.
[53] Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 227.
[54] Vezi Mihai Fătu, *Sfârşit fără glorie, Partidul Naţional-Ţărănesc (Maniu) şi Partidul Naţional-Liberal (Brătianu) în anii 1944—1947*, Bucureşti, 1972, p. 153.
[55] Olga Constantinescu, *Critica teoriei „România ţară eminamente agricolă"*, Bucureşti, 1973, p. 241.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

zolvarea problemei agrare pe calea transferului de pământ, propunând în schimb măsuri de politică agricolă ce vizau în principal sporirea producției solului, și că singura formațiune politică din afara Frontului Național Democrat care a militat constant pentru expropriere și pentru împroprietărire a fost tocmai mult criticatul Partid Național-Țărănesc [56].

La început, liderii Partidului Comunist au sperat că vor putea impune celorlalte partide propriile puncte de vedere, așa cum reușiseră cu alte grupări după publicarea platformei-program din 24 septembrie 1944. Dovada este dată de faptul că ei au lansat, prin Frontul plugarilor, ideea creării unui asemenea organism, acesta nefiind — așa cum s-a afirmat — „(momeala) la care au recurs partidele burgheziei și moșierimii și majoritatea reacționară din guvernul Rădescu pentru a înșela masele țărănești" [57]. Mai mult decât atât, după prima zi de dezbateri, „Scânteia" aprecia drept pozitivă inițiativa generalului Rădescu, socotind-o ca o probă că guvernul se preocupa de problema agrară [58]. Curând însă, comuniștii și-au dat seama că nu aveau șanse de a impune programul lor celorlalte formațiuni politice, așa că au respins *de plano* ideea oricărui compromis cu ele, iar cerbicia lor poate fi demonstrată atât prin felul în care au susținut problema în comisie, cât și prin îndemnurile ce le adresau prin presă țărănimii de a ocupa cu forța pământurile moșierești [59].

Chiar din a doua ședință a comisiei, din 19 decembrie 1944, reprezentantul comunist, Vasile Luca, delegat de către F.N.D., a respins propunerea făcută de ministrul agriculturii și domeniilor, național-țărănistul Ion Hudiță, de a se înfăptui reforma agrară după încheierea războiului. „Problema — riposta el — se poate rezolva și rapid și fără lege și fără comisiune. Se poate rezolva de către țărani, prin comitetele țărănești" [60]. Secretarul general al Frontului Național Democrat admitea, totuși, necesitatea studierii problemei, deși repeta și cu acel prilej că reforma putea fi realizată pe cale revoluționară [61]. La 22 decembrie 1944, reprezentantul Academiei de Agricultură în acea comisie, Manuel Kapri, sesizase corect că Vasile Luca nu dădea nici o importanță lucrărilor ei. „Cred, totuși, că prezența d-sale în această comisiune și modul în care a luat parte până acum la discuțiuni ne îndreptățește a presupune că d-sa a avut intențiunea să bagatelizeze eforturile noastre, că a vrut numai să ne dea de înțeles că gruparea politică din care face parte este constituită în baza unui compromis între diferite ideologii, pe când partidul căruia aparține, nu numai că are un program bine definit, dar a și dat dovadă că, sub anu-

---

[56] Pentru detalii vezi Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 50 și urm.

[57] Vezi *Din lupta P.C.R. pentru încheierea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945*, vol. III, București, 1960, p. 136.

[58] „Scânteia", 20.XII.1944.

[59] Vezi Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 181; „Jurnalul de dimineață", 1.I.1945; „România liberă", 11.II.1945; „Scânteia", 11.II.1945.

[60] Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 220.

[61] *Ibidem*. Vezi și „Scânteia", 21.XII.1944.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mite premise materiale și de spațiu, este în stare să-l înfăptuiască în mod consecvent" [62].

După publicarea *Manifestului* de Anul Nou al F.N.D. adresat țării, reforma agrară a început să se deplaseze din ce în ce mai mult de pe terenul Comisiei de studii pe acela al ridicării ei în fața întregii națiuni de către grupările care revendicau insistent exproprierea și împroprietărirea în cursul primăverii [63]. De acum înainte, ele vor obstrucționa pur și simplu lucrările comisiei. Referindu-se la atitudinea lui Vasile Luca, din 10 ianuarie 1945, N. Mareș arăta, în expunerea făcută a doua zi la adunarea conducerii Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România, că, dintre toți vorbitorii, cea mai periculoasă s-a dovedit poziția reprezentantului comuniștilor, care nu s-a declarat nici pentru colhozuri, nici pentru obști, ci pentru „democrație progresivă", al cărui sens era greu de înțeles. Luca și-a exprimat părerea că nu putea rezulta nimic din discuțiile comisiei. El și-a citit memoriul, în „chestiune personală", apoi a părăsit ședința [64]. În dezbaterea din 22 ianuarie 1945, când delegații liberali s-au pronunțat pentru conservarea marii proprietăți, — deși poziția lor a fost combătută de reprezentanții Partidului Național-Țărănesc și ai Frontului Național Democrat — același Vasile Luca a declarat că, în fața unei asemenea atitudini, găsea inutilă continuarea lucrărilor, „creându-se astfel iluzii neîntemeiate în țărănime că această comisie își va îndeplini menirea" [65].

La conferința de la București, din 23 ianuarie 1945, organizată de ministrul agriculturii și domeniilor, Ion Hudiță, șeful departamentului de resort a comunicat inspectorilor regionali și directorilor camerelor agricole că guvernul hotărâse să realizeze „o reformă agrară radicală" [66]. Anunțarea ei prin presă de către fruntașul național-țărănist a precipitat reacția comuniștilor. La șase zile după conferința ministerială „Scânteia" a făcut publice, în numele Frontului Național Democrat, criteriile și modul în care acesta intenționa să înfăptuiască reforma agrară [67]. Proiectul renunța la termenul de expropriere, înlocuindu-l cu cel de „confiscare", substituirea semnificând deposedarea proprietarilor fără a li se recunoaște dreptul la despăgubire. Pământurile regelui și ale bisericii urmau a fi scutite de expropriere, iar împroprietărirea țăranilor se făcea cu plată. Două zile mai târziu, „Scânteia" afirma că Frontul Național Democrat dorea să rezolve problema agrară pe cale de lege, dar că pentru aceasta era necesar să formeze guvernul [68]. După alte trei zile, același ziar își inti-

---

[62] Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 185 ; idem, fond Casa regală Mihai I, dosar 31/1944, f. 4.

[63] Idem, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 164 ; „Libertatea", 10.I.1945.

[64] Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 179 ; „Argus", 12.I.1945.

[65] Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 160 ; „Libertatea", 24.I.1945.

[66] Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 158 ; „Timpul", 29.I.1945.

[67] „Scânteia", 29.I.1945.

[68] Pavel Chirtoagă, *Reforma agrară trebuie realizată imediat*, în „Scânteia", 31.I.1945.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tuia semnificativ unul din articole : *În 45 de zile trebuie făcută reforma agrară* [69].

Reacția Partidului Național-Țărănesc față de planurile preconizate de F.N.D. s-a concretizat în publicarea propriului proiect de lege agrară [70]. Acesta ar fi fost greu de contestat de reprezentanții grupărilor ce gravitau spre comuniști, datorită asemănărilor frapante dintre majoritatea prevederilor lui cu cele propuse de Partidul Comunist din România. Urmarea a fost că delegații Frontului Național Democrat în Comisia pentru studiul reformei agrare au decis să-i boicoteze lucrările. Solicitat să-și spună cuvântul asupra proiectului, Romulus Zăroni a declarat : „Având în vedere că s-a cerut ca reprezentanții F.N.D. să depună un proiect, în calitate de reprezentant al acestei organizații, țin să vă comunic că F.N.D. și-a desemnat membrii săi în această comisie chiar din clipa când a luat ființă. Reprezentanții săi au participat efectiv la lucrările comisiei și și-au spus punctul de vedere în toate domeniile F.N.D. n-are însă încredere că guvernul actual va înfăptui reforma agrară. Vă aduc la cunoștință că reprezentanții săi se retrag din comisia de reformă și își mențin punctul de vedere expus în programul de guvernare [71].

Retragerea fusese dinainte hotărâtă de conducerea comunistă, căci, în aceeași zi, comitetul central al Frontului plugarilor afirma, în manifestul dat publicității, că de la guvernul aflat la putere, în care cei mai mulți dintre miniștri trimiși de Partidul Național Țărănesc și de Partidul Național Liberal, nu doreau împroprietărirea țăranilor, o reformă agrară era greu de așteptat [72]. De fapt, după ce, la sfârșitul lui ianuarie 1945, Partidul Comunist din România a publicat programul de guvernare al Frontului Național Democrat liderii comuniști deveniseră convinși că sosise momentul declanșării ofensivei pentru înlăturarea guvernului prin presiunea mulțimii, iar incitarea țărănimii spre a trece la ocuparea moșiilor și la împărțirea lor nu reprezenta decât o parte componentă a manevrelor lor politice [73]. Îndemnul nu era prezentat ca venind din partea Partidului Comunist, ci a Frontului plugarilor, însă nu există nici un dubiu că el l-a pus la cale. De altfel, sediționsul *Manifest* al Frontului plugarilor din 10 februarie 1945, publicat atât de oficiosul organizației, cât și de cel al partidului, după ce reproduce „*ad-litteram* partea din programul de guvernare legată de reforma agrară, pe care o prezenta ca o rezultantă a acordului dintre elementele componente ale Frontului Național Democrat, și și-o însușea în bloc, îndemna pe țărani să înfăptuiască

---

[69] „Scânteia", 3.II.1945.

[70] Proiectul a fost elaborat de Cercul de studii al Partidului Național-Țărănesc, iar coordonarea lui a făcut-o Ion Mihalache. Ministrul Hudiță a anunțat depunerea proiectului spre a fi discutat în Comisia pentru studiul reformei agrare și a fi propus de către aceasta, cu modificările admise, guvernului (vezi Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 123 ; Partidul Național-Țărănesc, *Proiect de lege pentru expropriere și improprietărire*, București, 1945).

[71] Vezi „Frontul plugarilor", 14.II.1945 ; „Timpul", 12.II.1945 ; „Argus", 12.II. 1945 ; „Semnalul", 13.II.1945 ; „Universul", 14.II.1945 ; Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 195/1945, f. 123.

[72] Vezi „Scânteia, 11.II.1945 ; „România liberă", 11.II.1945.

[73] „Scânteia", 29.I.1945. Programul de guvernare a apărut, de fapt, la 28 ianua-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

imediat reforma agrară, pe considerentul că guvernul nu intenționa să dea sătenilor pământ. „A sosit ceasul ca ogorul pe care-l muncîți să fie al vostru, nu al moșierilor" [74]. Pentru a intra în stăpânirea lui, se cerea comitetelor sătești ale Frontului plugarilor să întocmească tabele cu îndreptățiții și să procedeze la împărțirea pământului [75]. Intenția declarată în *Manifest* de a se trece imediat la confiscarea moșiilor prin instigări a fost însoțită de încercarea de punere în aplicare a acestor instigări, prin faptul că o zi mai târziu delegații Frontului Național Democrat s-au retras din comisia însărcinată să studieze reforma agrară [76].

La 16 februarie 1945, „Scânteia" lăsa a se înțelege că prin îndemnul la ocuparea pământurilor moșierești dezbaterea problemei în Comisia pentru studiul reformei agrare nu-și mai avea rostul. „Până acum s-a discutat, s-a scris, s-au ținut discursuri ; acum a venit timpul de trecut la fapte. Comitetele sătești au de îndeplinit unul din cele mai mari și mai grele roluri, să înfăptuiască reforma agrară... Pentru aceasta ele n-au nevoie de statisticile lui Cipăianu și Lazăr Iliescu ș.a. Țăranii cunosc toate moșiile, cunosc și cât de mari sunt ; trecerea pământului în mâinile plugarilor se poate și trebuie deci făcută acum, fără nici o tărăgănare" [77].

Cînd delegații Frontului Național Democrat s-au retras din comisie, comuniștii deveniseră convinși de reușita acțiunii de declanșare a unei ofensive generale pentru împărțirea moșiilor de către țărani. În fața acestei presiuni, a doua zi după publicarea *Manifestului* Frontului plugarilor, la 11 februarie 1945, șeful cabinetului, generalul Nicolae Rădescu, a anunțat, în cuvântarea ținută la adunarea publică din sala „Aro", din București, că reforma agrară va fi înfăptuită. Primul ministru ținea să avertizare însă că se va împotrivi prin toate mijloacele ocupării ilegale de pământuri [78]. Dar, după 10 februarie 1945, guvernul nu a mai fost capabil de a împiedica împărțirea prin samavolnicie a marilor proprietăți de către țărani.

Nu după mult timp, Frontul plugarilor a trimis organizațiilor regionale și, prin ele, celor județene, *Instrucțiunile* pentru aplicarea pe teren a reformei agrare [79], concepute pe baza programului de guvernare al Frontului Național Democrat. Ele începeau prin a cere țăranilor să confiște moșiile, argumentând că pământul trebuia să le aparțină și că el nu trebuia să le fie dat nici de guvern, nici de cameresele agricole, nici de vreun partid politic, deoarece F.N.D. sprijinea, prin partidele ce-l compuneau, mai ales prin Frontul plugarilor, acțiunea lor dreaptă. Pământul trebuia preluat gratuit, țăranii neavând de plătit vreun fel de taxă, cum ar fi fost arenda, dijma, fonduri pentru semințe sau de altă natură. Celor ce primeau loturi trebuia să li se aducă la cunoștință că, după ridicarea recoltei, aveau obligația de a vărsa statului a zecea parte din recolta obținută, timp de zece ani, pentru ca, din acest fond agricol ce se

[74] „Frontul plugarilor", 10.II.1945. De fapt, *Manifestul* a apărut în ziua de 9 februarie 1945.

[75] Idem, 11.II.1945. Vezi și „România liberă", 11.II.1945.

[76] Vezi „Semnalul", 13.II.1945 și Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 199/1945, f. 28—29.

[77] „Scânteia", 16.II.1945.

[78] „Viitorul", 13.II.1945.

[79] Vezi Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional Frontul plugarilor, dosar 3/1945, f. 7 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

va crea și prin contribuția directă a statului, să se procure unelte și mașini agricole, care să fie date tot în folosința țăranilor, prin Stațiunile de Mașini Agricole [80]. Sătenii trebuiau să preia în întregime proprietățile : a) criminalilor de război ; b) ale moșierilor fugiți cu nemții ; c) ale moșierilor care, în toamna lui 1944 sau în primăvara lui 1945, au sabotat și sabotau lucrările agricole pe proprietățile lor. Celor care părăsiseră moșiile în toamna trecută, sau chiar dacă rămăseseră pe loc, dar nu însămânțaseră atunci aceeași suprafață de grâu ca în anii precedenți, li se confisca întregul pământ. Proprietarilor ce nu intrau în categoriile de mai sus li se lăsau 50 ha, numai într-o singură moșie. Dacă erau mai mulți proprietari, iar moșia avea o singură administrație, acestora li se lăsau numai 50 ha o singură dată, socotindu-se o singură proprietate. Pământurile bisericilor și mănăstirilor nu puteau fi confiscate. *Instrucțiunile* cereau să se creeze rezerve de 5% din suprafețele confiscate. Sarcina executării operațiilor de expropriere și de împroprietărire era încredințată unui comitet comunal de aplicare a reformei agrare, ales de adunarea obștească, format din trei membri ai Frontului plugarilor. Se insista ca în fruntea comitetului să fie președintele Frontului plugarilor din comună. Uneltele și mașinile, conacele, locuințele, clădirile de orice fel, viile, livezile, bălțile, iazurile, izlazurile și pădurile nu puteau fi împărțite, ci trebuiau folosite de întreaga comună. Uneltele și mașinile agricole trebuiau puse în stare de funcționare și utilizare de țărani, în schimbul unei taxe reduse, ce trebuia să acopere cheltuielile de exploatare a lor [81].

Împroprietărirea se făcea în următoarea ordine : a) ostașii aflați pe front sau concentrați ; b) invalizi, orfani și văduve de război ; c) ceilalți țărani cu pământ puțin. Pe rezervele de 5% trebuiau împroprietăriți țăranii din alte comune, în ordinea de preferință de mai sus. Tabelul de împroprietărire urma a fi verificat de comitetul comunal al Frontului plugarilor, după care acesta, împreună cu comitetul de aplicare a reformei agrare, stabilea lotul tip. Dacă în toamna lui 1944 moșierii semănaseră grâu în regie proprie, cu cheltuiala lor, iar pământul semănat era expropriabil, proprietarii nu trebuiau să ridice recolta, care urma a fi dată îndreptățiților din prima categorie, așa că aceștia intrau atât în posesia terenului, cât și a recoltei. Camerelor agricole li se interzicea orice amestec în reforma agrară, acest rol revenind Frontului plugarilor, ce trebuia să acționeze independent de ele. *Instrucțiunile* cereau ca în locul consiliilor de administrație ale camerelor agricole, care ar fi fost — după spusele autorilor acestor îndrumări — formate din moșieri, să fie numite consilii de administrație compuse din 12—15 țărani, care să preia atribuțiile vechilor organe conducătoare [82]. „Acei care lansaseră diferite zvonuri și îndeamnă pe țărani să nu intre în moșii, precum și acei care caută să dea moșiile în dijmă sau în arendă (e vorba despre terenurile ce trebuiau împărțite de țărani), *vor fi împiedicați să facă aceasta*“ (subl. autorului) [83], avertiza comitetul central al Frontului plugarilor.

[80] *Ibidem*, f. 7.

[81] *Ibidem*, f. 8. *Instrucțiunile* încorporau principalele dispoziții ce se vor regăsi într-o redactare mai sistematică în legea pentru reforma agrară din 23 martie 1945.

[82] *Ibidem*, f. 9—10.

[83] *Ibidem*, f. 10. Documentul nu este datat, dar analiza textului conduce la concluzia că el a fost redactat și transmis la începutul lunii martie 1945. Comite-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

După 10 februarie 1945 este atestat documentar un proces din ce în ce mai larg de ocupare a moșiilor, care a afectat nu numai proprietățile private, ci și pe cele ale instituțiilor ori ale statului [84], care — potrivit programului de guvernare al Frontului Național Democrat, din 29 ianuarie — nu trebuiau împărțite. Încercările premierului Nicolae Rădescu, din ședința Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945, de a-l determina pe președintele Frontului plugarilor să intervină „ca să înceteze agitațiile la sate" [85] s-au lovit de totala lipsă de solicitudine a lui Petru Groza, astfel că guvernul nu mai putea controla, practic, situația.

Pe de altă parte, șefii autorităților administrative județene și comunale, impuși de comuniști, au nesocotit ordinele guvernului, susținând acțiunile inițiate de cei ce îi instalaseră în asemenea funcții. La 15—16 februarie 1945, prefecții din județele Suceava, Botoșani, Iași, Bacău, Roman, Vaslui, Fălciu, Câmpulung, Rădăuți și Dorohoi, întruniți într-o conferință în capitala Moldovei, arătau, într-o telegramă trimisă regelui la 3 martie 1945, că ei considerau „ca o datorie de conștiință de a semnala starea de spirit a țărănimii, necesitatea urgentă și imediată a reformei agrare" [86].

La 21 februarie 1945, moșierii au intervenit, printr-un memoriu trimis Președinției Consiliului de Miniștri și procurorului general al României de către Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, prin care solicitau curmarea acțiunilor de împărțire a marilor proprietăți de către organizațiile comunale ale Frontului plugarilor. Ei argumentau că asemenea acte contraveneau principiilor înscrise în Constituția țării, care garanta proprietatea de orice natură și pedepsea confiscarea averilor. Constituția din 29 martie 1923, repusă în vigoare la 2 septembrie 1944 [87], prevedea — declarau moșierii — că puterea legislativă se exercita „de M.S. Regele", nu prin comitetele plugărești, cum îndemna *Manifestul* Frontului plugarilor, și „la propunerea Consiliului de Miniștri", nu a Frontului plugarilor. Aceste atătări — continuau ei — erau, de asemenea, contrarii art. 209 din Codul penal [88].

---

tele comunale ale Frontului plugarilor erau obligate prin *Instrucțiuni* să trimită celor județene, până la 15 martie 1945, procesele-verbale de preluare a moșiilor, însoțite de detaliile necesare, și tabelele cu persoanele împroprietărite, iar comitetele județene să depună la cele regionale, până la 20 martie, situația centralizată pe județ (*ibidem*, f. 12).

[84] Vezi Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, Centrala, dosar 27/1945, f. 155—156; județul Hunedoara, dosar 1/1945—1949, f. 60; idem, fond Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 34 1945, f. 18 și 128.

[85] Vezi *Din lupta P.C.R. pentru încheegarea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945*, vol. III, p. 144; Gh. Ioniță, Gh. Țuțui, *op. cit.*, p. 166.

[86] Arh. St. București, fond Casa regală Mihai I, dosar 30/1945, f. 65—66.

[87] „Monitorul oficial", nr. 202 din 2.IX.1944. De fapt erau repuse în vigoare numai 37 de articole ale Constituției, din totalul lor de 138.

[88] Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 199/1945, f. 28—29. Un punct de vedere similar era exprimat și de moșierul constănțean George T. Pucerea într-o telegramă trimisă regelui la 1 martie 1945, care se declara pentru împroprietărirea luptătorilor de pe front, dar împotriva ilegalității. „În județul Constanța, — arăta el — acțiunile în afară de lege sunt un sistem normal de administrație, nemaiexistând pentru noi libertatea constituțională. Doresc din suflet și cu toată sinceritatea exproprierea făcută de stat,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Argumentele marilor proprietari apăreau cu atât mai întemeiate, cu cât Partidul Comunist, care patrona acțiunea de ocupare a moșiilor de către țărani, își declarase intenția, la 24 septembrie 1944, în proiectul de platformă al Frontului Național Democrat, de a înfăptui programul propus numai printr-un guvern care să fi reprezentat toate forțele naționale și democratice ale țării și care s-ar fi bucurat de sprijinul activ al păturilor largi ale poporului român. Punctul 14 din platformă prevedea o nouă constituție, care trebuia să stabilească principiile vieții de stat ale țării, pe baza orînduirii democrației parlamentare, în conformitate cu interesele poporului român. Adunarea constituantă urma a fi aleasă prin vot universal, egal și secret, cu reprezentanță proporțională [89]. Or, nici o constituantă nouă, nici un guvern cu adevărat reprezentativ nu se afla atunci la cârma țării, iar Constituția din martie 1923, reintrodusă în vigoare la 2 septembrie 1944, nu oferea nici un temei juridic legiferării de către guvern și, cu atât mai puțin, acceptării ocupării de către țărani a moșiilor.

De fapt, comuniștii nu au avut intenția nici să inițieze elaborarea proiectului unei noi constituții, nici să o respecte pe cea existentă. O asemenea atitudine rezultă din expozeul făcut de Petru Groza în ziua de 17 decembrie 1945 la conferința administrativă a prefecților de județe, care, făcând aluzie la cererea exprimată cu o zi mai înainte de Gh. Tătărescu de a se „pune capăt provizoratului constituțional" [90], declara că un asemenea provizorat nu exista în România „decât în capetele înfierbântate ale reacționarilor și ale acelora din partidele (istorice). Nu există criză constituțională decât în capetele înfierbântate ale unor aventurieri care cred că pot să întoarcă soarta vremii îndărătul Constituției... În Constituția noastră se prevăd cele trei piese : puterea legislativă reprezentată prin Parlament, puterea executivă reprezentată prin guvern și prerogativele regale exercitate de rege. Azi, puterea legislativă, parlamentul nu mai există și piesele rămase duc sarcina înainte, duc carul țării înainte, fiindcă deasupra tuturor constituțiilor există o lege mare : supremul interes al statului" [91]

Cum comuniștii aveau opinii proprii despre legislație, era greu de conceput că, în condițiile prezenței armatei sovietice pe teritoriul României, ei ar fi fost dispuși să respecte prevederile unei constituții care le îngrădea atingerea țelurilor. Cu toată împotrivirea autorităților administrației centrale și locale rămase fidele principiilor de drept și a marilor proprietari, comuniștii au reușit, în cele peste trei săptămâni până la aducerea guvernului Petru Groza la putere să implice noi comunități rurale în procesul de împărțire a moșiilor. Participarea muncitorilor la confiscarea marilor proprietăți a imprimat acțiunii un caracter organizat [92]. Deși aflat în creștere, procesul împărțirii samavolnice a moșiilor de către țărani nu justifică, totuși, afirmații de tipul celor care susțin

prin lege, nu prin violență și fără lege, de oameni înarmați. Unde nu există lege, domnește anarhia" (idem, fond Casa regală Mihai I, dosar 30/1945, f. 43).

[89] Vezi „Scânteia", 26.IX.1944.

[90] „Drapelul", 18.XII.1945.

[91] „Scânteia", 19.XII.1945.

[92] Paraschiva Nichita, Marin Popescu, *Transformări agrare în România în anii 1944—1947*, în „Anale de istorie", 1969, nr. 1, p. 21.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

că la începutul lunii martie 1945 reforma agrară ar fi fost practic înfăptuită și că legea ulterior adoptată nu ar fi făcut decât să consfințească o realitate [93].

Istoricii perioadei au încercat să demonstreze că împărțirea pământurilor moșierești s-a efectuat de către comitetele țărănești pe scară largă începând din toamna lui 1944, unii dintre ei folosind chiar expresia „reforma agrară din 1944—1945" [94]. Observatorii străini prezenți în acei ani în România au însă o altă opinie. Henry L. Roberts, care, în decembrie 1944 — ianuarie 1945, călătorise prin 30 de județe, consemna că ocuparea moșiilor reprezenta pur și simplu o parte a jocului revoluționar întreprins de Frontul Național Democrat. Deși comitetele țărănești începuseră să acapareze moșiile, la inițiativa Frontului plugarilor, asemenea acțiuni nu erau expresia unei stări revoluționare. Prezența trupelor germane, ruse, române și rechizițiile obosiseră populația rurală. Țăranilor nu le mai plăcea vechea ordine, urându-i pe jandarmi, dar istoricul american nu putuse observa atunci la ei o stare revoluționară [95]. La rândul său, Robert Lee Wolff constatase, în cursul lunii decembrie, în călătoria întreprinsă prin Transilvania, că, în ciuda faptului că Frontul plugarilor încuraja frecvent pe țărani să ocupe ilegal moșiile, aceștia, deși, își manifestau adesea dorința de a intra în stăpânirea terenurilor ai căror proprietari fugiseră, în rândul sătenilor nu se putea constata un entuziasm pentru asemenea acte, ci doar un sentiment de tradițională injustiție și năzuința de a se termina războiul. În plus, țăranii manifestau puțină simpatie pentru comuniști, asociați în concepția lor cu rușii, față de care nutreau sentimente de ură și de teamă, întrucât rechiziționau tot ce vedeau, iar pe de altă parte, cu spectrul colectivizării, care le apărea ca un coșmar. Deși această optică era dominantă în sânțul țărănimii, — conchidea istoricul american — comuniștilor nu le-a fost imposibil să ralieze în unele sate o parte din țărani, cu concursul cărora să regizeze ocupări de moșii, pentru a susține cererea de reformă a Frontului Național Democrat [96], astfel că procesul, deși la proporții nesemnificative, oricum, a avut loc.

O bună parte din documentele interne, ce provin chiar de la factorii implicați în susținerea acțiunilor antimoșierești ale țăranilor, confirmă constatările istoricilor americani. Într-un raport al Comitetului regional Iași al Frontului plugarilor din vara anului 1945 asupra aplicării reformei agrare se arată că în județele Moldovei împroprietărirea a început în toamna lui 1944, însă țăranii erau timorați de autorități, astfel că puțini dintre ei au îndrăznit să intre atunci pe moșiile părăsite. Cei ce au introdus plugurile în pământurile marilor propritari au trebuit să fie încurajați, iar faptele lor evidențiate, pentru a determina creșterea

[93] Vezi Constantin Dropu, *Dezlegarea „fatalei moșteniri" a trecutului, în 1907 în perspectivă istorică*, Iași, 1988, p. 328.

[94] Vezi *Din lupta P.C.R. pentru închegarea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945*, București, vol. I, 1955; vol. II, 1958; vol. III, 1960; M. Fătu, *Tactica P.C.R. față de chiaburime în lupta pentru înfăptuirea reformei agrare din 1944—1945*, în „Anale de istorie", 1965, nr. 1, pp. 81—88.

[95] Henry L. Roberts, *op. cit.*, p. 293.

[96] Robert Lee Wolff, *op. cit.*, p. 348.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

numărului de săteni ce își însușeau terenuri moșierești [97]. De altfel, așa cum rezultă din prezentarea făcută la sfârșitul lui mai 1945 de comitetul regional Moldova al Frontului plugarilor asupra evoluției organizațiilor subordonate din cele 12 județe, în noiembrie 1944 numai în două din ele — după toate probabilitățile, în Botoșani și în Dorohoi, ocupate în aprilie de trupele sovietice, — comitetele comunale preluaseră o parte din moșiile părăsite [98]. În aprilie 1947, prefectul județului Dolj consemna, într-un raport trimis Ministerului Agriculturii și Domeniilor, că aici preluarea moșiilor a început în februarie 1945, la inițiativa unor elemente curajoase din rândul țăranilor mijlocași [99].

În unele județe, împărțirea pământurilor la țărani nu s-a făcut înainte de a fi fost promulgată legea agrară. Serviciul agricol al județului Făgăraș, comunicând Ministerului Agriculturii și Domeniilor, la 14 noiembrie 1945, greutățile izvorâte din aplicarea legii pentru expropriere și împroprietărire, aprecia că țăranii din Ardeal erau „exagerat de legaliști" și că localnicii nici până la acea dată „n-au intrat în folosință, ca în alte părți, singuri sau la invitația organelor de aplicare a reformei agrare, așteptând fie titlul de împroprietărire, fie un sprijin mai eficace al autorităților" [100].

Declanșarea și extinderea procesului de acaparare a marilor proprietăți de către țărani au fost favorizate de ansamblul condițiilor interne de după 23 august 1944. În ultimele luni ale acelui an în țară a existat un *vacuum* politic, care a fost dominat de o concentrare a conducerii politice în capitală, intrată pe mâinile comuniștilor [101]. Sporirea bruscă a rolului Partidului Comunist din România de după 23 august 1944 s-a dovedit a fi mai degrabă rezultatul influențelor externe decât a celor interne. Fără sprijinul și fără intervenția activă a Uniunii Sovietice, comuniștii nu s-ar fi afirmat pe arena politică a României și nu ar fi fost capabili să impună națiunii programul lor politic și economic [102].

De îndată ce armata rusă s-a răspândit pe teritoriul țării, ea a substituit, de fapt, mai ales în sate, organele autohtone de ordine publică. La 6 septembrie 1944, Inspectoratul General al Jandarmeriei informa președinția Consiliului de Miniștri, Cabinetul Ministerului de Interne și Subsecretariatul de Stat al Poliției, cu nota secretă nr. 43932, că, datorită *numărului mare de abuzuri săvârșite de ostașii armatei* sovietice pe teritoriul rural al țării, s-a creat o situație gravă, care a anihilat complet autoritatea locală. Împotriva jandarmilor erau săvârșite numeroase acte de represiune. Ei erau dezarmați, dezechipați, bătuți și umiliți în fața populației, iar posturile devastate. Serviciul de poliție nu mai putea fi îndeplinit în mod normal, astfel că teritoriul era lăsat descoperit, la discreția jefuitorilor. Această stare de lucruri era generalizată pe tot cuprinsul țării, dar mai accentuată în județele Prahova,

[97] Vezi Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional Frontul plugarilor, dosar 3/1945, f. 88.

[98] *Ibidem*, f. 56.

[99] Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, județul Dolj, dosar 141/1947, f. 1.

[100] Idem, județul Făgăraș, dosar 5/1945—1946, f. 19.

[101] Randolph L. Bravam, *op. cit.*, p. 156.

[102] Henry L. Roberts, *op. cit.*, p. 242.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Buzău, Ialomița, Râmnicu Sărat, Vlașca, Teleorman, Dâmbovița, Muscel, Constanța, unde serviciul polițienesc executat de jandarmi putea fi considerat ca inexistent. Din această cauză, oameni fără căpătâi de la sate (delincvenți, borfași, jefuitori) se uneau cu ostașii sovietici și, fără nici o teamă, săvârșeau jafuri în văzul public [103]. Dacă la orașe apăruse, totuși o tendință de normalizare a ordinii, prin coordonarea măsurilor, în urma unui acord survenit între comandamentul militar român și cel sovietic, la sate nesiguranța era totală [104].

Singura forță care ar fi putut oferi rezistență la cursul evenimentelor ar fi fost armata română, dar grosul ei se afla pe front, iar trupele rămase în țară au început să fie dezarmate în primele luni ale anului 1945 de Comisia Aliată de Control (Sovietică) [105]. Ordinea internă a fost încredințată celor două divizii formate din ostași români pe teritoriul Uniunii Sovietice : Tudor Vladimirescu și Horia, Cloșca și Crișan, îndoctrinate de comuniștii ruși [106]. În condițiile prezenței trupelor sovietice în România și a impunerii de către comuniști a oamenilor lor de încredere în administrația județelor și a comunelor, soldații diviziilor menționate au preluat în unele localități funcțiile organelor de ordine publică. La 7 ianuarie 1945, Legiunea de jandarmi Bacău semnala Comandamentului sovietic din localitate prezența unor ostași din divizia „Tudor Vladimirescu" în diferite comune, care erau considerați ca făcând parte din armata roșie, ce se amestecau în treburile interne, contrar prevederilor Convenției de armistițiu. Legiunea intervenise la comandamentul sovietic, dar acesta i-a dat răspunsuri verbale evazive, din care rezulta că nu era străin de prezența în sate a soldaților din această divizie [107]. La 24 ianuarie 1945, Inspectoratul General al Jandarmeriei încunoștiința Cabinetul Președinției Consiliului de Miniștri că pe teritoriul comunelor județului Bacău rămăseseră, sub diferite pretexte, foarte mulți ostași din divizia „Tudor Vladimirescu". În realitate, ei erau împuterniciți de prefect să verifice activitatea funcționarilor comunali și, în special, să organizeze gărzi locale, în cadrul Frontului plugarilor, la activitatea căruia luau parte activă. Până la acea dată, ei nu reușiseră să creeze decât la Tescani o gardă comunală, prin intermediul căreia denigrau instituția jandarmeriei. Or, Frontul plugarilor era în multe locuri compus din elemente certate cu justiția și cu morala, precum era cazul lui Ion Ruset, din comuna Nadișa, președinte al Frontului plugarilor și șeful poliției comunale în cadrul Frontului plugarilor, ce făcuse parte din banda de tâlhari „Bălan", care terorizase populația din regiune mai mulți ani și care, pentru faptele sale, fusese condamnat la zece ani de muncă silnică [108].

La începutul anului 1945, „Poliția rurală națională", cum au intitulat-o organizatorii ei, s-a extins și în județul Roman. Potrivit instruc-

[103] Arh. St. București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, Cabinet militar Sănătescu-Rădescu, dosar 1421/1944—1945, f. 3—4.

[104] *Ibidem*, f. 5.

[105] *23 august 1944. Documente, 1944—1945*, vol. IV, București, 1985, p. 234—235.

[106] Randolph L. Bravam, *op. cit.*, p. 156.

[107] Arh .St. București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, Cabinet militar Sănătescu-Rădescu, dosar 1421/1944—1945, f. 21.

[108] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

țiunilor date de comandantul poliției rurale din județul Roman, acesteia îi era interzis orice contact cu organele jandarmeriei, fiind imputernicită să acționeze pe cont propriu [109]. În urma cererii Inspectoratului General al Jandarmeriei, Președinția Consiliului de Miniștri a dispus, printr-un ordin *Confidențial-Urgent*, să fie desființate gărzile comunale din județele Bacău și Roman și să se ridice armamentul aflat asupra lor [110]. Dar, la 1 martie 1945, Inspectoratul General al Jandarmeriei raporta Cabinetului Președinției Consiliului de Miniștri că în județul Bacău prefectul se opunea categoric desființării poliției rurale și dezarmării ei, argumentând că la conferința de la Iași a prefecților din județele Moldovei, din 15—16 februarie 1945, se stabilise că această poliție era legală, având la bază ordinele primite de la Ministerul Afacerilor Interne și de la Marele Stat Major și că ea era necesară pentru a ajuta administrația și pe jandarmi în aplicarea Convenției de armistițiu. La acea dată, în județul Bacău activau deja șase gărzi comunale, extinderea lor în alte localități fiind stânjenită de refuzul țăranilor de a presta o activitate pentru care nu erau plătiți [111]. La rândul lor, prefecturile județelor Roman și Botoșani au răspuns că nu puteau ordona desființarea poliției rurale și nici dezarmarea ei, deoarece conferința de la Iași hotărâse menținerea acestei instituții [112].

În asemenea condiții, încercările Partidului Național-Țărănesc și Partidului Național Liberal de a se împotrivi acțiunilor ilegale ale forțelor de stânga au eșuat. Cum în tot mai multe localități autoritățile publice erau înlocuite, sub presiunile exercitate de comuniști, cu oamenii lor de încredere, pozițiile celor investiți oficial cu dreptul de a menține ordinea internă deveneau din ce în ce mai șubrede. La începutul lunii martie 1945, organizațiile aflate în sfera de influență a partidului comunist dețineau conducerea în 52 din cele 58 de județe [113].

Tactica adoptată de comuniști, de a îmbina în lupta pentru putere cerința instaurării unui guvern al maselor cu înfăptuirea practică a reformei agrare de jos, de către țărani, cu sprijinul muncitorilor și cu campania de denigrare a adversarilor politici, a atras o mică proporție a lumii rurale în tabăra lor și a neutralizat marea majoritate a țărănimii, favorizând instaurarea la cârma țării a guvernului condus de Petru Groza. Contribuția de bază la înfăptuirea acestui act s-a datorat păturilor proletare urbane, aportul țărănimii fiind în mare măsură indirect, datorat pasivismului majorității sătenilor, care au refuzat să se implice activ în luptele politice ale perioadei.

---

[109] *Ibidem*, f. 22.

[110] *Ibidem*, f. 25—26.

[111] *Ibidem*, f. 29.

[112] *Ibidem*, f. 29—30. Gărzile țărănești s-au extins și în restul țării, fără a fi prezente în toate județele. Prin ordinul circular — confidențial — nr. 35890, din 16 octombrie 1945, al Ministerului Afacerilor Interne, semnat de Teohari Georgescu, transmis unor prefecturi, unor Inspectorate Generale Administrative și Inspectoratului General al Jandarmeriei, gărzile țărănești existente, precum și cele care s-ar fi înființat ulterior, erau trecute sub autoritatea și controlul Inspectoratului General al Jandarmeriei, dacă activau pe teritoriul rural (idem, fond Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Administrației de Stat, dosarele 1/1945, f. 8—9; 97/1945, f. 209—210).

[113] Cf. Paraschiva Nichita, Marin Popescu, *op. cit.*, p. 21.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

După 6 martie 1945, când la cârma țării a venit un guvern ce se bucura de protecția unui partid care incitase masele la lichidarea proprietății moșierești, împărțirea moșiilor a continuat cu o intensitate sporită. La 10 martie 1945, președintele Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România reclama Ministerului Agriculturii și Domeniilor că în diferite regiuni ale Moldovei țăranii pătrunseseră pe moșii, împărțindu-și pământul fără nici un criteriu și luându-și totodată inventarul existent pe ele, deși decretul pentru reforma agrară nu fusese încă promulgat. În multe locuri, țăranii au distrus instalațiile găsite și au stricat mașinile agricole [114]. Memoriul întocmit la 12 martie 1945 de președintele Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România și al Academiei de Agricultură din România, N. Mareș, înaintat două zile mai târziu vicepreședintelui Consiliului de Miniștri și guvernatorului Băncii Naționale a României, prezenta sintetic presiunile la care erau supuse atunci marile proprietăți, ca urmare a tulburărilor din lumea satelor „În toate părțile țării se împart moșii, cu sau fără semănături, animalele sunt amenințate să dispară, inventarul agricol este ridicat, personalul moșiilor alungat, iar agricultorii care îndrăznesc să ceară respectul legii sunt maltratați. Și mai grav este faptul că inventarul ridicat se risipește și se deteriorează. De la tractoarele luate de pe moșii s-au furat piese care nu pot fi înlocuite cu ușurință. În aceste condiții, inventarul nu va putea servi nimănui, iar lipsa mijloacelor de muncă pe care o resimte agricultura se va accentua, determinând urmări extrem de grave. Aceste fapte nu numai că „nu sunt dezaprobate și oprite, dar ele sunt încurajate tocmai de organele care au, conform legii, datoria de a asigura hrana populației prin facerea semănăturilor la timp, în bune condițiuni și pe toată întinderea arabilă a țării" [115]. Astfel, dacă în presa apărută la 11 martie se putea citi că Ministerul Agriculturii și Domeniilor dăduse ordin organelor agricole să nu procedeze la împărțirea moșiilor, în ziua următoare, ministrul secretar de stat la agricultură și domenii făcea cunoscut opiniei publice, prin ziarul „Scânteia", că știrea era falsă : „D-l. ministru Zăroni nu a dat dispoziții de oprirea exproprierii și împroprietăririi agricole" [116].

Guvernul Petru Groza nu a întreprins însă nimic concret pentru *sistarea acestui proces*, pe care începea să-l aprecieze ca fiind lipsit de o bază legală, cu atât mai mult cu cât în numeroase sate țăranii împărțiseră între ei și proprietățile statului [117]. Chiar în prima ședință a Consiliului de Miniștri, din 7 martie 1945, șeful noului cabinet promitea că va proceda imediat la legiferarea reformei, „pornind de la ideea că trebuie intrat în legalitate, realizând ce s-a făcut pe marginile unui pro-

---

[114] Arh. St. București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 199/1945, f. 22. Vezi reclamația lui Leon Fournaraki, din București, proprietarul moșiei Răcăciuni, județul Bacău (*ibidem*, f. 23).

[115] *Ibidem*, f. 20.

[116] *Ibidem*, f. 19—20 ; „Scânteia", 12.III.1945.

[117] Întrucât stăenii acaparau și pământuri ce urmau a fi scutite de expropriere, la 9 martie 1945, ministerul agriculturii și domeniilor, Romulus Zăroni, cerea telegrafic camerelor agricole să oprească împărțirea proprietăților statului până la apariția legii agrare (Arh. St. Arad, fond Camera agricolă a județului Arad, dosar 1/1945, f. 4).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

iect și unui program al nostru de reformă agrară și aplicând de aici înainte o lege" [118].

Numărul proprietăților confiscate pe întreaga țară și totalul suprafețelor împărțite între țărani până la 23 martie 1945, când a fost promulgată legea agrară, nu sunt cunoscute. În județul Iași, până la 12 martie 1945, fuseseră împărțite la săteni 10 193 ha, de pe 25 de moșii, din totalul de 43 215 ha, câte deținea cei 276 mari proprietari [119]. O altă informație de care dispunem este o mențiune a prefectului județului Tutova și președinte în același timp al Frontului plugarilor, Ion Andronache, din 9 august 1945, făcută într-un raport către Comisia centrală de reformă agrară, unde se arăta că, până la 23 martie 1945, în județ au fost confiscate circa 17 000 de hectare [120]. Celelalte izvoare evidențiază implicațiile generate de aplicarea exproprierii și împroprietăririi în perioada anterioară promulgării legii agrare, fără a se menționa întinderea de pământ confiscată.

După 23 martie 1945, problema remedierii exceselor săvârșite cu prilejul exproprierii și, mai cu seamă, a celor legate de împroprietărire s-a dovedit mai greu de soluționat decât punerea în practică a legii. Pretutindeni, la împărțirea moșiilor au luat parte și persoane ce nu trebuiau împroprietărite. Potrivit unui referat al delegatului camerei agricole a județului Neamț, din 26 mai 1945, în acea perioadă sătenii acționaseră din proprie inițiativă, expropriind, total sau parțial, aproape toate moșiile și au împroprietărit atât pe cei îndreptățiți, cât și pe cei fără nici un drept, timp în care proprietarii au stat deoparte, neavând nici o posibilitate de a interveni [121]. În aprilie 1947, prefectul județului Dolj raporta că inițiativa preluării moșiilor din februarie 1945 aparținuse unor țărani mijlocași, care, apoi, la verificare, au rămas în afara îndreptățiților. Aceștia dispuneau de mijloace de muncă, pluguri, boi etc., și, cum se punea atunci problema ca tot pământul să se însămânțeze, cei cu mai multe posibilități au acaparat întinderi mari, rămânând în afară tocmai cei cu adevărat lipsiți. Nu a fost o acțiune organizată, nefiind o lege, totul s-a făcut anarhic, creând o stare de nemulțumire între indivizi, membri ai aceleeași comune, dar mai ales între țărani din comune diferite, fiindcă nu în toate localitățile s-au găsit moșii expropriabile [122]. Într-un raport al comitetului regional Moldova al Frontului plugarilor din vara lui 1945 referitor la reforma agrară se arăta că aici o parte din pământuri au fost împărțite înaintea apariției legii din 23 martie 1945, pe baza *Instrucțiunilor* trimise de Frontul plugarilor. Cum arhivele comunelor se aflau încă evacuate, la stabilirea situației proprietății celor împroprietăriți s-au luat drept bune declarațiile țăranilor asupra terenurilor ce le posedau, care s-au dovedit, în majoritatea

[118] Apud. Gh. I. Ioniță, Gh. Țuțui, *op. cit.*, p. 181.

[119] Arh. St. Iași, fond II, Comitetul regional P.M.R., dosar 5/1945, f. 8—9.

[120] Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, județul Tutova, dosar 2/1945—1946, f. 64.

[121] Idem, județul Neamț, dosar 7/1945—1946, f. 51.

[122] Idem, județul Dolj, dosar 141/1947, f. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lor, inexacte. Pe de altă parte, proprietarii plecați de la moșii au fost considerați absenteiști și sabotori [123].

Guvernul instaurat la 6 martie 1945 a dat dovadă de o mare toleranță față de actele de deposedare înfăptuite anterior, care contraveneau acum legii, cu scop de a tempera starea de spirit a țăranilor împroprietăriți pe pământurile ilegal confiscate din îndemnul Partidului Comunist și al Frontului plugarilor. În cuvântarea ținută la congresul general al Frontului plugarilor din 24—27 iunie 1945, Petru Groza recunoștea în acest sens că acolo unde operațiile reformei agrare se înfăptuiseră până la 23 martie 1945 „a trebuit însă și trebuie să ne silim să aducem legea în concordanță cu realitățile și cu împroprietăririle săvârșite" [124], când lucrurile ar fi trebuit să se producă invers.

Reforma agrară din 1945 a contribuit substanțial la reducerea puterii tradiționale a grupului conducător din România format din moșieri. În privința împroprietăririi efectele au fost mult mai limitate. Înzestrarea cu loturi a celor 917 777 țărani capi de familie, deși a modificat într-o anumită măsură structura socială din satul românesc, nu a creat, prin noii beneficiari ai pământului, un țăran independent din punct de vedere economic și nici nu a impulsionat progresul agriculturii românești. Henry L. Roberts aprecia că reforma agrară din 1945, ca măsură egalitaristă, a avut, fără îndoială, o atracție emoțională. „Când cineva a văzut umilul țăran scoțându-și căciula la trecerea moșierului și a priceput prăpastia dintre țăran și conducătorii lui, a fost mișcat de sentimentul că restaurarea justiției s-a făcut. Oricum, — avertiza istoricul american — restaurarea justiției nu reconstruiește o societate, nu rezolvă problemele economice și nici nu garantează că țăranul nu va fi împovărat cu un nou stăpân" [125].

[123] Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional Frontul plugarilor, dosar 3/1945, f. 88. Raportul nu este datat, dar din textul lui se constată că a fost redactat în vara lui 1945.

[124] Cf. Gheorghe Micle, *op. cit.*, p. 415.

[125] Henry L. Roberts, *op. cit.*, p. 299.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VENIAMIN CIOBANU

MIRON COSTIN ŞI „MODELUL POLONEZ" (SCHIŢĂ DE PORTRET POLITIC)

Explorând mediile culturale şi politice din care au ieşit personalităţi de talia lui Grigore Ureche şi a lui Miron Costin, Nicolae Iorga ajungea la concluzia că, deşi identice, personalitatea celui din urmă „se dovedeşte a fi total deosebită de a lui Ureche". Miron Costin „nu are principii de Stat, nu face filosofie politică, nu se gândeşte la relaţiile care există, sau trebuie să existe între suveran şi supuşii lui şi nici nu a medita asupra misiunii pe care o are, în societatea contemporană, căreia îi aparţine" [1].

Luată, ca atare, aprecierea lui Nicolae Iorga suferă de un subiectivism evident, tară ce a fost sesizată şi corectată, deja, de unul dintre cei mai obiectivi, după părerea mea, analişti ai vieţii şi operei marelui cărturar moldovean. Numai că, Enache Puiu — căci despre acesta este vorba [2] — nu a reprodus întregul raţionament al istoricului citat. Or, partea lui finală oferă nu numai posibilitatea de a o interpreta, mai nuanţat, pe prima, ci, în acelaşi timp, pune în lumină mobilurile esenţiale care au stimulat şi justificat, în cea mai mare măsură, întreaga activitate politică şi diplomatică desfăşurată de Miron Costin. Căci, Nicolae Iorga mai constata că „toate acestea sunt lucruri pe care el le simte, dar nu le spune, pentru că pe dânsul nu-l interesează istoria în sensul Renaşterii celeilalte, care, târziu, pătrunsese în Polonia şi mai târziu încă la noi ; *pe dânsul îl preocupă ceea ce se întîmplă cu el şi cu familia lui*" [s. ns.] [3]. Dar, chiar dacă Enache Puiu nu a reţinut, în lucrarea citată, decât prima parte a judecăţii lui Iorga, întreaga sa demonstraţie conduce la aceeaşi concluzie, singura reală, de altfel, şi anume că activitatea politică a lui Miron Costin a stat sub semnul preocupării permanente faţă de *„ceea ce se întâmplă cu el şi cu familia lui"*. Din acest motiv, deci, între activitatea lui politico-diplomatică şi cea de ideolog al

---

[1] Nicolae Iorga, *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică (după notele stenografice ale unui curs)*, Bucureşti, 1929, p. 86.

[2] Cf. Enache Puiu, *Viaţa şi opera lui Miron Costin*, Bucureşti, 1975, p. 163 şi urm.

[3] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 86.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

statului nobiliar de tip polonez nu există nici o contradicție *de fond*. Deoarece, chiar dacă, în prima parte a activității sale în acest domeniu, s-a manifestat ca un adversar declarat al sistemului politico-instituțional polonez, el a sfârșit prin a-l îmbrățișa fără rezerve, și încă într-o perioadă în care acesta își dovedea totala incompatibilitate cu structurile interne și, mai ales, cu situația internațională, *de atunci*, ale Moldovei. În primul caz, este suficient să reamintesc că în Moldova, ca, de altfel, și în Țara Românească și, într-o oarecare măsură, și în Transilvania, nu exista acea pătură mijlocie — corespunzătoare șleahtei poloneze — care a dat consistență regimului politico-instituțional nobiliar polonez. Dar, chiar și într-un caz contrar, amintitul sistem se dovedise inoperant, pe planul relațiilor internaționale din Europa est-centrală, el constituind, totodată, cum putuse constata, de altfel, însuși Miron Costin, și una din cauzele esențiale ale degradării statutului politico-juridic al Moldovei. Și, totuși, marele cărturar a devenit principalul exponent al partidei filopolone din țara sa, al cărei program viza copierea unui sistem ce-și dovedise, cu prisosință, slăbiciunile, nu atât ca *idee*, cât, mai ales, ca *practică politică*, în chiar țara sa de origine.

Firește, se pot invoca serioase argumente întru justificarea *ideologică* a unei astfel de opțiuni, prezentă în întreaga Europă, unde lupta împotriva absolutismului monarhic, avea, deja, tradiție. O analiză de o asemenea anvergură nu intră, însă, în obiectivele acestei intervenții, deoarece ea se limitează la încercarea de creionare a „portretului politic" al lui Miron Costin. Dar, tocmai din acest motiv, trebuie să reamintesc că Miron Costin încheia, în felul său, o altă „tradiție", și anume aceea a partidelor polonofile din Moldova.

Prin intermediul acestora, prezența politică poloneză s-a făcut simțită în Moldova, încă la începutul celei de a doua jumătăți a secolului XV. Eficacitatea ei, ca mijloc de asigurare a influenței polone în spațiul est-carpatic, a fost aproape nulă, fiind anihilată de politica autoritară a lui Ștefan cel Mare și de cea identică a urmașilor săi imediați. Rezultate mai bune nu s-au înregistrat nici, măcar, în prima parte a celei de a doua jumătăți a secolului XVI. Activitatea partidei polone, reanimată, odată cu preluarea, cu sprijinul polonez, a domniei de către Alexandru Lăpușneanu, nu s-a putut desfășura, decât accidental, datorită, fapt deosebit de semnificativ, și politicii prootomane promovată de regii poloni din acea perioadă care nu îngăduia o colaborare politică și, cu atât mai puțin, militară, între români și polonezi. În acest domeniu, situația se va modifica, însă, radical, în a doua jumătate a ultimului deceniu al secolului XVI. Jan Zamoyski, marele cancelar și marele hatman al Coroanei (adică al Poloniei, propriu-zise), profitând de existența unei puternice partide filopolone, formată în timpul domniilor lui Petru Șchiopu, a reușit să impună în scaunul domnesc de la Iași pe cel mai de seamă reprezentant al acesteia, adică pe Ieremia Movilă. Odată cu domnia lui, începea o nouă perioadă în istoria raporturilor politice româno-polone, a cărei trăsătură esențială o constituie tendința cercurilor conducătoare poloneze de a încadra Moldova în sistemul politico-instituțional al Republicii Nobiliare Polone. Cu aceasta, calea către adoptarea și în Moldova a modelului politico-instituțional polonez era deschisă ; cu atât mai mult, cu cât influența culturală de factură polono-latină făcea tot mai mulți

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

prozeliţi în rândurile boierimii moldave, precum şi în familiile unor domnitori, cum a fost, de exemplu, cea a lui Vasile Lupu, chiar dacă acesta din urmă a sfârşit prin a înclina, în mod decisiv, balanţa în favoarea culturii greceşti. Or, tocmai în această perioadă şi-a scris Grigore Ureche cronica sa, prin intermediul căreia s-a manifestat ca unul din cei mai străluciţi pledanţi ai introducerii formei de organizare politico-instituţională a Poloniei pe care o considera ca singurul remediu posibil şi eficace de redresare, pe toate planurile, a situaţiei Moldovei[4].

În schimb, îndelungatul contact cu realităţile politice din Polonia, al cărui nobil şi cetăţean devenise încă în anul 1638[5], l-a îndemnat pe Miron Costin să fie mult mai circumspect, decât fusese predecesorul său, faţă de ideea colaborării militare şi politice, *necondiţionate*, cu Polonia. La data când îşi redacta Letopiseţul, el fusese, deja, martorul ocular al unor noi dovezi flagrante ale incapacităţii Republicii nobiliare polone de a se opune, cu rezultate pozitive, avansului puterii otomane. Pierderea Cameniţei, în anul 1672, şi, mai ales, ratarea de către polonezi a uneia dintre cele mai strălucite ocazii de a-i respinge pe otomani în sudul Dunării, oferită de strălucita victorie obţinută de Jan Sobieski la Hotin, în toamna anului următor (11 noiembrie 1673) — care, în treacăt fie spus, s-a datorat, în cea mai mare parte, românilor — constituiau consecinţa directă a lipsei unităţii de vederi politice ce caracteriza societatea poloneză, datorită căreia nu se puteau adopta nici măsuri urgente şi operative de natură militară. La rândul ei, amintita stare de lucruri îşi avea originea, în primul rând, în sistemul politico-instituţional polonez, dominat, la acea dată, de principiul *liberum veto* ce avea să provoace eşuarea oricărei iniţiative menită să redreseze situaţia politică internă şi internaţională a statului polonez. Şi nu numai a statului polonez! Iată pentru ce, în acele împrejurări, Miron Costin s-a manifestat ca promotor al ideii conservării raporturilor cu Imperiul otoman în care vedea, încă, singura posibilitate reală şi eficace de apărare a intereselor de stat ale Moldovei[6].

Spre meritul său, Miron Costin nu s-a limitat, doar, la enunţarea unui principiu de politică externă, ci l-a pus şi în practica politică. Este vorba, în primul rând, de faptul că, în urma intervenţiei sale pe lângă marele vizir de atunci, Ahmed Köprülü, într-o manieră care l-a făcut cunoscut şi apreciat, chiar şi în cercurile conducătoare otomane, a reuşit să evite ocuparea militară otomană a Moldovei, devenită iminentă după cucerirea Cameniţei. Ideea fundamentală, reliefată pregnant cu acel prilej, potrivit căreia „sântem noi moldovenii bucuroşi să să lăţască [Împărăţia otomană — *n.ns.*] în toate părţile cât de mult, *iar peste ţara noastră nu ne pare bine să se lăţască*"[7], dezvăluia, totodată, marelui vizir o stare de spirit dominantă în sferele conducătoare ale societăţii moldoveneşti. Ea şi-a găsit, de altfel, o nouă expresie, sintetizată, pe cât de lapidar, pe atât de cuprinzător, de un alt mare cronicar moldav, Ion Neculce. Ex-

[4] Cf. Veniamin Ciobanu, *„Modul polonez" oglindit în literatura istorică medievală românească (secolele XV—XVII). Consideraţii generale*, în *AIIAI*, XXIV/2, Iaşi, 1987, p. 590—591.

[5] Ilie Corfus, *O nouă scrisoare a lui Miron Costin*, în „Studii", 2, 1971, p. 239.

[6] Cf. Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 592.

[7] Cf. Enache Puiu, *op. cit.*, p. 53.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

plicând motivul pentru care românii vroiau să preîntâmpine transformarea Hotinului în raia otomană, după recucerirea cetății, de la polonezi, la 26 iulie 1674, el conchidea că *„așezându-se în Hotin pașa, deci în Moldova, n-are de ce mai domni domni"* [8].

În această perspectivă, refuzul lui Miron Costin de a-l urma pe Ștefan Petriceicu care, după bătălia de la Hotin, din 11 noiembrie 1673, a trecut în tabăra lui Jan Sobieski, constituie o altă dovadă a aprecierii realiste de către el a raportului de forțe polono-otomane. Gestul său nu a putut evita, totuși, consecințele „trădării" domnului moldav, deoarece, Poarta otomană a sesizat, cu toată claritatea, implicațiile grave pe care le-ar fi putut avea asupra pozițiilor sale de la nord de Dunăre defecțiunea lui Ștefan Petriceicu, dacă ar fi fost valorificată de Jan Sobieski, în condițiile în care proliferau planurile de coaliție antiotomană, cu folosirea intensivă a forțelor românești. De aceea, a recurs la o măsură ce avea să deterioreze nemijlocit statutul politico-juridic al țărilor române. Constatând că boierimea autohtonă nu folosise privilegiul de a-i desemna pe domni, ce-i fusese, din nou, recunoscut (după pacea polono-otomană de la Buczacz, din 18 octombrie 1672), în scopul vizat de Poartă și că încredințase puterea unor persoane a căror credință față de ea s-a dovedit a fi fost foarte fragilă, a renunțat nu numai la acest principiu, ci și la vechiul sistem de desemnare a domnilor, practicat, până atunci, de ea însăși, hotărând să numească ca domni greci din Fanar. Se experimenta, astfel, o nouă formulă politico-instituțională, și anume cea a regimului politic fanariot. În consecință, Dumitrașco Cantacuzino, cel care a întruchipat-o primul, a fost considerat, în istoriografia română, ca fiind *protofanariot*. Boierimea moldavă a sesizat și ea gravitatea situației și s-a grăbit să salveze ceea ce se mai putea salva, părăsindu-l pe Ștefan Petriceicu și alăturându-se noului domn trimis de sultan. Un gest care trebuia, desigur, să convingă cercurile conducătoare otomane că „trădarea" lui Ștefan Petriceicu nu era, în același timp, și „trădarea" țării. Marele vizir nu i-a acordat, însă, și el aceeași semnificație, ci, după cum se știe, a luat, prin intermediul lui Dumitrașco Cantacuzino, seria de măsuri care au slăbit la maximum capacitatea ofensivă și defensivă a țării și, în același timp, au supus-o unui control și mai sever din partea Porții otomane [9].

Prin urmare, Polonia nu numai că se dovedise, încă o dată, incapabilă să susțină aspirațiile de emancipare politică a românilor de sub dominația otomană, dar contribuise, cu propria ei slăbiciune, la o nouă degradare a statutului politico-juridic al țărilor române. Pe acest fundal încep, însă, să se manifeste și trăsăturile negative ale *omului politic* Miron Costin, în preocupările căruia își făcea loc tot mai pregnant grija față de promovarea, înainte de toate, a intereselor personale. Iar o primă manifestare a acesteia o constituie aprobarea de către el a chemării în țară a tătarilor de către Dumitrașco Cantacuzino, în luna decembrie a anului 1673. Ea era justificată doar de grija de a se pune la adăpost în

[8] Cf. Veniamin Ciobanu, *De la Matei Basarab și Vasile Lupu, la Dimitrie Cantemir. Interferențe și conexiuni politice în Europa est-centrală (1648—1711)* (în manuscris).

[9] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

eventualitatea, foarte probabilă, a represaliilor din partea lui Ştefan Petriceicu, faţă de care primul se făcea vinovat, pentru că îl înlocuise la domnie, iar cel de al doilea, pentru că nu îl urmase în tabăra polonă. Preţul exorbitant al acelei „asigurări" nu a fost plătit, totuşi, de beneficiarii ei, ci de ţară, care a fost supusă unui jaf îngrozitor [10].

Colaborarea cu domnul impus de turci avea să-i ofere, în schimb, lui Miron Costin posibilitatea de a se impune în conştiinţa contemporanilor săi şi ca diplomat. Calităţile manifestate în acest domeniu l-au determinat pe Dumitraşco Cantacuzino să apeleze la serveciile sale, pentru a se putea achita de misiunea ce i-o încredinţase marele vizir de a media tratativele cu polonii, în vederea ratificării de către aceştia a păcii de la Buczacz. Ca urmare, în primele luni ale anului 1674, Miron Costin s-a deplasat de două ori în Polonia. Cu prilejul întâlnirii pe care a avut-o cu marele hatman de atunci, Jan Sobieski, la 10 aprilie 1674, acesta a încercat, se pare, să-l cointereseze pe delegatul domnului moldav în eforturile sale de a încheia o pace cît mai avantajoasă cu sultanul, net diferită de termenii celei încheiate de regele Mihail Wiśniowiecki la Buczacz, pentru a-şi câştiga, astfel, un merit în plus care i-ar fi netezit calea, nu tocmai lesnicioasă, către tronul polon la care aspira. Potrivit asigurărilor pe care marele hatman i le-a dat cu acea ocazie, în caz că mediaţia de pace a domnului moldav reuşea, el avea să retragă trupele poloneze rămase în Moldova, în urma campaniei de la Hotin [11]. O promisiune care era, de altfel, în consens cu o parte a mandatului său, de vreme ce, pe lângă promovarea intereselor otomane, domnul moldav îi încredinţase şi misiunea de a-l determina pe Jan Sobieski să retragă garnizoanele polone şi, chiar, să restituie Moldovei „arhivele şi privilegiile ridicate de stegarul Coroanei, Sieniawski" [12]. Jan Sobieski avea să abandoneze, într-adevăr, cetăţile Suceava şi Neamţ, dar nu ca urmare a intervenţiei diplomatice a lui Miron Costin. El a fost constrâns să o facă, înainte de toate, din cauza recuceririi de către turci a Hotinului, la 26 iulie 1674, eveniment în urma căruia garnizoanele polone ale celor două cetăţi rămăseseră izolate. Abandonarea lor s-a datorat, totodată, în egală măsură, şi unor considerente politice care vizau câştigarea, pe această cale, a bunăvoinţei moldovenilor şi de a lua otomanilor pretextul de a lăsa garnizoane militare în această ţară [13].

Cu toate acestea, pacea polono-otomană nu a putut fi încheiată, din cauza imposibilităţii rezolvării problemei stăpânirii Cameniţei. Astfel că, cele două ţări române extracarpatice au continuat să fie expuse distrugerilor din partea ambelor tabere, în special din cea a otomanilor. Din acest motiv, o parte, cel puţin, a boierimii moldovene şi, chiar, muntene revenea, treptat, la ideia necesităţii trecerii de partea lui Jan Sobieski, proclamat rege al Poloniei, la 21 mai 1674. Deoarece, în acele împrejurări, această soluţie, apărea ca singura posibilitate de ieşire din gravul impas politic şi economic în care ajunseseră ţările lor, din cauza

[10] Cf. Enache Puiu, *op. cit.*, p. 55.
[11] Cf. Veniamin Ciobanu, *De la Matei Basarab şi Vasile Lupu, la Dimitrie Cantemir*.
[12] Enache Puiu, *op. cit.*, p. 60.
[13] Cf Veniamin Ciobanu, *De la Matei Basarab şi Vasile Lupu, la Dimitrie Cantemir*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

prelungirii războiului polono-otoman. Iată pentru ce atât Antonie Ruset, care l-a înlocuit în domnia Moldovei pe Dumitraşco Cantacuzino, cât şi domnul de atunci al Ţării Româneşti, Gheorghe Duca, au fost deosebit de activi pe plan diplomatic, şi în prima parte a anului 1676, când, din aceeaşi însărcinare, au continuat eforturile de mediere a păcii otomano-polone [14].

În acele împrejurări, s-a accentuat şi orientarea propolonă a lui Miron Costin. Fiind în contact cu personalităţi politice poloneze de prim rang, ca Jan Gniński şi Marek Matczyński, staroste de Grabowiec, pe care i-a cunoscut cu prilejul primei sale misiuni în Polonia, el s-a străduit să confirme încrederea pe care i-o acordau regele polon şi unii din principalii săi colaboratori care vedeau, deja, în el un factor de primă importanţă al promovării obiectivelor politicii poloneze în Moldova. Speranţele erau cu atât mai justificate, cu cât noul domn al Moldovei, Antonie Ruset, îl înălţase în importanta dregătorie de mare logofăt [15], ceea ce îi asigura posibilitatea înrâuririi efective şi a actelor de politică externă ale domniei, în sensul preconizat de Curtea regală poloneză. Ca urmare, profitând de prezenţa sa într-o delegaţie de boieri moldoveni trimisă de Antonie Ruset să ducă la Adrianopol tributul ţării, la începutul anului 1676, Miron Costin a reuşit să fructifice din plin prestigiul de care se bucura în rândul demnitarilor Porţii, contribuind la decizia acestora de a încheia pacea cu Polonia. Argumentele invocate de el în acest scop reliefează, în primul rând, interesul general al factorilor politici moldoveni, recrutaţi, firește, din rândul marii boierimi, de a pune capăt, cât mai repede cu putinţă, războiului polono-turc. Încetarea ostilităţilor nu era, însă, suficientă, dacă pacea ce urma a fi încheiată nu ar fi contribuit la redresarea *efectivă* a statutului politico-juridic al ţării. Iată pentru ce, în scrisoarea adresată lui Marek Matczyński, în care relata, pe larg, contribuţia sa la tratativele de pace, în cursul cărora, a apărat, pe cât i-a stat în putinţă, interesele Poloniei, ruga, ca, în viitorul tratat de pace, „să fie incluse şi apărate şi drepturile la viaţă şi la independenţă ale ţării sale" [16]. Deoarece, în caz contrar, avertiza el, „să se ţină minte [...] că mult mai răi vor fi turcii" pentru poloni, dacă vor ajunge „într-o vecinătate atât de apropiată" faţă de ei, şi încheia cu un apel aproape disperat : „nu pentru noi, pentru Dumnezeu, pentru legea creştinească şi pentru *bisericile lui Hristos, nu ne lăsaţi*" [17].

Nu este, însă, mai puţin adevărat că zelul lui Miron Costin fusese stimulat şi de un interes pur personal, şi anume acela de a salva de la distrugere, în cazul devenit iminent al unei expediţii otomane, care s-a şi produs, de altfel, în cursul anului 1676, cele două moşii ale sale aflate în Pocuţia, în apropierea Sniatynului [18].

La scrisoarea în discuţie, Miron Costin a ataşat şi un bilet separat, în care îl recomanda bunăvoinţei prietenului său, Marek Matczyński, şi a regelui polon, pe domnul Moldovei, Antonie Ruset. Cu acel prilej, el

[14] *Ibidem*.
[15] Enache Puiu, *op. cit.*, p. 60—63.
[16] Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 243.
[17] *Ibidem*.
[18] *Ibidem*, p. 243—246.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

îl caracteriza ca fiind „un bătrânel cuvios", ce merita acea bunăvoinţă pentru că tocmai răscumpărase de la turci un mare număr de polonezi luaţi în robie din Cameniţa [19]. Cu toate acestea, el avea să devină, în scurt timp, principalul promotor al acţiunii politice de înlăturare a lui din domnie.

Adeziunea sa la sistemul politico-instituţional polonez l-a determinat să încalce unul din principiile pe care îl apărase cu atâta convingere în Letopiseţul său, şi anume cel al inviolabilităţii domnilor, din care decurgea obligaţia supuşilor de a-i asculta, *necondiţionat* [20]. Căci, aceasta a putut fi, cred eu, *motivaţia ideologică* a alăturării sale la complotul boieresc care a determinat căderea lui Antonie Ruset, urmată de un sfârşit groaznic în temniţele otomane, şi înlocuirea lui cu Gh. Duca. Aşa cum s-a remarcat, Miron Costin îi era foarte îndatorat celui dintâi care, între altele, îl ridicase şi la înalta dregătorie de mare logofăt şi îi acordase întreaga sa încredere [21]. Numai că, în lumina celor afirmate în rândurile anterioare, şi instalarea în domnie a lui Antonie Ruset avea semnificaţia înlăturării de către Poarta otomană a boierimii autohtone de la un *beneficiu politic esenţial* care decurgea din participarea sa, *efectivă*, la desemnarea domnilor. Fiind răspunzători, *direct*, doar faţă de cei care i-au numit, ei puteau ignora, ori de câte ori o considerau necesar şi profitabil, interesele generale sau de grup ale boierimii. Or, această situaţie trebuia redresată, prin determinarea Porţii să numească un alt domn, propus şi agreat, deci, posibil şi de controlat, într-o măsură mult mai mare, de către factorii politici autohtoni. Iar, dacă demersul lor s-a produs *atunci*, aceasta lasă loc presupunerii că iniţiatorii lui, în speţă, Miron Costin, erau convinşi că Poarta nu avea să le refuze o asemenea „favoare", dat fiind şi interesul ei de a nu da naştere unui nou focar de tulburări, în condiţiile în care era confruntată cu destule alte probleme majore interne şi externe. Prin urmare, dacă gestul lui Miron Costin trăda, fără îndoială, o altă carenţă de caracter, şi anume infidelitatea, care a şi fost receptată, ca atare, atât de contemporani, între care s-a numărat însuşi „posesorul" ei, cât şi de posteritate [22], ea a constituit, doar, o *cauză secundară*. Deoarece, în realitate, dezvăluie hotărârea lui Miron Costin de a pune în practică un *program politic*, şi anume cel inspirat de sistemul politico-instituţional de model polonez ; pentru că el *se considera*, şi pe bună dreptate, singurul îndrituit să-l promoveze şi să fie principalul beneficiar al implicaţiilor sale în planul raportului de forţe dintre domnie şi marea boierime.

Aşadar, grava eroare comisă de Miron Costin rezidă nu atât în trădarea binefăcătorului său, cât, mai ales, în aprecierea eronată a şanselor de victorie ale Poloniei în războiul cu otomanii, victorie ce trebuia să asigure condiţiile politice externe ale introducerii şi dezvoltării şi în Moldova a sistemului politico-instituţional de tip polonez. După cum se ştie, armistiţiul pe care i l-a acordat sultanul lui Jan Sobieski, încheiat

[19] *Ibidem*, p. 243.

[20] *„Ori bun, ori rău, la toate primejdiile lui, ferit trebuieşte, că oricum este, de la Dumnezeu este"*. (Cf. Cornelia Şerbu-Lavronschi, *Idei politice în Letopiseţul lui Miron Costin*, în *CI*, 2, 1928, p. 72).

[21] Cf. Enache Puiu, *op. cit.*, p. 63.

[22] *Ibidem*, p. 63, 64.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la Zórawno, în luna octombrie 1676, era departe de a fi fost favorabil Poloniei. Ce-i drept, granița militară dintre cele două state fusese fixată pe râul Zbrucz, deci pe o linie mai restrânsă decât preconizaseră otomanii, ceea ce se datora și insinuărilor făcute de Miron Costin, cu prilejul discuțiilor diplomatice de la Adrianopol. În schimb, lăsa în stăpânirea turcilor puternica cetate Camenița și întreaga Podolie. Or, „aceasta a fost, firește, o mare dezamăgire pentru Miron Costin, care își pusese atâta nădejde în țăria Poloniei, țara care, în realitate, numai datorită lui Sobieski, putuse scăpa, la rându-i, de jugul otoman și mărgini expansiunea teritorială a Porții pe râul Zbrucz“ [23].

În pofida acestor evidențe, Miron Costin nu a fost capabil să se sustragă ideii ce pusese stăpânire definitivă pe spiritul său. Dacă se ia în considerare sprijinul acordat lui Gh. Duca, alături de care a rămas, chiar și în condițiile în care, datorită abuzurilor acestuia, fusese părăsit de cea mai mare parte a boierimii moldave, numai pentru a-și păstra dregătoria de mare logofăt, atunci „curtea“ asiduă făcută lui Jan Sobieski, în anii 1680—1681, căruia îi cerea să redeschidă ostilitățile cu otomanii, pentru a lua „sub ascultare“ Moldova și a contracara, astfel, intenția declarată a Porții de a o transforma în provincie otomană [24], poate fi pusă numai pe seama dorinței sale de a deveni un gen de *factotum* al Moldovei. Or, un astfel de deziderat nu se putea realiza, decât în condițiile în care s-ar fi concretizat idealul său de organizare politico-instituțională a statului. El ignora, însă, o realitate, ce nu-i putea fi străină, și anume aceea că, în eventualitatea în care Jan Sobieski ar fi câștigat „duelul“ cu Habsburgii și cu otomanii, principalii săi adversari la stăpânirea și a spațiului extracarpatic, Moldova ar fi devenit o simplă provincie încorporată Republicii nobiliare polone [25]. Oare nu, cumva, tocmai această perspectivă i-a alimentat consecvența cu care și-a urmărit ideea politică ? Pentru că, amintita consecvență apare cu atât mai nejustificată de realitățile politice ale timpului, cu cât era limpede pentru orice observator atent că fixarea viitorului statut politico-juridic nu numai al Moldovei, dar și al întregii zone sud-est europene, nu era posibilă fără consimțământul împăratului de la Viena. Dar, Miron Costin a făcut abstracție de acest *element esențial al triadei de forțe politice* care încadra Moldova și care avea ca principal obiectiv tocmai împiedicarea transformării Moldovei în *palatinat* al Republicii Nobiliare Polone, chiar dacă, din oportunitate politică, diplomația habsburgică s-a arătat, uneori, dispusă să i-o cedeze. Miron Costin se afla, însă, prea puternic ancorat în spațiul dominat de interesele personale și ale familiei sale, dar și ale grupării boierești al cărui exponent era. De aceea, nu a putut aprecia poziția și posibilitățile reale ale Poloniei, pe planul raporturilor internaționale din Europa est-centrală, cu discernământul de care era capabil și pe care-l probase cu un deceniu mai înainte. Că aceasta este o explicație, o dovedește și faptul că, desigur, tot din grija de a nu-și pierde înalta dregătorie de mare logofăt l-a urmat, fără

[23] Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 244.

[24] Enache Puiu, *op. cit.*, p. 64—65.

[25] Cf. Veniamin Ciobanu, *De la Matei Basarab și Vasile Lupu, la Dimitrie Cantemir.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

să ezite, pe Gh. Duca în campania otomană împotriva Vienei, unde urma să lupte contra celor al căror ajutor îl solicita în scopul eliberării Moldovei de sub dominaţia otomană [26].

Firește, s-ar putea invoca alte argumente întru justificarea obiedienţei sale. Reamintesc, totuşi, că, la întoarcerea din campania împotriva Vienei, el a fost cel care l-a îndemnat pe Gh. Duca să-l înfrunte pe Ştefan Petriceicu care intrase în Moldova cu trupe poloneze. *Valoarea ideatică* a demersului său [27] este, fără îndoială, incontestabilă, dar tot atât de adevărat este şi faptul că *motivaţia sa reală* era cu totul alta decât cea exprimată. Deoarece, după cum se ştie, trupele poloneze, care îl readuseseră pe Ştefan Petriceicu, ocupaseră şi capitala, în care se afla şi familia lui Miron Costin. Grija marelui cărturar faţă de soarta acesteia era firească şi pe deplin justificată, întrucât era neîndoielnic că urma să fie supusă represaliilor din partea unui domn pe care îl trădase. Totuşi, nu numai aceasta era temerea care îl frământa, ci, poate, *în egală măsură*, şi o altă *certitudine*, şi anume aceea că, în cazul, ce i se părea, desigur, foarte probabil, în acele împrejurări, în care Ştefan Petriceicu şi-ar fi consolidat domnia, *chiar cu sprijin polon*, el ar fi înlăturat, în cel mai bun caz, de a mai juca vreun rol în viaţa politică a ţării, şi, odată cu aceasta, s-ar fi năruit şi *întregul său program politic*.

Evoluţia evenimentelor militare nu l-au favorizat pe Ştefan Petriceicu, în schimb, perioada captivităţii în Polonia (cuprinsă între anii 1684 şi 1685) i-au oferit lui Miron Costin noi argumente în sprijinul convingerii sale că singura posibilitate de redresare a situaţiei interne şi a statutului politico-juridic ale Moldovei era aceea a introducerii sistemului politico-instituţional după modelul celui polonez. Această concepţie, care a pus stăpânire deplină pe gândirea politică a marelui cronicar, este pregnant reliefată de cunoscutul memoriu al unui grup de boieri moldavi, refugiaţi şi ei în Polonia, din anul 1684, al cărui principal autor a fost Miron Costin. Or, ideea centrală a documentului de la Zolkiew, căci despre acesta este vorba, o reprezintă hotărârea semnatarilor de a înlocui, definitiv, statul centralizat, de tip „princiar", cu cel, tot centralizat, dar de tip „nobiliar", cu sprijinul regelui polon. Deci, Miron Costin nu mai avea nici o îndoială în victoria finală a unei noi coaliţii antiotomane, a cărei conducere se pregătea să o preia Jan Sobieski, în urma căreia poziţia internaţională a Moldovei *trebuia şi putea* să fie considerabil ameliorată. Pentru aceasta era, însă, nevoie şi de participarea efectivă la războiul antiotoman, purtat de marele erou de la Viena. Dar, în împrejurările de atunci, acea participare putea fi asigurată numai dacă la conducerea ţării s-ar fi aflat o grupare boierească, *pătrunsă şi de conştiinţa acestei misiuni istorice* [28].

---

[26] Enache Puiu, *op. cit.*, p. 65.

[27] Potrivit celor consemnate de Ioan Neculce, Miron Costin l-a încurajat, spunându-i: „ce putere au ei să vie asupra măriei tale? Să nu dăm locul că pământul acesta este frământat cu sângele moşilor şi strămoşilor noştri". (Cf. Enache Puiu, *op. cit.*, p. 66).

[28] Cf. Veniamin Ciobanu, *„Modelul polonez" oglindit în literatura istorică medievală românească*, p. 592—593; pentru detalii, vezi Enache Puiu, *op. cit.*, p. 67 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ca urmare, după reîntoarcerea în țară, la sfârșitul anului 1685, el a continuat să-și urmărească ideea cu o perseverență total nejustificată de realitățile politice. Și în noile împrejurări, ele erau agravate de aceeași incapacitate a Poloniei, mai evidentă ca oricând mai înainte, de a constitui o forță capabilă să o anihileze pe cea otomană, accentuată și de atitudinea ostilă, devenită fățișă, a Curții imperiale de la Viena și a Curei papale față de obiectivele politice a lui Jan Sobieski [29], obiective care nu puteau favoriza nici realizarea *programului politic* a lui Miron Costin ; dacă nu în *spiritul său, cu siguranță, în planul unei modificări benefice* a statutului politico-juridic al Moldovei, dorită, fără îndoială, de marele cronicar, care din *stat vasal al Porții otomane,* ar fi fost transformată *în provincie* a Coroanei polone, cu toate consecințele negative care ar fi decurs din această nouă calitate. În schimb, perseverența lui poate fi justificată doar de nestăvilitele sale ambiții politice [30] care nu-l puteau duce, însă, tocmai datorită cauzelor obiectiv analizate, decât la butucul pe care i-a fost retezat firul vieții.

Așadar, activitatea politică a lui Miron Costin poate fi judecată, *cu maximum posibil de obiectivitate,* doar în *perspectiva motivațiilor* și, ca o consecință directă a acestora, *a manierei* în care și-a concretizat-o, dar, dacă, pe acest plan, judecata nu poate fi favorabilă, în schimb, el constituie un moment de referință în altă perspectivă, și anume în cea a istoriei diplomației românești, putând fi, deci, considerat ca „un Alecsandri al epocii vechi," unul din românii cu o bogată și apreciată carieră diplomatică, venind în contact și impunându-se în fața unora din personalitățile politice remarcabile ale momentului istoric respectiv [31].

[29] Vezi, pentru detalii, Veniamin Ciobanu, *De la Matei Basarab și Vasile Lupu, la Dimitrie Cantemir.*

[30] Cf. Enache Puiu, *op. cit.,* p. 72 și urm.

[31] *Ibidem,* p. 58.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

MIHAI-ŞTEFAN CEAUŞU

ASPECTE JURIDICE ALE INSTITUIRII ADMINISTRAŢIEI HABSBURGICE ÎN BUCOVINA

Instituirea administraţiei habsburgice în Bucovina îşi are rădăcinile în împrejurările politico-militare create de războiul ruso-turc dintre anii 1768—1774, eveniment ce a deschis o nouă etapă în evoluţia relaţiilor politice internaţionale în estul şi sud-estul european (etapă) dominată de chestiunea poloneză şi de cea orientală, ultima aproape confundându-se cu soarta Imperiului otoman şi a posesiunilor sale [1].

Tratatul ce consemna prima împărţire a Poloniei, în 1772, între Austria, Prusia şi Rusia, conform principiului compensaţiilor echivalente, destinat să salveze echilibrul de forţe în sud-estul Europei [2], a constituit, însă, preludiul juridic al anexării Bucovinei de către Habsburgi. Prin tratat, imperialii primeau, în schimbul renunţării la ratificarea tratatului de alianţă cu Poarta Otomană din 6 iulie 1771, Galiţia şi Lodomeria poloneză. Dar noile achiziţii poloneze au ridicat în faţa Curţii din Viena necesitatea dobândirii „colţului din Moldova, învecinat cu Transilvania, Maramureşul şi Pocuţia" [3], care urma să servească unor obiective majore de stringentă necesitate, privind facilitarea legăturilor directe dintre Transilvania şi Galiţia. Se avea în vedere să se obţină, prin urmare, o poziţie strategică importantă pentru Imperiul habsburgic, care uşura sarcina apărării noilor poziţii dobândite în Europa de răsărit şi permitea supravegherea planurilor şi acţiunilor Imperiului otoman şi a Rusiei în zona sa de interese.

În atingerea scopului său, diplomaţia habsburgică a plecat de la considerentul că a obţine de la Poartă această parte de ţară *„in petitorio"*, după experienţele de până atunci, era un lucru imposibil. De aceea, Curtea din Viena a hotărât, după încheierea păcii dintre ruşi şi turci la 21 iulie 1774, să pună pe turci în faţa faptului împlinit, prin ocu-

[1] Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaţionale. Secolul al XVIII-lea*, Iaşi, 1980, p. 148.

[2] Albert Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, Paris, 1904, p. 169—190.

[3] Johann Polek, *Joseph's II. Reisen nach Galizien und der Bukowina und ihre Bedeutung für letztere Provinz*, în *JBLM*, Dritter Jahrgang, 1895, Czernowitz, 1895, p. 32.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

parea Bucovinei, cu asentimentul tacit al rușilor, pe măsura evacuării de către ei a teritoriului, înainte ca Moldova să fie înapoiată Imperiului otoman. În felul acesta s-a urmărit să se pună Poarta în postura de reclamantă [4]. După ce ocuparea Bucovinei de către Imperiul habsburgic s-a efectuat, Poarta otomană s-a plâns, în repetate rânduri, prin ministrul său de externe (Reis Effendi), reprezentantul diplomatic austriac, Thugut, contra „intrării trupelor cezaro-regești fără încunoștiințare prealabilă" în teritoriul Moldovei [5]. Acest fapt încălca legile internaționale ale bunei vecinătăți, ca și pacea respectată de Poartă cu sfințenie, conform principiilor Coranului, corespunzătoare principiului *„pacta sunt servanda"* (respectarea riguroasă a obligațiilor decurgând din tratate) și puteau fi socotite ca acte de inamiciție vădită față de turci. Curtea din Viena însă, considerând că „pacta sunt servanda" cedează în fața *rațiunii de stat,* atunci când interesele superioare reclamă o asemenea comportare, împuternicea pe Thugut să declare turcilor că va ține în posesie teritoriul „revendicat" până când Poarta va fi dispusă să încheie o „transacție" amicală în favoarea sa [6], acceptând formula „uti possidetis".

Imperiul otoman, aflându-se în imposibilitatea de a-și susține dominația sa cu forța armelor, lipsit de un sprijin eficace din partea Franței, Prusiei sau a Rusiei, a trebuit să semneze, la 7 mai 1775, în urma unor îndelungate tratative [7], convenția de cedare a Bucovinei către Imperiul habsburgic. Convenția, înfățișată ca o dovadă de amiciție a Porții față de Austria [8], este printre primele încheiate de Poartă și dovedește pătrunderea unor norme de drept european în procedura dreptului islamic, mai ales în ceea ce privește maniera de rezolvare, pe calea negocierilor bilaterale, purtate „prin consens deplin și acord comun" de reis-effendi și internunțiul austriac, cu acordul clerului musulman, care va sfârși prin a considera legale, din punct de vedere al Șeriatului, cele stipulate în convenție ; cât și în ceea ce privește ratificarea. În acest sens, s-a considerat că, deși convenția a fost întocmită și semnată, în numele celor doi suverani, de plenipotențiarii lor, ministrul de externe turc și ambasadorul austriac, pentru ratificarea ei nu ar fi necesară iscălirea sa cu solemnitate de amândoi suveranii, ca în cazul încheierilor de pace formale, ci un schimb de scrisori între primul ministru al Curții habsburgice și marele vizir turc, aceasta fiind de fapt o convenție ministerială [9].

Convenția a reafirmat detériorarea gravă a statutului juridic internațional al Principatelor Române, în a doua jumătate a secolului XVIII, considerate formal de marile puteri europene ca fiind părți integrante ale Imperiului otoman și, ca atare, lipsite de atributele unui subiect de

[4] Hurmuzaki, *Documente*, VII, București, 1876, nr. LXVII, p. 106.
[5] *Ibidem*, nr. LXXVI, p. 126.
[6] Daniel Werenka, *Die Verhandlungen Österreichs mit der Türkei über den „Bukowiner Distrikt"*, în „Jahresbericht der Staats Unterrealschule im V. Bezirke von Wien", 17, 1891/92, p. 12.
[7] Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Iași, 1985, p. 24—38.
[8] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 157—161 ; Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711—1921). Documente turcești*, București, 1984, nr. 173, p. 465—470.
[9] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 166.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

drept internațional, fiind socotite doar ca obiect de compensație și dispută în planurile de împărțire a sud-estului european elaborate de cabinetele marilor puteri [10].

În timpul delimitării frontierelor noii posesiuni austriece, s-a evidențiat din nou același statut al Principatelor, prin refuzul cancelarului Kaunitz și al Porții de a accepta un comisar numit de domnul Moldovei în comisia de graniță, deoarece nu ar fi „în interesul Porții ca să recunoască unuia dintre vasalii ei drepturi pe care ea le pretinde numai pentru sine" [11].

Titlul juridic sub care a fost cedată Bucovina către Austria, cuprins în Convenția din 7 mai 1775 și reluat în Convenția asupra granițelor Bucovinei din 2 iulie 1776, este cel al necesității realizării unei comunicații mai ușoare între Transilvania și provincia Galiția, prin teritoriul Moldovei, recunoscându-se implicit apartenența străveche a Bucovinei la Moldova și nu cel al unei presupuse apartenențe la Pocuția poloneză, susținut inițial de habsburgi.

Recunoașterea acestei apartenențe a făcut ca și după luarea în posesie formală a Bucovinei, în anul 1776, acest teritoriu să fie menținut ca o provincie separată, cu numele de „districtul Bucovinei", în subordinea Consiliului Aulic de Război din Viena. Acesta a încredințat administrarea noii provincii unei administrații militare, ce avea în frunte pe generalul comandant al trupelor de ocupație din zonă, delegându-i competența de a rezolva problemele administrative, economice și juridice ce se ridicau la nivelul provinciei.

În noul teritoriu, Casa de Habsburg, în virtutea drepturilor sale de *suveranitate*, va introduce, treptat, prin reformele înfăptuite, în conformitate cu spiritul iosefinist dominant în epocă, concepțiile sale în domeniul politic, bisericesc, administrativ și juridic.

Stăpânirea austriacă și-a manifestat puternic spiritul novator și pe tărâmul organizării judecătorești, prin afirmarea justiției de stat în detrimentul justiției senioriale și a celei ecleziastice, prin instituirea unei organizații judecătorești uniforme și a unei ierarhii stricte a instanțelor, prin înființarea unor instanțe specializate ca și printr-o largă extindere a procedurii scrise în detrimentul celei orale. Acestea au fost principalele reforme care urmăreau să renoveze vechea structură judecătorească a provinciei, tinzând să limiteze puterea clasei dominante în avantajul puterii de stat.

Când Bucovina a intrat sub stăpânirea austriacă, la început, datorită instabilității politico-diplomatice internaționale, habsburgii au păstrat, în privința organizării judecătorești, vechile forme administrativ-juridice moldovenești, cu un staroste în fruntea ținutului Cernăuți și un ispravnic în fruntea celui sucevean, cu namesnici în fruntea ocoalelor, cu vornici și vatamani la sate și cu șoltuzi, starosti și pârgari în fruntea celor trei orașe : Cernăuți, Siret și Suceava. În privința administrării justiției, generalul Spleny, primul administrator al Bucovinei nota, în 1776, inexistența unui codice de legi, judecata făcându-se după „cinstea

[10] Gheorghe Cliveti, *România și Puterile Garante. 1856—1878*, Iași, 1988, p. 22—23.

[11] Daniel Werenka, *op. cit.*, p. 12.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi chibzuinţa celui pus să judece". Pricinile dintre săteni se rezolvau de vornicul satului. Instanţa a II-a o constituia namesnicul, urmând apoi, ca instanţă imediat superioară, ispravnicul. Ultima instanţă de apel pentru săteni era Divanul şi Domnia. Pedeapsa cu moartea le putea fi aplicată doar de domn. În privinţa clasei boiereşti dominante, aceasta avea ca primă instanţă pe ispravnic, putând apela apoi direct la domn. Pedeapsa capitală li se putea aplica numai cu aprobarea Porţii. Clerul se judeca la Divan în faţa domnului şi mitropolitului ţării. Şeful Administraţiei Bucovinei consemna totodată faptul că posturile erau onorifice, ceea ce aducea mari daune în administrarea corectă a justiţiei [12].

După consolidarea situaţiei externe s-a trecut treptat la reorganizarea administrativ-juridică a provinciei, urmărindu-se ca dreptul statului de a judeca ansamblul populaţiei să devină efectiv, prin instituirea unei ierarhii de instanţă care să încadreze întreaga provincie într-un sistem juridic uniform, în care să predomine normele de drept austriece. Toate documentele epocii reliefează accentul deosebit pus pe capacitatea funcţionarilor de a aduce cât mai aproape de supuşi prevederile legii. Străduania spre cunoaşterea legii de funcţionari conduce la privirea legislaţiei ca un instrument preferat de guvernare ; legislaţia apare ca un medium, cu ajutorul căruia planurile statului puteau fi puse în practică.

Un prim proiect de reformare a fost propus, la scurt timp după ocupare, de generalul Spleny. Acesta prevedea înfiinţarea în Cernăuţi şi Suceava de judecătorii districtuale militare, numite „Regimentsstand", sub conducerea unui ofiţer, ajutat de un cancelist neamţ şi doi români, ce urma să se constituie pentru boieri în prima, iar pentru săteni şi orăşeni în a doua instanţă de judecată. Gremiul ofiţerilor „Generalatsconseil" urma să fie pentru stăpînii de moşie a doua, iar pentru ceilalţi a treia instanţă. Autoritatea judecătorească cea mai înaltă urma să fie „Oberste Justizestelle" din Viena [13]. Acest proiect însă nu a primit aprobarea Curţii din Viena, ci s-a încuviinţat doar instituirea unui auditoriat (judecătorie militară) în Cernăuţi, subordonată comandamentului de brigadă din Lemberg.

Prima schimbare semnificativă se produce în 1779, o dată cu reorganizarea Bucovinei în cinci directoriate districtuale, cu atribuţii administrativ-juridice, şi ea vzeaza lumea satulu. Noul admnistrator al Bucovinei, generalul Enzenberg, sesizând că la nivelul sătesc, al pricinilor mărunte, justiţia se sustrăgea parţial justiţiei de stat, prin faptul că vornicul satului era numit de stăpânul de moşie, ceea ce îi conferea acestuia un mijloc de supraveghere a justiţiei săteşti, introducea alegerea liberă a judelui (vornicului) şi juraţilor de majoritatea gospodarilor satului, în prezenţa directorilor de district, dintr-un număr de trei candidaţi propuşi [14]. Prin aceasta austriecii şi-au manifestat intenţia de a promova justiţia de stat în detrimentul autorităţii judiciare a stăpânilor de moşie, tinzând să înlocuiască arbitrariul cu formule elaborate şi controlate de stat.

[12] Johann Polek, *General Spleny's Beschreibung des Bukowiner Distrikts*, Czernowitz, 1893, p. 50—53.

[13] Johann Polek, *op. cit.*, p. 78—81.

[14] Zieglauer, *Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation*, I, Czernowitz, 1893, p. 137—138.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În vederea perfecționării organizării juridice, în 1783 se instituia un înalt tribunal militar, „Stabsoberauditoriat", în Cernăuți, căruia îi erau subordonate auditoriatele districtuale instituite în Cernăuți, Siret și Suceava. Acestea se constituiau pentru boieri și cler în prima, iar pentru săteni și orășeni în a doua instanță judecătorească. Orașele aveau dreptul de a aplana prin magistratele lor pricinile ce nu depășeau mai mult de 10 florini. Același drept era acordat și vornicilor și juraților aleși ai satelor. La apelare afacerea trecea la „Stabsoborauditoriat" și de aici la departamentul justițiar al Comandamentului General din Lemberg, numit și „judicium delegatum militarae mixtum" [15]. Organizarea judecătorească a Bucovinei a funcționat în această formă până la alipirea sa la Galiția, când locul militarilor este luat de funcționari civili.

Litigiile cu privire la stăpânirea pământului — mijloc de existență și izvor de venituri al aproape întregii populații — a absorbit chiar de la început cea mai mare parte din activitatea judiciară a Administrației militare, determinând un conflict de jurisdicție cu domnul Moldovei, Grigore Ghica. Acesta, protestând în 1777 împotriva faptului că Auditoriatul din Cernăuți a redeschis procese decise de domnii Moldovei cu ani în urmă, ceea ce „atinge drepturile de vecinătate și chiar drepturile omului", cerea ca procesele pentru pământ să se judece la instanța din țara unde se află pământul, iar procesele pentru bani să se judece acolo unde pârâtul are cea mai mare parte din proprietăți [16]. Ca răspuns la plângerile domnului moldovean, Kaunitz notifica Porții otomane că în privința procedurii de judecată împotriva supușilor moldoveni a hotărât ca procesele pentru pământ să se poarte în „forum rei sitae", iar cele pentru cauze personale la „forum rei" și că, reclamantul care are proprietăți și în Bucovina și în Moldova și care locuiește când într-o parte, când în alta, să aibă dreptul să deschidă procesul acolo unde dorește [17]. Aceasta cu atât mai mult cu cât, prin convenția de graniță s-a hotărât ca stăpânii de moșie să nu piardă dreptul de proprietate, chiar dacă locuiesc de cealaltă parte.

Curtea din Viena, plecând de la considerentul că mulți dintre boierii moldoveni și însuși mitropolitul Moldovei aveau moșii în Bucovina, a căutat să-și extindă jurisdicția statală și asupra acestora, prin încercarea de a-i obliga să depună jurământ de credință față de sine, ceea ce i-a atras vii proteste din partea domnului Moldovei, cât mai ales din partea Porții. În final, habsburgii au fost nevoiți să renunțe la această pretenție, considerând că aceștia ar putea fi oricând pedepsiți cu confiscarea posesiunilor [18].

În fața numărului mare de procese legate de divizarea proprietății funciare, Consiliul Aulic de Război a hotărât să instituie, prin Administrația Bucovinei, o comisie militară specială, ce avea misiunea de a hotărnici, pe baza actelor de proprietate doveditoare, fiecare moșie în

[15] Teodor Balan, *Administrația și justiția în Bucovina sub generalii Spleny și Enzenberg. 1774—1786*, în „Junimea Literară", Cernăuți, 7—8/1908, p. 160—161.

[16] Arh. St. București, fond Consiliul Aulic de Război, pachet II, nr. 20/1777, f. 1—4.

[17] Arh. St. București fond Consiliul Aulic de Război, p. III, nr. 11/1777, f. 2—4; nr. 36/1777, f. 1—2.

[18] Ibidem, p. III, nr. 7/1777; 35/1777; 36/1777.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

parte. Comisia şi-a desfăşurat activitatea între anii 1781—1787, în faţa ei fiind invitaţi, prin ordinele Consiliului Aulic de Război din Viena şi ale şefului Administraţiei militare a Bucovinei, să se prezinte personal, sau prin împuterniciţi, toţi proprietarii ce posedau moşii în Bucovina, indiferent de domiciliul ales [19]. Protocoalele acestei comisii vor constitui baza pentru introducerea cărţii funciare. La încheierea delimitării fiecărei proprietăţi, comisia avea obligaţia de a înmâna fiecărui proprietar un act de hotărnicie, care îi confirma în acelaşi timp dreptul şi calitatea de proprietar asupra terenului în cauză. Proprietarul nemulţumit cu hotărnicia avea dreptul să-şi caute dreptatea „în via juris" în termen de un an de zile [20].

În aplicarea legii, reformismul imperial iosefinist a căutat să înlocuiască tradiţia : „obiceiul moldovenesc" cu Codul civil teresian (Codex Theresianus) şi mai ales cu codul penal teresian (Constitutio criminalis Theresiana). Acest ultim cod a fost adus la cunoştinţă publică prin biserică, în 1781, într-o formă prescurtată, doar 39 de puncte, în limba română [21], la propunerea Administraţiei militare a Bucovinei, prin acordul Consiliului Aulic de Război. Prezentarea obiectivului legislaţiei penale austriece se afla în deplină legătură cu ideile iluminismului şi ale dreptului natural, ce pledau nu numai pentru cunoaşterea şi respectarea legilor, ci şi pentru aplicarea lor fără nici un fel de discernământ. Reglementarea pedepselor era făcută în funcţie de semnificaţia socială a delictului, încercându-se a se impune, cel puţin în cauzele penale, principiul egalităţii în faţa legii, supunând aceleaşi delicte aceloraşi pedepse, indiferent de stare, potrivit preceptelor luministe.

Documentele perioadei Administraţiei militare a Bucovinei evidenţiază tendinţa de a se unifica pe cât posibil ierarhia şi procedurile, în ideea de a asigura statului posibilitatea de intervenţie pe toată scara juridică, ca şi grija permanentă de a-l scoate pe ţăran de sub arbitrarul judecăţii stăpânului de pământ. Prin aceasta, ca şi prin introducerea altor libertăţi, ca cea din domeniul dreptului de moştenire, se acorda dreptul de succesiune ţăranilor pentru pământurile deţinute [22], reformismul iosefinist căuta să atragă simpatia ţărănimii de partea puterii centrale.

De altfel, iosefinismul, prin instituirea de legi noi şi echitabile, prin accentul pe atotputernicia legii, considera că poate anula multe din carenţele societăţii, abuzurile de putere şi privilegiile şi că poate instaura, prin lege, un climat de egalitate şi libertate.

Toate acestea au făcut ca, sub raport juridic, societatea din Bucovina ultimului sfert de secol XVIII să intre în zodia unui nou mod de legiferare a raporturilor dintre clase sau dintre individ şi stat.

[19] Arh. St. Suceava, colecţia Documente, p. IV, nr. 83 şi nr. 51.
[20] Arh. St. Bucureşti, fond Consiliul Aulic de Război, p. XVIII, nr. 53/1785.
[21] Ibidem, p. VII, nr. 52/1781 ; Arh. St. Suceava, colecţia Documente, p. VII/6.
[22] Arh. St. Bucureşti fond Consiliul Aulic de Război, p. VI, nr. 37/1781.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANGHEL POPA

ASPECTE ALE ISTORIEI MILITARE A POPORULUI ROMÂN ÎN REVOLUȚIA DE LA 1848

Prefațată de momentul 1821, având un caracter unitar, revoluția de la 1848 din Țările Române a fost determinată de profunde cauze interne [1], înscriindu-se organic în evenimentele revoluționare europene [2], când, cum s-a remarcat, „popoarele freamătă parcă de dorința de a acționa pe scena istoriei, simt un izvor de forțe noi, au conștiința rolului și a menirii lor. E un moment de renaștere, de elanuri active și năzuințe de înnoire în lumina cărora trecutul își dezvăluie insuficiențele organizatorice" [3]. În acest cadru, revoluția a fost singura cale prin care puteau fi înfăptuite multiplele deziderate — sociale, economice, politice — ale poporului român, având ca principal obiectiv unitatea națională [4].

Un element deosebit de important, care se impune a fi subliniat, constă în faptul că majoritatea fruntașilor revoluției românești au fost conștienți că transpunerea în practică a programelor și apărarea cuceririlor revoluționare, în lupta cu reacțiunea internă și externă, nu se putea realiza decât prin luptă armată : „folosu nostru cere ca, de voim

---

[1] Dan Berindei, *Programul intern al revoluției române din 1848—1849*, în *Revoluția de la 1848 în Țările Române*, București, 1974, p. 35—57 ; Gh. Platon, *Rădăcinile istorice ale revoluției române de la 1848*, în *AIIAI*, XI, 1974, p. 37—62 ; idem, *Despre începuturile revoluției române de la 1848. Pentru o analiză într-o perspectivă mai largă*, în *AAIAI*, XV, 1978, p. 439—454 ; idem, *Geneza revoluției de la 1848*, Iași, 1980, passim.

[2] Matei Ionescu, *Revoluția europeană și revoluția română. De la „tânăra Europă" până la anul revoluționar 1848*, în *Revoluția de la 1848 în Țările Române*, București, 1974, p. 9—34.

[3] Damian Hurezeanu, *1848 — Moment înnoitor în istoria României*, în *RdI*, t. 41, nr. 4, 1988, p. 367.

[4] Cornelia Bodea, *Le problème de l'unité nationale roumaine (1845—1848)*, în *RRH*, t. IV, nr. 3, București, 1965, p. 497—521 ; N. Adăniloaie, *Revoluția de la 1848 și problema unității naționale*, în *Revoluția de la 1848 din Țările Române*, București, 1974, p. 59—95 ; Vasile Netea, *L'unité nationale du peuple roumain dans les programmes et les manifestations de la révolution de 1848*, în *RRH*, t. XVII, nr. 3, București, 1978, p. 409—425 ; Apostol Stan, *Revoluția română de la 1848. Solidaritate și unitate națională*, București, 1987, passim ; idem, *Unitatea națională prin legături între cărturari și anii anteriori revoluției de la 1848*, în *RdI*, t. 41, nr. 4, 1988, p. 386—403.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a rămânea oameni slobozi toţi, cu toţii să apucăm arma ca pentru, la o întâmplare, înşii să ne putem apăra drepturile noastre. Armata, aşadar, sau garda naţională să o socotiţi ca o chezăşie acestor drepturi, a slobozeniei noastre cetăţeneşti" [5]. În cadrul unei astfel de viziuni politice, este explicabilă atenţia ce a fost acordată de revoluţionari şi armatei permanente, în vederea angajării acesteia în revoluţie. Spiritul revoluţionar îşi face prezenţa simţită şi în cadrul armatei, prin participarea activă a cadrelor militare la toate comploturile şi mişcările revoluţionare, premergătoare anului 1848 [6]. Datorită corpului de ofiţeri, armata avea să devină un mediu favorabil difuzării ideilor novatoare [7]. De altfel, atât în faza de organizare a revoluţiei, cât şi în timpul desfăşurării evenimentelor, problema militară s-a dovedit a fi un element constant ce a preocupat cu prioritate conducerea revoluţionară, sub aspectul angajării armatei permanente în revoluţie, dar şi a organizării unei forţe armate a maselor — gărzile naţionale [8]. Colaborarea acestor două forţe urma să asigure victoria. Pentru conducerea revoluţiei româneşti, armata nu reprezenta o simplă instituţie, care urma să-şi intre în drepturi în raport cu noile condiţii istorice determinate de revoluţie, ci într-o directă legătură cu menirea pe care aceasta a avut-o în istorie, adică armata angajată efectiv în apărarea intereselor naţionale ale poporului român.

Ce loc ocupă aspectul militar în programele revoluţiei de la 1848 ? Aparent, el ni se înfăţişează în programe cu amplitudine redusă. Asta nu înseamnă că deţinea un loc secundar în gândirea corifeilor mişcării româneşti pentru emancipare naţională. Explicaţia o găsim în condiţiile în care a fost pregătită şi s-a desfăşurat revoluţia, când accentuarea preocupării pentru aspectele militare echivala cu o adevărată provocare, dacă luăm în considerare statutul juridic şi internaţional al ţărilor române. Mărturisit sau nu, aspectul militar de la 1848 rămâne nu mai puţin evident pentru cel care-şi propune să pătrundă fenomenul istoric în toată complexitatea lui. Cum o analiză sistematică a programelor revoluţionare sub aspect militar a fost întreprinsă, nu o dată, de istoriografia românească, în cazul de faţă ne vom limita, doar, la câteva consideraţii privind semnificaţia lor. În toate cele trei ţări române, conducerea revoluţionară abordează problema militară într-un mod similar [9], realizân-

---

[5] Eftimie Murgu, *Scrieri*, (Bucureşti), 1969, p. 443.

[6] Dan Berindei, *Préludes de la révolution roumaine de 1848. Les sociétés secrètes*, în *RRH*, t. XVII, nr. 3, Bucureşti, 1978, p. 427—445 ; Gh. Platon, *Complotul lui Ioniţă Popovici din Moldova din anul 1839*, în *CI*, 1970, p. 133—154 ; idem, *Mişcări sociale şi politice anterioare revoluţiei de la 1848*, în *Istoria oraşului Iaşi*, vol. I, Iaşi, 1980, p. 506—525.

[7] Constantin Căzănişteanu, *Gândirea şi practica militară românească în slujba idealului de unitate şi independenţă naţională (1821—1877)*, în *Rdl*, t. 33, nr. 4, 1980, p. 676.

[8] Radu Rosetti, *Garda naţională. Scurt istoric. Rosturile ei în războiul din 1877—1878*, în *ARMSI*, s. III, t. XXV, Bucureşti, 1943, p. 483—510 ; Maria Georgescu, *Problema cuprinderii maselor populare în sistemul de apărare a ţării reflectată în programele revoluţionare, unele proiecte şi legislaţia anilor 1840 — 1877*, în *Oastea cea Mare*, Bucureşti, 1972, p. 137—167 ; Maria Totu, *Garda civică din România. 1848—1884*, Bucureşti, 1976, p. 9—61.

[9] C. Căzănişteanu, M. Cucu, E. Popescu, *Aspecte militare ale revoluţiei din 1848 în Ţara Românească*, Bucureşti, 1968, p. 45—122 ; L. Loghin, C. Ucrain, *Aspecte militare ale revoluţiei din 1848—1849, în Transilvania*, Bucureşti, 1970.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

du-se o identitate de gândire și acțiune și pe acest plan, ce evidențiază existența unei adevărate doctrine militare românești ce avea la bază concepția înarmării întregului popor și a războiului popular [10], concepție ce avea să contribuie într-o largă măsură, alături de alte elemente de gândire militară, la organizarea armatei moderne.

Deși determinată de cauze comune, revoluția românească de la 1848, pe parcursul desfășurării ei, a cunoscut și particularități de la o provincie la alta, particularități ce au imprimat și pe plan militar nuanțe diferite. O situație revelatoare, în acest sens, ne-o oferă Moldova, unde, datorită factorilor interni și externi, problema militară nu a cunoscut complexitatea și amploarea din celelalte două țări românești. Totuși, și aici, se poate sesiza și evidenția cu ușurință aspectul militar ce a preocupat conducerea revoluționară. Astfel, în „Petițiunea-Proclamațiune în numele tuturor stărilor Moldovei", din 28 martie 1848, elaborată de Comitetul revoluționar din Iași, se specifica referitor la armată :

„10. Ridicarea pedepselor trupești înjositoare caracterului de Miliție națională, îmbunătățirea hranei sale și mai ales dreapta înaintare în ranguri după merituri personale.

11. Militarii cari au slujit patriei și cari au câștigat recunoștința obștească să fie scutiți de orice dăjdii când vor ieși din slujbă" [11]. Prin punctul 35 se prevedea necesitatea organizării gărzii naționale „prin toate târgurile țării, alcătuită atât din români cât și din străini proprietari" [12].

Sintetizând cele 35 de puncte din „Petițiunea-Proclamațiune în numele tuturor stărilor Moldovei", manifestul adresat locuitorilor satelor, la 19 aprilie 1848, aborda și problemele armatei. Se preconiza prin punctul 10 necesitatea eliminării din armată a unor practici feudale — bătaia — ce afectau „haractirul ostașilor, care trebuie să fie insuflați numai de iubirea patriei și a cinstei, întru împlinirea datoriilor lor (...) ; totodată, fiindcă toți militarii fără osebire sânt fii ai patriei și au aceeași îndatorire de a se jertfi pentru apărarea ei, toți militarii să aibă aceleași drituri pentru înaintarea în ranguri, care înaintare să se facă potrivit vechimii și vredniciei slujbei, iar nu după hatâruri. Hrana Miliției să fie îmbunătățită, precum și îmbrăcămintea sa". Prin punctul 11 se prevedea ca soldații „liberați din armată să fie scutiți de orice dare, iar cei care ar îmbătrâni în slujbă, sau ar face vreo faptă vitejească întru apărarea țării, să fie răsplătiți cu pensie pentru toată viața lor" [13]. Aceleași obiective militare erau sintetizate de Vasile Alecsandri în broșura *Protes-*

---

passim ; Constantin Căzănișteanu, *Probleme militare în revoluția română de la 1848*, în *Revoluția de la 1848 din Țările Române*, București, 1974, p. 131—142 ; *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, București, 1987, p. 252—271.

[10] Constantin Căzănișteanu, *Războiul popular și înarmarea poporului în gândirea românească de la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *România și tradițiile luptei armate a întregului popor*, București, 1972, p. 88—95 ; idem, *Ideea înarmării poporului și a războiului popular în gândirea românească de la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *Oastea cea Mare*, București, 1972, p. 101—133.

[11] *Anul 1848 în Prncipatele Române. Acte și documente*, t. I, București, 1902, p. 178.

[12] *Ibidem*, p. 179.

[13] *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, 1960, p. 201.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

taţie în numele Moldovei, a omenirei şi a lui Dumnezeu [14]. Angajarea armatei permanente în vâltoarea evenimentelor, completată cu măsuri ce vizau organizarea gărzilor naţionale, erau obiective cu evidentă tentă democratică, modernă, urmărite cu persuasiune de conducerea revoluţionară, cu scopul indubitabil de a le transforma într-un veritabil şi eficient organism revoluţionar.

Dar, evenimentele din Moldova [15], influenţate de o multitudine de factori interni şi externi, aveau să ducă la arestarea conducerii revoluţionare şi, deci, la imposibilitatea transpunerii în practică a programului menţionat. În cadrul acestor evenimente, după aprecierea noastră, armata din Moldova şi-a avut rolul său. Nu vom încerca să-i minimalizăm acest rol, aderând la concluzia că „se prefăcu în bătăuşi contra tinerilor revoluţionari" [16], după cum, nu împărtăşim opinia istoriografiei româneşti contemporane care, fie că trece sub tăcere implicarea armatei în evenimente [17], fie că o exonerează de orice participare [18], susţinând că gărzile de arnăuţi, înarmate şi instruite din timp din ordinul domnitorului, au realizat intervenţia armată soldată cu arestarea conducerii revoluţionare. În cele ce urmează, vom încerca să reliefăm poziţia şi gradul de implicare al armatei în cadrul evenimentelor din Moldova.

Într-un manifest din primăvara anului 1848, se sublinia, referitor la armata Moldovei, că „Toţi ofiţerii sunt luminaţi şi buni patrioţi. Ei aşteaptă baterea ceasului ş-a unui clopot de unire spre îndreptare" [19], concluzie întărită şi de generalul rus Duhamel, când făcea aprecierea referitoare la cele două principate, că „ofiţerii erau contaminaţi de spiritul revoluţionar" [20]. Prezenţa în rândul corpului de ofiţeri a unor elemente cu vederi progresiste, revoluţionare, nu a fost în măsură de a submina poziţia domnitorului Mihail Sturdza în cadrul armatei, care deţinea un strict control în cadrul acesteia, prin prezenţa în funcţia de hatman a fiului său, prinţul Dimitrie Sturdza. Încă din 1846, din ordinul domnitorului, au fost luate măsuri pentru reprimarea oricărei acţiuni revoluţionare. În cadrul acestor acţiuni represive, s-a produs şi arestarea tinerilor revoluţionari moldoveni, printre care se afla şi Vasile Mălinescu, pe moşia de la Holmu, din ţinutul Vasluiului. Ordonată de către domnitor, acţiunea a fost executată de armată. Numai astfel poate fi înţeleasă adresa din 6 octombrie 1846, prin care Hătmănia solicita, domnitorului Mihail Sturdza, o recompensă băneasca pentru cornetul Păcu-

[14] Apud Cornelia Bodea, *1848, la români. O istorie în date şi mărturii*, vol. I, Bucureşti, 1982, p. 390.

[15] Gheorghe Platon, *Revoluţia de la 1848 în Moldova — început şi parte organică a revoluţiei generale a românilor*, în „Carpica", X, 1978, p. 7—19. Vezi şi aprecierea pertinentă a lui Damian Hurezeanu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 372.

[16] N. Iorga, *Istoria armatei româneşti*, vol. II, (Bucureşti), 1970, p. 399.

[17] Ion Suţa, *Infanteria română. Contribuţii la istoricul armei*, vol. I, Bucureşti, 1977, p. 154—160; Gheorghe Romanescu, Gheorghe Tudor, Mihai Cucu, Ioan Popescu, *Istoricul infanteriei române*, vol. I, Bucureşti, 1985, p. 236—244; *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, p. 276—323.

[18] Cf. Gh.Platon, *Iaşul în timpul revoluţiei de la 1848*, în *Istoria oraşului Iaşi*, vol. I, Iaşi, 1980, p. 529, 532; *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, p. 277—278.

[19] *Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente*, t. I, p. 145.

[20] Gh. Bezviconi, *Călători ruşi în Moldova şi Muntenia*, Bucureşti 1947, p. 387.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rariu și subofițerul Baltă, care s-au remarcat în „prinderea lui Vasile Mălinescu, companion al Râșcanului“ [21]. Pentru a stăvili orice acțiune insurecțională, revoluționarii au fost urmăriți. În acest sens, la 13 și 14 octombrie 1846, Dejurstva armatei, printr-o circulară adresată comandanților de unități din zonele de graniță, ordona urmărirea și prinderea revoluționarului T. Râșcanu [22]. Măsuri similare au fost ordonate o dată cu declanșarea evenimentelor din martie 1848, menite să împiedice revenirea acestora în țară, pentru a se ralia Comitetului revoluționar. La 29 martie 1848, prin ordinul nr. 1290, către garnizoana Galați, hatmanul Dimitrie Sturdza ordona să fie oprită intrarea în țară a revoluționarilor S. Vârnav, T. Râșcanu și V. Mălinescu [23]. Toate aceste acțiuni, inițiate de domnitor și executate de armată, nu au reușit să stagneze spiritul revoluționar existent la Iași, remarcat de fini observatori contemporani [24].

Conștient de această realitate, domnitorul Mihail Sturdza, manevrând cu abilitate și lăsând impresia că este decis pentru a angaja tratative cu Comitetul revoluționar, s-a hotărât să acționeze, după evenimentele de la Hotelul „Petersburg“, folosind armata. Desfășurarea evenimentelor și gradul de implicare al armatei în cadrul acestora îl vom sublinia în lumina unei surse de epocă inedită, un „Memorial“ redactat în Moldova, în iunie 1848, cu siguranță de un participant la evenimente, publicat în 1849 la Cernăuți, coroborate cu puținele documente de epocă. Conform „Memorialului“, la 29 martie 1848, domnitorul s-a prezentat la cazarma din Iași, ordonând împărțirea de bani și băutură soldaților. Un „preotu cumpăratu umbla printre șirurile soldaților, îndemnându-i să meargă împotriva acelor ce domnul îi numea inamicii săi“ [25]. Din ordinul domnitorului, s-a constituit o subunitate de 60 de soldați, având și un tun, a cărei comandă a fost încredințată lui Dimitrie și Grigore Sturdza [26]. După ce au „călcat“ casa logofătului Costache Sturdza, au trecut la arestarea celor aproximativ 15 revoluționari aflați în casa boierului Alecu Mavrocordat. În curte, soldații au primit ordin ca, sub pretextul evadării, să deschidă focul asupra arestaților. În dezordinea creată, 4 revoluționari reușesc să fugă, ceilalți 11, arestați, au fost transportați la Galați pentru a fi predați autorităților otomane [27].

Ce ne mărturisesc documentele vremii ? Ele confirmă și completează sursa menționată. După informații de epocă, emanând din partea unor personalități, implicate plenar în evenimentele din martie 1848, efectivele militare, angajate de domnitor în această acțiune, erau estimate la

---

[21] *ASI*, fond Miliția pamânteasca, tr. 1710, op. 1942, dosar 288, f. 59.

[22] Ibidem, dosar 277, f. 467, 467 verso și 474.

[23] Ibidem, tr. 1760, op. I/2009, dosar 159, f. 30.

[24] *Mémoires du prince Nicolas Soutzo grand-logothète de Moldavie 1798—1871*, publiés par Panaioti Rizos, Vienne, 1899, p. 151.

[25] „Bucovina“, Cernăuți, nr. 14, din 13 mai 1849, p. 73.

[26] Ibidem, p. 73—74.

[27] Vezi raportul vice-consulului britanic, V. Lloyd, din Brăila, către R. G. Colquhoun, consulul general de la București, din 18 aprilie 1848, apud Cornelia Bodea, *op. cit.*, vol. I, p. 378—380.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cifra de 600 [28] sau 1000 [29] de oameni. Prelatul, care a „binecuvântat" acțiunea represivă, era preotul militar Lazăr, recompensat, ulterior, pentru rolul avut în cadrul evenimentelor, cu 30 de galbeni [30]. Efectivele menționate au fost constituite din infanteriști și cavaleriști, aceștia din urmă fiind conduși de locotenentul Codreanu, iar sublocotenentul Goldbah „a fost cu tunul". Ambii au fost recompensați ulterior cu 24 și respectiv $20^1/_2$ galbeni [31]. Prin arestările efectuate a fost decapitată conducerea revoluționară, la Iași fiind instaurată teroarea [32]. În noaptea de 29 martie, unități militare, secondate de arnăuți înarmați și de pompieri, conduse de prințul Grigore Sturdza, terorizează populația capitalei arestând aproximativ 200 de persoane [33]: „toate ulițele fură ocupate de militari și tot Iașul declarat în stare de blocadă" [34].

Pentru „bravura și credința cu care domneasca noastră Miliție a răspuns chemării sale la asigurarea obștestii liniști", domnitorul recompensa cu bani, prin ordinul de zi pe armată, nr. 5, din 30 martie 1848, ofițerii și soldații ce au participat la arestarea revoluționarilor [35]. În acest sens, la 31 martie 1848, domnitorul solicita Visteriei suma de $1275^1/_2$galbeni [36], căreia i s-a adăugat, ulterior, încă $74^1/_2$ galbeni [37]. În afara recompenselor bănești, au fost și cazuri de avansări în grad. Astfel, subofițerul Grigore Bou a fost avansat la gradul de sublocotenent [38]. Acțiunea revoluționarilor moldoveni, „reprimată fără vărsare de sânge" [39] de forțele menționate, „au ferit acest Principat — cum aprecia Mihail Sturdza prin ordinul de zi pe armată, nr. 22, din 11 decembrie 1848 — de nenorocirile răzvrătirei și anarhiei de care au fost amenințat" [40].

Dar, evenimentele din Moldova nu au rămas fără urmări, principatul fiind ocupat de forțe armate străine. La finele lunii iunie 1848, au pătruns în Moldova primele unități militare rusești, alcătuite din 4000 de infanteriști, 250 de cazaci și o baterie de 8 tunuri, care și-au așezat tabăra în stânga dealului Copou. Prin punctul Liova, concomitent, au pătruns alte mii de infanteriști [41]. Efectivele armatei rusești se vor mări, fiind concentrate în afară de Iași, la Vaslui, Bacău, Comănești, Roman, Lipova, Bârlad, Tecuci și Focșani [42]. Aceste efective au fost completate de forțe otomane care intervin în Moldova, la 1 iulie 1848, pe la caran-

[28] V. Alecsandri, *Protestația în numele Moldovei, a omenirei și a lui Dumnezeu*, apud, Cornelia Bodea, *op. cit.*, vol. I, p. 395.
[29] (Mihail Kogălniceanu), *Întâmplările din Moldova în luna lui martie 1848*, apud, Cornelia Bodea, *op cit.*, vol. I, p. 367.
[30] *ASI* fond Miliția pământească, tr. 1760, op. 2009, dosar 257, f. 9.
[31] Ibidem.
[32] Gh. Sion, *Suvenire contimpurane*, Iași, 1888, p. 192.
[33] V. Alecsandri, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 396.
[34] (Mihail Kogălniceanu), *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 368.
[35] *ASI*, fond Milia pământească, tr. 1760, op. I/2009, dosar 795, f. 90.
[36] Ibdiem, op. 2009, dosar 257, f. 8.
[37] Ibidem, f. 9.
[38] Ibidem, op. I/2009, dosar 161, f. 4.
[39] *Mihail Sturdza fostul domn al Moldovei 1834—1849* (tradusă din limba franceză), Iași, 1874, p. 14.
[40] „Buletin. Foaie oficială", Iași, anul XVI, nr. 100, din 16 decembrie 1848, p. 402.
[41] „Albina românească", Iași, anul XX, nr. 51, din 27 iunie 1848, p. 205.
[42] „Foaie sătească", Iași, anul X, nr. 45, din 7 noiembrie 1848, p. 286.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tina Țiglina și gura Siretului [43]. Garnizoanele militare, așa cum a fost cazul celei din Galați, erau obligate să cedeze cazărmile și spitalele trupelor de ocupație, soldații și ofițerii moldoveni fiind repartizați la „cvartire" [44].

Prezența trupelor străine de ocupație a pus capăt oricărei speranțe de a se reedita evenimentele revoluționare din primăvara anului 1848, cu sprijinul maselor populare. Situația din principate a fost consfințită la 19 aprilie 1849, când, între puterea suzerană și Rusia, s-a încheiat Convenția de la Balta Liman. Prin cele 7 articole ale Convenției se încălca autonomia principatelor, fiind impusă staționarea trupelor de ocupație, al căror număr putea să se ridice pînă la 60000 de soldați, în vreme ce armatei pământene i se întărea rolul de poliție [45]. Efectivele trupelor de ocupație au depășit permanent numărul indicat prin Convenție, populația principatului având mult de suferit, fiind obligată, printre altele, să aprovizioneze aceste forțe [46]. Numai pentru trupele rusești, în perioada 23 iunie — 1 noiembrie 1848, au fost furnizate de Moldova provizii totalizând 80568 ruble și $19^1/_2$ copeici argint [47]. Prin această convenție, cu adevărat „Provinciile moldo-valahe își văd drepturile lor cele mai sfinte călcate în picioare, prin abuzul de forță al rușilor, prin lipsa de curaj a turcilor", cum specificau în Memoriul-protest, redactat la Paris, la 9 iulie 1849, I. H. Rădulescu, N. Golescu și Christian Tell [48].

În aceste condiții, domnia lui Mihail Sturdza nu mai putea fi salvată. Încă din 17 iunie 1848, ambasadorul Franței la Viena anunța Parisul că Poarta era decisă să-l înlocuiască pe Mihail Sturdza și că Rusia inițiia acțiuni spre a impune un domnitor care să fie sub influența sa [49]. Informația reprezentantului francez a fost confirmată de realitate, capitala habsburgică nedezmințindu-și atributele de ocultă abilitate diplomatică. La 12 mai 1849, Poarta l-a constrâns pe Mihail Sturdza să abdice [50]. La 22 iunie 1849, la Iași se citea firmanul otoman prin care domnitor al Moldovei era numit prințul Gr. Al. Ghica [51].

Revoluția românească de la 1848 are meritul, incontestabil, de a fi înscris în programul său și de a fi militat pentru înfăptuirea problemelor de interes vital ale națiunii române. Transpunerea în practică a programului revoluției și realizarea pe această cale a deziderateloi hotărâtoare pentru emanciparea țării a impus conducerii revoluționare, ca o condiție a victoriei, necesitatea înscrierii în documentele

[43] Vezi raportul comandantului garnizoanei Galați, colonel Mișcenco, din 1 august 1848 *(ASI*, fond Miliția pământească tr. 1760, op. I/2009, dosar 681, f. 9).

[44] Vezi ordinul nr. 4142, din 1 noiembrie 1848, al hatmanului Dimitrie Sturdza către colonelul Mișcenco (ibidem, f. 70). Cf. adresa nr. 3377, din 4 noiembrie 1848, a colonelului Mișcenco către Pircălăbia Galați (ibidem, f. 71—71 verso)

[45] *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, t. I, Iași, 1855, p. 23—25.

[46] „Bucovina", Cernăuți, nr. 5, din 11 martie 1849, p. 54.

[47] „Gazeta de Moldavia", Iași, anul XXII, nr. 63, din 24 august 1850, p. 259.

[48] Archives du Ministère des Affaires Etrangères, France. Mémoires et documents. Moldavie et Valachie. 1828—1855, vol. 48, p. 140—145.

[49] Ibidem, Correspondance politique, Autriche. 1848, vol. 435, p. 253.

[50] Vezi actul de abdicare a lui Mihail Sturdza, în *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, p. 393..

[51] „Albina românească", Iași, anul XXI, supliment la nr. 49, din 23 iunie 1849, p. 209—211. Vezi și *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, t. I, p. 22.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

programatice a antrenării armatei permanente, ca unică forță capabilă să îndeplinească această sarcină istorică, și a organizării gărzilor naționale. Măsurile luate de conducerea revoluționară din Moldova se înscriu pe această linie, fiind orientate din punct de vedere militar pe cele două direcții menționate : armata permanentă și gărzile naționale. Evenimentele din primăvara anului 1848, din Moldova, au scos în evidență, mai mult ca în celelalte două principate, rolul cu adevărat hotărâtor al armatei în asigurarea succesului revoluției. Lipsită de un astfel de sprijin armat, conducerea revoluționară din Moldova a rămas la discreția regimului autoritar al domnitorului Mihail Sturdza, care a acționat cu promptitudine. Fără a reuși să angajeze armata ca instituție în actul represiv din 29 martie 1848 — ca dovadă a prezenței în oștirea pământeană a unor elemente cu vederi progresiste — acțiunea represivă condusă de fiii domnitorului a avut consecințe dintre cele mai nefaste asupra evoluției ulterioare a evenimentelor din Moldova. După consumarea acestei faze, încercarea revoluționarilor moldoveni de a reedita evenimentele din martie, în care să fie angajată armata și masele populare, nu a mai avut loc, ca urmare a pătrunderii armatelor rusești și otomane în Moldova. Condiții istorice mai favorabile au creat posibilitatea, în celelalte două țări românești, transpunerii în practică a programelor militare, similare cu cel din Moldova, ca o dovadă evidentă a modului unitar de gândire și acțiune a revoluționarilor patruzecioptiști și pe plan militar.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

D. ŞANDRU

CONCESIUNEA TELEFOANELOR ROMÂNIEI DIN 4 IULIE 1930 REFLECTATĂ ÎN RAPOARTELE LEGAŢIEI ŞI CONSULATULUI AMERICAN DIN BUCUREŞTI

Concesiunile acordate capitaliştilor străini de guvernele naţional-ţărăniste în perioada crizei economice din 1929—1933 şi implicaţiile lor asupra vieţii economice şi sociale a României au fost analizate în mod detaliat într-o serie de lucrări aparţinînd unor prestigioşi economişti. Baza documentară a studiilor lor a fost asigurată în exclusivitate de literatura de specialitate şi de arhivele interne ale epocii. Cercetarea rapoartelor Legaţiei şi Consulatului Statelor Unite ale Americii din Bucureşti oferă numeroase informaţii noi referitoare la concesiunea telefoanelor acordată de guvernul Iuliu Maniu firmei americane *International Telephone & Telegraph Corporation.* Acestea privesc diferite faze ale negocierilor, despre care reprezentanţii presei nu au avut cunoştinţă, atitudinea diplomaţilor americani acreditaţi la Bucureşti, a reprezentanţilor firmei din New York şi a membrilor guvernului român implicaţi în concesiune, precum şi unele înţelegeri secrete între ofertant şi concesionar, care nu au fost înscrise în contractul votat de Corpurile legiuitoare.

După contractarea împrumutului de stabilizare, la 7 februarie 1929, guvernul Iuliu Maniu a fost asaltat cu oferte de împrumuturi din toate sursele şi pentru toate scopurile. Se pare — scria, la 5 aprilie 1929, strict confidenţial, ministrul Statelor Unite ale Americii la Bucureşti, Charles S. Wilson, secretarului de stat — că s-a făcut simţită dorinţa fierbinte în activitatea bancară a cercurilor financiare străine de a avea asigurat, cel puţin, împrumutul de stabilizare şi că, pe de altă parte, guvernul, găsind plăcut gustul capitalului, ar putea aduce în România, pe căi obişnuite, împrumuturi până la exces [1].

Presa opoziţiei, în special aceea a Partidului Naţional Liberal, ataca violent guvernul pe tema pretinsei lui bunăvoinţe de a primi şi de a da recompense favorabile împrumuturilor propuse de orice natură. La rândul

[1] National Archives of the United States of America, Washington, D. C., Record Group Number 59, Decimal File 1910—1929, doc. 871.51/806. În continuare se va cita : NAUSA, R.G.N.... D.F....).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lor, național-țărăniștii afirmau, prin organul lor oficial, că obținerea de credite nu putea pune în pericol viitorul financiar și economic al țării [2]. La începutul lui aprilie 1929, ministrul Franței la București i-a declarat lui Charles S. Wilson că, datorită succesului împrumutului de stabilizare, el era, cel puțin parțial, neliniștit pentru faptul că pofta guvernului venea mâncând. Această tendință — credea el — putea să creeze dificultăți sarcinii consilierului francez al Băncii Naționale a României, Charles Rist, în privința împrumutului de stabilizare, dar ambasadorul francez și-a exprimat speranța că Rist va folosi o mână forte pentru a împiedica orice acțiune neînțeleaptă a guvernului român cu privire la viitoarele împrumuturi [3]. Eu — menționa Wilson în raportul din 5 aprilie 1929 — am auzit numai de două proiecte de ofertă făcute de către firmele americane guvernului român. Un reprezentant al lui Willys Knight Company s-a interesat recent la Legație dacă guvernul ar putea lua în considerație propunerea pentru finanțarea de către americani a construcției unei largi rețele de șosele care ar fi putut aduce după sine creșterea pieței de automobile în România. Compania nu intrase încă în contact cu autoritățile de la București, reprezentantul ei aflându-se atunci la Paris spre a se consulta pentru aprobare cu șefii firmei, înainte de a fi făcut propunerea directă guvernului român. După cum se știe, in același timp în care recentul împrumut de stabilire a fost încheiat, guvernul Iuliu Maniu a contractat un alt împrumut de la o firmă suedeză, căreia i-a cedat în schimb monopolul chibriturilor. Condițiile împrumutului au fost considerate, în general, favorabile pentru România, dar, imediat după semnarea lui, presa opoziției a răspândit știrea că alte companii suedeze ar fi urmat să-și asigure în schimb noi contracte și monopoluri. Circula zvonul că o societate suedeză avea să primească de la guvern monopolul modernizării telefoanelor [4]. Reprezentanții locali ai firmei americane International Telephoen & Telegraph Corporation doreau, de asemenea, să facă propuneri guvernului pentru finanțarea operației, dar ei erau convinși că Bucureștiul avea anumite înțelegeri cu compania de telefoane suedeză și că o altă firmă nu putea concura [5].

Rivalitatea dintre suedezi și americani în legătură cu telefoanele din România a apărut la câțiva ani după terminarea primului război mondial. International Telephone & Telegraph Corporation era reprezentată în România, indirect, prin firma locală Tungsram, o filială a lui Tungsram din Zürich, care era, la rândul ei, o filială a lui International Standard Electric Corporation, ce era stăpânită de International Telephone & Telegraph Corporation. Firma suedeză L. M. Erickson Telephone Company era reprezentată în România prin societatea locală Energia. În 1922, Tungsram reușise să obțină de la administrația Poștelor, Telegrafelor și a Telefoanelor din București o comandă pentru introducerea echipamentului telefonic automat în câteva cartiere ale orașului București, în favoarea unei filiale a lui International Standard Electric Corporation, Bell Telephone Manufacturing Company, Antwerp, din Belgia. Lucrarea a

[2] „La Nation Romaine", 5.IV.1929.
[3] NAUSA, R.G.N. 59, D.F. 1910—1929, doc. 871.51/806.
[4] *Ibidem*; idem, doc. 871.71/6; idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./1.
[5] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1910—1929, doc. 871.75/6.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fost încheiată în 1927, dar ea a reprezentat doar o parte din opera de reconstrucție radicală a telefoanelor și a telegrafului, căci Direcția Generală a Poștelor, Telegrafelor și a Telefoanelor avea pentru întreaga țară un program de cheltuieli de 30 000 000 de dolari [6].

La începutul anului 1927 s-a anunțat că o înțelegere între guvernul român și compania suedeză L. M. Erickson fusese virtual încheiată. Autoritățile de la București nici măcar nu au abordat firma Tungsram în legătură cu proiectul de modernizare a telefoanelor, motivând ulterior, în mod neoficial, că ea nu fusese anunțată întrucât era legată de o companie maghiară, Standard Electric, din Budapesta. Consulatul Statelor Unite ale Americii din București a comunicat imediat telegrafic Departamentului de Stat știrea, iar acesta, la rândul său, a intervenit, la începutul lunii februarie 1927, prin intermediul legației, la ministrul român al comunicațiilor. În urma acestui demers, guvernul român a decis a amâna pe termen nelimitat studierea proiectului [7].

În această dispută, Departamentul de Stat a adoptat o poziție contrarie punctului de vedere oficial al Washingtonului, expus în anunțul departamentului din 3 martie 1922, legat de inițiativele capitalului privat american din afara granițelor țării, care și-a păstrat valabilitatea în întreaga perioadă interbelică : „Departamentul de Stat nu își asumă nici meritele asupra împrumuturilor externe sau asupra propunerilor de afaceri, nici vreo responsabilitate cu aceste tranzacții, așa că în nici un proiect nu poate fi făcută vreo referire la atitudinea guvernului" [8]. Este de remarcat că în aproape toate celelalte cazuri în care firmele americane au solicitat concursul Departamentului de Stat în tranzacțiile cu Bucureștiul, Secția Afacerilor Orientului Apropiat le-a sfătuit fie să manifeste o prudență excesivă față de o asemenea colaborare, din cauza politicii economice naționaliste a Partidului Național Liberal, fie să abandoneze proiectele, pe motiv că guvernul român întâmpina serioase dificultăți financiare care nu ar fi asigurat firmelor străine succese în afaceri [9].

Cu încheierea de către România a împrumutului internațional pentru stabilizare și dezvoltare economică chestiunea refacerii telegrafului și a liniilor telefonice a reapărut la ordinea zilei. La puțin timp după ce societatea suedeză Svenska Tandsticks Aktiebolaget a semnat contractul în baza căruia acorda României împrumutul de 30 000 000 de dolari, în cercurile bine informate din București a început să devină curentă știrea că Ivor Kreuger, președintele lui T. B. Kreuger & Toll, din Stockholm, spatele puternic al firmei suedeze creditoare, era, de asemenea, interesat în acțiunile lui L. M. Erickson. Bunăvoința față de doleanțele lui Kreuger fusese cîștigată prin participarea la împrumutul lui Svenska Tandsticks Aktiebolaget. Compania. T. B. Kreuger & Tool a intervenit în favoarea lui Erickson pentru a i se acorda contractul de reconstrucție a serviciilor telefonice din întreaga Românie. Consulatul american din București a fost informat imediat de către conducerea locală a lui International Telephone & Telegraph Corporation că se crease o situație simi-

[6] Idem, doc. 871.75/7.
[7] *Ibidem.*
[8] Idem, doc. 871.51 Roumanian Loan/61.
[9] *Ibidem;* doc 871.51 Roumanian Loan/42 ; doc. 871.51 Roumanian Loan/66 ; R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 796/14.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lară aceleia din 1927, când comanda se dădea lui Erickson, fără ca societății americane să i se facă ofertă. La 25 februarie 1929, firma Tungsram din București a adresat consulatului două scrisori, ale căror copii au fost retransmise de acesta Departamentului de Stat din Washington. Urmarea intervenției consului pe lângă ministrul român al comunicațiilor a fost aceea că oferta către firma suedeză a încetat [10].

Potrivit opiniilor consulului general în funcție la București, Ely E. Palmer, programul departamentului român de resort era atât de vast, încât nu putea fi realizat din împrumutul de 100 000 000 de dolari. De aceea — comunica el, în mod confidențial, la 4 aprilie 1929, secretarului de stat — este de înțeles că International Telephone & Telegraph Corporation trebuie să fie pregătită a finanța operațiunea de comercializare a telefoanelor și a telegrafului, în cazul în care comercializarea va fi încredințată unei firme private (dacă este nevoie, o companie românească), în care compania ce finanțează să aibă interesul de a controla [11].

Dar concurența firmei suedeze la concesiunea operațiunii de modernizare a rețelei telefonice și telegrafice românești continua să rămână amenințătoare pentru americani. La 26 martie 1929, în „New Journal of Commerce", din New York, a apărut un amplu articol care evidenția rivalitatea dintre International Telephone & Telegraph Corporation și L. M. Erickson pe tema telefoanelor din România. Consulul general în funcție la București, trimițând, la 4 mai 1929, copia lui, împreună cu un comentariu detaliat, secretarului de stat, scria, confidențial, că conflictul dintre cele două companii era așa de acut încât el se afla sub observația atentă a consulatului [12]. Însuși ministrul S.U.A. la București, care își limita, obișnuit, activitatea în sfera economică la a prezenta conaționalilor săi starea de lucruri din România și la a le acorda sfaturi privitoare la șansele de reușită sau de eșec a inițiativelor lor, s-a dovedit în confruntarea cu suedezii un activ purtător de cuvânt al doleanțelor americanilor. La începutul lui aprilie 1929, ministrul Statelor Unite la București, Charles S. Wilson, la sugestia reprezentanților locali ai lui International Telephone & Telegraph Corporation, a avut o convorbire cu ministrul comunicațiilor în legătură cu concesiunea lucrărilor de modernizare a telefoanelor și telegrafului. Generalul N. Alevra i-a dat asigurări că nimic nu fusese încă decis, că guvernul nu avea obligații față de nimeni și că, la timpul oportun, ofertele americane se vor bucura de același tratament ca și competitorii [13].

La 4 aprilie 1929 vicepreședintele lui International Telephone & Telegraph Corporation, Frank Gill, a sosit la București [14]. Trecând, în aceeași zi, pe la Legație, el a explicat că venise să studieze situația telefoanelor din România în legătură cu posibilitatea ameliorării sistemului de control al siguranței lor. Gill a afirmat că se temea că firma lui ajunsese pe scenă, poate, prea târziu, căci zvonurile circulau că guvernul in-

[10] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1910—1929, doc. 75/7.
[11] *Ibidem.*
[12] *Ibidem.*
[13] Idem, doc. 871.51/806; doc. 871.75/6; idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./1; doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./5.
[14] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

trase deja în tratative cu Erickson. În urma convorbirii cu vicepreşedintele firmei americane, Wilson s-a întâlnit din nou cu ministrul comunicaţiilor, căruia i-a descris poziţia importantă a lui International Telephone & Telegraph Corporation, exprimându-şi speranţa că nici o altă propunere nu putea fi primită mai favorabil. Generalul Alevra i-a dat asigurări şi de data aceasta şi a afirmat, fără ezitare, la fel ca în discuţia precedentă, că mâinile guvernului erau destul de libere şi că nu promisese concesiunea nici unei alte companii. Legaţia a aranjat apoi o întrevedere între Gill şi primul ministru [15].

După plecarea lui Frank Gill, Wilson nu a mai auzit nimic despre proiect până prin noiembrie—decembrie, când Frank W. Hilyer, un reprezentant al oficiului londonez al lui International Telephone & Telegraph Corporation, a trecut pe la Legaţie, de la care a aflat că în decursul lunilor precedente a intervenit corespondenţa dintre guvern şi companie. Ca şi Gill, Hilyer şi-a exprimat teama că Erickson a reuşit în obţinerea câtorva asigurări de la guvern. Apoi, la 14 noiembrie 1929, Departamentul Comunicaţiilor s-a unit cu cel al Lucrărilor Publice, aşa că Legaţia americană a aranjat ca Hilyer să fie primit de primul ministru, Iuliu Maniu, de Virgil N. Madgearu, până în octombrie la Industrie şi Comerţ, acum la Finanţe, şi de subsecretarul de stat la Lucrări Publice şi Comunicaţii, Gr. Gafencu. Wilson a discutat de câteva ori cu Gafencu, prezentându-i lucrările efectuate de International Telephone & Telegraph Corporation în Spania şi în alte ţări, iar la începutul lui ianuarie 1930 el a avut prilejul să pledeze pentru cauza companiei americane într-o convorbire purtată cu ministrul de finanţe şi să-şi exprime speranţa că propunerile corporaţiei din New York puteau fi acceptate tot aşa de favorabil ca şi în alte ţări. Madgearu l-a asigurat că aşa va fi şi l-a rugat pe Hilyer să pregătească de urgenţă propunerile. Mi se pare — răspundea, la 10 ianuarie 1930, Wilson la telegrama nr. 2 din 6 ianuarie 1930 a Departamentului de Stat prin care se solicita ambasadei să dea îndeaproape ajutor lui International Telephone & Telegraph Corporation în tranzacţiile sale cu guvernul român — că International Telephone & Telegraph Corporation are o sinceră şansă de succes aici, dar că îşi găseşte un formidabil de influent rival în firma suedeză L. M. Erickson, susţinută de Swedish Match Company (Svenska Tandsticks Aktiebolaget), de la care România a primit un împrumut garantat cu monopolul chibriturilor. Această firmă a deschis recent frumoase birouri permanente pe principalele străzi de afaceri din Bucureşti, în timp ce reprezentanţii lui International Telephone & Telegraph Corporation fac vizite din când în

[15] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./5. Ministrul american, Charles S. Wilson, se bucura de simpatia membrilor guvernului naţional-ţărănist datorită relaţiilor întreţinute de predecesorul său la Bucureşti cu membrii partidului în perioada când acesta se afla în opoziţie. „Eu am auzit de la venirea mea aici şi din termenii în care miniştrii vorbesc şi mi-am dat seama — scria, la 17 noiembrie 1928, Wilson secretarului de stat — că D-l Culbertson a fost aproape singurul străin care a cultivat şi a cunoscut bine pe liderii P.N.Ţ., care a făcut un efort să înţeleagă punctul lor de vedere, să le dea sfaturi prieteneşti, dezinteresate şi personale. Eu simt că poziţia lui Culbertson a câştigat teren printre liderii acestui partid, fiind valoroasă pentru intrarea mea în prezent în relaţii cu guvernul şi nu mă îndoiesc că va avea un efect pozitiv asupra relaţiilor româno americane sub prezentul guvern" (idem, R.G.N. 59, D.F. 1910—1929, doc. 871.00/245).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

când şi pleacă. Nu este confirmat, dar circulă zvonul, că suedezii sunt sprijiniţi de interesele germane din România [16]. Trei zile mai târziu, în completare la raportul din 10 ianuarie, Wilson scrie că, în timp ce lua dejunul cu Virgil Madgearu şi cu Gr. Gafencu, ambii şi-au exprimat speranţa că discuţiile vor conduce la încheierea convenţiei cu International Telephone & Telegraph Corporation [17].

Un impediment în calea materializării planurilor guvernului părea să îl reprezinte opoziţia Partidului Naţional Liberal. Combătând în mod constant concesionarea oricărei proprietăţi a statului către întreprinderile străine, liberalii continuau să-şi afirme vechile principii faţă de colaborarea cu capitalul internaţional. La 30 martie 1930, Charles S. Wilson, transmiţând Departamentului de Stat câteva informaţii noi despre competiţia dintre International Telephone & Telegraph Corporation şi L. M. Erickson, împreună cu copia unui articol publicat în „L'Independance Roumaine", care evidenţia atitudinea constant refractară a Partidului Naţional Liberal faţă de capitalul străin, comenta, confidenţial, semnificaţia lui prin prisma intereselor capitaliştilor americani în România, în general, şi ale lui International Telephone & Telegraph Corporation, în particular. Ostilitatea lui Wilson faţă de liberali este vădită şi ea nu se deosebeşte cu nimic de aceea a ambasadorilor americani precedenţi, Peter Augustus Jay şi William S. Culbertson, din anii când politica naţionalismului economic s-a materializat prin traducerea în viaţă a legilor ce vizau, în mod evident, limitarea avantajelor capitalului străin din economia românească. Atitudinea Partidului Naţional Liberal are importanţa ei pentru International Telephone & Telegraph Corporation şi ea poate fi considerată simptomatică dacă partidul va veni la guvern, căci Brătianu, care este un antiamerican notoriu, se va întoarce împotriva capitalului străin şi în special împotriva celui american. Unele persoane — scria Wilson — au crezut că politica împotriva străinilor a lui Brătianu a suferit o schimbare, căci el adoptă uneori o manieră destul de lipsită de curaj ca să dea impresia că a fost, în final, împăcat cu ideea colaborării limitate cu capitalul străin. Oricum, mă tem că această schimbare a sentimentelor este iluzorie şi că partidul său, ca Bourbonii în Franţa în timpul Restauraţiei, nu a învăţat nimic şi nu a uitat nimic şi că, dacă se vor întoarce la putere, liberalii vor reveni la vechile metode de tiranie, corupţie şi persecuţie a concernelor străine care ar încerca să facă afaceri în România ori cu România, metode ce au caracterizat perioada anterioară cât timp au fost la guvern. În aceste circumstanţe, eu simt că concesiunea pe care International Telephone & Telegraph Corporation se străduieşte să şi-o asigure suportă orice risc, căci sunt convins că la revenirea la putere liberalii se vor strădui să anuleze contractul şi că toată legislaţia Partidului Naţional Ţărănesc va fi revizuită [18].

Opoziţia îndârjită a liberalilor faţă de concesionarea telefoanelor se întemeia pe prevederile art. 112 din Constituţie. International Telephone & Telegraph Corporation a solicitat opinia juristului Em. Pantazi

[16] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL & TEL. CORP./5.
[17] *Ibidem*; idem, R.G.N. 59, D.F. 1910—1929, doc. 871.75/11.
[18] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871,75 INT. TEL. & TEL. CORP/7. Vezi şi „L'Independance Roumaine", 30.III.1930.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în legătură cu legalitatea contractului, care a fost confirmată la 5 aprilie 1930. Reprezentanții lui International Telephone & Telegraph Corporation din București — nota Charles S. Wilson în scrisoarea din 28 iunie trimisă secretarului de stat — nu par deloc stânjeniți de amenințările liberalilor că vor anula contractul când vor veni la putere și nici eu nu îi iau în serios, ci privesc acțiunile lor doar ca pe un mijloc politic al Partidului Național Liberal de a ataca guvernul Maniu [19].

Până la începutul lui iunie 1930, Legația americană din București nu avea nici o știre despre faptul că o altă firmă americană se afla în competiție cu International Telephone & Telegraph Corporation. Ziarele din România afirmau că guvernul lua în considerație trei oferte : americană (International Telephone & Telegraph Corporation), germană (Siemens & Halske) și suedeză (L. M. Erickson), iar ministrul de finanțe, Virgil Madgearu, în discuțiile avute cu Charles S. Wilson i-a vorbit întotdeauna de trei oferte, afirmând, în același timp, că el era în mod hotărât pentru acceptarea ofertei americane. Nu se știa însă nimic la ambasadă despre vreo combinație între Siemens & Halske, Transamerica Corporation of New York și Messrs. Blair & Company, New York. Abia pe la începutul lui iunie, reprezentantul lui Messrs. Blair & Company a venit la Legație. Contele Maud'huy, pe care Wilson îl cunoștea personal foarte bine, i-a declarat că el dorea numai să-l informeze că, așa cum Messrs. Blair & Company era în spatele lui Siemens & Halske, ultima ofertă putea fi considerată tot ca o propunere reprezentând interesele americane. Maud'huy a menționat că trecuse pe la ambasadă cu simplul scop de a-i face cunoscut lui Wilson această știre și că nu cerea nici un fel de favoare de la nimeni [20].

Vizita lui Maud'huy avusese loc când guvernul român se decisese, practic, să acorde concesiunea lui International Telephone & Telegraph Corporation. Nici o cerere de altă natură nu fusese primită la legație de la reprezentanții așa-ziselor interese americane, care — eu am înțeles, — scria Charles S. Wilson, la 28 iunie 1930 — erau activ sprijiniți de Legația Germaniei. După această vizită, subsecretarul de stat la Lucrările Publice, Gr. Gafencu, i-a spus ministrului american că, atunci când contele Maud'huy — reprezentantul lui Blair & Company — a aflat că România era decisă să accepte oferta lui International Telephone & Telegraph Corporation, a devenit foarte nervos și aproape că a făcut o criză, amenințând că dacă acest contract nu va fi realizat, Messrs. Blair & Company și organizațiile sale afiliate erau destul de puternice ca să închidă definitiv piața financiară americană pentru România și că va proceda așa [21].

Firma în numele căreia contele vorbea era una din băncile participante la împrumutul de stabilizare din 7 februarie 1929. Amenințarea lui Maud'huy își găsea temei în faptul că guvernul de la București spera

---

[19] NAUSA, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./14.

[20] *Ibidem*. Informațiile privitoare la Blair & Company erau similare cu cele dintr-o scrisoare trimisă la începutul lunii iunie 1930 unui oarecare Julius Klein de conducerea lui Associated Telephone & Telegraph Company, din Chicago, a cărei copie fusese expediată și Legației din București *(Ibidem)*.

[21] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

să obţină colaborarea lui Blair & Company la tranşa a doua a împrumutului, pentru care încercase să iniţieze negocieri încă înainte de lansarea celui dintâi. International Telephone & Telegraph Corporation, una din marile întreprinderi americane, făcea parte din grupul unui gigant industrial de primă mână, J. P. Morgan & Co., pe când Blair & Company era o bancă de importanţă secundară în organizaţia financiară a Statelor Unite ale Americii. Trebuie notat că, la sfârşitul lui ianuarie 1929, când ministrul de finanţe român, Mihai Popovici, a plecat la Paris pentru a semna contractul împrumutului de stabilizare, a intrat în legătură, prin intermediul directorului conducător al rafinăriei Româno-Americană, cu un reprezentant al lui J. P. Morgan & Co., solicitând concursul firmei sale la emiterea împrumutului de stabilizare. Împuternicitul lui J. P. Morgan & Co. i-a răspuns că, întrucât guvernul Maniu trata cu Blair & Company, nu ar fi fost curtenitor pentru ea să intre în competiţie cu o altă firmă, când negocierile erau în curs. Apoi, ministrul de finanţe a întrebat dacă J. P. Morgan & Co. va putea lua parte la emiterea unui împrumut mai mare pe care românii sperau să îl obţină mai târziu. De data aceasta, răspunsul a fost, oarecum, caustic : „Bancherii de primă clasă — a declarat el — nu călătoresc în vagoane de clasa a treia", înţelegând prin aceasta că Morgan & Co. nu s-ar fi asociat cu Blair & Company [22].

Către sfârşitul lunii iunie 1930, oficialităţile româneşti au început să-i vorbească lui Charles S. Wilson despre un alt competitor american al lui International Telephone & Telegraph Corporation la concesiunea telefoanelor României : Transamerican Corporation of New York [23]. Dar, ca şi Blair & Company, şi acesta sosise prea târziu pe scenă.

La 3 iunie 1930, proiectul legii pentru dezvoltarea şi perfecţionarea Serviciului telefonic român, cu contractul şi Convenţia dintre Ministerul Lucrărilor Publice şi Comunicaţiilor, Ministerul Finanţelor şi Direcţia Generală a Regiei Autonome a Poştelor, Telefoanelor şi Telegrafului, pe de o parte, şi International Telephone & Telegraph Corporation, din New York, căpătase forma finală [24]. Două zile mai târziu, la 5 iunie, guvernul român a decis să recomande Parlamentului acceptarea termenilor oferiţi de firma americană pentru concesiune. Această acţiune a fost, oarecum, întârziată de evoluţia evenimentelor politice din România, ca urmare a întoarcerii prinţului Carol. Într-o discuţie purtată la Secţia Afacerilor Orientului Apropiat a Departamentului de Stat la câteva zile după „restauraţie", Frank Page, de la International Telephone & Telegraph Corporation, îşi exprima îngrijorarea că aprobarea concesiunii devenise atunci, oarecum, îndoielnică, datorită numirii unui nou prim-ministru, G. G. Mironescu, a cărui atitudine era incertă, dar el credea că, în cele din urmă, concesiunea va fi obţinută [25].

La numai câteva zile după proclamarea prinţului Carol rege al României, preşedintele lui International Telephone & Telegraph Corporation, colonelul Behm, a venit la Bucureşti şi, prin intermediul membrilor

[22] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1910—1929, doc. 871.602/6.
[23] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./14 ; doc. 871.044/26.
[24] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./17.
[25] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./12.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Legației, a reușit să vadă pe suveran, pe prințul Nicolae, pe primul ministru, pe ministrul de finanțe și pe alți demnitari. El a găsit pe primii trei foarte nerăbdători să încheie contractul cu compania ce o conducea, dar ministrul de finanțe, Mihai Popovici, s-a opus, presupunându-se de către Behm că el era favorabil lui Erickson și că ar fi dorit să redeschidă întreaga chestiune. Oricum, în zilele următoare, influența regelui și, în special, a lui Virgil Madgearu, fost ministru la finanțe în primul guvern național-țărănist, iar acum, în cel de-al doilea, la industrie și comerț, ca și a altor factori de conducere a predominat [26].

După această întârziere neașteptată, contractul a fost votat cu puțin timp înaintea închiderii sesiunii din vară a Parlamentului. Convenția încheiată între Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, Ministerul de Finanțe și Direcția Generală a Regiei Autonome a Poștelor, Telefoanelor și Telegrafului, pe de o parte, și International Telephone & Telegraph Corporation pe de alta, reprezentată prin Kenneth E. Stockton s-a votat în Cameră la 27 iunie iar în Senat la 28 iunie 1930. Contractul-lege prevedea condițiile în care International Telephone & Telegraph Corporation urma să modernizeze rețeaua telefonică a României, fără a se preciza valoarea investiției [27]. Potrivit datelor furnizate la 11 iulie 1930 de Frank Page șefului Secției Afacerilor Orientului Apropiat a Departamentului de Stat, Wallace Murray, statul român urma să concesioneze lui International Telephone & Telegraph Corporation monopolul drepturilor telefoanelor din România pe o perioadă de 30 de ani, — nu pe 20 de ani, cum stipula legea — la sfârșitul concesiunii el putând fi răscumpărat de guvern, la prețul de investiție, minus cota de depreciere. Compania din New York se obliga să acorde un avans preliminar de 4 000 000 de dolari guvernului român, ce urma a fi vărsat Ministerului de Finanțe și restituit corporației în decurs de cinci ani. Totodată, firma americană se angaja să înlesnească punerea la dispoziția României a unei sume de încă 16 000 000 de dolari. Împrumutul global, de 20 000 000 de dolari era asigurat din veniturile căilor ferate. Guvernului român i se garanta o cotă de cel puțin 4% din venitul brut al concesiunii, iar companiei o dobândă de 8% în contul capitalului investit, plus 2% drept fond de amortizare [28].

De drept, prin convenția alăturată contractului de concesiune, International Telephone & Telegraph Corporation se obliga să acorde statului român un împrumut de 8 000 000 de dolari, în două tranșe egale, prima la data semnării convenției, iar a doua sub formă de participare la capitalul social al Creditului Agricol Ipotecar al României, pe care guvernul Iuliu Maniu intenționa să îl creeze [29]. National City Company a virat imediat Ministerului de Finanțe, în numele societății din New York,

[26] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./14; doc. 871.044/26.

[27] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./17.

[28] Memorandumul redactat la 11 iulie 1930 de șeful Secției Afacerilor Orientului Apropiat, Wallace Murray, pe baza informațiilor furnizate în aceeași zi de Frank Page, de la International Telephone & Telegraph Corporation (idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./12).

[29] Pentru detalii, vezi *Contribuții la istoria capitalului străin în România*, București, 1960, p. 293—294.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

8 000 000 de dolari. Cum în cazul în care statul român ar fi contractat până la termenul de scadenţă un împrumut mai mare, cele 8 000 000 de dolari trebuiau rambursate imediat din acesta. Ca urmare, întreaga sumă a fost restituită din tranşa a doua a împrumutului de stabilizare şi dezvoltare economică realizat la 24 martie 1931 de guvernul G. G. Mironescu [30]. Pentru a se elibera de obligaţia de a face un al treilea împrumut de 4 000 000 de dolari, necesar creării Creditului Agricol Ipotecar al României, — obligaţie ce forma o parte a înţelegerii concesiunii — International Telephone & Telegraph Corporation a subscris 5 000 de acţiuni, în valoare totală de 25 000 000 lei-aur, sau 148 780 dolari, la noua bancă, sumă ce a reprezentat compensaţia în natură a societăţii la planul guvernului român [31].

În preajma şi în perioada dezbaterii proiectului, opoziţia Partidului Naţional Liberal faţă de acordarea acestei concesiuni a continuat neabătută. Presa de opoziţie pretindea că contractul telefoanelor, ca şi alte concesiuni recente, fusese încheiat numai ca rezultat al unor mari sume de bani plătite de companie diferiţilor miniştri şi altor persoane oficiale. Chiar dacă lucrurile ar fi stat aşa, deşi, nici atunci şi nici mai târziu, mituirea oficialităţilor române implicate în concesiune nu a fost dovedită cu probe, naţional-ţărăniştii au fost presaţi de împrejurările critice ale perioadei să o aprobe. Câţiva români — scria Charles S. Wilson, la 28 iunie 1930, secretarului de stat — mi-au spus că principala cauză care făcuse guvernul român aşa de nerăbdător de a încheia contractul era nevoia de bani lichizi întrucât situaţia tezaurului era dificilă [32].

Pentru International Telephone & Telegraph Corporation achiziţia concesiunii telefoanelor româneşti a avut o semnificaţie aparte. Ea a fost privită de societate — aşa cum sublinia un consilier al firmei din New York, Frank Page, într-o declaraţie făcută la 11 iulie 1930 şefului Secţiei Afacerilor Orientului Apropiat a Departamentului de Stat, Wallace Murray — ca o acţiune extrem de importantă în lupta ce o ducea împotriva lui Siemens & Halske şi L. M. Erickson pentru obţinerea concesiunii telefoanelor în această parte a lumii. Siemens & Halske obţinuse deja o concesiune a telefoanelor în Grecia, L. M. Erickson deţinea una în Polonia, iar Siemens & Halske în colaborare cu Erickson îşi asigurase o concesiune a telefoanelor în Ungaria. International Telephone & Telegraph Corporation a reuşit să cumpere o mică parte din drepturile concesiunii telefoanelor din Istanbul şi şi-a asigurat o opţiune asupra concesiunii drepturilor majorităţii telefoanelor din Turcia, care — spera Frank Page — va fi, fără nici o îndoială, obţinută. Cu concesiunea telefoanelor din România şi din Turcia aranjată pentru International Telephone & Telegraph Corporation, consilierul societăţii americane devenea convins că firma sa era într-o poziţie menită să blocheze penetraţia cu succes a lui Siemens & Halske şi a lui L. M. Erickson în centrul şi în sud-estul

---

[30] NAUSA, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.51 INTERNATIONAL/3.

[31] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.51 INTERNATIONAL/7.

[32] Guvernul român dorise să obţină imediat suma promisă de corporaţia americană (idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./14; doc. 871.044/26). Pentru poziţia liberalilor faţă de concesiune vezi „L'Independance Roumaine", 25.VI.1930).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Europei [33]. Mai mult, prin concesiunea dată, Societatea Anonimă Română de Telefoane, ce se constituia în vederea executării contractului, era autorizată să preia și să administreze toate telefoanele din țară și să cumpere toate instalațiile telefonice particulare, la prețuri estimate de experții companiei [34], astfel că întregul sistem telefonic al României intra, de drept și de fapt, pe această cale, sub controlul lui International Telephone & Telegraph Corporation.

Despre avantajele ce le-ar fi obținut celălalt partener de pe urma acestei concesiuni nu amintesc nimic nici reprezentanții lui International Telephone & Telegraph Corporation, nici rapoartele Legației S.U.A. ori ale Consulatului american din București, căci. — așa cum au demonstrat economiștii români [35] — modernizarea rețelei telefonice, pe lângă faptul că nu s-a făcut la standardul preconizat în convenție, a costat mult prea scump statul român.

Revenirea liberalilor la guvern, la începutul anului 1934, a determinat — așa cum se anticipase — o turnură nouă în raporturile dintre stat și International Telephone & Telegraph Corporation. În octombrie 1934, când societatea Anonimă Română de Telefoane încheiase lucrările necesare transferului de la vechiul sistem de convorbiri la cel automat, guvernul Tătărescu a acuzat pe specialiștii americani că ar fi interceptat convorbiri ce aveau un caracter secret pentru stat. O serioasă criză a izbucnit pe această temă. Societatea Anonimă Română de Telefoane a apelat la ajutorul Legației americane, iar aceasta, prin intermediul lui Alwin M. Owsley, la ministrul de exerne, Nicolae Titulescu. Presa guvernului a declanșat și a întreținut o campanie de denunțare a corporației concesionare și a americanilor, criticându-i într-un mod foarte defavorabil [36]. În ciuda unei stări de tensiune care a persistat în relațiile dintre guvern și societate, concesiunea a rămas însă în vigoare și în anii următori.

[33] Vezi Memorandumul din 11 iulie 1930 redactat de șeful Secției Afacerilor Orientului Apropiat, Wallace Murray (NAUSA, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75 INT. TEL. & TEL. CORP./12).

[34] Idem, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75/12

[35] Vezi *Contribuții la istoria capitalului străin în România*, p. 294—314.

[36] NAUSA, R.G.N. 59, D.F. 1930—1939, doc. 871.75/13.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SORIN IFTIMI

VECHI PECEȚI ALE TÂRGULUI IAȘILOR

La mai bine de un secol de când V. A. Urechia — inițiatorul preocupărilor de sfragistică la noi — publica primele reproduceri ale peceții târgului Iașilor[1], aceasta a rămas, încă, o enigmă. Emblema sa este greu identificabilă, iar legenda nu a fost descifrată. Surprinzătoare este și tehnica rudimentară cu care a fost gravată matrița, fapt ce ar plasa automat acest sigiliu la periferia sferei de interes a heraldicii, dacă el nu ar reprezenta, totuși, pentru Moldova, pectea orașului-capitală.

Dacă pentru sigiliile ieșene din secolul XIX avem un studiu special, datorat lui Gh. Ungureanu[2], pentru epoca medievală un asemenea demers lipsește. Dispunem, însă, de câteva referiri asupra vechii peceți a Iașilor, făcute în lucrări cu subiect mai larg sau cu ocazia editării unor documente.

Baza unor întreprinderi de acest gen o constituie studiile de sinteză care abordează problematica peceților târgurilor noastre medievale în ansamblu, chiar și în cazurile când acestea nu au referiri directe sau detaliate asupra sigiliului orașului care ne interesează în mod direct. Studiile de referință în acest domeniu sunt semnate de Emil Vârtosu, Dimitrie Ciurea, Dan Cernovodeanu, Ioan N. Mănescu, Ștefan S. Gorovei și Maria Dogaru[3].

În cele ce urmează, mi-am propus adunarea tuturor impresiunilor sigilare păstrate, în speranța că una dintre acestea, sau coroborarea lor, ar putea să elucideze nelămuririle adunate în jurul vechii peceți a târgului Iași, sau vor aduce elemente noi, ce vor putea servi în viitor la dezlegarea acestor probleme.

---

[1] În: Miron Costin, *Opere complete*, ediție V. A. Urechiă, vol. II, 1888, p. 565—566.

[2] Gh. Ungureanu, *Sigiliul orașului Iași în secolul al XIX-lea*, în RA, 1966/2, p. 83—100.

[3] Emil Vârtosu, *Din sigilografia Moldovei și Țării Românești*, în *DIR. Introducere*, vol. II, București, 1956, în special paginile 437—560; idem, *Sigilii de târguri din Moldova și Țara Românească*, în *AUB*, Istorie, 5, 1956, în special paginile 149—151; idem, *Despre dreptul de sigiliu* în *SCN*, III, 1960; D. Ciurea, *Sigiliile orașelor Moldovenești în SCȘ*, Istorie, 1956, fasc. II; Dan Cernovodeanu și Ioan N. Mănescu, *Noile steme ale județelor și municipiilor...* (Studiu asupra dezvoltării istorice a heraldicii districtuale și municipale românești), în *RA*, 1—2/1974, mai ales paginile 2—12, 56, 65, 69; Ștefan S. Gorovei, *„Am pus pecetea orașului"*, în „Magazin Istoric", 1978, nr. 2, p. 35—38 și 55; Maria Dogaru, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric*, București, 1976.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dintre actele emise de şoltuzii oraşelor moldoveneşti, ni s-au păstrat, în special, cele emise după anul 1580, în urma unei reforme a lui Petru Şchiopul, care obliga pe proprietari, în caz de judecată, să prezinte nu doar uricele domneşti, ci şi zapisele după care acestea au fost întocmite [4].

N. Iorga semnalează, în arhivele Lembergului (Liov), cel mai vechi document emis de şoltuzul din Iaşi (1581—1582) cunoscut până în prezent, precum şi un altul, din fondul Mitropoliei Moldovei, ce poate fi datat în jurul anului 1590, care purta în mod sigur pecetea oraşului Iaşi [5]. Din păcate, amândouă actele sunt inaccesibile istoricilor de astăzi, astfel încât cea mai veche impresiune a sigiliului Iaşilor care poate fi verificată şi reprodusă este cea din 20 octombrie 1609 [6]. Am mai putut depista alte opt exemplare identice, care acoperă, temporal, o jumătate de secol. Ultima atestare este pe un act emis la 18 februarie 1652, ajuns în posesia lui N. A. Bogdan şi despre care acesta nota că este „singurul document cunoscut purtând sigiliul oraşului Iaşi din veacul al XVII-lea" [7].

Această pecete, cu diametrul de 38 mm, are o emblemă cât se poate de neclară, păstrată mai bine pe impresiunile slabe. V. A. Urechia, primul care o publică (în 1888), redă imaginea fantezistă a unui patruped din lut, de factură preistorică [8]. D. Ciurea denumeşte figurina din centru cu termenul neutru de „vită" [9] şi rezerva sa este pe deplin justificată dacă ne rezumăm la ceea ce se poate distinge doar de pe impresiunile acestui sigiliu.

Identificarea patrupedului respectiv cu *un cal* este făcută la începutul secolului de N. A. Bogdan şi apoi de către N. Iorga, fiind preluată de majoritatea cercetătorilor care au atins această problemă [10]. Bogdan, în demonstraţia sa, înscrie reprezentarea calului din stema Iaşilor într-o adevărată serie, care începe cu... vechile monede dacice şi se încheie cu sigilii din secolul XIX purtând această emblemă. Dacă primul termen s-a dove-

---

[4] Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 36.

[5] *Studii şi documente*, XXIII, p. 365, nr. CCXXII ; *ibidem*, vol. V, p. 94, nr. 81, document nedatat, dar singurul şoltuz cu numele de Gheorghe pe care l-a avut oraşul Iaşi este menţionat, în afară de acest act, într-un document extern cu data de 28 februarie 1590, găsit de Iorga, tot în arhivele Lembergului (vezi şi *ibidem*, *XXIII*, p. 416, nr. CCXXXIII).

[6] Fotocopia documentului a fost publicată în *DIR*, A, XVII—I, p. 313, cu anul greşit, 1602 ; Ioan Caproşu, republicând fotocopia în *Iaşii vechilor zidiri* (1974), corectează tacit anul ; 1609, aşa cum se vede şi pe originalul păstrat la Arh. St. Bucureşti, M-rea Neamţ, LXXX/2.

[7] Vezi însemnarea de pe cartonul-suport al documentului original păstrat la B.C.U. Iaşi, II—18, doc. 298 (fondul N. A. Bogdan). Pentru celelalte şase exemplare vezi anexa studiului de faţă.

[8] Vezi *Supra*, nota 1.

[9] D. Ciurea, *loc. cit.*, p. 161.

[10] N. A. Bogdan, *Oraşul Iaşi*, ediţia a II-a, p. 43 ; vezi şi ediţia I, din 1904 ; N. Iorga, utilizând documentul nedatat, emis de Gheorghe şoltuzul de Iaşi, pe la 1590, notează : „Pecetea oraşului, cu totul neclară, pare a reprezenta un cal. Legenda nedescifrabilă", vezi *Studii şi documente*, vol. V, p. 94, nr. 81 (doc. din fondul Mitropoliei Moldovei) ; Gh. Ghibănescu, în „Ioan Neculce". Buletinul Muzeului Municipal Iaşi, 1924, fasc. 4, p. 147, publicând documentul din 1609, oct. 20 (cu anul 1602), notează acelaşi lucru ; Dan Bădărău şi Ioan Caproşu, *Iaşii vechilor zidiri*, p. 82 ; Dan Cernovodeanu şi Ioan N. Mănescu, *op. cit.*, p. 9.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dit a nu fi valabil [11], prezența calului în sigiliile moderne [12] ale orașului-capitală pare a conserva o tradiție cu rădăcini medievale. Deși acceptat, acest lucru nu mi se pare suficient demonstrat, între vechiul sigiliu și cele din secolul XIX existând un hiatus informațional de cel puțin un veac și jumătate.

Pentru perioada respectivă, o extrapolare necontrolată nu ar fi lipsită de surprize [13]. În paginile ce urmează, voi fi în măsură să fac cunoscute câteva repere sfragistice care îngustează intervalul amintit, încredințându-ne, în același timp, că „vita" din vechiul sigiliu al orașului Iași era, într-adevăr, *un cal.*

Legenda aceluiași sigiliu prezintă câteva aspecte puțin obișnuite. Textul său, înscris între două cercuri lineare concentrice, este imprimat „în oglindă", adică de la dreapta spre stânga, cu literele întoarse, așa cum ar trebui să fie ele gravate pe matrița peceții [14].

Crucea — invocația simbolică — al cărei loc este, în mod normal, între începutul și sfârșitul legendei, indicând punctul din care trebuie pornită descifrarea acesteia, o găsim, în cazul de față, intercalată la întâmplare, *în interiorul* cuvântului „IAȘI". În schimb, pe locul destinat de obicei crucii, întâlnim *o coroană voievodală,* frumos executată.

Probabil datorită particularității de a fi gravată „în oglindă" și a calității nesatisfăcătoare a celor mai multe dintre impresiunile păstrate, nu am întâlnit nicăieri o descifrare a legendei. Practic, este necesară confruntarea mai multor exemplare pentru transcrierea integrală a textului. Începând lectura de la coroană, în sensul invers al acelor de ceasornic, obținem: печатѧ оуришо ѩши (Peciatia urișo Iași). Deci avem de-a face cu o *legendă în limba română,* așa cum mai întâlnim, la începutul veacului XVII, pe sigiliile târgurilor Botoșani și Ștefănești (poate și Lăpușna) [15], aplicate pe documente a căror limbă uzuală rămâne multă vreme cea slavonă.

Dacă lectura de mai sus este corectă, surprinde utilizarea termenului de „oraș", ortografiat defectuos [16], în pecetea obștii târgoveților din capitala Moldovei și pe care nu-l mai întâlnim în sigiliile altor târguri.

---

[11] Astăzi, este foarte simplu să constatăm că monedele utilizate de N. A. Bogdan în demonstrația sa sunt, de fapt, imitații după tetradrahmele macedonene ale lui Filip II, ce aveau pe avers un călăreț. Copierile repetate au făcut tot mai ilizibilă imaginea călărețului de pe monedele țării, lăsând-o identificabilă doar pe aceea a *calului.* În concluzie, aceste monede nu au nimic cu așa zisa tradiție „antică" a orașului Iași. Vezi și Constantin Preda, *Moneda antică în România*, București, 1969, p. 21—22 și fotocopiile de la sfârșitul volumului.

[12] Vezi Gh. Ungureanu, *op. cit.*

[13] Vezi *infra*, ultima pagină.

[14] Este singurul caz de acest gen pe care îl cunosc. Doar în sigiliul târgului Ștefănești cuvântul „pecete" este imprimat în oglindă, iar în cel al târgului Lăpușna, a doua jumătate a numelui târgului este gravată răsturnat (vezi D. Ciurea, *op. cit.*, planșa II, fig. 18, planșa IV. p. 3). Emil Vârtosu, publicând pecetea târgului Siret împreună cu transcrierea legendei, notează că aceasta este „cu scrisul pe dos", însă, privind fotocopia respectivă putem vedea clar că inscripția sigiliului *nu este „în oglindă"*. (vezi E. Vârtosu, *DIR, Introducere II*, p. 477 și foto, în anexă, fig. 31).

[15] D. Ciurea, *op. cit.*, planșa II, fig. 12 și 18 ; planșa IV, fig. 3.

[16] Asemenea greșeli ortografice nu sunt rare ; vezi sigiliul târgului Lăpușnei, a cărui legendă are multe litere întoarse și răsturnate, iar toponimul respectiv este ortografiat târgul LIPUȘNII. În cazul Iașilor, nu este exclus ca cele două mici cerculețe din legendă să nu reprezinte litera „o" ci să joace rolul unor puncte,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

D. Ciurea este cel care observă că sigiliul Iaşilor „are în exergă şi *o coroană domnească*, în legătură cu situaţia de capitală“ [17] lucru nemaiîntâlnit în cazul altor târguri moldovene (şi nici muntene) care, prin trecutul lor, ar fi fost îndreptăţite să adopte un asemenea simbol. Totuşi, putem observa că şi în sigiliile celorlalte foste reşedinţe principale din Moldova răzbat semne ale situaţiei privilegiate pe care au deţinut-o cândva. Astfel, în vechiul sigiliu latinesc al târgului Baia, chiar legenda precizează că acesta este „oraşul de frunte al Moldovei“ (Sigillum capitalis civitatis Terrae Moldaviensis) [18]. Oşteanul cu sulița de pe sigiliul Sucevei a fost identificat de Pavel Blaj cu *Sfântul Gheorghe*, patronul Mitropoliei Moldovei [19] (în Evul Mediu, tocmai prezenţa instituţiei ecleziastice supreme într-un anumit oraş asigurând acestuia statutul de reşedinţă principală a ţării).

Târgoveţii din Iaşi, anterior anului 1609, au revendicat, cu orgoliu local, monopolul de *capitală* pentru oraşul lor, gravând pe sigiliul acestuia *coroana domnească*, ce apărea probabil imprimată pe actele orăşeneşti ieşene chiar şi în răstimpurile în care anumiţi domni au preferat reşedinţa de la Suceava. Prin aceeaşi pecete, avem atestat — dintr-o altă sursă decât cea domnească — faptul că *portul coroanei a fost un fapt real*, pentru domnii Moldovei (prezent ca atare în conştiinţa publică) şi nu o împodobire ideală, un canon bizantin adoptat doar în portretele sacre lăsate posterităţii [20].

*

În afara cronologiei dată de văleaturile documentelor, specialiştii au încercat să ordoneze peceţile târgurilor noastre medievale şi pe altă scală cronologică, fundamentată pe baze *tipologice*. În condiţiile în care colecţiile de documente din arhivele noastre prezintă mari lacune, acest al doilea sistem, ce vine în completarea primului, se dovedeşte adesea mai revelator.

Primul secol de existenţă statală este considerat ca fiind perioada clasică, de înflorire, a sfragisticii noastre orăşeneşti. Sigiliile acestei epoci se caracterizează prin respectarea strictă a regulilor heraldicii şi emblematicii sigilare, având o frumoasă execuţie tehnică, precum şi legende scrise, iniţial, în limba latină (traduse apoi în slavă, în majoritatea cazurilor), toate acestea fiind puse în legătură cu o influenţă transilvăneană directă [21].

Secolelor XVI şi XVII le corespunde o fază de decădere a artei sigilare. Legendele peceţilor sunt scrise în limba slavonă iar mai târziu în

---

sau rozete, ce despart cuvintele în cazul altor peceţi, astfel încât termenul de *oraş* să fie ortografiat *uriş !*

[17] D. Ciurea, *op. cit.*, 160.

[18] Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 37.

[19] Pavel Blaj, *Un sigiliu inedit al oraşului Suceava*, în „*Suceava*. Anuarul muzeului judeţean“, 1982, p. 39—42.

[20] Pentru disputa privind existenţa sau ne-existenţa coroanelor domneşti, vezi Ştefan S. Gorovei, *Muşatinii*, ediţia a II-a, 1992, Chişinău, p. 13—18.

[21] Dan Cernovodeanu şi Ioan N. Mănescu, *op. cit.*, p. 8. Unui sigiliu orăşenesc ce îndeplineşte aceste condiţii, dar pentru care cea mai veche mărturie păstrată este abia din secolul XVII, este normal să-i atribuim o vechime mult mai mare.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

română, cu caractere chirilice, gravura este executată rudimentar, iar din vechile reguli heraldice nu mai rămâne aproape nimic [22], în condițiile în care Moldova Evului Mediu pare să nu fi avut o instituție heraldică proprie, care să mențină această tradiție și să controleze manifestările în acest domeniu.

Raportându-ne la cele scrise mai sus, vechiul sigiliu al Iașilor, prin aspectul său grosier, se încadrează în această ultimă fază [23], în care se zămislesc premisele unei tradiții sigilografice autohtone, clădite pe alte baze decât cele ale moștenirii heraldice. Execuția tehnică a noilor steme se va ameliora treptat, fără a ajunge vreodată la un nivel comparabil cu cel din perioada clasică.

Se poate stabili, deci, cu siguranță faptul că acest sigiliu nu poate fi mult mai vechi decât primele impresiuni ale sale ajunse până la noi. Legenda în limba română, ca și prezența coroanei voievodale, pledează tot pentru o datare târzie [24].

Astfel, se profilează o nouă lacună documentară : practic, nu știm cum arată pecetea târgului Iașilor înainte ca acesta să devină capitală a Moldovei, adică tocmai în perioada în care conducerea orășenească avea mai mare însemnătate și autonomie, nefiind încă puse în umbră de șederea permanentă a domniei în această localitate. Ne putem gândi la un sigiliu lucrat după toate regulile artei heraldice, asemeni celor avute de orașele învecinate : Vasluiul și Târgul Frumos [25].

Ștefan S. Gorovei, încercând să reconstituie etapa inițială a sfragisticii târgurilor moldovenești, include Iașii printre orașele ce trebuie să fi avut sigilii *cu legenda în limba latină*, lucru foarte probabil dacă avem în vedere că această localitate dobândise un statut urban încă de la sfârșitul secolului XIV, fiind menționat ca atare în privilegiul acordat de Alexandru cel Bun negustorilor lioveni, la 1408 și chiar mai înainte, în vestita listă de orașe datată 1388—1392, inclusă într-o veche cronică rusească [26].

Sigiliile latinești ale orașelor din Moldova utilizează mai mulți termeni pentru a le desemna acest statut : *civitas*, *oppidum*, *forum* [27]. Care dintre aceștia putea să fie utilizat în cazul Iașilor ? Câteva acte externe din secolul XV menționează cunoscutul *dublet* al denumirii acestui oraș : *Forum Filistenorum* [28]. Legenda latină ce putea fi înscrisă în sigiliul târ-

[22] *Ibidem*, p. 9.

[23] Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca emblema peceții, calul, să fie mai veche decât legenda acesteia, neclaritatea ei putând fi pusă nu doar pe seama slabei execuții tehnice, ci și pe aceea a unor posibile copieri, repetate până aproape de pierderea sensului reprezentării.

[24] Coroana poate data, cel mai devreme, din a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, cel care așează scaunul țării „mai cu temei" la Iași (1564—68).

[25] Pentru Vaslui, un „sigiliu mare" (aproape 5 cm, apropiindu-se de dimensiunile celui avut de târgul Baia), rotund, de închidere, în ceară neagră, pe o scrisoare din secolul XV, aflată la Arhivele Statului Brașov ; apud E. Vârtosu, *AUB*, 1956, p. 150 text și nota 1. Pentru Târgul Frumos, vezi pecetea publicată în ziarul ieșean „Opinia", din 23 martie 1912, de către N. Costăchescu.

[26] Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 38.

[27] *Ibidem*, p. 35—36.

[28] N. A. Bogdan, *Documente, extrase și citațiuni relative la vechimea și numele orașului Iași*, în „Arhiva". Revistă de istorie, filologie și cultură românească, 1923, p. 90—93 și 94.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gului Iaşi trebuie să fi fost asemănătoare, deci, cu aceea de pe sigiliul Romanului : *S(igillum) civium de Foro Romani* [29].

•

Arhivele Statului din Bucureşti păstrează alte trei tipuri de peceţi medievale ale oraşului Iaşi, diferite de cel ştiut îndeobşte. V. A. Urechia le-a cunoscut pe cele mai multe dintre acestea şi le-a publicat în 1888 [30]. Ele au rămas, însă, în afara circuitului ştiinţific, fiind necunoscute chiar specialiştilor, după cum reiese din bibliografia parcursă. Reluarea publicării lor este necesară, atât pentru a le readuce în atenţia celor interesaţi, cât şi pentru faptul că tehnica de reproducere avută la îndemână de Urechia, aceea de redesenare şi litografiere, prin libertăţile de interpretare pe care le permite, falsifică, în ultimă instanţă, documentul. Ne conformăm exigenţelor actuale, redând în anexă fotocopii după originalele aflate în arhivele bucureştene, însoţindu-le cu toate precizările necesare.

Prima dintre aceste peceţi [31], având 35 mm, se află pe un document din 26 martie 1669 şi este aplicată cu o „înclinare" de 180° de la axul vertical, astfel încât imaginea patrupedului din stemă apare răsturnată. Am revenit la această denumire neutră, întrucât animalul respectiv este, în mod derutant, foarte departe de imaginea unui cal, fiind, în acelaşi timp, dificil de identificat. V. A. Urechia redă în desen un bou, cu grumazul plecat [32], orientat, în mod inexplicabil, cu capul spre dreapta (heraldică) şi nu spre stânga, aşa cum arată originalul. În câmpul stemei, mai sunt reprezentate o *lună nouă* (în dreapta) şi o *stea* cu opt raze (în stânga), preluate, probabil, din herbul Ţării Moldovei.

În exergă, putem distinge, aproape sigur, imaginea unei *coroane*, redată mult mai rudimentar decât în vechea pecete. Legenda nu este clar imprimată, astfel încât, în lipsa unui alt exemplar, abia dacă se poate distinge numele oraşului Iaşi. Această observaţie ne este întărită şi de lectura formulei de sigilare din coroboraţia textului (aproape nelipsită din documentele moldoveneşti), unde se precizează că „pentru mai mare credinţă [...] s-au pus pecete oraşului Iaşilor" [33].

Următorul sigiliu [34], datând din 17 februarie 1674, are aceeaşi dimensiune (35 mm), este aplicat răsturnat, la fel ca cel anterior şi cred că nu a mai fost publicat până acum, nefiind cunoscut nici lui V. A. Urechia. Este tot un exemplar unic, cu legenda nedescifrată. Stema sa reprezintă

---

[29] Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 36. Formula de pe sigiliul Iaşilor putea fi în genul : *Sigillum civium de Foro Iassiensis / Filistenorum.*

[30] Vezi nota 1.

[31] Vezi anexa, fig. 9.

[32] V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 565. Acesta publică sigiliul respectiv sub anul (7157) 1649, ceea ce este eronat, la acea dată conducerea Iaşilor slujindu-se încă de vechiul sigiliu. Tot el redă, în câmpul stemei şi o pasăre, din profil, spre dreapta, cu aripile strânse, care nu există în original. Legenda peceţii este reprodusă hieroglific, ca şi în alte cazuri.

[33] Arh. St. Bucureşti, M-rea Galata, XIV/48.

[34] Vezi anexa, fig. 10.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

însă, în mod inconfundabil, *un cal*, fiind cea mai veche reprezentare în care acest animal poate fi identificat cu claritate.

Ultimul sigiliu din seria invocată aici se află pe un document scris de Axinte uricarul și are ca dată ziua de 2 septembrie 1712 [35]. Această pecete, de 40 mm, are drept stemă *un cal*, la pas, spre dreapta (heraldică) ; pe trupul său se poate distinge *un sistem de hamuri*, detaliu care întărește identificarea respectivă. În câmpul stemei, întâlnim iarăși luna nouă (în stânga) și o stea cu șase raze (în dreapta), așezate invers decât la apariția lor anterioară, elemente împrumutate, după cum am mai presupus, din stema de stat a Moldovei. Legenda, frumos gravată, poate fi transcrisă cu ușurință : † печат шолтȣз (н) пърга(р?)ь от ѧши (Pecetea șoltuzului și pârgarilor din Iași). Avem de-a face cu o revenire la *limba slavonă* [36], surprinzătoare pentru acest început de secol XVIII, după ce la 1600 Iașii aveau pecete cu legendă în limba română.

În privința realizării tehnice a matriței, trebuie remarcat, în afara faptului că aceasta este cea mai artistic lucrată dintre toate pecețile seriei vechi, *îmbinarea a două tehnici diferite* : textul legendei este lucrat în tehnica tradițională, de săpare a slovelor în materialul matriței, concepută pentru imprimarea în ceară a peceților și care, aplicate cel mai frecvent în fum [37], face ca ceea ce se imprima pe hârtie în negru, să fie fondul matriței, în timpul ce emblema și legenda rămâneau albe, de culoarea hârtiei ; centrul peceții este lucrat, însă, într-o tehnică diametral opusă, decupând fondul matriței și lăsând în relief reprezentările din stemă, astfel încât, prin aplicarea pe hârtie a sigiliului, s-au întipărit, în negru, figurile acesteia (calul, luna și steaua), în timp ce câmpul a rămas de culoare albă. Această nouă tehnică reprezintă o adaptare întârziată a peceților la materialul pe care sunt aplicate, în speță la hârtie, ea *anunțând sigiliile epocii moderne*.

*

Toate aceste peceți, cunoscute în câte un singur exemplar, deși provin dintr-o epocă ale cărei documente nu au fost publicate sistematic, par să confirme și pentru Iași observația făcută de Emil Vârtosu asupra sigiliilor orașului București [38], anume că acestea nu mai erau transmisibile ; fiecare șoltuz, odată intrat în funcție, folosea un alt sigiliu, cu o reprezentare diferită a aceleiași steme.

În cazul Iașilor, dacă vechiul sigiliu era transmisibil — fapt verificat pentru intervalul 1609—1652 — cele de după această dată, prin păstrarea în unicat a *trei tipuri diferite*, par să se supună noii reguli a sigiliului netransmisibil (caracteristică modernă).

Cât de des se schimbau aceste sigilii ? Dacă diverse surse sugerează că șoltuzii orașelor erau aleși anual, la o dată anume [39], o listă a acestor

---

[35] Vezi fotocopia documentului, publicată în *CDM*, vol. V, p. 298—9, doc. 1120.

[36] Deși pecetea este, pe alocuri, slab imprimată, aceasta este unica lectură corectă. Varianta † печат шолтоз ... търга от ѧши este o construcție imposibilă în slava veche, după explicațiile d-lui prof. I. Caproșu. Particula „ot" impune transcrierea utilizată de noi.

[37] D. Ciurea, *op. cit.*, p. 160.

[38] E. Vârtosu, *DIR*, *Introducere*, II, p. 498—501 și foto din anexă, fig. 32—41.

[39] Vezi *ibidem*, p. 485 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dregători, întocmită pentru orașul Iași, demonstrează faptul că adesea, aceeași persoană ocupa această funcție doi sau mai mulți ani la rând. Chiar sigiliul din martie 1669, amintit mai sus, a fost utilizat cel puțin până în aceeași lună a anului 1671, interval în care este atestat în dregătoria de șoltuz un anume *Udrea*[40].

Cercetările viitoare vor scoate la iveală, desigur, și alte exemplare ale acestor sigilii, poate chiar unele inedite, în special pentru secolul XVIII, ale cărui documente sunt prea puțin investigate. În același veac, pe fondul accentuării declinului organelor de conducere orășenești ieșene, urbea este deposedată de vechea sa stemă, *calul,* respectivul simbol trecând în emblema *ținutului* Iașilor, unde va rămâne permanent. După Regulamentul Organic (1834), înființându-se Eforia orașului Iași, calul va reapare în primul sigiliu al acestei instituții, și apoi, sporadic, în alte sigilii ale urbei ieșene, fără a-și putea impune legitimitatea. Amintirea sa pălise în memoria concitadinilor noștri din veacul trecut, astfel încât calul a fost înlocuit cu o nouă stemă ce reprezenta un „turn antic", timbrat de capul de zimbru din herbul Moldovei și flancat de doi delfini afrontați. Părinții acestei embleme sunt cunoscuți : Gheorghe Seulescu și Gheorghe Asachi. Un istoric, Mihail Kogălniceanu, se număra printre cei mai îndârjiți oponenți ai prezenței, în stema orașului, a calului, a cărui tradiție medievală nu o (re)cunoștea. Într-un virulent protest, în 1863, el afirma că „orașul Iassii ține la marca sa, doveditoare a antichității sale", cerând îndepărtarea eqvideului și revenirea la „vechea stemă".

Astfel, putem admira și astăzi pe stâlpii metalici ai felinarelor din parcurile ieșene, ca veche stemă a orașului Iași, câte un turn roman, timbrat de capul de zimbru și flancat de doi delfini afrontați.

[40] Vezi *CDM*, III, p. 374, nr. 1751 (orig.) ; *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VI, Chișinău, 1992, p. 48—49 (copie slavă).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXA

Pecețile medievale ale orașului Iași
(lista originalelor păstrate)

1. *1609 octombrie 20* (38 mm), Arh. St. București, M-rea Neamț, LXXX/2 ; semnalat în *CDM*, I, p. 268, nr. 1142 ; publicat în *DIR*, A, XVII—I, p. 313 (foto doc.) cu anul 1602 (ca și în *CDM)* ; Dan Bădărău și Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, 1974, p. 81 (foto doc.) și p. 82 (foto pecete), anul fiind corectat, tacit, în 1609.
2. *1615 martie 18*, Arh. St. București, M-rea Sf. Sava, XLII/2 ; semnalat în *CDM*, I, p. 373—4, doc. 1650.
3. *1616 sept. 23*, Arh. St. București, M-rea Sf. Sava, XIV/3 ; semnalat în *CDM*, I, p. 384, doc. 1697.
4. *1620 martie 15*, Arh. St. București, M-rea Sf. Sava, XIV/4 ; semnalat în *CDM*, I, p. 436, doc. 1938.
5. *1626 aprilie 25*, Arh. St. București, M-rea Sf. Sava, XLIX/2 ; semnalat în *CDM*, II, p. 74, doc. 287. Publicat de Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 82 (foto pecete).
6. *1645 febr. 23*, Arh. St. București, M-rea Galata, XIV/2 ; publicat de V. A. Urechiă, *Schițe de sigilografie românească*, București, 1891, p. 17, fig. 10 (extras din „Revista literară", 1891), foto pecete ; D. Ciurea, *Sigiliile orașelor moldovenești*, în „Studii și cercetări științifice", Istorie, 1956, facs. II, planșa I, fig. 5 (foto pecete); vezi și *Idem*, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova*, planșa a II-a, (foto doc.), în *AIIAI*, II, 1965, p. 24—25 ; Dan Cernovodeanu și Ioan N. Mănescu, *Noile steme ale județelor și municipiilor din Republica Socialistă România*, în „Revista arhivelor", 1974, 1—2, p. 11, fig. 8 (după V. A. Urechiă, *loc. cit.).*
7. *1645—1650 martie 2 ;* Arh. St. București, M-rea Galata, XIV/19, semnalat în *CDM*, II, 351—2, doc. 1762.
8. *1652 februarie 18*, Biblioteca Centrală Universitară Iași, II—18, doc. 298, Fond personal N. A. Bogdan. Pe cartonul-suport al documentului original acesta a notat „Singurul document cunoscut până acum, purtând sigiliul orașului Iași din veacul XVII". Publicat tot de Bogdan, în *Orașul Iași*, ediția a II-a, p. 25 (copia zincografică a documentului), p. 43 (detaliu pecetea), cu mențiunea : „cea mai veche pecete a orașului Iași, cu marca un cal" (vezi și ediția I, apărută în 1904) ; republicat de Gh. Ungureanu, *Sigiliul orașului Iași în secolul al XIX-lea*, în „Revista arhivelor", 1966, nr. 2, p. 83 (după N. A. Bogdan).
9. *1669 martie 26*, pecetea Iașilor sub Udrea șoltuzul (35 mm), Arh. St. București, M-rea Galata, XIV/38 ; semnalată în *CDM*, III, p. 374, nr. 175, cu mențiunea ; „sigiliul mijlociu al orașului Iași" : publicat în Miron Costin, *Opere complete*, ediție V. A. Urechiă, 1888, vol. II, p. 565 (litografia peceții, redesenată, cu erori).
10. *1674 februarie 17*, pecetea Iașilor sub Vasile soltuzul (35 mm) ; Arh. St. București, M-rea Galata XIV/48 ; semnalată în *CDM*, III, p. 486, doc. 2336, cu mențiunea : „un sigiliu mijlociu al orașului Iași".
11. *1712 septembrie 2*, pecetea Iașilor sub Dumitrașco șoltuzul (40 mm) Arh. St. București, M-rea Sf. Ioan Gură-de-Aur (Zlataust) XVII/6 ; semnalată în *CDM*, V, p. 299, nr. 1128, (foto doc.), unde este dată și transcrierea legendei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1609

1615

1616

1620

1626

(1646—1650)

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1652

(după 1652)

1626 (detaliu)

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1669

1674

1712

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

MARIA MAGDALENA SZÉKELY
ŞTEFAN S. GOROVEI

CONTRIBUŢII LA ISTORIA TREI-IERARHILOR *

a) Contextul urbanistic

Principală reşedinţă a domnilor Moldovei încă din vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, la începutul secolului XVII Iaşii se înfăţişau vizitatorilor tot ca un târg. „Acest oraş — scria un călugăr italian contemporan — este aşezat jumătate în şes, iar cealaltă jumătate pe coasta unui deal ; nu are însă ziduri ; numai palatul domnesc este înconjurat de o parte cu ziduri şi de cealaltă parte este închis cu bârne îmbucate unele într-altele. Lângă palat este un lac prea frumos, bogat în peştii cei mai gustoşi, dar nimeni nu are voie să pescuiască fără învoirea anume a domnului. În faţa palatului, pe celălalt mal al lacului, se află o mândră mănăstire de călugări din Ordinul Sfântului Vasile, dar schismatici, numită Galata. Locuinţele oraşului, foarte puţine la număr, sunt toate din pământ, însă cea mai mare parte din ele sunt făcute din bârne îmbucate unele într-altele. Peste ele se aşterne lut amestecat cu pleavă, cu băligar de cal şi cu apă. După ce se usucă acest material, se ia var şi se albesc aceste case ca şi cum ar fi nu din pământ ci de zid, datorită cărui fapt cine nu se pricepe, ia uşor drept piatră ceea ce de fapt nu e decât lut. Aceste case ei şi le împodobesc cu pridvoare şi balcoane ieşite în afară, pentru a putea sta în timpul verii la răcoare, şi le acoperă de cele mai multe ori cu paie. Numai casele boierilor şi cea a domnului sunt acoperite cu şindrilă. Toate sunt izolate una de alta şi fiecare din ele îşi are ograda sa cu grajduri pentru vite. Numai bisericile şi palatul domnului sunt de zid" [1].

Acest oraş îl primea, la 1634, pe noul domn, fost mare vornic al Moldovei, Lupu Coci, care după înscăunare s-a numit Vasile voievod.

---

* Reunind părţi din comunicările prezentate de autori la Simpozionul *Trei Ierarhi — tradiţie şi actualitate* (Iaşi, 10 iunie 1993), acest text reprezintă un fragment din documentarul realizat pentru HABITAT PROIECT S.A. IAŞI, în perspectiva restaurării complexului Trei Ierarhi. Autorii nu au beneficiat de materialul documentar adunat pentru editarea în colecţia *Documenta Romaniae Historica* ; în unele cazuri, urmând *Catalogul* (CDM), s-au folosit, după originale, documente din depozitele Arhivelor Statului din Bucureşti (Direcţia Generală) ; pentru facilitarea accesului la ele, d-nii Marcel Ciucă şi Silviu Vacaru sunt rugaţi să primească, şi aici, cele mai alese mulţumiri.

[1] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. V, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1973, p. 75.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Aspectul așezării era cel puțin dezolant : câteva ulițe, de-a lungul cărora se înșirau case de negustori și ateliere meșteșugărești, strivite de masivitatea turlelor și a clopotnițelor de biserici, curtea domnească, un număr de poduri și apa veșnic murdară a Bahluiului. Era mult de construit și de refăcut în acest loc. Cum era firesc, domnul a început lucrările de reparații la curtea domnească. Un sol polon, Jerzy Krasinski, scria, la 1636 : „Castelul era înainte vreme destul de sărăcăcios, dar domnul de acum, pentru a avea o locuință comodă, l-a restaurat foarte bine și l-a îndreptat și a făcut întărituri bune de jur împrejur“ [2]. Eforturile lui Vasile Lupu pentru refacerea curții sunt reflectate și de documentele vremii : la 8 august 1635, din cancelaria domnească pornea către judele Bistriței o scrisoare cu rugămintea de a trimite cuie de șindrilă ; în aceeași vreme, se porniseră lucrările la curtea din Suceava : Dumitrașco pârcălabul va scrie, în acest context, tot bistrițenilor, pentru cuiele de șindrilă, „să fie de treabă să acoperim curțile Măriei Sale domnului nostru, în oraș la Suceava“. Cererile pentru asemenea materiale, ca și pentru meșteri (cărămidari, țiglari, dulgheri) se vor repeta și în anii următori [3]. Prin urmare, chiar de la începutul domniei sale, Vasile Lupu și-a îndreptat atenția către reședințele domnești, încercând să le confere aspectul pe care un asemenea ansamblu trebuia să îl aibă. Ceea ce a reușit la Iași, ne-o spune episcopul Marco Bandini, aflat în capitala Moldovei în 1646, în timpul unei vizitații apostolice : „În ceea ce privește aparența sa exterioară, palatul nu arată așa strălucit, însă pereții dinăuntru, îmbrăcați în covoare, tapiserii, draperii de mătase, strălucind de aur și argint, înfățișează o maiestate oarecum regească a acestui principe. Scaunele acoperite cu o pânză foarte fină de in, sunt împodobite cu ținte de aur și argint. Construcția palatului nu este toată de piatră și nici toată de lemn. Căci turcii nu îngăduie să fie construite în întregime din piatră decât doar mănăstirile“ [4].

Din dreptul acestei fastuoase curți domnești în sus, paralel cu apa Bahluiului, se deschidea Ulița Mare sau a Boierilor (astăzi, strada Ștefan cel Mare), care trecea prin fața bisericii catolice, pe atunci o construcție de lemn, și a Bisericii Albe. În stadiul actual al informațiilor, nu putem alcătui o hartă cadastrală completă a Uliței Mari, întrucât nu avem la dispoziție șirurile de documente care să povestească istoria caselor, cu succesiunea proprietarilor. Totuși, câteva informații se pot culege din actele existente. Coroborarea lor contribuie la refacerea, în linii generale, a înfățișării acestei străzi la mijloc de veac XVII. O vom face și noi, în paginile următoare, pornind din dreptul Bisericii Albe (locul actualei mitropolii), în jos, către curtea domnească.

În apropierea Bisericii Albe se afla o casă cu pivniță de piatră, proprietatea lui *Dumitru Roșca*, vornic de Botoșani, care i-a dăruit-o mitropolitului *Varlaam* iar acesta, la rândul său, unui nepot, *Andrei Moțoc* [5]. Ea se învecina cu un loc al „preoților leșești“. În același perimetru se

[2] *Ibidem*, p. 116.

[3] Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV/2, p. 1012, 1014, 1028, 1041, 1056, 1072, 1090, 1092.

[4] *Călători străini*, V, p. 328.

[5] *ASB*, Mănăstirea Galata, XIV/28, XIV/29, XIV/30, XIV/34, XIV/35 ; *CDM*, IV, p. 31, nr. 36.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aflau și casele lui *Ion Cărăiman* mare paharnic, moștenite de fiica sa, *Safta Șoldan* [6]. Dar cea mai mare aglomerare de case și dughene se afla în așa-numitul Târg Vechi, cuprins între Ulița Podului Vechi (actuala stradă Costache Negri) și Ulița Sf. Vineri (actuala stradă Anastasie Panu). Aici, documentele atestă, pentru perioada domniei lui Vasile Lupu : casele lui *Vasile Bătog*, moștenite de fiii lui, *Arsenie, Pavel* și *Axinia*, care le-au vândut lui *Voico* zlătariul [7] ; casele lui *Tilioi* potcovarul, *Statie* și *Hareta* [8] ; casele lui *Necula, Băjan* zaraful, *Gheorghe* bacalul [9] ; locul de casă al lui *Hristodulos*, „în fața dinspre curte" [10], precum și locul de casă al lui *Lefter* negustătorul „după casa lui Bejan șelariul" [11].

Documentele pomenesc și numele altor proprietari de case, majoritatea cu pivnițe de piatră, sau locuri de case, dar fără o precizare foarte strictă a perimetrului în care erau amplasate. Presupun că ele se aflau pe partea stângă a Uliței Mari, între Ulița Podului Vechi și viitoarea biserică Sf. Dumitru-Balș. În această categorie se înscriu : casele lui *Ionașco Cujbă* vornicul, situate lângă cele ale *Bănitului* și ale lui *Constantin* diacul, vândute lui *Mihu* croitorul, iar de acesta, lui *Gheorghe* croitorul [12], casele cu pivniță de piatră ale lui *Șaidir* al doilea logofăt [13] și locul „cu case gata" și cu pivnițe de piatră al lui *Costea Bucioc*, moștenite de ginerele său, Vasile vodă [14].

După construirea bisericii Trei Ierarhi, lângă zidul ei au apărut case de bârne, locuite de *Iane* pevețul, *Ionașco Pârvu* colivarul, *Nacul* de la vistierie sau *Moise* croitorul [15].

Pe scurt, Ulița Mare se înfățișa ca o aglomerare de case cu aspect sărăcăcios, întocmai ca în descrierea episcopului Bandini : „De departe, orașul se arată celor ce-l privesc ca o nouă Romă, deoarece turlele, bisericile și mănăstirile oferă ochilor oarecare măreție, iar dacă intră cineva, nu află înăuntru decât colibe și cocioabe, și nici chiar marii boieri foarte bogați nu au case măreț și nu le construiesc decât cu pereții de lemn acoperit cu lut" [16]. Acest spațiu distona în totul cu luxoasa curte a lui Vasile Lupu, situată în imediata apropiere. Este imposibil ca vodă să nu fi sesizat contrastul izbitor dintre interiorul reședinței domnești și ceea ce se afla în afara zidurilor ei. Va fi gândit atunci domnul un plan, i-am zice azi de urbanizare, cu atât mai mult cu cât el însuși stăpânea în zona respectivă un teren întins, de la curtea domnească până în apropierea viitoarei sale ctitorii. „Hire împărătească", Vasile vodă a vrut să dea Iașilor o înfățișare de adevărată capitală. A început cu palatul domnesc,

---

[6] *ASB, ms. 578 (Condica mănăstirii Trei Ierarhi)*, f. 74v—75 ; ms. 579, f. 339v.
[7] *Ibidem*, Mănăstirea Galata, XIV/12 ; *CDM*, IV, p. 32, nr. 36.
[8] *Ibidem*, Mănăstirea Galata, XIV/14 ; *CDM*, IV, p. 32, nr. 36.
[9] *Ibidem*.
[10] *CDM*, III, p. 78, nr. 268 : *ibidem*, IV, p. 32, nr. 36.
[11] *ASB*, Mănăstirea Galata, XIV/24 ; *CDM*, IV, p. 32, nr. 36.
[12] *Ibidem*, ms. 578, f. 69.
[13] *Ibidem*, Proprietățile Statului din Moldova, XXIX/3, XXIX/4.
[14] *Ibidem*, Proprietățile Statului din Moldova, XXIX/1.
[15] *Ibidem*, ms. 578, f. 68, 68v, 69.
[16] *Călători străini*, V, p. 328.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a continuat cu Trei-Ierarhii, apoi cu școala și feredeul din spatele bisericii, pe Ulița Ciubotărească sau Săsească, logic fiind ca procesul să se încheie cu refacerea aspectului întregii uliți, una din cele mai mari și mai importante, întrucât asigura accesul spre reședința domnului. Din păcate, acțiunea lui Vasile Lupu n-a fost finalizată, așa încât, de pe urma lui, a rămas un monument de artă înconjurat de căsuțe și dughene, menit parcă să scoată și mai mult în evidență discrepanța care îl șocase și pe episcopul Bandini — aceea dintre starea țării și înfățișarea curții.

Spuneam mai înainte că Vasile Lupu era proprietarul unui loc în zona curții domnești. Un document din 5 august 1669 [17] pomenește un loc al mănăstirii, cumpărat de la Vasile vodă, „aproape de mănăstire, spre curtea domnească". Această mărturie mă face să cred că viitoarea biserică Trei Ierarhi s-a construit într-un perimetru aflat în proprietatea domnului, fie cumpărat în vremea când era doar mare dregător al Moldovei, fie dobândit prin moștenire de la socrul său, Costea Bucioc, asemenea caselor cu pivniță pe care le va dărui, la 1650, „pentru slujbă credincioasă" lui Toderașco logofătul [18].

b) **Începerea construcției**

În privința datei de începere a edificării Trei-Ierarhilor, s-au emis mai multe ipoteze, unele pornind de la anul înscris în pisanie (1639), altele — de la demersurile făcute de Vasile Lupu, la 1636, pentru aducerea din Rusia a două icoane. De fapt, izvorul care ne ajută să fixăm cu exactitate în timp începutul Trisfetitelor, este altul. Și anume : o însemnare a lui Vasile Gagara, vizitator al Iașilor la *1637*. Iată ce scria pelerinul rus : „...după sfatul dat de patriarh cneazului [domnului — *n. ns.*] și după binecuvântarea mitropolitului, au început să clădească o mănăstire cât cetatea Kremlin, cu un gard de piatră, ca să aibă unde să se apere, când va veni împotriva lor cu război țarul turc și țarul Crimeii" [19]. Așadar, construcția a fost începută la *1637 sau în ultimele luni ale anului precedent*. Această dată vine și ea să confirme existența unui plan de „urbanizare" în concepția lui Vasile Lupu — la 1636, el încheia refacerea curților domnești, pentru ca, imediat după aceea, să declanșeze lucrările pe un alt șantier, acela de la Trei Ierarhi.

În ceea ce privește icoanele din Rusia, scrisoarea lui Vasile Lupu către țar, din februarie 1636, spune doar că „... au rămas acolo, în Mossova, în împărăția voastră, două icoane de la arhimandritul lui vodă Barnovschi [...], care au fost făcute și pictate la demândul Împărăției Voastre, de zugravul Nazarie și plata i s-a dat toată în mână și fiindcă nu le-au putut aduce, au rămas acolo în mâinile lui Nazarie ; poruncește, țarule, a se da acele icoane ale boierilor noștri, să le aducă la noi" [20]. Nici un cuvânt despre începerea unei noi biserici. Din acest mo-

[17] *ASB*, ms. 578, f. 69.

[18] *Ibidem*, Proprietățile Statului din Moldova, XXIX/1.

[19] *Călători străini*, V, p. 148 ; Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 43.

[20] Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în *ARMSI*, seria II, tom. XXXIV, 1911—1912, p. 1152, anexa VI (vezi și p. 1147, anexa IV ; p. 1154, anexa VIII).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tiv, *corespondența cu țarul nu constituie un argument* pentru datarea Trei-Ierarhilor, ci datarea monumentului după însemnarea lui Vasile Gagara — un motiv spre a presupune că icoanele au fost solicitate pentru acest lăcaș.

c) **Zidirea „marelui colegiu"**

Imediat după sfințirea bisericii cu hramul celor Trei Ierarhi, la 6 mai 1639. Vasile vodă Lupu a început demersurile pentru completarea așezământului monastic cu instituții pe care le socotea indispensabile culturii : o școală mai înaltă și o tipografie. Pentru ambele, s-a adresat lui Petru Movilă, mitropolit al Kievului, cu care se înrudea prin soția sa, doamna Tudosca. „Prințul Vasile al Moldovei — scria Petru Movilă la 7 aprilie 1640 — cunoaște răsplata cerească pe care o aduce întemeierea de școli cu profesori pioși și credincioși [...]. De aceea, el a rugat, în mai multe rânduri, prin scrisorile sale [...], să i se trimită călugări instruiți și profesori savanți, ceea ce i s-a și îndeplinit" [21]. În adevăr, odată cu binecuvântarea sa, Petru Movilă a trimis la Iași pe unul din colaboratorii săi cei mai apropiați, Sofronie Poceatki, fost rector al Colegiului kievo-movilean ; pe el, Vasile vodă l-a desemnat nu numai ca egumen al nou-întemeiatei mănăstiri a Trei-Ierarhilor, dar și ca rector al școlii și (mai apoi) director al tipografiei (termenii sunt, evident moderni : *rector* și *director* nu se vor întâlni în vechile noastre documente...).

Din scrisoarea deja menționată a lui Petru Movilă, din 7 aprilie 1640, se vede clar că la această dată trimiterea profesorilor la Iași era deja un fapt împlinit. Din alte izvoare — a căror comentare urmează imediat — se vede, însă, că zidirea școlii nu a putut începe decât peste un an. Aceasta înseamnă că, din 1639 până cel puțin în 1641 *școala a funcționat chiar în incinta mănăstirii*. Numai așa se explică și contradicția (aparentă, după cum se va vedea) între descrierea lăsată de Pietro Deodato Bakšić și cea lăsată de Paul de Alep.

Vizitând Moldova în toamna anului 1641, Pietro Deodato Bakšić, episcop (catolic) al Sofiei, a găsit Colegiul de la Iași în plină funcționare, cu învățământul în limba latină, ceea ce înaltului prelat i se părea de bun augur pentru întețirea propagandei catolice : „acest domn — scrie Bakšić, referindu-se la Vasile Lupu — a făcut în Iași o mănăstire, *în care a adus* călugări din Rusia *și țin școală* latinească, și aproape toți știu limba latină ; mai mult chiar, starețul e un bun teolog, dar se ține cu totul de legea grecească" [22].

Pe de altă parte, Paul de Alep, la 1653, scrie că Vasile vodă, îngrijindu-se de starea culturală a moldovenilor, „a clădit pentru ei *lângă mănăstirea sa* un colegiu mare din piatră" [23].

Referința lui Bakšić e categorică : în toamna anului 1641, cursurile se țineau *în mănăstire* — „...mănăstire *în care* a adus călugări [...] și țin

[21] P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés Roumaines*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, Paris, 1926, p. 62.

[22] *Călători străini*, V, p. 225.

[23] *Călători străini despre Țările Române*, VI, ed. M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Mustafa Ali Mehmed, București, 1976, p. 46.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şcoală..." —, aşa încât presupunerea că, un timp, şcoala a funcţionat chiar între zidurile mănăstirii e deplin întemeiată [24].

Se cunosc, în parte, şi împrejurările în care Vasile vodă a ridicat „colegiul mare de piatră", văzut de Paul de Alep *„lângă mănăstirea* sa".

La 15 aprilie 1641, fostul mare comis Mihail Fortunas a vândut „binecredinciosului şi iubitorului de Hristos, domnului nostru, Vasilie voievod, domnului Ţării Moldovei", în faţa întregului sfat domnesc, casele sale de pe Uliţa Ciubotărească, în schimbul sumei de 200 de taleri bătuţi [25]. Din documentele ulterioare, se vede foarte limpede că tocmai pe locul *acestor* case — achiziţionate în aprilie 1641 — s-a zidit marele colegiu, împreună cu un feredeu ale cărui venituri trebuiau să revină mănăstirii. Astfel, la 20 august 1666, Iliaş III Alexandru întăreşte Trei-Ierarhilor „nişte casă, ce au fost dreaptă cumpărătură lui Vasilie voievod, de la Mihail Furtună comis, drept două sute taleri de argint, şi acele case au fost la Uliţa Ciobotăriască, *unde acum, pe acel loc, este şcoală şi feredeu,* aproape de helesteul Bahluiului, *care le-au zidit şi le-au făcut Vasilie voievod.* Iară după aceea, acele casă, *unde sînt acum şcoala cu feredeu,* le-au dat Vasilie voievod sfintei sale mănăstiri, Treisfetitelea, cu tot venitul" [26]. Acest text s-ar putea interpreta şi în sensul că Vasile vodă a păstrat măcar o parte din casele comisului Furtună, înglobăndu-le în marele colegiu.

Data când colegiul a fost mutat din incinta mănăstirii în noul sediu (dată care este, implicit, un termen pentru fixarea construirii acestui sediu), nu e cunoscută. Episcopul Bandini scria, în 1647, că Vasile vodă „a ridicat şi şcoli *în acest claustru* [= mănăstire], care au ars — nu e anul — în duminica Septuagesimei" [27], ceea ce corespunde datei de 25 ianuarie 1646. Înseamnă, oare, aceasta, că măcar *o parte* din şcoala întemeiată de Vasile Lupu, dacă nu *toată,* să fi rămas *în mănăstire* până la 1646 şi numai acest incendiu să-l fi determinat pe principele Moldovei să zidească o clădire nouă ?

Există, pe de altă parte, câteva mărturii, în grupuri pe care le separă două secole, din care s-ar deduce că acest eveniment ar putea fi plasat în anul 1644.

Iezuitul ungur Paul Beke, a cărui relatare despre Moldova datează din *iunie 1644,* are două referinţe care coincid ; într-un loc, el spune că Vasile vodă *„înalţă* şcoli noi de piatră de o mărime deosebită, uneori cu două caturi, pentru ca tineretul moldovenesc să fie iniţiat în cultură şi în moravuri în acelaşi fel în care învăţaţii credinţei romano-catolice obişnuiesc să educe tineretul" [28]. În alt loc, acelaşi Beke relatează discuţia sa cu Gheorghe Kotnarski, secretarul lui Vasile vodă, care i-ar fi spus : „Iată *câtă clădire înalţă* domnul nostru pentru ca tineretul din Moldova să se lumineze, începând de la şcoala cea mai de jos şi trecând prin toate clasele" [29].

[24] V., în acelaşi sens, N. Grigoraş, *Biserica Trei Ierarhi din Iaşi,* în *MMS,* an. XXXVII, 1961, nr. 5—6, p. 408.
[25] Th. Codrescu, *Uricariul,* VII, Iaşi, 1886 (în continuare : *Uricariul,* VII), p. 5.
[26] *Ibidem,* p. 10 (şi alte documente la p. 12—13, 24, 26—29 etc.).
[27] *Călători străini,* V, p. 328.
[28] *Ibidem,* p. 282.
[29] *Ibidem,* p. 283.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Din contextul lor, se vede foarte limpede că aceste două referințe ale lui Paul Beke nu se raportează la vreo școală catolică, întemeiată de iezuiți sau de vreun alt ordin călugăresc, ci la o școală pentru moldovenii ortodocși ; or, în Iași, la vremea aceea, nu poate fi vorba de o școală „de mărime deosebită" („câtă clădire", spune Kotnarski — și ne amintim expresia lui Paul de Alep : „colegiul cel mare") alta decât cea a Trei-Ierarhilor.

În acest punct, mai intervine și o coincidență absolut tulburătoare, peste care s-a trecut cu vederea (cum s-a trecut și peste alte mărturii privind istoria Trei-Ierarhilor).

La 1828, când s-a decis redeschiderea școlii de la Trei Ierarhi, s-a avut în vedere, ca an al întemeierii ei de către Vasile vodă Lupu, anul 1644. Astfel, sigiliul școlii avea următoarea legendă : „A. 1828. Sigiliu gimnaziei basiliane urzite la 1644" [30]. De asemeni, pisania pusă pe „corpul de clădiri destinat școalei" are acest conținut : Ghimnasia Vasiliană a învățăturilor afierosită de fericitul domn Vasilie voievod la 1644. Epitropia Sholilor naționale la 1828" [31].

În fine, la 1830, stabilindu-se averea școlii, se face iarăși referire la același an 1644 : „Actul atingător de zestrea Ghimnaziei Vasiliane, cu care au înzestrat-o ctitorul ei, fericitul domn Vasilie la 1644" [32]. Un an mai târziu, se aduce în discuție înzestrarea ei de către Vasile vodă Lupu „cu averile mișcătoare, precum glăsuiește *formalnicul act din anul 1644*" [33]. Caracterizarea aceasta, de „formalnicul act", duce la concluzia că cei care au lucrat atunci au avut în față documente. E mai greu de crezut că anul a fost luat la întâmplare ; pentru sigiliu și pentru pisanie, o asemenea ipoteză ar putea fi, *eventual*, avută în vedere ; dar menționarea *aceluiași an* în documente scrise și mai ales sintagme „formalnicul act" ni se par argumente destul de grele pentru a accepta existența unui izvor din care a fost culeș acest an. Se înțelege, din ultima mărturie adusă în discuție, că era un act de înzestrare „cu averile mișcătoare" — deci nu poate fi actul din 7148 (1639—1640), prin care, alături de averi mișcătoare (vite), se dădeau Trei-Ierarhilor și câteva moșii (Răchiteni, Tămășeni, Iugani). Trebuie să se admită — fie și cu titlu de ipoteză, deocamdată — că, printr-un act datat 7152 (văleat care a putut fi transpus în anul de la Hristos 1644), Vasile Lupu a înzestrat *școala* cu felurite „averi mișcătoare" (dania din 1639—1640 privea *mănăstirea*, chiar dacă, ulterior, bunurile înscrise în acel act au fost transferate școlii).

Punând aceste constatări în corelație cu afirmațiile lui Paul Beke, s-ar părea că o singură concluzie se poate desprinde : „marele colegiu" de la Trei Ierarhi a fost zidit în 1644, când a primit și o nouă înzestrare. Este și concluzia pe care o formulaseră, în veacul trecut, Gh. Asachi, A. D. Xenopol și C. Erbiceanu [34], dar pe care, mai apoi, istoricii au părăsit-o. Credem că ea trebuie reluată.

---

[30] N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 412 ; foto la p. 413.

[31] *Ibidem*, p. 412.

[32] *Uricariul*, VII, p. 185.

[33] N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 413. V. și N. C. Bănescu *Un proces între epitropii mănăstirii Trei Ierarhi — Iași și Epitropia Învățăturilor Publice din Moldova, în perioada Regulamentului Organic*, în *MMS*, an. XXXVII, 1961, nr. 9—12, p. 645.

[34] Cf. A. D. Xenopol și C. Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași*, 1885, p. 54.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

d) **Feredeul**

Pe locul caselor cumpărate de la comisul Mihail Furtună, pe Uliţa Ciubotărească sau Săsească (aproximativ pe locul actualei străzi Crişan)[35], domnul a înălţat nu numai şcoala de la Trei Ierarhi, ci şi feredeul[36]. Acest din urmă edificiu i-a atras atenţia lui Paul de Alep, care scria : „La Iaşi este o baie ridicată de Vasile vodă după modelul băilor turceşti, cu cupole, marmură din belşug şi cu camere frumoase"[37]. Încercările de a construi la Iaşi o baie publică sunt mai vechi : în 1564, Alexandru Lăpuşneanu cerea bistriţenilor zidari care să înalţe o baie[38]. Nu avem dovezi că dorinţa domnului a şi fost dusă la îndeplinire.

Vasile voievod va relua acest proiect, va zidi feredeul şi va conceda Trei-Ierarhilor veniturile lui[39]. Actul său va fi reînnoit în 1666 de Iliaş Alexandru : „...încă am dat şi am întărit mănăstirei ce scrie mai sus, Treisfetitelor, cu acele casă, unde sînt şcoale, şi cu feredeu, ca să fie şi de la domnia mea dreaptă ocină şi cu tot venitul"[40]. Emiterea acestui document venea în urma unui proces îndelungat cu călugării de la mănăstirea Golia, care luaseră o jumătate din venitul feredeului, pe motivul că acest aşezământ a fost ctitorit tot de Vasile voievod şi că Ştefăniţă Lupu le dăduse uric pentru ca venitul băii să fie împărţit de cele două mănăstiri. La judecată, soborul de la Trei Ierarhi a adus un alt document de la Ştefăniţă vodă, emis cu un an mai târziu decât acela pentru Golia, act care întărea dania lui Vasile Lupu aşa cum fusese ea făcută, adică mănăstirii Trei Ierarhi[41]. Povestea amănunţită a acestui proces se găseşte într-un document de la Antonie Ruset (4 ianuarie 1676), domn care a întărit, la rândul său, călugărilor mănăstirii Trei Ierarhi „a lor dreaptă ocină şi danie şi miluire, ce au de la ctitorul lor, răposatul Vasilie voievod, şi de la fiul său, răposatul Ştefan voievod, pre feredeul cel mare, ce easte în târg în Iaşi, lângă Bahlui"[42].

Domnii care i-au urmat lui Vasile Lupu s-au îngrijit nu numai de veniturile feredeului, ci şi de buna lui funcţionare. De pildă, în 1668, Iliaş Alexandru scutea de la orice dare pe cei şase butucari şi trei bărbieri de la baie[43]. Cei şase argaţi care aduceau butuci la feredeu primeau aceeaşi scutire şi de la Constantin Duca[44] şi de la Mihail Racoviţă[45]. în 1703. La 1704, numărul argaţilor de la feredeu scădea de la şase la cinci[46], pentru ca, în 1716, un document să vorbească despre cei trei „teleaci" (masori) de la baie[47]. În orice caz, cu toată bunăvoinţa domnilor, cu toate scutirile şi întăririle, feredeul mergea din ce în ce

---

[35] *ASB*, ms. 578, f. 104.
[36] *Uricariul*, VII, p. 10.
[37] *Călători străini*, VI, p. 53.
[38] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/1, p. 599.
[39] *ASB*, ms. 579, f. 332v.
[40] *Uricariul*, VII, p. 10.
[41] *ASB*, ms. 578, f. 101.
[42] *Uricariul*, VII, p. 11—14.
[43] *ASB*, ms. 579, f. 14.
[44] *Ibidem*, ms. 578, f. 102.
[45] *Ibidem*.
[46] *ASB*, ms. 578, f. 102v.
[47] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mai prost : la 1 aprilie 1717, călugării se plângeau că „nu au nici un venit de la feredeu“ [48]. Toate aceste informații spun multe despre gradul de civilizație al locuitorilor capitalei Moldovei în zorii epocii moderne...

O nouă încercare de a repune în funcțiune feredeul va fi făcută de Mihail Racoviță, care miluia mănăstirea Trei Ierarhi cu dreptul de a ține zece argați la feredeu, nesupuși la plata birului domnesc [49]. Mai târziu, se va vedea că nici creșterea numărului de lucrători — ceea ce însemna, implicit, o diversificare și o îmbunătățire a serviciilor —, nici scutirea acestora de dări n-au constituit soluții pentru a convinge populația Iașilor să frecventeze baia publică.

La scurt timp după aceea, în incendiul din 20 aprilie 1723, „feredeile, nearzând, au rămas întregi, după cum să văd“, spune un document din 1761 [50]. Apoi, în vremea lui Grigore Ghica vodă, s-au construit în oraș niște haznale și au fost aduși de la Țarigrad „suiulgii“, cărora li s-au dat în seamnă „și feredeile, cu toate dresurile și cheltuiala lor“. Cu încuviințarea egumenului Ezechiel, aceștia s-au așezat pe locul școlii vechi de la Trei Ierarhi — arsă în 1723 —, au construit o casă și au reparat pivnița risipită. În domnia lui Constantin Racoviță, arendașii feredeului au primit un alt loc de casă, „dennaintea porții sfintei mănăstiri, numai preste ulița cea mare și alăturea cu o pivniță a mănăstirii ce este despre capul podului vechiu“ [51].

În anii care au urmat, feredeul a mai fost supus unor lucrări de reparații, mai ales după incendiul devastator din 1753. Clădirea lui s-a păstrat până în secolul trecut ; la 1809, când contele de Moriolles, însoțitorul contelui Brenicki, comandantul armatelor rusești de pe linia Dunării, a trecut prin Iași, baia continua să funcționeze, fapt remarcat și de acest călător, care ne-a lăsat o amănunțită descriere a edificiului [52].

Ieșenii de azi— puțini, e drept — știu cum arăta vechiul feredeu al orașului din fotografiile făcute înainte de demolare. Alții — și aceștia tot puțini — mai știu că în clădirea de acum a băii se păstrează placa pusă la 1747, după terminarea reparațiilor. Inscripția ei spune că feredeul „s-au tocmit și s-au înnoit în zilele lui Ioan Neculai voievod, cu toată cheltuiala răposatului Ezechiil, egumenul de la Trisfetitele, și cu osteneala feredeiașului, aznagiului Dima, let 7255, iunie“ [53].

e) Închinarea la Athos

Urmând un obicei deja încetățenit la vremea aceea, Vasile vodă a hotărât să „afierosească“ mănăstirea Trei-Ierarhilor unuia din Locurile Sfinte și, din câte erau pe atunci avute în vedere (Muntele Athos, Muntele Sinai sau una din patriarhiile apostolice — Alexandria, Antiohia și

---

[48] *ASB*, ms. 578, f. 103.
[49] *Ibidem*, ms. 579, f. 336.
[50] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, București, 1902, p. 450, nr. 73.
[51] *Ibidem*.
[52] Al. Lapedatu, A. Lecomte de Noüy, *Câteva cuvinte asupra bisericilor Sf. Nicolae Domnesc și Trei Ierarhi*, București, 1904, p. 33—34.
[53] Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri și biserici antice*, București, 1885, p. 224—225.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ierusalimul sau Sfântul Mormânt), el a ales Athosul. Spre deosebire, însă, de alţi ctitori, care şi-au închinat aşezămintele uneia sau alteia din mănăstirile athonite, Vasile vodă a „afierosit" ctitoria sa ieşeană *întregii comunităţi de la Muntele Athos*, ceea ce e un lucru ciudat şi, oricum, foarte rar. Închinarea s-a produs la 1641, dar data exactă a actului care a consemnat, în chip solemn, voinţa ctitorului, nu este cunoscută încă. Acum un secol, episcopul rus Porfirie Uspenskij, în a sa *Istorie a Athosului* (III, 1892), a semnalat existenţa actului în arhiva mănăstirii Dionisiou [54], dar până azi nici unul din cercetătorii arhivelor athonite nu a adus la lumină acest important document, menţionat de nenumărate ori în lucrările de specialitate. Până şi cea mai recentă şi mai amănunţită istorie a relaţiilor româno-athonite, bazată îndeosebi pe documentele originale, îl citează *pe acesta* doar după bibliografie [55].

În lipsa documentului, nu putem şti, din păcate, împrejurările închinării şi clauzele fixate de ctitor. Se înţelege, numai, că veniturile culese din proprietăţile mănăstirii urmau să se împartă în chip egal între cele 20 de aşezăminte de la Sfântul Munte [56]. Mai putem admite că închinarea Trei-Ierarhilor către *întreaga comunitate de la Athos* nu poate fi desprinsă de atitudinea imperială a ctitorului, aşa de mândru de a fi considerat succesor al basileilor bizantini [57]; pe de altă parte, nu ni se pare deloc exclus că acest eveniment s-a aflat în legătură cu aducerea moaştelor Sfintei Paraschiva — inscripţie pusă în onoarea acestui din urmă fapt dă data de 13 iunie 1641. Ar fi, fără îndoială, important de ştiut dacă închinarea la Athos a premers marea slujbă prilejuită de aşezarea moaştelor în biserică, a fost urmarea sa ori s-a produs chiar cu ocazia aceasta.

Oricum, este un episod din istoria Trei-Ierarhilor a cărui cercetare (ca şi publicarea hrisovului de închinare din 1641), revine viitorului.

Fie-ne, totuşi, îngăduită o ultimă remarcă. Porfirie Uspenski dă, după cât se pare, numai anul hrisovului de închinare, care trebuie să fie 7149; dar acestui „văleat" poate să-i corespundă, în egală măsură, anul 1640 (de la 1 septembrie până la 31 decembrie) şi anul 1641 (de la 1 ianuarie până la 31 august). N-ar fi, deci, imposibil ca închinarea la Athos să fi avut loc în ultimele luni ale anului 1640, mai ales că tocmai în această vreme se constată — la 6 decembrie 1640 (7149) o acţiune de înzestrare a ctitoriei cu unele cărţi de cult [58].

f) „Sinodul" din 1642

Între 15 septembrie şi 27 octombrie 1642 [59], s-au desfăşurat în Iaşi lucrările unei adunări teologice, pe care literatura de specialitate o

---

[54] Damian P. Bogdan, *Despre daniile româneşti la Athos*, în „Arhiva Românească", VI, 1941, p. 288.

[55] P. Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma, 1986, p. 161.

[56] *Ibidem*.

[57] N. Iorga, *Vasile Lupu, ca următor al împăraţilor de răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole şi a Bisericii Ortodoxe*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1913 (versiunea franceză în *ARBSH*, 2, 1914); v. şi observaţiile risipite de D. Nastase în cercetările sale privind ideea imperială în Ţările Române.

[58] Melchisedec, *op. cit.*, p. 176—177.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cunoaște sub numele de *sinodul de la Iași*. Nu este locul a insista, aici, asupra justeții acestei denumiri și nici asupra caracterului care se poate atribui acestei întruniri de ierarhi ortodocși [60]. Vrem, numai, să atragem atenția asupra unui fapt, trecut de obicei sub tăcere — ceea ce este foarte caracteristic pentru istoriografia noastră.

În toată literatura consultată până acum, se afirmă — fără nici o umbră de îndoială — că „sinodul" sau „soborașul" a fost găzduit la Trei Ierarhi, precizându-se chiar că dezbaterile au avut loc în trapeza mănăstirii (actuala Sală gotică), ori (după o altă opinie) chiar în biserică.

Se întâmplă, însă, că nu am identificat, până acum, *nici un izvor care să indice Trei-Ierarhii ca loc al întrunirii teologice din 1642*. Tot ce s-a scris, până acum, în legătură cu acest punct — *datarea topică*, ar spune specialiștii în diplomatică ! — nu se întemeiază pe nimic. Ne aflăm în fața uneia din realitățile care minează serios istoriografia noastră eclesiastică — istoriografia noastră în general : acceptarea, fără nici un spirit critic, a tuturor „tradițiilor". Numai așa se face că un foarte erudit istoric al Bisericii noastre, scriind despre „evenimentul mondial" care a avut loc la Iași în 1642, discută despre cele două opinii (sinodul *în biserică* sau *în trapeză*), dar nu pune nici cel mai mic semn de întrebare asupra desfășurării însăși a sinodului la Trei Ierarhi ! [61]

Izvoarele contemporane, referitoare la sinod, nu pomenesc mănăstirea Trei-Ierarhilor : nici scrisoarea pe care participanții au adresat-o lui Vasile vodă la încheierea lucrărilor [62], nici raportul doctorului Skogardi, martor ocular al evenimentului [63].

Știrea ne vine din... tradiție. Încă la 1874, Filaret Scriban „știe *din tradiție*" că lucrările sinodului s-au ținut *în biserică* [64] ; Melchisedec, la 1885, descrie și el lucrările sinodului, adăugând : „carele *dupre tradițiune* s-a ținut în biserica Trierarchilor" [65]. O altă tradiție, pusă în circulație de preotul N. M. Popescu, așează lucrările sinodului în trapeza mănăstirii iar pe participanți — în chiliile mănăstirii ! [66]

În loc să se repete, la nesfârșit, invocarea pură și simplă a tradiției, ar fi fost mai sănătoasă căutarea *argumentelor* care să o sprijine (sau, eventual, să o combată : la urma urmei, numai adevărul contează, după însăși învățătura Bisericii noastre, pentru că „nimic nu putem împotriva adevărului, ci numai pentru adevăr"). Care ar fi, atunci, aceste argumente ?

1) În primul rând, faptul că sinodul a fost convocat din inițiativa lui Vasile vodă Lupu, după îndemnul lui Petru Movilă ; întreaga chel-

---

[60] Cf. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, București, 1981, p. 40.

[61] V., pentru aceasta, Scarlat Porcescu, *Sinodul de la Iași — 1642*, în *Românii în istoria universală*, III, 1, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1988, p. 567—578.

[62] Antonie Plămădeală, *Eveniment mondial la Iași : Sinodul din 1642*, în *Dascăli de cuget și simțire românească*, București, 1981, p. 181, nr. 7.

[63] Melchisedec, *op. cit.*, p. 228—229.

[64] Hurmuzaki, *Documente*, IV/1, București, 1882, p. 668.

[65] Antonie Plămădeală, *op. cit.*

[66] Melchisedec, *op. cit.*, p. 227.

[67] Niculae M. Popescu, *Pomenirea de trei sute de ani a Sinodului de la Iași*, în *ARMSI*, s. III, t. XXV (1943), p. 434 (12).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tuială a revenit principelui Moldovei, care a patronat — ca împărații bizantini — dezbaterile, arbitrând (împreună cu boierii săi mai luminați) în cazul disputelor. Astfel, e de acceptat că această acțiune nu putea avea un cadru mai potrivit, decât marea, strălucita mănăstire domnească a Trei-Ierarhilor, cea menită să fie noul sediu al Mitropoliei Moldovei (care, în acest caz, ar fi trebuit să se numească *a Iașilor și a întregii Moldovlahii).* Ținând seama de aceste lucruri, trebuie să admitem că, dacă sinodul a fost găzduit la Trei Ierarhi, lucrările lui nu s-au putut desfășura decât, ca în vremea Bizanțului, *în biserică.*

2) În al doilea rând, inițiatorul din umbră fusese mitropolitul Kievului, Petru Movilă ; or, la Trei Ierarhi unul din ctitorii spirituali era tocmai Petru Movilă, cel care trimisese teascurile pentru tipografie, cărți și profesori pentru școală ; pare logic să acceptăm că sinodul a fost plasat în acel cadru legat deja de opera lui Petru Movilă.

3) Rectorul școlii de la Trei Ierarhi și directorul tipografiei de aici era un fost colaborator al lui Petru Movilă ; era, fără îndoială, cel mai indicat să primească oaspeții veniți de la Kiev.

4) În fine, în al patrulea rând, trebuie să se țină seama de faptul că lucrările sinodului n-au fost publice, dezbaterile păstrând un caracter de taină — or, o mănăstire putea asigura cel mai bine această confidențialitate. Iar existența tipografiei chiar în incinta mănăstirii putea să asigure tipărirea imediată și sigură a unor eventuale lucrări sau hotărâri (ceea ce s-a și întâmplat).

Pentru toate aceste motive, credem că se poate admite — cu nuanța de probabilitate pe care o impune întotdeauna onestitatea istoricului și smerenia sa în fața izvoarelor — că sinodul din 1642 a fost găzduit de mănăstirea Trei-Ierarhilor și că lucrările sale s-au ținut în biserica acestui somptuos așezământ ctitorit de Vasile vodă Lupu acum aproape 355 de ani.

g) Ceasul și ceasornicarii

Înainte de a se fi încheiat lucrările la biserica propriu-zisă — moment marcat de pisania datată 6 mai 1639 — a fost terminat zidul de incintă, având, pe latura sa estică, turnul de intrare cu clopotnița și — *fapt nemaiîntâlnit până atunci* în Moldova — cu un orologiu pentru uzul întregului oraș. Pisania, păstrată până azi, are stema țării cu toate elementele care o însoțesc în chip obișnuit și este datată *20 aprilie 1638* (7146) [67].

Prima atestare a turnului cu ceas datează din 1640 și se află în însemnările polonezului Achacy Taszycki, secretar al soliei conduse de Wojciech Miaśkowski [68] ; o descriere mai amănunțită a orologiului și a modului său de funcționare o datorăm, însă, lui Paul de Alep (1653) [69].

Pentru îngrijirea orologiului, erau necesari specialiști străini ; prin mijlocirea celor ardeleni sau poloni, ori — mai degrabă — prin mijlocirea cunoștințelor sale din capitala Imperiului otoman, Vasile vodă a chemat,

[67] N. Grigoraș, *Inscripția turnului clopotniță al mănăstirii Trei Ierarhi din Iași*, în *AIIAI*, I, 1964, p. 169—170.
[68] *Călători străini*, V, p. 169.
[69] *Călători străini*, VI, p. 47.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cu leafă bună, un francez, *Jean Pattrou*, pe care moldovenii l-au cunoscut sub numele de *Petrea ceasornicariul*. În stadiul actual al informației, prima sa atestare datează din 15 iulie 1646, când cumpără un loc de case în Iași [70] ; în toamna aceluiași an, la 24 noiembrie, e atestat ca martor, tot în Iași : în act i se spune „Petrea ceasornicariul", dar semnătura sa, în litere latine, îi dă numele cel adevărat, *Jean Pattrou* [71]. Documente din 1649 [72] și 1650 [73] îl arată așezat stabil în Iași, intrat în legături de rudenie cu boierimea moldoveană : soția sa, Antemia, era fiica lui Lazăr Moțoc, nepoată a vornicului Simion Moțoc (după tată) și a vornicului Vârlan (după mamă) [74] ; prin soție, a căpătat și o proprietate funciară, la Movileni (ținutul Romanului) [75]. Jean Pattrou a murit în Moldova, lăsând o fată, căsătorită Buznea (ai cărei urmași sunt menționați în veacul XVIII) și, poate, un băiat, Toader [76].

Succesorul lui Pattrou a fost *Jean Viollier*, cunoscut documentelor moldovenești ca *Ivan Violie ceasornicariul* sau *Ivan, ceasornicarul franțuz* ; el este atestat la 2 august 1662 cumpărând case în Iași, pe Ulița Mare [77] — poate nu departe de mănăstirea al cărei orologiu îl îngrijea și care îi aducea venitul. La aceeași vreme, pare să mai fi fost un ceasornicar în Iași, *Petrea neamțul*, atestat la 6 februarie 1662 ca martor [78]. Jean Viollier a murit și el în Moldova, fără urmași însă ; la 10 mai 1667, un frate și un nepot se ocupau de moștenirea sa [79].

Dar cel mai cunoscut dintre ceasornicarii de la Trei Ierarhi a fost *Gaspar Caillé*, atestat în funcție la 15 martie 1670, când, cu soția sa Irina, vindea un loc de casă [80] ; în anul următor, la 1 iulie, „Gașpar Callie ceasornicarul franțuzul" cumpăra case în Iași, pe Ulița Mare [81],

---

[70] I. Tanoviceanu, *Începuturile ceasornicăriei în Moldova*, în *RIAF*, X/1, 1909, p. 27 ; *ASI*, Documente, CCCLXXXI/2 (mențiune într-un document din 1750).

[71] S. Gh. Iordache, *Documente românești din secolul XVII*, în *AIIAI*, XXVI/1, 1989, p. 416 (*Arh. St. Galați*, Documente, XXXII/4). V. și *infra*, nota 73.

[72] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, III, p. 132—149 (*ASI*, Documente, CCCXL/23) : Tecla, fiica lui Moțoc dvornic, și cumnata ei, Irina, soția lui Lazăr Moțoc, și „ginerii lor", Petrea ceasornicarul și Toader Perjul. Pattrou era ginerele Irinei Moțoc — v. nota următoare.

[73] *ASB*, Documente istorice (fost Bibl. Acad.), MCXCVII/106 (mențiune la N. Iorga, *Studii și documente*, XXI, p. 294 ; semnalat și de D. Ciurea, *Iașii în secolul XVII*, în *MMS*, XXXIII/1957, nr. 8—9, p. 655, n. 31) : Irina, fiica lui Vârlan vornicul, cu fiica Antemia și ginerele Petrea ceasornicarul (semnează : *Jean Pattrou*) vând lui Iordache Cantacuzino mare vistiernic părți în Corni pe Siret (ținutul Sucevei). În catastiful lui Gheorghe vodă Ștefan, din iunie 1654, sunt menționați banii care „s-au dat ciasornicarului" (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 265) ; nu putem preciza dacă e vorba de Pattrou sau de Viollier.

[74] Cf. *supra*, notele 72 și 73.

[75] Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 132—139.

[76] I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 27 : Constantin, cămăraș de lumini, fiul lui Ionașco clucerul, nepotul lui Petrea ceasornicarul ; Tanoviceanu mai semnalează însă, pentru 1693 și 1696 (p. 28), pe *Cluceroaia lui Ionașco și fratele ei, Toader* ; ar rezulta că Toader e fiul lui Jean Pattrou (dacă nu e vorba de omonimii).

[77] *CDM*, nr. 866, p. 196.

[78] *Ibidem*, nr. 762, p. 174 și nr. 894, p. 202 (să fie însuși Jean Pattrou, eventual retras acum din funcție ? !).

[79] *Ibidem*, nr. 1471, p. 317 (și facsimil la sfârșitul volumului).

[80] *Ibidem*, nr. 1927, p. 408.

[81] C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 2—3 ; *ASB*, Documente istorice (fost Bibl. Acad.), CLXXXVI/8.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

probabil aceleași pe care la 1676 le vindea cunoscutului preot „domnesc" Ursu [82].

Un alt mănunchi de știri, din aceiași ani, se referă la ceasornicar și la orologiu, fără să-l numească explicit pe Gaspar Caillé. Astfel, pe la 1671, misionarul franciscan Giovanni Battista del Monte spune că în Iași exista „un orologiero del detto P[re]n[ci]pe, di nazione franzese" [83]. Un an mai târziu, alt călugăr italian, Cornelio Magni, menționează pe același „ceasornicar francez", adăugând : „îmi pare că era căsătorit. El era salariat de către domn pentru serviciul său. Îmi povesti că o duce destul de bine, căci serviciul său îi aduce un venit de aproape un scud pe zi, pe lângă alți mulți care îi picau destul de des" [84]. Dintr-un document de la 1676, se vede că „grija ceasornicului celui mare din clopotnița mănăstirii" revenea egumenului iar banii pentru această „purtare de grijă" erau orânduiți din venitul feredeului [85].

E posibil ca, prin fiica sa, Măgdălina, francezul Gaspar Caillé să fi lăsat și el urmași între moldoveni.

Montarea unui orologiu în turnul clopotniței de la Trei Ierarhi este încă o dovadă a intențiilor ctitorului : orașul avea să aibă nu numai sunetul clopotelor, la orele când se oficiau slujbe în biserici, dar și, la intervale regulate, marcarea orelor din zi și din noapte, fără îndoială după obiceiul european și nu după cel oriental.

Prezența ceasornicarilor francezi este iarăși un fapt de interes pentru viața ieșeană a veacului XVII : în aceeași zonă, alături de cărturarii curții lui Vasile vodă, alături de cărturarii kieveni ori greci ai școlii, se aflau și meșteșugari de lux, occidentali, care vor fi adus cu ei și ceva din mediul lor de acasă.

---

[82] *IN*, 8, 1930, p. 215 ; *ASH*, Documente istorice (fost Bibl. Acad.), CLXXXVI/55.

[83] G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în „Diplomatarium italicum", I, 1925, p. 109.

[84] *IN*, 3, 1930, p. 179. V. și Ștefan Olteanu, Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, 1969, p. 196 — un inventar (incomplet) al știrilor despre ceasornicarii din Moldova ; de asemenea, Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor ziditi*, Iași, 1974, p. 71.

[85] *Uricariul*, VII, p. 17.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

PETRONEL ZAHARIUC

O CARTE DE JUDECATĂ DE LA ÎNCEPUTUL VEACULUI XIX

Pentru satele din ținutul Dorohoi situate pe râurile Volovăț și Bodeasa [1], numărul actelor de cancelarie păstrate este foarte mic. Zona a fost locuită încă din prima jumătate a secolului XV, prima mențiune documentară fiind din anul 1428,. când Alexandru cel Bun întărește lui Vâlcea satul Călugării pe Vulhova, „unde este casa lui" [2]. Următorul document, emis de cancelaria aceluiași domn, atestă o danie făcută lui Vlad Adiș ; în acest act, se spune : „și pe Vălhouți la Glod, unde a fost giude Iacăci" [3]. Într-un izvod cu „scrisorile" moșiilor Adășeni, Băseni ș.a., este semnalată pierderea unora dintre „dresă" când „a fost prădat Botoșanii" [4]. Un alt sat situat pe Volovăț, Puțurenii își are prima atestare documentară în anul 1435 [5] ; în secolul XVI, intră în proprietatea familiei Herța [6], pentru ca la sfârșitul secolului XVII să fie dăruit de către doamna Anastasia, soția lui Duca vodă, mănăstirii Bârnova [7] ; astfel, actele satului au fost păstrate de călugări.

Cartea de judecată dată de Divanul Moldovei în anul 1811 conține rezumate ale actelor pentru satele Ichimeni și Nichiteni începând de la mijlocul secolului XVII. Primul document referitor la satul Ichimeni este din anul 1647, dată la care satul se află în stăpânirea aprodului Bole și a preotului Prodan. Singura mențiune anterioară, cunoscută până acum, era cea referitoare la „drumul lui Iachim" [8], ce traversa râul Podriga în dreptul satului Știubeiul, formând hotarul unei „pustii" dăruită de Ștefan cel Mare mănăstirii Putna. Fiind o zonă bogată în iazuri [9], care aveau pe-

---

[1] Victor Tufescu, *Județul Botoșani*, București, 1977, *passim*.

[2] *DRH*, A, I (ed. C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi), București, 1975, p. 107—109, nr. 74.

[3] *Ibidem*, p. 145—146, nr. 98 ; de la numele Vlad Adiș derivă toponimul Adășeni.

[4] Arh. St. Iași, Pachet 405/210.

[5] *DRH*, A, I, p. 188, nr. 135.

[6] *CDM*, I, București, 1957, p. 330, nr. 1435

[7] *CDM*, vol. IV, București, 1970, p. 381, nr. 1718.

[8] *DRH*, A, III, București, 1980, p. 230—234, nr. 118.

[9] C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, vol. I, București, 1964, passim.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rimetru variabil, inundând adesea hotarele altor moşii, proprietarii satelor au purtat multe judecăţi din această cauză. În 1792, sulgerul Vasile Pisoschi cumpără satul de la generalul Ilie Catargiu, care îi dă „şi toate scrisorile vechi ce cuprind pe numita moşie“ [10]. Satul va rămâne în proprietatea familiei Pisoschi [11]; în anul 1851 nepoţii sulgerului Vasile, spătarul Neculai [12] şi paharnicul Vasile, îşi reglementează moştenirea părintească în care era inclusă şi moşia Ichimeni [13].

Pentru satul Nichitenii, proprietarul acestuia, jitnicerul Costantin Dumitriu, aduce în faţa Divanului, documente din secolul XVIII, deoarece „alti scrisori mai vechi ce vor mai fi fost s-au prăpădit la prada tătarilor“ [14]. Judecata a luat în considerare „scrisorile“ moşiilor învecinate, Adâşenii şi Ichimenii. Singurele menţiuni ale satului până azi cunoscute sunt din secolul XVII : în anul 1652 [15], apar ca martori la hotărnicirea moşiei Coţuşca mai mulţi „oameni buni“ din Nichiteni ; unul dintre ei, Ştefan Durduc, este semnalat ca fiind coproprietar al moşiei Nichiteni, pentru că la 1752 este moştenit de „neamul său“, preotul Gheorghiţă din Ştefăneşti ; cealaltă semnalare a satului este din anul 1668, când Nicolai din Nichiteni este martor la o vânzare a unei părţi din moşia Liveni [16]. Jitnicerul Constantin Dimitriu a moştenit satul de la tatăl său, Dimitrie Gheorghiu, care făcuse un schimb, în anul 1778, cu Ştefan Ciohoranu. Mama jitnicerului, Zoiţa Dimitroaia [17], este frecvent semnalată în documente la sfârşitul secolului XVIII, ca martoră la vânzări şi cumpărări de sate.

Prin informaţia pe care o cuprinde, această carte de judecată permite reconstituirea „mersului“ proprietăţii în zona estică a ţinutului Dorohoi, oferind, în acelaşi timp, informaţii preţioase de ordin genealogic şi social.

1811 august 6. *Carte de judecată a Divanului Moldovei, în pricina dintre sulgerul Vasile Pisoschi, stăpânul moşiei Ichimenii şi jitnicerul Constantin Dimitriu, stăpânul moşiei Nichitenii, pentru hotarul între aceste sate.*

După pricina de hotar ce-au fost născut de la o vremi încoaci între sulge(rul) Vasili Pisoschii, stăpânul moşii Ichimenii de la ţinnu(tu)l Dorohoiului, ce prin mezat a cumpărat-o, de la d(umnealu)i general Ilii Catargiu şi între jic(ni)cer(ul) Costandin Dimitriu stăpânul moşiei Nechitenii,

---

[10] În anul 1721, jumătate de sat este moştenită de Sandu Silion de la Toderaşcu Jora — Gh. Ghibănescu. *Surete şi izvoade*, vol. VII, Iaşi, 1912, p. 269—271.

[11] Pentru genealogia familiei, vezi A. Gorovei, *Monografia oraşului Botoşani*, Folticeni, 1926, p. 132—135 ; Ioan Nădejde, *V. G. Morţun*, Bucureşti, 1923.

[12] Maria Dogaru, *Din galeria participanţilor la lupta pentru unire — Nicolae Pisoschi*, în „Hierasus“, VII—VIII, Botoşani, 1989, p. 405—414.

[13] Arh. St. Iaşi, Pachet 428/313 ; Pachet 580/126 ; *Idem*, Colecţia *Planuri şi hărţi*, nr. 283, 827 ; N. Filipescu-Dubău, *Dicţionar geografic al judeţului Dorohoiu*, Iaşi, 1891, p. 190.

[14] O parte din actele satelor Băloşeni („în hotar“ cu Nichiteni) şi Coţuşca au fost „prăpădite când a venit Mihaiu voievod asupra pământului nostru, cu alte dresă de mult preţ şi cult argint“ — *DIR*, A, sec. XVII, vol. II, p. 221—222, nr. 293.

[15] Arh. St. Iaşi, CCLXXVIII/6, traducere din secolul XVIII.

[16] *CDM*, III, Bucureşti, 1968, nr. 1603, p. 344.

[17] Arh. St. Iaşi, Fond Spiridonie, P. 47/28 ; Fond Documente, Pachet 405/210.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ce să megieşăşti. Adică, sulge(rul) Pisoschii cerând ca cu moşia sa, în putere zapisului de cumpărătură şi a scrisorilor vechi ce-au luat de la d(umnealu)i general, să miargă în sus pân undi să va întâlni cu moşia Puţurenii, a mă(nă)st(i)rii Bârnovii. Şi moşia Nechitenii, a jic(ni)ce(rului) Costandin Dimitriu să-ş aibă fiinţa sa numai pisti apa Volovăţului, de cătră răsărit, iar nu în stare ce se află, după cum stăpâneşti jic(ni)ce(rul), cu întinderi pânâ-în părâul Bodiasa, după cum la această cerire a sa aşa ar da înţălegire şi stările altor moşii din gios şi din sus. Şi după ce prin hotarnici au dus şi o parti şi alta s-au urmat şi cercetări la stari locului, rădicându-ş fiişticari cu hotarnicii lor şi planuri făcute cu meşteşug de inginer..., apoi au venit şi în giudecata divanului, undi, la înfăţăşăre ce-au avut amândoaî părţili, numai înainte unora din dum(nea)lor boerii divanului, giudicătorii. Toati scrisorili ce-au arătat jic(ni)ce(rul) Costandin Dimitriu, asupra moşii sali Nechitenii s-au dat într-o parti, nepunându-să nici un temeiu pe dânsili ; decât numai după acesti în gios arătati opt scrisori, prin fiiul şi vechilul Vasili Pisoschii, Costachi, asupra moşiei sali Ichimenii, au pus temeiu şi au dat hotărâri cu moşia Ichimenii, după dovada acelor scrisori, cum şi după stari moşiilor din sus şi din gios, ar ave dreptati di a să sui pân-undi va întâlni cu moşia Puţurenii, iar moşia Nechitenii să rămâe numai pisti apa Volovăţului, de cătră răsărit, după cum cere şi sulge(rul) Pisoschii. Cari aceli scrisori asupra numitii moşii Ichimenii a lui Pisoschii au fost acesti.

Adică, întâi, o carti din anii 7156 (1647) sep(te)mv(rie) 20, de la domnul Vasilii v(oie)vod.

Al doile, altă carte, din 7173 (1665) mai 1, de la domnul Eustratie Dabija v(oie)vod.

Al triile, o mărturii din anii 7174 (1665), oc(tom)v(rie) 30, de la un David din Zalucini şi alţii.

Al patrălii, o înştiinţare cătră vel log(o)f(etul), iarăş de la acia şi tot dintru acel an şi zi.

Al cincile, o carti iarăş dintr-acel an ghen(a)r(ie) 19, de la domnul Duca v(oie)vod.

Al şasile, altă carte tot dintr-acel an, mart(ie) 14., iarăş din acelaş an.

Al şaptile o mărturie de la un Savin Hermeziu şi alţii, iarăş dintru acel an, *iuni(e) 30, fiind şi osăbită înştiinţari* cătră vel log(o)f(et).

Al optule şi un ispisoc din anii 7175 (1657) ghen(a)r(ie) 24, de la domnul Iliiaş Alecsandru v(oie)vod.

Următoari fiind toati acesti scrisori în pricinili de giudicăţi ce-au fost într-aceli vremi, între un preot Prodan и fraţii săi şi între un Bole aprodul şi fraţii lui, răzăşi de moşia Ichimenii. Şi pentru aligire părţilor numitului preot ce-au avut dintru acel hotar, de baştină şi cumpărături, în cari să pomenim şi de trii heleştii, unul din vatra sat(u)lui, altul din vale ţarinii şi altul din părâul Bodesii. Şi pintru aceli din vale ţarinii şi din Bodiasa să arată şi măsuri, pe cât călca apa pi atunci şi zicând că de va mai treci apa pisti aceli măsuri să aibă aş da unii altora, locu pintru locu. Dovedindu-să atunci şi aciasta, că heleşteul din vale ţarenii ce-l ezisă Bole pe parte numitului preot, şi heleşteul din Bodiasa ce-l ezisă preotul era pe parte Bolii. Şi s-au învoit între dânşii, ca fiişticari să-şi ţină heleşteul ce-au ezit, precum mai pre larg arată aceleşi scrisori.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

De care hotărâri prin răport din 31 zili a trecutii luni ghena(rie), dintr-acest curgător an, supt No 8<400> făcându-să de cătră dum(nea)lor acei boeri giudecători arătare şi Înnalti Exelinţii Sali d(umnealu)i senator Crasnomilaşevici, de să va socoti a fi cu cuviinţi să să întăriască şi de cătră Înnalt Exelinţia Sa. Deci, apoi, Înnalt Exelinţia Sa acel răport văzându-l neunit în alcătuiri, cu inscăliturili şi aceloraş buni giudecători, împreună cu predlojănia Înnalţi Exelinţii Sale, din 23 a trecutii luni fevr(uarie),. No. 762, l-au întorsu înapoi la divan, cerând răspunsu pentru ace neuniri, şi ca să să facă ace hotărâri ştiută amânduroa părţilor ce să giudecă. Şi care dintre dânşii să vă arăta nemulţămit, poati să facă apilaţii. După cari poruncă făcându-li-să arătari, jic(ni)ce(rul) Constandin Dimitriu au răspunsu că cu aceeaş hotărâri nu iasti mulţămit, căci i s-ar fi făcut strâmbătati, după cum însuş scrisorili moşii sali ar fi dovedind. Şi după deosăbită jalobă ce-au adaosă cătră divan, cu cereri ca să să mai cercetezi pricina împreună şi cu alţi boeri cerşuţi fraţi, fiind amândoaî părţili, de iznoavă au întrat divanu în cercetari, undi cetindu-să cu luari aminte toati scrisorili sulge(rului) Pisoschii, câte fiiul său ni-au arătat atât aceli cari să cuprind prin răportul de sus pomenit cât şi altile, s-au văzut că urmare lor iasti.

Tot în pricina giudecăţi lor, ce era între acel preotul Prodan şi între Bole aprodul atârnând mai mult pentru aceli doaî heleştei, adică acel din vale ţarânii ce-l făcusă Bole pe parte preotului, şi acel din Bodiasa, ce-l făcusă preotul pe parte Bolei, şi că s-au învoit ei la faţa locului, ca Bole să ţină heleşteul din vale ţarinii şi preotul să ţină pi acel din Bodiasa, măsurând şi locul pe cât călca apa, cari măsuri după nepotrivire ce iaste arătati prin aceli scrisori, acum dau îndoială giudecăţii.

Pentru că în mărturia acelui David din Zaluceni zici că au fost patru pripoani de şasăzăci şi şasă de stânjeni, cari să înţălegi că câte patru pripoanile au cuprinsu ace sumă, iar la înştiinţare ace ce o faci tot ei cătră vel log(o)f(et), după ce pomeneşte de patru pripoani zici şi priponul au fost de şasăzăci şi şasă stânjini, dând altă înţălegire, numai undi zice priponul s-au văzut că iaste tocmit, înţelegîndu-să că au zis pripoanile. Şi într-amândoaî aceste vorbeşte numai pentru heleşteu din Bodiasa, că de va treci apă preotului pisti aceli pripoani mai în sus, în parte Bolii, să aibă a-i da locu pentru locu. Iar la carte domnului Duca v(oie)vod, ace din 7174 (1666), ghen(arie) 19, de pâră ce-au avut numitul preot cu Bole, şi întăreşti să-i urmezi după cum i-au învoit David din Zaluceni arată patru pripoani şi că priponul au fost de şasăzăci şi şasă stânjini şi într-acesta vorbeşte pentru amândoa heleştiile, că de va mai treci apa unuia să înneci locul altuia, să aibă a-şi întoarce locu aiure, cu fânaţ, drept locu.

Şi după glăsuire acestor scrisori, cere sulge(rul) Pisoschii ca să miargă cu Ichimenii săi mai în sus, căci Nechitenii n-ar ave locu să încapă acolo. Prin mărturia lui Savin Hermeziu şi a altora, ace din 7174 (1666), iuni(e) 30, cari iasti întărită şi cu ispisocul domnului Iliiaş Alecsandru v(oie)vod, încă să cuprindi cum au ales părţili numitului preot, măsurându-li şi cu funia, adică a patra parti din giumătati de sat, din partea de sus, ce-au avut baştină, şi din a patra parte din giumătati de sat, a triia parte, ce-au avut cumpărătură, cari au stâlpit-o tot cătră moşia sa, pomenind şi pen-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tru heleşteul din vale ţarenii şi din Bodiasa, că au rămas pe parte numitului preot şi că la cel din Bodiasa ave amesticu şi Bole şi apoi i-au învoit David de Zaluceni cum să ştia. Dar câţi stânjini au fost părţili numitului preot şi pri undi au mersu în sus şi cu moşia s-au megieşit, nu arată însă adevărat. După glăsuire scrisorile şi mai ales după carte domnului Duca v(oie)vod, s-ar înţălegi că de la aceli măsuri ali acelor doaĭ heleştei ar fi mai avut Ichimenii locu a să mai sui în sus, dar cât, nu iaste cunoscut şi mai vârtos că pi vale ce s-ar socoti că iaste a ţarinii să văd că au fost trii heleştii, şi acum nu iaste dovadă ca să să ştii, fără îndoială, cari au fost ezit acel de Bole. Şi întru atâta treceri de vremi, prifacirile ce-au putut fi la înălţime şi scoborări lor, acum nu pot fi ştiuti şi nici să vedi ca să fi avut vreo pricină Ichimenii cu Nechitenii.

Deci, apoi, am văzut şi zapisul cu cari sulge(rul) Pisoschi au cumpărat moşia sa de la domnul general Catargiu, fiind din anii 1792, av(gu)st 25, în care zice că i-au vândut moşia Ichimenii întriagă, pe apa Volovăţului, dându-i zapisul acesta şi toati scrisorili vechi ce cuprind pe numita moşie, şi după toati sămnile şi hotarăle ce s-au stăpânit pân în vreme acea şi cu tăria zapisului şi a scrisorilor vechi, să aibă şi cumpărătoriul a stăpâni.

După cari, în urmă, la anii 1794 iuli(e) 22, numitul sulge(r) Pisoschi, cu poroncă domniască, au dus şi hotarnici de ş-au hotărât moşia, precum s-au văzut acum de faţă şi mărturia hotarnică în cari să cuprind şi toati scrisorili câte mai sus sunt arătate. Şi dispre Nechiteni arată că au urmat după petrili hotară vechi ce-au găsit, prin care s-au stăpânit şi de vânzătoriu, fără să facă atunce sulge(rul) Pisoschii cerire ce o faci acum, mulţămindu-să la parti acea după aceli pietri, pentru care acum fiind sulge-(rul) Pisoschi au ados a răspundi, că tot într-ace hotarnică iasti cuprinsă o bucată de locu şi dincoace de Bodiasa, cătră apus, după stăpânire vânzătoriului.

Dar apoi, la anu 1805, noemv(rie) 13, cu giudecata divanului, au luat de cătră dum(nea)lui vist(iernicul) Iordachi Roset cătră moşia Pustiiul, punând temeiu pe hotarnica Pustiiului şi pe stările altor moşii, din sus şi din gios, cum şi pe scrisorile vechi a Ichimenilor, că nu trecu pisti Bodiasa cătră apus şi pe zapisul de vânzare, că adică ar faci havale la scrisorili vechi, precum s-au văzut pricina trecută de divan şi în pomenita hotarnică şi că dacă de acolo au înpinsu dumi(sali) vist)iernicul) pe Ichimeni după putere scrisorilor vechi, neţinându-să în samă stăpânire vânzătoriului. Asămine ar cunoaşti că după putere scrisorilor vechi, şi după stările moşiilor din gios şi din sus, ar ave dreptati şi Ichimenii ca să miargă pân undi să va întâlni cu moşia Puţurenii. Mai arătând spre dovadă şi o mărturie din anii 7263 (1755), mai 10, de la doi ţărani din Crasnaleuca, anumi Mihalachi Trinca şi Ursul sin Andrei, ce-au dat-o în divanul domnescu. Cu cuprindiri că un Azbeiu, armanu din ţara leşască, făcându-ş câşlă de viti pe locul Puţurenilor, au călcat cu vitile lui doaĭ hotară a banului Filip Catargiu, anumi Ichimenii din gios şi Băloşanii din sus, fiind mărturia aciasta adeverită şi de trei veliţi boeri ; după cari n-ar încăpe între Ichimeni şi între Puţureni să fie moşia Nechiteni. Dar asupra aceştii mărturii, giudecata n-au putut puni nici un temeiu, căci după ce iasti de la doi ţărani, apoi iasti cunoscutu că iasti dată şi făr de nici o ştiinţi

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi nici pusă în vreo lucrare, căci întâi moşia Băloşanii n-au fost întriagă a banului Catargiu, ce numai părţi în parte sus au avut, precum şi astăzi se află ; al doile, că nici moşia Ichimenii iarăş nu o are întriagă, după cum s-au văzut la însuş Pisoschii.

În urma acei mărturii, un zapis ce iasti din anii 1779, cu cari d(umnealu)i general Catargiu la ace vremi au cumpărat de la nişte răzăşi de Ichimeni, ce şăde în satul Şipotili, parte lor ce să va alegi dintr-ace moşii Ichimenii.

După ispisocul domnului Iliiaş Alecsandru v(oie)vod şi după asti scrisori cu trii heleştii, unul pe Bodiasa, altul pe vale ţarinii şi altul în silişti, adică parte ce o cuprind scrisorili de sus arătati, din cari zapis să înţălegi întâi că stăpânire ban(u)lui Filip Catargiu în Ichimeni era de la heleşteul acel din vatra sat(u)lui în gios, şi al doile că atât scrisorili vechi cât şi zapisul acesta arată pe vale ţarinii numai un heleşteu, cari vra să zică, că doaâ heleştii după ace vale nu era a Ichimenilor şi dacă s-ar fi făcut ori mai în urma scrisorilor vechi, trebuia vănzătorii aceşti mai noi să li pomeniască. Apoi şi după ce-au intrat scrisorile aceste la d(umnealu)i general Catargiu, iarăş nu să vedi să fi făcut nici o cerire a să sui mai mult pisti petrili vechi hotară, căci dacă ar fi cunoscut vreo dreptati, cum ar fi putut să tacă şi să lasă atâta locu ce iaste mai trei părţi dintr-o moşie, după cum îi ceri Pisoschii ?

Deci, apoi, am cercetat şi scrisorile jic(ni)ce(rului) Costandin Dimitriu ce ari pe moşia sa Nechitenii. Şi cât pentru alţi scrisori vechi ce vor fi mai fost, că s-au prăpădit la prada tătarilor, aceasta să dovideşte dintru izvod şi chip de mărturie ce l-au arătat, carili iasti din anii 7230 (1721), dech(em)v(rie), de la un Toader Diiaconescul, ce să numeşti pe sineşi răzăş de Nechiteni, mărturisit fiind şi de un Tănase Pilipovchii.

Iar de mai în urmă au arătat acesti scrisori. Adică, întâi o carte din anii 7260 (1752), mai 9, de la domnul Constandin Mihail Cehan Racoviţă v(oie)vod, dată unui preotul Gheorghiţi din Ştefăneşti ca să-ş stăpâniască a sa driaptă moşie satul Nechitenii, pe apa Volovăţului, în Puţurenii, cari moşie au zis că iasti după niamul său Ştefan Durducu и Andronachi Durduc, Toader Diiaconescu şi Andronachi Tiperencu.

Al doile, o carti din 1766, noemv(rie) 30, de la domnul Grigorii Alecsandru Ghica v(oie)vod, că s-au jăluit răzăşii din Adâşani asupra răzăşilor de Nechiteni, că trecu pisti hotarăle Adăşenilor, de le împresoară moşia.

Al triile, un zapis din anii 1778, ap(rilie) 25, de la un Ştefan Cioho-ranu şi alţii, de schimbu ce-au făcut cu Dimitrii Gheorgiu, adică tatăl jic(ni)ce(rului) Constantin, dând ei lui Dimitrii Gheorghiu, sat întreg Nechiteni pe apa Volovăţului şi pe Bodiasa, cari să hotărăşte pe de o parti cu Adăşănii, ce era iarăş a lui Gheorghiu, şi între Nechiteni şi Puţureni. Şi luînd ei de la Dimitrii Gheorghiu, a triia parte de sat din Ungureni, pe Jijia, cari zapis iasti cu un an mai înainte de zapisul cu care d(umnealu)i general Catargiu au cumpărat parte de Ichimeni, de la răzăşii ce şade în satul Şipotili. Şi acei răzăşi n-au primit a nu fi Nechitenii, între Ichimeni şi între Puţureni şi măcar că acel schimbu n-au rămas statornicu pentru toată moşia Nechitenii, mai având şi alte părţi acolo, precum să

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

văd scrisorile mai din urmă. Dar îndestul ca să dovedești stăpânire, precum era în scrisorile aceli mai din urmă sunt aceste.

O carte din anii 1779, noemv(rie) 29, de la răposatul Vasili Razul, fiind vel log(o)f(et).

Și alta, din 1781, noemv(rie) 2, de la răposatul Ioan Canta, fiind vel logof(et), de giudecățile ce au fost între răzășii de Nechiteni.

Și un zapis din 1782, mart(ie) 20, de la un Panaite Sorocianu, cu cari au vândut lui Dimitrii Gheorghiu doaĭ părți din Nechiteni.

Și alt zapis, din 1797, mai 20, de la un Vasili Noor și alții, cu cari au vândut Zoiții Dimitroai, ce-au fost maică jic(ni)ce(rului) Constantin, șapti părți din giumătati de sat., de Nechiteni, drept 1920 lei. Cari tot acei vânzători, prin deosăbit sinet al lor, la 1798, apr(ilie) 3, arată că vrând să strice vânzare și să facă schimbu cu alții, li-au mai dat pisti suma dintăi încă 1130 lei.

Și alt zapis, din 1798, av(gu)st 18, de la Catrina, soția lui Gheorghii Noor, și alții, cu cari au vândut iarăș Zoiții Dimitroai a șapte parte din giumătate de sat Nechitenii, fiind cealaltă moșia toată a numitei Zoița.

Și, după toati aceste, jic(ne)ce(rul) au mai arătat și o scrisoare de la comis(ul) Razul ĸ pah(a)r(nicul) Ioan Petre, ce-au fost isprav(ni)ci la Dorohoiu. După publicația cătră boeri ĸ mazili ruptași ĸ neguțitori acelui ținut și altor megieși cuprinzătoari că Zoița Dimitroai au dus carte log(o)feții cei mari precum că vra să-și vândă moșiile sali, Nechitenii, Adășănii și Hotcăuții, arătându-li și în măsuri, în lat cât și în lungu. Și rânduind isprav(ni)ci pe un Foca sin cămin(a)r Gavril ca să facă publicații, în curgiri de 40 zili, spre înștiințare atât acelor ce vor fi mușterii ca să cumperi, cât și a megieșilor cari vor ave vreo pretenție de împresurari în vedeaoa hotărâtă, să să afli la divan sau să să iscăliască în publicații, că apoi în urmă de să vă arata la divan cineva dintre dânșii ca să facă vreo pretenție, nu li să va da nici o ascultare. În cari publicații, între alții ce-au iscălit, să vedi iscălit și însuș sulge(rul) Vasili Pisoschii, împotriva căreia iscălituri fiiul său acum au vrut a da pricină, zicând întăi că iscălitura tătâni-său o ar cunoaști a ave temeiu, dacă moșia Nechitenii s-ar fi vândut fiind spre siguranție cumpărătoriului, iar nu spre a vânzătoriului. Dar dacă moșia au rămas nevândută, nu poati cunoaști că ar pute să facă vreo împedecari iscălitura la cerire sa și al doile, că însuș jic(ni)ce(rul) ar fi dat pricină, cerând să mai e pisti cuprindiri iscăliturii. Dar acesti zisuri ali sali sunt în deșărt, pentru că după ce tatăl său, ca un deplin stăpân și făr de nici o silă, au iscălit, arătându-să mulțămit cu cât stăpâne, apoi iscălitura lui rămâne statornică în veci, și câtă puteri ar fi avut cătră cumpărătoriu, tot atâta ari și cătră vânzătoriu. Iar pentru că jic(ni)ce(rul) ar fi dat pricină ca să triacă pisti cuprindere iscăliturii, aceasta o zici de la sini, fără a arăta vreo dovadă. Și iarăș, a rămâne moșia întreagă Nechitenii numai pisti Volovăț, dinspre răsărit, cu pilda moșiilor din gios și din sus. Tot aceli moșii dau pildă și Nechitenilor ar ave un trup la mărime asămine ca dânșili, iar nu să rămâe ca o a patra parte, sau și mai puțin, a unie dintr-aceli moșii. Și pentru că moșia Nechitenii iasti la locul acela, măcar de îi și sunt scrisorili perdute, dar o adivereazi scrisorili Adășianilor și încă mai mult și a Ichimenilor arătând că la

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aceli vechi cercetări au fost şi oameni din Nechitenii şi că acele mărturii s-au scris în casa lui Durduc de Nechiteni, cari curat să înţălegi că era acole aproapi.

Deci, după toată cercetare ce s-au făcutu din scrisorili amânduror părţilor, într-acesta-ş chip dovedindu-să pricina. Şi măcar de să-ţi pari că Ichimenii ar pute să meargă mai în sus, de la acel heleşteu care acum nu să ştie în ce fiinţi au fost atunce, dar după ce nu arată vreun sămnu, cât şi pân undi şi prin îndelungată vremi stăpânire s-au urmat, tot prin aceli petri hotară, atât de vânzătorii cătră d(umnealu)i general Catargiu, cât şi de cătră Ecselinţia Sa. În urmă, apoi, şi sulge(rul) Pisoschi, cu iscălitura sa, din publicaţia Nechitenilor au ştersu tot cuvântul din mijlocu, adecă a tot a scrisorilor vechi şi a cuvântului de împresurari, precum asămine şi a stărilor moşiilor megieşite, undi nu i-au rămas nici un cuvânt de a pute faci mai multă pretenţie.

Şi prin carte de giudecată din 21 zili a trecutii luni mart(ie), ce s-au dat jic(ni)ce(rului) Constandin Dimitriu, s-au hotărât ca sulge(rul) Vasili Pisoschii să-ş urmezi stăpânire moşii sali Ichimenii, dispre Nichitenii jic(ni)ce(rului), întocma după petrili cuprinsă la hotarnica ace din 1794, iar mai mult să nu poată a să întindi, cum arată şi aciiaşi carte de giudecată, Care hotărâre, prin răport din 29 zili tot aciiaş lună mart(ie), supt No. 28, s-au făcut ştiută de cătră divan şi Innnalti Ecselinţii Sali d(umnealu)i sinatoriu.

Deci, apoi, după jalobile amânduror părţilor, s-au dat cătră divan alţi doaî predlojănii ali Innalti Exelenţii Sali, una din 14 zile a trecutii luni ap(rilie), supt No. 1542, şi alta din 11 zile a trecutii luni mai, supt No. 2025, cuprinzătoari ca de iznoavă să să mai cercetezi pricina la Opştiasca Adunare amânduror divanurilor. După cari poroncă, iarăş făcându-să Opştiasca Adunari, la Sfânta Mitropolii, undi faţi fiind şi pi amândoaî părţili de iznoavă au mai întrat divanul în ce mai cu amănuntu cercetare şi cu mari luari aminte, spre a nu să faci cât de puţină asupriri, nici la o parti, nici la alta.

Şi, după ce li s-au citit toati scrisorili şi giudecătili urmati, giudecata de la 21 zili, a trecutii luni mart(ie), de sus arătată şi de la aciastă cercetari s-au cunoscut urmată după toată dreptate, undi nici o strămutari nu i s-au putut da. Căci chiar de ar fi şi vrut giudecata acum cu o socotială neştiută şi necunoscută, ca să mai sui pe Ichimeni mai în sus, însuş sulge(rul) Vasili Pisoschii i-au oprit în petrili hotară, prin care vânzătoriul cătră sine au stăpânit, pe care şi ei cu hotărâtura din urmă ni-au învoit. Şi, în sfârşit, ca un deplin stăpân li-au întărit şi cu iscălitura sa în publicaţie acea, când maica jic(ni)ce(rului) era ca să-ş vândă moşia sa ; cu cari iscălitură sulge(rul) Pisoschi ş-au închis tot cuvântul, spre a mai pute faci vreo cerire şi nici o pricinuiri de asuprială s-au strâmbătati cu hotărâre giudecăţii de sus arătată nu s-au cunoscut că i s-ar fi făcutu, fiind giudecata zidită întocma pe temelia cari însuş au aşăzat-o, cu iscălitura sa. Cari iscălitură nu să poati surpa, măcar şi lămuriti de i-ar fi scrisorili celi vechi, ca să arati fără îndoială pân undi ari să miargă dacă ei avându-li în mână n-au făcut cu dânsili cerire în vreme ce era slobod, ce s-au mulţămit cu cât îi era stăpânire, după hotarnica sa. Apoi, câţi clironomii Zoiţii Dimitroai au

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în stăpânire lor moşia Nechitenii, luată cu bună credinţi şi tocmai la locul acela, undi stăpânit s-au văzut la aciastă cercetare şi alţi vrednici dovezi la mâna jic(ni)ce(rului), cari la cercetările de mai înnainte nu s-au arătat.

Adică, un zapis din anii 1780, iuni(e) 13, de la Vasili ficior popii lui Gheorghiţă de Ştefăneşti şi alţii ai lui, prin cari arată că ei împreună cu alţi fraţi şi răzăşi ai lor, având driaptă ocină şi moşie, baştină părinţasca Nechitenii, sat întreg pe apa Volovăţului şi pe apa Bodesii, la ţinu(tu)l Dorohoiului, cari moşie se hotărăşte cu Puţurenii, moşia mă(nă)st(irii) Bărnovii, şi pe din gios să hotărăşte cu Ichimenii, moşia d(umnealu)i general Ilii Catargiu, fiind atunce hat(man), şi pi de o parte dispre răsărit dă coaste cu Adăşănii moşia lui Dimitrii Gheorghiu (adică tatăl jic(ni)ce(rului), iar de altă parti dă coastă cu Coţuşca, moşia log(o)fetesii Pălădoai. Şi această moşie, dându-o ei mai înnainti numitului Dimitrii Gheorghiu pe bani şi cu schimbu (adică după zapisul de sus arătat) şi fiind moşia nealiasă şi neîmpărţită pe fraţi, cu giudecată au luaţ giumătati de sat alti niamuri a lor, adică un Gheorghii Muntianu cu ai săi, ce nu este amestecaţi la vânzare şi schimbul ce făcusă cu Dimitrii Gheorghiu. Şi cerându-şi Dimitrii schimbul şi banii ce le dădesi, şi ei neavând bani, i-au pus giudecata la închisoare, şi căzând ei cu rugăminţi la Dimitrii, ca să să mulţămască cu ace giumătăţi de sat ce-au rămas a lor, după a lor rugăminte, au primit, cum mai prin larg arată zapisul carili iaste încredinţat şi de boerii divanului ai vremii de atunce, anume răposaţii : log(o)f(et) Ştefan Sturza fiind vor(ni)c, Lupul Costachi vor(ni)c ш log(o)f(et) Necolai Ruset fiind vel vor(nic), log(o)f(et) Gheorghii Sturza fiind vel vor(ni)c, dum(nea)lui log(o)f(et) Necolai Balş fiind vel ban. Când atunce d(umnealu)i general Ilii Catargiu stăpânea moşia Ichimenii şi ave scrisori ce să văd acum la Pisoschi, şi nici o împotriviri că nu ar fi moşie Nechitenii acolo n-au arătat. Şi s-au mai văzut şi o carti din 1799, oct(om)v(rie) 16, de la domnul Costandin Alexandru Ipsilant v(oie)vod, întăritoari Zoiţii Dimitroai pe patru părţi din cealaltă giumătati de sat de Nechiteni, ce cu zapis din 1795, mai 20, au cumpărat-o de la un Vasili Noor şi alţii, cari zapis iar să arată în sus. Că după hotărâre săbornicescului hrisov făcându-să cu poruncă domniască publicaţii la faţa locului, în şasă luni de zili şi aducând mărturie de la dregătorii ţinutului în vadeoa hotărâtă, nimini nu s-au arătat răscumpărătoriu. Cari mărturie văzându-să derăpti log(o)f(et) Necolai Roset, fiind atunce log(o)feţii cei mari de Ţara de Gios, încredinţându-să că numita Zoiţa ş-au împlinit datoria sa cu facire publicaţii, i s-au întărit vecinica stăpâniri şi în urmă clironomilor săi. Cari şi după aceli dovezi nu pot să zică acum megieşii că nu ar fi moşia Nechitenii la locul acela, când cumpărăturili părinţilor jic(ni)ce(rului) Costandin s-au urmat cu bună credinţi, după lege ţării şi prin ştire divanului şi a domnilor. După cari ş-au urmat şi stăpâniri, fără nici o pricină dispre nimeni, şi mai ales că şi scrisorili celi vechi a Nichitenilor dau înţălegiri a faci pe Nichiteni, megieşi cu Ichimenii.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Şi într-acestai chip dovedindu-să şi hotărându-să şi de la aciastă cercetari, prin răport din 19 zili tot a trecutii luni mai, cu întocma cuprindiri iarăş s-au făcut ştiut Înnalţi Ecselenţii Sali d(umnealu)i sinatoriu, în cari s-au arătat şi scrisorili dovezi ce s-au mai ivit şi s-au trimis alăturată în tălmăciri şi copia di pi carte ace de giudecată, de la 21 a trecuţii luni mart(ie), şi după ce şi Înalt Ecselinţia Sa au cercetat şi s-au pliroforisit de curgire pricinii, apoi cu predlojănia Innalţi Ecselenţii Sali din 27 a trecutii luni iuli(e), supt No. 2983, spre mai bună pleroforie au cercetat ca să i să trimată şi copia în tălmăciri, a tot di pi zapisul cu cari sulge(rul) Pisoschi s-au cumpărat moşia de la d(umnealu)i general Catargiu, cât şi dipi publicaţia ce s-au fost urmat pentru vânzare Nechitenilor, în cari au iscălit şi sulge(rul) Pisoschi. Şi cu înştiinţari când şi în ce vremi s-au ispitit şi sulge(rul) Pisoschii ca să cumperi nişti părţi din Nechiteni, de la nişti răzăşi ce umbla să li vândă maicii jic(ni)ce(rului), cum pentru aceasta i-ar fi arătat Innalt Ecselinţii Sali dumisali vor(ni)c(ul) Costandin Paladi şi de câtă sumă de ani să stăpânească aceli moşii, în hotarăli ce să află.

După cari, divanul la răportu său din 12 zili, a trecutii luni iuli(e), supt No. 107, ci-au făcut, au trimis alăturaţi a tot aceli doaî cerşuţi copii, cât şi altă copie di pi mărturia ci-au dat şi sulge(rul) Toader Noor, carili şi el au fost răzăş de Nechiteni mai înnainti, cu arătari că la ani 1798, când el şi împreună şi cu alţii ai săi şi cu maică-sa Catrina au mai vândut maicii jic(ni)ce(rului) nişti părţi a lor, din-ace moşie Nechitenii (adică după zapisul de sus arătat). Şi însuş sulge(rul) Pisoschi ar fi cercat a faci chipuri, ca să poată cumpăra de la dânşii, şi nu s-au putut. Iar pentru stăpânire acelor moşii, de câtă sumă de ani iasti după hotarăle ce să află şi acum încă s-au arătat că ace stăpâniri să vedi că din vechiu aşa s-au urmat şi nici o pricină între cei de mai înnainti stăpâni n-au fost, după cum acum Pisoschii rădica ceriri. Apoi, şi de când au intrat părinţii jic(ni)ce(rului) stăpâni pe ace moşii Nechitenii şi pân acum să văd trecuţi 33 ani, în cari curgiri de vremi 14 ani, adică pân la anu 1792, au stăpânit întru megieşii cu d(umnealu)i general Catargiu şi nici o pricină n-au fost. Şi de la ani 1792, în curgire de 19 ani pân acum, au stăpânit întru megieşie şi sulge(rul) Pisoschi şi nu numai că iar pricinuitoriu cu nimicu nu s-au arătat sulge(rul) Pisoschi, ce mai vărtos cu iscălitura sa din publicaţii au întărit şi au încredinţat că fiinţa trupului Nechitenilor iasti întocma după cum să află, stăpânindu-să de către jic(ni)ce(rul) Constandin, cum mai pre largu s-au arătat prin acelaş răport.

Deci, după toati acesti acesti cercetări, apoi hotărârili divanului de sus arătari au fost întărite şi de către Înnalt Exelinţia Sa d(umnealu)i sinator, după cum adiveriazi însuş pridlojănia Înnalt Ecxelinţii Sali, ce iasti din 25 zili tot a tricutii luni iuli(e), supt No. 3454,. hotărând şi Înnalt Ecxelinţia Sa ca stăpâniri sulge(rul) Pisoschii asupra moşii sali Ichimenii, să ş-o urmezi întocma după hotarnica ce ari, cari iasti din 1794, iar mai mult să nu să întindă.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Şi jic(ni)ce(rul) Constandin Dimitriu încă să-ş urmezi srăpânire moşii sali toati sămnili şi hotărăli după cum şi din vechiu şi pân acum s-au stăpânit, poroncindu-să ca să să de jic(ni)ce(rului) de către divan şi carti de giudecată, cum mai pre larg arată predlojănia di pi cari s-au dat la mâna jic(ni)ce(rului) şi copia încredinţată. Drept acee, i s-au dat de la divan această a noastră carte de giudecată, în putere căria îş va stăpâni moşia sa Nechitenii, nesupăraţi mai mult dispre sulge(rul) Pisoschii.

1811, av(gu)st 6.

Ioan Neculce, vt(o)r(i) log(o)f(et).

Matei Roset, vel log(o)f(et), procit.

S-au trecut în condică, Matei Costin cluce(r).

Arh. Gorovei, original, hârtie (154 × 53 cm), scriere cursivă, cerneală maro; nouă semnături, din care şase indescifrabile.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

D. IVANESCU, VIRGINIA ISAC

DOCUMENTE FRANCEZE DESPRE DESĂVÂRȘIREA UNIRII PRINCIPATELOR ROMÂNE (1860—1861) (II) *

8

Thèrapia, le 9 Juillet 1860

Monsieur le Ministre,

La correspondance de l'ambassade a déjà fait pressentir à votre excellence la cause réelle du retard que le Prince Couza met a entreprendre le voyage de Constantinople, qu'il avait l'intention de faire et que son intérêt lui recommande, cette cause est aujourd'hui nettement dévoilée. Le prince Couza ne voudrait venir ici qu'après avoir acquis la certitude d'y remporter un succès politique marqué qui affermisse sa position dans son pays. Il estime qu'un simple voyage de courtoisie, accompli seulement dans le bût d'offrir des hommages au sultan, le diminuerait au yeux de ses concitoyens et il se refuse à le faire dans ces conditions.

Mais il espère que la justice et la bienveillance des puissances, auteurs de la convention du 19 août, condescendront à reconnaître et à réparer l'eurreur qu'elles ont commises, pense-t-il, en maintenant la séparation des assemblées et des ministères dans le Principautés tout en voulant l'union administrative des deux provinces.

Il pense qu'une expérience de dix-huit mois a assez montré que l'union administrative est impraticable avec la séparation des ministères et des assemblées, et qu'ainsi, à s'en tenir aux termes de la convention du 19 août 1858, les moyens sont insuffisants pour le but.

Il croit aussi que la double expérience qui a été faite de la loi électorale annexée à la convention du 19 août a prouvé que, tant que la base du suffrage ne serait pas plus largement établie, les élections connaissent toujours la majorité, et avec elle la légalité aux partis hostiles a toute réforme sérieuse notamment dans la condition de la population agricole. Votre excellence sait que cette réforme avait été jugée nécessaire par les commissaires des Puissances dans les Principautés.

* Prima parte s-a tipărit în *AIIX*, XXIX, 1992, p. 363—384.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

On peut, il est vrai, sur ce point, répondre que l'intervention des cabinets européens n'est pas indispensable, que ceux ci n'ont nullement prétendu et ne pouvaient prétendre faire une loi électorale immuable et qu'il appartient à l'autonomie des Principautés de changer cette loi si elle ne répond pas aux besoins du pays.

Quoiqu'il en soit, le prince Couza a jugé à propos de soumettre ses idées à l'examen des cabinets, et il l'a fait dans un memorandum étendu, dont votre excellence a peut-être déjà connaissance, que notre agent à Bucharest a eu sous les yeux et qui a paru concluant, je n'ai pas eu communication de cette pièce qui est, je crois, entre les mains de m. Négri. Mais je n'aurais pu d'ailleurs y faire aucune réponse, même officieuse, avant de connaître les intentions de votre excellence et d'avoir reçu ses instructions que je sollicite. En attendant, je me bornerai à répondre au capoukehaya du prince Couza, s'il m'entretient de cet objet, que la question soulevée par le prince Couza ne peut, en aucun cas, être résolue à Constantinople et par la Porte seule, et que les représentants des Puissances ne pourraient négocier une modification quelconque à la convention du 19 août qu'après avoir reçu des pouvoirs spécieux à cet éffet.

Veuillez [...]

Lavalette

Arhivele Statului Bucureşti, Colecţia microfilme, Franţa, rola 264 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P. Turquie, vol. 345, f. 182—184).

9

Thérapia, 17 Juillet 1860

Monsieur le Ministre,

Dans ma dépêche no. 17 et ma lettre particulière du 11 Juillet, j'ai rendu compte à Votre Excellence du langage que Monsieur Kogalnichano avait tenu à notre agent à Iassy et de l'entretien du Prince Couza avec Monsieur Hory à Bucharest. J'ai vu depuis le Kapou kihaya du Prince, M. Négri, et je me suis expliqué franchement avec lui sur les inquiétudes du Prince Couza ; je lui ai dit que je trouvais au moins singulier que le Prince pût croire que la France manquât de bienveillance pour les Principautés et pour lui même que, dans les conseils que j'avais cru devoir lui donner, l'intérêt que nous leurs portions était manifeste ; que ce n'était pas déclarer la convention du 19 août immuable ou parfaite que d'en recommander l'observation légale et pacifique ; qu'il n'ignorait pas que nous en avions combattu quelques dispositions, mais qu'une fois consenti, c'est un acte qui oblige le gouvernement de l'Empereur comme il oblige tous ceux qui l'ont signé ; que je n'avais nullement prétendu que les intérêts grâves qui pouvaient préoccuper l'Europe d'un autre côté dussent la rendre indifférente aux plaintes que les provinces Unies pouvaient avoir à présenter légalement contre la convention elle même ; mais qui je ne croyais pas que l'épreuve

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fait de la Constitution eut été assez longue et assez sérieuse pour que le Prince Couza fut en droit d'exiger impérativement qu'on s'occupe, toutes affaires cessantes, du remaniement de cette Constitution ; que d'après ce que m'avait dit M. Négri lui même, je craignais que le Prince Couza n'eut exagéré le sentiment libéral qui l'avait porté à ne se point mêler des élections et à laisser les électeurs sans direction politique de sa part, que ses rivaux et ses adversaires n'avaient pas eu la même discrétion, et que c'est là, peut être, qu'il fallait surtout chercher la cause des embarras actuels et la nécessité cruelle où il s'était trouvé de confier le pouvoir au parti ultra-radical ; que je n'etais pas bien convaincu qu'il fut de bonne politique pour prouver l'impuissance de pareils adversaires, de leur mettre entre les mains des armes dont ils pouvaient faire un détestable usage.

M. Négri a paru convenir de la vérité de mes paroles, et, quant à la question d'opportunité, il m'a dit qu'il était tellement de mon avis qu'il n'avait pas cru devoir communiquer à la Porte et aux différents Ambassadeurs la note qui exposait les griefs et les prétentions du Prince Couza et qui lui avait été transmise par son gouvernement.

J'ai cru devoir saisir cette occasion pour m'expliquer nettement avec M. Négri sur l'interprétation exagérée donnée par le Prince à nos bons rapports avec la Russie. Je lui ai fait comprendre que le France avait fait la paix avec une sincerité égale à l'énergie qu'elle avait apportée dans la guerre ; que si nous avions combattu la prépotence de la Russie, nous n'étions nullement disposés à lui refuser la part légitime d'influence que sa puissance et sa position géographique devaient lui donner dans les affaires d'Orient ; qu'on ne devait pas oublier quelle avait été l'issue de la guerre, et que j'avais le droit de lui demander à lui même s'il était naturel de croire que nous dussions, après la victoire, nous associer à ce que nous avions combattu avec succès et qu'on serait plus prés de la vérité en supposant que la Russie s'était rapprochée de la politique de l'Empereur qui était toujours la même, libérale et sympathique aux droits des nationalités et par conséquent aux provinces Unies.

Veuillez agréer [...]

Lavalette

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 264 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P. Turquie, vol. 345, f. 228—231).

10

Bucharest, le 21 Juillet 1860

Monsieur le Ministre,

Le Ministère valaque dont Mr Nicolas Golesco était le chef, a donné sa démission mardi dernier, 17 juillet. Cette démission a aussitôt été acceptée par le Prince Couza.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Voici, Monsieur le Ministre, comment les choses se sont passées :

Depuis quelques temps, S.A. ne cachait plus son mécontentement à l'égard de ses conseillers, surtout de Mr Démètre Bratiano, Jean Bratiano, son frère, et Rosetti, chefs du parti radical. Le Prince n'attendait qu'une occasion et cherchait même à la faire naître, pour les obliger à se retirer. Le ministres connaissaient ces dispositions du Prince, et les trois personnages que je viens de nommer, mirent à profit leur court séjour au pouvoir pour s'organiser de manière à offrir une résistance, en cas de révocation subite. Une démonstration populaire, et au besoin armée, devait demander leur maintien en fonctions ; ils comptaient d'ailleurs aussi que la garnison de Bucharest ferait cause commune avec eux.

Il y a une dizaine de jours, quelques dissentions se sont révélés dans le Conseil sur différents points, et notamment au sujet d'une garde nationale, projet vivement soutenu par Mr Rosetti et les deux frères Bratiano, mais combattu par leurs collègues en majorité dans le Conseil. Cependant, Mr Démètre Bratiano, à l'insu de ses collègues, soumis ce projet à l'approbation du Prince. S.A. n'y donnant pas son consentement, Mr Bratiano proposa de changer le nom de garde nationale en garde civique de nuit ou toute autre dénomination. S.A. répondit alors qu'Elle s'en entretiendrait avec les autres ministres. Mais apprenant le lendemain que ce projet lui avait été soumis contrairement à la décision de la majorité du Conseil, le Prince fit appeler ses ministres et donna gain de cause à la majorité en rejetant le projet.

A quelques jours de là, Mr Démètre Bratiano proposa au Prince de dissoudre l'Assemblée qui leur est hostile et dont l'intention est de réduire de moitié le budget élaboré par le ministère Ion Ghika, pour mettre le Gouvernement dans l'impossibilité de réorganiser les institutions du pays, avec un budget de 50 millions de piastres.

L'élection de Mr Cézar Boliak parmi les petits propriétaires du district de Vlachka, dont Georgevo est la capitale, offrit au Prince une nouvelle occasion de mécontentement. Cette élection était dûe à l'influence ostensible de Mr D. Bratiano, ministre de l'intérieur, malgré un arrêté pris en Conseil de ne point appuyer la candidature de Mr Boliak. *Instruit de tout ce qui s'est passé à ce sujet*, le Prince fit venir secrètement le maître de police de Georgevo, qui avait servit d'intermédiaire auprès des électeurs, et lui fit tout avouer en présence de Mr Bratiano, qui dût signer la destitution de Mr Arion. Préfet du district de Vlachka.

Le mardi, 17 Juillet, la Chambre devait se prononcer sur la validité de l'élection de Mr Boliak. La gauche craignait à juste titre qu'elle ne fut annulée en raison de l'accusation de vol des diamants du Comte Zichy qui ont été confiés à Mr Boliak en 1849 lors de la révolution hongroise. La veille, des menaces de mort furent adressées, par lettres anonymes, à Mrs Ion Ghika et Démètre Ghika pour le cas où ils oséraient attaquer l'élection de Mr Boliak et parler de cet incident.

Le même jour, Mr D. Bratiano, encouragé par la révocation de Mr Marin, réviseur général pour les deux Principautés, qu'il n'avait obtenue de S.A. qu'à force d'obsession, se présenta chez le Prince pour l'entre-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tenir de nouveau de la nécessité de dissoudre la Chambre, et pour lui demander la destitution de 28 officiers supérieurs, de 60 magistrats de l'ordre judiciaire et d'autant de fonctionnaires administratifs, dont le dévouement à l'ordre public et à la personne du Prince était le seul crime ; il désigna en même temps leurs successeurs dont il avait préparé les décrets de nomination. Puis il exposa à S.A. en son nom et au nom de tous ses collègues, que ces changements étaient indispensables au maintien du ministère actuel.

S.A. exprimant son étonnement surtout à l'égard de la destitution des officiers de l'armée, dont lui, le Prince, avait le commandement supérieur, Mr Bratiano alla jusqu'à dire à S.A. que d'après la Convention le Prince ne pouvait pas commander l'armée. Le prince lui répondit : „j'en fais mon affaire, et je me réserve exclusivement les mutations dans l'armée. Quant aux fonctionnaires civiles, s'ils ont failli à leurs devoirs qu'on les mette sous jugement, mais je ne singnerai aucune destitution sans qu'elle soit motivée par une sentence régulière".

C'est alors que Mr D. Bratiano, dans l'espoir de l'emporter par là sur la pusillanimité du Prince, lui présenta la demission collective des ministres, en disant qui lui et ses collègues doivent renoncer à gouverner le pays s'ils n'ont pas le choix des hommes qu'ils croyent seuls dignes de leur confiance et dont ils peuvent répondre comme ministres constitutionnels. Cette démission avait en effet été signée par tous les membres du Cabinet et remisé à Mr D. Bratiano, mais il n'avait pas été question en Conseil de demander au Prince la dissolution de la Chambre, et bien moins encore des destitutions en masse, il ne s'était agi que d'obtenir de S.A. la révocation de quatre fonctionnaires, et la demande, telle qu'elle a été présentée au Prince par Mr Démètre Bratiano, n'a été concertée qu'entre lui, son frère Jean et Mr Rosetti.

Le Prince, qui à ce moment était déjà instruit du vote de la Chambre qui annulait l'élection de Mr Boliak et qui attendait avec impatience l'occasion de se débarrasser de ce ministère, pris le papier des mains de Mr Bratiano, et après l'avoir parcouru, S.A. y écrivis de sa main les mots : „acceptée la presente démission". Le Prince congédia Mr Bratiano, qui fit part aussitôt à son frère et à Mr Rosetti de ce qui s'était passé.

Il était 5 heurs, la séance de l'Assemblée allait être levée, lorsque le bruit s'y répandit de la démission en masse du ministère. Dès le lendemain matin elle fut publiée par les journaux, mais sans commentaires. La retraite du ministère est encore aujourd'hui attribuée dans le public à l'échec qu'il éprouva au sujet de l'élection de Mr Boliak.

Le lendemaine le Prince Couza fit appeler tous les ministres au Palais, et s'adressant à Mr Boeresco, il lui dit : „Comment se fait-il que vous osiez me proposer la dissolution de la chambre et des déstitutions en masse. Mr Boeresco et trois de ses collègues, étrangers aux demandes faites à S.A. par le ministre de l'intérieur, demandèrent des explications à Mr D. Bratiano, à la suite desquelles une vive altercation s'engagea, en présence du Prince, entre les deux partis du Cabinet.

S.A. fit appeler plus tard Mr Boziano, député libéral, pour le charger de former un nouveau Cabinet ; mais celui-ce ayant refusé, le Prince

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fit écrire dans ce but à Mr Etienne Golesco, Président de la Commission centrale. Aucune décision n'a été prise jusqu'à présent.

Toute démonstration populaire, projetée par les deux frères Bratiano et Rosetti, devenait impossible en présence de la scission qui s'était manifestée au sein même du Cabinet. Au surplus, le Prince avait, par mesure de précaution, consigné depuis 3 jours la milice dans ces casernes. L'ordre et la tranquillité n'ont pas cessé de regner.

Tandis que Mr Démètre Bratiano cherchait à surprendre la religion du Prince, son frère, Mr Jean Bratiano, Ministre du Culte, prenant la défense de Mr Boliak, se livrait, dans l'Assemblée, à des sorties de la plus regretable inconvenance à l'égard des Puissances étrangères, surtout de la Turquie et de l'Autriche et d'une violence telle que Mr Boeresco se vit obligé de protester hautement, au nom de la majorité du Ministère, contre les paroles prononcées par son collègue.

Agréez [...]

Hory

Arhivele Statului Bucureşti, Colecţia microfilme, Franţa, rola 8 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P.C. Turquie — Bucharest, vol. 20, f. 373—380 v.).

11

Bucharest, le 26 Juillet 1860

Monsieur le Ministre,

Les délégués nommés dernièrement par le Prince Couza dans la question des Saints-Lieux sont Mr Laskar Rosetti pour la Moldavie, Mr Alex. Golesco et Mr C-tin Boziano pour la Valachie. La commission ne s'est pas encore réunie, deux de ses membres étant absents.

Mr l'archimandrite Nilos, l'un des délégués des Saints Lieux, m'a remis, ces jours derniers, la lettre de recommandation de Votre Excellence.

Après m'avoir entretenu d'une nouvelle atteinte portée par le Gouvernement Moldave aux droits des monastères dédiés et m'avoir remis copies de toutes les pièces relatives à ce différend, Mr l'archimandrite Nilos m'a prié de demander des instructions à S.E. Mr de Lavalette sur les démarches que l'agent de la France peut être appelé à faire, de concert avec les autres agents des Puissances garantes, déjà munis d'instructions, auprès du Gouvernement du Prince Couza, pour maintenir cette importante question dans le statu quo, jusqu'à ce qu'elle ait été résolue conformément au mode prescrit par le protocole nr. 13 des Conférences de Paris.

Mr Nilos m'a dit aussi, et ce fait m'a été confirmé par Mr de Giers, que le Prince Couza avait reçu, il y a quelques jours, une dépêche télégraphique d'Aali Pacha, qui engageait S.A. à ne pas apporter de changements à la question des Saints-Lieux avant sa solution définitive ; que S.A. avait dans sa réponse à Mr Negri, témoigné tout son

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

étonnement de voir la Porte s'immiscer dans une question d'administration intérieure ; que S.A., comme Prince constitutionnel, devait laisser à ses ministres toute la responsabilité de leurs actes, et que la lettre vizirielle qui lui était annoncée, ne changerait rien aux décisions prises par son Gouvernement.

En me faisant part de la réponse du Prince, Mr. de Giers ne m'a pas caché la surprise que lui a causé la persévérance de S.A. à rester dans cette voie, et inutilité des arguments qu'il a mis en avant pour convaincre le Prince qu'il faisait fausse route.

Je ne transmets point à Votre Excellence les pièces concernant cette affaire, convaincu que Mr. Castaing les a déjà fait parvenir au Département.

Agréez [...]

Hory

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 8 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P.C. Turquie — Bucharest, vol. 20, f. 384—386 v.)

12

Péra, le 11 Décembre 1860

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu les dépêches que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'écrire à la date du 30 novembre et je me suis empressé, dans ma réponse au Prince Couza et dans mes dépêches à nos agents à Bucharest et à Iassy, de me conformer aux instructions de Votre Excellence qui donnaient plus de force et d'autorité au langage que l'ambassade n'a jamais cessé de tenir. Il était d'autant plus important de ne pas perdre de temps, qu'à tort ou à raison quelques personnes supposent au Prince Couza l'intention de prévenir les attaques de l'opposition de ses chambres, en prenant lui même l'initiative de mesures qui porteraient une atteinte directe à la Convention du 19 août. Pour ma part, je me refuse à ajouter foi à ces accusations, je ne puis croire que l'élu des Principautés arrive à des résolutions si graves, quand il y a six semaines, à peine, il a pris spontanément envers l'Empereur lui même des engagements si positifs et si absolus en sens contraire. Je suis complètement d'accord avec Votre Excellence, il doit s'adresser directement à la Porte; c'est aussi l'avis de Mr l'ambassadeur d'Angleterre qui a tenu à Aali Pacha un langage conforme au mien et dont j'ai rendu précédemment compte à Votre Excellence. Je regrette seulement le retard que l'Hospodar met à profiter des bonnes dispositions que les ministres du Sultan avaient témoignées après son départ.

Mr Negri qui aurait dû revenir ici sans délai et entamer la négociation avec la Porte par une ouverture directe, n'a point encore reparu.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Depuis l'incident des bâtiments sardes saisis aux bouches du Danube est survenu, et je crains qu'il n'aît inspiré aux Turcs des réflexions peu favorables au Prince Couza. Personne ne doute ici que la cargaison de ces navires, composée d'armes et de munitions de guerre ne fût destinée à armer une insurrection en Transylvanie et en Hongrie et il parait difficile que la déchargement des navires et l'expédition des armes à travers la territoire Moldave aient pu être entrepris ou seulement projetés sans qu'on se fût assuré du concours au moins passif de l'Hospodar.

Il y a plus, Monsieur le Ministre, je crois savoir que les fauteurs italiens et hongrois de l'insurrection en Hongrie ont fait briller aux yeux du Prince Couza et des Roumains l'espoir de ressaisir la Bukowine en cas de défait de l'Autriche, pour prix du concours plus au moins effectif qu'ils apporteraient à l'execution de leurs desseins. Votre Excellence sait que la cession de la Bukowine faite pour la première fois par la Turquie à l'Autriche en 1777, n'a été régularisée et consacrée que par le traité de Listow qui ne remonte pas à 70 années (1791) et que cette petite province est peuplée presque toute entière de Roumains. On ajoute que ces Roumains, montagnards des Carpathes et gens plus résolus que leurs frères de la plaine, sont mécontents du Gouvernement autrichien et peu disposés à prendre parti pour lui contre une insurrection hongroise, comme ils firent dans les années 1848 et 1849.

J'ignore jusqu'à quel point le Prince Couza a pu prêter l'oreille à ces suggestions, mais il y a lieu de craindre que les Turcs, avertis par l'internonce dont ils partagent les appréhensions, ne lui attribuent au moins une certaine complaisance pour des menées qui leur sont justement suspectes. Ce serait peut-être une raison, au lieu de se renfermer dans une méfiance, sterile et inerte, de le désarmer par des concessions opportunes et propres à satisfaire le sentiment national dans les Principautés Unies. J'userai de cet argument le cas echéant.

Votre Excellence aura appris, par ma dépêche télégraphique d'avant hier, la conclusion du débat qui s'était élevé entre la Porte et la Légation de Sardaigne au sujet des navires saisis ici et à Soulina. Le Gouvernement Ottoman consent à les relâcher, à la condition qu'ils seront immédiatement et directement envoyés en Europe.

Mr le gnéral Durando maintient, pro forma et pour le public, sa protestation dont je joins ici copie et à la quelle la Porte fera une réponse qui devra pour le moment fermer le débat. Aali Pacha affirme d'ailleurs, et Mr le général Durando ne nie pas, que les bâtiments retourneront plus légers qu'ils ne sont partir.

Veuillez agréer [...]

Lavalette

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 264 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P. Turquie, vol. 347, f. 367—370).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

13

Péra, le 16 Avril 1861

Monsieur le Ministre,

Ma dépêche télégraphique d'hier aura appris sommairement à Votre Excellence la résolution importante et peu prévue que le Gouvernement de Sultan vient de prendre en ce qui touche les Principautés-Unies de Moldavie et de Valachie. Cette résolution est consignée dans un projet de dépêche aux représentants de la Turquie près les Cours garantes dont Aali Pacha m'a donné hier lecture confidentielle. Elle n'a point encore reçu l'approbation du Conseil des Ministres, mais Votre Excellence connaît trop Aali Pacha pour supposer qu'il se soit si fort avancé sans être certain de l'assentiment de ses collègues.

La Porte, prenant en considération la situation faite aux deux Principautés par la double élection de Prince Couza, la loyauté de dernier et ses embarras, propose aux cabinets signataires et garantes de la Convention du 19 Aout 1858, de se réunir en conférence pour amender cet acte conformément aux voeux exprimés dans le mémoire remis, il y a deux ou trois mois, par l'hospodar au Gouvernement Ottoman.

Ainsi, elle admet la suppression de la Commission Centrale de Fokschani qui n'a jamais siégé, ni même existé sérieusement, la réunion des deux Assemblées et des deux ministères et, du reste, quant à la loi électorale, sans se prononcer absolument pour ou contre les griefs dont elle est l'objet, elle s'en remet au Prince Couza du soin de les faire valoir par devant la Conférence et de plaider pour les réformes dont il la croit susceptible.

La commission de la réunion des deux assemblées et des deux ministères est faite par le Gouvernement du Sultan au Prince Couza seulement, et pour toute la durée de ses fonctions c'est à dire de sa vie, à moins qu'il n'abdique.

Cette réserve est naturelle et permet à la Porte de relier très logiquement la résolution actuelle à celle qu'elle prit en 1859, non sans répugnance, à la sollicitation des Puissances garantes, c'est à dire à la reconnaissance de la double élection du Prince Couza. Aali Pacha, en effet, se donne la satisfaction, assez légitime du reste, de rappeler dans sa dépêche que la Porte avait prévu que cette première infraction à la Convention de 19 Août 1858, en entraînerait d'autres et de représenter la concession à laquelle son Gouvernement vient de se décider comme une conséquence de la première. Je me suis senti d'autant moins porté à contester ce raisonnement que nous pouvons le faire pour notre compte à la seule différence du déplaisir de la Porte que nous n'avons jamais éprouvé ni en 1859, lors de la double élection, ni depuis, bien au contraire.

Il régne d'ailleurs dans le document que m'a lui Aali Pacha un ton de résignation aimable qui m'a paru de bon goût et qui laisse à la décision de la Porte tout son mérite ; j'ai gardé de cette lecture une impression favorable que Votre Excellence partagera, j'espère. Je ne puis, toutefois, mettre aujourd'hui à votre disposition, Monsieur le Ministre, le texte de la communication d'Aali Pacha, qui n'a point encore un

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

caractère définitif, mais je serai probablement en mesure de le faire dans un délai très prochain.

J'ai dit à Votre Excellence en commençant, que la résolution du Gouvernement Ottoman était peu prévue. En effet, le langage d'Aali Pacha ne m'y avait guère préparé et bien que ce ministre n'eut jamais méconnu la valeur de motifs que je n'avais cessé de faire valoir pour l'y déterminer, je n'avais pas eu lieu de m'apercevoir beaucoup du succès de mes instances. Non que je veuille m'attribuer, à moi seul, le mérite du sage parti que la Porte vienne de prendre ; la conformité de vues qui a regné entre sir H. Bulwer et moi sur ce point y est sûrement pour beaucoup. Mais c'est une raison de plus de nous féliciter d'un acte qui constitue un succès commun pour les deux gouvernements dans une question qui les avait divisés avec éclat bien que par des causes plus occidentalles que profondes et qui ramène le Gouvernement de La Majesté Britannique sur le terrain que le Gouvernement de l'Empereur n'avait jamais déserté.

Je ne pense pas, Monsieur le Ministre, qu'il y ait lieu de se préoccuper de la réserve faite par le Gouvernement du Sultan en vue d'imprimer un caractère purement viager aux commissions qu'il va offrir du prince Couza. Il est au moins probable que si ce dernier, qui est jeune encore, parvient à gouverner paisiblement et utilement son pays pendant douze ou quinze ans, par exemple, à l'ombre de la Convention amendée du 19 août 1858, il ne tiendra qu'aux Principautés Unies de s'assurer, d'un manière irrévocable les bénéfices acquis de l'Union, en élisant une seconde fois un seul et même Hospodar et en le choisissant bien. Quel argument, dans ce cas, la Porte aurait elle à élever, contre un état de choses éprouvé dont le temps aurait démontré qu'elle n'a rien à craindre pour ses vrais intérêts ? C'est ainsi que la politique bienfaisante et sympathique du gouvernement de l'Empereur aura triomphé paisiblement par sa vertu propre.

Je me suis hâté d'instruire Mr Negry des dispositions de la Porte en l'invitant à en informer le prince Couza et à engager celui-ci à différer de sanctionner le décrêt de la Chambre Valaque qui a voté sa réunion à la Chambre Moldave pour discuter de concert avec elle la loi et la condition des paysans.

Il serait impolitique, en effet, de la part de l'Hospodar de paraître se hâter de prendre, *modu proprio* ce que la Turquie va lui offrir, et de s'éxposer à une illégalité qui ne lui donnerait rien de plus que ce qu'il est à la veille d'obtenir — légalement. J'ai télégraphié dans le même sens à notre consul à Iassy.

Votre Excellence trouvera ci-joint une copie de la lettre par laquelle le Ministre de la guerre de la Valachie a notifié à Mr Negry le contrat intervenu entre Son Excellence, Mr le Maréchal Randon et lui pour la livraison d'une certaine quantité d'armes destinées à l'équipement de la milice Valaque.

Veuillez agréer [...]

Lavalette

Arhivele Statului Bucureşti, Colecţia microfilme, Franţa, rola 265 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P. Turquie, vol. 349, f. 88—93).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

14

Péra, 24 Avril 1861

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu les dépêches que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'adresser jusqu'au nr. 28 inclusivement, et je la remercie des renseignements intéressans qu'elle a bien voulu y joindre dans les annexes.

J'espérais pouvoir envoyer aujourd'hui à Votre Excellence une copie de la dépêche que la Porte va adresser à ses représentants auprès des Cours garantes de la Convention de 19 août 1858, dans le but de proposer aux Cabinets de se réunir en Conférence pour réviser cet acte et y faire des changements importants dans le sens de l'Union. Mais ce document, qui a reçu l'approbation du Conseil des Ministres, moyennant une légère modification, n'est pas encore revêtu de la sanction du Sultan et ne m'a pas été remis non plus qu'à mes collègues ; je suis donc obligé d'en ajourner l'envoi à mon prochain courrier.

Le Prince Couza m'a fait exprimer par notre Consul a Iassy, le vif désir qu'il éprouvait d'avoir de moi un conseil explicite sur la conduite qu'il doit tenir en présence des dispositions maintenant connues de la Porte, et du vote récent de la Chambre Moldave. Votre Excellence sait que cette assemblée a voté à une forte majorité sa réunion à la Chambre Valaque en vue de discuter, de concert avec elle, la loi sur la condition des paysans, qui est d'intérêt commun aux deux Principautés. Le Ministère Moldave a voté avec la majorité, en s'expliquant toutefois dans un sens très modéré sur la portée de la mesure. Mais il est clair, comme j'en suis instruit d'ailleurs, que cet acte est un premier pas de fait dans la voie des mesures extra-légales, et qu'il serait destiné à être suivi de plusieurs autres dans le cas d'un heureux succès, et si la Porte avait défféré plus long-temps de satisfaire au voeu des Principautés.

Le Prince Couza, maintenant informé des dispositions bienveillantes du gouvernement du Sultan, doit-il passer outre et sanctionner le vote de l'Assemblée Moldave ? Ou bien, doit-il refuser purement et simplement sa sanction ? Telle est évidemment l'alternative au sujet de laquelle il a tenu à me consulter.

Le premier parti me semble intempestif. En l'adoptant, le Prince aurait l'air de vouloir prendre de sa propre autorité ce que la Turquie va lui offrir, ce que les Puissances vont probablement lui donner. Le second ne serait peut-être pas sans inconvénient non plus. Je crois donc que le Prince doit différer de se prononcer sur le vote que lui a été soumis, en faisant entendre à ses partisans, ou même en déclarant hautement à tous qu'à la veille du jour où la Convention du 19 août va peut-être recevoir des changements importants et favorables, il ne convient pas de préjuger ces changements par une résolution précipitée. Telle est la conduite que j'ai indiquée au Prince dans ma réponse à M. Place, et que j'invite M. Tillos à lui sugérer également. J'espère que ce conseil aura l'approbation de Votre Excellence.

Veuillez agréer [...].

Lavalette

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

P.S. Je viens d'apprendre que le Conseil des Ministres n'a donné son approbation à la résolution d'Aali Pacha qu'après une longue et orageuse discussion.

Le Prince Couza a répondu comme il suit aux députés qui lui apportaient la résolution de la Chambre Moldave : „Je sens toute la gravité de votre démarche. Je puis vous assurer de toute la bonne volonté de la Sublime Porte et des Puissances garantes ; mais il est néanmoins incontestable que nous avons besoin, à côté du patriotisme, de beaucoup de prudence et de sagesse".

Arhivele Statului Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rola 265 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P. Turquie, vol. 349, f. 148—150).

15

Iassi, le 15 Mai 1861

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu de S. Ex. Mr. le Marquis de Lavalette, une dépêche du 6 de ce mois et à laquelle était annexée une copie de la note remise par la Porte touchant l'Union de la Moldavie et de la Valachie.

Le résultat obtenu est d'un grande importance pour ces pays, dont le Gouvernement n'oubliera sans doute jamais à l'influence de qui il le doit. Le Prince Couza sait bien que la France seule s'est constamment montrée la protection désintéressée et persévérente des Principautés et je l'ai entendu maintes fois répéter pendant les deux années difficiles qu'il vient de traverser, que tout son espoir reposait sur l'Empereur. Toute porte à croire qu'il ne paiera pas en ingratitude les services qui lui ont été rendus.

D'ailleurs le Prince n'ignore point que l'Union faite ne mettra pas fin aux difficultés de sa tâche. La question politique est réglée sans doute, mais la question d'organisation a été à peine encore abordée. Tout est à refaire dans ce pays, depuis la base jusqu'au sommet et malheureusement deux années d'essais et cinq années de provisoire ont donné aux populations une impatience qui les rendra exigeantes envers leur gouvernement.

Le Prince Couza le sent mieux que personne et depuis plusieurs semains déjà, il prépare les premiers éléments de la réorganisation afin de les appliquer sans retard aussitôt après la proclamation de l'Union par les Puissances. Mais on doit reconnaître qu'il trouve infiniment peu de secours dans les hommes de son pays. Bien qu'un grand nombre d'entre eux aient été élevés à l'étranger et principalement en France, la plupart n'ont rapporté que des notions superficielles sans aucun esprit des affaires. Je les ai vus tous à l'oeuvre et j'en connais bien peu qui soient en état d'aider efficacement le Prince ; en tous cas, je n'en ai pas rencontré un seul qui pût être comparé à S.A. comme entente pratique de l'administration.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Le Prince m'a souvent communiqué ses impressions à l'égard de l'insuffisance de ses compatriotes et c'est alors que je me suis efforcé de le pousser dans la voie où il est aujourd'hui. Le terrain sur lequel el va avoir à opérer est complètement dégagé ; la Convention de 1858 en posant les premis nouveaux, lui a donné les éléments d'une organisation nouvelle à tel point qu'il lui est loisible d'adopter pour son pays toute une partie de système qui existe dans un autre. Dans nos conversations il est arrivé facilement à cette conclusion que l'administration française était celle dont le type lui convenait le mieux, tout en l'appropriant aux besoins, aux aptitudes et aux ressources des populations Roumains.

Notre système rationnel, indépendamment de l'esprit de justice qui en fait la base, avait en outre l'avantage d'être le plus en rapport avec les principes de la Convention et de plus, son application offrait au Prince la possibilité de faire venir de France des hommes spéciaux dont l'expérience peut lui être d'une grande utilité.

C'est à cette idée que S.A. s'est arrêtée. Tous les esprits sont déjà préparés à recevoir l'organisation française ; les branches diverses de l'administration seront en quelque sort greffées sur les nôtres ; déjà des hommes spéciaux ont été appelés de France pour l'armée, les Finances et les Travaux Publics. Le Prince en demandera d'autres pour l'Intérieur et pour la Justice et dans un court délai il se propose d'introduire notre système monétaire, ainsi que celui des poids et de mesures. En insistant souvent auprès de S.A. pour lui faire adoptée cette marche, j'ai cru me conformer au sens des ordres qui m'ont été prescrits et contribuer pour ma part à donner à l'influence française dans ces pays une base juste et durable. Mes rapports personnels avec le Prince m'ont permis de traiter dans nos entretiens ces questions dans toutes leurs détails et je dois dire qu'il m'était difficile de rencontrer un esprit mieux disposé.

En terminant, je demanderai à Votre Excellence, la permission de Lui soumettre quelques réflexions qui me sont suggérées par le contenu de la note turque. Lorsque Ali Pacha, en parlant de la loi électorale, déclare que l'éducation constitutionelle de ces contrées ne lui paraît pas encore accomplie, il ne dit que vrai. Il est impossible de contempler un spectacle plus déplorable que celui auquel les Chambres de Moldavie et de Valachie nous ont fait assister depuis deux ans. Loin d'être accomplie, leur éducation n'est pas même ébauchée et à moins que l'Union, en annulant de fait bien des ambitions personnelles, ne mette fin aux discussions viseuses, je crains bien que le Prince ne trouve dans les Assemblées le plus grand obstacle à ses efforts réorganisateurs. Aussi la suppression pure et simple de la Commission Centrale pourra-t-elle avoir des inconvénients si elle n'est pas remplacée par une seconde chambre qui serve de contrepoids et prévienne, ou au moins amortisse, les conflits qui pourraient naître entre l'Hospodar et l'Assemblée Unique.

Agréez [...].

Victor Place

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 43 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P.C. Turquie — Iassy, vol. 10, f. 203—206 v).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

16

Iassi, le 16 Mai 1861

Monsieur le Ministre,

Pendant qu'il à Bucharest, le Prince Couza me consulte assez souvent, à l'aide d'un chiffre, sur les difficultés que présente la position exceptionnelle dans laquelle il se trouve en ce moment et je m'efforce, par mes conseils, de le maintenir dans la ligne que m'ont tracée les ordres de Votre Excellence et ceux de l'ambassadeur.

Je ne puis mieux mettre Votre Excellence à même de juger de ces relations entre le Prince et moi qu'en lui envoyant ci-joint la traduction en chiffres de la dépêche télégraphique que je viens de recevoir de Son Altesse, ainsi que ma réponse. J'ajouterai que d'après les renseignements que je recueilles, il ne me parait y avoir rien d'exagéré dans ce que le Prince Couza dit des dangers de la situation. L'agitation est grande dans les esprits ; les anciens concurrents au trône sentent que les derniers chances vont leur échapper, se disposent à tenter un suprême effort pour faire avorter l'union et remettre ainsi tout en question. Leur projet était d'employer les discussions des Chambres pour créer de l'agitation. Ce moyen leur échapperait par la clôture de la session, mais tant qu'il leur restera une leur d'espoir, ils n'abandonnent pas le partie et si une prompte réunion de la conférence ne vient pas mettre fin à ces manoeuvres, il est à craindre que des désordres puissent éclater.

Agréez [...].

signé Victor Place

Copie

Bukarest, 15 Mai 1861

A Mr. Place, consul de France à Iassi

Je vous communique la dépêche suivante que je veux envoyer à Negri, si vous l'approuvez. Repondez de suite et dites-moi ce que vous croyez qu'on en pensera à l'Ambassade.

Les menées de tous les partis exploitant les impatiences réelles pour l'union et l'inquiétude sur la question de propriété qui semblerait remise indéfinement, ont porté l'agitation au comble dans le pays. Je ne puis trouver d'autre moyen de calmer cette agitation et de maintenir les assemblées dans la légalité qui m'est conseillée et que l'on dit observer la veille de la consécration de nos voeux par les Puissances, qu'en decrétant, d'une part, la session ordinaire des Assemblées close et, de l'autre, en convoquent dès à présent pour le 10 Juillet (nouveau style) les Assemblées, en session extraordinaire, réunies à Bucharest pour la question rurale ; de cette manière, les unionistes seront satisfaits, les propriètaires seront rassurés et par ce terme que j'ai prolongé autant que possible, je donne tout le temps nécessaire à la Conférence de se prononcer sur mon mémoire accépté déjà par la Porte.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Répondez-moi de suite sur l'impression que cette disposition aura produite".

Signé Couza

Réponse de M. Place au Prince Régnant

„La mesure ne paraît bonne et est justifiée par les choses que je vois ici, je ne pense donc pas que l'Ambassadeur la désapprouve. Néanmoins, pour plus de certitude, il serait bon de faire immédiatement la communication à Negri, afin qu'il consulte Mr. le Marquis de Lavalette, et de n'agir qu'après avoir reçu la réponse !"

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 43 (Ministère des Affaires Etrangères. Archives diplomatiques, C.P.C. Turquie — Iassy, vol. 10, f. 207—209. Copie).

17

Thérapia, 17 Juillet 1861

Monsieur le Ministre,

J'ai pris connaissance de la dépêche que votre excellence a adressée à l'ambassadeur de l'Empereur le 5 de ce mois sous le no. 65.

Votre Excellence aura trouvé dans la dépêche de M. le marquis de Lavalette du 9 de ce mois, des indications sur les projets actuels du Prince Couza. Ces projets se dessinent plus nettement aujourd'hui dans les lettres que je viens de recevoir d'Iassi.

L'Hospodar se décide à demander confidentiellement à la Turquie seule ce qu'il attendait d'abord principalement du Gouvernement de l'Empereur et des Puissances. La division et l'impuissance de celle-ci en ce qui touche les affaires des Principautés ne leur permettant pas de lui venir en aide, il va essayer d'obtenir des Turcs l'approbation anticipée du coup d'état qu'il veut accomplir graduellement et sans éclat. Il enverra donc ici un ou deux personnages considérables, mais dépourvus d'importance politique, qui porteront des compliments au nouveau Sultan et dont la présence couvrira celle de son véritable agent. Celui-ci, si j'en crois M. Place sûrement bien informé, serait un intrigant adroit chargé de reconnaître le terrain et de pratiquer, s'il a lieu, les personnages influents.

Je n'augure rien de bon de cette tentative, Monsieur le Ministre, et ne le cacherai ni à M. Place, ni même à M. Negri. La Porte est trop timide pour encourager jamais une illégalité dont on ne sourait marquer l'issue définitive et qui la mettrait bientôt en face du cas prévu par le protocole du 6 septembre 1859. Ce protocole qu'elle a demandé instamment, prévoit d'une manière expresse l'emploi des mesures coercitives contre les Principautés en cas de violation de la Convention de 1858,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

et quand même elle pourrait renoncer à en demander l'exécution, nous savons que ni la Russie, ni l'Autriche, sans doute, n'imiteraient sa longanimité.

Je suis [...].

A. de Lallemand

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 265 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P. Turquie. vol. 350, f. 322—324).

18

Bucharest, le 24 Septembre 1861

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu la dépêche que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'adresser sous le no. 9, ainsi que son annexe.

Le Prince est très préocupé des retards que subit la qustion de l'Union. Je lui ai dit que ces retards étaient dus, à mon avis, à la malencontreuse idée qu'il avait eue à insister dans son mémoire sur la nécessité d'une révision de la loi électorale. Il m'a demandé si je lui conseillais de renoncer à cette idée. Je lui ai fait observer qu'il fallait éviter de se donner des apparences de légéreté et d'inconséquence, mais qu'il était possible de donner à Mr Negri des instructions propices à replacer la question sur un terrain moins glissant. Pour cela, il suffit qu'il déclare à Constantinople, que Votre Altesse n'a jamais entendu subordonner l'union à la révision électorale, qu'à la vérité, et en présence des dernières luttes, cette révision lui avait paru urgente, mais que le calme actuel des esprits l'engageait à faire une nouvelle expérience et à tenter si l'introduction de l'élément Moldave ne modifiera pas les allures parlamentaires que si, au contraire, les parlementaires insistaient sur une révision immédiate et devant précéder l'union au lieu d'en être le corolaire, V.A. se trouverait dans une fausse position. En effet, puisqu'il reste entendu que cette revision ne serait soumise à l'approbation des puissances qu'après avoir été discuter par les pouvoirs constitués, il faudrait, en suivant la voie indiquée par la Convention, soumettra le projet à l'assemblée Moldave, puis à l'Assemblée Valaque et, dans le cas à peu près certain, où des amendements seraient introduits, le retourner à la Commission Centrale qui aurait à arrêter un projet définitif. Or, dans l'état actuel des esprits, l'union est trop urgente, pour que V.A. puisse songer à suivre une voie aussi lente. Il lui resterai donc à soumettre le projet aux deux chambres réunies, mais le fait sûr de cette réunion aurait le grave inconvénient de préjuger la question principale et de constituer une violation de la Convention. Ainsi donc retard dangereux d'un côté et de l'autre nécessité de commettre une irrégularité. En conséquence, et afin d'éviter cette alternative, Mr Negri déclarerait que V.A. se borne à demander que le principe de la révision soit admis, mais seulement comme conséquence de l'union

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

et que'elle soit laissée juger de l'opportunité de sa mise en pratique qui, en tout cas n'aurait lieu qu'après l'expérience qu'elle compte encore compte encore faire. Le Prince a adopté cet expédient et les instructions de Mr. Negri ont été rédigées dans ce sens.

Quelques fonctionnaires Moldaves viennait de donner leur démission sous prétexte que le gouvernement ne se décide pas à proclamer l'union sans l'assentiment des puissances. Je ne serais pas surpris que Mr Pano fut à la tête de cette intrigue. Si les Puissances ne tardent pas trop à faire connaître leur décision, je n'y vois pas grand mal, on sera ainsi tout naturellement débarrassé de quelques brouillons, mais ci cette décision se faisait trop attendue le mouvement se généraliserait, le Prince serait débordé et ni lui ni ses Ministres ne pourraient, à moins d'assurer le triomphe du parti anarchique, reculer plus longtemps devant la nécessité de proclamer l'union au plus tard à l'époque de la réunion des chambres, c'est-à-dire le premier Dimanche de Décembre.

Le Prince part la semain prochain pour Iassy. Mr Pano fera tous ses efforts pour le brouiller avec le Ministère Valaque ; ce n'est pas que le Ministère soit bien parfait, mais c'est le seul avec lequel il soit possible de gagner sans encombrer l'époque de l'union si elle ne doit pas être trop reculée ; il serait donc facheux que le Prince cédat à des influences hostiles et je crois que Mr Pano ferait bien de le maintenir dans ses bonnes dispositions actuelles. Le Prince m'a promis d'être ferme, mais a-t-il ajouté qu'on se hâte à Constantinople, car une fois les chambres convoquées, il ne reponds plus de rien.

Veuillez [...].

H. Tillos

Arhivele Statului București, Colecția Microfilme, Franța, rola 9 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P.C. Turquie — Bucharest, vol. 22, f. 15—18).

19

Bucharest, le 23 Décembre 1861

Monsieur le Ministre,

Il est regrettable que le Prince ne se soit pas décidé à proclamer immédiatement l'Union et à promulguer le firman. Cette attitude eut fixé les incertitudes de l'opinion et coupé court à bien des intrigues qui ont eu le temps de se nouer. Le nomination des Vice-Présidents de la Chambre à Iassy, choisis parmi les anti-unionistes, celles de M. M. Cantacuzène et Brăiloï à Bucharest, ont été en partie le résultat de ces indécisions ; enfin, loin de satisfaire l'opinion ou de la diriger, il a donné à ses ministres l'occasion d'acquérir une certaine popularité en lui imposant une conduite qu'il aurait dû suivre spontanément. Ceux-ci, ainsi que je l'ai mandé par le télégraphe à Mr le Marquis de Moustier, lui ont offert leur démission, afin, disaient-ils, de faciliter la réalisation de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

l'Union. Le Prince, qui malgré tous mes conseils n'avait rien préparé pour une telle éventualité, s'est trouvé dans un grand embarras ; aujourd'hui il vient de leur donner l'ordre par télégraphe de proclamer l'Union, de demander les crédits nécessaires pour assurer les services et de suspendre ensuite les travaux des Chambres jusqu'au 24 Janvier (5 février), époque à laquelle il comptait les réunir.

Cette résolution tardive prise sous la pression d'un Ministère composé de gens qui sont loin de lui être tous sympathiques et dont quelques uns sont des prétendents avoués, est, à mon sens, un véritable échec ; et l'affectation puérile qu'il met à faire concorder la réunion des Chambres avec la date du 24 Janvier, ne lui rendra pas l'autorité qu'il a laissé maladroitement échapper. Ce danger était tellement évident que mes collègues et moi nous avons eu une conférence pour aviser aux moyens de la conjurer ; on y a agité la question de savoir si une démarche collective ne serait pas nécessaire. Mais cette idée a été écartée dans la crainte de paraître empiéter sur le pr-rogative du pouvoir exécutif. Il a été convenu que chacun de nous écrirait au consul de sa nation à Iassy pour engager le Prince à prendre une prompte décision.

La situation intérieure est donc très critique, et d'ici au 24 Janvier de nouvelles difficultés peuvent encore surgir.

Quant à la position du Prince vis-à-vis de l'Autriche et de la Russie, bien que la première de ces Puissances paraisse désirer son succès et que la seconde ait montré quelque zèle en faveur de l'Union, il ne faudrait peut-être pas y attacher une importance exagérée.

Après l'incident des armes sardes de l'année dernière, le Prince parut comprendre que les agents italiens, se fondant sur des engagements imprudents, avaient marché dans la voie de leurs intérêts sens paraître tenir aucun compte des siens ni de ceux de son pays. Il en témoigna à cette époque une vive irritation et offrit à l'Autriche toutes les garanties que celle-ci réclama. Outre ces assurances qui la tranquillisaient du côté de la Hongrie, l'Autriche se soucie peu de voir s'établir dans les Principautés un gouvernement régulier et une administration bien organisée. Or, trois ans de règne lui ont prouvé que le Prince Couza n'a point les qaulités nécessaires pour imprimer aux affaires dans ce pays ci une marche régulière et féconde. La personne du Prince Couza s'identifie donc avec l'ideé de stérilité relative pour le Gouvernement autrichien. De là la faveur actuelle dont il paraît jouir.

Le zèle de la Russie pour l'Union, qui au premier abord parait être une conséquence logique de son attitude prise à l'époque de la Convention, tient aussi à la conviction profonde que quelque soit la Constitution des Principautés, elle y exercera toujours une influence prépondérante. Il y a, soit à Bucharest, soit à Iassy, des intérêts, des passions et des ambitions qui se tourneront toujours vers le patronage traditionnel du Cabinet de Saint Pétersbourg ; et trop de gens sont disposés à jouer son jeu, pour qu'il y ait quelque inconvénient pour elle à paraître prêter les mains à une combinaison utile aux intérêts généraux. D'ailleurs les précautions prises par le firman pour un retour à l'ancien état de choses lui permettent, tout en se montrant favorable à l'Union, de ne point dissiper les espérances d'un certain nombre de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ses créatures qui aspirent à l'Hospodarat. L'idée de l'Union a cessé depuis longtemps d'être unanime dans le pays, et elle peut la patroner impunément sans rien risquer de son influence, tant il y a peu de patriotisme réel en Moldo-Valachie, et tant on est habitué à avoir recours à son patronage pour la satisfaction d'intérêts égoïstes plutôt que pour soutenir les utopies nationales. En outre beaucoup de gens ne peuvent oublier que c'est la Russie qui en maintes occasions les a soustraits à la tyrannie des Turcs ; que c'est encore à la Russie que l'on doit le Reglement Organique et les bienfaits relatifs de l'administration du général Kisseleff. C'est cette sécurité qu'elle éprouve à l'endroit de son influence qui explique son indifférence sur la question des personnes.

Agréez [...].

H. Tillos

P.S. du 24 décembre.

Conformément aux ordres du Prince, l'Union a été proclamée hier dans l'Assemblée Valaque, qui ensuite a été prorogée au 24 Janvier, après avoir voté les dépenses pour six semaines et la perception de l'impôt pour trois mois.

Le firman n'a pas été promulgué et le Prince s'expose, après avoir subi une mise en demeure de son Ministère, à recevoir une sommation de la Porte d'ici au 24 Janvier, époque fixée par lui pour la réunion des deux Chambres.

Il joins ici la traduction de la Proclamation de Prince et de l'adresse de la Chambre.

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 9 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P.C. Turquie — Bucharest. vol. 22. f. 50—55).

20

Monsieur le Ministre,

Iassi, le 26 Décembre 1861

Je viens de recevoir la dépêche que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'écrire le 10 de ce mois (Direction Politique nr. 3) et dans laquelle en m'informant que les Représentants des Puissances signataires du Traité de Paris ont terminé, d'accord avec les Ministres du Sultan, le réglement de la question des Principautés Unies, Votre Excellence m'ordonne de lui faire savoir de quelle manière cet acte a été accueilli ici et de la renseigner sur la situation nouvelle qui en est la conséquence.

Ce n'est que depuis trois jours que le Prince Couza s'est décidé à faire usage de la faculté qui lui a été conférée par le Firman et toute cette affaire vient de s'accomplir dans d'étranges conditions.

Il aurait semblé que le Prince, ayant tant sollicité l'Union, dût se hâter de la proclamer le plus tôt possible. C'est précisément le contraire

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

qui a eu lieu. Peu de jours après il a été informé, par une télégramme de S. E. Mr l'Ambassadeur, que le Firman avait été remis à Mr Négri, je suis allé chez S.A. pour savoir si elle l'avait déjà reçu. Mon étonnement a été grand lorsque le Prince m'a répondu que le porteur du Firman se trouvait retenu par le mauvais temps à Kustendje ne sachant pas s'il pourrait traverser le Danube. En entendant de si puérils explications, je n'ai pu m'empêcher de faire observer qu'il eût été alor plus court d'employer la voie de Trieste. Je ne croyais pas dire [...] [1] vraie, mais ce qu'il y a de positif, c'est que le texte du Firman a été apporté ici par le Moniteur Universel, dix jours avant que ce document lui même fût parvenu entre les mains de S.A.

Mr l'Agent et Consul général de Bucharest m'ayant télégraphié à diverses reprises pour m'inviter à presser le Prince d'en finir, attendu que ces retards ne faisaient les affaires que de ses ennemis, j'ai insisté plusieurs fois dans ce sens auprès de S. A. Des réponses embarrassées que le Prince Couza m'a données, j'ai pu conclure qu'il était fort inquiet sur la manière dont la proclamation de l'Union serait accueillie par la Moldavie. La réception glaciale que lui avait été faite par la Chambre le jour de son ouverture était encore présente à sa pensée ; l'opposition s'était plus nettement dessinée les jours suivants dans la composition du bureau et dans le rejet systématique qui avait été fait de ses perents et serviteurs au moment de la vérification des pouvoirs. Il savait en outre que la Commission d'adresse, en reponse à son Message, préparait un véritable acte d'accusation contre les trois années de son gouvernement. Enfin, le public, qui lui garde rancune du désordre qu'il a laissé introduire dans toutes les branches de l'administration, manifestait une répugnance visible pour l'Union.

Pressé cependant par les sollicitations qui lui venaient de différentes cotés, le Prince s'est décidé à proclamer l'Union le 23/11 de ce mois. Les premières impressions ont paru justifier ses craintes. La Chambre a accueillie son Message, dont la traduction est ci-jointe (pièce no. 1), avec une froideur presqui de mauvais goût et a affecté de reprendre ses travaux immédiatement après que la lecture a été achevée. Dans la ville de Iassi et dans le reste de la Moldavie la froideur n'a pas été moins grand. Tout présageait donc une crise et partout l'on entendait dire que la Chambre profitant de ce que le Firman était tout personnel au Prince, allait saisir ce pretexte pour déclarer qu'elle ne voulait pas de l'Union ainsi faite et qu'elle refusait de se rendre à Bucharest.

Tout à coup le télégraphe apporte la nouvelle que la proclamation de l'Union a provoqué en Valachie un enthousiasme sans pareil ; qu'il y a eu à Bucharest illuminations, promenades aux flambeaux, sonnerie de cloches, manifestations de tout espèce. La scène change instantanément à Iassi, personne dans la Chambre n'ose plus avoir le courage de son opinion et dès le jour même la Commission chargée de rédaction de l'adresse, fait savoir au Prince qu'il aura lieu d'être satisfait de son travail. En effet, au lieu de l'acte d'accusation qu'elle devait préparer,

[1] Cuvinte ilizibile.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la Commission présente l'adresse dont la traduction est ci-jointe (pièce no. 2) et qui est votée à l'unanimité par acclamation. Sans perdre de temps la Chambre, revenue à résipiscence, a hâte de faire sa paix avec le Prince et séance tenante elle vient en corps présenter l'adresse à S.A.

Le Prince, qui avait été prévenu de ce revirement, a reçu les députés avec une certaine hauteur et leur a fait la réponse dont la traduction est ci-jointe (pièce no. 3) et dans laquelle il affecte de confondre l'Assemblée actuelle avec le Divan ad-hoc de 1857. On m'assure même que cette réponse qui m'a été remise par le Ministre des Affaires Etrangères, n'est pas exactement celle qui a été faite et que, dans la véritable, le Prince a traité la Chambre plus cavalièrement. Cela ne me surprendrais nullement, car après avoir eu si peur de se voir jeté dans les complications les plus graves, il est tout simple, qu'avec son caractère connu, le Prince Couza ait cherché à prendre sa revanche lorsqu'un coup inespéré de fortune lui a eu remis la position entre les mains.

Les deux Assemblées sont donc convoquées à Bucharest pour le 24 Janvier/5 Février prochain, jour anniversaire de la double élection de S.A. En attendant, celle de Moldavie à l'imitation de la Chambre Valaque, s'est prorogée jusqu'à cette époque et le Ministère Moldave, également à l'imitation de celui de Bucharest, a donné sa demission et se limite à expédier provisoirement les affaires courantes.

Dès le lendemain de la proclamation de l'Union le corps consulaire de Iassi a reçu du Ministre des Affaires Etrangères moldave une invitation à venir féliciter le Prince. J'ai su que cette communication nous avait faite à l'instigation très active du Consul de Russie, qui, depuis quelques mois avait appuyé avec une certaine ardeur, le Prince Couza et le pays à une attitude d'indépendance et de dictature. Son langage semble avoir pour but, sincère ou non, d'amener le Prince Couza à s'affranchir sans retards, des faibles liens que lui laisse encore le Friman. Sous cette inspiration le Prince à chaque l'occasion, parle de l'Union comme d'une chose accomplie par le pays seul. Votre Excellence pourra en juger par la première invitation (pièce no. 4) qui avait été adressée au corps consulaire par le Ministre des Affaires Etrangères moldave et dans laquelle il n'était question ni du Firman, ni des Puissances, ni de la Porte, invitation qui avait été communiquée au Consul de Russie avant de nous être envoyée. Il m'a paru impossible que les agents des Puissances en Moldavie acceptâssent une invitation faite dans de pareils termes, le consul d'Angleterre a partagé mon opinion et une nouvelle communication nous a été faite (pièce no. 5) à la suite de laquelle nous avons été rendre une visite en corps à S.A. Dans l'entrevue, le Prince, averti sans doute par ce petite incident, nous a priés, en assez bons termes, de transmettre l'expression de sa reconnaissance à nos gouvernements.

Je me borne reproduire ici le résumé des faits qui viennent de s'accomplir durant ces dernières semaines, dans la crainte que trop de détails, même caractéristiques, ne paraissent superflus à Votre Excellence. Mais il est certain que des hommes dits politiques ont rarement donné un spectacle plus triste d'hésitation, de versatilité et de peur que

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

celui auquel nous venons d'assister. Pendant plusieurs jours le Prince Couza ne savait plus comment appliquer l'Union qu'il avait tant sollicité et le pays, ainsi que ses représentants qui autrefois disaient la vouloir, la repoussaient par haine contre le Prince qu'ils ont eux-mêmes choisi. C'est un simple hasard qui a changé radicalement une situation où de part et d'autre il n'y avait en jeu ni un principe, ni une conviction sérieuse, mais seulement des jalousies mesquines, de rivalités d'intérêts personnels et par dessus tout une peur réciproque et fort grande de l'un et de l'autre coté. Pas un seul caractère ne s'est montré au milieu de cette crise et l'on doit se demander où la Moldo-Valachie trouvera les éléments éfficaces de sa reconstitution.

Avant de répondre à la dernière parti de la dépêche dans laquelle Votre Excellence m'ordonne de la renseigner sur la situation nouvelle qui est la conséquence de l'Union en Moldavie, je Lui demande la permission de l'étudier encore quelques jours, car il est assez difficile d'apprécier ce que veulent réellement des hommes qui souvent ne la savent pas eux-mêmes.

Agréez [...].

Victor Place

Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, rola 43 (Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, C.P.C. Turquie — Iassy, vol. 10, f. 329—332 v).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

DUMITRU NASTASE

„NECUNOSCUTE" ALE IZVOARELOR ISTORIEI ROMÂNEȘTI

După cum se știe, din cele mai vechi cronici românești, redactate în slavonă, nu s-au păstrat decât cele moldovenești. Acestea constituie, deci, cele mai însemnate izvoare narative ale istoriei medievale a românilor. Descoperite mai toate de Ioan Bogdan, cronicile zise slavo-moldovenești au fost editate și traduse în românește de el, în jur de 1900 [1]. În 1959, P. P. Panaitescu a dat o nouă ediție, revăzută, a lor, însoțindu-le de noi traduceri românești, ale sale [2].

Textul slavon al acestor cronici prezintă particularitatea că, în chip excepțional în timpul lui Ștefan cel Mare, dar de regulă în veacul XVI, intitulează pe suveranii moldoveni nu numai *domni* și *voievozi*, ci și *împărați* (cu titlul de цѣсарь), utilizând o întreagă terminologie imperială pentru a desemna domnia, coroana, tronul, palatele, capitala — într-un cuvânt, *puterea* lor [3]. Pornind însă de la convingerea că „domnii noștri nu s-au numit niciodată [...] țari (цѣсарь)" și că aceste titluri constituie o transpunere mecanică a celor bizantine trecute prin filieră sud-slavă, I. Bogdan [4] și apoi P. P. Panaitescu au tradus cuvântul *car'* și derivatele sale *(carstvo, carstvovati* etc.), aplicate suveranilor moldoveni de cronicarul Macarie și continuatorii săi, prin *domn* și derivatele sale *(domnie, a domni* etc.) [5]. Însă acest fel de a proceda constituie, de fapt, o *interpretare*, ceea ce e, în principiu, inadmisibil pentru o *traducere*. Oricum, proce-

[1] I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Urechia*, București, 1895 ; idem, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, București, 1895 ; idem, *Letopisețul lui Azarie*, în *ARMSI*, s. II, t. 31, 1908—1909, p. 57—215.

[2] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu (citat în continuare *Cronicile).*

[3] Vezi Petre Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, comunicare prezentată la simpozionul internațional „L'institution impériale a Byzance et au Moyen Âge occidental et slave", Salonic, 24—29 august 1969, în „BYZANTINA", 5, 1973, p. 404. Cf. P. P. Panaitescu, în *Cronicile*, p. 90, n. 1 : „În textul slav peste tot când e vorba de domnul Moldovei, Macarie folosește termenul : țar, care înseamnă de fapt împărat".

[4] I. Bogdan, *Evangheliile de la Homor și Voroneț din 1473 și 1550* (comunicare prezentată la Academia Română, la 23 martie 1907), reeditare în I. Bogdan, *Scrieri alese* (culegere de studii îngrijită de G. Mihăilă), București, 1968, p. 536.

[5] P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 404—405 ; cf. P. P. Panaitescu, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

deul e arbitrar, dat fiind că prin afirmația sa Bogdan nu face decât să inverseze termenii problemei, traducerile sale și cele ale lui Panaitescu eliminând *de plano* tocmai mărturiile care ar fi putut dovedi contrariul celor afirmate de el și de la care ar fi trebuit de fapt să pornească explicațiile [6]. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât același fel de mărturii, referitoare tot la domnii noștri, apare *frecvent* în tot felul de alte surse scrise (pisanii, notițe pe manuscrise, pietre de mormânt, scrisori, pomelnice etc.), interne și externe, dintre care deosebit de însemnate sub acest aspect sunt chiar cele mai solemne acte domnești (textul lor, nu intitulația) [7].

La rândul lor, așa cum voi arăta mai jos, tuturor acestor mărturii scrise le corespund, *sistematic*, pe serii paralele și concordante, foarte numeroase *mărturii vizuale*, aparținând heraldicii și artei (în special iconografiei). Ele nu pot fi, deci, în nici un caz eliminate, ci trebuiesc explicate. Iar pentru aceasta trebuie, înainte de toate, să se restituie traducerilor de cronici moldovenești din veacul XVI *vocabularul originalelor*.

Evident, la fel trebuie procedat în toate celelalte cazuri similare, ale altor surse românești medievale scrise în vreo limbă străină. Să notăm că, în ceea ce privește principala dintre cronicile în discuție, cea a lui Macarie, ea trebuie oricum revăzută cu atenție, dat fiind că, așa cum a arătat recent Sorin Ulea — dar cum n-a observat nici unul din editorii sau traducătorii ei — ...e *scrisă uneori în versuri*, autorul impunând chiar și părților ei în proză „cadențe speciale" [8].

O precizare îmi pare necesară. În lucrarea de față nu se susține nici o teză cu privire la însăși valoarea titlurilor și, în general, a terminologiei puterii utilizate în sursele invocate, ci numai necesitatea ca ele să fie corect cunoscute. Explicarea acestei terminologii nu intră, deci, printre problemele discutate aici. În privința transpunerii ei în românește — repet, indiferent de valoarea reală a termenilor — trebuie însă spus că, începând cu cele mai vechi texte pe care le avem în această limbă, cuvântul царъ și derivatele sale au fost traduse prin *împărat* și derivatele sale, inclusiv în cazurile în care se referă la domnii români. El n-a fost și n-ar fi putut fi, de altfel, transcris direct prin termenul *far*, care așa cum a remarcat de mult Iorga, nu are derivate în românește [9].

---

[6] Cf. D. Nastase, *La survie de l'„empire des chrétiens" sous la domination ottomane. Aspects idéologiques du problème*, în *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia, Atti del III Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma"*, Roma, 21—23 aprilie 1983, p. 459—461.

[7] Vezi toată comunicarea citată a lui P. Ș. Năsturel ; de asemenea : D. Nastase, *op. cit., passim*, și idem, *Imperial Claims in the Romanian Principalities from the Fourteenth the Seventeenth Centuries. New Contributions*, în volumul colectiv *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Lowell Clucas Ed., New York, 1988, p. 185—224, *passim* (citând și alte lucrări, privitoare la același subiect, ale autorului).

[8] Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc : cronicarul Macarie*, în *SCIA*, seria artă plastică, 32, 1985, p. 35—36.

[9] Trebuie să mă limitez la aceste câteva indicații, care mi se par totuși suficiente aici, unde problema e privită doar sub aspectele ei formale, toată discuția urmând să fie reluată analitic în lucrarea, sau lucrările, în care se va aborda fondul ei. Până atunci, vezi și D. Nastase, *La survie de l'„empire des chrétiens"...*, p. 461 și n. 14 ; idem, *Imperial Claims...*, p. 186.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cronicile moldovenești în slavonă nu sunt scrieri independente. Ele sunt înglobate în „zbornice", codice manuscrise considerate „miscelanee", adică aglomerări de felurite scrieri cu conținut amestecat, alcătuind cel mult un fel de enciclopedii medievale [10]. Adevărul este, însă, că textele din care sunt formate aceste așa-zise miscelanee au o continuitate perfect logică, ele fiind grupate într-un fel de capitole și încorporate astfel într-un întreg ce exprimă și urmărește o idee precisă, și care e constituit de însuși manuscrisul în cauză [11].

Cel mai important dintre aceste capitole e cel istoric, alcătuit din cronografe bizantine (Manasses, patriarhul Nichifor) în versiuni slavone prelungite, adică din „istorii universale", continuate de cronicile moldovenești, care se înlănțuiesc pentru a forma o *istorie completă a Moldovei* (cu unele repetări), până în momentul la care se oprește relatarea. Intenția cu care au fost reunite toate aceste texte este, deci, așa cum s-a remarcat de specialiști, aceea de a crea adevărate „compendii de istorie universală și națională, primele ca un fel de introducere la cele din urmă" [12].

Decuparea și extragerea, din acest întreg, doar a cronicilor moldovenești și editarea lor separată, una câte una, lasă cititorului impresia falsă că ele au fost concepute ca opere de sine stătătoare și nu-i îngăduie să înțeleagă rosturile și semnificațiile lor cele mai adânci, care în intenția autorilor, ca și a copiștilor lor, nu ies la iveală decât prin raportarea la celelalte scrieri din zbornicele care le cuprind, și în primul rând la cele istorice.

Un fel de rezumat al „capitolelor istorice" din aceste zbornice — confirmând, deci, caracterul lor unitar — este compilația numită de I. Bogdan, *Cronica sârbo-moldovenească*, alcătuită pe la 1512 [13]. Acest text se prezintă ca un întreg, căruia I. Bogdan îi sezisa elementul de unitate, caracterizându-l drept „o încercare de a pune în relație istoria Moldovei cu istoria Serbiei, a Turciei și a Imperiului bizantin" [14]. Însă cronica nu se numește „sârbo-moldovenească", ci „Împărații creștini"

[10] Afirmând, în ediția sa a cronicilor slavo-române, că aceste manuscrise sunt miscelanee, că au cuprinsul „amestecat" sau „foarte diferit" *(Cronicile*, p. 5, 43, 128), P. P. Panaitescu face, ca să spun așa, *rezumatul acestei păreri*, acceptate ca un fapt câștigat. Responsabilii unei ediții sovietice a acelorași cronici nu gândesc altfel: după ei, manuscrisele care le cuprind sunt, invariabil, „cu conținut amestecat *(„smešannogo soderžanija")*, *Slavjano-moldavski letopisi XV—XVI vv.*, ediție îngrijită de V. I. Buganov și F. A. Grecul, Moscova, 1976, p. 5, 16, 18, 19, 20, 21; vezi, mai recent, și D. J. Deletant, *Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries*, în „The Slavonic and East European Review", 58/1, 1980, p. 8—9, n. 46, 47, 51, 54, care și el califică uniform fiecare din aceste manuscrise drept „Miscellany".

[11] D. Nastase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „miscellannées"*, în „Cyrillomethodianum", 5, 1981, p. 22 sq.

[12] G. Mihăilă, *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea — începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în „Romanoslavica", 15, 1967, p. 158, reeditat în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 105. Sau, cum spunea, relativ la zbornicul de la Slatina (pentru care *infra*, I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 285, de „un fel de istorie universală, pe lângă care se alătură și istoria particulară a Moldovei". Cf. Gh. Pungă, *Adevărata identitate a cronicarului Macarie*, în *AIIAI*, XXV/1, 1988, p. 279—280.

[13] I. Bogdan, *Cronice inedite*... (singura ediție completă a acestui text), p. 91—94.

[14] *Scrieri alese*, p. 394.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(хръстіанстїи царїе)[15], iar în reeditarea sa[16], P. P. Panaitescu a suprimat, odată cu titlul original, tocmai lista acestor împărați — adică a celor bizantini — cu care începea textul ei[17]. Astfel *trunchiată și pusă sub un titlu de împrumut*, e sigur că această cronică — pe care o socot un text-cheie[18] — nu va putea comunica cititorului ei nimic adevărat despre felul în care cronicarul moldovean care a compilat-o vedea relația intuită chiar de I. Bogdan !

În cel mai valoros dintre zbornicele moldovenești în slavonă, copiat între 1554 și 1561, terminat de Isaia la mănăstirea Slatina[19], între istoria universală și cea a Moldovei a fost intercalată o relatare completă a expansiunii otomane, de la 1296 până la 1413. Păstrată în acest unic exemplar, relatarea aceasta a fost socotită de I. Bogdan, care a descoperit-o și editat-o, drept „cronică bulgară"[20]. Acceptându-i atribuirea, istoriografia românească nu s-a mai preocupat până de curând de ea, decât, cel mult, ca sursă externă pentru unele știri, precum și pentru traducerea ei românească, pe care Moxa a integrat-o în 1620 în cronograful său[21].

În realitate, însă, așa cum sper că am demonstrat-o deja, această scriere nu e decât traducerea slavonă, poate parțială, a unei cronici bizantine pierdute, de la începutul veacului XV, pe care am atribuit-o notarului Patriarhiei din Constantinopol, Ioannis Hortasmenos (către 1370 — cca. 1436/1437)[22]. Această reatribuire a fost acceptată de bizan-

---

[15] Cu apendicele, în chip de subtitlu, а҃·съборъ „primul sobor", I. Bogdan, *Cronice inedite...*, p. 91.

[16] *Cronicile*, p. 189—191 (textul slavon), 191—193 (traducerea).

[17] *Loc. cit.*, p. 189, 191.

[18] D. Nastase, *Unité et continuité...*, p. 27—30 ; idem, *Imperial Claims...*, p. 195—196.

[19] Pentru acest manuscris, vezi I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 272 sq., 286 ; idem, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, în „Archiv für slavische Philologie", 13, 1891, p. 481—487 ; cf. D. P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă*, București, 1978, p. 113.

[20] *Ein Beitrag...*, p. 481—543 (textul, p. 526—535). Cu o traducere latină de V. Jagić, *loc. cit.*, p. 536—543.

[21] Pentru care, vezi Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, 1989.

[22] D. Nastase, *Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la Chronique de Tismana, 1411—1413)*, (I), în „Cyrillomethodianum", 4, 1977, p. 100—171 ; idem, *La Chronique de Jean Chortasménos et le dernier siècle d'historiographie byzantine*, în „Σύμμεικτα" [„Mélanges", Centrul de cercetări bizantine din Ardeal], 8, 1989, p. 389—404. Încă din 1901, E. Kałužniacki afirma — în fugă, dar cu hotărâre — că relatarea publicată de I. Bogdan drept cronică bulgară nu e decât „pur și simplu" *(lediglich)*, traducerea unui text grecesc. E. Kałužniacki, *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)...*, Viena, 1901, p. CIX, n. 1 ; idem, *Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven*, Viena, 1901, p. 18, n. 1 (Ediție anastatică a ambelor lucrări, într-un singur volum, Londra, Variorum Reprints). Cf. D. Nastase, *Une chronique byzantine perdue...*, p. 103, n. 18, p. 116, n. 59, p. 124, n. 82.

Pentru Ioannis Hortasmenos — în special Herbert Hunger, *Johannes Chortasmenos (cca. 1370—cca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text*, Viena, 1969 (lucrare fundamentală). Cf. idem, *Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der späten Palaiologenzeit*, în „Wiener Studien", 70, 1957 (=idem, *Byzantinische Grundlagen Forschungen*, Londra, Variorum Reprints, 1973, XXIV), p. 153—163.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tiniști de talia lui Herbert Hunger — cel mai mare specialist în ceea ce privește pe Hortasmenos însuși [23] — și Dionysios Zakythinos [24], la care s-au raliat și alții, iar dintre români de Petre Ș. Năsturel [25] precum și de slavistul Gheorghe Mihăilă [26]. Cronica lui Hortasmenos umple golul celui din urmă veac al istoriografiei bizantine [27] și este ultima cronică bizantină identificabilă de dinaintea prăbușirii imperiului [28]. După părerea mea argumentată, versiunea ei slavonă a fost însă realizată în Țara Românească, de Nicodim de la Tismana sau de un ucenic al său [29], și ea reprezintă, ca și „cronica împăraților creștini" (zisă sârbo-moldovenească) pentru Moldova, dar cu un secol înaintea ei, o încercare de a pune în legătură istoria Țării Românești cu cea a Bizanțului, a statelor balcanice și mai ales a expansiunii otomane [30]. Însăși această preocupare, unghiul foarte prielnic Țării Românești din care sunt văzute aceste legături, importanța știrilor care o privesc — aici e principala relatare a bătăliei zise de la Rovine —, încercarea pe care o face de a-i descifra favorabil destinul și rolul istoric, au făcut ca această versiune, pe care am numit-o *Cronica de la Tismana*, să fie socotită de Țara Românească drept *prima ei cronică* [31]. Cu această identitate va trece și în Moldova, influențând pe parcurs cronicile care se vor alcătui ulterior în ambele principate, dar și alte produse ale culturii românești medievale. Așa trebuie să o socotim și noi, drept *prima cronică românească medievală*, și s-o așezăm ca atare în șirul pe care-l deschide, după cum au făcut și alcătuitorii zbornicului în care a fost găsită.

În sfârșit, la seria astfel obținută trebuie adăugate eventuale cronici locale, descoperite sau valorificate între timp, cum ar fi *Povestirea mănăstirii Pângărați*, de egumenul ei Anastasie, recent reeditată și comentată de Petre Ș. Năsturel [32].

---

[23] Idem, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 482.

[24] D. A. Zakythinos, Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά Atena, 1978, p. 474 și n. 3.

[25] N. Beldiceanu et P. Ș. Năsturel, *La Thessalie entre 1454/55 et 1506*, în „Byzantion", 53 (1983), p. 114 și n. 40; P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 96—97, n. 31. Independent de mine, Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei den Südslaven*, în „Bulgarian Historical Review", 6/2, 1978, p. 52—53, releva unele din motivele pentru care, după părerea sa, cronica nu poate fi atribuită bulgarilor.

[26] În special și mai recent, G. Mihăilă, în Mihail Moxa, *Cronica universală*, p. 21—22 (mai circumspect doar în privința autorului propus), cf. p. 213, n. 24. Reeditare în același volum (textul slavon), p. 343—350, sub titlul „Cronica anilor 1296—1413" (p. 343).

[27] H. Hunger, *loc. cit.*; D. Nastase, *La Chronique de Jean Chortasménos...*, p. 395 sq.

[28] Idem, *Une chronique byzantine perdue...*, p. 144—145; idem, *La Chronique de Jean Chortasménos...*, p. 404.

[29] Idem, *Une chronique byzantine perdue...*, p. 145 sq.

[30] *Ibidem, passim.*

[31] D. Nastase, *Istoriografia bizantină și primele cronici românești* (în limba greacă), comunicare prezentată la al XII-lea Congres Istoric Panhellenic, Salonic, 1991. (O versiune românească, îmbogățită, în pregătire); cf. idem, *Une chronique byzantine perdue...*, p. 169.

[32] P. Ș. Năsturel, *Le Dit du monastère de Pângărați. (I) Premières recherches*, în *BBRF*, vol. X (XIV), Serie nouă, 1983, p. 387—420. *Povestirea* a fost publicată

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ca toate cronicile medievale, şi cele moldoveneşti aparţin categoriei mai largi a *istoriografiei providenţiale*, după care evenimentele relatate exprimă voinţa divină [33]. Această afirmaţie poate fi ilustrată cu numeroase exemple foarte explicite, care lasă, de asemenea, să se vadă cu uşurinţă că manifestările providenţiale sunt tratate din punctul de vedere pe care-l reprezintă cronicarul. Alteori, însă — cel mai adesea, trebuie s-o spunem — acest punct de vedere nu este evident şi el este exprimat nu de litera textului, ci de semnificaţiile simbolice care se degajă din el [34]. Acest limbaj simbolic — greu accesibil spiritului cartezian modern — era foarte familiar omului medieval, căruia, aşa cum au arătat cercetări privind Evul Mediu occidental, îi permiteau să găsească lecturilor sale şi alte sensuri decât cel literal [35]. La noi, el a permis autorilor sau compilatorilor cronicilor de care ne ocupăm — dar nu numai lor — să selecteze sau să dispună faptele narate într-o ordine care pentru cărturarii vremii nu era deloc arbitrară, ci trebuia să sublinieze raporturile lor necesare, dictate de „voia lui Dumnezeu". Se înţelege că, cel mai adesea, aceste raporturi trebuiau să fie, chiar şi acolo unde nu se spunea deschis, cât mai favorabile cauzei în slujba căreia cronicarul îşi punea pana [36].

În acelaşi registru al semnificaţiilor trebuie căutate şi explicaţiile pentru prezenţa tuturor celorlalte texte — istorice sau nu — în zbornicele medievale româneşti şi, în general, pentru alcătuirea „tablei de materii" a acestor codice manuscrise, pe nedrept socotite „miscelanee" [37].

O atenţie specială trebuie acordată, din acest punct de vedere, manuscriselor — mai ales munteneşti — de acelaşi tip cu cele amintite, dar cuprinzând la capitolul istoric numai cronografe, nu şi cronici româneşti : cuprinsul lor are, într-adevăr, o unitate şi o continuitate similare cu ale celorlalte [38].

Pe de altă parte, acelaşi fel de a gândi şi de a se exprima îl dezvăluie textele celor mai solemne acte domneşti, cu lungile lor preambuluri teoretice, conţinând sisteme complexe de referinţe semnificante între puterea divină şi cea suverană, în termeni nu prea diferiţi de cei din sursele narative prezentate [39]. E locul, totuşi, să precizăm că, în general, traducerile de documente diplomatice româneşti redactate în slavonă urmează mult mai fidel decât în cazul cronicilor terminologia puterii din originale, ceea ce crează, sub acest aspect, o discrepanţă flagrantă între unele şi celelalte, roade ale aceleiaşi vremi şi mentalităţi.

---

de I. Antonovici, *Un manuscris din Mănăstirea Pângăraţi, judeţul Neamţului*, în *RIAF*, 10, 1909, p. 70—76. Această ediţie a fost reprodusă şi însoţită de o traducere franceză de către P. Ş. Năsturel în studiul precitat, p. 392—409.

[33] D. Nastase, *Unité et continuité...*, p. 25—26.

[34] *Ibidem*, p. 25 sq.

[35] Vezi infra, p. 495 (13)—496 (14). Cf. Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 37 sq. şi n. 99.

[36] D. Nastase, *op. cit.*, p. 26 sq.

[37] *Ibidem*, p. 30—33.

[38] *Ibidem*, p. 33—35.

[39] Vezi idem, *La survie de l'„empire des chrétiens"...*, p. 462, 465—467.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Modul „inițiatic" de a comunica mesajele lor cele mai profunde, utilizat de scrierile și actele noastre medievale, trebuie confruntat cu un alt cod, despre caracterul simbolic al căruia nu se îndoiește nimeni, și anume cel heraldic. Cu condiția, însă, de a ști că și simbolurile heraldice ale Țărilor Române conțin elemente care se coroborează cu cele din textelle scrise, dar care n-au putut fi utilizate ca mărturii, pentru bunul motiv că au fost, în cele mai multe cazuri, atât de bine disimulate sub diferite camuflaje, încât au scăpat cu desăvârșire specialiștilor.

Exemplul cel mai însemnat și mai frapant de asemenea „necunoscută" e cel al vulturului bicefal. Acest ilustru însemn a fost unanim socotit — și din păcate mai este încă — drept străin heraldicii românești, în care n-ar fi făcut, până târziu, decât apariții sporadice. De aceea și cazurile cunoscute au fost studiate fiecare în parte, atribuindu-li-se de fiecare dată o origine și un specific străine istoriei românești [40].

În realitate, vulturul bicefal este neîncetat prezent — și la loc de cinste — în heraldica noastră, unde are o evoluție internă dintre cele mai interesante, din veacul XIV și până la 1821. Arborat mai întâi deschis de domnii noștri, formele lui „explicite" vor fi mai târziu dublate cu altele, cum am spus, *ascunse*, și unele și altele stabilind însă o lungă continuitate conștientă, grea de sensuri, a vulturului bicefal în heraldica românească [41].

Dar chiar pentru elemente heraldice aparent cunoscute, interpretări mai noi au arătat că simbolismul lor poate prezenta uneori sensuri mai greu de pătruns, care se leagă și de acelea ale iconografiei — următoarea noastră „necunoscută" — și care scot la iveală aspecte ignorate din trecutul nostru și din modul de a gândi și de a se exprima al oamenilor lui [42].

Dar pentru a ajunge să înțelegem cu adevărat limbajul uitat al textelor noastre medievale, trebuie de asemenea să știm că, în principiu, el nu diferă de cel utilizat de iconografia acelorași timpuri [43].

De multă vreme, Emile Mâle a demonstrat că arta creștină a Evului Mediu occidental atribuie adesea reprezentărilor ei o valoare alegorică, cu intenții demonstrative — valoare, însă, asupra căreia, doar aspectul

---

[40] P. P. Panaitescu, *L'aigle byzantine sur les vêtements des princes roumains*, în *ARBSH*, 17, 1930, p. 64—67 (vezi și p. 68, observațiile lui N. Iorga) ; cf. R. Theodorescu, *Despre un însemn sculptat și pictat de la Cozia (în jurul „despotiei" lui Mircea cel Bătrân)*, reeditat în idem, *Itinerarii medievale*, București, 1979, p. 134—154.

[41] Vezi D. Nastase, *L'aigle bicéphale dissimulée dans les armoiries des pays roumains. Vers une crypto-héraldique*, în *Roma, Constantinopoli, Mosca, Atti del I Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma", Roma 21—23 aprile 1981*, Neapole, 1983, p. 357—374 + 25 il. ; idem, *Imperiul Claims...*, p. 191—194 ; 203—206 ; idem, *Une aigle bicéphale déguisée sur une charte inédite de Michel le Brave (1599)*, în „Bulletin de la Société Hellénique d'Héraldique et de Généalogie", 8, 1992, p. 166—176, 5 fig. + 1 pl.

[42] Vezi, în această privință, analizele făcute unor steme moldovenești de Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate...*, p. 27—32.

[43] Vezi D. Nastase, *Le langage symbolique médiéval et son importance pour les études byzantines*, în *XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress*, Akten I/Beiheft (= „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", 31/Beiheft), 2.1 ; idem, în „Cyrillomethodianum", 6, 1982, p. 102—103.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vizual al acelor reprezentări nu ne comunică nimic [44]. Astfel — şi e exemplul cel mai cunoscut — iconografia medievală întrebuinţează sistematic scene din Vechiul Testament pentru a ilustra, prin mijlocirea lor, teme din Noul Testament, pe care se socoate că le prefigurează. Relevând sensul de *prefigurare* pe care-l iau aceste reprezentări simbolice, Mâle a remarcat cu ascuţime : "au lieu de s'attacher à la lettre, les artistes, la plupart du temps, préfèrent s'attacher à l'esprit" [45].

Toate aceste observaţii sunt perfect aplicabile la iconografia artei bizantine sau de tradiţie bizantină.

Dar, de atunci, analize de opere, sau chiar de ansambluri de artă medievală, au mers mai departe decât cele ale lui Mâle, depăşind domeniul religios, pentru a se angaja uneori în cel politic. Astfel, pentru a ne menţine în zona bizantină şi de iradiaţie bizantină, în destule cazuri iconografia religioasă s-a dovedit a fi pusă în serviciul unor cauze politice şi chiar a unor întreprinderi războinice, uneori pur şi simplu prin asimilarea tacită a unor episoade biblice sau personaje sfinte cu situaţii şi persoane foarte pământene, contemporane iconografilor [46]. Un exemplu remarcabil şi mai aproape de noi, al unui asemenea simbolism, l-a dezvăluit analiza detaliată prin care istoricul de artă iugoslav Radivoje Ljubinković a demonstrat că *ciclul vetero-testamentar al lui Iosif,* pictat în veacul XIII în biserica mănăstirii Sopočani din Serbia, ilustrează, de fapt, *începuturile dinastiei Nemanizilor* [47].

La noi, interpretările lui Sorin Ulea au dovedit că cea mai originală creaţie a artei vechi româneşti, pictura exterioară moldovenească, formulează, cu ajutorul iconografiei religioase, un întreg program politico-ideologic pus în slujba luptei împotriva turcilor şi, prin extindere, împotriva duşmanilor Moldovei [48]. Acest fel de interpretare — ce are, îndeobşte, un caracter precursor — a deschis un drum pe care s-au angajat şi alţii, printre care şi cel ce scrie aici. Indiferent de acordul sau dezacordul rezultatelor la care s-a ajuns astfel, metoda iniţiată de Sorin Ulea s-a dovedit foarte roditoare şi ea aşează iconografia religioasă printre sursele indispensabile cunoaşterii istoriei noastre medievale în general, şi nu numai a celei religioase.

Pentru a ajunge la rezultatele consemnate pe scurt mai sus, atât Mâle cât şi Ljubinković au procedat la studierea comparată a textelor şi a iconografiei. Privind lucrurile din punctul nostru de vedere, vom spune că acesta este şi procedeul prin care se poate ajunge la înţele-

[44] O ediţie mai recentă, Emile Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, t. I—II, Paris, 1958.

[45] *Ibidem*, II, p. 13.

[46] Indicaţii bibliografice la D. Nastase, în „Cyrillomethodianum", *loc. cit.*, p. 103 şi n. 5—10.

[47] Radivoje Ljubinković, *Sur le symbolisme de l'Histoire de Joseph du narthex de Sopoćani*, în *L'art byzantin du XIIIe siècle*, Symposium de Sopoćani 1965, Belgrad, 1967, p. 207—237 + 1 pl. şi 6 fig. Reeditat în culegerea postumă de studii ale autorului, *Studije iz srednjovekovne umetnosti i kulture / Etudes d'histoire de l'art et de civilisation de Moyen Age*, Belgrad, 1982, p. 40—61.

[48] Sorin Ulea, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti* (I), în *SCIA*, 10/1, 1963, p. 57—99, il.; (II), în *SCIA*, seria artă plastică, 19/1, 1972, p. 37—53, il. Prima parte a acestei lucrări există şi în versiune franceză : *L'origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave*, în *RRH*, 2/1, 1963, p. 29—71, il.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gerea limbajului utilizat de sursele istoriei noastre medievale, atât scrise cât și vizuale.

Cele mai numeroase acte domnești în care apar, sistematic, lungi preambuluri „teoretice", conținând felurite referințe imperiale, sunt hrisoave de danie și de închinare la Athos. După cum se știe, ajutorul și sprijinul acordate de domnii Țării Românești și ai Moldovei mănăstirilor aghiorite (adică de la Ἅγιον Ὄρος = Sfântul Munte), au fost pe cât de însemnate ca valoare, pe atât de durabile și de constante, ele urmându-se regulat vreme de aproape cinci secole, de la al doilea voievod al Țării Românești, Nicolae Alexandru (1352—1364) până la ultimii fanarioți [49].

Această atât de susținută și de bogată acțiune de ajutorare a fost atribuită mai ales simțului de răspundere pan-ortodox al domnilor români, care, după căderea Imperiului răsăritean, preluau astfel ocrotirea și sprijinirea materială a celui mai însemnat centru monastic al Bisericii Orientale [50], lipsit de patronii și „protectorii săi naturali", bazileii bizantini [51].

În adevăr, comunitatea athonită fusese lungă vreme nu numai sub protecția, dar și sub autoritatea împăraților bizantini [52], iar mai târziu, în veacul XIV, odată cu încoronarea sa ca împărat al sârbilor și romanilor, Ștefan Dușan revendicase cu succes același rol [53]. „Protectorii naturali" ai Athosului fiind deci împărații, misiunea de patronaj și „finanțare" a Sfântului Munte, pe care, în condițiile dispariției acestora, și-o asumau domnii români, era și ea o misiune imperială, care făcea din ei, pentru athoniți — dar nu numai pentru ei — succesori ai acelor împărați. Astfel îl vor și socoti patriarhii ortodocși ai Răsăritului creștin pe un Vasile Lupu, mare protector al întregii Biserici orientale din Imperiul otoman, văzându-l ca „înlocuitor și imagine a preaortodocșilor

---

[49] Pentru perioada indicată în subtitlu, vezi P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains...*; cf. mai vechea lucrare a lui Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940.

[50] Această motivare a binefacerilor românești la Athos, dar și la alte mari centre ale Ortodoxiei din Imperiul otoman, revine mai ales în diferite lucrări ale lui Nicolae Iorga. Vezi N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, *ARMSI*, s. II, t. 36, 1913—1914, p. 447—517; versiune franceză, *Le Mont Athos et les pays roumains*, *ARBSH*, 2, 1914, p. 149—213. Alte indicații bibliografice și discuție, la D. Nastase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien" sous la domination ottomane*. Etat et importance du problème, „Σύμμεικτα", 4, 1981, p. 202, 207—209, 218, 222; cf. și bibliografia lui V. Cândea, anexă la studiul său *Nicolae Iorga — historien de l'Europe du Sud-Est*, în vol. colectiv, *Nicolae Iorga — l'homme et l'oeuvre*, București, 1972, p. 219 sq.; mai recent, P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 34, 329—330.

[51] Pentru această lapidară caracterizare a rolului bazileilor la Athos, Paul Lemerle, în *Actes de Kutlumus*, édition diplomatique par ~, Paris, 1946 (reeditare anastatică cu completări, Paris, 1988), p. 13.

[52] Vezi, în special, Denise Papachryssanthou, în *Actes du Prôtaton*, édition diplomatique par ~, Paris, 1975, p. 124.

[53] G. Soulis, *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, reeditare anastatică în idem, Ἱστορικὰ Μελετήματα, Atena, 1980; D. Nastase, *Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle*, în „Cyrillomethodianum", 7, 1983, p. 74—76.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi sfinţilor împăraţi" (ὡς τόπον καὶ τύπον ἐπέχων τῶν ὀρθοδόξοτάτων καὶ ἁγίων βασιλέων)[54].

Valabilă în sine, această explicaţie mi se pare, însă, prea vagă şi generală. Pentru a o preciza şi a înţelege cu adevărat rolul jucat de domnii noştri la Athos precum şi, mai ales, invers, rolul jucat de Sfântul Munte în istoria noastră, e necesar să cunoaştem valoarea simbolică pe care a avut-o în trecut însăşi comunitatea aghioritâ, valoare care, cu o singură excepţie — a mea şi mai mult în treacât[55] — n-a fost niciodată până acum luată în considerare de cercetătorii relaţiilor româno-athonite.

După cum am încercat să arăt într-o serie de lucrări[56], comunitatea monastică a Muntelui Athos, multi-naţională şi pan-ortodoxă, a constituit un simbol viu al împărăţiei creştine ecumenice, aşa cum o concepea ideologia imperială bizantină. În acest cadru, prin mănăstirile străine, fondate, în toate cazurile cunoscute, de rude apropiate (fii, fraţi), sau de înalţi demnitari ai suveranilor din ţările lor, aceştia din urmă nu făceau decât să recunoască, în faţa întregii ecumene, autoritatea împăratului de la Constantinopol şi rangul său de şef al familiei medievale a suveranilor. S-a constituit, astfel, la Athos, începând de la sfârşitul veacului X (de la Athanasie Athonitul şi Nichifor II Focas), un adevărat microcosm al „împărăţiei creştine", în fruntea căruia se găsea principala mănăstire a comunităţii, Marea Lavră, „reprezentând" pe bazileu, şi în care celelalte mănăstiri reconstituiau „imperiul ecumenic", peste care socotea acesta că domnea, cele străine situând pe suveranii lor pe treptele ierarhiei medievale a puterii, în vârful căreia se găsea, teoretic, împăratul. Această calitate explică de ce autoritatea supremă asupra Athosului au avut-o, până târziu, nu patriarhii, ci împăraţii bizantini[57]. Pe

---

[54] N. Iorga, *Byzance après Byzance*, reeditare, Bucureşti, 1971, p. 177 şi n. 71; cf. P. Ş. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, p. 413. Pentru această ipostază a lui Vasile Lupu, N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraţilor bizantini în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole şi a Bisericii ortodoxe*, în *ARMSI*, s. II, t. 36, 1913—1914, p. 207—236; versiune franceză, *Vasile Lupu, prince de Moldavie, comme successeur des empereurs d'Orient dans la tutelle du Patriarcat de Constantinople et de l'Eglise orthodoxe (1640—1653)*, *ARBSH*, 2, *1914*, p. *68—123*.

[55] D. Nastase, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976, p. 16—17, 35—36; idem, *Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle*, p. 79; idem, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien"...*, p. 237 şi n. 6; idem, *The Romanian Documents*, în vol. colectiv *Simonopetra Mount Athos* (şi versiune greacă), Atena, 1991, p. 280—282.

[56] Idem, *Les débuts de la communauté oecuménique du Mont Athos*, în „Σύμμεικτα", 6, 1985, p. 251—314 + rezumat grec; idem, *L'ascension au pouvoir de Nicéphore Phokas et la fondation de Lavra*, în *The 17th Byzantine Congress 1986. August 3—8*, Washington D.C., *Abstracts of Short Papers*, p. 237—238; idem, *Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle*; idem, *Le Mont Athos et la politique du patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375*, în „Σύμμεικτα" 3, 1979, p. 171—174; idem, *La signification cachée des documents athonites*, în *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981, Akten*, II/2, Viena 1982 (= „Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik" 32/2), p. 257—267.

[57] Până în 1312, când Athosul trece, pentru o vreme, sub autoritatea patriarhului ecumenic. Vezi Denise Papachryssanthou, *op. cit.*, actele nr. 11, 12. Ulterior, împăraţii şi patriarhii vor fi în emulaţie pentru această autoritate. Vezi D. Nastase, *La signifacation cachée des documents athonites*, p. 257—259.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de altă parte, ea făcea din comunitatea athonită un foarte important factor de legitimare sau de recunoaștere a rangului imperial, patronajul acesteia devenind, la rândul său, un *atribut pe măsură al suveranității imperiale*. Astfel se explică de ce, în perioada de declin a Bizanțului, toți suveranii care au râvnit la locul bazileilor, cum ar fi de pildă țarii sud-slavi, Ioan Asan al Bulgariei și Ștefan Dușan al Serbiei, au căutat în primul rând să-și asigure stăpânirea și, oricum, patronajul Athosului [58]. Tot așa se explică de ce, după cucerirea Constantinopolului de către cruciați, în 1204, cel mai de seamă dintre împărații latini de răsărit, Henri de Flandra (1206—1216), pozează în „nou ctitor" tocmai la Lavra [59], pentru ca în 1214, cel care ia sub autoritatea sa directă Sfântul Munte schismatic, să fie însuși papa Ioncențiu III [60]: se știe, într-adevăr, că acest papă a căutat, cu toate mijloacele, să impună ansamblului suveranilor creștini hegemonia sa și puterea universală a Sfântului Scaun [61]. Tot așa se explică de ce, uzurpând tronul Bizanțului, una din primele preocupări ale lui Mihail VIII Paleologul (1259—1282), în eforturile sale de a-și legitima stăpânirea și noua sa dinastie, a fost de a se erija în protector al Athosului, și mai întâi de toate al Marii Lavre, în chrisobulurile care i le-a acordat în acest scop făcând întregi teorii „filosofice" ce urmăresc aceeași țintă [62].

La aceste exemple aș putea adăuga multe altele, dar economia prezentării de față nu mi-o îngăduie. Cele reținute aici mi se par, totuși, suficiente, pentru a ilustra valoarea pe care suveranii amintiți o acordau, atât comunității athonite, cât și condiției de patroni și protectori ai ei. Moștenindu-i în această din urmă ipostază, domnii români și, după ei, cei fanarioți, își însușeau, deci, un însemnat atribut al suveranității imperiale și, prin intermediul comunității ecumenice panortodoxe, își făceau recunoscută calitatea de succesori ai „preaortodocșilor și sfinților împărați" ai Răsăritului de către popoarele ortodoxe din întreaga stăpânire otomană. Bineînțeles, prin caracterul ei „universal", și în acord cu însuși specificul multinațional al comunității-simbol, această succesiune cuprindea și pe aceea a diverșilor stăpânitori — în primul rând sud-slavi — ai acestor popoare, cotropite de turci, dar continuând să fie reprezentate la Athos.

„...râvnind să urmez vechilor împărați și domni". De câte ori nu întâlnesc medieviștii români această formulă în cele mai solemne din hrisoavele muntenești pentru Athos! Dacă mai adaug că, așa cum voi arăta imediat, originea ei se află în documentele grecești din dosarul primelor relații româno-athonite, nu cred să greșesc socotind că ea transcrie exact condiția suverană *sui-generis* pe care am încercat s-o pun în lumină, a emitenților hrisoavelor ce o conțin. Deținerea, atât de bogat plătită, a acestui rang nu era defel un simplu act de vanitate, după cum valoarea lui era departe de a se limita la domeniile religios și cultural. Pentru a înțelege, însă această valoare și toate implicațiile

[58] Idem, *Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle*, p. 72, 74—76.
[59] *Ibidem*, p. 72, 77.
[60] *Ibidem*, p. 77—78.
[61] *Loc. cit.*, p. 78 și n. 54, cu indicații bibliografice.
[62] *Ibidem*, p. 73—74.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ei, relaţiile româno-athonite trebuie re-cercetate în lumina observaţiilor de mai sus şi, oricum, urmărite nu numai în sfera vieţii spirituale, ci în cadrul de istorie generală al desfăşurării lor. O astfel de încercare am făcut în 1979, pentru perioada foarte scurtă, dar foarte însemnată, a începuturilor acestor relaţii [63] şi rezultatele au fost surprinzătoare.

Primele ajutoare româneşti la Athos se datoresc domnilor munteni Nicolae Alexandru (1352—1364) şi Vladislav I, zis Vlaicu (1364—cca. 1377) [64], ele precedând, deci, cu vreun veac căderea Constantinopolului [65]. Pe atunci, comunitatea aghioritâ arăta că preferă autoritatea patriarhului ecumenic, celei a bazileului, iar Bizanţul era sfâşiat de lupta dintre partizanii unirii religioase cu Roma, având în frunte pe însuşi împăratul Ioan V Paleologul, şi „opoziţia ortodoxă", condusă energic de patriarhii Constantinopolului Calist I (1350—1353 ; 1355—1363) şi mai ales Filotheos Kokkinos (1353—1355 ; 1364—1376). Aceştia din urmă organizează chiar o coaliţie a prinţilor ortodocşi împotriva turcilor, dar şi a primejdiei latine, coaliţie la care vor participa atât Nicolae Alexandru, cât şi Vlaicu.

Or principalii agenţi ai activităţii internaţionale, la care a dat loc această acţiune politică patriarhală, au fost athoniţii. Pe ei îi vedem, într-adevăr, tratând cu suveranii ortodocşi pentru realizarea acestui program cu ţeluri politice şi militare. Şi astfel, mai ales graţie lor, au putut fi organizate coaliţiile creştine ale căror oşti au început în van să ţină piept turcilor, pe Mariţa în 1371 şi la Kossovopolje în 1389. Mai mult, constatăm că suveranii care se raliază la politica preconizată de „opoziţia ortodoxă" îşi marchează această adeziune construind sau rezidind câte o mănăstire athonită. Această surprinzătoare modalitate de a ratifica o opţiune politico-militară internaţională confirmă valoarea simbolică pe care am atribuit-o Athosului, arătând, totodată că Patriarhia ecumenică şi Sfântul Munte încercau, astfel, un fel de refacere în formele ei simbolice a împărăţiei creştine, puse teoretic sub conducerea colectivă a suveranilor coalizaţi, printre care cei ai Ţării Româneşti vor juca un rol din ce în ce mai însemnat. Aşa se explică de ce îl vom vedea pe Nicolae Alexandru pomenit, într-un text bizantin al vremii, printre „împăraţii pământului" (βασιλεῖς τῆς γῆς), în compania, într-adevăr imperială, a lui Andronic II Paleologul, Ivan Alexandru al Bulgariei şi Ştefan Duşan al Serbiei [66].

---

[63] Idem, *Le Mont Athos et la politique du patriarcat de Constantinople de 1355 à 1375.*

[64] Vezi, în ultimul rând, P. Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains...*, p. 39—54, 73—74 ; cf. p. 33—35.

[65] Pentru tot ce urmează cu privire la începuturile relaţiilor româno-athonite, vezi D. Nastase, *op. cit.* ; idem, *La signification cachée...* ; idem, *Imperiul Claims...*, p. 187—189.

[66] Cf. *ibidem*, p. 189 şi n. 21 (p. 214) ; cf. de asemenea P. Ş. Năsturel, *op. cit.*, p. 29—31. Este vorba, de fapt, de toţi suveranii ţărilor ortodoxe din sud-estul european *atacate sau ameninţate de turci*. Numit într-un document athonit contemporan Nicolae Alexandru (vezi D. Nastase, *Le Mont Athos et la politique du patriarcat...*, p. 132 şi n. 2), ca şi pe piatra lui de mormânt, al doilea domn al Ţării Româneşti va fi numit în alte surse greceşti numai Nicolae, sau, ca aici, numai Alexandru. (Voi reveni în altă lucrare).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În aceste condiții și sub aceste auspicii se plasează începutul relațiilor româno-athonite și putem constata că Vladislav-Vlaicu va refuza să accepte ca reconstruirea mănăstirii athonite Cutlumuz, începută de tatăl său, Nicolae Alexandru și dusă de el la bun sfârșit, să fie asimilată doar cu opera athonită a „domnilor" (αὐθέντες), așa cum îi propusese egumenul Hariton al mănăstirii. Într-adevăr, el nu putea admite ca treapta pe care era plasat astfel, ca ctitor athonit, adică cea a „domnilor", să-l pună în poziție de inferioritate și teoretic de subordonare față de ceilalți suverani solicitați să participe la coaliție, „reprezentați" la Athos, și care purtau titlul imperial, ca Alexis III al Trapezuntului și țarul Alexandru al Bulgariei, sau ridicau pretenții imperiale, ca „despotul-autocrat" de Serres, Uglieșa. Până la urmă, el va obține să fie trecut în rândul „împăraților și domnilor", formulă care concilia condiția suverană reală a voievozilor Țării Românești cu aceea de „împărați ai pământului", obligând astfel Biserica să le recunoască această calitate. Acestea sunt punctul de plecare și explicația referinței, citate anterior, la „vechii împărați și domni", referință care, în viitor, va apare constant în hrisoavele muntenești cu preambuluri „ideologice". Evoluția ei oglindește însăși evoluția raporturilor româno-athonite, cu toate dedesubturile lor, din momentul pe care îl ilustrează la început, până la perioada în care domnii români vor rămâne, practic, singurii „împărați și domni" creștini, protectori ai Athosului.

Astfel văzut, centrul de viață spirituală și culturală al Muntelui Athos devine și un centru al puterii, nebănuit de însemnat, de care trebuie să țină seama istoria puterii în Bizanț și în toată vasta zonă influențată de acesta sau măcar în contact cu el. Iar în ce ne privește, Muntele Athos devine un izvor de primă importanță pentru studiul doctrinei puterii în Țările Române și al diverselor ei expresii, reprezentări, incidențe și implicații, în Evul Mediu și în epoca următoare, adică pe mai tot parcursul relațiilor româno-athonite. Evident, acest studiu trebuie să cuprindă și să confrunte și datele oferite de celelalte „necunoscute" puse în ecuație istorică în referatul de față și care aparțin cronicografiei, diplomaticii, codicologiei, heraldicii și iconografiei vechi românești.

Într-un interviu acordat ziarului „Le Monde" la 4 februarie 1992, unul din marii istorici contemporani, Jacques Le Goff, afirma că, în ceea ce privește Evul Mediu, cel mai important de urmărit este „reînnoirea istoriei politice. Această istorie — continua d-sa — știm acum, în mare, cum s-o facem. Știm, în primul rând, că ea nu e o istorie a evenimentelor politice ; că nu e doar o istorie a instituțiilor, ci că este o *istorie a puterii*. Și știm că puterea are forme multiple. Că ea cuprinde și forme pe care istoricii din trecut le ignorau și despre care știm, de acum înainte, că sunt foarte importante, ca *formele simbolice*, de pildă". Iar în privința limbajului însuși al surselor medievale occidentale, Le Goff arată — ceea ce, cu toată modestia, făcusem și eu, pornind însă de la cele bizantine și est-europene [67] — că esențială la ele este „înde-

[67] D. Nastase, *Le langage symbolique médiéval et son importance pour les études byzantines* ; idem, în „Cyrillomethodianum", 6, 1982, p. 102—104.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

părtarea de sensul literal prin interpretări" [68]. La baza acestui fel de a înţelege un text stă chiar lectura medievală a Sfintelor Scripturi, care, după cum spune Le Goff (şi după cum au arătat lucrările părintelui Henri de Lubac) [69], extrăgea din acestea nu mai puţin de patru sensuri [70].

Văzute în lumina acestor declaraţii, „necunoscutele" izvoarelor istoriei româneşti medievale par a dobândi o şi mai mare însemnătate şi a conduce la o înnoire a istoriei româneşti a puterii, căreia îi deschid totodată un drum, atât pentru a se integra organic în istoria europeană a puterii, cât şi pentru a aduce propria ei contribuţie la elucidarea problemelor puse de aceasta din urmă.

O asemenea înnoire şi un asemenea drum trec însă, cu necesitate, printr-un vast şi complex program de cercetare, ale cărui puncte principale ar fi următoarele :

— Reconsiderarea „miscelaneelor" româneşti în slavonă şi a conţinutului lor, fie că însumează sau nu cronici româneşti. Stabilirea elementelor şi a criteriilor de unitate şi continuitate a textelor ce le compun.

— Reeditarea, în condiţii noi, a cronicilor noastre medievale (până la sfârşitul veacului XVI) [71], însoţite de lămuriri adecvate şi de noi traduceri româneşti, fidele originalelor. Evident, atât editorul, cât şi oricine altul se socoate în măsură, va putea comenta cum va crede de cuviinţă vocabularul cronicarilor. Cu condiţia însă să-l respecte şi să nu-l schimbe conform interpretărilor sale în chiar textul traducerilor.

— Integrarea, în cadrul general al heraldicii româneşti, a acelor elemente constitutive ale ei care au trecut neobservate, precum şi a celor necesitând interpretări speciale. Reconsiderarea ei ca sursă istorică, în funcţie şi de aceste elemente şi în relaţie cu celelalte categorii de izvoare pe care le-am examinat.

— Punerea în valoare şi utilizarea sistematică a mărturiilor vizuale aparţinând domeniului artei şi, în special, iconografiei medievale româneşti. Confruntarea şi îmbinarea lor cu informaţiile furnizate de celelalte categorii de izvoare, scrise şi vizuale.

— Reconsiderarea rolului jucat de Muntele Athos în istoria românilor, în funcţie de valoarea sa de simbol şi sursă a puterii. Invers, cercetarea, în funcţie de aceeaşi valoare, a rolului jucat de domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei în Sud-Estul european şi în Orientul Apropiat ortodox, ca protectori şi susţinători ai Athosului. Verificarea, după rezultate, a acestei valori.

— Punerea în lumină şi explicarea, prin dezvăluirea sensurilor sale şi prin analize comparate, metodice, a limbajului simbolic folosit de toate categoriile de surse în discuţie, limbaj fără descifrarea căruia nu

---

[68] *Un entretien avec Jacques Le Goff*. Propos recueillis par Pierre Lepape, „Le Monde", Mardi 4 février 1992, p. 2.

[69] Henri de Lubac, *Exégèse médiévale*, 4 vol., Paris, 1950—1962. Cf. Régine Pernoud, *Pour en finir avec le Moyen Age*, Paris, 1977, p. 100, n. 1.

[70] J. Le Goff, *loc. cit.* Pentru sensul politic şi „alegorizarea politică a Scripturii" în Evul Mediu occidental, cf. I. S. Robinson, *'Political Allegory' in the Biblical Exegesis of Bruno of Segni*, în „Recherches de Théologie ancienne et médiévale (A Journal of Ancient and Medieval Christian Literature)", 50, 1983, Janvier—Décembre, p. 69—98.

[71] Cf., în această privinţă, G. Mihăilă, ***Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi***, p. 131. Acelaşi deziderat la Gh. Pungă, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

e posibilă o reală înțelegere a informațiilor și mesajelor celor mai adânci cuprinse în aceste surse, și îndeosebi a celor, capitale, referitoare la putere.

Rezultatele cercetărilor preconizate în aceste propuneri nu privesc numai istoria românilor. Ele pot, într-adevăr, servi pentru lămurirea unor probleme similare, prezentate de sursele medievale din Bizanț, din țările sud-slave și din Rusia, și pe care le fac să apară într-o lumină cu totul nouă. Deoarece m-am ocupat, în mai mare sau mai mică măsură, de aceste probleme în alte lucrări, nu voi reveni acum asupra lor, mărginindu-mă să citez acele lucrări, precum și un memoriu menționând unele din rezultatele ce se desprind din ele [72].

Pentru Occidentul Europei, cercetările asupra puterii politice medievale și fundamentelor ei ideologice beneficiază de o tradiție bogată. Nu mai puțin, ele trăiesc de câtăva vreme o reînnoire creatoare. În ce privește, însă, Bizanțul și Europa de Est, cercetările pe care le-am menționat au un caracter precursor.

Dar același tip de probleme pun și multe din sursele medievale ale Occidentului, cu aspecte nestudiate până acum, iar limbajul simbolic al acestor surse e oricum comun cu al celor de la noi și din zona căreia îi aparținem.

Rezultatele obținute de programul de cercetări pe care îl propun pot, deci, servi drept puncte de plecare pentru noi fundamentări și explicații ale istoriei medievale a puterii și pentru concluzii mai generale asupra ei, și unele și altele valabile pentru ansamblul continentului nostru. Nu cred că e nevoie să insist asupra importanței acestor perspective, într-un moment în care Europa e în căutarea tocmai a elementelor de unitate, comune celor două jumătăți ale sale.

Bineînțeles că un program de asemenea proporții și cu atâtea implicații nu se poate realiza dintr-o dată. Totuși, cercetările care trebuie să conducă la împlinirea lui mi se par absolut necesare, și ele pot fi foarte bine efectuate în etape. Cu atât mai mult cu cât la mai fiecare dintre acestea ele se pot sprijini pe unele lucrări deja publicate. Practic vorbind, pentru început cred că s-ar putea păși la alcătuirea unor repertorii de termeni și de reprezentări ale puterii, precum și la introducerea cronicii pe care am numit-o *de la Tismana* în patrimoniul istoriografiei românești medievale, prin studierea ei aprofundată din acest punct de vedere și prin publicarea traducerii ei românești (și poate și într-o limbă de circulație internațională) [73]. Ar fi un bun început.

---

[72] D. Nastase, *Unité et continuité...*, p. 36—39 ; idem, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien"...*, p. 246—250 ; idem, *Le langage symbolique médiéval...* ; idem, *L'Idée impériale en Serbie avant le tsar Dušan*, în *Roma fuori di Roma : istituzioni e immagini* („Da Roma alla Terza Roma", Studi — V, 21 aprile 1985), p. 169—188 + 5 pl. ; idem, *Remarques sur l'idée impériale en Russie avant 1453*, comunicare prezentată la al VI-lea Seminar „Da Roma alla Terza Roma", Moscova, 1986 (preprint), sub tipar în Actele Seminarului și în *RER*, t. 17—18, 1993 ; idem, *Considérations nouvelles sur l'idéologie médiévale du pouvoir. L'apport de Byzance et de l'Europe orientale*, sub tipar în același tom din *RER*.

[73] O traducere românească a acestei cronici, de D. Nastase, revăzută de Emil Turdeanu, e în curs de publicare.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

DES „INCONNUES" DANS LES SOURCES DE L'HISTOIRE ROUMAINE

Résumé

Parmi les sources de l'histoire roumaine du Moyen Age et de la période suivante (jusqu'en 1821), il y en a qui contiennent des éléments ignorés, ou qui sont même inconnues comme telles. Présentation de ces „inconnues".

— Les seules chroniques roumaines en slavon conservées, celles de la Moldavie, appliquent souvent aux princes moldaves du XVIe siècle le titre de *car'* et usent de toute une terminologie impériale pour caractériser leur pouvoir. Mais dans leurs traductions roumaines de ces chroniques, les slavisants de grand prestige I. Bogdan et P. P. Panaitescu remplacèrent tous ces termes par leurs correspondants princiers, *domn* (= prince) et ses derivés, ce qui donne une idée fausse du langage et du sens des originaux.

— Les *codices* manuscrits où se trouvent ces chroniques sont considérés à tort comme des „miscellannées". En réalité, ce sont des recueils unitaires, dans lesquels les différents textes sont ordonnés par „chapitres", dont les plus importants sont ceux groupant les textes historiques en séries organiquement liées, selon les principes de l'histoire providentielle. Découpées de ces ensembles et éditées séparément, une à une, les chroniques moldaves ne permettent pas au lecteur de saisir, ni leurs rapports réels avec les autres textes des recueils, ni leurs significations les plus profondes.

— Les chroniques moldaves doivent être précédées — comme elle le sont dans le plus important de ces recueils — par la version slavonne de la chronique byzantine perdue de Jean Chortasménos. Considérée à tort par I. Bogdan comme „chronique bulgare", cette version fut réalisée au début du XVe siècle en Valachie, où elle constitua la première chronique du pays, et passa ensuite en Moldavie. La série ainsi obtenue doit être complétée par des chronique locales, longtemps méconnues.

— Le langage utilisé par toutes ces chroniques pour communiquer leurs messages les plus significatifs, est le langage symbolique médiéval. Du même langage use le code héraldique. Pourtant, les informations qu'il est passible de fournir doivent être réinterprétées en fonction d'éléments qui ont échappé aux héraldistes et dont le plus important est l'aigle bicéphale, néanmoins systématiquement présente dans les blasons des princes roumains (mais souvent sous des formes dissimulées).

— Le langage symbolique des textes ne diffère pas non plus de celui de l'iconographie religieuse. C'est par son truchement qu'elle transmet des renseignements qui corroborent ou complètent les témoignages des sources écrites et qui concernent aussi l'histoire politique et plus particulièrement celle du pouvoir.

— Les explications données à l'aide et au soutien fournis par les princes roumains au Mont Athos presque cinq siècles durant, n'ont jamais pris en considération le fait que la communauté monastique athonite, panorthodoxe et multinationale, constituait un symbole vivant de l'empire chrétien oecuménique, et, ès qualités, un centre et une source du pouvoir. C'est à la lumière de cette valeur que doivent être reconsidérées les relations roumano-athonites, le Mont Athos devenant ainsi une source de première main pour l'étude de la doctrine du pouvoir dans les pays roumains.

C'est justement comme une *histoire du pouvoir* que, dans une interview accordée en 1992, Jacques Le Goff voyait l'histoire politique du Moyen Age. Et de souligner l'importance des formes symboliques de ce pouvoir et du langage symbolique des sources médiévales. Rapportées a cette déclaration, les „inconnues" discutées ci-dessus semblent conduire à un renouvellement de l'histoire roumaine du pouvoir et lui frayer un chemin vers l'histoire européenne du pouvoir, avec la perspective d'y apporter sa propre contribution. Mais ce renouvellement et ce chemin doivent passer par un vaste et complexe programme de recherche, dont les points principaux seraient les suivants :

— la reconsidération des manuscrits dits „miscellanées" roumains en slavon contenant des textes historiques ;

— la réédition des chroniques roumaines en slavon, dans des conditions appropriées et accompagnées de nouvelles traductions, fidèles aux originaux ;

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

— la reconsidération de l'héraldique roumaine en tant que source historique, en fonction de ses „inconnues" ;

— la mise en valeur de l'art et surtout de l'iconographie du Moyen Age roumain, en tant que source historique ;

— la reconsidération des rapports roumano-athonites et du rôle joué par les princes roumains dans les Balkans et le Proche Orient, en fonction de la valeur de symbole et de source du pouvoir, attribuée au Mont Athos ;

— la mise en lumière et l'explication du langage symbolique pratiqué par toutes le catégories de sources envisagées, seul moyen de faire ressortir et vérifier les informations qu'elles recèlent, et sourtout celles, capitales, concernant le pouvoir.

Les résultats de ces recherches pourraient servir a éclaircir des problèmes du même type, concernant l'histoire de Byzance et de l'Europe, tant orientale qu'occidentale. Ils contribueraient donc à l'ouverture de nouvelles directions de recherche, concernant l'ensemble de l'histoire médiévale de notre continent.

Naturellement, un programme si vaste ne saurait être réalisé que par étapes. Pour commencer, on devrait dresser des répertoires de termes et de représentations du pouvoir et introduire la version slavonne de la Chronique de Chortasménos dans le patrimoine de l'historiographie roumaine médiévale, en l'étudiant de ce point de vue et en publiant sa traduction en roumain, et peut-être aussi en la traduisant dans une langue circulation internationale.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANDRONIKOS FALANGAS (Atena)

CU PRIVIRE LA DATAREA ALEGERILOR LUI NIFON II CA PATRIARH ECUMENIC

Una din cele mai însemnate personalități ale elenismului din primul secol de după căderea Constantinopolului (prima fază a turcocrației) este, fără îndoială, Nifon II, patriarh ecumenic și sfânt al Bisericii ortodoxe. Nașterea lui se plasează în despotatul Moreii, între 1435 și 1440. Fiind deja tuns întru monahism, a părăsit încă tânăr Peloponezul ca să apară, într-o atmosferă greu încărcată de urmările Concilului de la Ferrara-Florența, la Arta din Epir. S-a îndreptat, apoi, spre Albania, refugiindu-se mai târziu, mânat de expansiunea otomană, la Ohrida. Îi regăsim urmele la Muntele Athos, de unde, între 1483 și 1484, va fi chemat să păstorească mitropolia Tesalonicului. Cariera sa eclesiastică atinge culmea în 1486, când a ajuns patriarh al Constantinopolului. Însă, după o scurtă păstorie, de numai doi ani, a fost silit să părăsească scaunul ecumenic : străduindu-se să mântuiască o parte a averii Patriarhiei de lăcomia otomană, a stârnit mânia sultanului. După un lung surghiun la Sozopol, la Marea Neagră, e chemat iarăși pe scaunul patriarhal, dar intrigile fețelor bisericești nu au întârziat să-l gonească pentru a doua oară.

Sălășluind *sub pază*, în *domiciliu forțat*, la Adrianopol, va fi chemat în Țara Românească în perspectiva reorganizării bisericii de aici, dar și, vădit, ca să dea un lustru imperial domniei lui Radu cel Mare. Însă atitudinea fermă a fostului patriarh față de abuzurile unor membri ai familiei domnitoare va aduce curând ruperea bunelor sale relații cu voievodul. Va fi nevoit, astfel, să părăsească Țara Românească și să se întoarcă la Athos, unde își va da ultima suflare la 11 august 1508. Unsprezece ani după moartea sa, Nifon va fi proclamat sfânt, în cursul unei fastuoase ceremonii în Țara Românească, organizată de însuși fiul său spiritual, ajuns domn al acestei țări, Neagoe Basarab, și la care a asistat patriarhul ecumenic Teolipt II, însoțit de o pleiadă de clerici iluștri [1].

[1] *Viața și traiul Sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului*, ed. T. Simedrea, București, 1937, sau reproducerea acestei ediții cu o serie de comentarii noi în G. Mihăilă și D. Zamfirescu, *Literatura română veche (1402—1467)*, I, București, (1969), p. 66—112 ; *Viața Sfântului Nifon. O redacțiune grecească inedită, editată, tradusă și însoțită cu o introducere de Vasile Grecu*, București, 1944 ;

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Oricine doreşte să se ocupe mai aprofundat de personalitatea lui Nifon trebuie să se informeze cu cea mai mare precizie posibilă despre cronologia păstoriilor sale. Ar părea, deci, suficient să se recurgă la tabelele patriarhale care figurează în opera clasică a lui Venance Grumel, *La Chronologie*. Eminentul cercetător francez, urmând pe Ghermanos, mitropolitul Sardelor [2], plasează păstoriile lui Nifon după cum urmează :

— prima păstorie : spre sfârşitul lui 1486—1493

— a doua păstorie : vara lui 1497 — probabil spre sfârşitul verii lui 1498

— a treia păstorie : primăvara lui 1502 [3].

Cum vor arăta, însă, mai jos, a treia perioadă notată de Grumel nu priveşte o nouă păstorie, cum ar înţelege cititorul neavizat, ci doar o *a treia alegere* a lui Nifon, fără nici un rezultat efectiv, la scaunul ecumenic.

Să observăm însă, mai întâi, că şi accesul lui Nifon pentru a doua oară la tronul patriarhal trebuie să se deplaseze cu un an mai devreme decât în cronologia propusă de Grumel. În adevăr, biograful prin excelenţă al lui Nifon, istoricul român Nicolae M. Popescu a semnalat încă de acum opt decenii o mărturie ruteană din 1496, transmisă de *Cronica Scurtă a Kievului* (Kratkaia Kievskaia Letopis'), care consemnează că în vara acestui an a sosit în Rutenia un trimis al lui Nifon, monahul Ioasaf ; acest sol patriarhal, însoţit de doi clerici locali, a adus actul prin care Nifon aproba alegerea arhimandritului Macărie Cort la scaunul mitropolitan al Kievului. Bizuindu-se pe această mărturie, N. M. Popescu a susţinut, încă din 1914, că *la mijocul anului 1496 Nifon deţinea deja, pentru a doua oară, scaunul ecumenic* [4]. Însă vădita necunoaştere a limbii şi a bibliografiei române, atât din partea lui Ghermanos al Sardelor, cât şi din partea lui Venance Grumel, a împiedicat valorificarea operei lui N. M. Popescu. Aşadar, Grumel l-a urmat pe Ghermanos, care s-a bazat îndeosebi pe cele trei cunoscute cronici constantinopolitane din veacul XVI, adică pe anonima *Ekthesis Hroniki* (Ἔκθεσις Χρονική), *Istoria Politiki* (Ἱστορία πολιτική) a lui Theosios Zygomalas şi *Istoria Patriarhiki* (Ἱστορία πατραρχική) a lui Manuil Malaxos. Toate aceste izvoare sunt de acord că Maxim IV — care a ocupat scaunul patriarhal înainte de a doua păstorie a lui Nifon — a păstorit şase ani [5]. Ghermanos, deci, socotind că Maxim a urcat în scaunul patriarhal la începutul lui 1491, a calculat logic sfârşitul păstoriei sale la începutul lui 1497 şi

---

N. M. Popescu, *Nifon II, patriarhul Constantinopolului*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 761—796 ; A. Falangas, Νήφων Β' : Πελοποννήσιος, οἰκουμενικὸς πατριάρχης καὶ ἐθνικὸς ἅγιος τῶν Ρουμάνων, "Βυζαντιναὶ Μελέται" 5, Atena, 1993, p. 504—521.

[2] Ghermanos, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως, în "Ὀρθοδοξία" 8, Constantinopol, 1933, p. 351—354, şi 9, 1934, p. 35—36.

[3] V. Grumel, *La Chronologie*, Paris, 1958, p. 437.

[4] N. M. Popescu, *op. cit.*, p. 777.

[5] *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, ed. Sp. Lambros, Londra, 1902 (reproducere anastatică : Amsterdam, 1969) p. 56 ; Theodosios Zygomalas, Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως, ed. M. Crusius, *Turcograecia*, Basilia, (1584) (reproducere anastatică : Modena, 1972), p. 39 ; Manuil Malaxos, Ἱστορία Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως, ed. *ibidem*, p. 142.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a considerat că noua păstorire a lui Nifon se poate plasa un semestru mai târziu, adică în vara acestui an [6].

În ceea ce privește a treia alegere a lui Nifon ca patriarh al Constantinopolului, aceasta se vede din patru izvoare narative, anume din *Ekthesis Hroniki*, *Istoria Politiki*, *Istoria Patriarhiki* și din versiunea grecească a *Vieții* lui Nifon. Acest din urmă izvor s-a scris în secolul XVIII în limba greacă populară, dar el provine din arhetipul pierdut, datorat lui Gavriil, protul Sfântului Munte, care avusese prilejul să-l cunoască îndeaproape pe fostul patriarh ecumenic [7]. Conform celor trei cronici constantinopolitane, după destituirea de către sultan a patriarhului Ioachim I, sinodul l-a proclamat pe Nifon pentru a treia oară ca patriarh ; refuzând, însă, Nifon să asume încă o dată această sarcină, tronul ecumenic a fost ocupat de Pahomie I.

Dacă *Istoria Politiki* nu se referă la locul de ședere de atunci al fostului patriarh, atât *Ekthesis Hroniki*, cât și *Istoria Patriarhiki* semnalează că, în acel timp, Nifon se afla în Țara Românească [8]. În sfârșit, versiunea grecească a *Vieții* susține că Nifon, după întoarcerea sa la Athos, a fost în zadar căutat de trimișii Patriarhiei, însărcinați cu restabilirea sa pe tron [9]. Trebuie remarcat, astfel, că, și în cazul acesta, a treia alegere a lui Nifon nu s-ar putea plasa decât *după plecarea sa în Țara Românească*.

Admițând că faptul acesta ar corespunde adevărului, (dacă urmăm poziția lui N. M. Popescu, acceptată și până astăzi de istoriografia românească), a treia alegere a lui Nifon ca patriarh ar trebui să se plaseze nu în 1502, cum au propus Ghermanos al Sardelor și Grumel, ci *doi ani mai târziu, în 1504*.

Să fim mai precișI.

Atât versiunea grecească, cât și cea (cu un veac mai veche) românească a *Vieții* lui Nifon mărturisesc că sfântul a hotărât să plece de la Adrianopol în Țara Românească după o întâlnire pe care o avusese cu Radu cel Mare. În plus, textul grecesc precizează condițiile în care această întâlnire a avut loc : în cursul unei călătorii a lui Radu cel Mare la Constantinopol, călătorie pe care a efectuat-o supunându-se voinței

---

[6] Ghermanos, *op. cit.*, 8, p. 352—353, 9, p. 31. Pentru Ἐκθεσις Χρονική, Ghermanos nu trimite la ediția sus-menționată a lui Lambros, ci la mai veche a lui K. Sathas, în colecția sa Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, VII, Paris, Veneția, 1894, p. 557—610 (mențiunea numărului anilor patriarhiei lui Maxim IV la p. 602).

[7] Două manuscrise ale versiunii grecești, scrise în a doua jumătate a veacului XVIII, au fost descoperite la mănăstirea Dionisiu de Vasile Grecu și au constituit baza ediției sale amintite mai sus (*Viața Sfântului Nifon...*). Despre tradiția manuscrisă a *Vieții* lui Nifon, v. introducerea lui V. Grecu la ed. cit. ; de asemenea, N. M. Popescu, *op. cit.*, p. 739—760, și P. Ș. Năsturel, *Recherches sur les rédactions gréco-roumaines de la „Vie de saint Niphon II, patriarche de Constantinople"*, în *RESEE*, V/1—2, 1967, p. 41—75. Faptul că Gavril l-a cunoscut personal pe sfânt reiese clar din propria sa operă : *Viața și traiul Sfântului Nifon...*, p. 12—13, 32 („câte am auzit cu urechile mele din sfânta și fericita ta gură..."), sau G. Mihăilă și D. Zamfirescu, *Literatura...*, p. 78, 98 ; cf. *Viața sfântului Nifon...*, p. 110.

[8] *Ecthesis Chronica...*, p. 57 ; Theodosios Zygomalas, Ἱστορία Πολιτική ..., p. 39 ; Manuil Malaxos, Ἱστορία Πατριαρχική ..., p. 144—145 ; v. N. M. Popescu, *Nifon II...*, p. 782.

[9] *Viața Sfântului Nifon...*, p. 104.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sultanului, pentru a regla personal plata tributului ţării sale [10]. Această călătorie, după N. M. Popescu, ar trebui să se plaseze în anul 1504 şi, mai precis, înainte de 17 septembrie, când Radu se întorsese deja în ţară. Conform mărturiilor documentare, domnul a vizitat atunci Constantinopolul, răspunzând astfel cererii Porţii. Pare logic, deci, să se considere că, în aceste împrejurări, Radu vodă a putut nu numai să întâlnească pe Nifon (având în vedere că drumul său trecea în mod normal prin Adrianopol), dar şi să reuşească să obţină învoirea sultanului ca să-l aducă în ţara sa pe fostul patriarh [11].

Trebuie să semnalăm, de altfel, că pentru sosirea lui Nifon în Ţara Românească *nu mai devreme de 1504* pare să pledeze, indirect, şi *Viaţa* însăşi a Sfântului. Cum a observat încă N. M. Popescu, din confruntarea acestui izvor cu *Viaţa* lui Macarie şi Teofan — ctitorii mănăstirii Varlaam de la Meteore — ar reieşi că Nifon a părăsit Ţara Românească pentru a se retrage la Athos în anul 1505. Dacă luăm, acum, în considerare faptul că *Viaţa* lui Nifon restrânge activitatea acestuia în Ţara Românească doar la participarea sa la un conciliu local, e uşor de înţeles că şederea sa dincoace de Dunăre a fost de scurtă durată. Prin urmare, şederea aceasta în Ţara Românească s-ar putea foarte bine delimita de la sosirea sa, în 1504, şi până la plecarea sa, în 1505 [12].

Necunoscând, însă, studiul lui N. M. Popescu, Ghermanos al Sardelor şi Grumel, bazaţi doar pe cronicile constantinopolitane menţionate mai sus, n-au ezitat să plaseze a treia alegere a lui Nifon *în 1502*, după caterisirea lui Ioachim I şi mai multe luni înainte de prima intronizare a lui Pahomie I.

Mai trebuie observat că, în scaunul patriarhal, *succesiunea Ioachim — Pahomie s-a repetat de două ori*, în 1502/1503 şi în 1504 :

Ioachim I : toamna (?) lui 1498 — primăvara (?) lui 1502
Pahomie I : începutul lui 1503 — începutul lui 1504
Ioachim I : începutul lui 1504 — toamna lui 1504
Pahomie I : toamna lui 1504 — începutul (?) lui 1513 [13].

Referindu-ne la poziţia lui N. M. Popescu, ar părea logic să ne gândim că cronicile constantinopolitane, plasând a treia alegere a lui Nifon între păstoriile lui Ioachim şi Pahomie au putut avea în vedere, din greşeală, *prima succesiune* a celor doi patriarhi, din 1502, şi nu, cum ar fi trebuit, pe cea de-a doua, din toamna anului 1504.

Însă, pentru respingerea unei asemenea ipoteze (greşite), care — trebuie spus — se bazează pe argumente extrase din texte hagiografice compuse mult mai târziu decât vremea activităţii lui Nifon, pledează două elemente, pe care N. M. Popescu nu le-a luat în considerare.

Primul element : după cele trei cronici constantinopolitane, urcând pentru a doua oară în tronul patriarhal, *Pahomie l-a succedat pe Ioachim*

---

[10] *Viaţa Sfântului Nifon...*, p. 76—78 ; *Viaţa şi traiul Sfântului Nifon...*, p. 8 sau G. Mihăilă şi D. Zamfirescu, *Literatura...*, p. 73—74.

[11] N. M. Popescu, *Nifon II...*, p. 780—782.

[12] *Ibidem*, p. 786—787. Despre *Viaţa* lui Macarie şi Teofan, care se păstrează într-un manuscris din 1546, v. D. Nicol *Meteora, The Rock Monasteries of Thessaly*, Londra (Variorum Reprints), 1975. p. 76—77.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care era mort. Şi atât *Ekthesis Hroniki* cât şi *Istoria Politiki* menţionează că Ioachim şi-a dat sufletul în Ţara Românească şi, mai precis (după *Ekthesis Hroniki),* la Târgovişte, unde (dacă am accepta teza lui N. M. Popescu) se află pe atunci Nifon însuşi [14]. Însă, în aceste împrejurări ar fi fost greu să treacă neobservată nu numai prezenţa lui Nifon în nordul Dunării, dar şi refuzul său de a ocupa, *tocmai în acel moment,* tronul patriarhal !

Al doilea element este însăşi scrisoarea prin care Nifon a respins a treia sa alegere ca patriarh [15]. Scrisoarea aceasta poartă, fără indicarea anului, doar data de *26 iunie ;* ea este adresată lui Pahomie, *menţionat ca patriarh,* şi-l arată pe Nifon dornic să nu accepte o nouă alegere [16]. Cum a scris deja Ghermanos al Sardelor, acest important text trebuie să dateze din 26 iunie *1503,* adică din epoca primei păstorii a lui Pahomie I [17]. În adevăr, impunerea atunci a lui Pahomie pe tronul patriarhal nu a fost deloc uşoară : ajunge să amintim că au fost necesare, probabil, mai mult de opt luni ca să fie recunoscut ca şef al Bisericii ortodoxe [18] ; el avea de înfruntat intrigile partizanilor lui Ioachim, care, în efortul lor de a-l răsturna, n-au ezitat să-i atragă pe otomani cu promisiunea creşterii haraciului [19]. În aceste condiţii, menţionata scrisoare a lui Nifon — constituind, în fond, aprobarea sa pentru alegerea lui Pahomie — va fi contribuit hotărâtor la impunerea noului patriah, aducând în sfârşit pacea mult dorită în sânul Bisericii. O asemenea intervenţie n-ar mai fi fost justificată în *1505,* adică după a doua întronare a lui Pahomie (în toamna lui 1504), din moment ce acesta n-a avut de înfruntat dificultăţi speciale ca să-şi recâştige scaunul, pe care-l va ocupa până la moartea sa, în 1513 [20].

Bizuindu-ne, acum, pe cele spuse mai înainte, e logic să ne gândim că trimişii Patriarhiei l-au întâlnit pe Nifon, ca să-i comunice alegerea sa, în 1502, la Athos, sau, mult mai probabil, în Ţara Românească. În cazul acesta, este posibil ca fostul patriarh să fi transmis de la Athos refuzul său scris, câteva luni după plecarea din Ţara Românească. Ajun-

[13] Ghermanos, *op. cit.,* 9, p. 31—33, 35—36 ; V. Grumel, *loc. cit.*

[14] *Ecthesis Chronica..., loc. cit. ;* Theodosios Zygomalas, Ἱστορία Πολιτική'..., p. 40. În ce priveşte pe Manuil Malaxos, Ἱστορία Πατριαρχική .... p. 146, acesta scrie că moartea lui Ioachim a avut loc în *Doloviston* (= Dârstor : Ghermanos, *op. cit.,* 9, p. 33), dar noi ne gândim că foarte probabil Malaxos a redat greşit forma *Drogoviston* (= Târgovişte) din *Ekthesis Hroniki,* folosită de el ca izvor. Toate aceste izvoare nu omit să semnaleze că Ioachim a murit plin de amărăciune, neputând suferi dispreţul pricinuit din faptul că ambiţia sa de a-şi recăpăta scaunul a fost cauza creşterii haraciului patriarhiei.

[15] Această scrisoare a fost descoperită spre sfârşitul secolului trecut în mănăstirea athonită de la Lavra de către un călugăr de acolo (semnează Al. E. Lavriotis = Lavriotul), care a avut grijă s-o publice, însă fără nici un comentariu, în „Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια" 13/22, Constantinopol, 1893 (reproducere anastatică : 17, Tesalonic, 1987), p. 171.

[16] *Ibidem,* şi reproducerea ediţiei în chestiune de către Ghermanos, *op. cit.,* 9, p. 30—31.

[17] *Ibidem,* p. 30.

[18] Manuil Malaxos, Ἱστορία Πατριαρχική..., p. 145 ; Ghermanos, *op. cit.,* 9, p. 30, 35—36.

[19] *Ecthesis Chronica...,* p. 57 ; Theodosios Zygomalas, Ἱστορία Πολιτική... , p. 39—40 ; Manuil Malaxos, Ἱστορία Πατριαρχική..., p. 145—146.

[20] Manuil Malaxos, Ἱστορια Πατριαρχική..., p. 146 ; Ghermanos, *op. cit.,* 9, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gem, deci, la concluzia că punctul de vedere al lui N. M. Popescu trebuie rectificat şi că trebuie să acceptăm că Nifon a plecat în Ţara Românească cel puţin doi ani mai devreme de 1504 (cum calculase N. M. Popescu).

Înainte de a încheia, am vrea să observăm că problemele care se ivesc cu privire la datarea ultimelor două alegeri ale lui Nifon ca patriarh ecunemic reflectă greutatea intrinsecă a cercetării istorice pentru Europa sud-estică : faptul că izvoarele şi bibliografia referitoare la oameni şi evenimente care au marcat istoria a două sau mai multor popoare sunt transmise în limbi pe care, în ciuda trecutului lor comun, aceste popoare le ignoră. Rezultatul este neînţelegerea adevărului sau preluarea şi transmiterea în continuare a greşelilor.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VIOREL PANAITE

CUTUMA ÎN RELAȚIILE ROMÂNO-OTOMANE (SECOLELE XVI—XVIII)

PUNCTE DE PLECARE PENTRU O DISCUȚIE ISTORIOGRAFICĂ

În anul 1656, marele-vizir Köprülü Mehmed Paşa (1656—1661) scria boierimii muntene în următorii termeni : „Voi sunteți *reaya*-lele tributare ale sultanului ; atâta timp cât dovediți supunere și credință, nimeni dintre viziri și bei nu vă vor putea considera rebeli și *nu există permisiunea de a vă cere ceva potrivnic cutumei...*" *(subl. n.s.)* [1].

În acest fel, se argumenta obligativitatea închinării la Poartă a voievodului Țării Românești, Constantin Şerban (1654—1658). Ceea ce ne-a reținut atenția asupra acestui document este faptul că marele-vizir nu invocă în sprijinul poruncii sale un „tratat" *('ahdname)* sau o „diplomă de investitură" *(berāt)*, ci un „obicei" instituit între voievozii munteni și sultanii otomani.

Acesta nu este singurul document în care „obiceiul" este invocat, fie de autoritățile otomane, fie de factorii politici românești pentru a fundamenta cererile de respectare a unor drepturi sau de îndeplinire a unor obligații, instituite între Țările Române și Imperiul Otoman.

S-a născut, deci, întrebarea dacă *cutuma*, care este una din sursele formale ale dreptului internațional [2], a constituit și pentru relațiile româno-otomane un izvor de drept.

---

[1] Tayyib M. Gökbilgin, *La structure des relations turco-roumaines et des raisons de certains hüküms, ferman, berat et des ordres des sultans adressés aux*

XLII, no. 165—168, Ankara, 1978, p. 772.

[2] Despre cutumă, vezi Grégoire Gianni, *La coutume en droit international*, Paris, 1931 ; Charles Rousseau, *Principes generaux du Droit international public*. Tome I : *Introduction. Sources*, Paris, 1944, p. 824—862 ; J. L. Brierly, *The Law of Nations. An Introduction to the International Law of Peace*, sixth edition, Oxford, 1963, p. 59—62 ; Michel Virally, *The Sources of International Law*, în *Manual of Public International Law*, edited by Max Srensen, London, Melbourne, Toronto, New York, 1968, p. 116—175.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Prinşi într-o discuţie, adeseori aprinsă, în jurul „tratatelor" româno-otomane [3], istoricii şi juriştii au ignorat aproape complet problema prezenţei sau absenţei „cutumei" în relaţiile dintre Ţările Române şi Imperiul Otoman.

Siliţi de numărul mare de informaţii documentare, oferite în special de izvoarele otomane din secolele XVI—XVIII, am hotărât să abordăm totuşi acest subiect, în ciuda terenului extrem de alunecos pe care ne avântăm.

Nu am scris aceste pagini cu intenţia de a impune soluţii definitive. Le-am scris cu speranţa că o discuţie istoriografică, purtată fie şi numai în contradictoriu, este mult mai benefică pentru limpezirea unei probleme, decât ignorarea ei.

1. *Cutuma* a fost mult timp una din sursele fundamentale ale dreptului, atât intern, cât şi internaţional. Ea a fost, deci, un mijloc juridic cu ajutorul căruia au fost create norme şi reguli noi, sau au fost confirmate, precizate şi dezvoltate norme şi reguli existente. Precizăm că ne referim la *izvoarele formale de drept*, şi nu la factorii extrajuridici care au determinat formarea dreptului (desemnaţi de unii juriştі cu termenul „izvoare materiale") [4].

Cutuma a fost definită în diferite moduri, funcţie de criteriile adoptate. În dreptul intern, cutuma era dreptul nescris şi era definită în opoziţie cu legea (dreptul scris) [5].

În dreptul internaţional, cutuma a fost caracterizată în termeni opuşi tratatului. Astfel, pentru Paul Guggenheim, tratatul ia naştere în

---

[3] Despre tratatele româno-otomane, vezi N. Beldiceanu, *Problema tratatelor Moldovei cu Poarta în lumina cronicei lui Pecevi*, în „Balcania", V, no. 1/1942, p. 393—408 ; Ştefan Ştefănescu, *Ţara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1970 (în special, capitolul „*Capitulaţiile*" *cu Poarta otomană şi situaţia politică a Ţării Româneşti*, p. 101—140) ; Aurel Decei, *Tratatul de pace — sulhnâme — încheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan cel Mare la 1479*, în *RIR*, XV (1945), fasc. IV, p. 465—494 ; Mustafa A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii", XIII, no. 5/1960, p. 166—178 ; C. Giurescu, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta otomană*, Bucureşti, 1908 ; M. Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques* în *REI*, no. 1/1969, p. 49—80 ; I. Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les Pays Roumains (concernant particulièrement la Valachie)*, în *RESEE*, X, 1/1972, p. 66—81 and XI, 1/1973, p. 81—97 ; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *L'origine des khatt-i serifs de privilège des Principautés roumaines*, în *NEH*, VI, 1/1980, p. 251—263 ; Ştefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relaţii moldo-otomane*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 635—667 ; Mihai Maxim, *Din istoria relaţiilor româno-otomane — „Capitulaţiile"*, în „Anale", XXVIII, 6/1982, p. 34—68 ; idem, *Din nou pe urmele vechilor tratate ale Moldovei şi Ţării Româneşti cu Poarta otomană*, în *RdI*, 2/1987, p. 157—172 ; Tahsin Gemil, *„Capitulaţiile" Transilvaniei de la jumătatea secolului al XVII-lea*, în *AIIAI*, XXXIII/2, 1986, p. 717—721 ; Viorel Panaite, *Câteva observaţii privind reglementările de pace româno-otomane în secolul XV*, în *Românii în istoria universală*, III/1, Iaşi, 1988, p. 469—491.

[4] Vezi Grigore Geamănu, *Drept internaţional public*, Bucureşti, 1981, p. 88—100.

[5] Vezi Valentin Al. Georgescu, *La place de la coutume dans le droit des états feodaux roumains de Valachie et de Moldavie jusqu'au milieu de XVIIe siècle*, în *RRH*, VI, no. 4, 1967, p. 553—586 ; idem, *Structura şi izvoarele dreptului*, în *Istoria dreptului românesc*, II, 1, Bucureşti, 1984, p. 65—85 (cu o bibliografie a problemei).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

urma unei acțiuni conștiente, în timp ce regulile cutumiare se caracterizează prin faptul că destinatarii acestor norme, constatând existența lor, nu pot reconstitui în mod rațional etapele care au creat aceste reguli [6].

În opinia juriștilor, pentru existența unei cutume internaționale sunt necesare două elemente : a) *unul material (istoric)*, care presupune o practică continuă și generală în timp și spațiu (repetarea faptelor) ; b) *unul psihologic (opinia juris sive necessitatis)*, care implică credința subiectului de drept în necesitatea acelei practici [7].

În dreptul ginților, o regulă cutumiară este valabilă fie pentru tot teritoriul comunității internaționale, fie pentru o parte a acestuia. Prin urmare, cutumele internaționale au fost clasificate în trei categorii : a) *cutume generale*, care se aplică tuturor statelor ; b) *cutume regionale*, care sunt respectate de un grup restrâns de state ; c) *cutume bilaterale*, care se pot constitui pe baza unei practici îndelungate existente numai între două state [8].

După această incursiune teoretică, trebuie să facem câteva precizări metodologice. Criteriile adoptate de juriștii secolului XX pentru definirea unor noțiuni de drept nu pot fi transferate la realitățile istorice din secolele XVI—XVIII. Prin urmare, ar fi greșit să purcedem la identificarea unor reguli cutumiare în relațiile româno-otomane, folosind pentru aceasta criteriile dreptului internațional contemporan consemnate mai sus. S-ar ajunge la concluzia că practica relațiilor româno-otomane nu dovedește existența unor cutume, în sensul modern al cuvântului.

Procedând în acest mod, am repeta însă greșeala pe care au făcut-o și o mai fac unii istorici și juriști care au pornit în căutarea tratatelor româno-otomane. Ei au negat existența acestor „înțelegeri de pace", întrucât doriseră să descopere tratate încheiate după criteriile moderne ale dreptului internațional (formă scrisă, caracter bilateral etc.).

Impunerea unui model juridic atemporal ne va îndepărta, în mod sigur, de realitatea istorică, mult mai complexă, mai nuanțată și mai vie.

Modalitatea cea mai eficientă de a evita această greșeală este să abandonăm deocamdată abstractul juridic și să scoatem în evidență mărturiile oferite de izvoarele istorice din secolele XVI—XVIII, în care „obiceiul" este invocat din plin, atât de români, cât și de otomani. Numai prin examinarea mărturiilor documentare vom putea afla dacă, în relațiile dintre ele, Imperiul Otoman și Țările Române au recunoscut ca obligație adoptarea unei anumite atitudini sau, cu alte cuvinte, dacă „obiceiul" invocat indică o practică acceptată ca lege.

Deși incursiunea ce o vom face în lumea izvoarelor istorice ar putea părea prea lungă, credem că ea este absolut necesară ca bază de plecare pentru comentariile cu caracter juridic ce vor urma.

---

[6] Paul Guggenheim, *Traité de droit international public. Avec mention de la pratique internationale et suisse*, Tome I, Geneve, 1967, p. 34. Despre relațiile dintre cutumă și tratat, vezi de asemenea, Charles de Visscher, *Coutume et traité en droit international public*, extrait de la „Revue Générale de Droit International Public", no. 3/1955, Paris, 1955 și R. R. Baxter, *Treaties and Custom*, în „Recueil des Cours", Tome 129, I, 1970, p. 27—105.

[7] Gr. Gianni, *op. cit.*, p. 120—135 ; Ch. Rousseau, *op. cit.*, p. 834—844.

[8] Paul Guggenheim, *op. cit.*, p. 107—109.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2. Izvoarele otomane şi româneşti din secolele XVI—XVIII ne oferă un spectru larg de cazuri în care *obiceiul* este invocat. În linii mari, putem defini trei situaţii tip : a) pentru a întări drepturile specifice autonomiei Ţării Româneşti, Moldovei sau Transilvaniei faţă de Poarta otomană ; b) pentru a confirma vechile obligaţii politice, militare şi financiare ale voievozilor români faţă de sultanii otomani sau pentru a crea altele noi de-a lungul secolelor XVI—XVIII ; c) pentru a marca unele uzanţe protocolare aplicate în relaţiile voievod-sultan în secolele XVI—XVIII.

În primul rând, există un set de documente din secolele XVII—XVIII în care „obiceiul" era invocat de voievozi (sau boierime) şi confirmat de sultani (sau mari viziri) în poruncile emise, pentru apărarea teritoriului şi locuitorilor fiecărei ţări româneşti în parte împotriva încălcărilor comise de supuşii otomani.

Într-o enumerare succintă de mărturii documentare, subliniem şi noi următoarele acţiuni ale turcilor sau tătarilor menţionate a fi „potrivnice obiceiului" *(kadime muhalif)* sau „contrare la ceea ce s-a obişnuit" *(olagelmişe muhalif)* : — luarea cu forţa de către turci a unor locuri moldoveneşti, în 1609 *(olagelmişe muhalif)* [9] ; silniciile făcute de ienicerii şi spahii turci asupra negustorilor munteni, în 1614—1615 *(olagelmişe muhalif)* [10] ; — trecerea tătarilor peste Nistru şi încălcarea teritoriului Moldovei, în 1608 şi 1632—1633 *(hilāf-i 'ādet)* [11] ; — încălcările săvârşite de turcii din Timişoara şi Lipova în hotarele Transilvaniei, în 1634 *(hilāf-i mu 'tad)* [12] ; — atacarea hotarului Ţării Româneşti şi ocuparea cu forţa a unor locuri stăpânite de voievozii munteni, în 1744 [13] *(kadîme mugayir)*; ocuparea unor teritorii din cuprinsul hotarelor Moldovei de către tătari, în 1721 *(kadîme mugayir)* [14]. Şi exemplele ar putea continua.

În al doilea rând, „obiceiul" era invocat în multe porunci sultanale sau ale marilor viziri din secolele XVI—XVIII, prin care se solicita voievozilor români îndeplinirea unor obligaţii faţă de Poarta otomană. În aceste documente, se dispune principilor români să acţioneze „potrivit obiceiului" *(mu'tad üzere, 'ādet üzere)* sau, într-o altă formulare, din multe altele utilizate, „aşa cum s-a obişnuit din vechime" *(kadimden ideğeldüği üzere)*.

Totodată, trebuie să subliniem că şi izvoarele româneşti consemnează ca „obiceiuri" unele obligaţii ale Ţărilor Române faţă de Poarta otomană.

Să urmărim în continuare cele mai semnificative mărturii.

Tributul (în turceşte, *hāraç* sau *cizye*) [15], obligaţie esenţială a voievozilor români faţă de Imperiul Otoman, este cerut, în mai multe rânduri,

[9] Tahsin Gemil. *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601—1712)*, Bucureşti, 1984, p. 148—149, doc. 49.

[10] *Ibidem*, doc. 62, p. 167—168.

[11] *Ibidem*, doc. 30, p. 123—124 şi doc. 97, p. 222—223.

[12] *Ibidem*, doc. 99, p. 225—226.

[13] Valeriu Veliman, *Relaţiile româno-otomane '1711—1821). Documente turceşti*, Bucureşti, 1984, doc. 110, p. 278—280.

[14] *Ibidem*, doc. 43, p. 140—145.

[15] Despre tribut, vezi Cl. Cahen, A.K.S. Lambton, C. Orhonlu, art. *Kharâdj*, în *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, Tome IV, Leiden, Paris, 1978, p. 1062—1087.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

să fie trimis „potrivit vechiului obicei" *(mu'tad kadim üzere)*. Astfel, sultanul Mehmed III (1595—1603) îi cerea regelui Poloniei să-l avertizeze pe Ieremia Movilă (1595—1606), ca *„potrivit vechilor obiceiuri,* tributul obișnuit să fie trimis de el la Poartă, la data fixată prin uzaj" *(subl. ns.)* [16]. Ulterior cronicarul turc Mustafa Selaniki va confirma achitarea „haraciului șeriatului *(haraç-i şer'iyye)*" de către voievodul Moldovei „potrivit obiceiului vechi" [17]. În iunie 1663 (1073 *Zilkade evâ'il*), Mehmed IV (1648—1687) îi poruncea lui Mihail Apafi, în privința tributului Transilvaniei, ca „potrivit vechiului obicei *(mu'tād kadim üzere)* să-l faci să ajungă la Poarta mea a Fericirii, împreună cu boierii tăi vrednici..." [18]. Într-un document din 14 iunie 1714 *(1126 gurre-i cemazi-ül-ahir)*, se consemna că *berāt*-ul pentru domnia Țării Românești i se va elibera lui Ștefan Cantacuzino (1714—1715) cu o condiție : „ca el să achite și să predea la timp și la vreme, potrivit vechiului obicei *(mu'tād kadim üzere)*, haraciul..." [19]. De asemenea, izvoarele menționează adesea, că „birul" era plătit Porții „după obiceiu", oamenii voievozilor fiind trimiși cu „obișnuita dajdie" sau „haraciul obișnuit" [20].

Obligația voievozilor de a participa personal sau cu oșteni la expedițiile militare otomane [21] este calificată ca „obicei" în unele documente din secolele XVII—XVIII. Astfel, în iunie 1663, Mehmed IV îi poruncea voievodului Transilvaniei, Mihail Apafi (1661—1640), să participe cu trupe în expediția condusă de marele vizir împotriva habsburgilor, invocându-i faptul că „așa... au obișnuit să facă predecesorii tăi *(eslafin idegeldüği üzere)*" [22]. În martie 1707 (1118 *Zilhicce evâ'il*), sultanul Ahmed III (1703—1730) îi amintea lui Antioh Cantemir (1695—1700 ; 1705—1707) că : „din vremuri vechi încoace *(zaman-i kadimden berü)*, voievozii Moldovei sînt însărcinați să participe personal la campaniile care au loc în părțile Rumeliei" [23]. Iar Mahmud I (1730—1754) îi poruncea lui Constantin Mavrocordat, în iulie 1736 *(1149 evâsit-i rebi-ül-evvel)*, să echipeze oșteni, „în virtutea vechiului obicei *(mu'tād-i kadime)*", potrivit căruia „atunci când au loc expediții împărătești în Rumelia, și voievozii Țării Românești să slujească cu oștile lor" [24].

---

[16] *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.* (în continuare Hurmuzaki, *Documente*), Supl. II, vol. I, București, 1893, doc. CCX, p. 411.

[17] Mustafa Selaniki, *Tarih*, în *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. I. Sec. XV—mijlocul sec. XVII*, editat de M. Guboglu și M. A. Mehmet, București, 1966, p. 385.

[18] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 136, p. 310—313.

[19] Valeriu Veliman, *op. cit.*, doc. 13, p. 90—91.

[20] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 106, p. 241—243 ; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II — *Acte și scrisori (1573—1584)*, București, 1930, doc. 249, p. 272 ; idem, vol. III *(1585—1592)*, București, 1931, doc. 125, p. 196 ; Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I, vol I, București, 1886, doc. LVII, p. 29 și CCV, p. 125.

[21] Despre această obligație, vezi M. Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI*, în *AUB*, 1979, p. 99—109.

[22] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 136, p. 310—313.

[23] *Ibidem*, doc. 230, p. 485—487.

[24] Valeriu Veliman, *op cit.*, doc. 79, p. 216—217.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În secolele XV—XVII trimiterea de ostateci la Poartă era una din practicile întâlnite în relaţiile româno-otomane [25]. Totuşi, am găsit-o calificată ca „obicei" doar într-un singur caz, cel al domnului muntean Neagoe Basarab (1512—1521), care avea „un fiu la Ţarigrad, *cum e datina*, ca ostatec" (*subl. ns.*) [26].

Închinarea voievozilor munteni în faţa sultanului — aşa cum am arătat la începutul studiului —, era considerată în 1656 de marele vizir Köprülü Mehmed Paşa ca un „obicei" ce trebuie respectat [27].

Trimiterea de daruri care să însoţească tributul pentru sultanii şi marii demnitari otomani este consemnată ca „obicei" în multe documente din secolele XVI—XVIII [28]. Astfel, în *beratele* acordate lui Mihnea II Turcitul în 1577 [29] şi 1586 [30], sau lui Alexandru Iliaş în 1620 [31], se cerea a se trimite sultanului, în afara haraciului, „ceea ce s-a obişnuit a se da din vechime" (*kadimden verilegelen nesneleri*), iar unor înalţi dregători ai Porţii — numindu-i pe marele vizir şi pe beylerbeyul Rumeliei — „ceea ce li se dădea până acum [...], potrivit vechiului obicei *vérilegelen adet... kadim üzere*)" [32]. În firmanul sultanal din 15—24 noiembrie 1688(*1100 Muharrem evahîr*), Süleyman II (1687—1691) îl confirma ca domn al Ţării Româneşti pe Constantin Brâncoveanu şi îi reamintea că are ca obligaţie, în afară de tribut, cadourile „pe care trebuie să le dai *potrivit obiceiului" (mu'tad üzere hedâyâm)* [33]. Chiar şi în actul de învoială din 7 decembrie 1687 *(1099 safer 1)*, încheiat între marele vizir Siyavuş paşa şi solii Transilvaniei pentru alungarea habsburgilor din principat, una din obligaţii consta în venirea anuală a solului Transilvaniei la Poartă cu daruri *„potrivit vechiului obicei"* [34]. Documentele consemnează că au fost trimise *„peşkeşuri de haraci"* la Poarta otomană „potrivit obiceiului" (*'adet üzere*), în 1649—1650 (Matei Basarab) [35], în 1711 (Constantin Brâncoveanu) [36], în 1714 (Ştefan Cantacuzino) [37].

---

[25] Vezi Aurel H. Golimas, *Despre capuchehăile Moldovei şi poruncile Porţii către Moldova până la 1829*, Iaşi, 1943, p. 23—25.

[26] Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIV/1, doc. DCLXXX, p. 717—718.

[27] Tayyib M. Gökbilgin, *op. cit.*, p. 772.

[28] Termenii folosiţi în documentele otomane pentru desemnarea „darului" erau : *peşkeş (peshkesh), avaid/avaiet* sau *hedâyâ*.

[29] Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare şi juridice (sec. XV—XX)*, Bucureşti, 1974, doc. 14, p. 62—68.

[30] Tahsin Gemil, *Documente turceşti nedite (sfârşitul sec. XVI şi XVII)*, în *RA*, 3/1981, p. 353—356.

[31] Ahmed Feridun Bey (Ruksanzade), *Münşe'at es-Selatîn*, Istanbul, 1265 (1848—1849), vol. II, p. 398—399.

[32] Am citat din *berât*-ul acordat lui Mihnea II în 1586 (Tahsin Gemil, *Documente turceşti inedite*, p. 353—356).

[33] Tahsin Gemil, *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană*, doc. 180, p 382—383.

[34] *Ibidem*, doc. 178, p. 374—379.

[35] *Ibidem*, doc. 122, p. 273—274.

[36] Mustafa A. Mehmet, *Documente turceşti privind istoria României. Vol. I. 1455—1774*, Bucureşti, 1976, doc. 291, p. 206—207.

[37] Vezi M. Costinescu, M. Georgescu, F. Zgraon, *Dicţionarul limbii române literare vechi (1640—1780)*, Bucureşti, 1987, p. 222.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Un caz particular este *peșkeșul* în șoimi. Un prim document care dă consacrare juridică de „obicei" acestei practici datează din 1523 și se referă la raporturile moldo-otomane. În el se nota că Ștefăniță avea „pe lângă sultan un sol, trimis *după obicei*, cu șoimi.." *(subl. ns.)*[38]. O chitanță turcească înregistra pentru anul 1564, 1 șoim și 8 cai care veneau din Vlahia, „după un *vechi obicei*..." [39]. „Obiceiul de a trimite 5 șoimi era respectat de Transilvania, în 1583 [40]. Și iată că peste două sute de ani, în 1793, se emitea o poruncă pentru voievodul Țării Românești, Alexandru Moruzi (1793—1796 ; 1799—1801), cerându-i-se să pregătească 25 de șoimi pentru a-i da căpeteniei vânătorilor *(hassa doğancibaşî)*. Argumentul : „întrucât exista *vechiul obicei (mu'tad kadim)* ca, în fiecare an, să vină din principatul Țării Românești, acest număr de șoimi" *(subl. ns.)*[41].

În câteva documente, în special din secolul XVIII, este invocat „obiceiul" voievozilor Moldovei de a trimite „cadouri" hanului tătar din Crimeea și familiei sale. Astfel, în mai-iunie 1720 (1132 *evâhir-i receb)*, era emis un firman către Mihai Racoviță, în care i se cerea să predea hanului Crimeei și mamei sale „avaieturile... ce se dau potrivit obiceiului" *(mu'tâd üzere virilegelen.. âvaidleri)*[42]. Începând cu a doua jumătate a secolului XVI, „obiceiul era tot mai des invocat ca argument în poruncile care cereau voievozilor moldo-munteni să trimită la Istanbul, pentru curtea și oștirea sultanului, cai, oi, sare, ceară, miere, piei, seu etc. În secolul al XVII-lea, aceste sarcini de aprovizionare se vor transforma în peșkeșuri fixe anuale în natură [43]. Astfel, într-un firman din 11 august 1593, valorificat de prof. Mihai Maxim, se preciza că „*din vechime este obiceiul* să se ia din Țara Românească și Moldova caii necesari pentru grajdurile împărătești" [44]. În 1615, sultanul Ahmed I îi poruncea voievodului Moldovei (probabil, Ștefan Tomșa) să trimită, „potrivit obiceiului" *(olunageldügi üzere)*, 500 de cai la flota împărătească și 1 000 piei bovină, 1 000 baloturi, 300 cântare de ceară, 500 cântare de seu la Istanbul [45].

„Obiceiul" era invocat în secolele XVII—XVIII și în legătură cu seria de „dări" ce trebuiau plătite de voievozii români la numirea în funcție („banii de cucă") [46], la confirmarea trienală, apoi anuală *(caize-i mukarer* sau *ibka*, în sec. XVIII)" [47], cu ocazia sărbătoririi *bayram*-ului (*idiyye* în

[38] *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. II, editat de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga, București, 1958, p. 402.

[39] Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 418.

[40] Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Vol. II. Acte și scrisori (1573—1584)*, București, 1930, p. 257, doc. 125.

[41] Valeriu Veliman, *op. cit.*, doc. 211, p. 614—615.

[42] *Ibidem*, doc. 40, p. 135—136. Vezi, de asemenea, documentul din oct.—noiembrie 1725 (*ibidem*, doc. 53, p. 169—170). Pentru daruri ale voievodului muntean. Vezi Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 202, p. 415.

[43] M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *RdI*, 32, no. 9/1979, p. 1749—1758.

[44] *Ibidem*, p. 1758.

[45] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 64, p. 169—170.

[46] M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1744—1746 ; V. Veliman, *op. cit.*, p. 767 *(kuka akçesi)*.

[47] Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanli Tarihi Ansiklopedisi*, Istanbul, 1958, p. 215 ; V. Veliman, *op. cit.*, p. 767 ; M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1744—1746.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sec. XVIII)[48] sau cu prilejul schimbărilor în funcție a unor dregători otomani *(kudumiyye*, în sec. XVIII)[49]. Astfel, într-un document din 28 septembrie—7 octombrie 1716, sultanul Ahmed II pomenește de „darul de domnie ce se dă potrivit obiceiului *(mu'tad üzere virilegelen caize-i voyvodalik)*", oferit de Nicolae Mavrocordat cu prilejul numirii sale pe tronul Țării Românești (1715—1716)[50]. Condica avaieturilor din 9 iulie—24 august 1759 consemna, printre altele, „veniturile" *(avāidleri)* primite de anumiți dregători otomani la confirmarea pe tron a voievozilor moldo-munteni, „potrivit obiceiului" *(mu'tād üzere)*[51]. În același document era înregistrată și darea de *bayram*, primită „potrivit obiceiului *(mu'tād üzere)* din partea celui din Moldova"[52]. Radu Greceanu nota că voievodul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, a trimis în 1697 și 1702, „pocloane *după obiceiu...*" la numirea noilor mari viziri[53].

În al treilea rând, „obiceiul" era invocat pentru a marca o serie de practici protocolare instituite în relațiile dintre voievozii români și sultani în secolul XVI, dar cu precedente încă din secolul XV.

Astfel, la încredințarea domniei Țării Românești, sultanul Mehmed III îi trimitea lui Simion Movilă, „potrivit vechiului obicei, steag și *üsküf* și celelalte lucruri trebuincioase"[54]. În *'ahdname-i hümayun* din iulie 1614, acordat nobilimii ardelene cu prilejul confirmării lui Gabriel Bethlen, se preciza : *„Și așa cum din trecut s-a obișnuit* să se dea celor care deveneau stăpânitori ai Transilvaniei, să li se dea și de acum înainte, din partea Porții mele a Fericirii, steag și stindard și sceptru și caftan *(ve kadimden... virilegelen sancak ve alem ve topuz ve hi'lat)*[55].

Însăși acordarea diplomelor de investitură *(berāt)*[56] va deveni o practică invocată în secolul XVIII ca „obicei". În acest sens, Ștefan Cantacuzino, voievod al Țării Românești, îi scria patriarhului Hrisant Notara, la 25 aprilie 1714, că „a venit de la Tarigrad preaslăvitul Hasechi-Aga... aducându-mi împărătescul berat și caftan, *după obiceiu*"[57] *(subl. ns.)*. Iar în aprilie 1795, capuchehăile[58] îi invocau sultanului Selim III (1789—

---

[48] Pentru detalii, vezi Mustafa A. Mehmet, *O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poartă la 1792 (O carte de lege — Kanunname — în limba turcă)*, în „Studii", 20, no. 4/1976, p. 692 ; M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1748 ; V. Veliman, *op. cit.*, p. 763.

[49] V. Veliman, *op. cit.*, p. 773 ; M. Șertóglu, *op. cit.*, p. 182.

[50] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 20, p. 102. Vezi, de asemenea, doc. 69, și 151.

[51] *Ibidem*, doc. 139, p. 363—366.

[52] *Ibidem*, doc. 139, p. 363—366. Vezi, de asemenea, doc. 13, p. 90—91.

[53] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod (1688—1714)*, editat de Aurora Ilieș, București, 1970, p. 121 și 141.

[54] Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești*, I, doc. 152, p. 146.

[55] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 61, p. 163—166.

[56] M. Sertoglu, *op. cit.*, p. 42 ; L. Fekete, art. *Berât*, în *Encyclopédie de l'Islam*, I, nouvelle édition, Leiden, Paris, 1960 (1991), p. 1205—1206 ; I. Matei, *op. cit.*, p. 77.

[57] Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIV/1, doc. DLXXXIV, p. 598—599.

[58] Pentru detalii, vezi A. H. Golimas, *op. cit.* ; Viorel Panaite, *Din istoria relațiilor româno-otomane : capuchehăile*, în „Anuar" *(Ploiești)*, nr. 1, 1989, p. 16—27.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1807) „obiceiul *(mu'tād)* ca voievozilor Țării Românești și Moldovei să li se ofere... înaltul *berat*“ [59].

3. A avea pe masa de lucru această bancă de date nu înseamnă că vom putea trage concluzii limpezi și definitive. Așa cum am arătat la începutul studiului, fenomenul cutumiar este prea complex pentru a ne permite finalizări în acest stadiu al investigației. Vom încerca totuși, să subliniem aspectele mai clare ale „cutumei“ în relațiile româno-otomane, în același timp cu punctarea semnelor de întrebare pentru demersuri viitoare.

3.1. *Terminologia izvoarelor* este cel mai ușor de marcat. În documentele și cronicile osmane erau folosite cuvinte și expresii diverse pentru a exprima „obiceiul“.

În primul rând, găsim termenii *'adet*, *mu'tad* și *kadim*, toți trei de origine arabă. Înțelesul literal al cuvântului *kadim* este de „vechi, de demult, ceva care există de mult timp“ [60]. Cu acest sens este folosit în expresiile *kadimden* [61] (din vechime), *kadîm ül-eyyamdan* [62] (din zilele de demult), *zaman-i kadimden berü* [63] (de multă vreme încoace). În același timp, *kadim* era folosit ca adjectiv pe lângă celelalte cuvinte care desemnau „obiceiul“. De exemplu : *mu'tad-i kadim üzere* [64], *'adet-i kadim üzere* [65] (potrivit vechiului obicei). Mai mult, în anumite situații, termenul *kadim* a fost tradus de turcologi, el însuși, „obicei“ sau „cutumă“, cum este cazul expresiilor *kadime muhalif* [66] sau *kadime mugayir* [67] (contrar cutumei/potrivnic obiceiului).

Un alt cuvânt folosit din plin în documentele osmane pentru a desemna „obiceiul“ [68] este *mu'tad*. L-am găsit în expresii precum *mu'tad üzere* [69] („potrivit obiceiului“), *mu'taddan ziyāde* [70] („mai mult decât de obicei“), *hilaf-i mu'tad* [71] („contrar cutumei“) etc. [58].

'Adet înseamnă „obicei, cutumă, practică, uzaj“, dar și „impozit, taxă, dare“ [72]. În documentele otomane l-am întâlnit când se invocau „obiceiurile Țărilor Române“, în formule de tipul *'adet-i beled üzere* [73] și *hilaf-i adet-i beled* [74] („potrivit/contrar obiceiului țării“). În alte situații,

---

[59] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 218, p. 636—637.

[60] *Redhouse Yeni Türkçe-Ingilizce Sözlük (New Redhouse Turkish-English Dictionary)*. Istanbul, 1968, p. 577.

[61] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 68, 76, 81, 90 etc.; V. Veliman, *op. cit.*, doc. 16, 134 *(ezkadim)*, 195 etc.

[62] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 38, 112 ; Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 11.

[63] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 230 ; V. Veliman, *op. cit.*, doc. 54, 150 *(kadimden berü)*.

[64] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 13, 151, 211 etc.; Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 104, 106.

[65] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 79, 129.

[66] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 16, 49, 53.

[67] Ibidem, doc. 43, 110, 145 *(mugayîr-i kadim)*.

[68] *Redhouse Yani Turkçe-Ingilizce Sözlük*, p. 802.

[69] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 20, 40, 82, 86, 139 etc.

[70] *Ibidem*, doc. 47, 69.

[71] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 99.

[72] *Redhouse Yeni Turkçe-Ingilizce Sözlük*, p. 14.

[73] V. Veliman, *op. cit.*, doc. 68, 126.

[74] *Ibidem*, doc. 129.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

'adet a fost folosit pentru a desemna anumite „dări" şi „obiceiuri" instituite în relaţiile dintre voievozi şi sultani. De exemplu : *'adet üzere* („potrivit obiceiului"), *'adet* pentru bucătăria imperială [75] („dare pentru bucătăria imperială"). De notat că acest cuvânt de origine arabă a pătruns şi în limba română, fiind utilizat în izvoarele narative şi de cancelarie [76].

În unele documente otomane am găsit, de asemenea, cuvântul *ayîn* (obicei, cutumă) [77], de origine persană, folosit pentru a desemna atât „obiceiurile" interne ale Ţărilor Române *(kadîm ayîn*/vechile obiceiuri) [78], cât şi „regulile" instituite în relaţiile dintre voievozi şi sultani.

Pe de altă parte, în documentele otomane se folosea din plin *forma continuă a verbului* pentru a desemna existenţa unui „obicei". Această formă gramaticală se obţinea în limba turco-osmană prin alipirea verbului *gelmek* (a veni) la rădăcinile altor verbe, precum *olmak* (a fi), *etmek* (a face) sau *vermek* (a da, a plăti) [79]. Apar, astfel, diferite expresii, cum ar fi : *olagelmişe muhalif* [80] (tradusă „potrivnic cutumei" sau „contrar la ceea ce s-a obişnuit"), *olageldüği üzere* [81] („după obicei" sau „aşa cum s-a obişnuit"), *kadimden idegeldügi üzere* [82] („aşa cum s-a obişnuit să se facă din vechime"), *mu'tad üzere virilegelen* („ceea ce se da potrivit obiceiului").

În documentele şi cronicile româneşti, termenii folosiţi pentru a desemna „practicile uzuale" erau, bineînţeles, „obiceiu", „obicină", „datină" [83]

3.2. *O tipologie a „obiceiurilor"*

A vorbi despre *cutumă* în relaţiile româno-otomane presupune o raportare multiplă a acestora la fenomenul cutumiar.

În primul rând, ar trebui să vedem dacă *practicile uzuale* aplicate în raporturile dintre state se regăsesc şi în relaţiile româno-otomane, cel puţin în etapele de început (sfârşitul secolului XIV—mijlocul secolului XVI). Cu alte cuvinte, să raportăm cadrul juridic de stabilire şi evoluţie a relaţiilor dintre voievozii români şi sultanii otomani la practica internaţională. Or, analizând repede izvoarele care ne vorbesc despre relaţiile româno-otomane din secolele XV—XVI, am găsit menţiuni destule despre *tehnici comune* atât Islamului, cât şi Creştinătăţii pentru stabi-

[75] Mustafa A. Mehmet, *Documente turceşti*, doc. 151.

[76] Grigore Ureche menţionează „adetul ţării" (Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, editat de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1987, p. 161). Vezi, de asemenea, Valentin Al. Georgescu, *La place de la coutume*, p. 562—563.

[77] *Redhouse Yeni Türkçe-Ingilizce Sözlük*, p. 104.

[78] M. Maxim, *Culegere de texte otomane*, doc. 14, p. 62—68 ; Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 68, p. 177—178.

[79] M. Maxim, *Limba turco-osmană*, Bucureşti, 1984, p. 143.

[80] Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 49, 62, 68 *(olagelene muhalefat)*, 84 *(oiubgelene muhalif)*.

[81] *Ibidem*, doc. 81, 86.

[82] *Ibidem*, doc. 76, 136 etc.

[83] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 135, 161 ; Ion Neculce, *Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, editat de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 355—356 ; Mihail Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 219, 540—541.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lirea relațiilor interstatale. Ele nu aparțin în exclusivitate nici dreptului islamic al popoarelor, nici dreptului european al ginților, ci *practicii comune internaționale*. Cele mai evidente exemple sunt, cu siguranță : plata tributului în schimbul protecției ; ajutorul militar dat de vasal suzeranului său ; alinierea acțiunilor externe ale celor două părți contractante (exprimată prin formula „să fii prieten prietenilor și dușman dușmanilor") [84] ; angajarea prin jurământ și trimiterea de ostateci, ca garanții pentru respectarea unor „înțelegeri" ; darurile protocolare ; închinarea la curtea suzeranului ; reînnoirea tratatelor la decesul sau la schimbarea unuia dintre „contractanți" ; principiul respectării tratatelor (pacta sunt servanda/*ahde vefa prensibi*) [85] ; inviolabilitatea solilor etc.[86]. În al doilea rând, trebuiesc luate în seamă locul și rolul *cutumelor interne*, specifice Țărilor Române („obiceiurile țării") [87] în lupta voievozilor și boierimii autohtone pentru menținerea statutului de autonomie.

Izvoarele arată clar că respectarea „obiceiurilor țării" a fost o condiție esențială impusă de principii și boierimea română în momentele de negociere cu Poarta otomană. Prin urmare, sultanii vor sancționa principiul inviolabilității „vechilor obiceiuri și rânduieli" *(kadimi ayîn ve 'ādetine)* în diplomele de investitură *(berāt)* acordate voievozilor moldoveni și munteni [88].

Această clauză era înscrisă, de asemenea, în *'ahidname-lele* acordate principilor și nobilimii ardelene în secolele XVI—XVII. Astfel, cu ocazia confirmării domniei lui Gabriel Bethlen, în iulie 1614, sultanul Ahmed I se angaja să nu schimbe „ritul și ordinea și regulile și religia, precum și obiceiurile care sunt practicate între ei din vremuri vechi" *(aralarînda cârî olan 'adetlerîn)* [89].

În consecință, „obiceiurile țării" alcătuiau blocul inițial de reguli cutumiare invocate împotriva abuzurilor otomane din secolele XVI—XVIII. Ele sunt consemnate de banul Mihai Cantacuzino sub formula „Obiceiurile care, mai înainte de ce au supus Turcii țara, au fost" [90]. Pe de altă parte, este necesară raportarea la *practicile otomane*, care — forțat sau nu — au pătruns și au fost aplicate în relațiile româno-otomane.

---

[84] Turcește, *„Devlet-i aliyye'nin dostuna dost düsmenine düşmendir)* (Tahsin Gemil, *op. cit.*, doc. 11, p. 91).

[85] Ahmed Özel, *Islâm Hukukunda Ülke Kavramî. DârülIslâm. Darülharb*, Istanbul, 1988, p. 41—44.

[86] Vezi *Histoire des relations internationales*, publiée sous la direction de Pierre Renouvin. Tome premier : *Le Moyen Age*, par François L. Ganshof, Paris, 1953, p. 36—54, p. 119—156, 263—302.

[87] Andrei Rădulescu, *Note privitoare la obiceiul pământului*, în *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934 și republicat în *Pagini din istoria dreptului românesc*, editat de I. Rădulescu-Valasoglu, București, 1970, p. 128—133 ; Valentin Al. Georgescu, Vl. Hanga, V. Șotropa, *Izvoarele dreptului feudal, structura generală și trăsăturile lui stilistice*, în *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 202—232 ; Liviu P. Marcu, *Les coutumes juridiques comme système normatif vicinal en Roumanie (fin du XIXe siècle — première motié du XXe siècle)*, în *Obicaino pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljana...*, I, Beograd, 1974, p. 154.

[88] M. Maxim, *Culegere de texte otomane*, doc. 14 ; Ahmed Feridun Bey, *Münşe'at es-Selatîn*, Istanbul, 1263 (1848—1849), vol. II, p 398—399.

[89] Tahsin Gemil, *op. cit*, doc. 161, p. 163—166. Vezi, de asemenea, doc. 101, p. 233—235.

[90] Mihail Cantacuzino banul, *op. cit.*, București, 1902, p. 219.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Acest proces s-a declanşat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când Ţările Române (în special Ţara Românească şi Moldova) sunt considerate provincii otomane, iar voievozii lor (în special, cei moldo-munteni) sunt asimilaţi guvernatorilor turci *(bey)* [91].

În consecinţă, îşi fac apariţia, treptat, o serie de „obiceiuri osmăneşti" în relaţiile româno-otomane, începând cu uzanţele protocolare folosite la investirea domnilor [92] şi continuând cu „dările" oferite cu ocazia confirmării în funcţie *(mukarer)* [93], cu prilejul sărbătoririi *bayram*-ului [94] sau schimbării unor demnitari otomani din funcţie (*kudumiyye* [95], în sec. XVIII) etc.

Atenţia noastră a fost, însă, focalizată — aşa cum am declarat de la bun început — asupra „cutumelor bilaterale", specifice, după opinia lui Paul Guggenheim, statelor vecine ale căror relaţii nu sunt reglementate cu precizie, ci sunt ghidate în special de practică [96].

Prezenţa unor astfel de „cutume" s-a făcut simţită, de exemplu, în relaţiile Moldovei cu Polonia (sau Ungaria). Tratatele încheiate între cele două state vecine dovedesc existenţa unor „cutume bilaterale", întărindu-le în acelaşi timp. „Şi domnul rege e dator să ne sprijine şi să ne apere, ca pe un supus de-al său, *potrivit vechiului obicei (iuxta consuetudinem antiquam)* — se spune în tratatul din 4 aprilie 1459, încheiat între Ştefan cel Mare şi Cazimir IV [97].

Documentele înfăţişate mai înainte dovedesc dacă nu existenţa, măcar tendinţa structurării unor astfel de „cutume" şi în relaţiile dintre Imperiul Otoman şi fiecare stat românesc în parte. Pe de o parte, este vorba de drepturile şi obligaţiile care, în urma respectării lor pe o perioadă îndelungată, au început să fie percepute ca *practici cutumiare*, chiar dacă acestea erau consemnate uneori în *'ahdname*-le şi *berate* acordate principilor români [98]. În acest sens, Sigismund Bathory mărturisea, la 8 septembrie 1589, că „pentru stăpânirea Transilvaniei şi apărarea ei de către sultan, *am obişnuit să plătim bir*" [99].

Pe de altă parte, cea mai mare parte a „obiceiurilor" invocate în documentele înfăţişate mai sus se referă la cuantumurile (sumă, număr, greutate) unor „dări" ale „voievozilor", la momentele şi metodele de achitare a acestora.

De exemplu, „obiceiul" invocat în 1793 nu consta în trimiterea de şoimi, în general, ci în trimiterea de *25 de şoimi* la Poartă [100].

---

[91] Pentru detalii, vezi M. Maxim, *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte Ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în *NEH*. VI/1, Bucureşti, 1980, p. 237—250.

[92] Cazul voievodului moldovean Ştefan Lăcustă (1538—1540) este menţionat de Ibrahim Pecevi (*Cronici turceşti privind Ţările Române*, I, p. 481). Vezi, de asemenea, notele 54 şi 55.

[93] Vezi notele 46, 47, 50 şi 51.

[94] Vezi notele 48, 52.

[95] Vezi notele 49 şi 53.

[96] Paul Guggenheim, *op. cit.*, I, p. 109.

[97] *Crestomaţia pentru studiul istoriei statului şi dreptului*, II, p. 435.

[98] Vezi notele 3, 29, 30, 31, 55.

[99] Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti. Vol. III (1585—1592)*, Bucureşti, 1931, doc. 125, p. 196.

[100] Valeriu Veliman, *op. cit.*, doc. 211, p. 614—615.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În concluzie, „obiceiurile" invocate pot indica existența unor *practici*, acceptate ca lege de cele două părți, pe o durată mai lungă sau mai scurtă de timp. Rămâne ca sarcină viitoare abordarea în detaliu a acestora.

3.3. *O definire a „obiceiului".*

Juriștii operează o distincție netă între cutuma care aparține dreptului și *cutuma care rămâne în afara acestuia.* Pentru a marca această diferență ei au numit-o pe ultima *uzaj.* Din punct de vedere juridic, cutuma este *un uzaj* simțit *ca fiind obligatoriu* de cei care îl aplică [101]. În ce privește terminologia istorică din documentele osmane, am preferat să uniformizăm traducerile variate ale turcologilor (cutumă, tradiție, obicei) sub termenul generic *„obicei".* În acest fel, am dorit să facem o diferențiere între *cutuma istorică* și conceptul juridic modern *de cutumă.*

În relațiile româno-otomane, *cutuma* și-a păstrat înțelesul originar subiectiv [102], desemnând, în special, drepturile și obligațiile instituite între voievozii români și sultanii otomani.

În documentele investigate, *cutuma* se confundă de regulă cu *uzajul prelungit, nedeterminat.* Pe de altă parte, vechimea era considerată unul din elementele care determină caracterul obligatoriu al regulilor cutumiare. De altfel, în documentele osmane, „vechi" *(eski, kadim)* este atributul alipit cel mai frecvent „obiceiului", mergând până la identificare cu acesta (cazul cuvântului arab *kadim* [103], analizat mai înainte). „Vechimea" indica de regulă o repetare a unui fapt (acțiune, atitudine, obligație financiară etc.) pe o perioadă nedeterminată de timp. Dar otomanii au invocat *vechimea* în sprijinul pretențiilor lor, în ciuda unei realități contrare.

Aceeași concepție despre cutumă o găsim și în practica internațională dintre statele creștine (în latinește, *vetustas*) [104], în ciuda unei evidente tendințe de modernizare a dreptului european al ginților ce se manifestă în secolele XVII—XVIII.

3.4. *Un mecanism de formare a „obiceiului".*

Juriștii definesc *cutuma* ca fiind o „practică continuă" [105]. Pentru conturarea unei reguli cutumiare este deci necesară o repetare a unui act (a unei atitudini). Din acest punct de vedere, existența unui „precedent" [106] este o condiție minimă esențială.

---

[101] Gregoire Gianni, *op. cit.*, p. 14 ; Charles Rousseau, *op. cit.*, p. 9—11.

[102] Despre semnificația „obiceiului", vezi Valentin Al. Georgescu, *Le rôle de la theorie romano-byzantine de la coutume dans le developpement du droit féodal roumain*, în *Mélanges Philippe Meylan*, Lausanne, 1963, p. 66, nota 23.

[103] Vezi notele 60—67.

[104] Paul Guggenheim, *op. cit.*, p. 94—100.

[105] Charles Rousseau, *op. cit.*, p. 836—837 ; Gr. Gianni, *op. cit.*, p. 120—132.

[106] „Instant custom" (vezi J. Kunz, *The Nature of Customary International Law*, în „American Journal of International Law", 47, 1953, p. 666 ; Gr. Geamănu, *op. cit.*, p. 93—95).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În ce privește relațiile româno-otomane, avem la îndemână câteva mărturii care ne dezvăluie unul dintre mecanismele de structurare a unor „obiceiuri". Aceste informații se referă, în special, la procesul de instituire a unor noi obligații și de creștere a cuantumului celor vechi, proces declanșat în a doua jumătate a secolului XVI [107] (și reluat la cote amplificate în secolul XVII). În acele condiții istorice, „precdentul" avea două surse: poruncile sultanului *(hüküm, ferman)* [108] și inițiativele voievozilor români.

Pe de o parte, angrenați în lupta pentru tronurile celor trei state românești, pretendenții au mărit tot mai mult cuantumul vechilor obligații, au adoptat unele cutume otomane sau chiar au conceput noi „dări". În acest mod, „precedentul" necesar era asigurat.

De exemplu, într-un firman din 8 noiembrie 1592, sultanul Murad III îi cere voievodului muntean, Alexandru cel Rău să strângă și să achite, în afara tributului, „darea ta *(virgü)*, care este *după obiceiu" ('adet üzere)*. Nu uită, însă, să invoce „precedentul": la această „dare" se obligase un înaintaș al său, Mihnea II Turcitul, în 1582. Iată cum, numai în 10 ani, un dar conjunctural a fost convertit în „obicei" [109]. Găsim aceeași argumentație într-un *arz* înaintat Porții de un voievod muntean, nenumit în text, din aceeași fatidică jumătate de secol XVI. Din acest document rezultă că un predecesor (probabil Mircea Ciobanul) „hotărâse să dea ceva pentru bucătăria împărătească". Curând după aceasta, Poarta otomană va invoca acest „precedent" pentru a cere unui urmaș al generosului voievod care inițiase această „dare" nouă să trimită „obiceiul pentru bucătăria imperială *(mutbah-i amire 'adeti)*" [110].

Pe de altă parte, deciziile sultanale puteau impune „cutume otomane" sau stabili „obiceiuri" noi în relațiile româno-otomane.

În general, poruncile sultanilor *(hüküm)* priveau numai o situație anume sau se mărgineau la domniile sultanului emițător și a voievodului receptor [111]. Valabilitatea acestora se putea, însă, prelungi prin adoptare tacită, ca „obicei". Un exercițiu îndelungat putea, deci, preface o dispoziție singulară într-o regulă cutumiară.

Desigur, această transformare era condiționată și de „adeziunea" voievozilor români la un ordin anterior. Se știe că mijloacele folosite de Poarta otomană pentru a obține această „adeziune" nu aveau un „caracter juridic". Dar utilizarea forței nu era specifică numai relațiilor româno-otomane. În general, păguboasa luptă pentru domnie nu a lăsat timp de gândire pretendenților. Și totuși, unii factori politici și-au dat

[107] Pentru detalii, vezi M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1731—1765.

[108] Despre legătura dintre *örf-ü-'adet (lex principis)* și *kanun* în dreptul osman, vezi Halil Inalcik, *Osmanli Hukukuna Giris. Örfi-Sultani Hukuk ve Fatihin Kanunlari*, în „Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi", vol. XIII, no. 2/1958, p. 102—126; Mustafa A. Mehmet, *Legislația otomană (Kanunname) ca factor de organizare a societății balcanice. (Considerații generale)*, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană", V, 1988, București, p. 84—97.

[109] M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1746.

[110] Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești*, I, doc. 151, p. 144.

[111] Despre *hükûm*, vezi J. Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des prachtigen*, Wiesbaden, 1974, p. 101—114; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *op. cit.*, p. 256; Tayyib M. Gökbilgin, *op. cit.*, p. 768.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

seama că orice slăbiciune se va întoarce împotriva lor și a urmașilor, datorită tendinței manifestată de Poarta otomană de a transforma în „obicei" orice concesie momentană a voievozilor față de pretențiile sale.

În acest sens, cronicarul moldovean Grigore Ureche afirma : „așa și turcul, de ce dai mai mult, de aceia îți face mai multă nevoie, că el darul *îl scrie obicină*, mai apoi de n-ai vrea să-i dai, numai ce-ți caută să-i dai" [112]. Tocmai pentru a evita această perspectivă sumbră, voievodul Petru Șchiopul va refuza să îndeplinească noile cereri financiare ale Porții și va abandona tronul Moldovei în 1591 [113]. În opinia aceluiași cronicar, Moldova ar fi putut satisface o singură dată pretențiile sultanului, dar făcând-o, ar fi apărut pericolul *„că se face obicei*, carile nu va mai ieși și aceasta vor lua și altele vor izvodi" [114].

Aceeași stare de spirit, dublată însă de o politică preventivă față de cererile Porții otomane, o găsim și la nobilii ardeleni. Într-o scrisoare din 30 iunie 1583, aceștia îl anunțau pe Ștefan Bathory, voievod al Transilvaniei și rege al Poloniei, că nu doriseră să trimită la Poartă mai mult de 5 șoimi — atât cât ceruse sultanul — pentru a evita formarea unui nou obicei : „ca prin aceasta să nu se obișnuiască asupra noastră" [115].

3.5. *O evoluție a „obiceiurilor"*.

Juriștii definesc „cutuma" ca fiind, de asemenea, o „practică evolutivă" [116].

În relațiile româno-otomane, unele „obiceiuri" au fost marcate de un înalt grad de instabilitate, altele de o statornicie relativă. Aceste caracteristici au depins, bineînțeles, de condițiile istorice ale evoluției relațiilor româno-otomane, dar și de diferențele de concepții morale și juridice dintre Islam și Creștinătate.

Instabilitatea s-a manifestat, în special, la nivelul „obiceiurilor" care desemnau cuantumurile anumitor „dări" (plătite în bani sau în natură). Astfel, în documentele din secolul al XVIII-lea era folosită des formula : „mai mult decât de obicei" *(mu'taddan ziyade)* [117].

Am găsit-o atât în protestele palide înaintate de principi Porții otomane, cât și în contabilizările plăților efectuate de Fanarioți.

De exemplu, în 1716 Nicolae Mavrocordat oferea 15 000 guruși „mai mult decât de obicei *(mu'taddan ziyāde)* cu ocazia numirii sale pe tronul Valahiei *(mukarrer câizesi)* [118]. „Vechiul obicei" *(mu'tad-i kadim)* era considerat a fi de 30 000 *guruși*, atât în 1716, cât și în 1730 [119]. Pe de altă parte, în 1725, Mihai Racoviță se plângea împotriva pretenției hanu-

[112] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 135.
[113] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, editat de Const. Stoide și I. Lăzărescu, Iași, 1976, p. 252.
[114] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 161—162.
[115] Andrei Veress, *op. cit.*, vol. II, p. 257.
[116] Charles Rousseau, *op. cit.*, p. 824—826.
[117] Valeriu Veliman, *op. cit.*, doc. 47, 53, 69.
[118] Ibidem, doc. 47, p. 152—156.
[119] *Ibidem*, doc. 47 și 69, p. 198—200.
[120] *Ibidem*, doc. 53, p. 169—180. *Kanun* a fost tradus „obicei" de V. Veliman.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lui tătar, care ceruse ca „daruri" (avaieturi) „mai mult decât era vechiul obicei" *(kanun-î kadimden ziyâde)* [120]. Procedându-se în acest mod, au fost spulberate nu numai cea mai mare parte a „obiceiurilor" instituite între Țările Române și Imperiul Otoman de-a lungul secolelor XV—XVII, dar și multe din vechile „obiceiuri" ale țării".

Rezultatul constă într-o permanentă incertitudine asupra drepturilor și obligațiilor Țărilor Române față de Poarta otomană. În acest sens, este semnificativă aprecierea boierimii muntene asupra stării în care se afla Țara Românească în 1770 : „Din multele nedreptăți ale turcilor, precum hrăpiri și desele schimbări de domni, în așa mare neorânduială ajunsese țara, încât nu mai era cu putință de-a se păstra nici vechile obiceiuri, nici acele care se alcătuiseră ca la vreo cincizeci de ani în urmă" [121].

Cu toate acestea, boierimea autohtonă și-a dat seama că *practicile* îndelungate, respectate în mod regulat în relațiile dintre Țările Române și Imperiul Otoman de-a lungul secolelor XIV—XVII, puteau sta la baza redobândirii adevăratei autonomii interne.

În viziunea boierimii moldo-muntene, codificarea acestor practici trebuia să ia forma unor „tratate" („Capitulații") [122] încheiate între Poarta otomană și Țara Românească și respectiv, Moldova, care presupunea în același timp eliminarea „noilor obiceiuri" (numite „obiceiuri spurcati" de Ion Neculce) [123].

În schimb, în concepția Porții otomane codificarea a căpătat forma unor documente ce aparțineau dreptului intern, *hatt-i șerif*-uri sau *kanunname*-le.

4. *În loc de concluzii*

Subliniem încă o dată că aceste pagini nu se vor a fi „sentințe definitive". Există destule motive care nu ne permit să facem acest pas. Dintre ele, amintim : — complexitatea fenomenului cutumiar, greu de definit cu precizie ; — ancorarea investigației în limitele spațiale ale zonei de contact dintre Islam și Creștinătate, unde reglementarea pașnică a relațiilor nu a avut niciodată reguli exacte, acceptate de ambele părți ; — fixarea cercetării noastre în limitele temporale (sec. XVI—XVIII) ale unei perioade de tranziție în relațiile româno-otomane, de la un exclusivism medieval la o tolerantă acceptare reciprocă ; — lipsa unor izvoare importante ale relațiilor româno-otomane.

Rămânem, totuși, cu speranța că aceste pagini au deschis o cale pentru viitoare discuții despre probleme ce privesc locul „cutumei" în relațiile româno-otomane [124].

---

[121] Mihail Cantacuzino banul, *op. cit.*, p. 461.

[122] Acordate, după tradiție, Țării Românești în 1391—1392 (1393) și 1460, iar Moldovei în 1513, 1529 și 1634 (M. Maxim, *„Capitulațiile"*, p. 37).

[123] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 736.

[124] Într-o primă formă acest articol a fost prezentat la *Institutul de Studii Sud-Est Europene*, la 5 iunie 1991. Ulterior, el a constituit subiectul unei comunicări prezentate la Iași, în cadrul colocviului intitulat „Drept european și drept islamic în teoriile românești" *(Institutul de Istorie „A. D. Xenopol")*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

BOGDAN MURGESCU, FLORIN BONCIU

CONSIDERAȚII ASUPRA ABORDĂRII MONDIALE A PROCESELOR ISTORICO-ECONOMICE

I. Preliminarii teoretice

În condițiile create de revoluția industrială și de progresele înregistrate în domeniul transporturilor și comunicațiilor, secolul XIX a fost martorul unei intensificări fără precedent a legăturilor economice la scara întregului glob terestru. Expansiunea pieței mondiale s-a concretizat în interdependența crescândă a economiilor locale și naționale, ale căror structuri productive s-au adaptat într-o măsură mai mare sau mai mică la rigorile noii diviziuni mondiale a muncii.

Globalizarea procesului economic a pus în fața științei economice problema tot mai stringentă a reflectării teoretice a acestui fenomen. Această problemă comporta, însă, dificultăți reale, deoarece știința economică luase naștere ca o disciplină ce analiza primordial economiile naționale, iar realitățile economice mondiale prezentau o complexitate mult mai mare, entitățile participante având potențiale și structuri socio-economice foarte diverse, niveluri și ritmuri diferite de dezvoltare, precum și grade diferite de angajare în diviziunea internațională a muncii și în schimburile internaționale. Aceste dificultăți obiective, precum și prioritatea acordată mult timp unităților economice naționale explică și întârzierea cu care a fost recunoscută legitimitatea studierii trăsăturilor specifice ale fenomenelor economice ce aveau loc la nivel mondial [1]. Pe de altă parte, deosebirile dintre concepțiile filozofice, convingerile politice și metodele de analiză ale diverșilor cercetători au generat diferențe sensibile între teoriile ce-și propuneau interpretarea fenomenelor economice mondiale. Deosebirile teoretice, mergând în unele cazuri până la opoziții nete, deseori potențate ideologic, nu trebuie, însă, să ne ascundă faptul

[1] A se vedea de pildă *Wörterbuch der Volkwirtschaft in drei Bänden*, III, Jena, 1933, p. 832, unde se respinge relevanța conceptului de „economie mondială" și necesitatea unei „Weltwirtschaftslehre"; studierea fenomenelor specifice economiei mondiale s-a impus cu adevărat abia după al doilea război mondial, în contextul adâncirii diviziunii internaționale a muncii și a expansiunii comerțului mondial, fiind legată totodată și de analizele efectuate sau comandate de O.N.U. și de organele sale speciale.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

că toate aceste teorii, fie ele de inspirație marxistă sau burgheză, porneau de la unele premise comune : economia mondială era considerată drept rezultat al unui proces de creștere liniară (radială) a forțelor de producție, formând un conglomerat de relații între entități în esență independente (de regulă economiile naționale). Potrivit acestei paradigme, economiile naționale sunt anterioare economiei mondiale, care ia naștere datorită dezvoltării forțelor de producție naționale, a căror creștere depășește tot mai mult cadrul național, determinând astfel intensificarea fluxurilor de mărfuri și factori de producție între aceste economii naționale [2]. În consecință, se consideră că economiile naționale se dezvoltă autonom, relațiile din cadrul economiei mondiale având un rol benefic, dar totuși secundar. Aplicarea acestei concepții mecanicist-evoluționiste a avut drept consecință logică elaborarea unor modele de dezvoltare stadială, modele având veleitatea de a se potrivi tuturor economiilor naționale [3].

Față de această abordare „clasică" au apărut reacții care pot fi clasificate în două categorii : atomiste și holiste. Primele izvorau din nepotrivirea evoluției particulare a diferitelor țări cu modelul universal, stabilit pe baza experienței istorice occidentale. Aceste reacții au adus amendamente la modelul universal de evoluție, au propus variante care să țină mai bine seama de abaterile cazurilor particulare [4], dar nu au contestat validitatea paradigmei clasice (autonomia economiilor naționale care se dezvoltă esențialmente în paralel). Obiecțiile holiste pornesc de la premise diferite. Pentru adepții holismului totalitatea constituie o realitate supraordonată, determinantă. Conștiința acestui fapt s-a conturat mai întîi în țările mici, asupra cărora impactul economiei mondiale era mult mai puternic [5].

În perioada postbelică destrămarea sistemului colonial a permis unui număr impresionant de popoare să acceadă la independența politică și să pășească pe calea dezvoltării libere. Cu toate acestea, și în pofida multiplelor planuri de dezvoltare și ajutorare, în practică s-a constatat perpetuarea sau chiar agravarea fenomenului subdezvoltării. Persistența dependenței economice sub forme neocolonialiste a condus în planul gândirii economice la renunțarea la „fetișismul politic" și la încercarea de a detecta cauzele structurale mondiale care împiedică dezvoltarea economică și socială a multor țări. Firește, aceste preocupări au fost deosebit de intense printre intelectualii din „lumea a treia" sau preocupați prioritar de

[2] T. Szentes, *Theories of World Capitalist Economy. A critical survey of conventional, reformist and radical views*, Budapest, 1985, p. 341.

[3] Aceste modele de evoluție stadială pot fi foarte deosebite și să aparțină unor ideologii diferite sau chiar opuse. Cele mai cunoscute sunt modelul stalinist al succesiunii rigide a celor 5 moduri de producție (I. V. Stalin, *Despre materialismul dialectic și materialismul istoric*, București, 1951) și teoria lui Rostow despre stadiile take-off-ului industrial (W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge, 1960).

[4] Un exemplu românesc îl constituie teoria lui C. Dobrogeanu-Gherea despre specificul dezvoltării capitaliste a țărilor rămase în urmă (vezi H. H. Stahl, *Théories de C. Dobrogeanu-Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les „pays retardataires"* în „Review", II, 1978, nr. 1, p. 101—114 și Z. Ornea, *Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, 1983, p. 331—376).

[5] A se vedea de pildă generalizarea încă din secolul trecut a convingerii că tratatul de la Adrianopol (1829), deschizând larg posibilitatea legăturilor cu economia mondială, a avut rolul decisiv în geneza capitalismului românesc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

problemele acesteia. Acest curent de gândire s-a conturat în anii '50 prin contribuţiile lui R. Prebisch [6], C. Furtado [7] şi ale altor membri ai şcolii de la CEPAL (Comisión económica para America Latina) [8]. Din deceniul al şaptelea analizele holiste referitoare la relaţiile de tipul centru-periferie s-au înmulţit şi s-au diversificat, principalele probleme studiate fiind raportul dezvoltare-subdezvoltare la scară mondială [9], acumularea capitalistă la scară mondială [10], schimbul inegal [11] şi structurarea specifică a pieţei mondiale [12].

II. Modelul sistemului mondial elaborat de Immanuel Wallerstein

Abordarea holistă, caracterizată de acceptarea primatului structurilor mondiale în explicarea evoluţiei economice, a fost dusă până la ultimele ei consecinţe logice în cadrul modelului teoretic elaborat de sociologul american Immanuel Wallerstein [13]. Opţiunea netă a lui Wallerstein pentru cadrul mondial în defavoarea celui naţional sau local reprezintă, desigur, o poziţie extremă, greu de acceptat ca atare [14]. Ţinând cont de caracterul complex şi dinamic al realităţilor economice, considerăm că supraordonarea sau subordonarea apriorică a factorilor mondiali sau naţionali (locali) este contraproductivă analitic, situaţiile concrete diferind considerabil, iar determinările cauzale fiind cel mai adesea reciproce. De aceea, modelul sistemului mondial al lui Wallerstein explică doar o faţetă a realităţii, imaginea trebuind să fie completată de perspectiva naţională şi/sau locală [15]. Dacă ţinem însă cont de faptul că el reprezintă — în

---

[6] R. Prebisch, *Una Nueva Politica Commercial para el Desarrollo*, Mexico, 1964 ; idem, *Transformation y Desarollo*, Mexico, 1965.

[7] C. Furtado, *Développement et sous-développement*, Paris, 1966 ; idem, *Economic Development of Latin America*, New York, 1970.

[8] Dintre publicaţiile iniţiale ale CEPAL se remarcă : *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*, New York, 1950 ; *Economic Survey of Latin America 1949*, New York, 1951 ; a se vedea şi analiza de ansamblu din *El Pensamiento de la CEPAL*, Santiago de Chile, 1969.

[9] G. Myrdal, *Rich Lands and Poor. The Road to World Prosperity*, New York, 1957 ; A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*, New York, 1967 ; F. H. Cardoso, E. Faletto, *Dependencia y desarrollo en America Latina*, Ciudad de Mexico, 1969 ; S. Amin, *Unequal Development*, New York—London, 1976.

[10] S. Amin, *Accumulation on a World Scale*, New York, 1974 ; A. G. Frank, *World Accumulation 1472—1789*, London, 1976.

[11] A. Emmanuel, *Unequal Exchange : A Study of the Imperialism of Trade*, New York, 1972.

[12] G. Arrighi, *The Geometry of Imperialism*, London—New York, 1978 ; E. Mandel, *Late Capitalism*, London, 1978.

[13] I. Wallerstein, *The Capitolist World-Economy*, Cambridge, 1979 ; idem, *The Modern World-System. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy, II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600—1750*, New York, 1974, 1980 (nouă ne-a fost accesibilă traducerea franceză de la Paris, vol. I — 1980, vol. II — 1984, în continuare citată sub forma *Le système du monde...*).

[14] A se vedea şi criticile lui T. Szentes, *op. cit.*, p. 299 ; de altfel, exclusivismul holist este mai marcat în luările de poziţie teoretice ale lui Wallerstein, analizele concrete fiind de regulă mai echilibrate.

[15] O pledoarie convingătoare pentru complementaritatea perspectivelor naţională şi mondială la B. Madeuf, *Du paradoxe à l'auto-organisation : Pour une nouvelle approche de l'économie mondiale* în „Review", IX, 1986, nr. 4, p. 573—601.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

termenii dialecticii hegeliene — nu sinteza finală, ci momentul negării absolute a evoluționismului atomist, atunci modelul propus de Immanuel Wallerstein se poate constitui într-un instrument cognitiv extrem de util pentru studierea realităților sociale, a celor economice în special.

Wallerstein consideră că trebuie studiate în primul rând structurile sociale care se constituie în totalități (în sens de entități coerente formând sisteme esențialmente închise [16]). În viziunea sa, trăsătura caracteristică a acestor sisteme o constituie existența unei diviziuni unice a muncii astfel încât diferitele sectoare sau zone componente sunt dependente de schimburile economice reciproce pentru asigurarea satisfacerii continue și corespunzătoare a nevoilor lor.

O problemă importantă în cadrul acestei abordări o constituie modul de delimitare a unei diviziuni unice a muncii. În acest sens Wallerstein concepe diviziunea muncii sub forma unei grile în interiorul căreia actorii economici operează pe baza ipotezei (rareori percepută ca atare la nivel individual) că nevoile lor esențiale [17] vor fi satisfăcute într-un interval de timp rezonabil printr-o combinație de activități proprii și schimburi. Cea mai mică grilă care va asigura satisfacerea nevoilor majorității actorilor va constitui o diviziune unică a muncii [18].

Adoptarea acestei definiții îl conduce pe sociologul american în mod necesar la concluzia că de-a lungul istoriei diviziunea socială a muncii depășește, de regulă, limitele spațiilor etno-culturale sau granițele politice. Această nesupunere a delimitărilor economice, politice și culturale sporește complexitatea sistemului și totodată constituie unul dintre fundamentele inegalităților structurale din interiorul acestuia.

Factori foarte diverși (geografici, economico-sociali, politici, culturali ș.a.) determină diferențierea și polarizarea spațială a diverselor activități economice, diferențiere și polarizare care sunt potențate de existența diviziunii sociale a muncii. În consecință, statutul economic al unei țări sau regiuni este dat în primul rând de compoziția specifică a setului de activități ce se desfășoară între granițele sale. În funcție de valoarea relativă [19] a acestor activități, diferitele țări sau regiuni pot fi clasificate în centrale sau periferice. Sociologul american consideră că există o puternică corelație pozitivă între rolul structural din cadrul sistemului

---

[16] Închiderea nu este interpretată în mod absolut.

[17] Prin nevoi esențiale Wallerstein înțelege nevoi legate de subzistență, protecție și timpul liber.

[18] I. Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, p. 14.

[19] Alegerea criteriilor pentru stabilirea gradului de centralitate sau periferialitate al unei activități economice nu a întrunit încă consensul specialiștilor. Unul dintre criteriile invocate este rata profitului (vezi în acest sens G. Arrighi, J. Drangel, *The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone* în „Review", X, 1986, nr. 1, p. 9—74). Acest criteriu este neîndoielnic important, deoarece acumularea de profit este o sursă pentru noi investiții și deci pentru perpetuarea poziției privilegiate; cu toate acestea fluctuațiile conjuncturale ale ratei profitului ne avertizează că acest criteriu nu este în măsură să dea singur seama de stabilitatea separației dintre centru și periferie. De altfel, poziția lui Wallerstein este mai nuanțată, alături de rata profitului el introducând în ecuație și alte criterii: gradul de interconectare a activităților economice locale, nivelul tehnologic și gradul de calificare cerut forței de muncă. Toate aceste criterii sunt înțelese în interdependența lor dinamică (I. Wallerstein, *op. cit.*, p. 70—74).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

economic mondial [20] și procesele social-economice și politice care stau la baza formării și funcționării statelor naționale. Astfel, în regiunile centrale pozițiile și interesele variatelor clase și grupuri sociale tind să aibă un caracter predominant (dar nu exclusiv) convergent, fapt care permite formarea și menținerea unor mecanisme statale relativ puternice ; în schimb, în regiunile periferice interesele claselor și grupurilor sociale tind să fie preponderent divergente, uneori chiar antagonice, fapt care are drept rezultat slăbirea mecanismelor statale [21]. Existența unor diferențe relative de putere între diferitele state are un impact evident în plan economic, imprimând schimburilor un caracter inegal. Deși între interesele economice și cele politice nu există o identitate perfectă, în esență factorii politici concură la modificarea termenilor de schimb în favoarea centrului și în defavoarea periferiei.

Se cuvine observat faptul că politicul este singurul domeniu al vieții sociale căruia Wallerstein îi conferă o valoare explicativă aproape egală cu cea a economicului ; aici el are în vedere în primul rând puterea relativă a statelor în concurența lor pentru dominație mondială sau regională, problemele ținând de regimul politic, la fel ca și celelalte sisteme sociale parțiale (cultura, structura socială etc.), fiind considerate determinate de binomul putere economică — putere politică [22], având deci o capacitate limitată de a transmite un feed-back. Din acest punct de vedere credem că deși opțiunea lui Wallerstein sărăcește complexitatea realității, neglijând într-o oarecare măsură reciprocitatea interacțiunilor dintre diferitele domenii ale vieții sociale, ea are meritul de a atrage atenția asupra condiționării drastice pe care o exercită poziția structurală din sistemul mondial asupra posibilităților de organizare internă a societății respective.

---

[20] În continuare termenul de „sistem economic mondial" va fi utilizat ca gen proxim atât pentru „economie mondială" (în înțelesul comun al acestui termen) cât și pentru „economie-univers" (traducerea lui A. Riza a francezului „économie-monde" lansat de Fernand Braudel ; vezi *Timpul lumii*, I, București, 1989, p. 14 și urm.). Faptul că realitățile desemnate prin aceste concepte sunt de aceeași natură reiese și din avatarurile receptării termenului mai nou de „économie-monde" în afara ariei lingvistice franceze : dacă italienii l-au tradus literal prin „economia-mundo", anglo-saxonii (inclusiv Wallerstein) și germanii au păstrat termenii tradiționali de „world-economy" și „Weltwirtschaft", însușindu-și însă unele dintre conotațiile braudeliene.

[21] I. Wallerstein, *op. cit.*, p. 18.

[22] O preocupare prioritară a sociologului american a fost evidențierea corelației dintre poziția structurală în cadrul economiei mondiale și diferitele tipuri de relații sociale și mecanisme de exploatare. Astfel, în țările centrului avantajele derivând din această poziție permit și chiar stimulează forme mai puțin opresive (muncă salariată, posibilitatea existenței unor organizații de clasă relativ puternice ale forței de muncă) și regimuri politice liberale, în timp ce la periferie predomină variate forme coercitive (sclavia neagră din America, „a doua iobăgie", iar mai recent diverse forme care conservă lipsa drepturilor și garanțiilor sociale ale celor ce muncesc) și regimuri politice autoritare. Wallerstein insistă asupra caracterului inexorabil al acestor corelații, respectivele forme sociale și politice fiind cele mai bine adaptate pentru funcționarea societății în respectiva poziție structurală în cadrul economiei mondiale. A se vedea și polemica dintre Wallerstein și St. J. Stern în *AHR*, 93, 1988, nr. 4, p. 829—897.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Un element original al concepției lui Wallerstein îl constituie opinia conform căreia funcționarea sistemului implică, alături de centru și de periferie, existența unui al treilea element structural : semiperiferia [23].

Definiția dată semiperiferiei („grup de state care ocupă la un moment dat o poziție intermediară între centru și periferie") [24] poate fi însă apreciată drept insuficient de clară și de completă. S-a obiectat chiar că „semiperiferia" nu reprezintă o categorie cu determinare proprie, ci doar rezultatul dinamicii sistemului, o stare tranzitorie în care se află diferitele țări sau regiuni în ascensiunea sau declinul lor între statutul de centru și cel de periferie [25]. Această obiecție nu ține însă seama de faptul că în orice moment de-a lungul existenței sistemului există țări sau regiuni semiperiferice ; totodată, tranzițiile de la un statut la altul reprezintă procese de durată, cercetări recente demonstrând stabilitatea relativă a sistemului și existența unor „membri organici" ai semiperiferiei [26].

În concepția lui Wallerstein semiperiferia are un rol economic specific (determinat de locul său în cadrul diviziunii muncii), dar ea există în primul rând din motive politice. Poziția intermediară a semiperiferiei, care apare simultan în postura de exploatat și de exploatator, este tolerată de centru în primul rând pentru a preîntâmpina pericolul unei opoziții unite a tuturor celorlalte componente ale economiei mondiale De aceea, semiperiferia este cea care conferă stabilitate sistemului.

Stabilitatea nu exclude însă dinamica. Caracterul central sau periferic al diverselor activități economice nu este dat o dată pentru totdeauna, ci variază în timp [27]. Variabilitatea statutului este cu atât mai valabilă pentru diferitele țări sau regiuni care încearcă permanent să-și îmbunătățească poziția, dar care au capacități diferite de adaptare la mutațiile economice, tehnologice și sociale mondiale. Concepția lui Wallerstein despre posibilitățile și limitele dinamicii sistemului este extrem de incitantă și nuanțată. Mai întâi, el face distincția între dinamica întregului și dinamica părților, atrăgând atenția că trăsătura de bază a sistemului mondial este structura lui ierarhică (persistența inegalităților și a relațiilor de dependență), care se poate menține chiar dacă poziția părților se schimbă.

Considerând, în buna tradiție structuralistă, că întregul este mai mult decât suma părților, și că poziția din întreg determină posibilitățile de mișcare ale fiecărei părți, sociologul american ajunge la concluzia că posibilitățile de dezvoltare ale fiecărei țări sau regiuni sunt determinate de poziția pe care o ocupă în diviziunea mondială a muncii. De aceea, în concepția lui dezvoltarea unei țări sau regiuni nu depinde atât de creș-

[23] În literatura de specialitate pentru această categorie sunt folosiți termeni foarte diverși (vezi de pildă A. G. Frank, *Unequal Accumulation : Intermediate, Semi-Peripheral and Sub-Imperialist Economies* în „Review", II, 1979, nr. 3, p. 281—350) : Wallertein optează pentru termenul „semiperiferie" pentru a scoate în evidență poziția relativ dezavantajată a acestui grup de state comparativ cu centrul (*op. cit.*, p. 68).

[24] I. Wallerstein, *op. cit.*, p. 97.

[25] T. Szentes, *op. cit.*, p. 331.

[26] G. Arrighi, J. Drangel, *op. cit.*

[27] Referitor la caracterul dinamic al criteriilor de centralitate/periferialitate, vezi *supra*, nota 19.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

terea economică în termeni absoluți, cât de schimbarea sau menținerea statutului ei în cadrul economiei mondiale.

Schimbarea statutului este însă un proces complex. Chiar dacă inițial distribuția rolurilor structurale din cadrul diviziunii muncii a fost determinată de o conjunctură istorică specială, eventual chiar accidentală, forțele ce acționează la nivelul economiei mondiale tind să accentueze diferențele și să le instituționalizeze. De aceea, schimbările de rol nu se pot face în salt, ci numai din treaptă în treaptă [28], și nu au loc imediat, ci sunt procese de durată. În același timp ele sunt legate de fluctuațiile conjuncturii mondiale, respectiv de ciclurile lungi ale activității economice [29].

În general, perioadele de avânt economic sunt perioade de stabilitate a sistemului. Intensificarea activității economice la centru duce la atragerea de noi periferii (fie prin încorporarea unor regiuni care anterior se aflaseră în afara sistemului [30], fie prin periferializarea unor regiuni semiperiferice) dar, datorită prosperității relative, acestea nu resimt încă prea puternic efectele nocive ale dependenței lor. În schimb, perioadele de recesiune provoacă tulburări serioase. Aflat în contracție economică, centrul încearcă să facă față crizei pe seama periferiei. Cea mai mare parte a țărilor și regiunilor periferice intră în marasm economic, văzându-și exporturile spre centru în declin, iar balanța de plăți în deteriorare. În această situație însă, unele dintre țările periferice au posibilitatea să se desprindă din relațiile univoce de dependență și să acceadă la un statut semiperiferic. Wallerstein distinge trei căi de mobilitate ascendentă a unor țări sau regiuni de la periferie spre semiperiferie : (a) valorificarea conjuncturii favorabile ; (b) promovarea „prin invitație" ; (c) strategia auto-suficienței. Alegerea uneia sau alteia dintre căi este determinată de o serie de factori ținând de structura economică și politică a țării respective, dar succesul strategiei alese depinde în plus și de evoluțiile de la scara întregii economii mondiale.

Strategia valorificării conjuncturii favorabile [31] este posibilă în cazul țărilor periferice relativ puternice, care dispun deja de o oarecare bază industrială. În condițiile unei recesiuni mondiale, scăderea exporturilor și mărirea deficitului balanței de plăți stimulează concentrarea eforturilor spre dezvoltarea industriei autohtone în vederea diminuării importurilor. Într-o primă fază industrializarea beneficiază atât de pe urma crizei ramurilor tradiționale de export, care eliberează forță de muncă, cât și de pe urma faptului că contracția economică generală provoacă scăderea prețurilor mondiale la mijloacele de producție. Totodată, ea beneficiază de regulă de un sprijin susținut din partea statului, sub forma protecționismului vamal, a subvențiilor, sau chiar a unor investiții directe. Toate aceste măsuri au însă un cost social ridicat, împietând pe

[28] G. Arrighi, J. Drangel, *op. cit.*

[29] Dintre acestea Wallerstein privilegiază ciclurile lungi Kondratieff (vezi T. K. Hopkins, I. Wallerstein, *Patterns of Development of the Modern World-System* în „Review", I, 1977, nr. 2, p. 111—145 ; de asemenea, grupajul de articole din „Review", II, 1979, nr. 4).

[30] Vezi grupajul de articole *Incorporation into the World-Economy : How the World-System Expands* în „Review", X, 1987, nr. 5/6 (supplement), p. 761—902.

[31] I. Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, p. 76—79.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

termen scurt asupra nivelului de trai, ceea ce împiedică extinderea pieței interne pentru produsele industriale. Pe de altă parte, excluderea concurenței externe tinde să limiteze progresul tehnic, ceea ce — concomitent cu importul de mijloace de producție — poate conduce la o nouă formă de dependență, dependența tehnologică, cu nimic mai bună decât dependența de importul de produse finite de consum. În asemenea condiții promovarea în rândurile semiperiferiei riscă să fie efemeră, iar țara respectivă este curând re-periferializată.

„Promovarea prin invitație" [32] desemnează de fapt mobilitatea ascendentă în strânsă colaborare cu capitalul internațional. Din motive variate (apropierea de materia primă, costul mai mic al forței de muncă, reglementările ecologice sau fiscale mai permisive etc.), corporațiile internaționale pot fi tentate să desfășoare în țări periferice chiar unele activități economice cu un grad mai ridicat de centralitate. Acest proces nu necesită un nivel prealabil prea ridicat de industrializare, și de aceea este mai ușor accesibil. În schimb, această strategie implică o dependență accentuată de marile monopoluri transnaționale, ale căror decizii sunt luate în funcție de evoluția ratei profitului la nivelul întregii firme, nivel asupra căruia factorii locali au un impact limitat. Cum sectorul controlat de capitalul străin este articulat doar imperfect la restul economiei locale [33], difuziunea elementelor tehnice înaintate la ansamblul economico-social are loc cu greutate. În aceste condiții, îmbunătățirea setului de activități al țării respective rareori poate fi continuată mult timp, iar atunci când convergența de interese cu firmele transnaționale se deteriorează, țara respectivă decade din nou la un statut periferic.

Strategia auto-suficienței [34] implică o deliberată diminuare a relațiilor economice externe și un efort de dezvoltare pe cont propriu. În lumea de astăzi o asemenea încercare de izolare de circuitele economice mondiale este apreciată tot mai mult drept anacronică, deoarece practic nici o țară — și cu atât mai puțin țările mici sau cele subdezvoltate — nu dispune de toate resursele necesare pentru o dezvoltare multilaterală. De aceea, izolarea riscă să fie în detrimentul dezvoltării, ceea ce pe termen lung conduce la slăbirea capacității de menținere a independenței economice dorite.

Indiferent de calea urmată (menționăm în treacăt faptul că diferențele dintre strategia valorificării conjuncturii favorabile și cea a autosuficienței nu ni se par de esență, ci doar de grad), atingerea statutului semiperiferic nu reprezintă punctul final al evoluției ; dimpotrivă, țările semiperiferice sunt supuse unor puternice presiuni de a evolua spre unul sau altul dintre polii ierarhiei economice mondiale.

---

[32] *Ibidem*, p. 80—81.

[33] Walerstein are o poziție polemică față de teoriile potrivit cărora economiile țărilor din „lumea a treia" au o structură dualistă (sector industrial modern — sector tradițional), și insistă pe felul cum menținerea sectorului tradițional asigură un nivel scăzut al salariilor muncitorilor din sectorul modern, deci o rată ridicată a profiturilor (*ibidem*, p. 125—128) ; trebuie însă observat că monopolurile transnaționale sunt interesate ca sectorul tradițional să-și păstreze acest rol cât mai mult timp, în care scop „modernizarea" sa trebuie să fie cât mai lentă.

[34] *Ibidem*, p. 81—82.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În concepția lui Wallerstein tendințele de re-periferializare sunt predominante, îndeosebi în perioadele de avânt economic general. Cu toate acestea, pentru unele țări semiperiferice mai bine plasate este posibilă și ascensiunea spre un statut central. Analizând această posibilitate [35], sociologul american insistă asupra necesității ca producătorii dintr-o anume țară să reușească să devină competitivi într-unul sau mai multe domenii pe o piață suficient de mare pentru a permite adoptarea unor tehnologii avansate. În funcție de condițiile istorice concrete (structuri economico-sociale, mărimea teritoriului și populației etc.) trecerea de la semiperiferie la o poziție centrală poate să se bazeze fie pe piața internă, fie pe exporturi (o variantă intermediară este cazul când statul respectiv reușește prin mijloace politice sau militare să-și subordoneze alte țări și să se dezvolte pe seama acestora). Ținând cont de faptul că măsurile care stimulează exportul (subsidiile, reducerea costurilor de producție, și deci a ponderii salariilor blochează creșterea cererii interne, iar creșterea puterii de cumpărare interne diminuează competitivitatea externă, problema esențială este dozarea măsurilor și menținerea cât mai mult timp a unui echilibru optim pentru conjunctura istorică dată.

Desigur, multe dintre mecanismele schițate mai sus au fost descrise și invocate și în teoriile anterioare dedicate dezvoltării. Contribuția originală a lui Wallerstein este aceea că le integrează într-un model care are drept cadru de referință economia mondială în ansamblul ei, și nu diferitele țări izolate. Accentul pus pe rolul jucat în cadrul economiei mondiale face ca modelul să apară ca un joc cu suma zero, în care — după cum insistă sociologul american — progresul unora înseamnă automat regresul relativ sau chiar absolut al altora, iar această dinamică, departe de a fi un factor dizolvant, asigură de fapt autoreproducerea structurii ierarhice a sistemului [36]. Convingerea că modificările de ierarhie nu anulează natura inegalitară și exploatarea din cadrul sistemului mondial capitalist stă la baza pledoariei sale pentru lupta în vederea instaurării unei noi ordini economice și politice internaționale, de esență socialistă [37]. În concepția lui Wallerstein această nouă ordine nu are nici o legătură cu instaurarea „socialismului" în diferitele țări ale lumii. Chiar dacă „socialismul" s-ar instaura în toate țările, economia mondială ar rămâne tot capitalistă, întrucât pe piața mondială țările „socialiste" acționează tot concurențial, ca niște firme-mamut, cu un mod specific de organizare internă, mod care are virtuțile și defectele sale,

[35] *Ibidem*, p. 83—89

[36] „Dacă obiectul analizei este reprezentat de sistemul mondial, și în special în cazul economiei mondiale capitaliste, atunci existența unor modele divergente de evoluție istorică nu constituie o anomalie ci chiar esența sistemului... Faptul că anumite state își schimbă poziția în economia mondială, de exemplu de la semiperiferie la centru sau invers, nu schimbă prin el însuși natura sistemului. Aceste mutații vor fi înregistrate de statele respective ca „dezvoltare" sau „regres". Fundamental este să reținem că într-o economie mondială capitalistă, prin definiție, nu se pot „dezvolta" simultan toate statele, deoarece sistemul funcționează pe baza existenței inegalității dintre regiuni". (*Ibidem*, p. 60—61).

[37] *Ibidem*, passim ; idem, *The World-Economy and the State Structures in Peripheral and Dependent Countries (the se-called Third World)* în „Anthro-Tech : A Journal of Speculative Anthropology", VI, 1982, nr. 3—4, (extras), p. 5—8 ; idem, *The Typology of Crises in the World-System* în „Review", XI, 1988, nr. 4, p. 581—598.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dar care nu prezintă mai multă relevanță din punctul de vedere al esenței sistemului decât participarea la economia capitalistă a plantațiilor de bumbac lucrate cu sclavi sau a latifundiilor cerealiere din Polonia celei de-a doua iobăgii. Pentru Wallerstein reformarea radicală a sistemului presupune înlocuirea statelor naționale cu o administrație mondială care să poată impune predominarea acțiunilor de cooperare coordonată asupra mecanismelor concurențiale.

Proiectul existențial căruia i se dedică sociologul american are neîndoielnic o însemnată componentă utopică, și poate fi împărtășit sau respins de fiecare dintre noi. Această opțiune nu afectează însă cu nimic validitatea imaginii pe care modelul teoretic o proiectează asupra funcționării concrete a lumii în care trăim, economia mondială capitalistă.

III. Concepția lui Fernand Braudel despre economiile-univers

Orice teorie socială, oricât accent ar pune pe închegarea sa logico-sistemică, se bazează atât pe observarea lumii actuale, cât și pe cunoștințele mijlocite de istorie despre experiența trecută a omenirii. Din acest punct de vedere modelul lui Wallerstein nu face excepție ; dimpotrivă, sinteza sa despre sistemul mondial capitalist este o mărturie vie a efortului său susținut de a-și verifica teoriile printr-o confruntare permanentă cu istoria. Dintre istoricii la care face apel sociologul american se detașează ca însemnătate figura lui Fernand Braudel, a cărui influență — devenită apoi colaborare — este notabilă în structurarea modelului descris mai sus. Cum însă concepția lui Braudel, în ciuda multelor puncte de contact și convergență, nu este identică cu cea a lui Wallerstein, se impun unele observații.

Istoricul francez ajunge pe o cale deosebită de cea a sociologului american la postularea existenței unor sisteme economice cvasi-mondiale. Încă de mult timp istoricii, mai ales cei ai economiilor premoderne, au fost nemulțumiți de schematismul evoluției liniar-ascendente de la care porneau teoriile economice. Studiind cazuri istorice concrete, ei găseau multe „fapte" care contraveneau schemei evoluționiste. De aici au rezultat pe de o parte un val de amendamente și limitări [38] care goleau treptat sfera de aplicabilitate a teoriilor, iar pe de altă parte o anume reticență față de modelele teoretice în general.

Fernand Braudel depășește faza contestării și — cu toate reținerile în fața teoretizărilor — generalizează. El pornește de la studierea începuturilor lumii moderne, mai întâi în spațiul mediteranean (foarte larg înțeles), apoi la nivel mondial. Or, cercetând realitățile acestei epoci,

[38] Ilustrativ este cazul istoricilor care, mai ales în epoca interbelică, postulau existența unui „capitalism" antic, medieval etc. (vezi F. Braudel, *Jocurile schimbului*, I, București, 1985, p. 286 ; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, II, București, 1988, p. 112 și urm.). Dintre acești istorici vom invoca doar exemplul pilduitor al medievistului Fritz Rörig, care respinge schema evoluției „normale" de la economia casnică la cea urbană, apoi teritorială, națională și în final mondială, și — pornind de la exemplul Hansei — postulează existența unei „economii mondiale medievale" anterioară economiilor naționale *(Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode*, Jena, 1933 ; *„Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft"* în „Historische Zeitschrift", 150, 1934, p. 457—484).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Braudel găsește că în sfera circulației similitudinile de esență cu lumea contemporană precumpănesc asupra deosebirilor. În această situație istoricul francez are rezerve lesne de înțeles față de conceptul de economie mondială, fundat numai pe experiența particulară a ultimelor două secole, și, în efortul de a găsi genul proxim, propune un concept propriu, în măsură să dea seama și de realitățile mai vechi : economia-univers [39]. Concepția sa se dezvăluie printr-o confruntare a propriilor observații și păreri cu modelul deja elaborat de Wallerstein. În contextul acceptării validității de esență a modelului, istoricul francez aduce multe corective și nuanțări, cele mai importante vizând interacțiunea dintre diferitele domenii ale vieții sociale [40]. Dar dincolo de aceste corective și de alte mutații de accent [41], problema fundamentală pusă de Braudel este aplicativitatea modelului la epocile premoderne.

Pentru Braudel, au existat „economii-univers dintotdeauna, sau, în orice caz, de foarte multă vreme" [42], și amintește ca exemple rețeaua de colonii feniciene, lumea elenistică, Imperiul roman, Islamul medieval etc. Acceptarea pluralității economiilor-univers, atât în spațiu (prin existența sincronă a mai multor asemenea sisteme în zone geografice diferite și având legături slabe între ele), cât mai ales în timp, necesită însă exami-

---

[39] Conceptul a fost schițat de Braudel încă în prima ediție a monumentalei *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, însă va fi conturat mai precis abia în *Timpul lumii* (ediția franceză a apărut în 1979).

[40] Spre deosebire de Wallerstein, Braudel este mai atent la relativa autonomie a fiecărui domeniu al vieții sociale (economic, social, politic, cultural etc.). Pentru el accentul cade nu pe o ierarhie între domenii, ci pe interacțiunea lor reciprocă. De aceea, relevarea multiplelor întrepătrunderi și interconditionări nu conduce niciodată la un reducționism bazat pe primatul economicului sau politicului : diferitele „ordini" interferează, dar nu se suprapun perfect (vezi *ibidem*, I, p. 45—78).

[41] O mutație de accent semnificativă este cea de la rolul statului la rolul orașelor. Wallerstein a pornit de la premisa că statele naționale nu reprezintă unități de analiză adecvate, dar a continuat să le folosească drept unități operatorii în descrierea evoluțiilor economice mondiale. Aflăm astfel că în secolul XVI Polonia a devenit o periferie a economiei europene, sau că, la cumpăna secolelor XIX—XX, S.U.A. au trecut de la semiperiferie la o poziție centrală ș.a.m.d. Dar această abordare nu ține cont suficient de eterogenitatea economică a statelor teritoriale, îndeosebi a celor mari, care sunt compuse dintr-o multitudine de regiuni puternic ierarhizate între ele. De exemplu, „Italia" înseamnă atât Nordul puternic industrializat, cât și Mezzogiorno-ul înapoiat. În fața inconvenientelor de a vorbi despre „Italia" sau „Polonia" sau „S.U.A." în general, Braudel, istoric îndeosebi al unei epoci când statele naționale nu încercaseră încă să lichideze diversitatea cu cerbicia normativă specifică ultimelor două secole, utilizează în funcție de circumstanțe cele mai variate unități, precum provincia, regiunea, cantonul etc., acordând totuși o anume predilecție centrelor urbane. În acest punct el se întâlnește cu poziția lui Ph. D. Curtin, care pune accentul tot pe rolul orașelor și al rețelelor urbane. Conform acestei teorii a locului central (central place theory), „rețelele de orașe pot fi aranjate în ierarhii de multifuncționalitate ; orașele aflate mai sus în ierarhie au un avantaj comparativ cu cele inferioare". Astfel, „în societăți dispersate spațial, unde un loc central îndeplinește funcții multiple pentru societate în general, locul central are posibilitatea să domine acea societate, iar hinterland-ul tinde să fie dependent de el" (*Geographical Centrality and Colonial Dependence* în *The Eighth International Economic History Congres, Budapest 1982. B.6. Typology of Colonial Economic Development*, Budapest, 1982, p. 3—4).

[42] F. Braudel, *Timpul lumii*, I, p. 16.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

narea prealabilă a măsurii în care aceste sisteme reflectă o diviziune a muncii în adâncimea societăților respective.

În această privință Braudel avansează o teorie originală. După el, atât economia naturală de autoconsum cât și economia de schimb generealizat de mărfuri reprezintă numai tendințe asimptotice, tipuri ideale extreme, de neatins în realitate. Potrivit concepției sale, în realitate în cadrul fiecărei societăți se regăsesc trei straturi ale activității economice: „civilizația materială" (dominată de autoconsum și troc), economia simplă de piață și „capitalismul" (lumea marilor afaceri care depășesc cadrul liberei concurențe). Braudel insistă în mod repetat asupra existenței relativ distincte a acestei tripartiții de-a lungul întregii istorii cunoscute [43], și în acest punct demonstrația lui este convingătoare. Totodată, el reliefează faptul că aceste straturi interacționează permanent, straturile superioare având capacitatea de a determina între anumite limite evoluțiile din palierele inferioare. Cu toate acestea, interacțiunea rămâne superficială, fiecare dintre nivele păstrându-și individualitatea și logica proprie. Ceea ce se poate reproșa teoriei braudeliene este faptul că focalizarea atenției asupra permanenței tripartiției lasă într-un con de umbră mutațiile produse de-a lungul istoriei în ponderea relativă a celor trei straturi. Aceste mutații, determinate în primul rând de nivelul forțelor de producție, nu sunt liniare, ci cunosc fluctuații conjuncturale; din compunerea acestor fluctuații se constată totuși tendința diminuării pe termen lung a ponderii „sub-economiei" comparativ cu palierul economiei de piață și cu cel al „capitalismului". Schimbările de echilibru descrise mai sus nu pot să nu aibă un impact vizibil asupra formelor și măsurii în care interacționează cele trei straturi ale activității economice, dar acest fapt nu își găsește reflectarea la nivel teoretic în opera lui Braudel. De altfel, el refuză să accepte că secolul XVI sau revoluția industrială ar fi marcat rupturi în evoluția economică mondială, susținând că elementele de continuitate precumpănesc la nivelul esențelor. Se poate deci conchide că istoricul francez a optat deliberat pentru un anume „anacronism" al conceptelor cu care analizează realitatea. Ca orice opțiune la acest nivel de generalizare, și aceasta este discutabilă; trebuie însă remarcat că ea nu împietează asupra analizelor concrete, care sunt efectuate cu multă atenție pentru specificul istoric al fiecărei epoci.

Teoria straturilor [44] îi permite lui Braudel să depășească problema profunzimii cu care este angajată societatea în jocurile economiei-univers. Ținând cont de faptul că prin definiție economia-univers este un fenomen de suprastructură, specific „capitalismului", care angajează numai parțial masivele paliere economice inferioare ale civilizației materiale și schimburilor obișnuite, el poate detecta existența de-a lungul istoriei a unei multitudini de asemenea entități.

---

[43] Idem, *Jocurile schimbului*, passim.

[44] Este de semnalat faptul că Wallerstein nu adoptă teoria straturilor. Având o viziune mai integratoare, el privește sectoarele tradiționale ale economiei numai prin prisma felului în care asigură maximizarea profiturilor marilor capitaliști, și nu ca entități relativ autonome (*The Capitalist World-Economy*, p. 123—127; vezi și supra nota 33).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Acceptarea pluralității economiilor-univers, la care Wallerstein aderă doar pe jumătate [45], ridică problema majoră a delimitării lor în timp și spațiu. În ceea ce privește dimensiunea temporală, Braudel și Wallerstein sunt de acord că sistemele economice mondiale sunt fenomene specifice duratei lungi, modificările de ierarhie (de exemplu înlocuirea supremației olandeze cu cea engleză) nemodificându-i esența. Sfârșitul unei economii-univers poate proveni fie din încorporarea ei într-o altă cantitate de același tip, fie din destrămarea ei în subansambluri economice mai restrânse.

[45] Ilustrativă este confesiunea lui Wallerstein cu prilejul unei dezbateri ce a avut loc la Chateauvallon în octombrie 1985, cu o lună înainte de moartea lui Braudel: „Acum zece ani eu nu admiteam existența acestor economii-univers multiple și dumneavoastră ați ajuns să mă convingeți. Astăzi accept existența acestor economii-univers înainte de secolul al XVI-lea, dar cred că fiecare, datorită contradicțiilor interne proprii structurii sale, fie s-a dezintegrat, fie s-a transformat într-un imperiu-univers. Pentru un motiv oarecare, și care trebuie explicat, nu aceasta a fost soarta economiei-univers care s-a constituit în secolul al XVI-lea; în consecință, abia începând cu acel moment a înflorit veritabilul capitalism (*Une leçon d'histoire de Fernand Braudel*, Paris, 1986, p. 146). După cum este lesne de observat, concesia lui Wallerstein este numai parțială și oarecum colaterală direcției principale a preocupărilor lui. Interesat direct și primordial de trecutul sistemului economic mondial existent în zilele noastre, el acceptă existența și a altor economii-univers, dar le exilează în epoci revolute și le răpește orice relevanță, afirmând că au reprezentat structuri efemere, incapabile să se mențină cu adevărat mai mult timp (*The Capitalist World-Economy*, p. 5—6, 159—161). Chiar pierzându-și unicitatea, economia-univers europeană rămâne excepționată și tocmai această excepționalitate este ceea ce-l preocupă pe Wallerstein. Reticența sa de a accepta integral pluralitatea economiilor-univers provine probabil pe de o parte din atenția aproape exclusivă acordată epocii moderne și contemporane, când într-adevăr economia-univers europeană s-a extins la scară globală și finalmente a devenit unică, pe de altă parte din distincția netă între economii-univers și imperii-univers. Pentru Wallerstein, dacă întreaga arie de diviziune a muncii ajunge sub o singură autoritate politică nu mai avem de-a face cu economie-univers, ci cu un imperiu-univers. Aceste două entități se deosebesc prin capacitatea diferită a deținătorilor puterii politice de a influența pe termen lung termenii de schimb la nivelul întregului sistem (insistăm că este vorba de durata lungă, deoarece pe termen scurt intervenția factorilor politici pentru distorsionarea jocului liber al pieții poate fi chiar dezirabilă din punctul de vedere al unor segmente ale burgheziei, care văd într-o asemenea intervenție o cale de maximizare a profiturilor). În opinia lui Wallerstein, existența unei autorități politice unice la scara întregului sistem asigură primatul criteriilor politice în distribuirea profiturilor realizate în cadrul acestuia; în schimb, coexistența mai multor state asigură factorilor economici, îndeosebi marelui capital, o libertate de acțiune decisivă (*ibidem*, p. 19—23, 121—122). Braudel nu împărtășește această dihotomie între economia-univers și imperiul-univers. El arată că până și în cele mai centralizate și autoritare imperii, statul nu și-a putut impune întotdeauna voința, raporturile economice fiind pe termen lung mai puternice (*Timpul lumii*, I, p. 57—58). Chiar dacă uneori măsurile arbitrare ale statului au bulversat economia, au creat noi conjuncturi sau au redus la neant pe cei mai mari capitaliști, agenții economici, îndeosebi marele capital, s-au adaptat la noile realități și au reprodus în esența lor vechile structuri, penalizând eventual ingerința factorului politic prin favorizarea unor centre alternative de putere. Pe de altă parte, niciodată de-a lungul istoriei libertatea factorilor economici nu a fost absolută, până și în cele mai liberale dintre cazuri statul reușind să-și însușească și să utilizeze conform unor criterii „politice" o parte din venitul național. Acestor argumente noi le-am adăuga opinia că însemnătatea acordată de Wallerstein autorității statale „legitime" este excesivă. Chiar și în cele mai centralizate imperii existau și structuri locale de putere, având grade variate de autonomie și capacitatea de a eluda în practica de zi cu zi destule dintre re-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Mai interesantă este din punct de vedere practic stabilirea limitelor geografice ale unui asemenea sistem economic mondial, precizarea subunităților care se supun logicii interne a sistemului. Prin definiție o economie-univers se întinde atât cât se întinde diviziunea socială a muncii ce stă la baza ei, respectiv are extensiunea geografică a acelui set de procese productive care sunt integrate, care depind sistematic unul de altul ca imput-uri și output-uri. Localizarea granițelor este însă îngreunată de faptul că niciodată o economie-univers nu este ruptă în mod absolut de regiunile exterioare. Chiar dacă între Braudel și Wallerstein nu există o identitate deplină de vederi în stabilirea unor criterii operaționale pentru a separa ceea ce este „înăuntru" de ceea ce rămâne „afară" [46], amândoi sunt de acord că schimburile economice din cadrul unei economii-univers sunt mult mai intense decât cele cu exteriorul [47]. Acest raport, la fel ca întregul proces economic, este supus însă unei permanențe dinamici, și ca atare granițele uneia și aceleiași economii-univers variază în timp. Aici se cuvine a fi făcută o distincție netă între fluctuațiile de amploare redusă și durată scurtă, și modificările spațiale de anvergură, a căror decantare cere de regulă o perioadă lungă de timp (50—100 de ani).

În încheierea acestor considerații, ținând cont de faptul că dintre toate economiile-univers — cu excepția unor promițătoare începuturi pentru cea din Oceanul Indian [48] — cea europeană este singura care a

---

glementările venite de la centru. Aceasta pentru a nu mai aminti faptul că nivelul forțelor de producție și a mijloacelor tehnice condiționează substanțial capacitatea statelor de a controla economia. În acest punct ne-am putea întreba cine putea să-și impună voința într-o măsură mai mare: conducătorii unor imperii puternice cum au fost cel roman sau cel otoman la apogeul puterii lor, fie și numai în interiorul granițelor oficiale ale acestor imperii, sau cei ai unor mari puteri hegemonice precum Marea Britanie la mijlocul secolului trecut sau S.U.A. în primele decenii postbelice, la scara întregii economii-univers? Fără a îndrăzni să dăm un răspuns tranșant, credem, împreună cu Braudel, că dihotomia economie-univers — imperiu-univers nu este esențială și că accentul pus pe formele politico-juridice deturnează atenția de la circumstanțele istorice concrete, decisive.

[46] Braudel insistă pe rolul marilor bariere geografice (Sahara, Pacificul etc.), asupra „distanțelor ostile" care cer eforturi — și cheltuieli — deosebite și mereu reînnoite pentru a putea fi învinse. De aceea, „limitele unei economii-univers se situează acolo unde începe o altă economie de același tip, de-a lungul unei linii sau mai degrabă a unei zone pe care nu este avantajos, din punct de vedere economic, să o treci, dintr-o parte sau alta, decât în *cazuri excepționale*. Pentru cea mai mare parte a traficului, și în ambele sensuri, „pierderea la schimb ar depăși câștigul". Așa încât frontierele economiilor-univers, ca *regulă generală*, se înfățișează ca zone puțin însuflețite, inerte. Ca niște învelitori groase, greu de pătruns, adesea bariere naturale, niște *no man's lands* sau niște *no man's seas*" (*ibidem*, p. 19—20). Asociindu-se acestui punct de vedere, Wallerstein tinde totuși să stabilească o diferență calitativă, arătând că relațiile cu zonele exterioare sunt „esențialmente bazate pe schimbul de produse de lux, pe ceea ce s-au numit «negoțurile bogate»" (*Le système du monde...* I, p. 280).

[47] Practic, constatarea acestei diferențe este îngreunată de faptul că relațiile cu zonele exterioare, deși mai reduse ca volum total, sunt de regulă concentrate în câteva puncte privilegiate de contact care oferă impresia disproporționată a unei activități deosebit de intense.

[48] A se vedea raportul preliminar al unei ample cercetări în curs de desfășurare: R. Palat, K. Barr, J. Matson, V. Bahl, N. Ahmad, *The Incorporation and Peripheralization of South Asia 1600—1950* în „Review", X, 1986, nr. 1, îndeosebi p. 172—178.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fost studiată suficient pentru a i se putea descrie pe o bază mai fermă mecanismele și evoluția, credem că o foarte succintă prezentare a acestui caz [49] nu este lipsită de interes. Conform opiniei lui Braudel (neîmpărtășită de Wallerstein), economia-univers europeană a luat naștere în secolele XI—XII, când, în contextul avântului economic general din Occident, orașele din Italia nordică și cele mai noi din Țările de Jos (lato sensu) și-au extins rețelele în Mediterana și în Marea Baltică, unificându-și-le totodată prin intermediul bâlciurilor din Champagne. Această structură bipolară, dar în care orașele italiene păstrau o anume supremație, avea să se mențină până în secolul XVI, în ciuda unor reculuri parțiale cauzate de criza secolului XIV.

„Lungul secol XVI", în care Wallerstein vede adevăratul început al economiei-univers europene, avea să fie martorul unei noi perioade de expansiune economică. În acest context polarizarea geografică a rolurilor din cadrul diviziunii europene a muncii, se accentuează, are loc o modificare de echilibru în defavoarea Italiei și în avantajul Europei nord-vestice, iar expedițiile maritime și militare în conjuncție cu impulsul dat de revoluția prețurilor permit încorporarea periferică a țărilor din bazinul Marii Baltice și a coloniilor spaniole din America Latină; în schimb, Rusia, Imperiul otoman, Africa Neagră și Extremul Orient, deși afectate de expansiunea europeană, rămân esențialmente în afara economiei-univers europene. Recesiunea care a intervenit în secolul XVII a însemnat o stagnare a procesului expansionist, controlul asupra unora dintre periferii a slăbit, iar încercările anterioare de încorporare a unor regiuni exterioare au fost abandonate. Nu a fost însă vorba de un recul absolut, ci mai degrabă de o fază de consolidare a ierarhiilor, decalajul în favoarea centrului mărindu-se. Începând cu mijlocul secolului XVIII economia-univers europeană a intrat într-o nouă fază de expansiune, iar revoluția industrială i-a conferit forța economică și militară pentru a încorpora toate celelalte sisteme economice și politice care anterior funcționează mai mult sau mai puțin autonom. La sfârșitul secolului trecut economia-univers europeană a devenit o economie globală, dezvoltarea tuturor țărilor fiind legată indisolubil de evoluțiile mondiale. Transformările actuale demonstrează cu putere că, în ciuda variatelor fenomene de criză a economiei mondiale, conexiunile din cadrul acesteia cunosc o tendință inexorabilă de amplificare și adâncire.

IV. Concluzii

Pornind de la cele prezentate mai sus, se cuvine să evaluăm ce avantaje cognitive prezintă abordarea mondială a proceselor economice, pentru care pledează cu hotărâre atât Braudel cât și Wallerstein.

În primul rând, această abordare a permis elaborarea unui model închegat care să aproximeze funcționarea sistemelor economice mondiale. Acest model pornește de la premisa că spațiul fizic este neomo-

[49] În cele ce urmează ne-am bazat îndeosebi pe următoarele sinteze : F. Braudel, *Timpul lumii*, I—II ; I. Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, p. 1—48 ; idem, *Le système du monde...*, I—II ; L. S. Stavrianos, *Global Rift. The Third World Comes of Age*, New York, 1981 ; R. Vasile, *Economia mondială — drumuri și etape ale modernizării*, București, 1987

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gen din punct de vedere economic [50], fapt ce stă la baza unei structuri și dinamici puternic ierarhizate. Din rațiuni logice ierarhiile complexe au fost reduse la trei nivele esențiale : centrul, semiperiferia și periferia. Statutul central, semiperiferic sau periferic al activităților economice și al diferitelor țări sau regiuni este conceput ca o categorie dinamică, în perpetuă transformare. Dinamismul sistemului este însă evident neliniar, menținerea inegalităților fiind o componentă a logicii sale interne. De aceea, mobilitatea ascendentă sau descendentă a părților nu modifică prin ea însăși structura sistemului care este conceput ca un joc cu suma zero. Totodată, posibilitățile de dezvoltare ale fiecărei țări sau regiuni cuprinse în economia mondială sunt determinate nu numai de trăsăturile intrinseci ale opțiunilor și activităților desfășurate, ci, într-o mare măsură, de poziția ocupată în cadrul întregului. Legat de acest al doilea aspect, care stă în centrul analizelor pornind de la sistemul mondial, trebuie avut în vedere faptul că posibilitățile de dezvoltare ale diferitelor țări sunt condiționate și de fazele ciclului economic.

În cadrul modelului prezentat se remarcă și renunțarea la asocierea mecanică a nivelului de dezvoltare a unei țări sau regiuni cu anumite activități economice (de exemplu, înapoierea cu preponderența agriculturii iar dezvoltarea cu prioritatea acordată industriei) [51].

Una dintre caracteristicile acestei abordări rezidă în conștiința nonunicității tipologice a economiei mondiale actuale. De aici rezultă două avantaje cognitive : pe de o parte posibilitatea de a distinge ceea ce este general de ceea ce este particular în structurile economice contemporane, iar pe de altă parte modelul elaborat în această perspectivă permite studierea adecvată a realităților anterioare. Aceasta nu înseamnă că societățile și economiile antice sau medievale erau integral supuse funcționării unor legități și mecanisme de tip capitalist (producția pentru piață, scopul fundamental fiind maximizarea profitului), ci faptul că în cadrul acestora existau sectoare care funcționau astfel și care influențau într-o bună măsură evoluția ansamblului, fără a anula însă autonomia relativă a celorlalte sectoare [52].

---

[50] După cum comenta Giuseppe Dematteis „spațiul istoric al lui Braudel nu este un spațiu izotop ; el prezintă metrici diverse în direcții diverse ; nu este omogen : este natural și istoricește diferențiat, ierarhizat, polarizat ; acest spațiu este monocentric și policentric în funcție de scală, proprietățile sale variind în funcție de faptele reprezentate" *(Il concetto storico spaziale di regione : una identificazione controversa,* dezbatere publicată în „Passato e Presente", 1985, nr. 9, p. 21) ; a se vedea și I. Wallerstein, *Maps, Maps, Maps* în „Radical History Review", 24, 1980, p. 155—159.

[51] G. Arrighi, J. Drangel, *op. cit.*, îndeosebi p. 53—57 ; vezi și supra nota 19.

[52] În acest sens Braudel arăta că : „...spre deosebire de cel de astăzi, capitalismul de ieri nu ocupa decât o platformă îngustă a vieții economice. Atunci, cum s-ar putea vorbi, în legătură cu el, de „sistem" extins la ansamblul social ? În cadrul acestuia el reprezintă însă în egală măsură o lume în sine, diferită, chiar străină în raport cu blocul social și economic care îl înconjoară. Și tocmai în raport de acesta din urmă se definește drept „capitalism", nu numai în raport de noile forme capitaliste care apar mai târziu. De fapt, el este ceea ce este este în raport de un *non-capitalism* de proporții uriașe. Și a refuza să admiți această dihotomie a economiei de ieri, sub pretextul că „adevăratul" capitalism ar data din secolul XIX, înseamnă a renunța la înțelegerea semnificației, esențială pentru analiza acestei economii, a ceea ce s-ar putea numi topologia veche a capitalismu-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ţinând cont că anterior marii unificări economice globale care s-a produs în secolul trecut au coexistat mai multe sisteme economice mondiale, se pune problema termenului adecvat desemnării acestora. În acest context, dată fiind tenta actualizantă şi conotaţiile bazate prioritar pe experienţa şi perspectiva occidentală ale termenului de „economie mondială", credem că pentru perioadele anterioare secolului XIX, când pluralitatea sistemelor economice era regula, termenul de „economie-univers" este cel mai potrivit [53].

V. Aplicaţie la cazul românesc

La capătul acestei cercetări credem că nu este lipsit de interes să vedem dacă şi în ce măsură modelul prezentat mai sus contribuie la o mai bună înţelegere a istoriei româneşti. Fiind vorba doar de o succintă schiţă sintetică a felului în care spaţiul românesc a intrat în relaţie pe plan economic cu „restul lumii", în această parte trimiterile au fost reduse la minimul necesar, respectiv la lucrări care detaliază punctele nodale ale argumentaţiei noastre.

Se ştie că încă din antichitate populaţia din spaţiul românesc a intrat în variate contacte cu diferitele economii-univers ce s-au format în regiunile limitrofe : economia-univers a polis-urilor greceşti, cea elenistică, cea romană, cea bizantină şi cea arabă. Totuşi, lipsa aproape completă a datelor cantitative şi caracterul fragmentar al informaţiilor ne împiedică să estimăm în ce măsură poate fi vorba de o integrare efectivă a spaţiului românesc sau a unor părţi ale acestuia în diviziunea muncii specifică economiei-univers. Cum un răspuns ferm trebuie să ţină cont de variabilitatea acestei situaţii în timp şi spaţiu, menirea de a da un verdict competent în această privinţă revine specialiştilor în istoria antichităţii şi a evului mediu timpuriu. Până atunci ne permitem să exprimăm părerea că — excepţie făcând probabil Dobrogea şi zonele din imediata apropiere a cursului inferior al Dunării — legăturile economice externe au fost insuficient de puternice pentru a modela structurile economice din spaţiul românesc, care au rămas articulate esenţialmente pe plan local şi micro-regional.

Secolul XIII avea să aducă unele modificări pe acest plan. Penetraţia italiană şi formarea imperiului mongol au transformat Marea Neagră într-o adevărată „placă turnantă" a comerţului internaţional [54]. Această situaţie a avut urmări multiple pentru spaţiul românesc. Mai întâi, ruperea monopolului comercial al Constantinopolului bizantin a mărit cererea de produse agricole, dar — din cauza costului ridicat al transportării mărfurilor ieftine şi voluminoase pe uscat — acest fenomen a rămas probabil limitat la regiunile din imediata vecinătate a litoralului pontic şi a Dunării inferioare. Pe de altă parte, criza secolului XIV

---

lui. Dacă există locuri în care el s-a stabilit datorită unor preferinţe şi nu din inadvertenţă, aceasta înseamnă că, într-adevăr, acestea erau *singurele favorabile reproducţiei capitalului" (Jocurile schimbului*, I, p. 296—267).

[53] Semnalăm doar faptul că într-un studiu recent „économie-monde" a fost tradus şi cu „economie-lume" (A. F. Platon, *Burghezia română în context european. Pentru o cercetare comparată* în *Românii în istoria universală*, III$_1$, Iaşi, 1988, p. 299—320).

[54] Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, II, p. 112—153.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a afectat diferenţiat economia-univers europeană. Dacă centrul a fost extrem de lovit, semiperiferia s-a resimţit mai puţin de pe urma şocului. A rezultat astfel o ridicare economică a Europei centrale comparativ cu Occidentul şi chiar cu Italia [55], ridicare ce a determinat creşterea cererii pentru produsele orientale de lux şi a stimulat prosperitatea drumurilor directe pe uscat, drumuri care treceau şi prin spaţiul românesc. Astfel, în cadrul diviziunii muncii generate de economia-univers europeană Ţărilor Române le-a revenit în principal rolul de a asigura tranzitul mirodeniilor şi al altor mărfuri orientale din bazinul Mării Negre spre Europa centrală. Această funcţie nu a determinat însă transformări de adâncime în structurile economice româneşti. Contravaloarea asigurării tranzitului era acaparată în cea mai mare parte de către domnie prin intermediul vămilor, a căror contribuţie la veniturile băneşti ale statelor feudale româneşti a rămas preponderentă până în secolul XVI [56]. Comparativ cu vămile, sumele de bani cheltuite de negustori pentru plata diverselor servicii obţinute în spaţiul românesc (cărăuşie, găzduire, hrană etc.) erau — din cauza volumului fizic redus al acestui comerţ — sensibil mai mici ; totuşi, împreună cu banii cheltuiţi de domnitor şi de potenţialii locali, ele au contribuit la sporirea potenţialului monetar şi a capacităţii populaţiei din teritoriile respective de a cumpăra diferite mărfuri — produse meşteşugăreşti şi obiecte de lux — care nu erau încă produse pe plan local. Aceste mărfuri erau furnizate îndeosebi de oraşele săseşti din Transilvania, dintre care Braşovul avea rolul principal. Cererea de produse meşteşugăreşti a teritoriilor extracarpatice a stimulat specializarea în acest sens a centrelor urbane săseşti, care totodată redistribuiau şi mărfuri sosite din Occident. La rândul lor, urbanizarea şi prosperitatea crescândă a sudului Transilvaniei au generat şi un anume import de produse alimentare din Moldova şi Ţara Românească, în cadrul căruia rolul cel mai important l-a avut vreme îndelungată peştele provenit din bălţile de la Dunăre, peşte care servea drept aliment esenţial în timpul postului. Astfel, comerţul de tranzit a contribuit mai puţin la integrarea economică de adâncime a spaţiului românesc faţă de economia-univers europeană, cât la geneza unei reţele de legături economice regionale având ca centru oraşele săseşti din Transilvania şi în primul rând Braşovul [57].

Expansiunea otomană şi noul avânt al economiei-univers europene în „lungul secol XVI" au avut ample repercursiuni şi în spaţiul românesc. Diminuarea tranzitului şi obligaţiile financiare crescânde faţă de Poartă au generat presiuni care au condus la modificarea structurilor economice româneşti. Nevoia tot mai acută de bani pentru a face faţă fiscalităţii tot mai aspre, conjugată cu cererea crescândă atât din partea

[55] H. Samsonowicz, *War Jagiellonisches Ostmitteleuropa eine Wirtschafseinheit ?* în „Acta Poloniae Historica", XLI, 1980, p. 85—97.

[56] A se vedea analiza de ansamblu a lui D. Chirot, *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony*, New York — San Francisco — London, 1976, p. 15—35.

[57] R. Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (Secolele XIV—XVI)*, Bucureşti, 1965 ; Ş. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Ţării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV—XVI). Drum şi stat* în *SMIM*, X, 1983, p. 9—55.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

economiei-univers europene cât și din partea noii economii-univers otomane centrate pe Istanbul, a determinat sporirea producției de mărfuri și orientarea tot mai accentuată a unor ramuri economice spre export. Astfel, mărfurilor care și anterior fuseseră vândute în sud-estul Europei (în primul rând sarea, apoi mierea și ceara, și în măsură mai mică lemnul și cerealele) li se adaugă acum masiv animalele și produsele animaliere. Dintre acestea oile găseau un debușeu masiv și sigur pe piața otomană, la fel ca și vitele mari, care însă erau deosebit de căutate și pe piața Europei centrale. De aceasta din urmă este legată și noua înflorire a mineritului din Transilvania în prima jumătate a secolului XVI. În toate cazurile enumerate mai sus este vorba de procese economice periferice, exportul de produse agricole și minerale fiind însoțit de importul de postavuri și produse de lux, precum și de penetrația negustorilor și „capitaliștilor" central-europeni și levantini. Sensul periferic al acestei evoluții este probat și de faptul că legăturile dintre Țările Române sunt depășite în secolul XVI atât ca volum, cât și ca valoare și pondere economică de ansamblu, de legăturile cu centrul celor două economii-univers menționate, îndeosebi de cele cu lumea otomană [58]. Cu toate acestea, faptul că producția cerealieră era doar în mică măsură prinsă în rețeaua schimburilor a permis menținerea unei anumite „autocentrări" și a constituit mult timp o piedică în calea adâncirii periferializării. Această periferializare a fost mai accentuată în cazul Țării Românești, în timp ce Moldova și Transilvania — legate prin diferite procese productive atât de economia-univers otomană cât și de cea europeană — au putut să evite deteriorarea termenilor de schimb și să obțină venituri însemnate, dintre care numai o parte erau „drenate" spre Istanbul.

Spre mijlocul secolului XVII economia-univers europeană a intrat într-o fază de contracție. În aceste condiții legăturile economice cu Europa centrală se atrofiază și spațiul românesc — aflat oarecum în echilibru până atunci — „basculează" spre Istanbul [59]. Această evoluție a zguduit serios Moldova, care cunoaște o criză extrem de gravă și complexă la sfârșitul secolului XVII și la începutul celui următor. Transilvania a fost mai puțin afectată, pe de o parte din cauza evoluțiilor politice care le-au contrabalansat pe cele economice (anexarea habsburgică), pe de altă parte din cauza nivelului mai ridicat al forțelor de producție, îndeosebi de plan urban, care permitea o mai accentuată autocentrare economică.

Relațiile periferice ale Țărilor Române cu Imperiul otoman, mai pronunțate în cazul Moldovei și Țării Românești (în acest ultim caz au fost etichetate chiar drept „protocoloniale" [60]), și oarecum atenuate în cazul Transilvaniei, care joacă mai degrabă rolul unei semiperiferii, necesită încă destule clarificări. Este vorba în primul rând de studierea conjuncturii economice din lumea otomană, care ar putea explica mai bine diferitele forme și mecanisme de exploatare a Țărilor române. De asemenea, este de dorit o mai fină analiză a fiecăruia dintre aceste meca-

[58] R. Manolescu, *op. cit.*, p. 184—186.

[59] B. Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea* în *RdI*, 41, 1988, nr. 5, p. 514—524 și nr. 6, p.587—596.

[60] D. Chirot, *op. cit.*, p. 57 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nisme, precum și a interconexiunilor dintre ele. Dincolo însă de multele noastre deziderate cognitive, conștiința caracterului periferic al economiei (și societății) românești față de lumea otomană în secolele XVI—XVIII constituie un punct de plecare necesar pentru viitoarele cercetări.

Din a doua jumătate a secolului XVIII economia-univers europeană și-a reluat expansiunea. Multele știri ce se adună acum despre variatele opreliști și măsuri cunoscute sub denumirea generală de „monopol comercial otoman" dezvăluie tocmai eforturile Porții de a face față concurenței europene și de a menține termenii de schimb cât mai favorabili sieși. Eforturi care pe termen lung erau menite eșecului, deoarece înfrângerile militare, progresele mijloacelor de transport și revoluția industrială din Occident au făcut ca atât Imperiul otoman cât și Țările Române să fie încorporate la periferia economiei-univers european. Acest proces economic a fost consacrat pe plan politic prin tratatul de la Adrianopol (1829), tratatul comercial anglo-otoman din 1838 și Războiul Crimeii (1853—1856) [61].

Mai dificilă este evaluarea rolului fiecărei părți a economiei-univers europene în periferializarea economiei românești. În această privință, Ștefan Zeletin a avansat în anii '20 următorul scenariu : după tratatul de la Adrianopol, care a lichidat barierele din calea negoțului cu Occidentul, rolul preponderent a revenit Angliei, care în acea vreme era puterea hegemonică a economiei mondiale capitaliste. Această situație s-a menținut până în 1873, când criza economică mondială — foarte marcată pentru exportatorii europeni de cereale în condițiile concurenței acerbe din partea producătorilor de peste ocean — a lăsat câmp liber Austro-Ungariei (care — ca să folosim termenii lui Wallerstein — era pe atunci o semiperiferie). Dependența de Austro-Ungaria s-a dovedit însă deosebit de apăsătoare, iar burghezia română a reacționat energic în 1885—1886 ; această reacție nu a putut duce însă la independența economică, ci doar la crearea unui embrion industrial și la reorientarea relațiilor economice externe spre noua putere a centrului, Germania, care a dominat economia românească până la primul război mondial [62].

Această schemă incitantă, dar prea puțin susținută de autorul ei cu date empirice, ridică semne de întrebare îndeosebi pentru prima subperioadă luată în considerare. S-a observat astfel că rolul Angliei nu a fost chiar atât de însemnat precum lasă să se înțeleagă Zeletin, o pondere mai mare având chiar din această fază Imperiul austriac [63]. Totuși, afirmația că și înainte de 1875 Principatele Române „nu erau

---

[61] A se vedea lucrarea încă deosebit de utilă a lui G. Zane, *Un veac de luptă pentru cucerirea pieței românești*, Iași, 1926 ; de asemenea, C. Buse, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837—1883)*, București, 1976 și A. Otetea. *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism*, București, 1977 ; mai recent, P. Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii comerciale a Marii Britanii (1803—1878)*, Cluj-Napoca. 1986 și V. Roman, *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte 1774—1878. Die Donaufürstentümer vom osmanischen Vasallentum zur europäischer Peripherie*, Offenbach, 1987.

[62] Șt. Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, 1925, p. 33—53, 107—137.

[63] P. E. Michelson, *Procesul dezvoltării naționale române. Contribuția lui Ștefan Zeletin* în *AIIAI*, XXIV/1, 1987, p. 373.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

decât o colonie austriacă"[64] este la rândul ei excesivă. Este adevărat că aproximativ o jumătate din importurile principatelor soseau din Imperiul austriac, dar cea mai mare parte dintre acestea proveneau din provinciile de la graniţa răsăriteană a acestuia, încadrându-se mai degrabă într-un model de economie regională. Pe de altă parte, comerţul propriu-zis al principatelor, la fel al celor mai multe ţări periferice, era excedentar, ceea ce ne obligă să acordăm prioritate analitică exporturilor. Astfel, dacă Imperiul austriac absorbea cea mai mare parte a exporturilor româneşti de animale şi produse animaliere, o pondere valorică superioară şi o creştere mai dinamică au cunoscut exporturile de cereale, legate de pieţele occidentale prin Marea Neagră[65]. Rolul Austriei era redus şi în domeniul financiar, românii obţinând majoritatea creditelor de pe alte pieţe. În concluzia celor de mai sus, şi până când cercetările viitoare vor clarifica mai bine în ce măsură economia principatelor era legată de economiile diferitelor ţări europene, credem că trebuie să rămânem la afirmaţia generală că Principatele Române deveniseră o periferie a economiei-univers europene în ansamblul ei. De asemenea, studii atente vor trebui să clarifice rolul provinciilor româneşti din cadrul Imperiului austriac, cercetătorii ezitând în evaluarea ponderii proceselor economice periferice faţă de cele semiperiferice.

În cadrul profundelor restructurări economice pricinuite de integrarea periferică a principatelor în diviziunea europeană, apoi mondială, a muncii, esenţială a fost instaurarea primatului producţiei de cereale[66]. Dependenţa crescândă de veniturile obţinute prin exporturile de cereale a contribuit la tensionarea suplimentară a relaţiilor sociale din agricultură, ceea ce — în contextul creşterii demografice puternice de la sate — a avut ca rezultat agravarea continuă a exploatării ţăranilor. Pe de altă parte, oferta masivă de mână de lucru şi posibilităţile relativ facile de exploatare a acesteia au permis obţinerea unor profituri ridicate fără a fi necesare investiţii pentru îmbunătăţirea calitativă a producţiei. În acelaşi timp, situaţia materială precară a ţărănimii care reprezenta majoritatea covârşitoare a populaţiei s-a asociat cu preţurile ridicate ale produselor (tânăra industrie românească neputându-se dezvolta fără sprijinul unei politici protecţioniste în defavoarea consumatorilor) blocând extinderea economiei de mărfuri în adâncimea societăţii.

Nevoia resimţită de către Occident de a asigura funcţionarea în bune condiţii a mecanismelor de integrare periferică a spaţiului românesc în economia europeană a stimulat şi transformările social-politice care au condus la formarea statului naţional modern român şi la „modernizarea"

---

[64] G. Zane, *op. cit.*, p. 44 ; ideea a fost reluată de V. Roman pentru perioada 1829—1856 (*op. cit.*, p. 97).

[65] Statisticile vremii atestă ponderea mult timp majoritară a Imperiului otoman în cadrul exporturilor româneşti ; trebuie însă ţinut seama că multe dintre mărfurile expediate pe Marea Neagră şi destinate oficial pieţei otomane, erau apoi reexportate spre ţări din Occident sau din bazinul mediteranean.

[66] Vezi mai ales I. Corfus, *Agricultura în Ţara Românească în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1969 şi idem, *Agricultura în ţările române, 1848—1864. Istorie agrară comparată*, Bucureşti, 1982.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

capitalistă a întregii societăți[67]. Aceste evoluții, și îndeosebi desăvârșirea unității naționale românești în 1918, au creat și premisele pentru depășirea periferialității economice. Rolul sporit ce revenea României în cadrul noului echilibru politic european crea unele posibilități mai largi de acțiune în acest sens. În același timp, aportul industrial al Transilvaniei și Banatului mărise considerabil potențialul economic al statului român. Pe de altă parte, reforma agrară de la sfârșitul primului război mondial ameliorase situația țărănimii și slăbise politic grupurile de interese legate de menținerea cu orice preț a nivelului ridicat al exporturilor de cereale. Reducerea ponderii cerealelor nu însemna însă lichidarea periferiabilității deoarece noul „vârf de lance" al exporturilor românești, petrolul, reproducea fidel relația de subordonare față de centrul economiei mondiale. Astfel, politicianul liberal Mitică Constantinescu remarca amar : „Pentru străinătate nu mai eram o țară de importanță agricolă, ci de însemnătate industrială, printr-un singur articol : petrolul"[68].

Consolidată pe plan politic intern după primul război mondial, burghezia română a declanșat o amplă contraofensivă împotriva capitalului străin, vizând preluarea controlului asupra ramurilor cheie ale economiei naționale, în primul rând asupra industriei petroliere[69]. Având ca principală expresie legea minelor din 1924, politica „prin noi înșine" inițiată de liberali a coincis însă cu o perioadă de expansiune economică mondială, ceea ce explică înversunarea și eficiența cu care s-au împotrivit monopolurile americane și britanice, susținute de guvernele respective. Deși pozițiile capitalului român s-au consolidat în această perioadă, până la urmă guvernul liberal nu a putut face față presiunilor interne și externe, îndeosebi boicotului financiar internațional, și a trebuit să cedeze locul unui guvern P.N.Ț., adept al doctrinei „porților deschise", care a modificat controversata lege a minelor în avantajul capitalului străin. În primii ani ai guvernării național-țărăniste capitaliștii occidentali și-au extins pozițiile în industria românească, dar principala formă de control și subordonare a economiei românești deveniseră deja marile datorii externe contractate de statul român.

Marea criză începută în 1929 a zguduit puternic economia mondială, care, în pofida unei relansări parțiale după 1933, nu s-a refăcut niciodată *pe deplin până la declanșarea celui* de-al doilea război mondial. Noua conjunctură economică mondială a aruncat România în vâltoarea unor mari dificultăți economice și sociale, dar în același timp a slăbit capacitatea centrului de a-și menține controlul asupra economiei românești, ca

---

[67] D. Chirot, *op. cit.*, p. 109 și urm. ; A. C. Janos, *Modernization and Decay in Historical Perspective : The Case of Romania* în K. Jowitt (ed.), *Social Change in Romania 1860—1940. A Debate on Development in an European Nation*, Berkeley, 1978, p. 72—116 ; în istoriografia română I. Bădescu a publicat recent o analiză a culturii române moderne prin prisma modelului lui Wallerstein *(Sincronism european și cultură critică românească. Contribuții de sociologie istorică privind cultura modernă românească*, București, 1984), dar — la fel ca și în tentativa anterioară a lui Zeletin (*op. cit.*, p. 216—255) — neglijarea rolului mediatorilor sociali și excesele partizane compromit în bună măsură o încercare altfel lăudabilă : neinspirată ni se pare și utilizarea termenilor de „metropolă" și „suburbie" în locul celor de „centru" și „periferie".

[68] M. Constantinescu, *Politica economică aplicată*, I, București, 1943, p. 12.

[69] Gh. Buzatu, *România și trusturile petroliere până la 1929*, Iași, 1981 ; I.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

și asupra economiilor periferice în general. Dificultățile financiare au generat măsuri de limitare a importurilor, mergând în anumite privințe până la o politică de autarhie economică, ceea ce a stimulat dezvoltarea industriei prelucrătoare. Ponderea crescândă a industriei în cadrul economiei românești, ritmul mai rapid de creștere a produsului social și venitului național față de cel al comerțului exterior, modificarea structurii importurilor prin diminuarea părții bunurilor industriale de consum și prin sporirea ponderii materiilor prime și semifabricatelor, diversificarea exporturilor spre Orientul Apropiat, balanța comercială activă de-a lungul întregului deceniu patru [70], rambursarea unei părți a datoriei externe și reducerea ponderii capitalului străin reprezentau pași concreți în direcția trecerii României de la periferia la semiperiferia economiei mondiale [71]. Se pune totuși întrebarea dacă transformările erau îndeajuns de ample și de rapide pentru a permite României să se mențină durabil în rândurile semiperiferiei în condițiile schimbătoare ale conjuncturii economice mondiale [72]. Această întrebare se impune cu atât mai mult cu cât transformări similare aveau loc și în alte țări periferice din sud-estul Europei [73] și din America Latină, ceea ce evident înăsprea concurența în cursa pentru un statut semiperiferic și micșora șansele de stabilizare la acest nivel.

Saizu, *Politica economică a României între 1922 și 1928*, București, 1981.

[70] Vezi I. Puia, *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică*, București, 1982, A. Platon, Gh. Dobre, C. Bogdan, *Comerțul exterior al României interbelice. Cercetări istorico-economice*, București, 1987, și, pentru ansamblul situației economice, *Enciclopedia României*, vol. III—IV, București, 1940, 1943.

[71] Astfel, comparația PNB/locuitor realizată de G. Arrighi și J. Drangel pentru majoritatea statelor în 1938 plasează România de asemenea printre țările semiperiferice (*op. cit.*, p. 66).

[72] În istoriografie s-au emis păreri divergente asupra situației economiei românești la finele perioadei interbelice. Dacă A. C. Janos opinează că politica economică a dictaturii regale a fost un mare succes compromis de evoluțiile politice (*op. cit.*, p. 106), D. Chirot susține că burghezia română nu a avut consecvența și spiritul întreprinzător care să permită eliminarea periferialității economice (*Neoliberal and Social Democratic Theories of Development : The Zeletin—Voinea Debate concerning Romania's Prospects in the '1920's and its Contemporary Importance* în K. Jowitt (ed.), *op. cit.*, p. 51). V. Axenciuc, care în general este sceptic cu privire la perspectivele economiei capitaliste românești (*Tendințe în structura economiilor naționale ale sud-estului european între cele două războaie mondiale* în *RdI*, 37, 1984, nr. 10, p. 1123—1124), aduce și câteva observații de fond : el arată că productivitatea muncii crescuse prea încet în ramurile protejate, astfel încât pretul de cost ridicat împiedica în cele mai multe dintre cazuri industria românească să-și vândă produsele și pe piața mondială (*ibidem*, p. 913—914). De asemenea, el supraevaluează că semnificația reducerii ponderii importurilor de produse manufacturate de consum este limitată de importurile tot mai mari de mijloace de producție (mașini, utilaje, motoare etc.) (*La place occupée par le Roumanie dans la division capitaliste à la veille de la seconde guerre mondiale* în *RRH*, V, 1966, nr. 4, p. 698—699) ; în felul acesta exista riscul ca formele vechi de dependență să fie înlocuite de dependența tehnologică, ceea ce ar fi dus la reproducerea structurilor periferice.

[73] Analizele lui J. R. Lampe, M. R. Jackson, *Balkan Economic History 1550—1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982, p. 431—519 și V. Axenciuc, *Tendințe...*, p. 897—916, 1110—1126, tind să arate că în ciuda particularităților și politicilor economice diferite ale acestor state, performanțele lor la sfârșitul perioadei interbelice erau asemănătoare în ceea ce privește împletirea aspectelor pozitive cu cele negative, acestea din urmă mânând capacitatea de a continua ferm dezvoltarea în sens semiperiferic.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dincolo de caracterul speculativ al răspunsului la o asemenea întrebare, trebuie să avem în vedere şi un alt aspect al problemei. Politica de industrializare şi de dezvoltare semiperiferică implica sacrificii serioase în ceea ce priveşte nivelul de trai şi este îndoielnic că România avea capacitatea să o menţină consecvent o perioadă mai lungă de timp. Aici este de semnalat faptul că orientarea mijloacelor statului spre sectoarele industriale noi, cu puternică concentrare monopolistă, şi multiple „afaceri necurate" ce au avut loc cu acest prilej au stârnit o rezistenţă socială amplă şi variată, ceea ce a determinat vârfurile cele mai dinamice ale burgheziei să opteze pentru sprijinirea instaurării dictaturii regale. Având în vedere versatilitatea şi oportunismul cunoscut al lui Carol al II-lea, antecedentele sale în colaborarea cu marele capital internţional şi opoziţia largă şi persistentă împotriva dictaturii sale, această opţiune reflectă mai degrabă marja limitată de manevră politică a marii burghezii industriale.

La sfârşitul anilor '30 tendinţele de dezvoltare economică autocentrată au intrat în contradicţie cu politica expansionistă a Germaniei, care se refăcuse relativ rapid de pe urma crizei şi care, în condiţiile fragmentării pieţei mondiale, a exercitat presiuni economice şi politice pentru integrarea în spaţiul economic german, în cadrul căruia România urma să renunţe la industrializarea proprie şi să se specializeze ca furnizor de cereale şi petrol. Este de remarcat că această încercare de re-periferializare a întâmpinat împotrivire atât din partea maselor populare, cât şi din partea celei mai mari părţi a burgheziei naţionale, trecând peste deosebirile de vederi cu privire la politica economică concretă sau la regimul politic [74]. Victoriile militare germane din anii 1939—1940 au creat însă o conjunctură în care factorii externi au prevalat pentru un timp asupra celor interni, iar distrugerile din timpul războiului au nimicit o bună parte din acumulările perioadei interbelice.

În ceea ce priveşte destinele economiei româneşti postbelice, credem că cel mai potrivit este ca fiecare dintre cititorii care au avut răbdarea să ne însoţească până la capătul acestui eseu să încerce, pornind de la informaţiile cunoscute, să verifice în ce măsură modelul teoretic propus ajută la explicarea realităţii concrete. La rândul nostru, ne propunem să revenim cu un alt prilej asupra acestui subiect.

Bucureşti, mai 1989 ; martie 1990.

[74] În atitudinea de rezistenţă antigermană motivaţiile politice au jucat totuşi un rol mai însemnat decât cele economice ; acestea explică de ce convergenţele dintre opţiunile economice ale P.N.T. şi politica germană, convergenţe conştientizate în luările de poziţie ale lui V. Madgearu pe marginea tratatului economic din martie 1939 (vezi comentariile lui H. L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, 1951, p. 217—219) nu au condus la o apropiere politică efectivă.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

OF HISTORICAL ECONOMIC PROCESSES COMMENTS ON THE WORLD-APPROACH

SUMMARY

The authors analyse Immanuel Wallerstein's modern world-system model, insisting on the social and scientific context of its setting up, on the main characteristics of its three structural positions (core, semiperiphery, periphery), on the correlation between economic centrality and the power of state mechanisms and on the constraints put by the system's hierarchical structure and dynamics on the development of various countries. The model is critically compared with Fernand Braudel's concept of „économie-monde", with special reference to the latter's postulate of the model's applicability to pre-modern economies and societies. In this respect the authors share to a certain extent Braudel's assumptions regarding the existence of only non-essential differences between world-empires and world-economies and on the related theme of the three economic strata theory.

However the authors consider that the world-approach model, if completed with national and local insights, is a valuable scientific tool in studying the historical economic processes.

A special paragroph is devoted to a sketch of Romania's economic history between the thirteenth century and World War II, as seen by means of this model.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SORIN ANTOHI

CUVINTELE ŞI LUMEA. CONSTITUIREA LIMBAJULUI SOCIAL-POLITIC MODERN ÎN CULTURA ROMÂNĂ (I)

„Aucune science historique n'est en mesure de déterminer par ses propres moyens si le langage est un produit de la vie sociale ou si la vie sociale n'est pas, au contraire, un effet du langage".

(Brice Parain, *Recherche sur la nature et les fonctions du langage*, Paris, Gallimard, 1942, p. 176).

Din perspectiva unui model hermeneutic al culturii române moderne, problema constituirii discursului social-politic autohton prezintă o importanţă privilegiată. Dat fiind că o hermeneutică a fenomenului românesc se naşte esenţialmente ca reflecţie critică asupra sistemelor semnificante, urmărind prioritar apariţia şi circulaţia sensului social, ea va avea ca punct de reper limbajul social-politic. Desigur, nu poate fi vorba de o simplă — chiar dacă stimabilă prin acribie — înregistrare a ocurenţei, funcţiilor originare şi mutaţiilor (semantice, sintactice, ortografice ale) termenilor definiţi ca „social-politici", ci de o interpretare a acestora în ansamblul unor entităţi mai cuprinzătoare : ideologii, contexte cultural-istorice etc. Astfel, analiza limbajului social-politic iese din cadrul interdisciplinarităţii centrate pe lingvistică, pentru a se integra unei fenomenologii sociale având ca principiu generator o istorie a scriiturilor politice. Este obiectivul ambiţios pe care îl formula, încă din 1953, Roland Barthes : „Il n'est pas douteux que chaque régime possède son écriture, dont l'histoire reste encore à faire. L'écriture, étant la forme spectaculairement engagée de la parole, contient à la fois, par une ambiguïté précieuse, l'être et le paraître du pouvoir, ce qu'il est et ce qu'il voudrait qu'on le croie : *une histoire des écritures politiques constituerait donc la meilleure des phénoménologies sociales*" (s.ns.) [1].

[1] *Le degré zéro de l'écriture* (1953), Paris, Éditions du Seuil, Collection Points, p. 22. Pentru accepţia specială a termenului *écriture* (ca act de solidaritate istorică, plasat între limbă şi stil), v. mai ales p. 11—17 („Qu'est-ce que l'écriture ?").

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Fenomenologia socială schițată de Barthes ar fi, la rândul ei, suportul unei hermeneutici. Pentru hermeneutica fenomenului românesc, istoria scriiturilor politice ar putea fi șansa de a-și institui metoda în buna tradiție a adevăratei cunoașteri, ca *drum parcurs deja* [2]; pornind de la un set de presupoziții bazate pe o cunoaștere preliminară empatică a obiectului, cercetătorul ajunge din nou la ele după un traseu cognitiv prin țesătura aproape incomprehensibilă a faptelor. Paginile de față vor să scoată în evidență doar câteva dintre etapele acestui demers, așa cum se disting ele pe fundalul primei jumătăți a secolului XIX.

1. Confuzia limbilor. Filologia ca ideologie de tranziție

Dacă e să alegem din noianul scrierilor care se opresc asupra limbii române a secolului trecut o formulare sintetică, cu greu găsim alta mai pertinentă decât această frază a lui Petru V. Haneș : „Veacul al XIX-lea, epocă de transformări generale în ideile și instituțiile Europei, a însemnat și pentru principatele noastre același lucru și a produs la noi, ca și aiurea, aceeași profundă schimbare a limbii" [3]. Haneș trebuie completat cu observația că schimbarea limbii a fost atât de profundă și atât de rapidă — e vorba de limita unei generații —, încât a dus la o diferențiere socială fără precedent a mijloacelor de comunicare lingvistică, amenințând chiar cu pulverizarea acelei *Sprachgemeinschaft/Kommunikationsgemeinschaft* ce asigură coeziunea socială. Lectura textelor de diferite proveniențe și destinații transmise din prima jumătate a secolului precedent ne face martorii unei realități greu de trecut cu vederea : avem de-a face nu cu o limbă, ci cu *mai multe*, de parcă stilurile funcționale, idiolectele, graiurile, variantele de orice fel ale limbii noastre ar fi cunoscut, vreme de câteva decenii, un paroxism al diferențierii. Impresia de eterogenitate a limbajului era prezentă și în epocă, fiindcă, adesea, chiar persoanele cu oarecare instrucție resimțeau existența unor bariere lingvistice, a unei confuzii generale a limbilor : „Iacă-mă în Babilonul Românieĭ", scria Ion Codru Drăgușanu în 1837, puțin după ce sosise în București. „Nu-ți scriu figurativ, ci deplin în sens leterale. Aici e amestecul limbilor, aici contrastul porturilor și combinațiunea cea mai bizară din toate" [4].

Afirmația lui Ion Codru Drăgușanu nu este de fapt nici excesivă, nici figurată (el spune, dintr-o confuzie, „figurativ"), deoarece indecizia proceselor rapide de primenire ce aveau loc în interiorul limbii române adăuga alte surse de neînțelegere celor provenite din alăturarea, mai ales în orașe, a unor grupuri etno-lingvistice foarte deosebite. Chiar în cadrul comunităților mai mici, chiar în mediul familial, deosebirile de educație amplificau distanțele între generații până la limita zădărnicirii dialogului, mai cu seamă asupra unor chestiuni ce depășeau sfera ocupațiilor tradi-

---

[2] Cf. „La méthode, c'est le chemin *après* qu'on l'a parcouru". Georges Dumézil a așezat această frază a marelui sinolog Marcel Granet în fruntea operelor sale. La noi, cel care a folosit-o e Adrian Marino (o citează în *Comparatisme et théorie de la littérature*, Paris, P.U.F., 1988).

[3] *Dezvoltarea limbii literare române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1994, p. 220.

[4] *Apud* Ștefan Cazimir, *Alfabetul de tranziție*, București, Cartea Românească, 1986, p. 13.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ţionale. Ştefan Cazimir a sesizat foarte bine bizara situaţie : „Într-o vreme în care tinerii încep să practice un limbaj nou, iar vârstnicii îl păstrează, *grosso modo*, pe cel vechi, dacă exponenţii celor două atitudini nu ar trăi unii lângă alţii, divergenţa lor ar genera până la urmă două limbi total diferite. Viaţa însă obligându-i să coexiste, nevoia de a păstra o punte a înţelegerii duce la ivirea unei *limbi de tranziţie*“ [5]. Această inevitabilă *limbă de tranziţie*, veritabilă *lingua franca* a unei lumi heteroclite, a debutat ca *esperanto* şi *pidgin* pentru a căpăta treptat coerenţă, unitate, pentru a-şi recăpăta caracteristicile de limbă naturală pe care părea condamnată să le piardă. Treptat, prin modernizare şi epurare, limba română şi-a putut redefini identitatea, depăşind situaţia critică în care periferializarea societăţii civile, deculturalizarea şi imperialismul cultural al altor etnii o aduseseră. Drept urmare, situaţia paradoxală — de străini în propria ţară, de propria limbă — în care elita societăţii se complăcea a devenit tot mai puţin tipică, pentru a dispărea în cele din urmă ; astfel, articolele de tipul „Cum am învăţat româneşte“ îşi vor pierde motivaţia, iar regretele provocate de ignorarea limbii materne sau de cunoaşterea ei superficială (ca acelea exprimate de un Alexandru Golescu-Albu sau de un Gheorghe Bibescu) vor rămâne doar în antologia absurdităţilor istoriei noastre, ca şi aprecierile negative la adresa capacităţilor de expresie ale românei [6]. Pe de altă parte, nevoia imperioasă a traducerii intralingvistice — aparentă în primul rând în situaţiile de comunicare între elitele instruite şi masele rurale — se estompează, dacă nu dispare cu desăvârşire [7].

Pe fondul acestor remarci generale asupra limbii, interesul pentru problemele limbajului social-politic nu mai necesită noi argumente. Subiectul a fost mult tratat, de regulă însă cu privire specială asupra chestiunilor tangente cu literatura : pătrunderea termenilor social-politici în literatură, lexicul social-politic şi principalii noştri scriitori ai perioadei,

---

[5] Ştefan Cazimir, *op. cit.*, p. 83. Autorul, în spiritul întregii cărţi, face la p. 82—83 o analogie între situaţia limbii şi a portului în primele decenii ale secolului XIX (analogia apărea şi în epocă, între alţii la N. Istrati şi Heliade).

[6] Asemenea fenomene aberante nu au scăpat nici observatorilor străini care cunoşteau condiţiile formării intelectualilor români. Patrick Harry Griffin, de pildă, înregistrează deopotrivă tendinţa unor fii de boieri (instruiţi în greacă şi/sau franceză) de a-şi deprecia limba maternă, ori aceea de a admite cunoaşterea ei insuficientă. V. cartea sa *Fathers and Sons in Ninteenth-Century Romania : A Study of Generational Thinking*, University Microfilms, Inc., Ann Arbor, Michigan (Ph. D. Dissertation, University of Southern California, Los Angeles), 1969.

[7] Traducerea intralingvistică rămâne totuşi necesară până spre finele perioadei de care mă ocup aici (ea apare şi în secolul nostru, chiar în opere de ficţiune : Caragiale, Rebreanu). V. studiul meu „Utopie et révolution. Idées européennes, expériences roumaines“, partea a III-a, în Al. Zub (ed.), *La Révolution française et les Roumains*, Iaşi, 1989, p. 285—310. Pentru problematica înrudită a înţelegerii ca traducere, v. George Steiner, *După Babel. Aspecte ale limbii şi traducerii* (1975), trad. de Valentin Negoiţă şi Ştefan Avădanei, Bucureşti, Univers, 1983, p. 17—77. În perioada la care mă refer, mai cu seamă în ultima ei parte, conversaţia obişnuită putea conduce la termeni şi sintagme care solicitau veritabile calităţi de traducător.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stiluri, limba presei culturale etc.[8]. Studiile care abordează limbajul social-politic pentru a-l cerceta în mod special și aplicat sunt ceva mai

[8] O bibliografie selectivă a lucrărilor privind limbajul social-politic al epocii în discuție s-ar întinde pe multe pagini, drept care nu-și poate găsi locul aici. Mă voi mulțumi să indic doar câteva titluri, cu un foarte succint comentariu. Cea mai importantă lucrare este, de la distanță, cea a lui Klaus Bochmann, *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin, Akademie-Verlag, 1979. Bochmann se referă de fapt și la perioada anterioară anului 1821, ajungând înapoi în timp până la Dimitrie Cantemir; pentru indicații de metodă și ansamblul temei, v. bibliografia de la p. 6—10 (în notele care însoțesc prezentarea problematicii și a stadiului cercetării; cu foarte mici excepții, sinteza bibliografică a lui Bochmann rămâne valabilă și în prezent). Rodica Bogza Irimie și-a publicat în 1979, la Universitatea din București (multiplicat), teza sa de doctorat, *Termeni politico-sociali în primele periodice românești*. Cercetătoarea se oprește asupra perioadei 1829—1848, se bazează pe metodologia lingvistică franceză de tipul Jean Dubois (cf. *Le vocabulaire politique en France de 1869 à 1872*, Paris, Larousse, 1962 și lucrările centrului de cercetare a lexicului politic al ENS de la Saint-Cloud). Ca și Klaus Bochmann, Rodica Bogza Irimie își încheie contribuția cu un prețios glosar al termenilor studiați, făcând foarte rapidă și eficientă consultarea materialului. Pentru a nu intra în amănunte metodologice și bibliografice, nu mă voi opri asupra cercetărilor de semantică istorică plasate în linia Școlii de la *Annales* (v., ca exemplu ilustrativ, Philippe Bénéton, *Histoire de mots: culture et civilisation*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1975, mai cu seamă p. introductive, 11—22, precum și bibliografia — „Utilajul lingvistic și lexicografic" —, p. 151—156) ori în descendența școlilor germană și anglo-americană. La noi, Ștefan Lemny (v. *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, 1986; cf. recenzia mea cu accent asupra metodei, „Istoria cuvintelor sau istoria ideilor?", în *Viața studențească*, nr. 1, 7 ian. 1987, p. 9) a dat cea mai importantă monografie a unui termen social-politic. În ultimii ani, un colectiv de la Institutul de Studii Sud-Est Europene din București, coordonat de Alexandru Duțu, abordează problemele lexicului social-politic în cadrul temei *Viața intelectuală la români în secolele XVII, XVIII și XIX*; iată numele colaboratoarelor: Lia Brad-Chisacof, Anca Ghiață, Eugenia Ioan, Zamfira Mihail, Emanuela Mihuț, Lidia Simion, Cătălina Vătășescu (cercetarea lor comună are genericul „Lexicul socio-politic în limbile sud-est europene în secolul al XIX-lea"). Publicații mai importante ale colectivului: Zamfira Mihail, „Idéologie, mentalité — expression linguistique", în *RESEE*, XXII, 2, 1984, p. 133—144; Lidia Simion, „The Modernization of the Social-Political Vocabulary as Reflected in the Romanian Press of the First Half of the 19th Century" (p. 27—33) și Lia Brad-Chisacof, „The Language of Tudor Vladimirescu's and Alexander Hypsilantis' Revolutionary Proclamations" (p. 35—42), ambele în *RESEE, XXVI, 1, 1988*. Din aceeași preocupare lexicologică subsumată istoriei mentalităților rezultă și contribuțiile apărute în revista citată în anii 1979—1980. Lucrările lingviștilor sunt în general structuraliste, multe influențate de modelul analitic al limbajului social-politic propus de Ion Coteanu (v. în special numărul tematic din *Analele Universității din București*, Seria Limbă și Literatură, XXVII, 1978). Reproduc aici modelul Coteanu:

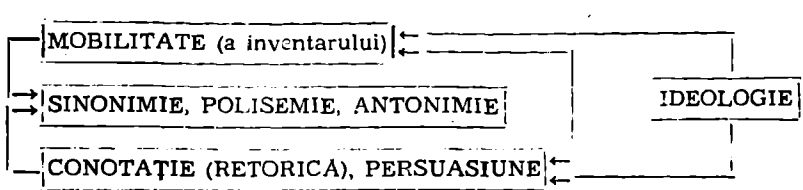

În fine, dintre cercetările lingvistice asupra lexicului social-politic sprijinite mult pe istorie, v. Vasile Arvinte, *Român, românesc, România. Studiu filologic*, București, 1983.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rare, în ciuda faptului incontestabil că scrierile social-politice s-au adresat în epocă unor mase din ce în ce mai numeroase și mai decisive în viața societății, deci spun mai mult despre istoria națională decât pot spune lucrările literare, care circulau în prima jumătate a secolului trecut în cercuri mult mai restrânse. Chiar în raport cu lexicul social-politic al epocii anterioare (lexicul feudal), acela din primele decenii ale anilor 1800 merită osteneala cercetătorului : așa cum arăta Klaus Bochmann cu admirabilă cuprindere a fenomenului, noul vocabular era mai popular (cel feudal abia dacă depășea lumea curților și cancelariilor), jucând rolul unui vocabular pilot în procesul de reromanizare (sub dubla înrâurire a a limbilor romanice, în special a francezei și italienei), reflectând transformările societății, fiind cel mai popular dintre vocabularele de o mai înaltă cultură spirituală [9].

Prima jumătate a secolului precedent, în special anii 1821—1849, constituie etapa cea mai dinamică a schimbărilor din limbajul social-politic, tot așa cum reprezintă și etapa celei mai depline confuzii. Dacă acum asistăm la abandonarea treptată a terminologiei feudale și la introducerea unor termeni potriviți cu mersul provinciilor române către vârsta lor modernă, nu e mai puțin adevărat că asistăm la o confruntare dramatică și deschisă între ansamblul limbii române vechi (în care moștenirile latine se asociază cu elemente slave populare, maghiare, poloneze, slave vechi — mai ales în limba cancelariilor și a vieții ecleziastice —, turco-osmane, neogrecești — cu începere din secolul XVIII, sub fanarioți) și limba română modernă, în curs de constituire. În această limbă nehotărâtă, care își croiește drum cu greutate, elementele concurente se înfruntă acerb și în număr impresionant : influenței ruse (mai ales lexic militar, administrativ), exercitată tot mai mult din perioada războaielor ruso-turce, i se adaugă noi elemente neogrecești și chiar turcești (altele decât cele uzuale deja), precum și un strat abundent de elemente latino-romanice, la care se mai pot alătura creațiile pe terenul limbii noastre, prin calchiere. Practic, limba română a primelor decenii din secolul XIX „prelucrează" un material lexical și sintactic din care s-ar putea crea mai multe limbi de sine stătătoare ; vitalitatea limbii noastre e pusă la grea încercare, româna având în epocă un metabolism accelerat și extrem de extins.

Desigur, experiența — mai ales transilvăneană a — transformărilor inițiate sub influența *Aufklärung*-ului nu trebuie nesocotită. Mai mult, nu putem trece cu vederea contribuția unor personalități de excepție anterioare Școlii Ardelene la modernizarea limbii române în general, la modernizarea lexicului social-politic în special. Numai că aprecierea contribuțiilor anterioare secolului XIX se va face în lumina unui adevăr incontestabil, esențial pentru cultura noastră : nu putem vorbi de o continuitate a procesului general de primenire lingvistică decât începând din anii 1820.

Cum se motivează această limitare ? Mai întâi, ținem seama de faptul că travaliul lingvistic al lui Dimitrie Cantemir — care a preluat în lucrările sale un volum uimitor de neologisme [10] — nu a putut institui

[9] Bochmann, *op. cit.*, p. 10.
[10] *Ibidem*, p. 22—28.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

un uzaj, o tradiție, deoarece opera sa nu a circulat decât în cercuri foarte selecte, fiind practic absentă din economia începuturilor limbii române moderne. În al doilea rând, multe din scrierile Școlii Ardelene au rămas necunoscute muntenilor și moldovenilor până în etapa de care vorbim — cazul lui Ion Budai-Deleanu este, fără îndoială, un caz-limită, dar nu lipsit de semnificații privind circulația ideilor și cuvintelor în *Aufklärung*-ul autohton.

Prin urmare, extinzând limitele temporale ale constituirii lexicului social-politic românesc (cum ar fi atunci când, incluzând etapa rafinării noului cod de comunicare, venim până la 1881 pentru a cuprinde schimbarea normelor morfologice și ortografice), avem de depășit un obstacol adus în calea obiectivității de legitimism : înnoirile lingvistice și ideatice nu au o continuitate perfectă, ci admit cezuri, discontinuități, refluxuri. Există, cum arătam și mai înainte, numeroase scrieri care au rămas multă vreme în manuscris și au avut astfel o carieră apropiată de cea a documentelor secrete în care s-a inovat lingvistic : nu au avut ecou. Așa s-a ajuns la redescoperirea succesivă, de către autori ce nu aveau cunoștință de preocupările antecesorilor, a termenilor vocabularului modern [11]. De pildă, *republică* și *democrație* : Miron Costin vorbea de *răspublică*, cronicarii munteni de *respublică*, Dimitrie Cantemir de *publică* (traducând *obște*), Bulai-Deleanu de *republecă* („adică lucrul de obște") ; Cantemir a folosit primul *dimocrație*, iar un secol mai târziu Budai-Deleanu scria *democrație* [12]. Față cu această realitate inconturnabilă, Al. Graur a introdus conceptul de *etimologie multiplă* [13], ușor de înțeles și tentant, dar nesatisfăcător : l-am putea abandona în favoarea conceptului de *primă atestare multiplă (mehrfachen Ersterwähnung)*, sugerat pasager de Klaus Bochmann, cu toată ironia implicită într-o atare paradoxală formulă [14].

Considerând mai îndeaproape situația concret-istorică a teritoriilor locuite de români, vom observa negreșit că formula cercetătorului german își pierde trăsăturile paradoxale. Într-adevăr, geografia politică și spirituală a făcut ca vocabularul social-politic (pentru a nu ne referi decât la acesta) să aibă alte surse în Transilvania (latine, maghiare și germane) în raport cu Moldova și Țara Românească (turcești, grecești, rusești, latino-romanice). Putem vorbi deci de o diversificare regională a lexicului social-politic, cel puțin la fel de hotărâtoare în economia limbii ca diversificările cronologice (în decenii succesive se optează pentru surse și modele lingvistice deosebite, iar limba are și o relevabilă evoluție internă) ori ideologice (fiecare corp social, chiar fiecare grupare de interese, alege alți termeni sau dă alte accepțiuni termenilor

[11] *Ibidem*, p. 13. Bochmann, arătând că vrea să corecteze imaginea prea schematică a proceselor de înnoire lingvistică, menționează și tendința cercetătorilor români de a supralicita modernizarea latino-romanică și de a neglija oarecum lunga perioadă de tranziție, în care toate elementele heteroclite au fost în uz.

[12] *Ibidem*, p. 13.

[13] V. Al. Graur, „Etimologie multiplă", în *Studii de lingvistică generală*, București, 1960, p. 67—77 ; *idem*, „Din nou despre etimologie multiplă", în *Etimologii românești*, 1963, p. 11—18. Asupra chestiunii s-au pronunțat și alții, între care Th. Hristea, G. Ivănescu, Iorgu Iordan.

[14] Bochmann, *op. cit.*, p. 14.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

general folosiţi). Fenomenul este atestat la nivelul întregului material lingvistic, fiind pregnant în cazul cuvintelor de mai mare circulaţie, cu o încărcătură ideologică mai importantă, cu un semantism mai complex şi fluctuant [15]. Din nou, avem a conchide că Ion Codru Drăguşanu nu se înşela.

După 1821, dar în special în vremea Regulamentelor Organice, confuzia limbilor sporeşte, făcând din fiecare vorbitor care traversa mai multe medii sociale un poliglot în luptă cu *creolizarea* României [16]. Pentru depăşirea acestei crize, mai multe soluţii au fost căutate şi găsite în perioada care a urmat : una era oferită de însăşi vitalitatea limbii, celelalte au fost rodul reflecţiei asupra limbii. Soluţia naturală a limbii române a fost *derivarea.* Numărul imens al neologismelor etimologice, semantice şi sintagmatice făcea problematică autohtonizarea lor, reducerea violenţei lor rebarbative şi a forţei lor dizolvante, chiar înainte ca el să se „specializeze", să-şi precizeze uzajul. Astfel şi-a făcut simţit efectul o trăsătură structurală a limbii române, caracterul derivativ : „în această perioadă se declanşează o adevărată «febră» a derivării, în special cu sufixe, care modifică forma neologismului, îl «românizează», ceea ce dovedeşte în fond marea vitalitate a limbii române" [17].

Această „adevărată «explozie» a derivării" însoţeşte fenomenul de îmbogăţire a vocabularului prin mijloace externe şi este atestată de marea frecvenţă a unor morfeme derivative, sufixe şi prefixe [18]. Să observăm însă că nu e vorba doar de o derivare pe baza tradiţiei lingvistice autohtone, deoarece nu numai derivările „cu sunet românesc" s-au aflat la concurenţă, ci şi derivările pe baza unor modele străine (de

---

[15] Urmând cercetările lui G. Matoré (din *Le vocabulaire et la société sous Louis-Philippe*, Paris—Lille, 1951 şi *La méthode en lexicologie. Domaine français*, Paris, 1963). Klaus Bochmann vorbeşte de *Schlüsselwörter* („cuvinte-cheie" pentru înţelegerea unei problematici, cum sunt *naţie* şi *patrie*), *Schlagwörter* („cuvintele-cheie" determinau un câmp conceptual-lexical, fiind o cheie pentru înţelegerea unui întreg grup de concepte asociate ; aceste *Schlagwörter* sunt cuvinte-cheie care au valoare emoţională mare, o semnificaţie complexă, comparabilă cu cea a unui ansamblu de postulate, o putere dinamizatoare implicită ; ex. : *revoluţie, constituţie, împroprietărire*, la 1848), *Losungwörter* (cuvinte sloganizate, ca şi cele dinainte, care însă par să rezume un întreg program politic, inteligibil şi pentru masse : *slobozenie* în 1821, *dreptate, frăţie* în 1848), *Modewörter* (termeni folosiţi foarte intens într-o anumită perioadă, apoi abandonaţi ori folosiţi mai puţin ; de pildă, sub influenţa lui Michelet, Ledru-Rollin, Saint-Simon, cuvântul *egoism* apare în 23 din cele 36 de articole şi broşuri selectate în *Anul 1848* — observaţia este a lui Griffin, în *op. cit.*, p. 155). Clasificarea e amendabilă, desigur (de pildă, cum putem decide între *Schlagwörter şi Losungwörter ?*), dar are meritul de a oferi un criteriu de ordonare a materialului lexical.

[16] Am folosit termenii *pidgin* şi *creolizare* cu un sens slab, aproape figurat, pentru a da seamă de criza prin care trece limba română în epocă. Nici *pidgin*, nici *creole*, nu pot constitui un model pentru evoluţia limbii unei comunităţi europene, care, în plus, este atât de întinsă, dinamică şi supusă influenţelor externe. Intr-un scop euristic, experimentul „insulei pustii" (propus de Bickerton, dar respins din considerente morale) tentează : pe o insulă pustie din Pacific, un număr de oameni vorbind limbi structural deosebite primesc un fond comun de 200 cuvinte, iar după un an se studiază *pidgin*-ul elaborat între timp. V., pentru complexa problematică sociolingvistică, Peter Muehlhaeuser, *Pidgin and Creole Linguistics*, Oxford, Basil Blackwell, 1986.

[17] Rodica Bogza Irimie, *op. cit.*, p. 115. Cf. p. 119.

[18] *Ibidem*, p. 109. V. şi p. 110—114.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

exemplu, chiar unele neologisme de provenienţă latino-romanică au putut primi, cel puţin o vreme, sufixe greceşti). Toate „găselniţele" epocii au intrat apoi în procesul natural de adopţiune-transformare-respingere, unele cunoscând doar cariere efemere *(ambasadorat, tirăniţi, tirănos, tirăneşte, cetăţinime* etc.) ; chiar sufixe cu mare productivitate în epocă au căzut în desuetudine, fiind infirmate de evoluţia ulterioară a limbii şi păstrate în cazuri cu totul izolate (v. cariera controversată a sufixului *-ic* [19]). Derivările neinspirate au mărit coeficientul de tranzienţă al limbii române, extrem de instabilă pe atunci — o limbă în care norma nu putea decât să se confunde cu creativitatea [20]. Nu este exagerat să spunem că, pentru limba noastră de tranziţie, conceptul de „normă" este abuziv : critica sistematică a limbajului, de care va fi vorba în cele ce urmează, nu avea încă resursele de a elabora şi impune norme. Româna era vorbită (şi scrisă) aproape *ad libitum.*

Dacă, urmărind derivarea, am ajuns la iniţiativa individuală a locutorului, am ajuns şi la preocuparea de a se stabili repere într-o chinuitoare instabilitate. Fiindcă nu numai folosirea dezinvoltă, datorată în genere ignoranţei, încurajase derivarea, ci şi tendinţa programatică (favorizată de cea naturală) de a contracara influenţele externe. Nu voi insista aici asupra foarte cunoscutei exagerări a purismului latinist, care dusese la formulări greoaie, cu aspect şi utilitate mai îndoielnice decât cele mai estropiate ori absconse formaţiuni neologice ; procedeul, lăudabil ca premise, dar absurd, a sfârşit firesc în ridicolul parodiilor (cum ar fi proverbialul „prandiu academicu" organizat de Alexandru Odobescu). Era un sfârşit tipic proiectelor ce preiau din mentalul utopic schema logică, neglijând irepresibila pluralitate a realităţii, dinamismul vieţii. Era un exemplu de întâlnire în limbă a dogmelor (logice, dar iraţionale) cu relativismul imanent al universului. O instanţă în care filologia este coruptă de teză şi eşuează în *Ersatz* al unei ideologii.

Cum bine se cunoaşte, Şcoala Ardeleană a marcat indelebil limba păturilor instruite din Transilvania, Banat şi (în mai mică măsură) Bucovina, ajungând — în principal, prin exodul de ardeleni şi bănăţeni spre Principate, după 1820 — influenţă în Moldova şi Ţara Românească. Totuşi, chiar beneficiind de poziţia lor importantă în sistemul de învăţământ al Principatelor, ardelenii nu au putut impune versiunea dată de ei limbii naţionale. În aceste decenii de după 1821, prin răsturnarea regimurilor fanariote şi introducerea Regulamentelor Organice, societatea Principatelor Române trece prin rapide şi esenţiale prefaceri, reuşind chiar deplasarea centrului spiritual al românităţii în exteriorul arcului carpatic, în primul rând la Iaşi şi Bucureşti. Lexicul social-politic, alături de întreaga limbă, are de însotit o lume nouă ; vocabularul feudal se perimează pe măsură ce instituţiile feudale sunt abolite, dar, în acelaşi timp, penetraţia ideii naţionale romantice transferă iniţiativa şi conducerea luptei naţionale dinspre marea boierime spre boierimea de rang mai mic şi spre elementele de tip burghez — aceştia din urmă, ultimi veniţi într-o înfruntare crucială. Procesul este încă mai semnificativ

[19] *Ibidem,* p. 111. Al. Graur consideră că acest sufix nu a funcţionat în română, pe când Rodica Bogza Irimie citează atestări transilvănene.

[20] Rodica Bogza Irimie, *op. cit.,* p. 113.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

decât s-ar părea, deoarece noii agenţi ai schimbării încep să fie definiţi tot mai puţin în termenii stratificării sociale tradiţionale, stablizându-şi în mod precumpănitor identitatea prin raportare la ideile pe care le susţin. Suntem în preajma naşterii unei categorii sociale (atributul e totuşi impropriu, cum vom vedea în partea a doua a capitolului) fără precedent — *inteligheţia*.

Să ne întoarcem însă la Şcoala Ardeleană. Avântul filologiei în zona intracarpatică, favorizat de accesul unităţilor la şcolaritate central- şi vest-europeană, de admiterea indivizilor astfel formaţi în funcţii publice, este potenţat de ideile *Aufklärung*-ului şi duce spre exteriorul disciplinei : filologia nu e „inocentă", abandonată erudiţiei gratuite, ci e „angajată" şi suferă un proces de ideologizare. Pentru a putea înţelege mai bine procesul şi termenii, să recurgem la un lung pasaj dintr-o lucrare a lui Alain Besançon care, între altele, reconceptualizează noţiunea de „ideologie" : "C'est une doctrine systématique qui promet, moyennant conversion, un salut ; qui se donne pour conforme à un ordre cosmique, déchiffré dans son évolution ; qui déclare s'appuyer sur une certitude scientifique ; qui impose une pratique politique visant à transformer totalement la société sur le modèle immanent que celle-ci recèle et que la doctrine a découvert. L'idéologie n'a en commun avec la religion que l'espérance de salut (encore ne l'avoue-t-elle pas), avec la philosophie ou la science, que le rationalisme (encore en en pervertissant l'usage) : ce n'est pas assez pour établir une véritable parenté. Elle possède la structure mentale de la gnose, mais modifiée par le genre de certitude qu'elle veut sienne et qu'elle emprunte (ou plutôt prête) à la science. Son champ d'action est le politique" [21].

Să încercăm acum să stabilim, *mutatis mutandis*, coloratura ideologică a filologiei Şcolii Ardelene. Nu voi relua în mod inutil trăsăturile care se cunosc, acelea care înscriu mişcarea culturală şi social-politică ardeleană în cadrul mai amplu al *Aufklärung-ului*. Din perspectiva pe care o propun, accentul cade pe discursul Şcolii Ardelene, în care putem găsi mărcile unei coruperi reciproce a ştiinţei cu religia şi care este destinat unei finalităţi politice. De fapt, ceea ce lipseşte pentru ca filologia să se transforme pe deplin în ideologie este absenţa colaborării cu puterea — atunci când sancţiunea puterii potenţează tezele filologiei, ideologia, în forma teoretizată de Alain Besançon, nu mai poate fi stăvilită, astfel încât ea se întoarce împotriva limbii, închizând cercul. Câtă vreme există heteroglosia, pe de altă parte (câtă vreme limba unică a ideologiei nici nu s-a putut constitui în întregime), ideologia nu are şanse, fiind sabotată de irupţia subiectivităţii, a individualităţii, a diferenţei [22].

Am mers cu bună intenţie prea departe : ideologia născută din filologie este încă o protoideologie, o ideologie doar parţial influentă asupra realităţii. Deocamdată, limba liturgică şi limba ştiinţei nu au fuzionat perfect, amestecându-se doar la nivelul cel mai superficial — un aliaj ce afectează din plin retorica, dar lasă un mare spaţiu de joc semanticii. Cum arătam mai înainte, una din erorile filologiei ardelene

[21] Alain Besançon, *Les origines intellectuelles du léninisme* (1977), Paris, Calmann-Lévy, Coll. Agora, 1987, p. 67.

[22] *Ibidem*, p. 357.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

era locul prea important pe care îl acorda schemei, logicii. Faptul nu era decât foarte obișnuit în *Aufklärung*, când, cu o expresie celebră a lui Paul Hazard, „transformarea chestiunilor de origine în chestiuni de logică" se întâlnea în toată Europa. Ideea națională va exploda în conștiințele românilor „luminați" sub semnul acestei transformări ideologizante, care a rămas până astăzi o constantă a autopercepției fenomenului românesc. Într-adevăr, filologia cărturarilor ardeleni a mers mai departe decât argumentația istorică a latinității, unității și continuității, depășind chiar curajul argumentației dreptului natural (în versiunea Ion Budai-Deleanu) și adăugând sfârșitului său caricatural o metafizică ideologizată, greu de deosebit de o mistică a naționalității. Ideea națională devine principiul central al unei gnoze : din acest principiu decurge o soteriologie (puțin aparentă în activismul social relativ prudent al ardelenilor ; ea avea să iasă puternic în evidență la 1848) laicizată, tot de el atârnă o morală și o suprainterpretare a istoriei (rolul Providenței, atât de mult teoretizat în Europa luministă — sub forme raționalizate și laicizate — și romantică — exact sub această formă). Debutul ideii naționale moderne sub amintitele auspicii este greu de consecințe pentru istoria sa ulterioară, insist. Dacă ne oprim numai la prima jumătate a secolului trecut, observăm că românii deceniului al patrulea — așa cum arăta și Paul Cornea într-o carte excepțională — „situează «naționalitatea» în planul unei experiențe primare, văzând într-însa un statut ontologic al ființei" (ca germanii) și „transportă drepturile naturale ale individului în domeniul politic" (asemeni francezilor)[23]. Treptat, tendința metafizică de inspirație germană (venind din Herder, atât de popular la noi, dar și din *Volkstum*-ul lui Jahn) va prevala asupra concepției franceze ; era, de prisos să motivez, o urmare a faptului că românii, asemeni germanilor, nu fuseseră uniți și cunoscuseră trauma înfrângerii și dezastrelor naționale — francezii, care concepeau naționalitatea ca oameni uniți și independenți, accentuau termenii contractului social, în funcție de rațiune și de autonomia persoanei (cf. definiția celebră dată națiunii de Siéyès, în plin 1789, în *Qu'est-ce que le tiers état ?*). Naționalismul românesc, asemeni tuturor naționalismelor, „multiplică indicele pasional al adeziunii la ideea de națiune, o erijează în dogmă" *(Jean Weisberger)* ; *cu o pertinentă formulare a lui Paul Cornea, putem* conchide că naționalismul transformă „[...] ceea ce este contingent și artificial în necesar și organic, substituie opțiunii o mistică"[24].

2. „Febra filologică". Filologia ca *pneuma* și ca *modus vivendi*.

Când marele flux al *Aukwlärung*-ului atinge societatea românească extracarpatică în profunzime, depășind filtrul tendențios al fanarioților, este prea târziu ca lumea noastră zguduită de convulsii să mai poată crede în idei generose și universale ; pe de altă parte, este prematur ca un set de abstracțiuni să devină forță socială, adică să se constituie ca ideologie. Inițial, în preajma șocului produs de mișcarea lui

[23] Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780—1840*, București, 1972, p. 469.

[24] *Ibidem*, p. 469. Cf. p. 470—483.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Tudor, „indigenţa paralizantă a mijloacelor propăşirii intelectuale (lipsesc şcoli superioare în limba naţională, centre laice de polarizare a cărturarilor, o tradiţie publicistică în domeniul profan etc.)" face ca luminismul să nu reuşească „să se încorporeze ideologic, manifestându-se sub forma unor iniţiative izolate, de un caracter mai mult practic şi de o eficacitate limitată" ; abia după 1821, cu *boom*-ul proiectelor de reformă (86 numai până în 1823 !), putem considera că luminismul devine „o realitate interioară a spiritului românesc" [25], „principalul recurs ideologic al spiritelor înaintate şi generoase", „o *teorie* relativ coerentă a instruirii şi educaţiei morale, implicând o *politică* a şcolarizării şi a reformei, elaborată în baza unei analize concrete a situaţiei interne şi a confruntării cu realizările şi experienţa intelectuală a Europei" [26].

O asemenea receptare a *Aufklärung*-ului, ca *„răspuns plauzibil* dat problemelor ridicate de accederea poporului român într-o nouă etapă a dezvoltării" [27], va fi condiţia decisivă a naşterii inteligenţiei româneşti. Pentru aceasta, va fi nevoie ca noul conglomerat ideologic să se completeze cu „un *diagnostic* al situaţiei, un *program* de redresare, o *filozofie* de colorit etic, preocupată de fundamentarea criteriilor şi conduitelor recomandabile în epoca nouă, în fine, o *acţiune* de traducere în fapt a obiectivelor propuse" [28].

Dar massa vorbitorilor limbii române trăia intens epoca de tranziţie, sesizând accelerarea istoriei, mutaţiile brutale în viaţa publică şi în cea individuală [29]. Prin urmare, nu ne vom mira să asistăm, în toată prima jumătate a secolului trecut, la o transformare a filologiei, *volens nolens*, sub presiunea vieţii cotidiene, într-o preocupare generală ; fenomenul părea foarte natural şi în epocă, dacă e să ne luăm după un articol apărut în *Albina românească* în 1844 : „nu este de mirare dacă *şepte milioane de români sunt cuprinşi de febra filologică* şi necontenit se îndeletnicesc a-şi lămuri limba, scriptura şi istoria" [30]. *Febra filologică* este numele cel mai plastic pentru această hermeneutică spontană, această „poliţie a cuvintelor" (Mircea Vulcănescu). Sunt rare ocaziile în care un întreg popor — sau, cel puţin, vorbitorii din păturile sociale dinamice — se detaşează de propria limbă maternă, pe care par a o concepe ca pe un metalimbaj. Pentru câteva decenii, s-ar zice că românii sfidau tradiţia care limita drastic numărul celor îndreptăţiţi să se amestece în treburile limbii (e destul să ne amintim prestigiul onomaturgului din *Cratylos* [31]), lăsându-se purtaţi de elanul *febrei filologice* până la condiţia de *logothet*, de fondator al unei limbi. Riscând o butadă care por-

[25] *Ibidem*, p. 188.
[26] *Ibidem*, p. 190 şi 191.
[27] *Ibidem*, p. 191.
[28] *Ibidem*, p. 191.
[29] Pentru o discuţie a epocii de tranziţie, cu exemple autohtone, v. Ştefan Cazimir, *op. cit.*, p. 7—11. Pentru accelerarea istoriei, v. Al. Zub, „Ideea naţională şi accelerarea ritmului istoric", în *Cunoaştere de sine şi integrare*, Iaşi, 1986, p. 9—14.
[30] *Apud* Ştefan Cazimir, *op. cit.*, p. 87 (s.ns.).
[31] V. ediţia românească, în Platon, *Opere*, III, Bucureşti, 1978, p. 138—414 (interpretate de Constantin Noica, traducere, lămuriri preliminare şi note de Simina Noica) ; problema care ne priveşte aici este expusă în paragraful 390e.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

neşte de la o etimologie transparentă : fiecare logofăt devine *logothet* ! [32]. Oricum, problematica limbii obsedează pe fiecare. „Atâta ştiu", îi scria Heliade lui Petrache Poenaru în 1839, „că cele dintâi ale noastre gânduri, chibzuiri şi dezbateri a fost limba ; cele dintâi chibzuiri ale oricărui român ce a luat pana în mână a scri pentru alţii şi pentru sufletul său a fost limba ; cele dintâi dezbateri şi polemice ce s-au ivit în foile publice româneşti a fost limba, acel dar ce l-a dat Dumnezeu omului şi care, cu cât să cultivă, cu atâta şi Cuvântul creşte şi se arată în toată desăvârşirea [...]" [33].

Rândurile sunt în mare parte valabile şi pentru cei care nu au „luat pana în mână a scri", pentru cei ce se resemnau la exprimarea orală sau nu erau în stare decât de aceasta. Ca să trăieşti, deveneai filolog ; filologia exista ca *pneuma,* trebuind să prezideze la constituirea *self*-ului ameninţat de *Spaltung* — oamenii ajunseseră să combine într-o singură personalitate precară elementele vechiului şi elementele noului : haine orientale şi veşminte apusene ; arhaisme şi neologisme ; moravuri vechi şi obiceiuri noi. Avem şi de la C. Negruzzi *(Scrisoarea VIII)* expresia conştientizării *Spaltung*-ului : „în mine sunt doi oameni deosebiţi, românul vechi şi românul nou" [34]. Ne vom mai întâlni, în istoria culturii noastre, cu asemenea mărturisiri, după cum vom întâlni la numeroşi critici ai fenomenului românesc exemple de dedublare, sciziune, conflict interior. În cultura occidentală, analiştii au putut vorbi chiar de *fin-de-siècle schizophrenia,* cu referire la finele secolului XIX european.

Necesitatea sau veleităţilie aduceau schimbări de tot felul, nu dintre cele mai nimerite — competenţa era mult mai rară decât iniţiativa. În aceste condiţii, chiar rolul de arbitru este asumat de mai mulţi indivizi, mai mult sau mai puţin abilitaţi. Alături de învăţământ, presa are în acest sens un rol extrem de activ. Datorită condiţiilor precare în care apăreau, primele noastre periodice trebuiau să ţină dreaptă cumpănă între popularizare, informare curentă şi scopurile mai ambiţioase. Articole, publicaţii întregi ori numai rubrici, aveau scopuri formative declarate, încercând să contracareze absenţa lexicoanelor şi, mai ales, absenţa unui public cultivat (uneori, paradoxul mergea până la existenţa unor ziare fără ziarişti : Kogălniceanu i se plângea lui Ion Ghica, într-o scrisoare din 22 august 1844, că nu avea articole pentru *Propăşirea* şi trebuia să scrie singur întreaga gazetă [35]. Articolele informative, pe înţelesul tuturor, erau o raritate, drept pentru care puţinele noastre publicaţii ale începuturilor îşi preluau uneori reciproc textele de succes (în 1848, *Curierul românesc,* relua rapid din *Gazeta de Transilvania*

---

[32] *Logofăt* e unul dintre termenii social-politici şi culturali cu veche atestare în limba noastră. *Logothet* şi *logothesis* sunt comentate de Roland Barthes în cartea sa *Sade, Fourier, Loyola,* Paris, Seuil, 1971, p. 8—11. Pentru *logothesis* (instituirea unei limbi) în spaţiul românesc (la Heliade), v. studiul meu „Un modèle d'utopie à l'oeuvre dans les Principautés Danubiennes", în Al. Zub (editor), *Culture and Society. Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History,* Iaşi, Editura Academiei, 1985, p. 87—99.

[33] *Apud* Paul Cornea, *op. cit.,* p. 478.

[34] *Apud* Ştefan Cazimir, *op. cit.,* p. 124.

[35] V. Ştefan Cazimir, *op. cit.,* p. 76—77, care spune că, într-un fel, *Propăşirea* era o „formă fără fond".

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

articolul lui Bariţiu „Partidele politice"); Kogălniceanu şi Bălcescu publicau în *Propăşirea* articole documentare, iar *Popolul suveran* începe, din numărul 14/1848, rubrica foarte revelator intitulată „Constituţia esplicată într-o şcoală de sat" [36].

Dar discursul social-politic, alături de întreaga limbă, aveau nevoie de o strategie mult mai radicală pentru a-şi duce la îndeplinire funcţia esenţială — comunicarea. Practic, orice articol reclama un volum de note infrapaginale care ar fi depăşit volumul textului însuşi : cuvintele îşi dibuiau căile de a se insera în limba naturală ; erau, asemeni limbii, *in statu nascendi*, se transformau continuu, împreună cu întreaga civilizaţie românească. Nu e o exprimare plastică în afirmaţia de mai înainte ; nu e nici măcar o preluare a scepticismului criticii filosofice a limbajului — aşa cum s-ar putea crede după aluzia la concepţia lui Fritz Mauthner privind instabilitatea limbajului [37]. Fiindcă nu mă interesez aici pur şi simplu de caracterul esenţialmente metaforic şi ambiguu al limbii, care contrabalansează natura socială a oricărui limbaj, ducând la impas : în mod evident, doi oameni nu concep niciodată acelaşi lucru cu ajutorul cuvintelor.

Părerea mea este în acelaşi timp mai puţin filosofică şi mai extremistă : în evoluţia unei culturi, limba traversează uneori crize de creştere — Mauthner susţine că limbajul e suficient de bun (suficient de clar, de pildă) pentru nevoile pragmatice cotidiene, dar are mică valoare ca instrument de cunoaştere şi înţelegere a lumii (chiar dacă s-ar putea ajunge la o cunoaştere obiectivă, aceasta nu ar putea fi exprimată !) ; eu consider că în anumite cazuri limbajul devine suficient de aproximativ şi de haotic pentru a obstacula chiar bunul mers al vieţii zilnice [38]. Desigur, limba naturală nu e la fel de rigidă ca un limbaj de computer şi, într-un anumit sens, „la confusion de la langue *est* la langue", „le langage *est* en fait une tour de Babel" [39] ; dar confuzia imanentă a oricărui idiom caută a fi moderată de o critică.

Confruntaţi cu sfidarea confuziei, numeroşi români au trăit dramatic întâlnirea dintre pulsiunea scripturală şi limitele limbii lor. Este celebră obsesia unor cărturari din secolul trecut legată de „neajungerea" limbii materne, o obsesie cel puţin la fel de rezistentă ca insistenţa altora de a căuta, în spiritul acelor timpuri, *geniul* românei, *firea* ei (eventual pen-

[36] V. Rodica Bogza Irimie, *op. cit.*, p. 51—52.

[37] Pentru geneza continuă a limbajului, v. Fritz Mauthner, *Die Sprache*, Die Gesellschaft : Sammlung Sozial-Psychologischer Monographien, Herausgegeben von Martin Buber, Bd. 9, Frankfurt am Main, Ruetten & Loening, 1906, p. 109.

[38] Cf. Fritz Mauthner, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, Bd. 3, Stuttgart, J. G. Gotta, 1903, p. 646. Datorez descoperirea operei excepţionale a lui Fritz Mauthner (acum intrată într-un con de umbră absolut nemeritat ; critica vieneză a limbajului înseamnă pentru majoritatea cercetătorilor de azi în primul rând — şi aproape şi în ultimul rând — Wittgenstein ; Mauthner, din păcate, nu a avut şansa de a intra în atenţia filosofilor analitici britanici — se ştie ce efect asupra carierei lui Wittgenstein a avut contactul personal cu Bertrand Russell şi ceilalţi analişti din Albion) lecturii unei cărţi de o valoare deosebită : Allan Janik, Stephen Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*, A Touchstone Book published by Simon and Schuster, New York, 1973.

[39] Étienne Gilson, *Linguistique et philosophie. Essai sur les constantes philosophiques du langage*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1969, p. 298.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tru a-i demonstra *excelenţa)*[40]. Dinicu Golescu s-a văzut chiar obligat să treacă la greacă pentru a-şi continua memorialul de călătorie, chinuit de căutări zadarnice în fondul lexical neaoş şi de obositoare digresiuni care să explice cititorilor săi cuvinte dintre cele mai banale în lumea pe care o vizitase *(statuie:* „trup de om lucrat sau de marmură, sau de aramă, sau de orice alt metal" etc.). Peste câţiva ani, Gh. Asachi îşi povestea impresiile din Rusia *(Extractul din jurnalul călătoriului moldovan,* serializat în *Albina românească,* nr. 74—94/1830) într-o proză încărcată de paranteze explicative: arhitectura palatului imperial de la Gatcina „este regulată şi măreaţă, cuprinzând frumoase apartamenturi, galerii de cadre şi statuie (chipuri cioplite de marmură), cu multe alte lucruri preţioase. Grădina foarte întinsă este orânduită în gust englizesc şi se prerâurează de multe canaluri, peste oarile punţi maiestroase de granat (un feliu de piatră stâncoasă roşie ori vânătă) sau de fier vărsat leagă comunicaţia aleilor (drumuri între copaci)". Corespondenţa lui Kogălniceanu, aflat la studii în străinătate, cu familia, abundă în acelaşi tip de explicaţii: *„poste restante,* adecă poştă şăzătoare, căci atunce răvaşul rămâne la poştă până când voi veni ca să-l iau", „arsenalul, adecă armăria, unde sunt tot feliul de arme şi îmbrăcăminte oştăşăşti, veche şi nouă" etc. Dacă Asachi explica termeni ca *elefant, schelet, colosal, expoziţie, brut, elastic,* tânărul Kogălniceanu explică *fluviu, populaţie* etc.[41].

Revenim la periodice, despre care am văzut că s-ar putea citi ca un fel de *Bon usage* al epocii. Termenii circulă cu note de subsol, paranteze, explicaţii perifrastice, sinonime neaoşe; textul social-politic, textul cultural în genere, funcţionează la limita unei programatice redundanţe, fiind livrat împreună cu propriul său cod de lectură. Un asemenea text, care pentru noi frizează tautologicul, se autocitea, se autointerpreta, rămânând subiectul oricărei alte manipulări ideologice; autorul, care îşi impunea *parti pris*-ul ideologic prin chiar selecţia termenilor (optând între sinonime parţiale atunci când nu impunea pur şi simplu creaţii personale, adaptări ale neologismelor), îşi manipula, în consecinţă, publicul. Că nu e aici nici o exagerare, ne convinge Heliade: „ştiind că se lucrează Regulamentul Organic, ce era să ne aducă atâtea foloase, şi cu lucrurile cele nouă ce aducea cu dânsul aducea asemenea şi o mulţime de vorbe necunoscute, am hotărât între celelalte slujbe ale *Curierului* şi aceasta de a se face un înaintemergător al Regulamentului Organic. Băgam într-adins vorbe de ale Regulamentului prin fraze, precum *debut, procuror, tribunal, instanţe, reciproace* ş.c.l., ş.c.l., numai ca să am prilejul a le tălmăci şi a familiariza cu dânsele pe cititori, încât, când va veni Regulamentul, să fie înţeles în oarecare chip". Se poate conchide, împreună cu Ştefan Cazimir, că folosirea procedeului „depăşeşte cadrul aleatoriu şi capătă aspect programatic"[42].

---

[40] Pentru *geniul* şi *firea* limbii noastre, v. Paul Cornea, *op. cit.*, p. 482; pentru *excelenţă,* v. *ibidem,* p. 677—678. Pentru atitudinea realistă, constructivă, de a transforma creator limba naţională (cu un grăitor exemplu din opera culturală a lui Grigorie, episcop de Arges), v. *ibidem,* p. 479—480.

[41] Exemplele *apud* Ştefan Cazimir, *op. cit.*, p. 83—85.

[42] *Ibidem,* p. 85. La p. 86, autorul citează opinia unui lingvist, Gh. Bulgăr: „Prin procedeul glosării, care poate furniza cercetătorului lexicului românesc un material imens, plin de pitoresc în parafrazările originale pe care le cuprinde,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Tehnic, glosarea se făcea în două moduri : fie prin punerea în paranteze a unui termen vechi sau relativ vechi, fie prin punerea în paranteze a unui neologism. Parantezele continuă să apară până spre finele perioadei în discuție, extinzându-se de la un cuvânt (considerat sinonim) până la dimensiunile unei propoziții ; prin apoziționare cu *adică* ori *sau*, glosarea iese frecvent din paranteze în toată producția ziaristică a începuturilor. La limita dintre glosare și definire propriu-zisă, găsim notele de subsol ; ele nu sunt doar glose ce limpezesc semantismul termenilor, ci au în plus remarci filologice mai generale, nu rareori destinate a uniformiza uzajul în diferitele regiuni locuite de români (o dovadă în plus că periodicele se adresau tuturor românilor, oriunde s-ar fi aflat ei). De pildă, în *Gazeta de Transilvania* se explică în subsol termenul *România*, prea nou în 1838 pentru a fi considerat perfect inteligibil : „Patrioții de acolo, voind a-și numi patria cu o vorbă, zic *România* în loc de Valahia, căci românul nu știe cu cine vorbești când îi zici Valah". Programul de unificare a limbii din diferitele provincii este bazat și pe optimismul funciar al cărturarilor încă influențați de *Aufklärung* : *Gazeta de Transilvania* face în 1841 o notă de subsol pentru *seanță* : „Ce zic în Moldovo-România «seanță» după franțozește, noi zicem «sesie» după lătinește. Dumnealor «sesie» numesc decursul întreg a unei adunări naționale. *Nu face nimic, mai târziu poate că vom veni tot la una*" (s.m.) [43].

Ar fi încă multe de spus despre *febra filologică*. Ceea ce reținem încă, în interesul unei hermeneutici a românității, este răspândirea de massă a intuiției că limbajul e o producție *(Erzeugung)*, nu un produs *(Erzeugtes)*, ca să preluăm celebra distincție operată de Wilhelm von Humboldt. Nu trebuie să se creadă că simțul comun opera automat în epocă tocmai în direcția acestei dihotomii (susținută în zilele noastre cu atâta forță de Noam Chomsky) : câtă vreme reflecția asupra limbii nu depășește cadrul teologiei, percepția limbii ca realitate imuabilă (după modelul textului sacru, absolut static și neamendabil) se răsfrânge și asupra oricărei *sermo vulgaris*. Evoluția materialului lingvistic este o idee neașteptată, care se leagă inextricabil de fundalul ei luminist-romantic. Să ne amintim câtă surpriză a produs elogiul făcut neologismelor de puristul Fénelon (altminteri un scriitor care nu prea inova lexical), în splendida *Lettre sur les occupations de l'Académie française !* La români ca și la alții, meliorismul lingvistic și meliorismul social-politic, etic, epistemologic sunt de nedespărțit : utopia limbii este doar una din fațetele utopismului. E nevoie, cum am mai văzut, doar ca indivizi capabili să asiste limba în procesul ei de autoproducție [44]. Ei nu au decât

---

presa a făcut o excelentă școală, de multe ori îndeplinind rolul de dicționar explicativ pentru marele număr de termeni introduși atunci în limbă". („O contribuție la dezvoltarea stilului publicistic : *România*, primul nostru cotidian (1 ian.—31 dec. 1838)", în *Limbă și literatură*, IV, 1960). Rodica Bogza Irimie tratează sistematic chestiunea în *op. cit.*, p. 56—65 („Atitudinea ziaristului manifestată în limbaj").

[43] Clasificarea gloselor și exemplele, în Rodica Bogza Irimie, *op. cit.*, p. 52—56.

[44] Limba ca etern producător al propriei sale forme *(ein sich ewig erzeugender)* e teoretizată de Wilhelm von Humboldt în *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbautes* (Berlin, 1836). Problema e reluată, între alții, de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

să-şi lase capacitatea înnăscută de invenţie lingvistică într-un contact modelator cu structurile verbale aflate în circulaţie [45].

În această *beţie a posibilului,* ce caracterizează perioadele de prefaceri fundamentale, nu e de mirare că limba română se babeliza, în primul rând datorită lipsei mecanismelor instituţionale regulatoare. Nu vom fi surprinşi nici să găsim în scrierile vremii glose inexacte, sinonimii dubioase şi chiar de-a dreptul fanteziste (ca la Anton Pann, cum observa Ştefan Cazimir) : româna operează în prima jumătate a secolului precedent cu o sinonimie *sauvage,* o *sinonimie de tranziţie.* Nu era momentul pentru rigoare ! Şi, ca să îmi duc gândul până la capăt, uzajul rabelaisian al limbii (în sensul moralei dominante în abaţia Thélème), acest spirit feyerabendian *avant la lettre (anything goes,* o ştim, e singurul principiu care nu inhibă progresul ! [46]), nu a rămas fără urmări pe termen lung : şi astăzi, la mai bine de un secol de la cristalizarea limbii noastre într-o formă clasică, dadaismul involuntar — folosirea improprie, prea „creatoare" — a limbii reclamă o hermeneutică. Auspiciile începuturilor se dovedesc cruciale [47].

3. Factorul decisiv : inteligenţia

Cu apariţia periodicelor şi marea infuzie de neologisme care a urmat, limbajul social-politic românesc sparge graniţele sistemului lexical tradiţional şi se înscrie definitiv pe calea modernizării. În primul deceniu al Regulamentelor Organice are loc marele declin al lexicului feudal-fanariot („marca" feudalităţii, cum observa Rodica Bogza Irimie [48], nu va dispărea totuşi prea iute), mutaţii semantice, fonetice şi morfologice. Paradoxul Regulamentelor — acte care modernizează pe o parte, sunt conservatoare pe alta — se regăseşte în limbă. Inovaţia nu putea fi radicală (gândind în spiritul *Wörter und Sachen,* înţelegem că lucrurile vechi cereau şi cuvintele vechi, oricât s-ar fi străduit oamenii să le uite) : lexicul legat de privilegiile boiereşti rămânea împreună cu privilegiile, grecismele şi turcismele persistau, rusismele penetrau mai în-

---

Noam Chomsky, în *Current Issues in Linguistic Theory* (Mouton & Co., The Hague, 1964). O discuţie filosofică profundă a chestiunii la Gilson, *op. cit.,* p. 104 sqq.

[45] Am ajuns astfel la însăşi problema structurii limbajului, evocând o analiză a lui Chomsky : „Language and the Mind I", în *The Columbia University Forum,* Spring, 1968, p. 5—10. În acest cadru, discuţia poate părea însă oţioasă.

[46] Paul K. Feyerabend, *Against Method. Outline of an Anarchsitic Theory of Knowledge,* London, N.L.B., 1975, p. 23. Am făcut o prezentare a lui Feyerabend, pentru traducerea a două din textele sale, în *Dialog,* nr. 126—127, 1988.

[47] Forţând cu farmec şi mare folos ştiinţific nişte noţiuni tradiţionale, Ştefan Cazimir vorbeşte de *paleologisme* (arhaismul e dispărut, paleologismul — disparent) : *suitarlâc, pliroforie, bumbaşirlâc* etc. *(op. cit.,* p. 88) ; de *neologisme „in anteriu"* („o expresie a dorinţei noului care îmbracă hainele vechiului : din comoditate, din prudenţă, din obişnuinţă") : (a) *regularisi,* (a) *pursuivarisi,* (a) *vizitarisi,* (a) *mobilarisi ;* în fine, de *neologisme „în frac"/„în redengotă"* (altfel spus, neologisme care încă nu şi-au stabilizat forma, păstrând în forme hilare — pentru noi ! — o stranie aură de barbarism) : *burjuazie, dicsioner, ecselensie, solenel, seanţă, surfaţă* etc. (p. 89—90). Exemplele arată limpede libertatea vorbitorilor în raport cu limba. Avea să mai treacă multă vreme până când hainele străine să cadă, iar cuvintele, cum ceruse Heliade în 1828, „să se înfăţoşeze cu haine româneşti şi cu mască de român înaintea noastră".

[48] Rodica Bogza Irimie, *op. cit.,* p. 73—85.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tăi în comunicatele militare, în corespondenţa autorităţilor militare (chiar românii, „tactic", le adoptau), iar neologismele latino-romanice, în parte termeni de circulaţie internaţională, intrau şi prin filiera limbii ruse, dar şi prin împrumuturi directe (reamintesc aici în treacăt câtă cerneală a curs în istoria limbii noastre în privinţa *limbilor-intermediar* : neogreaca, rusa şi altele ; problema este complementară cu *etimologia multiplă).*

Tabloul înnoirii limbii noastre prezintă, între alte particularităţi, pe aceea a numărului foarte redus de creaţii lexicale prin calchiere — derivarea nu era, singură, în măsură să tempereze năvala neologismelor. Aşa cum remarcă Bochmann, factorii lingvistici interni nu pot explica satisfăcător fenomenul — observaţia este a unui german, să nu uităm, un vorbitor al unei limbi care a reuşit să dubleze aproape toate neologismele cu propriile creaţii [49]. Explicaţia principală e de natură socio-culturală, consideră autorul pe bună dreptate : prin manipulare ideologică, un grup consistent de vorbitori cu acces la noile mijloace de comunicare imprimă cuvintelor o coloratură exterioară proprietăţilor lingvistice. Acest grup, despre care voi încerca să scriu în continuare, este *inteligheţia.* Prin acţiunea ei, nu se hotărăşte doar natura funcţională a termenilor social-politici (cum ar fi semul de stratificare „politic" [50], despre a cărui istoricitate nu e cazul să mai adăugăm detalii ; la fel, condiţionarea sa ideologică e evidentă), ci şi o calitate extralingvistică specială, în care deslušim una din premisele genului epidictic : *conotaţia de identificare ideologică.*

Într-adevăr, chiar înainte ca toate aceste neologisme să se structureze într-o scriitură (în sensul dat de Barthes termenului), ele încep să funcţioneze social ca un fel de *parolă.* E încă o parolă timidă şi indistinctă, fiindcă ea nu vectorizează o acţiune, nu asigură desfăşurarea unui eveniment ; ceea ce face însă, şi face foarte bine, este să identifice (cu avantaje şi riscuri, ca orice trecere prematură din eso- în exoteric) pe agenţii potenţiali : ea ordonează în planul discursului ceea ce nu e decât *comunicare,* dar pregăteşte ceea ce urmează să devină *comunitate.* E destul să citim arzurile boiereşti ori memoriile de la 1821—1823, proclamaţiile ori scrisorile, jurnalele intime ori gazetele : aproape că putem urmări cum se coagulează o scriitură radical deosebită [51]. Turca, greaca

---

[49] V. Klaus Bochmann, *op. cit.*, p. 46—47.

[50] Rodica Bogza Irimie defineşte semul de stratificare (*op. cit.*, p. 17—18) şi semul de stratificare „politic" (p. 18—23).

[51] Am introdus conceptul de „conotaţie de identificare ideologică" (un sem de stratificare, dacă urmărim terminologia propusă de Rodica Bogza Irimie) pentru a implica funcţionarea epidictică a lexicului. Aristotel (*Retorica,* I, 3 şi III, 12) distinge cele trei genuri ale discursului după trei criterii : atitudinea receptoare a publicului, situaţia în care are loc comunicarea, actele de limbaj săvârşite de oratori. Discursul epidictic poate fi descris potrivit celor trei criterii astfel : atitudine receptoare : contemplaţie ; situaţie de comunicare : sărbătoare (sau reprezentaţie teatrală) ; act de limbaj : elogiu sau blam. Definiţia conţine o inconsistenţă, recunoscută şi rezolvată de Quintilian (*Institutionis oratoriae libri XII,* III, 4. 14 : *Ut causarum quidem genera tria sint, sed ea tum in negotiis, tum in ostentatione posita.* În termeni moderni, trebuie făcută o distincţie sistematică între *non ficţiune* (realitate) şi *ficţiune.* Discursul epidictic asigură, de pildă, în timpul Revoluţiei de la 1789, identitatea nouă, ne-socială (sau socială prin extrapolare) a militantului. Înainte de a avea o *écriture révolutionnaire,* o *parole*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nouă, slavismele (cele vechi ori cele noi, rusismele), dar şi — lucru semnificativ pentru o *forma mentis*, asemeni alfabetului de tranziţie[52] — neaoşismele ori calcurile, sunt considerate tot mai mult reacţionare, rămânând mărci ale scriiturii *réac*. Neologismele latino-romanice, în primul rând cele de provenienţă franceză, sunt considerate progresiste, devenind mărci ale discursului novator, ale scriiturii revoluţionare. Spune-mi cum vorbeşti, ca să-ţi spun cine eşti ! Interesant este că separaţia scriiturilor *avant la lettre* se face chiar în viaţa cotidiană, unde regăsim, transfigurată ca regulă mondenă, ca marcă a identităţii de salon, aceeaşi linie de demarcaţie : e şic, *de bon ton*, să ştii franţuzeşte ori să-ţi presari limba maternă cu franţuzisme ; e penibil, demodat să mai foloseşti grecisme ş.c.l. Schimbarea a fost destul de rapidă pentru ca revoluţionarii de la 1848 să fi putut îmbrăţişa pe rând ambele mode. Literatura şi teatrul primei jumătăţi de veac XIX documentează, prin tipuri comice, această confluenţă între imitaţia mondenă şi ideologie : *bonjuriştii* şi *franţuzitele* duc luptă aprigă cu *tombaterele*.

Revenind la un nivel conceptual mai înalt, să reţinem că, înainte de a-şi pune în circulaţie cum se cuvine denotaţiile, noile vocabule (când nu apar pur şi simplu greşit „înţelese") îşi manifestă dimensiunile connotative ; scriitura impură (ca orice scriitură, în fond) care va folosi aceste vocabule va fi cu necesitate uşor manipulată, va deveni materialul potenţial al unei *langue de bois*[53]. Să vedem în continuare cine ar fi capabili să construiască din elementele disparate un *text coerent*.

Misiunea aceasta va fi asumată de *inteligenţie*. Termenul circulă destul de liber în literatura social-politică actuală, astfel încât va trebui să întârziem puţin asupra sensurilor pe care le am eu în vedere. Altminteri, trecerea în revistă a datelor nu ne va face să progresăm în înţelegerea unui fenomen atât de complex[54].

Urmând pe Alfred Weber[55], Karl Mannheim consideră că inteligenţia este o entitate fără determinaţii sociale definitorii (sintagma lui Alfred Weber e *freischwebende Intelligenz*), „a relatively classless stratum which is not too firmly situated in the social order"[56]. Desigur, cei care alcătuiesc intelighenţia nu sunt creaţii *ex nihilo*, dar mai important decât originile sociale diverse ale acestor oameni este factorul lor comun : ideile. Legătura diverselor pături de intelectuali este educaţia,

---

révolutionnaire, aparţinând genului epidictic, marca *parti pris*-ul. V. Hans Ulrich Gumbrecht, „Persuader ceux qui pensent comme vous. Les fonctions du discours épidictique sur la mort de Marat", în *Poétique*, nr. 39, sept. 1979, p. 363—384.

[52] Cf. Ştefan Cazimir, *op. cit.*

[53] Folosesc sintagma în sensul ei contemporan curent, dar cu referire la limbajul rigid şi artificios al administraţiei birocratice, care este un atentat la esenţa genuină a limbii naturale. V. Françoise Thom, *La langue de bois*, Paris, Gallimard, 1987.

[54] Îmi permit să reamintesc etimologia termenului : e un cuvânt german (*Intelligenz*), slavizat de polonezi, internaţionalizat de rusi.

[55] Alfred Weber, „Die Not der geistigen Arbeiter", în *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, Leipzig—München, 1920.

[56] Citez după ediţia engleză, adăugită, a cărţii lui Mannheim, *Ideologie und Utopie* (1929) : *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, translated by Louis Wirth and Edward A. Shils, London and Henley, London and Kegan Paul, 1979, p. 137.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care transmite (fiind o metonimie a societății) problematica socială. Activitatea intelectuală din societatea modernă nu mai e apanajul unor clase privilegiate, al unor caste (preoțimea, de exemplu), ci este exercitată de acest nou strat neataşat social, esențialmente independent de o clasă anumită și recrutat de pe o bază socială din ce în ce mai largă. Dintr-o asemenea conjuncturâ decurge determinarea cardinală a spiritului modern, care nu e închis și finit, ci dinamic, elastic, într-o permanentă stare de prefacere — ca răspuns la o problematică deopotrivă de dinamică. Cum se manifestă social intelectualii ? În două moduri : sau (1) se angajează pentru o clasă anume, sau (2) devin conștienți de propria poziție socială și de misiunea implicită în el. Situația (1), care e de departe cea mai curentă — găsim intelectuali în toate taberele — derivă din faptul că intelectualii se pot adapta la orice punct de vedere ; ei devin astfel teoreticienii tuturor, rămânând totuși oarecum exteriori clasei pe care o servesc, priviți fiind cu suspiciune de aceasta (de aici, fanatismul unor intelectuali, care se radicalizează pentru a depăși impasul neîncrederii și toate complexele legate de el ; prezența intelectualilor în conflictele dintre clase explică și tendința ca tradiționalele conflicte de interese să apară drept conflicte de idei. Situația (2), mult mai rară (dacă nu cumva de-a dreptul intruvabilă), îi aduce pe intelectuali în postura de slujitori ai cerințelor proprii vieții intelectuale, în postura de gardieni ai bunului mers al propriului lor sistem intelectual. În fine, Mannheim, aflat pe cale de a fundamenta o sociologie a cunoașterii, consideră că inteligheția este singurul grup apt de a depăși îngustimea perspectivei de clasă pentru a se ridica la generalitate, la înțelegere de ansamblu. Cum, prin educație, inteligheția este familiarizată cu totalitatea problemelor societății și cum, pe deasupra, nu e orbită de interese subiective, ea poate pune activitatea socială și politica pe baze obiective, științifice.

Acest portret măgulitor al inteligheției a fost infirmat foarte tranșant de studiile lui Alain Besançon [58]. Besançon se ocupă de inteligheția rusă, singura vrednică de acest nume potrivit autorului francez. Astfel, generația lui Bakunin, Bielinski și Herzen (mediul lor, mai precis) nu se definește printr-un corp de doctrină, deși are contacte cu liberalismul, ci în raport cu statul (pe de o parte), cu economia și proprietatea (pe de altă parte), esența sa fiind socială (117). Inteligheția rusă apare începând cu 1850, când se naște „un milieu de type nouveau, dont l'essence n'est pas séparable des idées qu'il fait siennes, dont il se fait le porteur, le diffuseur" (117). Dacă admitem că inteligheția rusă poate servi de paradigmă (118) — și, măcar în estul Europei, aceasta nu este o premisă abuzivă —, atunci admitem cele trei precondiții necesare emergenței unei inteligheții (dispariția inteligheției — care, prin natură, nu e un tip social permanent — prin aceeași ideologie care îi dă

[57] V. Mannheim, *op. cit.*, p. 136—146 („The Sociological Problem of the 'Intelligentsia'") ; bibliografie la p. 294—295.

[58] Concepția lui Alain Besançon despre inteligheție este cel mai bine sintetizată în *Les origines intellectuelles du léninisme* (ed. cit., p. 117—137). Trimit în continuare la această ediție, menționând în parantezele textului meu doar numărul paginii.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

naştere nu ne interesează aici — cf. 137) : 1. existenţa unui sistem de educaţie naţional organizat, cu un control al statului asupra tuturor filierelor de educaţie paralele (118) ; 2. incapacitatea societăţii civile de a impune acestor tineri care s-au desprins din ea nişte valori şi nişte raţiuni de a fi (119) ; 3. criza Vechiului Regim, în sens larg (120). La cele trei precondiţii necesare, dar nu şi suficiente, se adaugă o alta, extrem de importantă : *prezenţa idcologiei* (definită tot în sensul mai restrictiv al cărui teoretician este Besançon). Funcţia ideologiei e triplă : 1. defineşte contururile intelighenţiei (principiul de coeziune e, o ştim, pur intelectual, fiindcă apartenenţa la o doctrină desocializează) ; 2. asigură coerenţa intelighenţiei în raport cu statul (ea poartă un sistem complet de societate, un nou regim politic, noi raporturi între cetăţeni, o nouă cultură) ; 3. protejează intelighenţia în raport cu societatea civilă — intelighenţia s-a desprins de societatea civilă, dar aceasta din urmă tinde s-o reintegreze (122—124).

Cu deosebiri pe care nu este nevoie să le detaliez — fiind vorba de o istorie recentă şi bine cunoscută —, modelul Besançon al intelighenţiei are o mare valoare euristică pentru studierea modelului românesc. Aceasta din urmă datorează mult influenţelor de tot felul, întâi şi întâi occidentale. Dar e interesant că şi în Rusia, şi în Principate, zone europene „înapoiate", a putut lua naştere tipul uman care avea să domine secolul XIX şi pe cel următor — şi încă, înaintea altor naţiuni ! Explicaţiile ţin de întrunirea precondiţiilor, precum şi de contextul în care precondiţiile au operat. Astfel, precondiţia (1) a fost întărită în Rusia prin situarea sistemului de educaţie într-un câmp conflictual având drept antagonişti statul şi societatea civilă ; pe de altă parte, a contat enorm că formarea cadrelor era un substitut al societăţii civile (pe care a sfârşit prin a o întări, făcând-o „conştientă", 119 ; în opinia mea, tot aşa a şi contribuit la atomizarea ei). La rândul ei, precondiţia (2) se completează cu menţiunea că, sub Nicolae I, nobilimea slăbeşte, pierzându-şi încrederea în sine şi străvechiul *esprit de corps* [59], tinzând să fuzioneze cu tinerii instruiţi în serie prin gimnazii şi universităţi (119). Aşa a luat naştere „un *tiers état russe*, composé des nouvelles professions libérales, des enseignants, des journalistes, des *techniciens, à l'intérieur duquel se cristallise l'intelligentsia*" (119 ; s.m.). Pentru a termina cu situaţia din Rusia, precondiţia (3) a făcut ca societăţii civile, instruită de stat într-o manieră europeană, să-i apară tot mai bizare şi mai inacceptabile rânduielile atât de puţin potrivite cu spiritul european occidental (121).

Păstrând în minte modelul intelighentiei propus de Besancon, să ne oprim şi asupra modelului românesc al formării intelectualilor din sud-estul european în secolul XIX, aşa cum a fost el conturat de Elena

[59] Vorbesc de *esprit de corps* în accepţiunea sintetizată de M. Ostrogorski : „L'*esprit de corps* est cette forme basse de solidarité qui unit en excluant, qui a pour ciment moins l'affection mutuelle que le mépris ou la haine des autres ou du moins la satisfaction pharisienne de ne pas leur ressembler, qui développe moins une conscience collective qu'un orgueuil, qu'un amour-propre collectif inspirant seul la conduite et primant toutes les autres considérations jusqu'au souci de la vérité et de la justice". (*La démocratie et les partis politiques* (1902), Paris, Seuil, 1979, p. 175).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Siupiur [60]. Autoarea analizează, pe baza unei materii prelucrate matematic (de Valentina Moise), procesul de formare a inteligheţiei (în sensul larg, vag al termenului — cel care circulă în ansamblul literaturii social-politice), conchizând că, treptat, „procesul de formare a intelectualilor a intrat tot mai mult sub influenţa legilor interne ale culturii, detaşându-se de puterea determinativă a factorilor externi, proprii începuturilor" (1985 : 245). Chiar de la începutul secolului XIX, pe când influenţa factorilor externi era considerabilă, iar legile interne ale culturii acţionau încă timid, orientarea profesională s-a aflat atât sub influenţa „nostalgiilor de clasă şi a imperativelor sociale şi politice ale vremii", cât şi — fapt semnificativ pentru debutul procesului de autonomizare şi structurare după principii proprii — sub influenţa unei „intuiţii empirice" (1985 : 294).

În opinia mea, această „intuiţie empirică" era un factor de coagulare, sub înrâurirea ideologiei incipiente, a celei de-a doua căi de acţiune intelectuală din teoria lui Mannheim, pe care am putea-o sintetiza ca *prise de conscience*. Dacă traducem acest proces în termenii culturii noastre, obţinem *cristalizarea mesianismului,* mai bine zis extinderea lui de la indivizi izolaţi (vechii noştri cărturari) la un grup (inteligheţia). Mesianismul („utopic", „pozitiv" etc. [61]) va rămâne o marcă esenţială a inteligheţiei noastre până astăzi, cunoscând cele mai diverse variante, dar păstrând din anii aurorali ai primei jumătăţi de veac XIX un element central : „fascinaţia culturii ca dialog politic cu societatea" [62]. Există explicaţii locale foarte clare pentru mesianism, dar nu trebuie să neglijăm nici integrarea mesianismului inteligheţiei noastre în ideologia rezultată din coruperea reciprocă a gândirii creştine şi romantismului, cu elemente de *Aufklärung* [63]. Scriitura revoluţionară face dovada lingvistică a acestor interferenţe. Tranziţia clerului spre activităţile laice (în primul rând spre învăţământ) [64], cu deosebire în Transilvania şi Bucovina, marele număr al intelectualilor laici educaţi de cler, ca-

[60] Elena Siupiur, „Viaţa intelectuală la români în secolul XIX", în *Cartea interferenţelor*, Bucureşti, 1985, p. 230—245 : *eadem*, „Formarea intelectualilor în sud-estul european în secolul al XIX-lea. Modelul românesc", în I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian (coordonatori), *Românii în istoria universală*, II, Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1987, p. 427—453. În continuare, voi trimite la cele două texte prin anul apariţiei, în paranteze incluse în textul meu, specificând şi pagina. Pentru atestări ale cuvintelor desemnând inteligheţia *(inteligenţă* la I. Maiorescu : dar şi *inteligenţie ; inteligiinţă* la Eftimie Murgu ; *inteligenţă* în *Poporul Suveran*), v. Bochmann, *op. cit.*, p. 133—134. Interesant e că intelectualul Cezar Bolliac, chemând la solidaritate pe ceilalţi intelectuali, folosea următoarea cale : „Nu e ruşine oare ca numai speculanţii de idei, numai aceşti eliţi ai inteligenţiei [...] să fie într-un război vecinic [...] Nu s-ar putea oară ca această castă intelectuală de profesori, publicişti, filozofi, poeţi să-şi dea mâna odată ?" (*Opere*, II, p. 16, *apud* Bochmann, *op. cit.*, p. 133).

[61] Cf. G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. Al. Piru, Bucureşti, 1982, p. 128—194.

[62] Elena Siupiur, 1985, p. 233. Autoarea foloseşte sintagma „misionarism politic" (233).

[63] Pentru a nu intra în amănunte, v. Paul Bénichou, *Le temps des prophètes. Doctrines de l'âge romantique*, Paris, Gallimard, 1977, mai ales p. 180—186. V. şi Alain Besançon, *La confusion des langues. La crise idéologique de l'Église*, Paris, Calmann-Lévy, 1978, p. 17—31.

[64] Siupiur, 1985, 234. Revin la convenţia de la nota 62.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

racterul tradiţional al vieţii româneşti (care făcea din discursul cu aparenţe bisericeşti un mijloc ideal de comunicare), toate sunt raţiuni întemeietoare ale mesianismului.

Să urmărim acum câteva dintre precondiţiile genezei inteligenţiei. La români, arată Elena Siupiur, procesul formării intelectualului român, al apariţiei profesiunilor intelectuale moderne, este inseparabil de instituţionalizarea culturii şi a muncii intelectuale, de etatizarea treptată a majorităţii instituţiilor de cultură (pe tot parcursul secolului trecut), de trecerea intelectualilor în conducerea instituţiilor politico-administrative. Mai ales începând cu 1830, intelectualii pătrund în organele puterii de stat : toate cele 15 guverne româneşti dintre 1866—1878 sunt formate din intelectuali (1987 : 438) ; din 3 000 de intelectuali înregistraţi de Elena Siupiur pentru secolul trecut, 888 (30%) deţin funcţii politice în stat (1985 : 233). Perioada în discuţie şi cea de până la finele secolului este marcată de transferul de autoritate şi responsabilitate social-politică de la clasele politice tradiţionale la pătura intelectuală (1987 : 439—440) ; totul se întâmplă atât de ineluctabil şi pe suprafeţe sociale atât de mari încât se ajunge ca puterea politică să fie implicată ca o calitate *profesională* a intelectualului (1987 : 451) !

Cu toate acestea, din cauză că delimitările sunt în primul rând teoretice, culturale (şi nu de clasă : a se vedea cazurile de mari boieri instruiţi, care se comportă ca intelectuali, cf. 1985 : 234), inteligenţia noastră „se află, inevitabil aproape, în contradicţie cu organizarea socială contemporană" (1985 : 234). Coeziunea internă şi ţelurile specifice ale inteligenţiei prevalează iar participarea la acţiunea politică (în vederea căreia românii se îndreaptă către profesiunile intelectuale ce se desfăşoară în forum, v. 1985 : 233) nu-l face pe intelectual să pactizeze programatic cu *establishment*-ul. E fascinant cum aceşti intelectuali din prima generaţie [65] reuşesc în scurtă vreme să impună ca ideal al omului social tocmai tipul intelectualului : fie un *om cultivit* (Bariţiu), fie *oameni învăţaţi şi voitori de îmbunătăţiri* (Diamant) [66]. Si e cel puţin la fel de interesant că nici clerul, nici boierimea nu obstaculează acest proces, care e şi acela al trecerii definitive a burgheziei pe poziţia de principală sursă a elementelor ce intră în inteligentia (1987 : 451).

Câştigând „o încadrare funcţională în viaţa obştească" [67] prin instituţionalizarea culturii (regimurile regulamentare încurajează formarea institutiilor, ţinând însă ca ele să nu se emancipeze de sub controlul de stat), actul de cultură asigură o identitate socială centrală, scotându-l pe intelectual din marginalitate. Euforia acestei noi poziţii este însă bine temperată, în planul discursului social-politic, de cenzură. Este prin urmare greu de ştiut ce contururi ar fi căpătat în epocă o scriitură revoluţionară lipsită de constrângeri şi dependentă doar de realităţi

[65] Faptul e atestat statistic (dinastiile de intelectuali vor înlocui mai târziu abia dinastiile boiereşti. 1985 : 234). Elena Siupiur (1985 : 232) consideră că de aceea, „poate, şi caracterul atât de eclectic, ades întâmplător, dar ambitios şi ofensiv al relaţiei cu cultura în acest veac, mai precis al relaţiei profesionale cu diferitele domenii şi spaţii ale culturii".

[66] Cf. Bochmann, *op. cit.*, p. 85.

[67] Paul Cornea, *op. cit.*, p. 425. V. tot subcapitolul „Instituţionalizarea culturii : cadru şi preocupări" (p. 434—457).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lingvistice-sociale obişnuite. Fiindcă oricâte subterfugii ar găsi cei ce folosesc terminologia social-politică (Diamant profita de faptul că *soţietate* evoca oficialităţii o experienţă a fratelui domnitorului ; Heliade tipărea chiar textul actelor oficiale în două versiuni, una pentru ochii stăpânirii, alta — cu modificări minime, dar de mare importanţă — pentru public), ei nu pot evita o rescriere a proiectelor lor într-o limbă cât mai neutră.

Astfel, prin cenzura adusă de orânduirea regulamentară, se adânceşte prăpastia dintre gând şi vorbă pe care Paul Cornea o descoperea pentru epoca 1780—1821 : „fără a mai vorbi de limitele dictate de paupertatea limbii, de lipsa vocabularului şi rigiditatea sintaxei, cerinţa de a nu depăşi nivelul de înţelegere al cititorilor, de a nu contraria biserica, nici «opinia» celor de sus, nici ideile politice dominante îi obligă pe autori să producă mai mult pentru sertar. Astfel, ceea ce se scrie e departe de a exprima potenţialul de sensibilitate şi inteligenţă existent în lumea românească dintre 1780—1820, e numai ce rămâne după ce «intenţia» traversează vămile succesive ale politicii, moralei sociale şi limbajului“ [68]. E suficient să ne amintim că trei luni de libertate a presei (în timpul guvernului revoluţionar muntean) au însemnat mai mult, sub raportul circulaţiei termenilor social-politici, decât ani întregi de exprimare publică stânjenită. Prin urmare, ne putem explica şi următorul paradox, sesizat de Paul Cornea : „După 1830, manifestările de critică a ordinei sociale şi a sistemului politic par să-şi piardă din vehemenţă şi amploare, tinzând, în orice caz, să evite abordarea frontală a neajunsurilor şi formelor publicitare fătişe“ [69]. Pe de altă parte, înţelegem de ce, contrar tuturor premiselor (exceptând cenzura, desigur) — radicalizarea inteligheţiei, rafinarea discursului social-politic etc. —, „oamenii se retranşează în duplicitate“, iar critica socială se literaturizează, devenind alegorie, fabulă etc. [70]. Aceasta în ciuda unei situaţii care putea stimula discursul social-politic : „caracterul de masă al subversiunii ideologice“ [71].

Analizând constituirea limbajului social-politic în cultura română modernă, întâlnim şi chestiunea de principiu a caracteristicilor dictiunii intelectuale. Aceasta din urmă e singura care îşi asumă sarcina elaborării experienţei comune (putem citi asta şi în sensul în care Mannheim vorbea de şansa inteligheţiei de a elabora o sinteză), dar, prin ea însăşi, e o experienţă separată, inaccesibilă tuturor. Dicţiunea intelectuală „est la seule à parler de ce qui concerne tous et de ce qui importe à tous, mais elle le fait de façon telle que peu de personnes peuvent le reconnaître en dehors du petit groupe de ceux qui y contribuent. Elle a par nature objet exotérique et un propos ésotérique. Et cela parce que *la parole intellectuelle traite le commun en le transformant en général*“ [72]. Prin această transpunere a comunului în general (care deschide

[68] *Ibidem*, p 114. Autorul remarcă decalajul dintre „voinţa de a spune şi mijloacele de a vorbi“ (p. 267—268).
[69] *Ibidem*, p. 419.
[70] *Ibidem*, p. 420.
[71] *Ibidem*, p. 417.
[72] Judith Schlanger, *Le comique des idées*, Paris, Gallimard, 1977, p. 60 (s. ns.).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cunoașterea abstractă), intelectualul se izolează de societatea civilă — cazul extrem fiind filosoful care se adâncește în problematica și discursul esențelor ultime. Societatea civilă privește cu automată suspiciune pe acești fii ai săi care nu îngroapă talantul (revin la problematica intelectualului „colaborationist"/„angajat"), fiindcă ea trăiește în imanent și finit, iar intelectualul tinde, prin însăși natura sa, spre transcendent (demitizat ori nu) și infinit.

Limba naturală, suficientă în sfera privată, se dovedește a fi depășită de ansamblul problematicii sociale (nu are o terminologie juridică, în primul rând), astfel că societatea civilă se vede dublu amenințată de inteligheția : în domeniul practic și în spațiul simbolic al limbajului. Așadar, societatea civilă are de apărat atât bunuri palpabile și relații, cât și propria limbă, asaltată de limba ideologizată a inteligheției ; altminteri, experiența alterității nu mai poate fi comunicată, individul e izolat de ansamblul societății civile (dacă mai putem vorbi de individ atunci când *self*-ul, atât de condiționat lingvistic, nu se poate cristaliza, atunci când societatea civilă nu mai este decât o massă atomizată) ; societatea civilă, sau ce mai supraviețuiește din ea, „demeure plongée dans le marasme parce que la communication des pensées comme des biens y est bloquée" [73].

Pentru a ieși din criza relației cu societatea civilă, inteligheția trebuie să traducă în termenii finitudinii țelurile sale infinite, adăugând strategiei de a vorbi în numele societății civile (de cele mai multe ori, se operează o selecție : clasa, Poporul etc.) un întreg discurs social-politic (și : etic, spiritual etc.) tentant și ușor inteligibil.

O altă relație dificilă este, ne amintim, aceea a inteligheției cu statul : în principiu, cei doi termeni ai relației trebuie să angajeze o luptă pentru putere. Avem, socotind ambele polarități evocate, o structură ternară, debusăm asupra problemei tradiționale a trifuncționalității. Dar, înainte de a urmări o eventuală schemă tripartită în societatea românească a secolului XIX, să vedem cum s-au soluționat conflictele virtuale ale celor trei factori virtuali de concurență : dintre multiplele aspecte ale formelor specifice spațiului nostru istoric, esențiale sunt următoarele : 1) spre deosebire de Rusia (dar ca în Franța și Germania), inteligheția noastră nu și-a fasonat o ideologie rigidă în prima jumătate a veacului XIX, reușind o sinteză contradictorie de elemente disparate (luministe, romantice, revoluționare, moral-religioase) : 2) în consecință, ea nu și-a rupt total legăturile cu societatea civilă — nici în planul acțiunilor, nici în planul discursului ; 3) sluiind ideea națională (generatoare a mesianismului), inteligheția română a găsit astfel o punte de întoarcere spre stat și societatea civilă : 4) astfel, după criza de la 1848, inteligheția va fi aproape complet reabsorbită de societatea civilă și stat : finalmente, se vădise că divergențele erau mult mai mici decât acordul : se vădise, pe de altă parte, că divergențele erau pasagere și negociabile, iar acordul — prin ideea națională — era etern și deasupra tuturor, ca o garanție a existenței.

---

[73] Françoise Thom, *op. cit.*, p. 123. Am reținut din analiza autoarei doar elemente generale, aplicabile oricărei societăți moderne.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VIOREL M. BUTNARIU, VOICA-MARIA PUȘCAȘU

TEZAURE MONETARE DIN SECOLELE XV—XVII DESCOPERITE ÎN MOLDOVA (II)

Dintre tezaurele monetare, achiziționate în ultimii ani de Oficiul Patrimoniului Cultural Național Iași, ne reținem atenția două descoperiri efectuate în urmă cu aproape două decenii. Le prezentăm în ordinea cronologică a emisiunilor *terminus post quem*.

1. *IAȘI* — oraș ; jud. Iași.

În timpul săpării fundației unui stâlp de susținere la „Bolțile Moldovei" — hotel „Traian", la adâncimea de 2,20 m, la data de 23 octombrie 1975, a fost descoperit un vas de lut, de mici dimensiuni, în care se aflau monede de argint. Potrivit datelor înscrise în procesul verbal încheiat trei zile mai târziu, la OPCN Iași au fost predate 92 de monede.

IMPERIUL ROMANO-GERMAN

Zwolle [1]
28 Stüber : 16...

POLONIA

Coroana

Trojaki : 1585 (2), 1586, 1590, 1593, 1594, 1595 (2), 1596, 1597 (2), 1598 (4), 1599 (5), 1600, 1601 (3).

Lituania

Trojak : 1584, 1593 (2), 1594 (2), 1599.

Gdańsk

Orty : 1615, 1616 (2), 1617 (4), 1618 (2), 1621 (2).

Riga

Trojaki : 1586, 1588, 1589 (6), 1590 (3), 1591 (5), 1592 (6), 1593 (4), 1594 (2), 1595 (6), 1596 (7), 1597 (3), 1598 (2), 1600 (2).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

PROVINCIILE UNITE

Utrecht [2]

Leeuwendaalder : 1617

SPANIA

Castilia [3].

8 r e a l i : 1590

[1] Emis sub împăratul Matthias I (1612—1619); A. Delmonte, *Benelux d'argent*, Amsterdam, 1966 (în continuare, *Delmonte*), nr. 1113 c.
[2] *Delmonte*, nr. 843.
3 Emis la Toledo, Jose Pellicer i Brú, *El medio duro. España. Provincias de America e Imperio*, Barcelona, MCMLXXI (în continuare, Pellicer), tip. 299.

Nu cunoaștem cu exactitate numărul total al pieselor care compuneau tezaurul, dar apreciem că lotul alcătuit din cele 92 de exemplare este reprezentativ pentru un tezaur de acumulare din epoca *Kipper- und Wipperzeit*. Remarcăm prezența masivă a *trojaki*-lor polonezi, alături de care piesele de un sfert de taler *(orty)* își găsesc o bună reprezentare, dar apariția unui *Leeuwendaalder* într-un tezaur încheiat în 1621, ori la o dată apropiată acestui an, ne pare oarecum timpurie pentru primele trei decenii ale secolului XVII, (potrivit datelor oferite de numeroase tezaure, cea mai timpurie acumulare cu *leeuwendaalders*, în Moldova, nu se încheie înainte de 1637). Demn de menționat este și emisiunea spaniolă de *8 reali*, piesă ce o putem aprecia drept unicat dacă avem în vedere că monedele spaniole din secolul XVI, cunoscute în acumulările din Moldova, sunt de tip *bourgondische rijksdaalder* emise în atelierele Țărilor de Jos. Remarcăm, totodată, și emisiunea de *28 Stüber* („florin de argint") a orașului imperial Zwolle, ce prezintă pe avers urme clare de frapă dublă, în urma căreia milesimul a devenit aproape ilizibil.

2. *VLĂDICENI*, com. Tomești, jud. Iași.

Cu prilejul lucrărilor agricole, efectuate în 1974 la ferma Vlădiceni, au fost descoperite monede de argint depozitate într-o pungă din piele. În același an, OPCN Iași a recuperat, în două tranșe, 22 de monede.

IMPERIUL ROMANO-GERMAN

Campen [1]

Leeuwendaalder : 1690

Ungaria [2]

Denar : 1[5]...6

POLONIA

Coroana [3]

Póltoraki : 1622, 1623 (2), 1624 (2), 1625, 1626
Trojak : 1593

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Lituania [4]

Pólgrosze : 151..., 1548

Gdańsk [5]

Orty : 1615, 1617, 1619

PROVINCIILE UNITE

Gueldre [6]

Leeuwendaalders : 1636, 1640, 1643, 1648, 1649

Westfraiesland [7]

Leeuwendaalder : 1648

SPANIA

Brabant şi Limburg [8]

1/2 patagon : 1624

[1] *Delmonte*, nr. 862.
[2] Emis de Maximilian II (1564—1576) ; perforat.
[3] Emisiuni perforate.
[4] Emisiuni perforate.
[5] Exemplarul cu milesimul 1617 este perforat.
[6] *Delmonte*, nr. 825.
[7] *Delmonte*, nr. 836.
[8] Emis la Amberes (Antwerp) ; *Pellicer*, nr. 997.

Aşa cum lesne se poate observa, emisiunile din tezaur se eşalonează pe durata de aproape două secole, lucru firesc şi frecvent întâlnit la unele depozite monetare din veacurile XVI şi XVII. Dar, ceea ce surprinde este prezenţa unor piese mărunte alături de nominaluri mari, ce conferă acumulării un aspect deosebit, în care caracteristicile unui *tezaur de acumulare* apar alături de cele ale unui *tezaur de circulaţie*. Coroborarea datelor de mai sus cu cele oferite de alte depozite, încheiate în a doua jumătate a secolului XVII şi descoperite pe teritoriul Moldovei, nu pare a lămuri situaţia, confuză şi oarecum nefirească. S-a impus, de aceea, o examinare atentă a fiecărui nominal în parte şi, potrivit aşteptărilor noastre, un total de 12 exemplare, cuprinzând un *ort*, *denar*-ul imperial, *trojak*-ul, *pólgrosze* polonezi, prezintă urme clare de perforaţie. Dacă ţinem seama de acest amănunt, a cărui importanţă este lesne de înţeles, atunci putem aprecia că tezaurul a fost constituit din nominalurile mari la care posesorul lor a adăugat, în împrejurări necunoscute, emisiunile mai vechi care alcătuiau o salbă. Acest din urmă lot, al doilea, reprezintă un numerar scos din circulaţie la data alcătuirii tezaurului.

Nu avem pretenţia de a epuiza aprecierile de ordin numismatic şi istoric asupra materialului investigat. De aceea, ne exprimăm năzuinţa sinceră ca strădania noastră, de valorificare a unor informaţii numismatice care aşteptau de mult timp intrarea în circuitul ştiinţific, să constituie o modestă contribuţie la pregătirea repertoriului tezaurelor monetare din secolele XV—XVIII descoperite pe teritoriul Moldovei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

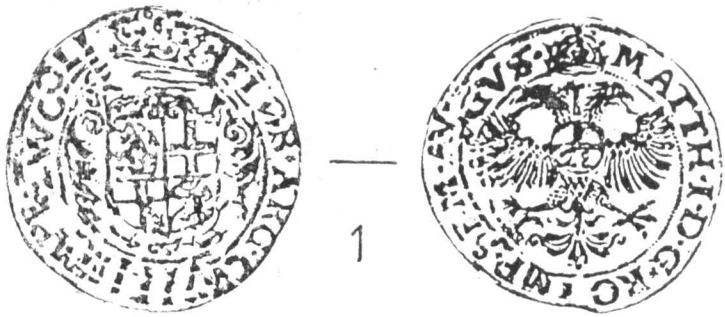

1

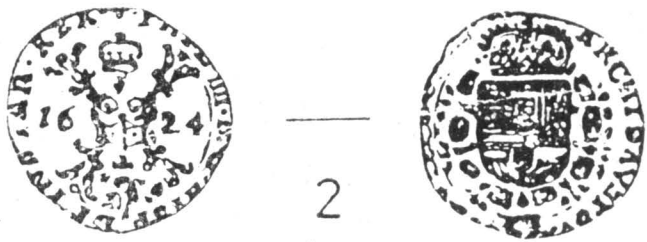

2

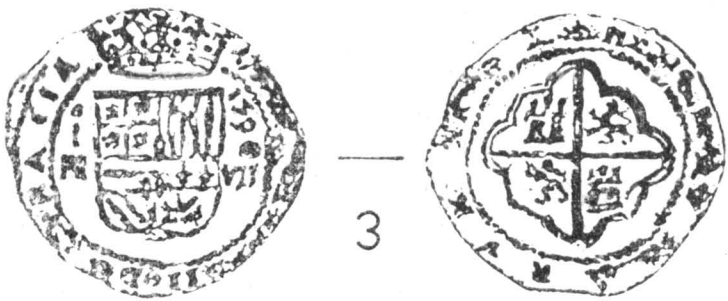

3

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU

UN DOCUMENT CARTOGRAFIC DE LA FINELE SECOLULUI XVII

Este bine ştiut că veacul Regelui Soare a definit rosturile moderne ale cartografiei. Dintr-o ocupaţie rezervată iniţiaţilor, de ale cărei rezultate se puteau servi numai curajoşii, exploratorii, uzul hărţii a devenit auxiliar războaielor şi diplomaţilor. Într-o lume aflată în plină expansiune, sfidând limitele continentale, harta constituia termenul major la care se raportau descoperirile şi eratele geopolitice, tot atîtea dovezi ale trecerii de la „mica la marea Europă" [1]. Secolele XVII şi XVIII consacra primele academii de geografie şi cartografie, în mare parte protejate de interesele şi influenţa potentaţilor, chiar de membrii familiilor regale [2]. La vremea când, potrivit fericitei expresii a lui Simion Mehedinţi, „harta este chemată ca arbitru" [3], se cereau corectate greşeli, coordonate, calcule, înlăturate nesiguranţele schiţelor cartografice din anii trecuţi. Ambianţa acestor ani justifică prolificitatea lui Nicolas de Fer (1646—1720), orgolios „géographe de sa Majesté Catholique et de Monseigneur le Dauphin", autor a peste şase sute de hărţi ale Franţei (politice, administrative, eclesiastice, hidrografice, orografice) şi ale regiunilor continentale mai importante [4]. Fişele sale au alcătuit substanţa unei cărţi celebre în epocă, *Introduction à la géographie* (1708), de atunci socotită ca invitaţie la cunoaşterea mapamondului [5].

Interesul pentru Europa de Est l-a determinat să iniţieze tipărirea unei hărţi a *Principauté de Transylvanie divisée en cinq nations, subdivisée en quartiers et comtez* la Paris, în 1691, redactată conform datelor obţinute de diverşi călători străini, preferat fiind G. C. de Vignola. Prilejul reimprimării ei, în 1705, îi serveşte la descrierea amănunţită a re-

[1] P. Chaunu, *Civilizaţia Europei în secolul Luminilor*, I, Bucureşti, 1986, p. 61.

[2] Cf. M. Popescu-Spineni, *Harta Bucovinei din anul 1774*, în *RIR*, XI—XII, 1941—1942, p. 149.

[3] „Terra", I, 1948, Bucureşti, p. 452 ; apud M. Popescu-Spineni, *loc. cit.*

[4] Pentru numărul mare de hărţi elaborate în această perioadă, v. Al. Ungureanu, *Hărţi referitoare la Ţările Române în arhivele şi bibliotecile parizience*, în *RA*, XXXV, 1973, 4, p. 637—652 ; M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice*, Bucureşti, 1978, p. 164 şi urm.

[5] Gustave Pawlowski în *La Grande Encyclopédie*, XVII, Paris, f.a., p. 241—242.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

giunii, alăturând explicații referitoare la toponimie[6]. În același an îi apare *Le théâtre de la Guerre sur les frontières des deux empires depuis Vienne jusqu'à Constantinople, oú se trouvent la Hongrie, la Transylvanie, la Valaquie, la Moldavie*, care, la rându-i, va cunoaște o mare răspândire pe continent[7].

Deși socotit de contemporanii noștri ca promotor al geografiei istorice, nu i s-a iertat, însă, niciodată lipsa de exactitate. La începutul secolului XX, bibliograful Gustave Pawlowski scria despre hărțile lui de Fer : „ils brillent plûtot par leur côté ornemental et le pittoresque de leurs encadrements historiés, que par une scrupuleuse exactitude"[8]. Cartograful francez a preluat destule dintre caracteristicile planșelor din prima jumătate a veacului XVII și a corectat contururi, în dauna „interioarelor".

Semnalăm aici *Hongrie ou partie septentrionale de la Turquie en Europe*, achiziționată în 1993 de la Freiburg im Breisgau, Germania, și aflată într-o colecție particulară. Hartă, care înfățișează provinciile coroanei maghiare, Valahia, Moldova, Basarabia, Bulgaria, Serbia, nordul Macedoniei, Podolia, Volînia, sud-vestul Poloniei, sud-estul Austriei și sudul Rusiei Albe, pare să fi fost redactată în ultimul deceniu al secolului XVII. De dimensiuni relativ reduse (19,7 × 13,7 cm) și încadrată de un chenar lat de 5 cm, având numerele 128 și 129 inscripționate manual în colțurile din stânga și dreapta sus, documentul dă impresia că ar fi fost desprins dintr-un atlas, deși mențiuni ale unui asemenea tom, semnat de Fer, nu am găsit. Legenda este plasată în colțul din dreapta jos, iar scara, în leghe terestre franceze, se află sub chenarul superior al hărții. Culorile folosite, deși într-o gamă restrânsă, delimitează frontierele statale și provinciale ; bunăoară, Austria este marcată cu galben-ocru, aidoma Poloniei, Ungariei cu verde deschis (clorofilian), Serbia cu verde închis, Valahia, Moldova, Macedonia, Bulgaria, Basarabia, Transilvania *(sic)* cu aceeași nuanță de maro deschis, Podolia cu galben-verde și Rusia cu roșu.

Localitățile importante sunt însemnate cu schița minusculă a unei porți de acces, iar în cazul scaunelor arhiepiscopale, și cu o cruce cu două brațe inegale (Colocza — Kalocsa, Ternova — Veliko Tărnovo) : Belgrad, Braclaw, Cassovie, Clausenbourg (greșit identificat cu Alba Iulia, deși denumirea germană a ultimei, Veissemburg, este pusă la locul potrivit), Cracovie, Dorostero („Cette Partie de Bulgarie est habitée par les Tartares Dobuses"), Istamboul, Kamenieck, Leopol, Neuhansel, Nice (Niš), Presbourg, Ragusa, Silistrie, Sophie, Varne, Vienne, iar în Țările Române, pe lângă Cluj : Waradin (pe granița Transilvaniei), Herm(ann) stat, Tergovisk și Iazi.

---

[6] V. și Iancu — Ioan A. Bidian, *Hărți medievale despre Țările Române păstrate la Biblioteca Institutului Român de Cercetări din Freiburg*, în *BBRF*, VIII (XII), 1980/81, p. 363 ; M. Popescu-Spineni, *op. cit.*, p. 159. Ultimul precizează și cotele BAR pentru hărțile lui Nicolas de Fer : *Principauté de Transylvanie...* — H 691 C IV 40 ; H 587 D XIV 28 ; *Le théâtre...* — H 373 D VII 14 ; H 730 D XV 57 ; H 3728 D CXVI 40.

[7] V. și V. A. Urechia, *Cartografia română*, în *ARMSI*, t. II, 1881, p. 422.

[8] Gustave Pawlowski, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dacă Valahia este lipsită de alte menţiuni referitoare la oraşe, Moldova, în schimb, numără, în afară de Iaşi, încă patru : Chotezin (Hotin), Soczou (Suceava), Vasloye şi Braila *(sic)*. Un toponim Braiskou, figurat în colţul nordic al Valahiei, ar putea fi identificat cu Buzău. Basarabia cuprinde Benden (Bender), Akkirman (semnalizat de un steag, aidoma Varnei şi Chiliei), Kili, Ismail, Kantal (Cartal), Galas *(sic)* şi Elo (?), iar Dobrogea, desemnată ca parte a Bulgariei, înglobează Isactohi (Isaccea), Dorostero, Tutracan, Kiustenge, Menkalia, Choplar (Şabla) şi Varna. Pe malul drept al Dunării se disting Russi, Nigeholi (Nicopole) şi Viddin. In Transilvania, alături de Cluj şi Sibiu, mai întâlnim : Bistricz, Segeswan (Sighişoara), Veissembourg, Huniade, Fogaras, Cronstat şi „les 4 villes des Montagnes" în Apuseni. Către vest, în zona Partium — Banat, se disting clar Butolzin (Buziaş), Temeswar, Lippa (Lipova), Chonad (Cenad), Czongrad, Guila (Gyula), Zekelheid (Szekélyhid), Debreczen şi Zatmar.

Masivii muntoşi au traseele exacte şi, în cazul trecătorilor, se păstrează oarecum proporţiile topometrice. Majoritatea râurilor poartă nume germane (Teiss — Tisa, Niester — Nistru, Nieper — Nipru, subscris : „Boristhene ; cette rivière est appellée par les Turcs Ouzi" etc.), ceea ce înseamnă că geograful a avut sub ochi şi variante cartografice germane sau austriece. Dunărea, însă, este Danube, iar Oltul, Aluta ; cursurile lor sunt mult deformate. De o atenţie aparte s-au bucurat zonele litorale : coasta raguzană şi coasta pontică. În ultimul caz, minuţiozitatea cu care au fost trasate contururile ne îndeamnă să presupunem că de Fer a folosit o hartă de cabotaj contemporană. Gurile Niprului, estuarul şi insulele de la vărsare sunt însoţite de explicaţia „les Isles Zaporovie possedées par les Polonois et Moscovites et habitées par les Cosaques". Înspre sud apar Ouzi şi Cap Pirezen, încadrând gura Nistrului, şi Koga Bey Port, în dreptul Benderului, greşit plasat în centrul Basarabiei, cea „habitée par les Tartares de Bugiac". Akkerman-ul este, la rândul său, schiţat altundeva decât unde trebuia. De Fer a ştiut că Tighina şi Cetatea Albă se găsesc de-a lungul aceluiaşi curs de apă, însă a confundat Nistrul cu limanul Cogâlnicului [9].

Dunărea se varsă în Marea Neagră prin cinci braţe, cel sudic având *lungimea maximă (potrivit scării, aproximativ douăzeci de leghe)*. Gurile fluviului, de la nord la sud, sunt următoarele : „Embouch(ure) de Kili, la plus Grande de toutes", „Embouch(ure) de Soulin", „Embouch(ure) de Portugi", „Embouch(ure) de Hezer Elias" şi „Embouch(ure) de Kara Hirmen", ultima în imediata apropiere a Constanţei (Kiustenge). Insula Şerpilor poartă numele turcesc de Gezireimar. Estuarul Kamciiei (Kamtchi) poate fi recunoscut la sud de Varna, alături de Dionisiopoli şi portul Caliacra (Kiaghra).

Toate aceste detalii redeschid dosarul — şi aşa destul de voluminos — al istoriei reliefului litoral vest-pontic. Reprezentarea cursului inferior al fluviului se conformează, fără îndoială, scopului informativ al hărţii. De altfel, braţele Deltei sunt semnalate de o inscripţie îndeajuns de vizibilă („Bouches du Danube") pentru cel ce ar dori să folosească

[9] Pentru configuraţia variabilă a zonei, v. şi I. Lepşi, *Lacurile din sudul Basarabiei*, în „Buletinul Muzeului Naţional de Istorie Naturală", Chişinău, 1932, 4, p. 115—117.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

harta ca hartă de pilotaj, în lipsa uneia mai amănunțite. În mod necesar, ajungem în miezul discuției referitoare la traseul brațului sudic (al cincilea), Kara Hirmen. Nu intenționăm să dezvoltăm o argumentație, câtă vreme există studii cuprinzătoare consacrate subiectului [10]. Este suficient să amintim doar că toponimia zonei este veche [11] și motivează denumirile la care a apelat de Fer [12].

Existența a cinci brațe sau măcar a cinci guri de vărsare este certificată pentru cel puțin două sute de ani. Ne vom rezuma, în continuare, la numai câteva repere mai importante. Le semnalează, la începutul secolului XVI, observatori otomani [13] și le confirmă prezența un raport al raguzanului Paolo Giorgi, în 1598 [14]. La jumătatea veacului următor, călătorul și învățatul enciclopedist Katib Çelebi (1609—1657) le descrie în amănunt [15] și-și întărește mărturia prin schițarea unei hărți în care se disting clar cele cinci guri [16]. Impresiile de călătorie ale lui Hagi Khalfa sunt curând confirmate de „omniprezentul globe-trotter otoman" [17] Evlja Çelebi în memoriile sale: „Una din cele *cinci* guri ale Dunării este tocmai această gură de la Kara Hirman, fiind cea mai mică dintre toate" [18]. O hartă a geografului englez Robert Morden oferă o imagine similară a Deltei (1642) [19], fapt ce avea să fie probat iarăși prin hărțile semnate de Fer. Harta Moldovei a lui Cantemir [20], ca și o bună parte din documentele cartografice din epocă [21], conservă aceleași caracteristici topografice. Tot cinci guri sunt indicate în harta berlineză (1730) descoperită de I. Lepși, cu deosebirea că brațul sudic este numit

[10] Analize detaliate la S. Iosipescu, *Dans la mer Noire pendant l'Antiquité et le Moyen Age : en louvoyant à la recherche de l'ancienne bouche sud du Danube*, în *RRH*, XXI, 1982, 2, p. 283—302 și la N. Panin, *Black Sea Coast Line Danube Mouths as Described by the Ancients*, în „Dacia", XXVII, 1983, 1—2, p. 175—184.

[11] Despre Kara Hirmen și localizarea portului, v. S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 295—301; V. Eskenasy, *Izvoare cartografice medievale despre teritoriul românesc. Observații pe marginea unor lucrări recente*, în *Rdl*, 33, 1980, 4, p. 761; T. Mateescu, *Une ville disparue de la Dobrudja — Karaharman*, în „Tarih Enstitüsü Dergisi", 20, 1971, p. 297—343; idem, *Notă asupra geografiei istorice a Dobrogei: canalul Laman*, în *RA*, I.H, 37, 1975, 1, p. 36—43; M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, *Aspecte ale vieții economice din porturile și schelele Dobrogei în secolele XV—XVII*, în „Peuce", Tulcea, VI, 1977, p. 259, 265—266.

[12] V. și A. Pippidi, *Călători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Marea Neagră în secolul XVII*, în *AIIAI*, XXII, 1985, 2, p. 620 (autorul menționează ediția a doua (Paris, 1717) a hărții *Le théâtre...*).

[13] S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 295.

[14] *Ibidem* (v. și nota 29); *Călători străini despre țările române*, III, București, 1972, p. 414 (portul Kara Harman se află lângă „cea mai apropiată (de Varna) dintre *cele cinci guri* ale Dunării").

[15] *Cronici turcești privind Țările Române*, II, ed. M. Guboglu, București, 1971, p. 117—118.

[16] V. și Anca Radu Popescu, *O hartă otomană a Dobrogei de la mijlocul secolului XVII*, în *AIIAI*, XXII, 1985, 2, p. 632.

[17] S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 296.

[18] *Călători străini despre Țările Române, VI*, București, 1976, p. 386.

[19] A. Pippidi, *loc. cit.*

[20] Cf. G. Vâlsan, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în *ARMSI*, s. III, t. VI, 1927, p. 193—212.

[21] V. și *Monumenta cartographica Moldaviae, Valachiae et Transilvaniae*, ed. Dem. Dimancescu, București, 1933, *passim*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„Portitza picolo" şi nu Kara Hirman [22]. În călătoria întreprinsă de la Constantinopol la Iaşi, Markos Antonios Katsaitis (1717—1787) le enumeră şi regăsim toponimele deja cunoscute : 1. τοῦ Κελλιοῦ, εἶτα τοῦ Σουλιν ; 2. τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ; 3. πόρδιτξες ; 4. Γεγίσελα ; 5. Καρακαρμάν [23].

Spre finele veacului XVIII, hărţile militare josefine [24] redau cu mai multă fineţe amănuntele geo-topografice datorită noilor metode de cartografiere triangulară [25]. Între timp, o parte a' reliefului s-a schimbat, alterându-se localizări şi trasee litorale. Bunăoară, *General Karte von Königreiche Ungarn und dem Osmanischen Reiche in Europa*, alcătuită de Franz Johan Joseph von Reilly la 1789 [26], înfăţişează Delta ca un paianjeniş de canale, printre care se pot deslusi trei braţe sudice şi, în nord, prea puţin diferenţiate, Chilia şi Sulina. Un raport contemporan al căpitanului Lauterer, scris în urma unei expediţii de-a lungul Dunării până la vărsare (1782), aminteşte de patru guri : Chilia, Sulina (singura navigabilă), Kiderelias şi Bortiza (Portiţa). Pe ultimele cartograful le descrie ca aparând dintr-o adiacenţă fluvială, ce se separă la Preslov de braţul Sulina şi se împarte apoi în două. Vărsarea acestui braţ se face prin două guri [27]. Un an mai târziu (iulie 1783), sublocotenentul Mihanovici coboară pe braţul Sfântul Gheorghe (Hidrelias Bogaz), depăşeşte localităţile Preslov şi Beştepe, intră pe Portiţa, „der letzte Arm der Donau", trece de satul Dunavăţ şi ajunge într-un lac, pe care îl traversează pentru a atinge marea [28]. Descrierea făcută de Mihanovici confirmă traseele braţelor aşa cum sunt desenate în harta lui Dimitrie Philippide (1816) [29]. Braţul sudic îşi pierde treptat din însemnătatea nautică şi se „dizolvă" între lacurile Razelm, Dranov, canalul Dunavăţ şi braţul Sfântul Gheorghe, astfel încât hărţile ruseşti din prima jumătate a secolului XIX nu mai consemnează decât trei braţe [30].

Ce rămâne după sumara noastră trecere în revistă ? Remarcăm imediat variaţia continuă a localizării toponimelor acordate braţelor sudice ale Dunării, Sfântul Gheorghe (Edreleisse la 1677 [31], Edrelas, Hezer Elias,

[22] Cf. I. Lepşi, *O veche hartă manuscrisă a regiunilor româneşti*, în *AB*, V, 1933, 3, p. 254—255.

[23] Inclusă în *Saeculum*, Iaşi, 1977, p. 64 ; de remarcat confuzia între braţul Sulina şi braţul Sfântul Gheorghe : Γεγίσελα este Hezer Elias, adică Sfântul Gheorghe.

[24] V. şi N. Docan, *Memoriu despre lucrările cartografice privitoare la războiul din 1787—1791*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIV, 1912, p. 1249—1360.

[25] Cf. M. P. Botez, *Istoricul cartografiei vechi româneşti*, în *AB*, VIII, 1936, 2—3, p. 95—96.

[26] Cuprinsă în *Schauplatz der Fünf Theile der Welt nach und zu Anton Friedrich Büschings grosser Erdbeschreibung*, I, Wien, 1789, no. 1. Compară cu N. Iorga, *O hartă a Ţării Româneşti din c. 1780 şi un geograf dobrogean*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 923—930.

[27] Cf. N. Docan, *Explorăţiuni austriace pe Dunăre la sfârşitul veacului al XVIII-lea*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1913—19314, p. 614, 638.

[28] *Ibidem*, p. 650, 678—679.

[29] Reprodusă şi în *Atlas pentru istoria României*, Bucureşti, 1983 ; v. şi Dem. Dimăncescu, *op. cit.* ; I. C. Băcilă, *Hărţi geografice asupra Ţărilor Române între 1800—1856*, Cluj, 1931.

[30] V. şi G. Vâlsan, *Românii în Delta Dunării la sfârşitul secolului XVIII*, în *Omagiu lui I. Bianu*, Bucureşti, 1927, p. 329.

[31] Cf. harta lui John Baptiste Travernier, *Description of all the Kingdoms...*, (1677), în A. Pippidi, *op. cit.*, p. 619—620.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Hîzîr-i Elias, Γεγίσελα etc.) nu dispare ca reper, însă la sud de el brațele Portița și Kara Hirman nu par să aibă locuri fixe, nici măcar în toponimie, necum în coordonate geografice : ba sunt două brațe (ca în cazul hărții lui Katib Çelebi [32]), ba, mai târziu, unul singur (numit când Portița, când Kara Hirman) [33]. Recitirea atentă a memoriilor alcătuite de cartografii militari germani Lauterer și Mihanovici și compararea datelor cu situația Deltei în prima jumătate a veacului XVIII ne conduce la o concluzie clară : brațul Kara Hirman, altădată cel mai lung și mai frecventat de vase [34], s-a colmatat treptat pe tot cursul lui, partea superioară contopindu-se cu Portița, iar cea inferioară lăsând să apară ceea ce este astăzi lacul Sinoe [35], grinduit în ultimul secol de limbul Chituc. Etapa a doua este reprezentată de colmatarea brațului Portița, proces surprins de ochiul antrenat al lui Mihanovici [36] și încheiat cu formarea deplină a lacului Razelm. Singura vestigie a acestui braț ar fi canalul Dunavăț, cu un traseu mult diferit față de cel actual [37]. Nu trebuie să uimească geneza târzie a sistemului de lacuri litorale ; ca argument am putea invoca absența dovezilor cartografice care le-ar atesta măcar până în a doua jumătate a veacului trecut. În nici un caz nu sunt reprezentate în harta lui Katib Çelebi, așa cum presupune Anca Radu Popescu, ca „unificate" într-un lac format în avalul gurilor Kara Hirman și Portița. Nu excludem, însă, existența efemeră a ghiolului Burnița (Portița ?), probabil dispărut tot în urma colmatării [38].

Despre toponimul „Portița" s-a scris destul de mult. Până astăzi, data primei atestări este 1634 (harta dominicanului Emiddio Portelli) [39], urmată de mărturia lui Katib Çelebi (gura Portița — Portise boazî) de la 1648 [40]. În secolul XVIII, toponimul se impune și îl regăsim în marea majoritate a documentelor cartografice și a memoriilor de călătorii [41]. Totuși, nu s-a aventurat nimeni să ofere o altă explicație decât aceea potrivit căreia „Portița" se justifică prin îngustimea pasajului principal dintre sistemul lacustru Razelm-Sinoe și mare [42]. Dar lacurile, arătam mai înainte, sunt „piese" recente în configurația locului. Atunci este cazul unei preluări de toponim : de la gura Portița s-a ajuns la „intrarea" Portița. Iată, însă, și o a doua ipoteză, bazată pe un detaliu figurat în harta lui de Fer. În aval de insula (semn al colmatării ?) care marchează gura Kara Hirman, se găsește un „pont et porte des Escadrons".

[32] Anca Radu Popescu, *op. cit.*, p. 632 ; v. și descrierea hărții lui A. H. Bruë (1822), p. 635.

[33] În cazul hărții lui de Fer, geograful pare să fi inversat denumirile gurilor Hezer Elias și Portița (Portugi).

[34] Pentru însemnătatea economică a șenalului navigabil de sud, v. S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 301—302 ; V. Eskenasy, *Note la istoria litoralului vest-pontic*, în *AIIAI*, XX, 1983, p. 419—420. O opinie asemănătoare la G. Brătianu, *Marea Neagră*, I, București, 1988, p. 93.

[35] V. S. Iosipescu, *op. cit.*, harta de la p. 294.

[36] Cf. N. Docan, *op. cit.*, p. 678—679.

[37] Cf. *Karte von der Moldau, Walachei u. Siebenbürgen* (F. Handtke, 1860, col. particulară).

[38] Anca Radu Popescu, *op. cit.*, p. 635 ; v. și nota 29.

[39] A. Pippidi, *op. cit.*, p. 615.

[40] Anca Radu Popescu, *loc. cit.*, nota 28.

[41] V. Const. Giurescu, *La population roumaine dans les cartes médiévales et modernes*, în *RRH*, IV, 1965, 3, p. 462—464.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Să fie acesta podul (digul), așezat pe direcția nord-sud, desenat în harta lui I. Lepși [43] ? Dar cercetătorul, puțin receptiv la modificările continue ale Deltei, îl plasează fie „în partea răsăriteană a lacului Tașaul", fie ca „istm între lacurile Tașaul și Gargalâc", oricum peste un ghiol având o comunicare „largă" cu marea. Lacurile Tașaul și Gargalâc nu au „schimbat apele" cu marea niciodată, fiindcă se află în zonă continentală, nu aluvionară, deci nu le-ar permite-o compoziția solului. Cel mai apropiat lac deschis către larg ar fi Sinoe, deci rămășița brațului Kara Hirman [44]. Pesemne că amintitul „pont" a funcționat ca „porte" de acces pentru vasele care doreau să urce pe Kara Hirman sau să coboare către mare ; într-un asemenea caz, odată cu micșorarea lungimii brațului, „a urcat" și toponimul, fiind relocalizat potrivit noii configurații litorale.

Cercetările zonei pontice reclamă inventarierea minuțioasă și cuprinzătoare a documentelor cartografice, în cadrul unei acțiuni la scară națională, după cum teoretiza Ana Toșu-Turdeanu în 1959 [45]. Altfel nu putem circumscrie evoluția reperelor topografice ale regiunii, cu atât mai mult cu cât este necesar demersul comparativ, întins pe intervale de timp apreciabile. Și abia atunci ipotezele emise se vor confirma sau nu.

[42] *Ibidem*, p. 462.
[43] I. Lepși, *loc. cit.*
[44] Cf. S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 298.
[45] *Neeesitatea unei bibliografii cartografice românești*, în „Călăuza bibliotecarului", XII, 1959, 6, p. 48 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VIOREL M. BUTNARU

NOTE NUMISMATICE (III)

Investigaţiile asupra tezaurelor monetare din secolele XV—XVII descoperite pe teritoriul Moldovei istorice, cunoscute din numeroase publicaţii consacrate valorificării acestei categorii de izvoare, ne-au permis reluarea seriei *note numismatice*, a cărei scurtă întrerupere s-a datorat unor cauze independente de intenţiile noastre pe care le anunţam în numerele precedente [1].

În pofida rezultatelor înregistrate de cercetarea numismatică, consacrată istoriei Moldovei în secolele XV—XVII, apreciem că o valorificare a materialului monetar în cadrul unor analize cuprinzătoare este încă prematură. Examinarea, chiar şi parţială, a unor colecţii numismatice judeţene şi a celor păstrate în muzeele oraşului Chişinău, ne-au impus rezerve serioase asupra utilizării informaţiilor oferite până în prezent de unii autori. Am insistat, din nou, asupra acestei carenţe existente în documentarea numismatică, pentru a ne opri asupra unui studiu mai vechi care, în urmă cu un sfert de veac, valorifica o interesantă descoperire monetară : tezaurul de la Cetatea Neamţului [2].

Autorul a încercat să se achite conştiincios de sarcina ce i-a revenit, prezentându-ne, în introducere, împrejurările recuperării celor 166 de monede de argint. Aflăm că piesele erau ascunse în dreptul celui de-al doilea bastion semicircular din partea stângă a porţii principale, probabil într-o pungă de piele sau o bucată de pânză ce s-a distrus în pământ. În continuare, cu ajutorul determinatoarelor pentru monedele poloneze şi germane, au fost prezentate valoric şi cronologic, pe emitenţi, monedele din tezaur : 56 de exemplare poloneze *(półtoraki, szóstaki, orty* şi *tymfi)*, 86 de emisiuni ale unor provincii austriece (piese de *3* şi *VI kreuzer)*, o monedă de *XV kreuzer* a episcopatului (sic !) de Salzburg, 12 exemplare ale Prusiei *(dreipölkeri, III* şi *VI grosze)*, un *dreipölker* şi un *ort* suedezi, patru piese de *3 kreuzer* ale ducatelor sile-

[1] Viorel M. Butnariu, *Note numismatice (I)*, în *AIIAI*, XXV/1, 1988, p. 527—534 ; idem, *Note numismatice (II)*, în *AIIAI*, XXVI/1, 1989, p. 595—599.

[2] Alex. Artimon, *Câteva consideraţii asupra tezaurului monetar de la Cetatea Neamţului (secolul al XVII-lea)*, în *Carpica*, I, 1968, p. 265—279.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ziene Oels și Liegnitz, alte patru exemplare pentru episcopatul de Olmütz și o șesime de taler atribuită ducatului Brunswick. Se precizează că cele mai timpurii monede din tezaur sunt *póltoraki* polonezi, datați 1622, iar *terminus post quem* este stabilit de piesele de *3 kreuzer* din 1698.

Datele oferite de monedele recuperate în timpul lucrărilor de consolidare și restaurare parțială, desfășurate la cetate din 1963, au fost apoi coroborate cu alte informații numismatice cunoscute, chiar dacă, la o atentă examinare a structurilor acestora, s-ar fi putut remarca că descoperirea de la Cetatea Neamțului nu își găsește analogii în nici un alt depozit monetar provenit de pe teritoriul Moldovei medievale, cunoscut la data publicării. În pofida acestei realități, piesele din tezaur au fost apreciate drept un eșantion reprezentativ al cărui cercetare, „alături de numeroase monede străine", aduce „importante contribuții la cunoașterea diferitelor aspecte ale vieții economice și sociale ale Moldovei în acea epocă" [3]. Este interesant de știut dacă prin sintagma „prepondereță polonă", utilizată de autor în definirea perioadei la care se raportează piesele din tezaur, s-a avut în vedere evenimentele politico-militare petrecute în Moldova după 1672, ori se referă la raporturile comerciale moldo-polone, invocate într-un mod deconcertant. În încheiere, pe baza celor mai recente monede, datate în 1698, se opinează că îngroparea tezaurului „se poate fixa la sfârșitul secolului al XVII-lea, la începutul secolului al XVIII-lea" [4].

Maniera de publicare a monedelor descoperite la Cetatea Neamțului a ridicat pentru noi câteva probleme. Avem în vedere lipsa datelor pentru un *póltorak* și șase *szóstaki* polonezi, ceea ce face dificilă stabilirea cu exactitate a numărului de piese pentru fiecare nominal și anii de emisiune. S-a impus, de asemenea, verificarea corectitudinii cu care au fost determinate unele monede, precum emisiunile atribuite în exclusivitate Prusiei (numerele 146—155) și pentru ducatul de Brunswick.

Examinarea monedelor, păstrate la Muzeul de Istorie Piatra Neamț, ne-a fost înlesnită prin bunăvoința colegei Elena Petrișor care ne-a oferit cu amabilitate informațiile solicitate. Potrivit datelor înscrise în registrul inventar și nota de transfer [5], aflăm că tezaurul mai cuprindea doar 159 de monede, dar, lucru curios, lotul aflat în păstrarea muzeului pietrean era alcătuit numai din 162 exemplare. În această situație, stabilirea pieselor lipsă părea ușor de rezolvat prin compararea datelor publicate cu cele oferite de monedele păstrate. Din păcate, nu am putut constata o concordanță între anii de emisiune de pe câteva exemplare cu cele înregistrate anterior, iar unele determinări au fost eronate, observații care au impus republicarea tezaurului de la Cetatea Neamțului, după cum urmează :

---

[3] *Ibidem*, p. 276.

[4] *Ibidem*.

[5] O asigurăm și pe această cale pe doamna Elena Petrișor de întreaga noastră gratitudine pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție, cu acordul conducerii muzeului, datele necesare.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

IMPERIUL ROMANO-GERMAN

Boemia [1]

3 kreuzer : 1695 (2), 1696, 1697 (5)

Brandenburg [2]

Dreigroschen : 1695 (2), 1696
VI Groschen : 1682 (2), 1684 (2), 1686 (3)

Brandenburg-Ansbach [3]

1/6 Taler : 1678

Kärnten [1]

3 kreuzer : 1661

Liegnitz [4]

3 kreuzer : 1676, 1677

Oels [5]

3 kreuzer : 1676, 1677

Olmütz [6]

3 kreuzer : 1669, 1685 ?, 1695 (2)

Salzburg [7]

XV kreuzer : 1686

Silezia [1]

3 kreuzer : 1668, 1670 (3), 1695 (6), 1696 (25), 1697 (10), 1698 (3)

Tirol [1]

3 kreuzer : 1659

Ungaria [1]

3 kreuzer : 1662, 1665, 1674, 1681, 1684, 1694 (6), 1695 (3), 1696 (4), 1697 (2), 1698
VI kreuzer : 1674

POLONIA

Coroana

Póltoraki : 1622, 1623 (3), 1625 (2), 1626
Szóstaki : 1660 (2), 1661 (3), 1662 (8), 1663 (3), 1664 (8), 1665 (4), 1666 (2), 1667 (7), Ioan II Cazimir (f.a. — 3), 1681 (2), 1682, 1683 (3), 1684
Orty : 1665, 1668
Tymfi : 1664, 1666

Prusia [8]

Dreipölkeri : 1625, 1626

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SUEDIA

Elbing [9]

Ort : 1657

Riga [10]

Dreipölker : 1633

[1] Leopold I (1657—1705)
[2] Friedrich Wilhelm (1640—1688)
[3] Johann Friedrich (1662—1686)
[4] Christian v. Mecklemburg (1658—1692)
[5] Silvius Friedrich v. Würtenberg (1664—1676)
[6] Episcopul Carol II v. Liechtenstein-Castelcorno
[7] Arhipeiscopul Maximilian Gandolphe v. Kuenburg (1668—1687)
[8] Georg Wilhelm v. Brandenburg (1619—1640)
[9] Carol X Gustav (1654—1660)
[10] Gustav Adolf (1611—1632)

Reiese că cele patru monede rătăcite din tezaur erau piese de *3 kreuzer*, atribuite, probabil, Boemiei şi Sileziei câte un exemplar, iar două pentru Ungaria. Întrucât datele referitoare la nominaluri, cât şi limitele cronologice ale tezaurului rămân astfel neschimbate, vom încerca, în baza informaţiilor ce le deţinem, să avansăm câteva observaţii asupra materialului republicat de noi.

Spre deosebire de anii când autorul valorifica descoperirea care, incontestabil, a marcat un progres în dezvoltarea cercetării numismatice româneşti, în stadiul actual al informaţiilor de care dispunem estimarea perioadei şi spaţiului de alcătuire a tezaurului este uşurată de baza documentară acumulată în ultimii ani. Neîndoielnic, ascunderea depozitului monetar a avut loc în împrejurările tulburări de la sfârşitul veacului XVII ori, cel mai târziu, în primele decenii ale secolului următor. Rămâne totuşi întrebarea, devenită aproape retorică când sunt cercetate compoziţia şi structura oricărui depozit monetar, când şi unde a fost alcătuit tezaurul ?

Vom începe prin a preciza termenii enunţaţi : *compoziţia*, prin care avem în vedere totalitatea materialului numismatic se alcătuieşte tezaurul ; prin *structură* înţelegem modul de alcătuire, de asociere cronologică a emisiunilor componente. Sarcina noastră este, urmărind datele de mai sus, potrivit criteriilor enunţate, să estimăm dacă acumularea s-a produs pe teritoriul Moldovei, ori avem în studiu un lot monetar constituit pe alte piete. Şi, pentru că examinăm fenomenul tezaurizării, se impune încă o precizare, ce decurge din eşalonarea cronologică a pieselor. Fără îndoială, ne aflăm în faţa unui caz aproape obişnuit în care emisiunile acumulate datează în jur de un secol, caracteristică frecvent întâlnită, în general, la tezaurele provenite din epoci istorice diferite. Insistăm, totuşi, asupra actului propriu-zis al acumulării întrucât, din literatura de specialitate, consacrată valorificării izvoarelor numismatice, se desprind două teorii care diferă în aprecierea

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ritmului de tezaurizare. Cercetări mai vechi [6] și de dată mai recentă [7] au subliniat desfășurarea procesului de tezaurizare *în etape*, de-a lungul unor generații, în vreme ce alte contribuții notabile au subscris demonstrației că acumularea monedelor în forma fixată definitiv ca tezaur ascuns se produce *odată* și reflectă numerarul aflat în circulație în momentul alcătuirii depozitului [8]. Nu este locul cel mai potrivit pentru a susține ori a combate una sau alta din teoriile devenite aproape axiome pentru specialiști, atunci când își formulează încheierile de ordin istoric asupra surselor numismatice investigate, dar trebuie să precizăm că cercetarea comparată, pe etape și arealuri geo-politice separate, cum ar fi Moldova și Transilvania în secolele XV—XVII, ne-a condus la observații demne de interes. Subliniem, momentan, constatarea că fiecare tezaur, potrivit emisiunilor *terminus post quem*, oglindește tipurile de numerar aflate în circulație la data alcătuirii ce s-a produs *odată*, altfel, ele ar trebui să prezinte compoziții asemănătoare. Să ne explicăm. În cazul Moldovei, numerarul de bază din tezaurele încheiate în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și primii ani ai veacului următor, este alcătuit, aproape invariabil, din *denarii* lui Mathias și Wladislaw II Jagello. Or, dacă acceptăm ipoteza acumulărilor în etape, atunci de ce tezaurele încheiate după 1611, spre exemplu, au o compoziție diferită atât față de cele anterioare datei, cât și în comparație cu depozitele datate *terminus post quem* în intervalul 1633—1660 ? Piese mărunte, ca *denari* și *póltoraki*, mai apar sporadic și în unele tezaure încheiate după 1660, dar, cu mici excepții, toate sunt perforate, semn că funcția lor de instrument de schimb era deja înlocuită cu cea de podoabă. Firește, problema nu poate fi definitiv rezolvată acum, de aceea, pornind de la observațiile noastre, desprinse din examinarea structurilor a numeroase tezaure, opinăm că, și în cazul descoperirii de la Cetatea Neamțului, avem de-a face cu un lot monetar constituit aproximativ la puțin timp după data emiterii ultimelor piese din tezaur, adică după 1698, și nicidecum în etape.

Am considerat utilă precizarea în ce privește modul de acumulare, întrucât maniera de alcătuire a tezaurului, o singură dată, ori în etape, își are importanța cuvenită, căci un posibil negustor, mercenar sau un mic proprietar, posesor al monedelor, nu putea să le păstreze decât adunând piesele în urma unei tranzacții, primirea unei mici solde, ori sub forma unei economii mărunte.

În ce privește compoziția tezaurului remarcăm varietatea nominalurilor provenite din trei spații în care au funcționat sisteme monetare

[6] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, *passim*.

[7] Eugen Chirilă, Doina Ignat, *Tezaurul feudal de la Gurba, sec. XV—XVII*, Oradea, 1967, p. 21—22 ; Eugen Chirilă, Ioan Chifor, *Tezaurul monetar de la Suatu, sec. XVII*, în *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVIII*, Zalău, 1970, p. 50, cu analogii și bibliografie pentru descoperiri similare.

[8] Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, în volumul *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș*, Tg. Mureș, 1980, p. 37—80, 129—130 ; Radu Ocheșeanu, *Depozitul monetar de la Sarica-Niculițel*, în *BSNR*, LXXV—LXXVI (1981—1982), 129—130, 1983, p. 222 ; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *Le trésor de monnaies du Bas-Empire romain découvert à Ulmetum en 1912*, în *RIN*, XC, 1988, p. 295—328.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

uneori asemănătoare, dar care au fost organizate separat și individual în baza dreptului monetar propriu fiecăruia.

Spațiul german este reprezentat de piesele de *3 kreuzer*, aproximativ 55,5% din totalul exemplarelor păstrate, apoi cele de *VI* și *XV kreuzer*, *Dreigroschen*, *VI Groschen* și o șesime de taler.

Emisiunile de *3 kreuzer*, numite și „Kaisergroschen" sau „groși imperiali", reprezintă în realitate cu 20% mai puțin din valoarea lor nominală [9]. Potrivit reglementării monetare imperiale din 12 noiembrie 1687, două exemplare valorau *VI groși* sau *12 denari* [10]. Piesele de *VI Groschen*, emise de Brandenburg în sistemul monetar polonez, își vor păstra aceeași valoare și după noua reglementare din 1693, în vreme ce *VI kreuzer* („șustacul imperial") va urca de la 12 la 14 *denari* [11]. Tezaurul mai conține și două piese care teoretic erau echivalente : o șesime de taler și *XV kreuzer*. În realitate, și exemplarul din urmă este cu 20% inferior valorii sale nominale și trebuie socotit drept „monedă de război", emisă în unele state germane și în provinciile austriece în cantități apreciabile [12].

Înainte de a prezenta următoarele tipuri monetare, se cuvine o precizare. Prin coroborarea datelor referitoare la emisiunile imperiale cu cele oferite de piesele aflate în alte tezaure încheiate în a doua jumătate a secolului XVII, rezultă clar că nici unul din tipurile monetare de mai sus nu s-au făcut prezente până acum într-un depozit provenit din Moldova. Cele câteva tezaure, încheiate după 1660, pentru care deținem date sigure [13], cuprind valori ridicate, *taleri* și *28 stüber*, emise în atelierele orașelor imperiale Deventer, Campen, și Zwolle, de orașul Emden și comitatele de Oldenburg și Iever. *Kreuzer*-ul din 1633, prezent în tezaurul de la Costești, constituie un caz izolat, majoritatea pieselor mărunte, de valoarea denarilor emiși la Kremnica, apar, în aceleași

[9] Friedrich Frhr. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Leipzig, 1930, v. „Böhm".

[10] Ion Sabău, *Din politica financiară a habsburgilor în Transilvania la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Studii*, VIII, 1957, 1—4, p. 207.

[11] Roderich Gooss, *Österreichische Staatsverträge, Fürstentums Siebenbürgen (1526—1690)*, Wien, 1911, p. 903—904.

[12] H. J. Kellner, *Die Münzen der niederbayerischen Münzstätten*, München, 1958, p. 125 ; K. Schneider, *Die Münzwesen in der Territorien des Westerwaldes der Taunus und das Lahngebiets und die Münzpolitik oberrheinischen Reichskreises in 17. Jahrhundert*, Urbar b. Koblenz, 1977, p. 134.

[13] DRĂGUȘENI, com. Parava, jud. Bacău — 1938 *(inedit ;* inf. Eugen Nicolae) ; PRĂJEȘTI, com. Traian, jud. Bacău (M. Florescu, V. Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău*, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 216, 269 și fig. 40, p. 279 și fig. 41,3—6) ; LOPATNIC, r. Edineț, Republica Moldova — 1958 (A. A. Nudelman, *Topografija kladov i nachodok ediničnich monet — Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR*, 8, Chișinău, 1976, p. 105, nr. 8) ; TANACU, jud. Vaslui — 1944 *(inedit ;* inf. Constanța Știrbu) ; PERIENI, jud. Vaslui — 1958 (Nicoleta Arnăutu, *Un tezaur monetar din secolele XVI—XVII descoperit la Perieni, județul Vaslui*, în *AMM*, II, 1980, p. 273—282 ; Viorel M. Butnariu, *Note numismatice (II)*, în *op. cit.*, p. 596—599) ; VLĂDICENI, com. Tomești, jud. Iași (în acest volum, p. 574—575) ; COSTEȘTI, jud. Vaslui — 1964 *(inedit ;* inf. Vîrgil Mihăilescu Bârliba) ; MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI, com. Vânători, jud. Neamț — 1932 *(inedit ;* inf. Eugen Nicolae) ; CRIULENI, r. Criuleni, Republica Moldova — 1960 (A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 119, nr. 43).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

descoperiri, precum şi exemplarul de la Vlădiceni, perforate. S-ar părea, deci, că ne aflăm în faţa unei situaţii inedite, ce pare să completeze informaţiile de până acum asupra circulaţiei monetare din Moldova în ultimele patru decenii ale secolului XVII. Dar, înainte de a formula, fie şi o nouă ipoteză, să cercetăm alcătuirea tezaurului după emisiunile poloneze.

Spaţiul polonez ne dă un procent de 37% din totalul monedelor din tezaur. Cele 60 de exemplare cuprind o varietate tipologică bine cunoscută în majoritatea tezaurelor încheiate la sfârşitul secolului XVI şi până la mijlocul veacului următor, cum sunt *półtoraki* („un groş şi jumătate"), *szóstaki* („şase groşi") şi *orty* („un sfert de taler"). Să mai precizăm că, în cazul *szóstaki*-lor şi *orty*-lor, ineditul tezaurului este tocmai concentrarea lor în număr apreciabil între 1660 şi 1684, în vreme ce în toate tezaurele care cuprind şi astfel de emisiuni poloneze, ele datează astfel : *szóstaki* în ultimul deceniu al secolului XVI, iar *orty* Coroanei numai în intervalul 1618—1625, şi niciodată mai târziu. Alt element de noutate ne este oferit de *tymfi* („XXX de groşi") prezenţi în număr redus dar semnalaţi astfel pentru prima oară într-un tezaur din Moldova. Doar *półtoraki* Coroanei şi cei emişi de Georg Wilhelm pentru Prusia nu fac obiectul unei excepţii, fiind consideraţi numerar de inflaţie, redus treptat din circulaţie în a doua jumătate a secolului XVII.

În sfârşit, *spaţiul suedez* se face prezent prin două emisiuni : un *ort* de Elbing, emis la 1657, şi un *dreipölker* de Riga, datat 1633. Şi aceste piese sunt inedite pentru peisajul monetar al Moldovei de secol XVII.

Aşadar, compoziţia lotului de monede descoperit la Cetatea Neamţului se prezintă, aproape în totalitate, diferit faţă de tezaurele din Moldova. În evenitualitatea unei acumulări locale, avem un eşantion reprezentativ ce anunţă schimbări în circulaţia monetară, iar dacă a fost alcătuit în afara Moldovei putem vorbi de un „import".

Dacă asupra circulaţiei *półtoraki*-lor, din anii 1622—1626, nu există nici un dubiu, reaparaiţia monedei poloneze, în număr destul de mare, după 1660, ar putea fi atribuită evenimentelor militare din Moldova, care au urmat căderii Hotinului. Prezenţa trupelor lui Ioan III Sobiecki în ţară ar fi putut redeschide canalele penetraţiei de monedă poloneză, evident nu pe calea obişnuită a raporturilor comerciale, greu de acceptat în vreme de război, aceasta însemnând mai degrabă o penetraţie fără circulaţie dar, atunci cum se explică prezenţa, în număr apreciabil, a emisiunilor imperiale. Cotele diferite de emisiuni imperiale şi poloneze, care alcătuiesc, aproape în exclusivitate, lotul de 162 de monede, oferă indicii preţioase asupra structurii acestei acumulări. Potrivit tabelului cu repartiţia cronologică a pieselor, pe valori şi emitenţi, se poate observa gruparea monedelor în trei intervale distincte.

Primul, între anii 1622—1626, cuprinde 9 exemplare şi este comun numeroaselor alte tezaure.

Al doilea, cu mici *hiatus*-uri, datează 1657—1684 şi are în alcătuire *szóstaki, orty* şi *tymfi* polonezi, alături de care se face prezentă prima concentrare de groşi imperiali, cu un total de 76 monede.

Ultimul inteval, 1694—1698, grupează 73 de exemplare, groşi imperiali şi *Dreigroschen* de Brandenburg, deci ceva mai puţin decât în etapa

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

precedentă, dar această concentrare de numerar la *coada* tezaurului indică, cu siguranță că penetrația masivă a groșilor imperiali s-a produs, mai degrabă, după 1684—1693.

Cum tezaurele din Moldova nu ne oferă posibilitatea unor analogii cu acest lot, se cuvine căutarea lor acolo unde sunt cunoscute descoperiri similare, evident în afara și în preajma Moldovei. Pentru aceasta socotim că datele despre compoziția tezaurului și mai ales unele indicii cronologice, sunt sugestive pentru a ne îndrepta atenția către Transilvania.

Acumularea tezaurului descoperit la Cetatea Neamțului în Principat ne apare ca o ipoteză plauzibilă, susținută pe baza unor descoperiri monetare identice ca structură și compoziție, dintre care putem aminti, fără a epuiza lista lor, tezaurele de la Arduzel [14], Târșolț [15], Rătești [16], Dușești [17], Alba Iulia [18] și Târgu Mureș [19].

În încheiere, apreciem că tezaurul descoperit la Cetatea Neamțului a fost acumulat în Principat, după 1694, iar în împrejurările militare de la începutul secolului XVIII lotul de monede a fost ascuns, ori, în condiții obscure, a fost pierdut de către posesor.

[14] Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaurul monetar de la Arduzel, sec. XVII*, în *Tezaure și descoperiri monetare din colecțiile Muzeului Județean Maramureș*, Baia Mare, 1971, p. 49—59.

[15] V. Ursu, Gh. Lazin, *Un tezaur monetar din secolul al XVII-lea descoperit la Târșolț*, în *StComSatuMare*, 3, 1975, p. 87—96.

[16] Tiberiu Bader, *Tezaurul monetar de la Rătești, sec. XVII*, în *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, Satu Mare, 1968, p. 83—98.

[17] Eug. Chirilă, N. Tăutu, *Tezaurul monetar de la Dușești, sec. XVII (Contribuții la studiul circulației monedei de argint în Transilvania în a doua jumătate a secolului XVII*, în *Crisia*, 5, 1975, p. 123—128.

[18] Angela Mureșan, *Tezaurul monetar din secolul al XVII-lea de la Alba Iulia*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 275—285.

[19] Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, *Tezaurul monetar de la Târgu Mureș, sec. XVI—XVII*, în *op. cit.*, p. 114—130.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ISTORIE ȘI POLITICĂ

Explozia de libertate revărsată în Europa tocmai în anul când întreaga lume civilizată celebra bicentenarul Revoluției Franceze a determinat declanșarea unui proces istoric ce va restructura harta bătrânului continent, punând-o de acord cu realitățile învederate de amplele mutații politice aflate în curs de desfășurare. Nu există colț al Europei rămas în afara curentului înnoitor cu care se confruntă întreaga umanitate la acest sfârșit de mileniu. Transformările cele mai profunde și spectaculoase chiar se petrec însă în Centrul și Estul european, acolo unde adevărul istoric și libertatea tind să se constituie în principiile fundamentale ale prezentului și mai ales ale viitorului acestei importante părți a lumii. De aceea, organizarea unei manifestări științifice internaționale cu tema *History and Politics*, în contextul dificilelor probleme cu care se confruntă Europa la această oră, reprezintă, fără îndoială, o încercare de a găsi cele mai viabile răspunsuri acelor întrebări peste care nu se poate trece și care, de fapt, vor guverna reconstrucția Europei de mâine. După *Ethics and Politics* (1990) și *Minorities in Politics* (1991), teme dezbătute anterior, Comitetul Ceho-Slovac al Fundației Culturale Europene și Ministerul Culturii al Republicii Slovace au organizat, între 12 și 15 noiembrie 1992, cel de al treilea Simpozion de la Bratislava, intitulat *Istorie și Politică*. Marile teme discutate cu această ocazie au fost : *Importanța istoriei în politică*, cu care s-au și deschis dezbaterile, *Europa Centrală (trecutul insurmontabil ca o povară către prezent, interpretarea istoriei, situația actuală), Istorii naționale (mituri și legende cultivate în împrejurări speciale, ca parte a ideologiei — privire comparativă, Puncte nevralgice în istoria Europei moderne (formarea statelor naționale, compararea Vestului, Centrului și a Sudului Europei), Diplomație și istorie* și *Relația între politică și istoriografie*. Printre participanți s-au numărat istorici, politologi, sociologi din Ceho-Slovacia, Olanda, Franța, Marea Britanie, Polonia, Belgia, Ungaria, Ucraina, România etc., dar și parlamentari, diplomați și foști miniștri din Cehia și Slovacia. Lucrările Simpozionului, care au avut loc în stațiunea montană Častá-Papiernička, situată în Malé Karpaty, au fost perfecte ca organizare și s-au desfășurat într-o ambianță de înalt profesionalism și de o exemplară cordialitate.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dacă în urmă cu un an, deschizând cel de al doilea Simpozion de la Bratislava, Václav Havel, pe atunci Președinte al Republicii Federale Cehe și Slovace, se arăta convins că dificultățile vor fi depășite, de această dată semnele de îngrijorare au revelat o deteriorare a situației generale din Europa, deci și a celei din Cehia și Slovacia. În preziua deschiderii Simpozionului, se consumase vizita de o zi a președintelui Boris Elțîn la Budapesta, cu care ocazie de comun acord cu omologul său maghiar, Arpad Göncz, a fost semnată o declarație bilaterală asupra drepturilor minorităților etnice și naționale din Rusia și Ungaria. Momentul apropierii spectaculoase dintre Budapesta și Moscova se va repercuta, desigur, asupra raporturilor ce funcționează în interiorul „Trilateralei" de la Višegrad, considerată la data fondării ei ca fiind cea mai credibilă inițiativă de colaborare regională în Europa Centrală. Ungaria, care pendulează tot mai manifest între propensiunea zgomotos afișată față de Vest și alianța conjuncturală, de ultimă oră, cu Rusia, și mai înainte cu Ucraina, se înfățișează tuturor preocupată doar de doctrina sa asupra naționalităților, cu ecou subit la Kremlin, visându-se un factor de decizie în Europa. Elțin i s-a alăturat imediat lui Göncz, eludând politica imperială a Moscovei în problema minorităților și tratatul Ribbentrop-Molotov, ale cărui consecințe sunt în vigoare încă în cazul Moldovei și al Ucrainei, acolo unde cel de-al doilea război mondial nu numai că nu s-a încheiat, ci s-a complicat. În același timp, escaladarea tensiunilor ungaro-slovace a atins un punct critic. Proiectul hidroenergetic Gabčicovo-Nagymaros s-a transformat dintr-o acțiune de colaborare în una conflictuală, apelându-se la arbitrajul Comunității Europene și ajungându-se chiar ca Ungaria să sesizeze forurile C.S.C.E. și Tribunalul Internațional de la Haga. Încercările de depolitizare a acestui conflict nu au dus încă la un rezultat acceptat de ambele părți implicate, cu atât mai mult cu cât diferendul creat în jurul minorității maghiare din Slovacia este greu de soluționat. Declarația comună ruso-maghiară pare a fi fost concepută tocmai pentru a tulbura totul, amânând concilierea scontată. Aceste complicații se vor repercuta, inevitabil, asupra viitorului „Trilateralei", viitor ce trebuie scrutat și din perspectiva opțiunilor pe care le vor adopta statele succesoare ale Ceho-Slovaciei. Va continua să fiinţeze „Trilaterala", fără Slovacia, se va ajunge la o „Cvadrilaterală" *ori totul va fi abandonat în favoarea refacerii eventuale a* „Micii Antante" ? Iată una dintre întrebările repetate cu tot mai multă insistență de diferite cercuri politice europene.

Așadar, Simpozionul de la Bratislava s-a desfășurat într-o atmosferă caracterizată de nenumărate semne de întrebare. În curând, fosta *Cehoslovacie* va dispărea de pe harta Europei. După dezagregarea U.R.S.S., după dezmembrarea Iugoslaviei, unde războiul este în plină desfășurare, amenințând pacea întregii Europe, Ceho-Slovacia, așa cum se numește încă, se va separa în două state independente. Pe străzile Bratislavei mai pot fi văzute afișe ori apeluri în care se cere independența Slovaciei. Să ne amintim că după atât de aplaudata „revolution de velours" de la Praga, echipa președintelui Václav Havel recunoștea că una dintre problemele trecerii de la totalitarism la democrație rezida în normalizarea relațiilor dintre cehi și slovaci în cadrul organismelor instituționale ale federației și soluționarea problemei naționale în Slovacia.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

După entuziasmul de început, realitățile politice din țara condusă de acela care se înfățișa Europei ca un incontestabil simbol al anticomunismului au evoluat așa cum se știe, ajungându-se în situația de azi. Havel nu mai este președinte, tot mai multe elemene neocomuniste au revenit în actualitatea vieții politice, foștii disidenți sunt marginalizați, iar acest Simpozion — până și el — pare a fi o întrunire internațională de adio, organizată de cei care s-au opus, într-un fel sau în altul, regimului totalitar. Nu lipsită de un posibil indiciu premonitoriu ni se pare și dispariția, tot în preajma Simpozionului, a slovacului Alexander Dubček, simbolul „primăverii de la Praga", înmormântat, fără funeraliile naționale, la Bratislava, pe 14 noiembrie 1992.

Am încercat să creionăm acest cadru general, politico-diplomatic, pentru a facilita înțelegerea utilității manifestării științifice la care ne referim și a multiplelor ei implicații. Programul a fost definitivat, bineînțeles, înainte de degradările de ordin diplomatic apărute în ultimul moment. Temele avansate au demonstrat însă că un asemenea Simpozion era util și că dezbaterile propuse nu au fost reclamate de exigențe întâmplătoare. De altfel, atât comunicările prezentate, cât mai ales discuțiile care le-au însoțit, au fost purtate în jurul a două mari întrebări, suscitate de dezintegrarea Ceho-Slovaciei și de relațiile Bratislavei cu Budapesta, în perspectiva agravării „cazului Gabčicovo" și a permanentelor nemulțumiri maghiare, justificate, chipurile, de tratamentul aplicat minorității ungare din Slovacia.

În cuvântul de deschidere, Ministrul Culturii al Republicii Slovacia, care nu a putut fi prezent la Častá-Papiernička, obligat să participe la lucrările Parlamentului federal, la Praga, a evidențiat ideea că istoria și politica sunt două realități care nu se exclud, iar prezentul Ceho-Slovaciei demonstrează că ele se întrepătrund, condiționându-se reciproc. Profesorul Miroslav Kusý, președintele Comitetului Ceho-Slovac al Fundației Culturale Europene, a extins ideea, arătând că dobândirea identității fiecărei națiuni a fost învederată, de-a lungul secolelor, de istoria universală, fapt reclamat azi de evenimentele din Iugoslavia și de iminența divizării Ceho-Slovaciei. Abolirea totalitarismului, a conchis el, a atras după sine, așa cum era și de așteptat, afirmarea drepturilor naționale și impunerea, deci, a adevărului istoric.

Intervențiile unor specialiști ca Raymond Pearson Jaroslav Valenta, Vilém prečan. Ivan Samson, Jozef Jablonický, Antony Alcock, Ján Mišovič, Mojmir Povolny, Darina Malová, Dušan Kováč, Peter Zajac, Jerzy Tomaszewski și alții au întregit și nuanțat, teoretic și faptic, opiniile avansate anterior. Profesorul Raymond Pearson, bunăoară, abordând problema autodeterminării și principiul naționalităților, observa că ambele războaie mondiale au reactualizat diferendele naționale, ajungându-se, după 1945, la impunerea majorităților naționale, dar și la abandonarea adevărului istoric în favoarea forței brutale a numărului și a armelor. La rândul său, Profesorul Jaroslav Valenta a încercat să explice, printre altele, diferența dintre dezintegrarea Iugoslaviei și separarea Ceho-Slovaciei, subliniind însă viabilitatea sistemului tratatelor de pace defintivat după primul război mondial și necesitatea unității europene. În general, comunicările s-au înscris în aria tematică anunțată inițial, fiecare venind cu precizările și concluziile de rigoare. Au fost abordate

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

subiecte ce vizau trecutul și societatea cehă contemporană postcomunistă, evoluția și sensul conceptului de Europă Centrală, modelele de soluționare a unor conflicte etnice, federalismul și istoria, influența factorilor culturali asupra dezvoltării relațiilor dintre cehi și slovaci etc. Nu o dată, s-au auzit critici la adresa federalismului, soluție care, în cazul Europei, a eșuat în acceptarea sistemului „matroșca" în problema națională. Concluzia generală a fost aceea că identitatea națională este condiția *sine qua non* a identității și unității europene. Iar ceea ce azi este o separare, reclamată de istorie, în cazul Ceho-Slovaciei, mâine poate deveni o uniune a două state naționale independente. Depinde ce vor hotărî generațiile viitoare.

Un loc important, mai ales în cadrul dezbaterilor, a fost rezervat, cum am precizat deja, relațiilor slovaco-maghiare, cu referiri concrete făcute de Jiří Pienstbier, ex-ministrul de Externe al C.S.F.R., colaborator al lui Havel, de Pavol Demeš, fost Ministru de Externe al Republicii Slovace, de Viliam Chmel, ambasadorul C.S.F.R. în Ungaria, și cu intervențiile diferiților istorici slovaci, ca Ladislav Deák, și a unor studioși unguri.

Momentul cel mai așteptat, aflat mult timp sub semnul incertitudinii, a fost acela al prezenței, în după-amiaza zilei de 14 noiembrie, a lui Vaćlav Havel la lucrările Simpozionului de la Bratislava. Chiar de la sosire, artizanul celor mai notabile metamorfozări politice suportate de cehi și slovaci în ultimii ani a fost întâmpinat cu un interes deosebit, toți cei prezenți fiind încurajați și cuceriți chiar — mă refer la străini — de cunoscutul său zâmbet și îndeosebi de un farmec personal caracteristic marilor personalități. Tonul admirativ a fost înlocuit cu unul grav în momentul începerii discuțiilor, prezidate de Miroslav Kusý, unul dintre foștii colaboratori ai ex-președintelui, și Petr Pitthart, premier al Republicii Cehe. Punctul de plecare al acestui colocviu ad-hoc l-a oferit Darina Malová, cu un excurs în care a enunțat stereotipiile culturale și influența lor asupra conexiunilor ceho-slovace. Fără a respinge numaidecât acuzațiile, directe ori numai sugerate, Petr Pitthart a recunoscut că nu s-a reușit a se evita vechile stereotipii, care au funcționat în anii comunismului și au compromis șansa unei uniuni perfecte a cehilor și a slovacilor. Intervenind în discuție, Vaćlav Havel a remarcat că preocuparea de a evidenția și judeca izvoarele stereotipurilor amintite este foarte importantă, dar nu lipsită de riscul de a adăuga noi argumente unei dispute care a contribuit la scindarea devenită deja inevitabilă. Astăzi interesează în primul rând ce va fi și nu *ce* și *cum* a fost. Întrucât cineva a avansat afirmația că cehii ar fi răspunzători pentru stereotipiile care s-au repercutat asupra unității Cehoslovaciei, atât Havel cât și Pitthart au respins acuzația, iar fostul președinte a precizat că, fără a se dezice de ceea ce a făcut în timpul mandatului său, este greșit să se creadă că a încurajat în vreun fel o politică antislovacă. Interpelat de un fost parlamentar, pe un ton cam dur, în problema Constituției, Havel și-a recunoscut nereușitele, mărturisindu-și însă și dezamăgirea pentru modul în care i-au fost zădărnicite bunele intenții de către mulți dintre cei învestiți cu demnități oficiale.

Cu toate că majoritatea intervențiilor au vizat teme circumscrise trecutului și prezentului cehilor și slovacilor, nu puține au fost rapor-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

țările la istoria României. Iar dr. Thomas M. Pick (Ungaria) s-a referit în mod special la țara noastră, vorbind despre imaginea românilor în mass-media maghiară. La rândul nostru, am prezentat comunicarea *Moldavia between the Historical Truth and the Policy of Force*, mult discutată, poate și pentru faptul că propunea un subiect diferit de majoritatea celorlalte.

Totul s-a încheiat cu concluziile absolut necesare, ocazie cu care dr. Yvo J.-D. Peeters (Belgia), a prezentat, în plenul sesiunii finale, o informare specială pe marginea comunicării noastre și a discuțiilor pe care le-a suscitat. În ovațiile generale, întru totul justificate, care veneau să răsplătească eforturile organizatorilor, dar și ale participanților, profesorul Miroslav Kusý a mulțumit tuturor, considerând că al treilea Simpozion de la Bratislava a fost o reușită și anunțând că tema următorului va fi *Constituționalism și politică*.

Zărind doar în fugă Bratislava, pe care am vizitat-o pentru prima dată în toamna anului 1976, am admirat din nou disciplina slovacilor, un neam civilizat, care pe 14 noiembrie părea a se fi abandonat pe sine pentru a-și lua rămas bun de la Alexander Dubček.

Gheorghe I. Florescu

DIALOG ÎNTRE LUMEA NOUĂ ȘI LUMEA VECHE: AL DOILEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII ROMÂNEȘTI

De mult — ori poate ne înșelăm! —, urbea noastră, cu propensiunea ei elevat-patriarhală, alterată de invazia aglomerărilor „monolitice" botezate „blocuri", vocabulă la modă cândva, nu a respirat atâta cosmopolitism, în sensul modern al cuvântului, ca în cea de a doua săptămână a acestui iulie fierbinte și repede trecător. Occidentalizarea și mai ales americanizarea temporară a zonelor academico-universitare, dar și ale unor suburbii chiar, au conferit Iașilor un aer de autentică mondenitate, lesne sesizabilă din punct de vedere lingvistic, vestimentar, desigur, și îndeosebi științific. Pentru aproape o săptămână, adică între 6 și 10 iulie, calma capitală moldavă s-a dovedit a fi o gazdă admirabilă, oferind cadrul ideal comportat de o manifestare științifică de dimensiunile și prestigiul celui de al doilea *Congres Internațional de Studii Românești*. Făcând această observație, se cuvine a fi subliniat faptul că Iașii au renunțat lesne și chiar cu bucuria eliberării la provincialismul lor paradoxal — circumstanță care a contribuit esențialmente la salvarea identității lor dintotdeauna —, devenind un centru de legătură al Lumii Vechi cu Lumea Nouă, nu întâmplător ori ca un capriciu determinat de exotismul acestor locuri, ci ca urmare a unei decizii adoptate de *The Society for Romanian Studies* din S.U.A. Un asemenea privilegiu s-a răsfrânt, prin efectele lui benefice, asupra întregii comunități științifice ieșene, prefigurând parcă o restructurare a geografiei spirituale

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

românești și demnostrând că așa ceva este nu numai posibil, ci și absolut necesar. În sprijinul unei asemenea afirmații, ce poate împrumuta, privită din perspectiva vechilor mentalități românești, un iz ușor iconoclastic, vine și scrisoarea adresată de Sir Yehudi Menuhin, din Londra, la 27 aprilie 1993, celor ce urmau a se întruni la Iași, în care ilustrul muzician se arăta convins, înainte de toate, că "this old and remarkable territory will yield items of historical interest which will be particularly important today in defining the cultural backgrounds of the wonderful and fascinating peoples who have dwelt in Romania".

Inițial, acest Congres era prevăzut a se desfășura în S.U.A., după ce primul avusese loc la Paris. Dar, o asemenea decizie i-ar fi privat, *ab initio,* pe studioșii români de a se număra printre participanți, date fiind atunci, adică în 1986, dificultățile de ieșire din țară și gravele indigențe materiale. Ideea avansată mai târziu de președintele SRS, de a se transfera totul în țara noastră, oferindu-li-se astfel specialiștilor români posibilitatea de a fi și ei prezenți la dezbaterile unui forum care îi privea nemijlocit, a fost primită la început ca o alternativă aleatorie, pentru a se impune apoi ca soluția cea mai înțeleaptă. Decizia finală a fost influențată bineînțeles și de schimbările politice intervenite între timp în România. Apoi, așa cum a reieșit din mărturisirile organizatorilor, cei care au optat pentru Iași, ca loc de desfășurare a noului congres al SRS, au fost profesorii Walter M. Bacon, Jr., George R. Ursul, dar mai ales Paul E. Michelson, care nu au uitat vocația științifică și tradițiile, din domeniul culturii îndeosebi, ale acestui oraș.

Am discutat și cu alt prilej principiul avut în vedere la structurarea programului întrunirii în discuție (Cf. Gheorghe I. Florescu, *La Iași — al doilea Congres Internațional de Studii Românești,* în „Cronica", nr. 13, 1—15 iulie 1993, p. 1, 14 ; idem, *Dezbateri istoriografice la Iași : Intre Lumea Veche și Lumea Nouă,* în „Cronica", nr. 15, 1—15 august 1993, p. 13). El s-a articulat din însumarea tuturor titlurilor propuse de posibilii participanți, care aveau libertatea de a avansa un subiect circumscris studiilor românești, cu singura obligație de a prezenta rezultatele unei investigații originale, rezultate care să nu fi fost comunicate anterior. Așadar, nu s-a impus o arie problematică prestabilită, limitându-se astfel multilateralitatea dezbaterilor, ci totul a fost în așa fel gândit încât unica restricție, dacă o putem numi astfel, privea noutatea demersurilor ce urmau a face obiectul viitoarelor intervenții. În final, după ce SRS a ordonat opțiunile exprimate de virtualii comunicanți, grupându-le din punct de vedere tematic și cronologic, a rezultat un program echilibrat, în care s-au regăsit subiectele resuscitate de întrebările fundamentale cu care se confruntă în prezent studiile românești.

Lucrările Congresului au fost deschise pe 6 iulie 1993, în aula „M. Eminescu", a universității ieșene, de profesorul George R. Ursul, Președintele SRS, după care au mai rostit succinte alocuțiuni profesorii Mihai Drăgănescu, Președintele Academiei Române, Gheorghe Popa, Rectorul Universității „Al. I. Cuza" din Iași, și Paul E. Michelson, Secretar al SRS. Discursul introductiv — *Interpretări contemporane ale relațiilor româno-americane* — a aparținut profesorului Stephen Fischer-Galați.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Forumul ambasadorilor, cu care s-a încheiat sesiunea inaugurală, le-a oferit celor prezenți privilegiul audierii unor pertinente puneri în temă asupra evoluției relațiilor americano-române și româno-americane în ultimii ani, avansate de Excelența Sa John R. Davis Jr., Ambasadorul S.U.A. la București, și de Excelența Sa Aurel Dragoș Munteanu, Ambasadorul României la Washington, D.C.

În aceeași : i s-a trecut la prezentarea, pe secțiuni, a comunicărilor înscrise în program. Astfel, chiar de la început, au fost aduse în discuție unele considerații privitoare la scriere și imagologie în mediul geto-dacic (Silviu Sanie), extinzându-se apoi considerațiile asupra creștinismului la nordul Dunării de Jos în mileniul I d.Hr. (Dan Gh. Teodor), a spațiului carpato-danubian în secolele X—XIII (Victor Spinei), a Moldovei înainte de Moldova (Ștefan S. Gorovei) etc. Un panel special i-a fost rezervat lui Mihai Viteazul, relevându-i-se locul în preocupările Academiei Române (Ion Toderașcu), odată cu introducerea în circuitul științific a noi documente relative la același ilustru voievod (Mihai Maxim). Unirea din 1859, Independența și Marele Război au reprezentat tot atâtea momente asupra cărora au fost focalizate investigațiile mai multor participanți (Dumitru Ivănescu, George Cipăianu, Ioan Ciupercă și alții). Perioada interbelică și anii celui de al doilea război mondial au intrat în atenția cercetărilor întreprinse de Dumitru Șandru, Radu R. Florescu, Paul D. Quinlan, Grigore Vereș, Gabriel Bărădău și Ecaterina Petrina. Dintre personalitățile în jurul cărora s-a discutat în diverse secțiuni se remarcă M. Eminescu, I. C. Brătianu, M. Kogălniceanu, Carol I, A. D. Xenopol, N. Iorga, Regina Maria, N. Titulescu, Grigore Nandriș, Mircea Eliade, Carol II, George Enescu, Iuliu Maniu, Corneliu Zelea Codreanu și Ion Antonescu (Ioan Scurtu, Gh. Buzatu, Gelu Neamțu, Olga Impey, Diana Fotescu, Corneliu Horaicu, Kurt W. Treptow etc.). Un grupaj distinct de comunicări a fost acela care a luat în dezbatere diferite intervale ori aspecte ale raporturilor diplomatice ale României : interferențe româno-polone în secolul XVII (Veniamin Ciobanu), secolul XIX și relațiile internaționale ale României (Gheorghe Platon, Gheorghe Cliveti), diplomația românească în anii primei conflagrații mondiale (George Cipăianu), România și Conferința de Pace de la Paris, neutralitatea Bucureștilor între 1939 și 1941 (Radu R. Florescu), România și politica externă a tranziției (Robert Weiner), și Moldova între Est și Vest (Anneli Ute Gabanyi).

Literatura română, alături de istorie, a oferit participanților la Congres prilejul de a audia interesante comunicări despre jurnalul de călătorie al lui Kogălniceanu (Olga Impey), despre regionalism, naturalism și verism în literatura română a secolului XIX (Anthony Oldcorn), despre modelul Eminescu în perioada de criză a culturii române (Ioana Bot), despre evoluția romanului românesc între 1947 și 1989 (Michael Impey), despre Lucian Blaga (N. Rambu), despre studiul dialogului în *Cîntărețа cheală*, de Eugen Ionescu, și *Așteptându-l pe Godot*, de Beckett (Liliana Zancu), despre modalități alegorice în *Cartea milionarului*, a lui Ștefan Bănulescu (Rodica Boțoman) etc. O secțiune distinctă a fost rezervată poeziei contemporane românești (Cynthia Dil-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gard, Maria Tronea și Adam J. Sorkin), iar alta poeticii (Mircea Borcilă).

Ca întotdeauna, în asemenea ocazii, lingvistica a ocupat un loc important printre disciplinele care au contribuit la întregirea programului manifestării la care ne referim. În secțiunile unde s-au reunit lingviștii s-a discutat despre limba română și geografia lingvistică (Charles M. Carlton), despre fondul autohton al limbii daco-romane (Stelian Dumistrăcel), despre structura dialectală a limbii române (Nicolae Saramandu), despre specificitatea gerundivului românesc în raport cu formele franțuzești în -ant (Janeta Drăghicescu) și despre lingivstica computerizată (James Augerot). Alte comunicări subsumate sondajelor lingvistice s-au referit la enunțarea suspendată (Elena Dragoș), la repetiție (Rodica Frențiu), la probleme de lexic în predarea limbii române ca limbă străină (Ileana Mureșanu), la româna scrisă ca primă etapă de învățare pentru străini (Elisabeta Sosa și Cecilia Căpățână), la un program „România în lume" (Liana Pop), la istoria și evoluția limbii române (Michael D. Buzash, Flora Șuteu), la structura conjugării românești (Ronald F. Feldstein), la o uniune lingvistică pentru România și Moldova (Yvo J.-D. Peeters), la noi unități lexicale în româna contemporană: 1992—1993 (Maria Dumitrescu), la o analiză a „limbii de lemn" în România (Lăcrămioara Varga), la vechea și noua „limbă de lemn" din România și unele probleme ale comunicației (Tatiana Salma-Cazacu) și la supinul românesc : arhaism ori inovație (Maria Manoliu-Manea).

Spiritualitatea românească, în accepțiunea ei istorică și filosofică, a făcut obiectul unor comunicări dedicate celor patru geneze ale omului (Romulus Vulcănescu), latinității în sud-estul Europei (Zamfira Mihail), relațiilor româno-epirote (Virgil Cândea), iluminismului românesc și celui european (Ștefan Pascu), vocației absolutului (Petre Dumitrescu) și mitropolitului Eugene Hacman (George R. Ursul).

Studiul interferențelor româno-americane a reprezentat o temă predilectă a investigațiilor circumscrise elucidării dialogului Lumii Noi cu unele spații europene. Evoluția libertății religioase în America și România (Earl Pope), Isaac Hunt și Transilvania (Cornelia Bodea), dezrobirea țiganilor și primul roman american tradus în Principate (Rodica Mihăilă), M. Eminescu și Henry C. Carey (*Dimitrie Vatamaniuc*), M. Eminescu și America (Gheorghe I. Florescu), românii spre și în America (Ioan Opriș), N. Iorga și românii din S.U.A. (Gelu Neamțu), George Enescu și lumea muzicală americană (Dumitru Vitcu și Neonila Negură), americanii între speranțele și iluziile României postbelice (Gheorghe Onișoru) și izvoare inedite în colecții românești păstrate la Biblioteca Congresului (Grant G. Harris).

Un compartiment separat a fost rezervat situației economiei contemporane, asupra căreia s-au rostit Françoise Conac, Horst Brezinski și Victoria Siebert. În alte secțiuni speciale, discuțiile s-au purtat în jurul Basarabiei (Ilie J. Smultea, Gheorghe Palade și Ion Manoliu-Manea), a României și a lumii (Stelian Mândruț), a bisericii și societății în epoca medievală (Șerban Papacostea), a Moldovei (Michael Bruchis, Dionisie Ghermani) și a istoriei culturii (Vasile Docea, Elena Siupiur, Eudochia Manoil și Horia Hulban). Apoi, un panel distinct a fost dedicat istoriografiei românești, al cărei orizont a fost abordat de Al. Zub

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(Istoriografia românească sub impactul schimbărilor din Europa est-centrală) și Paul E. Michelson *(Reorientarea istoriografiei românești : unele perspective actuale)*. Nu putem încheia această succintă panoramare subiectivală fără a menționa și următoarele secțiuni : românii în spațiu și timp (Violeta Rey, *Teritoriu politic și spațiu geografic : România*, Iosif Prifti, *Aromânii din Albania*, Vasile C. Nechita, *România : spațiu economic și geopolitic de interes major pentru americani)*, mass-media și societatea (Thomas M. Pick, *Despre psihologia imaginii inamicului*, Georges Boisnard, *Istorie și televiziune*, Alexandru Cernov, *Rolul presei cernăuțene în actuala mișcare națională a românilor)*, minoritățile în România interbelică (Vasile Ciobanu, *Problema minorităților în programele partidelor politice din România, 1918—1938*, Harald Roth, *Național-socialismul și germanii din România în perioada interbelică* și Anatol M. Petrencu, *Minoritățile naționale din Basarabia și politica statului român : 1918—1940)*, arta religioasă (E. Dragnev, Tudor Mitroi), structuri totalitare (Aurora Hrituleac, Dennis Deletant și Octavion Roske), edificarea democrației (Ladis K. D. Kristof, *Travaliul democrației în societățile postcomuniste*, Jean T. Michelson, *Voluntarismul și societățile libere)*, istorie socială și demografică, politică postcomunistă (Daniel N. Nelson, *Protodemocrația românească* și Michael Shafir, *Revigorarea extremei drepte în România postceaușistă)*, folclor (Ion H. Ciubotaru și Silvia Ciubotaru, *Folclorul obiceiurilor. Aspecte arhaice și contemporane)* și istorie urbană (Ligia Podorean-Ekström, *Arhitectura Iașilor* și Paul Niedermaier, *Brașovul, oraș între Est și Vest)*.

În desfășurarea de ansamblu a Congresului, mesele rotunde au oferit participanților ocazia angajării unor dezbateri în jurul unui subiect mai larg, fără a se pleca de la vreun text introductiv, suplinit de considerațiile prefațatoare ale celui desemnat drept *chair*. În cele mai multe cazuri, aceste pertractări s-au transformat în autentice confruntări științifice și schimburi de informații, utile și unanim profitabile. Prima masă rotundă a fost organizată pe 7 iulie, cu tema *Educația* (chair : Grigore Vereș), urmată în aceeași zi de o alta intitulată *Imaginea României în America și a Americii în România* (chair : Gheorghe I. Florescu). John Florescu a moderat, pe 8 iulie, discuțiile prilejuite de masa rotundă consacrată *Jurnalismului*, iar Victor Neumann a compărut în aceeași ipostază în cazul celei consacrate *Antisemitismului*. În următoarea zi (9 iulie) a fost organizată o masă rotundă pe tema *România post-1989* (chair : Daniel N. Nelson).

Lucrările propriu-zise ale Congresului s-au încheiat pe 9 iulie, cu o sesiune rezumativă concretizată în expunerile susținute de profesorii Paul E. Michelson și Al. Zub despre *Trecutul, prezentul și viitorul studiilor românești*. A urmat sesiunea concluzivă, în cadrul căreia profesorii Cornelia Bodea și George R. Ursul, după ce au formulat unele opinii de ordin general, au subliniat valoarea științifică a comunicărilor, pertinența discuțiilor și perfecta desfășurare a Congresului.

Toți cei prezenți la Iași ca invitați ai SRS au participat pe 6 iulie la un concert al Filarmonicii Moldova, dirijat de Mihai Brediceanu, la care și-a dat concursul pianista Lory Wallfisch (S.U.A.). O zi mai târziu a fost vizitată mănăstirea Cetățuia, pentru ca pe 8 iulie congresiștilor să li se ofere ocazia participării la o seară de poezie și folclor, organizată

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de Fundația Culturală Română. După banchetul ce a încununat efortul organizatorilor și, deopotrivă, al tuturor studioșilor prezenți, care a avut loc la sfârșitul zilei de 9 iulie, în dimineața zilei următoare amatorii au plecat într-o excursie în nordul Moldovei.

Încă nu se încheiaseră lucrările Congresului, când unele remarci, cu o pronunțată tentă senzațională, începuseră deja a fi avansate, mai ales de mass-media extremistă. Cum se întâmplă îndeobște în asemenea ocazii, odată cu trecerea timpului impresiile de moment se vor sedimenta, nuanțările ulterioare vor suplanta considerațiile de moment, cu tonul lor ușor decizional, pentru a se ajunge în final la delimitările firești, la judecățile care vor învedera ce a reprezentat, realmente, cel de al doilea Congres Internațional de Studii Românești. Propunându-și, dintru început, eludarea oricărei implicări a factorilor politici, deși o asemenea circumstanță este, în cazul acesta, cvasiimposibilă, SRS a gândit acest forum științific fără a pleca de la vreun calcul prin care să se anuleze ori să se preântâmpine întrebările, indiferent de natura lor, justificându-se astfel posibilele concluzii apriorice sau eventualele teze ce trebuiau „demonstrate". Așa cum au prevăzut organizatorii, acest Congres, ca orice demers științific asemănător, nu și-a afirmat altă intenție decât aceea de a prilejui reunirea, cunoașterea și apropierea unor specialiști proveniți din varii spații culturale, pentru a se facilita astfel dialogul. Comunicările și dezbaterile suscitate de ele nu au alunecat în confruntări ideologice, partizanale ori programat adversative. Fiecare discuție a reprezentat, până la un punct, și o confruntare între generații sau între studioși care nu gândesc la fel și nu pot accepta soluția unanimității. Dar niciodată nu s-a ajuns la transformarea dialogului într-un afront ori într-o încercare de impunere a unui anumit punct de vedere. Nici măcar nu s-a manifestat, chiar și accidental, obsesia noastră de altădată, aceea de căutare și apoi de mimare a găsirii „numitorului comun". În totul, impresia lăsată de discuțiile zilnice nu a fost una care să ne amintească de monologurile ori dialogurile paralele, cu care ne obișnuisem cândva, ci o încercare comună de apropiere de adevăr. Această întrunire științifică internațională și-a însușit din capul locului ipostaza sondajului de tatonare, de identificare a *noi surse informaționale, dar și de avansare, bineînțeles, a unor posibile* repere ori direcții interpretative. Atmosfera în care s-au purtat discuțiile a fost una stimulatoare, singura de altfel capabilă să revigoreze cercetarea autentică și să determine renunțarea la vechile reflexe. Fiind vorba de o punere în temă, a fost preferată comunicarea concisă, frustă chiar, dar nu au lipsit, desigur, atunci când a fost cazul, meditația și considerațiile estimatorii. Toți participanții au manifestat o grijă deosebită pentru excluderea clișeelor, pentru ignorarea tabuurilor, renunțându-se la manifestările adulatoare de odinioară, la cultivarea unui elitism care conferea, chipurile, valoare științifică tuturor intervențiilor apologetice. Pentru prima dată, într-un asemenea cadru, au fost rostite adevăruri care, după ce s-au confruntat decenii și decenii cu uzura clandestinității ideologice și a obscurantismului „epocii de aur", ni s-au revelat, iată, ca un veritabil *credo* al omului de știință. În nici un moment și nimeni nu poate afirma că s-ar fi imaginat de către cineva o

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

anumită finalitate, adică una regizată, a acestei întruniri științifice. Totul a venit și s-a impus de la sine.

Pentru mulți dintre studioșii români, acest Congres a fost unul al mărturisirilor, gest expiator, în unele cazuri, chiar dacă asemenea destăinuiri, de cele mai multe ori implicite, nu s-au transformat, așa cum poate ar fi așteptat unii, în spectaculoase dar gratuite acte de penitență. Oricum, fără a afișa un optimism facil ori iluzia metamorfozărilor spontane, imposibile și jenante chiar, putem totuși afirma că nu am mai încercat sentimentul degradant al acceptării factice și deci compromițătoare a obsedantelor „indicații", care ne autoexcludeau dintre posibilii colegi de breaslă din străinătate. Un dialog ca acela la care ne referim, în care au fost implicați oameni de știință proveniți din mai multe țări europene — deci nu numai din România — și din America ne-a ajutat să descoperim ori să identificăm mai lesne unele dintre realitățile care ne-au fost ascunse, falsificate ori interzise peste patru decenii. Și chiar dacă nu am realizat imediat, zilele petrecute împreună s-au constituit în adevărate semne ale drumului către noi înșine, recunoscând, fiecare în felul lui, că suntem departe de a fi perfecți, invulnerabili, absolut nevinovați, atotștiutori, dar fericiți că izolarea noastră s-a încheiat, că chinuitoarele singurătăți, chiar dacă nu pot fi eliminate, întrucât ele sunt absolut funciare profesiei fiecăruia dintre noi, au alt sens. Presupunem că toți cei prezenți la Iași, în acest anotimp al împlinirilor, au plecat repetându-și câteva întrebări care privesc terminologia și metodologia specialității practicate, revizuirile de periodizări, declanșate de noile relaționări ori de abandonarea izolării ideologice de odinioară etc. Progresul real și deci recuperările reclamate de acesta nu sunt posibile refuzând sau amânând mereu încadrarea noastră științifică în noua antropologie, ce contaminează în permanență articulațiile cele mai intime ale culturii contemporane. După atâta vreme de închistare și de acceptare a unui provizorat sinonim cu subcultura, a sosit vremea să înțelegem că fără a accepta și deci a respecta principiul integralității și al pluridisciplinarității, viitoarele întreprinderi științifice vor fi inevitabil compromise. Cel de al doilea Congres Internațional de Studii Românești ne-a oferit, iată, tuturor, un orizont plin de speranțe în atmosfera confuză a tranziției românești, când, indiferent de ritm și de direcție, câte ceva încearcă să se schimbe și când, întâmplător ori programatic, devine evidentă câte o nouă orientare, interesantă ori nu, dar reală, indiferent dacă ne place și indiferent dacă nu reprezintă cea mai bună soluție.

Predilecția pentru comunicarea noului a contribuit la evitarea supradimensionării unei asemenea întruniri și căderea în prolixitate, formalism, paralelisme etc. Fascinația necunoscutului a făcut ca forumul abia încheiat să fie receptat în mod diferențiat de către participanți. Dincolo, însă, de o asemenea stare de fapt, prima și cea mai importantă concluzie evidențiată de cele mai multe dintre comunicări a fost aceea că întotdeauna există o alternativă și că acceptarea dualității principiale reprezintă una dintre condițiile esențiale ale înscrierii românești pe traiectoria normalității.

Patru zile din acest iulie, în care o parte a globului este cuprinsă de flăcările războiului, iar România însăși se confruntă în fiece clipă

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cu pericolul pe care-l reprezintă zonele fierbinți aflate în imediata ei vecinătate — în Vest și în Est —, unde oamenii se ucid unii pe alții, studioși proveniți din arii geografice și culturale deosebite au meditat împreună, s-au întrebat și și-au răspuns, s-au apropiat unii de alții, făcând să dispară barierele ori granițele care îi separau în mod artificial. A refuza astăzi dialogul multicultural și interdisciplinar este sinonim cu respingerea progresului. În această epocă a „mareelor democrației", fluxul spiritual este firesc, conferind intelectualității un rol esențial în devenirea generală a lumii de mâine. Excursul științific al cercetătorului român a început să fie pus de acord cu vremurile, devenind astfel mai penetrant și eficace. Confruntat cu reflexele antedecembriste, cărturarul român prezent la Iași s-a văzut pus în situația de a fi mai conciliant, de a descoperi puterea de ascultare a celuilalt, de a accepta, fără a-și însuși numaidecât, o opinie diferită de a sa, de a-și afirma propriul punct de vedere, asumat sau respins de alții, de a se îndoi de convicțiunile lui și ale celor din jur, de a-și pune întrebări, de a căuta răspunsuri și, mai presus de orice, de a-și identifica propriile limite. Consimțind, implicit, a judeca totul în virtutea acestor prescripții consuetudinare științei, participanții români au demonstrat că schimbarea conștiinței individuale este un proces real, care a depășit cu mult nivelul înaintării generale a tranziției bucureștene. Este totuși cazul, având în vedere metamorfozările semnalate, care ne asigură că înaintarea de azi este ireversibilă, să acceptăm și să învederăm mai ales faptul că adeseori ticurile de altădată reapar, deși efortul abandonării este manifest. În unele cazuri, s-a putut observa că renunțarea la vechile canoane a fost acceptată numai în schimbul intruziunii perfide și periculoase a altor șabloane, ce au în vedere raționamente politice și nu științifice. Reflexele comuniste și limitele standardelor kremliniste nu au dispărut în totalitate, astfel încât de multe ori pot fi surprinse încă suspiciuni nejustificate și chiar afirmații evazive, confuze, duplicitare. Frica ideologică nu a fost eradicată în totalitate, iar punctului de vedere oficial i se fac adeseori concesii. Și nu numai de către cercetătorii români. Mulți dintre apologeții „Epocii Nicolae Ceaușescu" acceptă a dialoga fără a renunța la vechile convingeri, simulând doar desprinderea de ceea ce a fost, ca pe un compromis la modă, dar nereușind a-l concede ori eludând schimbările intervenite. Aceștia nu reprezintă, desigur, decât acea minoritate a cărei accedere către ranguri și servituți subordonate puterii se justifică prin obligativitatea de a servi interese politice. Așadar, himera comunismului continuă să mai bântuie conștiințele unora, dar curentul purificator pare a fi destul de puternic pentru ca orizonturile viitorului să ne mai apară tot roșii ori trandafirii. Tranziția, cu iluziile și aporiile ei, se pretează la fel de fel de judecăți, fără a se putea renunța la supoziție ori la afirmația dubitativă. Incertitudinea, care nu e o formă a prudenței, întreține încă o stare de expectativă, întârziindu-se astfel trecerea la revigorarea și restructurarea radicală a prezentului. Oricum, mai presus de eventualele sentimente descurajante, Congresul a confirmat tuturor că dialogul românilor cu lumea, atât de diversă — spațial și spiritual —, este posibil și numaidecât necesar.

Oamenii de știință americani s-au adunat la Iași, împreună cu colegii lor români, dar și cu alții, circumstanță care demonstrează, fără

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

putință de tăgadă, că, în sfârșit, Cortina de Fier a devenit o amintire, iar între țara noastră și Lumea Nouă nu se mai interpun nici măcar metaforic Scylla și Charybda unui timp revolut, în care nu erau posibile decât relațiile „autorizate". „Făgăduința Pacificului", dar și cea a Atlanticului, ne sunt rezervate, în sfârșit, și nouă, chiar dacă în sferele decizionale ale vieții politice românești se mai manifestă uneori o reticență opțională vis-à-vis de o apropiere sinceră de S.U.A., lipsită de orice accent ancilar. Congresul organizat de SRS ne-a dezvăluit că lumea studioșilor interesați de cultura și de civilizația românească nu este una facțională și aleatorie, ci o adevărată școală internațională. Comunicările prezentate la cea mai importantă manifestare științifică de acest gen din România post-'89 ne-au dezvăluit destule orizonturi străine, dar mai ales orizonturi românești, așa cum apar ele văzute de dincolo de Ocean mai ales, dar și din Paris, Londra, Bruxelles, München, Tel Aviv, Budapesta, Utrecht, etc. Fără asemenea confruntări științifice, unanim profitabile, ar fi fost imposibilă conjuncția dintre idealismul, dar și pragmatismul, american și limitele noastre complexante, ezitările și regretele paseiste, explicabile până la un punct. Întrebările resuscitate de atâtea dezbateri au semnalat numeroase direcții de investigare, oferind argumente studiilor românești de mâine și de pretutindeni. Totodată, aceleași întrebări, care niciodată nu vor reuși să ne spulbere definitiv îndoielile, ne-au furnizat destule argumente pentru a ne întreține speranțele și a ne aminti că fără curaj și sacrificii nimic nu este posibil.

Acum, când deja totul se conjugă la timpul trecut, putem afirma că și cel de al doilea Congres Internațional de Studii Românești a fost o „lecție", cu un discurs emulativ, al cărui final, tonic dar circumspect, s-a dorit a marca un punct de plecare al studiilor românești. Evaluările ce vor urma, cu validările, infirmările și emendațiile firești, vor învedera valențele acestui forum științific internațional, cu împlinirile lui evidente, dar și oricând ameliorabile, contestabile chiar, însă mereu benefice. Apelând din nou la gândurile lui Sir Yehudi Menuhin, nu ni se pare lipsit de sens să-l notăm pe acela potrivit căruia „may this Second Congress of Romanian Studies contribute in some way — in Enescu's way — to the emancipation of mankind from the reflexes of prejudice and condemnation with which previous generations have grown up".

Gheorghe I. Florescu

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

PROFESORUL PETRE Ş. NĂSTUREL LA 70 DE ANI

Pentru foarte mulţi dintre istoricii români de azi — pentru mai toţi istoricii români *tineri* — Petre Ş. Năsturel este numele unei opere (privilegiu pe care îl împarte, de altminteri, cu alţi colegi de breaslă şi de pribegie, precum, în primul rând, profesorii Emil Turdeanu şi Nicoară Beldiceanu). Această operă vorbeşte, însă, în chipul cel mai sugestiv despre autorul ei, despre om. Se poate, astfel, spune că Petre Ş. Năsturel ilustrează acea categorie pentru care înţeleapta zicere „le style c'est l'homme même" devine „l'oeuvre c'est l'homme même". Bucuria, sinceritatea şi seninătatea care se degajă din scrisul său sunt expresia unui suflet bogat, larg-iertător şi a-toate-înţelegător ; opera este absolut oglinda *omului* : deschisă, darnică, sinceră în împărtăşirea descoperirilor şi a obstacolelor, onestă şi ironică (pentru toţi şi mai ales pentru sine). E o bucurie să pot scrie, azi, despre Petre Ş. Năsturel.

Purtător al unui nume ilustru şi mândru de apartenenţa sa la un neam din care cărturarii nu au lipsit, Petre Ş. Năsturel s-a născut la Paris, la 1 aprilie 1923. Tatăl său, Şerban Năsturel (inginer chimist), era fiul generalului Petre V. Năsturel (1854—1920), ale cărui contribuţii în domeniul istoriei militare, genealogiei şi heraldicii sunt bine cunoscute ; ca şi în alte cazuri, predilecţia pentru cercetarea istoriei a trecut — sărind o generaţie, al cărei reprezentant s-a dedicat ştiinţelor exacte — de la bunic la nepot. La Paris şi-a început Petre Ş. Năsturel studiile, având şansa unui foarte bun profesor de limba greacă în liceu : un an (1942—1943), a urmat la Sorbona cursuri de limbă şi literatură latină şi greacă, întrerupte atunci când, în toamna anului 1943, a trebuit să vină în ţară pentru satisfacerea stagiului militar : moment decisiv pentru odiseea istoricului. După ce obţine o amânare de un an pentru învăţarea limbii române şi echivalarea bacalaureatului, se înscrie la Facultatea de Litere şi Filosofie din Bucureşti, apoi la Şcoala de Arhivistică. Îşi trece în 1946 licenţa la Bucureşti (greacă, latină şi bizantinologie) şi în 1949 doctoratul la Iaşi (cu teza intitulată *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-bizantine în secolele XIV—XV*, apreciată ca nefiind „suficient de just orientată sub raport ideologic"...). Asistent la Institutul de Istorie şi Filosofie al Academiei, conferenţiar suplinitor (apoi definitiv) la Institutul de Arhivistică, Biblioteconomie şi Muzeografie, şomer (1952—1953), istoriograf la Direcţia Monumentelor Istorice, muzeograf (şeful secţiei feudale) la Mu-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

zeul de Istorie a oraşului Bucureşti, devine în 1964 cercetător la Institutul de Studii Sud-Est Europene ; în această calitate a părăsit ţara în primăvara anului 1970, pentru a participa la al II-lea Congres Internaţional de Studii Sud-Est Europene, optând pentru statutul de refugiat politic în Grecia. Stabilit în Franţa din toamna anului 1974, lucrează ca *chargé de cours* la Sorbona (unde înfiinţează un curs de diplomatică bizantină, ţinut şi după pensionare), precum şi în cadrul CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique).

Bizantinolog prin excelenţă, Petre Ş. Năsturel a înţeles să folosească bogata sa ştiinţă (e unul dintre rarii savanţi care cunosc deopotrivă greaca veche, cea bizantină şi cea modernă) în slujba cercetării istoriei româneşti. Opera sa cuprinde, astfel, un număr impresionant de studii de bizantinologie, de balcanologie, de românistică (relaţii româno-bizantine, româno-greceşti, româno-balcanice în general, dar şi cercetări privind aromânii). Spirit viu şi scormonitor, cu mare putere de asociere — întemeiată pe excepţionala sa erudiţie — Petre Ş. Năsturel este unul din acei cercetători „ajutaţi" de subiectele care le vin în întâmpinare, ivindu-li-se în cale cam de pretutindenea : un cuvânt sau o formulă dintr-un document sau dintr-o cronică, o însemnare neobservată sau uitată de pe un manuscris sau de pe un zid, un text desconsiderat sau prost plasat într-un context greşit, o broderie liturgică sau o piesă de argintărie — oricare dintre acestea (şi dintre altele, încă !) poate deveni, pentru Petre Ş. Năsturel, *un izvor*, mai mult decât obiect de studiu : în toate, el vede urma de viaţă a trecutului, mărturia activităţii unui om, neoprindu-se niciodată la stadiul informativ-descriptiv în care se împotmolesc atâţia dintre cercetătorii istoriei. Şi toate sunt părţi ale unui singur întreg : *viaţa trecută*.

Domeniului său predilect — raporturile româno-greceşti sub cele mai diferite aspecte — i-a consacrat, de-a lungul anilor, un bun număr de contribuţii, în cadrul lor relaţiile cu Muntele Athos ocupând un loc de frunte, de la unele din primele sale articole (1945, 1948) până la lucrarea *Les documents roumains du Mont Athos*, prezentată în 1979 la Sorbona ca teză de doctorat în specialitatea *études grecques (byzantines)* ; din această lucrare, o bună parte (prelucrată) s-a publicat în 1986 la Roma, în prestigioasa colecţie „Orientalia Christiana Annalecta", sub titlul *Le Mont Athos et les Roumains. Récherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654* [1]. Carte de căpătâi în acest domeniu, *Le Mont Athos* ar trebui să vadă *neîntârziat* lumina tiparului în limba română, împreună cu anexele sale [2], ediţia de la Roma beneficiind doar de un tiraj restrâns, destinat lumii savante.

Istoria culturii (literaturii) române vechi datorează lui Petre Ş. Năsturel contribuţii de prim ordin, înnoitoare, unele acceptate doar parţial, altele primite iniţial cu neîncredere şi rezerve. Din prima categorie fac parte studiile consacrate celebrelor şi controversatelor *Învăţături ale lui Neagoe Basarab*, domeniu în care — pledând pentru paternitatea lui Manuil din Corint — are, însă, meritul, mai presus de orice contestaţie, de a fi pus în lumină paralelismul dintre textul în discuţie şi pisaniile aşe-

[1] Cf. recenzia din *AIIAI*, XXIV/2, 1987, p. 637—640.

[2] *Ibidem*, p. 640. V. şi mai departe, în text precum şi *AIIX*, XXVII, 1990 şi XXVIII, 1991.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

zate de Neagoe însuşi la Argeş. Pentru cea de-a doua categorie, comunicarea prezentată în 1967 la primul Congres Internaţional de Studii Balcanice şi Sud-Est Europene (tipărită abia în 1971 la Sofia) este absolut reprezentativă : răsturnând tot ceea ce se credea definitiv cunoscut până atunci, Petre Ş. Năsturel a demonstrat că *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou* (de la Suceava) nu este opera lui Grigore Ţamblac, ci a unui călugăr Grigore (şi atât !) şi că a fost, foarte probabil, redactată în limba greacă, pătimirea însăşi a negustorului trapezuntin producându-se nu la Cetatea Albă de la limanul Nistrului, ci într-o aşezare omonimă, din Crimeea. Teza aceasta nu a fost acceptată definitiv decât după vreun sfert de veac de la formularea ei, unii istorici mai păstrând, încă, rezerve (pe cât de neîntemeiate, pe atât de ilustrative pentru o anume rigiditate de gândire şi incapacitate de asimilare a interpretărilor înnoitoare). Prin studiul despre *Cuvântul pentru zidirea sfintei mănăstiri Pângăraţi* (1983) [3] şi prin cel despre istoria moaştelor Sfântului Ioan Botezătorul de la Secu (1989, în colaborare cu Andronikos Falangas, pe atunci student al său) [4], Petre Ş. Năsturel a propus, de fapt, îmbogăţirea repertoriului nostru cronicăresc cu asemenea texte — *hagiografice*, într-o altă clasificare, dar care, la noi, pot fi în chip evident asimilate cronicilor.

Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor beneficiază din plin de rezultatele muncii lui Petre Ş. Năsturel. La cele deja menţionate în rândurile precedente, trebuie adăugate studiile despre creştinismul românesc în vremea invaziilor barbare (1984), despre împărţirea Mitropoliei Ungrovlahiei la 1370 (1978), despre vechi mănăstiri din Moldova la 1395 (1981), despre Conciliul de la Florenţa (1959), despre Mitropolia de Roman (1975), despre urmările căderii Bizanţului (1959) şi încă altele — între care cele despre monumente şi vechea artă românească — risipite prin revistele (mai ales eclesiastice ale) anilor '50—'60, mai apoi în felurite publicaţii din străinătate.

Prietenia cu turcologul Nicoară Beldiceanu a rodit într-un şir de lucrări comune, întemeiate pe izvoare otomane, lui Petru Ş. Năsturel revenindu-i identificarea supravieţuirilor bizantine. O prietenie exemplară i-a legat pe aceşti doi savanţi, cu firi deloc asemănătoare, dar (fericit) complementare şi mărturisind credinţe şi idealuri comune, aşa încât nu a mirat pe nimeni că elogiul lui Nicoară Beldiceanu, la împlinirea a şapte decenii, a fost semnat, în paginile *Buletinului Bibliotecii Române* din Freiburg (1990) de Petre Ş. Năsturel.

Cercetătorul erudit şi generos este dublat de un om de mare delicateţe şi sensibilitate, credincios prietenilor şi recunoscător maeştrilor săi. Mărturiseşte necontenit aceste sentimente în special faţă de Gheorghe I. Brătianu şi Vitalien Laurent. De altminteri, Petre Ş. Năsturel este cel care a contribuit decisiv la salvarea manuscriselor celui dintâi şi a bogatei biblioteci a Institutului Bizantin condus de cel de-al doilea. Dar despre acestea (şi altele) trebuie să aşteptăm cuvântul său.

Se cuvine remarcată rectitudinea morală a acestui om, care a ştiut să îndure umilinţi şi necazuri, rămânând totuşi un sprijin pentru familie şi prieteni. Refugiat politic în 1970, a păstrat aceeaşi atitudine demnă

[3] În *BBRF*, X (XIV), 1983, p. 387—420 ; cf. *AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 892—893.
[4] În *BBRF*, XV (XIX), 1989, p. 147—173.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi intransigentă, care nu excludea relaţiile amicale şi colegiale. Nume interzis în literatura română de specialitate, dar citat în alte istoriografii „socialiste", Petre Ş. Năsturel şi-a asumat cu seninătate acest „statut", păstrând însă speranţa revenirii. Şi această revenire s-a produs după sfârşitul lui decembrie 1989. Încă din ianuarie 1990, a încredinţat spre tipărire, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol"*, întreaga parte inedită a tezei sale de doctorat franceze (dată la iveală în tomurile XXVII/1990 şi XXVIII/1991, sub titlul *Mélanges roumano-athonites).* Opţiunea sa nu a fost întâmplătoare. Mai apoi, şi alte reviste şi-au făcut un punct de onoare din tipărirea unor lucrări ale sale.

În februarie 1991, Petre Ş. Năsturel a devenit *membru de onoare* al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", odată cu profesorii Emil Turdeanu şi Nicoară Beldiceanu. De atunci şi până azi, d-sa a răspuns cu entuziasm şi cu promptitudine tuturor chemărilor noastre, colaborând necondiţionat la diversele reuniuni ştiinţifice organizate sub auspiciile Institutului. Comunicările sale, întotdeauna trimise din timp, au stârnit de fiecare dată — chiar dacă citite de unul sau altul dintre prietenii prezenţi — mult interes.

Prea puţine rămân, totuşi, dovezile de recunoştinţă şi de preţuire pentru acest om şi pentru munca sa : nici o universitate nu s-a grăbit să-l proclame *doctor honoris causa* şi nici Academia Română nu l-a trecut între membrii săi de onoare. Se vede că Petre Ş. Năsturel trebuie să se mulţumească numai cu ceea ce prietenii şi admiratorii săi dintotdeauna îi pot aduce ca prinos, cu aceeaşi bucurie şi cu aceeaşi sinceritate cu care el însuşi i-a înconjurat şi i-a întâmpinat. Aşa îi zicem şi noi, acuma, colegului nostru onorific, *La mulţi ani !*

Ştefan S. Gorovei

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Arhiva Genealogică

V 1993 1—2

CUPRINSUL : Al IV-lea Simpozion de Studii Genealogice ; *Mihai Sorin Rădulescu,* În jurul noțiunii de „elită" ; *Ștefan S. Gorovei,* Genealogia domnilor Moldovei din veacul XIV ; *Maria Magdalena Székely,* Neamul lui Nestor Ureche ; *D. Dragnev, A. Eșanu,* Familia Abəza în Rusia. Noi contribuții documentare ; *Cătălina Opaschi,* Vistierniceasa Elena Sturdza și „une affaire de famille" la Viena (1847) ; *G. Bezviconi,* Cercetări genealogice românești (II).

AL IV-LEA SIMPOZION DE STUDII GENEALOGICE
Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Filiala Iași

Cel de-al IV-lea Simpozion de Studii Genealogice a fost organizat — conform celor hotărâte la precedenta reuniune de acest gen (v. *AIIX,* XXIX, 1992, p. 492) — ca o manifestare științifică de-sine-stătătoare, fiind programat pentru zilele de 13—15 mai 1993, cu o tematică largă : **Cercetările genealogice — cale și câmp pentru studii interdisciplinare.** În toiul pregătirilor, președintele Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie — dr. Dan Berindei, membru al Academiei Române și președinte al Secției de Științe Istorice și Arheologie a înaltului for — a comunicat, cu data de 17 martie 1993, acordul pentru înființarea filialei ieșene a Comisiei. A devenit, astfel, posibil ca al IV-lea Simpozion de Studii Genealogice să se desfășoare sub auspiciile acestei filiale. Lucrările sale au început, conform programului stabilit, joi 13 mai, la orele 8,45. Au fost anunțate 41 de comunicări, grupate în șase mari secțiuni tematice : I. **Genealogie și...** (...etnologie, demografie ; ...onomastică, patronimie, toponimie ; ...heraldică ; ...monumente de artă ; ...istorie literară ; ...societăți secrete ; ...elite) ; II. **Memoria genealogică, monumente genealogice, genealogii false ;** III. **Strategii matrimoniale, înrudiri și efecte, solidarități ;** IV. **Boierime românească — nobilime europeană ;** V. **Istoria cercetărilor genealogice românești ;** VI. **Miscellanea genealogica.**

Timp de trei zile, în cinci ședințe succesive — toate în plen — s-au citit și discutat 37 de comunicări, ai căror autori sunt specialiști din Atena, București, Câmpina, Galați, Iași, München și Paris. A înșirui aici titlurile ar fi o întreprindere fastidioasă — sper ca într-un răstimp mai scurt decât ar fi de așteptat toate comunicările să vadă lumina tiparului

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(evident, toate acelea care vor fi predate în formă definitivă cu un anumit timp înaintea trimiterii manuscrisului în tipografie!). Participanții au remarcat atât ordinea desăvârșită în care s-au desfășurat lucrările simpozionului, cât și atmosfera absolut colegială care a dominat, fără nici cea mai mică defecțiune, întregul timp petrecut împreună. Chiar și criticile care s-au formulat la adresa unor comunicări au știut să păstreze, acum, haina cea mai curtenitoare cu putință.

Chiar în prima zi a lucrărilor, într-una din pauze, membrii Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, aflați la Iași cu prilejul acestui simpozion, s-au întrunit într-o ședință *ad-hoc*, sub președinția d-lui dr. Paul Cernovodeanu, vicepreședinte al Comisiei. În urma informării pe care am prezentat-o, au fost cooptați membrii și membrii de onoare ai Filialei Iași a Comisiei. După întregirile votate în prima ședință, ea are următoarea competență : Ion Arhip, Ioan Caproșu, Mircea Ciubotaru, Ion A. Florea, Sorin Iftimi, Costin Merișca, Lucian Nastasă, Gheorghe Pungă, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu și Petronel Zahariuc (membri) ; Matei Cazacu (Paris), Neagu M. Djuvara (Paris), Andronikos Falangas (Atena), Gheorghe Gane (München), Florin Marinescu (Atena), Dumitru Nastase (Atena), Petre Ș. Năsturel (Paris), Mihai Dim. Sturdza (München), Claudius von Teutul (Riegelsberg), Cornelius R. Zach (München) — membri de onoare. Președinția de onoare a fost încredințată profesorului Constantin Cihodaru (membru fondator al Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie), conducerea efectivă revenind celui care semnează aceste rânduri (confirmat prin votare la prima ședință a filialei, din 1 iunie 1993).

Toate aceste manifestări au stat sub semnul omagierii marelui înaintaș care a fost Sever Zotta, la împlinirea a cinci decenii de la tragica sa moarte.

La terminarea lucrărilor, o ședință de închidere a reunit în prezidiu pe cei care, în cursul celor trei zile, au îndeplinit rolul de moderatori (Constantin Bălăceanu-Stolnici, Paul Cernovodeanu, Neagu M. Djuvara, Ștefan S. Gorovei, Mihai Dim. Sturdza), pentru a fixa concluziile acestei reuniuni și a stabili unele direcții pentru viitor. S-a reînnoit, astfel, propunerea ca simpozioanele de studii genealogice să păstreze aceeași periodicitate (anuală), adăugându-se acum precizarea că trebuie menținută și data desfășurării lor (mijlocul lunii mai). S-au făcut, de asemeni, propuneri pentru publicarea actelor celor patru simpozioane din 1989—1993.

Nu pot încheia această (prea scurtă, poate) dare de seamă fără a menționa că în organizarea (și a) acestui simpozion am avut colaborarea entuziastă și devotată a d-rei Maria Magdalena Székely, care a asigurat, apoi — asistată de d-nii Mihai Sorin Rădulescu și Petronel Zahariuc — și secretariatul reuniunii. Sprijinul unor instituții ieșene — în primul rând al Fundației Academice „A. D. Xenopol" și al Filialei Academiei Române — s-a vădit prompt și eficient. Îi rog pe toți colaboratorii și sprijinitorii să afle, și aici, expresia gratitudinii mele.

Ștefan S. Gorovei

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

MIHAI SORIN RADULESCU

ÎN JURUL NOȚIUNII DE „ELITĂ"

Conceptul de „elită" este necunoscut istoriografiei românești de după cel de-al doilea război mondial. Viziunea istorică marxistă nu putea accepta existența elitelor, noțiunea însăși fiind considerată ca un instrument de propagandă al istoriografiei „burgheze". Chiar și în Occident a existat o anumită reticență față de acest concept, din cauza influenței profunde pe care marxismul a exercitat-o asupra a numeroși intelectuali. Se prefera a se vorbi de clase sociale superioare mai degrabă decât de elite, deoarece claselor li se putea da o definiție bazată pe criteriul economic. Gruparea membrilor societății în funcție de „proprietatea asupra mijloacelor de producție" suferă însă de reducționism, pentru că, pe lângă acest criteriu, există încă multe altele care pot defini poziția individului în societate.

Având în vedere că orice discuție trebuie să înceapă cu definirea termenilor — după binecunoscutul îndemn voltairian —, să încercăm să examinăm noțiunea de „elită". Ea pare să derive din însuși specificul ființei umane. În acest sens, Ernest Renan scria în prefața din 1890 a lucrării sale *L'Avenir de la science* : „Inegalitatea este înscrisă în natură; ea este consecința libertății, iar libertatea individului este un postulat necesar al progresului uman". În mod evident, oamenii se diferențiază în funcție de numeroase criterii și noțiunea de „elită" rezultă din varietatea ființei umane. De fapt noțiunea trebuie să fie folosită la plural, deoarece ea se referă la diferite sfere ale vieții sociale : cea politică, economică, militară, culturală, religioasă etc. *Le Grand Larousse* definește „elita" ca un „grup minoritar de persoane având un loc eminent în societate, loc datorat anumitor calități valorizate din punct de vedere social" [1]. Noțiunea de „elită" a fost introdusă în sociologie de Vilfredo Pareto care vedea în ea totalitatea membrilor „superiori" ai unei colectivități ; funcțiile acestora constau în a coordona diversele practici sociale, a prezerva valorile dominante ale colectivității și a simboliza unitatea acesteia [2]. Sociologul francez Bruno Carré susținea că noțiunea de „elită" este preferabilă din trei motive : 1) ea „permite să se evite inclu-

[1] *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse*, t. IV, Paris, 1983, p. 3664.
[2] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

derea grupului studiat în noțiunea de clasă socială, restrictivă, a priori discriminatorie fiind direct legată de dialectica marxistă a luptei de clasă" ; 2) ea „autorizează anumite extrapolări filozofice și religioase" ; 3) „în jurul acestui termen gândirea științifică s-a structurat cel mai adesea" [3].

Vilfredo Pareto definea noțiunea de „elită" pe de-o parte ca fiind echivalentă claselor superioare, formate din membrii cei mai bogați ai societății ; pe de altă parte, conceptul de „elită" rezultă la Pareto din opoziția dintre cei care posedă puterea politică și cei lipsiți de ea.

Gaetano Mosca a stabilit o relație sistematică între noțiunile de „elite" și „mase". După el, elita se află deasupra societății, deoarece se compune din individualități superioare, dar și pentru că este organizată în structuri specifice. „Superioritatea" constă în faptul că posedă un anumit atribut apreciat în societate [4]. Acest atribut de excelență legitimează elita, în timp ce organizarea sa reprezintă mijlocul perpetuării poziției pe care o ocupă. Mosca a fondat doctrina clasei politice [5], pe care o definea ca „minoritatea organizată a guvernanților". Acest grup există în orice societate și se impune întotdeauna majorității dezorganizate a guvernaților. Distincția între guvernanți și guvernați — introdusă de Mosca în cercetările sociologice — reprezintă disocierea între cei care dețin și exercită puterea publică și cei care formează „clasa numeroasă a persoanelor care nu participă niciodată în mod real la guvernare și care nu fac decât să o suporte". În orice țară, sub orice regim, este necesară „o mașină guvernamentală, o organizare a puterii care cuprinde în mod natural o minoritate numerică, prin care se desfășoară toată acțiunea guvernării". Aceia care fac parte din clasa politică întruchipează voința psiho-socială de supremație ; ei sunt animați de ceea ce Gaetano Mosca numea „pasiunea naturală a omului pentru putere și pentru avantajele care derivă din ea".

Condițiile și calitățile necesare pentru a face parte din clasa politică diferă în funcție de timp și de țară. Astfel, în societățile primitive, „clasa politică" reprezenta reuniunea șefilor de trib, criteriul recrutării conducătorilor fiind valoarea lor militară. În evul mediu, elita era constituită din seniori feudali a căror ascensiune se datora la origine virtuților lor militare, dar și din clerici a căror poziție socială era bine stabilită în societatea feudală europeană. Criteriul exclusiv și legal pentru formarea clasei politice medievale l-a reprezentat nașterea. Deși ea și-a pierdut rolul în societatea modernă, a continuat să aibă o certă importanță, deoarece nașterea implică adesea un anumit nivel material, relații sociale, cunoștințe intelectuale și chiar obiceiul de a comanda sau de a ocupa poziții în societate. Un factor al ascensiunii sociale îl constituie bogăția, a cărei forță politică rezidă în ea însăși, grație avantajelor pe care le conferă celui care o posedă.

Spiritul modernității a adus victoria, desigur relativă, a meritocrației. Meritul personal constituie în societățile moderne criteriul par-

[3] Bruno Carré, *Le Pouvoir de l'élite familiale*, Paris, 1978, p. 14.
[4] T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Pelican Book, 1964, p. 9.
[5] Ettore A. Albertoni, *Doctrine de la classe politique et théorie des élites*, Paris, 1987, passim.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ticular care indică maturitatea lor. El nu acționează, desigur, în mod automat pentru a determina integrarea individului în clasa (elita) politică. Toate criteriile enumerate care permit individului să acceadă la elită „nu sunt aproape niciodată aplicate în mod exclusiv ; ele se unesc, se amestecă, se modifică în o mie de feluri după gradul de civilizație al unui popor" (Gaetano Mosca). După sociologul italian, clasa politică este fondată pe un principiu de legitimitate numit „formula politică", ce cunoaște trei tipuri : cea care se bazează pe o credință supranaturală (monarhia), cea care are drept fundament principiul rațional (republica), cea care îmbină supranaturalul și raționalul (de exemplu cea oglindită în titulatura regelui Italiei, „prin grația lui Dumnezeu și voința națiunii").

Noțiunea de „elită", folosită de Vilfredo Pareto pentru prima oară în 1902, în lucrarea sa despre *Sistemele socialiste*, corespunde celei de „clasă politică", introdusă de Gaetano Mosca. Pareto subliniază încă un factor care contribuie la formarea elitelor : cel ideologic ce permite structurarea și coagularea lor. După Pareto, opoziția dintre elitele dominante și cele contrare lor, precum și succesiunea neîntreruptă a elitelor izvorăsc tocmai din confruntarea între ideologii. În concepția sociologului italian există o succesiune perpetuă a elitelor : „Aristocrațiile nu durează. Oricare ar fi cauzele, în mod ineluctabil după un anumit timp ele dispar. Istoria este un cimitir al aristocrațiilor... Și nu dispar numai prin numărul lor, ci și prin scăderea calității lor, deoarece energia lor decade..." Elitele se află — după Pareto — într-un proces continuu de reînnoire ; o elită în decădere face loc alteia în ascensiune. Evoluția elitelor este, deci, strâns legată de mobilitatea socială, ca și de modalitățile de reproducere a elitelor. Astfel, dacă luăm în considerare două generații succesive, reproducerea statutului social apare ca probabilă și frecventă. Tații și mai ales mamele transmit copiilor lor o parte considerabilă din propriul lor capital cultural și, prin urmare, social. Ne putem întreba dacă se poate constata același fenomen și de-a lungul a trei sau patru generații. Faptul nu este deloc sigur, deoarece — după comparația sociologului Maurice Flamant — ca în electricitate, „pierderile pe fir" cresc direct proporțional cu lungimea transmisiei. Noțiunea de „*mobilitate socială*" — *studiată în profunzime de sociologia* americană — este foarte utilă pentru explicarea formării și evoluției elitelor. Gradul mobilității sociale este foarte ridicat când se referă la veniturile indivizilor, deoarece acestea cresc sau se micșorează puternic în cursul vieții titularilor lor. Acest fenomen este mai puțin manifest la extremitățile ierarhiei sociale — cei avantajați au mai multe șanse de a-și conserva pozițiile lor decât membrii claselor de mijloc[6], după cum cei săraci întâmpină multe dificultăți în schimbarea statutului lor social.

Reproducerea elitei politice se exprimă concret în menținerea la putere a reprezentanților unui grup de familii cu stare[7]. Fruntașii acestora datorează influența lor patrimoniului adesea considerabil transmis din generație în generație. Această elită apare în ochii non-elitei ca un

[6] Maurice Flamant, *Histoire du libéralisme*, Paris, 1988.
[7] Bruno Carré, *op. cit.*, passim.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

grup suprapus care trăiește în circuit închis și dispune de toate atuurile: numele, uneori titlul, adesea educația, întotdeauna starea materială prosperă. Această lume se înscrie în formula : „Ei sunt tot ceea ce noi nu suntem" [8]. Membrii elitei trebuie în principiu să respecte o disciplină strictă pentru a conserva caracterul diferențiat al grupului. Dinastiile familiale, așa cum se prezintă ele astăzi în Occident, reprezintă o combinație de rentieri și de speculatori, de mari burghezi, de aristocrați veritabili și falși. Elita franceză a epocii contemporane, de pildă, își are rădăcinile în burghezie și în aristocrație, dar aspectele aristocratice par să domine cel mai adesea comportamentul său. După observația justă a sociologului Bruno Carré, „Europa în ansamblul său duce după sine această necesitate de a se asemăna aristocrației pentru a face parte din elită". Această tendință, foarte manifestă în elita franceză, făcea obiectul unui interesant articol al istoricului Guy Chaussinand-Nogaret, *La Noblesse, ministère de l'idéal*. Autorul analiza modalitatea în care burghezia franceză a secolului XIX a asimilat și a imitat valorile și conduita nobilimii, ceea ce permite nuanțarea mecanismului de succesiune a elitelor de care vorbea Vilfredo Pareto : „Nașterea, criteriu de selecție discutabil, pe care noile elite l-au combătut cât timp reprezenta un obstacol față de ambiția lor, a fost recuperată de ele și încă curând se admitea ca adevăr demonstrat că este nevoie de patru generații pentru a se crea un «burghez», cerință care răspundea punct cu punct pretențiilor nobiliare care recunosc un gentilom la o filiație de patru grade".

„Elitele erau profund marcate în alegerea carierei lor și în exigențele lor, în investițiile și sensibilitatea lor, de comportamentele și idealurile nobilimii tradiționale. Serviciul statului, rămas mult timp ambiția aproape exclusivă și consacrarea supremă, precum și devotamentul față de acest serviciu, descind direct din slujba regală și din fidelitatea față de rege pe care nobilimea le-a întruchipat" [9]. A existat, dealtfel, un „metisaj" genealogic și ideologic între aristocrație și burghezie. Nobilimea a exercitat asupra burgheziei fascinația istoriei. În cele ce urmează voi încerca să descriu sintetic exemplul francez și apoi pe cel englez pentru a oferi termeni de comparație cu cazul românesc, ce prezintă o mare complexitate.

Spre o privire comparativă. Elitele franceze în secolul XIX

În ceea ce privește Franța ultimelor decenii ale secolului XIX, proporția de nobili veritabili și falși — aproximativ 30% — din sânul grupului conducător relevă nu o schimbare esențială și dispariția nobililor de la putere, ci mai ales integrarea lor discretă. După J. Schumpeter, „partea activă economic a clasei burgheze nu s-a opus acestei prelungiri a puterii aristocratice. În ansamblu, o asemenea împărțire a lucrului social convenea acestei clase și ea îi era foarte favorabilă" [10]. Dorința de înnobilare — resimțită de numeroase familii burgheze — arată în mod clar prestigiul de care aristocrația s-a bucurat de-a lungul

[8] C. W. Mills, *L'Elite du pouvoir*, p. 8.

[9] Guy Chaussinand-Nogaret, *La Noblesse, ministère de l'idéal*, în *Noblesse oblige*, nr. 89, apr. 1987, al revistei „Autrement", p. 88 sq.

[10] J. Schumpeter, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris, 1974, p. 193.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

secolului XIX. Dacă „dezvoltarea capitalistă a distrus sau a împins foarte departe distrugerea instituțiilor lumii feudale — conacul, satul, ghilda artizanală" [11], burghezia financiară și industrială s-a grăbit, odată căzut vechiul regim, să reconstituie ierarhia socială anterioară în avantajul său.

Unii autori, ca J. Baumier, au considerat accesul burgheziei la puterea politică ca un moment de ruptură : „Pentru a-și consolida puterea, burghezia a stabilit o nouă ierarhie, o nouă scară de valori, o nouă etichetă. Legile nu mai sunt făcute de principi, ci de bancheri" [12]. Contrar acestei concepții despre ordinea burgheză, alți autori — precum Guy Chaussinand-Nogaret și Bruno Carré — consideră că scara valorilor rămâne aceeași și bancherii care „fac legea", se îmbogățesc, în majoritatea lor, și cu titluri de noblețe. În acest sens s-ar putea da ca exemplu, familiile Rothschild sau Wendel care descind dintr-un bancher, respectiv dintr-un industriaș, ambii purtători ai unui titlu nobiliar care adăuga capitalul simbolic la averea agonisită. În această privință, R. Priouret scria că „începând cu momentul în care artileria cântărește greu în războaie și până când ea încetează să joace acest rol, va exista o necesară osmoză între oamenii puterii și meșterii de forjă, și ceilalți industriași vor invidia mereu acest sector atât de deosebit..." [13]. Fenomenul nu privește, firește, numai meșterii de forjă, ci toată burghezia care înflorește în această epocă și care se leagă în mod intim de nobilime. L. Chevalier observa în această privință că „în ciuda unei aparente reînnoiri, înalta burghezie pariziană se recrutează până în ultimele două decenii ale secolului trecut aproape la fel ca în epoca Vechiului Regim. Nu sunt exact aceleași familii. Dar ele aparțin aceluiași mediu, au averi aproape la fel de mari, un stil de viață apropiat, aceeași cultură, aceleași atitudini" [14]. Este adevărat că în timpul perioadei de acumulare a capitalului în mâinile industriașilor, a apărut un antagonism între burghezia legată de industrie și aristocrația funciară. Nobilimea s-a simțit deposedată de privilegiile și prerogativele sale.

După Restaurație aristocrația a căutat mijloace pentru a supraviețui, în timp ce burghezia a găsit o parte din legitimitatea sa în deținerea capitalului, în exploatarea sa, dar mai ales în legăturile de sânge ce le avea cu aristocrația. Acesteia din urmă îi era, în schimb, garantată menținerea structurilor sociale existente, ea rămânând integrată circuitului puterii. În ceea ce privește familiile burgheze, ele își consacrau pozițiile prin penetrarea în ierarhia feudală, se impregnau de structurile sale, își atribuiau titluri și domneau peste proprietățile lor precum în timpurile de glorie ale feudalismului. După interpretarea lui Bruno Carré, „nu a existat o transformare a elitelor, ci o completare reciprocă ce a restabilit echilibrul socio-economic". Este vorba de un compromis realizat de instinctul combinațiilor, specific burgheziei, și de dorința menținerii structurilor existente ale societății, dorință proprie nobilimii. Raymond Aron numea acest fenomen social, „tendința umană de a

[11] *Ibidem*, p. 190.
[12] J. Baumier, *La France riche*, Paris, p. 19.
[13] R. Priouret, *L'Origine du patronat français*, Paris, 1963, p. 19.
[14] L. Chevalier, *Les Parisiens*, apud J. Baumier, *op. cit.*, p. 19.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

menține combinațiile care au fost formate, de a refuza schimbările și de a accepta toate imperativele. Cea de-a doua clasă constituie, deci, împreună cu prima, un cuplu de termeni opuși. Una împinge spre schimbare și spre înnoire, cealaltă spre stabilitate și conservare" [15]. Această stare de lucruri poate fi exemplificată prin faptul că 93,75% din băncile familiale au fost create în secolele XVIII—XIX și ele aparțineau unor familii nobile sau înnobilate în această perioadă [16]. În ceea ce privește industria, combinațiile cele mai marcante au avut loc în siderurgie și în producția de băuturi (mai ales de șampanie). Celelalte sectoare au rămas în majoritatea lor în mâinile elitei de origine burgheză. Se pot remarca totuși interrelațiile care s-au stabilit între burghezi — nobili, industriași — bancheri, în consiliile de administrație. Instinctul combinațiilor s-a manifestat de-a lungul întregului secol XIX și el a cauzat perpetuarea relativă a rolului nobilimii în societatea franceză. În ciuda locului pe care această clasă a știut să și-l conserve de-a lungul revoluțiilor politice și economice, nu este mai puțin adevărat că ea a devenit minoritară și că s-a operat în acel timp o anumită înnoire a membrilor elitei. După cum am subliniat anterior, modelul aristocratic reprezintă modelul elitei prin excelență. După Guy Chaussinand-Nogaret, „argumentul considerat decisiv, care permite exaltarea nobilimii și respingerea burgheziei, este de ordin cultural. Burghezia, greoaie, brutală, fără alt ideal decât creșterea indefinită a capitalului, s-ar fi relevat incapabilă de a crea o civilizație, de a secreta propriile valori și n-ar fi avut alte resurse decât pentru a mima nobilimea până la a se confunda cu ea" [17]. Istoricul continuă astfel: „Franța a făcut o fixație istorică pe civilizația aristocratică și nobilimea joacă de două secole rolul unui minister al mitologiei. Această admirație, adesea mai degrabă indiscretă decât judicioasă, dar care marchează locul ocupat de istorie în imaginarul colectiv, izvorăște într-o măsură din mândria națională. Ea exprimă totodată timiditatea extremă a noilor elite care nu au avut destulă îndrăzneală de a găsi în ele însele justificarea lor și aceasta nu așa cum se spune adesea, datorită incapacității lor de a fi, din neputința lor de a-și defini o identitate proprie, ci dintr-un exces de umilință... Burghezia, considerată răspunzătoare pentru nebunia Revoluției care voise să șteargă nobilimea de pe lista oamenilor, s-a culpabilizat în mod inconștient și, prin compensație, a investit nobilimea cu un fel de misiune providențială, istorică și civilizatoare. Manifestând o admirație fără discernământ, împiedicată de complexele sale de indiscreție, ea dorea mai ales să imite decât să creeze, fără ca totuși dinamismul său să fie sufocat, deoarece forțele sale tinere nu cereau decât să se răspândească în nenumărate inițiative și deoarece mimetismul, când se exercită asupra unor modele mari, poate să se traducă în inovație. Dar ceea ce burghezia a construit mai ales în producțiile artei și ale spiritului îi aparține și paradoxul îl constituie faptul de a o vedea umilindu-se în fața unei imaginare legitimități nobiliare pe care ea a încercat să și-o însușească. Acest mimetism orb a împiedicat-o adesea să asimileze

[15] Raymond Aron, *Les Etapes de la pensée sociologique*, Paris, 1967, p. 434.
[16] Bruno Carré, *op. cit.*, p. 36.
[17] Guy Chaussinand-Nogaret, *op. cit.*, p. 92.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

virtuțile autentice ale spiritului aristocratic, solitudinea și abundența, libertatea și disprețul prejudecăților" [18].

Cazul Angliei este foarte diferit de cel al Franței. Aristocrația britanică și-a pierdut locul preeminent, ca urmare a unei evoluții lente; astfel, spre sfârșitul secolului XVIII, cuvântul „gentleman" a încetat să mai desemneze numai membrii nobilimii; de atunci este folosit în accepția care dăinuie și astăzi: un bărbat care, oricare i-ar fi originea, a primit o bună educație și respectă anumite valori de civilitate.

Nobilimea britanică și-a menținut poziția de elită în societate, datorită mai ales a doi factori [19]. Unul ar fi snobismul tipic britanic, foarte răspândit în clasele de mijloc care vedeau în stilul de viață aristocratic un model demn de imitat, chiar dacă ele nu puteau să participe la cel autentic. Admirația o lua, așadar, înaintea invidiei. Trebuie menționat totodată faptul că în Anglia nu existau — precum în Franța de dinaintea Revoluției — bariere legale precise care să izoleze nobilimea de restul societății și care să o facă detestată.

În Franța secolului XIX, situația elitelor este foarte complexă, ele cuprinzând o serie de grupuri sociale. Între acestea, cel al înalților funcționari, de pildă, a fost studiat de istoricul Christophe Charle [20]. Acestui grup social îi aparțineau prefecții și diplomații, directorii și generalii, înalții magistrați și membrii marilor organisme ale statului care „asigură continuitatea față de ordinea veche, întruchipând în același timp valorile noi: meritul, competența, tehnica" [21]. Este vorba de un grup social totodată închis și deschis: închis pentru că așează în felul său de recrutare, bariere economice și sociale, apoi din ce în ce mai mult, școlare și administrative; deschis, pentru că lărgește domeniul competențelor sale, numărul funcționarilor aflați sub ordinele sale și pentru că servește de model prin regulile sale de funcționare, altor grupuri birocratice. Christophe Charle îi caracteriza astfel: „Definiți din ce în ce mai puțin prin naștere, nume, avere sau prin apartenența lor de partid (deși aceste atribute rămân importante încă o vreme îndelungată) și din ce în ce mai mult prin titlurile lor școlare, administrative, prin funcțiile îndeplinite și competențele probate, ei cumulează, cel puțin cei mai plini de șansă dintre ei, prestigiul legat în Franța de intelectuali, precum și aptitudinile oamenilor de acțiune. Astfel, ei formează, mai bine decât mediile politice prea dependente de conjunctura sau de capriciile mandatarilor lor, o adevărată intersecție a clasei dominante, ale cărei transformări ulterioare le prefigurează" [22]. Înalții funcționari din secolul XIX întruchipează legitimitatea supremă a statului, aflându-se la mijlocul drumului între administratorii Vechiului Regim și tehnocrații contemporani.

Credem util a prezenta pe scurt câteva rezultate ale cercetărilor istoricului Christophe Charle, pentru că metodologia folosită poate servi ca model unui demers asemănător ce ar trebui să își propună ca obiect

[18] *Ibidem.*
[19] Maurice Flamant, *op. cit.*
[20] Christophe Charle, *Les Hauts fonctionnaires en France au XIXe siècle*, Paris, 1980.
[21] *Ibidem*, p. 256.
[22] *Ibidem*, p. 255.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de studiu pe înalții funcționari români din cea de-a doua jumătate a secolului XIX. Istoricul analizează originea socială și geografică a înalților funcționari francezi, remarcând puternica ereditate a funcțiilor în 1870, peste o jumătate a acestor elite administrative venea dintr-un mediu de funcționari ; 5,2% din înalții funcționari se trăgeau din directori ; 18% din prefecți și 13,4% din consilierii de stat proveneau din mica burghezie sau din clasele populare. Care este situația 30 de ani mai târziu ? Pentru a răspunde la această întrebare. Christophe Charle studiază un eșantion de 548 înalți funcționari (din 1901), între care se numără generali de divizie, magistrați de la Curtea de Casație, prefecți, inspectori generali de poduri, șosele și mine, membri ai Consiliului de Stat, ai Curții de Conturi și ai Inspecției Finanțelor. Din toate aceste personaje, numai 10,7% provin din mica burghezie și din clasele populare. Nu se poate vorbi, așadar, de democratizare în raport cu situația celui de-al doilea Imperiu. Se poate totuși constata o diminuare a eredității administrative (38% copii de funcționari) și un progres al păturilor mijlocii ale burgheziei în detrimentul fiilor de înalți funcționari (16% copii de înalți funcționari față de 20% fii de directori, sub cel de-al doilea Imperiu). „Astfel — scrie Christophe Charle — în ciuda schimbărilor regimului și a dezvoltării învățământului secundar și superior, aproape nouă zecimi din înalta funcțiune publică recrutează din categoriile dominante“ [23]. Analiza originii geografice a înalților funcționari relevă adevărate rețele de clientelă locală. Astfel, sub cel de-al doilea Imperiu, faptul că opt prefecți sunt născuți în Dordogne se datorează originii ministrului Magne din această regiune ; dacă șase vin din Puy-de-Dôme, aceasta se datorează celor doi miniștri originari din Auvergne, Rouher și Morny etc. [24].

O altă problemă examinată de Christophe Charle se referă la natura acestei elite administrative : este ea o castă bazată pe alianțe matrimoniale și pe înrudiri sau unitatea sa nu e decât funcțională și în acord cu conjunctura istorică sau cu tipul de regim ? Pentru a răspunde acestei întrebări trebuie studiat rolul eredității în perpetuarea înaltelor funcții administrative. „Trebuie examinat în ce măsură se întâlnesc dinastii reconstituind, prin jocul moștenirilor și al căsătoriilor, nobilimea de robă a *Vechiului Regim*. Dacă această ereditate administrativă este importantă, se poate trage concluzia că Franța, în ciuda cezurilor istorice, a fost administrată de o castă de un tip nou. Dacă ea este marginală sau în declin, se poate deduce că înalta administrație se supune mecanismelor de reproducere socială actuale, bazate pe o transmisiune statistică și nu familială a funcțiilor“ [25]. Statisticile lipsesc din păcate în acest domeniu, deci trebuie folosite exemple genealogice din care autorul trage următoarea concluzie : „...se vede că ereditatea administrativă, când ea se produce cu continuitate, facilitează reușita carierelor și nu suferă prea mult de pe urma schimbărilor de regim ; legăturile stabilite permit reconversiuni între diferite organisme, ca și spre sectorul privat“ [26]. Stu-

[23] *Ibidem*, p. 27—28.
[24] *Ibidem*, p. 31.
[25] *Ibidem*, p. 44.
[26] *Ibidem*, p. 45.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

diul lui Christophe Charle poate, așadar, servi ca model pentru o cercetare similară despre elita administrativă românească a aceleiași epoci. Analizele sale sunt aprofundate, punând în evidență modalitățile de reproducere a acestui grup social (strategiile matrimoniale etc.). Una din concluziile studiului său, care pare să fie valabilă și în ceea ce privește elita administrativă românească a epocii privește meritocrația secolului XIX : „Există un mit al ascensiunii sociale grație carierelor publice și câteva cazuri autentice de indivizi de origine umilă ajunși în fruntea statului. Neglijabile din punct de vedere statistic, ele au o importanță simbolică fără legătură cu numărul lor, pentru că servesc de exemple mereu citate pentru posibilitățile deschise meritului și muncii pe care statul le recompensează dându-le ceea ce nu este rezervat decât privilegiaților" [27]. Selecția indivizilor după meritele lor, în secolul XIX, trebuie să fie, deci, privită cu multă prudență, pentru că analiza prosopografică nu o confirmă decât într-o anumită măsură.

Elitele franceze din secolul XIX nu se limitează la cele politice și administrative. Noțiunea desemnând elita spiritului — intelectualii — apare târziu, în momentul afacerii Dreyfus [28], deși Jacques Le Goff își intitula cartea despre clericii medievali, *Les Intellectuels au Moyen Âge* (1957). Într-o prefață la o ediție recentă a acestei lucrări, autorul nota că îndrăzneala sa a fost ulterior repetată și menționa în acest sens un colocviu genovez despre „intellettuali" din antichitate. Intelectualul, în calitatea sa de reprezentant al elitei spiritului, poate fi definit în funcție de formația sa, de procesele care îl legitimează, de schema carierei sale, de ierarhiile pe care le parcurge etc. În sfera semantică a noțiunii de „intelectual", nu intră, așadar, numai activitățile de creație, dar și medierea culturii, domeniu încă mai vast prin efectivele pe care le presupune, în care s-ar putea distinge două sectoare : cel al informației în sens strict și cel al educației. Există, deci, două perspective pentru definirea noțiunii de „intelectual" : una sociologică ce îl privește din punctul de vedere al funcției și al statutului social și o alta — „etică" și „politică" — ce definește pe intelectual prin prisma acțiunilor sale concrete, prin intervențiile sale pe terenul politicii. Cea din urmă reprezintă accepția „dreyfusistă" a noțiunii de „intelectual", care întruchipează spiritul critic și anticonformismul. Înțeles astfel, intelectualul nu este numai omul „care gândește", dar și cel care comunică reflecția sa, care se afirmă ca om al cetății, producător sau consumator de ideologie. După istoricii Pascal Ory și Jean-François Sirinelli, această accepție a noțiunii de „intelectual" se caracterizează printr-un „statut, ca în definiția sociologică, dar și prin voința individuală, ca în definiția etică a noțiunii..." [29].

Societatea cuprinde, așadar, o mare varietate de elite care nu pot înflori decât în condițiile unor regimuri politice libere. În statele totalitare, elitele există, dar ele sunt rezultatul unei bulversări sociale și

[27] *Ibidem*, p. 28.

[28] Pascal Ory, Jean-François Sirinelli, *Les Intellectuels en France de l'Affaire Dreyfus à nos jours*, Paris, 1986, p. 5—10.

[29] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

reprezintă în mare măsură rezultatul unei periculoase contraselecţii a valorilor.

Preocupările de istoria elitelor din Occident provin din Şcoala Analelor, dar s-au dezvoltat cu deosebire după cel de-al doilea război mondial. *Ele se sprijină pe minuţioase analize prosopografice, pe dictionare de personaje politice, pe lucrări genealogice care, din păcate, lipsesc din istoriografia românească. Terenul de studiu se oferă cercetătorilor români cu generozitate deosebită; depinde de ei să umple această lacună a ştiinţei noastre istorice. În acest efort, cercetărilor genealogice le revine un rol deosebit de însemnat* [30].

[30] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Un bilanţ şi un program*, în *AIIX*, XXVIII, 1991 (*ArhGenAIIX*, III, 1991, 1—2), p. 349—350 (şi despre Simpozionul genealogic de la Iaşi, din 6—7 iunie 1991, având ca temă *elitele*, şi un punct de vedere asupra acestor cercetări).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ȘTEFAN S. GOROVEI

GENEALOGIA DOMNILOR MOLDOVEI DIN VEACUL XIV

O lectură *și* prin grila genealogică a izvoarelor privind istoria Moldovei în veacul XIV este necesară nu doar pentru a aduce un plus de precizie în înțelegerea acestei epoci. După ce aceleași izvoare au fost chestionate din felurite alte unghiuri (succesiunea și cronologia domnilor, poziția internațională, crearea unor instituții ale statului neatârnat etc) [1], efortul ordonator nu poate să ocolească tocmai acel domeniu în care Evul Mediu (și nu numai...) a găsit fundamentarea principalelor sale acțiuni și tendințe : legăturile de rudenie. Astfel, succesiunea și cronologia principilor din această vreme invederează *anumite* realități ale epocii, dar chiar pentru unele din acestea, explicațiile de natură genealogică se impun. Simpla constatare, de pildă, că după Petru I a

[1] Ștefan S. Gorovei, *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei în veacul al XIV-lea* în *AIIAI*, X, 1973, p. 99—120 ; idem, *Les armoiries de la Moldavie et de ses princes régnants (XIVe — XVIe siècles)*, în *Recueil du 11-e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique, Liège, 29 mai — 2 juin 1972*, Braga, 1973, p. 263—270 ; idem, *Cu privire la data primelor monede moldovenești*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean", V, 1978, p. 567—571 ; idem, *Cu privire la cronologia primilor voievozi ai Moldovei*, în *RdI*, 32, 1979, nr. 2, p. 337—345 ; idem, *L'État roumain de l'est des Carpates : la succession et la chronologie des princes de Moldavie au XIVe siècle*, în *RRH*, XVIII, 1979, nr. 3, p. 473—506 ; idem, *Poziția internațională a Moldovei în a doua jumătate a veacului al XIV-lea*, în *AIIAI*, XVI, 1979, p. 187—219 ; idem, *Tradiția „descălecatului" : înțelesuri și confuzii*, în *AIIAI*, XX, 1983, p. 89—105 ; idem, *Alliances dynastiques des princes moldaves (XIVe — XVIe siècles)*, în *Comunicaciones al XV Congreso de las Ciencias Genealógica y Heráldica, Madrid, 19—25 septembrie 1982*, II, Madrid, 1983, p. 167—178 ; idem, *Armoiries et rapports politiques : le „cas" moldave au XIVe siècle*, în *RRH*, XXIII, 1984, nr. 2, p. 117—128 [versiunea românească a ultimelor două studii în : I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian (coordonatori), *Românii în istoria universală*, II_1, Iași, 1987, p. 661—674 și 685—697] ; idem, *Aux débuts des rapports moldo-byzantins*, în *RRH*, XXIV, 1985, nr. 3, p. 183—207 (versiunea românească în : *Românii în istoria universală*, III_1, Iași, 1988, p. 853—879).

Embrionul actualului studiu îl constituie comunicarea prezentată în noiembrie 1967 la Cercul de istorie medievală de la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza", din Iași. O formă nouă, considerabil modificată în 1968—1970, a fost citită în ședința din 13 aprilie 1972 a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga" din București (cf. „Studii", 1/1973, p. 166) ; ea stă la baza paginilor care urmează.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

urmat Roman I păstrează un aspect pur mecanic dacă nu se adaugă precizarea că cel de-al doilea era *fratele* primului : amănuntul *genealogic* împlinește tabloul reconstituirii (chiar dacă, uneori, îl mai și complică...). Dar nici atâta nu este suficient, pentru că, rezumându-se la constatarea cu acest adaos în plus — după Petru I a urmat *fratele* său, Roman I — succesiunea celor doi principi nu apare ca fiind cea obișnuită, cea firească, din tată în fiu ; atunci, cercetarea genealogică trebuie adâncită, pentru a se încerca aflarea unui răspuns la întrebarea : *de ce lui Petru I nu i-a urmat unul din fiii săi, ci fratele său Roman ? !*

Am dat un singur exemplu din cele multe care pot justifica o asemenea cercetare. Dar necesitatea studierii problematicii respective și prin prisma genealogiei a fost afirmată încă de acum aproape o jumătate de veac, de profesorul M. Berza, în lecția de deschidere a cursului de genealogie de la Școala de Arhivistică din București. Rezumând rezultatele interpretărilor de până atunci și anticipându-le foarte corect pe cele care au urmat, M. Berza spunea :

„Se știe câte discuții au avut — și vor mai avea — loc în jurul Mușatei și al lui Costea voievod. Fost-a Mușata fiica lui Lațcu, sau acea a lui Bogdan, deci sora celui de-al doilea domn al Moldovei, și prin ea s-a făcut moștenirea tronului, deci o succesiune prin femei ? Și atunci, soțul acesteia, va fi fost el Costea sau Ștefan, era numai coregent, sau soțul acesta era adevăratul domn iar legătura de rudenie cu întemeietorul țării avea numai valoare, aș zice, sentimentală ? Sau poate că intervenea aici ceva analog cu ceea ce întâlnim uneori în Apus, în transmisiunea feudelor, atunci când se ajunge la fixarea caracterului lor ereditar, când pot fi moștenite de femei, cu condiția să aibă un soț care să poată împlini obligațiile militare ce însoțeau acordarea feudului ? [...] Dar dacă Mușata nu era fiica nici a lui Lațcu, nici a lui Bogdan ? În cazul acesta avem a face cu o schimbare de dinastie, ceea ce ar fi extrem de interesant de știut, căci ar pune imediat problema condițiilor în care s-a făcut noua alegere, a bazei ei juridice și a caracterului domniei moldovenești, care nu ar mai fi urmașa directă a actului descălecării. Dar, pe lângă această problemă, nu sunt încă deplin lămurite mare parte din legăturile de rudenie între domnii moldoveni de la Petru I la Alexandru cel Bun. Ștefan I era frate cu Petru și cu Roman, sau le era, după cum de asemeni s-a susținut, nepot de soră ? Căci, în cel de-al doilea caz, am avea iar o succesiune prin femei, și încă prin femei care de data aceasta nu au luat în nici un fel parte la domnie. Dar, mergând mai departe, vedem că lui Ștefan I îi urmează Iuga. Pe acest Iuga, unii îl socotesc fiul lui Petru, și, în acest caz, ajungem iar la un lucru care nu e lipsit de interes. Căci lui Petru nu-i urmează acest fiu, ci fratele său, Roman, pe care se pare că și-l asociase la domnie“ [2].

După cum se vede, profesorul Berza făcuse încă din 1944 o serioasă punere în ecuație a datelor problemei, adresând, totodată, o stăruitoare invitație la dezlegarea ei pe cale genealogică !

[2] M. Berza, *Genealogia — disciplină auxiliară a istoriei*, în „Hrisovul“, IV, 1944, p. 85—86.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

După acest scurt periplu — început și încheiat cu același exemplu (care e și cazul cel mai straniu al problematicii în discuție) — ne apropiem de miezul dezbaterii căreia îi este consacrat acest studiu.

Numele și continuitatea dinastiei

Primul punct de lămurit privește un aspect doar în aparență minor. Familia domnitoare a Moldovei e îndeobște cunoscută sub numele de *Mușatini*, trecut în dicționare, enciclopedii, istorii generale etc [3]. Acest nume generic s-a înrădăcinat atât de puternic, încât a ajuns a fi considerat *nume de familie* și acest statut, acceptat de unii cercetători, e pe cale să devină o premisă *certă (!)* pentru adâncirea cercetărilor. Astfel, profesorul A. Sacerdoțeanu, care a consacrat câteva studii descâlcirii filiațiilor domnești, considera că problema „rămâne să fie studiată special, *în mod necesar plecând de la un Mușat*" [4].

Din acest *presupus* patronim s-au tras, însă, și unele concluzii cu privire la originea familiei domnitoare : astfel, B. P. Hasdeu, pornind de la premisa că numele *Mușat* s-ar fi găsind cu precădere în Țara Românească, iar forma Mușat*in* ar fi specific olteană, a afirmat că Mușatinii ar fi olteni, de viță — firește ! — basarabească... [5]. De aici și o altă concluzie : aceea a *necontinuității dinastice*, de la Bogdan I până la Alexandru cel Bun : „un nou neam s-a furișat, prin încuscrire, în dinastia maramureșeană" (a lui Bogdan I) [6].

Ducându-se și mai departe ipotezele „întemeiate" pe acest pretins patronim, s-a afirmat și o altă opinie, dintre cele mai stranii : anume, constatând existența, în Epir, a unor despoți numiți (în formă latinizată) *Musatius*, „ex urbe Bisanzio oriundi", I. D. Arginteanu trăgea concluzia că „Mușații din Moldova au fost macedo-români curați" [7].

Uneori — dacă nu de cele mai multe ori — pentru a combate o idee greșită, dar temeinic „acreditată", înrădăcinată chiar, e necesar să se urmărească geneza și evoluția ei ; de obicei, această simplă acțiune e suficientă pentru a demonta respectiva teorie, arătându-i desăvârșita netemeinicie. Acesta este și cazul de față. Un examen cât de superficial al textelor arată că *Mușat* nu a fost, la origine, un nume cu această formă ori o poreclă care să se fi putut transforma, în timp, într-un patronim — cel puțin în măsura ori în chipul în care acest fenomen s-a petrecut cu urmașii lui Basarab I (într-un asemenea caz, „Mușatinilor" ar fi trebuit să li se spună *Bogdănești !*). În cronicile slavo-române, lui Petru I i se spune сынъ Мѳшатинъ [8] cu variantele : сынъ Моушатинъ [9] și сынъ Моушатин [10], fără să se facă vreo mențiune despre

[3] Cf. *Mic dicționar enciclopedic*, București, 1973, p. 1440.

[4] A. Sacerdoțeanu, *„Descălecători de țară..."*, în „Magazin istoric", 12/1968, p. 3. (subl. mea) ; idem, *Succesiunea domnilor Moldovei până la Alexandru cel Bun*, în *Rsl*, XI, 1965 (infra : Sacedoțeanu, *Succesiunea*), p. 231.

[5] B. P. Hasdeu, *Istoria critică a Românilor*, I, București, 1875, p. 83—93.

[6] *Ibidem*, p. 35.

[7] Ion D. Arginteanu, *Familia Mușat*, în *Lui Ion Bianu amintire*, București, 1916 (1921), p. 263.

[8] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, *(infra : Cronicile slavo-române)* p. 6.

[9] *Ibidem*, p. 44 (letopisețul Putna I).

[10] *Ibidem*, p. 55 (letopisețul Putna II).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

un interregn, despre domni „asociaţi" sau despre schimbarea dinastiei după moartea lui Lăţcu (e drept, însă, că o asemenea menţiune nu există nici la trecerea de la Sas la neamul lui Bogdan I !). Cel dintâi care să fi interpretat informaţia aceasta în sensul că Petru I era dintr-un neam nou, infiltrat în dinastia lui Bogdan I, pare a fi Grigore Ureche (+ 1647), care în cronica sa [11], însemnează pe „Petru vodă *feciorul lui Muşat*" [12]. Următorul a fost mitropolitul Dosoftei ; în „poemul cronologic" tipărit la 1681 [13] şi la 1683 [14], el a inserat aceste versuri : „Pătru vodă pre urmă purceasă *cu viţă* / *Carele-i zic Muşatin*, în bună priinţă" [15].

La începutul veacului XVIII, Nicolae Costin (+ 1712) scrie despre *Pătru vodă, ficiorul lui Muşatin* [16]. În cursul aceluiaşi veac, un boier moldovean care a alcătuit, din ordinul lui Constantin vodă Mavrocordat, o mare compilaţie de cronici, cunoscută acum sub numele de *Cronica paralelă* (şi care poate să fie cămăraşul de izvoade Vasile Buzilă [17]) descoperă pomelnicul mănăstirii Bistriţa, găseşte acolo pe *Costea voievod* trecut între Lăţcu voievod şi Petru voievod şi îl identifică drept tată al acestuia din urmă şi al lui Roman I. Iată aceste fragmente de text :

1. „Acest Pătru vod(ă), precum îl scrie istoriia, iaste ficior lui Coste Muşatin vod(ă), iar acel Muşatin vod(ă) unde ar fi domnit nu scrie, <altă mână :> numai că acel Muşatin au fost de niamul domnilor sârbeşti" [18] ;

2. „Iară pentru Coste Muşatin vod(ă), tatul lui Roman vod(ă), măcar că la o carte de pomelnic a m(ă)n(ă)stirii Bistriţii l-am găsit scris la rândul domnilor, iară unde au fost domniia lui n-am putut afla" [19].

Aşa s-a născut, pe la 1735, un personaj care niciodată nu a existat ca atare : Costea Muşat sau Muşatin.

Din această istorie patronată de Constantin vodă Mavrocordat, „Costea Muşatin" a trecut — cu ajutorul călugărului iezuit Carol Peterfy (1700—1746) — la analistul maghiar G. Pray (1723—1801) [20], în a cărui operă informaţia se regăseşte formulată absolut identic : „Koste Musatin : non scitur ubi principaverit ; dicitur quod ejus genus sit ex familia despotiana regum Serviae" [21]. Şi, odată intrat în istoriografia

---

[11] Păstrez această „paternitate" pentru a nu crea confuzii acolo unde nu este cazul ; altminteri, împărtăşesc întru totul punctul de vedere al profesorului N. A. Ursu, exprimat în studiul din *AIIAI*, XXVI, 1989 şi XXVII, 1990. Ca o concluzie în cazul de faţă, forma românească „feciorul lui Muşat" e de atribuit lui Simion Dascălul !

[12] Ed. Constantin Giurescu, Bucureşti 1916, p. 17.

[13] I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, Bucureşti, 1903, p. 238.

[14] *Ibidem*, p. 264—268 ; Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Bucureşti, 1967, p. 50.

[15] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, p. 265 (subl. mea) ; Dan Simionescu, *op. cit.*

[16] Ms. 115 BAR, f. 43r.

[17] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Spre unificarea istoriografiei naţionale : „Cronica paralelă" (Iaşi, 1733)* în *AIIAI*, XXV/2, 1988, p. 139—185.

[18] Ms. 2591 BAR, p. 10 (Gorovei, *op. cit.*, p. 159).

[19] *Ibidem*, p. 12 (Gorovei, *op. cit.*, p. 161).

[20] Gorovei, *op. cit.*, p. 20.

[21] G. Pray, *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunorum, Avarum et Hungarorum*, Viena, [1] 1774, [2] 1775, p. 140, nota r (în ambele ediţii).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

universală, „Costea Mușatin“ a revenit în cea națională cu mai multă autoritate, fiind acceptat fără discuție de Hasdeu, care, din forma „numelui“ său, a tras concluziile înfățișate mai sus.

În realitate, сын Моушатинь nu înseamnă de loc „fiul lui Mușat“ [22], ci „fiu al Mușatei“ [23]; așa stând lucrurile, e evident că nu mai pot rămâne în picioare toate ipotezele care porneau de la considerarea numelui *Doamnei Mușata* drept forma feminină a unui apelativ masculin (ca, mai târziu, Nastasia *Dămieneasa* ori Tudosia *Nicorițoaia* [24]).

Odată restabilit acest adevăr, o reconsiderare se impune și cu privire la *continuitatea dinastică* în veacul XIV. În adevăr, nici unul din vechile noastre texte nu lasă să se înțeleagă că la moartea lui Lațcu vodă o nouă dinastie s-ar fi instalat pe tronul Moldovei — ipoteză mai greu de acceptat și din alt punct de vedere: era o dinastie care abia se instaurase, prin alungarea Drăgoșeștilor în 1363 și nu se schimbau, la vremea aceea, dinastiile la fiecare 15—20 de ani [25]! Din contra, toate textele pe care le avem noi la îndemână prezintă succesiunea voievodală într-o perfectă unitate și continuitate dinastică, strălucit oglindite, de altfel, și de necropola de la Rădăuți [26].

Dacă necontinuitatea dinastiei nu poate fi cu nimic dovedită, există, în schimb, o serie de probe care dovedesc continuitatea *per masculos* a dinastiei întemeiate de Bogdan I. Astfel, în documentul de omagiu din 5 ianuarie 1393, Roman I își zice nu numai „voievod al Moldovei“ (voievod moldovenesc) — воевода молдавскии — dar și *moștenitor* — дѣдичь — *al întregii țări valahe* (românești), *din munți până la țărmul mării* [27]. Un asemenea titlu este de neimaginat pentru un fiu de simplu boier — „Mușat“, Costea sau oricum altfel am vrea să-l numim pe tatăl lui Roman I. Mai mult; cred că, spunându-și дѣдичь primul autocrat al Moldovei arăta în fața regelui Vladislav-Jagiello că

---

[22] Cum a admis, implicit, Sacerdoțeanu *(op. cit.)*, dar și alți autori.

[23] Pentru a impune această formă, N. Iorga a luat de nenumărate ori atitudine — *RI*, X, 1924, p. 299 („Nu se poate scrie 'Mușatin', ci: al Mușatei“), XII, 1926, p. 36 („De ce și azi Petru *Mușat*...?“), XIII, 1927, p. 314 („De ce 'Petru Mușat'?“). În alt loc, a explicat mai amănunțit: „n-a existat un Roman, un Ștefan „Mușat“, ci un Petru, un Ștefan și un Roman, fii ai Mușatei; în mențiunea din cronică, genetivul este feminin“ *(Românii în străinătate de-a lungul timpurilor*, Vălenii de Munte, 1935, p. 9). *Vox clamantis in deserto*..

[24] Alteori, mai simplu, după funcția soțului — agoaia, postelniceasa, pârcălăboaia, comisoaia etc. — sau după vreun titlu (hagioaia — de unde *ulița Hagioaiei* în Iași Evului Mediu — sau *Fonoaia*, adică soția unui *von* austriac în același oraș, în veacul XVIII!). Mai spre zilele noastre, se trece la forme feminine de la patronimele tipic masculine: Bălșoaia, Prăjasca etc. V. și Const. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, București, 1935, p. 425.

[25] Cu acest argument a pledat și O. Górka în favoarea continuității dinastiei, *de la Dragoș vodă până la Ștefan cel Mare!*

[26] V. mai jos, în text.

[27] M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932 *(infra:* Costăchescu, *Documente înainte de Ștefan)*, p. 607; traducerea p. 608) nu e foarte precisă și nici tocmai exactă.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

el era moştenitor al tronului prin înaintaşii săi, pe baza unor drepturi care-i veneau dinaintea tatălui său [28].

E greu de crezut că aceste drepturi veneau din partea mamei sale, a Doamnei Muşata, adică ; e bine să se reamintească, în discutarea acestei probleme, că niciodată, timp de două veacuri, tronul Moldovei nu a fost nici măcar *pretins* de urmaşii prin femei ai voievozilor [29]. Elasticul sistem al succesiunii ereditaro-elective permitea alegerea chiar şi a bastarzilor, dar niciodată a unui fiu de domniţă. Trebuie părăsită, deci, şi ideea că Doamna Muşata era fiica lui Bogdan I [30].

În 1919, I. Minea îşi punea întrebarea : «de ce amintesc cronicile despre Petru că era „fiul Muşatei", arătându-i-se prin aceasta izvorul de unde-şi lua legitimitatea domniei ? Muşata putea fi sora lui Laţcu voievod» [31]. Remarca privind „legitimitatea domniei" ar fi justificată şi de necombătut, dacă Petru I şi-ar fi spus *şi în documente* „fiu al Muşatei" ; or, atât dania din 1 mai 1384 cât şi prezenţa Muşatei în sfat la 1393, într-un document emis de Roman I, pot dovedi *un singur lucru* : că, la acele date, *soţul ei* — tatăl lui Petru I şi al lui Roman I — *nu mai era în viaţă !* Dar cronica, în partea ei cea mai veche, nefiind scrisă de un contemporan, nu are valoare probatorie decât pentru faptul că *mama lui Petru I se numea Muşata.* De altfel, lipsa de consistenţă a unor asemenea deducţii a fost semnalată încă din 1944 de P. P. Panaitescu, acesta explicând caracterizarea lui Petru I în cronica anonimă drept „fiu al Muşatei" prin faptul că Muşata „a stat pe lângă tronul celor doi fii ai ei, Petru şi Roman, aşa că era figura proeminentă a familiei" [32]. Desigur, se pot aduce şi alte explicaţii ; se poate crede, de pildă, că precizarea respectivă fusese necesară, la vremea alcătuirii sursei din care s-a documentat cronicarul anonim, nu pentru a arăta calea dobândirii unor drepturi succesorale, ci pentru a-l deosebi de altcineva, de vreun competitor la domnie, frate numai după tată [33] — cum ar putea fi tocmai acel Ştefan amintit de Dlugosz ca frate şi adversar al lui Petru. Iar faptul că ei nu erau fraţi uterini ar putea fi şi o explicaţie — de ordin sentimental, firesc — pentru discordia dintre

---

[28] Sunt recunoscător profesorului P. Caraman, de fericită amintire, pentru lămurirea nuanţelor unor termeni slavi derivaţi din termenii desemnând înrudirî. Oricum, titlul acesta merită o studiere mai atentă — v. şi Şerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Consideraţii pe marginea unui izvor necunoscut,* în *SMIM,* VI, 1973 *(infra :* Papacostea, *Începuturile statului),* p. 47.

[29] Abia la 1595 — într-o epocă nouă — Ieremia Movilă, urmaş prin femei al vechilor principi, va fi *ales* de boieri şi apoi *recunoscut,* ca domn ereditar, printr-un tratat turco-polon.

[30] Într-o ciudată lucrare — al cărei original nu-l cunosc, ci numai o versiune (traducere ?) multigrafiată — P. Tomaschek afirmă (fără arătarea surselor, bine-înţeles !) că Muşata, ca fiică a lui Bogdan I, s-a născut *la Baia la 1327,* ceea ce — chiar dacă anul e aproximativ corect — nu poate fi decât o inepţie : la 1327, Bogdan era sau voievod al Maramureşului, sau doar simplu cneaz (sau fiu de cneaz) la Cuhea !

[31] I. Minea, *Principatele române şi politica orientală a împăratului Sigismund,* Bucureşti, 1919, *(infra :* Minea, *Politica orientală),* p. 33.

[32] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân,* Bucureşti, 1944 *(infra :* Panaitescu, *Mircea),* p. 228.

[33] Cf. I. C. Miclescu-Prăjescu, *Adevăratul „Io Ştefan voicvod cel Bătrân",* ms. din 1969.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ei. De altfel, se observă, analizând restul cronicii anonime, că *numele mamelor se specifică doar atunci când nu este vorba de fraţi uterini* [34].

La 6 iulie 1413, dăruind domeniul Coţmani mătuşii [35] sale Anastasia — fiica lui Laţcu vodă — Alexandru cel Bun punea condiţia ca, după moartea ei, acest domeniu să treacă „în stăpânirea Episcopiei de Rădăuţi, a Sfântului Nicolae, *unde sunt îngropaţi moşii noştri*" [36]. Din cele cunoscute până acum, *şi neacceptând continuitatea dinastică*, la Rădăuţi ar fi înmormântat — dintre „moşii" lui Alexandru — doar tatăl său, Roman I. Or, e clar că *numai acesta* nu putea fi desemnat prin formula *moşii noştri*, care evocă, automat, *cel puţin două generaţii* de înaintaşi, dacă nu chiar trei ! Documentul acesta mai prezintă interes pentru genealogia personajelor şi dintr-un alt punct de vedere : în textul său, păstrat doar într-o traducere rezumată în limba germană, Anastasiei i se spune „Schwiegermutter", adică „soacră" a lui Alexandrul cel Bun [37] ; încă D. Onciul a bănuit că, în originalul slav, termenul indicând înrudirea trebuie să fi fost ТЕТА, „mătuşă", şi nu ТЕСТА „soacră" [38], confuzia fiind — paleografic — foarte la „îndemâna" scribului care, în veacul XVIII, a tradus şi a rezumat acest act ; din întregul text care ne-a parvenit, se vede, de altfel, că acest scrib nu era de loc stăpân pe cunoştinţele sale şi nici nu era obişnuit cu documentele veacului XV ! În aceste condiţii, aşa cum am mai afirmat [39], lectura ТЕСТА nu mi se pare deloc sigură şi cred că singura de avut în vedere rămâne cealaltă, care face din Anastasia *mătuşa* lui Alexandru cel Bun. Trebuie să se observe, în această ordine de idei, că şi pe lespedea ei de la Rădăuţi — Anastasia a murit la 26 martie 1420 [40] — nu este trecut numele soţului ei ; din acest amănunt, dar mai ales din faptul că domeniul Coţmani îi era dat *numai în uz viager*, se poate trage concluzia că, la data aceea, ea nu era căsătorită şi nu avea copii. În acest caz, termenul de înrudire pe care îl presupun a fi fost cel corect — ТЕТА, „mătuşă" — vine şi el *în sprijinul continuităţii dinastice*, căci, în adevăr, Anastasia, ca vară primară a lui Roman I, era şi mătuşa lui Alexandru cel Bun.

Pe lespedea pusă la 1480 lui Bogdan I la Rădăuţi, Ştefan cel Mare îl numeşte pe acest principe СВОЕМЪ ПРѢДѢДА [41]. Zece ani mai târziu, în 1490, acelaşi Ştefan arată că la Rădăuţi „zac *sfântrăposaţii înaintaşi* şi *străbuni* ai noştri" — ПРЕДКОВЕ И ПРЕДЕДОВЕ НАШИХ [42] — ceea ce înseamnă, firesc, înaintaşi *de coroană* şi *străbuni* de sânge. Ştiind că — dintre ascendenţii lui Ştefan cel Mare — Bogdan II (†1451) fusese în-

---

[34] Precum la fiii lui Alexandru cel Bun : Iliaş din Ana, Ştefan din Stana, Petru din Marina.

[35] Explicaţii pentru acceptarea *acestei* înrudiri — mai departe, în text.

[36] *DRH*, A, I, nr. 35, p. 50.

[37] *Ibidem*, p. 49.

[38] D. Onciul, *Din istoria României*, Bucureşti, 1914, p. 34 (Sacerdoţeanu, *Succesiunea*, p. 233, nota 7).

[39] În recenzia la *DRH*, A, I (*AIIAI*, XIII, 1976, p. 390).

[40] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 262.

[41] *Ibidem*, p. 251.

[42] *DRH*, A, III, nr. 73, p. 135.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gropat la Reuseni iar Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistriţa, e de la sine înţeles că formula folosită de diacul curţii separă pe principii care erau *şi ascendenţii* marelui domn de cei care-i erau rude colaterale — Laţcu, Petru I, Ştefan I, Bogdan, fratele lui Alexandru ; având în vedere această *voită* separare, rezultă că termenul *străbuni* nu se poate referi *doar la Roman I* (străbunic al lui Ştefan cel Mare) ; coroborat cu epitetul *preadead* acordat lui Bogdan I, el arată clar că Ştefan cel Mare se socotea urmaşul direct al lui Bogdan I.

Dar însăşi prezenţa acestui grup de principi moldoveni din veacul XIV în necropola de la Rădăuţi arată că ei formau o singură familie ; în acelaşi sens pledează dania lui Alexandru cel Bun din 1403, pentru sufletele înaintaşilor săi [42bis], ca şi înşirarea acestora în pomelnicul mănăstirii Bistriţa. Toate — dania pentru morţi, înscrierea în pomelnic, un unic loc de îngropăciune — arată clar că persoanele respective aparţineau aceleiaşi familii.

În fine, se mai poate aduce în discuţie, în sprijinul continuităţii dinastice, stema de familie a principilor moldoveni până la Alexandru cel Bun. Mi se pare, azi, de domeniul evidenţei faptul că scutul fasciat şi cu flori de crin a aparţinut, iniţial, lui Bogdan I : oricare ar fi originea fasciilor din jumătatea dreaptă a scutului, florile de crin din cea stângă mărturisesc originea angevină a celui care a atribuit acest blazon ; or, primitorul nu putea fi decât Bogdan I, care, ca voievod al românilor din Maramureş, fusese vasalul regelui Ungariei [43].

Două concluzii preliminare se impun : în primul rând, *Muşat* nu mai trebuie folosit ca nume de familie, fiind preferabilă forma *Muşatinul* (cum spunem, de pildă, despre cutare prinţ, rege sau împărat că era *un capeţian*, adică un descendent din spiţa întemeiată de Hugo Capetus, ori *un jagellon* pentru a desemna chiar şi pe vreun colateral al marelui rege al Poloniei) ; se poate menţine şi genericul *Muşatini*, ca unul care a dobândit un drept de existenţă prin folosirea de două ori seculară, dar şi prin analogie cu „Capeţienii" şi „Jagellonii".

În al doilea rând, cred că — până la o peremptorie probă contrarie — trebuie să se părăsească ideea schimbării de dinastie după moartea lui Laţcu vodă şi să se accepte continuitatea dinastică de la Bogdan I la Alexandru cel Bun ; în fond, documentul din 2 februarie 1365 arată că Bogdan avea *cel puţin doi fii* („Bokdan et sui filii"), susţinători şi tovarăşi de infidelitate ai tatălui lor faţă de Coroana Sfântului Ştefan : unul a fost — o ştim sigur — Laţcu vodă ; celălalt nu poate fi decât veriga de legătură, tatăl lui Petru I şi al lui Roman I.

Costea voievod şi „statutul" său

Am analizat, câteva pagini mai înainte, geneza lui „Costea Muşatin" (sau „Muşat") şi modul în care el a (re)intrat în istoriografia noastră, pe filiera N. Costin — *Cronica paralelă* — G. Prav. Mai zăbovesc puţin asupra acestor detalii numai pentru a sublinia, încă o dată, un aspect pe care cercetarea problemelor aflate aici în discuţie l-a pus în

[42 bis] V. mai departe, în text, precum şi nota 80 bis.

[43] Gorovei, *Les armoiries* ; idem, *Steme şi raporturi politice* (cf. *supra*, nota 1).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

evidență. Din *Cronica paralelă*, informațiile relative la Costea și fiii săi, ca și cele relative la familia lui Alexandru cel Bun, au ajuns la G. Pray prin intermediul lui Carol Peterfy, venit la Iași în 1743, la solicitarea lui Constantin vodă Mavrocordat, pentru a încerca redactarea unei istorii a românilor [44] ; murind Peterfy trei ani mai târziu, hârtiile sale au rămas la Bratislava, de unde le-a recuperat și le-a folosit Pray, care, în cartea sa, arată că genealogiile principilor români fuseseră date lui Peterfy de secretarul lui Constantin vodă Mavrocordat : „schema principum utriusque provinciae adjicio, quod secretarius Principis Constantini de SCARLATTI P. Carolo PETERFY, piae memoriae, consignavit" [45]. În chip cu totul ciudat, Hasdeu — care a pus această informație în circuitul științific de la noi — a înțeles anapoda fraza citată mai sus : lista ar fi fost dată lui Peterfy de către... Constantin Scarlatti ! După el, D. Onciul și A. D. Xenopol au vorbit despre Scarlatti ca secretar al lui Constantin Mavrocordat (pentru Xenopol, pe la 1753 !) și până și I. Minea, în anii '30 ai veacului nostru, putea să creadă că „Scarlatti" și-a luat lista de domni dintr-un manuscris de la 1785 (copie a *Cronicii paralele*) [46] ! E de neînchipuit că atâția istorici de primă mărime să nu fi observat că întâlnirea dintre „Scarlatti" și Peterfy nu putea fi dincolo de anul 1746 (când cel din urmă moare) ori că lista publicată de Pray la 1774 și 1775 nu putea fi luată dintr-un manuscris de la 1785... Și oricât de ciudat poate să pară, concluzia — singura concluzie posibilă — e că acești istorici, după Hasdeu, n-au mai cercetat cartea lui Pray. În 1968, abia, profesorul C. Cihodaru observă că „Scarlatti este însuși numele sub care Constantin Mavrocordat era cunoscut în străinătate" [47]. Mi se pare că această întâmplare e destul de grăitoare.

Intrat în istoriografia română pe această cale ocolită și nu printr-o filiație directă din *Cronica paralelă*, „Costea Mușatin" a făcut să curgă destulă cerneală. De timpuriu, unii istorici au considerat că acest nume nu poate fi decât o confuzie. Încă în 1913, C. Auner bănuia, în legătură cu Costea, că aici ar putea fi «substratul istoric despre tradițiunea scrisă abia la anul 1646 [de Bandini — *n.ns.*], despre „unguroaica Margareta"» [48]. Câțiva ani mai târziu, în 1919, I. Minea scria : „În pomelnicul de la Bistrița, găsim pe Costea voievod, care, dacă nu e fiu al lui Bogdan, mai probabil este fiul lui Latcu voievod, care fiu, însă, n-a domnit, murind nevârstnic" [49] ; „Cine a fost soțul Margaretei ? *Costea voievod în nici un caz*", răspundea Minea [50], susținându-și această categorică afirmație cu argumentul a cărui valoare am discutat-o câteva pagini mai înainte.

În 1921, N. Iorga își punea și el întrebarea dacă acest Costea „nu este tatăl lui Petru, Roman și Ștefan, ca soț al Mușatei-Margareta, sau

---

[44] Pe larg, la Gorovei, *Spre unificarea istoriografiei...* p. 150.
[45] G. Pray, *op. cit.*, p. 140, nota r.
[46] Cf. Gorovei, *op. cit.*, p. 151.
[47] C. Cihodaru, *Tradiția letopisețelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în *AIIAI*, V, 1968, *(infra* : Cihodaru, *Tradiția letopisețelor)*, p. 33, n. 92.
[48] C. Auner, *Episcopia de Siret*, în „Revista catolică", II, 1913, p. 238, nota 2.
[49] Minea, *Politica orientală*, p. 32.
[50] *Ibidem*, p. 33 (subl. mea).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dacă nu e fratele acesteia", şi adăuga : „Cronicile nu-l pun, deci el n-a domnit" [51], pentru ca în 1923 Radu Rosetti să încerce a da un răspuns : „Mi se pare că temeiul pentru care ceilalţi cronicari nu pomenesc despre domnia lui trebuie căutat în scurta durată ce această domnie va fi avut, el săvârşindu-se, probabil, din viaţă curând după accesiunea lui la tron" [52] Radu Rosetti credea că acest Costea, poate „o rudă sau un afin al lui Radu" (voievodul Ţării Româneşti), ar putea fi identic cu voievodul Ştefan din povestea lui Dlugosz [53]. Zece ani mai târziu, comentând pomelnicul bistriţean, pe care-l publicase după o traducere defectuoasă (originalul era, din 1917, la Moscova şi va reveni în ţară în 1935), I. Minea îşi punea o nouă serie de întrebări, lăsându-le şi pe acestea fără răspunsuri : „a fost un domn Costea înainte de Petru I ? [...] Ştim că cronica veche moldovenească spune că Petru I a fost fiul Muşatei şi că a fost frate cu Roman I. [...] Putem admite că Costea voievod a fost soţul acestei Muşata, sau că Costea voievod a fost un urmaş nevârstnic al lui Laţcu vodă, că a murit, însă, da domn legitim şi de aceea Alexandru cel Bun a admis să se citească pomenirea lui la slujbele dumnezeieşti la care asista în mănăstirea Bistriţa ? Am mai putea admite că a fost un frate al lui Laţcu vodă ; dar în acest caz, cum de nu-l aminteşte papa, care avea interes ca toată familia lui Laţcu vodă să fie catolică ?" (Da, desigur — se poate răspunde — dar dorinţa papei nu putea să privească şi pe membrii *morţi* ai familiei domnitoare !). Şi conchide : „Chestiunea lui Costea vodă rămâne un *non liquet* al istoriei vechi moldoveneşti, tocmai prin pomelnicul de la Bistriţa" [54].

În 1941, Damian P. Bogdan a publicat acest izvor după textul slav, care, însă, nu e originalul de la 1407, din vremea lui Alexandru cel Bun, ci o copie de pe timpul lui Ştefan cel Mare [55], dacă nu chiar mai târzie, de la mijlocul veacului XVI [56] ; s-a văzut, atunci, că nu lipsesc nici Ştefan I, nici Iuga vodă — a căror absenţă, în copia publicată de Minea, îl determinase pe acesta să creadă că cei doi domni erau consideraţi de Alexandru cel Bun drept uzurpatori— iar Costea ocupă locul ştiut, între Laţcu şi Petru I ; pentru editorul pomelnicului, nici o îndoială nu-şi avea îndreptăţire : „Costea a fost într-adevăr domn al Moldovei" [57].

Primul care a încercat să dea o soluţie enigmei din pomelnicul bistriţean a fost Gh. Molsescu, în 1942 ; el a constatat, mai întâi, că este cu neputinţă ca acest nume, *Costea voievod*, să fi fost trecut în pomelnic, el nefiind un nume de botez, ci un derivat de la *Constantin* : „În toate pomelnicile domneşti nu găsim trecute nici nume de casă,

---

[51] În *RI*, VII, 1921, p. 154.

[52] Radu Rosetti, *Despre succesiunea domnilor Moldovei dintre Laţcu şi Alexandru cel Bun*, Iaşi, 1923 (extras din „Viaţa Românească"), p. 13.

[53] *Ibidem*, p. 15.

[54] I. Minea, *Pomelnicul de la M-rea Bistriţa*, în *CI*, 1/VIII—IX (1932—1933), p. 67—68.

[55] Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistriţa*, Bucureşti, 1941 *(infra :* Bogdan, *Pomelnicul Bistriţa)*, p. 20.

[56] Sacerdoţeanu, *Succesiunea*, p. 222, nota 4.

[57] Bogdan, *Pomelnicul Bistriţa*, p. 25.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi nici diminutive, ci numai numele curate de botez" [58]; în baza acestei consideraţii, el a presupus că în pomelnic, „prin necontenita lui întrebuinţare la slujbele de fiecare zi", se putea face, la o transcriere neatentă, o contracţiune între *Laţco* şi *Ştefan* [59].

Presupunerea şi soluţia lui Gh. Moisescu ar fi tentante, dacă n-am vedea, în acelaşi pomelnic, şi chiar la capitolul voievozilor, şi alte „diminutive" — Pătraşco, Mărušca, Iliaş — care trebuie, deci, considerate *nume de botez în chiar această formă*; pe de altă parte, emendaţia ingenioasă propusă de Gh. Moisescu nu se poate susţine, întrucât, aşa cum a sesizat de mult A. Sacerdoţeanu, în pomelnic toate numele sunt *la genitiv* (deci au alte desinenţe) şi — cel puţin în forma actuală a pomelnicului — ele „nu urmează unul după altul, ci sunt spaţiate" de obişnuita formulă „pomeneşte, Doamne" [60]. Contracţiunea presupusă de Gh. Moisescu putea fi posibilă *într-un singur caz*: când aceste nume ar fi fost înşirate *fără repetarea titlului voievodal la fiecare din ele*, scrise pe „lemnul sau stâlpul de piatră din altarul mănăstirii" [61]. Veşnica prefacere a pomelnicului duce, desigur, la continua scurtare şi comprimare a textului; se ştergeau „titlurile, supranumele şi legăturile de rudenie ale personagiilor" [62]; unele părţi erau spălate, altele rase [63], pentru a se face loc altor nume. În felul acesta, contracţiunea amintită ar deveni plauzibilă.

Ipoteza lui Gh. Moisescu — trebuie spus — nu a găsit prea mulţi aderenţi. P. P. Panaitescu socotea, în 1944, că „acel Costea voievod pus în pomelnicul de la mănăstirea Bistriţa după Laţcu vodă şi înainte de Petru al Muşatei era soţul ei [al Margaretei-Muşata — *n.ns.*] şi fiul sau fratele lui Laţcu vodă" [64]; în 1956, acelaşi istoric va propune identificarea lui *Ştefan voievod* din povestirea lui Dlugosz în persoana unui fiu al lui Bogdan I, dar fără să se sprijine pe emendaţia lui Gh. Moisescu; evitând un verdict categoric în privinţa lui Costea sau a identităţii Costea = Ştefan, Panaitescu conchidea: „Nu avem, deocamdată, elemente care să ne poată da vreo lămurire sigură" [65].

Profesorul A. Sacerdoţeanu considera (1965) pe Costea „ca un feudal puternic, care a putut râvni o dată la domnie" [66], adăugând: „Este posibil ca Margareta de Siret să fi fost chiar doamna acestui Costea voievod efemer. Toate aparenţele sunt pentru a identifica pe această Margareta şi cu Margareta, mama lui Petru voievod" [67], socotind, însă,

---

[58] Gh. I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârşitul veacului XIV*, Bucureşti, 1942, p. 64, nota.

[59] *Ibidem.*

[60] A. Sacerdoţeanu, note la Onciul, *Opere complete*, I, Bucureşti, 1946, p. 370.

[61] Bogdan, *Pomelnicul Bistriţa*, p. 24.

[62] *Ibidem*, p. 18, nota 1.

[63] *Ibidem*, p. 17.

[64] Panaitescu, *Mircea*, p. 228.

[65] Idem, *Din istoria luptei pentru independenţa Moldovei în veacul al XIV-lea. Primele lupte pentru independenţă ale Ţărilor Române*, în „Studii", 4/IX, 1956 (*infra*: Panaitescu, *Primele lupte*), p. 110 şi nota 2.

[66] Sacerdoţeanu, *Succesiunea*, p. 230.

[67] *Ibidem*, nota 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

că Margareta nu este identică cu Muşata şi nici Roman I cu Roman, fratele lui Petru I [68] !

Pentru profesorul C. Cihodaru (1968) — care, spre deosebire de A. Sacerdoţeanu, *a admis existenţa acelui Ştefan ca fiu al lui Bogdan I, soţ al Margaretei-Muşata şi tată al lui Petru I şi al lui Roman I* [69] — Costea din pomelnicul bistriţean este un voievod „care, probabil, va fi încercat, şi va fi reuşit, să pună, timp de câteva luni, în acest an 1377, mâna pe putere", fără să se poată „determina precis locul ocupat de acest domn în spiţa urmaşilor lui Bogdan" [70].

În 1973, Şerban Papacostea a semnalat menţionarea, în documente genoveze, *pentru vara anului 1386*, a „doi domni : Constantin şi Petru, pe lângă care era acreditată solia" pornită de la Caffa [71]. Excluzând „posibilitatea unei domnii asociate" [72], — deci, implicit, a vreunei înrudiri între cei doi — autorul a pus semnul egalităţii între acest *Constantin* de la 1386, un *Costea* al cărui nume s-ar găsi într-o pisanie pusă de Iuga vodă la Cetatea Albă la 7 septembrie 1399 [73], *pan Costea Valahul* care la 1402 jura credinţă regelui Poloniei [74] şi, în fine, *Costea voievod* din pomelnicul bistriţean [75].

Semnalarea acestei ştiri genoveze a dus la modificarea mai vechilor opinii ; profesorul C. Cihodaru l-a înscris pe Costea ca fiu al Muşatei şi frate cu Petru I şi Roman I [76] ; pentru Victor Spinei, *Constantin* de la 1386 era „un demnitar din subordinea lui Petru Muşat" [77], formulând, însă, şi ipoteza — „puţin plauzibilă" după însăşi credinţa d-sale — unei identităţi cu cneazul Constantin Koriatovici [78]. S-a adăugat constatarea — datorată lui Leon Şimanschi — că actul omagial din 6 ianuarie 1395 are, între alte peceţi boiereşti, şi pe aceea a lui Costea Viteazul *cu legenda în limba greacă* [79], ceea ce a determinat punerea lui în legătură cu zona Cetăţii Albe şi cu presupusul *Constantin voievod* [80].

---

[68] *Ibidem*, p. 232.

[69] Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor*, p. 21 şi spiţa de la p. 41.

[70] *Ibidem*, p. 26.

[71] Papacostea, *Începuturile statului*, p. 45 (reluat în : idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988 *(infra : Geneza statului)*, p. 99). Informaţia va trebui reanalizată, în funcţie de constatările lui Matei Cazacu, *A propos de l'expansion moldave vers la mer Noire aux XIVe—XVe siècles : Czarnigrad, la „Cité noire" de l'embouchure du Dniestr*, în *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris, 1986, p. 99—122.

[72] *Ibidem*, p. 46 *(Geneza statului*, p. 100).

[73] *Ibidem*, p. 50 (în versiunea din *Geneza statului*, această „informaţie" a fost eliminată). V. şi Matei Cazacu, *op. cit.*

[74] *Ibidem*, p. 51—52 *(Geneza statului*, p. 105—106).

[75] *Ibidem*, p. 45 *(Geneza statului*, p. 99).

[76] C. Cihodaru, *Observaţii cu privire la procesul de formare şi de consolidare a statului feudal Moldova în sec. XI—XIV* (II), în *AIIAI*, XVII, 1980 *(infra :* Cihodaru, *Observaţii*, II), p. 136—137 ; idem, *Din nou despre Iurg Coriatovici şi Iuga vodă*, în *AMM*, I, 1979 *(infra :* Cihodaru, *Iurg Coriatovici şi Iuga vodă)*, p. 150—151.

[77] Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, Bucureşti, 1982 *(infra :* Spinei, *Moldova)*, p. 329.

[78] *Ibidem.*

[79] Leon Şimanschi, *Cele mai vechi sigilii domneşti şi boiereşti din Moldova (1387—1421)*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 151.

[80] *Ibidem ;* Spinei, *Moldova*, p. 330.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

După cum se vede, vreme de câteva secole *quot capita, tot sensus !* Am enumerat aceste opinii numai pentru a avea o imagine *mai clară* a modului în care amănunte *neclare* s-au reflectat în judecata istoricilor noştri, dar şi pentru a uşura înţelegerea celor ce urmează.

Problema se pune, deci, sub următoarele aspecte :

a) a existat un *Costea voievod* ca domn al Moldovei ?

b) cum se înrudea cu familia domnitoare întemeiată de Bogdan I ?

c) cum se explică *prezenţa* lui în pomelnic şi *absenţa* lui din cronici ?

La primul punct, un răspuns s-a dat deja, şi răspunsul e *negativ ;* în special documentul din 7 ianuarie 1403, cu înşirarea „sfântrăposaţilor domni de mai înainte" (Bogdan, Laţco, Petru, Roman şi Ştefan)[80bis] constituie o dovadă categorică în acest sens. Cu această constatare, se răspunde şi la a doua jumătate a întrebării de la al treilea punct : *Costea lipseşte din cronici pentru că nu a domnit.* Titlul de „voievod" nu poate să constituie o probă contrarie : el se dădea, se ştie, şi fiilor domneşti chiar şi în timpul vieţii părintelui lor ; în afară de aceasta, partea respectivă din pomelnic nu o avem în forma sa iniţială, aşa că orice discuţii pe marginea respectivului titlu nu poate avea o valoare mai mare decât aceea a unei simple... glose.

S-a presupus, am văzut mai sus, că numele *Costea* ar reprezenta o contragere din acel al lui Laţco (care precede) şi cel al lui *Ste*fan (presupus în locul lui Costea). Dar să examinăm problema şi atlfel, admiţând că acest nume a existat de la început în pomelnic şi s-a păstrat corect. În textul acestui pomelnic s-a intervenit. desigur, de foarte multe ori, pentru completări şi aduceri „la zi" ; firește, cel mai adesea călugării înscriau pe membrii familiei domnitoare pe baza unor informaţii curente ; în vremea lui Ştefan cel Mare, însă, asemenea înscrieri au trebuit făcute şi pe baza unor liste venite de la Curte : e greu de crezut că monahii de la Bistriţa cunoşteau aşa de amănunţit rudele lui Ştefan de la Mangop, Kiev şi Moscova ! Să nu se fi observat niciodată prezenţa lui Costea ? Să nu fi fost frapaţi Alexandru cel Bun, Ştefan cel Mare ori Petru Rareş de existenţa unui străin (presupunând că era aşa !) în pomelnicul neamului lor ? Dacă însă el exista acolo pe atunci, aşa cum există şi azi, aceasta înseamnă că prezenţa sa nu a şocat pe nimeni, cei în drept admiţându-i existenţa în deplină cunoştinţă de cauză. Mai trebuie să se observe că în toată partea veche a pomelnicului nu se află nici un străin de dinastie : mai apropiate sau mai depărtate, toate persoanele înscrise în pomelnic aparţineau dinastiei sau erau înrudite cu ea. De ce ar constitui *Costea voievod* o excepţie ? !

Aşa stând lucrurile, mi se pare îndreptăţit să conchid că *prezenţa numelui Costea într-un pomelnic de familie nu poate indica altceva decât că purtătorul lui făcea parte din acea familie ;* faptul că acest prenume nu se regăseşte la urmaşii săi („Muşatinii") nu poate fi un greu argument contrar : el se născuse în Maramureş, ca fiu de cneaz şi voievod ; după ce Bogdăneştii au devenit dinastie, simţul dinastic a făcut să nu se mai repete decât anumite prenume — Bogdan, Ştefan,

[80 bis] *DRH*, A, I, nr. 17, p. 24. Originalul a fost publicat de Dalila-Lucia Aramă, în *AIIAI*, XVIII, 1981, p. 676.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Alexandru, Petru — în timp ce altele (Lațco, Iuga, Mihail) nu reapar deloc, sau numai foarte târziu și, desigur, din alte considerente (Mihail-Pătru, fiul lui Lăpușneanu). *Costea* ține, totuși, de datina onomastică maramureșană : Giulea de Giulești avusese un fiu Costea (1349, 1355) și un nepot Costea, fiul lui Dragoș de Giulești, menționat în 1389 și care, poate, e identic cu *Costea Dragoșevici* de la 1404 [81]. Chiar în cuprinsul stăpânirilor lui Bogdan fusese un *Costea de Strâmtura* [82] iar Radu Popa remarcă „frecvența numelui Costea în familia cnezilor vișăeni [83].

Dar, dacă *Costea voievod* din pomelnicul de la Bistrița era din neamul lui Bogdan I — și aceasta e interpretarea cea mai logică, indiferent de locul pe care i-l destinăm în genealogia familiei și indiferent de faptul dacă numele s-a transmis ori nu în forma exactă — înseamnă că el nu poate fi identic nici cu *Constantin* de la 1386, nici cu *Costea* de la 1399 și cu cel de la 1402, care, aceștia doi din urmă, pot fi una și aceeași persoană și, la rândul ei, această persoană ar putea fi identică și cu *Costea Viteazul* (1395) și cu *Constantin* din documentul genovez de la 1386. Numai că...

Asupra lui *Constantin* din notița genoveză sunt două remarci de făcut. În primul rând, e de observat că textul documentului nu atribuie, *expressis verbis*, titlul de *vayvoda* decât lui Petru : „ambaxiatores euntes Constantino et Petru vayvoda" [84] — *voievod* nu e decât Petru, astfel încât concluzia că acel Constantin „nu este altul decât voievodul Costea din pomelnicul de la Bistrița" [85] mi se pare pripită și imprudentă.

În al doilea rând, trebuie să se observe că, în vremea aceea, alte documente arată ca principal colaborator al lui Petru I pe propriul său frate, Roman : la 9 februarie 1386, în numele lui Petru dădea dispoziții — *acționând, deci, ca un asociat la domnie* — „dominus Romanus, frater domini Petri woywody de Walachya" [86], același care, la 27 ianuarie 1388, era prezentat de regele polon ca asociat și moștenitor prezumtiv al tronului [87].

Mai adaug că premisa de la care pornește teoria clădită în jurul mențiunii genoveze și care admite că la 1386 pe teritoriul Moldovei istorice s-ar fi aflat *două țări și doi domni* — Moldova lui Petru I (Țara de Sus) și Moldova de la țărmul mării ((Țara de Jos) — nu e absolut sigură : tocmai în acel an cade, după o opinie general acceptată, începutul Mitropoliei Moldovei iar această instituție s-a creat pornind de la un ierarh care își avusese scaunul la Cetatea Albă și care era, și el,

---

[81] N. Iorga, *O mărturie din 1404 a celor mai vechi „moldoveni"*, în *ARMSI*, s. III, t. VI, 1925, p. 2.

[82] Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970 *(infra :* Popa, *Țara Maramureșului)*, p. 104, 414.

[83] *Ibidem*, p. 112, nota 488a.

[84] Papacostea, *Începuturile statului*, p. 45 *(Geneza statului*, p. 99). V. și Matei Cazacu, *op. cit.*

[85] *Ibidem.*

[86] Panaitescu, *Mircea*, p. 233, nota 41 ; C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387—1432)*, extras din *RIR*, X, 1940, p. 23 (fragmentul în latină) ; Sacerdoțeanu, *Succesiunea*, p. 230.

[87] Costăchescu, *Documente înainte de Ștefan*, II, p. 605.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

o rudă a domnului de la Suceava [88]. Trebuie, deci, să se admită că ţărmul mării (cu Cetatea Albă de la limanul Nistrului) intrase în componenţa Moldovei lui Petru I ceva mai devreme. De altminteri, acestei chestiuni i se subsumează şi altele şi mi se pare din ce în ce mai evident că toate au un punct de înrudire cu un eveniment care trebuie socotit *crucial* pentru istoria acelei vremi : deschiderea drumului comercial moldovenesc. Acest eveniment s-a produs, însă, cu mai mulţi ani înainte de 1386 — *poate chiar înainte de 1380*. În aceste condiţii, nu cred că se poate susţine ipoteza că abia între 1386 şi 1392 „au dispărut un domn şi o ţară" [89] : incertul voievod al Ţării de Jos trebuie să fi dispărut mai înainte.

Totuşi, însemnarea genoveză pare a sugera că acel Constantin era un personaj însemnat şi bine cunoscut, de vreme ce era desemnat doar cu prenumele. Ipoteza avansată de Victor Spinei (Constantin = Constantin Koriatovici) mi se pare că nu e tocmai lipsită de temei.

Cât priveşte pe acel *Costea* din inscripţia pusă de Iuga vodă la Cetatea Albă şi datată *7 septembrie 1399*, am arătat, încă acum un deceniu, că avem de-a face cu o mistificare : inscripţia de la Cetatea Albă nu are data pe care a prezentat-o editorul ei sovietic din 1972 şi în cuprinsul ei nu sunt amintiţi nici Iuga voievod, nici Costea [90]. La aceste „precizări" trebuie să se renunţe şi, implicit, şi la legătura dintre acest Costea şi pan Costea Viteazul cu frumosul său sigiliu grecesc de la 1395.

Mai rămâne o chestiune : cronica descoperită în Polonia de C. Rezachevici arată că tatăl fraţilor Ştefan şi Petru, eroii episodului de la „1359" povestit de Dlugosz, numit Ştefan, era fiul lui Bogdan [91]. Atunci, tatăl lui Petru I a fost *Costea* sau *Ştefan ? !* Balanţa specialiştilor a înclinat, până acum, în favoarea lui Ştefan ; dar, în lumina constatărilor de mai sus, cred că azi e îndreptăţită întrebarea dacă nu cumva numele eronat se află nu în pomelnicul de la Bistriţa, ci în analele lui Dlugosz ? ! Dar aceasta e o întrebare menită să rămână, cel puţin deocamdată, fără un răspuns (personal, înclin spre un răspuns afirmativ !).

Iată, deci, ce răspunsuri se pot da la cele trei chestiuni formulate *câteva pagini mai în urmă* :

a) Costea *nu* a fost unul din principii Ţării Moldovei ;

b) este, foarte probabil, identic cu Ştefan din povestirea lui Dlugosz — fie că se numea *Ştefan* şi atunci „Costea" din pomelnicul Bistriţei e o eroare, fie că se numea *Costea* şi atunci „Ştefan" din textul lui Dlugosz e rezultatul unei informaţii greşite — fiind fiul lui Bogdan I şi tatăl lui Petru I şi al lui Roman I ;

c) *lipseşte* din cronici şi din documente fiindcă nu a domnit, dar *există* în pomelnic fiindcă era tatăl principilor care au urmat după Laţco vodă.

---

[88] Cf. Gorovei, *La începutul relaţiilor moldo-bzantine*, citat *supra*, nota 1.
[89] Papacostea, *Începuturile statului*, p. 47 *(Geneza statului*, p. 101—102).
[90] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Inscripţia lui Iuga vodă din 1399*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 657—659. V. şi Matei Cazacu, *op. cit.*
[91] *RdI*, 5—6/35, 1982, p. 660—661.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

O sugestie în plus, pentru clarificarea dilemei pe care o cuprinde punctul b), va veni, poate, din analizarea ştirilor din dosarul următor.

Margareta-Mușat și legenda ei

Doamna Margareta-Mușata — al cărei nume s-a perpetuat în acela acordat dinastiei întregi — intră în istorie în anul 1377, când s-a adresat papei Grigore XI în legătură cu ctitoria sa de la Siret ; se cunoaşte numai răspunsul papei, din 23 ianuarie 1378 [92], în care e numită *Margarita din Cereth, domina Valachiae Minoris.* S-a considerat [93] că e o mare deosebire între acest titlu şi cel al Doamnei Clara din 1370 („nobilis mulier relicta quondam Alexandri weida in Valachia vidua"). În adevăr, o deosebire este, între aceste două titulaturi, dar în sensul invers celui bănuit : Clara este, în concepţia cancelariei papale, o femeie nobilă, văduvă de voievod, *dar numai atât,* în timp ce Margareta, rezidând la Siret — al cărui nume intră în titlul său, ca în al conţilor *de Paris ! — e Doamnă a Moldovei.* Patru decenii mai târziu, într-o scrisoare din 1420, papa Martin V se exprima într-un mod identic despre Doamna Ringailla : „nobilis mulier Ringola, ducissa Minoris Valachiae" [94] ; la fel, Doamna Marina a lui Alexandru cel Bun e intitulată, pe epitrahilul de la Ladoga, „autocratoressa pases Modovlahias kai Parathalassias" [95]. Este, deci, aşa cum s-a spus, dealtminteri, titlul care „se dă obişnuit mamei sau soţiei domnului" [96] şi n-ar fi exclus ca, o vreme, după moartea lui Laţcu, Margareta să fi tutelat domnia fiului său — cum va proceda, două veacuri mai târziu, Doamna Ruxanda cu fiul său Bogdan IV — ceea ce poate să explice mai bine de ce în vechiul letopiseţ Petru I e numit „fiu al Mușatei".

În documentul *latin* din 1 mai 1384 — un privilegiu pentru biserica dominicanilor din Siret — Petru I arată că această biserică a fost construită de mama sa, *„illustris et nobilissima domina Margarita",* „pentru mântuirea sufletului său şi al nostru şi al părinţilor noştri", pregătindu-şi acolo şi mormântul [97]. Ultima oară, Doamna Margareta apare într-un document *slav* din 18 noiembrie 1393, unde Roman I menţionează, în sfatul domnesc, „credinţa mamei noastre, cneaghina Mușata" [98]. Cum în cronici Petru I e arătat ca *fiu al Mușatei* [99] iar documentele menţionează pe *fratele* său Roman la 1386 [100] şi la 1388 [101], cum cronicile arată că Roman voievodul, cel care a domnit trei ani, era fratele lui Petru [102] şi, pe de altă parte, Petru I o numeşte pe mama sa, într-un text *latin,*

---

[92] Ştefan Pascu, *Contribuţiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII şi XIV,* în *AIINC,* X, 1943 *(infra :* Pascu, *Contribuţiuni),* p. 191.
[93] Sacerdoţeanu, *Succesiunea,* p. 230.
[94] *Acta Martini P.P. V (1417—1431),* ed. Aloysius Tăutu, I, Roma, p. 349.
[95] Gorovei, *La inceputul relaţiilor moldo-bizantine.*
[96] Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor,* p. 28.
[97] *DRH,* A, I, nr. 1, p. 1—2.
[98] *Ibidem,* nr. 4, p. 5—6.
[99] Cf. *supra,* notele 8—10.
[100] Cf. *supra,* nota 86.
[101] Costăchescu, *Documente inainte de Ştefan,* II, p. 605.
[102] *Cronicile slavo-române,* p. 6 (14), 44 (48), 55 (61), 69.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Margareta iar Roman I o numește, într-un text *slav*, *Mușata*, suntem constrânși să conchidem că aceste două nume desemnează, de fapt, *una și aceeași persoană* [103]. Opinia pe care a avansat-o, acum un sfert de veac, profesorul Sacerdoțeanu, acceptând o *Margareta* ca soție a unui *Costea (?)* și o *Mușata* ca soție a unui *Mușat* (?) — cei dintâi fiind părinții lui Petru I iar ultimii fiind părinții lui Roman I (!) [104] — e total lipsită de fundament, din punct de vedere atât documentar, cât și logic.

S-a presupus — și această presupunere o socotesc pe deplin întemeiată — că cele două nume (Margareta și Mușata) se traduc reciproc. În legătură cu ele se nasc, însă, câteva întrebări.

În primul rând : *care era de fapt, numele real și inițial al acestei doamne* ? Ținând seama de faptul că Bogdan și fiii săi erau deja căsătoriți la vremea trecerii lor în Moldova (1363) și — după cum arată un simplu calcul cronologic și genealogic — acești fii aveau, la rândul lor, copii (la 1388, atât Petru I cât și Roman aveau copii, menționați în actul regelui Vladislav ; dintre aceștia, Alexandru trebuie să se fi născut pe la 1375/1380, ceea ce înseamnă că Petru și Roman erau născuți pe la 1350/1355) [105], rezultă că Doamna Mușata era o cneaghină maramureșană, aparținând, probabil, uneia din familiile cneziale din acel colț de țară ori vreunei familii de nobili români din Transilvania propriu-zisă. Acolo, mai aproape de focarele de catolicism, *Margareta* era un nume frecvent: chiar una din nepoatele lui Iuga, fratele lui Bogdan I, se numea așa [106]. Pe baza acestor constatări, cred că numele inițial al mamei lui Petru I a fost *Margareta* și el a fost tradus în textele slave (cronicile și documentul din 1393) prin *Mușata*, pornind de la denumirile florii atât de cunoscute.

Dar — a doua întrebare — pe baza numelui se pot trage concluzii și cu privire la confesiunea inițială a persoanei respective ? *Cred că nu.* Aparent, numele Margareta ar ține de datina onomasticii catolice, dar, pe de o parte, am arătat că el era folosit și de ortodocșii din interiorul Carpaților iar pe de altă parte, avem o mărturie aproape contemporană că Margareta-Mușata fusese inițial ortodoxă ; pe la 1404, arhiepiscopul Ioan de Sultanieh, călugăr dominican, afla despre activitatea Margaretei ca propagatoare a catolicismului și consemna următoarele, despre ea și fiul ei (Petru I) : „Dominus ipsorum aliquando conversus fuit ad fidem nostram catholicam et *specialiter mater sua Margarita*, per unum fratrem predicatorem, vicarium generalem illarum partium" [107]. Convertirea de care pomenește arhiepiscopul a avut loc, probabil, odată cu cea a lui Latco vodă [108]. Ipoteza că Margareta-Mușata ar fi fost „o mare cneaghină

[103] Cf. și Cihodaru, *Tradiția letopisețelor*, p. 28.

[104] Sacerdoțeanu, *Succesiunea*, p. 232 (semnele de întrebare aparțin autorului citat).

[105] Gorovei, *Alianțe dinastice* (cf. *supra*, nota 1).

[106] I. Mihaly de Apșa, *Diplome maramureșene din secolele XIV—XV*, Sighet, 1900, p. 85.

[107] Șerban Papacostea, *Un călător în Țările Române la începuturile veacului al XV-lea*, în „Studii", 1/18 1965, p. 173. O altă interpretare la Cihodaru, *Iurg Coriatovici și Iuga vodă*.

[108] Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei. Probleme ale formării statului feudal Moldova*, București, 1973 *(infra :* Gorovei, *Dragoș și Bogdan)*, p. 136—139 ; Șerban Papacostea, *Întemeierea Mitropoliei Moldovei : implicații central și est-europene*, în *Românii în istoria universală*, III$_1$, Iași, 1988, p. 525—541.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lituaniană [...] probabil o sóră a marilor cneji lituanieni Olgierd, Keistut, Korjat şi Lubart, scoborâtori din Gedimin" [109] nu are nici un fundament: înrudirile urmaşilor lui Bogdan I cu urmaşii lui Gedimin s-au realizat în alte chipuri, în generaţii ulterioare [110].

De numele Margaretei-Muşata istoricii au mai ataşat o informaţie interesantă, furnizată de misionarul catolic Marco Bandini ; câteva cuvinte asupra acestui personaj sunt necesare, cred, pentru a înţelege mai bine această informaţie. Bandini a venit în Moldova în toamna anului 1644 [111], vizitând, în 1646—1647, cele 33 de localităţi moldovene în care erau comunităţi catolice ; rezultatul acestei inspecţii l-a consemnat în celebrul său raport, a cărui scriere a început-o în martie 1648 [112]. Cea mai mare parte a timpului, Bandini a petrecut-o la Bacău, de unde a trimis cele mai multe scrisori şi unde a şi murit, la 27 ianuarie 1650, fiind înmormântat acolo prin grija secretarului său, Petru Parcevici, viitor arhiepiscop de Marcianopolis [113].

Călugăr cărturar din ordinul franciscanilor, Bandini a adăugat raportului său informaţii a căror sursă nu a precizat-o întotdeauna — din tradiţii, din lecturi mai vechi, din cercetarea unor arhive. Astfel, el scrie despre Bacău următoarele : „Civitas ista olim fuit principalis sedes moldavorum ducum, praesertim eo tempore quo *Margaretha ungara, Stephani vajvodae uxor floruit*" [114]. „Principis palatium — adaugă Bandini — [...] suis cineribus sepultum jacet". Această informaţie a lui Bandini — despre Margareta ca soţie a unui Ştefan voievod — a fost principalul argument pentru a lega pe Petru I şi Roman I de spiţa întemeiată de Bogdan I, prin mijlocirea episodului relatat de Dlugosz : *Ştefan* al lui Bandini a fost identificat cu *Ştefan* al lui Dlugosz (ceea ce a dus la eliminarea lui Costea !) şi astfel genealogia a fost „stabilită" [115].

Numai că lucrurile nu se prezintă atât de clar şi, din această cauză, informaţia respectivă nu poate fi o *premisă certă* de la care să pornească o demonstraţie conducând la amintita concluzie !

Voi observa, mai întâi, că prima parte a informaţiei lui Bandini, despre „principalul oraş de scaun al domnilor moldoveni", *nu se poate raporta la oraşul Bacău*, care n-a fost niciodată scaun de domnie şi unde principii ţării n-au stat decât întâmplător [116]. Cealaltă informaţie, despre *ruinele palatului*, poate fi considerată ca raportându-se la Bacău, unde Curtea domnească e atestată *documentar* la 1491 [117], dar ea exista, desigur, şi mai înainte — la 1462, Ştefan cel Mare emitea documente la Bacău [118] ; fiul său Alexandru, care începând din 1490 a rezidat acolo,

---

[109] Cihodaru, *Observaţii*, II, p. 135.
[110] Cf. *supra*, nota 105.
[111] Andrei Veress, *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644—1650)*, în *ARMSI*, s. III, t. VI, 1926, p. 7.
[112] Cf. V. A. Urechiă, *Codex Bandinus*, în *ARMSI*, s. II, t. XVI, 1895.
[113] Andrei Veress, *op. cit.*, p. 20.
[114] V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 218.
[115] Panaitescu, *Primele lupte ;* Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor*.
[116] Cf. Vasile Neamţu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iaşi*, în *AŞUI*, Istorie, XIV, 1968, p. 124—125.
[117] *DRH*, A, III, nr. 93, p. 186.
[118] *DRH*, A, II, nr. 104, p. 147—148.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a ridicat pentru curţile de la Bacău, în 1491, biserica Precista [119]. Cum se explică această stranie confuzie, cum trebuie înţeleasă şi ce valoare mai păstrează, în acest context, informaţia despre *Margareta ungara, Stephani vajvodae uxor* ?

Unele documente privitoare la istoria catolicismului în Moldova par să indice o anumită soluţie. Astfel, într-un „memorial" de pe la 1860 se arată că episcopia înfiinţată la 1371 la Siret sub conducerea lui „Andrei Wassilo" din Cracovia ar fi fost transferată la Bacău sub pontificatul lui Bonifaciu IX (1389—1404), la cererea episcopului Ioannes Sartorius, în anul 1400 [120], „domnind în Moldova Alexandru I zis cel Bun şi *Margareta catolica, fiica principelui Transilvaniei*" [121]. Această informaţie consună în mod straniu cu o alta, mai veche, din 1806, conform căreia la Liov se aflau atunci portretele unor episcopi de Bacău, începând cu „Andreas Wasilo de stemate Iastrzebicius" [122]. Despre transferarea scaunului de la Siret la Bacău au scris şi unii istorici eclesiastici (lucrări tipărite în Italia, la 1696 şi 1730) [123], fără să se cunoască, deocamdată, sursa primă a informaţiei.

Cel mai vechi document, până azi cunoscut, care atestă existenţa unei episcopii catolice la Bacău e o bulă din 15 septembrie 1439, de la papa Eugen IV, publicată în 1846 de contele József Kemény (1795—1855) după o copie din 1520, păstrată în arhiva mănăstirii franciscane din Şumuleul de Ciuc (Csik-Somlyo) ; în acest document — multă vreme bănuit de fals — se afirmă că episcopia a fost creată la Bacău în al treilea an al pontificatului papei Bonifaciu IX, adică pe la 1391/1392. Am arătat, de curând, că acest document are toate şansele să nu fie un fals şi am expus argumentele pe baza cărora cred că se poate admite crearea primei episcopii catolice la Bacău la 1391/1392 [124].

Aceste precizări nu sunt încă de natură să contribuie la limpezirea informaţiei din textul lui Bandini. La 1391/1392 era tocmai Doamna Muşata cea care proteja catolicismul în Moldova. Convertirea ei se făcuse — e momentul să o repet — sub oblăduirea *dominicanilor* şi pentru ei zidise ea biserica din Siret, legată de cea din Liov (în a cărei arhivă s-a şi păstrat, o vreme, actul de danie din 1 mai 1384).

Bandini mai spune, cu o nuanţă de prudenţă („dacă nu greşesc"), că despre întemeierea unei mănăstiri *franciscane* la Bacău a citit ceva, la „Gonzaga" sau la „cardinalul Pazmano", sub anul *1304*, iniţiatoarea actului ctitoricesc fiind „soţia voievodului Moldovei, fiica voievodului Transilvaniei" : „Ni fallor, Anno 1304 Bacoviae in Moldavia fundatum est Monasterium ab uxore vajvodae Moldaviae, filia vajvodae Transylvaniae, pro Fratribus Minoris observantiae" [125]. „Cardinalul Pazmano" este Péter Pázmány de Panasz (n. 4.X.1570 — m. 19.III.1637), arhiepis-

[119] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă*, p. 90.
[120] B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, II, col. 2290, dă anul 1401.
[121] V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 166 (subl. mea).
[122] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, I—II, Bucureşti, 1901, p. 159.
[123] Pascu, *Contribuţiuni*, p. 206.
[124] Ştefan S. Gorovei, *La începuturile oraşului Bacău*, în „Carpica", XVIII — XIX, 1986—1987, Bacău, 1987, p. 270—280.
[125] V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 64—65 (218—219).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cop de Strigoniu din 1616 până la moarte [126]; în 1629, el a fost creat cardinal [127]. Sub numele lui s-a tipărit, în chiar acest an, un volum de documente, în care e vorba şi de mănăstirea franciscană de la Bacău: „*Bákо*, in Moldavia: Fundatum ab Uxore Vaivodae Moldavi, filia Vaivodae Transsilvani" [128]. Între izvoare, se citează şi opera lui Franciscus Gonzaga, episcop de Mantua, tipărită la Veneţia în 1603 [129]. Această informaţie, aşa de redusă şi... impersonală, a fost ulterior amplificată.

La 1641, Baksič afla de la băcăoani („comme mi hanno detto questi Cristiani di Bacchovia") că biserica minoriţăţilor de observanţă (franciscani) de acolo fusese „fabricata della *principessa Margarita*, che fu catolica" [130]. Câţiva ani mai târziu, în 1655, Petru Parcevici afirma, despre „conventus Franciscanorum" din Bacău, că fusese construit de „*Margaretha, quondam coniuge principis Moldaviae, catholica, filia principis Transylvaniae*" [131]. Într-un alt document, de pe la 1675—1676, se spune că „printre cele câteva biserici clădite în Moldova de o principesă catolică, *Margareta, soţia principelui Alexandru*", era şi cea din Bacău [132].

Se vede cum informaţia din actele publicate la 1629 s-a „îmbogăţit" în mai puţin de cinci decenii, principesa necunoscută iniţial devenind *Margareta, soţia lui Alexandru*! Autorul acestei identificări pare a fi tocmai Baksič; el a vizitat şi biserica catolică de la Baia, unde a văzut mormântul Margaretei, soţia lui Alexandru cel Bun, copiind şi inscripţia — „come si vede nella scriitura nel muro" — şi această inscripţie e tocmai aceea redată, *în aceeaşi formă*, cinci ani mai târziu, de Bandini [133]. Din inscripţia de la Baia a luat numele prinţesei Margareta şi, mai departe, amplificările au venit de la sine!

Tot Baksič spune, despre ctitora bisericii din Bacău, că ea a adus acolo „religiosi dell'Hungaria" [134]; ctitoria însăşi ţinea de „*conventus* Csik-Sonlyoviensis fratrum minoris ordinis strictioris observantiae *provinciae* S. P. Francisci Transylvanicae" [135] — şi nu se poate să nu se observe că tocmai la Csik-Somlyo / Şumuleul de Ciuc s-a găsit copia din 1520 a bulei lui Eugen IV din 1439 despre vechea episcopie de la Bacău!

Faţă cu toate acestea, mi se pare îndreptăţită concluzia că *Margareta* din textul lui Bandini trebuie, totuşi, socotită una şi aceeaşi cu soţia omonimă (adevărată sau inventată, dar, oricum, atribuită!) lui Alexandru cel Bun. Trebuie să se observe că Margareta-Muşata era orientată spre

[126] G. Pray, *Specimen Hierarchiae Hungaricae*, Bratislava, 1776, p. 183 şi 189.
[127] *Ibidem*, p. 187.
[128] *Acta et Decreta Synodi Dioecesanae Strigoniensis*, Possonii (Bratislava), 1629, p. 116.
[129] *Ibidem*, p. 115.
[130] Cf. „Diplomatarium Italicum", IV, 1940, p. 121.
[131] N. Iorga, *Studii şi documente...*, I—II, p. 157 (subl. mea).
[132] Vladimir I. Ghika, *Spicuiri istorice*, I, Iaşi, 1935, p. 27.
[133] „Diplomatarium Italicum", cit., p. 116—117. Toate îndoielile exprimate cândva de L. Şimanschi şi G. Ignat (*Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc*, I, în *AIIAI*, IX, 1972, p. 115, nota 40), anume că „lungimea textului presupune dispunerea lui în câmpul lespedei funerare obicei ce nu se verifică pentru secolul al XV-lea", se dovedesc caduce: inscripţia din 1410 nu era pe o „piatră votivă", ci era pictată pe perete! O situaţie similară era la Lujeni (Gh. Balş, *Biserica din Lujeni*, în *ARMŞI*, s. III, t. XI, 1930, p. 40—41).
[134] „Diplomatarium Italicum", cit., p. 121.
[135] N. Iorga, *op. cit.*, p. 153.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dominicani și spre Polonia, în vreme ce Margareta de la Bacău proteja pe franciscani iar ctitoria ei era subordonată ierarhiei franciscane din Transilvania și, prin ea, celei din Ungaria *(Margaretha ungara...)*.

Ar mai fi o chestiune de lămurit. Se știe că cel dintâi care a folosit informațiile lui Bandini a fost contele Kemény [136], după un manuscris care se găsea pe atunci în arhiva franciscanilor din Cluj [137]; citându-l pe Kemény, Hasdeu [138] și Minea [139] au reprodus pasajul în discuție cu totul altfel: *„Margaretha hungara, Stephani waywodae filia, nupta vero waywodae Alexandro"*. Încă C. Auner a semnalat nepotrivirea dintre acest pasaj și acela din ediția Urechiă, dar, cunoscută fiind lipsa de probitate științifică a lui Kemény, a optat pentru lectura lui Urechiă [140]. Am controlat în manuscrisele Bandini de la Biblioteca Academiei Române; pasajul respectiv este așa cum l-a transcris V. A. Urechiă [141]. Contele Kemény a prelucrat, deci, informațiile lui Bandini, *probabil și pe baza altor știri*, care, însă, rămân a fi identificate. Este, însă, ciudat să constatăm că textul „emendat" de Kemény concordă mai bine cu toate celelalte informații din sursă catolică despre ctitoria de la Bacău și de la Baia...

Ce concluzie se poate trage din această lungă și complicată dezbatere în jurul micului pasaj din scrierea lui Bandini? Una singură: identificarea Margaretei „ungara", soția lui „Ștefan voievod", cu Doamna Margareta-Mușata este cu totul și cu totul nesigură; ca atare, și identificarea lui „Ștefan voievod" de la Bandini cu „Ștefan voievod" de la Dlugosz rămâne fără nici un sprijin cert.

Și ce rămâne cert? !

Rămâne știrea din pomelnicul Bistriței: cred, azi, că unul din fiii lui Bogdan I s-a numit *Costea*; al a trebuit să fie soțul Margaretei-Mușata și tatăl fraților Petru I și Roman I. Aceasta mi se pare, în stadiul actual al informațiilor și al interpretărilor, singura concluzie acceptabilă.

Descendența lui Roman I

În genealogia „Mușatinilor" până la 1400, două sunt chestiunile controversate; una tocmai am discutat-o: legătura dintre Bogdan I și Roman I; cealaltă este descendența celui din urmă.

În cele două documente rămase de la el, din 1392 și 1393, însuși Roman I arată ca fii și moștenitori ai săi pe *Alexandru* și pe *Bogdan* [142]; de asemeni, Alexandru cel Bun îl arată pe *Roman voievod* ca tată al său în documente interne și externe [143] și pe *Bogdan* ca frate [144]. Bogdan

---

[136] *Über das Bisthum und das Franziskanerkloster zu Bakau in der Moldau*, în: Kurz, *Magazin für Geschichte...*, II, 1, Brașov, 1846.

[137] V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 6.

[138] B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, col. 2290.

[139] Minea, *Politica orientală*, p. 32, nota 1.

[140] C. Auner, *Episcopia de Siret*, cit., p. 238, nota 2.

[141] BAR, ms. lat. 80 (originalul), fila 29r-v (sau p. 57—58) și ms. lat. 158, fila 31v (sau p. 58).

[142] *DRH*, A, I, nr. 4, p. 5—6; la fel, nr. 3, p. 4—5 intitulația unui document pierdut, consemnată în letopisețul lui N. Costin (pentru acestea — Gorovei, *Spre unificarea istoriografiei...*, p. 160—161).

[143] *DRH*, A, I, nr. 17, p. 24; Costăchescu, *Documente înainte de Ștefan*, II, p. 621—622, 625—626.

[144] Cf. *DRH*, A, I, în actele emise până la 1407.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a murit *în 1407*, între 8 martie [145] şi 6 septembrie [146], fiind îngropat la Rădăuţi [147].

S-a presupus că Roman I ar fi avut doar aceşti doi fii [148], menţionaţi ca atare şi în pomelnicul Bistriţei : „pe dreptcredinciosul domn Alexandru voievod [...] şi pe fratele său Bogdan şi pe mama lor Anastasia“ [149]. Dar, în două din documentele sale, Alexandru cel Bun aminteşte pe *răposaţii săi fraţi* : o dată la 20 iulie 1404 (traducere veche : „pentru suflitili răposaţilor domni, şi pintru părinţii şi *fraţii noştri*“) [150] şi a doua oară la 18 aprilie 1409 („pentru sufletele sfântrăposaţilor înaintaşilor şi *fraţilor noştri*“) [151]. Or, dacă admitem că Alexandru cel Bun a avut un singur frate — pe *Bogdan* — formula *fraţii noştri* (care aici exclude categoric ideea de asociere la domnie) rămâne lipsită de orice sens, mai ales că la 1404 Bogdan însuşi mai era în viaţă ! Dar trebuie să se observe că cele două documente care conţin respectiva formulă sunt acte de danie pentru mănăstirea Sf. Nicolae din Poiană (Probota veche), ctitoria lui Ştefan I [152] : e limpede că Alexandru cerea ca pomenirea fraţilor săi să se facă în mod special *la această mănăstire*. Nu poate fi, de aceea, o întâmplare că fraţii lui Alexandru apar, nominalizaţi, tocmai în documentul de danie pentru Probota veche, emis de însuşi ctitorul ei, Ştefan I.

Vechile cronici slave, ca şi cea a lui Ureche, nu spun nimic în problema fraţilor lui Alexandru cel Bun : ele nu ştiu nici măcar că Alexandru este fiul lui Roman I ! Abia Nicolae Costin a ajuns la această concluzie, având în mână un uric de la Roman I, păstrat pe atunci la Probota [153] : „care dentru aceasta să cunoaşte că Alexandru vodă cel Bătrân au fost ficior lui Roman vod(ă)“ [154]. Autorul *Cronicii paralele* (1733 — 1735) a avut şansa de a găsi, tot la Probota, uricul lui Ştefan I, din 2 iulie 1398 : „şi pentru alţi ficiori a lui Roman vod(ă), iarăş nice un istoric nu i-au putut adeveri pre toţi anume, necercând uricile. Iară noi i-am aflat anume scrişi în uricul fratelui lor cel mijlociu, a lui Ştefan vod(ă), care uric s-au aflat iară la Probota“. Numele lor le însemnase mai sus : „Avut-au Roman vod(ă) 6 ficiori, anume Alexandru i Bogdan i Ştefan i Mihail şi Iurga şi alt Alexandru“. La sfârşitul capitolului, o altă mână

[145] *DRH*, A, I, nr. 22, p. 31.

[146] Costăchescu, *op. cit.*, p. 629.

[147] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă*, p. 250 : se pare că n-a avut urmaşi : o opinie contrară face din el tatăl lui Bogdan II şi bunicul lui Ştefan cel Mare (N. Grigoraş, *Discuţii pe marginea unei inscripţii funerare*, în „Revista muzeelor“, 2/III, 1966, p. 164—167 ; Constantin Rezachevici, *Un tetraevanghel necunoscut aparţinând familiei dinspre mamă a lui Ştefan cel Mare*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 170 şi arborele genealogic).

[148] Opinie împărtăşită de A. Sacerdoţeanu şi C. Cihodaru.

[149] Bogdan, *Pomelnicul Bistriţa*, p. 50 (86).

[150] *DRH*, A, I, nr. 19, p. 27.

[151] *Ibidem*, nr. 25, p. 36—37.

[152] Melchisedec, *Notiţe istorice şi arheologice...*, Bucureşti, 1885, p. 157—158 ; N. Grigoraş, I. Caproşu, *Biserici şi mănăstiri vechi din Moldova*, ed. II, Bucureşti, 1971, p. 38.

[153] BAR, ms. rom. 115 ; *DRH*, A, I, nr. 3, p. 4—5.

[154] Gorovei, *Spre unificarea istoriografiei...*, p. 160.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a adăugat : „Acestu Roman vod(ă) au avut doamnă pe fata lui Laţco vod(ă), pe doamna Anastasie“ [155]. Ştirile acestea au trecut — prin filiera indicată deja — la G. Pray : „Romanus habuit uxorem Anastasiam, filiam P[rincipi]s Laczko et peperit VI filios, ex quibus Alexander Senex est ultimus filius ejus“ [156].

Sursa acestor informaţii a fost acel document emis la 2 iulie 1398 de Ştefan I, cuprinzând o danie făcută mănăstirii Sf. Nicolae din Poiană (Probota veche) [157]. Din păcate, după mijlocul veacului trecut acest document a dispărut şi până azi nu a mai fost găsît. Dar patru persoane l-au văzut, independent una de alta şi la vremi diferite, lăsând însemnări despre conţinutul lui ; informaţiile culese de aceste patru persoane *nu se contrazic*, ci se completează reciproc :

1. mitropolitul Dosoftei îl citează în actul de închinare a Probotei, din 1676/1677 (7185) : „precum să văd dirésele, când era văleatul 6906, *Ştefan vodă şi fratele său, Alexandru vodă*, aceia de Dumnedzău pomeniţii domni de la-nceputul ţării“ [158] ;

2. redactorul *Cronicii paralele* (1733—1735) : „acest Ştefan vodă [...] au fost ficior lui Roman vodă“ [159] ;

3. autorul unei anaforale din 1804 : „ispisoc din anul 6906 iulie 2, de la Ştefan vodă, ficiorul lui Roman vodă“ [160] ;

4. autorul altui rezumat, tot din secolul XIX : „ispisoc din anul 6906, iuli 2, de la Ştefan v(oie)v(o)d, fecior lui Roman v(oie)v(o)d“ [161].

Deci, trei persoane diferite au citit în acest document informaţia că Ştefan I era fiul lui Roman I. Avem vreun motiv pentru a nu le crede ? ! Mai ales când una din aceste persoane este autorul *Cronicii paralele* — Vasile Buzilă, după toate probabilităţile — om care a efectuat o temeinică documentare printre izvoarele care-i stăteau la îndemână.

Având în vedere caracterul solemn al actului din 1398 — şi, în asemenea ocazii, voievozii treceau, în intitulaţie, şi filiaţia — începutul acestui document s-ar putea reconstitui astfel : „Din mila lui Dumnezeu, Io Ştefan voievod, fiul lui Roman voievod, domn al Ţării Moldovei, şi cu fratele domniei mele, cu Alexandru...“. S-a observat că prezenţa lui Alexandru în intitulaţie şi în sfat a putut da naştere celui de-al doilea Alexandru, trecut în *Cronica paralelă* şi în analele lui Pray [162]. Mă raliez acestei ipoteze, reducând. astfel, numărul fiilor lui Roman la cinci : Alexandru, Bogdan, Ştefan, Mihail şi Iuga.

În această situaţie, putem înţelege cum a fost folosit acest document de fiecare din cei patru martori menţionaţi mai sus : pe Dosoftei, l-au interesat emitenţii — Ştefan şi Alexandru ; pe Vasile Buzilă l-a interesat filiaţia lui Ştefan şi menţiunea despre fraţii săi, el fiind singurul care foloseşte *integral* informaţiile genealogice ale documentului ; pe cei doi

---

[155] *Ibidem*, p. 161.

[156] G. Pray, *Dissertationes...*, p. 140. Despre acestea, v. Damian B. Bogdan, *Despre domnii moldoveni Ştefan I şi Iuga*, în *RIR*, IX, 1939, p. 165—177.

[157] *DRH*, cit., nr. 6, p. 7—9.

[158] Melchisedec, *op. cit.*, p. 162 ; *DRH*, cit., p. 8.

[159] *DRH*, A, I, p. 8 (BAR, ms. rom. 2691, p. 14—15).

[160] Costăchescu, *Documente înainte de Ştefan*, I, p. 16 ; *DRH*, cit., p. 8.

[161] *Ibidem*.

[162] Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor*, p. 33—34.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

scribi care au rezumat uricul în veacul trecut nu-i interesa, în mod deosebit, nimic : şi-au făcut, pur şi simplu, meseria, au citit documentul şi l-au rezumat, menţionând ca emitent, aşa cum au citit în uric, pe „Ştefan vodă, feciorul lui Roman vodă" ; mărturia lor, de *oameni dezinteresaţi în problemă,* nu avem de ce s-o punem la îndoială.

Că Ştefan I a făcut parte din familia domnească — aceasta mi se pare indiscutabil : o dovedeşte stema cu fascii şi flori de crin de pe monedele sale şi însăşi prezenţa mormântului său în necropola dinastică de la Rădăuţi pledează în acelaşi sens.

În literatura de specialitate, s-a mai propus şi identificarea lui Ştefan I cu jupanul omonim, menţionat într-unul din documentele lui Roman I ca *nepot de soră* [163]. Acest personaj are o situaţie mai ciudată. La 30 martie 1392, e citat *jupan Steţco şi cu fraţii săi* [164] — jupan era un titlu rezervat (cum se vede chiar din aceste documente) rudelor domneşti ; la 18 noiembrie 1393, e citat *jupanul Ste⟨fan⟩, nepotul nostru de soră* [165]. Numai că în acest document literele dintre parantezele unghiulare aparţin lui D. Onciul (mai vechi editor al actului) iar primele trei litere sunt *Ste-*, nu *Şte-*, ceea ce înseamnă că numele poate fi întregit şi *Steţco* — şi cred că aşa şi trebuie întregit, fiind vorba de acelaşi jupan ca şi în actul de la 1392. Iar acest *Steţco,* tot cu titlul de *jupan,* apare şi într-un document de la Ştefan I, din 18 aprilie 1397, într-o formă stâlcită, e drept, dar nu de nerecunoscut : *giupânu Stanco* [166]. Lectura Станко în loc de Стецко e foarte plauzibilă, în cazul traducătorului care a păstrat actul cu o mulţime de alte greşeli, dintre cele mai năstruşnice. Cu aceasta, identificarea lui *Ştefan voievod* cu *nepotul de soră al lui Roman voievod* trebuie părăsită definitiv [167].

Informaţiile transcrise în *Cronica paralelă* menţionează, între fiii lui Roman I, şi pe un *Mihail.* În adevăr, în actul de omagiu al lui Ştefan I, din ianuarie 1395, primul dintre „panii şi boierii Ţării Moldovei" este *Mihail, fratele voievodului* [168]. Ştefan I îl menţionează în actul din 18 aprilie 1397, în formula „credinţa fratelui mieu Iurie şi lui Mihail", stâlcită de acelaşi traducător neîndemânatec [169], ca şi în actul din 2 iulie 1398 pentru Probota veche. Aceasta din urmă fiind ultima sa menţionare documentară azi cunoscută, se poate presupune că Mihail şi-a pierdut viaţa în tulburările care au marcat sfârşitul veacului XIV moldovenesc.

Ajungem, astfel, la filiaţia cea mai controversată : cea a lui *Iuga voievod,* pentru care, de mai bine de un veac, s-au dus atâtea discuţii şi s-au emis atâtea ipoteze, începând cu studiile lui Hasdeu, Onciul şi Xenopol şi sfârşind cu studiile cele mai noi ale profesorului C. Cihodaru. Astfel, Onciul îl socotea identic cu lituanianul Iurie Koriatovici [170], Xe-

---

[163] Opinie susţinută de A. Sacerdoţeanu şi C. Cihodaru.

[164] *DRH,* cit., nr. 2, p. 3.

[165] *Ibidem,* p. 6.

[166] *Ibidem,* nr. 5, p. 7.

[167] De altminteri, între timp şi profesorul C. Cihodaru a renunţat la ea ; mai recent, d-sa îl socoteşte frate cu Petru I şi Roman I, identificându-l cu personajul omonim din povestea lui Dlugosz (Cihodaru, *Iurg Coriatovici şi Iuga vodă).*

[168] Costăchescu, *Documente înainte de Ştefan,* II, p. 612—614.

[169] *DRH,* cit., nr. 5, p. 7.

[170] Onciul, *Opere complete,* p. 28—40.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nopol îl credea „un principe român“ [171] în timp ce pentru Hasdeu el era fiul lui Iurie Koriatovici [172]. Ca şi în cazul lui *Costea voievod*, ipotezele au continuat, bazate pe interpretarea din ce în ce mai riguroasă a puţinelor informaţii documentare. Anume, în documentele lui Roman I, în fruntea sfatului domnesc e citată o rudă a familiei voievodale, *jupanul Iuga Giurgevici* [173]. *Iuga vodă* a fost identificat cu acest *Iuga Giurgevici*, socotit, la rându-i, fiu al lui *Giurgiu*, acel *voievod al românilor* amintit în Galiţia între 1377 şi 1406, asupra căruia voi reveni la locul potrivit [174]. În sprijinul acestei ipoteze, a fost interpretat uricul lui Ţiban, emis de Iuga vodă la 28 noiembrie 1399 [175].

S-a presupus că acest Iuga Giurgevici a domnit şi ca asociat cu Ştefan I, în intervalul 1394—1399, înainte de a domni singur în ultimii ani ai veacului [176]. Dar trebuie să observăm că în documentele lui Ştefan I, atâtea câte cunoaştem azi, *Iuga Giurgevici* nu este nici măcar menţionat şi această absenţă tocmai a presupusului asociat la tron e suspectă şi inexplicabilă, mai cu seamă în cazul documentului de omagiu din ianuarie 1395. În plus, această ipoteză (Iuga vodă = Iuga Giurgevici) nu ţine seama de faptul că Giurgiu de Stupniţa e atestat şi dincolo de anul 1390 (ultima menţiune cunoscută de P. P. Panaitescu, la al cărui studiu se face, de obicei, trimiterea), anume în 1392, 1395, 1396 şi 1406 [177]. Rămânând la opinia că el era un fugar din Ţara Moldovei, un adversar al dinastiei întemeiate de Bogdan I, e greu de văzut ce poziţie putea să aibă presupusul său fiu, arătat ca membru al sfatului şi rudă (!) a lui Roman I. Dar asupra acestor personaje voi reveni. Mă opresc, deocamdată, la uricul lui Ţiban.

Prin acest document, datat 28 noiembrie 1399, Iuga vodă întăreşte boierului Ţiban un sat pe Gârbovăţ şi unul pe Crasna, răsplătindu-l astfel pentru „a lui ce dreaptă şi credincioasă slujbă“ cu care numitul boier „au slujit mai înainte întru sfinţi odihniţilor, părintelui nostru lui Petru v(oie)vod şi lui Roman v(oie)vod, Ştefan voievod, dar acum ne slujeşte nouă“ [178]. Acest pasaj a fost editat de M. Costăchescu într-o altă formă, care se pretează şi ea la mai multe interpretări : „au slujit mai înainte întru sfinţii odihniţilor, părintelui nostru... lui Petru v(oie)vod şi lui Roman v(oie)vod... Ştefan v(oie)vod, dar acum...“ [179]. Punctele de suspensie dintre numele voievozilor marchează, după opinia lui M. Costăchescu, lipsurile din text (în suretul respectiv sub forma „) [180] ; după

[171] În *RIAF*, II, 1885, p. 717.

[172] Cf. *Istoria critică* cit. ; *Negru vodă* (introducere la *Etymologicum Magnum Romaniae*, IV), Bucureşti, 1898.

[173] În documentul din 1393, diacul a inversat, din neatenţie, locul lui Iuga cu al lui Bratul Neatedul, făcându-l pe acesta din urmă „jupan“ ! Eroarea e evidentă.

[174] Cf. Gorovei, *Poziţia internaţională*, citat *supra*, nota 1.

[175] Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor*, p. 25—26 ; idem, *Alexandru cel Bun*, Iaşi, 1984, p. 53. V. şi *AIIAI*, XXI, 1984, p. 539—540.

[176] Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor*, p. 41 ; *Iurg Coriatovici şi Iuga vodă*, p. 151.

[177] V. mai departe, paragraful despre Gurgiu voievod şi Gorovei, *Poziţia internaţională*.

[178] *DRH*, A, I, p. 12.

[179] Costăchescu, *Documente înainte de Ştefan*, I, p. 21.

[180] *Ibidem*, p. 21, nota 3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

opinia editorilor primului volum din *DRH*, acest semn marchează sfârșitul rândurilor din fragmentul de original care a fost tradus [181]. Aceste *interpretări diferite* — urmate de *transcrieri diferite* — lasă loc pentru multe întrebări și permit mai multe încercări de a reconstitui genealogia familiei domnitoare : s-a presupus că Iuga a fost fiul lui Petru I [182] sau al unui alt personaj, care, „după ordinea enumerării, ar trebui să fie predecesor lui Petru“ [183], propunându-se fie un ipotetic Roman — altul decât voievodul [184] ! — fie acel Giurgiu de Stupnița [185].

Ceea ce, fără îndoială, a derutat pe cercetătorii actului a fost formula (o redau așa cum a fost editată !) „întru sfinții odihniților, părintelui nostru“ ; admițând-o ca atare, ea nu poate duce decât la concluzia că în primul loc gol, dinaintea numelui lui Petru voievod, se afla numele tatălui lui Iuga. Numai că, în realitate, ne aflăm în fața unei formule consacrate : „sfânt-odihniții (sau sfânt-răposații) noștri părinți“, unde *părinți* are semnul de înaintași în domnie, cum a observat D. Onciul încă din 1886 [186]. Trebuie, deci, părăsită ideea că în acel (presupus) loc gol s-ar fi putut afla *numele tatălui lui Iuga vodă* ; în cazul în care semnul „ dinaintea numelui lui Petru voievod marchează *în adevăr* o lipsă din textul original, atunci în locul acela trebuia să se afle numele altui domn (sau altor domni), cărora Țiban le slujise, de asemeni, cu „dreaptă și credincioasă slujbă“.

Putea sluji Țiban predecesorilor lui Petru I ? Răspunsul îl poate sugera o incursiune în genealogia acestui boier, mort îndată după 1400. Într-un document din 1489, se arată că Țiban cel Bătrân a avut doi copii : Țiban (II) și Ileana [187] ; la rândul său, Țiban II a avut o fiică, Marina, mama lui Toma și a Soriței [188], care mai trăia — desigur, foarte bătrână — și la 1533, când a împărțit copiilor ei satul Hovrăești pe Gârbovăț [189]. La 1608, un urmaș al Soriței arăta că, pentru satul Boțești pe Stavnic, avea uric dat de *Petru voievod străbunului său Țiban* [190] ; e vorba, desigur, de Țiban I cel Bătrân și de Petru I, căci Țiban II și sora sa Ileana aveau urice de la Alexandru cel Bun [191]. Țiban cel Bătrân, mort pe la 1401/1402, se născuse pe la 1335/1340, astfel încât a putut sluji, de bună seamă, și lui Latcu și poate chiar lui Bogdan I ; lungi cariere boierești nu sunt foarte rare (Sin Bârlici a slujit 41 de ani iar Ioan Tăutu — 47 de ani, întâi ca pisar și apoi ca mare logofăt), astfel încât, dacă Țiban

[181] *DRH*, cit., p. 13, nota 4.
[182] Onciul, *Opere complete*, p. 32.
[183] Sacerdoțeanu, *Succesiunea*, p. 233.
[184] *Ibidem*, nota 6.
[185] Cihodaru, locurile citate.
[186] Onciul, *Opere complete*, p. 45.
[187] *DRH*, A, III, nr. 47, p. 87—89.
[188] *Ibidem*.
[189] *DIR*, A, 1/XVI, nr. 320, p. 353.
[190] *DIR*, A, 2/XVII, nr. 231, p. 177.
[191] Cf. *supra*, notele 187 și 189. Nu cred că Țiban I ar fi putut apuca domnia lui Petru II, care începe în 1447 ; v. și C. Cihodaru, *Câteva constatări în legătură cu proprietatea feudală și situația țărănimii din Moldova în a doua jumătate a sec. al XV-lea*, în *SCȘI*, istorie, 1/XII, 1961, p. 51 ; pe Gârbovăț și Suhuleț, urmașii lui Țiban au avut cel puțin trei sate : Băicăuți, Hovrăești și Țibănești (*ibidem*, p. 50).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a slujit fie şi numai 35 de ani înainte de 1400, e suficient pentru a fi fost şi colaborator al lui Bogdan I.

Aşadar, pentru semnul „ dinaintea numelui lui Petru I există aceste două interpretări : ori marchează o lipsă — şi atunci acolo nu putea fi decât numele lui Bogdan voievod şi al lui Laţco voievod, sau numai al acestuia din urmă — ori marchează un sfârşit de rând, şi atunci textul trebuie citit în cursivitatea sa. Aş opta pentru cea de-a doua variantă, bizuindu-mă pe o traducere făcută de Pavel Debrici (din păcate, needitată în întregime) şi în care pasajul respectiv apare în forma pe care am propus-o mai sus : „părinţilor noştri, lui Petru voievod..." etc [192]. Pavel Debrici era unul din cei mai buni dieci de slavonie, lui i se datorează sute de traduceri de acte vechi şi cred că experienţa sa poate să ne inspire încredere.

Mai interesantă este, însă, după părerea mea, lipsa marcată prin „ înaintea numelui lui Ştefan voievod ; aici, nu mai poate fi vorba de a se fi marcat sfârşitul unui rând sau sfârşitul lizibilităţii unui rând ; aici, spaţiul liber nu poate fi completat decât cu indicarea unei înrudiri, raportată fie la Roman I, fie la Ştefan I, adică : „şi lui Roman voievod, *părintele nostru*" ori „*şi fratelui nostru,* Ştefan voievod". În ambele cazuri, Iuga voievod rămâne fiu al lui Roman I. Pasajul discutat ar putea avea, aşadar, următoarea reconstituire : „a slujit mai înainte sfântrăposaţilor părinţilor noştri, lui Petru voievod şi lui Roman voievod <părintele nostru şi lui // şi fratelui nostru>, Ştefan voievod".

Astfel, ştirile din *Cronica paralelă* se vădesc exacte. De altfel, Iuga însuşi, şi chiar în uricul lui Ţiban, spune, chiar în intitulaţie, că emite documentul „cu fraţii domnii meli, d(u)m(nea)l(lor) Alexandru şi Bogdan" [193], trecuţi şi în fruntea sfatului („credinţa fraţilor noştri, Alexandru şi Bogdan") [194].

Din acest punct de vedere, rămâne misterioasă formularea din uricul lui Brae de la Strahotin : „credinţa mea, a lui Iuga voievod, şi credinţa copiilor mei şi credinţa lui Ştefan voievod şi a copiilor lui, credinţa fraţilor lui, credinţa lui Olecsandro, credinţa lui Bogdan, credinţa lui Bratul Netedul şi credinţa..." [195]. Acceptat ca atare şi interpretat *ad litteram,* acest pasaj pare a spune că Ştefan voievod mai trăia (fie îndepărtat din domnie, fie părtaş la ea), că Alexandru şi Bogdan erau fraţi *numai* cu Ştefan (nu şi cu Iuga !) şi că alături de aceşti fraţi ar trebui să fie trecut şi Bratul Netedul (care, însă, în documentul lui Ţiban apare între „boierii moldoveni"). Câtă vreme acest document nu e cunoscut decât prin această veche copie slavă şi nu prin original, orice discuţie în jurul respectivei formule devine hazardată.

Oricum, împrejurările anului 1399 au fost foarte tulburi şi, din izvoare ceva mai târzii, se ştie că tocmai atunci, profitând de această situaţie, a apărut în Moldova un pretendent, *Roman,* fiul lui Petru I, care, însă, a fost capturat de Svidrigaillo, ducele Podoliei [196] ; dus în

[192] *DRH,* A, I, p. 13, nota 5.
[193] *Ibidem,* p. 12.
[194] *Ibidem.*
[195] *Ibidem,* p. 10.
[196] Minea, *Politica orientală,* p. 95.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

captivitate, a fost răscumpărat în anul următor de fratele său *Ivaşco* [197]; se pare că, mai târziu, a depus şi el jurământ de credinţă (tot ca pretendent) regelui Poloniei [198]. Despre aceşti doi fii de domn nu se mai ştie nimic. Nici despre fiii lui Ştefan I — menţionaţi în uricul lui Brae de la Strahotin şi ale căror nume le găsim în pomelnicul Probotei : *Bogdan* şi *Ştefan* [199] — şi nici despre fiii lui Iuga vodă nu mai există nici o ştire.

Înainte de a încheia acest punct, mai este de făcut o observaţie. Am arătat că, în două documente, Alexandru cel Bun menţionează *fraţii săi* ; în pomelnicul Bistriţei, însă, doar el şi Bogdan apar ca fii ai Doamnei Anastasia. Poate nu e prea îndrăzneaţă ipoteza că ceilalţi fraţi — Ştefan, Mihail şi Iuga — erau din altă căsătorie a tatălui lor.

Iată acum şi schema genealogică pe care o propun pentru familia domnească în veacul XIV :

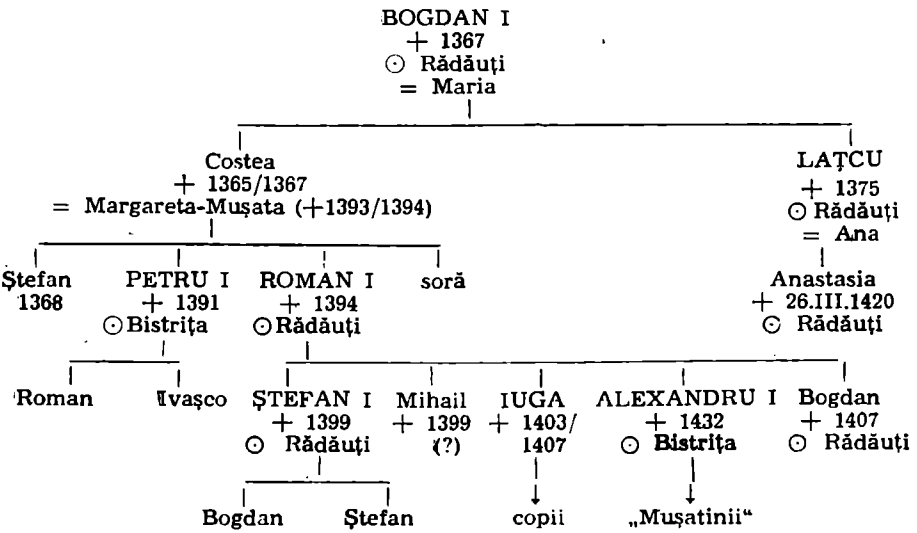

Giurgiu voievod

Remarcând prezenţa acestui personaj în Galiţia la 1377 şi 1390, P. P. Panaitescu a formulat ipoteza că am avea de-a face cu un refugiat din Moldova, anume „un membru al familiei domnitoare, care luase parte la luptele pentru tron sau [...] unul dintre sprijinitorii voievodului învins" [200]. Ulterior, s-a încercat identificarea lui fie ca „nepot al bătrâ-

[197] Costăchescu, *Documente înainte de Ştefan*, II. p. 618 ; v. şi Cihodaru *Tradiţia letopiseţelor*, p. 37, nota 105.

[198] P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, în *ARMSI*, s. III, t. IV, 1924, p. 137 ; G. I. Năstase, *Istoria moldovenească din* Kronika polska *a lui Bielski*, în „Cercetări istorice", I, 1925, p. 116.

[199] Melchisedec, *Notiţe istorice şi arheologice...*, p. 150.

[200] Panaitescu, *Primele lupte*, p. 19.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nului Bogdan“ [201], poate ca descendent dintr-o ramură nelegitimă [202], fie ca fiu al lui Bogdan I [203].

Pe baza informațiilor existente în momentul de față, „statutul“ exact al lui Giurgiu nu se poate preciza. Faptul că el apare în Galiția în toamna lui 1377, când frământări puternice au avut loc în Moldova și la granițele ei, poate fi o dovadă a originii sale „moldovenești“. Dar chiar și în acest caz, plecarea sa tocmai la vremea când Moldova respingea tendințele angevine arată că opțiunea acestui personaj era în tabăra adversarilor lui Petru I. Am arătat deja că Giurgiu e atestat în Galiția până la 1406, ca voievod român, rezidând la Stupnița. Faptul că, odată ajuns în Polonia, a fost „repartizat“ herbului Sas — întemeiat de unul din frații lui Balc, Ștefan (deci un nepot al lui Dragoș vodă) — e un element sugestiv. Fiii săi se numeau *Ioan* și *Clement* [204]; dacă Ioan e comun, în schimb *Clement* ține de datina onomastică maramureșană (în Moldova nu l-am întâlnit), regăsindu-se la cnezii de Câmpulung (Sarasău), din a căror familie am presupus că descinde și Dragoș vodă [205]; semnalez și o pereche simetrică, frații *Clement* și *Ioan*, de la 1370, fiii unui Maxim (1341, 1342) și nepoții unui Tatomir de la începutul veacului XIV, din neamul cnezilor bârjăveni [206]. Pornind de la aceste date, mi se pare foarte puțin probabil ca *Giurgiu voievod* să fi făcut parte din familia lui Bogdan I; mai degrabă l-aș vedea înrudit cu Drăgoșeștii, una din acele numeroase rudenii despre care diploma regală din 1365 arată că au rămas în Moldova după înfrângerea lui Sas [207]. Oricum, un lucru mi se pare cert: identitatea Iuga vodă = Iuga Giurgevici = fiul lui Giurgiu de la 1377 este de nesusținut în întregimea ei.

O ultimă observație la acest punct privește un aspect oarecum ciudat: în documentul din 18 aprilie 1397, Ștefan I numește pe „fratele mieu *Iurie*“ [208]; în documentul din 2 iulie 1398, acest frate apare sub forma *Iurga* [209] iar actele emise cancelaria domnească pe vremea când el era domn dau — ca și cronica cea mai veche și pomelnicul Bistriței — forma *Iuga* [210]. Dacă n-ar fi existat forma intermediară *Iurga*, aș fi putut crede că *Iurie* și *Iuga* sunt personaje deosebite; dar forma *Iurga* îndrumă, mai degrabă, spre concluzia unor erori de lectură, mai cu seamă în cazul documentului din 1397 (am semnalat mai sus un alt exemplu, al lui *Steţco* devenit... *Stanco* !).

---

[201] Cihodaru, *Tradiția letopisețelor*, p. 25.
[202] *Ibidem*, p. 26.
[203] Idem, *Iurg Coratovici și Iuga vodă*, p. 151.
[204] Cf. L. Wyrostek, *Rod Dragów-Sasów na Wegrech i Rusi Halickiej*, extras din „Rocznik Polskiego Towarystwa Heraldizcnego“, XI, Cracovia, 1932.
[205] Gorovei, *Dragoș și Bogdan*, p. 77—78.
[206] Popa, *Bara Maramureșului*, p. 116.
[207] *DRH*, D, I, nr. 43, p. 82.
[208] *DRH*, A, I, nr. 5, p. 7.
[209] *Ibidem*, nr. 60, p. 8.
[210] *Ibidem*, nr. 7, p. 9, nr. 8, p. 10; nr. 9 (A și B) p. 12—13; *Cronicile slavo-române*, p. 6 (14), 39, 44 (48), 55 (61); Bogdan, *Pomelnicul Bistrița*, p. 50 (86).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

MARIA MAGDALENA SZEKELY

NEAMUL LUI NESTOR URECHE

Bogată în generații, dar și în semne de întrebare la stabilirea filiațiilor, familia boierilor Ureche este, fără doar și poate, una dintre cele mai vechi și însemnate din Moldova. Urecheștii apar ca dregători încă din veacul XV și funcții însemnate vor ocupa în tot Evul nostru de Mijloc. Au stăpânit moșii întinse, averea lor rivalizând, uneori, chiar cu domeniul domnesc. Au ctitorit lăcașuri de cult și au înzestrat așezăminte cu danii aproape princiare. Au fost iubitori de carte și cultură. Din toate aceste motive, o cercetare mai amănunțită a neamului Ureche se impunea.

Deși se consideră că Grigore este piatra care a dat strălucire și preț numelui Ureche, adevărul este că, înaintea lui, un alt personaj fusese hărăzit să fie, în acest neam, cel mai puternic și mai influent dregător, cel mai mare latifundiar, cel mai însemnat ctitor și primul cu preocupări culturale. *Acesta a fost Nestor Ureche.* Din rațiunile expuse, pe el l-am ales ca punct de pornire și ca reper în demersul de față *.

1. **Ascendența.** Apelul la cei mai vechi purtători ai patronimului Ureche s-a făcut în mai toate lucrările închinate cronicarului și familiei

---

* În acest studiu, au fost prescurtate următoarele titluri:

— Barwiński, *Știri* = Eugeniu de Barwiński, *Știri nouă asupra familiei Ureche*, în *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, 1903, p. 199—211.

— Corfus, *Documente*, I = Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, vol. I, București, 1979.

— Costăchescu, *Goești* = Mihai Costăchescu, *Satul Goești*, în *IN*, fasc. 3, 1923, p. 31—46.

— Idem, *Neamul Ureche* = Mihai Costăchescu, *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche*, în *CI*, an. IV, nr. 1, 1928, p. 37—47.

— Miron Costin, *Letopisețul* = Miron Costin, *Opere*, ediție îngrijită de P. P Panaitescu, București, 1958.

— Golimas, *Vevelli* = Aurel H. Golimas, *Diplomatul Constantin Batiște Ve-*

ArhGenAIIX, V, 1993, 1—2.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sale, începând cu V. A. Urechia, Alexandru V. Gâdei, Mihai Costăchescu, până la ampla monografie a lui Dumitru Velciu.

La 1407 apare cel dintâi membru cunoscut al familiei Ureche: Petru, care va face parte din sfat (fără titlu) în răstimpul 1411—1414. Îi urmează generația lui Oană (Ion) Ureacle, dregător de la 1435 până la 1447, cu un scurt interludiu, în domnia lui Iliaș. Contemporan cu el a fost Ilea Ureche, mort înainte de 1475. În afară de informațiile cu privire la prezența în sfat sau la stăpânirea unor proprietăți, documentele nu numai că nu spun nimic, dar nici nu lasă să se întrevadă o legătură de sânge între aceste trei personaje cu același patronim.

Analiză pertinentă a izvoarelor și coroborarea știrilor făcute într-un studiu special [1] și în două capitole dintr-o monografie [2], au dus la concluzii care au părut, în ultimele decenii, suficiente și definitive pentru dezlegarea spițelor neamului Ureche. Înlăturându-se opinia mai veche a lui Mihai Costăchescu, potrivit căreia familia lui Nestor nu ar fi numaidecât coborâtoare din Urecheștii cei vechi [3], contemporani lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, aceste cercetări au pus în lumină dovezi noi în sprijinul ipotezei filiației directe. Cea mai întemeiată, după părerea mea, este aceea care pornește de la un principiu de bază al studiilor genealogice — repetarea prenumelor —, pentru a sugera că „firul care unește aceste grupe disparate e familia Huru" [4]. Într-adevăr,

---

velli Rettimiotul și revoluția Moldovei din primăvara anului 1633, în *SCI*, XVIII, 1943, p. 403—419.

— Gorovei, *Domnia creditară* = Ștefan S. Gorovei, *O lămurire: domnia creditară a familiei Movilă*, în *RdI*, tom. 28, 1975, nr. 7, p. 1091—1094.

— Idem, *Înrudirile* = Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, în *ALIL*, tom. XXIV, 1973, p. 109—126.

— Idem, *Recenzie* = Ștefan S. Gorovei, *Recenzie* la Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 737—740.

— Idem, *Urecheștii* = Ștefan S. Gorovei, *Urecheștii — model de ascensiune socială*, în *AIIX*, XXIX, 1992, p. 501—507.

— *Ispisoace*, VI/2 = Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. VI/2, Iași, 1933.

— Panaitescu, *Introducere* = P. P. Panaitescu, *Introducere* la Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, București, 1958.

— Rezachevici, *Politica internă* = Constantin Rezachevici, *Politica internă și externă a Țărilor Române în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea* (I), în *RdI*, tom. 38, 1985, nr. 1, p. 5—29.

— Sacerdoțeanu, *Pomelnicul* = Aurel Sacerdoțeanu, *Pomelnicul mănăstirii Argeșului*, în *BOR*, an. LXXXIII, 1965, nr. 3—4.

— Stoicescu, *Dicționar* = Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1971.

— *St. doc.*, VII = N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VII, București, 1904.

— *Surete*, XII = Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XII, Iași, 1924.

— *Uricariul*, XIV = Teodor Codrescu, *Uricariul*, vol. XIV, Iași, 1889.

— Velciu, *Ureche* = Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, București, 1979.

— Veress, *Documente*, VIII = Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VIII, București, 1935.

[1] Gorovei, *Înrudirile*, p. 109—125.

[2] Velciu, *Ureche*, p. 7—59.

[3] Costăchescu, *Neamul Ureche*, p. 44, 46.

[4] Gorovei, *Recenzie*, p. 738.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

atât în neamul Huru cât şi în neamul Ureche se regăsesc personaje numite Ilea şi Oană, iar la 1518, copiii comisului Ilea Huru se declară nepoţi ai lui *Oană Ureacle* [5].

Urmărind cu atenţie documentele, am găsit, la rândul meu, alte câteva lucruri pe care le consider demne de interes. La 1546, Efrem Huru mare vornic, Danciul Huru pârcălab de Neamţ, împreună cu fraţii şi surorile lor, copiii lui Oană Huru, îşi împart nişte sate rămase de la moşul lor, Petru Huhulea [6]. Dar Petru Huhulea, contemporan cu Alexandru cel Bun, nu este altul decât tatăl lui Isaiia de la Răcătău, iar două dintre satele împărţite aparţinuseră înainte fraţilor şi nepoţilor acestui boier [7]. De aici rezultă o înrudire sigură şi apropiată între neamurile Huru şi Huhulea, foarte probabil printr-o căsătorie.

*

Făcând un arc peste timp, să ne oprim acum la Urecheştii „cei noi", adică la strămoşii direcţi cunoscuţi ai lui Nestor. Bunicul lui se numea Danciul [8], nume care ne duce imediat cu gândul la familiile Huru—Huhulea în care regăsim, începând din vremea lui Ştefan cel Mare, nu mai puţin de trei purtători ai acestui prenume : fiul lui Petru Huhulea şi fratele lui Isaiia de la Răcătău, fiul acestuia din urmă, precum şi feciorul lui Oană Huru, credinciosul boier al lui Petru Rareş. Această frecvenţă nu poate fi întâmplătoare şi, conform acelui principiu al genealogiei enunţat deja, ea este încă un argument foarte solid pentru a susţine existenţa unei înrudiri strânse între cele trei neamuri. De altminteri, în sprijinul acestei ipoteze vine şi un alt prenume, de această dată feminin : Anastasia (fiica lui Nestor, dar şi descendentele lui Lupu şi Pătraşco Huru).

Un act de danie către mănăstirea Secu ne dă numele părinţilor lui Nestor : *Maxim* şi *Dumitra* [9], ştire confirmată şi de pomelnicele de la Bistriţa şi Argeş [10] (în acesta din urmă, numele mamei a fost confundat cu acela al soţiei lui Nestor, Mitrofana). Dar, în mai multe documente munteneşti de la Petru cel Tânăr, apare un Ureche stolnic [11], înregistrat o singură dată cu numele complet : *Dumitru Ureche* [12]. Ultimul document care atestă existenţa acestui dregător este din 3 iulie 1561,

[5] *DIR*, XVI/1, p. 114—115, nr. 109.
[6] *Ibidem*, p. 470, nr. 425.
[7] *DRH*, III, p. 133—134, nr. 72.
[8] *DIR*, XVI/4, p. 287, nr. 349.
[9] *Ibidem*, XVII/1, p. 181, nr. 258.
[10] Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistriţa*, Bucureşti, 1941, p. 61 (textul slav) şi 98 (traducerea românească) ; Sacerdoţeanu, *Pomelnicul*, p. 314.
[11] *DRH*, B, V, p. 178, nr. 164 ; p. 179, nr. 166 ; p. 181, nr. 168 ; p. 182, nr. 169 ; p. 185, nr. 172 ; p. 186, nr. 173 ; p. 188, nr. 174 ; p. 189, nr. 175 ; p. 190, nr. 176 ; p. 193, nr. 178 ; p. 194, nr. 179 ; p. 195, nr. 180 ; p. 196, nr. 181 ; p. 200, nr. 184 ; p. 202, nr. 186 ; p. 204, nr. 187 ; p. 205, nr. 188 ; p. 205, nr. 189 ; p. 208, nr. 191 ; p. 209, nr. 192 ; p. 212, nr. 195 ; p. 214, nr. 196 ; p. 215, nr. 197 ; p. 217, nr. 200 ; p. 220, nr. 203 ; p. 222, nr. 205 ; p. 225, nr. 207 ; p. 227, nr. 209 ; p. 228, nr. 210 ; p. 230, nr. 211 ; p. 231, nr. 213 ; p. 232, nr. 214 ; p. 234, nr. 215—216 ; p. 237, nr. 218 ; p. 238, nr. 219 ; p. 239, nr. 220 ; p. 241, nr. 222 ; p. 242, nr. 223 ; p. 244, nr. 224 ; p. 245, nr. 225 ; p. 247, nr. 226—227, p. 248, nr. 228.
[12] *Ibidem*, p. 236, nr. 217.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru ca, în cel din 26 iulie 1561, în funcţia de stolnic să fie consemnat Ivancea, fostul mare postelnic [13]. Cum alte modificări în componenţa sfatului lui Petru voievod nu se înregistrează în vara lui 1561, presupun că dispariţia şi înlocuirea stolnicului Ureche se datorează morţii acestuia. Pornind de la aceste informaţii, Dumitru Velciu, deşi înclină să creadă că „o seamă de coincidenţe ar permite localizarea mai sigură, în această perioadă, a familiei Ureche în Ţara Românească", nu găseşte explicaţia numelui, întrebându-se : „să fie un alt membru al familiei emigrat în acelaşi timp cu înaintaşii direcţi ai cronicarului ?" [14]. De fapt, răspunsul este mult mai simplu : Dumitru Ureche şi Maxim Ureche sunt unul şi acelaşi personaj. Am arătat în alt loc [15] că exact în acelaşi răstimp cronologic, un alt boier purta acest nume dublu : este vorba de vornicul Burnar, tatăl Annei şi socrul marelui logofăt Ion Golăi. Cum sfinţi Maxim sunt mai mulţi în calendarul ortodox (10 şi 28 aprilie, 12 şi 28 octombrie), este posibil ca pruncul să fi fost botezat şi Dumitru pentru a atrage atenţia că patronul lui este *acel* Maxim care se serbează la două zile după Sf. Dumitru Izvorâtorul de Mir. Reamintesc că, în Evul nostru de Mijloc, pentru a înregistra data naşterii, copiii primeau, după moda slavă, în unele cazuri, numele sfântului zilei în care veniseră pe lume sau al celui mai important sfânt apropiat, care le devenea patron pentru toată viaţa. Nu exclud nici posibilitatea unei transmiteri de nume de la un strămoş comun, mai ales că în familiile Burnar şi Ureche se repetă şi alte prenume : Antimia (soţia vornicului, nepoata ei de fiică, dar şi fata lui Grigore Ureche), Grigore (fiul mort de mic al Annei Golăi, dar şi cronicarul), Ştefan (nepotul de fiică al Annei, dar şi fiul lui Grigore Ureche). Ar fi de adăugat că Nestor Ureche a cumpărat de la Anna, Anghelina şi Ileana, fiicele lui Burnar vornicul, un sat, Bilavinţi, ceea ce presupune exercitarea unui drept de preemţiune şi, de aici, existenţa unei relaţii de rudenie [16]. Foarte probabil, această înrudire între neamurile Burnar şi Ureche s-a făcut prin căsătorie.

Enigmele care se cer explicate în privinţa ascendenţei lui Nestor Ureche nu se opresc aici. La 1547 şi 1553, în două documente, Ion Sturdza, viitorul hatman al Moldovei, este indicat sub forma „Ion Sturdza Urechevici de la Şomuz" [17]. Descifrarea acestei numiri nu este deloc simplă ; oricum, în acest demers, trebuie să se ţină seama de caracterul şi destinaţia celor două acte. Ambele aparţin aşa-numitei categorii de documente externe, conţinând actul de credinţă al lui Iliaş Rareş (30 noiembrie 1547) şi Alexandru Lăpuşneanu (22 iunie 1553), ambele sunt destinate regelui Poloniei (din acest motiv, membrii sfatului — laici şi ecleziastici — au nume şi titluri mai ample pentru a corespunde, cum s-a presupus deja [18], formularelor şi cerinţelor polone).

[13] *Ibidem*, p. 251, nr. 230.

[14] Velciu, *Ureche*, p. 32—33.

[15] Maria Magdalena Székely, *O cneaghină de demult : Anna Golăiasa*, comunicare prezentată la Sesiunea de comunicări a cercurilor ştiinţifice studenţeşti, 9 mai 1992 (în ms.).

[16] *DIR*, XVII/2, p. 52, nr. 53.

[17] Corfus, *Documente*, I, p. 145, nr. 70 ; p. 171, nr. 80.

[18] Const. A. Stoide, *O preţioasă culegere de documente externe moldoveneşti*, în *AIIAI*, IV, 1967, p. 233.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Prezența celui de-al doilea patronim la Sturdza hatmanul în actul din 1553 nu poate să însemne — cum a bănuit Const. A. Stoide — că el „n-a fost bine citit și identificat“ [19], întrucât aceeași formă apare și la 1547 : ce greșeală ar fi aceea care ar da unui boier un nume identic în două acte diferite, emise la un interval de șase ani ?

Dar aceleași acte ne oferă un caz analog : marele logofăt Ion Movilă este numit la 1547 „Ion Movilă din Hudinți“ [20], iar la 1553 — „Movilă Hudici“ [21]. Pentru acesta din urmă, se știe cu certitudine că adaosul *Hudici* provine de la strămoșul Iațco Hudici, tatăl bunicii sale paterne. Exista în vechime obiceiul ca ginerele să preia și numele socrului (cazuri în familiile Udrea și Gânscă), dar nu acesta pare a fi cazul lui Sturdza, a cărui soție — cum voi arăta imediat — aparținea familiei Huhulea. Nu rămâne, prin urmare, decât explicația furnizată de analogia cu logofătul Movilă : unul din strămoșii lui Sturdza aparținea familiei Ureche, de la care a moștenit proprietăți pe Șomuz. Oricum, nu mai trebuie demonstrat faptul că, într-un asemenea caz, se alegea ca al doilea patronim unul de însemnătate și bine cunoscut între boierii moldoveni. Ceea ce spune suficient (chiar dacă indirect !) despre prestigiul Urecheștilor înainte de Nestor. Pe de altă parte, este absolut ciudat că în neamul din care făcea parte *presupusul* părinte al hatmanului [22], se regăsesc prenume foarte frecvente și în familiile despre a căror înrudire cu Urecheștii a fost vorba în paginile precedente : Farcaș și Stana. Sturdza hatmanul a fost căsătorit (oare întâmplător ?) cu Neacșa, fiica lui Huhulea postelnicul. O nepoată a lor, fiica vornicului Ursu Bărboi, purta numele — foarte ciudat și rar — Bușca, regăsit, după o generație, și la una din descendentele vornicului Burnar !

Iată cum, trecând de la o enigmă la alta și formulând un șir întreg de ipoteze, pe baza unor argumente altminteri bine întemeiate, ajungem să închidem cercul, cu convingerea că între „vechii“ Urechești și cei „noi“ există o filiație directă și că, mai mult, între acest neam și familiile Huhulea, Huru, Sturdza și Burnar [23] se stabiliseră relații de rudenie, cel mai probabil prin căsătorii.

În ceea ce o privește pe mama lui Nestor, nu este exclus ca ea să fi făcut parte din marele clan domnitor al Țării Românești, prenumele Dumitra ducând imediat cu gândul la „neamul Demetrianilor“, adică la cel al Mirceștilor, din care mai târziu aveau să se desprindă Mihneștii [24]. De altfel, în *Hronicul* său, Dimitrie Cantemir avea să spună că „de la Corvini să trăgé Urecheștii“ [24bis]. Această înrudire, dacă va fi

[19] *Ibidem*.
[20] Corfus, *op. cit.*, p. 147, nr. 70.
[21] *Ibidem*, p. 177, nr. 80.
[22] *DRH*, III, p. 305, nr. 168.
[23] Nu este exclusă nici înrudirea cu Oană vornicul, în al cărui neam se regăsesc prenumele deja cunoscute : *Oană, Ilea, Măgdălina* (vezi Mihai Costăchescu, *Neamul lui Oană, dvornic de Suceava și satele lui*, în *CI*, an. V—VII, 1929—1931, p. 41—79).
[24] Ștefan Andreescu, *Din nou despre prima cronică a Țării Românești*, în *BOR*, an. C, nr. 9—10, 1982, p. 855.
[24 bis] Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediția Gr. G. Tocilescu, 1901, p. 25—26 (textul latin la p. 47).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

existat cu adevărat, se poate să fi fost făcută prin filiera Mihneștilor care se revendicau urmași ai Corvinilor.

Toate izvoarele cu informații genealogice utilizate până aici înlătură opinia, împărtășită și de P. P. Panaitescu, că „Grigore Ureche face parte din pătura «boierilor noi», în sensul că ridicarea, îmbogățirea și gloria familiei se datoresc lui Nistor Ureche..." [25]. Dintr-un anume punct de vedere, observația este valabilă, pentru că Nestor Ureche a adus într-adevăr „gloria" acestui neam, dar el nu poate intra în categoria „boierilor noi", atât timp cât rădăcinile familiei ajung până în vremea lui Alexandru cel Bun, iar ramurile sale s-au extins și asupra unor neamuri la fel de vechi și foarte însemnate în istoria noastră. Și, pe de altă parte, trebuie să ne întrebăm cât de corectă este formula „boieri noi", de vreme ce toate neamurile din Moldova, cu excepția celor venite din alte spații geografice, se trag din vechii proprietari de sate (boieri, așadar) care au trăit în veacurile dintâi ale existenței acestui stat ?

Sugestiile pe care le-am oferit în privința stabilirii, cu mai multă precizie, a ascendenței lui Nestor Ureche, alăturate celorlalte contribuții mai vechi, sper să constituie fundamentul unor cercetări viitoare. Poate cândva vor apărea și izvoarele care să reconstituie verigile lipsă, doar puse în evidență în paginile de față : verigile dintre Petru, Oană, Ilea și Danciul Ureche, dintre Oană Ureche, Petru Huhulea și Ilea Huru, dintre Sturdza „Urechevici" și Danciul Ureche, dintre Maxim Dumitru Burnar și Maxim Dumitru Ureche *(Anexa 1)*.

2. **Pater familias.** Stabilind că Dumitru Ureche, stolnicul lui Petru cel Tânăr, este același cu Maxim Ureche și, prin urmare, tatăl lui Nestor, nu pot decât să împărtășesc presupunerea lui Dumitru Velciu că părinții viitorului vornic vor fi pribegit, probabil în domnia lui Alexandru Lăpușneanu, în Țara Românească, la doamna Chiajna [26]. Îndreptățită mi se pare și observația că părinții au trecut la cele veșnice în Țara Românească, dar argumentul lui Dumitru Velciu (lipsa mărturiilor despre mormintele lor în Moldova) este șubred. Mai degrabă ar fi de invocat faptul că, la întoarcerea în Moldova, documentele îl pomenesc, încă din primul moment, *numai* pe Nestor, ceea ce lasă să se întrevadă că el a venit singur din Țara Românească și că părinții (sau cel puțin tatăl) au murit înainte de 1572. Ipoteza devine și mai plauzibilă dacă ne gândim la dispariția lui Ureche stolnicul din sfatul lui Petru cel Tânăr, în vara lui 1561, dispariție pe care, cu câteva pagini mai înainte, am pus-o pe seama morții boierului. Consider, de asemenea, corectă, și ipoteza că revenirea lui Nestor în Moldova s-a produs o dată cu întronarea lui Ion vodă [27].

În ceea ce privește data și locul de naștere a vornicului, D. Velciu propune anul 1550 și Moldova, întemeindu-se pe documentul scris la 19 august 1572 („prima sa apariție publică") și pe precizarea din diploma de indigenat din 1607 *(natus nobilissimis in Moldaviae provincia parentibus)* [28]. Dar, în această privință, discuția riscă să devină oțioasă, au-

[25] Panaitescu, *Introducere*, p. 8.
[26] Velciu, *Ureche*, p. 27—28.
[27] *Ibidem*, p. 34.
[28] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

torul forțând informația pentru a servi unei concluzii formulate dinainte. Nici un indiciu nu lasă să se înțeleagă că diacul de la 1572 avea atunci în jur de 22 de ani ; un paleograf poate stabili doar că grafia și semnătura pisarului Ureche sunt mult diferite de cele ale vornicului de mai târziu, indicând o experiență destul de limitată în ale scrisului, experiență care putea să corespundă foarte bine și vârstei de 20 de ani sau chiar mai puțin. Iar informația din diploma de indigenat trebuie interpretată în spiritul ei, nu după o traducere literală, căci documentul acela nu este un act de stare civilă. Formularea se referă la *descendența dintr-o familie moldovenească nobilă*, lucru real și cunoscut, asupra căruia m-am oprit deja. Desigur, presupunerea dlui Velciu poate fi acceptată ca posibilă, după cum se poate spune și că Nestor Ureche s-a născut în Țara Românească, pe la 1553. Luând în discuție această problemă nu intenționez să intru în polemică cu dl. Velciu pentru doi sau trei ani, adăugați ori scăzuți la anul de naștere a vornicului Ureche — nici unul dintre noi neavând o informație certă în acest sens —, ci să semnalez eroarea de metodă pentru un calcul de acest fel. Mai indicată mi se pare stabilirea datei de naștere în funcție de evoluția în ierarhia dregătoriilor, de data probabilă a căsătoriei, a nașterii copiilor și a morții. Toate aceste elemente laolaltă conduc spre intervalul *1550—1555*.

Numele pe care l-a primit la botez este unic în familie, el nefiind purtat de nici unul dintre antecesorii săi direcți sau dintre rudele colaterale cunoscute până acum. Îi va fi plăcut în mod deosebit lui Maxim Dumitru Ureche ori soției sale sau, foarte probabil, copilul s-a născut la sau pe la 27 octombrie și a căpătat numele patronului zilei. Nestor a mai avut o soră, până acum necunoscută ca nume și neatestată de documentele la care am avut acces, dar a cărei existență este probată de faptul că i-a rămas un fiu, „nepot de soră" vornicului.

Indiferent dacă s-a născut în Moldova sau în Țara Românească, este sigur că Nestor și-a petrecut copilăria pe lângă curtea doamnei Chiajna, energica fiică a lui Petru Rareș. Acolo, la București, a deprins știința de carte și tot acolo, după obiceiul vremii, își va fi făcut și ucenicia, asemeni pajilor occidentali, pe lângă cine știe ce boier muntean. Întors în pământul strămoșilor săi, s-a căsătorit (după 1575), cu Mitrofana, fiica lui Ionașco Jora pâhărnicelul, pe care o va fi cunoscut în vremea când lucra ca diac în cancelaria diriguită de marele logofăt Toma Berheci, soțul unei surori a Mitrofanei. Nu insist asupra ascendenței acestei jupânițe pentru că ea a fost deja stabilită cu multă precizie [29], intrând ca atare în circuitul științific. Ar fi doar de reamintit că și Mitrofana descindea dintr-o veche familie de boieri moldoveni, ale cărei rădăcini ajungeau până în atât de puțin cunoscutele decenii ale cristalizării vieții de stat la răsărit de Carpați. Un studiu tipărit recent scoate în evidență faptul că această strategie matrimonială a contribuit substanțial la ascensiunea socială a lui Nestor Ureche, Mitrofana situându-se într-un cerc social mai înalt, „ascendenții, frații și cumnații ei aveau dregătorii și numele unora sunt cunoscute documen-

[29] Gorovei, *Înrudirile*, p. 115—126 ; Velciu, *Ureche*, p. 52—53

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

telor sau chiar şi cronicilor : Hrană, Dracsin, Berheci, Veveriţă, Mogâldea" [30]

Din căsătoria lui Nestor cu Mitrofana s-au născut patru copii. În documente ei apar în ordinea : Vasile, Grigore, Nastasia şi Maria, ceea ce nu înseamnă numaidecât că aceasta era şi succesiunea naşterii lor. Este lucru ştiut că, de obicei, în acte erau trecuţi mai întâi băieţii din familie (în ordinea descrescătoare a vârstei) şi apoi fetele. Judecând după anul în care apare cu soţul său, ca şi după anul probabil al naşterii acestuia, nu este exclus ca Nastasia să fi fost prima născută din familie [31] *(Anexa 2)*.

Copiii vor fi crescut o vreme în tihna casei părinteşti, mângâiaţi de mâinile mamei care ştiau să coasă aşà de frumos, dar şi sub autoritatea de netăgăduit a tatălui. Apoi, când vremile s-au întors împotriva lui Nestor Ureche, ei şi-au urmat părinţii în pribegie. Cunoaştem câte ceva despre copiii vornicului Ureche, ca şi despre căsătoriile pe care le-au contractat.

Un întreg subcapitol din monografia închinată lui Grigore Ureche [32] tratează aspecte legate de copiii lui Nestor, ceea ce mă scuteşte de a relua lucrurile cunoscute.

În ceea ce-l priveşte pe *Vasile Ureche*, el trebuie să se fi născut pe la 1585, an pe care îl indică un calcul foarte aproximativ, bazat pe datele probabile ale căsătoriei, ale naşterii fiului său şi pe vârsta soţiei. Izvoarele arată că a fost căsătorit cu Magda, fiica lui Andrei hatmanul şi a Tudosiei [33]. Dar Tudosia apare într-un document ca fiică a lui Gavrilaş logofătul [34]. Încercând identificarea acestui personaj — altul decât Gavrilaş Mateiaş mare logofăt —, Ştefan S. Gorovei a stabilit că este vorba de Gavrilaş Hâra [35], tatăl Marghitei Movilă. Aceasta înseamnă că Tudosia era soră cu doamna lui Simion Movilă, iar Magda — soţia lui Vasile Ureche —, verişoara lui Gavril Movilă, domnul Ţării Româneşti şi a lui Petru Movilă, viitorul mitropolit de Kiev. Căsătorindu-l pe Vasile cu nepoata Movileştilor, Nestor Ureche a urmărit. desigur, stabilirea unei legături de rudenie cu ramura din Ţara Românească a familiei care obţinuse, prin tratatul polono-otoman din 4 august 1598, domnia ereditară în Moldova [36]. Nu avem nici o informaţie că Vasile Ureche ar fi urmat vreo şcoală în spaţiul polonez, asemenea fratelui său. Foarte probabil, nu, dovadă fiind faptul că nu a fost ridicat în dregătorii care necesitau ştiinţa de carte şi nici nu dispunem de mărturii despre preocupările sale culturale, ca în cazul lui Nestor şi Grigore. În privinţa carierei lui, D. Velciu prezintă ca sigură participarea la bătălia de la Cornul lui Sas. Foarte probabil este aşa, dar izvorul pe care se întemeiază această presupunere vorbeşte de *fiul*

[30] Gorovei, *Urecheştii*, p. 503.
[31] La aceeaşi concluzie a ajuns şi Velciu în *Ureche*, p. 54
[32] *Ibidem*, p. 54—59.
[33] *DIR*, XVII/4, p. 99, nr. 137.
[34] *DRH*, XXII, p. 108, nr. 95.
[35] Ştefan S. Gorovei, *Miscellanea*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 670—672.
[36] Idem, *Domnia ereditară*, p. 1091—1094 ; idem, *Addenda et corrigenda la domnia ereditară a Movileştilor*, în *AIIAI*, XV, 1978, p. 529—530. Textul tratatului din 4 august 1598 la Mustafa A. Mehmed, *Documente turceşti privind istoria României*, I, Bucureşti, 1976, p. 142—143.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lui Ureche, fără să-l numească [37]. Eroarea de metodă a lui Dumitru Velciu l-a condus, şi de această dată, la concluzii forţate. Pornind de la o identificare probabilă pe care o transformă într-o premisă sigură, domnia-sa continuă : „pentru relativa lui tinereţe şi pentru lipsa de notorietate politică (nu avea nici o dregătorie), [Ştefan Tomşa — *n. ns.*] nu-i hărăzeşte crunta soartă a cumnatului său, Isac Balica hatmanul" [38]. Greu de crezut că Ştefan Tomşa, cel care îl va tăia pe Vasile Stroici, s-a lăsat impresionat de tinereţea lui Vasile Ureche. Apoi, de unde siguranţa că Isac Balica a fost *tăiat* de Tomşa ? Formula din documente „Dumnezeu l-a pus *sub sabia* domniei mele", putea fi folosită şi în sensul că hatmanul a murit pe câmpul de luptă, în tabăra adversă. Iată exemple de cazuri similare : „...pe toţi i-am trecut *prin ascuţişul sabiei*" şi „...duşmanii noştri să ajungă... *sub săbiile* noastre", spunea Ştefan cel Mare [39]. Evident, domnul Moldovei se referea la duşmanii ucişi în luptă şi nu la prizonierii tăiaţi. Că „fratele cronicarului, Vasile, nu a ajuns pe trepte dregătoreşti prea înalte" (D. Velciu) [40], este sigur. Mai greu este de explicat motivul acestei lipse de implicare în viaţa politică. Să nu-l fi atras funcţiile de vază, preferând să-şi rânduiască, alături de Magda, rosturile moşiilor ? Posibil. Să nu fi avut aptitudini sau predispoziţii în această direcţie ? Iarăşi, posibil. Că ar putea fi aşa o dovedeşte faptul că Nestor Ureche s-a apropiat mai mult de ginerele său decât de propriul fiu. Va fi văzut marele vornic în Isac Balica şi nu în Vasile, moştenitorul ideilor şi strategiilor sale politice. După o existenţă lipsită de strălucire, în care singurele acţiuni mai însemnate au fost procesele pentru pământ, Vasile Ureche a trecut la cele veşnice înainte de martie 1643 [41] *(Anexa 3)*.

Cel de-al doilea fiu al lui Nestor Ureche a fost *Grigore*, nume intrat în istoria literaturii noastre vechi datorită primului letopiseţ în limba română al Moldovei care i-a fost atribuit. Nu de mult, însă, un studiu cu o minuţioasă analiză filologică a demonstrat că această cronică, în forma în care ni s-a păstrat, este opera lui Simion Dascălul. Grigore Ureche a putut fi autorul unui letopiseţ slavon, de pe care s-a făcut traducerea în limba română [42]. Coordonatele evoluţiei cronicarului au fost stabilite cu destul de multă exactitate, în studiile speciale care i-au fost consacrate şi, mai ales, în monografia lui Dumitru Velciu. Câteva repere se impun reamintite. Născut prin 1585—1590, Grigore Ureche trebuie să-şi fi urmat familia în pribegia din Polonia. În acest mediu, mai târziu, îşi va începe studiile la colegiul iezuit din Liov — oraş legat prin multe fire de familia lui Nestor Ureche. Întors în ţară, va con-

[37] Veress, *Documente*, VIII, p. 265, nr. 212.

[38] Velciu, *Ureche*, p. 57.

[39] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913, p. 323, nr. CXLIII ; p. 404, nr. CLXXIV.

[40] Velciu, *Ureche*, p. 58.

[41] Document publicat de Mihai Costăchescu în „Ioan Neculce", fasc. 6, 1926—1927, p. 271—272.

[42] N. A. Ursu, *Letopiseţul Tării Moldovei până la Aron vodă — opera lui Simion Dascălul*, I, II, în *AIIAI*, XXVI, 1989, p. 363—379 ; *AIIX*, XXVII, 1990, p. 73—101.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tracta şi el o căsătorie care trebuia să-i faciliteze ascensiunea socială. Soţia sa, Lupa, fiica lui Vorontar Prăjescu, făcea parte dintr-un mare clan boieresc [43]. Era „vară primară a două doamne ale Moldovei [Safta lui Gheorghe vodă Ştefan şi Tudosca lui Vasile Lupu — *n. ns.*] şi mătuşă a unei a treia [Anastasia lui Gheorghe Duca — *n. ns.*], nepoată de văr a doi domni ai Moldovei [Ieremia şi Simion Movilă — *n. ns.*] şi vară de gradul doi cu patru domni ai Moldovei [Constantin, Alexandru, Mihail şi Moise Movilă — *n. ns.*] şi unul al Munteniei [Gavril Movilă — *n. ns.*], precum şi cu ilustrul mitropolit al Kievului şi al întregii Rusii, Petru Movilă. Lupa Vorontar Prăjescu era, în acelaşi timp, vară de gradul al doilea şi cu cel a cărui cumnată avea să devină, hatmanul Isac Balica" [44]. După căsătoria lui Vasile Ureche cu Magda şi a Nastasiei cu Isac Balica, neamul Urecheştilor se lega, încă o dată, strâns, de casa Movileştilor, atât de ramura lui Ieremia vodă, cât şi de aceea a lui Simion. Începându-şi cariera în cancelaria lui Miron Barnovschi (al cărei mare logofăt era, la acea vreme, Dumitraşco Ştefan), Grigore Ureche ajunge, ca şi tatăl său, mare vornic al Ţării de Jos, în domnia lui Vasile Lupu. Existenţa i-a fost şi lui presărată de evenimente nu tocmai fericite. A fost martorul direct al perioadei de instabilitate politică de după „stingerea casei lui Ieremia vodă", a văzut domni maziliţi, dar şi capete de boieri tăiate, şi-a condus pe ultimul drum, rând pe rând, părinţii, surorile şi fratele, a supravieţuit celor doi cumnaţi, morţi în condiţii tragice, a trăit cu teamă că va fi tăiat de Alexandru Iliaş, dar a participat şi la complotul care a dus la alungarea acestui domn. Şi mai este un episod însemnat din viaţa lui Grigore Ureche, adesea trecut cu vederea de istorici. La 1645, când Vasile Lupu se afla în marea dilemă legată de căsătoria domniţei Maria cu prinţul lituanian de credinţă calvină Janusz Radziwill, „Ureche vornicul sta asupra aceştii nunte să să facă" [45]. Această poziţie este semnificativă pentru simţul politic al lui Grigore Ureche : trecând peste deosebirile religioase (să nu uităm că numai cu trei ani înainte avusese loc sinodul de la Iaşi !) şi peste inima de părinte a lui Vasile vodă, el a înţeles că această alianţă matrimonială era necesară intereselor de atunci ale Moldovei, pregătită să participe, alături de Polonia, la coaliţia antiotomană. Iar Vasile Lupu, deşi a stat în cumpănă o vreme, a sfârşit prin a accepta acest sfat. Vornicul Grigore Ureche a murit în primăvara lui 1647, înainte de 3 mai, zi în care urmaşii săi îşi împărţeau satele pe care le stăpânise [46]. Nu avem ştiri despre locul în care a fost înmormântat, dar este foarte posibil că a fost dus la biserica Sf. Vineri din Iaşi, ctitoria părintelui său, aflată în apropierea caselor cronicarului [47]. Presupunerea nu este neîntemeiată : descendenţii lui Nestor Ureche au fost, majoritatea, ataşaţi mai ales de acest edificiu. Dregător şi om de litere, Grigore a fost cel mai însemnat dintre copiii lui Nestor Ureche, călcându-i pe urme mai puţin în domeniul politic şi mai ales în cel cultural *(Anexa 4)*.

[43] I. C. Miclescu-Prăjescu, *Obârşia unei familii din Moldova*, extras din *RIR*, X, 1940.
[44] Gorovei, *Urecheştii*, p. 505.
[45] Miron Costin, *Letopiseţul*, p. 121.
[46] Panaitescu, *Introducere*, p. 11 (vezi şi nota 2, aceeaşi pagină).
[47] Gorovei, *Recenzie*, p. 740.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Nastasia, fiica cea mare a lui Nestor Ureche — poate chiar cel dintâi născut al familiei (prin 1580—1585) — a fost căsătorită cu Isac Balica hatmanul, desigur, la dorința tatălui. Legătura de sânge cu Movileștii, posibila întâlnire în Țara Românească dintre Nestor Ureche și Melentie Balica (tatăl lui Isac, coborâtor dintr-un neam de dregători munteni și văr primar cu frații Buzești), vor fi fost motivele pentru care Ureche l-a ales pe Isac ca soț pentru Nastasia. Căsătoria a avut loc prin 1609 sau chiar mai înainte, pentru că la 21 decembrie 1610 un document îl atestă pe Balica în calitate de ginere al lui Nestor Ureche [48].

Strategia matrimonială urmărită cu consecvență, prin care Nestor Ureche a încercat să-și introducă fiicele și fiii în clanul Movileștilor, pentru a le asigura rosturi și influență, a încetat să mai fie viabilă la 1612, după dezastrul de la Cornul lui Sas, unde a fost „stângerea casei lui Ieremie vodă" [49]. Acolo, în înfruntarea de la cotul Prutului, nu numai că fiul vornicului a fost luat prizonier, iar Isac Balica și-a pierdut viața, dar s-a prăbușit întregul eșafodaj de alianțe, cu un evident substrat politic, gândit și construit cu atâta migală de marele vornic Ureche.

Nastasia, văduvă, a rămas alături de părinții săi în Polonia, murind — poate de boală, poate de amărăciune — după doi ani (iulie 1614). Cum practica era destul de puțin obișnuită la vremea aceea, mai ales în cazul femeilor, este demn de reamintit că fiica cea mare a lui Nestor Ureche și-a făcut un testament, prin care-l desemna pe tatăl său ca moștenitor (din căsătoria ei cu Isac Balica nu s-au născut copii). Suma de 36 252 de zloți polonezi erau lăsați „cu acea condiție, ca după moarte, să fie îngropată foarte cu cinste" *(ea conditione, ut post mortem quam honestissime sepeliretur)* [50] (*Anexa* 5).

În ceea ce o privește pe *Maria*, cea de-a doua fiică a lui Nestor Ureche, ea pare a fi fost ultimul copil, născut, foarte probabil, prin 1595—1600, deci la câțiva ani buni după frații săi. S-a căsătorit nu cu un personaj din clanul Movileștilor, cum ar fi fost de așteptat, ci cu grecul Batiște Vevelli. Cunoscând politica de alianțe urmărită cu îndărătnicie de Nestor Ureche, acest lucru ar putea părea ieșit din comun. Dar prezentându-l pe acest grec originar din însorita insulă Creta, lucrul devine pe deplin explicabil. Într-un studiu pe care i l-a consacrat acum cincizeci de ani, Aurel H. Golimas a surprins, în câteva rânduri, esența personalității lui Constantin Batiște Vevelli : „prin abilitatea și istețimea lui diplomatică, prin legăturile sale cu anturajul din capitala Turciei, prin colaborarea chiar nemijlocită cu sultanii Osman II și Murad IV, prin raporturile cu șleahta poloneză și Veneția, a ajuns un grec temut în părțile noastre" [51]. Cunoscut că negustor în Liov [52], Batiște Vevelli [53] a venit în Moldova foarte probabil în vremea lui Radu Mihnea (1616—1619), de care a rămas legat mai mult timp, urmându-l

[48] *DIR*, XVII/2, p. 337, nr. 450.
[49] Rezachevici, *Politica internă*, p. 20—21.
[50] Barwiński, *Știri*, p. 208, nr. VIII.
[51] Golimas, *Vevelli*, p. 404.
[52] *St. doc.*, XXIII, p. 448, nr. CCCXCV ; p. 452, nr. CCCCX.
[53] O schiță a activității lui politice la Stoicescu, *Dicționar*, p. 346—347.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

chiar şi în Ţara Românească (1620). Apoi, după o importantă misiune în Polonia, soldată cu „victoria diplomatică" (Aurel H. Golimas) de la Brussa-Iaruha şi Hotin, a plecat la Constantinopol. Aici probabil s-a căsătorit, pentru a doua oară, cu sora lui Alexandru Iliaş [54] şi, din acest moment, i-a devenit cel mai înfocat sprijinitor. Prin relaţiile pe care le avea la Poartă şi, bineînţeles, cu pungi pline de bani — căci era şi foarte bogat — a căpătat, pentru cumnatul său, tronul Ţării Româneşti (1627). Apoi, când în 1629, Alexandru Iliaş a fost scos din domnie, l-a însoţit la Constantinopol şi, poate cu vorba bună, poate cu unele presiuni, dar sigur cu zornăitul aurului, i-a obţinut, pentru a doua oară, întronarea, de această dată în Moldova. Aflând vestea, o delegaţie de 50 de boieri, printre care se afla şi Grigore Ureche, pe atunci spătar, a mers la Ţarigrad, cu „jalobă la împărăţie" că ţara nu-l primeşte domn pe Alexandru Iliaş „nice într-un chip". Le-a ieşit înainte Batişte Vevelli, dar a fost cumplit ocărât de boierii moldoveni şi cu deosebire de Racoviţă Cehan vornicul. În cele din urmă, delegaţia s-a închinat lui Alexandru vodă. Dar, cum era de aşteptat, „ca şi la domniia dentâiu au purces lucrurile. Ce, cârpiia boierii cum putea trebile ţărâi, iară domniia mai multu îşi petrecea cu Batişte Veveli" [55]. Nu ştia dregătorul venetic că sfârşitul îi era aproape. Căci, la 1633, când ţara s-a răsculat împotriva lui Alexandru Iliaş, netrebnicul domn, uitând şi de rudenie şi de datorie, l-a dat pe Vevelli „pre mâna ţăranilor. Nespusă vrăjmăşiia a prostimei ! Şi aşea, fără de nice o milă, de viu, cu topoară l-au făcut fărâme" [56]. Aceasta este povestea vieţii cretanului Constantin Batişte Vevelli, cel despre care se spune că ar fi avut chiar gând de domnie. Când şi cum va fi ajuns Maria lui Nestor Ureche soţia acestui neobişnuit personaj ? Desigur, nu înainte de Cornul lui Sas. După crâncena bătălie, o înrudire cu Movileştii ar fi putut constitui o circumstanţă agravantă pentru familie. Şi atunci Urecheştii s-au orientat către un bărbat care le-ar fi putut deveni sprijin în tabăra adversă şi, de ce nu, la Poartă. Nimeni nu putea fi mai indicat decât Batişte Vevelli. E greu de spus, însă, dacă alegerea o va fi făcut bătrânul Nestor Ureche, întors în ultimul său an de viaţă în Moldova, sau mama şi fraţii mai mari, după moartea părintelui. Dostul că din această căsătorie s-a născut un fiu, botezat — culmea hazardului — de însuşi Ştefan Tomşa [57], adversarul cel mai înrăit al Movileştilor şi, prin ei, al lui Nestor Ureche. La scurt timp, dacă nu chiar la naştere, Maria a murit şi a fost înmormântată, alături de tatăl ei, la mănăstirea Secu. Din acel moment, relaţiile lui Batişte Vevelli cu familia Ureche s-au răcit, fiecare ajungând să se situeze în tabere adverse. La aceasta va fi contribuit şi căsătoria grecului cu sora lui Alexandru Iliaş, domn nu tocmai pe voia boierilor ţării.

---

[54] Documentele îl atestă drept cumnat al lui Alexandru Iliaş (Hurmuzaki, *Documente*, IV/2, p. 431, nr. CCCCLXXXIX ; p. 440, nr. DI ; p. 466, nr. DXXX.

[55] Povestirea amănunţită a acestor evenimente, la Miron Costin, *Letopiseţul*, p. 96—97.

[56] *Ibidem*, p. 97.

[57] *CDM*, II, p. 38, nr. 113.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Am arătat, într-una din paginile precedente, că un calcul aproximativ indică răstimpul 1595—1600 pentru naşterea Mariei. S-ar deduce că între Grigore şi această fată au mai putut fi nişte copii care au acoperit acel interval mare de timp dintre naşterile celor doi. Pomelnicul de la Argeş [58] înregistrează, în familia Urecheştilor, două nume — Ion şi Anghelina — despre a căror existenţă nu ştim nimic din alte izvoare. Vor fi fiind *ei* copiii căutaţi, mai ales că Ştefan S. Gorovei a sugerat deja existenţa unui eventual triptic de nume : Grigore, Vasile şi Ioan [59]. Iar Anghelina va fi fost botezată aşa după mătuşa ei, soţia Mitrofanei.

În finalul acestor consideraţii despre copiii lui Nestor Ureche ar mai fi de amintit un amănunt. La sfârşitul secolului trecut a fost publicată o scrisoare slavă, nedatată, a egumenului Visarion şi a întregului sobor de la Secu, adresată comunităţii monahale de la Neamţ, în care era vorba de moartea fiicei „domniei sale vornicului" şi de înmormântarea acesteia la Secu. Cum egumenul Serafim de la Neamţ este atestat la 1592, iar conţinutul epistolei are în centrul atenţiei mănăstirea Secu şi un vornic, nu era greu să se tragă concluzia că episodul amintit priveşte moartea unei fiice a lui Nestor Ureche [60]. Un studiu al profesorului Emil Turdeanu a dovedit, însă, că scrisoarea reprezintă un model de corespondenţă inclus într-un *Epistolarium* de la mănăstirea Neamţ [61]. Textul propriu-zis a fost, prin urmare, plăsmuit în scriptoriile nemţene numai pentru a servi ca suport unui formular care trebuia cunoscut şi respectat în corespondenţă.

3. **Descendenţa.** În afară de Nastasia, soţia lui Isac Balica, toţi ceilalţi copii ai lui Nestor Ureche au avut urmaşi, care au dus mai departe, o vreme, numele şi sângele bunicului, dar nu şi gloria lui.

Vasile Ureche, băiatul cel mare, a avut un fiu — *Neculai*, ajuns spătar [62]. Căsătorit cu Safta Neagoe [63], el a fost tatăl *Alexandrei* Ureche, soţia hatmanului Alexandru Buhuş [64]. Aceştia din urmă au avut, la rândul lor, patru copii : *Dumitraşco* [65], *Neculai* [66], *Ion* [67] şi *Catrina* [68], căsătorită cu un Gheorghiţă [69]. Prin băieţi, neamul Buhuş s-a perpetuat până în secolul trecut, când „sărăceşte tot mai mult şi-şi pierde din ce în ce însemnătatea în viaţa politică şi socială a ţării, stingându-se îndată

---

[58] Sacerdoţeanu, *Pomelnicul*, p. 314.

[59] Gorovei, *Urecheştii*, p. 503.

[60] Iatsimirski, *Melkie tekstoi*, I, 1899, p. 436. Apud arhiva P. P. Panaitescu. Istoricul a adăugat după transcrierea textului slav : „Serafim e pomenit [la] 1592. Domnul Ieremia. Vornicul ar fi, deci, Nestor Ureche".

[61] Emil Turdeanu, *Grégoire Camblak : faux arguments d'une biographie*, în *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines*, Leiden, 1985, p. 83.

[62] *DRH*, XXII, p. 108, nr. 95 ; *CDM*, II, p. 393, nr. 2014, 2015.

[63] *CDM*, III, p. 39, nr. 73 ; Costăchescu, *Neamul Ureche*, p. 43.

[64] *CDM*, III, p. 272, nr. 1234 ; p. 471, nr. 2256 ; *Ispisoace*, III/2, p. 149, nr. 96 ; *CDM*, IV, p. 317, nr. 1413 ; p. 460—461, nr. 2102.

[65] *CDM*, IV, p. 284, nr. 1260.

[66] *Ibidem*, p. 334, nr. 1490.

[67] *CDM.S.*, p. 335, nr. 1060.

[68] *DIR*, XVII/2, p. 52, nr. 53.

[69] *CDM*, V, p. 26, nr. 97 ; p. 75, nr. 303, 304.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

după Unirea Principatelor" (Ştefan Meteş) [70]. Sunt în această familie câteva momente interesante, povestite în culori vii de documentele noastre medievale. Asupra lor mă voi opri în rândurile care urmează. Pe la 1698, jupâneasa văduvă Alexandra Ureche Buhuş era în mare fierbere. Fiica sa, Catrina, se pregătea de nuntă şi trebuia înzestrată cum se cuvine unei descendente din marii boieri ai ţării. În deplină înţelegere cu feciorii ei, bătrâna Buhuşoae a întocmit un izvod, prin care mireasa primea zece sate întregi, părţi din alte moşii, precum şi 12 sălaşe de ţigani [71]. La acestea s-a adăugat un rădvan cu şase cai, cu hamuri, şele şi postav nou. Trebuie să ne imaginăm cum arăta acest echipaj care o costase pe strănepoata lui Nestor Ureche un sat, cu vad de moară, cu o jumătate de heleşteu şi cu vecini [72]. Fără îndoială, sentimentele mamei pentru fiica sa erau foarte puternice, dacă pentru a-i cumpăra o caretă a cedat una din proprietăţile sale şi nu oricare, ci aceea moştenită de la „moşul său, Ureche vornicul". Soţul Catrinei, Gheorghiţă, făcea probabil parte — potrivit unei ipoteze de dată foarte recentă [73] — din vechea familie Ponici, fără să fi fost un personaj cu dregătorii însemnate. A rămas cunoscut posterităţii datorită faptului că l-a însoţit, la 1711, pe principele Dimitrie Cantemir în Rusia (în documentele ruseşti el apare ca „Iuri Stepanovici Mecinik", adică Gheorghe spătarul, fiul lui Ştefan). Se pare că acest Gheorghiţă a fost autorul necunoscut al atât de controversatului *Izvod buhuşesc* [74]. Chiar dacă nu împărtăşesc opinia lui Dumitru Velciu că izvodul a fost alcătuit „poate şi sub imperiul tradiţiei cronicăreşti ce venea, prin soţie, de la Grigore Ureche" [75], înrudirea fiind mult prea îndepărtată, trebuie să observ că această scriere modestă este singura care se poate adăuga *Letopiseţului* moldovenesc, atunci când se discută despre preocupările istoriografice ale întregului clan al Urecheştilor. Nu exclud posibilitatea ca Gheorghiţă spătarul să fi fost un admirator al lui Grigore Ureche, atâta timp cât el era, se pare, foarte legat de neamul din care cobora soacra sa şi de ctitoria lor — biserica Sf. Vineri din Iaşi [76].

Cronicarul Grigore Ureche a avut patru copii : *Vasile*, *Alexandra*, *Antimia* şi *Ştefan*. Cel mai puţin cunoscut a fost Ştefan, ajuns paharnic, dar mort tânăr (înainte de 1658) şi fără urmaşi [77]. În ceea ce-l priveşte

---

[70] Ştefan Meteş, *Contribuţii nouă privitoare la familia boierească Buhuş din Moldova*, în *ARMSI*, seria III, tom VII, mem. 8, p. 338. Cu precauţie, întregul studiu (p. 285—343) poate fi folosit pentru cunoaşterea familiei.

[71] *CDM.S*$_1$, p. 335, nr. 1060.

[72] *CDM*, IV, p. 460—461, nr. 2102.

[73] Vezi, pentru amănunte biografice, Dumitru Velciu, *Gheorghiţă, marele spătar din 1711 : ipoteze privind familia şi opera sa literară*, comunicare prezentată la al IV-lea Simpozion de Studii Genealogice, Iaşi, 13—15 mai 1993 (în ms.).

[74] Idem, *Autorul probabil al principalului izvod anonim folosit de Neculce în cronică*, în *LL*, vol. III—IV, 1991, p. 260—266.

[75] *Ibidem*, p. 261.

[76] Înainte de plecarea în Rusia, el va lăsa mănăstirii Sf. Vineri o parte din lucrurile sale mai de preţ, printre care un exemplar din *Divanul* lui Dimitrie Cantemir şi un *Liturghier*, o pereche de călimări, vase, veşminte (*ASB*, Documente istorice, CLIII/58).

[77] Costăchescu, *Goeşti*, p. 36 (zapisul din 23 iunie 1658).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pe Vasile Ureche, el poate fi caracterizat, fără nici o îndoială, ca uşuratic, căci viaţa lui toată a fost o aventură. Căsătorit cu Aniţa, fiica lui Dumitraşco Drăguţescul [78], n-a avut copii, fapt pentru care soţia lui „au luat fată de suflet pe Aniţa, fata lui Ionaşco Nacul şi a surorii mele, Măricuţii" [79]. Mai târziu, această Aniţa se va căsători cu Pavel Rugină şi vor pribegi împreună în Rusia [80]. Dar să ne întoarcem la Vasile Ureche. Fire instabilă şi imprevizibilă, i-a făcut multe zile amare nevestei sale. O mărturisesc chiar cumnaţii lui : „netâmplându-să viiaţă cumnată-me cu soţul său, cu Vasile Ureche, şi având multă gâlceavă între sine" [81]. Dar nu numai că nu se înţelegeau şi că Vasile n-a mai vrut s-o ţină, dar „i-a prăpădit" toată „zestrea ce-au avut de la părinţii ei" [82]. Apoi, în vremea lui Duca vodă (1668—1672), i-a venit gândul să fugă în Polonia. „Înţelegând Duca vodă că va să pribegească, l-au pus în închisoare" şi l-a dat în chezăşie unor mari boieri ca „să şază în ţeară" [83]. Cu toate măsurile domnului, Vasile Ureche a părăsit totuşi Moldova, luând cu sine şi diploma de indigenat a bunicului, aflată într-o stare foarte proastă, cu sigiliul smuls de „duşmanii Moldovei" *(hostes Moldaviae)* [84]. În Polonia a încercat, fără succes, să-şi cumpere o casă lângă Halici, apoi s-a înţeles cu Bogislav Potocki pentru o moşie — Zahajpole —, dar polonul i-a luat banii, fără să-i mai dea pământul. Şi Vasile a rămas cu punga goală, nemaiavând nici cu ce trăi. A găsit înţelegere la starostele de Grabowiec, Marc Matczyński, care l-a primit la el şi l-a îngrijit. Nu este, cred, lipsită de importanţă precizarea că acest personaj i-a fost prieten apropiat şi lui Miron Costin, care-i va dedica „Cronica polonă". La 2 mai 1670, înainte de a pleca la Varşovia, Vasile — în semn de mulţumire — i-a dat starostelui întreaga sumă cu care arvunise iluzoria moşie, promiţând că, dacă se va întoarce cu bine, va face acte amănunţite. Dar nu s-a mai întors. Spre sfârşitul anului următor (5 decembrie 1671), Marc Matczyński vorbeşte de *olim generosus Basilius Urechi* [85]. Se stingea, în acest fel, la o dată şi într-un loc rămase necunoscute, ultimul descendent direct, pe linie masculină, al lui Nestor Ureche. La scurtă vreme după aceea, în Moldova cădea bolnavă Aniţa, soţia lui Vasile. Linişte n-a avut sărmana femeie nici după plecarea lui în Polonia, căci Duca vodă i-a luat întreaga avere pe seama domniei şi de-abia după ce Aniţa s-a jeluit că bărbatul îi „mâncase" zestrea, a primit înapoi satul Goeşti şi „alte ce se va găsi din bucate şi din unelte" [86]. În ultima parte a vieţii, probabil neputincioasă din cauza unei boli, a fost îngrijită de hatmanul Buhuş şi de soţia lui, Alexandra, nepoata de văr primar a lui Vasile Ureche. A murit înainte de 1 noiembrie 1674 [87].

[78] *CDM*, IV, p. 129—130, nr. 513 ; p. 354, nr. 1586 ; *CDM*, III, p. 498, nr. 2397.
[79] *Surete*, XII, p. 11, nr. 1 a.
[80] *Ibidem*, 1 a şi 1 b.
[81] Costăchescu, *Goeşti*, p. 38 (zapisul din 1 august 1680) ; vezi şi *CDM*, IV, p. 129—130, nr. 513.
[82] *Ibidem*
[83] *Uricariul*, XIV, p. 168—169.
[84] Barkiński, *Ştiri*, p. 203.
[85] *Ibidem*, p. 211, nr. XX, XXI.
[86] *CDM*, IV, p. 129—130, nr. 513 şi Costăchescu, *Goeşti*, p. 38.
[87] *CDM*, III, p. 498, nr. 2397.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În afară de Vasile şi Ştefan, Grigore Ureche a mai avut două fete : Alexandra şi Antimia. *Alexandra* este o figură destul de puţin cunoscută pentru că documentele noastre sunt sărace în informaţii despre ea, ca despre mai toate jupânesele din Evul Mediu românesc. Ştim doar că a fost căsătorită de două ori : prima dată cu aga Antioh Kostaki [88] şi a doua oară cu Chiriac paharnicul [89], şi că a făcut schimburi de moşii şi de case în Iaşi cu fratele ei, Vasile, şi cu sora sa, Antimia. Alexandra a fost proprietara unor case cu pivniţă de piatră în Iaşi, în faţa mănăstirii Barnovschi [90] dar, după opinia lui Mihai Costăchescu, pe care o consider justă, a locuit mai mult la moşia ei, Lungani, având ca duhovnic pe popa Toader din Frăteni (sat aflat la mai puţin de 1 km de Lungani) [91]. Moartea Alexandrei s-a produs cândva, după 15 februarie 1670, dată la care jupâneasa făcea, împreună cu Chiriac paharnicul, un testament reciproc, căci „din mila lui Dumnezeu am avut şi cuconi, şi acmu marele Dumnezeu ni i-a luat". Chiriac hotăra că „ce va fi agonisita noastră, şi ce au avut soţul mieu zestre de la părinţii ei, sate şi moşii şi vii şi ţigani şi odoară şi bucate şi alta tot ci i al mieu şi al ei ni-am dat unul altuia, că de să va prileji mie moarte înaintea dumisale, nimene din fraţii miei, sau din rudele miele nimene să n-aibă nici o treabă la bucatele mele, nici la odoarăle mele, nici la banii ce va fi, ceia ce va fi de-al mieu să fii tot al fimeii mele, Alexandra şi în viiaţa ei, şi după viiaţa ei cui va vre să de şi ce va vre să facă să fie făcut, numai să aibă a mă griji cum să cade după obiceiul creştinesc, iar altul nimene din fraţii mei sau din rudele mele să n-aibă nici o treabă la un cap de aţă din munca mea". Despre Alexandra, Chiriac scria că „au socotit ce iaste parte dumisală aliasă despre frati-sàu Vasile Ureche spatarul, din sate, din moşii, din ţigani, din vie, casă gata, dugheni de aice din Eşi, odoară, haine, s-au dat dumneaei cu totul ce are în mâna mea. Precum şi dumneaei mi-au făcut zapis la mâna mea pe sate şi pre tot ce are ca să fie la mâna me şi în viiaţa ei şi după viiaţa ei cum de i s-ar tâmpla dumisale şi moarte dumisale, eu să o grijescu, cum să cade după obiceiul creştinescu" [92]. De remarcat, în acest al doilea testament cunoscut în familia Ureche — şi aparţinând tot unei femei — aceeaşi grijă pentru înmormântarea cuviincioasă, „după obiceiul creştinesc". *După moartea Alexandrei, la 26 octombrie 1671*, Chiriac paharnicul îi va îndeplini una din ultimele dorinţe, lăsată „cu limbă de moarte, denaintea duhovnicului ei" : aceea de a dărui mănăstirii Sf. Vineri din Iaşi satul Streşeani. Zapisul făcut la această dată de boierul văduv este o mostră de sensibilitate sufletească şi de dragoste, sentiment mai greu detectabil în documentele noastre medievale : „lăsatu-s-au cu tot ce-au avut în mâna mea, cu bucatele şi cu odoară, şi cu ocine, şi cu vii, şi cu ţigani, căce unele şi depreună l-am făcut şi plata şi eu mult am cheltuit bani de-ai mei pentru ocinele ei. Şi am avut şi cuconi depreună, şi ni

---

[88] *Ibidem*, p. 97, nr. 363 ; *Ispisoace*, VI/2, p. 155—156.
[89] *CDM*, III, p. 328, nr. 1524 ; p. 350, nr. 1635.
[90] *Ibidem*, p. 135, nr. 557 ; p. 136, nr. 564.
[91] Costăchescu, *Goeşti*, p. 37 ; preotul din Frăteni, „duhovnicul Alexandrii" este unul din martorii actului testatar din 1670 (vezi nota următoare).
[92] *Ispisoace*, VI/2, p. 162—163.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

s-au săvârşit cuconii [...]. Şi mi-au făcut şi testament şi m-au pus pre mine epitrop ce-au împărţit pre la mănăstiri ea cu limbă de moarte, să împarţu eu şi să le fac zapis" [93]. Şi celelalte dorinţe ale Alexandrei au fost îndeplinite întocmai căci proprietăţile i-au revenit lui Chiriac (după dispariţia acestuia, fiicei celei de-a doua soţii [94]). În cele din urmă, bunurile au intrat în stăpânirea hatmanului Alexandru Buhuş [95], în virtutea înrudirii mai apropiate : soţia sa era nepoata de văr a Alexandrei Ureche, al cărei nume îl şi purta.

Cea de-a doua fiică a lui Grigore Ureche, *Antimia*, se pare că a moştenit aplecarea spre cultură a tatălui său, lucru cu totul neobişnuit pentru femeile Evului nostru de Mijloc. Contemporanii au fost şi ei impresionaţi, dovadă că într-un document de la Gheorghe vodă Ştefan, simplu act de proprietate, a fost consemnată această realitate : „Şi ea singură cu mâinile sale le-a făcut lor zapis şi l-a subscris, ea fiind *în cărţi foarte învăţată" [subl. ns.]* [96]. Ce frumos ar fi fost să se păstreze acest zapis şi să ştim astăzi cum scria fiica cărturarului ! Căsătorită cu Alexandru paharnicul, nepotul de frate al lui Vasile Lupu [97], nici Antimia, asemeni tuturor fraţilor săi, nu a avut urmaşi. La 1660, văduvă de trei ani [98], ea lăsa lui Vasile Ureche — fără a-şi face, însă, un testament propriu-zis, asemenea Alexandrei — toată averea ei, bucate, ocini şi odoare pentru a o îngriji până la moarte şi a-i face pomenirile creştineşti [99]. Şi în acest caz este de subliniat atenţia îndreptată atât către ultimele clipe ale vieţii, cât şi pentru ceea ce se va întâmpla după moarte. Documentul lasă să se întrevadă care erau relaţiile între copiii lui Grigore Ureche, dacă Antimia, deşi avea o soră, se punea în grija lui Vasile a cărui fire o cunoaştem. Nu ştim ce s-a mai întâmplat cu Antimia după pribegia fratelui său şi cine s-a ocupat de înmormântarea ei. Neavând documente, nu ştim nici cam când a murit.

Fără urmaşi, ramura lui Grigore Ureche s-a stins. Sângele lui Nestor a trecut mai departe numai prin femei. Dar dacă, prin Alexandra, el a continuat să curgă, până în veacul trecut, în vinele Buhuşeştilor, prin filiera Mariei Ureche (ultima fiică a vornicului) el a îngheţat, pentru totdeauna, la moartea singurului fiu al acesteia, Nestor Batişte. Băiatul pe care Maria l-a avut cu aventurosul cretan a primit numele bunicului şi a fost botezat, cum am arătat deja, de Ştefan Tomşa II [100]. Mândru de ascendenţa lui, în toate documentele s-a declarat nepotul lui Nestor

[93] *MEF*, VI, p. 77, nr. 17.
[94] *CDM.S*$_1$, p. 301, nr. 949.
[95] *Ibidem*.
[96] Elena Eftimiu, *Antimia, fata vornicului Grigorie Ureche. Contribuţie documentară*, în *RA*, I, nr. 1—3, 1924—1926, p. 372 (doc. din 25 ianuarie 1657). Zapisul Antimiei nu ştiu să se fi păstrat, dar avem alte acte scrise de femei : al Cârstinei, soţia lui Gheorghe Lozonschi pârcălabul (*ASB*, Documente istorice, CLXXXVI/4 a) şi al Todosicăi Joroaea (*St. doc.*, VI, p. 33—34).
[97] Const. A. Stoide, *Date noi cu privire la relaţiile de după 1653 dintre Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefan*, în *AIIAI*, XII, 1975, p. 174, nota 20. Vezi şi Constantin I. Andreescu şi Constantin A. Stoide, *Ştefăniţă Lupu, domn al Moldovei (1659—1661)*, Bucureşti, 1938, p. 32, 109.
[98] E. Eftimiu, *op. cit.*, în document este numită „Antemia, fosta păhărniceasă a lui Alexandru ceaşnic".
[99] *CDM*, III, p. 134, nr. 551 ; Costăchescu, *Goeşti*, p. 37.
[100] *CDM*, II, p. 38, nr. 113.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ureche mare vornic. Orfan de mamă din pruncie, Nestor a fost crescut, foarte probabil, laolaltă cu verii săi, de Grigore Ureche. Cronicarul îi va fi insuflat dragostea de carte şi tot el îl va fi dat la şcoală, unde a deprins limba şi scrierea latină. Mai târziu, băiatul avea să semneze „Nestorius Baptista" [101]. Căsătorit cu Ileana, fiica Dochiei, nepoata lui Mihăilescu [102], dar rămas văduv şi fără copii, Nestor se va călugări sub numele Nicodim [103], dăruindu-şi, totodată, satele primite moştenire de la bunicul său, mănăstirilor Secu [104] şi Sf. Vineri [105].

Spre a întregi tabloul genealogic al familiei Ureche, trebuie să amintesc, numai, că nepotul de soră al lui Nestor — Pavel, fiul lui Ştefan diacul — a preluat patronimul bunicului său matern, numindu-se Ureche [106]. Şi-a început cariera ca diac [107], a fost apoi pârcălab de Orhei [108], medelnicer (în această calitate a făcut parte din solia trimisă de Miron Barnovschi în Rusia, în 1628, pentru aducerea în ţară a două icoane) [109] şi apoi logofăt în cancelarie [110]. Materialul documentar care mi-a stat la dispoziţie nu mi-a oferit informaţii despre soţia şi copiii lui Pavel Ureche.

Demn de reamintit este faptul că în epocă au mai fost purtători ai patronimului Ureche, fără ca, în stadiul actual al cercetărilor, să pot preciza dacă şi în ce fel erau înrudiţi cu Nestor vornicul. Este vorba de un Simion Ureche, pe care un document nedatat îl arată ca fost mare vătaf al ţinutului Iaşi [111] şi de Bejan şi Toader de la 1644, fiii unui Simion Ureche — foarte probabil acelaşi —, proprietari la Cârniceni (Iaşi) [112]. La 1640, un alt Ureche şi soţia lui, Frosina, vindeau un vad de moară la gârla Putnei şi un bătrân din Mogoeşti [113]. În secolul trecut, în satul Grozeşti — întărit la 1560 fraţilor Ureche şi Muşa [114] — mai trăiau membri ai familiei Ureche, descendenţi, după propria lor mărturie, din marele vornic [115]. Am arătat că Nestor n-a avut parte de urmaşi direcţi pe linie masculină, dar este posibil ca Urecheştii de la Grozeşti să coboare dintr-o ramură desprinsă mai devreme din vechiul trunchi al familiei.

---

[101] *ASB*, Documente moldoveneşti, I/9.

[102] Şt. Gr. Berechet, *Documente de drept public şi privat; secolul al XVI—XVII-lea*, în „Întregiri. Buletinul Institutului de Istoria Vechiului Drept Românesc", Iaşi, 1932, p. 186—187.

[103] *Creşterea colecţiunilor*, XXVI, ianuarie—iunie, 1915, p. 62.

[104] *CDM*, III, p. 247, nr. 1115—1117; p. 275, nr. 1249; p. 355—356, nr. 1663.

[105] *Ibidem*, p. 230, nr. 1031.

[106] Silviu Dragomir, *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII*, extras din *ARMSI*, seria II, tom XXXIV, p. 81; *ASB*, Documente istorice, LXXII/35, doc. din 12 iulie 1638 (semnalat de Ştefan S. Gorovei).

[107] *DIR*, XVII/2, p. 119, nr. 147.

[108] *Ibidem*, p. 224, nr. 297; XVII/5, p. 42, nr. 44.

[109] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 81.

[110] *CDM*, IV, p. 99, nr. 361; *ASB*, Documente istorice, LXXII/35 (semnalat de Ştefan S. Gorovei).

[111] *ASB*, AN XXXIII/7 (Arhiva P. P. Panaitescu).

[112] Gorovei, *Recenzie*, p. 739.

[113] *CDM*, II, p. 296, nr. 1435. Vezi, pentru alţi Urecheşti, Gorovei, *Înrudirile*, p. 111.

[114] *DIR*, XVII/2, p. 143—144, nr. 136.

[115] Velciu. *Ureche*, p. 16—17; Gorovei, *Recenzie*, p. 738; idem, *Înrudirile*, p. 110.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXA 1

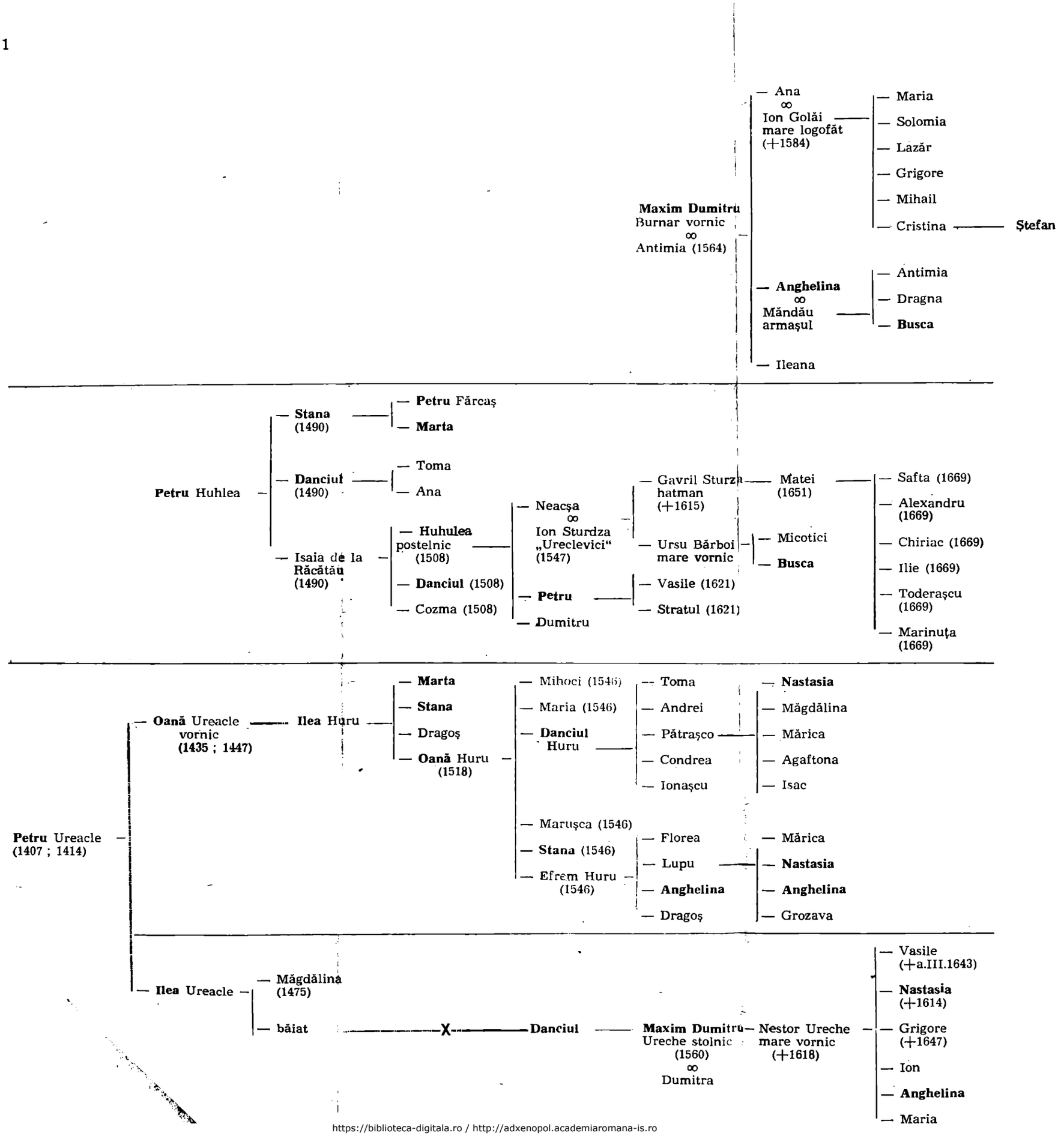

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXA 2

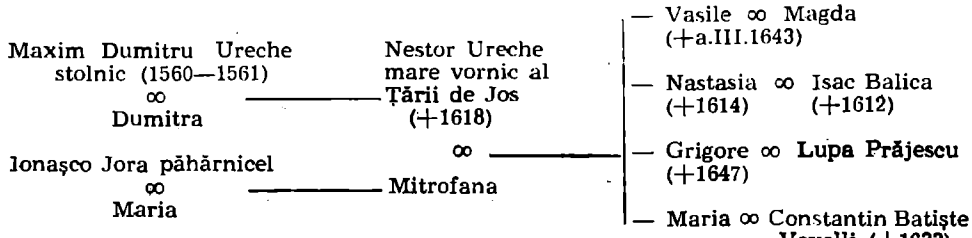

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXA 3

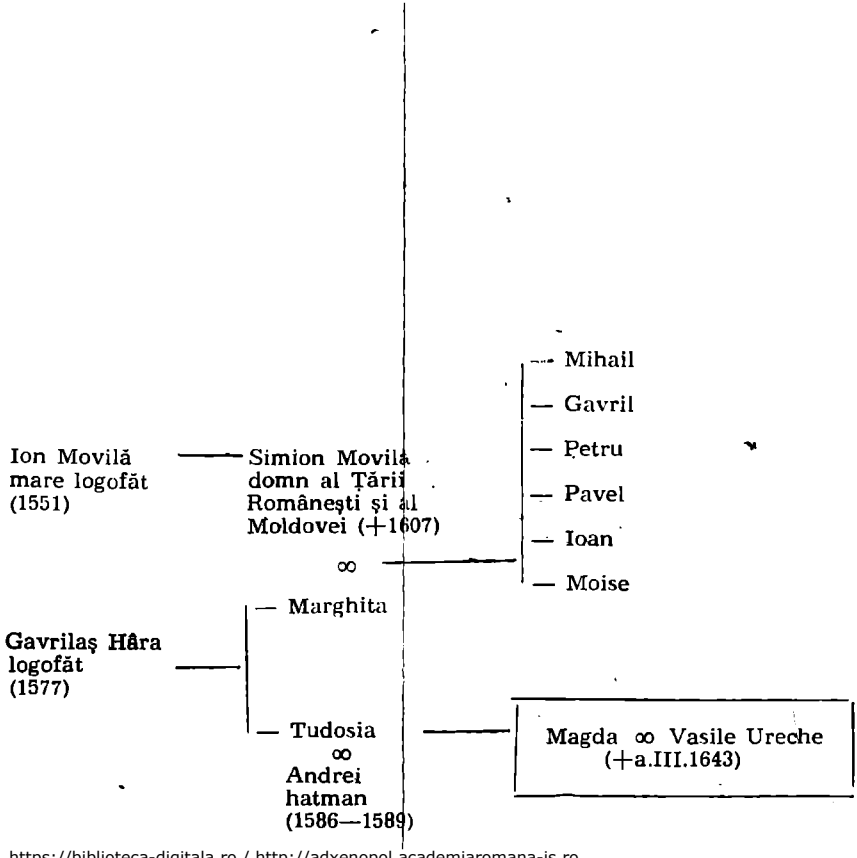

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXA 4

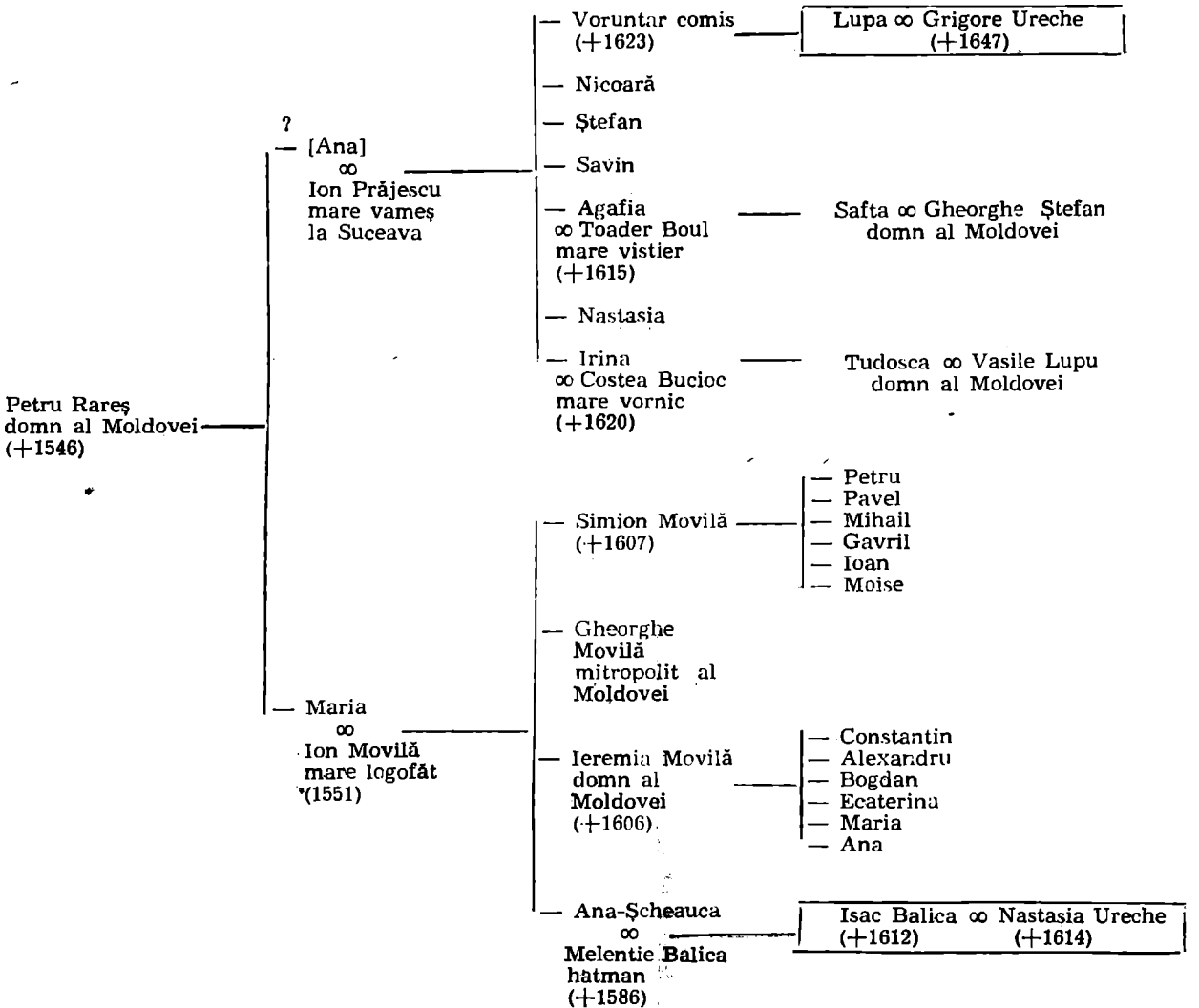

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXA 5

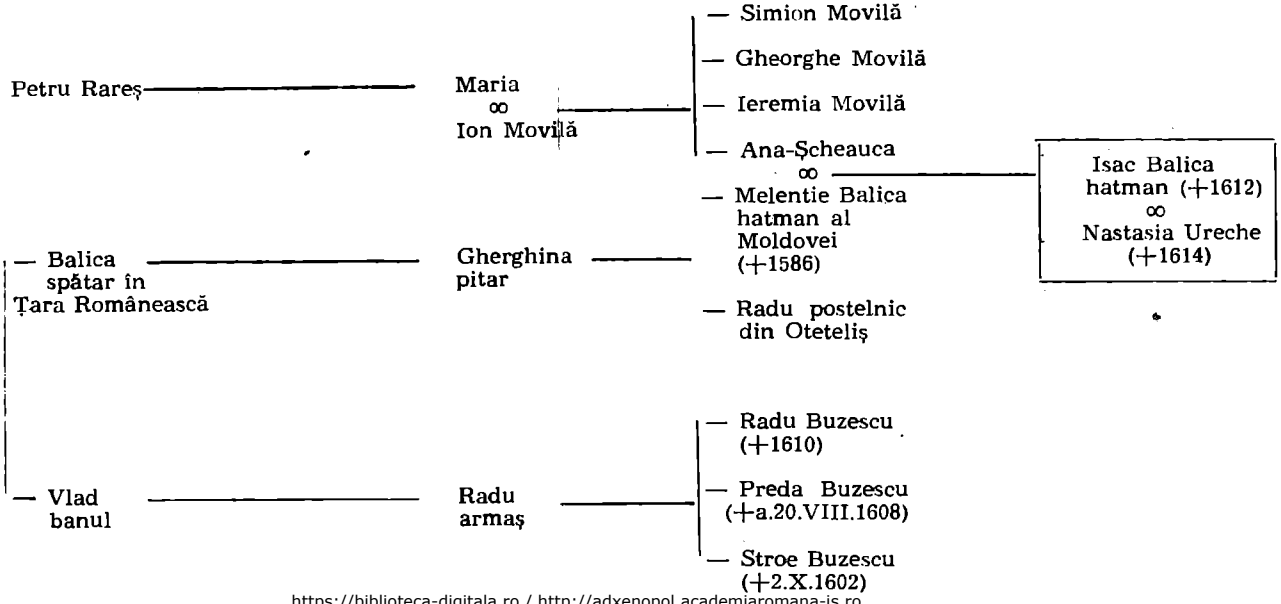

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

D. DRAGNEV, A. EŞANU

FAMILIA ABAZA ÎN RUSIA. NOI CONTRIBUŢII DOCUMENTARE

O istorie a diasporei româneşti din Imperiul rus ar completa substanţial istoria românilor de pretutindeni. Până în prezent, însă, au fost publicate doar unele materiale documentare răzleţe, precum şi cercetări de ordin demografic. Problema e mai vastă şi necesită o investigaţie mai profundă a vieţii românilor sub diverse aspecte în relaţiile lor în mediul străin (păstrarea entităţii naţionale, participarea la viaţa economică, politică şi culturală din Rusia etc).

Un manuscris, descoperit de noi în 1986 la Kiev, în Arhiva Istorică Centrală a Ucrainei, vine să completeze informaţia privitoare la viaţa diasporei româneşti din Ucraina, din partea stângă a Niprului, apărută după stabilirea, aici, a combatanţilor lui Dimitrie Cantemir în 1711. Codicele respectiv priveşte în primul rând viaţa unor descendenţi ai vornicului Ilie Abaza, contemporan al lui Dimitrie Cantemir.

Manuscrisul (175×230×22 mm, 326 pagini numerotate, scriere citeaţă, de mărime medie, în limba rusă cursivă) reprezintă un autograf al lui Vasile Nicolaevici Abaza, nepotul vornicului Ilie. Volumul e legat într-o copertă de piele, de culoare cafenie închisă. Pe copertă e imprimat cu litere aurii : О происхождении рода Абазов (Despre originea neamului Abaza). Ceva mai jos e imprimat : Часть I (Partea I). La o examinare mai atentă a codicelui, constatăm că împreună cu partea I (f. 1—129 v.) este legată, între aceleaşi coperţi, şi partea a II-a (f. 130—163 v.).

Hârtia manuscrisului este de o culoare albastră deschisă, de trei nuanţe. Pe unele pagini se deslueşte filigranul, cu un ornament vegetal, în cadrul căruia se poate distinge data fabricării hârtiei : [1]818.

În cuvântul introductiv, autorul arată că a purces la întocmirea lucrării sale în 1819, iar spre finele părţii a doua a operei sale întâlnim data de 18 decembrie 1823, când se stinge din viaţă socrul autorului.

Celelalte însemnări de pe manuscris permit să se urmărească soarta sa ulterioară. Din conţinutul acestora reiese că în decurs de aproape un veac (din anii 20 ai secolului XIX până la 1920) codicele în cauză a fost o relicvă de familie a nobililor Abaza şi s-a transmis prin moştenire, de la o generaţie la alta. La 10 mai 1920, după cum se indică într-o însemnare (în limba rusă), „manuscrisul de faţă, în două părţi, a fost depus,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

prin intermediul lui E. M. Ivanov, de către P. G. Ritter, privat-docent al Universităţii din Harkov. Mama lui P. G. Ritter se trage din neamul Abăzeştilor, al cărei strămoş, pe timpul lui Petru I, a plecat din Moldova împreună cu Cantemir şi a primit de la Petru I în stăpânire Dvurecinâi Kut (lângă Olşanchi) ce aparţinuse mai înainte familiei Şidlovschi". Semnează : „Şeful secţiei Ucrainei Slobodskaia a Arhivei Istorice — E. Ivanov". Este aplicată pecetea „Arhiva Istorică din Harkov", ce indică prezenţa manuscrisului, la acea dată, în respectiva arhivă, de unde, la o dată necunoscută, a fost transferat în Arhiva Istorică de Stat din Kiev, unde se află în prezent.

În afară de titlul de pe copertă, pe pagina 2 se află o denumire mai detaliată a lucrării (în limba rusă) : „Veacul nobilului V. Abaza, alcătuit de el însuşi, pentru memoria şi informaţiile necesare copiilor şi urmaşilor lor, în două părţi în Dvurecenschi Kut din 1819 până în...". Pe aceeaşi pagină, găsim a treia şi cea mai detaliată denumire : „Veacul sau descrierea succintă a vieţii vice-consilierului titular, nobilul Vasile Nicolaevici Abaza, moşier din gubernia Ucraina Slobodskaia, judeţul Harkov, pentru memoria şi informaţiile necesare copiilor şi urmaşilor lor, cu date istorice despre originea familiei Abaza, plecaţi din Moldova în 1711 în timpul războiului împăratului Petru cel Mare cu turcii la hotarele Poloniei, la râul Prut, cu descrierea originii poporului moldo-valah şi cu istoria domnilor şi boierilor. Am alcătuit în 1819 în Dvurecinâi Kut, eu, Vasile Abaza".

Începând cu fila a treia, autorul prezintă un sumar al lucrării sale pe puncte. De exemplu : 1. „Introducere sau cauzele ce mi-au servit ca îmbold la această compunere despre viaţa mea ; 2. Date despre obârşia familiei Abaza şi a altor familii moldoveneşti şi valahe, ce au plecat în Rusia în timpul lui Petru cel Mare şi a prinţului Cantemir ; 3. Spicuiri din opere veridice a diferitor istoriografi şi îndeosebi a prinţului Cantemir, despre originea lui şi a altor familii boiereşti ale acestei naţiuni şi, de asemenea, după tradiţia părinţilor, bunicilor şi străbunicilor noştri". Aceste compartimente sunt dezvoltate în partea I a lucrării, până la p. 129 v. inclusiv. Paginile 130—163 v. cuprind partea a II-a. În ultimul compartiment, textul reprezintă doar un rezumat pe puncte. Autorul face adesea trimiterea „despre aceasta vom povesti mai pe larg în descrierea vieţii mele". Dar o asemenea variantă mai desfăşurată a părţii a doua a codicelui nu s-a păstrat. După toate probabilităţile, autorul nici nu a reuşit să o elaboreze.

Astfel, lucrarea descrisă ne permite să ne facem o reprezentare destul de clară despre personalitatea autorului şi despre motivele întocmirii operei sale.

Cel mai vechi înaintaş despre care autorul are informaţii este Andrei Abaza, tatăl bunicului său, Ilie Abaza. Despre Andrei se arată că era boier mare în Moldova şi că, potrivit tradiţiei, familiei Abaza ar fi provenit din „cerchezi şi cabardini ce au acceptat religia creştină" (f. 131).

Datele documentelor interne moldoveneşti confirmă şi completează această informaţie despre Andrei Abaza. Analizând aceste izvoare, istoricul Ştefan S. Gorovei ajunge la concluzia că Andrei, tatăl lui Ilie poate să fie Abaza Cerchezul vistier, menţionat într-un document de la

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

23 septembrie 1669 în calitate de martor, alături de un Ştefan Cerchez comisul [1]. Ar fi, deci, vorba de un grup de persoane de origine cercheză, sosite în Moldova împreună cu doamna lui Vasile Lupu, Ecaterina, în anul 1640, şi dintre care unii au căpătat înalte dregătorii boiereşti.

În *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir a inclus familia Abaza în lista celor mai vechi şi mai nobile familii boiereşti din Moldova [2]. Învăţatul domn sau nu cunoştea cu adevărat orginea Abăzeştilor sau a făcut-o intenţionat deoarece, după cum arată mai târziu şi Ion Neculce, vornicul Ilie Abaza era printre boierii cei mai apropiaţi ai lui Dimitrie Cantemir, care i-au susţinut acţiunea din 1711 [3].

Ilie Abaza l-a urmat pe D. Cantemir şi în pribegie [4] în Rusia, împreună cu 4 000 de moldoveni. Cei mai mulţi dintre aceştia s-au stabilit în Ucraina Slobodskaia, din partea stângă a Niprului. O altă parte, mai puţini însă, s-au aşezat cu traiul în regiunile Voronej (în preajma localităţii Cantemirovka, fostă în posesia domnului moldovean) şi Oriol (lângă Dimitrovsk, sat donat lui Cantemir de ţarul Rusiei, unde s-au păstrat până astăzi ruinele unui conac şi ale unei capele construite de fostul domn al Moldovei). Cât priveşte pe Ilie Abaza, care a fost ridicat la rangul de colonel al miliţiei regionale, el a intrat în posesia unei părţi a localităţii Dvurecinâi Kut din judeţul Harkov, cu 46 de gospodării ţărăneşti. Altă parte a localităţii, cu 34 de gospodării, i-a revenit jicnicerului Moţoc. Până atunci, satul fusese în stăpânirea statului, fiind confiscat de ţar de la generalul Şidlovschii, căzut în disgraţie. În 1718, Ilie Abaza a obţinut diplomă împărătească de întărire asupra acestei proprietăţi.

În Rusia, vornicul Ilie a sosit cu patru fii ai săi : Luca (Lupul, Luchian), Ioan, Eustratie şi Constantin şi cu două fiice : Maria şi Aniţa. În 1712 se naşte al cincilea fiu — Nicolae, tatăl autorului manuscrisului. Scurt timp după aceasta se stinge din viaţă soţia vornicului, Elizaveta (Safta), fiica clucerului Toderaşco Rusul.

Moşia obţinută de Ilie vornicul în Rusia, după cum mărturiseşte autorul manuscrisului, nu reprezenta nici a zecea parte din averea lăsată de el în Moldova. Pentru a se acomoda noilor condiţii, el a căutat să se asigure de sprijinul altor membri ai diasporei româneşti din Imperiul rus, înrudindu-se cu mulţi dintre ei. Astfel, şi-a căsătorit fetele în familiile Merescu şi Chigheci, iar fiii cu fete din familiile Sturza, Moţoc, Cazimir, Caraiman [5]. Si totuşi, până la urmă, conform relatării autorului codicelui, Ilie, văzând că nu este posibil să-şi asigure existenţa sa şi a numeroasei sale familii din modestele venituri ale moşiei obţinute, a hotă-

[1] Ştefan S. Gorovei, *Vechi însemnări genealogice ale familiei Abaza* (ms.). Aducem mulţumiri şi pe această cale autorului, care ne-a pus la dispoziţie aceste informaţii.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 281.

[3] Ioan Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1956.

[4] Cifra e menţionată în cartea : Ф. С. Беер. История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира. Москва, 1783, p. 365. Conform unei informaţii, care se desprinde dintr-o scrisoare a lui D. Cantemir către Petru I, care se păstrează în Arhiva Actelor Vechi a Rusiei, în scurt timp în Rusia au rămas circa o mie de familii de combatanţi moldoveni (Н. А. Мохов, Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964, p. 358).

[5] C. G. Bedreag, *„Pohod na Charkov — 1711"* sau *„Însoţitorii lui D. Cantemir în exodul din 1711"*, în *SCI*, XVIII, 1943, p. 427.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rât să se întoarcă în patrie. În 1727 el s-a retras din armată şi s-a adresat Colegiului de Externe al Rusiei, cu cererea de a i se elibera un paşaport. În acest scop s-a dus la Kiev, pentru a se adresa personal contelui Golovnin, comandant suprem al armatei. Aici, însă, s-a îmbolnăvit şi a murit, fiind înmormântat la mănăstirea Lavra Pecerskaia. Cu puţin timp înainte de moarte s-a călugărit, primind numele de Ilarion. În timpul şederii sale în Kiev, vornicul a expediat mai multe scrisori rudelor din Moldova, exprimând speranţa că va găsi posibilitatea de a se repatria [6].

După moartea subită a tatălui lor, copiii au decis să rămână pentru totdeauna în Rusia. Însă tocmai către această vreme moşia Dvurecinâi Kut a fost trecută în posesiunea statului. În urma unui demers al lor către împărăteasa Anna Ivanovna în 1730, moşia a intrat din nou în posesia urmaşilor lui Abaza (f. 132). Trei dintre fiii bătrânului Ilie Abaza — Luca, Ioan şi Eustratie s-au angajat rotmiştri în miliţia regională iar Nicolae şi-a satisfăcut serviciul militar în regimentul de dragoni „Arhanghelsk", ajungând până la gradul de maior. Constantin, după moartea tatălui său, şi-a exprimat dorinţa de a se înapoia în Moldova pentru a recăpăta moşiile părinteşti. În acest scop, el a plecat de la Kiev la Petersburg ; aici, însă, şi-a revizuit intenţiile şi s-a angajat translator la Colegiul de Externe al Rusiei (f. 132).

Deşi autorul manuscrisului nostru promite să povestească despre toţi urmaşii bunicului său Ilie, începând cu anul 1711 şi până către perioada întocmirii cronicii sale (f. 131), pe parcurs se limitează la propria sa familie, pomenind sporadic şi alte rude colaterale.

Informaţii destul de complete despre neamul Abăzeştilor din Rusia până în anii 80 şi ai secolului XVIII ne pune la dispoziţie publicaţia lui N. Bantaş-Kamenski, inclusă în ediţia lui T. Baier a *Vieţii lui Constantin Cantemir* [7].

Conform datelor lui N. Bantăş-Camenski, majoritatea urmaşilor lui Ilie Abaza au devenit ofiţeri în armata rusă şi numai unii dintre ei, mai ales după retragerea din armata activă, au ocupat posturi civile în administraţia locală.

Astfel, patru fiii ai lui Luca Abaza — căpitanii Ion şi Anton, praporşcicul (rang militar subofiţeresc în armata ţaristă) Constantin şi vagmistrul Vasile — şi-au făcut serviciul militar în regimentul de husari moldoveni. Dintre aceştia, Anton a căzut în luptele din Prusia în 1759. Mai târziu, fiind în retragere, Constantin a ocupat postul de administrator financiar la Voronej.

În acelaşi regiment de husari şi-au făcut serviciul şi copiii lui Anton : Grigore (căpitan) şi Ion (praporşcic, în retragere — ajutor de jude în oraşul Volceansk). Descendenţii lui Constantin — Petru, Ilie şi Prohor — au fost înscrişi la şcoala de cadeţi din Petersburg [8].

Copiii celui de-al doilea fiu al vornicului Ilie Abaza, *Ion*, au devenit şi ei militari : *Constantin* a ajuns la rangul de praporşcic (în retragere, asesor la Camera penală din Harkov), iar *Ion* — vagmistru în re-

[6] Gh. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1962, p. 133, nota 2.

[7] Известие о выехавших в Россию 1711 года к молдавским господарем Дмитрием Константиновичем Кантемиром боярах и офицерах, în F. C. Beer, *op. cit.*, p. 373—381.

[8] *Ibidem*, p. 374—375.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gimentul de husari moldoveni. Deşi al treilea fiu, *Alexe*, din motive de sănătate nu s-a angajat în serviciul militar, copiii săi — Sava şi Vasile — au devenit şi ei ofiţeri în acelaşi regiment de husari.

Copiii celui de-al treilea fiu al lui Ilie Abaza — *Eustratie* — erau angajaţi în regimente de husari şi infanterie, având următoarele grade : *Ion* — poruşcic (locotenent), *Andrei* şi *Vasile* — maiori, *Teodor* şi *Leon* — căpitani. Dintre aceştia, Vasile a căzut în luptă sub Silistra în 1774, iar Teodor şi Leon au murit în timpul unei epidemii de holeră în Crimeea. În retragere, Andrei a ocupat postul de mareşal al nobilimii din Zolucevsk [9].

Numai fiii lui *Constantin* Abaza — *Eustratie* şi *Procopie* — nu s-au inclus de la început în serviciul militar : ambii au îndeplinit funcţia de pisari la Colegiul de Externe din Petersburg. După 1757, însă, Procopie s-a angajat într-un regiment de husari, ajungând la gradul de căpitan. Când a trecut în retragere, a cumpărat — împreună cu fratele său Eustratie — o moşie lângă oraşul Elizavetgrad, stabilindu-se acolo (f. 132).

Prima generaţie a celui de-al cincilea fiu al vornicului Ilie — *Nicolae* — a avut acelaşi destin ca şi în cazul fraţilor mai mari : Andrei şi Ilie erau praporşcici în regimente de infanterie, iar Vasile (autorul manuscrisului nostru) — subporuşcic în aceleaşi regimente [10].

Pentru perioada după 1783 despre Abăzeşti aflăm din materialele spicuite de C. G. Bedreag din *Dicţionarul enciclopedic* rusesc, editat de Brochaus şi Efron, şi alte izvoare răzleţe [11]. Concomitent, aceste informaţii se completează cu materiale din opera lui Vasile Abaza.

Născut la 11 august 1760 (f. 133), acesta, la vârsta de 15 ani, s-a încadrat în serviciul militar în regimentul de infanterie Kozlovsk. În 1777, a participat la distrugerea Secei Zaporojene. După mamă, avea încă doi fraţi vitregi, Gavril şi Sava Alihovschi, care erau ofiţeri în acelaşi regiment ; o deosebită influenţă asupra tânărului Vasile Abaza a avut-o fratele Gavril (mort în 1778), care era mason.

În 1782, Vasile s-a căsătorit cu Parascovia Procofievna Resina, fiica unui nobil rus, care avea gradul de poruşcic. Din 1783 şi până în 1807, în familia lui Vasile Abaza s-au născut următorii copii : Agneu (1783), Erast (1784), Ipolit (1786), Anna (1787), Parascovia (1788), Maria (1789), Alexandra (1790), Maria (1792), Tatiana, 1797), Natalia (1798), Mihail (1799), Sava (1801), Vera (1802), Nicolae (1804), Vasile (1806), Maria (1807). Dintre aceştia, au supravieţuit : Agneu, Erast, Anna, Mihail, Sava, Nicolae şi Maria mezina.

Retrăgându-se din armată, Vasile Abaza s-a angajat, în anii 1788—1792, ca administrator al moşiilor cantemireşti din oraşul Dmitrovsk, regiunea Oriol (f. 150). În 1792, a revenit la moşia părintească Dvurecinâi Kut, unde a înălţat o biserică şi s-a ocupat cu activitate economică : a construit o fabrică de băuturi spirtoase, două mori, a adus pe piaţă produse agricole în sumă de 10 000 de ruble, a creat o fermă de vite de prăsilă, pentru care a cumpărat 300 de oi româneşti („volohe"), 40 de iepe, 40 de bovine etc. (f. 158).

---

[9] *Ibidem*, p. 375, C. B. Bedreag, *op. cit.*, p. 435.
[10] T. Baier, *op. cit.*, p. 377—379.
[11] C. G. Bedreag, *op. cit.*, p. 421.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În 1809, Vasile a devenit mareşal al nobilimii din ţinutul Harkov (f. 158). Pe parcursul anilor, a întreţinut relaţii amicale cu iluministul şi editorul rus N. Novikov, căruia i-a ajutat la editarea cărţii lui D. Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir* în 1783 [12], cu scriitorul rus G. Derjavin, senatorii N. I. Cicerin, C. N. Nepliuev, generalul G. Zorici şi alţii. Sora lui Vasile, Parascovia, era căsătorită (din 1787) cu generalul-intendant Meisner.

Profitând de legăturile largi pe care le avea în rândurile elitei aristocratice ruseşti, Vasile a căutat să deschidă drum, în rândurile ei, şi fiilor săi. Astfel, în 1790 a reuşit să-i înscrie pe Agneu şi Erast în regimentul de elită Preobrajensk, unde în 1792 au obţinut gradul de căpitani : ei au urmat studiile la Universitatea din Moscova, apoi s-au încadrat în administraţia centrală imperială : Agneu — în Ministerul finanţelor, iar Erast — în Ministerul comerţului. Din ordinul împăratului Pavel I, li s-a atribuit gradul de consilieri de stat efectivi (f. 156).

O pregătire serioasă au căpătat şi alţi copii : Mihail a fost înscris în pensionul liceului din Ţarskoe Selo, care pregătea funcţionari pentru organele centrale de stat, iar Sava — la şcoala de mine. Serviciul militar şi l-au satisfăcut în regimentul de gardă de dragoni. Al treilea fiu, Nicolae, a învăţat la un gimnaziu, unde a studiat profund limba germană. În 1814, Erast a devenit mareşal al nobilimii din oraşul Oriol. Fiicele lui Vasile Abaza s-au măritat cu ofiţeri şi slujbaşi de stat cu ranguri înalte.

În deceniile ce au urmat după întocmirea operei lui Vasile Abaza, conform *Dicţionarului enciclopedic* rus [13], fiul lui Agneu, Alexandru (1825—1895), a devenit mare financiar, preşedinte al Academiei de Ştiinţe din Petersburg, iniţiator şi preşedinte al Societăţii de cale ferată Harkov — Poltava, ministru de finanţe.

Cu toate că şi alţi urmaşi ai vornicului Ilie Abaza au ajuns, în secolul XIX şi la începutul secolului XX, persoane de vază ale Imperiului Rusiei [14], totuşi copii şi nepoţii lui Nicolae Iliici Abaza au reuşit să se încadreze mai repede în cercurile înalte ale nobilimii ruse din capitală. Meritul revine lui Vasile Nicolaievici Abaza, care a întreprins acţiuni energice în această direcţie, chiar, credem noi, într-o anumită măsură, şi prin întocmirea în acest scop tocmai a manuscrisului cercetat.

Preţul încadrării Abazeştilor, ca şi a altor familii de boieri români stabiliţi în Rusia în 1711, în rândurile nobilimii ruse în calitate de ofiţeri

---

[12] Vezi : А. Б. Западов, Н. И. Новиков — гражданин и писатель, în : Н. Новиков. Смеющийся Демокрит, Moscova, 1985, p. 5—24.

[13] C. G. Bedreag, *op. cit.*, p. 438.

[14] Drept exemplu se pot aduce unele informaţii culese de C. G. Bedreag (*op. cit.*, p. 438—439) : Generalul Valerian Atanase Abaza (1830—1918), nepot lui Andrei Abaza, frate cu autorul manuscrisului nostru, a luptat în Crimeea şi la Plevna ; în a doua jumătate a secolului XIX şi la începutul secolului XX au mai activat : amiralul Abaza, devenit ministru al Extremului Orient în 1905 ; C. G. Abaza — scriitor militar ; colonelul Nicolae Sava Abaza (1837—1901) a întemeiat un spital al Crucii Roşii la Chisinău (1877—1878) şi a scris lucrări despre Crucea Roşie. Strănepoţii lui Luca Ilie Abaza s-au înrudit cu renumita familie de intelectuali ruşi Kovalevski. Descendenţii Abazăştilor din această ramură au contribuit la întemeierea Universităţii din Harkov (Petru şi Mihail), au fost ingineri de mine (Eugrafie Petrovici, explorator al bazinului Donetului, ministru al Industriei în 1860, Egor Petrovici, explorator şi el) ; savanţi (Maxim Kovalevski) etc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

și slujbași civili, a fost pierderea treptată a conștiinței lor naționale. Faptul își găsește expresie și în căsătoriile mixte ale descendenților boierilor români. Dacă vornicul Abaza își căsătorise aproape toți feciorii și fiicele cu conaționali ai săi, în schimb în generațiile următoare asemenea căsătorii au devenit foarte rare. N. Bantăș-Kamenski enunță pentru familia Abaza numai câteva exemple : Constantin, fiul lui Luca al lui Ilie, era căsătorit cu fiica vătămanului Grosul, sora sa, Maria — cu subcolonelul Constantin Ciute iar o altă Maria (fiica lui Ion Ilie) cu subcolonelul Iacob Danul [15].

Atâta timp cât descendenții vornicului Abaza erau angajați în regimente speciale, în care se admiteau străini din țările aflate sub dominația otomană sau aveau, de regulă, grade inferioare de ofițeri în alte unități militare dislocate la periferia țării și ocupau după retragere posturi civile neînsemnate în administrația locală, nu apărea necesitatea ca ei să-și demonstreze originea lor nobilă.

Pătrunderea Abăzeștilor în rândurile nobilimii ruse, mai ales începând cu copiii lui Vasile Nicolaievici Abaza, probabil că a cerut și un suport bine documentat al înaltei lor origini nobile. Suntem de părere că acesta a și fost scopul principal al întocmirii de către Vasile Abaza a lucrării *Despre originea neamului Abaza*, în anii 1818—1823. Despre asemenea intenție ne vorbește autorul însuși în denumirea detaliată a operei sale integral citată mai sus : „pentru memoria și *informații necesare* copiilor și urmașilor lor" (subl. ns.).

Exemplu pentru el putea servi însăși opera lui D. Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, scrisă special pentru a ilustra vechea origine nobilă a Cantemireștilor.

Principalul izvor folosit de V. Abaza a fost ediția lui T. Beer a *Vieții lui Constantin Cantemir* (deja menționată), având în anexe materialele lui N. N. Bantăș-Kamenski despre neamul Cantemiresc și despre boierii moldoveni plecați în Rusia la 1711. Notele de pe câmpul din dreapta al manuscrisului, cu indicarea paginilor izvorului respectiv, arată că autorul a mai utilizat jurnalul de campanie al lui Petru cel Mare din 1711, precum și manuscrisul *Hronicului a romano-moldo-vlahilor* de D. Cantemir, ce se păstra pe atunci în Arhiva Colegiului de Externe al Rusiei. Folosirea acestei lucrări, scrise, după cum se știe, în limba română, ne permite să presupunem că Vasile Abaza cunoștea limba maternă a bunicului său. E posibil că el a avut acces la izvoarele menționate prin intermediul fiilor săi.

Deosebit de prețioase sunt datele din manuscris, culese de autor „din datinile părinților, bunicilor și străbunicilor" (f. 3) precum și de la descendenții altor boieri moldoveni stabiliți în Rusia în 1711 (Bantăș, Gafencu, Codreanu, Moțoc, Mecinicov, Cămăraș și altele).

În prima parte a lucrării sale, autorul descrie țara de unde a plecat înaintașul său, originea domnului pe care l-a însoțit în Rusia (D. Cantemir) și originea propriei sale familii — a Abăzeștilor.

Folosindu-se de *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, Vasile Abaza descrie succint originea românilor, numiți de el „moldo-vlahi", insistă asupra vechimii lor și descendenței lor directe din romani, fiind o „ramură a

[15] T. Beep, *op. cit.*, p. 375.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

romanilor" (f. 30). Vorbind despre victoriile lui Ştefan cel Mare asupra turcilor şi despre relaţiile ulterioare ale Moldovei cu turcii, el arată că, plătind tribut, moldo-vlahii erau la început doar aliaţi ai otomanilor. Vasile Abaza arată, de asemenea, că moldo-vlahii au semnat cu turcii capitulaţii (f. 32).

O deosebită atenţie în scrierea sa Abaza acordă campaniei de la Prut, din anul 1711. El prezintă integral textul Tratatului de la Luţk, calificându-l drept o „diplomă de protejare. Pe baza jurnalului de campanie al lui Petru I, autorul descrie desfăşurarea operaţiilor militare în lupta de la Stănileşti. Înfrângerea, conform tradiţiei din istoriografia rusă, o pune în legătură cu poziţia lui Constantin Brâncoveanu, care nu şi-a îndeplinit angajamentele luate conform tratatului cu Petru cel Mare.

Vasile Abaza acordă, de asemenea, atenţie şi originii familiei Cantemireştilor. Expunând *Viaţa lui Constantin Cantemir* după ediţia lui T. Beer, precum şi materialul lui N. Bantăş-Camenschi, în anexă la această ediţie, autorul evidenţiază îndeosebi originea nobilă a Cantemireştilor, situând alături de aceştia din urmă şi pe Abăzeşti.

Într-un alt pasaj din opera sa, Vasile Abaza scrie : „În timpul cuceririi de către turci a Constantinopolului, salvându-se de furia lor multe dintre cele mai nobile familii, chiar şi de origine împărătească au fost primite în Dacia, anume Cantacuzinii, Paleologii, Hrisoverghi, Ruseţii [...] precum şi dintre murzii proslăviţi din Crimeea — Cantemireştii, iar din cerchezi Abăzeştii, care au trecut la religia creştină..." (f. 7).

Astfel, utilizând legenda originii Cantemireştilor, autorul, prin simpla alăturare a Abăzeştilor, tinde să demonstreze vechea noblete a familiei sale. Aceşti „nobili murzi" creştini s-au contopit, după autor, cu „poporul moldo-vlah" (f. 6) şi deci Abăzeştii reprezintă poporul şi ţara de unde au plecat.

În partea a doua a manuscrisului dedicat Abăzeştilor, Vasile Abaza evidenţiază relaţiile acestora cu marii demnitari ruşi, vorbeşte despre păstratarea tradiţiei originii lor nobile. Chiar şi atunci când Vasile Abaza, hotărât să se căsătorească, fiind nevoit să aleagă dintre o fiică de negustor şi una de nobil, el a preferat-o pe cea din urmă, declarând că aşa a fost îndemnul divin (f. 145). El insistă, de asemenea, asupra stimei pe care i-o acorda nobilimea din Harkov, al cărei mareşal a fost.

Astfel, din îndemnul intereselor familiei Abaza a fost creată o operă interesantă, care ne pune la dispoziţie informaţii istorice, parţial inedite, despre activitatea urmaşilor boierilor români stabiliţi în Rusia la 1711, despre felul lor de viaţă, relaţiile cu societatea rusă etc. E deosebit de importantă informaţia despre păstrarea de către aceştia a tradiţiei originii lor etnice. O ediţie completă sau parţială a operei lui Vasile Abaza ar fi utilă, contribuind la aprofundarea problemei abordate.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

CĂTĂLINA OPASCHI

VISTIERNICEASA ELENA STURDZA ŞI „UNE AFFAIRE DE FAMILLE" LA VIENA (1847)

Pe câteva manuscrise păstrate la Direcţia Generală a Arhivelor Statului din Bucureşti se poate vedea o stemă imprimată în timbru-sec, pe hârtia de corespondenţă a unei doamne moldovene [1] (foto 1). Foarte îngrijit realizată, după toate canoanele heraldice, ea este o stemă de alianţă, îngemănând două scuturi acolate. În scutul din dreapta, un leu încoronat rampant, conturant, poartă în labele superioare o ramură de măslin, broşând pe azur — este, fără îndoială, stema familiei Sturdza [2]. În cel din stânga, acvila aşezată pe o ramură ţine în cioc un scut mic, scartelat : 1,4 o mobilă neclară broşând pe azur (poate „aleronii") [3] ; 2, 3, „lacrimile" Ghiculeştilor ; acvila încoronată broşează pe aur [4]. Cele două scuturi acolate sunt timbrate de o cască de nobil încoronată, din care ies trei pene de struţ şi este înconjurată de lambrechini-azur şi argint. Compoziţia heraldică este încadrată lateral şi inferior de o eşarfă purtând deviza Sturdzeştilor : UTROQUE CLARESCERE PULCHRUM.

Scrisorile care poartă această stemă, scrise într-o elegantă limbă franceză, sunt expediate din Viena în anul 1847 de Elena Sturda, soţului ei, vistiernicul Alexandru (Alecu) Sturdza, în Moldova.

Subiectul care revine cu vădită preocupare în corespondenţă este „une affaire de famille", nenumită cu claritate, pe care visterniceasa se străduia din răsputeri s-o rezolve, sub cele mai înalte protecţii ale Curţii Imperiale. Fără dezvăluirile lui Radu Rosetti ar fi fost greu de deslușit ce anume se află în spatele acestor strădanii. Un fragment din *Amintirile* sale se luminează acum prin mărturia documentelor autentice.

În capitolul consacrat societăţii boiereşti din vremea lui Mihail vodă Surdza, remarcabilul memorialist relatează despre străduinţele Elenei

---

[1] Direcţia Generală a Arhivelor Statului (în continuare : DGAS), Sturdza, III, 10, f. 4.

[2] Dan Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977, p. 393, pl. XLIII/1, 2, 3 ; p. 375, pl. LXXIV/4, 5, 6 ; Em. Hagi-Mosco, *Steme boiereşti din România*, (Bucureşti), f.a., f. p.

[3] D. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 124.

[4] *Ibidem*. p. 375, pl. LXXIX/1, 2 ; p. 367, pl. LXXX/2—4.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Sturdza, pentru a i se recunoaşte titlul de... contesă ungară, la Curtea de la Viena.

Dar cine era Elena Sturdza ? Iată ce spune Radu Rosetti : „O persoană care a jucat un rol însămnat în societatea ieşeană [...], nu totdeauna vrednic de laudă, a fost o vară primară a mea... Elena Sturdza, născută Ghica [Comăneşti, nepoata, după mamă, a hatmanului Toderaş Bals — *n.n.*]... Era foarte deşteaptă şi se bucura de o cultură excepţional de îngrijită pentru vremea de atunci, dar era înzestrată cu un spirit deosebit de intrigant, cu un caracter de o nemărginită vanitate ; era veşnic muncită de pofta să domineze şi, în toate, să fie ea cea dintâi..." [5].

O frumoasă îmbinare de calităţi şi defecte, care spune multe despre personaj. Astfel ne putem explica atâta consum de energie şi fonduri, risipite de visterniceasă pentru a-şi linişti vanitatea. De unde îi venise această idee, aflăm tot de la Radu Rosetti. El povesteşte că unul din verii lui Mihai vodă Sturdza, Alexandru, care se stabilise în Rusia, îşi logodise fata cu un cneaz rus. Familia logodnicului i-a cerut să-i prezinte un arbore genealogic al familiei şi, astfel, domnul Moldovei a fost rugat să dispună alcătuirea lui. Vodă a numit o Comiei („un „Comitet"), formată din logofătul Dimitrie Sturza, vornicul Ioan Neculce, vistiernicul Alexandru Sturza (soţul Elenei), vornicul Costachi Sturza şi, „cu dinadinsul, Dumnealui Arhivarul Statului", aga Gh. Asachi [6]. Comitetul avea menirea să adune de la membrii familiei Sutrdza documentele autentice şi, după o serioasă analiză, să prezinte domnului spiţa neamului Sturdzesc. Ceea ce s-a şi făcut. Există însă, de pe la începutul secolului trecut, părerea că Sturdzeştii — a căror existenţă în Moldova se credea că putea fi dovedită, cu documente, din secolul XV — s-ar înrudi cu familia conţilor maghiari Turzo. Ideia fusese pusă în circulaţie chiar de tatăl domnitorului, logofătul Grigoraş Sturdza. El „aflase" acest lucru de la un Bethlen scăpătat din Transilvania, care se ocupa cu alcătuirea de genealogii. Comitetul numit de domn a întreprins cercetări în Transilvania. Doi nemeşi, şi ei scăpătaţi, de origine română, fraţii Boer, le-au pus la dispoziţie o copie autentificată după un „uric" de la Vlad Dracul (ca „herţeg" de Făgăraş), în favoarea unui presupus înaintaş al lor. O copie a acestui document se afla şi în arhivele unei mănăstiri din Cluj. Pentru a da un plus de autenticitate „*întreprinderii*" *lor, fraţii Boer au solicitat o copie autentificată* de Conventul de la Mănăştur (Cluj), copie în care au reuşit să strecoare, după titulatura „Io Vlad", numele Sturdza, începutul documentului devenin astfel „Io Vlad STURDZA V. V.". În această situaţie, Comisia a început genealogia de la Vlad Dracul, devenit şi Sturdza !

Falsul era atât de abil realizat, încât a înşelat vigilenţa „mădularilor" Comisiei, toţi de bună credinţă, şi a făcut ca vodă, „bărbat mai mult decât chibzuit", să plătească cu 800 de galbeni, falsul ! [7]. Spre onoarea lor, membrii Comisiei au încercat să verifice autenticitatea actului. În *Ghenealoghia* tipărită la Institutul Albinei, la 1842, se arăta : „... Apoi dinspre

[5] Radu Rosetti, *Amintiri*, vol. I, Iaşi, f.a. p. 230—231.

[6] *Ghenealoghia familiei Sturza sau Turzo cu arborul spiţei şi cu stema ei dreasă de un înadins comitet, dipre documente, cercetată de Gheneraliceasca Obicinuita Adunare a Moldovei şi întărită prin hrisov domnesc*, Iaşi, Institutul „Albina", 1842, p. 4 (în continuare : *Ghenealoghia...*).

[7] Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 233.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

autenticitatea acestui Act donaţional încredinţează şi istoricul Benkoe [Benkö — *s.n.*] la tomul II, fila 283" [este vorba de lucrarea lui I. Benkö, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediteranae*, Vindobona, 1788 — s.n.], adăugând :, „Voevodul Ioan Vlad l-au dat la anii 6940 (1432) Ghenarie 20, fiind scris pe pergament şi având sighilul petrecut în găitan de mătase roşie..." [8]. Să nu uităm că cercetările arhivistice la noi erau abia la început, aşa încât acest veritabil „fals patriotic" [9] a fost adoptat, poate, cu tainică mulţumire şi nimeni nu şi-a pus problema verificării lui „la sursă". Ce să ne mai mirăm, dar, că visterniceasa Elena Sturdza l-a adoptat ca argument suprem în demersurile pe lângă Cancelaria Aulică !

Între documentele familiei mai există o Diplomă, conferită de principele Mihail Apaffi, la 24 februarie 1679, absolut autentică. Erau înscrişi între nobilii „Regni Nostri Transilvaniae et partium Hungariae" [10], marele vornic Ilie Sturdza, soţia Safta (sora lui Ştefan vodă Petriceico), fiica lor adoptivă Maria, precum şi fraţii vornicului, Chiriac paharnicul şi Toader mare spătar. Este descris blazonul conferit : leul auriu încoronat ţinând spada, încolăcită cu ramura de măslin, pe azur şi deviza UTROQUE CLARESCERE PULCHRUM, stemă folosită de atunci de Sturdzeşti, singură sau alăturată celei mai vechi (şarpele încoronat, încolăcit pe crucea latină) [11].

---

[8] *Ghenealoghia...*, p. 5 ; legat de tipărirea acestei lucrări, în 1846, stolnicul Partenie Antoni de la Institutul „Albina", cel care tipărise şi litografiase cartea, înainta o jlabă Secretariatului de Stat al Moldovei, plângându-se că nu i s-a plătit lucrarea (vezi DGAS, *Secretariatul de Stat al Moldovei, Inventar arhivistic (1832—1862)*, (în continuare, *Secretariatul de Stat...)*, Bucureşti, 1966, p. 138, n. 745.

[9] Ştefan S. Gorovei, *Semnificaţia unor documente false în veacul XVIII*, în *AIIAI*, XXVI, 1989, p. 432.

[10] S. Zotta, *O diplomă de nobil transilvan pentru un boier din Moldova*, în *Omagiu prof. I. Lupaş* (extras), Bucureşti, 1943, p. 879 ; autorul sublinia o nuanţă: titlul de „nobil" nu se conferă, ci Sturdzeştii sunt recunoscuţi „ab origine" ca nobili, ei sunt *cooptaţi* în rândul nobililor Transilvaniei şi Ungariei, deci este vorba de acordarea indigenatului, întrucât nu sunt menţionate meritele pentru care au primit titlul : diploma îi *recunoaşte* şi-i *cooptează* între nobilii Transilvaniei şi Ungariei. Iată fragmentul din diplomă, referitor la această situaţie : „...Eundem igitur Ilie Sturdza, ac per eum Generosam Dominam Safta Petrecsek Conthoralem suam, ac Mariam, filia eorundem adoptivam, nec non Kiriak ac Toader Sturdza, illum Pincernam Vojvode, hunc vero Armigerum, Spatar caetum et numerum verorum, natorum, indubitatorum, insignitorumque Regni Nostri Transilvaniae et partium Hungariae eidem anexarum Nobilium annumerandos, agrigendos, cooptandos, et adscribendos duximus, Scytiae Nobilitatis Alba eosdem inserentes...".

[11] Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 417, pl. LXXXIV/4—6. În diploma de la Apaffi, stema este descrisă astfel : „...Scutum verum militare, coelestum coloris in cujus campo sive area, leo quidam integer fulvus, anterioribus, pedibus in alto elevatus, sursum tendenti simili, cujus de super capiti aurea corona imminere, in dextra vero pede, partis anterioris... nudum oliva ramulis circumvolutum, firmiter tenere visitur, characterisata superne epigraphe : utroque clarescere pulchrum..." ; în traducerea timpului *Ghenealoghiei :* „...un skut preste care sunt aşezate zeaoa şi koiful coronat şi cu trii pene împodobit, împreţiurat de sămne Eraldice [adică „lambrechinii", pentru care autorii nu au găsit un termen adecvat în limba română — *s.n.*], a căruia bază, scobită fiind de amândouă părţile, la mijloc rămâne ascuşită. Acest scut se împarte printr-o linie din sus în jos în doao părţi, din care cea dreaptă are câmp porfiriu, cea stângă azur (ceriu albastru). În partea cea spre dreapta să înfăţoşază o cruce de aur încoronată, asupra căruia este învălătucit un şerpe negru ear în partea cea din stânga a scutului se vede un leu plăvan încoronat stând în picioare cu coada înarcată şi ţiind în ghearele piciorului

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Genealogia se mai referă la alte documente cuprinse în „della doveditoare", care acoperă toată perioada de la Ştefan cel Mare „la zi", dar recunoaşte : din cauza unor „felurite nenorociri" prin care a trecut Moldova de-a lungul timpului, nu exista nici „lănţuirea documentală" prin care să se lege „pogorâtorii Voevodului Ioan Vlad Sturdza şi cii după dânsul urmaşi în trăgănari di şesăzăci şi trii ani care au mijlocit între actul donaţional din 6940 (1432) şi uricul domnului Ştefan V. V. numit cel Mare din 7003 (1495) ghenar 17, nici epoha în care această familie au intrat în Moldova cu skopos de împământenire" [12]. Pentru aceasta, recomandă să se mai cerceteze arhivele ţărilor „megieşeşti", spre a se completa întreruperea.

Falsul strecurat în genealogie o va fi determinat pe vistierniceasă să ceară titlul de contesă austriacă, ceea ce i-ar fi flatat vanitatea şi ar fi fost în spiritul epocii. Era o vreme când, după îndelungate şi repetate ocupaţii ruseşti (1774—1812), mulţi moldoveni deveniseră rusofobi, nemaifiind atât de siguri de dezinteresul pravoslavnic al Împărăţiei. Pentru a se eschiva într-un fel de tutelă regulamentară, care impunea şi povara întreţinerii armatelor de ocupaţie, încercau să intre în rândul „sudiţilor" austrieci, francezi şi chiar englezi, formând un adevărat „curent antimuscălesc" [13], (alţii, însă, doreau să devină sudiţi ruşi).

Vistierniceasa, înarmată cu tenacitatea — de care nu ducea lipsă, cu relaţii (născută Ghica şi căsătorită Sturdza), şi după ce „a ştiut să adune, de la diferiţi Sturdzeşti, o sumă de cinci mii de galbeni pentru întâmpinarea cheltuielilor necesare" [14], a plecat la Viena.

La 19/31 mai 1847, îi scria soţului său că e încântată de a-l fi convins să lucreze „pour cette affaire de famille qui, je l'espère maintenant, ne tardera pas a se terminer [...], j'ai depuis renouvelé ma prière à S.M. l'I [mperatrice] Mère" [15].

Din scrisoarea de la 5/17 august reiese că fusese suferindă, dar „dès que je serais en état de sortir, je m'occuperai de l'affaire de famille. il faut que cela finisse", anunţându-l că „j'irrai chez l'Archiduc Louis", iar la Frasensbad „j'ai eu l'honneur de diner chez la Reine de Bavière et chez l'Archiduc Etienne, la Reine a été bien bonne pour moi, elle envoyait demander de mes nouvelles..." [16].

În septembrie, „afacerea" se afla în acelaşi stadiu şi vistierniceasa îi cere soţului să-i trimită „quelques bourses en bibilas, je voudrai tant avoir

dinainte o spadă goală înfăşurată cu ramuri de măslin, ear sub scut este o cordea cu epigraful sau inscrierea latinească UTROQUE CLARESCERE PULCHRUM. Pre lângă care stemă, mădularii familiei Sturdza vor adăoţi şi alte a lor ordine i sămne prin merite căşcigate...". Am ţinut să prezentăm alăturat cele două descrieri, pentru a urmări cum a evoluat scutul şi, dincolo de „pitorescul" descrierii, să ne putem face o idee despre nivelul cunoştinţelor heraldice şi a limbajului heraldic în societatea românească, în deceniul patru al sec. XIX.

[12] *Ghenealoghia...*, p. 5.

[13] V. A. Urechiă, *Istoria Românilor*, tom. X, p. 2 : se pare că „supuşii englezi" erau destul de numeroşi în perioada 1837—1854, vezi *Secretariatul de Stat....*, p. 81, nr. 403 (pentru Zamfir Ioan) ; p. 82, nr. 408 (pentru arhimandritul Sofronie' ; p. 153, nr. 859 (pentru Fotache Duca) ; p. 186, nr. 1074 (pentru Lefter Fote „fost supus britanic") ; p. 249, nr. 1459 (pentru Ştefan Goldner) etc.

[14] Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 233.

[15] DGAS, Sturdza, III/10, f. 4.

[16] *Ibidem*, f. 11.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pour la P-sse Mère une guirlande de robe avec une diadème et un bouquet avec bibilas", desigur, atenţii exotice pentru vieneze, asigurându-l că „maintenant [...] tous ces grands personnages vont traiter et decider de l'affaire de famille". Anunţându-l că doamna Smaranda Sturdza (probabil soţia domnului, n. Vogoride) se afla şi ea la Viena, îi relatează despre interesul Doamnei pentru „afacere" şi despre faptul că va scrie „assurer les Sturdza inquiets qu'on s'occupe de cette affaire, mais qu'ici les choses ne se passent pas comme chez nous, la lanteur dans les affaires est le mauvais coté de l'Autriche" [17].

Cea mai interesantă este scrisoarea din 8/20 noiembrie. Vistierniceasa începuse să-şi piardă calmul, văzându-şi strădaniile nerăsplătite. Ea devine imperativă : „Il faut, mon ami, que tu m'envoi au plustôt copie legalisé par l'agent d'Autriche de tous ces actes autentiques que tu as, il me les faut pour les soumettre autant au Prince [Metternich — *s.n.*], comme à Sa M. l'I[mperatrice] Mère, qui est notre protectrice et qui demande ces papiers [...] comme c'est l'époque de l'Assemblé Générale qu'il vous sera facile d'obtenir d'elle un acte énummératoire de tous les services que tu as rendu à ton pays en tout temps et en toutes les circonstances priant ensuite Ei[senbach — agentul austriac — *s.n.*] de le légaliser et d'ajouter aussi quelque chose de flatteur sur l'éstime, la confiance et la considération générale que le pays a pour toi, aussi sur ton influence. Joinds ton énérgie à la mienne, mon ami, et nous humilierons et vaincrons notre ennemi [...] de mon coté s'il devrait maintenant m'en couter une partie de vie et de ma fortune je les sacrifierais avec empressement, car il me faut vaincre". Agitaţia ei se datora răspunsului negativ al Cancelariei heraldice, de aceea dorea să recupereze actele depuse până atunci şi să reia ofensiva. Şi îşi exprima speranţa că „les mechants ne sont pas pour longtemps vainqueurs et la P-sse Mère connait M.S. et ses actions aussi...". (Mihail vodă Sturdza, poate ?). Îi mai cerea copii după acte care să ateste originea... maghiară a familiei, care — îi explica vistierniceasa, soţului — „vous permettait d'après la loi hongroise de vous compter membre des sujets de S.M., c'est à dire sujets mixtes...". În încheierea scrisorii, vistierniceasa mai enumera încă o dată „intrigile" şi „persecuţiile" care duseseră la eşecul strădaniilor sale, deşi reuşise să ajungă până la picioarele tronului [18].

Tenacitatea vistiernicesei Elena avea deci şi scopuri mai practice. Dacă originea „ungurească" a familiei ar fi fost recunoscută de Cancelaria Heraldică, ar fi putut primi calitatea de „supuşi austrieci", ceea ce ar fi adus familiei o serie de avantaje inclusiv pe acela de a sfida, de pe alte poziţii, pe „inamicul M.S.".

Refuzul Elenei Sturdza de-a accepta respingerea cererii sale s-a datorat, desigur, credinţei ei că avea dreptate şi iată de ce. După tipărirea „Ghenealoghiei" din 1842, o parte din Sturdzeşti, în frunte cu domnitorul, şi între care se afla şi Alecu Sturdza, au reluat vechea pistă „descoperită" de tatăl Domnitorului. În 1846, au intrat în legătură cu descendenţii familiei Turzó, din Transilvania, care şi-au desemnat ca reprezentant pe Nicolae Turzó, judecător superior în ţinutul Salonta [19] (foto 2, 3).

[17] *Ibidem*, f. 14.
[18] *Ibidem*, f. 17 verso.
[19] DGAS, *Documente istorice*, MCCLV/2, f. 9.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

El a venit în Moldova cu documente care-i atestau identitatea pentru ca să cerceteze „...cu deamăruntul toate hârtiile şi documentele atingătoare de pogorârea familiei Sturdza de la familia Turzó“ [20] (foto 4), şi, de asemenea, „despre legăturile de sânge şi familie ce după datele istorice ar exista (nu ni se spune cum, căci nu ştiau nici ei !) între nobila familie Turzó şi între mărita şi nobila familie Sturdza din Principatul Moldovei“. Actele furnizate de el se referă la familia Turzó din Transilvania şi la o ramură a ei din Germania. Nu sunt încă în măsură să dau mai multe amănunte, întrucât abia am depistat volumul cu documente care priveşte această situaţie, dar ele există, unele prezintă alăturat traduceri autentificate, altele sunt validate cu sigilii. Nivelul la care se afla cercetarea paleografică şi genealogică la noi în acel timp îndreptăţea, poate, credinţa vistiernicesei că cele două familii aveau origine comună, mai ales când se „confecţionau“ şi probe pe măsură...

Ce nu se poate, însă, înţelege este de ce s-a cramponat atât de înrudirea cu familia Turzó, când în virtutea diplomei de la Mihail Apaffi ar fi putut mai uşor intra în rândul supuşilor împărăteşti ! Poate pentru că nobleţea de la Apaffi era mai „nouă“, iar la Curtea Imperială nu erau acceptaţi, conform protocolului foarte strict, decât familiile cu o vechime ce număra minimum nouă generaţii de nobili dovediţi cu documente, în ascendenţă.

În anul 1904 apărea la Paris o altă lucrare de genealogie referitoare la familia Sturdza, care respingea teoria originii comune Turzó—Sturdza, ca fiind „...o eroare fără nici un fundament...“. Lucrarea în cauză găsea însă o origine... gotică sau italiană, Sturdzeştilor. Se dă drept prim strămoş „...contele Sturdza, cavaler de Rodos...“, pe a cărui piatră tombală s-ar fi aflat stema purtată de Ilie Sturdza, înainte de conferirea diplomei de la Mihail Apaffi, adică „...de gueules à une croix latine d'or enroulée d'une guivre de sable couronnée...“ [21]. Din păcate, veridicitatea acestei afirmaţii nu s-a putut verifica, deocamdată.

Din corespondenţa prezentată apare destul de transparent cam cine ar fi „inamicul“ care ţesea intrigile. Curios, dar nimeni altul decât domnitorul Mihail Sturdza. Oare de ce ? Vistiernicul Alecu Sturdza avea o poziţie de frunte în societatea moldoveană a timpului, fapt menţionat şi de Radu Rosetti, care ne spune că era „bărbat foarte bogat, unul din corifeii boierimii din vremea Regulamentului“. Din pricina soţiei, însă, „el, bărbat cu minte şi paşnic din fire, se trezise în stare de gâlceavă cu domnul şi cu cea mai mare parte a societăţii ieşene“ [22]. Cum ajunsese la această situaţie aflăm, în parte, din rapoartele consulare ale timpului.

În anul 1827, consulul Lagan îl încadra în „partidul reformatorilor“ de sub „flamura lui Roznovanu“, deşi îl considera „petit despot dans sa patrie“ [23]. În octombrie, era şeful unei divizii a Cancelariei lui Nesselrode şi fusese chemat la St. Petersburg, unde a şi fost decorat [24]. Probabil

[20] *Ibidem*, MCCLV/7, f. 41 verso.

[21] (Al. A. C. Sturdza), *Généalogie de la Maison princière et comtale Stourdza*, Paris, 1904, f. p.

[22] Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 234.

[23] E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria Românilor* (în continuare, *Documente*), vol. XVII, Bucureşti, 1913, p. 47, doc. XLVIII.

[24] *Ibidem*, p. 113, doc. CLXVIII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru a-i răsplăti calitatea serviciilor aduse armatei ruse, în 1828, la 28 decembrie era numit în Divanul executiv al Principatului Moldovei, compus din numai şase boieri „din prima clasă" [25].

În anii următori, g-ralul Kiseleff intenţiona să facă schimbări în administraţia locală şi, cu acest prilej, aflăm că Alecu Sturdza îşi înaintase demisia. Agentul francez Viollier se îndoia că-i va fi acceptată, pentru că „este un funcţionar distins prin activitatea şi inteligenţa sa. Cunoaşte perfect resursele ţării şi a ştiut să scoată de aici o mare parte pentru nevoile armatei. Ar fi greu de înlocuit". Deşi motivul invocat era starea sănătăţii, se credea că nu era mulţumit de recunoaşterea serviciilor aduse şi că se temea de invidia celorlalţi boieri [26].

În 1835, între Mihail vodă Sturdza şi boierimea moldavă izbucneşte un conflict făţiş. Boierii se plâng de domn la St. Petersburg şi la Poartă şi-l înfruntă deschis pe domn, refuzând să-i prezinte felicitări la aniversare. Domnul e decis să acţioneze în forţă şi-i convoacă pe toţi la Palat. Aici, aşezat pe tron şi acoperit de toate însemnele demnităţii sale, înconjurat de o puternică gardă, pune să li se citească un firman pe care îl ceruse de la Poartă. Sultanul considera că nemulţumirile boierilor nu erau întemeiate, ci provocate de invidia unora care n-au ajuns pe tron, sau a altora că n-au intrat în guvern (deşi recunoaşte că unii ar fi meritat). Aşa încât ordona Prinţului să-i pedepsească sever pe autorii plângerilor, ceea ce acesta a declarat că va împlini cu toată vigoarea. Mitropolitul a cerut clemenţă (diplomatul francez care relatează crede că intervenţia sa fusese regizată de domn). Mihail vodă le-a cerut să nu se mai întrunească, ceea ce boierii n-au acceptat, aşa încât a doua zi (la 26 noiembrie), trei dintre principalii „complotişti" — Constantin Sturdza, Alecu Sturdza şi Grigore Ghica — au fost exilaţi la moşii, însoţiţi de pichete de infanterişti, conduşi de ofiţeri [27].

După o lună, boierii trimit un alt memoriu la St. Petersburg, plângându-se şi de pedepsirea celor „trei mari demnitari, cunoscuţi pentru serviciile pe care le-au adus Rusiei". Ei considerau că mai ales Alecu Sturdza a fost victima „vechilor resentimente personale ale domnitorului", care, din cruzime, l-a exilat la cea mai izolată moşie, aridă, fără aşezări învecinate sau mijloace de întreţinere a casei, lipsită chiar şi de lemne pentru foc, atât de necesare unui om bolnav de gută [28].

Nu este de mirare că în vara anului următor, 1837, când sultanul, în vizită la Silistra, le-a cerut boierilor să se împace cu domnitorul [29],

---

[25] *Ibidem*, p. 127, doc. CXCIX.

[26] *Ibidem*, p. 235—236, doc. CCCLXVI.

[27] *Ibidem*, p. 556, doc. DXCIV şi p. 260, doc. DXCIX ; vezi şi Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, Bucureşti, 1983, p. 260, mss. 1226, la „însemnări" : „Să să ştii de când s-au surghiunit o seamă de boierii cei mari de către Mihail Sturdza voevod la 1835, noemvrie 12, marţi ; s-au cetit la curte fermanul împărăţiei ohtomane, cu înţălegere că lăturalnic ar ave ştiinţă împărăţiea că s-ar fi alcătuit o ceată de boieri tulburători liniştii şi că prin uric cu acia îi dă voe şi poruncă asprú a-i pedepsi. Şi pe care apoi joi, noemvrie 14, în zioa lăsatului de săc, dimineaţa pe la 5 ciasuri turceşti, s-au surghiunit aceşti boieri, cu cai de poştă, iar pe urma lor şi cu pază de oşteni... Dumnealui logofătul Costachi Sturdza, fecior hatmanului Sándulachi Sturdza. Dumnealui vistierul Alecu Sturdza, fecior hatmanului Mihai Sturdza. Dumnealui paharnicul Iorgu Ghica, fecior hatmanului Costache Ghica".

[28] *Ibidem*, p. 572, doc. DCIII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

numai Alecu Sturdza, „ruda sa, persistă în a sta deoparte“ [30]. Având în vedere conflictul declarat dintre ei, nu este exclus ca acel „inamic“, desemnat în corespondența Elenei Sturda, numai cu inițialele *M.S.*, să fie chiar domnitorul, deranjat de insistențele ei, mai ales după refuzul Cancelariei, care o făcea ridicolă.

Din toată această poveste, însă, câștigați sunt, desigur, istoricii. Datorită unor motivații atât de diferite, care reflectă totuși mentalitatea epocii, avem la dispoziție un fond de documente genealogice și heraldice centralizate, care pot oferi încă multe surprize unui cercetător atent. Ele au fost în posesia unui descendent al familiei Sturdza (Sturdza—Miclăușani), care le-a donat la începutul secolului Academiei Române [31], constituind o sursă de informare deosebit de prețioasă pentru istoriografia națională.

Deși episodul relatat de Radu Rosetti are o nuanță anecdotică, mai ales din perspectiva timpului nostru, în calitate de istorici ar trebui să-l „radiografiem“ totuși din interior, încercând să-i înțelegem motivația. Arătam mai sus că intuiesc faptul că vistierniceasa Elena Sturdza credea cu tărie în ideia pe care dorea s-o vadă recunoscută de Cancelaria heraldică vienează. Și cum nu s-ar fi străduit atâta, chiar cu mai puțină ambiție și mai puțină „nemărginită vanitate“, când părerea aceasta fusese însușită de chiar agentul prusac Kreuchely. Într-o scrisoare către von Miltitz, la 28 octombrie 1823, vorbind despre domniile pământene în Principate, scria : „...la familie Stourdza, en Moldavie, est issue d'une ancienne famille hongroise encore existente, mais décimée par les révolutions de ce royaume...“ [32].

Pe de altă parte, Elena Sturdza nu era unica doritoare de a i se recunoaște „evghenia“ neamului“. În țara ei se manifesta „un boierism moldovenesc“, căci „moldovenii chiar de origine rurală înclină către mentalitatea boierilor“ [33]. Cererile de recunoaștere a rangurilor sunt abundente în toată țara la această vreme. Iată doar câteva exemple. În 1793, trei dregători adeveresc în fața vistieriei Moldovei, că Ioan Râșcanu, fiul lui Lupu Râșcanu, „se dovedește neam de boieri“ [34] ; în 1816, Alexandru Șuțu, în Valahia, reînnoiește lui Constantin Crăiniceanu privilegii de „boier de neam“ [35] ; în 1816, Divanul Cnejiei Moldovei dovedește pe Costache Gherasim, fost căpitan de dărăbani, ca „neam de boieri“ [36] ; în 1827, Ioan Bașotă, mareșalul nobilimii, împreună cu alți „nobili“ din Basarabia, recunosc calitatea de „nobil“, lui Timofei Bulat [37]. În perioada când se lucra la redactarea Regulamentului Organic, marele boier Teodor Balș, într-o audiență, a propus generalului Kiseleff să înființeze în Moldova o nobilitate ereditară, cu titluri de conți, baroni, etc.

[29] *Ibidem*, p. 664, doc. DCLIX.
[30] *Ibidem*, p. 664, doc. DCLX.
[31] *Din arhivele familiei Sturdza de la Miclăușani*, București, 1907.
[32] Hurmuzachi, Documente..., vol. X, p. 251.
[33] Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, apud R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, București, 1987, p. 193, nota 195.
[34] DGAS, *Achiziții noi*, MMDCXXX, 117, f. 18—19.
[35] *Ibidem*, MMCMXLIV/17 și 18.
[36] *Ibidem*, Șuluț, 58.
[37] *Ibidem*, MMCMXXIX/26.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Generalul a fost de acord, sub rezerva uşurării unor îndatoriri ale ţăranilor (măsură logică, devreme ce boierimea era scutită de o serie de dări, iar trupele de ocupaţie trebuiau întreţinute din dările suplimentare). Evident, propunerea a fost respinsă de boierii moldoveni, care socoteau aceste pretenţii „deşertăciuni" [38].

După instituirea Regulamentului Organic, Secretariatul de Stat al Moldovei va fi invadat de astfel de cereri. În 1832 se hotăra chiar înfiinţarea unor condici pentru evidenţa rangurilor, care se păstrau la Obştească Adunare, şi în care se enumerau categoriile de familii boiereşti ce urmau să fie înscrise aici [39]. Aceste cereri aveau o motivaţie puternică, mai ales când erau solicitate pentru a fi utilizate în străinătate. Copiii boierilor din Principate nu erau acceptaţi în şcolile din Austria şi Rusia dacă nu prezentau acte doveditoare ale originii nobile [40].

În ţară, erau solicitate mai ales spiţe de neam, în legătură cu anumite pricini judecătoreşti sau pentru a servi de lămurire pentru descendenţi. Nu este de mirare că vom întâlni astfel de cereri chiar din partea unor înalţi prelaţi (mai ales dacă proveneau din familiile boiereşti). Este cazul Mitropolitului Moldovei Veniamin Costache, care în 1841—1842 cerea domnitorului şi Sfatului Administrativ al Moldovei să i se alcătuiască spiţa de neam şi „emblema familiei" [41]. Stema va fi menţionată uneori expres, pictată pe atestate, aşa cum este specificat pe atestatul doctorului Cuciureanu, în perioada 1839—1842, unde, alături de recunoaşterea sa ca fiind „neam de boier", este pictat şi „blazonul" său [42].

Ni se pare normal ca aceste preocupări să nu fie considerate neobişnuite în epoca de care ne ocupăm, având în vedere condiţiile în care societatea românească venise în contact cu uzanţele apusene sau ruseşti, datorate conflictelor armate desfăşurate şi (mai bine spus, „mai ales") pe teritoriul nostru. S-a simţit chiar nevoia unor reglementări mai severe, căci sunt urmărite şi chiar dovedite falsurile de atestate [43]. În acest context, ambiţia vistiernicesei Elena Sturdza parcă nu mai pare atât de ridicolă.

Grija pentru păstrarea documentelor de familie, pe baza cărora se alcătuiau spiţele de neam, s-a dovedit destul de timpuriu, dacă luăm în consideraţie un episod care ni s-a transmis prin grija reputatului genealogist Sever Zotta [44]. În timpul domniei lui Grigore Alexandru Ghica, la 11 noiembrie 1765, fiii logofătului Sandu Sturdza (Ioan biv vel vornic de Ţara de Jos, Dumitraşcu biv vel ban, Constantin biv vel spătar, Ştefan biv vel ban), au prezentat în faţa domnitorului şi a Sfatului Ocârmuitor o situaţie legată de soarta unor documente de familie. Unchiul lor, Mihalache Sturdza biv vel vornic, le-a procurat o dovadă întărită de semnăturile tuturor înalţilor prelaţi ai Moldovei şi a unor mari boieri, despre soarta unor „scrisori de moşii". Documentele fuseseră păstrate într-o ladă, într-un beci sub casele lui Sandu Sturdza ; în timpul bejeniei

[38] Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 209, nota 1.
[39] *Secretariatul de Stat...*, p. 15, nr. 28.
[40] *Ibidem*, p. 124, nr. 653.
[41] Ibidem, p. 157, nr. 883.
[42] Ibidem, p. 123, nr. 633.
[43] Ibidem, p. 81, nr. 402 ; p. 103, nr. 528 ; p. 214, nr. 1246.
[44] DGAS, *Fond Sever Zotta*, 137, f. 181.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

familiei „...la Mânăstirea Neamțului și Secul în vremea tătarilor", le lăsaseră în grija unui „vătav bătrân". După ce „s-au așezat tulburările", a izbucnit ciuma și chelarul casei a murit atins de molimă, dând prilejul tâlharilor „de au spart beciul și au luat lada cu toate scrisorile [...] împrăștiindu-să dintr-aceste scrisori prin mahala". La chemarea unchiului Mihalache, fiii lui Sandu Sturdza au venit grabnic la Iași, încercând să recupereze ce se mai putea salva : „umblând dumnealor prin mahala, pe la case au mai găsit, și prin ferestre ispisoace [...] și ce-au mai găsit tărfăloage rupte...". Prin ele au obținut de la înalții arhierei și boieri, mărturia amintită. Această dovadă va fi întărită de domn și de Divanul de Apelație al Țării de Sus, la 4 martie 1840, documentele „posleduindu-să din cuvânt în cuvânt cu orighinalurile și întocmai fiind...".

Dincolo de obișnuita preocupare de a păstra dovezile care le atestau posesiunea asupra pământului, se poate bănui ceva mai mult, care seamănă cu grija pentru conservarea mărturiilor istorice legate de trecutul familiei în istoria țării.

Întâmplările soldate cu risipirea documentelor au fost, din păcate, laitmotivul istoriei noastre dar, în general, păgubiții veneau cu martori și jurători în fața Divanului, care le confirma existența lor anterioară. De foarte puține ori s-au ocupat direct de recuperarea lor, luându-le urma și regrupându-le, fie și în starea de „terfeloage" rupte.

Este un motiv în plus pentru noi să ne aplecăm asupra lor cu mult respect pentru adevăr, dar și cu multă înțelegere a slăbiciunilor sau vanităților, care veneau de fapt de la „spiritul veacului".

Plecând de la curiozitatea pentru un sigiliu de alianță, am parcurs interesantele și savuroasele „Amintiri" ale lui Radu Rosetti, încercând să le „decodificăm" semnificația prin cercetarea (deocamdată parțială) a unei bogate colecții de documente de familie. Este o încercare modestă de a aduce date noi (mai bine spus : „uitate"), pentru o eventuală istorie de moravuri a societății moderne moldovenești, care se pregătea să intre în vârtejul evenimentelor ce vor schimba radical structurile sociale, economice și politice ale țării.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Fig 1

Fig. 2

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Fig. 3

Fig. 4

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

G. BEZVICONI

CERCETĂRI GENEALOGICE ROMÂNEȘTI (II)*

În urma înlăturării monopolului guvernamental al fanarioților, concurenții lor, negustorii armeni, încep și ei să capete ranguri boierești : cunoaștem spițele familiei Buiucliu [34], Pruncu [35], Goilav, Kapri, alcătuită în 1836 de Asvadur Romașcan, învățător la Suceava, Missir [36], Ciomac ș.a., reproduse de Frédéric Macler [37], ori culese de armenologul H. Dj. Siruni.

O notiță genealogică fantastică din 1873, a familiei Maraveli, s-a descoperit pe o copie a *Minunilor Maicii Domnului* la Saragea din Râmnicul Sărat.

Amintirile sfătoase scrise de colonelul Grigore Lăcusteanu (1813—1883) înșiră rubedeniile sale ; acest manuscris a fost tipărit abia în 1935 de nepotul autorului, Radu Cruțescu (1892—1948), ministru plenipotențiar. Informații falimiale le aflăm în memoriile subtilului Nicolae Șuțu (1798—1871), fost ministru, editate în 1899. De asemenea, locotenent-colonelul Dimitrie Papazoglu (m. 1892), cercetător rudimentar al trecutului Bucureștilor, a alcătuit spița neamului său.

Aceste preocupări oglindesc epoca în care trebuia să apară cel dintâi genealogist mai însemnat, Constantin Tufescu, autor de numeroase spițe care nu urmăreau decât cunoașterea trecutului, deși Tufescu însuși își desfășoară activitatea în Basarabia, unde investigațiile genealogice au căpătat, încă din anii 1818—1821, drepturi oficiale, genealogiile fiind cerute pentru înscrierea în cadrele clasei stăpânitoare — a nobilimii [38].

---

* Prima parte a acestui studiu s-a tipărit în *AIIX*, XXIX, 1992 *(ArhGenAIIX*, IV, 1992, 1—2), p. 511—520.

[34] Documentele familiei Buiucliu a început să le adune căminarul Iacob Buiucliu (1809—1881), dar le-a pregătit pentru publicare în 1914 fiul său, magistratul Grigore Buiucliu (1840—1912).

[35] Spița familiei bucovinene Pruncu a fost tipărită de Vartares Pruncu (n. 1859) din Suceava, în preajma primului război mondial.

[36] În 1957, în urma cererii lui Livio Misir din Smirna adresată Academiei Române, am întocmit un scurt istoric al acestei familii în Moldova.

[37] *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie*, în „Revue des Etudes Arméniennes", t. X, fasc. I, 1930, p. 1—78.

[38] La 31 decembrie 1833, general-guvernatorul Novorosiei și Basarabiei raporta Senatului că președintele divanelor din Principate i-a trimis copia unui act secret, în care se spunea că locuitorii din Moldova și Basarabia cumpărau pitace pentru

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Constantin Tufescu s-a născut pe la 1794, la Iaşi [1]. După 1813, s-a aşezat la moşia Vulpeşti în Basarabia, unde a avut tutori pe cărturarul paharnic Toma Stamati şi pe medelnicerul Manolache Andrieş. Faptul că Tufescu a ajuns membru al judecătoriilor din ţinuturile Hotin şi Iaşi (Bălţi) i-a înlesnit cercetarea mai multor acte, care i-au slujit pentru întocmirea unor spiţe ale neamurilor înrudite. La 7 ianuarie 1830, „Curierul românesc" al lui Eliade vorbea elogios despre Tufescu, care a murit în 1846 [39] la Cuhneşti în Basarabia.

Manuscrisele lui Tufescu se păstrau la Chişinău [40]; le-am publicat cu unele completări şi greşeli în revista „Din trecutul nostru" (nr. 17—20, 1935, p. 8—21). Materialul, deşi cam încurcat, prezintă valoare pentru cunoaşterea Moldovei de altădată. Unele spiţe sunt însoţite de lista documentelor pe care „se sprijinesc adevăratele temeiuri de cursul neamurilor cuprinse". Prin urmare, Tufescu îşi dădea seamă de necesitatea documentării. Prima spiţă, „Ceaur", datează de la 1830, iar altă spiţă, „Ghenghe", de la 1842, încât putem stabili aproximativ când le-a scris harnicul cărturar. O spiţă priveşte împărţirea moşiilor Vulpeşti şi Golieşti, de la Dragotă până la Tufescu. Principalele spiţe sunt: Mihul sau Tufescu, Năvrăpescu, Gheuca, Bolea şi Iurăşcu, Kogălniceanu, Ghenghe şi Caracaş, Bran, Moţoc, Năvârnescu, Stroescu şi Păunel, Stârcea, Ciogolea, Anastasiu sau Voinescu, Movilă şi Buznea, Şeptelici sau Andrieş ş.a. Sever Zotta, analizând unele din aceste spiţe [41], declara în încheiere că, «pentru timpul cronicii plastografiate a lui Huru şi al documentelor false ale Sioneştilor, publicate cu o prudentă rezervă în notă de către Hasdeu în „Arhiva istorică", deşi erau legalizate, corectitudinea genealogistului *pro domo* C. Tufescu este remarcabilă, iar dragostea închinată muncii materialmente dezinteresate merită o menţiune onorabilă».

Documentele Sioneştilor, pomenite de Sever Zotta, aparţineau paharnicului Constantin Sion (1803—1857) [42], reprezentantul unei familii

---

ranguri boiereşti, cu iscălitura fostului domn Ioan Sturza care, după plecarea sa în Basarabia în 1828, emitea pitace. Vornicul Drăghici vindea pitace în Moldova şi Basarabia. Hatmanul Toderaş Balş şi postelnicul N. Cantacuzino aveau multe din aceste pitace (G. Bezviconi, *Boierimea*, vol. I, p. 19 şi urm.). Povestind despre familia moldovenească Romaşcu, C. Sion pomeneşte pe plastografii de documente Chiţiga şi Potachi Căpăţână. *Şi în „Buletinul" Moldovei găsim menţionat, la* 11 mai 1839 (nr. 37), pe Tudurachi Crâtil şi Mihail Ioga, „pentru că prin plastografisite chipuri au ridicat din lăcuitorii birnici de afară la trepte". Sub domnia lui Grigore Al. Ghica, un oarecare Holodnicov falsifica pitace în Basarabia (A. Zaşciuk, *Istoria Basarabiei*, vol. I, Petersburg, 1862, p. 452 ş.a.; „Revista Ministerului de interne", 1859, nr. 10; *Colecţia de legi a Împărăţiei rosieneşti*, vol. XXXIX, § 30648). A se cerceta, în Bucovina, procesul lui Mihalache Constantinovici-Grecul care, prin acte false, a obţinut în 1817 recunoaşterea titlului său de nobleţe. Pentru falsuri de documente moldoveneşti, după 1825, vezi articolul lui V. Apostolescu în „Revista Arhivelor", 1963, nr. I, p. 250 şi urm.

[39] Mort la 8, înmormântat la 9 iunie 1846.

[40] Şt. Ciobanu, *Arhiva unei familii boiereşti din Basarabia din prima jumătate a veacului al XIX-lea*, în ziarul „Universul", 10 aprilie 1933, nr. 97.

[41] *O colecţie veche de spiţe de neam*, în „Revista istorică", 1928, p. 160.

[42] Fratele său, alt paharnic Costache Sion, a murit în 1876 (sau 1875), deoarece Gh. Ungureanu, la patru rânduri, arată greşit aceste *două* date, în cartea *Familia Sion*, Iaşi, 1936, p. 63; în acest panegiric disproporţionat al unor Sioneşti, Ungureanu proclamă pe spătarul Antohi drept „figura care domină întreaga familie Sionească" (*ibidem*. p. II).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de cărturari moldoveni care, prin documente false, încercau să-și dovedească originea din sultanul tătar Demir [43]. În catagrafia boierilor Moldoveni din 1830 [44], biv vel paharnicul Constantin Sion apare în vârstă de 27 ani [45], născut la Iași [2], are părți de baștină și cumpărături în moșiile Obârșeni, Lipova și Pungești, cu puțini locuitori și moară în ținutul Tutovii, 12 pogoane vie la Odobești, locuri de casă și de dugheni în Focșani, locuiește în târgul Focșani. Vladimir Ghica, interesat să combată pe Sion în ce privește originea Ghiculeștilor moldoveni din Sulgearoglu, ne povestea că paharnicul Sion, om de încredere al mitropolitului Veniamin Kostaki (a cărui mamă era o Cantacuzină), a falsificat multe acte, mai cu seamă ale familiilor Kostaki și Cantacuzino, prezentându-le spre confirmare domnului Grigore Al. Ghica [46]; când au fost descoperite falsurile, care au dat naștere la hotărâri nedrepte în procese, Ghica s-ar fi îmbolnăvit de nervi pentru prima oară... Sunt afirmații necontrolate.

Deși nu era genealogist, paharnicul Constantin Sion a scris în anii 1844—1856 însemnări intitulate *Arhondologia Moldovei*, cu știri întrucâtva genealogice despre șapte sute de familii boierești contemporane (tipărită de G. Ghibănescu la Iași în 1892). Aceste însemnări sunt scrise într-o limbă curată, demnă pe alocuri de adevărate memorii. Cu toate criticele aduse, Ioan Tanoviceanu [47] recunoaște atractivitatea *Arhondologiei*, prin energia și originalitatea ei. Este cel mai bogat izvor de informații privitor la mica boierime, mare număr din cele care figurează fiind culese din „Buletinul" timpului, încât nu trebuie să ne extaziem în fața memoriei autorului, care apare nulă în ce privește cunoștințele cu adevărat genealogice despre familiile mai vechi [3]. Totuși, comparând textul cu manuscrisul catagrafiei boierilor Moldovei din 1830, rămâi uimit de cunoștințele multiple ale autorului, care e pătimaș, răutăcios, dar mai rar de-a dreptul mincinos. Paharnicul dușmănea pe numeroși rivali și ura pe străini, mai ales pe greci. Scoborâtorii acestora nu l-au iertat pe „bârfitorul" Sion, îndemnul nu mai puțin pătimaș al lui N. Iorga (care-l numea : cel mai mare clevetitor de pe lume !) aruncând o urmă neștearsă de defăimare asupra *Arhondologiei* sionești. Abia în

---

[43] Documente falsificate semnalate și de Gh. Ungureanu *(op. cit.*, p. 65). Spița familiei Sion, alcătuită în 1801 de vornicul Talpiș, se păstra în „sala Sion" a Bibliotecii Universitare din Cluj.

[44] *Vidomostia de boierii Moldovei aflați în țară la 1829* (ordinele pentru întocmirea acestei catagrafii datând din decembrie 1829, materialul e cules în 1830), manuscrisul Bibliotecii Academiei, nr. 5382, 343 file, copiate de Șt. Cernovodeanu și Al. Perieteanu. Catagrafia boierilor Țării Românești a publicat-o I. C. Filitti în „Revista Arhivelor", 1928—1929, p. 290—359. Însemnările genealogice privind familia Sion, la Biblioteca Academiei, ms. rom. nr. 3692, p. 17.

[45] Gh. Ghibănescu, în introducerea la *Arhondologia Moldovei* (Iași, 1892, p. XV) arată că autorul acestei scrieri, C. Sion, s-ar fi născut pe la 1795. Din „Arhondologie" se desprind unele date biografice despre autor, care putea să fie născut înainte de 1803, deși nici aceste date nu sunt sigure și concludente [2].

[46] Vladimir Ghica (1874—1953) avea adunate, în vreo zece volume manuscrise, documentele domniei bunicului său, Grigore Al. Ghica.

[47] *Studii asupra Arhondologiei paharnicului C. Sion*, în „Arhiva", 1893, nr. 1—2, p. 38—52.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ianuarie 1944 [48], alături de Teodor Râşcanu, am înţeles să propunem retipărirea critică a însemnărilor lui C. Sion [49] [4].

În aceeaşi perioadă, când paharnicul Sion îşi scria *Arhondologia*, a început să apară, şi s-a menţinut timp mai îndelungat decât alte publicaţii ale vremii ca supliment al gazetei „Zimbrul" din Iaşi, *Uricariul* lui Teodor Codrescu (1819—1894), colecţie de documente. În ultimul volum, al XXV-lea, scos în 1895, găsim un necrolog al acestui vrednic editor al hrisoavelor moldoveneşti, prăpădite de războaie, incendii, epidemii şi alte calamităţi. Publicaţiile lui Codrescu, discipol al lui G. Săulescu, erau primitive, încât, de pildă, D. Onciul le respingea ca neserioase, dar aceleaşi critici se aduceau şi ediţiilor lui V. A. Urechia şi Gh. Ghibănescu, care — în lipsa altora — rămân totuşi izvoare de informaţii importante.

Mai însemnate au fost cercetările monografice întreprinse la Huşi şi Roman de eruditul episcop Melchisedec Ştefănescu (1822—1892). Un cercetător mai modest, dar stăruitor în trudă, a fost alt episcop al Huşilor, Iacov Antonovici (1856—1931), autor a cinci volume de *Documente bârlădene* (1911—1926), care a şi publicat puţin înainte, în 1908, o lucrare cu material genealogic : *Fraţii G. şi M. Roşca-Codreanu, fondatorii liceului şi şcolii secundare-profesionale de fete din Bârlad.* Puţină pricepere genealogică arată despuitorul scriptelor bisericeşti, preotul C. Bobulescu (1882—1958), autor al scrierilor *Banul Tănase Gosan* (1928), *Neamul Holbăneştilor* (1929), *Din viaţa mitropolitului Veniamin Kostaki* (1933) ş.a. În *Istoria bisericii din Basarabia* (1931), profesorul N. A. Popovski (1875—1948) a reprodus câteva spiţe de neam preoţeşti : Baltaga, Ceachir, Laşcov, Neaga şi Popovski.

*

Majoritatea istoricilor noştri, începând cu Alexandru Odobescu (1834—1895), Grigore Tocilescu (1850—1909) şi D. Onciul (1856—1923), s-au îndeletnicit cu trecutul dinastiei domnilor Ţării Româneşti, adică a urmaşilor lui Basarab din secolul XIV. Romantice ne apar astăzi genealogiile publicate la sosirea în Moldova şi iniţiate apoi de Bogdan Hasdeu (1838—1907) [50].

[48] „Cetatea Moldovei", p. 59.

[49] Înrâurirea concepţiei greşite a lui N. Iorga asupra lucrării lui C. Sion se resimţea şi în cele scrise de noi în volumul menţionat din 1940, când afirmam (p. 7) că *Arhondologia* este „plină de ură şi bârfeli, de care n-au fost străini şi mulţi genealogişti. Grandomania, romantismul şi superficialitatea majorităţii autorilor împiedică şi ele unele cercetări". Aceste rânduri au fost prezentate ignorant de Ion Nistor, ca „subestimarea predecesorilor", spre a nu se acorda volumului nostru un modest premiu al Academiei, unde lucrarea noastră a fost depusă de N. Iorga, care a elogiat-o şi într-un articol în „Revue Historique du Sud-Est Européen", 1940, p. 209—212, şi în „Revista istorică", 1940, p. 287—288. Ion Nistor a ajuns să fie recunoscut specialist în istoria relaţiilor cu Răsăritul prin publicarea *Istoriei Basarabiei* (ed. II, 1924) ; el n-a putut să ne ierte reproducerea, în revista „Din trecutul nostru" (nr. 50, noiembrie 1937, p. 27), a părerii lui Pavel Gore despre această „istorie" : „Un bucovinean şi, ceea ce este mai grav, — un profesor universitar de istorie a scris istoria Basarabiei, fără arătarea izvoarelor. Această istorie este o născocire, în ceea ce priveşte partea a doua, de după 1812...".

[50] Unchiul lui Hasdeu, Boleslav Hâşdeu (1812—1886), a scris în 1867 în ruseşte un *Memoriu istorico-genealogic despre nobilimea neamului Hâjdeilor* (pomenit în revista „Viaţa Basarabiei", martie 1932, p. 55). Bogdan Hasdeu însuşi împărtăşea

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Preocupări genealogice a avut și A. D. Xenopol (1847—1920), autorul genealogiei casei Kallimaki (București, 1897). Despre originea familiei Kallimaki, urmași ai moldovenilor Kalmuțki — după cum arată cronicarul grec, Constantin Dapontes — au scris : T. Kallimaki (1836—1894) în „Columna lui Traian" (1882), apoi Al. Papadopol-Kallimah (1833—1898) și T. V. Ștefanelli (1850—1920)[51] în revista „Arhiva" din 1896. Polemica despre locul de baștină al neamului Călmășul-Kallimaki a continuat-o, în 1934, Scarlat Al. Kallimaki (n. 1896), care într-un articol tipărit separat la Botoșani a stăruit asupra locului de baștină a neamului Călmașilor din ținutul Orhei[52], iar nu de la Câmpulungul Moldovenesc. Al. Papadopol-Kallimah a mai scris, printre altele, despre familia poetului C. Konaki („Convorbiri literare", 1885—1886), materialul său istoric fiind folosit și în introducerea lui Em. Vogoridi-Konaki la *Poeziile* lui C. Konaki, apărute la Iași, în 1888.

Documentele neamului Kallimaki le-a editat și Nicolae Iorga (1871—1940), care a publicat studii, hrisoave și știri genealogice, folosind în întreaga-i monumentală operă istorică o minuțioasă documentare genealogică. Nicolae Iorga a revăzut și *Cartea neamului Calmăș din Moldova, zis Kallimaki,* tipărită într-un mic număr de exemplare la Vălenii de Munte, în 1910, de Alexandru T. Kallimaki (1866—1918).

Trebuie semnalate comentariile genealogice ale lui Constantin Giurescu (1875—1918), la vechile noastre cronici. Profesorul G. Ionescu-Gion (1857—1904), aducând elemente genealogice în scrieri, a strâns un material istoric bogat, irosit de generațiile următoare, dar care — se spune — ar fi slujit și lui O. C. Lecca. Îndeletniciri genealogice despre Basarabi au mai avut Atanasie Marienescu (1830—1914), magistrat de dincolo de Carpați, și Stoica Nicolaescu (1879—1941).

În prefața la discursurile lui Barbu Catargi (1886), profesorul Anghel Demetriescu (1847—1903) a scris despre familia Catargi, pribegită în prima jumătate a secolului XVII din Țara Românească în Moldova. Fiul clucerului cărturar Dimitrie Fotiade-Catargi, Barbu Catargi, bărbat de stat ucis în 1862, se trăgea *prin femei* dintr-o ramură a familiei Catargi, greșit arătată de genealogiștii munteni.

Încă în secolul trecut, Radu Em. Krețulescu (1864—1942), expatriat, a tipărit la Neapole, în franțuzește, „notițele genealogice" nesemnate și puțin serioase asupra familiei sale. În 1904, spița de neam a Krețuleștilor a fost reprodusă în volumul *Șapte biserici cu averi proprii.* În 1907, D. Ispirescu și V. Oprescu redactează un „Memoriu" despre scoborâtorii din Krețulești. Șaptesprezece ani mai târziu, E. Em. Krețulescu (1862—1952), diplomat, recapitulează colecția documentelor familiale, vorbind despre „doamna Stanca Krețulescu-Basarab". Despre Krețulești

---

știri necorespunzătoare realității despre familia sa (printre altele prin Zamfir Ralli Arbure, publicist fantasmagoric). Despre Hâjdei au scris Sever Zotta (1913), T. Balan (1926) ș.a. Iuliu Dragomirescu (m. 1949 de 70 ani), autor al cărții *Ideile și faptele lui B. P. Hasdeu,* București, 1913, risipea prin foi puțin accesibile arhiva lui Hasdeu (ziarul „Tribuna" din Chișinău, 1936, ș.a.). Vezi manuscrisele românești nr. 90 și 5 197 de la Biblioteca Academiei ; alt dosar la G. Cardaș (București).

[51] Uneori prea „naționalist", numele său fiind în realitate Ștefaniuc.

[52] Scarlat Kallimaki și Vlad Georgescu scriu despre Gavriil Kallimaki în revista „Biserica Ortodoxă Română", 1961, p. 791—813.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mai scriu Tocilescu şi Filitti. Pentru a-şi dovedi înrudirile, locotenent-colonelul Alexandru Ştefănescu-Kreţulescu tipăreşte două spiţe ale scoborâtorilor din Basarabi.

În 1898 N. B. Locusteanu îşi publică genealogia.

Elie Nicolescu este autorul unor articole genealogice, printre care contribuţiile la cunoaşterea neamului Golescu („Noua revistă română", 1901, p. 331, şi „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", 1902, p. 117 ş.a.). Nerva Hodoş (1869—1913) vorbeşte despre Goleşti în introducerea la însemnările de călătorie ale lui Constantin Golescu. George Bengescu (1884—1922), apreciat bibliograf, închină studii aceleiaşi familii. Profesorul Nicolae Bănescu scrie despre Iordache Golescu, Stoica Nicolaescu — despre mănăstirea Vieroşul, ctitoria Goleştilor, iar G. Fotino scoate în 1939 patru volume de corespondenţă a Goleştilor de la jumătatea secolului trecut.

În 1902, D. G. Cateleanu publică genealogia familiei sale.

Familia Linche, de origină franceză, aşezată în secolul XVIII la Constantinopol, a avut la noi ca scoborâtor pe Alexandru Linche (1851—1938), poet şi colecţionar, care se socotea drept urmaş al vechiului neam al conţilor de Linche din Marsilia, înrudiţi cu nobilii de Moissac. În realitate, el se trăgea dintr-un maur, „comite" de galere, ceea ce reiese din cele expuse de Raoul Busquet în „La Revue des Pays L'Oc" (1932, p. 208—213), care combate pe Borel de Hauterive, evocator, într-o broşură (*Généalogie historique de la maison de Linche. Son origine florentine, ses émigrations en Corse, en France, à Constantinople et en Valachie, ses alliances*, Paris, 1844), al originei florentine a familiei Linche [53]. Despre colecţiile de artă din Bucureşti ale acestei familii scrie publicistul Teodor Cornel (Toma Dimitriu, 1874—1911). Cornel redactează fascicolele intitulate : *Figuri contemporane*, alcătuind astfel un dicţionar biografic ilustrat, cu înclinaţie de comercializare, care difuzează date genealogice deseori eronate, procurate de la familiile interesate (apar fascicolele A, B şi început de C).

În 1907. Constantin Manu (1871—1959), diplomat, a scos, la Bucureşti, un volum ilustrat de documente privitoare la neamul său.

Un proiect pentru restabilirea arborelui genealogic al familiei Krupenski a fost publicat de N. Krupenski la Iaşi, în 1908.

În 1906, în „Analele Academiei", Radu Rosetti (1853—1926) a tipărit o lucrare despre familiile Buhuş [54] şi Rosetti. În amintirile şi articolele acestui uneori interesant publicist istoric găsim un bogat material genealogic. Fiul său, generalul Radu Rosetti (1877—1949), mărginit în dorinţa sa de a parveni, a completat materialul istoric părintesc prin cele descoperite de arhiviştii Academiei privitor la familia Rosetti, publicând o monografie în două volume (1938—1940) [5]. Mai amintim : două spiţe litografiate, cu trimiteri la scrieri istorice, *Filiaţiunea neamului Brâncovenesc şi rudenia lui cu neamul contal de Rosetti*, întocmite pe la 1889 de Nicolae Rosetti (1811—1893) [55], zis şi „conte" ; broşura despre ori-

[53] Din arhiva lui Em. Hagi-Moscu. Altă broşură despre familia Linche, apărută la Paris, e semnată de Ludovic Magni : „Les Linche : Toscane, Corse, Provence. Roumanie. Seigneurs de Moissac".

[54] Despre Buhuşeşti scrie şi Ştefan Meteş (1927).

[55] Academia Română, documente DCXII/134 şi 135.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ginea familiei Rosetti, tipărită în 1892, la tipografia lui Vintilă C. A. Rosetti din București ; sumara spiță a familiei Rosetti-Roznovanu, anexată de Victor Gervescu la descrierea bisericii din Roznov (Piatra Neamț, 1915) ; spița familiei Rosetti alcătuită în 1916 de profesorul Iulian Marinescu *(Biserici cu averi proprii*, seria a III-a), precum și știrile iscălite de Ioana Rosetti relativ la rubedeniile lui Iordache Ruset și apărute în „Revista Istorică Română" (1937, p. 300—320).

Iuliu Tuducescu (m. 1947), funcționar al Academiei [56], furniza unor familii interesate știri genealogice culese din documentele acestei instituții, atunci când arhivele noastre se aflau evacuate din țară, încât cele comunicate de Tuducescu în parte nici nu puteau fi controlate. Totuși, amintind pe Tuducescu, trebuie să ținem seamă de notele elogioase ale lui N. Iorga, în prefața la genealogia familială a banului Mihail Cantacuzino și la tipărirea unui memoriu cu privire la studiile genealogice la noi [57]. Alt arhivist, cu mici îndeletniciri genealogice, a fost Traian Ichim (m. 1929) din Iași, care a contribuit la completarea datelor biografiei scriitorului Alecu Russo (revista „Viața românească", 1925). Tradiția muncii științifice era prea slab înrădăcinată în arhivele noastre.

În volumul *V. G. Morțun* (București, 1924), multilateralul publicist Ioan Nădejde (1854—1928) adună un bogat material genealogic moldovenesc. Într-o scrisoare de la 10 martie 1946, Artur Gorovei îmi scria : „Odată, Morțun spunea că-i este rușine că este descendentul unei familii de boieri, și Nădejde, care-l asculta și știa că și boierii au fost oameni de treabă, i-a făgăduit să-i facă genealogia și a scris acea carte minunată, iar genealogiștii noștri de frunte nici nu-l pomenesc printre genealogiști... I-am dat și eu concurs la compunerea cărții..." [58].

Generalul M. Racoviță-Cehan (1868—1954) a consacrat o monografie familiei sale (1942). Din cauza uneltirilor generalului Radu Rosetti [59], Academia a revenit asupra hotărârii sale și a refuzat să-i tipărească în aceeași ediție fișele nominale redactate de dânsul în calitate de „nespecialist", în timp ce generalul Rosetti a folosit pentru propriile lucrări munca funcționarilor Bibliotecii Academiei, al cărei director a ajuns. Astfel, fișele nominale alcătuite de Racoviță-Cehan au fost tipărite într-un volumaș aparte, cu cheltuiala autorului [6].

Consulul C. I. Karadja (1889—1950), colecționar de scrieri din străinătate despre noi, a cercetat genealogiile familiilor Cantacuzino [60], Karadja [61], ș.a. Emil Cerkez (1879—1933), autor de amintiri, a lăsat manuscrisul spiței familiei muntene, Cerkez. Generalul Romulus Boteanu (1848—1924) a tipărit bătrânească *Biografie a familiei Boteanu* (Bârlad, 1921), iar locotenent-colonelul I. Spineanu a scris despre *Familia Hârgot*

[56] Cu puține contribuții scrise, ca și alți salariați ai Academiei. Un articolaș al său, despre paharnicul Ioniță Coțris, în *Omagiu* lui I. Bianu (1916).

[57] „Revista istorică", 1938, p. 343.

[58] A. Gorovei și S. Zotta sunt amintiți în prefața cărții (p. V).

[59] „Convorbiri literare", iulie—august 1942. Ca urmare, generalul Rosetti a fost respins de la Cercul Genealogiștilor Români.

[60] Împreună cu soția sa, Marcela : *Documentele moșiilor cantacuzinești din Bucovina*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României", vol. X, 1931.

[61] *Sur l'origine des Karadja*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen", 1938, nr. 7—9 și *Note despre câțiva boieri ai lui Vasile Lupu*, în „Revista istorică", 1945, p. 125 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

din Baia de Aramă, județul Mehedinți (Turnu-Severin, 1929). Documentare genealogică găsim în operele lui Victor Slăvescu, închinate vieții economiștilor P. Mavrogheni (1939), A. Moruzi (1941) și N. Șuțu (1941). Spița familiei Brătianu e reprodusă în diverse memorii, de pildă în cartea Sabinei Cantacuzino, *Din viața familiei I. C. Brătianu* (București, 1933).

Publicistul istoric Constantin Obedeanu (1875—1931) tipărește spița neamului său. Grigore și Constantin Olănescu, diplomat, sunt autorii spiței — cam fanteziste la origini — a familiei Olănescu (1903 și altă ediție). Preocupări genealogice a avut și inginerul I. C. Petrescu (1867—19xx). Alexandru Al. Fălcoianu (1880—1953), pe când era director al Monitorului Oficial, a tipărit lucrări genealogice asupra Bujorenilor (1928) și Fălcoienilor (1929), reeditând propria-i spiță a Fălcoienilor, scoasă cu zece ani înainte. Genealogia familiei Vlădescu e tipărită de Nicolae M. Vlădescu (n. 1898), diplomat care își trage neamul din Basarabi, din ramura Drăculeștilor ; e vorba de articolul consacrat activității marelui comis Vlădescu-Prisiceanu ; a apărut în „Revista arhivelor" (1925, nr. 2). De aceeași proveniență sunt „reconstituirile istorice" privind familia stinsă a Buzeștilor, despre care au scris încă Odobescu, Hasdeu („Traian", 9 martie 1864), Tocilescu („Foaia Societății Românul"), V. Drăghiceanu („Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", 1911, p. 119) ș.a. Autorul „reconstituirilor" este maiorul Gh. S. Buzescu (Sibiu, 1933—1936).

Material genealogic mai amplu — îndeosebi în județul Buzău — a cules Sonstantin Sărățeanu (1862—1934), magistrat, apoi regent. El se referea la boierii din Sărata, din care se credea scoborâtor, deși se trăgea din Mușcelul-Sărăției, nefiind înrudit cu boierii din Sărata, urmași — ca și Buzeștii — ai boierilor din Cepturoaia romănățeană.

Documentele satului Urdari au fost culese de avocatul Constantin Broșteanu-Urdăreanu (1869—19xx)[62]. I. Mitescu a scris despre familia sa în 1924 la Iași. I. C. Miclescu a cercetat trecutul neamului Prăjescu („Revista istorică română", 1940, p. 175—215). Dan Berindei a publicat mai de mult note despre familia Berindei. Trecutul familiilor Perieteanu, Lipan și altor neamuri mai puțin însemnate îl preocupă pe Alexandru Perieteanu, care a și cules un material destul de documentat. Familia Bolintineanu și-a găsit un cercetător în persoana fostului magistrat Scarlat Costinescu.

*

Fără a face parte din domeniul studiilor genealogice, diverse impostură complică aceste cercetări istorice. Evocări de obârșii străine întunecă mintea chiar a unor oameni mai ponderați[63]. Poetul Vasile Alecsandri (1821—1890), de origine mai obscură, în *Suvenire din viața*

[62] Materialul documentar a ajuns, prin abuz de încredere — afirmă G. D. Florescu — în mâinile lui Ernest Urdăreanu, pentru a-i înlesni obținerea ordinului Sf. Ioan de la Ierusalim.

[63] Nu revenim aici asupra unor „tradiții" care scoboară pe Otetelișeni din graful Otto de Linsch, ori pe Brandabur din Brandeburg.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mea, vorbește în 1865 despre obârșia sa venețiană [64], iar Mihail Kogălniceanu (1817—1891) declară, la 1 august 1891, la Academie, că maica sa, născută Stavilă, se trăgea dintr-o familie genoveză stabilită la Cetatea Albă [65].

Rubedeniile doctorului Carol Davila (1828—1884) pretind că dânsul era fiul nelegitim al compozitorului Franz Liszt, din legătura cu contesa d'Agoult. Astfel, în cartea *Din viața familiei Brătianu* (p. 73), Sabina Cantacuzino (m. 1944) povestește : „zicea că este fiul natural al lui Liszt și al contesei d'Agoult", iar Elena Perticari (m. 1954 de 89 ani), pretențioasa fiică a doctorului, în volumul intitulat *Din viața și corespondența lui Carol Davila* (ed. franceză, 1930, ed. românească, București, 1935, p. 17), scrie : „Taina originei sale nu se poate tălmăci decât [...] în legătură cu personalitatea contesei d'Agoult și a lui Franz Liszt" [66]. La nașterea lui Davila, Liszt n-avea decât 17 ani, cunoscând pe contesa d'Agoult mai târziu. Încercarea de a face pe Davila mai tânăr cu 4 ani, arătându-se anul 1832 ca cel de naștere, pare tot atât de pripită, deoarece ar însemna că Davila să fi luat doctoratul în medicină la vârsta de 21 ani (februarie 1853).

În 1913 a apărut biografia lui Vasile Lascăr, întocmită de catolicizantul publicist M. Teodorian-Carada (1868—1949). Recenzând această lucrare, N. Iorga arăta, în „Revista istorică" (1915, p. 15), că în fruntea ei s-au pus fantezii genealogice „bearnese" și bizantine : „trebuie să se spuie odată că asemenea ambiții, care umple mințile oamenilor de Comneni, de Lascaris ș.a.m.d., sunt de-a dreptul ridicole ; nici cu acel Lascari din suita lui Napoleon n-are nici o legătură...".

Diplomatul francez Maurice Paléologue, scriitor și academician, își renega originea românească [67], deși bunicul său patern era Alexandru Demetriescu (1809—1890), înmormântat la mănăstirea Cernica, fiul preo-

---

[64] Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 822, p. 1 : „Familia mea este originară din Veneția. Pe timpul când această republică era în strălucire, un străbun al meu, om cu inimă îndrăzneață și cu spirit cavaleresc, veni în Moldova, se puse cu a lui spadă în serviciul țării, se căsători cu o româncă și deveni obârșia familiei Alecsandri. În una din călătoriile mele, am descoperit persoane, de același nume, în Veneția, în Padova și în Ferara". Poetul credea că și mama sa era de origine italiană... Vezi și discursul de recepție la Academie al lui D. Olănescu (1894, p. 12). G. Bengescu („Convorbiri literare", 1886—1887, p. 152—153) arată originea poetului de prin Bender. Al. I. Dimitrescu (*Despre V Alecsandri*, București, 1905) ridică vechimea familiei Alecsandri la 1630. Abia Sever Zotta aduce o contribuție serioasă : *La centenarul lui V. Alecsandri* (Iași, 1921), încurcată de G. Ungureanu („Cetatea Moldovei", 1943, mai, p. 254—268, 558, iunie, p. 130 ; răspunsul meu definitiv în august, p. 359—360. Vezi și Teodor Râșcanu în ziarul „Acțiunea", 17 și 18 septembrie 1943). Pe marginea unui articol de H. Sanielevici, *Originea lui Alecsandri*, apărut în „Adevărul literar", 26 aprilie 1925, nr. 229, scrie o broșură inginerul V. I. Istrati : *V. Alecsandri și originea sa* (București, 1925).

[65] În a XV-a ședință a divanului ad-hoc Kogălniceanu a spus : „neam de neamul meu au fost români ; sunt răzeș vechi băștinaș de pe Cogâlnic". Originea lui Mihail Kogălniceanu trebuie cercetată prin prisma *Arhondologiei* paharnicului C. Sion.

[66] În „Revista istorică" (1935, p. 294) N. Iorga scrie : „Se arată mai presus de îndoială că Davila era fiul lui Liszt și al d-nei d'Agoult".

[67] I. C. Filitti, *Originea românească a ambasadorului francez Maurice Paléologue*, în ziarul „Adevărul", 29 septembrie 1935, și Em. Hagi-Moscu, *Suflet de renegat*, în ziarul „Universul", 3 februarie 1938, nr. 33.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tului Dumitru de la biserica Nicolae Tabacu din Bucureşti. Copiilor acestui Demetriescu, din legătura sa nelegitimă cu Safta Barbu Văcărescu, la cererea mamei acesteia, Zoe, născută Paleolog Guliano (numele de Paleolog fiind acela de *botez*), domnul Alexandru Ghica le-a acordat dreptul să poarte numele ei de fată, şi acesta s-a transformat în nume *patronim* de către bunicul ei („Buletinul oficial al Valahiei", 17 februarie 1835, nr. 3, p. 10).

Impostura se complică la un Paul Crivăţ, *adoptat* de octogenara Alexandrina Paleolog, fiica lui C. M. Butculescu, moartă în 1951 la Nisa. Măritată în 1900 cu Grigore Paleolog, *văr primar* al aceluiaşi Maurice Paléologue, Alexandrina n-a convieţuit cu dânsul decât doi ani. Cu toate acestea, prin adopţia *văduvei* lui Grigore Paleolog, Paul Crivăţ a ajuns să se numească şi el „Paleolog". În ziarul „Le Figaro" din 25 mai 1952 (nr. 2 397), cu ocazia morţii unui Paleolog (?) secretarul „principelui Paleolog-Crivez, şeful casei domnitoare suverane imperiale din Orient", anunţă numărul ramurilor existente ale Paleologilor. În ziarul parizian „Excelsior" mai apare pe vremuri un „prinţ Comnen", trimis al României pe lângă Vatican, primit în audienţă de Papa, în realitate — fostul diplomat român Nicolae Petrescu [68].

Tot astfel, scriitoarea Marta Bibesco [69] răspundea întrebării: „cine sunteţi şi de unde veniţi?" — pusă de revista „Esprit Français" — că sângele ei este un „cooktail exclusiv european" (ziarul „Adevărul", 18 mai 1930); scriitoarea voia cu tot dinadinsul să arate că în vinele Bibeştilor curge sângele lui Napoleon I, printr-o presupusă fiică naturală a acestuia cu o doamnă Pellaprat [70], progenitură contestată de istoriograful Frédéric Masson [71]. „Memorialistica" ei de mai târziu apare deplorabilă.

*

În 1899, Octav George Lecca, născut în 1880, aşadar tânăr de 19 ani, mai târziu magistrat, a publicat dicţionarul genealogic intitulat *Familiile boiereşti române*, cea dintâi lucrare generală în acest domeniu, incluzând peste două sute de familii din toate provinciile ţării. Materialul folosit de Lecca ar fi aparţinut profesorului său, G. Ionescu-Gion, ceea ce explică lipsa unei evoluţii prin studii a următoarelor sale publicaţii; totuşi, în însemnările preotului Cristea din Iveşti-Tecuci, puse la dispoziţia noastră de preotul Igor Jechiu, se arată că un „memoriu al familiei Balş", în 4 file, a fost trimis în iulie 1897 chiar lui Lecca, ceea ce este o dovadă de unele cercetări ale acestuia.

În 1911, Lecca a tipărit spiţele intitulate *O sută case boiereşti*, altă lucrare importantă ca început şi îndemn la cercetări. Prima carte a fost aspru criticată de publicistul istoric Nicolae Docan (1855—1933), în re-

[68] Articol manuscris de Em. Hagi-Moscu.

[69] *Ibidem*.

[70] Marta Bibescu a şi publicat la Paris, în 1933, *Lettres d'une fille de Napoléon, 1853—1859*, corespondenţa domnişoarei Pellaprat, care s-a măritat a doua oară cu un Caraman-Chimay.

[71] *Napoléon et les femmes*, Paris, 1890.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vista „Arhiva" (1900, p. 148), în ce privește puținele la număr familii moldovenești [72]. Concluziile lui Docan, meticulos cercetător al familiilor tutovene mai ales [73], le acceptăm și pentru Țara Românească : ca familii, publicația e incompletă ; ca genealogii, în unele privințe e fantezistă ; ca erudiție, e slabă. Într-o scrisoare adresată în 1934 lui Em. Hagi-Moscu, publicistul Andrei Mureșianu din Brașov arată că ascendentul lui O. G. Lecca, Leca Răuț, mort în 1758, era negustor de vază la Brașov, familia Lecca neavând nici o legătură cu neamurile italiene Lecca. Pare și mai naivă retipărirea în 1937, de către O. G. Lecca, a aceluiași învechit material, într-un dicționar istoric, arheologic și geografic.

Cu toate criticile justificate, suntem datori totuși să recunoaștem că, după O.G. Lecca, nimeni n-a mai avut îndrăzneala să conceapă o lucrare genealogică privitoare la Moldova și Țara Românească, măcar superficială și disproporționată. Munteanul Ștefan Grecianu, în *Genealogiile documentate* (vol. I, p. 410) scria că puține documente i-au căzut în mână despre neamurile de dincolo de Milcov. Alt muntean, I. C. Filitti, mi-a răspuns în toamna anului 1937 și mai categoric : „nici nu mă interesează cele petrecute dincolo de Milcov...". Astfel, în cele două regiuni ale Vechiului Regat, despărțite prin râul Milcov, cercetările genealogice s-au dezvoltat paralel, rareori suprapunându-se prin adnotări de compilație, când soarta familiilor în cauză le purta peste vechile granițe ale voievodatelor.

---

[72] Raportul lui A. D. Xenopol în „Analele Academiei", vol. XXII, 1899—1900, partea administrativă, p. 428. Recenzia lui Șt. Orășanu în „Convorbiri literare", 15 iunie 1900.

[73] A se vedea cele șapte dosare ale însemnărilor sale genealogice la Academia Română (A. 581), conținând un bogat material asupra familiilor Costin, Docan, Kostaki, Krupenski, Nădăbaico ș.a. [7].

[1] Constantin Tufescu s-a născut în Iași, la 9 noiembrie 1793 — cf. Paul Mihail, *Catalogul bibliotecii lui Constantin Tufescu (1845)*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 562.

[2] Costandin Sion s-a născut în Iași, la 7 septembrie 1795 și a murit la 15 februarie 1862, în același oraș — cf. Ștefan S. Gorovei, *Miscellanea genealogica* (II. *Glosse arhondologice*), în *AIIAI*, XXI, 1984, p. 496.

[3] O apreciere cumpănită la : Alexandru Perietzianu-Buzău, *Considerații asupra valorii genealogice a „Arhondologiei Moldovei" de C. Sion*, în *AIIX*, XXIX, 1992 (*ArhGenAIIX*, IV, 1992, 1—2), p. 537—543.

[4] Ediția nouă : *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contimporane. Boierii moldoveni* (Text ales și stabilit de Rodica Rotaru, Prefață de Mircea Anghelescu, Postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei), București, 1973.

[5] În aprecierile sale, autorul se face ecoul unor disensiuni din epocă. Generalul Radu Rosetti nu poate fi bănuit de „dorința [...] de a parveni" iar monografia sa despre familia Rosetti — net superioară aceleia a generalului Racoviță-Cehan despre familia sa — rămâne *un model* de operă genealogică (ceea ce nu se poate spune despre monografia *Familia Racoviță-Cehan...*).

[6] Vezi nota precedentă.

[7] Din această moștenire, revista noastră a valorificat deja studiul despre *„Cubăia" — soția lui Constantin vodă Cantemir*, editat prin grija d-lui Mihai Sorin Rădulescu — *AIIX*, XXVIII, 1991 (*ArhGenAIIX*, III, 1991, 1—2), p. 353—376.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ABREVIERI

AAR	= Analele Academiei Române
AB	= Arhivele Basarabiei
ArhGen	= Arhiva Genealogică
AIIAC	= Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol" Iaşi
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de lingvistică şi istorie literară (Iaşi)
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnM	= Analele Moldovei
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească (ambele serii)
ARBSH	= Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique
ARMSI	= Academia Română, Memoriile Secţiunii Istorice
ARMSL	= Academia Română, Memoriile Secţiunii Literare
ARMSŞ	= Academia Română, Memoriile Secţiunii Ştiinţifice
ASRS	= Arhivă pentru ştiinţă şi reformă socială
AŞUI	= Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" Iaşi
AUB	= Analele Universităţii Bucureşti
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI, BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH, BSHAR	= ARBSH
BSNR	= Buletinul Societăţii Numismatice Române
BSOAS	= Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CDM	= *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhivele Centrale de Stat*, Bucureşti, vol. I—V.
CDM, S. 1	= idem, Supliment 1
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CL	= Cercetări literare
CMRS	= Cahiers du monde russe et soviétique
CvL	= Convorbiri literare (ambele serii)
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaţilor
DIR	= Documente privind istoria României
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
IN	= „Ion Neculce". Buletinul Muzeului Municipal din Iaşi
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LL	= Limbă şi literatură
LR	= Limba română

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

MA = Mitropolia Ardealului
MB = Mitropolia Banatului
MC = „Miron Costin". Revistă de mărturii istorice (Bârlad)
MCA = Materiale și cercetări arheologice
MemAnt = Memoria Antiquitatis (Piatra Neamț)
MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO = Mitropolia Olteniei
NEH = Nouvelles études d'histoire
ÖO = Österreichische Osthefte
RA = Revista Arhivelor (ambele serii)
REB = Revue des études byzantines
REI = Revue des études islamiques
RER = Revue des études roumaines
RES = Revue des études slaves
RESEE = Revue des études sud-est européennes
RFR = Revista Fundațiilor Regale
RH = Revue Historique
RHMC = Revue d'histoire moderne et contemporaine
RHSEE = Revue historique du Sud-Est européen
RdI = Revista de istorie
RI = Revista istorică (ambele serii)
RIAF = Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIR = Revista istorică română
RITL = Revista de istorie și teorie literară
RM = Revista muzeelor
RMM = Revista muzeelor și monumentelor
RRH = Revue roumaine d'histoire
Rsl = Romanoslavica
SAI = Studii și articole de istorie
SAO = Studia et Acta Orientalia
SCB = Studii și cercetări de bibliologie
SCIA = Studii și cercetări de istoria artei
SCI = Studii și cercetări istorice (ultimele din *CI*, seria veche)
SCIM = Studii și cercetări de istorie medie
SCIV = Studii și cercetări de istorie veche
SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie
SCN = Studii și cercetări de numismatică
SCȘI = Studii și cercetări științifice, Iași
SEER = The Slavonic and East European Review
SMIC = Studii și materiale de istorie contemporană
SMIM = Studii și materiale de istorie medie
SMIMd = Studii și materiale de istorie modernă
SMMIM = Studii și materiale de muzeografie și istorie militară
SOF = Südost-Forschungen (München)
StCl = Studii clasice
SUBB = Studia Universitatis Babeș-Bolyai
TC = „Theodor Codrescu" (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
Ukb, UKB = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen

ASB = Arhivele Statului București
ASG = Arhivele Statului Galați
ASI = Arhivele Statului Iași
BAR = Biblioteca Academiei Române

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în prezenta listă.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„Anuarul" editat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" — care continuă, din 1964, seria de istorie a revistei „Studii și cercetări științifice", Iași, apărută între 1950 și 1963 — cuprinde *studii, comunicări și note, recenzii* ș.a., consacrate istoriei românilor (veche, medievală, modernă și contemporană), istoriei relațiilor internaționale ale României, istoriei universale etc. Publicația se adresează cercetătorilor în domeniul istoriei românești și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

În stocul redacției se mai află și pot fi procurate prin comandă următoarele tomuri :

XVI/1979, 672 p.,
XVII/1980, 896 p.
XVIII/1981, 872 p.,
XIX/1982, 928 p.
XX/1983, 696 p. (cu tabla de materii pentru ultimii zece ani)
XXI/1984, 728 p.
XXII/1985, 1—2, 1 016 p.
XXIII/1986, 1—2, 1 160 p.,
XXIV/1987, 1—2, 1 420 p.
XXV/1988, 1—2, 1 338 p.
XXVI/1989, 736 p.
XXVII/1990, 272 p., 285 lei
XXVIII/1991, 416 p., 285 lei.
XXIX/1992, 552 p., 150 lei

Supliment I (C. Istrati, *Condica vistieriei Moldovei din anul 1816)*, 154 p.,
Supliment II (D. Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale)*, 214 p.
Supliment III (Gh. Buzatu și Gh. I. Florescu, *Al doilea război mondial și România O bibliografie)*, 214 p.
Supliment IV *(Anglo-Romanian Relations after 1821*, vol. îngrijit de Gh. Buzatu), 301 p. + ilustrații
Supliment V (Anton Nițu, *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni — Tripolie)*, 133 p. + ilustrații.
Supliment VI *(Culture and Society*, vol. îngrijit de Al. Zub), 222 p.
Supliment VII (Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova, 1781—1862)*, 173 p.
Supliment VIII (Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze, 1914—1933)*, 186 p.
Supliment IX (Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, 224 p.
Supliment X (Adrian Macovei, *Moldova și Țara Românească, de la unificarea economică la unirea politică din 1859)*, 138 p.
Supliment XI *(Temps et changement dans l'espace roumain*, vol. îngrijit de Al. Zub), 262 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol"
tom. XXX, p. 1—704, Iași, 1993

ISSN 0074—039X

Lei 350 pentru persoane fizice
Lei 700 pentru persoane juridice

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro